ISTORIE CONTEMPORANĂ

„O lucrare atotcuprinzătoare și neobișnuită."
Foreign Affairs

PAUL JOHNSON

O ISTORIE A LUMII MODERNE

1920-2000

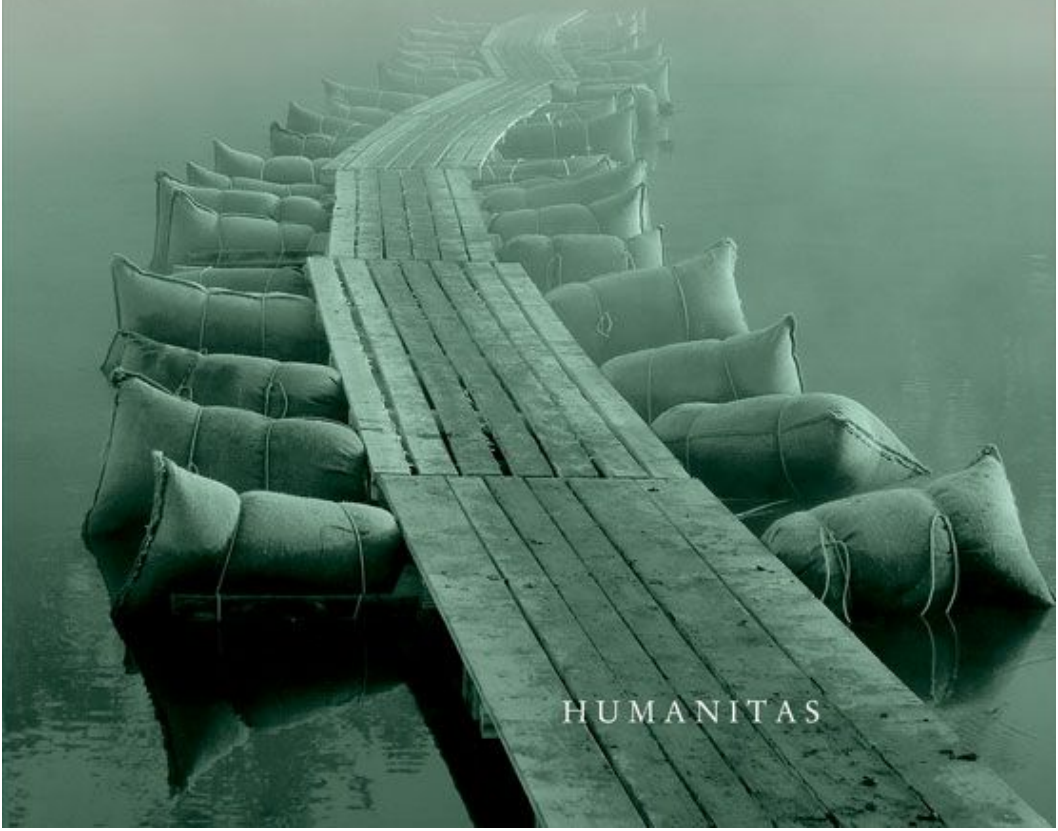

HUMANITAS

PAUL JOHNSON

O istorie a lumii moderne

1920–2000

Ediţia a doua, revizuită

MODERN TIMES
A History of the World From the 1920s to 1990s (1996)

Traducere din engleză de
LUANA SCHIDU

HUMANITAS
BUCUREŞTI
2005

Istoricul britanic PAUL JOHNSON s-a născut în 1928 şi a studiat la Magdalen College, Oxford. S-a apropiat de istorie prin jurnalism: a lucrat o vreme la Paris, ca redactor-şef adjunct al publicaţiei lunare *Rèalités,* iar apoi ca editor al ziarului *New Statesman,* între 1964 şi 1970. A colaborat la mai multe ziare şi reviste cunoscute internaţional şi a intervievat numeroşi oameni politici ai momentului. Conferinţele sale pe teme economice şi culturale ţinute în diferite ţări i-au atras un public loial şi eterogen.

Din bibliografia „obligatorie" PAUL JOHNSON mai fac parte, pe lângă prezenta *Istorie a lumii moderne* (1983), *The Offshore Islanders: A History of the English People, Elisabeth I: A Study in Power and Intellect, A Short History of Ireland, Edward III, Pope John XXIII: A Biography, Pope John Paul II and the Catholic Restoration, A History of Christianity, A History of the Jews, The Birth of the Modern-World Society: 1815–1830, Intellectuals Wake Up Britain! A Latter Day Pamphlet (Intelectualii,* Humanitas, Bucureşti) şi *A History of the American People,* cea mai recentă apariţie, care i-a adus faima de pro-american. Scrierile sale au fost traduse în peste 20 de limbi.

LUANA SCHIDU este traducător autorizat din engleză şi rusă şi editor de carte. A mai tradus (din engleză, franceză şi rusă): Aleksandr Solzhenitsyne, *Casa Matrionei* (Coresi, 1991); Patricia Highsmith, *Talentatul domn Ripley* (Humanitas, 1992); Jeffrey Archer, *Povestiri cu final neaşteptat* (Humanitas, 1994); Irvin D. Yalom, *Plânsul lui Nietzsche* (Humanitas, 1995); Jeffrey Archer, *În linie dreaptă* (Rao, 1997); Stephane Courtois, *Cartea neagră a comunismului* (Humanitas, 1998); Anaïs Nin, *Incest* (Humanitas, 2002); William Maxwell, *La revedere, pe mâine* (Humanitas, 2003).

Această carte este dedicată
memoriei tatălui meu,
W.A. Johnson, artist, dascăl şi entuziast

Mulţumiri

Dintre numeroasele instituţii şi persoane particulare cărora le sunt îndatorat, aş vrea să mulţumesc în mod special American Enterprise Institute for Public Policy Research din Washington, care mi-a oferit ospitalitate ca cercetător rezident; doctorului Norman Stone, care mi-a citit manuscrisul şi a corectat multe greşeli; editorului meu de la Weidenfeld, Linda Osband; redactorului de carte, Sally Mapstone şi fiului meu mai mare, Daniel Johnson, care a lucrat şi el la manuscris.

„Le vei paşte pe ele cu toiag de fier;
ca pe vasul olarului le vei zdrobi!
Şi acum, împăraţi, înţelegeţi!
Învăţaţi-vă toţi, care judecaţi pământul!”

Psalmii, 2: 9–10

1
O lume relativistă

Lumea modernă a început la 29 mai 1919, când fotografiile unei eclipse de soare, făcute pe insula Principe, lângă coasta de vest a Africii şi la Sobral, în Brazilia, au confirmat adevărul unei noi teorii a universului. De jumătate de secol devenise evident că se cereau aduse modificări serioase cosmologiei newtoniene, bazate pe liniile drepte ale geometriei euclidiene şi pe noţiunea de timp absolut a lui Galilei. Ea stătuse în picioare mai bine de două sute de ani. A fost cadrul în care s-au manifestat Iluminismul european, revoluţia industrială şi vasta expansiune a cunoaşterii umane, a libertăţii şi a prosperităţii care a caracterizat secolul al XIX-lea. Dar telescoapele din ce în ce mai puternice au revelat anomalii. De exemplu, mişcările planetei Mercur deviau cu un arc de patruzeci şi trei de secunde pe secol faţă de traiectoria prevăzută de legile fizicii newtoniene. De ce?

În 1905, un evreu german în vârstă de douăzeci şi şase de ani, Albert Einstein, care lucra pe atunci la biroul elveţian de brevete din Berna, publicase o lucrare „Asupra electrodinamicii corpurilor în mişcare", care a devenit cunoscută sub numele de Teoria Specială a Relativităţii.[1] Observaţiile lui Einstein legate de felul în care, în anumite circumstanţe, lungimile păreau să se contracte şi ceasurile să-şi încetinească mersul sunt analoage efectelor perspectivei în pictură. De fapt, descoperirea că spaţiul şi timpul sunt nişte termeni de măsură mai degrabă relativi decât absoluţi este comparabilă, ca efect asupra modului în care percepem lumea, cu prima folosire a perspectivei în artă, care a avut loc în Grecia, în anii 500 480 i. Cr.[2]

Originalitatea lui Einstein, mergând până la geniu şi eleganţa ciudată a argumentaţiei sale, pe care colegii o comparau cu un soi de artă, au stârnit un interes crescând în întreaga lume. În 1907, el a publicat o demonstraţie a faptului că orice masă are energie, exprimată în ecuaţia *E*

= mc^2, în care epoca ulterioară a văzut startul în cursa pentru bomba atomică.[3] Nici măcar izbucnirea războiului în Europa nu i-a putut împiedica pe oamenii de ştiinţă să-l urmeze în căutarea unei Teorii Generale a Relativităţii, atotcuprinzătoare, care să acopere câmpurile gravitaţionale şi să ducă la o revizuire completă a fizicii newtoniene. În 1915, la Londra a sosit vestea că reuşise. În primăvara următoare, pe când britanicii îşi pregăteau marea şi catastrofala ofensivă de pe Somme, importanta lucrare a fost strecurată pe ascuns prin Olanda şi a ajuns la Cambridge, unde a fost primită de Arthur Eddington, profesor de astronomie şi secretar al Societăţii Regale de Astronomie.

Eddington a făcut publică realizarea lui Einstein într-o comunicare ştiinţifică din 1918 pentru Societatea de Fizică, intitulată „Gravitaţia şi principiul relativităţii". Dar el a insistat, pornind de la esenţa metodologiei lui Einstein, că ecuaţiile acestuia trebuie verificate prin observaţie empirică şi a elaborat el însuşi trei teste specifice în acest scop. Cel mai important era să se demonstreze că o rază de lumină tangentă la suprafaţa soarelui trebuie să fie înclinată cu un arc de 1,745 secunde – o deflecţie gravitaţională de două ori mai mare decât prevedea teoria newtoniană clasică. Experimentul includea fotografierea unei eclipse de soare. Următoarea avea să aibă loc la 29 mai 1919. Înainte de sfârşitul războiului, astronomul regal Sir Frank Dyson smulsese de la un guvern hărţuit promisiunea finanţării cu 1 000 de lire sterline a unei expediţii care să facă observaţii din insula Principe şi din Sobral.

La începutul lui martie 1919, în seara dinaintea pornirii expediţiei, astronomii au stat de vorbă până târziu în biroul lui Dyson de la Observatorul Regal din Greenwich, proiectat de Wren în 1675–1676, pe când Newton încă mai lucra la teoria generală a gravitaţiei. E.T. Cottingham, asistentul lui Eddington, care urma să-l însoţească, a pus cumplita întrebare: ce s-ar întâmpla dacă măsurătorile de pe fotografiile eclipsei nu vor arăta nici deflecţia prevăzută de Newton, nici pe cea a lui Einstein, ci una *de două ori mai mare* decât a lui Einstein? Dyson a răspuns: „Atunci Eddington o să înnebunească şi tu vei fi nevoit să te întorci singur acasă." Carnetul de însemnări al lui Eddington arată că în dimineaţa zilei de 29 mai a fost o furtună puternică în Principe. Norii s-au împrăştiat tocmai la timp ca să se poată vedea eclipsa, la orele 13:30.

Eddington n-a avut la dispoziţie decât opt minute pentru a opera. „Nu am văzut eclipsa, fiind prea ocupat să schimb plăcile [... |. Am făcut şaisprezece fotografii." Apoi, timp de şase nopţi, a developat plăcile, câte două pe noapte. În seara zilei de 3 iunie, zi pe care o petrecuse făcând măsurători pe fotografii, s-a întors spre colegul său: „Cottingham, n-o să fii nevoit să te duci singur acasă." Einstein avusese dreptate.[4]

Expediţia a confirmat două dintre experimentele lui Einstein, care au fost reconfirmate de W.W. Campbell în timpul eclipsei din septembrie 1922. Faptul că a refuzat să admită validitatea propriei sale teorii până nu s-a făcut şi al treilea test („deplasarea spre roşu") este o măsură a rigorii ştiinţifice a lui Einstein. „Dacă s-ar dovedi că acest efect nu există în natură", îi scria el lui Eddington la 15 decembrie 1919, „atunci întreaga teorie ar trebui să fie abandonată". De fapt, „deplasarea spre roşu" a fost confirmată de Observatorul de la Mount Wilson în 1923, iar apoi dovezile empirice pentru demonstrarea relativităţii s-au acumulat constant, unul dintre exemplele cele mai izbitoare fiind sistemul gravitaţional optic al quasarilor, identificat în 1979–1980.[5] Eroismul profesional al lui Einstein nu a rămas neapreciat la vremea lui. Pentru tânărul filosof Karl Popper şi colegii săi de la Universitatea din Viena, „a fost o experienţă importantă [...], una care a avut o influenţă notabilă asupra dezvoltării mele intelectuale". „Ceea ce m-a impresionat cel mai mult", scria Popper mai târziu, „a fost declaraţia clară a lui Einstein că nu va considera teoria sa validă dacă nu va trece anumite teste. [...] Era o atitudine complet diferită faţă de dogmatismul lui Marx, Freud, Adler şi încă şi mai mult al continuatorilor acestora. Einstein căuta experimente cruciale al căror acord cu predicţiile sale i-ar fundamenta teoria; în vreme ce un dezacord, după cum chiar el a scos în evidenţă cel dintâi, ar arăta că teoria sa nu este validă. Aceasta, simţeam eu, era atitudinea cu adevărat ştiinţifică."[6]

Teoria lui Einstein, precum şi mult mediatizata expediţie a lui Eddington pentru a o testa au stârnit un interes enorm în întreaga lume, în 1919. Nicio încercare de verificare ştiinţifică, nici înainte şi nici după, nu a atras atâtea titluri în ziare şi nu a devenit subiect universal de conversaţie. Tensiunea a crescut constant între luna iunie şi anunţul efectiv că teoria fusese confirmată, ce a avut loc în cadrul unei întruniri a Societăţii Regale unde nu aveai loc să arunci un ac, ţinută la Londra, în

septembrie. Pentru A.N. Whitehead, care a fost de faţă, totul s-a desfăşurat ca într-o tragedie greacă:

> Noi eram corul care comenta hotărârea destinului, dezvăluită în derularea unui incident suprem. Chiar şi punerea în scenă avea ceva dramatic: ceremonialul tradiţional, iar în fundal portretul lui Newton, amintindu-ne că cea mai mare dintre generalizările ştiinţifice avea să sufere acum, după mai bine de două secole, prima modificare... O mare aventură a gândirii ajunsese, în sfârşit, la liman.[7]

Începând din acel moment, Einstein a fost un erou al întregii lumi, solicitat de toate marile universităţi de pe glob, aclamai oriunde se ducea, figura sa gânditoare devenind familiară pentru sute de milioane de oameni – arhetipul filosofului genial, plin de naturaleţe şi distrat. Impactul teoriei sale a fost imediat, iar cumulativ, incomensurabil. Dar avea să ilustreze ceea ce Karl Popper a numit mai târziu „legea consecinţei neintenţionate". Nenumărate cărţi au încercat să explice clar cum schimbase Teoria Generală conceptele newtoniene care, pentru oamenii obişnuiţi, formau înţelegerea lumii înconjurătoare şi a modului cum funcţiona ea. Einstein însuşi a rezumat-o astfel: „ «Principiul relativităţii», în sensul său cel mai larg, este conţinut în afirmaţia: Totalitatea fenomenelor fizice este de aşa natură încât nu oferă nicio bază pentru introducerea conceptului «mişcării absolute»; sau, mai scurt, dar mai puţin precis: Nu există mişcare absolută."[8] Nişte ani mai târziu, R. Buckminster Fuller avea să-i trimită o celebră telegramă artistului japonez Isamu Noguchi, explicând ecuaţia-cheie a lui Einstein în exact 249 de cuvinte, o capodoperă de concizie.

Pentru majoritatea oamenilor însă, pentru care fizica newtoniană, cu liniile şi unghiurile ei drepte, era uşor de înţeles, relativitatea nu a devenit niciodată mai mult decât o vagă sursă de disconfort. Se sesiza că timpul absolut şi spaţiul absolut fuseseră detronate; că mişcarea era curbilinie. Dintr-odată, nimic nu mai părea sigur în mişcările sferelor.

„Vremile ieşitu-şi-au din matcă”*, după cum observa trist Hamlet. Era ca şi cum globul în rotaţie ar fi fost scos de pe axă şi aruncat să plutească într-un univers care nu se mai conforma standardelor de măsurare obişnuite. La începutul anilor ’20 a început să circule, mai întâi la nivel popular, credinţa că nimic nu mai era absolut: timpul şi spaţiul, binele şi răul, cunoaşterea şi, mai presus de toate, valoarea. În mod greşit, dar probabil inevitabil, relativitatea se confunda cu relativismul.

Nimeni nu a fost mai mâhnit decât Einstein de acest mod greşit în care a fost înţeles. Era năucit de publicitatea şi eroarea perpetue pe care părea să le provoace lucrarea sa. La 9 septembrie 1920 îi scria colegului său, Max Born: „Aşa cum omul din legendă transforma în aur tot ce atingea, la fel tot ce mă priveşte pe mine se transformă într-un tărăboi în presă.”[9] Einstein nu era un evreu practicant, dar credea într-un Dumnezeu. Credea cu pasiune în standardele absolute ale binelui şi răului. Viaţa lui profesională era dedicată căutării nu numai a adevărului, ci şi a certitudinii. Susţinea că lumea poate fi împărţită în sfere subiective şi obiective şi că trebuie să putem face afirmaţii precise despre partea obiectivă. În sens ştiinţific (dar nu filosofic), era un determinist. În anii ’20 el considera principiul de incertitudine din mecanica cuantică nu doar inacceptabil, ci şi respingător. Tot restul vieţii, până la moartea sa, în 1955, a căutat să-l combată încercând să ancoreze fizica într-o teorie unificată a câmpurilor. El îi scria lui Born: „Tu crezi într-un Dumnezeu care joacă zaruri, iar eu în legea şi ordinea desăvârşite într-o lume care există în mod obiectiv şi pe care eu, într-un chip extrem de speculativ, încerc s-o înţeleg pe deplin. *Cred* cu tărie, dar sper că cineva va găsi o cale mai realistă ori mai degrabă o bază mai palpabilă decât mi-a fost mie dat să găsesc.”[10] Dar Einstein nu a reuşit să producă o teorie unificată, nici în anii ’20, nici mai târziu. El a apucat să vadă cum relativismul moral, pentru el o boală, devenea o epidemie socială, după cum a apucat să-şi vadă şi fatala ecuaţie dând naştere războiului nuclear. Au fost momente, spunea el spre sfârşitul vieţii, când şi-a dorit să fi fost un simplu ceasornicar.

---

* Shakespeare, *Hamlet,* actul I, scena 5, traducere de Petru Dumitriu, în W. Shakespeare, *Opere,* vol. VII, ESPLA, Bucureşti, 1959. p. 561 *(n. t.).*

Apariţia lui Einstein ca figură mondială în 1919 este o ilustrare izbitoare a dublului impact al marilor inovatori în ştiinţă asupra omenirii. Ei ne schimbă percepţia asupra lumii fizice şi sporesc măsura în care o stăpânim. Dar ne schimbă şi ideile. Cel de-al doilea efect este adesea mai radical decât primul. Un geniu în ştiinţă influenţează omenirea, în bine sau în rău, mult mai mult decât orice om de stat sau conducător militar. Empirismul lui Galilei a creat în secolul al XVII-lea fermentul filosofiei naturii, care a prefigurat revoluţia ştiinţifică şi pe cea industrială. Fizica newtoniană a format cadrul Iluminismului secolului al XVIII-lea, ajutând astfel la naşterea naţionalismului modern şi a politicii revoluţionare. Noţiunea de supravieţuire a celui mai adaptat promovată de Darwin a fost un element-cheie atât în conceptul marxist al luptei de clasă, cât şi în filosofiile rasiste care au conturat hitlerismul. E drept, consecinţele politice şi sociale ale ideilor darwiniste nu s-au epuizat încă, după cum vom vedea în această carte. De asemenea, reacţia publică la relativitate a fost una dintre principalele influenţe formative pe parcursul istoriei secolului al XX-lea. Ea a acţionat ca un cuţit, inabil mânuit de autorul ei, pentru a ajuta la desprinderea societăţii de pe pilonii tradiţionali ai credinţei şi moralei culturii iudeo-creştine.

Impactul relativităţii a fost puternic mai cu seamă pentru că a coincis practic cu receptarea publică a freudismului. La vremea când Eddington verifica Teoria Generală a lui Einstein, Sigmund Freud avea deja cincizeci şi ceva de ani. Cea mai mare parte a operei sale cu adevărat originale fusese creată înainte de începutul secolului. *Interpretarea viselor* fusese publicată în 1900. Freud era o figură bine cunoscută şi controversată în cercurile medicale şi psihiatrice, întemeiase deja o şcoală proprie şi se afla într-o spectaculoasă dispută teologică cu principalul său discipol, Carl Jung, înainte de izbucnirea primului război mondial. Dar abia la sfârşitul războiului ideile sale au început să circule cu adevărat.

Cauza acestui fapt a fost atenţia pe care prelungitele lupte în tranşee au atras-o asupra cazurilor de tulburare mintală datorată stresului: termenul popular era „şoc provocat de explozii". Descendenţi din familii nobile de militari, care se înrolaseră voluntari, luptaseră cu un curaj remarcabil şi fuseseră decoraţi de mai multe ori, clacau brusc. Nu puteau fi nişte laşi, nu erau nebuni. Freud oferise de mult, în psihanaliză, ceea ce

părea a fi o alternativă sofisticată la metodele „eroice" de a vindeca bolile mintale, precum medicamentele, bătaia ori tratamentul cu şocuri electrice. Aceste metode fuseseră folosite din plin, în doze din ce în ce mai mari, pe măsură ce războiul se prelungea, iar „vindecările" durau din ce în ce mai puţin. Când era mărit şocul electric, oamenii mureau sub tratament sau preferau să se sinucidă decât să mai suporte asemenea chinuri, precum victimele Inchiziţiei. Furia postbelică a rudelor faţă de cruzimile practicate în spitalele militare, în special în secţia de psihiatrie a Spitalului General din Viena, au determinat guvernul austriac, în 1920, să instituie o comisie de anchetă care l-a consultat pe Freud.[11] Controversa care a urmat, deşi nu a dus la nicio concluzie, i-a oferit lui Freud publicitatea internaţională de care avea nevoie. Din punct de vedere profesional, 1920 a fost pentru el anul marii şanse, când s-a deschis la Berlin prima policlinică psihiatrică, iar discipolul şi, mai târziu, biograful său, Ernest Jones, a lansat *Jurnalul Internaţional de Psihanaliză.*

Şi mai spectaculoasă însă, iar pe termen lung mult mai importantă, a fost descoperirea bruscă a operelor lui Freud de către intelectuali şi artişti. După cum spunea Havelock Ellis la vremea aceea, spre indignarea Maestrului, Freud nu era un om de ştiinţă, ci un mare artist.[12] După o experienţă de optzeci de ani, metodele sale de terapie s-au dovedit, în ansamblu, nişte eşecuri costisitoare, mai potrivite pentru a-i alina pe cei nefericiţi decât pentru a-i vindeca pe cei bolnavi.[13] Ştim acum că multe dintre ideile principale ale psihanalizei nu au niciun temei biologic. E adevărat, au fost formulate de Freud înainte de descoperirea legilor lui Mendel, a teoriei cromozomiale a eredităţii, înainte de recunoaşterea erorilor metabolice înnăscute, a existenţei hormonilor şi a mecanismului impulsului nervos, care, toate, le-au infirmat. După cum a spus Sir Peter Medawar, psihanaliza este înrudită cu mesmerismul şi frenologia: ea conţine anumite sclipiri de adevăr, dar teoria generală este falsă.[14] Mai mult, după cum pe bună dreptate nota la vremea aceea tânărul Karl Popper, atitudinea lui Freud faţă de dovada ştiinţifică era foarte diferită de a lui Einstein şi înrudită mai degrabă cu a lui Marx. Departe de a-şi formula teoriile cu un înalt grad de conţinut specific care să invite la testarea empirică şi la combaterea lor, Freud le-a făcut atotcuprinzătoare şi greu, dacă nu chiar imposibil, de testat. Şi, la fel ca adepţii lui Marx,

când se isca o dovadă care părea să le contrazică, el îşi modifica teoriile pentru a le adapta la ea. Astfel, opiniile freudiene erau supuse unor continue transformări şi osmoze, ca un sistem religios în perioada de formare. După cum era de aşteptat, criticii din interior, precum Jung, erau trataţi drept eretici; cei din afară, precum Havelock Ellis, drept infideli. Freud dădea de fapt semnele ideologului mesianic al secolului al XX-lea în cea mai rea ipostază a sa – şi anume, o tendinţă constantă de a-i considera pe toţi cei ce aveau o altă opinie ca instabili şi ca având nevoie ei înşişi de tratament. Astfel, subaprecierea de către Ellis a statutului său ştiinţific a fost respinsă ca fiind o „formă de rezistenţă mult sublimată”[15]. „Înclinaţia mea”, îi scria el lui Jung cu puţin înainte de ruptura produsă între ei, „este să-i tratez pe colegii care opun rezistenţă exact aşa cum îi tratăm pe pacienţi într-o situaţie similară.”[16] Două decenii mai târziu, tendinţa de a considera disidenţa o formă de boală mintală, conducând la spitalizarea forţată, avea să înflorească în Uniunea Sovietică într-o nouă formă de represiune politică.

Dar dacă opera lui Freud avea un conţinut ştiinţific sărac, ea avea în schimb mari calităţi literare şi imaginative. Stilul lui în limba germană era magnetic şi i-a adus cel mai mare premiu literar naţional, Premiul Goethe al Oraşului Frankfurt. Era un bun traducător. Tălmăcirea în engleză a textelor freudiene existente a devenit o adevărată industrie în anii ’20. Dar noile producţii literare s-au înmulţit şi ele, pe măsură ce Freud permitea ideilor sale să se extindă asupra domeniului tot mai vast al activităţii şi experienţei umane. Freud era gnostic. El credea în existenţa unei structuri ascunse a cunoaşterii care, cu ajutorul tehnicilor propuse de el, putea fi detectabilă dincolo de suprafaţa lucrurilor. Punctul său de pornire era visul. Acesta nu era, scria el, „construit altfel decât simptomul nervos. Asemeni celui din urmă, el poate părea bizar şi fără sens, dar atunci când este examinat printr-o tehnică uşor diferită de metoda asocierii libere folosite în psihanaliză, se ajunge de la *conţinutul* său *manifest* la *sensul* său *ascuns,* sau la gândurile sale latente.”[17]

Gnosticismul i-a atras întotdeauna pe intelectuali. Freud a oferit o varietate extrem de suculentă. Avea un imens talent pentru imagistica şi aluziile clasice într-o vreme când toţi oamenii educaţi se lăudau cu cunoaşterea limbilor latină şi greacă. A sesizat repede importanţa

acordată mitului de către noua generaţie de antropologi sociali, precum Sir John Frazer, a cărui *Creangă de aur* a început să apară în 1890. Sensul viselor, funcţia mitului – în această infuzie tare Freud a adăugat poţiunea atotpătrunzătoare a sexului, pe care el o găsea la baza celor mai multe forme de comportament uman. Războiul dezlegase limbile în privinţa sexului; în perioada de după război, au început să fie publicate în mod curent dezbateri despre sex. Sosise vremea lui Freud. Pe lângă talent literar, avea şi anumite aptitudini care făceau din el un ziarist senzaţional. Era priceput în folosirea neologismelor. Putea inventa sloganuri uluitoare. Aproape la fel de des ca şi contemporanul său, Rudyard Kipling, îmbogăţea limba cu cuvinte şi expresii: „inconştientul", „sexualitate infantilă", „complexul lui Oedip", „complex de inferioritate", „complex de culpabilitate", „ego, id şi super-ego", „sublimare", „psihologia abisală". Unele dintre ideile sale remarcabile, precum interpretarea viselor sau ceea ce a devenit cunoscut ca „lapsusul freudian", dădeau impresia unor noi jocuri de salon intelectuale. Freud cunoştea valoarea actualităţii. În 1920, în urma „sinuciderii" Europei, a publicat *Dincolo de principiul plăcerii,* care a introdus ideea „instinctului morţii", curând vulgarizată prin termenul de „dorinţă de moarte". În cea mai mare parte a anilor '20, care au cunoscut un declin şi mai mare al credinţei religioase, în special printre oamenii educaţi, Freud a fost preocupat de religia anatomizantă, pe care o vedea ca pe o construcţie pur umană. În *Viitorul unei iluzii* (1927), el a vorbit despre încercările inconştiente ale omului de a îndulci nefericirea. „Încercarea de a găsi un ecran împotriva suferinţei printr-o remodelare iluzorie a realităţii", scria el, „este comună unui număr considerabil de oameni. Religiile omenirii trebuie să fie clasate printre iluziile în masă de acest fel. Nimeni – se înţelege de la sine – dintre cei care împărtăşesc o iluzie nu o recunoaşte vreodată ca atare."[18]

Părea să fie vocea noii epoci. Nu era pentru prima dată când un profet de cincizeci de ani, care predicase vreme îndelungată în pustiu, găsea dintr-odată un public extaziat, în floarea tinereţii. Ceea ce era atât de remarcabil în cazul freudismului erau calitatea sa proteică şi ubicuitatea sa. Părea să aibă o explicaţie nouă şi interesantă pentru orice. Şi, datorită priceperii lui de a capta tendinţele care abia se iveau într-o gamă largă de

discipline academice, părea să prezinte, cu o măiestrie strălucită şi cu absolută încredere, idei ce fuseseră deja pe jumătate formulate în minţile elitei. „Aşa am gândit şi eu întotdeauna!" nota plin de admiraţie André Gide, în jurnalul său.

La începutul anilor '20, mulţi intelectuali au descoperit că fuseseră freudieni ani de zile, fără s-o ştie. Atracţia era mare în special pentru romancieri, de la tânărul Aldous Huxley, al cărui şocant *Galben de crom* a fost scris în 1921, până la sobrul conservator Thomas Mann, pentru care Freud era „un oracol".

Impactul lui Einstein şi Freud asupra intelectualilor şi artiştilor creatori a fost cu atât mai mare cu cât restabilirea păcii le-a arătat că începuse şi încă mai era în curs de desfăşurare o revoluţie fundamentală în întreaga lume culturală, ale cărei drapele şi ecouri erau conceptele relativităţii şi freudismului. Această revoluţie avea adânci rădăcini antebelice. Ea începuse deja în 1905, când a fost proclamată într-un discurs public, ţinut – nici că se putea mai potrivit – de impresarul companiei *Ballets Russes,* Serghei Diaghilev:

> Suntem martorii celor mai măreţe clipe de bilanţ din istorie, în numele unei culturi noi şi necunoscute, care va fi creată de noi, dar care ne va şi înlătura. Iată de ce, fără teamă ori neîncredere, ridic paharul în cinstea zidurilor în ruine ale minunatelor palate, precum şi în cinstea noilor comandamente ale unei noi estetici. Singura dorinţă pe care eu, un senzualist incorigibil, o pot exprima, este ca lupta ce va să vină să nu dăuneze binefacerilor vieţii şi ca moartea să fie tot atât de frumoasă şi de înălţătoare ca şi învierea.[19]

La vremea discursului lui Diaghilev, putea fi văzută la Paris prima expoziţie a foviştilor. În 1913, el a pus în scenă în acelaşi decor *Sărbătoarea primăverii* a lui Stravinski; Schönberg publicase atonalele *Trei studii pentru pian* şi Alban Berg *Cvartetul de coarde* (Opus 3); iar Matisse inventase termenul de „cubism". În 1909, futuriştii şi-au publicat manifestul, iar Kurt Hiller şi-a fondat al său *Neuer Club* din Berlin, cuibul mişcării artistice care, în 1911, a fost numită pentru prima dată expresionism.[20] Aproape toate marile figuri creatoare ale anilor '20 publicaseră,

expuseseră ori jucaseră pe scenă până în 1914, iar în acest sens modernismul a fost un fenomen antebelic. Dar a fost nevoie de convulsiile disperate ale marii lupte şi de prăbuşirile de regimuri pe care le-a precipitat pentru a da modernismului dimensiunea politică radicală care îi lipsise până atunci şi sentimentul unei lumi în mine pe care se putea construi una nouă. Nota elegiacă, ba chiar aprehensivă, pe care a atins-o Diaghilev în 1905 a fost astfel deosebit de perceptivă. Graniţele politice şi culturale ale schimbării nu puteau fi separate, aşa cum nu se putuse face acest lucru în perioada tulbure a revoluţiei şi romantismului din anii 1790–1830. S-a făcut observaţia că James Joyce, Tristan Tzara şi Lenin erau toţi exilaţi rezidenţi în Zürich, în 1916, aşteptând să vină şi vremea lor.[21]

Odată cu sfârşitul războiului, modernismul a erupt pe scena aparent pustie, beneficiind de o publicitate scăpărătoare. În seara de 9 noiembrie 1918, un Consiliu Expresionist al Intelectualilor s-a întrunit în clădirea Reichstagului din Berlin, cerând naţionalizarea teatrelor, subvenţionarea de către stat a profesiunilor artistice şi demolarea tuturor academiilor. Suprarealismul, care a fost gândit parcă să dea o exprimare vizuală ideilor freudiene – deşi originile sale erau oarecum independente –, a avut propriul său program de acţiune, la fel ca futurismul şi dadaismul. Dar asta era doar la suprafaţă. Dincolo de ea, era dezorientarea în spaţiu şi timp indusă de relativitate şi gnosticismul sexual al lui Freud, care părea a fi caracterizat noile modele creative. La 23 iunie 1919, Marcel Proust a publicat *În umbra fetelor,* începutul unui vast experiment al fracţionării timpului şi al emoţiilor sexuale subterane ce rezumau noile preocupări. Şase luni mai târziu, la 10 decembrie, el a primit Premiul Goncourt, iar centrul gravitaţional al literelor franceze s-a deplasat în mod decisiv, distanţându-se de marii supravieţuitori ai secolului al XIX-lea.[22] Bineînţeles că, deocamdată, astfel de lucrări circulau numai într-un cerc restrâns de persoane influente. Proust a trebuit să-şi publice primul volum pe cheltuiala sa şi să-l vândă la o treime din costul de producţie (chiar şi în 1956, ediţia completă a operei *În căutarea timpului pierdut* încă se vindea într-un tiraj mai mic de 10 000 de exemplare pe an).[23] James Joyce, care şi el lucra la Paris, nu putea fi publicat deloc în Insulele Britanice. *Ulise,* terminat în 1922, a trebuit să fie scos la o tipografie

particulară şi trecut ilegal peste graniţă. Dar semnificaţia lui nu a fost trecută cu vederea. Niciun roman nu a ilustrat mai clar măsura în care conceptele lui Freud pătrunseseră în limbajul literaturii. În acelaşi an, 1922, poetul T.S. Eliot, el însuşi un profet nou identificat al epocii, scria că aceasta „distrusese în întregime secolul al XIX-lea”[24]. Proust şi Joyce, cei doi mari inovatori, care au mutat centrul de gravitaţie, erau incompatibili unul cu altul în acea *Weltanschauung* pe care în mod atât de nepotrivit o împărtăşeau. Ei s-au cunoscut la Paris, la 18 mai 1922, după premiera cantatei scenice *Vulpea* a lui Stravinski, la o petrecere dată în cinstea lui Diaghilev şi a trupei sale, la care au participat compozitorul şi scenograful său, Pablo Picasso. Proust, care deja îl insultase pe Stravinski, a avut proasta inspiraţie să-l conducă acasă cu taxiul pe Joyce. Beat, irlandezul l-a asigurat că nu citise nicio silaba din lucrările sale, iar Proust, iritat, i-a întors complimentul, apoi a plecat mai departe la Ritz, unde avea un aranjament să i se dea de mâncare la orice oră din noapte.[25] Şase luni mai târziu era mort, nu înainte însă de a fi fost salutat ca interpret literar al lui Einstein într-un eseu al celebrului matematician Camille Vettard.[26] Joyce l-a desfiinţat în *Veghea lui Finnegan,* cu un calambur: *„Prost bitte”.*

Ideea că scriitori ca Proust şi Joyce au „distrus” secolul al XIX-lea, tot aşa de clar cum au făcut-o Einstein şi Freud cu conceptele lor, nu este aşa de ciudată cum ar putea părea. Secolul al XIX-lea a fost punctul culminant al filosofiei responsabilităţii personale – ideea că fiecare dintre noi trebuie să dea seama în mod individual pentru acţiunile sale –, care a fost moştenirea comună a iudeo-creştinismului şi a lumii clasice. După cum avea să arate Lionel Trilling, analizând verdictul dat de Eliot cu privire la *Ulise,* în secolul al XIX-lea era posibil ca un estet de marcă precum Walter Pater, în *Renaşterea,* să catalogheze capacitatea de „a arde cu o flacără ce străluceşte ca o piatră preţioasă” drept „succes în viaţă”. „În secolul al XIX-lea”, scria Trilling, până şi „o minte atât de inteligentă şi detaşată ca aceea a lui Pater putea considera ca de la sine înţeles că viaţa unei persoane individuale poate fi judecată în termeni de succes ori eşec.”[27] Romanul secolului al XIX-lea fusese preocupat în esenţă de succesul moral ori spiritual al individului. *În căutarea timpului pierdut* şi *Ulise* au marcat nu numai apariţia anti-eroului, ci şi distrugerea

eroismului individual ca element central în creaţia imaginativă, precum şi o sfidătoare lipsa de preocupare pentru ajungerea la un echilibru şi la verdicte morale. Exercitarea voinţei individuale a încetat să mai fie trăsătura cea mai interesantă a comportamentului uman.

Acest lucru era în deplin acord cu noile forţe ce conturau epoca. Marxismul, care-şi făcea loc la putere pentru prima dată, era o altă formă de gnosticism care pretindea să pătrundă prin aparenţa percepută empiric a lucrurilor până la adevărul ascuns de dincolo de ea. În cuvinte ce prefigurează în mod izbitor pasajul din Freud pe care tocmai l-am citat, Marx a rostit: *„Modelul final* al relaţiilor economice văzut la suprafaţă [...] este foarte diferit de *modelul lor esenţial intern, care este ascuns.*"[28] La suprafaţă, oamenii păreau să-şi exercite liber voinţa, să ia decizii, să determine evenimente. În realitate, celor familiarizaţi cu metodele materialismului dialectic, aceşti indivizi, deşi puternici, le păreau a fi doar rămăşiţe ale unui naufragiu, împinse de colo-colo de talazurile irezistibile ale forţelor economice. Comportamentul fals al indivizilor nu făcea decât să ascundă modelele de clasă de care aproape că nu erau conştienţi, dar pe care nu aveau puterea să le sfideze.

De asemenea, în analiza freudiană, conştiinţa personală, care s-a aflat chiar în centrul eticii iudeo-creştine şi a fost motorul realizării individualiste, a fost negată, fiind privită ca un simplu dispozitiv de siguranţă, creat colectiv, pentru a proteja ordinea civilizată de înspăimântătoarea agresivitate a fiinţelor omeneşti. Freudismul a reprezentat multe, dar dacă a avut o esenţă, aceasta a fost descrierea vinovăţiei. „Tensiunea dintre asprul supraeu şi eul care îi este subordonat", scria Freud în 1920, „noi o numim sentiment de vinovăţie. [...] Civilizaţia pune stăpânire pe dorinţa periculoasă de agresiune a individului, slăbind-o, dezarmând-o şi stabilind în interiorul lui o forţă care să o supravegheze, ca o garnizoană într-un oraş cucerit." Sentimentele de vinovăţie erau astfel nu un semn al viciului, ci al virtuţii. Supraeul conştiinţei era preţul drastic pe care-l plătea individul pentru menţinerea civilizaţiei, iar costul său în suferinţă avea să crească în mod inexorabil pe măsura avansării civilizaţiei: „O nefericire exterioară ameninţată [...] a fost schimbată pe o nefericire interioară permanentă, pe tensiunea sentimentului de vinovăţie." Freud spunea că intenţionează să

arate că sentimentele de vinovăţie, nejustificate de vreo fragilitate a omului, sunt „problema cea mai importantă în dezvoltarea civilizaţiei”[29]. S-ar putea, după cum sociologii sugerau deja, ca societatea să fie vinovată în mod colectiv, prin crearea condiţiilor care au făcut inevitabile crima şi viciul. Dar sentimentele de vinovăţie personale erau o iluzie care trebuia risipită. Niciunul dintre noi nu era vinovat în mod individual; eram vinovaţi în bloc.

Marx, Freud, Einstein au transmis cu toţii acelaşi mesaj anilor ’20: lumea nu era ceea ce părea să fie. Simţurile, ale căror percepţii empirice ne formează ideile despre timp şi distanţă, bine şi rău, lege şi justiţie şi natura comportamentului uman în societate, nu prezentau încredere. Mai mult, analiza marxistă şi cea freudiană au subminat amândouă, fiecare în felul ei, extrem de dezvoltatul simţ al răspunderii personale şi al datoriei faţă de un cod moral stabilit şi adevărat din punct de vedere obiectiv, care se afla în centrul civilizaţiei europene a secolului al XIX-lea. Impresia pe care o căpătau oamenii de la Einstein, cea a unui univers în care toate măsurile valorii erau relative, a ajutat la confirmarea acestei viziuni – consternantă şi îmbucurătoare în acelaşi timp – de anarhie morală.

Şi oare nu fusese „anarhia pură”, după cum spunea W.B. Yeats în 1919, „slobozită peste lume”? Multora războiul le păruse cea mai mare calamitate de la căderea Romei. Germania, de teamă şi ambiţie, şi Austria, din resemnare şi disperare, purtaseră războiul cu totul altfel decât ceilalţi beligeranţi. El a marcat punctul culminant al valului de pesimism din filosofia germană, care a fost trăsătura dominantă a acesteia în perioada antebelică. Pesimismul german, care contrasta puternic cu optimismul bazat pe schimbarea politică şi reformele care aveau loc în Statele Unite, Marea Britanie şi Franţa, ba chiar şi în Rusia în deceniul de dinainte de 1914, nu aparţinea exclusiv inteligheţiei, ci se întâlnea la toate nivelurile societăţii germane, mai ales la vârf. În săptămânile care au precedat izbucnirea marelui conflict, Kurt Riezler, secretarul şi confidentul lui Bethmann Hollweg, nota elanul sumbru cu care stăpânul lui purta Germania şi Europa spre abis. 7 iulie 1914: „Cancelarul se aşteaptă ca un război, oricare ar fi rezultatul acestuia, să ducă la dezrădăcinarea a tot ceea ce există. Lumea existentă e foarte învechită, lipsită de idei.” 27 iulie: „Un sumbru verdict dincolo de

puterea omenească atârnă deasupra Europei şi a poporului nostru."[30] Bethmann Hollweg era născut în acelaşi an ca Freud şi personifica parcă „instinctul morţii" pe care cel din urmă tot bătea monedă spre sfârşitul cumplitului deceniu. Ca majoritatea germanilor educaţi, el citise Lucrarea lui Max Nordau *Degenerare,* publicată în 1895, şi era la curent cu teoriile degenerative ale criminologului italian Cesare Lombroso. Război sau nu, omul era într-un declin inevitabil, civilizaţia se îndrepta spre distrugere. Astfel de idei erau la ordinea zilei în Europa Centrală, pregătind calea pentru suspinul de aprobare cu care a fost întâmpinată cartea *Declinul Occidentului* a lui Oswald Spengler, întâmplător publicată în 1918, când sinuciderea prezisă fusese înfăptuită.

Şi mai la Vest, în Anglia, Joseph Conrad (el însuşi din Est) fusese singurul scriitor important care îşi manifestase pesimismul, reflectându-l într-o serie întreagă de romane şocante: *Nostromo* (1904), *Agentul secret* (1907), *Sub ochii Vestului* (1911), *Victorie* (1915). Aceste disperate predici politice, deghizate în ficţiune, propovăduiau mesajul pe care Thomas Mann avea să-l transmită Europei Centrale în 1924 cu *Muntele vrăjit,* după cum Mann însuşi recunoştea în prefaţa scrisă pentru traducerea în germană a *Agentului secret* doi ani mai târziu. Pentru Conrad, războiul nu făcuse decât să confirme natura iremediabilă a speciei umane. Şaizeci de ani mai târziu, privind în urmă, trebuie să spunem că Joseph Conrad este singurul scriitor de substanţă al epocii a cărui viziune rămâne clară şi adevărată în fiecare detaliu. El a respins marxismul ca pe un nonsens răuvoitor, menit să genereze o tiranie monstruoasă; ideile lui Freud nu erau nimic mai mult decât „un fel de spectacol de iluzionism". Războiul demonstrase fragilitatea oamenilor, dar altfel nu putea rezolva nimic, nu putea genera nimic. Uriaşele planuri de reformă, panaceele, toate „soluţiile" – erau iluzorii. Scriindu-i lui Bertrand Russell la 23 octombrie 1922 (Russell oferea „soluţii" la *Problema Chinei,* carte care tocmai îi apărase), Conrad spunea: „N-am reuşit niciodată să găsesc în cartea sau vorbirea vreunui om nimic destul de convingător pentru a sta măcar o clipă în picioare în faţa profund înrădăcinatului meu simţ al fatalităţii care guvernează această lume populata de oameni. [...] Singurul remediu pentru chinezi şi pentru noi toţi ceilalţi este schimbarea atitudinilor. Dar privind istoria ultimelor două mii de ani, nu avem prea multe motive să

ne aşteptăm la acest lucru, chiar dacă omul a ajuns să zboare. [...] Omul nu zboară ca un vultur, el zboară ca o insectă."[31]

În prag de război, scepticismul lui Conrad era rar în lumea anglo-saxonă. Războiul însuşi era văzut de unii ca o formă de progres, H.G. Wells marcând declararea lui printr-o carte interesantă intitulată *Războiul care va pune capăt războiului.* Dar până la încheierea armistiţiului, progresul în sensul în care îl înţelegeau victorienii, drept ceva continuu şi aproape inexorabil, era mort. În 1920, marele savant clasic J.B. Bury a publicat un volum, *Ideea de progres,* proclamându-i decesul. „O nouă idee îi va uzurpa locul ca idee conducătoare a omenirii. [...] Nu sugerează oare progresul însuşi că valoarea sa ca doctrină este doar una relativă, corespunzând unui anumit stadiu al civilizaţiei, nu foarte avansat?"[32]

Ceea ce a ucis ideea de progres sistematic, ca opus unuia anarhic, a fost grozăvia actelor săvârşite de Europa civilizată în ultimii patru ani. Că avusese loc o degenerare inimaginabilă, fără precedent, nu se putea îndoi nimeni dintre cei ce priveau faptele. Pe când era ministru de Război (1919–1921), Winston Churchill a notat pe o hârtie cu antetul Ministerului de Război următoarele:

> Toate ororile din toate epocile au fost aduse la un loc, şi nu numai armatele, ci populaţii întregi au fost aruncate în mijlocul lor. Puternicele state educate care s-au implicat şi-au imaginat – nu fără motiv – că era în joc însăşi existenţa lor. Nici popoarele, nici conducătorii nu s-au dat în lături de la vreo faptă despre care au crezut că i-ar putea ajuta să câştige. Germania, eliberând toţi demonii, era de departe în fruntea terorii; dar era urmată pas cu pas de naţiunile disperate şi în cele din urmă răzbunătoare pe care le atacase. Fiecare ultragiu împotriva umanităţii sau a dreptului internaţional a fost răsplătit cu represalii – adesea la o scară mai mare şi de mai lungă durată. Niciun fel de armistiţiu ori tratative nu au atenuat conflictul armat. Răniţii mureau între linii: morţii se descompuneau în ţărână. Nave comerciale şi nave neutre ori nave spital erau scufundate în mare şi toţi oamenii de la bordul lor lăsaţi în voia sorţii ori ucişi în timp ce înotau. S-au făcut toate eforturile pentru a înfometa naţiuni întregi în vederea supunerii lor, fără a se ţine seamă de vârstă ori sex. Oraşe şi

monumente au fost distruse de artilerie. Bombele erau aruncate din aer fără nicio discriminare. Gaze otrăvitoare de tot felul îi asfixiau pe soldaţi. Foc lichid era proiectat asupra corpurilor lor. Oameni cădeau din aer în flăcări sau dispăreau adesea, încet, în adâncurile întunecate ale mării. Efectivul armatelor era limitat doar de numărul bărbaţilor din fiecare ţară. Europa şi părţi întinse din Asia şi Africa au devenit un mare câmp de luptă pe care, după ani întregi de confruntări, nu armate, ci naţiuni s-au frânt şi pus pe fugă. Când totul s-a sfârşit, Tortura şi Canibalismul erau singurele două expediente pe care statele creştine cu un înalt grad de civilizaţie fuseseră în stare să şi le refuze: şi erau de o utilitate îndoielnică.[33]

După cum corect observa Churchill, ororile pe care le-a enumerat erau săvârşite de „puternicele state educate". Într-adevăr, ele erau dincolo de puterile indivizilor, oricât de răi ar fi fost aceştia. Este bine cunoscut că oamenii sunt excesiv de cruzi şi nemiloşi nu ca o regulă provenită dintr-o răutate recunoscută, ci dintr-un simţ al dreptăţii ultragiat. Acest lucru este cu atât mai valabil pentru state legal constituite, învestite cu întreaga autoritate aparent morală a parlamentelor, congreselor şi curţilor de justiţie! Capacitatea distractivă a individului, oricât de rău, este mică, dar cea a statului, oricât de bine intenţionat ar fi acesta, este aproape nelimitată. Extinderi statul, şi această capacitate distructivă se va extinde cu siguranţă şi ea, *pari passu*.* După cum cinic s-a exprimat pacifistul american Randolph Bourne, în ajunul intervenţiei din 1917, „războiul este sănătatea statului"[34]. Mai mult, istoria ne demonstrează în mod dureros că spiritul colectiv de dreptate este mult mai greu de stăpânit decât orice căutare individuală a răzbunării. Acesta a fost un lucra bine înţeles de Woodrow Wilson, care fusese ales în 1916 pentru că propunea un program pacifist şi care avertiza: „Conduceţi o singură dată acest popor în război şi va uita până şi că a existat ceva numit toleranţă. [...] Spiritul brutalităţii nemiloase va pătrunde în fiecare fibră a vieţii noastre naţionale."[35]

Efectul primului război mondial a fost în uriaşă măsură acela de a

---

* În ritm egal (n. t.).

mări dimensiunea statului şi, prin urmare, capacitatea distractivă şi propensiunea spre oprimare a acestuia. Înainte de 1914, toate sectoarele statului erau mici, deşi multe se dezvoltau, unele dintre ele repede. Sfera activităţii de stat reale era în medie între 5% şi 19% din Produsul Intern Brut.[36] În 1913, venitul total al statului (inclusiv guvernarea locală) era, ca procent din PIB, de numai 9% în America. În Germania, care pe vremea lui Bismarck începuse să construiască un extraordinar aparat menit să asigure prosperitatea, era de două ori mai mare, 18%; iar în Marea Britanie, care luase exemplul Germaniei începând din 1906, era de 13%.[37] În Franţa, statul absorbise întotdeauna o fracţiune relativ mare a PIB. Dar în Japonia şi, mai presus de toate, în Rusia ţaristă, statul îşi asuma un rol complet nou în viaţa naţiunii, pătrunzând în toate sectoarele economiei industriale.

În aceste două ţări, urmărindu-se imperialismul militar, statul forţa ritmul industrializării pentru a „prinde din urmă" economiile mai avansate, în Rusia însă, preeminenţa statului în fiecare sector al vieţii economice devenea factorul central al societăţii. Statul era proprietarul terenurilor petrolifere, al minelor de aur şi de cărbune, a două treimi din sistemul feroviar, a mii de fabrici. În Noile Teritorii din est existau „ţărani de stat"[38]. Industria rusă, chiar şi în cazurile în care nu era proprietate de stat, depindea în mare măsură de barierele de tarif, subvenţiile de stat, împrumuturi sau era interdependentă cu sectorul public. Legăturile dintre Ministerul de Finanţe şi marile bănci erau strânse, cu funcţionari de stat numiţi în consiliile de administraţie.[39] În plus, Banca de Stat, un departament al Ministerului de Finanţe, controla casele de economii şi societăţile de credit, conducea finanţele Căilor Ferate, finanţa aventuri în politica externă, funcţiona ca agent de reglare a întregii economii şi căuta în permanenţă metode de a-şi mări puterea şi extinde activităţile.[40] Ministerul Comerţului superviza sindicatele private, regla preţurile, profiturile, folosirea materiilor prime şi a încărcăturilor navelor maritime şi îşi plasa agenţii în consiliile de administraţie ale tuturor societăţilor pe acţiuni.[41] Rusia ţaristă, în ultima ei etapă de pace, a constituit un experiment pe scară largă al capitalismului colectiv de stat, şi aparent unul plin de succes. La impresionat şi alarmat pe germani: într-adevăr, teama de creşterea rapidă a capacităţii economice (şi prin urmare

militare) a Rusiei a fost cel mai important factor în decizia Germaniei de a porni războiul în 1914. După cum îi spunea Bethmann Hollweg lui Riezler, „Viitorul aparţine Rusiei”.[42]

Odată cu izbucnirea războiului, fiecare beligerant şi-a studiat plin de sârg inamicii şi aliaţii, pentru a descoperi aspecte de management de stat şi de intervenţie a statului în economia de război care puteau fi imitate. Sectoarele capitaliste, liniştite de profiturile imense şi animate, fără îndoială, şi de patriotism, nu au ridicat nicio obiecţie. Rezultatul a fost o creştere calitativă şi cantitativă a rolului statului, care nu fusese niciodată pe deplin anulat – căci deşi aranjamentele pe timp de război erau uneori abandonate pe timp de pace, în aproape toate cazurile ele erau în cele din urmă adoptate din nou, de obicei permanent. Germania a stabilit ritmul, adoptând rapid majoritatea procedurilor de stat ruseşti, care o speriaseră aşa de tare în vremea păcii şi le făcuse operante cu o asemenea sporită eficienţă, încât atunci când Lenin a moştenit mecanismul capitalist de stat rusesc în 1917–1918, a căutat surse de inspiraţie în tipurile de control economic german pe timp de război.[43] Pe măsură ce războiul se prelungea, iar pierderile şi disperarea creşteau, statele beligerante deveneau în mod constant mai totalitare, mai ales după iarna lui 1916–1917. În Germania, sfârşitul guvernării civile a sosit la 9 ianuarie 1917, când Bethmann Hollweg a fost forţat să se supună cererii de război submarin nerestricţionat. El a căzut complet de la putere în iulie, lăsându-i pe generalul Ludendorff şi pe amirali în posesia statului-monstru. Episodul a marcat adevăratul sfârşit al monarhiei constituţionale, de vreme ce kaiserul, sub presiunea militarilor, a renunţat la prerogativa sa de a numi şi demite cancelarul. Chiar pe când mai era cancelar, Bethmann Hollweg a descoperit că telefonul său era ascultat şi, după cum ne relatează Riezler, când auzea clicul striga în receptor „Ce *Schweinhund** trage cu urechea?”[44] Dar ascultarea telefoanelor era legală conform legislaţiei „stării de asediu”, care împuternicea comandamentele militare zonale să cenzureze sau să suprime ziarele. Ludendorff a fost de asemenea autorizat să adune 400 000 de muncitori belgieni în Germania, prefigurând astfel metodele

* Ticălos (n.t.).

muncii silnice ale naziştilor şi sovieticilor.[45] În ultimele optsprezece luni de ostilităţi, elita germană a practicat cu fervoare ceea ce era denumit pe faţă „socialism de război", într-o încercare disperată de a mobiliza fiecare strop de efort productiv în vederea victoriei.

Şi în Occident, statul a înghiţit cu lăcomie independenţa sectorului privat. Spiritul corporatist, întotdeauna prezent în Franţa, a preluat industria şi a avut loc o resuscitare a intoleranţei patriotice iacobine. Prin opoziţie, Georges Clemenceau s-a luptat cu succes pentru o oarecare libertate a presei, iar după ce a ajuns la puterea supremă în agonia lui noiembrie 1917, a permis chiar critici cu privire la persoana sa. Dar politicieni precum Malvy şi Caillaux au fost arestaţi şi s-au întocmit lungi liste de agenţi subversivi (faimosul *Carnet B),* care urmau a fi vânaţi, arestaţi şi chiar executaţi. Democraţiile liberale anglo-saxone nu erau în niciun caz imune la aceste presiuni. După venirea la putere a lui Lloyd George în timpul crizei din decembrie 1916, au fost impuse rigorile complete ale recrutării, precum şi Apărarea agresivă a Realm Act, iar industria, transportul şi aprovizionarea au fost mobilizate sub conducerea unor comitete corporatiste de război.

Şi mai dramatic a fost entuziasmul cu care, cinci luni mai târziu, administraţia Wilson a lansat Statele Unite în corporatismul de război. Indicii existaseră, ce-i drept, de mai-nainte. În 1909, Herbert Croly, în *Promisiunea vieţii americane,* prezisese că aceasta nu putea fi îndeplinită decât prin intervenţia deliberată a statului pentru a promova „o democraţie superior socializată". Trei ani mai târziu, lucrarea lui Charles Van Hise, *Concentrare şi control: o soluţie la problema trusturilor în Statele Unite,* prezenta argumentul pentru corporatism. Aceste idei au stat la baza „noului naţionalism" al lui Theodore Roosevelt, pe care Wilson şi l-a însuşit şi l-a dezvoltat pentru a câştiga războiul.[46] Existau o Administraţie a Combustibilului, care a impus „duminicile fără gaz", un Consiliu al Muncii în vreme de Război, care intervenea în disputele industriale, o Administraţie a Alimentaţiei, condusă de Herbert Hoover, care fixa preţurile mărfurilor şi un Consiliu Naval care a lansat 100 de vase noi la 4 iulie 1918 (preluase deja peste 9 milioane de tone sub controlul său operativ).[47] Organul central era Consiliul Industrial de Război, a cărui primă realizare a fost abolirea Actului Anti-Trust al lui

Sherman, un indiciu sigur al corporatismului, şi ai cărui membri (Bernard Baruch, Hugh Johnson, Gerard Swope şi alţii) conduceau o pepinieră pentru intervenţionismul anilor ’20 şi New Deal-ul, care la rândul său a inspirat Noua Frontieră şi Marea Societate. Corporatismul de război din 1917 a iniţiat una din marile continuităţi ale istoriei americane moderne, uneori subterană, alteori la suprafaţă, care a culminat cu vastul stat al bunăstării din timpul lui Lyndon Johnson, la sfârşitul anilor ’60. John Dewey nota pe vremea aceea că războiul subminase până atunci irezistibilele pretenţii la proprietatea privată: „Indiferent cât de multe dintre agenţiile speciale pentru control public decad odată cu dispariţia stresului cauzat de război, mişcarea nu va fi niciodată reversibilă.”[48] Aceasta s-a dovedit a fi o predicţie corectă. În acelaşi timp, noi legi restrictive, ca Actul Spionajului (1917) şi Actul Sediţiunii (1918), au fost adesea impuse cu sălbăticie: socialistul Eugene Debs a luat zece ani pentru un discurs împotriva războiului, iar un bărbat care a obstrucţionat planul a fost condamnat la patruzeci de ani închisoare.[49] În toate ţările beligerante, şi nu numai în Rusia, anul de vârf 1917 a dovedit că libertatea individuală şi proprietatea privată tindeau să împărtăşească mereu aceeaşi soartă.

Astfel, războiul a demonstrat atât viteza impresionantă cu care statul modern se putea extinde, cât şi apetitul inepuizabil pe care el l-a creat în consecinţă atât pentru distrugerea inamicilor, cât şi pentru exercitarea puterii despotice asupra propriilor cetăţeni. Spre sfârşitul războiului erau o mulţime de oameni raţionali care înţelegeau gravitatea acestor evoluţii. Dar putea fi dat oare ceasul înapoi la momentul unde se aflase în iulie 1914? Voia oare cineva să-l dea înapoi? Europa mai avusese de două ori experienţa unor reglementări generale, după războaie lungi şi cumplite. În 1648, tratatele cunoscute ca Pacea din Westfalia evitaseră sarcina imposibilă de a restaura *statu quo ante** şi în mare măsură nu făcuseră decât să accepte frontierele create de un război de epuizare. Aranjamentul nu a durat, deşi religia a încetat să mai fie un *casus belli†.* Aranjamentul impus în 1814–1815 de Congresul de la Viena după

---

* Starea de lucruri anterioară (n.t.).

† Motiv de război (n. t.).

războaiele napoleoniene fusese mai ambiţios şi, în ansamblu, mai reuşit. Obiectivul său fusese să restabilească, pe cât posibil, sistemul micilor şi marilor monarhii autocrate care existaseră înainte de Revoluţia franceză, ca unic cadru în care oamenii ar accepta frontierele europene ca legitime şi durabile.[50] Procedeul a funcţionat în sensul că au trecut nouăzeci şi nouă de ani până la izbucnirea unui nou război general european şi se poate susţine că secolul al XIX-lea a fost cel mai aşezat şi mai productiv din întreaga istorie a omenirii. Făuritorii păcii de la 1814–1815 erau însă un grup neobişnuit: un congres de reacţionari între care lordul Castlereagh părea un instigator revoluţionar, iar ducele de Wellington un progresist teribil. Ipotezele lor de lucru se bazau pe negarea brutală a oricăror noţiuni politice inovatoare ale precedentului sfert de secol. Ei împărtăşeau mai ales credinţa declarată, aproape nenuanţată de cinism, în echilibrul de forţe şi sfere de interes stabilite de comun acord, căsătorii dinastice, înţelegeri particulare între suverani şi gentlemeni, supuse unui cod curent (exceptând cazurile *in extremis)* şi proprietatea privată asupra unui teritoriu prin descendenţă legitimă. Unui rege sau împărat deposedat într-o parte a Europei i se putea da o „compensaţie", ca să folosim termenul la modă, în altă parte, indiferent de naţionalitatea, limba sau cultura locuitorilor. Ei numeau asta un „transfer de suflete", după expresia folosită în Rusia pentru vânzarea unei proprietăţi cu iobagi cu tot, *glebae adscripti.*[51]

Făuritorii păcii de la 1919 nu au avut la dispoziţie aceste opţiuni. O pace a epuizării, ca aceea din Westfalia, bazată pe frontiere militare, era de neimaginat: ambele părţi erau destul de istovite, dar una, prin virtutea armistiţiului, câştigase un copleşitor avantaj militar. Francezii ocupaseră toate capetele de pod de pe Rin până la 6 decembrie 1918. Britanicii făceau o blocadă de coastă, căci germanii îşi predaseră flota şi câmpurile minate înainte de 21 noiembrie. Era, aşadar, posibilă o pace prin *Diktat.*

Totuşi, asta nu însemna că Aliaţii puteau restaura vechea lume, chiar dacă ar fi dorit. Vechea lume era în descompunere încă înainte de izbucnirea războiului. În Franţa, anticlericalii fuseseră la putere timp de un deceniu, şi ultimele alegeri dinainte de război arătau o deplasare şi mai la stânga. În Germania, alegerile din 1912 au făcut pentru prima dată din socialişti cel mai mare partid unic. În Italia, guvernul Giolitti a fost cel

mai radical din istoria ei ca ţară unificată. În Marea Britanie, liderul conservator A. J. Balfour a spus despre înfrângerea sa catastrofală din 1906 că este „un ecou slab al aceleiaşi mişcări care a produs masacre în St. Petersburg, răzmeriţe în Viena şi procesiuni socialiste în Berlin". Chiar şi aristocraţia rusă încerca să se liberalizeze. Habsburgii căutau neliniştiţi noi platforme constituţionale care să-i susţină. În pragul războiului, Europa era condusă de aşa-zişii progresişti îngrijoraţi, care se străduiau din greu să satisfacă aşteptări din ce în ce mai mari, dornici mai presus de toate să cultive şi să liniştească tineretul.

Este un mit că tineretul european a fost sacrificat cu cruzime în 1914 de către o generaţie egoistă şi cinică. Discursurile politicienilor antebelici erau pline de apeluri la tineret. Mişcările de tineret erau un fenomen european, mai ales în Germania, unde 25 000 de membri ai cluburilor *Wandervögel* făceau excursii, cântau la chitară, protestau împotriva poluării şi a extinderii oraşelor şi îi înjurau pe bătrâni. Lideri de opinie ca Max Weber şi Arthur Möller van den Bruck cereau ca tinerii să fie aduşi la cârmă. Naţiunea, scria Bruck, „are nevoie de o primenire a sângelui, de o insurecţie a copiilor împotriva părinţilor, de o înlocuire a bătrânilor cu tineri."[52] Peste tot în Europa, sociologii studiau cu asiduitate tineretul pentru a afla ce gândeşte şi ce vrea.

Şi bineînţeles că ceea ce voia tineretul era război. Prima „tânără generaţie" răzgâiată a pornit entuziast la un război pe care cei mai vârstnici, aproape fără excepţie, l-au acceptat cu oroare sau cu o disperare fatalistă. În rândurile tinerilor din clasa de mijloc a fost, la început cel puţin, cel mai popular război din istorie. Ei şi-au aruncat chitarele şi au pus mâna pe arme. Charles Péguy scria că s-a dus „plin de râvnă" la război (şi la moarte). Henri de Montherlant relata că „iubea viaţa pe front, scăldarea în elementar, anihilarea inteligenţei şi a sufletului". Pierre Drieu la Rochelle numea războiul „o surpriză minunată". Tineri scriitori germani precum Walter Flex, Ernst Wurche şi Ernst Jünger sărbătoreau ceea ce Jünger numea „momentul sfânt" al lui august 1914. Romancierul Fritz von Unger descria războiul ca pe un „purgativ", începutul unui „nou gust pentru viaţă". Rupert Brooke găsea că era „unica viaţă [...] un fior plăcut, ca nimic altceva pe lume". Pentru Robert Nichols era „un purificator". „E mort acela care nu luptă", scria Julian

Grenfell („În luptă”), „iar cel care moare luptând creşte”. Tinerii italieni care au intrat în război mai târziu erau şi mai lirici. „Acesta-i ceasul triumfului celor mai mari valori”, scria un poet italian, „e Ceasul Tinereţii”. Un altul îi răspundea ca un ecou: „Doar oamenii mărunţi şi bătrânii de douăzeci de ani ar vrea să-l rateze.”[53]

Până în iarna lui 1916–1917, pofta de război trecuse. Pe măsură ce lupta se prelungea la nesfârşit, tineri însângeraţi şi deziluzionaţi se întorceau spre vârstnici cu dezgust şi crescândă mânie. În toate taberele se vorbea în tranşee despre o reglare de conturi cu „politicienii vinovaţi”, „vechea gaşcă”. În 1917 şi încă şi mai mult în 1918, regimurile din toate ţările beligerante (cu unica excepţie a Statelor Unite) s-au simţit testate aproape până la distrugere, ceea ce ajută la explicarea disperării şi sălbăticiei crescânde cu care purtau războiul. Victoria a ajuns să fie identificată cu supravieţuirea politică. Monarhiile italiană şi belgiană şi poate chiar şi cea britanică nu ar fi supravieţuit înfrângerii, cum nu i-ar fi supravieţuit nici cea de-a Treia Republică din Franţa. Bineînţeles, de îndată ce au repurtat victoria, au părut toate destul de sigure. Dar cine oare păruse cândva mai sigur ca Hohenzollernii în Berlin? Kaiserul Wilhelm al II-lea a fost expediat fără nicio ezitare la 9 noiembrie 1918, imediat ce s-a înţeles că o republică germană ar putea obţine condiţii mai bune de pace. Ultimul împărat din dinastia Habsburg, Carol, a abdicat trei zile mai târziu, punând capăt unui mileniu de căsătorii judicioase şi de jonglerii inspirate. Romanovii fuseseră asasinaţi la 16 iulie şi îngropaţi într-un mormânt fără nume. Astfel, cele trei monarhii imperiale ale Europei Centrale şi de Est, trepiedul de legitimitate pe care se sprijinea *l’ancien régime,* aşa cum era el, au dispărut toate într-un singur an. La sfârşitul lui 1918 nu prea mai exista nicio şansă de a fi restaurată vreuna din ele, cu atât mai puţin toate trei. Sultanul Turciei era şi el terminat (deşi Republica Turcă a fost proclamată abia la 1 noiembrie 1922).

Dintr-o lovitură, dizolvarea acestor imperii dinastice şi absolutiste a desfăcut „pachete” de popoare eterogene care fuseseră adunate cu dragoste şi legate cu grijă la un loc de-a lungul secolelor. Ultimul recensământ al Imperiului Habsburgic a arătat că acesta era constituit din douăsprezece naţiuni: 12 milioane de germani, 10 milioane de maghiari, 8,5 milioane de cehi, 1,3 milioane de slovaci, 5 milioane de polonezi, 4

milioane de ruteni, 3,3 milioane de români, 5,7 milioane de sârbi şi croaţi şi 800 000 de ladini şi italieni.[54] Conform recensământului imperial rus din 1897, velicoruşii formau numai 43% din populaţia totală[55]; restul de 57% erau popoare subordonate, de la luterani suedezi şi germani la letoni, ruşi albi şi ucraineni ortodocşi, polonezi catolici şi ucraineni uniaţi, musulmani şiiţi, sunniţi şi kurzi de mai multe naţionalităţi, precum şi varietăţi nenumărate de budişti, daoişti şi animişti. În afară de Imperiul Britanic, nici un alt conglomerat imperial nu a mai avut atâtea naţiuni diferite. Chiar şi în momentul recensământului din 1926, când multe dintre grupările occidentale dispăruseră, încă mai existau aproximativ două sute de popoare şi de limbi.[56] Prin comparaţie, dominioanele Hohenzollernilor erau omogene şi monoglote, dar şi acestea conţineau minorităţi de polonezi, danezi, alsacieni şi francezi.

Adevărul este că în timpul procesului de stabilire în Europa Centrală şi de Est, din secolul al IV-lea până în secolul al XV-lea şi de-a lungul intensei etape de urbanizare care a avut loc începând cu secolul al XVIII-lea, aproximativ un sfert din suprafaţă fusese ocupat de naţiuni amestecate (inclusiv peste zece milioane de evrei), a căror loialitate fusese până atunci influenţată mai degrabă de criterii religioase şi dinastice decât naţionale. Monarhiile erau singurul principiu unificator al acestor societăţi multinaţionale, singura garanţie (deşi adesea una fragilă) că toţi vor fi egali în faţa legii. Odată ce acest principiu era înlăturat, cu ce putea fi el înlocuit? Singurul disponibil era naţionalismul, cu iredentismul care decurgea din el şi care era la modă, termen derivat din italienescul *risorgimento* şi semnificând unirea unui întreg grup etnic într-un singur stat. La aceasta se adăuga acum o nouă noţiune specifică, „autodeterminarea", prin care se înţelegea ajustarea frontierelor prin plebiscit conform *preferinţelor etnice.*

Cei doi principali aliaţi occidentali, Marea Britanie şi Franţa, nu au avut la început nicio dorinţă şi niciun plan de a promova o pace bazată pe naţionalitate. Ba chiar dimpotrivă. Amândouă conduceau imperii multinaţionale, poliglote. Anglia avea în plus ea însăşi o problemă iredentistă în Irlanda. În 1918 amândouă erau conduse de foşti progresişti, Lloyd George şi Clemenceau, care în agonia războiului învăţaseră *Realpolitik* şi căpătaseră un respect plin de invidie faţă de

vechile noţiuni de „echilibru”, „compensaţie” şi aşa mai departe. Când, în timpul convorbirilor de pace, tânărul diplomat britanic Harold Nicolson stăruia că era imperativ ca Anglia să garanteze autodeterminarea grecilor din Cipru, el a fost dojenit de Sir Eyre Crowe, ministrul de Externe: „Prostii, dragul meu Nicolson... Ai aplica autodeterminarea la India, Egipt, Malta şi Gibraltar? Dacă *nu* eşti pregătit să mergi atât de departe, atunci nu ai [*sic*] niciun drept să pretinzi că ai o logică. Dacă *eşti* pregătit să mergi până acolo, atunci mai bine te-ai întoarce imediat la Londra.”[57] (Ar fi putut adăuga că Ciprul avea o importantă minoritate turcă; şi din acest motiv el încă nu a ajuns la autodeterminare nici în anii ’80.) Lloyd George s-ar fi străduit bucuros să ţină Imperiul Austro-Ungar nedezmembrat până în 1917 sau chiar până la începutul lui 1918, în schimbul unei păci separate. Cât despre Clemenceau, obiectivul lui principal era securitatea Franţei, iar pentru aceasta el voia înapoi nu numai Alsacia şi Lorena (în care cea mai mare parte a populaţiei vorbea germana), ci şi Saarlandul, cu Renania smulsă Germaniei, ca un stat-marionetă de orientare franceză.

Mai mult, pe parcursul războiului, Anglia, Franţa şi Rusia semnaseră o serie de tratate secrete între ele pentru a determina şi alte puteri să li se alăture, tratate care erau total contrare principiilor naţionaliste. Francezii şi-au asigurat aprobarea ruşilor pentru ideea lor de a domina Renania, dând în schimb Rusiei mână liberă pentru a oprima Polonia, printr-un tratat semnat la 11 martie 1917.[58] Prin acordul Sykes-Picot din 1916, Marea Britanie şi Franţa conveneau să deposedeze Turcia de provinciile sale arabe şi să le împartă între ele. Italia s-a vândut cui a oferit mai mult: prin tratatul secret de la Londra, din 26 aprilie 1915, ea avea să capete suveranitatea asupra a milioane de tirolezi de limbă germană şi de sârbi şi croaţi din Dalmaţia. Un tratat cu România semnat la 17 august 1916 îi dădea acesteia toată Transilvania şi cea mai mare parte a Banatului, precum şi Bucovina, unde majoritatea locuitorilor nu vorbeau româneşte. Un alt tratat secret semnat la 16 februarie 1917 oferea Japoniei provincia chineză Shantung, aflată până atunci în sfera comercială a Germaniei.[59]

Cu toate acestea, odată cu colapsul regimului ţarist şi refuzul Habsburgilor de a încheia o pace separată, Anglia şi Franţa au început să încurajeze naţionalismul şi să facă din autodeterminare un „obiectiv de

război". La 4 iunie 1917 guvernul provizoriu al lui Kerenski din Rusia a recunoscut o Polonie independentă; Franţa a început să adune o armată de polonezi, iar la 3 iunie 1918 a proclamat crearea unui puternic stat polonez ca obiectiv primordial.[60] Între timp, în Marea Britanie, lobby-ul slavofil condus de R.W. Seton-Watson şi ziarul său, *The New Europe,* stăruia cu succes pentru dezmembrarea Austro-Ungariei şi crearea de noi state etnice.[61] Au fost făcute promisiuni mai multor politicieni slavi şi balcanici în exil, în schimbul rezistenţei faţă de „imperialismul german". În Orientul Mijlociu, filoarabul colonel T.E. Lawrence a fost autorizat să promită regate independente emirilor Feisal şi Hussein drept răsplată pentru lupta împotriva turcilor. În 1917, aşa-numita „Declaraţie Balfour" promitea evreilor o patrie naţională în Palestina, pentru a-i încuraja să părăsească Puterile Centrale. Multe dintre aceste promisiuni erau reciproc incompatibile, pe lângă faptul că veneau în contradicţie cu tratatele secrete încă în vigoare. De fapt, în ultimii doi ani de lupte disperate, Anglia şi Franţa emiteau cu nepăsare acte de proprietate care în total se refereau la un teritoriu mai mare decât acela de care dispuneau ele şi care nu puteau fi toate onorate la instalarea păcii, chiar presupunând că ar fi fost o pace aspră. Unele dintre aceste cecuri postdatate, fără acoperire, au stârnit scandaluri.

Pentru a complica lucrurile, Lenin şi bolşevicii lui au preluat controlul asupra Rusiei la 25 octombrie 1917 şi şi-au însuşit imediat arhivele diplomaţiei ţariste. Au predat copii ale tratatelor secrete unor corespondenţi occidentali, iar la 12 decembrie *Manchester Guardian* a început să le publice. Acest lucru a fost însoţit de o viguroasă propagandă bolşevică menită a încuraja revoluţii comuniste în întreaga Europă, promiţând tuturor popoarelor auto determinare.

Mişcările lui Lenin au avut la rândul lor un efect profund asupra preşedintelui american. Woodrow Wilson este ridiculizat de mai bine de jumătate de secol pentru că goana lui ignorantă după idealuri irealizabile a făcut imposibilă încheierea unei păci raţionale. Acest lucru este numai pe jumătate adevărat. Wilson era universitar, specialist în ştiinţe politice, fost rector al Universităţii Princeton. Ştia că nu se pricepe la afaceri externe. Chiar înainte de învestitura sa, în 1913, el le spunea prietenilor: „Ar fi o ironie a sorţii dacă administraţia mea ar trebui să se ocupe în

principal de politica externă."[62] Democraţii nu mai fuseseră la putere de cincizeci şi trei de ani şi Wilson vedea în diplomaţii Statelor Unite nişte republicani. Când a izbucnit războiul, el a insistat ca americanii să fie „neutri şi cu numele, şi cu fapta". A reuşit să fie reales în 1916 datorită sloganului „Ne-a ţinut departe de război". Nu voia să dezmembreze nici vechiul sistem european: el pleda pentru o „pace fără victorie".

La începutul lui 1917 Wilson ajunsese la concluzia că America ar avea o influenţă mai mare asupra reîmpărţirii lumii ca beligerant decât ca stat neutru şi a trasat o firavă distincţie morală şi legală între Marea Britanie şi Germania: folosirea submarinelor de către Germania viola „drepturile omului", în timp ce blocadele britanicilor violau doar „drepturile de proprietate", ceea ce constituia un delict mai mic.[63] Odată aflat în război, el l-a purtat în forţă, nevăzând însă în America un combatant obişnuit. Ea intrase în război, spunea el în mesajul către Congres din aprilie 1917, „pentru a susţine principiile păcii şi dreptăţii" şi pentru a stabili „o împletire a păcii şi a acţiunii care va urmări de acum încolo respectarea acestor principii". Dornic să fie bine pregătit pentru făurirea păcii, el a creat în septembrie 1917, sub conducerea aghiotantului său, colonelul Edward House şi a doctorului S.E. Mezes, o organizaţie formată din 150 de experţi universitari care a fost cunoscută sub numele de „Ancheta" şi găzduită în clădirea American Geographical Society din New York.[64] Ca rezultat, delegaţia americană a fost, pe tot parcursul procesului de pace, de departe cea mai bine informată şi documentată, fiind adesea, în multe probleme, singura sursă de informaţii exacte. „Dacă Tratatul de Pace ar fi fost întocmit numai de către experţii americani", scria Harold Nicolson, „ar fi fost unul dintre cele mai înţelepte şi totodată mai ştiinţifice documente concepute vreodată."[65]

Cu toate acestea, „Ancheta" s-a bazat pe presupunerea că pacea avea să fie un compromis negociat şi că metoda cea mai bună de a o face durabilă ar fi asigurarea faptului că se conforma justiţiei naturale şi astfel era acceptabilă pentru popoarele implicate. Procedeul era empiric şi nu ideologic. În mod special, în această etapă Wilson nu era prea entuziasmat de Liga Naţiunilor, o idee britanică avansată pentru prima dată la 20 martie 1917. El a crezut că va crea probleme cu Congresul. Dar publicarea de către bolşevici a tratatelor secrete, care puneau aliaţii

Americii în cea mai proastă lumină posibilă, ca prădători anacronici, l-a consternat. Chemarea lui Lenin la autodeterminare generală a contribuit şi ea la a-i forţa mâna lui Wilson, căci i se părea că America, în calitate de custode al libertăţii democratice, nu putea fi întrecută de un regim revoluţionar care luase puterea în mod ilegal. Prin urmare, a conceput în grabă şi a prezentat public la 8 ianuarie 1918 faimoasele „Paisprezece puncte". Primul repudia tratatele secrete. Ultimul lua măsuri pentru înfiinţarea unei Ligi. Celelalte erau, cele mai multe, garanţii specifice că, deşi teritoriile cucerite trebuiau predate, cei înfrânţi nu aveau să fie pedepsiţi prin pierderea de populaţii, naţionalitatea fiind factorul determinant. La 11 februarie Wilson a adăugat cele „Patru principii", care întăreau ultimul punct, iar la 27 septembrie el a furnizat piatra de temelie a celor „Cinci specificaţii", din care prima promitea dreptate pentru prieteni şi duşmani deopotrivă.[66] Codicele de douăzeci şi trei de aserţiuni a fost întocmit de Wilson independent de Anglia şi Franţa.

Ajungem acum la esenţa neînţelegerii care a distrus orice şansă reală de reuşită a acordului de pace, pregătind astfel un al doilea conflict mondial. Până în septembrie 1918 devenise evident că Germania, după ce câştigase războiul în Est, era pe cale să-l piardă în Vest. Dar armata germană, de nouă milioane de soldaţi, era încă intactă şi efectua o retragere ordonată din teritoriile cucerite în Franţa şi Belgia. La două zile după ce Wilson a făcut publice cele „Cinci specificaţii", atotputernicul general Ludendorff i-a uluit pe membrii guvernului său spunându-le că „starea armatei necesită un armistiţiu imediat pentru a se evita o catastrofă". Trebuia format un guvern popular care să ia legătura cu Wilson.[67] Motivul lui Ludendorff era evident acela de a arunca asupra partidelor democratice oprobriul cedării cuceririlor teritoriale ale Germaniei. Dar el considera, de asemenea, cele douăzeci şi trei de aserţiuni ale lui Wilson la un loc drept o garanţie că Germania nu avea să fie dezmembrată ori pedepsită, ci îşi va păstra integritatea şi puterea aproape intacte. În împrejurările date, era tot ce putea spera în mod rezonabil; chiar mai mult, căci cel de-al doilea din cele „Paisprezece puncte", referitor la libertatea mărilor, implica ridicarea blocadei britanice. Autorităţile civile împărtăşeau aceeaşi opinie, şi la 4 octombrie cancelarul, prinţul Max de Baden, a deschis negocierile pentru un

armistiţiu cu Wilson pe baza declaraţiilor acestuia. Austriecii, pornind de la o premisă şi mai optimistă, i-au urmat trei zile mai târziu.[68] Wilson, care avea acum o armată de patru milioane şi pe care toată lumea îl credea atotputernic, cu Anglia şi Franţa sub fermul lui control economic, a reacţionat favorabil. În urma unui schimb de note, la 5 noiembrie le-a oferit germanilor un armistiţiu pe baza celor „Paisprezece puncte", cu numai două rezerve din partea Aliaţilor: libertatea mărilor (unde Marea Britanie şi-a rezervat dreptul de a face interpretări) şi compensaţiile pentru daune de război. Pe baza acestei înţelegeri, germanii au fost de acord să depună armele.

Ceea ce nu ştiau germanii şi austriecii era că, la 29 octombrie, colonelul House, trimisul special al lui Wilson şi reprezentantul SUA în Consiliul Suprem de Război al Aliaţilor, avusese o lungă întâlnire secretă cu francezul Clemenceau şi englezul Lloyd George. Aceştia şi-au exprimat toate îndoielile şi rezervele cu privire la declaraţiile lui Wilson şi l-au făcut pe House să le accepte. El le-a consemnat sub forma unui „Comentariu", telegrafiat apoi lui Wilson la Washington. „Comentariul", care nu a fost niciodată comunicat germanilor şi austriecilor, înlătura efectiv toate avantajele „punctelor" lui Wilson în ceea ce privea Puterile Centrale. Într-adevăr, el schiţa toate prevederile Tratatului de la Versailles faţă de care aveau cele mai mari obiecţii, inclusiv dezmembrarea Austro-Ungariei, pierderea coloniilor germane, scindarea Prusiei printr-un coridor polonez şi despăgubiri.[69] Ceea ce este şi mai remarcabil, el nu numai că s-a bazat pe premisa „vinovăţiei de război" a Germaniei (care era, în mod discutabil, implicită în cele douăzeci şi trei de puncte ale lui Wilson), ci a fost creat în jurul principiului „recompenselor" pentru învingători şi al „pedepselor" pentru învinşi, pe care Wilson îl respinsese în mod specific. Este adevărat că, pe parcursul negocierilor din octombrie, Wilson, care de fapt nu mai avusese niciodată de-a face cu germanii, devenea din această cauză tot mai ostil faţă de ei. A fost mai ales iritat de torpilarea bacului civil irlandez *Leinster,* care a dus la pierderea a 450 de vieţi, între care mulţi copii şi femei, pe 12 octombrie, la mai bine de o săptămână după ce germanii îi solicitaseră un armistiţiu. Cu toate acestea, este ciudat că a acceptat „Comentariul" şi e de-a dreptul uimitor că nu le-a pomenit nimic de el germanilor. Aceştia,

la rândul lor, şi-au dovedit incompetenţa necerând clarificări ale anumitor puncte, căci stilul lui Wilson, după cum spunea cabinetului ministrul de Externe britanic, AJ. Balfour, „este foarte inexact. Este un orator de primă mână dar nu ştie să conceapă un text".[70] Principala responsabilitate pentru acest eşec fatal în comunicare îi revine lui Wilson. Şi nu a fost o eroare în numele idealismului.

Cea de-a doua greşeală, care a fost o parte componentă a celei dintâi şi a transformat-o într-o catastrofă, a fost una de organizare. Conferinţei de pace nu i s-a dat o structură deliberată. Ea a avut loc pur şi simplu, căpătând o configuraţie şi o direcţie proprie şi dezvoltând o atitudine tot mai profund antigermană pe parcursul ei, atât în substanţă cât şi, la fel de important, în formă. La început, toată lumea presupusese vag că termenii preliminări vor fi schiţaţi de Aliaţi între ei, abia după aceea urmând să apară germanii şi partenerii lor şi să se negocieze tratatul de pace propriu-zis. Aşa se întâmplase la Congresul de la Viena. Un program al conferinţei în acest sens a şi fost schiţat de logiştii francezi şi înmânat lui Wilson de către ambasadorul francez la Washington încă din 29 noiembrie 1918. Acest document a mai avut şi meritul de a stipula anularea imediată a tuturor tratatelor secrete. Dar formularea lui l-a iritat pe Wilson şi nu s-a mai auzit nimic despre el. Astfel, conferinţa s-a întrunit fără un program de desfăşurare acceptat iniţial şi nici nu a creat vreunul.[71] *Modus operandi* a fost făcut şi mai confuz prin hotărârea lui Wilson de a traversa Atlanticul pentru a participa şi el. Asta însemna că acela care era considerat „cel mai puternic om din lume" nu mai putea fi ţinut în rezervă, ca un *deus ex machina,* pentru a se pronunţa din înălţimi ori de câte ori Aliaţii se aflau în impas. Venind la Paris, el a devenit un simplu şef de guvern ca şi ceilalţi, şi de fapt a pierdut tot atâtea dispute câte a şi câştigat. Dar acest lucru s-a întâmplat şi pentru că, pe măsură ce negocierile se derulau, interesul lui Wilson a scăzut în mod clar faţă de propriile sale douăzeci şi trei de puncte, pentru a se concentra aproape exclusiv asupra Ligii şi a Convenţiei acesteia. Pentru el, noua organizaţie mondială propusă, în privinţa căreia fusese sceptic până atunci, a devenit singurul obiectiv al conferinţei. Operaţiunile ei aveau să repare orice neajunsuri ale tratatului însuşi. Acest lucru a avut două consecinţe cumplite. În primul rând, francezii au reuşit să facă să fie acceptate clauze

mult mai severe, inclusiv o Polonie „mare”, care să taie Prusia în două şi să deposedeze Germania de centura ei industrială silezian ă, o ocupaţie aliată de cincisprezece ani în Renania şi uriaşe despăgubiri de război. În al doilea rând, ideea unui set preliminar de clauze a fost abandonată. Wilson era hotărât să insereze Convenţia Ligii în actul preliminar. Secretarul său de Stat, Robert Lansing, i-a atras atenţia că până şi un acord provizoriu ca acesta constituia în mod legal un tratat şi prin urmare necesita o ratificare din partea Congresului. Temându-se să nu aibă probleme în Senat, Wilson a hotărât atunci să meargă până la obţinerea unui tratat final.[72] Bineînţeles, au mai existat şi alţi factori. Mareşalul Foch, comandantul suprem al armatei franceze, se temea că anunţarea unor clauze preliminare asupra cărora se căzuse de acord ar accelera demobilizarea aliaţilor Franţei şi ar întări poziţia germanilor în faza finală. Iar un acord chiar şi între Aliaţi se dovedea a fi foarte dificil asupra atâtor puncte, încât toţi se temeau de introducerea unor părţi negociatoare noi şi ostile, ale căror activităţi ar fi distrus tot ce se realizase până în acel moment. Astfel că ideea unor condiţii preliminare a fost abandonată.[73]

Prin urmare, când germanilor li s-a permis în sfârşit să vină la Paris, ei au descoperit spre consternarea lor că nu aveau să negocieze o pace, ci aceasta avea să le fie impusă, ei marcându-şi singuri neputinţa prin faptul că acceptaseră un armistiţiu pe care acum îl considerau o escrocherie. Mai mult, Clemenceau, pentru care ura şi teama faţă de germani erau o lege a naturii, a regizat impunerea *Diktat*-ului. El n-a reuşit să asigure un acord privind o Germanie federalizată, care să dărâme opera lui Bismarck, sau o frontieră militară franceză pe Rin. Dar la 7 mai 1919 i s-a permis să prezideze ceremonia de la Versailles, unde Franţa fusese umilită de Prusia în 1871, la care a apărut în sfârşit delegaţia germană, nu în calitate de parte negociatoare, ci ca prizonieri condamnaţi, veniţi să-şi primească sentinţa. Adresându-se taciturnului plenipotenţiar german, contele von Brockdorff-Rantzau, el şi-a ales cu grijă cuvintele:

> Aveţi în faţa dumneavoastră pe reprezentanţii acreditaţi ai puterilor Aliate şi Asociate, mari şi mici, care au purtat tara întrerupere vreme

de mai bine de patru ani războiul nemilos ce le-a fost impus. A sosit momentul pentru o reglare hotărâtoare a conturilor noastre. Ne-aţi cerut pace. Suntem dispuşi să v-o acordăm.[74]

Apoi a stabilit un termen limită pentru o acceptare ori respingere clară. Răspunsul amar al contelui a fost citit fără ca acesta să se ridice în picioare, o impoliteţe ce i-a înfuriat pe mulţi dintre cei prezenţi, mai ales pe Wilson, care devenea tot mai antigerman pe măsură ce conferinţa înainta: „Ce maniere oribile. [...] Germanii sunt într-adevăr un popor de proşti. Fac întotdeauna exact ce nu trebuie. [...] Ăsta e discursul cel mai lipsit de tact pe care l-am auzit vreodată. Or să-şi ridice întreaga lume împotriva lor."[75] De fapt, nu aşa s-a întâmplat. A.J. Balfour nu a obiectat la faptul că Brockdorff a rămas aşezat. El i-a spus lui Nicolson: „N-am observat. Îmi fac o regulă din a nu mă uita niciodată la oameni când se află în mod evident într-o situaţie grea."[76] Printre britanici exista o oarecare milă faţă de germani şi prin urmare, până la 28 iunie, când aceştia au semnat în sfârşit, Lloyd George a făcut eforturi intense de a atenua severitatea clauzelor, în special cu privire la graniţa germano-poloneză. El se temea că acest punct ar putea provoca un nou război – ceea ce s-a şi întâmplat. Dar tot ce a putut obţine de la ostilii Wilson şi Clemenceau a fost un plebiscit pentru Silezia superioară.[77] Astfel, germanii au semnat, „cedând", după cum s-au exprimat ei, în faţa „unei forţe copleşitoare". „Era ca şi cum", scria Lansing, „oamenii ar fi fost invitaţi să-şi semneze propriile condamnări la moarte. [.. Cu feţe palide şi mâini tremurânde îşi scriau repede numele şi apoi erau conduşi înapoi la locurile lor."[78]

Maniera în care condiţiile le-au fost impuse germanilor avea să aibă un efect dezastruos asupra noii lor republici, după cum vom vedea. Intervenţia de ultim moment a lui Lloyd George în numele lor a pus capăt de asemenea efectiv acelei *entente cordiale* şi avea să continue să otrăvească relaţiile anglo-franceze până în anii '40: un act de perfidie pe care generalul de Gaulle avea să i-l arunce în faţă lui Winston Churchill în cel de-al doilea război mondial.[79] La vremea aceea mulţi francezi erau de părere că Clemenceau făcuse prea multe concesii, şi el a fost singurul politician din ţară care ar fi putut încheia un acord pe care francezii îl

considerau prea moderat şi chiar periculos.[80] Americanii erau împărţiţi. Printre distinşii membri ai delegaţiei lor, unii împărtăşeau antigermanismul lui Wilson.[81] Jolin Foster Dulles vorbea despre „grozăvia crimei comise de Germania". Nescrupulosul colonel House a avut şi el un rol în a-l instiga pe Wilson să renunţe la „punctele" sale. Principalul consilier al lui Wilson în problemele Poloniei, Robert H. Lord, a fost, după Clemenceau, cel mai puternic apărător al unei Polonii „mari".[82] Dar Lansing a recunoscut pe bună dreptate că a fost o eroare majoră faptul că nu li s-a permis germanilor să negocieze. El considera că Wilson îşi trădase principiile atât în formă, cât şi în fond.[83] Criticile lui au fost unul dintre motivele principale pentru modul brutal în care Wilson l-a demis la începutul lui 1920.[84]

Dintre americanii mai tineri, majoritatea aduceau critici amare. William Bullitt i-a scris lui Wilson o scrisoare cruntă: „Îmi pare rău că nu aţi dus aceeaşi luptă ca şi noi până la capăt şi că aţi avut atât de puţină încredere în milioanele de oameni, din fiecare naţiune care, ca şi mine, au crezut în dumneavoastră. [...] Guvernul nostru a consimţit acum să expună popoarele năpăstuite ale lumii unor noi opresiuni, subjugări sau dezmembrări – unui nou secol de războaie."[85] Samuel Eliot Morrison, Christian Herter şi Adolf Berle împărtăşeau aceeaşi opinie. Walter Lippmann scria: „După părerea mea, Tratatul nu este numai neliberal şi de rea-credinţă, ci este imprudent în cel mai înalt grad."[86]

Mulţi dintre aceşti tineri aveau să devină influenţi mai târziu. Dar ei erau umbriţi de un critic încă şi mai vehement din delegaţia britanică, aflat într-o poziţie din care putea da pe loc o lovitură devastatoare acordului. John Maynard Keynes era un universitar inteligent de la Cambridge, funcţionar de stat în timpul războiului şi reprezentant al Finanţelor la conferinţă. Pe el nu-l interesau securitatea militară, graniţele şi schimburile de populaţie, a căror importanţă intrinsecă şi emoţională o subestima în mod tragic. Pe de altă parte, înţelegea în profunzime aspectele economice ale stabilităţii europene, pe care majoritatea delegaţilor le ignora. O pace durabilă, în opinia lui, ar fi depins de viteza cu care acordul permitea revitalizarea comerţului şi a industriei şi creşterea numărului locurilor de muncă. Din acest punct de vedere tratatul trebuie să fie dinamic, nu răzbunător.[87] În 1916, într-un

memorandum al Finanţelor, el susţinea că despăgubirea pe care Germania o impusese Franţei în 1871 dăunase ambelor ţări şi contribuise în mare măsură la recesiunea economică din anii '70 ai secolului al XIX-lea care afectase întreaga lume.[88] El considera că nu trebuiau cerute niciun fel de reparaţii sau, dacă se cereau, despăgubirea maximă care putea fi impusă Germaniei trebuia să fie de 2 miliarde de lire: „Dacă e ca Germania să fie «mulsă»", susţinea el într-un raport pregătitor pentru conferinţă, „trebuie, mai presus de orice, ca ea să nu fie ruinată."[89] Cât despre datoriile de război în care erau înglodaţi toţi Aliaţii – care, presupuneau ei, vor fi achitate cu ceea ce aveau să stoarcă de la Germania –, Keynes considera că ar fi înţelept din partea Angliei să-şi lase creditorii în pace. O astfel de generozitate avea să-i încurajeze pe americani să facă acelaşi lucru pentru Anglia şi, pe când Anglia avea să fie plătită de ţările continentale pe hârtie, ea ar trebui să plătească Statelor Unite în bani adevăraţi, aşa încât o anulare generală ar fi fost în beneficiul ei.[90]

În plus faţă de limitarea reparaţiilor şi anularea datoriilor de război, Keynes mai voia ca Wilson să-şi folosească autoritatea şi resursele Statelor Unite pentru a lansa un vast program de credite pentru revitalizarea industriei europene – un proiect care, în 1947–1948, avea să capete forma Planului Marshall. El îl numea „un proiect măreţ pentru reabilitarea Europei"[91]. Şi-a supus propunerea spre aprobare şefului său, ministrul de Finanţe Austen Chamberlain, iar în aprilie 1919 a întocmit două scrisori pe care Lloyd George i le-a trimis lui Wilson. Prima susţinea că „mecanismul economic al Europei este blocat" şi propunerea sa îl va debloca; a doua, că „cu cât o ţară este mai istovită şi mai aproape de bolşevism, cu atât este mai probabil că va cere ajutor. Dar cu atât mai puţin probabil este ca întreprinderea privată să facă acest lucru."[92] Opinia lui Keynes era că America se bucura de un „moment" unic în afacerile mondiale şi că Wilson ar trebui să evite să încerce a dicta graniţele de după război şi forma Ligii şi, în schimb, să folosească rezervele de hrană şi puterea economică ale SUA pentru a sprijini recuperarea pe termen lung a Europei. Era mai probabil că o Europă prosperă va uita amintirile amare ale trecutului imediat şi va vedea cu alţi ochi ajustările de frontiere care acum stârneau atâtea patimi.

Era multă înţelepciune şi o oarecare dreptate în viziunea lui Keynes, şi

cu siguranţă nu se înşela cu privire la rolul Americii, după cum unii istorici americani recunosc acum.[93] Dar Wilson, obsedat de Ligă şi neinteresat de revigorarea economică, a respins pledoariile lui Lloyd George, iar Departamentul de Finanţe al SUA a fost oripilat de ideile lui Keynes. Reprezentanţilor săi, se plângea Keynes, li se „interzisese oficial" să „discute orice chestiune de acest fel cu noi, chiar şi în conversaţii particulare"[94]. Nici nu putea fi vorba de anularea datoriilor de război. Dezgustul lui Keynes faţă de americani a răbufnit: „Au avut şansa de a adopta o viziune largă, sau cel puţin umană, asupra lumii, dar au refuzat-o fără ezitare", îi scria el unui prieten. Wilson era „cel mai mare escroc de pe pământ"[95]. A fost şi mai îngrozit când a citit tratatul şi a sesizat ceea ce lui i se părea a fi efectul cumulativ al prevederilor acestuia, în special clauzele reparatorii. „Tratatul blestemat", cum l-a numit el, era o formulă pentru dezastru economic şi un nou război. La 26 mai 1919 el s-a retras din delegaţia britanică. „Cum vă puteţi aştepta", îi scria el lui Chamberlain, „să asist în continuare la această farsă, care caută să pună bazele, după cum s-a exprimat un francez, *«d'une guerre juste et durable»*?"* El i-a spus lui Lloyd George: „Eu ies de pe scena asta de coşmar."[96]

Plecarea lui Keynes a fost absolut de înţeles, căci acordul pe care inteligenţa şi elocvenţa lui nu au reuşit să-l împiedice era un *fait accompli†.* Dar ceea ce a început a agravat infinit erorile de judecată pe care le diagnosticase atât de corect. Keynes făcea parte din două lumi. Îi plăcea lumea băncilor şi a politicii, în care talentele sale îi permiteau să se manifeste ori de câte ori dorea. Dar era şi om de ştiinţă, estet, homosexual şi membru atât al societăţii secrete „Apostolii", de la Cambridge, cât şi al ramurii mai tinere a acesteia, „Grupul Bloomsbury". Majoritatea prietenilor săi erau pacifişti: Lytton Strachey, conducătorul neoficial al „Grupului Bloomsbury", James, fratele lui Strachey, David Garnett, Clive Bell, Adrian Stephen, Gerald Shove, Harry Norton şi Duncan Grant.[97] Când s-a introdus serviciul militar obligatoriu, unii dintre ei, în loc să se înroleze, au preferat să fie huliţi în faţa tribunalelor pentru că refuzau în

---

* Unui război drept şi durabil *(n. t.).*

† Fapt consumat *(n. t.).*

mod conştient, din cauza convingerilor lor, să facă acest lucru; Lytton Strachey a figurat într-un caz larg mediatizat şi, pentru el, eroic. Ei nu au aprobat intrarea lui Keynes în Ministerul de Finanţe, văzând în aceasta o „activitate de război", chiar dacă era nonbeligerantă. În februarie 1916, el a găsit pe farfurie, la micul dejun, un bilet insidios de la Strachey, echivalentul pacifist al unei pene albe: „Dragă Maynard, de ce mai eşti încă la Finanţe? Al tău, Lytton." Când Duncan Grant, cu care Keynes avea o aventură, a compărut în faţa unui tribunal din Ipswich, el i-a luat apărarea, fluturându-şi servieta de la Finanţe cu monogramă regală pentru a-i intimida pe membrii tribunalului, nişte bieţi funcţionari de provincie. Dar îi era ruşine de slujba lui când se afla cu prietenii. Îi scria lui Grant, în decembrie 1917: „Lucrez pentru un guvern pe care îl dispreţuiesc, cu scopuri pe care eu le consider criminale."[98]

Keynes a continuat să lucreze la Finanţe dintr-o rămăşiţă de simţ patriotic, dar tensiunile din conştiinţa lui creşteau. Când războiul pe care îl ura a culminat cu o pace pe care o considera scandaloasă, s-a întors la Cambridge într-o stare de depresie nervoasă. Îndată ce şi-a revenit, s-a apucat să scrie un atac strălucit şi maliţios la adresa întregii desfăşurări a conferinţei. Era un amestec de adevăruri, jumătăţi de adevăruri, înţelegeri greşite şi sclipiri de intuiţie, însufleţite de schiţe de portret sardonice ale protagoniştilor. Acesta a fost publicat înainte de sfârşitul anului sub titlul *Consecinţele economice ale păcii* şi a făcut senzaţie în întreaga lume. Lucrarea este o nouă ilustrare clasică a legii consecinţelor neintenţionate. Motivul public al lui Keynes pentru a-l scrie a fost acela de a atrage atenţia lumii asupra efectelor pe care le avea impunerea unei „păci cartagineze" Germaniei. Motivul personal a fost restabilirea legăturii cu prietenii lui prin atacarea unui acord politic la care ei îl învinuiau că luase parte. Obiectivele au fost, cu siguranţă, atinse. Lucrarea s-a dovedit a fi, de asemenea, una dintre cele mai distructive cărţi ale secolului, care a contribuit indirect şi în mai multe feluri la viitorul război pe care Keynes însuşi îşi dorise atât de mult să-l prevină. Când acel război a sosit, aşa cum era de aşteptat, un tânăr istoric francez, Étienne Mantoux, a îndreptat un deget acuzator în direcţia filipicei lui Keynes într-un pamflet numit *Pacea cartagineză: sau consecinţele economice ale domnului Keynes.* A fost publicat la Londra în 1946, la un an după ce

Mantoux însuşi fusese ucis în război şi în acelaşi an în care Keynes murise de cancer.

Efectul cărţii lui Keynes asupra Germaniei şi Marii Britanii a fost cumulativ, după cum vom vedea. Efectul asupra Americii a fost imediat. Aşa cum am arătat deja, ideea Ligii Naţiunilor nu i-a aparţinut lui Wilson. Ea a venit din partea Angliei. Sau, mai degrabă, a fost produsul minţii a doi domni excentrici, al căror bine intenţionat dar funest impact asupra afacerilor mondiale ilustrează afirmaţia că credinţa religioasă este un prost sfătuitor în politică. Walter Phillimore, care la vârsta de şaptezeci şi doi de ani era preşedintele comitetului Ministerului de Externe al cărui raport a dat naştere propunerii (la 20 martie 1918), era specialist în drept internaţional şi autorul lucrării *Trei secole de tratate de* pace (1917). El era, de asemenea, un cunoscut consilier juridic al bisericii, o figură trollopiană, importantă în Adunarea Bisericii, expert în legitimitate, ritual, mobilă şi veşminte bisericeşti, precum şi primar al Kensingtonului. Ca judecător, fusese mult criticat pentru severitate excesivă în cazuri care implicau sexul, dar nu şi în privinţa altor delicte. E greu de imaginat un om mai puţin potrivit să trateze reguli pentru a putea face faţă unei *Realpolitik* globale, dacă n-ar fi existat aliatul său politic, lordul Robert Cecil, membru Tory şi Subsecretar de Stat pentru Afaceri Externe. Cecil a reacţionat împotriva scepticismului şi cinismului politic al tatălui său prim-ministru, lordul Salisbury, care fusese nevoit să-i ţină piept lui Bismarck, abordând politica externă cu o doză puternică de religiozitate. El era un avocat înnăscut, despre care mama lui spunea că „avea întotdeauna două plângeri şi un drept". Încercase să organizeze o opoziţie împotriva huliganismului la Eton. Ca ministru responsabil cu blocada, detestase încercarea de a-i înfometa pe germani ca să se predea, astfel că a îmbrăţişat ideea Ligii cu entuziasm. Într-adevăr, el îi scria soţiei sale în august 1918: „Fără speranţa că [Liga] avea să stabilească un sistem internaţional mai bun, aş fi un pacifist"[99]. Este important să înţelegem că cei doi oameni cărora li se datorează în cea mai mare măsură crearea Ligii erau cvasipacifişti care vedeau în ea nu un procedeu pentru rezistarea la agresiune prin forţă colectivă, ci un substitut pentru o astfel de forţă, acţionând în primul rând prin „autoritate morală".

Experţii militari şi diplomatici britanici nu au agreat ideea din start. Colonelul Maurice Hankey, secretarul Cabinetului şi cel mai experimentat coordonator militar, consemna: „orice proiect de acest fel este periculos pentru noi, fiindcă va crea o senzaţie de securitate care este în întregime fictivă. [...] Nu poate decât să eşueze, şi cu cât eşecul este amânat, cu atât mai sigur este că ţara va fi fost amăgită cu poveşti de adormit copiii. Va pune o pârghie foarte puternică în mâinile idealiştilor plini de intenţii bune care pot fi găsiţi în aproape orice guvern şi care dezaprobă cheltuielile pentru armament, iar ca urmare, de-a lungul timpului, ţara va ajunge aproape cu siguranţă într-o poziţie dezavantajoasă." Eyre Crowe nota sarcastic că „o ligă şi un statut" ar fi la fel ca orice alt tratat: „Ce anume ne asigură că nu vor fi, ca şi alte tratate, încălcate?" Singurul răspuns, evident, era forţa. Dar Phillimore nu consultase Armata, iar când Amiralitatea a ajuns să afle despre proiect, ea a remarcat că pentru a fi eficient presupunea mai multe nave de război, nu mai puţine.[100] Toate aceste avertizări, făcute chiar în momentul conceperii Ligii Naţiunilor, aveau să fie justificate din plin de către sumbra ei istorie.

Din păcate, odată ce preşedintele Wilson, plictisit de negocierile propriu-zise ale Tratatului, cu necesara lor tentă de *Realpolitik* amoral, şi-a îndreptat atenţia spre Ligă şi a făcut din ea recipientul propriei sale fervori religioase, îndoielile au fost date la o parte. Sponsorizarea de către el a proiectului a servit, într-adevăr, la a-l deposeda de orice merite practice ar fi avut. Există un mit în istorie că puterile europene şi-ar fi dorit cu disperare să creeze Liga ca un mijloc de implicare a Statelor Unite într-un angajament permanent de a ajuta la menţinerea păcii; că Wilson ar fi împărtăşit această opinie; şi că ea a fost frustrată de izolaţionismul republicanilor. Nicidecum. Clemenceau şi Foch voiau o alianţă de securitate reciprocă, cu propriul ei personal de planificare, de felul celei care apăruse în cele din urmă la Cartierul General al Aliaţilor, după infinite eforturi şi întârzieri, în ultimul an de război. Pe scurt, ei voiau ceva pe tiparul a ceea ce a apărut în cele din urmă în 1948–1949, sub forma Organizaţiei Tratatului Atlanticului de Nord. Ei recunoşteau că un sistem universal, căruia să-i aparţină toate puterile (inclusiv Germania), indiferent de meritele lor, era un nonsens. Erau mai bine

informaţi cu privire la opinia Congresului decât Wilson şi ştiau că erau prea puţine şanse ca acesta să accepte o asemenea monstruozitate. Scopurile lor erau limitate, şi căutau să implice America în etape, aşa cum mai devreme Franţa implicase Marea Britanie. Ceea ce voiau ei ca America să accepte, în primul rând, era o garantare a Tratatului, mai degrabă decât apartenenţa la vreo Ligă.[101]

Cam aceasta era şi poziţia senatorului Cabot Lodge, liderul republican al Senatului. El împărtăşea atât scepticismul experţilor britanici, cât şi pe al celor francezi. Departe de a fi izolaţionist, el era proeuropean şi credea în securitatea comună. Dar era de părere că puterile principale nu ar fi acceptat în practică obligaţia de a intra într-un război pentru a impune hotărârile Ligii, din moment ce naţiunile evitau războiul atâta timp cât nu erau în joc interesele lor vitale. Cum puteau fi graniţele garantate pe timp nedefinit de ceva sau cineva? Ele reflectau forte reale şi în schimbare. Aveau să pornească Statele Unite la război pentru a apăra graniţele Angliei în India sau ale Japoniei în Shantung? Bineînţeles că nu. Orice aranjament pe care America îl făcea cu Anglia sau Franţa trebuia să se întemeieze pe reglarea reciprocă a intereselor vitale. Atunci ar fi însemnat ceva. În septembrie 1919, Lodge şi suporterii lui, cunoscuţi sub numele de „Puternicii rezervaţionişti", îşi exprimaseră cu claritate poziţia: aveau să ratifice Tratatul cu excepţia Ligii; şi chiar aveau să accepte ca SUA să fie membru al Ligii cu condiţia ca Congresul să aibă dreptul de a evalua orice criză care ar implica folosirea forţelor armate americane.[102]

În această conjunctură defectele de caracter şi de judecată, ba chiar şi de sănătate mentală ale lui Wilson au devenit evidente. În noiembrie 1918 el pierduse alegerile parţiale, şi odată cu ele controlul Congresului, inclusiv al Senatului. Acesta ar fi fost un motiv în plus pentru a nu se duce în persoană la Paris, ci a trimite o delegaţie bipartită; sau, dacă se ducea, să-i ia pe Lodge şi pe alţi republicani cu el. În schimb, el a ales să meargă singur. La intrarea Americii în război spusese, adresându-se Congresului la 2 aprilie 1917: „Lumea trebuie să devină un loc sigur pentru democraţie." Populara sa *Istorie a poporului american* prezenta democraţia ca pe o forţă cvasireligioasă, *vox populi, vox dei.* Vechea lume, spunea el acum Congresului, suferea de o „inexplicabilă respingere" a democraţiei, a „purităţii şi forţei ei spirituale". Aici intervenea America:

„Este cu siguranţă destinul evident al Statelor Unite să se afle în frunte în încercarea de a face ca acest spirit să domine."[103] În acea lucrare, Liga era instrumentul iar el însuşi agentul, o întruchipare a Voinţei Generale.

Nu este clar cum Wilson, un ultrademocrat, a ajuns să se considere beneficiarul acelei *volonté générale* a lui Rousseau, un concept ce avea să fie curând exploatat la sânge de noua generaţie de dictatori ai Europei. Poate din cauza stării sale fizice. În aprilie 1919 a suferit primul atac, la Paris. Acest lucru a fost ţinut ascuns. Într-adevăr, pierderea sănătăţii pare să fi întărit credinţa lui Wilson în justeţea acţiunilor sale şi hotărârea de a nu face compromisuri cu criticii săi republicani. În septembrie 1919 a extins chestiunea Ligii de la Congres la întreaga ţară, călătorind 13 000 de kilometri cu trenul în trei săptămâni. Efortul a culminat cu un al doilea atac în tren, la 25 septembrie.[104] Din nou, nu s-a ştiut nimic. La 10 octombrie a avut un al treilea atac, foarte puternic, care i-a lăsat toată partea stângă paralizată. Medicul său, amiralul Gary Grayson, recunoştea, câteva luni mai târziu: „Este permanent bolnav fizic, slăbeşte treptat mental şi nu îşi va reveni."[105] Dar Grayson a refuzat să-l declare pe preşedinte inapt. Vicepreşedintele, Thomas Marshall, un om iremediabil nesigur, cunoscut în istorie în principal pentru remarca sa: „Ceea ce-i trebuie acestei ţări este un trabuc bun de cinci cenţi", a refuzat să insiste. Secretarul particular, Joseph Tumulty, a conspirat cu Wilson însuşi şi cu soţia sa Edith s-o facă pe ea preşedinte, ceea ce ea a rămas vreme de şaptesprezece luni.

În timpul acestui bizar episod din istoria americană, pe când circulau zvonuri că Wilson era infectat cu sifilis terţiar, un nebun ţinut prizonier într-o cameră cu gratii, doamna Wilson, care avea numai doi ani de şcoală, a scris ordine pentru miniştrii din Cabinet cu scrisul ei mare, copilăresc („Preşedintele spune..."), i-a concediat şi numit şi a falsificat semnătura lui Wilson pe decrete. Ea a fost, în aceeaşi măsură ca Wilson însuşi, responsabilă pentru demiterea Secretarului de Stat Lansing, („îl cunosc eu pe Lansing", a declarat ea) şi numirea unui avocat total neexperimentat şi dezorientat, Bainbridge Colby, în locul acestuia. Wilson se putea concentra cinci sau zece minute în şir şi chiar a izbutit cu şiretenie să-l păcălească pe principalul său critic din Congres, senatorul Albert Fall, care se plânsese: „Suntem sub papuc! Doamna Wilson e

preşedinte!” Convocat la Casa Albă, Fall l-a găsit pe Wilson cu o barbă lungă, albă, dar aparent lucid (a stat cu el numai două minute). Când Fall a spus: „Noi toţi ne rugăm pentru dumneavoastră, domnule Preşedinte”, Wilson a replicat pe loc: „Şi pentru ce anume, domnule Senator?”, replică interpretată ca o dovadă a faptului că-şi păstrase ascuţimea spiritului.[106]

Astfel, într-un moment crucial, America era guvernată, aşa cum avea să fie şi Germania în 1932–1933, de un titan suferind şi aflat în incapacitate mentală, cu un picior în groapă. Dacă Wilson ar fi fost declarat incapabil, nu există practic nicio îndoială că tratatul ar fi trecut prin Senat cu unele amendamente. Aşa, cu o perseverenţă bolnavă ori senilă, el a insistat că trebuie să se accepte tot ce cerea el sau nimic. „Fie intrăm în Ligă fără nicio teamă”, suna ultimul său mesaj pe această temă, „asumându-ne responsabilitatea şi netemându-ne de rolul de lider de care ne bucurăm acum... fie ne retragem cât mai elegant din marele concert al puterilor prin care a fost salvată omenirea.”[107]

În aceste lupte interne aflate într-un echilibru atât de fragil, în care totul mergea deja împotriva lui Wilson, cartea lui Keynes a picat într-un moment teribil de oportun. Ea confirma toate prejudecăţile celor ireconciliabili şi întărea îndoielile rezervaţionişţilor; ba chiar i-a umplut şi pe câţiva dintre suporterii lui Wilson de presimţiri sumbre. Tratatul, care a fost adus în faţa Senatului în martie, necesita o majoritate de două treimi pentru ratificare. Propunerea lui Wilson a fost respinsă categoric, cu 38 de voturi contra 53. Mai era o şansă ca textul amendat al lui Lodge să treacă şi astfel să devină o bază solidă de politică externă pentru cele trei administraţii republicane care au urmat. Dar, cu o ardoare distructivă, Wilson le-a scris de pe patul de boală suporterilor săi scrisori cu o semnătură tremurată, aproape ilizibilă, implorându-i să voteze împotrivă. Textul lui Lodge a obţinut 49 de voturi contra 35, cu şapte voturi mai puţin decât cele două treimi necesare. Dintre cei treizeci şi cinci împotrivă, douăzeci şi trei erau democraţi care acţionau la ordinele lui Wilson. Astfel, Wilson şi-a ucis propriul întâi-născut, şi făcând aceasta a slăbit legăturile dintre Europa şi chiar binevoitorii republicani. Dezgustat, Lodge a proclamat Liga „tot atât de moartă precum fantoma

lui Marley*". „Tot atât de moartă ca Hector", a spus senatorul James Reed. Warren Harding, candidatul republican la preşedinţie, cu o ironie la adresa trecutului democraţilor, a adăugat: „Tot atât de moartă ca sclavia." Când democraţii au suferit copleşitoarea înfrângere din toamna lui 1920, verdictul a fost văzut ca o repudiere a politicii europene a lui Wilson în întregime. Eugene Debs scria din penitenciarul din Atlanta, unde îl trimisese Wilson: „Nicio persoană publică din istoria americană nu s-a retras atât de total discreditată, atât de usturător mustrată, atât de copleşitor blamată şi repudiată ca Woodrow Wilson."[108]

Astfel, Marea Britanie şi Franţa au fost lăsate cu o Ligă într-o formă pe care n-o doreau, iar omul care îi dăduse această formă a fost repudiat de propria-i ţară. Au obţinut cea mai rea lume posibilă. Apartenenţa Americii la Ligă în condiţiile propuse de Lodge ar fi transformat-o într-o organizaţie mult mai realistă, în general. Dar în cazul particular al Germaniei, ar fi avut un avantaj esenţial. Lodge şi internaţionaliştii republicani considerau tratatul nedrept, în special faţă de Germania, şi spuneau că va trebui să fie revizuit mai devreme sau mai târziu. De fapt, statutul Ligii prevedea în mod specific acest aspect. Articolul 19, adesea trecut cu vederea şi în cele din urmă nesocotit în întregime, permitea Ligii ca „din când în când" să ceară reconsiderarea „tratatelor care au devenit inaplicabile" şi a căror „continuare ar periclita pacea lumii".[109] O prezenţă americană în Ligă ar fi făcut mai probabil ca, în cursul anilor '20, Germania să asigure prin procesul firesc al dreptului internaţional acele ajustări pe care, în anii '30, a căutat să le obţină cu forţa şi i-au fost acordate din laşitate.

Hotărârea lui Wilson de a opta pentru soluţia unui specialist în drept internaţional la problemele postbelice ale Europei şi nu pentru soluţia unui specialist în economie şi apoi prăbuşirea totală a politicilor sale au lăsat continentul cu o înspăimântătoare moştenire de inflaţie, datorii şi pretenţii financiare conflictuale. Secolul al XIX-lea fusese în ansamblu unul de mare stabilitate a preţurilor, în ciuda enormei dezvoltări industriale în toate ţările avansate. Preţurile cu amănuntul scăzuseră chiar în mulţi ani, în timp ce productivitatea mărită ţinea pasul mai mult

---

* Personaj din *Un colind de Crăciun,* de Ch. Dickens (*n.t.*).

decât satisfăcător cu cererea crescândă. Dar în 1908 inflaţia se arăta din nou, iar războiul a accelerat-o enorm. La vremea semnării păcii, preţurile cu ridicata, cu un indice de 100 în 1913, ajunseseră la 212 în SUA, 242 în Anglia, 357 în Franţa şi 364 în Italia. Până în anul următor, 1920, erau de două ori şi jumătate mai mari decât media antebelică în SUA, de trei ori mai mari în Anglia, de cinci ori în Franţa şi de şase ori în Italia; în Germania cifra era, în 1965, de aproape douăzeci de ori mai mare.[110] Lumea civilizată nu mai făcuse faţă unei hiperinflaţii din secolul al XVI-lea, iar acestei scale înfricoşătoare din secolul al II-lea *d. Cr*.[111]

Toate ţările, cu excepţia SUA, aveau datorii. Aici era problema. În 1923, Statelor Unite li se datorau, incluzând şi dobânda, 11,8 miliarde de dolari. Din acestea, numai Marea Britanie datora SUA 4,66 miliarde. Dar Marii Britanii, la rândul ei, i se datorau 6,5 miliarde, în principal de către Franţa, Italia şi Rusia. Rusia ieşise acum din joc, iar singura şansă pe care o aveau Franţa şi Italia de a plăti fie Angliei, fie Statelor Unite era primirea a ceea ce li se cuvenea din partea Germaniei. De ce au insistat Statele Unite pentru a se încerca încasarea acestor datorii interstatale? Preşedintele Coolidge a răspuns mai târziu cu un laconic „Ele au dat banii, nu?" Nu s-a oferit niciodată vreo explicaţie mai complexă. Într-un eseu, *Datorii între Aliaţi,* publicat în 1924, Bernard Baruch, un fanfaron din Consiliul de Administraţie al Industriei Militare şi apoi consilier economic al Delegaţiei de Pace a Statelor Unite, susţinea: „SUA au refuzat să ia în consideraţie anularea vreunei datorii, fiind de părere că dacă ar face-o – lăsând la o parte alte motive – costurile majore ale acestui război şi ale tuturor celor ce vor urma vor cădea în seama ei şi o vor pune astfel în poziţia de a subvenţiona toate războaiele, pentru că a subvenţionat unul."[112] De fapt, Baruch nu credea în această apărare ridicolă. Adevărul este că insistenţa asupra datoriilor de război nu avea niciun sens din punct de vedere economic, ci era parte din preţul politic plătit pentru poticnelile wilsonismului, care nu lăsase nimic altceva decât un gol. La conferinţa de la Washington din 1923, Marea Britanie a acceptat, plină de resentimente, să plătească Statelor Unite 24 de milioane de lire sterline pe an timp de zece ani şi 40 de milioane pe an după aceea. Până când datoriile au fost efectiv anulate după Marele Crah, Anglia plătise Statelor Unite ceva mai mult decât primea de la Aliaţii mai slabi

din punct de vedere financiar, şi primise, la rândul ei, cam 1 000 de milioane de lire sterline de la Germania.[113] Cea mai mare parte a acestei sume fusese însă ridicată în împrumuturi în SUA, care au fost pierdute în recesiune. Astfel că întregul proces era circular şi niciun stat, nemaivorbind de vreo persoană particulară, nu s-a îmbogăţit nici măcar cu un bănuţ.

Dar între timp, corul strident de pretenţii şi contrapretenţii distrusese şi bruma de spirit Aliat din timpul războiului. Iar singurul rezultat al încercării de a face din bilanţul Germaniei contabilitatea tuturor celorlalţi a dus la dezastru moneda acesteia. Despăgubirea impusă de Germania Franţei în 1871 fusese echivalentul a 4 000 de milioane de mărci aur. Aceasta a fost suma pe care Comisia pentru Despăgubiri a cerut-o, Germaniei, numai pentru pagubele de război ale Belgiei şi, în plus, ea a calculat datoria Germaniei la 132 000 de milioane de mărci aur, din care Franţa avea să primească 52%. Mai erau şi livrări în mărfuri, inclusiv 2 milioane de tone de cărbune pe lună. Germania trebuia să plătească în cont 20 000 de milioane de mărci aur până în mai 1921. Ceea ce a plătit Germania cu adevărat este discutabil, căci majoritatea livrărilor au fost în proprietăţi, nu în bani gheaţă. Germanii pretindeau că au plătit 45 000 de milioane de mărci aur. John Foster Dulles, membrul american al Comisiei pentru Despăgubiri, a estimat că fuseseră 20–25 000 de milioane de mărci aur.[114] În orice caz, după reduceri şi suspendări repetate, Germania a fost declarată (la 26 decembrie 1922) delincventă conform paragrafelor 17–18 ale Anexei II a Tratatului, ceea ce a creat condiţii pentru represalii nespecificate. La 11 ianuarie 1923, în ciuda protestelor Angliei, trupe franceze şi belgiene au traversat Rinul şi au ocupat bazinul Ruhr. Atunci germanii au întrerupt lucrul cu desăvârşire. Francezii au impus legea marţială în zonă şi au întrerupt comunicaţiile prin poştă, telegraf, telefon. Indicele de preţ cu amănuntul (1913:100) a crescut la 16 170 de milioane. Consecinţele pentru germani, şi în cele din urmă şi pentru francezi, au fost cât se poate de dureroase.

A fost, aşadar, Tratatul de la Versailles un eşec total? La vremea aceea mulţi intelectuali au crezut aşa; mulţi au adoptat acest punct de vedere şi de atunci încoace. Dar tocmai intelectualii erau la originea problemei – violentul naţionalism etnic – care a dictat natura acordului de la

Versailles, având grijă şi ca acesta să nu funcţioneze. Toate mişcările naţionaliste europene, cu zecile până în 1919, fuseseră create, conduse şi întărâtate de oameni de ştiinţă şi scriitori care puneau accentul pe diferenţele lingvistice şi culturale dintre popoare, în dauna legăturilor tradiţionale şi a intereselor economice continue care le făceau să conviețuiască. În 1919 practic toţi intelectualii din generaţia mai tânără, ca să nu mai vorbim de cei mai vârstnici, au subscris la afirmaţia că dreptul la autodeterminare naţională era un principiu moral fundamental. Existau câteva excepţii, dintre care una era Karl Popper.[115] Aceşti câţiva care constituiau excepţia susţineau că autodeterminarea era un principiu care se distrugea singur, căci „eliberarea" popoarelor şi a minorităţilor nu făcea decât să creeze şi mai multe minorităţi. Dar de regulă autodeterminarea a fost acceptată ca incontestabilă pentru Europa, aşa cum în anii '50 şi '60 avea să fie acceptată pentru Africa.

Într-adevăr, în 1919 nu mai putea fi vorba de păstrarea vechilor graniţe în Europa Centrală şi de Est. Naţionaliştii le nesocotiseră deja. Acum, după şaptezeci de ani, obişnuim să privim ultimii ani ai Austro-Ungariei ca pe un exerciţiu paşnic de multinaţionalism. De fapt, a fost un coşmar de animozitate naţională crescândă. Ungaria a obţinut statutul de stat separat în cadrul imperiului în 1867. A început imediat să-şi oprime propriile minorităţi, în special pe slovaci şi pe români, cu o mai mare ferocitate şi ingeniozitate decât fusese ea însăşi oprimată de către Austria. Alegerile erau suspecte, iar căile ferate, sistemul bancar şi principiile comerţului interior liber erau încălcate cu sălbăticie în urmărirea avantajului naţional, imediat ce vreo reformă tăcea posibilă o astfel de acţiune. Cehii şi alte grupări slave au urmat exemplul ungurilor. Germanii refuzau ceea ce germanii cereau şi cehii refuzau în Boemia, iar italienii şi slovenii de sud o cereau în Tirolul de Sud şi în Stiria. Diferitele Diete şi Parlamente, în Budapesta, Praga, Graz şi Innsbruck, erau arene ale unei nemiloase discordii naţionale. În Galiţia, minoritatea ruteană se lupta cu majoritatea polonează. În Dalmaţia minoritatea italiană se lupta cu slavii de sud majoritari. Ca rezultat, era imposibilă formarea vreunui guvern parlamentar eficient. Toate cele douăsprezece guverne centrale dintre 1900 şi 1918 au fost compuse aproape în întregime din funcţionari publici. Fiecare guvern local, din care minorităţile erau excluse, îşi proteja

întreprinderile industriale acolo unde era împuternicit s-o facă, iar dacă nu, organiza boicotări ale mărfurilor produse de alte grupuri naţionale. Nimic nu era normal în vechiul imperiu.

Dar măcar exista un oarecare respect faţă de lege. În Rusia ţaristă erau din când în când pogromuri antievreieşti, precum şi alte tipuri de conflicte etnice violente. Însă cele două imperii germanice au fost extrem de supuse legii până în 1914; ba chiar au existat plângeri că popoarele lor erau prea docile. Războiul a schimbat complet acest lucru. Este ceva adevăr în remarca istoricului Frank Steni, potrivit căreia primul război mondial a deschis calea unei perioade de nemaivăzută violenţă şi a început de fapt un Război de Treizeci de Ani, anul 1919 însemnând o continuare a războiului în mai multe feluri.[116] Bineînţeles, într-un anumit sens calamităţile epocii au fost mai degrabă mondiale decât continentale. Tensiunea provocată de epidemia de gripă din 1918–1919, care a omorât patruzeci de milioane de oameni în Europa, Asia şi America, nu s-a limitat la zonele de război, deşi acolo a lovit cel mai tare.[117] Noi tipuri de violenţă se puteau întâlni aproape peste tot imediat după terminarea războiului. Între 27 iulie şi 1 august, în Chicago, au avut loc primele rebeliuni rasiste cu adevărat mari din Nord, în care 36 de oameni au murit şi 536 au fost răniţi. Au urmat şi altele: în Tulsa, Oklahoma, la 30 mai 1921, cincizeci de albi şi două sute de negri au fost asasinaţi.[118] În Canada, la 17 iunie 1919, liderii grevei generale din Winnipeg au fost acuzaţi, şi mai târziu condamnaţi, pentru un complot cu scopul de a distruge prin forţă autoritatea constituţională şi de a înfiinţa un soviet.[119] În Anglia a fost o tentativă de revoluţie în Glasgow la 31 ianuarie 1919; iar războiul civil ori luptele de clasă au fost periodic o posibilitate între 1919 şi sfârşitul lui 1921, după cum arată unele procese-verbale dătătoare de fiori ale şedinţelor de guvern, stenografiate cuvânt cu cuvânt de Thomas Jones. Astfel, la 4 aprilie 1921, cabinetul a discutat retragerea a patru batalioane din Silezia, unde despărţeau polonezi şi nemţi frenetici, pentru a „susţine Londra”, iar Lordul Cancelar a observat stoic: „Trebuie să hotărâm fără întârziere în jurul cărei forţe se pot aduna loialiştii. Oricum, n-ar trebui să ne lăsăm împuşcaţi fără a lupta.”[120]

Chiar şi aşa, în Europa Centrală şi de Est violenţa şi antagonismul etnic care o provoca au fost mai acute, mai răspândite şi mai îndelungate

decât în alte părţi. Douăzeci sau mai multe războaie minore au avut loc în anii 1919–1922. Se ştiu prea puţine despre ele în istoria occidentală, dar au lăsat cicatrice îngrozitoare, încă dureroase în unele cazuri chiar şi în anii '60. Ele au contribuit în mod direct la instabilitatea cronică din Europa interbelică. Tratatul de la Versailles, căutând să întruchipeze principiile autodeterminării, a creat de fapt mai multe minorităţi, nu mai puţine, şi încă unele mult mai furioase (multe erau germane sau maghiare), înarmate cu nemulţumiri mult mai autentice. Noile regimuri naţionaliste îşi închipuiau că-şi puteau permite să fie mult mai puţin tolerante decât vechile imperii. Şi, cum schimbările au dăunat infrastructurii economice (în special în Silezia, în sudul Poloniei, Austria, Ungaria şi nordul Iugoslaviei), toată lumea tindea să devină mai săracă decât înainte.

Fiecare ţară era torturată fie de vii nemulţumiri, fie de o problemă internă irezolvabilă. Germania, cu Prusia împărţită şi cu Silezia pierdută, privea spre cer implorând răzbunare. Austria rămăsese oarecum omogenă – obţinuse chiar şi Burgenlandul german de la Ungaria –, dar pierduse toate fostele posesiuni, iar în Viena înfometată nu mai rămăsese decât o treime din populaţie. Mai mult, conform Tratatului i se interzicea să încerce să se unească cu Germania, ceea ce făcea Anschluss-ul să pară mai atrăgător decât era de fapt. Populaţia Ungariei a fost redusă de la 20 de milioane la 8, economia ei industrială integrată cu grijă era la pământ, şi 3 milioane de unguri au fost transferaţi cehilor şi românilor.[121]

Dintre beneficiarii Tratatului de la Versailles, Polonia a fost cea mai lacomă şi mai belicoasă, ajungând, în 1921, după trei ani de lupte, de două ori mai mare decât se preconizase la Conferinţa de Pace. Ea i-a atacat pe ucraineni, smulgându-le Galiţia răsăriteană şi capitala ei, Lvov. S-a luptat cu cehii pentru Teschen (Cieszyn), dar nu a reuşit să-l obţină, motiv pentru care polonezii nu le-au arătat niciun fel de compasiune cehilor în 1938 şi chiar au ajutat Rusia să-i invadeze în 1968, deşi în ambele cazuri ar fi fost în interesul lor pe termen lung să fie pentru independenţa cehilor. Şi-a afirmat „drepturile" împotriva Germaniei cu forţa, atât în Silezia, cât şi în Marea Baltică. A invadat proaspăt eliberata Lituanie, ocupând Vilnius şi încorporându-l în urma unui „plebiscit". A pornit un adevărat război de cucerire împotriva Rusiei şi a convins

puterile occidentale să-i ratifice noile frontiere în 1923. Extinzându-se prin forţă, Polonia s-a folosit cu abilitate de temerile englezilor de bolşevism şi de dorinţa Franţei de a avea un aliat puternic în Est, acum că vechea ei alianţă ţaristă pierise. Dar bineînţeles, când a sosit momentul, Marea Britanie şi Franţa nu au putut veni în ajutorul Poloniei, iar între timp ea îşi ofensase în mod definitiv toţi vecinii, care evident că aveau să se arunce asupra ei îndată ce ar fi avut ocazia.

În vremea aceasta, Polonia se alesese cu cea mai mare problemă a minorităţilor din Europa, cu excepţia Rusiei. Din populaţia ei de 27 de milioane, o treime erau minorităţi: ucraineni de vest (ruteni), bieloruşi, germani, lituanieni, cu toţii în zone concentrate, plus 3 milioane de evrei. Evreii tindeau să fie de partea germanilor şi a ucrainenilor, deţineau un bloc de peste treizeci de deputaţi în parlament şi formau o majoritate în unele oraşe din est cu un posibil monopol asupra comerţului. La Versailles, Polonia a fost obligată să semneze un tratat special care garanta drepturile minorităţilor de acolo. Dar nu la respectat în anii '20, şi cu atât mai puţin în anii '30, când politica ei privind minorităţile s-a deteriorat sub dictatura militară. Tratându-şi o treime din populaţie ca pe nişte virtuali străini, ea întreţinea un imens aparat poliţienesc, plus o armată numeroasă dar prost echipată pentru a-şi apăra vastele frontiere. Remarca nobilului polonez către ambasadorul german în 1918 era plină de clarviziune: „Dacă Polonia ar putea fi liberă, mi-aş da jumătate din bunurile lumeşti. Dar cu cealaltă jumătate aş emigra."[122]

Cehoslovacia era în şi mai mare măsură o creaţie artificială, fiind de fapt un conglomerat de minorităţi conduse de cehi. Recensământul din 1921 a indicat 8 760 000 de cehoslovaci, 3 123 448 de germani, 747 000 de maghiari şi 461 000 de ruteni. Dar germanii pretindeau că recensământul era în mod deliberat inexact şi că numărul celor din grupul conducător ar fi fost de fapt mult mai mic. În orice caz, până şi slovacii se simţeau persecutaţi de cehi, şi era caracteristic pentru această „ţara" că populaţia majoritară din noua capitală slovacă, Bratislava, o constituiau nu slovacii, ci germanii şi maghiarii.[123] În anii '20 cehii, spre deosebire de polonezi, au făcut eforturi serioase pentru a duce o politică justă faţă de minorităţi. Dar Marea Criză i-a lovit pe germani mult mai tare decât pe cehi – din întâmplare sau nu –, iar după aceea relaţiile s-au înrăutăţit iremediabil.

Iugoslavia se asemăna Cehoslovaciei prin aceea că era un imperiu în miniatură condus de sârbi, dar cu o brutalitate considerabil mai mare decât îl conduceau cehii pe al lor. În unele părţi s-au dat lupte continue încă din 1912, iar graniţele nu au fost stabilite (dacă acesta e cuvântul potrivit) până în 1926. Sârbii ortodocşi conduceau armata şi administraţia, dar croaţii şi slovenii catolici aveau standarde culturale şi economice mai înalte, vorbeau despre datoria lor de a „europeniza Balcanii" (adică pe sârbi) şi despre temerile lor de a nu fi ei înşişi „balcanizaţi". R.W. Seton-Watson, care avusese un rol hotărâtor în crearea noii ţări, a fost curând deziluzionat de felul în care o conduceau sârbii: „Situaţia din Iugoslavia", scria el în 1921, „mă aduce la disperare. [...] Nu am nicio încredere în noua constituţie, cu centralismul ei absurd." Conducătorii sârbi erau mai răi decât Habsburgii, se plângea el, iar opresiunea sârbă mai sălbatică decât cea germană. „Tendinţa mea", scria el în 1928, „[...] este să-i las pe sârbi şi pe croaţi să fiarbă în suc propriu! Cred că sunt nebuni, şi unii şi alţii, şi nu văd mai departe de lungul nasului."[124] Într-adevăr, membrii parlamentului tocmai trăseseră cu pistoalele unii în alţii în Cameră, liderul Partidului Ţărănesc Croat, Stepan Radic, fiind ucis cu această ocazie. Ţara era menţinută unită, de bine, de rău, nu atât de poliţia politică sârbă, cât de ura mocnită a vecinilor ei italieni, unguri, români, bulgari şi albanezi, care aveau cu toţii nemulţumiri de tranşat.[125]

Europa Centrală şi de Est aduna acum roadele hidoase ale naţionalismului ireconciliabil care fusese semănat de-a lungul secolului al XIX-lea. Sau, ca să folosim o altă metaforă, Versailles-ul a ridicat capacul de pe dezgustătoarea oală în clocot şi duhoarea fierturii dinăuntru s-a revărsat asupra Europei până ce mai întâi Hitler, apoi Stalin l-au trântit la loc cu forţa. Fără îndoială, când s-a întâmplat acest lucru oamenii mai în vârstă au regretat tihnitele imperii dinastice pe care le pierduseră. Bineînţeles, în 1919 noţiunea de monarh care domnea prin drept divin şi prin tradiţie străveche asupra mai multor popoare europene disparate părea deja absurdă. Dar dacă imperialismul era anacronic în cadrul Europei, cât avea să mai pară firesc în afara ei? Autodeterminarea nu era un principiu continental; ea era, sau avea să fie curând, mondială. Mustrarea adresată de Eyre Crowe lui Harold Nicolson la Conferinţa de

la Paris era ecoul unei remarce a lui Maurice Hankey către lordul Robert Cecil când cel din urmă lucra la proiectul Ligii Naţiunilor. Hankey îl implora să nu insiste asupra unei proclamări generale a autodeterminării. „I-am atras atenţia", nota el în jurnal, „că avea să ducă în mod logic la autodeterminarea Gibraltarului în beneficiul Spaniei, a Maltei în al maltezilor, a Ciprului în al grecilor, a Egiptului în al egiptenilor, a Adenului în al arabilor sau somalezilor, a Indiei în beneficiul haosului, a Hong Kongului în al chinezilor, a Africii de Sud în al kafirilor, a Indiilor de Vest în favoarea negrilor etc. Şi unde mai era Imperiul Britanic?"[126]

De fapt, principiul începea deja să fie garantat chiar la vremea când scria Hankey. În timpul disperatelor zile ale războiului, Aliaţii au semnat cecuri postdatate nu numai către arabi, evrei, români, italieni, japonezi şi slavi, ci şi către popoare subordonate lor. Pe măsură ce pierderile creşteau, forţele din colonii umpleau tot mai mult golurile. Batalioanele marocane franceze au fost acelea care au salvat Catedrala din Rheims. Francezii le-au numit în glumă *la force noire*,* şi aşa şi erau, dar nu într-un singur sens. Britanicii au convocat în timpul războiului 1 440 437 de soldaţi din India; 877 068 au fost combatanţi; iar 621 224 de ofiţeri şi soldaţi au luptat în alte ţări.[127] S-a considerat că India trebuia recompensată cumva; şi modul cel mai puţin costisitor de a o face a fost în moneda reformei politice.

Ultima cărămidă a guvernării britanice în India a fost pusă în 1876, când Disraeli a făcut-o pe Victoria împărăteasă. Ierarhia era autocratică; mergea de la ofiţerul districtual la împuternicitul pentru provincie, apoi la guvernator, guvernator general şi viceregе. Acest principiu fusese menţinut în reformele antebelice ale lui Morley şi Minto, căci lordul Morley, deşi un progresist liberal, nu credea că democraţia ar funcţiona în India. Dar subsecretarul său, Edwin Montagu, era de altă părere. Montagu era şi el un evreu cu dorinţe orientale, dar diferite: nutrea dorinţa de a fi iubit. El suferea de acel viciu coroziv al omului civilizat din secolul al XX-lea, pe care îl vom întâlni în multe forme: sentimentul de culpabilitate. Bunicul său fusese aurar, tatăl său făcuse milioane ca bancher de monedă străină, câştigându-şi astfel luxul filantropiei.

---

* Forţa neagră (*n.t*).

Montagu a moştenit toate astea, împreună cu sentimentul că datora ceva societăţii. Era un tip extrem de emotiv; oamenii foloseau termenul „feminin" pentru a defini modul său de abordare a afacerilor publice. Refuzând secretariatul Irlandei în 1916, el scria: „Mă cutremur de groază în faţa responsabilităţii pentru pedeapsă." Când a murit, un prieten scria ziarului *Times:* „Nu ostenea niciodată să compătimească oamenii."[128]

Lloyd George trebuie să fi fost cu mintea în altă parte atunci când i-a dat lui Montagu India în iunie 1917. Ţelul lui Montagu era să lanseze India fără putinţă de întoarcere pe calea independenţei. S-a apucat imediat să schiţeze o declaraţie a intenţiilor postbelice ale Marii Britanii. Ea a fost prezentată guvernului la 14 august, într-una dintre cele mai întunecate perioade ale războiului. Pe ordinea de zi se aflau dezintegrarea rapidă a întregului front rusesc, precum şi primele raiduri aeriene germane cu adevărat importante asupra Marii Britanii; iar minţile oamenilor din jurul mesei ajunşi la disperare erau torturate de îngrozitoarele pierderi în urma ofensivei de la Passchendäle, aflată la sfârşitul unei a doua sângeroase şi inutile săptămâni. Elgar scria notele finale ale *Concertului pentru violoncel,* ultima sa lucrare importantă, care transmite mai bine decât ar face-o cuvintele tristeţea de nealinat a acelor zile. Montagu a reuşit să strecoare declaraţia lui de intenţii, care conţinea o idee irevocabilă: „dezvoltarea treptată a instituţiilor libere în India, vizând în cele din urmă autoguvernarea"[129]. Dar lordul Curzon a ciulit urechile. El era imperialistul arhetipal al Vârstei de Argint, fost vicerege, rămas celebru datorită remarcii: „Câtă vreme guvernăm India, suntem cea mai mare putere din lume. Dacă o pierdem, ajungem de îndată o putere de mâna a treia."[130] El a arătat că, pentru cei din jurul mesei, sintagma „vizând în cele din urmă autodeterminarea" ar putea însemna 500 de ani, dar pentru iritabilii indieni ea însemna o singură generaţie. Încrezător în farmecul stilului său diplomatic, el a insistat să se schimbe formularea în „dezvoltarea treptată a instituţiilor autoguvernate, vizând realizarea progresivă a guvernării responsabile în India, ca parte integrantă a Imperiului Britanic". De fapt, modificarea formulării nu schimba nimic: Montagu avea în vedere autoguvernarea, şi în India aşa s-a înţeles.

Într-adevăr, în noiembrie şi decembrie, în timp ce Lenin prelua Rusia,

Montagu a plecat în India pentru a consulta „opinia indiană". În raportul scris în urma vizitei, el nota: „Dacă vorbim despre «opinia indiană», trebuie să se înţeleagă că ne referim în general la majoritatea celor care au avut sau sunt capabili să aibă o opinie în chestiunea cu care avem de-a face."[131] Cu alte cuvinte, el era interesat numai de „naţiunea politică", de cei ca Jinnah, Gandhi şi doamna Besant, pe care îi numea „adevăraţii giganţi ai lumii politice indiene" şi care împărtăşeau maniera lui politică de discurs. Aşa cum Lenin nu a făcut nici cel mai mic efort de a-i consulta pe ţăranii ruşi în numele cărora întorcea acum pe dos o naţiune imensă, tot aşa Montagu ignora cei 400 de milioane de indieni obişnuiţi, „adevărata naţiune", considerându-i nimic altceva decât subiecţi ai experimentului său filantropic. Acţiunea lui, scria el, „deranjând în mod deliberat" ceea ce el numea „mulţumirea placidă, jalnică a maselor", avea să lucreze „în interesul suprem [al Indiei]".[132] El şi-a trecut raportul prin Cabinet la 24 mai şi 7 iunie 1918, când atenţia miniştrilor era concentrată asupra eforturilor disperate de a opri intrarea nemţilor în Franţa, excluzând aproape orice altceva. Astfel, el a fost publicat (1918), proclamat (1919) şi implementat (1921). Creând legislaturi pe provincii, corpuri alese, fireşte, şi alcătuite de „naţiunea politică", Montagu a scăpat frâiele din vechea ierarhie autocratică. După aceea, se pare, nu a mai fost cale de întoarcere.

Cu toate acestea, nu trebuie să presupunem că în 1919 dezintegrarea progresivă a Imperiului Britanic era deja inevitabilă, chiar dacă era previzibilă. Nimic nu e inevitabil în istorie.[133] Aceasta va fi, într-adevăr, una dintre temele centrale ale volumului de faţă. În 1919, pentru majoritatea oamenilor, Imperiul Britanic părea a fi nu numai cel mai extins, ci şi cel mai solid de pe pământ. Marea Britanie era o superputere după toate standardele. Avea de departe cea mai mare flotă, care includea şaizeci şi una de nave de război, mai multe decât aveau flotele americană şi franceză la un loc, de două ori mai mare decât ale japonezilor şi italienilor la un loc (flota germană era acum pe fundul apei, la Scapa Flow); plus 120 de crucişătoare şi 466 de distrugătoare.[134] Avea, de asemenea, cea mai mare forţă aeriană din lume şi, în mod surprinzător din perspectiva istoriei ei, a treia armată din lume ca mărime.

În teorie cel puţin, Imperiul Britanic câştigase imens în urma

războiului. Şi asta nu întâmplător. În decembrie 1916, distrugerea fragilului guvern Asquith şi formarea coaliţiei sub Lloyd George i-au introdus în viaţa politică pe „Imperialiştii de la Balliol": lordul Curzon şi în special lordul Milner şi membrii „Pepinierei" pe care o formase acesta în Africa de Sud. Ministerul de Război al imperiului a înfiinţat imediat un grup sub conducerea lui Curzon, cu Leo Amery (din „Pepinieră") ca secretar, numit comitetul „Dezideratelor teritoriale", a cărui funcţie era să planifice părţile din prada de război care se cuveneau nu numai Marii Britanii, ci şi altor zone din imperiu. În aceeaşi perioadă în care Montagu încerca să scape de India, acest grup s-a dovedit într-adevăr foarte puternic şi şi-a atins majoritatea obiectivelor. Generalul Smuts din Africa de Sud a alocat Africa de Sud-Vest ţării sale, iar William Massey din Noua Zeelandă o porţiune mare din Pacific pentru dominioanele aflate la antipozi. Marea Britanie a primit o serie de prăzi importante, între care Tanganyika, Palestina şi, ceea ce este mai important, Iordania şi Irakul (inclusiv câmpurile petrolifere de la Kirkuk-Mosul), ceea ce a făcut ca ea să devină cea mai importantă putere din Orientul Mijlociu arab. Este adevărat că, la insistenţele lui Wilson, aceste câştiguri nu erau colonii, ci teritorii sub mandat, formă de administrare instituită de Liga Naţiunilor. Pentru moment însă, acest lucru nu avea de fapt prea multă importanţă.

S-a crezut, de asemenea, că prăzile de război ale Marii Britanii, care au dus la cea mai mare extindere a imperiului – peste un sfert din suprafaţa pământului –, aveau s-o consolideze şi din punct de vedere economic şi strategic. Smuts, cel mai plin de imaginaţie dintre imperialiştii Vârstei de Argint, a jucat un rol central atât în crearea Commonwealth-ului britanic modern, cât şi a Ligii. El vedea în cea din urmă, ca şi în Commonwealth, nu un motor al autodeterminării, ci un mijloc prin care rasa albă îşi putea continua misiunea civilizatoare în lume. Pentru el achiziţionarea Africii de Sud-Vest şi a Tanganyikăi nu era arbitrară, ci doar o etapă într-un proces care avea să se încheie cu cumpărarea sau anexarea Mozambicului portughez, constituind în cele din urmă ceea ce el numea Dominionul britanic african. Acest uriaş conglomerat teritorial, care se întindea din Windhoek până în Nairobi, bine îngrădit în scopuri strategice, avea să cuprindă practic toate bogăţiile minerale ale Africii în afară de Congo şi aproximativ trei sferturi din cel mai bun teren agricol al ei, inclusiv toate

teritoriile în care se puteau stabili albi. Această creare a unui mare dominion de-a lungul coastei de est a Africii făcea ea însăşi parte dintr-un plan geopolitic mai larg, a cărui piesă principală era stabilirea unei supremaţii britanice în Orientul Mijlociu, plan proiectat pentru a transforma întregul Ocean Indian într-un „lac britanic". Lanţul său de baze navale şi aeriene ce se sprijineau reciproc, de la Suez la Perth, din Simonstown în Singapore, din Mombasa în Aden, Bahrein, Trincomalee, Rangoon, cu acces sigur la nelimitatele rezerve de petrol din Golful Persic şi inepuizabila forţă umană a Indiei, avea să rezolve în sfârşit problemele de securitate care îi chinuiau pe Chatham şi pe fiul său, pe Castlereagh şi pe Canning, pe Palmerston şi pe Salisbury. Aceasta a fost marea şi permanenta recompensă pe care războiul o adusese Marii Britanii şi imperiului său. Văzut pe hartă, totul părea să fi meritat cu prisosinţă efortul.

Dar mai exista oare în Anglia dorinţa de a menţine în funcţiune această structură elaborată, cu eficienţa şi cruzimea şi, mai presus de orice, cu toată convingerea necesare pentru aceasta? Cine a fost mai caracteristic pentru acea epocă, Smuts şi Milner – sau Montagu? După cum bine s-a observat, „odată ce Imperiul Britanic s-a extins în toată lumea, problemele sale n-au mai apus niciodată"[135]. Când aveau să apară necazurile, nu sub chipul a câte unui spion sau altul, ci sub forma batalioanelor, aveau ele să fie întâmpinate cu fermitate? Dacă 1919 a marcat punctul în care noul Război de Treizeci de Ani din Europa a trecut de la conflict între Marile Puteri la violenţe regionale, mai la est el a văzut începutul a ceea ce unii istorici numesc acum „criza generală a Asiei", o perioadă de deplasare fundamentală de tipul aceleia pe care Europa o experimentase în prima jumătate a secolului al XVII-lea.

În februarie 1919, în timp ce oamenii de stat îşi disputau stabilirea frontierelor la Paris, politica lui Montagu de a „deranja în mod deliberat" „mulţumirea jalnică" a maselor indiene a început să producă dubioasele ei roade, când prima campanie de *satyagraha* (rezistenţă pasivă) a lui Mahatma Gandhi a dus la tulburări puternice. La 10 martie a avut loc o răzmeriţă antibritanică în Egipt. La 9 aprilie a izbucnit prima răscoală serioasă în Punjab. La 3 mai era război între India britanică şi insurgenţii din Afganistan. În ziua următoare studenţi din Peking au demonstrat

împotriva Japoniei şi a aliaţilor săi occidentali, care tocmai îi oferiseră acesteia Shantungul chinez. Mai târziu în aceeaşi lună, Kemal Atatürk în Anatolia şi Reza Pahlevi în Persia au arătat forţa resentimentelor faţă de Occident într-o zonă uriaşă a Orientului Mijlociu. În iulie a avut loc o revoltă antibritanică în Irak. Aceste evenimente nu erau legate în mod direct, dar toate demonstrau naţionalismul care se răspândea din ce în ce mai mult, toate implicau interesele Marii Britanii şi toate puneau la încercare puterea şi dorinţa Marii Britanii de a le proteja. Cum ţara era într-un proces de dezarmare pe cât de rapid posibil, şeful Statului Major al Imperiului, Sir Henry Wilson, se plângea în jurnalul său: „pe niciun front nu suntem destul de puternici, nici în Irlanda, nici în Anglia, nici pe Rin, nici la Constantinopole, nici în Batumi, nici în Egipt, nici în Palestina, nici în Mesopotamia, nici în Persia, nici în India."[136]

India: acolo era problema. În 1919 erau numai 77 000 de soldaţi britanici în întreaga peninsulă, iar Lloyd George considera „îngrozitoare" până şi această cifră: avea nevoie de mai mulţi oameni acasă, pentru a controla bazinele carbonifere.[137] În India, ofiţerii fuseseră mereu învăţaţi să gândească rapid şi să acţioneze prompt cu puţinele forţe pe care le aveau la dispoziţie. Orice ezitare în faţa gloatei ar duce la un masacru în masă. Erau întotdeauna susţinuţi, chiar şi atunci când făceau greşeli.[138] După cum era de prevăzut, reformele lui Montagu şi campania lui Gandhi tindeau să incite pe toată lumea, nu numai „naţiunea politică", să-şi ceară drepturile. Erau foarte mulţi oameni în India şi prea puţine drepturi garantate acestora. Fundamentaliştii musulmani, hinduşi şi sikhşi au sporit şi ei agitaţia. Unul dintre rezultate a fost un episod care a avut loc la Amritsar, la 9–10 aprilie 1919. La Amritsar, în Punjab, erau o sută de poliţişti neînarmaţi şi şaptezeci şi cinci de rezerve înarmate. Ar fi trebuit să fie de ajuns pentru a menţine ordinea. Dar forţele de poliţie erau folosite cu parcimonie; unele nu erau folosite deloc – un semn al vremurilor. Ca rezultat, s-a pierdut controlul asupra mulţimii. Au fost atacate două bănci, directorii lor şi unul dintre asistenţi au fost omorâţi în bătaie, un electrician şi un paznic de cale ferată britanici asasinaţi, iar o profesoară misionară a fost lăsată să moară. Generalului Dyer, comandantul celei mai apropiate brigăzi de armată, i s-a ordonat să intervină, iar trei zile mai târziu el a deschis focul asupra mulţimii într-un

loc îngrădit numit Jalianwala Bagh. Mai devreme, în ziua aceea el trecuse prin tot oraşul, în sunet de tobe, pentru a avertiza că se va trage în orice mulţime s-ar fi adunat. În aceeaşi lună, au fost date în provincie alte treizeci şi şase de ordine de a se trage. În cazul lui Dyer împuşcăturile au durat zece minute, pentru că ordinul de încetare a focului nu a putut fi auzit din pricina zgomotului. Nu era un lucru foarte neobişnuit; se mai întâmplă şi acum. La 20 septembrie 1981, tot la Amritsar, poliţia guvernului indian a deschis focul timp de douăzeci de minute asupra unei bande de sikhşi înarmaţi cu săbii.[139] Greşeala făcută de Dyer, care era obişnuit cu luptele de frontieră, a fost că şi-a lăsat cincizeci de oameni să-şi încarce puştile şi le-a distribuit muniţie de rezervă. Ca rezultat, s-au tras 1 650 de cartuşe şi au fost omorâţi 379 de oameni. Dyer a rezolvat problema punând să fie biciuiţi şase oameni şi ordonând ca orice nativ care trece prin locul în care fusese atacată misionara să se târască pe jos.[140]

Unii l-au lăudat pe Dyer: sikhşii, pentru care Amritsar este altarul naţional şi care se temeau că avea să fie prădat de mulţime, l-au numit sikh de onoare. Autorităţile indiene britanice l-au trimis înapoi la îndatoririle sale de la frontieră (în luna următoare a izbucnit cel de-al treilea război afgan) şi şi-au jurat în sinea lor să nu-l mai lase niciodată în apropierea unei mulţimi. Acesta era modul tradiţional de acţiune în astfel de cazuri. Naţionaliştii indieni au făcut scandal, iar Montagu a ordonat o anchetă sub conducerea unui judecător britanic, lordul Hunter. Aceasta a fost prima greşeală. Când Dyer a fost interogat de anchetatori în Lahore, glasul său a fost acoperit de insulte continue în limba hindusă, pe care judecătorul nu a reuşit să le potolească şi pe care nu le putea înţelege, iar Dyer a spus, la rândul său, câteva prostii. Hunter i-a sancţionat comportamentul, şi ca rezultat Dyer a fost dat afară din armată. Aceasta a fost cea de-a doua greşeală. A înfuriat comunitatea britanică şi armata, cărora li s-a părut că Dyer nu a beneficiat de un proces corect, cu reprezentare legală. I-a lăsat pe naţionalişti neîmpăcaţi, căci pedeapsa era prea uşoară pentru ceea ce ei considerau a fi fost un masacru. Ziarul cu orientare de dreapta *Morning Post* a făcut o colectă publică de 26 000 de lire sterline pentru Dyer. Naţionaliştii au răspuns şi ei cu o colectă, cumpărând Bagh şi transformându-l într-un altar public al urii de rasă.

Sir Edward Carson, liderul conservatorilor din Ulster, a organizat o

moţiune de cenzură împotriva lui Montagu, care a susţinut pedepsirea lui Dyer într-un discurs isteric: „Aveţi de gând să păstraţi India prin terorism, umilire rasială, subordonare şi intimidare sau aveţi de gând să apelaţi la bunăvoinţa, crescânda bunăvoinţă a poporului din imperiul vostru indian?" Secretarul lui Lloyd George i-a raportat acestuia că, printre întreruperile zgomotoase, Montagu „devenea tot mai rasist şi mai evreu, urlând şi gesticulând" şi că mulţi conservatori „l-ar fi atacat fizic, atât erau de furioşi". Winston Churchill a salvat guvernul de la o înfrângere sigură printr-un discurs strălucit, pe care mai târziu a ajuns să-l regrete amarnic. El a spus că folosirea forţei de către Dyer a fost „un episod care mi se pare fără precedent ori pereche în istoria modernă a Imperiului Britanic [...] un eveniment monstruos". „Teroarea", a spus el, folosind un termen codificat curent pentru a desemna atrocităţile comise de germani, „nu este un leac cunoscut farmacopeei britanice. [...] Trebuie să arătăm clar, într-un fel sau altul, că nu acesta este modul britanic de a rezolva problemele." El a folosit cu abilitate expresia lui Macaulay, „cel mai înspăimântător dintre spectacole, forţa civilizaţiei, dar fără mila ei"[141]. Dacă toate acestea erau adevărate, de ce nu se ceruse condamnarea la moarte pentru Dyer? Asta gândea „naţiunea politică" indiană. Episodul, care ar fi putut fi uitat curând, a fost transformat astfel, prin publicitatea permisă de guvernul britanic, într-un mare punct de cotitură al relaţiilor anglo-indiene.

Jawaharlal Nehru, un absolvent al şcolii de la Harrow în vârstă de treizeci de ani, care la vremea aceea lucra pentru Gandhi ca agitator printre ţărani, a călătorit în compartimentul alăturat celui al lui Dyer din vagonul de dormit în care generalul se ducea să depună mărturie în ancheta Hunter. El l-a auzit pe Dyer spunând altor ofiţeri britanici că simţise nevoia să transforme Amritsarul „într-un morman de cenuşă", dar „i s-a făcut milă". Dimineaţa Dyer „a coborât în gara din Delhi într-o pijama cu dungi de un roz strălucitor şi în halat". Ceea ce nu a putut uita niciodată, scria Nehru, a fost reacţia britanicilor: „Această aprobare cu sânge rece a faptei comise m-a şocat profund. Părea absolut imorală, indecentă; pentru a mă exprima elegant, era culmea lipsei de cuviinţă. Am realizat atunci [...] cât de brutal şi imoral era imperialismul şi cât de mult deformase sufletele aristocraţilor englezi."[142] Cât despre anchetă şi

despre dezbaterea din Camera Comunelor, liberalii britanici se osteniseră degeaba. Nu reuşiseră decât să ajute la transformarea lui Dyer şi a Amritsarului în simboluri de neşters ale urii, în jurul cărora naţionaliştii se puteau uni.

Episodul a marcat un punct de cotitură şi în securitatea internă a Indiei. „De atunci înainte", scria un istoric al Indiei britanice, „menţinerea ordinii nu a mai fost obiectivul principal al guvernului"[143]. Persoanele oficiale însărcinate cu securitatea, atât britanice cât şi indiene, ezitau acum să acţioneze prompt în cazul mişcărilor de stradă. În 1921, când „moplahşii" musulmani s-au ridicat împotriva hinduşilor în regiunea Madras, conducerea provinciei, amintindu-şi de Amritsar, a tergiversat aplicarea legii marţiale. Ca rezultat, peste 500 de oameni au fost asasinaţi şi a fost nevoie de un an şi de forţe armate uriaşe pentru a restabili ordinea, între timp 80 000 de oameni fiind arestaţi şi puşi în cuşti speciale, 6 000 condamnaţi la deportare, 400 la închisoare pe viaţă şi 175 executaţi. Atacurile asupra forţelor de ordine au devenit frecvente şi îndrăzneţe. La 4 februarie 1922, în Provinciile Unite, un grup mare de oameni a înconjurat secţia de poliţie şi, cum cei dinăuntru nu au cutezat să deschidă focul, toţi douăzeci şi doi au fost măcelăriţi ori arşi de vii. Din acel moment, violenţa rasială, sectară şi antiguvernamentală pe scară largă a devenit o trăsătură permanentă a vieţii indiene.[144] Şi acolo, în cea mai mare şi mai docilă colonie din istoria omenirii, tiparele secolului al XIX-lea fuseseră sparte.

Tulburările din Europa şi din lume care au urmat şocului seismic al primului război mondial şi păcii sale nesatisfăcătoare erau, într-un anumit sens, de aşteptat. Vechea ordine pierise. Pur şi simplu nu a putut fi restaurată în întregime sau poate că nu a putut fi restaurată deloc. O nouă ordine avea să-i ia locul în cele din urmă. Dar avea să fie aceasta o „ordine" în sensul în care înţelesese termenul lumea de dinainte de 1914? Existau, după cum am văzut, curente de gândire neliniştitoare care sugerau imaginea unei lumi în derivă, care nu mai era ancorată în legea şi moralitatea tradiţionale. Exista, de asemenea, o nouă ezitare din partea autorităţilor stabilite şi legitime în a relua controlul asupra navei mondiale, prin mijloacele obişnuite ori chiar prin orice mijloace. Ea constituia o invitaţie, nedorită şi neformulată, dar implicită, ca alţii să

preia puterea. Din marele trio de savanţi germani plini de imaginaţie care au oferit explicaţii ale comportamentului uman în secolul al XIX-lea şi al căror model de gândire l-a moştenit lumea de după 1918, au fost menţionaţi numai doi până acum. Marx a descris o lume în care dinamica centrală era interesul economic. Pentru Freud, principala forţă era cea sexuală. Amândoi considerau că religia, vechiul impuls care pusese în mişcare oamenii, masele, era şi fusese dintotdeauna o fantezie. Friedrich Nietzsche, al treilea membru al trioului, era şi el ateu. Dar el îl vedea pe Dumnezeu nu ca pe o invenţie, ci ca pe un hazard, iar moartea Sa ca pe un eveniment istoric, într-un anume sens important, care urma să aibă consecinţe dramatice. El scria, în 1886: „Cel mai mare eveniment al timpurilor recente – acela că «Dumnezeu a murit», că credinţa în Dumnezeul creştin nu mai are rost – începe să-şi arunce primele umbre asupra Europei."[145] În rândurile naţiunilor avansate, declinul şi în cele din urmă colapsul impulsului religios aveau să lase un gol imens. Istoria lumii moderne este în mare parte istoria umplerii acestui gol. Nietzsche a perceput corect faptul că cel mai probabil candidat aveau să fie ceea ce el a numit „Voinţa de Putere", care oferea o explicaţie mult mai cuprinzătoare şi în final mult mai plauzibilă a comportamentului uman decât acelea date de Marx ori Freud. În locul credinţei religioase, avea să se afle ideologia laică. Cei ce umpluseră cândva rândurile clerului totalitarist aveau să devină politicieni totalitarişti. Şi, mai presus de toate, Voinţa de Putere avea să producă un nou tip de Mesia, neinhibat de vreo sancţiune religioasă şi cu o insaţiabilă poftă de a controla omenirea. Sfârşitul vechii ordini, cu o lume fără cârmă plutind în derivă într-un univers relativist, era o invitaţie pentru apariţia unor astfel de oameni de stat-gangsteri. Iar ei nu au întârziat să-şi facă apariţia.

2
Primele utopii despotice

Lenin a părăsit Zürichul pentru a se întoarce în Rusia la 8 aprilie 1917. Unii dintre tovarăşii săi din exil l-au însoţit la gară, protestând. Urma să călătorească prin Germania la invitaţia generalului Ludendorff, care îi garanta o trecere în siguranţă cu condiţia ca el să se angajeze să nu discute cu niciun sindicalist german pe drum. Războiul zămisleşte revoluţii. Iar zămislirea de revoluţii este o foarte veche formă de conflict războinic. Germanii o numeau *Revolutionierungspolitik.*[146] Dacă Aliaţii i-au putut incita pe polonezi, pe cehi, pe croaţi, pe arabi şi pe evrei să se ridice împotriva Puterilor Centrale şi a partenerilor lor, atunci germanii, la rândul lor, au putut să-i incite pe irlandezi şi pe ruşi – şi au făcut-o. Dacă germanii l-au folosit pe Lenin, după cum formula mai târziu Churchill, „ca pe un bacil al febrei tifoide", ei nu i-au acordat prea mare importanţă, punându-l la grămadă cu treizeci de alte exiluri şi nemulţumiri. Tovarăşii care protestau erau de părere că Lenin se va compromite acceptând ajutorul nemţilor şi încercau să-l convingă să nu se ducă. El i-a expediat cu un gest, fără a se obosi să vorbească şi s-a urcat în tren. Era un omuleţ fioros, de patruzeci şi şase de ani, aproape chel, dar (după spusele fiului proprietăresei sale din Zürich) „cu o ceafă ca de taur". Intrând în vagon, el a zărit imediat un tovarăş pe care-l considera suspect: „Deodată, l-am văzut pe Lenin înşfăcându-l de guler şi... azvârlindu-l pe peron."[147]

La Stockholm, tovarăşul Karl Radek i-a adus o pereche de pantofi, dar el a refuzat alte haine, remarcând acru: „Nu mă duc în Rusia să deschid un magazin de confecţii." Ajungând la Beloostrov, pe pământ rusesc, în zorii zilei de 16 aprilie, a fost întâmpinat de sora sa Maria şi de Kamenev şi Stalin, care se ocupaseră de ziarul bolşevic *Pravda.* Şi-a ignorat complet sora, precum şi pe Stalin, pe care nu-l cunoştea şi nu i-a adresat niciun cuvânt de salut vechiului său tovarăş Kamenev, pe care nu-l mai văzuse de cinci ani. În schimb, a ţipat la el: „Ce v-aţi apucat să scrieţi în *Pravda?*

Am văzut câteva dintre articolele voastre şi v-am înjurat fără menajamente." Seara târziu a ajuns în gara Finlandia din Petrograd. I s-a oferit un buchet de trandafiri şi a fost dus în sala de aşteptare a ţarului. Acolo s-a lansat în primul dintr-o serie de discursuri, unul dintre discursuri ţinându-l cu mâna încă încleştată pe trandafiri, de pe acoperişul unui vagon blindat. Ultimul a durat două ore şi „a umplut publicul de tulburare şi teroare". Se iveau zorii când a terminat. S-a dus la culcare, spune soţia sa, Krupskaia, fără a mai rosti vreo vorbă.[148] Groaznica lipsă de omenie cu care Lenin s-a întors în Rusia pentru a-şi desfăşura munca revoluţionară era caracteristică pentru acest om obsedat. Vladimir Ilici Ulianov se născuse în 1870 la Simbirsk, pe Volga, ca fiu al unui inspector de şcoală primară. Când avea şaisprezece ani, fratele lui mai mare, Aleksandr, a fost spânzurat pentru că participase la o conspiraţie pentru uciderea ţarului cu o bombă pe care o făcuse singur. Presupusa lui reacţie la moartea fratelui, „N-o să reuşim niciodată pe calea asta", este probabil apocrifă, de vreme ce nu a devenit de fapt marxist (ceea ce însemna dezaprobarea terorismului) decât mai târziu, după ce fusese dat afară de la Universitatea Kazan pentru „activităţi revoluţionare". Sora lui, Anna, spunea că a devenit „dur" în urma execuţiei fratelui său.[149] Cu siguranţă, politica îl obseda acum, atunci şi totdeauna, iar abordarea lui a fost mereu mai degrabă cerebrală decât emoţională. Contemporanii vorbesc mereu de „nesociabilitatea" sa, de „excesiva rezervă" şi de „felul său distant de a se purta". La douăzeci şi doi de ani, el şi-a convins prietenii să nu mai adune bani pentru victimele unei foamete, pe motiv că foamea „are o funcţie progresistă" şi avea să „îi facă pe ţărani să reflecteze la realităţile fundamentale ale societăţii capitaliste"[150]. După câţiva ani, îşi făcuse rost de o valiză cu fund dublu pentru a importa cărţi interzise, iar în urma descoperirii acesteia s-a ales cu o sentinţă de trei ani de deportare în Siberia. Şi-a petrecut cele câteva zile dinaintea exilului în Biblioteca din Moscova, scotocind după fapte şi statistici cu ajutorul cărora să-şi răspândească teoriile. În Siberia s-a căsătorit cu Krupskaia, şi ea luptătoare subversivă.

Oamenii care înfăptuiesc revoluţii politice par a fi în principal de două tipuri, clerici şi romantici. Lenin (a adoptat acest pseudonim în 1901) făcea parte din prima categorie. Ambii părinţi erau creştini. Religia era

importantă pentru el, în sensul că o ura. Spre deosebire de Marx, care o dispreţuia şi o trata ca pe ceva marginal, Lenin vedea în ea un inamic puternic şi omniprezent. El a arătat limpede în multe scrieri (scrisoarea către Gorki din 13 ianuarie 1913 este un exemplu izbitor) că personal detesta cu patimă orice ţinea de religie. „Nu poate exista nimic mai abominabil", scria el, „decât religia." Din start, statul creat de el a stabilit şi continuă să menţină şi în zilele noastre un uriaş mecanism de propagandă academică împotriva religiei.[151] El nu era doar anticlerical, ca Stalin, căruia nu-i plăceau preoţii pentru că erau corupţi. Dimpotrivă, Lenin nu avea de fapt nimic contra preoţilor corupţi, pentru că ei erau uşor de înfrânt. Oamenii de care cu adevărat se temea şi pe care îi ura, iar mai târziu i-a persecutat, erau sfinţii. Cu cât religia era mai pură, cu atât era mai periculoasă. Un cleric devotat, susţinea el, este mult mai influent decât unul egotist şi imoral. Clericii care era cel mai necesar să fie suprimaţi nu erau cei angajaţi în apărarea exploatării, ci aceia care îşi exprimau solidaritatea cu proletariatul şi ţăranii. Părea că recunoştea în adevăratul om al lui Dumnezeu acelaşi zel şi spirit care îl animau şi pe el, şi voia să-l exproprieze şi să înroleze acest zel pentru propria-i cauză.[152] Nimeni nu personifică mai bine înlocuirea impulsului religios cu Voinţa de Putere. Într-o etapă mai timpurie, ar fi fost cu siguranţă un lider religios. Cu extraordinara lui pasiune pentru forţă, ar fi putut face parte din legiunile lui Mohamed. Era chiar mai aproape poate de Jean Calvin, cu credinţa sa în structura organizaţională, cu abilitatea sa de a crea una şi apoi de a o domina net, cu puritanismul lui, cu pasionata sa convingere că are întotdeauna dreptate şi, mai presus de toate, cu intoleranţa lui.

Krupskaia vorbeşte despre ascetismul său şi ne povesteşte cum a renunţat la tot ce-i plăcea – patinaj, lecturi în latină, şah, până şi la muzică – pentru a se concentra numai asupra activităţii politice.[153] Un tovarăş remarca: „Este singurul dintre noi care trăieşte revoluţia douăzeci şi patru de ore pe zi." I-a spus lui Gorki că refuza să asculte des muzică pentru că „te face să vrei să spui lucruri drăguţe, stupide şi să-i mângâi pe creştet pe oamenii care au creat o asemenea frumuseţe trăind în acest iad îngrozitor. Iar acum nu e vremea să mângâi pe nimeni pe creştet – s-ar putea să te trezeşti muşcat de mână."[154] Trebuie să presupunem că ceea ce l-a împins pe Lenin să facă ceea ce a făcut a fost un umanitarism

arzător, înrudit cu dragostea sfinţilor faţă de Dumnezeu, căci nu avea niciunul dintre cusururile oamenilor politici ambiţioşi: nici vanitate, nici egoism, nicio înclinaţie evidentă pentru exercitarea autorităţii. Umanitarismul său era însă o pasiune foarte abstractă. El cuprindea omenirea în general, dar pare să fi avut prea puţină dragoste, ori chiar interes, faţă de oameni în particular. Vedea în oamenii cu care avea de-a face, tovarăşii lui, nu indivizi, ci receptacule pentru ideile sale. Pe acest temei, şi pe niciun altul, erau judecaţi aceştia. Astfel încât nu avea nicio ierarhie a prietenilor; de fapt nu întreţinea deloc relaţii de prietenie, ci doar alianţe politice. El judeca oamenii nu după calităţile lor morale, ci după vederile lor, sau mai degrabă după gradul în care le acceptau pe ale lui. Nu purta pică nimănui. Un om ca Troţki, cu care se certase crâncen în anii de dinainte de război şi cu care schimbase cele mai crunte insulte, a fost reprimit cu bunăvoinţă şi cu o blândă cordialitate odată ce a acceptat punctul de vedere al lui Lenin. De asemenea, niciun coleg, oricât de apropiat, nu putea miza pe vreun strop de afecţiune din partea lui.

Lenin a fost cel dintâi exemplar al unei noi specii: organizatorul profesionist de politică totalitaristă. Se pare că nu i-a trecut niciodată prin minte, începând din adolescenţa timpurie, că vreun alt fel de activitate umană ar fi meritat să fie desfăşurată. Asemeni unui anahoret, a întors spatele lumii obişnuite. A respins cu dispreţ sugestia mamei lui de a deveni fermier. Timp de câteva luni a profesat avocatura şi i-a displăcut profund. După aceea nu a mai avut niciun fel de slujbă ori ocupaţie, căci activitatea sa jurnalistică nu era decât o funcţie a vieţii lui politice. Iar politica sa era hieratică, nu demotică. Lenin s-a înconjurat de publicaţii oficiale, precum şi de lucrări de istorie şi economie. Nu a făcut niciun efort de a se informa direct cu privire la opiniile şi condiţia maselor. Ideea de a cere voturile electoratului mergând din uşă în uşă era pentru el o anatemă: „neştiinţific". Nu a vizitat niciodată o fabrică şi nu a pus niciodată piciorul într-o gospodărie ţărănească. Nu-l interesa cum se câştigau banii. Nu a fost văzut niciodată în cartierele muncitoreşti din vreun oraş în care a locuit. Şi-a petrecut întreaga viaţă printre membrii propriei sale subclase, intelighenţia burgheză, în care vedea o preoţime unic privilegiată, înzestrată cu o gnoză specială şi aleasă de Istorie pentru a juca un rol decisiv. Socialismul, scria el citându-l pe Karl Kautski, era

produsul „unei profunde cunoaşteri ştiinţifice. [...] Vehiculul [acestei] ştiinţe nu este proletariatul, ci intelighenţia burgheză: socialismul contemporan s-a născut în capetele membrilor individuali ai acestei clase."[155]

Membri individuali – sau un membru individual? În practică, mai degrabă a doua variantă. În cei douăzeci de ani dinaintea Revoluţiei sale, Lenin şi-a creat o facţiune proprie în cadrul Partidului Social-Democrat, bolşevicii, i-a desprins de menşevici, adică de minoritate, iar apoi s-a autodesemnat stăpân absolut al acestora. Întregul proces, voinţa de putere în acţiune, este bogat atestat de tovarăşii săi mai critici. Plehanov, adevăratul creator al marxismului rus, în a cărui organizaţie *Iskra* se făcuse Lenin pentru prima dată remarcat, îl acuza că „nutreşte un spirit exclusiv sectar". El „confunda dictatura proletariatului cu dictatura asupra proletariatului" şi căuta să creeze „bonapartism, dacă nu o monarhie absolutistă, în vechiul stil prerevoluţionar"[156]. Vera Zasulici spunea că, la scurtă vreme după ce Lenin a intrat în *Iskra,* aceasta s-a transformat dintr-o familie prietenoasă într-o dictatură personală. Ideea de partid a lui Lenin, scria ea, era ideea de stat a lui Ludovic al XIV-lea – *moi!*[157] În acelaşi an, 1904, Troţki îl numea pe Lenin un Robespierre şi un dictator terorist care căuta să transforme conducerea partidului într-un comitet al siguranţei publice. Metodele lui Lenin, scria el în manifestul *Sarcinile noastre politice,* erau „o palidă caricatură a tragicei intransigenţe a iacobinismului [...], partidul este înlocuit de organizaţia de partid, organizaţia de către comitetul central şi, în sfârşit, comitetul central de către dictator"[158]. Şase ani mai târziu, în 1919, *Madame* Krjijanovskaia scria: „El este unul împotriva întregului partid. Distruge partidul."[159] În 1914, Charles Rappaport, deşi îl lăuda pe Lenin ca pe „un incomparabil organizator", adăuga: „Dar consideră că numai el este socialist [...], declară război oricărei persoane care nu este de aceeaşi părere cu el. În loc să-şi combată opozanţii din Partidul Social-Democrat prin metode socialiste, adică prin argumente, Lenin nu foloseşte decât metode chirurgicale, acelea ale «lăsării de sânge». Niciun partid nu ar putea exista sub regimul acestui ţar social-democrat, care se consideră un supermarxist, dar care nu este, în realitate, nimic altceva decât un aventurier de cea mai înaltă clasă." Verdictul său: „Victoria lui Lenin ar fi

cea mai mare ameninţare la adresa Revoluţiei ruse [...] o va sufoca."[160] Doi ani mai târziu, în ajunul Revoluţiei, Viaceslav Menjinski îl descria ca pe „un iezuit politic [...] acest copil ilegitim al absolutismului rus [...] succesorul natural la tronul Rusiei"[161].

Impresionanta unanimitate a acestor analize critice ale lui Lenin, venind, de-a lungul unei perioade de douăzeci de ani, de la bărbaţi şi femei în profund acord cu ţelurile sale, atestă o înspăimântătoare consecvenţă în caracterul lui. El a înlăturat atacurile, care se pare că nu l-au făcut niciodată să se oprească şi să-şi reconsidere poziţia măcar o clipă. Nu era nicio fisură în armura sa. Autoritarist? Bineînţeles: „Clasele sunt conduse de partide, iar partidele sunt conduse de indivizi care se numesc lideri... Acesta e ABC-ul. Voinţa unei clase este uneori îndeplinită de un dictator."[162] Ceea ce conta era că individul „uns", omul ales de Istorie să posede cunoaşterea la un anumit moment, trebuie să înţeleagă şi să poată astfel interpreta textele sacre. Lenin a susţinut mereu că marxismul este identic cu adevărul obiectiv. „Din filosofia marxistă", scria el, „turnată ca o bucată de oţel, este imposibil să extragi o singură premisă de bază, o singură parte esenţială, fără a devia de la adevărul obiectiv."[163] El i-a spus lui Valentinov: „Marxismul ortodox nu necesită niciun fel de revizuire nici în domeniul filosofiei, nici în teoria sa despre economia politică, nici în teoria sa despre dezvoltarea istorică."[164] Crezând în acest lucru, şi crezând în el însuşi ca fiind interpretul desemnat, aşa cum Calvin interpreta scriptura în *Instituţiile* sale, era de aşteptat ca Lenin să privească erezia cu încă şi mai mare ferocitate decât aceea pe care o arăta faţă de infideli. De aici uluitoarea virulenţă a insultelor pe care le răcnea mereu către opozanţii săi din interiorul partidului, atribuindu-le cele mai josnice motivaţii posibile şi căutând să-i distrugă ca fiinţe morale, chiar dacă era vorba doar de aspecte minore ale doctrinei. Tipul de limbaj folosit de Lenin, cu metaforele sale care te duc cu gândul la junglă sau la ferma de animale şi refuzul lui brutal de a face cel mai mic efort de înţelegere umană amintesc de acel *odium theologicum** care otrăvea disputele creştine despre Treime în secolele al VI-lea şi al VII-lea sau despre euharistie în secolul al XVI-lea. Şi, evident, odată ce

* Ură teologică *(n.t.).*

ura verbală atingea paroxismul, era de aşteptat să curgă şi sânge în cele din urmă. După cum observa cu tristeţe Erasmus cu privire la luterani şi la papistaşi, „Lungul război al cuvintelor şi al scrierilor va sfârşi în lovituri" – aşa cum s-a şi întâmplat, vreme de un întreg secol. Lenin nu era câtuşi de puţin descurajat de o asemenea perspectivă. Aşa cum teologii beligeranţi erau de părere că se ocupă de chestiuni care, oricât de banale ar părea celor neiniţiaţi, aveau să determine de fapt dacă nenumărate milioane de suflete vor arde sau nu în Infern pe veşnicie, tot aşa Lenin ştia că se apropia marea cotitură a civilizaţiei, când soarta viitoare a omenirii va fi hotărâtă de Istorie, avându-l pe el ca profet. Va merita să curgă puţin sânge; de fapt, un fluviu de sânge.

Curios însă e că, în ciuda proclamatei sale ortodoxii, Lenin era foarte departe de a fi un marxist ortodox. De fapt, în esenţă el nu era deloc marxist. A folosit metodologia marxistă şi a exploatat dialectica pentru a justifica concluzii la care ajunsese deja prin intuiţie. Dar a ignorat complet însuşi miezul ideologiei lui Marx, determinismul istoric al revoluţiei. În adâncul sufletului Lenin nu era un determinist, ci un voluntarist: rolul decisiv era jucat de voinţa umană: a lui. Într-adevăr, pentru cineva care pretindea a avea o cunoaştere „ştiinţifică" specială a felului în care acţionau legile istoriei, el pare să fi fost în mod invariabil surprins de întorsătura pe care o luau în realitate evenimentele. Izbucnirea revoluţiei eşuate din 1905 în Rusia l-a uluit. Izbucnirea războiului din 1914 a venit pentru el ca un trăsnet; aşa s-a întâmplat şi în cazul altora, dar aceştia nu pretindeau a avea fir direct cu Istoria. A fost şi mai zguduit de totala nereuşită a mişcării socialiste internaţionale de a se uni împotriva războiului. Căderea ţarului l-a uimit. A fost stupefiat când nemţii s-au oferit să-l ajute să ajungă înapoi în Rusia. Ajuns acolo, el a prezis că va fi arestat pe loc, şi în schimb s-a trezit strângând în mână acel buchet de trandafiri. A fost din nou surprins, nu mai puţin plăcut, de succesul propriei revoluţii. Dar răzvrătirea internaţională pe care o profeţise nu s-a materializat. Până la sfârşitul zilelor sale, asemeni vechilor creştini ce aşteptau A Doua Venire, el aştepta în orice moment Apocalipsa. Ceea ce a făcut din Lenin un mare actor pe scena istoriei nu a fost faptul că el i-a înţeles procesele, ci rapiditatea şi energia cu care a profitat de şansele neaşteptate pe care ea i le-a oferit. Pe scurt, era ceea ce îi acuza a fi pe toţi

opozanţii săi: un oportunist.

Era, de asemenea, revoluţionar până în vârful unghiilor, şi încă unul de tip foarte vechi. Considera că revoluţiile nu erau făcute de forţe istorice inexorabile (trebuia să existe şi acestea, bineînţeles), ci de mici grupuri de oameni extrem de disciplinaţi care răspundeau voinţei unui lider categoric. Din acest punct de vedere avea mai mult în comun cu tradiţia revoluţionară iacobină franceză a anilor 1789–1795, şi chiar cu exponenţii ei mai recenţi, precum Georges Sorel, decât cu marxiştii instinctivi, dintre care cei mai mulţi erau germani şi care vedeau triumful proletariatului aproape ca pe un proces de evoluţie darwinian. Lenin parcă a sfâşiat cu un cuţit acest tip de înceţoşare: „Teoria, prietene, este cenuşie, dar verde este arborele veşnic al vieţii." Şi iarăşi: „Practica este de o sută de ori mai importantă decât teoria."[165] Dacă Marx apare în întregime în cărţile sale, scria Troţki, „Lenin, pe de altă parte, apare în întregime în acţiunea revoluţionară. Lucrările lui ştiinţifice nu sunt altceva decât o pregătire pentru activitatea revoluţionară."[166] Lenin era un activist, de fapt un hiperactivist, şi asta a făcut din el o figură atât de violentă. El nu era un sindicalist ca Sorel. Dar cei doi împărtăşeau acelaşi apetit pentru soluţii violente, după cum Sorel a recunoscut mai târziu, când a definit violenţa revoluţionară ca pe „o doctrină intelectuală, voinţa unor minţi puternice care ştiu încotro merg, hotărârea implacabilă de a atinge ţelurile finale ale marxismului prin mijloacele sindicalismului. Lenin ne-a furnizat un exemplu izbitor al acestei violenţe psihologice."[167] El era obsedat de forţă, aproape până la a plescăi din buze când îi simţea izul. „Revoluţiile sunt serbările claselor oprimate." „O clasă oprimată care nu se străduieşte să capete o cunoaştere a armelor, să fie instruită în folosirea armelor, să posede arme, o astfel de clasă oprimată nu merită decât să fie oprimată, tratată prost şi privită ca o clasă de sclavi." Scrierile lui abundă în metafore militare: stări de asediu, încercuiri cu blindate, pânze de oţel, marşuri, tabere, baricade, forturi, ofensive, unităţi mobile, război de gherilă, plutoane de execuţie. Ele sunt dominate de violente verbe din limbajul activist: a da foc, a face salturi, a aprinde, a impulsiona, a zdruncina, a captura, a ataca, a arde, a combate, a suda, a constrânge, a epura, a extermina.

Adevărul este că Lenin era prea nerăbdător pentru a fi un marxist

ortodox. El se temea de impasul prevăzut de Engels când scrisese: „Cel mai rău lucru care i se poate întâmpla unui conducător de partid extremist este să fie constrâns să preia conducerea într-o epoca în care momentul nu e copt încă pentru dominaţia clasei pe care o reprezintă [...], el e constrâns să reprezinte nu numai partidul sau clasa lui, ci clasa pentru dominaţia căreia condiţiile sunt coapte."[168] Rusia era o ţară semiindustrializată, unde burghezia era slabă şi proletariatul puţin numeros, iar condiţiile obiective pentru revoluţie departe de a fi coapte. Aceasta a fost dilema care l-a dus pe Lenin la erezie. În cazul în care „conştiinţa proletară" nu fusese creată încă, nu era sarcina intelectualilor marxişti asemenea lui să grăbească procesul? În 1902, în *Ce-i de făcut?,* el a folosit pentru prima dată termenul de „luptători de avangardă" pentru a descrie noul rol al unei mici elite revoluţionare.[169] A trasat o distincţie total inedită între o revoluţie creată de o „organizaţie muncitorească" matură, în ţări capitaliste avansate precum Germania şi Marea Britanie şi „o organizaţie de revoluţionari", potrivită condiţiilor din Rusia. Prima era ocupaţională, largă, publică: pe scurt, un partid proletar de masă. Cea de-a doua era total diferită: „o organizaţie de revoluţionari trebuie să conţină în primul rând şi în principal oameni a căror ocupaţie este activitatea revoluţionară. [...] Această organizaţie trebuie neapărat să nu fie foarte largă şi să fie pe cât posibil secretă." Ca atare, ea trebuia să renunţe la „principiul democratic" care necesita „o întreagă publicitate" şi „alegeri pentru toate posturile". Activând în cadrul unei autocraţii ca Rusia, acest lucru era imposibil: „Singurul principiu organizatoric serios pentru muncitorii din mişcarea noastră trebuie să fie secretul absolut, alegerea unui număr restrâns de membri şi pregătirea unor revoluţionari de profesie. Odată existente aceste calităţi, se garantează ceva mai mult decât democraţia: totala încredere tovărăşească între revoluţionari." Dar în acelaşi pasaj el atrage atenţia cu severitate că revoluţionarii ştiu „din experienţă că pentru a scăpa de un membru nedemn o organizaţie de revoluţionari autentici nu se dă în lături de la nimic"[170]. Dacă tovarăşii sunt nevoiţi, atunci când situaţia o impune, să se omoare unul pe altul – o idee pe care Dostoievski o susţinuse deja în *Demonii* – nu era această „încredere tovărăşească" o fantezie? Nu a fost ea, într-adevăr, dezminţită de ceea ce s-a întâmplat cu organizaţia în clipa în care Lenin i s-a alăturat,

şi încă şi mai mult atunci când a preluat puterea în cadrul ei?[171]

Rosa Luxemburg, cel mai talentat, precum şi unul dintre cei mai ortodocşi reprezentanţi ai marxiştilor germani, a recunoscut ca atare erezia lui Lenin: atât de gravă încât poate să distrugă întregul scop şi idealism al marxismului. Ea a atribuit-o defectelor de caracter ale lui Lenin, atât personale, cât şi naţionale: „ «Ego»-ul, zdrobit şi pulverizat de absolutismul rus", scria ea, „a reapărut în forma «ego»-ului revoluţionarului rus", care „stă în cap şi se autoproclamă din nou puternicul înfăptuitor al istoriei". Lenin, susţinea ea, cerea de fapt puteri absolute pentru conducerea de partid, iar aceasta va „intensifica extrem de periculos conservatorismul care aparţine în mod firesc fiecărui organism de acest fel". Odată garantate, aceste puteri nu vor mai fi niciodată lăsate din mână.[172] Când Lenin replica în ce fel „conştiinţa" trebuie adusă proletariatului din afară, prin „elemente de avangardă", iar revoluţia făcută să progreseze înainte de a se coace, de către „luptători de avangardă", el contrazicea de fapt întregul fundament „ştiinţific" al teoriei marxiste. Rosa Luxemburg a denunţat ideea ca elitistă şi nemarxistă şi a spus că avea să ducă în mod inevitabil la „ultracentralism militar[173].

Leninismul nu a fost o erezie, pur şi simplu; a fost exact aceeaşi erezie care a creat fascismul. Italia era şi ea o ţară semiindustrializată, unde marxiştii se aflau în căutarea căilor de a grăbi venirea revoluţiei. Şi marxiştii italieni se simţeau atraşi de conceptul de violenţă revoluţionară al lui Sorel. În 1903, la un an după ce Lenin a folosit pentru prima dată termenul de „luptători de avangardă", Roberto Michaels, în introducerea lui la traducerea în italiană a lucrării lui Sorel *Saggi di critica del Marxismo,* stăruia pentru crearea unei „elite revoluţionare" care să propulseze epoca de aur socialist proletară. O astfel de elită, a susţinut în continuare colegul său Angelo Olivetti, era esenţială pentru o ţară subindustrializată.[174] Aceste idei au fost preluate de un al treilea marxist italian, Benito Mussolini, care era cu treisprezece ani mai tânăr decât Lenin şi tocmai intra în politică la vremea aceea. Tatăl lui, veterinar şi mic proprietar de pământ, era socialist-anarhist; mama era învăţătoare. Ei i-au insuflat multă filosofie politică, inclusiv Nietzsche – ştia totul despre „Voinţa de Putere" – şi era mult mai citit decât Lenin. Dar formaţia lui

politică era în principal marxistă. Marx, scria el, era „părintele şi învăţătorul"; el era „magnificul filosof al violenţei clasei muncitoare"[175]. Dar, ca şi Lenin, el propovăduia formarea unor „minorităţi de avangardă" care ar putea „angaja sentimentele, credinţele şi voinţa maselor nehotărâte". Aceste formaţiuni de avangardă ar fi trebuit să fie alcătuite din oameni devotaţi, special pregătiţi, din elite. O astfel de conducere revoluţionară trebuia să se ocupe de psihologia claselor şi de tehnicile de mobilizare în masă şi, folosind mitul şi invocarea simbolurilor, să ridice conştiinţa proletariatului.[176] La fel ca Lenin, el considera că avea să fie necesară violenţa: „În loc să inducem în eroare proletariatul în ce priveşte posibilitatea de a eradica toate cauzele băilor de sânge, noi vrem să-l pregătim şi să-l obişnuim cu războiul pentru ziua «celei mai mari băi de sânge», când cele două clase antagonice se vor încleşta în încercarea supremă."[177] Din nou, avem de-a face cu repetarea la nesfârşit a verbelor activiste, cu imagistica militaristă.

În anii dinainte de 1914, din exilul său neputincios în Elveţia, Lenin privea evoluţia lui Mussolini cu aprobare şi cu oarecare invidie. Mussolini a transformat provincia Forli într-o insulă de socialism – prima dintre numeroasele din Italia – sprijinindu-i pe muncitorii cu ziua, *braccianti,* împotriva proprietarilor de pământ.[178] El a devenit unul dintre cei mai eficienţi şi mai citiţi ziarişti socialişti din Europa. În 1912, la douăzeci şi nouă de ani, încă arătând tânăr, suplu, aspru, cu ochi negri mari, luminoşi, el a preluat conducerea Partidului Socialist Italian la congresul de la Reggio Emilia, insistând că socialismul trebuie să fie marxist, temeinic, internaţionalist, fără compromisuri. Lenin, relatând desfăşurarea congresului pentru *Pravda* (15 iulie 1912), exulta: „Partidul proletariatului socialist italian a apucat-o pe calea care trebuie." El a fost de acord atunci când Mussolini i-a împiedicat pe socialişti să facă parte din „burghezo-reformistul" guvern Giolitti, prefigurând astfel apariţia Partidului Comunist Italian.[179] El a aprobat din toată inima profeţia lui Mussolini în ajunul războiului: „Odată cu dezlănţuirea unei puternice încleştări între popoare, burghezia îşi joacă ultima carte şi aduce în prim-planul scenei internaţionale ceea ce Karl Marx numea cea de-a şasea mare putere: revoluţia socialistă."[180]

Ca marxişti eretici şi violenţi activişti revoluţionari, Lenin şi Mussolini

aveau şase trăsături comune frapante. Amândoi erau total împotriva parlamentelor burgheze şi a oricărui tip de „reformism". Amândoi concepeau partidul ca pe o foarte centralizată, strict ierarhică şi drastic disciplinată organizaţie care să promoveze obiective socialiste. Amândoi doreau o conducere de revoluţionari de profesie. Niciunul dintre ei nu avea vreo încredere în capacitatea proletariatului de a se organiza. Amândoi erau de părere că conştiinţa revoluţionară putea fi adusă maselor din afară, de către o elită revoluţionară autodesemnată. În sfârşit, amândoi considerau că, în lupta dintre clase care se apropia, arbitrul final avea să fie violenţa organizată.[181]

Primul război mondial a dus la bifurcaţia în leninism şi proto-fascismul lui Mussolini. Era nu numai o chestiune de intelect şi situaţie, ci şi de caracter. Mussolini era uman, prin urmare vanitos şi dornic de a fi iubit, ceea ce lui Lenin îi lipsea cu desăvârşire. El era extraordinar de sensibil şi receptiv la opinia maselor. Când a izbucnit războiul şi armatele au început să mărşăluiască, el a adulmecat naţionalismul din aer şi l-a inspirat profund. Era ameţitor: astfel că a schimbat brusc direcţia. Lenin, pe de altă parte, era imun la astfel de arome. Izolarea lui de oameni, indiferenţa faţă de ei îi dădeau o anume integritate robustă şi consecventă. Într-un anume sens, aceasta era o slăbiciune: nu ştia niciodată ce aveau să facă de fapt oamenii – iată de ce era mereu surprins de evenimente, atât înainte cât şi după ce a ajuns la putere. Dar constituia, în acelaşi timp, şi forţa lui. Absoluta încredere în sine şi voinţa lui atotputernică nu au fost nicio clipă erodate de calcule tactice cu privire la posibilele reacţii ale oamenilor. Mai mult, el căuta puterea într-o ţară unde în mod tradiţional oamenii nu contau câtuşi de puţin; nu erau decât praful de sub picioarele conducătorului.

Ca atare, când Lenin s-a întors la Petrograd el nu a fost deloc afectat de vreun sentiment caracteristic vremurilor de război. El spusese tot timpul că războiul era o aventură burgheză. Înfrângerea ţarului era „răul cel mai mic". Armata trebuie subminată prin propagandă, oamenii încurajaţi „să întoarcă armele împotriva ofiţerilor" şi orice dezastru trebuie exploatat pentru a „grăbi distrugerea [...] clasei capitaliste". Trebuie să aibă loc „o luptă nemiloasă împotriva şovinismului şi patriotismului burgheziei din toate ţările, fără nicio excepţie"[182]. Lenin era consternat de nereuşita

tuturor socialiştilor de a da o lovitură de graţie războiului şi, pe măsură ce acesta se prelungea, el îşi pierdea speranţa că epoca de aur avea să vină curând. În ianuarie 1917 el se îndoia că „voi apuca să văd luptele decisive ale revoluţiei care se apropie”[183]. Astfel că atunci când ţarul a fost alungat, şase săptămâni mai târziu, el a fost surprins, ca de obicei. Spre încântarea sa, noul regim parlamentar a optat pentru continuarea războiului, dar a eliberat prizonierii politici, permiţând astfel oamenilor lui să-l submineze. Bolşevicii aveau să răstoarne noul guvern şi să preia puterea opunându-se războiului. *Pravda* a reînceput să apară la 5 martie. Kamenev şi Stalin s-au grăbit să se întoarcă din Siberia pentru a prelua conducerea ei opt zile mai târziu. Atunci, spre consternarea lui Lenin, cei doi idioţi au schimbat brusc linia ziarului, angajându-l în susţinerea războiului! Iată de ce, când Lenin a dat cu ochii de Kamenev la 3 aprilie, a ţipat la el. Linia *Pravdei* a revenit imediat la ce a fost. Lenin s-a apucat să scrie un set de „teze” pentru a explica de ce războiul trebuia combătut şi încheiat. Mai târziu, Stalin şi-a „ajustat” poziţia mărturisind că avusese „o poziţie absolut eronată”, pe care „o împărtăşeam cu alţi tovarăşi de partid şi la care am renunţat complet [...] când am aderat la tezele lui Lenin”[184]. Majoritatea celorlalţi bolşevici au făcut acelaşi lucru. Au fost copleşiţi de siguranţa lui Lenin. Războiul nu conta. Îşi servise scopul, distrugând autocraţia. Acum trebuiau să exploateze uzura cauzată de război pentru a-i înlătura pe parlamentari. Nu-i păsa cât de mult teritoriu pierduse Rusia, câtă vreme se păstrase un nucleu în care se putea instala bolşevismul. Atunci puteau aştepta cu încredere derularea evenimentelor. O victorie a germanilor era irelevantă, pentru că tovarăşii lor din Germania aveau să ajungă curând la putere acolo, la fel şi în Marea Britanie şi Franţa – şi zorii revoluţiei socialiste mondiale aveau să se ivească.[185]

Schiţând această fantezie continentală, Lenin nimerise, aproape din întâmplare, linia politicii care urma să-l aducă la putere. El nu avea o bază reală pentru putere în Rusia. Nu căutase niciodată să creeze aşa ceva. Se concentrase exclusiv asupra construirii unei mici organizaţii de *desperados* intelectuali şi subintelectuali, pe care să-i poată domina total. Nu avea deloc adepţi în rândurile ţăranilor. Un singur membru al elitei bolşevice era de origine ţărănească. Avea puţini adepţi şi printre

muncitorii necalificaţi. Dar cei calificaţi şi, practic, toţi aceia care făceau parte din sindicate, erau ataşaţi – în măsura în care aveau vreo afiliere politică – menşevicilor.[186] Acest lucru nu era surprinzător. Intransigenţa lui Lenin îi minase pe cei mai capabili dintre socialişti în tabăra menşevică. Îi convenea: era cu atât mai uşor să-i facă pe cei rămaşi să-l urmeze fără să crâcnească atunci când sosea momentul să dea lovitura. După cum s-a exprimat unul dintre ei, „înainte de sosirea lui Lenin, toţi tovarăşii rătăceau în întuneric"[187]. Celălalt bolşevic cu idei proprii clare era Troţki. În luna mai el a sosit la Petrograd din America. A realizat curând că Lenin era singurul om de acţiune important între ei şi a devenit principalul său locotenent. După aceea, aceşti doi oameni aveau să comande poate 20 000 de adepţi într-o naţiune de peste 160 de milioane.

Revoluţia rusă din 1917, atât în faza ei din „februarie", cât şi în aceea din „octombrie", a fost făcută de ţărani, al căror număr crescuse de la 56 de milioane în 1867 la 103,2 milioane în 1913.[188] În Rusia dinainte de război erau mai puţin de 3,5 milioane de muncitori în fabrici şi mineri, şi chiar în cea mai largă definiţie „proletariatul" număra doar 15 milioane. Mulţi dintre cei 25 de milioane de locuitori ai marilor oraşe făceau parte din familii numeroase de ţărani, lucrând la oraş, dar având-şi domiciliul de bază la ţară. Această legătură permitea transmiterea de idei radicale ţăranilor. Dar în esenţă aceştia le aveau deja, la avuseseră dintotdeauna. Exista o tradiţie rusească a colectivismului ţărănesc, bazat pe comună *(obşcina)* şi cooperativa de meşteşugari *(artel).* Ea era sancţionată de Biserica ortodoxă. Îmbogăţirea individuală era împotriva intereselor obşteşti. Era adesea considerată un păcat. Ţăranul acaparator, culacul (în ruseşte *kulak* înseamnă „pumn"), era un ţăran rău: culacii nu erau o clasă (asta a fost o invenţie bolşevică ulterioară). Majoritatea ţăranilor nutreau atât respect faţă de ierarhie, cât şi un spirit egalitarist, cel din urmă gata să iasă la suprafaţă în momentele de criză, când ideile de libertate *(volia)* îi făceau să acapareze şi să confişte. Dar ţăranii nu au dat vreodată dovadă nici de cea mai mică dorinţă de „naţionalizare" ori „socializare": ei nu aveau nici măcar cuvinte pentru aceste concepte. Ceea ce voiau mulţi dintre ei erau loturi independente, aşa cum era şi firesc. Paşii înfăptuiri pentru a crea ţărani proprietari începând din 1861 nu au făcut decât să le stimuleze apetitul, de aici şi tulburările ţărăneşti din 1905.

Începând cu 1906, un ministru ţarist inteligent, P.A. Stolîpin, a accelerat procesul, în parte spre a-i linişti pe ţărani şi în parte spre a creşte proviziile de hrană pentru oraşe sprijinind astfel industrializarea rapidă a Rusiei. El a ajutat, de asemenea, ţăranii să iasă din obşti. Până la mijlocul lui 1915 aproape două milioane au primit titluri pentru loturi individuale, la aceştia adăugându-se alţi 1,7 milioane în urma desfiinţării voluntare a obştilor. Ca rezultat, în deceniul care a precedat războiul, productivitatea agriculturii ruse a crescut rapid, ţăranii devenind mai educaţi şi, pentru întâia dată, investind în tehnologie.[189]

Războiul a dat o lovitură îngrozitoare acestei evoluţii, poate cea mai încărcată de speranţă din întreaga istorie a Rusiei, care promitea să creeze o ţărănime relativ mulţumită şi prosperă, ca în Franţa şi Europa Centrală, furnizând şi suficientă hrană pentru a face industrializarea aproape nedureroasă. Războiul a recrutat milioane de ţărani, cerându-le celor rămaşi mult mai multe alimente pentru a hrăni armatele tot mai mari şi fabricile de armament tot mai extinse. Se făceau masive achiziţionări cu forţa. Dar preţurile la alimente creşteau rapid. Ca urmare, tensiunea dintre oraş şi sat a crescut şi ea, fiecare dând vina pe celălalt pentru sărăcia lui. Bolşevicii au ştiut mai târziu să exploateze această ură. Pe măsură ce războiul înainta, eforturile guvernului de a stoarce alimentele de la sate deveneau mai brutale. Astfel că răzmeriţele ţărăneşti s-au înmulţit, până în decembrie 1916 înregistrându-se 557. Dar a crescut şi penuria de hrană, iar preţul alimentelor s-a mărit în ritm rapid. Rezultatul a fost o creştere fără precedent a numărului grevelor în fabrici în 1916, în ciuda faptului că multe zone industriale se aflau sub incidenţa legii marţiale sau sub „securitate întărită". Grevele au atins apogeul la sfârşitul lui februarie 1917, şi ar fi fost zdrobite dacă ţăranii n-ar fi fost şi ei furioşi şi disperaţi. Aproape toţi soldaţii erau ţărani, iar când garnizoana Petrograd a primit ordinul de a folosi forţa împotriva muncitorilor, ea s-a răzvrătit. Aproximativ o treime din soldaţi, vreo 66 000, şi-au sfidat ofiţerii. Cum erau înarmaţi, regimul s-a prăbuşit. Astfel că prima etapă a Revoluţiei a fost opera ţăranilor.

Distrugerea autocraţiei a dus cu ea în mod inevitabil ierarhia rurală. Ţăranii care nu aveau loturi au început să acapareze şi să parceleze marile proprietăţi. Asta ar fi putut să nu aibă importanţă. Guvernul

Provizoriu urma să realizeze oricum o reformă agrară, îndată ce se organiza. Dar între timp era ocupat să continue războiul. Războiul mergea prost. Ofensiva galiţiană a eşuat; în iulie, Lvovul căzuse deja. A avut loc o remaniere şi a fost numit prim-ministru Kerenski. El a hotărât să continue războiul, iar pentru aceasta trebuia să scoată provizii de la ţărani. A fost momentul în care politica antirăzboi a lui Lenin s-a dovedit, printr-un simplu noroc, inspirată. El nu ştia nimic despre ţărani; habar nu avea ce se petrecea la sate. Dar, opunându-se războiului, el se opunea unei politici care era menită să eşueze oricum şi îşi alinia grupul la forţele ţărăneşti populare atât de la sate cât şi, mai important încă, din armată. Ca rezultat, bolşevicii au pătruns pentru prima dată în mediul rural: la sfârşitul lui 1917 ei aveau aproximativ 2 400 de activişti rurali şi 203 centre. Între timp, încercarea de a impune politica de război a distrus Guvernul Provizoriu. Un decret dat de acesta la 25 martie îi obliga pe ţărani să-şi predea toată recolta, exceptând cantitatea necesară pentru însămânţare, furaje şi subzistenţă. Înainte de război, 75% din grâne mergeau pe piaţă şi 40% erau exportate. Acum, cu revolta satelor, Kerenski nu mai avea nicio şansă să adune ceea ce îi trebuia spre a continua războiul. Pentru prima dată în istoria modernă a Rusiei, cea mai mare parte a recoltei rămânea în gospodăriile ţărăneşti. Kerenski a obţinut mai puţin de o şesime din ea.[190] Încercarea de a pune mâna pe mai mult nu a făcut decât să-i incite pe ţărani să se revolte pe faţă, iar autoritatea Guvernului Provizoriu la sate a început să scadă vertiginos. În acelaşi timp, nereuşita de a aduce grâne la oraş a însemnat o accelerare a creşterii preţurilor la alimente în septembrie, o lipsă totală a pâinii în multe locuri, revolte în armată şi în marină şi greve în fabrici. Până la începutul lui octombrie, revolta ţăranilor lovise deja în plin guvernul Kerenski.[191]

Sosise acum momentul pentru Lenin să pună mâna pe putere cu „elita de avangardă" pe care o antrenase tocmai în acest scop. Nu avea, bineînţeles, niciun mandat de a distruge guvernarea parlamentară. Nu avea mandat pentru nimic, nici măcar unul conceptual marxist. Nu era un lider al ţăranilor. Nu prea era nici măcar un lider al proletarilor. În orice caz, proletariatul rus era puţin numeros şi el nu voia leninism. Din peste o sută de petiţii supuse de către muncitorii din industrie

autorităţilor centrale în martie 1917, niciuna nu menţiona socialismul. Vreo 51% cereau mai puţine ore de muncă, 18% salarii mai mari, 15% condiţii mai bune de lucru şi 12% drepturi pentru comitetele muncitoreşti. „Revoluţia proletariatului" nu se bucura de un sprijin de masă; practic, nu exista niciun fel de sprijin, nici măcar pentru ceva câtuşi de puţin asemănător cu ceea ce-şi propunea Lenin să facă.[192] Aceasta a fost singura ocazie, de atunci şi până acum, în care muncitorii din fabrici au avut şansa de a spune ce doreau cu adevărat; iar ceea ce doreau ei cu adevărat era să-şi îmbunătăţească viaţa, nu să răstoarne lumea cu susul în jos. Prin „comitetele muncitoreşti" ei înţelegeau soviete. Acestea apăruseră pentru prima dată în 1905, oarecum spontan. Lenin a fost derutat de ele: conform textelor marxiste, ele n-ar fi trebuit să existe. Cu toate acestea, ele au reapărut în „Revoluţia din februarie", iar când s-a întors în Rusia, în aprilie 1917, el a hotărât că s-ar putea dovedi o alternativă la sistemul parlamentar pe care îl ura. Era de părere, şi în această privinţă s-a dovedit că avea dreptate, că cel puţin unele dintre sovietele din fabrici ar putea fi infiltrate şi astfel manipulate de către oamenii lui. De aceea *Tezele din aprilie* propovăduiau „nu o republică parlamentară [...] ci o republică a Sovietelor Muncitorilor, Ţăranilor Săraci şi Deputaţilor Ţăranilor din toată ţara, care să se înfăptuiască de jos în sus"[193]. Mereu un oportunist dibaci, el a început să vadă sovietele ca pe o versiune modernă a Comunei din Paris din 1870: ele puteau fi conduse de un grup hotărât, ca al lui, şi puteau deveni astfel instrumentul „dictaturii proletariatului". Aşadar, când bolşevicii şi-au ţinut conferinţa, la sfârşitul lui aprilie, el i-a făcut să dea glas cererii ca „proletarii de la oraşe şi sate" să determine „trecerea rapidă a întregii puteri de stat în mâinile sovietelor"[194]. În mai, când a sosit, Troţki, care chiar lucrase într-un soviet din 1905, a primit sarcina de a aduna cele mai importante soviete orăşeneşti în Petrograd.

La începutul lui iunie 1917 s-a întrunit primul Congres Panrus al Sovietelor, cu 822 de delegaţi. Oraşele erau suprareprezentate în mod absurd. Socialist-revoluţionarii, care vorbeau în numele ţăranilor, aveau 285 de delegaţi. Menşevicii, care îi reprezentau pe muncitorii organizaţi, aveau 248. Mai erau grupuri minore, care totalizau 150 de oameni, şi 45 de independenţi. Bolşevicii aveau 105.[195] Anarhiştii au încercat o lovitură

în forţă la 3 iulie, când au ordonat mari demonstraţii de stradă împotriva războiului. Dar ele au fost împrăştiate de soldaţii loiali, sediul ziarului *Pravda* a fost închis şi câţiva bolşevici, printre care Kamenev şi Troţki, au fost arestaţi. Lui Lenin i s-a permis să fugă în Finlanda: încă nu era considerat un inamic fatal.[196] Schimbarea decisivă a venit în timpul verii şi la începutul toamnei. Fronturile de război începeau să se prăbuşească. În august Kerenski a ţinut la Moscova o „Conferinţă de stat" cu toate partidele, la care au participat 2 000 de delegaţi. Nu s-a realizat nimic. La sfârşitul lunii, un general ţarist, Kornilov, a pus la cale o revoltă militară care a sfârşit într-un fiasco. Toate aceste evenimente au făcut jocul lui Lenin, în special ultimul, care i-a permis să creeze o atmosferă de teamă în care îi putea convinge pe oameni că era necesară încălcarea legii pentru a „menţine" noua republică. Dar ceea ce a epuizat ordinea de drept a fost, mai presus de orice, neputinţa lui Kerenski de a obţine alimente de la ţărani. Soldaţii dezertau şi se îngrămădeau spre oraşe, unde nu exista pâine pentru ei. Acolo se înscriau în soviete sau formau ei altele, şi curând au început să aleagă purtători de cuvânt bolşevici care promiteau să pună capăt imediat războiului şi să le împartă ţăranilor toate proprietăţile. La începutul lui septembrie bolşevicii deţineau majoritatea atât în sovietul din Petrograd cât şi în cel din Moscova, cele două care contau de fapt, iar la 14 septembrie Lenin, încă în ascunzătoare, s-a simţit destul de puternic ca să lanseze lozinca „Toată puterea în mâinile sovietelor"[197]. Troţki, care tocmai ieşise din închisoare, a devenit imediat preşedinte al sovietului din Petrograd, centrul revoltei ce avea să vină.

De fapt, Troţki a fost agentul activ al Revoluţiei. Dar Lenin a fost creierul, care a luat toate hotărârile-cheie şi a furnizat esenţiala „Voinţă de Putere". Revoluţia bolşevică, pentru a nu mai pomeni de crearea statului comunist, ar fi fost absolut imposibilă fără el. El s-a strecurat înapoi în Petrograd deghizat, la 9 octombrie, şi la o şedinţă a Comitetului Central din ziua următoare a obţinut zece voturi contra două pentru o insurecţie armată. A fost creat un Birou Politic, sau „Politbiuro" – prima dată când auzim de el – pentru a conduce insurecţia. Dar pregătirile militare propriu-zise au fost făcute de un „comitet militar revoluţionar", format sub comanda lui Troţki de la sovietul din Petrograd. Insurecţia a

fost planificată în aşa fel încât să profite de cel de-al doilea Congres Panrus al Sovietelor, care s-a întrunit la 25 octombrie. În seara precedentă, Lenin formase un guvern embrionar, iar dimineaţa oamenii lui Troţki au intrat în acţiune şi au ocupat punctele-cheie din întregul oraş. Membrii Guvernului Provizoriu au fost luaţi prizonieri sau au fugit. A fost foarte puţină vărsare de sânge. În după-amiaza aceea bolşevicii au determinat Congresul Sovietelor să aprobe transferul de putere, în ziua următoare, înainte de a se dispersa, acesta a adoptat un decret care făcea pace, un altul care abolea proprietăţile funciare şi un al treilea care aproba alcătuirea Consiliului Comisarilor Poporului, pe scurt Sovnarkom, primul Guvern al Muncitorilor şi Ţăranilor.[198] Dar după cum Stalin a avut grijă să arate mai târziu, comitetul militar revoluţionar a fost cel care a preluat puterea, iar Congresul Sovietelor „nu a făcut decât să primească puterea din mâinile sovietului din Petrograd”[199]. Scopul său, în marcarea acestei distincţii, era să menţină ideea unei revoluţii proletare marxiste. Cu siguranţă că nu a fost nimic legal în modul în care Lenin a ajuns la putere. Dar nu a fost nicio mişcare revoluţionară. A fost o lovitură de stat în stil vechi sau, aşa cum aveau s-o numească germanii mai târziu, un *Putsch.* Nu a avut nimic marxist.

La vremea aceea însă, Lenin a folosit cu viclenie, cât a putut de mult, falsa legitimitate pe care o confereau sovietele regimului său. De fapt, în următoarele două luni el a operat cu grijă la două niveluri, ceea ce corespundea într-un mod ciudat concepţiei marxiste despre lume. La suprafaţă era nivelul aranjamentelor constituţionale şi al legalităţii formale. Acesta era de ochii lumii, pentru satisfacţia publicului şi pentru lumea din afară. La un nivel inferior se aflau structurile profunde ale adevăratei puteri: poliţia, armata, comunicaţiile, armamentul. Asta era cu adevărat. La nivelul aparenţei, Lenin îşi descria guvernul ca „provizoriu” până la întrunirea „Adunării Constituante”, pentru care guvernul Kerenski programase alegeri la 12 noiembrie. Astfel, alegerile au început cu bolşevicii nereprezentând decât unul dintre grupurile participante. Au fost primele şi ultimele alegeri parlamentare adevărate care s-au ţinut vreodată în Rusia. După cum era de aşteptat, s-au soldat cu o majoritate de social-revoluţionari orientaţi spre ţărănişti, 410 din 707. Bolşevicii au avut 175 de locuri, menşevicii au scăzut la 16, kadeţii burghezi aveau 17,

iar restul alcătuiau „grupările naţionale”. Lenin a fixat prima şedinţă a Adunării la 5 ianuarie 1918. Pentru a susţine spectacolul, a invitat trei membri ai aripii stângi a Partidului Social-Revoluţionar să intre în Sovnarkom. Aceasta mai avea şi avantajul de a-i împărţi pe social-revoluţionari în aşa fel încât el să deţină acum majoritatea în Congresul Sovietelor, a cărui întrunire a convocat-o la trei zile după ce termina cu Adunarea. El intenţiona ca acesta să rămână de atunci încolo instrumentul pasiv al legitimităţii sale. Simţindu-se liniştit probabil datorită acestor manevre constituţionale, marele oraş Petrograd îşi vedea de treburile şi plăcerile lui. Chiar şi în ziua în care Kerenski a fost răsturnat, toate magazinele au rămas deschise, tramvaiele mergeau, cinematografele erau pline de lume. Armata Salvării, pe care republica o acceptase pentru prima dată, cânta pe la colţuri de stradă. Karsavina era la Marinski. Şaliapin dădea concerte. Se ţineau conferinţe publice. Înalta societate se întrunea la restaurantul Contant. Se jucau jocuri de noroc extravagante.[200]

Între timp, Lenin acţiona foarte repede în interiorul structurilor. Este semnificativ faptul că, deşi avea atâtea altele de făcut, el a acordat prioritate controlării presei. În septembrie, chiar înaintea puciului, el a cerut în mod public „o mult mai democratică” şi „incomparabil mai mare” libertate a presei. De fapt, în timpul republicii presa devenise tot atât de liberă ca în Marea Britanie sau Franţa. La două zile după ce a acaparat puterea, Lenin a pus capăt acestei libertăţi cu un decret asupra presei. Ca parte din „anumite măsuri extraordinare temporare”, orice ziare „care chemau la rezistenţă deschisă ori insubordonare faţă de Guvernul Muncitorilor şi Ţăranilor” ori „care semănau răzvrătirea printr-o falsă distorsionare demonstrabilă a faptelor” aveau să fie suprimate, iar editorii lor judecaţi. Până a doua zi guvernul închisese zece ziare petrogădene; alte zece au fost închise în săptămâna următoare.[201] Relatarea ştirilor a fost încredinţată în cea mai mare parte ziarului partidului bolşevic, *Pravda* şi ziarului sovietelor, *Izvestia,* acum preluat de către Sovnarkom.

Între timp, în mare viteză, chiar dacă oarecum confuz, aparatul fizic al puterii era ocupat de activiştii bolşevici. Metoda era corporatistă. Fiecare organizaţie, de la fabrici la tramvaie, ţinea alegeri în stilul sovietelor. Era

modul cel mai simplu de a se asigura că delegaţii aleşi erau în mare acceptabili de către regim. Mai târziu, Boris Pasternak avea să ofere o descriere a acestui proces:

> Pretutindeni se făceau noi alegeri: pentru construcţia de locuinţe, pentru conducerea comerţului, a industriei şi a serviciilor municipale. Erau numiţi comisari pentru fiecare domeniu, oameni în scurte negre de piele, cu puteri nelimitate şi o voinţă de fier, înarmaţi cu mijloace de intimidare şi revolvere, care se bărbiereau puţin şi dormeau şi mai puţin. Ei cunoşteau specia burghezului pe cale de dispariţie, deţinătorul mediu al acţiunilor mărunte de stat şi îi vorbeau fără nicio urmă de milă, zâmbindu-i mefistofelic, aşa cum le vorbeşti unor hoţi mărunţi prinşi asupra faptului. Aceştia erau oamenii care reorganizau totul potrivit planului, şi companie după companie, întreprindere după întreprindere au fost bolşevizate.[202]

Acestei preluări fizice i s-a dat repede o infrastructură de decret-lege. 10 noiembrie: abolirea Tabelului Rangurilor al lui Petru cel Mare. 22 noiembrie: autorizarea percheziţiilor la domiciliu; confiscarea hainelor de blană. 11 decembrie: scoaterea tuturor şcolilor de sub jurisdicţia bisericilor şi punerea lor sub jurisdicţia statului. 14 decembrie: monopolul statului asupra tuturor activităţilor bancare; subordonarea întregii industrii „controlului muncitoresc". 16 decembrie: abolirea tuturor gradelor militare. 21 decembrie: un nou cod de legi pentru „tribunalele revoluţionare". 24 decembrie: naţionalizarea imediată a tuturor fabricilor. 29 decembrie: stoparea tuturor plăţilor de dobânzi şi dividende; limitarea strictă a retragerilor din bănci. După cum arăta mai târziu romancierul Ilya Ehrenburg: „În fiecare dimineaţă locuitorii studiau cu atenţie noile decrete, încă umede şi şifonate, lipite de ziduri: voiau să ştie ce era permis şi ce era interzis."[203]

Dar chiar şi în această etapă unele dintre mişcările principale în consolidarea puterii nu au fost reflectate în decrete-lege publice. În etapele iniţiale ale acestei preluări, Lenin depindea în întregime de bandele înarmate pe care le organizase Troţki prin sovietul din Petrograd. Ele erau compuse în parte din tineri asasini motivaţi politic,

„oameni în scurte negre de piele", în parte din dezertori, cel mai adesea cazaci. Un martor ocular descria scena din încăperile Institutului Smolnîi, unde operau la început bolşevicii: „Biroul era ticsit de mantale căzăceşti, căciuli de blană, pelerine de postav, galoane, pumnale, mustăţi negre lucioase, ochi buimaci, ca de crevete şi miros de cal. Asta era elita, «crema» condusă de ofiţeri «nativi», cam cinci sute de oameni în total. Cu căciula în mână, ei îşi mărturiseau loialitatea faţă de Revoluţie."[204] Aceşti oameni şi-au arătat eficienţa în a inspira o groază fără seamăn în republica pe cale de prăbuşire. Dar pentru impunerea noii ordini, era nevoie de ceva mai sofisticat şi mai crud. Lui Lenin îi trebuia o poliţie politică.

Convins cum era că violenţa era un element esenţial în Revoluţie, Lenin nu a dat înapoi niciodată în faţa necesităţii de a folosi teroarea. El moştenea două tradiţii în justificarea terorii. Din Revoluţia franceză îl putea cita pe Robespierre: „Atributul guvernării populare în revoluţie este în acelaşi timp *virtute şi teroare,* virtutea fără de care teroarea este fatală, teroarea fără de care virtutea este neputincioasă. Teroarea nu este altceva decât justiţie promptă, severă, inflexibilă; este, aşadar, o emanaţie a virtuţii."[205] Ignorând istoria dezastruoasă a Terorii revoluţionare, Marx dăduse metodei propria sa aprobare necalificată. Exista, scria el, „un singur mijloc de a *reduce,* simplifica şi localiza agonia sângeroasă a vechii societăţi şi sângeroasele chinuri ale naşterii celei noi, un singur mijloc – teroarea revoluţionară"[206]. Dar Marx spusese lucruri diferite în momente diferite. Marxiştii germani ortodocşi nu acceptau că teroarea este indispensabilă. La un an după ce Lenin a acaparat puterea, Rosa Luxemburg afirma în al său program al Partidului Comunist German din decembrie 1918: „Revoluţia proletară nu are nicidecum nevoie de teroare pentru scopurile ei, ea urăşte şi condamnă crima."[207] Într-adevăr, unul dintre motivele pentru care ea s-a opus încercării „elitei de avangardă" a lui Lenin de a grăbi procesul istoric al revoluţiei proletare a fost tocmai convingerea că el va fi tentat să folosească teroarea – după cum sugera textul marxist – ca pe o scurtătură, mai ales pe fundalul autocraţiei ţariste şi al barbarismului şi dispreţului specific ruseşti faţă de viaţă.

De fapt, adevărata tragedie a revoluţiei leniniste, sau mai degrabă una dintre multele ei tragedii, este că a revigorat o sălbatică metodă naţională

de guvernare care se stingea cu repeziciune. În cei optzeci de ani dinainte de 1917, numărul oamenilor executaţi în imperiul rus era în medie de numai şaptesprezece pe an, cele mai multe execuţii având loc în prima parte a perioadei.[208] Rusia din timpul războiului, în ultimii ani ai ţarilor, era în unele sensuri mai liberală decât erau Anglia şi Franţa sub regulamentele lor de război. Republica a abolit complet pedeapsa cu moartea, deşi Kerenski a restaurat-o pe front în septembrie 1917. Majoritatea tovarăşilor lui Lenin erau împotriva ei. Cele mai multe dintre omorurile săvârşite de bolşevici la început au fost opera marinarilor, care au asasinat doi foşti miniştri la 7 ianuarie 1918 şi au făcut un masacru de trei zile în Sevastopol, în luna următoare ori au măcelărit ţărani la întâmplare, în zonele rurale.[209]

Este greu de evitat concluzia că hotărârea de a folosi teroarea şi puterea poliţiei opresive a fost luată foarte devreme de Lenin, cu aprobarea principalului său agent militar, Troţki; şi că a fost, aşa cum se temea Rosa Luxemburg, o parte inevitabilă a abordării lui ideologice privind preluarea şi păstrarea autorităţii şi tipul de stat centralizat pe care era decis să-l creeze. Iar toate acestea făceau parte din caracterul lui Lenin, acea Voinţă de Putere pe care o avea într-o atât de mare măsură. Încă în 1901, Lenin avertiza: „În principiu nu am renunţat niciodată la teroare şi nu putem renunţa la ea."[210] Şi din nou: „O să-l întrebăm pe cetăţean: pe ce poziţie te situezi în ce priveşte revoluţia? Eşti pentru ea sau împotriva ei? Dacă este împotrivă, îl vom pune la zid." La scurtă vreme după ce a ajuns la putere, el întreba: „Chiar e imposibil să găsim printre noi un Fouquier-Tinville care să-i îmblânzească pe sălbaticii noştri contrarevoluţionari?"[211] Numărul ocaziilor în care Lenin, ca şef al guvernului, a început să folosească expresii precum „împuşcaţi-i", „pluton de execuţie", „la zid" sugerează un apetit temperamental din ce în ce mai mare pentru metode extreme.

Mai era şi un soi de clandestinitate, sau mai degrabă o duplicitate deliberată, care spunea multe despre modul în care Lenin a pregătit instrumentul ce avea să fie folosit, la nevoie, pentru teroarea contrarevoluţionară. Prima forţă armată bolşevică a fost, după cum am explicat deja, comitetul militar revoluţionar al sovietului din Petrograd. Troţki nu-şi făcea niciun fel de scrupule în a continua să folosească forţa

chiar şi după ce Revoluţia reuşise: „Nu vom intra în împărăţia socialismului cu mănuşi albe şi pe o podea lustruită” – iată cum punea el problema.[212] Imediat după 25–26 octombrie 1917, acest comitet a devenit un subcomitet al Comitetului Executiv Central şi a primit sarcini privind securitatea, inclusiv aceea de a lupta împotriva „contrarevoluţiei”, definită ca „sabotaj, tăinuirea proviziilor, oprirea deliberată a trenurilor de mărfuri etc.” Constituirea sa a fost făcută publică într-un decret al Sovnarkomului din 12 noiembrie 1917.[213] Deoarece era însărcinat cu anchetarea suspecţilor, el a creat o secţie specială, sub conducerea lui Feliks Dzerjinski, un polonez fanatic care se ocupa de securitate la Smolnîi. Când la 7 decembrie 1917 comitetul militar a fost însă în sfârşit dizolvat printr-un alt decret al Sovnarkomului, secţia lui Dzerjinski a rămas în funcţiune, devenind „Comisia Extraordinară Panrusă” (Ceka), însărcinată cu combaterea „contrarevoluţiei şi a sabotajului”. Decretul care a creat Ceka nu a fost făcut public decât după mai bine de zece ani *(Pravda,* 18 decembrie 1927), aşa încât forţa de securitate a lui Lenin a fost de la început şi a rămas pe tot restul vieţii sale o poliţie secretă în adevăratul sens al cuvântului, prin aceea că însăşi existenţa ei nu a fost recunoscută oficial.[214]

Nu a existat nicio îndoială că, de la bun început, s-a intenţionat folosirea Cekăi cu o absolută cruzime şi pe o scară foarte mare. Cu o săptămână înainte de a deveni oficială, deşi secretă, Troţki a fost luat la întrebări cu privire la numărul crescând al arestărilor şi percheziţiilor. El le-a justificat în faţa Congresului Panrus al Deputaţilor Ţăranilor, susţinând că „cererile de a renunţa la orice represiune în vreme de război civil sunt cereri de a abandona războiul civil”[215]. Ceka avea un comitet format din opt oameni sub conducerea lui Dzerjinski, iar acesta i-a mărit repede rândurile, precum şi pe ale corpurilor de inspectori-şefi şi agenţi, cu alţi fanatici. Mulţi dintre ei erau compatrioţi polonezi ori letoni, precum sinistrul Latsis, ori „Peters”, fratele lui Petru care a pictat Asediul din Sydney Street, făptaşul unei serii de crime în Houndsditch, şi Kedrov, un sadic care în cele din urmă a înnebunit. Viteza cu care se extindea forţa de represiune era înspăimântătoare. Au fost recrutaţi oameni cât de repede posibil în decembrie 1917 şi ianuarie 1918, şi unul dintre primele ei acte a fost să creeze un serviciu naţional de spionaj solicitând tuturor

sovietelor locale „informaţii despre organizaţiile şi persoanele a căror activitate este îndreptată împotriva revoluţiei şi a autorităţii populare”. Acest decret sugera că sovietele locale trebuiau să creeze la rândul lor comitete de securitate care să raporteze agenţilor profesionişti, şi încă de la început Ceka a fost ajutată de o hoardă crescândă de informatori amatori cu jumătate de normă. Numărul angajaţilor permanenţi creştea în mod inexorabil. Poliţia secretă a ţarului, Ohrana, avusese 15 000 de oameni, ceea ce făcea din ea de departe cel mai mare organism de acest fel din vechea lume. Prin contrast, Ceka, în trei ani de la înfiinţare, avea un efectiv de 250 000 de agenţi angajaţi.[216] Activităţile sale se desfăşurau ca atare pe o scară tot atât de largă. În timp ce ultimii ţari executaseră în medie şaptesprezece oameni pe an (pentru toate tipurile de delicte), în 1918–1919 Ceka ajunsese la o medie de 1 000 de execuţii pe lună numai pentru delicte politice.[217]

Această cifră este, cu siguranţă, subestimată – dintr-un motiv care îşi are rădăcina în inechitatea sistemului creat de Lenin. Aproape imediat după crearea Cekăi, a fost înfiinţat printr-un decret un nou tip de „tribunal revoluţionar”, care să-i judece pe cei „care organizează revolte împotriva autorităţii Guvernului Muncitorilor şi Ţăranilor, care i se opun activ ori nu i se supun sau care îi incită pe alţii să i se opună sau să nu i se supună”, precum şi pe funcţionarii de stat vinovaţi de sabotaj ori tăinuire. Tribunalul era autorizat să stabilească pedepse în concordanţă cu „circumstanţele cazului şi imperativele conştiinţei revoluţionare”[218]. Acest decret marca efectiv sfârşitul guvernării legii în noul stat al lui Lenin, pe atunci în vârstă de doar câteva săptămâni. Se potrivea perfect în sistemul Ceka. În regimul ţarist, Ohrana era împuternicită să facă arestări, dar apoi ea trebuia să predea prizonierul tribunalului pentru a fi judecat public, ca orice alt cetăţean; iar pedepsele, oricare ar fi fost acelea, erau hotărâte de autorităţile civile obişnuite. În sistemul lui Lenin, Ceka controla tribunalele speciale (care se întruneau în secret) şi le ducea la îndeplinire verdictele. Prin urmare, odată ce un om cădea în mâinile Cekăi, singura lui apărare era reprezentată de „imperativele conştiinţei revoluţionare”. Cum Ceka îşi aresta, judeca, condamna şi pedepsea victimele, nu a existat niciodată o înregistrare credibilă a numărului acestora. La numai câteva săptămâni de la formare, Ceka avea deja în

funcţiune primele sale lagăre de muncă şi concentrare. Acestea au apărut printr-un decret al Sovnarkomului care prevedea ca „femeile şi bărbaţii din clasa burgheză" să fie adunaţi şi puşi să sape tranşee în Petrograd.[219] Au fost create lagăre care să-i adăpostească şi păzească, iar când Ceka a primit dreptul de a superviza programul de muncă forţată, lagărele-închisori au început să prolifereze în suburbii ori chiar în zonele rurale îndepărtate – nucleul a ceea ce avea să devină uriaşul „Arhipelag Gulag". Către sfârşitul lui 1917, la doar nouă sau zece săptămâni de când Lenin era la putere, putem să afirmăm cu certitudine că Ceka era deja „un stat în stat"; de fapt, în ceea ce privea multe activităţi, era chiar statul însuşi.

Putem respinge ideea că originile şi dezvoltarea ei au fost împotriva voinţei lui Lenin. Toate dovezile pe care le avem arată exact în direcţia contrară.[220] Lenin a fost acela care a elaborat toate decretele importante, iar Dzerjinski a fost creaţia lui. De fapt, Lenin personal a infuzat spiritul terorii în Ceka şi tot el, începând din ianuarie 1918, a îndemnat-o mereu să ignore îndoielile şi sentimentele umanitare ale altor bolşevici, inclusiv ale multor membri ai Sovnarkomului. Când Lenin a mutat guvernul de la Petrograd la Moscova din motive de securitate şi a plasat Sovnarkomul în Kremlin, el l-a încurajat pe Dzerjinski să-şi înfiinţeze propriul cartier general, independent de Sovnarkom. A fost preluată clădirea unei mari companii de asigurări din piaţa Lubianka; în ea a fost construită o „închisoare internă" pentru suspecţii politici; şi de atunci încolo Ceka a fost un departament de stat independent, care îi raporta direct lui Lenin. El nu a lăsat funcţionarilor săi nicio îndoială cu privire la ceea ce dorea. În ianuarie 1918, cu trei luni înainte chiar ca războiul civil să înceapă, el propovăduia „împuşcarea pe loc a unuia din zece oameni găsiţi vinovaţi de trândăveală". O săptămână mai târziu el se adresa Cekăi în mod public: „Până nu aplicăm teroarea – împuşcarea pe loc – în rândurile speculanţilor, nu vom realiza nimic." Câteva săptămâni mai târziu, el cerea „arestarea şi *împuşcarea* celor care luau mită, a escrocilor etc." Orice încălcare a decretelor-lege trebuia să fie urmată de „pedeapsa cea mai aspră"[221]. La 22 februarie, el a autorizat o proclamaţie a Cekăi ordonând sovietelor locale să „caute, să aresteze şi să împuşte imediat" o serie întreagă de categorii de „duşmani, speculanţi etc."[222] Acest decret general era urmat de instrucţiunile sale personale. Astfel, în august 1918, el

ajunsese să telegrafieze sovietului din Nijni-Novgorod: „Trebuie să faceţi toate eforturile, să formaţi o *troikă* de dictatori [...] să introduceţi *imediat teroarea în masă, să împuşcaţi şi să deportaţi* sute de prostituate care îi îmbată pe soldaţi, pe foştii ofiţeri etc. Nu este nicio clipă de pierdut."[223] Exemplul lui i-a inspirat şi pe alţii. În luna următoare ziarul armatei profera: „Fără milă, fără cruţare, ne vom ucide inamicii cu sutele, cu miile chiar, să se înece în propriul sânge [...] să curgă în şuvoaie sângele burghezilor."[224] Imboldurile lui Lenin au dat roade. În primele şase luni ale lui 1918 Ceka a executat, potrivit cifrelor sale oficiale, numai douăzeci şi doi de prizonieri. În cea de-a doua jumătate a anului ea a dus la îndeplinire 6 000 de execuţii, iar în tot anul 1919, aproximativ 10 000. W.H. Chamberlain, primul istoric al revoluţiei, care a fost şi martor ocular, calcula că, până la sfârşitul lui 1920, Ceka dusese la îndeplinire peste 50 000 de condamnări la moarte.[225]

Cu toate acestea, cea mai nocivă şi, din punct de vedere istoric, cea mai importantă caracteristică a terorii leniniste nu a fost cantitatea victimelor, ci principiul după care erau selectate. La câteva luni după ce luase puterea, Lenin abandonase noţiunea de vină individuală şi, împreună cu ea, întreaga etică iudeo-creştină a responsabilităţii personale. El încetase să mai fie interesat de *ceea ce* făcea sau făcuse cineva – ca să nu mai vorbim de *motivul* pentru care o făcuse – şi întâi încuraja, apoi comanda aparatului său represiv să vâneze oameni şi să-i distrugă, nu pe baza delictelor, reale sau imaginare, ci pe baza generalizărilor, a presupunerilor, a zvonurilor. Mai întâi erau condamnate diverse categorii: „prostituatele", „cei ce se eschivau de la muncă", „comis-voiajorii", „speculanţii", „cei care stocau marfă", toţi cei ce ar fi putut fi măcar vag descrişi drept infractori. La scurtă vreme însă au urmat grupuri profesionale întregi. Punctul de cotitură l-a constituit decretul lui Lenin din ianuarie 1918 care chema agenţiile statului să „cureţe pământul rusesc de toate tipurile de insecte dăunătoare". Acesta nu era un act de justiţie: era o invitaţie la asasinat în masă. Mulţi ani mai târziu, Aleksandr Soljeniţîn a enumerat doar câteva dintre grupurile care s-au trezit astfel condamnate la distrugere ca „insecte". Ele includeau „foşti membri ai zemstvei, oameni din mişcările Cooper, proprietari de case, profesori de liceu, consilieri parohiali, cântăreţi în coruri bisericeşti, preoţi, călugări şi

călugăriţe, pacifişti tolstoieni, lideri sindicali" – curând toţi având să fie calificaţi drept „foşti"[226]. Destul de repede, decretele-lege privind grupurile condamnate s-au extins la clase întregi, iar ideea de a ucide oameni în mod colectiv şi nu individual a fost îmbrăţişată cu mare entuziasm de către profesioniştii Cekăi. Cel mai important conducător al Cekăi după Dzerjinski era probabil ferocele leton M.I. Latsis. El a dat cea mai exactă definiţie a terorii lui Lenin:

> Comisia extraordinară nu este nici comisie de investigaţii, nici tribunal. Este un organ de luptă, acţionând pe frontul unui război civil. Ea nu judecă inamicul: îl loveşte... Noi nu ducem un război împotriva indivizilor. Noi exterminăm burghezia ca clasă. Noi nu căutăm dovezi sau martori pentru a dezvălui fapte ori vorbe împotriva puterii sovietice. Primele întrebări pe care le punem sunt: cărei clase îi aparţine persoana, care îi sunt originile, mediul, educaţia ori profesia? Aceste întrebări definesc soarta acuzatului. Aceasta este esenţa Terorii Roşii.[227]

Odată ce Lenin a abolit ideea de vină individuală şi a început să „extermine" (un cuvânt pe care-l folosea adesea) clase întregi, numai pe baza ocupaţiei sau originii, nu a mai existat nicio limită până la care putea fi dus principiul său fatal. Nu puteau oare întregi categorii de oameni să fie catalogate drept „inamici" şi condamnate la închisoare sau moarte doar pe criteriul culorii pielii, al originii rasiale ori chiar al naţionalităţii? Nu există nicio diferenţă morală esenţială între lupta de clasă şi lupta de rasă, între a distruge o clasă şi a distruge o rasă. Astfel a luat naştere practica modernă a genocidului.

În timp ce se organiza Ceka, Lenin a început să lichideze moştenirea democratică a republicii. Adunarea Constituantă fusese aleasă la 12 noiembrie 1917. Lenin şi-a afirmat clar atitudinea faţă de ea la 1 decembrie: „Ni se cere să convocăm Adunarea Constituantă aşa cum a fost concepută ea iniţial. Nu, mulţumim! A fost concepută împotriva poporului, iar noi am înfăptuit insurecţia pentru a ne asigura că nu va fi folosită împotriva poporului."[228] În „Tezele cu privire la Adunarea Constituantă", publicate anonim în *Pravda* din 13 decembrie, el compara

parlamentul, care „într-o republică burgheză [...] este forma cea mai înaltă a principiului democratic" cu sovietul, care „este o formă şi mai înaltă a principiului democratic". Prin urmare, „orice încercare [...] de a privi Adunarea Constituantă din punct de vedere formal, juridic, în cadrul democraţiei burgheze" însemna trădare faţă de proletariat. Dacă Adunarea nu făcea „o declaraţie necondiţionată de acceptare a puterii sovietelor", avea să se confrunte cu o criză ce nu putea fi „rezolvată decât prin mijloace revoluţionare"[229]. Acesta nu era atât un argument, cât o declaraţie brutală a lui Lenin că regimul său nu avea să accepte nicio formă de control democratic prin parlament. Patru zile mai târziu, pentru a-şi sublinia afirmaţia, el i-a arestat pe liderul facţiunii de dreapta a Partidului Social-Revoluţionar, Avksentiev, şi pe principalii lui aderenţi, „pentru organizarea unei conspiraţii contrarevoluţionare"[230].

La şedinţa Adunării, din 5 ianuarie 1918, Lenin crease deja cadrul esenţial al unui regim de represiune, chiar dacă deocamdată doar pe scară redusă (Ceka avea numai 120 de agenţi cu normă întreagă) şi se afla, aşadar, într-o poziţie care îi permitea să trateze parlamentul cu dispreţul pe care considera că-l merită. Nu l-a făcut public, dar scrisese scenariul până la ultimul rând. Clădirea era „păzită" de marinarii din Flota Baltică, cel mai extremist dintre grupurile armate aflate la dispoziţia lui Lenin. *Izvestia* îi avertizase pe deputaţi cu o zi înainte de a se întruni că „toată puterea în Republica Rusă aparţine sovietelor şi instituţiilor sovietice" şi că dacă „încercau să uzurpe una sau alta dintre funcţiile puterii de stat" aveau să fie trataţi drept contrarevoluţionari şi „zdrobiţi prin toate mijloacele aflate la dispoziţia puterii sovietice, inclusiv folosirea forţei armate".[231] Îndată ce deputaţii s-au adunat, scutierul lui Lenin, Sverdlov, l-a îmbrâncit pur şi simplu de la tribună pe membrul cel mai în vârstă, care după tradiţia rusească se pregătea să înceapă lucrările, şi a preluat conducerea. A urmat o lungă dezbatere, culminând într-un vot după miezul nopţii care s-a pronunţat împotriva bolşevicilor şi a aliaţilor lor, cu 237 la 138. Bolşevicii s-au retras atunci, urmaţi o oră mai târziu de partenerii lor, social-revoluţionarii de stânga. La ora cinci în dimineaţa zilei de 6 ianuarie, urmând instrucţiunile trimise direct de Lenin, marinarul aflat la comanda gărzilor a anunţat Adunarea că şedinţa trebuie încheiată „întrucât gărzile sunt obosite". Lucrările s-au întrerupt

pentru douăsprezece ore, dar nu au fost reluate niciodată, căci mai târziu în aceeaşi zi, după un discurs al lui Lenin, Comitetul Executiv Central a dizolvat oficial Adunarea şi a fost pus la uşă un gardian pentru a le spune deputaţilor să se întoarcă la casele lor. O demonstraţie paşnică în favoarea parlamentului a fost împrăştiată, mai mulţi oameni fiind omorâţi.[232] În acest mod rapid şi brutal a distrus Lenin democraţia parlamentară din Rusia. Trei zile mai târziu, în aceeaşi clădire şi cu Sverdlov în prezidiu, sovietele s-au întrunit pentru a oficializa hotărârile regimului.

Până la sfârşitul lui ianuarie 1918, după aproximativ trei luni de când reprezenta autoritatea, Lenin îşi stabilise dictatura pe o bază atât de solidă încât nimic, cu excepţia unei intervenţii străine, nu i-ar fi putut distruge puterea. Bineînţeles, la acel moment germanii se aflau într-o poziţie în care l-ar fi „măturat" fără dificultate. Ei avansau rapid pe toate fronturile, întâmpinând prea puţină opoziţie. Dar la 3 martie Lenin a semnat condiţiile de pace dictate de ei, după ce i-a combătut cu succes pe Troţki şi pe alţi colegi, care voiau să urmeze o linie de „nici război, nici pace" până izbucnea revoluţia muncitorilor germani. De atunci încolo, tot restul războiului germanii au fost cât se poate de interesaţi să-l susţină pe Lenin. După cum spunea ministrul lor de Externe, amiralul Paul von Hintze, în iulie 1918: „Bolşevicii sunt cea mai bună armă pentru a menţine Rusia într-o stare de haos, permiţând astfel Germaniei să smulgă câte provincii vrea din fostul imperiu rus şi să le stăpânească pe celelalte prin control economic."[233]

Din tot atâtea motive opuse, Aliaţii erau nerăbdători să-l înlăture pe Lenin şi să readucă Rusia în război. Dar Lenin a avut, evident, dreptate să facă un aranjament cu germanii, a căror ameninţare era apropiată şi imediată, şi nu cu Aliaţii, care erau departe şi divizaţi în scopurile lor. Încă din 14 decembrie 1917 Ministerul de Război al Marii Britanii a hotărât să dea bani anti-bolşevicilor „cu scopul de a menţine vie în Rusia de sud-est rezistenţa în faţa Puterilor Centrale". La 26 decembrie Marea Britanie şi Franţa au împărţit Rusia în sfere de influenţă în acest scop, francezii luând sudul, britanicii nordul.[234] În martie 1918 primele trupe britanice au intrat în Arhanghelsk şi Murmansk, iniţial pentru a proteja proviziile de muniţii britanice de acolo. După armistiţiul german Aliaţii

şi-au continuat intervenţia, căci Lenin semnase o pace separată cu inamicul şi, la un moment dat, Winston Churchill spera să convingă Consiliul celor Zece din Paris să declare oficial război regimului bolşevic.[235] La sfârşitul lui 1918, erau 180 000 de soldaţi ai Aliaţilor pe teritoriul rusesc – britanici, francezi, americani, japonezi, italieni şi greci, precum şi contingente sârbe şi cehe – plus 300 000 de oameni din diferitele forţe ruseşti antibolşevice sprijinite de către Aliaţi cu bani, arme şi consilieri tehnici. S-ar putea pune întrebarea: având în vedere sprijinul popular firav, aproape inexistent, de care se bucura Lenin în Rusia, cum a reuşit acest regim să supravieţuiască?

Răspunsul concis este că se afla foarte aproape de pieire la sfârşitul verii şi începutul toamnei lui 1919. Absolut nimic nu era inevitabil în ce privea durata lui. O serie de factori destul de diferiţi au lucrat în favoarea sa. În primul rând, niciunul dintre oamenii de stat ai Aliaţilor care erau implicaţi, cu o singură excepţie, nu şi-a dat seama nici măcar pe departe de uriaşa semnificaţie a stabilirii acestui nou tip de dictatură totalitară sau de efectele pe termen lung ale implantării ei în inima celei mai mari puteri terestre din lume. Excepţia era Winston Churchill. Cu acutul său simţ al istoriei, el a realizat că se producea o anume cotitură fatală. Ceea ce pare să-i fi deschis ochii a fost nu numai asasinarea întregii familii imperiale ruse la 16 iulie 1918, fără niciun fel de proces ori justificare, ci îndrăzneala lui Lenin, la 31 august, când şi-a pus oamenii să pătrundă cu forţa în Ambasada britanică şi să-l asasineze pe ataşatul marinei militare, căpitanul Crombie. Lui Churchill i s-a părut că se născuse un nou tip de barbarism, care nu ţinea seamă de niciun fel de standarde ale legii, obiceiurilor, diplomaţiei sau onoarei ce fuseseră urmate până atunci de statele civilizate. El a spus Cabinetului că Lenin şi Troţki ar trebui prinşi şi spânzuraţi, „justiţia trebuie aplicată în cazul lor, oricât de mult ar dura, şi pentru a-i face să simtă că pedepsirea lor va deveni un obiectiv important al politicii britanice”[236]. El a spus electorilor săi din Dundee la 26 noiembrie 1918 că bolşevicii reduc Rusia „la o formă animală de barbarism”, menţinându-se la putere „prin sângeroase măceluri şi crime în masă săvârşite în mare măsură prin execuţii chinezeşti şi în vagoane blindate. [...] Civilizaţia este distrusă complet, pe suprafeţe uriaşe, în timp ce bolşevicii zburdă şi ţopăie ca nişte babuini feroce printre ruinele

oraşelor şi cadavrele victimelor lor." „Dintre toate tiraniile din istorie", remarca el la 11 aprilie 1919, „tirania bolşevică e cea mai rea, cea mai distrugătoare, cea mai degradantă." Atrocităţile lui Lenin erau „incomparabil mai hidoase, pe o scară mai largă şi mai numeroase decât oricare dintre cele de care e răspunzător Kaiserul". Remarcile pe care le făcea în particular, în prezenţa colegilor, erau la fel de vehemente. Astfel, îi spunea lui Lloyd George: „Să legalizezi sodomia ori să recunoşti bolşevicii e acelaşi lucru." Lui H. A.L. Fisher: „După ce am cucerit toţi hunii – tigrii omenirii – n-o să mă expun să fiu înfrânt de babuini." Odată consolidat, regimul avea să devină mult mai expansionist decât Rusia ţaristă şi, îl prevenea el pe feldmareşalul Wilson, „extrem de militarist".[237] Churchill nu s-a îndoit niciodată că pentru marile puteri democratice, doritoare de pace, ar trebui să fie un obiectiv primordial să zdrobească acest nou tip de ameninţare cât mai puteau.

Dar chiar şi Churchill era nehotărât în privinţa mijloacelor. Respingea aluziile pe care colegii săi le tot făceau în presă că ar fi avut cine ştie ce plan măreţ de a suprima bolşevismul din întreaga lume. El îi scria lui Lloyd George (21 februarie 1919): „Nu am o politică rusească. Nu cunosc nicio politică rusească. M-am dus până la Paris să caut o politică rusească! Deplâng lipsa unei politici ruseşti." Recunoştea că nu era treaba Occidentului să-l răstoarne pe Lenin: „Rusia trebuie salvată prin eforturi ruseşti."[238] Toţi ceilalţi conducători occidentali, în măsuri diferite, erau destul de puţin interesaţi de această problemă. La 14 februarie 1919, Wilson s-a pronunţat pentru retragere: „Trupele noastre nu au făcut nimic bun în Rusia. Nu au ştiut pentru cine sau pentru ce luptau!" Francezii erau mai interesaţi să facă din noul lor aliat, Polonia, un stat puternic. Lloyd George exprima opinia publică din ţară: „Ceea ce ar extinde cu siguranţă bolşevismul ar fi încercarea de a-l suprima. A ne trimite soldaţii acolo pentru a-i împuşca pe bolşevici ar însemna să creăm bolşevism aici." Sir David Shackleton, înalt funcţionar la Ministerul Muncii, prevenea Cabinetul în iunie 1919 că intervenţia britanică era principala cauză a tulburărilor din industrie. Ministerul de Război avertiza în privinţa „discuţiilor revoluţionare în Brigada Gărzilor", iar generalul Ironside, aflat la comanda trupelor din Arhanghelsk, telegrafia în ţară ştiri cu privire la revolte „foarte persistente şi încăpăţânate"

printre propriii soldaţi.[239]

Nimic din toate acestea nu ar fi contat dacă Lloyd George, în particular, ar fi văzut în leninism răul suprem. Dar nu a fost aşa. Leninismul subscria la autodeterminare. Era gata să renunţe, ba chiar renunţase deja, la toate micile ţări de la graniţe: Finlanda, statele baltice, Polonia, poate Ucraina, republicile Crimeea şi Gruzia. În numele francezilor, mareşalul Foch vorbea despre unirea acestor noi state democratice într-un *cordon sanitaire* care să izoleze bolşevismul de Europa civilizată. Spre deosebire de Churchill, cei mai mulţi dintre occidentali îi vedeau pe bolşevici ca nonexpansionişti, gata să fie de acord cu o Rusie slabă, supusă intervenţiilor internaţionale. Pentru ei, comandanţii antibolşevici – amiralul Kolceak şi generalul Denikin – erau aceia care susţineau imperialismul ţarist, vechile imagini terifiante ale „Ursului", ale „Buldozerului rusesc" şi aşa mai departe. Această viziune nu era nicidecum neîntemeiată. Kolceak refuza cu încăpăţânare să dea Aliaţilor asigurările pe care aceştia le doreau privind confirmarea independenţei Finlandei şi a statelor baltice după ce l-ar fi răsturnat pe Lenin. El nu voia să promită nici măcar că va permite alegeri democratice în Rusia. Denikin se arăta declarat antipolonez şi se opunea cu înverşunare libertăţii ucrainenilor, caucazienilor şi a altor mici naţiuni. El părea a vrea să restabilească imperiul ţarist în toată strălucirea lui şi, mai rău, cu toată ferocitatea lui tradiţională. Ceea ce a dăunat imaginii ruşilor albi în Occident mai mult decât orice altceva, chiar şi în ochii lui Churchill, a fost faptul că Denikin identifica bolşevismul cu evreismul şi atrocităţile antisemite comise de trupele sale: în 1919 se pare că au fost ucişi peste 100 000 de evrei în sudul Rusiei, aproape toţi în pogromuri ţărăneşti.[240]

Comandanţii antibolşevici nu s-au adaptat niciodată nici la interesele Aliaţilor, nici la cele ale naţionalităţilor oprimate. De aceea, atunci când Denikin a luat Kievul la 31 august 1919 şi a avansat spre Moscova, forţele Aliate erau deja în curs de evacuare din nord, lăsând trupe numeroase ale lui Lenin să se deplaseze spre sud. Din nou, la 16 octombrie 1919, trupele generalului Iudevici se aflau la numai patruzeci de kilometri de Petrograd, iar Denikin era lângă Tula, la vest de Moscova: în decurs de o săptămână, cazacii lui dezertaseră, erau răzmeriţe naţionaliste în Ucraina şi o rebeliune generală în Caucaz. Din acel moment curentul creat de ruşii

albi a intrat în reflux, iar până la sfârşitul anului cauza lor era pierdută.

Cea mai mare avuţie a lui Lenin era disponibilitatea lui de a oferi cecuri postdatate nu numai naţionaliştilor, ci mai presus de toate ţăranilor. Nimeni nu avea cum să ştie atunci că niciunul din aceste cecuri nu va fi onorat. Conducătorii ruşilor albi au considerat că nu se puteau achita de aceste promisiuni. Generalul Sir Henry Rawlinson, ultimul comandant britanic rămas la faţa locului, era de părere că victoria s-a datorat caracterului şi hotărârii conducătorilor bolşevici: „Ştiu ce vor şi se străduiesc din greu s-o obţină."[241] Erau numai câteva mii de cadre bolşevice, dar Lenin le molipsise cu Voinţa lui de Putere şi le dăduse o concepţie clară pentru care să lupte. Nu începuseră încă să se omoare între ei. Erau absolut nemiloşi – mult mai mult decât opozanţii lor – când se punea problema să-i împuşte pe comandanţii care dăduseră greş, pe dezertori, pe cei slabi de înger, pe sabotori şi pe oricine protesta sau crea complicaţii. O asemenea ferocitate, o spunem cu tristeţe, a dat aproape întotdeauna roade printre velicoruşi; şi, bineînţeles, velicoruşii erau cei ce constituiau majoritatea oamenilor din tabăra lui Lenin. Elementele cu adevărat intransigente, minorităţile şi naţionalităţile rasiale erau toate în tabăra ruşilor albi, care au fost incapabili să le facă vreo concesie. Conjunctura era fatală.

Lenin nu era însă lipsit de prieteni secreţi în afara ţării. Se pare că legăturile interesate stabilite între regimul său şi militarii germani în noiembrie 1917 au fost menţinute, deşi uneori într-o formă fragilă, chiar şi după Armistiţiu. Ofiţerii britanici care îi consiliau pe Denikin şi pe alţi comandanţi albi fac frecvent referiri la asistenţa militară dată de germani.[242] Ajutorul a fost dat în ofiţeri *Freikorps*,* muniţie şi, cu timpul, în expertiză industrială pentru construirea unor noi fabrici de armament. Ultimul element era vital pentru germani, care în urma Tratatului de la Versailles au fost nevoiţi să-şi dezafecteze industria de armament. Antrenându-i în secret pe bolşevici în tehnologia armelor şi dezvoltând noi arme în Rusia, ei îşi menţineau continuitatea tehnicilor, care, la momentul potrivit, puteau fi din nou exploatate în mod deschis în ţară. S-

* Trupe de voluntari constituite pe durata unui război sau a unei campanii militare

a format astfel o alianţă ciudată, secretă, care din când în când ieşea la suprafaţă, cum s-a întâmplat la Conferinţa de la Rapallo din 1922 şi, încă şi mai spectaculos, în august 1939, dar care în cea mai mare parte a timpului era ascunsă cu grijă: o relaţie de lucru între generali, experţi în armament şi, mai târziu, în domeniul poliţiei secrete, care avea să continue într-o formă sau alta până la 22 iunie 1941. Este una dintre ironiile istoriei faptul că specialiştii germani au fost cei care i-au învăţat pentru prima dată pe comuniştii sovietici să facă tancuri excelente, arme folosite pentru a nimici Germania în 1943–1945. Ironia şi mai mare este că acesta a fost un mariaj între duşmani de clasă: ce putea fi mai diferit decât generalii prusaci şi bolşevici? Cu toate acestea, în timpul crizei finale şi în perioada de după război, ambele grupuri se vedeau pe ele însele, şi cu siguranţă erau văzute de către toţi ceilalţi, ca pe nişte proscrişi. Era în aranjamentele lor un spirit de fraternitate specific gangsterilor, primul dintre multele de acest fel pe care Europa avea să le trăiască în următorii douăzeci de ani.

Cel dintâi dintre cecurile postdatate ale lui Lenin care nu a fost onorat l-a constituit cel pe care l-a oferit naţionaliştilor. Aici, metodologia a fost a lui Lenin, dar el l-a folosit ca agent pe fostul seminarist Iosif Djugaşvili, sau Stalin, pe care l-a făcut comisar al poporului pentru Naţionalităţi (la Narkomnaţ). Pe tot parcursul carierei sale, Lenin a dat dovadă de un geniu strălucitor şi sinistru totodată în învestirea cuvintelor şi expresiilor cu sensuri speciale care serveau scopurilor sale politice – un talent care avea să devină descurajant de familiar secolului al XX-lea, în multe forme diferite. Aşa cum, pentru Lenin, un parlament pe care nu-l putea controla era „democraţie burgheză”, în timp ce un soviet pe care-l putea controla era „democraţie proletară”, tot aşa autodeterminarea se măsura cu diferenţele de clasă. Rusia pierduse Finlanda, statele baltice, Polonia. Aceste ţări erau, prin urmare, categorisite drept „republici burgheze”, măsura de siguranţă fiind că mai târziu, într-un moment propice, când puterea sovietelor avea să fie mai mare, ele puteau fi transformate în „republici proletare” şi aduse într-o relaţie mai apropiată cu Uniunea Sovietică. Ucrainei, ale cărei provizii de grâne erau vitale pentru supravieţuirea regimului, nu i s-a permis să opteze pentru „autodeterminarea burgheză” şi în 1921–1922, după lupte îngrozitoare,

ea a fost obligată să accepte „autodeterminarea proletară", adică apartenenţa la Uniunea Sovietică.[243]

Stalin a aplicat această tehnică în Caucaz şi în Asia rusească ori de câte ori puterea militară bolşevică a făcut posibil acest lucru. Dacă autodeterminarea îşi arăta capul, ea era etichetată drept „burgheză" şi zdrobită. Astfel de mişcări de eliberare, spunea el, nu erau decât încercări de a „deghiza în costum naţional lupta cu puterea maselor muncitoare". Autodeterminarea era un drept „nu al burgheziei, ci al maselor muncitoare" şi trebuia folosită numai ca instrument în „lupta pentru socialism"[244]. Adevărata autodeterminare, adică cea proletară, nu se putea manifesta înainte de formarea sovietelor sau a altor organisme autentic proletare. Atunci fiecare naţionalitate îşi putea exercita „dreptul". Folosindu-se de Narkomnaţ, Stalin a creat un sistem pentru a infiltra în fiecare naţionalitate persoane oficiale a căror loialitate faţă de partid era mai puternică decât afilierea locală, o metodă pe care adjunctul său Pestkovski avea s-o descrie mai târziu ca „sprijinind vechea tradiţie a rusificării"[245]. Când, după înfrângerea lui Denikin, s-a format un nou Consiliu al Naţionalităţilor, acesta nu era altceva decât purtătorul de cuvânt al politicilor Narkomnaţ şi servea pentru a călăuzi sovietele şi organismele reprezentative locale în renunţarea la „dreptul de a se separa" în favoarea „dreptului de a se uni", un alt exemplu al abilităţii lui Lenin de a modela limbajul.[246]

Până la sfârşitul lui 1920, anul crucial, toate naţionalităţile care nu se desprinseseră încă fuseseră blocate irevocabil în interiorul statului sovietic. Ucraina a urmat îndată ce Armata Roşie şi-a stabilit în sfârşit controlul acolo. Cheia era conceptul lui Lenin de „unire voluntară", partidul local furnizând elementul necesar de „voliţiune" la ordinele primite de la cartierul general al partidului, din Moscova. Datorită, aşadar, principiului „centralismului democratic" în interiorul partidului, Lenin şi mai târziu Stalin au putut reconstrui imperiul ţarist, iar ulterior Stalin l-a putut extinde. O structură externă propagandistică a fost furnizată de către aşa-numita Uniune a Republicilor Sovietice Socialiste, care a fost şi rămâne încă o mască pentru imperialismul rus. Pentru constituţia URSS, primul Congres Panrus al Sovietelor, din 10 ianuarie 1923, a numit o comisie alcătuită din douăzeci şi cinci de oameni, inclusiv

câte trei membri din republicile Transcaucaziană şi Bielorusă, cinci din Ucraina şi cinci din republicile autonome. Dar cum toţi erau importanţi membri de partid cu ordine stricte de sus, constituţia a fost creată în realitate la Moscova, la cel mai înalt nivel (de fapt, de către Stalin însuşi). Era o constituţie federală doar la suprafaţă; nu făcea decât să dea o formă legală exterioară unei autocraţii foarte centralizate, în care toată puterea reală era în mâinile unui grup conducător restrâns.[247]

Etapele în care Lenin a creat această autocraţie merită să fie descrise ceva mai detaliat, pentru că ele au devenit amarul model, în esenţă, pentru atât de multe alte regimuri în următoarele şase decenii. El avea patru scopuri, în primul rând, să distrugă întreaga opoziţie din afara partidului; în al doilea, să adune toată puterea, inclusiv guvernul, în mâinile partidului; în al treilea, să distrugă întreaga opoziţie din interiorul partidului; în al patrulea rând, să concentreze toată puterea din partid în mâinile lui şi ale celor cu care alegea să se asocieze. Ca şi în situaţia creării constituţiei şi a URSS, toate patru obiectivele au fost urmărite simultan, chiar dacă unele au fost atinse mai repede decât altele.

Eliminarea oricărei opoziţii din afara partidului a pus puţine probleme odată ce Lenin a reuşit să organizeze Ceka. Constituţia din 1918, întocmită de Stalin după instrucţiunile lui Lenin, întruchipa „dictatura proletariatului", pe care Lenin a descris-o cândva în mod brutal drept „un tip special de ciomag, nimic altceva"[248]. Ea nu conţinea niciun fel de măsuri constituţionale şi nu conferea nimănui niciun drept împotriva statului. Puterea statului era nelimitată, indivizibilă – nicio separaţie între funcţia legislativă şi cea executivă, niciun fel de sistem juridic independent – şi absolută. Lenin dispreţuia antiteza dintre individ şi stat ca pe o erezie a societăţii împărţite în clase. Într-o societate fără clase, individul *era* statul, aşa încât cum s-ar fi putut afla ei în conflict, cu excepţia, firește, a cazului în care individul era un duşman al statului? Nu exista prin urmare conceptul de egalitate în drepturi; sau omul şi votul. De fapt, votarea pentru Congresul Panrus al Sovietelor era în mod fundamental o maşinaţie electorală, prin aceea că sovietele orăşeneşti alegeau un delegat la 25 000 de votanţi, iar cele rurale (unde bolşevicii erau mai slabi) aveau un deputat la 125 000 de locuitori, în orice caz, unor categorii întregi de oameni, precum şi multor persoane individuale, li se

refuza complet votul (şi toate celelalte privilegii civile), iar constituţia enunţa printre „principiile sale generale" observaţia laconică: „În interesul general al clasei muncitoare, [statul] deposedează persoanele individuale sau grupurile separate de orice privilegii care ar putea fi folosite de acestea în detrimentul revoluţiei socialiste."[249]

Deşi bolşevicii controlau toate organele „reprezentative" încă din primele săptămâni ale lui 1918, politicienii din opoziţie s-au mai menţinut o vreme, cu toate că au fost împuşcaţi cu miile în timpul războiului civil. În mai 1920 membrii unei delegaţii laburiste britanice aflaţi în vizită la Moscova au căpătat permisiunea „de a se întâlni absolut liber cu politicieni din partidele de opoziţie"[250], după cum ne relatează Bertrand Russell. Şase luni mai târziu, cel de-al optulea Congres Panrus al Sovietelor a fost ultimul care a mai admis delegaţi ce-şi spuneau menşevici ori social-revoluţionari, şi chiar şi aceştia îşi pierduseră deja demult orice drept de vot. La vremea aceea Martov, singurul social-democrat important care mai rămăsese, părăsise Rusia şi denunţase bolşevismul la Congresul socialiştilor germani independenţi de la Halle.

Ultima provocare reală din afara partidului la adresa regimului a venit de la revolta din Kronstadt din 28 februarie 1921, care a început pe vasul de luptă *Petropavlovsk.* Marinarii fuseseră întotdeauna revoluţionari înfierbântaţi. Ei chiar credeau în libertate şi egalitate. Presupuneau cu naivitate că şi Lenin credea la fel. Dacă ar fi urmat sfatul foştilor ofiţeri ţarişti rămaşi în marină, ar fi stabilit un cap de pod pe uscat (Petrogradul era la numai douăzeci şi şapte de kilometri distanţă) şi ar fi extins revolta în capitală, impunându-şi doleanţele prin forţă. Asta ar fi dus poate la sfârşitul regimului, căci la începutul lui 1921 bolşevismul devenise deja general impopular, aşa cum indicau şi nemulţumirile marinarilor. De fapt, ei mergeau până la acuzarea totală a regimului. Cereau alegerea sovietelor prin vot secret, în loc de „ridicări de mâini" la „mitinguri de masă"; şi campanii electorale libere pentru candidaţii rivali. Ei denunţau toate sovietele existente ca fiind nereprezentative. Cereau libertatea cuvântului şi a presei pentru „muncitori, ţărani, partide anarhiste şi socialiste de stânga", sindicate libere, libertatea întrunirilor, formarea de sindicate ale ţăranilor, eliberarea „tuturor deţinuţilor politici socialişti" şi a tuturor celor închişi „din cauza legăturilor cu mişcările muncitorilor şi

ţăranilor", întemeierea unei comisii care să revizuiască toate cazurile celor aflaţi în închisori sau în lagăre de concentrare, abolirea „departamentelor politice" din armată, marină şi transportul public, deoarece „niciun partid unic nu poate să se bucure de privilegii pentru propagarea ideilor sale şi să primească bani de la stat în acest scop" şi, în sfârşit, dreptul ţăranilor de „a face ce vor cu tot pământul". Pe scurt, ei obiectau de fapt la tot ce făcuse Lenin de când venise la putere. Erau naivi, ca să ne exprimăm delicat, să presupună că măcar una din cererile lor avea să fie satisfăcută altfel decât înfruntând ţevi de armă sau chiar trecând peste cadavrul lui Lenin.

Faptul că marinarii nu au extins revolta pe uscat a permis regimului să se organizeze. Fortăreaţa a fost luată cu asalt la 18 martie, Tuhacevski, aflat la comandă, folosind tineri cădeţi din şcolile militare, care au fost ameninţaţi cu pistolul de două sute de bolşevici disperaţi, recrutaţi din rândurile delegaţilor la cel de-al zecelea Congres al Partidului. Teoria regimului era că răzmeriţa fusese organizată din străinătate de către Gărzile Albe şi condusă de foşti ofiţeri ţarişti. Nu s-au ţinut procese publice, dar Lenin a selectat cu grijă pentru publicare o listă de treisprezece „şefi de bandă", pe care se aflau un fost preot, cinci foşti ofiţeri şi şapte ţărani. Sute, poate chiar mii au fost omorâţi după zdrobirea revoltei, deşi probabil că amănuntele nu vor fi cunoscute niciodată: episodul a fost îngropat de către istoriografia sovietică oficială sub o uriaşă piramidă de minciuni.[251]

Odată înăbuşită revolta, Lenin a hotărât să nu mai tolereze nicio formă de activitate politică în afara partidului. Toţi cei care nu erau în partid, spunea el, nu erau „nimic altceva decât menşevici şi social-revoluţionari deghizaţi în haine kronstadtiene moderne, în niciun caz de gală. Astfel de creaturi, adăuga el, „fie le vom ţine în siguranţă în închisoare, fie i le vom trimite lui Martov la Berlin ca să se bucure în libertate de toate binefacerile democraţiei libere"[252]. După această declaraţie, în mai 1921, Ceka a acţionat rapid pentru a zdrobi orice rămăşiţe de activitate social-democrată; vara aceea a marcat extincţia opoziţiei politice vizibile în statul lui Lenin. El oferise necomuniştilor opţiunea pe care încă o mai au în faţă şi acum, şaizeci de ani mai târziu: tăcerea supusă, închisoarea sau exilul.

În acelaşi timp a început procesul în care apartenenţa la partid a devenit esenţială pentru deţinerea oricărei poziţii importante în stat şi în organismele ce proliferau la nesfârşit ale acestuia. „Ca partid de guvernământ", scria Lenin în 1921, „nu puteam să nu contopim «autorităţile» sovietelor cu «autorităţile» partidului – la noi ele sunt şi vor fi contopite."[253] Iar Kamenev: „Noi administrăm Rusia şi numai prin comunişti o putem administra." Membrii de partid au fost instruiţi să preia „reţeaua administraţiei de stat (căile ferate, aprovizionarea cu hrană, organele de control, armata, tribunalele etc.), sindicatele, precum şi toate fabricile şi atelierele, chiar şi băile publice şi cantinele şi alte organisme sociale, şcolile şi comitetele pentru construcţia de locuinţe. În fiecare sferă ei trebuiau să constituie „facţiuni organizate" şi să „voteze strâns uniţi"[254]. Calitatea de membru al partidului comunist era acum esenţială; partidul înghiţise de la 23 600 de oameni în 1917 până la 585 000 la începutul lui 1921. Din acest moment datează primele eforturi sistematice de a verifica membrii de partid (un „Comitet Central de verificare" a fost înfiinţat în octombrie), de a-i exclude pe cei cărora le lipseau zelul, supunerea ori relaţiile influente şi de a transforma carnetul de partid într-un privilegiu preţios, care trebuia câştigat.[255]

Astfel a luat fiinţă ceea ce este, poate, cea mai importantă caracteristică a statului totalitar comunist: ierarhia organelor de partid din oraşe, districte, regiuni şi republici, plasate la fiecare nivel de autoritate deasupra organelor de stat corespunzătoare. „Avangardismul" revoluţiei era acum transformat în „avangardismul" conducerii perpetue, partidul devenind şi rămânând ceea ce Lenin numea „forţa conducătoare" din societatea sovietică. Nicăieri controlul de partid nu era mai accentuat decât în conducerea centrală, şi chiar în Sovnarkom, care teoretic răspundea în faţa sovietelor. S. Lieberman, unul dintre „experţii" angajaţi de Lenin, a mărturisit că, în 1921–1922, cele două departamente principale de guvernare, Consiliul Comisarilor Poporului şi Consiliul Muncii şi Apărării, nu mai erau decât simple ştampile pentru deciziile luate în cadrul partidului.[256] Lydia Bach, care a studiat procesul la vremea aceea, scria în 1923 că Sovnarkomul, „încetând să mai fie un organism cu voinţă proprie, nu mai face decât să înregistreze automat decizii luate altundeva şi să-şi pună ştampila pe ele"[257].

Lenin înlocuise astfel o clasă conducătoare cu alta: partidul. „Noua clasă" pe care disidentul comunist iugoslav Milovan Djilas a denunţat-o în anii '50 exista deja în 1921–1922. Dar dacă „elita de avangardă", acum numărând jumătate de milion de oameni şi în cele din urmă ajungând să fie de cincisprezece milioane, se bucura de privilegii, de autoritate administrativă chiar, ea nu avea nimic din puterea reală. Acesta avea să fie dreptul exclusiv al unei avangarde interne. Al unei elite secrete. Una dintre cele mai deprimante trăsături ale regimului leninist, aşa cum se temuse Rosa Luxemburg, era reproducerea aproape conştientă a celor mai rele trăsături ale ţaratului. Şi ţarii făcuseră din când în când experienţa „guvernării responsabile", un sistem de guvernare asemeni Sovnarkomului. Petru cel Mare îşi avusese „Senatul" său, Alexandru I „Comitetul de Miniştri" în 1802, Alexandru al II-lea „Consiliul de Miniştri" în 1857, şi mai existase un organism de acest tip în 1905.[258] În fiecare caz, combinaţia de autocraţie şi birocraţie a distrus sistemul, căci ţarul trata în particular cu fiecare ministru în loc să permită cabinetului să funcţioneze. Izul Dreptului Divin era prea puternic în nările ţarului, tot aşa cum acum izul Istoriei şi al slujnicii sale Dictatura Proletariatului era prea puternic în nările lui Lenin.[259] Prin urmare, el nu voia „guvernare responsabilă" aşa cum nu voia niciun fel de limitări legale, constituţionale ori democratice ale hotărârilor sale.

Asta însemna zdrobirea oricărei opoziţii în cadrul partidului, cea de-a treia etapă în construirea autocraţiei leniniste. Ca să fim drepţi cu Lenin, el arătase deja limpede că nu credea decât într-un partid mic, centralizat, în care adevăratele decizii le iau foarte puţini oameni. El schiţase totul într-o scrisoare către activiştii de partid datată septembrie 1902.[260] Ideile lui privind „centralismul democratic" erau clare şi bine cunoscute, deşi nedefinite oficial decât la un deceniu după moartea sa, în 1934: „(1) Aplicarea principiului electiv la toate organele de conducere ale partidului, de sus până jos; (2) darea de seamă periodică a organelor de partid în faţa organizaţiilor de partid respective; (3) stricta disciplină de partid şi subordonarea minorităţii faţă de majoritate; (4) caracterul absolut obligatoriu al deciziei organelor superioare pentru organele inferioare şi pentru toţi membrii de partid."[261] Lucrul cel mai evident cu privire la această listă este că (3) şi în special (4) anulează complet (1) şi

(2). Aceasta era de fapt practica lui Lenin. Congresul Partidului, deşi teoretic suveran şi întrunindu-se anual între 1917 şi 1924, nu a avut de fapt niciun rol conducător după ratificarea Tratatului de la Brest-Litovsk în martie 1918. A devenit o simplă formalitate, asemeni Congresului Panrus al Sovietelor. Comitetul Central i-a preluat autoritatea.

Lenin a profitat de fiorul de teroare pe care l-a stârnit revolta de la Kronstadt în partid pentru a pune capăt oricărei reminiscenţe a noţiunii de democraţie în interiorul acestuia. La cel de-al zecelea Congres al Partidului, care a avut loc în timp ce revolta era încă în curs, el a spus delegărilor (la 9 martie 1921) că sosise vremea pentru a face partidul monolitic: „Nu avem nevoie de opoziţie acum, tovarăşi. Acum nu e momentul. Fie de partea asta, fie de cealaltă – cu puşca, nu cu opoziţia! Gata cu opoziţia acum, tovarăşi! A sosit vremea să punem capăt opoziţiei, să-i punem capac. Am avut destulă opoziţie!" Trebuia să se termine cu „luxul discuţiilor şi al disputelor". Era „mult mai bine să «se discute cu puştile» decât cu tezele opoziţiei"[262].

Sub influenţa acestui discurs, şi probabil cu senzaţia că, dacă revolta reuşea, aveau să fie spânzuraţi cu toţii în două săptămâni, tovarăşii s-au concentrat în mod strălucit şi au votat o serie de rezoluţii care i-au dat lui Lenin tot ce voia. Acestea includeau şi un amendament secret, cunoscut ca „Punctul şapte", care conferea Comitetului Central „puteri depline [...] pentru a aplica orice sancţiune de partid, inclusiv excluderea din partid" ori de câte ori avea loc o „încălcare a disciplinei sau resuscitare ori tolerare a fracţionismului". Excluderea se aplica până şi membrilor CC, cu un vot de două treimi, CC neavând nevoie nici măcar să supună chestiunea aprobării Congresului, care astfel abdica. Mai mult, se făcea acum un delict din „fracţionism", la fel de grav ca şi „contrarevoluţia", aşa încât toate forţele de represiune nou create, rezervate până atunci inamicilor partidului, puteau fi folosite acum împotriva membrilor de partid, care urmau să fie judecaţi şi condamnaţi în secret. Unii dintre cei prezenţi erau perfect conştienţi de riscuri. Karl Radek, cel care îi cumpărase lui Lenin acea pereche de pantofi, a declarat la Congres: „Votând pentru această rezoluţie, am sentimentul că este foarte posibil ca ea să se întoarcă împotriva noastră. Şi totuşi o sprijin. [...] Comitetul Central poate lua, într-un moment periculos, cele mai severe măsuri

împotriva celor mai buni membri de partid dacă găseşte de cuviinţă. [...] Comitetul Central poate chiar să greşească! Acest lucru este mai puţin primejdios decât şovăiala care se observă acum."[263] El ştia că democraţia de partid îşi semna acum condamnarea la moarte. Ceea ce el (şi mulţi, mulţi alţii dintre cei prezenţi) nu realiza era că îşi semna de fapt propria condamnare la moarte.

Acest lucru se întâmpla, fără îndoială, pentru că măsura în care chiar puterea Comitetului Central aparţinea în fapt unor grupuri mici din interiorul lui, şi propriei sale birocraţii, nu fusese încă general conştientizată, nici măcar în eşaloanele superioare ale partidului. Birocraţia de partid era o creaţie deliberată a lui Lenin. El nu numai că nu avea încredere, dar detesta puternic vechea birocraţie imperială, nu în ultimul rând pentru că se simţea constrâns s-o folosească. Îşi dorea propriul corp de funcţionari oficiali, aşa cum ţarii (din nou sinistra comparaţie) îşi dezvoltaseră o „Cancelarie Personală" care să controleze sistemul guvernării responsabile.[264] La 9 aprilie 1919, pentru a contracara „relele" vechii birocraţii, Lenin a emis un decret ce înfiinţa un Comisariat al Poporului pentru Controlul de Stat, a cărui atribuţie era să supravegheze îndeaproape funcţionarii de stat şi să-i înlocuiască, atunci când era necesar, cu persoane de încredere. Comisar al acestui birou el l-a numit pe Stalin – a fost de fapt prima funcţie independentă de importanţă majoră a lui Stalin.

Ceea ce îi plăcea lui Lenin la Stalin era fără îndoială capacitatea lui uriaşă de a trudi ore în şir la un birou. Un om ca Troţki se mulţumea cu acţiunea violentă sau cu polemicile violente în discuţii şi în scris. Ceea ce-i lipsea era disponibilitatea de a se angaja, zi după zi şi lună după lună, în corvoada grea a conducerii mecanismului de stat sau de partid. Pentru aceasta Stalin avea un apetit insaţiabil, şi cum nu părea să aibă idei proprii, sau mai degrabă le adopta pe ale lui Lenin când acesta i le explica, Lenin l-a încărcat cu tot mai multe funcţii şi activităţi birocratice amănunţite pe acest răbdător şi zelos animal de povară. La cel de-al optulea Congres al Partidului din primăvara lui 1919, au apărut trei noi organisme de mare importanţă. Acestea erau un Secretariat al Comitetului Central format din şase membri, un Birou al Organizaţiei (Orgbiuro) care să conducă în mod curent partidul şi un Birou Politic sau

Politbiuro alcătuit din cinci oameni, pentru a „lua decizii în chestiuni ce nu suportă amânare". Pentru a evita pericolele unor ciocniri între aceste trei organisme, a fost aranjat un sistem de întrepătrundere. Numele lui Stalin a apărut atât pe listele de la Politbiuro cât şi pe cele de la Orgbiuro.

Având aceste funcţii multiple (care includeau calitatea de membru în numeroase alte comitete importante) şi exercitându-şi întreaga sa capacitate de muncă, în anii 1919–1921, în mod clar la instrucţiunile lui Lenin şi cu sprijinul deplin al acestuia, Stalin a început să mute oamenii de colo-colo în labirintul ierarhiilor de partid şi de guvern şi al organelor sovietelor, cu scopul de a asigura un mecanism mai omogen, mai disciplinat şi mai docil, total supus voinţei lui Lenin. El a căpătat astfel o extrem de detaliată cunoaştere a personalităţilor, atât în întreaga Rusie cât şi la centru, şi şi-a câştigat treptat propriii adepţi, devenind cunoscut drept cel mai consecvent furnizor de funcţii. În tot acest timp el a fost unealta lui Lenin. Era birocratul perfect; şi îşi găsise stăpânul perfect, cu o voinţă uriaşă şi un simţ al orientării absolut clar.

Este semnificativ faptul că influenţa lui Stalin care acţiona din umbră în partid a început să se vadă la cel de-al zecelea Congres al Partidului din 1921, când Lenin a făcut ca partidul să-şi cedeze puterea. Această procedură, care de fapt dădea Comitetului Central dreptul de a pronunţa pedepse cu moartea pentru orice membri (inclusiv ai săi), însemna că Lenin trebuia să aibă asigurată ferm o majoritate de două treimi în CC. Stalin i-a asigurat-o. În nou-alesul Comitet Central se aflau mulţi din cei care îi erau deja apropiaţi: Komarov, Mihailov, Iaroslavski, Ordjonikidze, Voroşilov, Frunze, Molotov, Petrovski, Tuntal, ca şi membri-supleanţi precum Kirov, Kuibîşev, Ciubar şi Gusev. Aceasta era legiunea docilă pe care Stalin o recrutase în numele lui Lenin. El era de asemenea extrem de activ în noua „Cancelarie Personală" sau Secretariatul de Partid, al cărui efectiv a început să crească aproape tot atât de repede ca şi cel al Cekăi, şi din motive similare. În mai 1919 avea treizeci de angajaţi; numărul acestora a crescut la 150 până la cel de-al nouălea Congres al Partidului din martie 1920; iar în anul următor, când Lenin a ucis democraţia în partid, ajunsese la 602, plus 140 de gărzi şi curieri.[265] În sfârşit, la cel de-al unsprezecelea Congres al Partidului, Lenin i-a dat lui Stalin conducerea oficială a acestui mic imperiu privat pe care îl adunase cu atâta dragoste,

făcându-l Secretar General al Partidului, cu scutierii săi Molotov şi Kuibîşev ca adjuncţi. Acest lucru s-a decis în secret şi a fost anunţat într-un articolaş obscur din *Pravda* la 4 aprilie 1922. Unul dintre bolşevici, Preobrajenski, a protestat împotriva unei astfel de concentrări a puterii în mâinile lui Stalin. Era „posibil", a întrebat el, „ca un singur om să poată răspunde atât pentru activitatea a două comisariate, cât şi pentru munca desfăşurată în Politbiuro, Orgbiuro şi în vreo zece comitete de partid?"[266] Se pare că protestul a fost ignorat.

Două luni mai târziu Lenin a avut primul atac cerebral. Dar opera lui era deja încheiată. El construise sistematic, în toate elementele sale esenţiale, cel mai măiestrit proiectat aparat al tiraniei de stat pe care-l văzuse lumea, în vechea lume, autocraţiile personale, cu excepţia poate a scurte perioade, fuseseră limitate, sau cel puţin atenuate, de alte forţe din societate: o biserică, o aristocraţie, o burghezie orăşenească, vechi reglementări, tribunale ori adunări. Şi mai exista, de asemenea, noţiunea unei forţe exterioare, constrângătoare, întruchipate în ideea unei zeităţi, ori a unei legi naturale, ori a vreunui sistem absolut de moralitate. Noua utopie despotică a lui Lenin nu avea astfel de contragreutăţi ori inhibiţii. Biserica, aristocraţia, burghezia fuseseră toate anihilate. Tot ce mai rămăsese era în proprietatea sau sub controlul statului. Toate drepturile reveneau statului. Şi, în cadrul acestui stat, imens şi mereu în expansiune cum era, fiecare filament al puterii putea fi depistat în mâinile unui mic grup de oameni – în cele din urmă în ale unui singur om. Exista, de fapt, o elaborată şi pretenţioasă structură de reprezentare. În 1922 ea nu mai însemna absolut nimic. Puteai merge în van de-a lungul coridoarelor pustii în căutarea unei scântei de viaţă democratică. Cum ar fi putut fi altfel? Lenin ura esenţa democraţiei; şi vedea în formele acesteia doar un mijloc de a legitima violenţa şi opresiunea. În 1917, anul în care a luat puterea, el definea statul democratic ca „organizaţie pentru folosirea sistematică a violenţei de către o clasă împotriva alteia, de către o parte a populaţiei împotriva celeilalte"[267]. *Care pe care?* era criteriul său suprem. Cine – ce făcea – cui? Cine pe cine oprima; pe cine exploata sau pe cine împuşca? Pentru un om care gândea în asemenea termeni, care pare să fi fost incapabil să gândească în orice alţi termeni, cum să fie posibil să aibă în vedere stabilirea unui altfel de aranjament politic decât despotismul,

condus de un autocrat şi guvernând prin violenţă?

La ultimul Congres al Partidului la care a participat Lenin, limbajul său a fost, mai mult ca oricând, unul militar: puşti, tunuri, plutoane de execuţie. „Este indispensabil", a spus el, „să pedepsim strict, sever, fără cruţare cea mai mică încălcare a disciplinei." Sau, din nou: „Tribunalele noastre revoluţionare trebuie să împuşte."[268] Nu „dezirabil", ci *indispensabil.* Nu „pot", ci *trebuie.* El însuşi a fost cel care, în acest moment, a întocmit paragraful care rămâne până astăzi, în dreptul penal sovietic, baza despotismului:

> Propaganda, agitaţia sau participarea la o organizaţie ori cooperarea cu organizaţii având ca efect [...] fie şi cel mai mic ajutor dat acelei părţi a burgheziei internaţionale care nu recunoaşte drepturile egale ale sistemului comunist care vine să ia locul capitalismului şi care încearcă să-l răstoarne fie prin forţă, fie prin intervenţie, fie prin blocadă, fie prin spionaj, fie prin finanţarea presei, fie prin orice alte mijloace – se pedepsesc cu moartea sau închisoarea.[269]

Ce altceva era acest paragraf, atât de exhaustiv pe cât îl puteau face cuvintele, decât o permisiune fără restricţii pentru teroare? Acesta îi era şi scopul, după cum explica Lenin într-o scrisoare adresată comisarului pentru Justiţie, Kurski, scrisa la 17 mai 1922, cu o zi înaintea atacului cerebral: „Paragraful cu privire la teroare trebuie să fie formulat cât mai cuprinzător posibil, căci numai cunoaşterea revoluţionară a justiţiei şi conştiinţa revoluţionară pot determina condiţiile aplicării lui în practică."[270] Aici Lenin îşi vărsa întregul dispreţ faţă de orice sistem de legi morale. Aşa cum, câţiva ani mai târziu, Adolf Hitler avea să-şi justifice acţiunile în concordanţă cu ceea ce el denumea „legea supremă a partidului", tot aşa Lenin a desemnat „conştiinţa revoluţionară" ca pe singura călăuză morală în folosirea marelui mecanism destinat măcelului şi cruzimii pe care îl crease.

S-ar putea ca Lenin să fi crezut că exista „conştiinţă revoluţionară". Fără îndoială el credea că avea aşa ceva. Până la sfârşitul lui 1918 el a mai intervenit din când în când în teroare pentru a salva viaţa cuiva pe care îl cunoştea personal. Dar tot ce a spus şi a făcut în rest, verbal şi în scris, în

discursuri publice ori în scrisori particulare, a fost să-şi întărite subordonaţii la şi mai multă sălbăticie, în special spre sfârşit. Nu există nicio îndoială că Lenin era corupt de puterea absolută pe care o făurise pentru el însuşi. La fel şi colegii lui. Însuşi procesul de revoluţie violentă, şi apoi de automenţinere violentă, a distrus inevitabil conştiinţa şi toate celelalte elemente de idealism. Acest lucru a fost formulat foarte bine cu un deceniu înainte, de către înţeleptul şi tristul polonez Joseph Conrad, în romanul său despre revoluţie, *Sub ochii Occidentului* (1911):

> Într-o revoluţie adevărată, personajele cele mai bune nu ies în faţă. O revoluţie violentă cade mai întâi în mâinile unor fanatici cu mintea îngustă şi ale unor ipocriţi tiranici. După aceea vine rândul tuturor intelectualilor rataţi cu pretenţii ai epocii. Aceştia sunt şefii şi conducătorii. Veţi observa că i-am omis pe tâlharii obişnuiţi. Naturile scrupuloase şi drepte, nobile, umane şi devotate, cei altruişti şi inteligenţi s-ar putea să pornească o mişcare, dar ea îi depăşeşte. Ei nu sunt liderii unei revoluţii. Ei sunt victimele ei: victimele dezgustului, ale deziluziei – adesea ale remuşcării. Speranţe înşelate în mod grotesc, idealuri batjocorite – iată definiţia succesului revoluţionar.

Doar ciudata miopie a lui Lenin în ce priveşte oamenii, provenind din fundamentala sa lipsă de interes faţă de ei ca indivizi, l-a împiedicat să recunoască faptul că războiul civil distrusese ultimele vestigii ale oricărei „conştiinţe revoluţionare" ce existase poate vreodată. Bineînţeles, la vremea aceea era el însuşi măcinat de cancerul organic al puterii. Procesul fusese descris într-un roman pe care trebuie să-l fi citit cândva, *Amintiri din casa morţilor* al lui Dostoievski:

> Oricine a experimentat puterea, capacitatea nelimitată de a umili o altă fiinţă omenească [...] îşi pierde automat puterea asupra propriilor senzaţii. Tirania este o obişnuinţă, îşi are viaţa ei organică proprie, se transformă în cele din urmă într-o boală. Obişnuinţa poate ucide şi înăspreşte până şi pe cel mai bun om, făcând din el o fiară. Sângele şi puterea intoxică. [...] Omul şi cetăţeanul pier în tiran pentru totdeauna, întoarcerea la demnitatea umană, la căinţă, la regenerare devine

aproape imposibilă.

Cu siguranţă, Lenin nu a arătat niciodată nici cel mai mic regret cu privire la opera vieţii sale, deşi în ultimii doi ani şi jumătate de existenţă era o creatură bolnavă, furioasă, frustrată şi până la urmă neputincioasă. Se susţine că, spre sfârşit, el a recunoscut în Stalin monstrul potenţial care neîndoielnic era şi a încercat cu disperare să crească influenţa lui Troţki pentru a-l contracara. Am vrea să credem că Lenin a devenit o victimă a propriului său despotism. Dar faptele nu sunt nicidecum clare. Există totuşi un element sinistru şi sugestiv. Ca parte a procesului său de dezumanizare, Lenin insistase de la începutul guvernării lui ca organele de partid să se intereseze de sănătatea membrilor din eşaloanele superioare şi să le emită (la sfatul medicului) ordine de concediu, spitalizare şi repaus. La mijlocul lui 1921 Lenin a început să aibă dureri de cap severe. La 4 iunie Orgbiuro i-a ordonat să-şi ia concediu; el nu s-a supus. Şi-a luat un concediu de o lună în iulie şi a început să lucreze mai puţin după aceea; au venit alte ordine, de la Politbiuro, în august. El a reînceput să lucreze normal la 13 septembrie, vreme de aproape trei luni, dar la începutul lui decembrie sănătatea i s-a înrăutăţit şi a petrecut mai mult timp în casa lui de vacanţă de la Gorki, lângă Moscova. În primele săptămâni ale lui 1922 a primit noi ordine de a lucra puţin sau de a nu lucra deloc şi trebuia să vină la Moscova numai cu permisiunea Secretariatului de Partid. Ştampila lui s-a aflat pe toate documentele celui de-al zecelea Congres al Partidului, dar se pare că nu a prezidat decât câteva comitete. Abia părăsise Moscova pentru a se odihni în continuare, când a avut primul atac, la 25 mai 1922. A fost total scos din activitate luni de zile, iar când s-a întors la lucru, pe 2 octombrie, Secretariatul, în numele Comitetului Central, i-a impus un regim strict şi l-a împiedicat să aibă acces la hârtii. Nu există nicio îndoială că Stalin a fost agentul cel mai activ al acestei restricţii medicale, iar la 18 decembrie el se autonumise în mod oficial supraveghetor al sănătăţii lui Lenin.[271]

Aceasta a dus în mod direct la ruptura dintre Lenin şi Stalin. Stalin a descoperit că Lenin lucra în secret, contrar ordinelor partidului şi, în particular, îi dicta scrisori soţiei sale. El a insultat-o pe Krupskaia la telefon şi a ameninţat că va pune să fie anchetată de Comisia Centrală de

Control.[272] La 24 decembrie Lenin şi-a dictat aşa-numitul „testament". Acesta punea în discuţie şase lideri sovietici, care erau numiţi. Despre Stalin spunea că avea prea multă putere, pe care ar putea-o folosi cu prea puţină precauţie. Troţki era descris ca „preocupat excesiv de latura pur administrativă a lucrurilor" („administrativ" era eufemismul folosit de Lenin pentru forţă şi teroare). În noaptea de 30 decembrie Lenin a dictat încă o notă, care arăta o ostilitate crescândă faţă de Stalin, iar ultimele lui două articole au fost atacuri la adresa Comisiei de Control a lui Stalin. La 4 ianuarie 1923 Lenin a dictat un post-scriptum la „testamentul" său: „Stalin e prea grosolan [...] intolerabil pentru un Secretar General. Propun, aşadar, tovarăşilor noştri să se gândească la un mijloc de a-l îndepărta pe Stalin din această funcţie."[273] În noaptea de 5 martie Lenin i-a scris lui Stalin, mustrându-l că îi insultase soţia la telefon şi spunându-i că ori îşi cere scuze, ori va avea de înfruntat „ruperea relaţiilor dintre noi". Patru zile mai târziu s-a produs cel de-al doilea atac cerebral, distrugător, care l-a lăsat pe Lenin incapabil să vorbească, să se mişte sau să gândească. Un ultim atac l-a ucis în ianuarie 1924, dar la vremea aceea el încetase demult să mai conteze.

Lenin i-a lăsat astfel moştenire succesorului său toate elementele unui despotism personal în plină acţiune. Ce se întâmplase între timp cu Utopia? În 1919 ziaristul american Lincoln Steffens a însoţit o misiune oficială a Statelor Unite trimisă de Wilson în Rusia să afle ce se petrece acolo. La întoarcere, Bernard Baruch l-a întrebat cum era Rusia lui Lenin, iar Steffens a replicat: „Am fost în viitor – şi funcţionează!"[274] Acesta a fost unul dintre primele comentarii făcute de un liberal occidental asupra noului tip de totalitarism şi a stabilit modelul pentru multe din cele ce aveau să urmeze. Ce Dumnezeu putuse vedea Steffens? Întregul obiectiv al revoluţiei „elitei de avangardă" era să grăbească industrializarea ţării şi astfel victoria proletariatului. Dar îndată ce Lenin a preluat puterea s-a petrecut exact contrariul. Înainte de război, producţia industrială rusă creştea foarte repede: cu 62% între 1900 şi 1913.[275] Până la sfârşitul lui 1916, în orice caz, a continuat să se extindă în unele direcţii. Dar odată ce ţăranii au refuzat să predea recolta din 1917 (spre încântarea şi profitul lui Lenin) şi alimentele au încetat să mai ajungă la oraşe, muncitorii din industrie, mulţi dintre ei născuţi ţărani, au început să se întoarcă în satele

natale. Revoluţia lui Lenin a transformat această tendinţă în năvală. Începând din iarna lui 1917–1918, populaţia retrogradului a scăzut de la 2,4 la 1,5 milioane; în 1920 ajunsese un oraş-fantomă, căci îşi pierduse 71,5% din populaţie; Moscova a pierdut 44,5%. În anul în care Steffens „a fost în viitor", forţa de muncă industrială rusă scăzuse la 76% din ceea ce fusese în 1917, iar pierderile cele mai mari erau acelea de muncitori calificaţi. Producţia de minereu de fier şi fontă a scăzut la numai 1,6 şi 2,4% din totalul ei în 1913, iar producţia totală de bunuri manufacturate era, în 1920, de doar 12,9% din cea dinainte de război.[276] În 1922, anul în care Lenin a avut primul atac, oamenii regimului cu o gândire mai independentă vorbeau deja despre dezindustrializarea Rusiei. Maxim Gorki îi spunea unui vizitator francez:

> Până acum muncitorii erau stăpâni, dar ei sunt doar o minoritate [...] ţăranii sunt mult mai mulţi. Proletariatul de la oraşe este într-un declin constant de patru ani. [...] Imensul val al ţăranilor va sfârşi prin a acoperi totul. [...] Ţăranul va deveni stăpânul Rusiei, căci el reprezintă mulţimea. Şi va fi cumplit pentru viitorul nostru.[277]

Ce se întâmplase? Adevărul este că, deşi Lenin înţelegea foarte bine cum se creează despotismul, el nu avea o viziune practică a Utopiei. Marx nu oferea niciun indiciu. El descria economia capitalistă; nu spunea nimic despre economia socialistă. Ea avea să fie organizată, remarca vag Marx, de către „societate". Singurul lucru de care era sigur era că odată ce „toate elementele producţiei" se aflau „în mâinile statului, adică ale proletariatului organizat ca o clasă conducătoare", „forţele de producţie aveau să se dezvolte foarte mult, iar sursele de bunăstare aveau să devină din ce în ce mai abundente".[278] Nici în privinţa acestui subiect Lenin nu avea nicio idee. El a dedus din discursul lui Marx că „statul" trebuie să conducă economia industrială. Aşa cum „elita de avangardă" trebuia să ia locul proletariatului pentru a impune cu forţa revoluţia într-o economie industrială subdezvoltată, tot aşa ea trebuia să-l reprezinte în conducerea „tuturor elementelor producţiei". Şi cum Lenin credea în ultracentralism în chestiunile politice şi crease un mecanism întreg având tocmai acest scop în minte, trebuia să existe un control centralizat în

industrie, exercitat de partid (adică de el însuşi şi de acoliţii cei mai apropiaţi). Această linie de gândire nenuanţată a stat la baza „Tezelor din aprilie" şi a altor două scrieri ale sale din timpul războiului, *Vor păstra bolşevicii puterea de stat?* şi *Statul şi revoluţia.* Ea i-a stimulat, de asemenea, hotărârea de a crea, în decembrie 1917, un organism numit Vesenha (Consiliul Suprem al Economiei Naţionale) şi, în următoarele trei luni, ministere separate care să controleze principalele ramuri industriale, toate formate din birocraţi.

Astfel, aproape întâmplător, Rusia sovietică a căpătat o economie centralizată „planificată", pe care a menţinut-o de atunci încolo şi a exportat-o într-o treime din lume. Ca de obicei, Lenin a gândit numai în termeni de control; nu de producţie. El credea că dacă punea la punct sistemul de control (în care Politbiuro lua toate deciziile importante), rezultatele aveau să vină de la sine. El ignora complet procesul prin care se crea bunăstarea. Ceea ce îi plăcea lui erau cifrele: toată viaţa avusese un apetit insaţiabil pentru dări de seamă. Ne vine să credem uneori că în Lenin zăcea un contabil de geniu care se lupta să iasă la suprafaţă şi să bombardeze lumea cu registre, în toate observaţiile lui în chestiuni economice după ce preluase puterea, sintagma care apare cel mai frecvent este „control şi contabilitate stricte". Pentru el, statisticile erau dovada succesului. Prin urmare, noile ministere şi noile fabrici de stat produceau statistici în cantităţi enorme. Producţia de statistici a devenit, şi a rămas până astăzi, una dintre cele mai importante caracteristici ale industriei sovietice. Producţia de bunuri era însă altceva.

Forma economiei sovietice a fost determinată şi de un alt factor întâmplător, care i-a oferit lui Lenin o viziune practică. Acesta era mecanismul german al producţiei de război. Trebuie să ne amintim că, în perioada de formare a statului leninist, în primele sale douăsprezece luni, Rusia a fost mai întâi partener de negocieri, apoi marionetă economică a Germaniei. Până în 1917, după cum am văzut, germanii au preluat cu entuziasm modelul de stat capitalist al Rusiei antebelice şi l-au adaptat propriului lor stat, guvernat acum de militari. Ei îl numeau „socialism de război". Părea impresionant; de fapt în multe aspecte chiar era impresionant şi cu siguranţă l-a impresionat pe Lenin. De atunci încolo, ideile sale despre industrie au fost toate modelate după practica

germană. Primul său şef al industriei, fostul menşevic Larin, era şi un adept entuziast al metodelor germane, care bineînţeles se potriveau perfect cu ideile lui Lenin privind controlul centralizat. El a început să angajeze experţi germani, un alt exemplu al relaţiilor speciale care se dezvoltau între elementele antidemocratice din cele două ţări. Când ceilalţi bolşevici au obiectat, Lenin a răspuns cu pamfletul său *Despre infantilismul „Stângii" şi spiritul mic-burghez:*

> Da: învăţaţi de la germani! Istoria înaintează în zig-zaguri şi pe cărări întortocheate. Din întâmplare germanii sunt aceia care acum, confruntaţi cu imperialismul bestial, întruchipează principiul disciplinei, al organizării, al muncii temeinice în comun, pe baza celui mai modern mecanism, acela al controlului şi răspunderii stricte. Iar nouă tocmai asta ne lipseşte.[279]

„Capitalismul de stat" german, spunea el, era „un pas înainte" spre socialism. Istoria jucase „un renghi ciudat". Tocmai dăduse naştere la „două jumătăţi separate de socialism, una lângă alta, ca doi pui într-o singură găoace": revoluţia politică din Rusia, organizarea economică din Germania. Amândouă erau necesare pentru socialism. Astfel că noua Rusie trebuia să studieze „capitalismul de stat al germanilor" şi să-l „adopte *cu toată forţa posibilă,* fără a precupeţi metodele *dictatoriale* pentru a-i grăbi adoptarea, chiar mai mult decât a grăbit Petru [cel Mare] adoptarea occidentalismului de către Rusia barbară, fără a se feri să folosească arme barbare pentru a lupta cu barbarismul"[280].

S-ar putea spune, aşadar, că omul care a inspirat de fapt planificarea economică sovietică a fost Ludendorff. „Socialismul său de război" în niciun caz nu s-a dat în lături de la barbarism. A folosit sclavi. În ianuarie 1918, Ludendorff a pus capăt unei greve de 400 000 de muncitori din Berlin târând zeci de mii dintre ei pe front în „batalioanele de muncă". Multe dintre metodele lui aveau să fie mai târziu revigorate şi intensificate de către nazişti. E greu de imaginat un model mai malefic pentru un stat al muncitorilor. Acestea erau însă trăsăturile „socialismului de război" german pe care Lenin le preţuia cel mai mult. Ceea ce aveau germanii, ceea ce-şi dorea el, era o forţă de muncă docilă.

Şi s-a hotărât s-o obţină. Prima iluzie pe care a spulberat-o a fost aceea că sovietele muncitoreşti care preluaseră fabricile aveau să le şi conducă. Purtătorul său de cuvânt pentru sindicate, Lozovski, avertiza: „Muncitorii din fiecare întreprindere nu trebuie să aibă impresia că întreprinderea le aparţine."[281] Nicio teamă în privinţa asta cu Lenin la conducere! „Astfel de oameni ce nesocotesc disciplina", spunea el, „trebuie împuşcaţi".[282] Până în ianuarie 1918, regimul bolşevic preluase puterea asupra sindicatelor şi le indusese la guvernare. De altfel, erau slabe. Singurul puternic era cel al feroviarilor, care au opus o oarecare rezistenţă şi nu au putut fi zdrobiţi definitiv decât abia în 1920–1921. Ceilalţi lideri de sindicat au căpătat slujbe, birouri, salarii şi au devenit funcţionari de stat obedienţi. După cum arăta Zinoviev, sindicatele deveniseră „organe ale puterii socialiste" şi „organe ale statului socialist", iar pentru toţi muncitorii „participarea la sindicate va face parte din datoria lor faţă de stat". Astfel, condiţia apartenenţei la sindicat a fost universal impusă şi în schimb liderii sindicali (care curând au fost obligaţi să devină membri de partid, supuşi disciplinei de partid) au lucrat îndeaproape cu birocraţii din ministere şi conducătorii de fabrici pentru a „creşte producţia socialistă". Pe scurt, au devenit nişte sindicate de întreprindere cât se poate de degradate, „întreprinderea" fiind statul. În acest sistem corporatist, sarcina lor principală a devenit „disciplina muncii" şi s-au pomenit acţionând ca o forţă poliţienească în industrie.[283]

O astfel de poliţie era din ce în ce mai necesară pe măsură ce Lenin îşi punea în practică ideea de „serviciu de muncă universal" după modelul serviciului militar obligatoriu.[284] Cel de-al şaptelea Congres al Partidului cerea „măsurile cele mai energice, necruţătoare, decisive, draconice pentru a ridica autodisciplina şi disciplina muncitorilor". Din aprilie 1918 sindicatele au fost puse la lucru ca să emită „regulamente" pentru a „stabili norme de productivitate". Muncitorii care se răzvrăteau erau excluşi din sindicat, ceea ce atrăgea după sine pierderea slujbei şi a raţiilor de alimente, conform lozincii lui Lenin „Cine nu munceşte nu mănâncă"[285]. Grevele au devenit ilegale. „Nu pot avea loc niciun fel de greve în Rusia sovietică", spunea şeful confederaţiei sindicale, Tomski, în ianuarie 1919, „să punem punctul pe acest «i»."[286] Fondurile pentru greve au fost confiscate şi trimise pentru promovarea grevelor în „ţările

burgheze". În iunie 1919 în marile oraşe au fost introduse „cărţile de muncă", făcute după modelul permiselor de muncă impuse nativilor de diferite guverne coloniale. Cam în aceeaşi perioadă, au luat fiinţă primele lagăre de muncă organizate: „muncitorii indisciplinaţi", „huliganii" şi alte categorii de persoane ostile ori fără ocupaţie puteau fi trimişi acolo de către Ceka, tribunalele revoluţionare sau Narkomtrud, organismul care răspundea de mobilizarea generală a forţei de muncă. Din ianuarie 1920 oricine putea fi convocat la muncă forţată: lucrări rutiere, construcţii, transporturi etc. După cum spunea un purtător de cuvânt al Narkomtrud: „Noi furnizăm forţă de muncă potrivit planului şi prin urmare fără a ţine seamă de particularităţile, calificările ori dorinţele muncitorului de a se angaja într-un tip de muncă sau altul."[287] Ceka-urile din provincie conduceau lagărele a căror administrare cădea în sarcina unei secţii speciale a Comisariatului Poporului pentru Afaceri Interne, NKVD. Mai exista un rând de lagăre, cu un regim aspru şi cu o muncă „dificilă şi neplăcută" (adică în regim „arctic"), chipurile numai pentru contrarevoluţionari, dar umplute curând cu muncitori obişnuiţi.[288]

Sfârşitul războiului civil nu a pus capăt muncii forţate. Ca toate instituţiile „de urgenţă" ale lui Lenin, ea a devenit permanentă. Într-adevăr, Armata a Treia din Ural s-a pomenit dintr-odată transformată în „Prima Armată Revoluţionară de Muncă" printr-un decret din 15 ianuarie 1920, iar majoritatea „soldaţilor" ei nu şi-au mai revăzut niciodată căminele. Troţki exulta când venea vorba de ceea ce el numea „militarizarea clasei muncitoare". Radek denunţa „prejudecata burgheză a «libertăţii de muncă»". Cel de-al nouălea Congres al Partidului din 1920 a decretat că muncitorii care îşi părăsesc slujbele vor fi catalogaţi drept „dezertori de la muncă" şi pedepsiţi prin „internarea într-un lagăr de concentrare".[289] Noua antisocietate a fost botezată într-o etalare de nou limbaj leninist: „Cunoaştem munca sclavilor", spunea Troţki la cel de-al treilea Congres al Sindicatelor, „cunoaştem munca iobagilor. Cunoaştem munca forţată, înregimentată a breslelor medievale, am cunoscut munca salariată pe care burghezii o numesc «liberă». Înaintăm acum spre un nou tip de muncă, reglată social pe baza unui plan economic care este obligatoriu pentru toată ţara. [...] Acesta este fundamentul socialismului." Munca forţată în capitalism, scria Buharin, este tocmai inversul muncii

forţate sub dictatura proletariatului: prima este „înrobirea clasei muncitoare”, cea de-a doua „autoorganizarea clasei muncitoare”.[290] Aceşti oameni aveau să fie amândoi ucişi mai târziu de către aceleaşi ficţiuni verbale.

De fapt, aşa cum am văzut, clasa muncitoare se organiza din nou la sate într-un ritm alarmant. Ca şi ţarii şi Kerenski înaintea lui, Lenin trebuia să smulgă cumva alimentele de la ţărani. Cum s-o facă – cu ajutorul pieţei sau al baionetelor? A încercat mai întâi baionetele. În 1917 el incitase ţăranii să-şi ia pământurile. În 1918 a încercat să înhaţe pământul pentru stat. Legea lui „Cu privire la socializarea pământului” din 19 februarie 1918 spunea că obiectivul politicii era „dezvoltarea sistemului de agricultură colectivist” pe „seama proprietăţilor individuale” cu scopul de a institui „o economie socialistă”.[291] În practică însă, după cum a formulat un membru al Narkomzen, Ministerul de Stat al Agriculturii, „pământul era pur şi simplu confiscat de către ţăranii din zonă. Ei au obţinut 86% din pământul confiscat şi numai 14% a mers la nou-înfiinţatele obşti şi gospodării de stat. Astfel, pentru recolta din toamna anului 1918, Lenin a trimis la ţară detaşamente armate de muncitori din fabrici, pentru a confisca orice alimente puteau, şi a încercat să încurajeze „comitetele de ţărani săraci” să-i tiranizeze pe cei denumiţi de el cu termenul de „culaci şi ţărani înstăriţi” care „acumulaseră uriaşe sume de bani”.[292] Mai târziu, Lenin a combinat aceste formaţiuni, alcătuind bande a câte douăzeci şi cinci de „muncitori şi ţărani săraci”, care primeau o parte din alimentele pe care reuşeau să le fure. Dar, spunea Ţuriupa, comisar pentru Agricultură, îndată ce ajungeau la ţară „ei începeau să se împrăştie şi se îmbătau”. Şi mai târziu, Lenin a inventat o nouă categorie de „ţărani mijlocaşi”, pe care a încercat să-i asmută împotriva „culacilor”. Cum aceste clase nu existau decât în mintea lui şi nu aveau nicio relaţie cu ţăranii reali din sate reale, nici această tactică nu a funcţionat.

În primăvara lui 1921, când s-au răsculat marinarii din Kronstadt, întreaga politică economică a lui Lenin, aşa cum era ea, dăduse evident greş. Industria nu producea practic nimic. În oraşe nu erau alimente. Lenin însuşi a recunoscut că „zeci şi sute de mii de soldaţi demobilizaţi” deveneau bandiţi.[293] Cam singurul lucru existent din abundenţă era rubla

de hârtie, pe care tipografiile o emiteau fără încetare şi care acum căzuse la ceva mai mult de 1% din valoarea ei în noiembrie 1917. Unii bolşevici au încercat să transforme sărăcia în virtute şi se lăudau că inflaţia a fost creată în mod deliberat pentru a distruge vechiul regim monetar. Tiparniţele monetăriei statului erau descrise ca „acel tun al Comisariatului pentru Finanţe trăgând ghiulele în bucile sistemului burghez". Zinoviev le spunea social-democraţilor germani: „Ne îndreptăm spre *abolirea completă a banului*." Într-un anumit sens acest lucru era adevărat. Banii din hârtie nu şi-au mai recăpătat niciodată vechea semnificaţie în Uniunea Sovietică. Dar preţul a fost penuria permanentă din magazine.

În orice caz, ţăranii nici nu voiau să se uite la rubla de hârtie a lui Lenin, iar în mai 1921 el a renunţat. Pe scurt, dacă nu aducea hrană la oraşe, regimul lui avea să se prăbuşească. Era el în criză de idei economice autentice, dar n-a fost niciodată în criză de idei verbale. A compus acum sintagma „Noua Politică Economică". NEP însemna, de fapt, cedarea în faţa ţăranilor şi întoarcerea la un sistem de piaţă bazat pe troc. Plutoanele teroriste au fost retrase, iar ţăranilor li s-a permis să primească în schimbul alimentelor alte mărfuri. S-a permis redeschiderea micilor fabrici şi ateliere, în afara controlului statului, pentru a produce bunuri pe care ţăranii erau dispuşi să le accepte în schimbul grânelor. Din păcate, capitularea bolşevică a venit prea târziu pentru a influenţa însămânţările din 1921, şi o vară secetoasă a adus cu ea foametea, prima din istoria rusă creată în mod esenţial de către politica guvernului. Ea a afectat, potrivit spuselor lui Kalinin, vreo 27 de milioane de oameni. Trei milioane se presupune că au murit în iarna lui 1921–1922. În disperare de cauză, guvernul a apelat la Administraţia Americană de Ajutor organizată sub conducerea lui Herbert Hoover. Pentru prima dată Rusia, până atunci una din cele mai mari exportatoare de produse alimentare din lume, a trebuit să apeleze la agricultura capitalistă americană pentru a o salva de consecinţele dezastruoase ale experimentului colectivismului. Şaizeci de ani mai târziu, se repetă acelaşi tipar. Ţăranii îl distruseseră pe ţar şi făcuseră posibil leninismul. Lenin nu reuşise să-i răsplătească aşa cum promisese. Ei au cerut un preţ. Acesta încă se mai plăteşte.[294]

Aşa s-a sfârşit, într-un eşec total, primul experiment major a ceea ce purta acum denumirea elegantă de inginerie socială. Lenin a descris-o drept „o înfrângere şi o retragere, pentru un nou atac”[295]. Dar curând după aceea el avea să moară, iar „noul atac” asupra ţăranilor avea să rămână în sarcina monstrului birocratic pe care l-a lăsat în urmă. Lenin credea în planificare pentru că era „ştiinţifică”. Dar nu ştia cum s-o facă. Credea că trebuie să existe cine ştie ce truc magic, care în capul lui a luat forma „electrificării”.

Fascinat cum a fost întotdeauna de „temeinicia” germană, el avea o mare admiraţie pentru cartea *Der Zukunftsstaat (Statul viitorului)* a lui Karl Ballod, publicată în 1919. Aceasta i-a inspirat sloganul: „Comunismul este puterea sovietelor plus electrificarea întregii ţări.” Electricitatea avea să rezolve problema! Era ultimul cuvânt în ştiinţa modernă![296] Avea să transforme obstinata agricultură rusă. E mult mai bine să încerci să electrifici totul decât să gândeşti un plan general complicat, care nu era altceva decât „vorbărie goală”, „pedanterie plictisitoare”, „îngâmfare ignorantă”. Nu s-a arătat prea interesat de Gosplan (1921), noul mecanism de planificare, până nu a acordat prioritate totală electrificării. Atunci, în ultimele sale câteva săptămâni active, a devenit entuziast: avea să construiască mari centrale energetice! Astfel a început un curios cult care a persistat în Uniunea Sovietică şi care a făcut din inginerul electronist figura cea mai preţuită în societatea sovietică (după proiectantul de armament). Moştenirea lui Lenin a fost un stat poliţienesc solid construit, înconjurat de mine economice. Dar el a plecat în eternitate visând la electricitate.

Speranţele încrezătoare ale lui Lenin în revolte marxiste în ţările puternic industrializate fuseseră demult îngropate. Cum ar fi putut reuşi? Însăşi revoluţia lui Lenin fusese făcută posibilă doar de o mişcare ţărănească uriaşă, rudimentară, nedirecţionată şi pragmatică, pe care nu a înţeles-o şi nu s-a obosit niciodată s-o analizeze. Tovarăşii săi revoluţionari marxişti din Europa industrializată nu au avut norocul ăsta. În plus, în noiembrie 1918, când s-a ivit ocazia unei schimbări revoluţionare în Europa Centrală, experienţele sumbre ale ingineriei sociale a lui Lenin – prăbuşirea economică, foametea, războiul civil şi teroarea în masă – constituiau deja o avertizare cumplită, mai ales pentru

socialiştii mai moderaţi. Extremiştii şi-au încercat mâna, ce-i drept, dar au căzut în propria capcană. La 4 noiembrie 1918, marinarii şi soldaţii germani au pus stăpânire pe Kiel şi au format consilii muncitoreşti. Trei zile mai târziu, socialistul Kurt Eisner a condus o răzmeriţă în garnizoana din München şi a răsturnat guvernul bavarez local. Dar social-democraţii care au venit la putere în Germania când a fugit Kaiserul nu au repetat greşelile comise de Kerenski. Expertul lor militar, Gustav Noske, a apelat la armată, care a furnizat un *Freikorps* format din foşti ofiţeri şi ofiţeri în rezervă. Refuzul leniniştilor de a încerca să câştige puterea prin mijloace parlamentare i-a dat apă la moară. La 6 ianuarie 1919 leniniştii berlinezi (care se autodenumeau spartakişti) au pus stăpânire pe oraş. Noske l-a atacat în fruntea a 2 000 de oameni. La trei zile după ce l-a cucerit, Rosa Luxemburg şi prietenul ei Karl Liebknecht au fost asasinaţi de foştii ofiţeri însărcinaţi cu arestarea lor. Eisner a fost şi el asasinat la 21 februarie. Adepţii săi au reuşit să câştige doar trei locuri la alegerile din Bavaria. Când, în ciuda acestui fapt, ei au proclamat o Republică Comunistă, la 7 aprilie, ea a durat mai puţin de o lună şi a fost distrusă de *Freikorps* fără nicio dificultate. La fel s-a întâmplat în Halle, Hamburg, Bremen, Leipzig, Thuringia, Brunswick. Comuniştii nu au putut nici să câştige alegerile, nici să practice violenţa cu succes.[297]

Vântul schimbării sufla într-o direcţie oarecum diferită. În a doua jumătate a lui 1919 în Europa îşi făceau apariţia noi tipuri de „elite de avangardă". Şi acestea erau socialiste. Marx se afla adeseori în panteonul lor. Dar ele apelau la ceva mai larg decât un „proletariat" abstract care refuza în mod misterios să reacţioneze – în orice caz ca o forţă electorală ori de luptă – şi dinamica lor colectivă nu era atât de clasă, cât de naţiune, chiar de rasă. Ele aveau, la rândul lor, în comun o nemulţumire puternică şi imediată: insatisfacţia în urma Tratatului de la Versailles. În Austria, unul dintre marii înfrânţi, ele erau numite *Heimwehren.* În Ungaria, cel mai mare înfrânt, spiritul naţional nu fusese îmblânzit de tentativa discipolului lui Lenin, Bela Kun, de a instaura, în martie 1919, o republică comunistă. În august, aceasta a fost înăbuşită în foc şi sânge, iar spiritul a ceea ce a urmat a fost din ce în ce mai mult acela al liderului antisemit Julius Gömbös, care îşi spunea naţional-socialist şi făcea apeluri pasionate la dreptate, răzbunare şi o purificare de „elemente străine"[298].

În Turcia, care-şi pierduse imperiul arab şi părea să-şi piardă şi litoralul vestic, Mustafa Kemal Paşa, viitorul „Atatürk", oferea şi el naţional-socialismul şi dovedea deja că un acord stabilit la Paris nu putea fi impus la faţa locului. Italia, deşi învingătoare, avea şi ea o nemulţumire faţă de Versailles: nu obţinuse coasta Dalmaţiei. La 11 septembrie, poetul şi eroul de război Gabriele d'Annunzio a condus o oaste pestriţă de dezertori din armată în portul Fiume. A fost un bluf neruşinat: dar Marea Britanie şi Franţa, custozii acordului, au dat înapoi – o prevestire de rău augur. D'Annunzio era, de asemenea, naţional-socialist.

De la Milano, Mussolini a adulmecat această nouă adiere şi i-a plăcut, tot aşa cum cu cinci ani înainte simţise adierea agitaţiei provocate de război şi, de asemenea, îi plăcuse. Venirea războiului şi propria lui hotărâre de a face ca Italia să ia parte la el îl înlăturase imediat din partidul socialist oficial. Făcuse din el un naţionalist, nu numai în tradiţia stângistă romantică a lui Mazzini, ci şi în tradiţia cumpătată a vechilor romani, ale căror *fascii,* transformate într-o emblemă radicală în Revoluţia franceză, i s-au părut un simbol folositor, tot aşa cum Lenin alesese secera şi ciocanul vechilor social-democraţi. L-a făcut să-l urască pe Lenin pentru că scosese Rusia din război periclitând astfel câştigurile promise Italiei. El îi îmboldea pe japonezi să mărşăluiască prin Rusia cu lozinca *„Avanti, il Mikado!"* În 1919 eşecul economic al lui Lenin îl făcuse să se răzgândească în privinţa exproprierii complete a industriei. Voia acum să folosească şi să exploateze capitalismul, mai degrabă decât să-l distrugă. Cu toate acestea revoluţia lui nu avea să fie mai puţin radicală, rădăcinile sale fiind în marxismul şi sindicalismul (conducerea muncitorilor) „elitei de avangardă" de dinainte de război, care aveau să rămână până la moartea sa cel mai important element al politicii lui. Mulţi alţi tineri foşti socialişti italieni îi împărtăşeau radicalismul, abandonându-şi atitudinea internaţionalistă.[299] Internaţionalismul nu funcţionase nici în 1914, când nu reuşise să oprească războiul, nici în 1917, când nu răspunsese chemării lui Lenin la revoluţie mondială. Dorinţa de a instala o nouă Utopie economică a persistat însă.

La 23 martie 1919 Mussolini şi prietenii lui sindicalişti au întemeiat un partid nou. Programul acestuia prevedea acapararea parţială a capitalului financiar, controlul asupra restului economiei prin consilii

economice corporative, confiscarea terenurilor bisericeşti şi o reformă agrară, precum şi abolirea monarhiei şi a senatului. Alcătuind această listă, Mussolini îl cita frecvent pe Kurt Eisner ca model.[300] Plutoanele de luptă bavareze ale lui Eisner, ele însele o imitaţie a „bărbaţilor în scurte negre de piele" ai lui Lenin, au inspirat *Fasci di Combattimenti*[301] ale lui Mussolini. De fapt, el nu se lepădase nicidecum de ataşamentul faţă de activismul violent pe care îl avea în comun cu Lenin. Parafrazându-l pe Marx, el se angaja „să facă istoria, nu s-o îndure". Celălalt citat favorit al său era *Vivre, ce n'est pas calculer, c'est agir* *[302]. Vocabularul său era foarte asemănător cu al lui Lenin, abundând în imagini militare şi cuvinte puternice, violente. Ca şi Lenin, era nerăbdător să pună în mişcare istoria, repede – *velocizzare l'Italia,* cum formulau futurişti precum Marinetti. Într-adevăr radia de nerăbdare, consultându-şi cu furie ceasul, mâniindu-se pe agenţii care provocau întârzierea.

Cu toate acestea, Mussolini se schimba. Privirea flămândă îi dispăruse odată cu părul. Pe capul lui chel apăruse un chist mare, iar pe bărbia ieşită în afară şi acum durdulie o aluniţă ovală şi întunecată. Dinţii îi erau de culoarea fildeşului vechi şi cu spaţii între ei, un semn de noroc în Italia.[303] Era arătos, viguros, bine lansat într-o carieră sexuală care avea să-i aducă 169 de amante.[304] Era foarte vanitos şi ambiţios. Voia puterea, şi o voia imediat. Succesul lui D'Annunzio l-a convins că radicalismul, chiar naţionalismul radical, nu era de ajuns. Pentru ca fascismul să izbândească, trebuia să invoce poezia, drama, misterul. Aceasta fusese întotdeauna o nemulţumire printre marxiştii italieni în ce-l privea pe Marx: nu a înţeles oamenii destul de bine. A omis forţa mitului, în special a mitului naţional. Acum că Freud demonstrase – şi încă ştiinţific – puterea forţelor întunecate şi ascunse de a mişca indivizii, nu era timpul să li se analizeze impactul asupra omului aparţinând maselor? D'Annunzio scria despre „energiile extraordinare, simţul puterii, instinctul de luptă şi dominare, abundenţa forţelor productive şi rodnice, toate virtuţi ale omului dionysiac, ale învingătorului, ale distrugătorului, ale creatorului"[305]. Italia nu ducea lipsă de mituri poetice. Era mitul naţionalist din secolul al XIX-lea al lui Garibaldi şi Mazzini, încă extrem

---

* A trăi nu înseamnă a calcula, ci a acţiona *(n.t.).*

de puternic, mitul *Realpolitik* al lui Machiavelli (altul dintre autorii preferaţi ai lui Mussolini) şi mitul şi mai vechi al Romei şi al imperiului ei, aşteptând să fie trezit din somnul său îndelungat şi trimis în marş cu noi legiuni. În plus, mai era noul mit futurist, care i-a inspirat lui Mussolini viziunea unei Italii socialiste, nu prea diferită de Rusia electrificată a lui Lenin, unde „viaţa va deveni mai frenetică şi mai intensă, condusă de ritmul maşinăriei". Mussolini a amestecat toate aceste elemente volatile pentru a-şi produce greaua fiertură fascistă, condimentând totul cu un însufleţitor strop de violenţă: „Nu există viaţă fără vărsare de sânge", spunea el.[306]

Dar al cui sânge? Mussolini era un om complex, în multe privinţe ambivalent. Spre deosebire de Lenin, rareori făcea ceva rău din proprie iniţiativă; aproape întotdeauna trebuia să fie ispitit, până când anii lungi de putere şi linguşiri i-au atrofiat aproape complet simţul moral. Nu era în stare să se angajeze deliberat într-o acţiune de violenţă neprovocată. În 1919–1920 căuta cu disperare o cauză pentru care să lupte. Vorbea frenetic despre fascism ca „refugiul tuturor ereticilor, biserica tuturor ereziilor"[307]. Atunci, socialiştii, recurgând la violenţă, i-au dat ce voia. Mentorul lor era un tânăr marxist fragil pe nume Antonio Gramsci, care provenea din exact aceeaşi tradiţie intelectuală ca şi Mussolini: marxism, Sorel, sindicalism, repudierea determinismului istoric, accentul pe voluntarism, nevoia de a împinge cu forţa înainte istoria insistând pe luptă, violenţă şi mit; plus pragmatismul machiavelic.[308] Dar lui Gramsci, deşi mult mai original decât Mussolini, îi lipseau aplombul şi încrederea în sine a acestuia. El provenea dintr-o familie cumplit de săracă din Sardinia. Tatăl lui era la închisoare, iar el, care suferea deja de boala lui Pott la plămâni, a început să lucreze câte zece ore pe zi de la vârsta de unsprezece ani. A fost uluit când viitoarea lui soţie s-a îndrăgostit de el (de altfel, el i-a scris câteva scrisori de dragoste şocante). Incapabil de a se vedea într-un rol de conducere, el a luat de la Machiavelli nu un principe personal, ca Mussolini, ci unul colectiv: „Principele modern, principele mitic, nu poate fi o persoană reală, un individ concret: nu poate fi decât o organizaţie."

Astfel, Gramsci a rămas la sindicalism, în timp ce Mussolini a apelat la romantism şi dramă şi a predicat preluarea fabricilor. În 1920 socialiştii

au început să-i urmeze sfatul şi curând Steagul Roşu a început să fluture deasupra atelierelor şi instituţiilor din toată ţara. Nu s-a făcut niciun efort hotărât de a prelua statul. De fapt, socialiştii erau divizaţi în privinţa tacticilor de urmat, iar în ianuarie 1921 s-au împărţit, cu un Partid Comunist (PCI) mult deplasat spre stânga. Preluarea nu a realizat mare lucru, cu excepţia faptului că a îngrozit clasa de mijloc. După cum îi prevenea pe moderaţi Errico Malatesta: „Dacă nu mergem până la capăt, va trebui să plătim cu lacrimi de sânge frica pe care o inspirăm acum burgheziei."[309] Nu a fost multă violenţă, dar destul cât să-i dea lui Mussolini un pretext pentru a recurge el însuşi la ea. Ca şi în Germania, socialiştii au făcut o greşeală catastrofală folosind-o.[310] După cum se lăuda Mussolini, leopardul fascist se putea descurca uşor cu „turma leneşă" a maselor socialiste.[311]

„Brigăzile de acţiune" fasciste erau formate în special din foşti militari, dar recrutau în mod constant studenţi şi absolvenţi de liceu. Erau mult mai disciplinate şi mai bine organizate decât socialiştii, coordonându-şi activităţile prin telefon. Aveau adesea sprijinul pasiv sau chiar activ al autorităţilor şi al carabinierilor care aveau să caute *o casă del popolo* pentru arme, apoi să dea undă verde brigăzilor care îi vor da foc. Socialiştii pretindeau că fascismul era un partid de clasă, iar teroarea lui o *Jacquerie borghese.* Nu era aşa: erau mii de fascişti care proveneau din clasa muncitoare, mai ales în zone ca Trieste, unde putea fi invocat un element naţionalist (majoritatea socialiştilor de acolo erau sloveni). În aceste zone de margine şi-a asigurat fascismul la început un sprijin masiv, răspândindu-se apoi treptat în interior spre Bologna, Valea Padului şi împrejurimile Veneţiei. Mussolini, mereu sensibil faţă de oameni, şi-a dat seama din vreme că Italia era un conglomerat de oraşe, fiecare diferit, cu fiecare trebuind să se trateze după instinct. Pe măsură ce pătrundea în interiorul ţării, clasa de mijloc devenea un element din ce în ce mai dominant. Fascismul a început să exercite o atracţie puternică pentru tinerii înstăriţi. Unul dintre cei mai importanţi şi mai periculoşi recruţi a fost Italo Balbo, care la douăzeci şi cinci de ani i-a adus lui Mussolini pe tavă oraşul său natal, Ferrara, iar curând a devenit şeful miliţiei fasciste şi de departe cel mai nemilos şi mai eficient dintre condottieri.[312] În 1921 a trecut prin Italia centrală, ca un Borgia, lăsând în urmă ruinele

fumegânde ale cartierelor generale ale sindicatelor şi o dâră de cadavre. Balbo a fost cel care a îngrozit primul Italia cea *bien-pensante** făcând-o să creadă că fascismul ar fi o forţă irezistibilă.

El l-a îngrozit chiar pe Mussolini, căruia i-a displăcut întotdeauna violenţa pe scară mare, mai ales violenţa de dragul violenţei, şi a scris şi a vorbit împotriva ei.[313] Dar expansiunea fascismului, care l-a propulsat pe el şi pe alţi treizeci şi cinci de deputaţi în parlament în mai 1921, l-a plasat, de asemenea, pe el şi pe alţi foşti socialişti, în minoritate în cadrul mişcării. La Congresul fascist de la Roma, ţinut în acelaşi an, el a fost silit să facă un compromis. În schimbul titlului de *Duce,* el a fost de acord cu violenţa, iar 1922 a fost anul terorii fasciste. De fapt, autorităţile au închis ochii când o armată neoficială, de partid, a pornit o cucerire internă. Oraş după oraş, primăriile erau luate cu asalt, consilierii socialişti scoşi din birouri cu forţa, iar prefecţii locali, care au vrut să folosească poliţia pentru a se opune ilegalităţilor fasciste, au fost demişi. Parlamentarii nu au putut cădea de acord pentru a forma un guvern puternic sub conducerea lui Giolitti, care l-ar fi înlăturat pe Mussolini – *il Duce* nu s-ar fi luptat împotriva statului – pentru că Vaticanul a împiedicat în mod eficient partidele influenţate de Biserică şi pe socialiştii moderaţi să se unească. Noul Partid Comunist (ca mai târziu, în Germania) chiar a sperat la un regim fascist, care, credea el, avea să precipite o revoluţie marxistă.[314] Când Balbo a pus stăpânire pe Ravenna, în iulie 1922, socialiştii au replicat chemând la o grevă generală, care a eşuat lamentabil.

Italia nu era o ţară fericită sau bine guvernată. Domnea o sărăcie îngrozitoare, avea cea mai crescută rată a natalităţii din Europa şi, după Germania, una din cele mai mari rate ale inflaţiei. *Risorgimento* adusese dezamăgire în locul tărâmului făgăduit. Războiul şi victoriile lui mai degrabă divizaseră Italia decât o uniseră. Regimul parlamentar era corupt grav. Monarhia era nepopulară. Statul însuşi era în conflict cu Biserica din 1871 şi duminica era atacat din fiecare amvon. Serviciile publice erau la pământ. Plana o teamă autentică de Teroarea Roşie, căci ziarele catolice erau pline de atrocităţile lui Lenin şi de foametea din Rusia. Mussolini nu

---

* Conservatoare, plină de prejudecăţi (*n.t.*).

era identificat personal cu violenţa. Dimpotrivă: multora el le părea a fi cel care avea să-i pună capăt. Devenise un orator minunat. Învăţase de la D'Annunzio darul de a conduce un dialog cvasidramatic cu mulţimea (*„A chi l'Italia!" „A noi!"*),* dar nu era un simplu demagog. Discursurile lui erau specializate în gama largă de reflecţii filosofice pe care le iubeau atâta italienii. Liberalii, începând cu Benedetto Croce, luau parte la mitingurile lui. La începutul toamnei lui 1922 stilul lui oratoric ajunsese să aibă rezonanţa sigură a celui al unui om de stat. Avea acum contacte secrete cu palatul, cu Vaticanul, cu armata, cu poliţia şi cu marii oameni de afaceri. Ce voia – asta doreau să ştie cu toţii. La Udine le-a spus, în ultimul dintr-o serie de discursuri importante ţinute în întreaga ţară: „Programul nostru este simplu: vrem să guvernăm Italia."[315] Avea să guverneze Italia aşa cum nu mai fusese guvernată de pe vremea romanilor: ferm, corect, drept, onest şi, mai presus de toate, eficient.

La 16 octombrie 1922 Mussolini a hotărât să forţeze lucrurile, crezând că, dacă aştepta, Giolitti, singurul om de care se temea, i-ar putea fura rolul. A aranjat, pentru sfârşitul lunii, intrarea în Roma a patru divizii însumând 40 000 de bărbaţi în cămăşi negre. Mulţi comandanţi de armată şi de poliţie au fost de acord să nu tragă în ei, iar ziarul lui, *Il Popolo d'Italia,* purta banderola: *I grigioverdi fraternizzano con le Camicie Nere†* Mussolini a ştiut toată viaţa să balanseze încet între grandoare şi farsă. Până când armata lui prost echipată, prost îmbrăcată şi prost hrănită s-a oprit la intrarea în Roma, pe o ploaie torenţială, în seara de 28 octombrie, ea nu a prezentat cine ştie ce spectacol. Guvernul, deşi slab, avea la Roma o garnizoană de 28 000 de soldaţi comandată de un om pe care putea conta şi a fost de acord să proclame starea de urgenţă. Dar Roma era plină de zvonuri şi dezinformări. Măruntului rege Victor Emmanuel, închis în palatul Quirinale, i s-a spus că numai 6 000 de soldaţi indisciplinaţi se confruntau cu o hoardă de 100 000 de fascişti hotărâţi. El a intrat în panică şi a refuzat să semneze decretul, care a trebuit să fie smuls de pe ziduri unde abia fusese afişat. În acel moment guvernul s-a pierdut cu firea.

---

* Cui se cuvine Italia? Nouă! *(n.t.).*

† Uniformele gri-verzi fraternizează cu Cămăşile negre! (*n.t.*).

Mussolini şi-a jucat măiestrit cărţile, pentru un om nerăbdător. Când aghiotantul regelui, generalul Cittadini, i-a telefonat la Milano ca să-i ofere puterea parţială într-un minister nou, a pus pur şi simplu receptorul la loc în furcă. În ziua următoare, 29 octombrie, a consimţit cu amabilitate să-şi formeze propriul guvern, cu condiţia ca invitaţia telefonică să fie confirmată printr-o telegramă. Aceasta a sosit la timp, şi în seara aceea el s-a dus în gara din Milano în ţinută de gală, cu cămaşa lui neagră, pentru a prinde trenul de noapte spre Roma. Din întâmplare soţia ambasadorului britanic, Lady Sybil Graham, era şi ea în tren. L-a văzut pe Mussolini, care era înconjurat de persoane oficiale, uitându-se nerăbdător la ceas şi întorcându-se furios spre şeful de gară: „Vreau ca trenul să plece exact la timp", a spus el. „De acum înainte, totul trebuie să funcţioneze perfect."[316] Aşa s-au născut un regim – şi o legendă.

În ultimul deceniu al vieţii sale, Mussolini a devenit o figură din ce în ce mai tragică, ba chiar grotescă. Privind în urmă din această ultimă perspectivă este greu de imaginat că, de la sfârşitul lui 1922 până la mijlocul anilor '30, el a fost pentru toată lumea o piesă importantă pe tabla de şah europeană. Odată instalat, el nu a făcut niciuna din greşelile evidente ale lui Lenin. Nu a creat o poliţie secretă, nu a abolit parlamentul. Presa a rămas liberă, liderii opoziţiei în libertate. Au fost câteva crime, dar mai puţine decât înainte de *coup*.* Marele Consiliu Fascist a fost făcut organ de stat, iar Cămăşile Negre au fost legalizate, conferind un aer de ameninţare alegerilor din aprilie 1924, care au avut ca rezultat o mare majoritate fascistă. Dar Mussolini se considera mai degrabă un lider naţional decât unul de partid. Spunea că guvernează atât prin consimţire cât şi prin forţă.[317] Se pare că poseda nu atât Voinţa de Putere cât de funcţie. Voia să rămână acolo şi să devină respectabil; voia să fie iubit.

În 1924 asasinarea lui Giacomo Matteotti, cel mai vehement dintre deputaţii din opoziţie, a pus capăt acestor iluzii. Aproape toată lumea a văzut aici mâna lui Mussolini.[318] Mai fuseseră omorâţi deputaţi, şi e ciudat că tocmai această crimă a stârnit o asemenea furie în Italia şi atâta nedumerire în străinătate. I-a făcut foarte mult rău lui Mussolini, în parte

---

* Lovitură (*n.t.*).

pentru totdeauna şi a devenit pentru el un fel de Rubicon, tăind orice legături care se mai păstraseră cu socialiştii şi liberalii şi aruncându-l în braţele extremiştilor săi. Într-un foarte caracteristic amestec de aroganţă şi disperare fatalistă, el a anunţat începutul fascismului într-un discurs notoriu, ţinut la 3 ianuarie 1925.

Ziarele opoziţiei au fost interzise. Liderii opoziţiei au fost condamnaţi la domiciliu forţat pe o insulă. După spusele lui Mussolini, opoziţia faţă de o naţiune monolită era superfluă – putea găsi atâta câtă era nevoie în el însuşi şi în rezistenţa unor forţe obiective –, o scamatorie verbală pe care până şi Lenin ar fi invidiat-o.[319] A creat o formulă totalitară răsunătoare, frecvent citată, admirată şi blestemată de atunci încolo: „Totul în stat, nimic în afara statului, nimic împotriva statului." S-au dat o serie întreagă de „legi fasciste", unele constituţionale, unele punitive, unele pozitive, ultimele fiind *Leggi di riforma sociale,* care urmăreau să întemeieze statul corporatist.

Dar mai era şi ceva nebulos în fascismul italian. Instituţiile sale, precum Carta Muncii, Consiliul Naţional al Corporaţiilor şi Camera Fasciilor şi a Corporaţiilor, nu păreau să aibă vreo putere asupra adevăratei Italii. Mussolini se lăuda: „Noi controlăm forţele politice, noi controlăm forţele morale, noi controlăm forţele economice. Astfel, ne aflăm în centrul statului fascist corporatist."[320] Dar era un stat construit mai degrabă pe cuvinte decât pe fapte. La urma urmelor, dacă definiţia totalitaristă a lui Mussolini reprezenta realitatea, cum de a putut să se împace cu Biserica, aflată cu siguranţă „în afara statului", şi chiar să semneze un acord cu Vaticanul, ceva ce nu reuşise niciunul dintre predecesorii lui parlamentari? El definise cândva fascismul ca „o democraţie autoritară organizată, concentrată, pe o bază naţională"[321]. Da: dar *pentru ce* era toată această autoritate? Intuim că Mussolini era un fascist reticent, fiindcă, în adâncul sufletului, el a rămas marxist, chiar dacă unul eretic; iar pentru el „revoluţia" era lipsită de sens fără expropriere pe scară largă, ceea ce majoritatea adepţilor şi colegilor săi nu voiau. Astfel, Utopia fascistă tindea să dispară după colţ, lăsând în urmă doar despotismul. Deja în 1943, chiar înainte de dezastru, un articol din *Critica fascista* scris de tânărul militant Vito Panunzio declara că regimul încă mai putea câştiga, cu condiţia să înfăptuiască în sfârşit „revoluţia

fascistă”[322]. La vremea aceea, Mussolini conducea aparent dictatorial de mai bine de două decenii.

Dar dacă Mussolini nu practica fascismul, şi nu putea nici măcar să-l definească cu oarecare precizie, el era la fel de înşelător pentru opozanţii săi, în special pentru marxişti. Sofisticaţii liberali anglo-saxoni îl puteau expedia ca pe un nou tip de dictatură şarlatanească, mai puţin însetată de sânge decât leninismul şi mult mai puţin periculoasă pentru proprietate. Pentru marxişti însă era mult mai serios. La mijlocul anilor ’20 existau mişcări fasciste în întreaga Europă. Ceea ce aveau cu toate în comun era cel mai activ anticomunism. Ele luptau împotriva revoluţiei cu mijloace revoluţionare şi îi înfruntau pe comunişti în stradă cu propriile lor arme. Încă din 1923 regimul ţărănist bulgar al lui Aleksandr Stamboliski, care practica „comunismul agrar”, a fost înlăturat de un puci fascist. Cominternul, noul birou internaţional creat de guvernul sovietic pentru a răspândi şi coordona activităţile comuniste, chema „muncitorii din toate ţările” să protesteze împotriva „clicii fasciste bulgare victorioase”, recunoscând astfel pentru prima dată fascismul ca fenomen internaţional. Dar ce era el exact? Marx nu specifica nimic cu privire la el. Se dezvoltase prea târziu pentru ca Lenin să-l pomenească în marşul său istoric. Era de neconceput să-l recunoşti drept ceea ce era în realitate – o erezie marxistă, de fapt, o modificare a ereziei leniniste. În schimb, el a trebuit să fie pus în concordanţă cu istoriografia marxist-leninistă şi prin urmare prezentat nu ca un viitor potenţial, ci drept un acces de răutate al epocii burgheze muribunde. Astfel, după multe elucubraţii, în 1933 a fost formulată o definiţie sovietică oficială: fascismul era „dictatura teroristă nedeghizată a celor mai reacţionare, şovine şi imperialiste elemente ale capitalului financiar”[323]. Acest nonsens evident a devenit necesar datorită incapacităţii marxismului „ştiinţific” de a prezice ceea ce avea să fie cea mai uluitoare evoluţie politică a anilor interbelici.

Între timp, Italia lui Mussolini era acum un fapt empiric, la fel ca Rusia lui Lenin, invitând lumea s-o studieze, cu scopul de a o imita poate sau de a o evita. Istoricului epocii moderne i se atrage atenţia asupra interacţiunii tot mai rapide a evenimentelor politice la distanţe mari. Era ca şi cum dezvoltarea radioului, a sistemului telefonic internaţional, a ziarelor de largă circulaţie şi a mijloacelor de transport rapid produceau o

nouă concepţie asupra holismului social şi politic, corespunzătoare noilor percepţii ştiinţifice asupra universului şi materiei. Conform Principiului lui Mach, formulat pentru prima dată la începutul secolului al XX-lea şi apoi reformulat ca parte a cosmologiei lui Einstein, nu numai universul ca întreg influenţează evenimentele terestre, locale, dar şi evenimentele locale au o influenţă, cât de mică, asupra universului ca întreg. Mecanica cuantică, dezvoltată în anii '20, arăta că acelaşi principiu se aplica la nivelul micro-cantităţilor. Nu există unităţi independente, evoluând separat de restul universului.[324] „Splendida izolare" nu mai putea fi practicată ca politică de stat, după cum au recunoscut implicit până şi Statele Unite în 1917. Au fost mulţi aceia care au întâmpinat cu bucurie această evoluţie şi care vedeau în Liga Naţiunilor un răspuns la ceea ce lor li se părea a fi un fapt de viaţă binevenit. Dar implicaţiile holismului politic mondial erau tot atât de înfricoşătoare pe cât erau de înălţătoare. Metafora bolii era potrivită. Epidemia de ciumă de la mijlocul secolului al XIV-lea migrase timp de mai bine de cincizeci de ani şi au fost zone în care nu a ajuns niciodată. Virusul gripei din 1918 cuprinsese lumea în câteva săptămâni şi pătrunsese aproape peste tot. Virusul forţei, terorii şi totalitarismului s-ar putea dovedi la fel de iute şi de omniprezent. Se implantase ferm în Rusia. Acum era în Italia.

Dacă Lincoln Steffens a putut detecta un viitor care să funcţioneze până şi în Moscova lui Lenin, ce nu se putea discerne în Roma totalitaristă? Mussolini nu putea sau nu voia să scoată la iveală o nouă civilizaţie fascistă din înceţoşatele sale formule verbale. Dar ceea ce-i plăcea şi se simţea în stare să facă, şi era şi talentat pentru asta, erau marile proiecte de construcţii. El a pus capăt malariei, precum şi marii şi distrugătoarei epidemii de tuberculoză din Italia centrală şi de sud.[325] Asanarea Mlaştinilor Pontine era o realizare practică remarcabilă, precum şi un simbol al energiei fasciste. Mussolini l-a încurajat pe Balbo, un pilot pasionat, să construiască o mare industrie de aviaţie, care a câştigat multe premii internaţionale. Un alt conducător fascist, finanţistul veneţian Giuseppe Volpi, a creat o centură industrială spectaculoasă la Mughera şi Mestre. Tot el, ca ministru de Finanţe, a crescut valoarea lirei, care a devenit o monedă relativ puternică.[326] Serviciile feroviare, poştale şi telefonice s-au îmbunătăţit vizibil. Nu erau greve. Corupţia a continuat,

probabil a crescut; dar era mai puţin bătătoare la ochi şi remarcată. În Sicilia, Mafia nu a fost distrusă, dar a fost efectiv împinsă în subteran. Mai presus de toate, nu mai exista violenţă de stradă. Unele dintre aceste realizări au fost artificiale, altele nocive pe termen lung. Dar luate la un loc ele erau impresionante pentru străini, turişti, ba chiar şi pentru mulţi italieni. Nu se ivea nicio Utopie în Italia, dar contrastul cu Rusia înfometată şi terorizată era izbitor. Pentru cei de la nord de Alpi, care respingeau deopotrivă bolşevismul Estului şi liberalismul Vestului, renaşterea Italiei părea să ofere o a treia cale.

3
În aşteptarea lui Hitler

La 10 noiembrie 1918 capelanul luteran de la Spitalul Militar Pasewalk din Pomerania a convocat pacienţii ca să le anunţe căderea Casei de Hohenzollern: Germania era acum republică. Vestea a venit ca o lovitură de trăsnet pentru soldaţii răniţi. Unul dintre ei era Adolf Hitler, un tânăr subofiţer în rezervă în vârstă de douăzeci şi nouă de ani. Luptase în război pe frontul de Vest, se distinsese în luptă de două ori şi, în anul acela, primise decoraţia excepţională Crucea de Fier Clasa Întâi. Cu o lună înainte, la 13 octombrie, fusese orbit temporar într-un atac britanic cu gaze toxice la sud de Ypres. Nu putuse citi ziarele şi respinsese zvonurile privind colapsul şi revoluţia ca pe o „problemă locală", iscată de „câţiva tineri evrei" care „nu fuseseră pe front", ci „într-un spital de boli venerice". Acum, bătrânul pastor, cu lacrimi şiroindu-i pe obraji, le spunea că fugise Kaiserul lor, că războiul era pierdut, iar Reichul se lăsa necondiţionat la mila inamicilor săi. Vestea capitulării a fost, cum scria Hitler mai târziu, „cea mai îngrozitoare certitudine a vieţii mele. Am văzut negru în faţa ochilor. M-am întors bâjbâind şi împleticindu-mă în salonul meu, m-am aruncat pe pat şi mi-am ascuns capul, care-mi ardea, în pătură şi în pernă. Din ziua în care stătusem la mormântul mamei mele, nu mai plânsesem. [...] Dar acum nu mă puteam abţine."[327]

Pentru majoritatea germanilor şi, mai ales, pentru soldaţi, şocul înfrângerii a fost imens. Era ceva ce nimeni nu a înţeles în Occident. Germanii ştiau că erau în retragere pe frontul de Vest. Dar retragerea era ordonată, armata era intactă. Şi nu în Vest erau principalele nelinişti şi ambiţii ale Germaniei. Ea luptase în război în special de teama forţei industriale şi militare crescânde a Rusiei, un vecin uriaş, arogant, tiranic şi barbar, aflat chiar la porţile Germaniei şi ameninţând s-o invadeze. Până la mijlocul lui 1918, Germania, în ciuda luptelor disperate de pe frontul de Vest, exorcizase ceea ce pentru ea reprezenta principala

primejdie. Rusia ţaristă fusese înfrântă şi distrusă. Succesoarea ei semnase o pace forţată. Tratatul de la Brest-Litovsk oferea Germaniei toată securitatea de care avusese nevoie vreodată. El deposeda Rusia de 70% din rezervele de fier şi oţel, 40% din întreaga industrie. Dădea Germaniei tot ce se considera a avea oarecare valoare în Rusia europeană: după cum exulta un membru al guvernului german, „în Est vom colecta dobânda la Poliţele noastre de Război”[328]. De fapt îi dădea mai mult, pentru că redeschidea perspectiva unui uriaş imperiu economic în Europa de Est, a unei colonizări a marilor câmpii care fuseseră ţelul civilizaţiei germane în expansiune din Evul Mediu. „Avantajul Estului” însemnase întotdeauna mai mult pentru germanii de rând decât încercările lor întârziate de a coloniza Africa ori chiar pretenţia Kaiserului la supremaţia comercială şi maritimă. Marea Rusie ţaristă era aceea care blocase „destinul evident” al Germaniei în Est. Acum se pusese capăt acelui despotism monstruos. Programul Cavalerilor Teutoni putea fi reluat.

La 1 martie 1918 a căzut Kievul şi Ludendorff a ocupat Ucraina, a întemeiat o „Republică a proprietarilor de pământuri” sub supraveghere germană şi a pus bazele unei colonii-satelit a Reichului. Kaiserul a devenit duce de Kurland, care cuprindea Letonia şi Estonia, ce aveau să fie conduse de micile lor minorităţi germane şi legate de economia Germaniei. În aprilie soldaţii germani au ajuns în Finlanda, un alt satelit potenţial. La 7 mai Germania a impus o pace forţată României, începând repede şi acolo colonizarea economică. Ludendorff a amplasat trupe în Crimeea, care urma să devină o aşezare germană, iar în septembrie pătrunsese până în câmpurile petrolifere din Baku, pregătindu-se de o năvălire în Transcaucazia, pentru a lua o poziţie strategică la frontiera Asiei Centrale. Până şi zvonurile despre căderea Habsburgilor şi dezmembrarea Turciei au fost văzute de geopoliticienii germani ca ocazii pentru noi jafuri şi infiltrări economice, în Europa Centrală şi Orientul Mijlociu. La începutul toamnei lui 1918 li se părea că războiul, departe de a fi pierdut, fusese în esenţă câştigat – şi încă zdrobitor. De fapt, Germania putea ieşi în urma Tratatului ca egal, în potenţial militar şi economic, al Statelor Unite şi al Imperiului Britanic, cea de-a treia superputere.

Unele iluzii au supravieţuit chiar primului şoc copleşitor al înfrângerii. Lăsând la o parte faptul că Wilson şi colonelul House acceptaseră deja în secret interpretarea franco-engleză a celor „Paisprezece Puncte", explicaţia optimistă dată de germani era total nejustificată. Un oraş din sudul Germaniei îşi întâmpina soldaţii demobilizaţi cu pancarta: „Bine aţi venit, bravi soldaţi, voi v-aţi făcut treaba, Dumnezeu şi Wilson o vor duce mai departe."[329] Germanii au văzut în sfârşit adevărul abia când au fost publicate clauzele Tratatului, în mai 1919. De fapt, pentru Germania Versailles nu a însemnat chiar o „pace cartagineză". Keynes se înşelase destul de mult în această privinţă. Austria şi Ungaria au plătit mult mai scump. Tratatul de la Versailles i-a permis Germaniei să păstreze rezultatele esenţiale ale operei lui Bismarck. Dacă ar fi ales calea păcii, probabil că Germania ar fi devenit inevitabil, în următoarele două decenii, forţa economică dominantă în întreaga Europă Centrală şi de Est.

Pierderile Germaniei trebuie privite însă din perspectiva câştigurilor colosale pe care a crezut că şi le asigurase cu doar puţină vreme înainte. Gândul că Rusia ţaristă ar fi impus termeni infinit mai răi Germaniei (foarte asemănători, fără îndoială, celor dictaţi în 1945) nu pare să le fi trecut prin minte nemţilor. În orice caz, Rusia ţaristă fusese distrusă de arme germane! De ce era atunci Germania forţată în Est să predea întregi comunităţi germane slavilor barbari în coridorul polonez, în Prusia Orientală şi mai ales în Silezia, bogată în fier şi cărbune şi cu o puternică industrie? Acestea au fost pierderile care au provocat germanilor cea mai mare nemulţumire. Şi furie, pentru că loveau în mândria lor: era, pentru ei, împotriva firii ca germanii să trăiască sub conducere slavă. Chiar şi plebiscitul silezian, o concesie importantă asigurată Germaniei de Lloyd George, a devenit o nouă sursă de mânie pentru germani, căci guvernul nu a explicat niciodată publicului că Tratatul de la Versailles prevedea că împărţirea provinciei era permisă în funcţie de rezultatele locale. Plebiscitul din 21 martie 1921 a dat o majoritate de 60% Germaniei. Dar Liga a oferit Poloniei cam 40% din teritoriu, unde majoritatea era poloneză, iar această porţiune includea zona industrială cea mai valoroasă. Germanii au considerat că fuseseră escrocaţi din nou; şi de data asta mânia lor s-a îndreptat împotriva Ligii.[330]

Într-un anumit sens germanii fuseseră escrocaţi vreme de mulţi ani,

dar mai ales de către propriile guverne, care nu spuseseră niciodată ţării adevărul despre scopurile şi metodele politicii lor externe. Întregul adevăr a început să iasă la iveală de fapt abia în 1961, când marele istoric german Fritz Fischer a publicat *Griff nach der Weltmacht (Goana după puterea mondială),* unde urmărea continuităţile agresive în politica externă şi militară de expansiune a Germaniei.[331] A urmat o lungă şi amară controversă între istoricii germani, culminând cu şedinţa Asociaţiei Istoricilor Germani de la Berlin, în 1964.[332] Pe parcursul acestei dezbateri, au fost stabilite ferm elementele esenţiale ale vinovăţiei Germaniei în război, şi în timp ele au fost acceptate de majoritatea criticilor săi. Ele merită să fie menţionate pe scurt.

În cea de-a doua jumătate a secolului al XIX-lea Germania a devenit o uriaşă putere industrială, plină de succes. Aceasta a presupus apariţia unui vast proletariat industrial, care nu putea fi controlat asemeni ţăranilor şi cu care clasa conducătoare germană, alcătuită din proprietari de pământ şi militari, nu era dispusă să împartă puterea. Bismarck a conceput o soluţie dual la această problemă. Pe de o parte, în anii '80 ai veacului al XIX-lea, el a extins serviciile sociale tradiţionale ale monarhiei prusace, creând primul stat al bunăstării din lume.[333] Pe de altă parte, după războaiele sale de expansiune, el a căutat în mod deliberat să menţină unitatea ţării fluturând ameninţări externe de „încercuire" în mare măsură imaginare, închistând astfel întreaga naţiune într-o mentalitate a stării de asediu. Bismarck ştia să folosească acest coşmar artificial. Succesorii lui nu au ştiut. De fapt, au ajuns să creadă ei înşişi în el, căzând victime unui iraţionalism şi unor spaime crescânde. Cel târziu în 1911, grupul conducător al Germaniei dezlănţuise un nou naţionalism etnic: „Scopul era acela de a consolida poziţia claselor conducătoare printr-o politică externă reuşită; de fapt se spera că un război ar pune capăt tensiunilor sociale crescânde. Implicând masele în marea luptă, acele sectoare ale naţiunii care până atunci stătuseră deoparte aveau să fie integrate în statul monarhist."[334] Obiectivul războiului din 1914 a fost să creeze o nouă ordine europeană în care Germania să fie dominantă. După cum descria Riezler, secretând lui Bethmann Hollweg, uniunea europeană propusă era „deghizarea europeană a Voinţei noastre de Putere"[335]. Bethmann Hollweg a recunoscut că Marea Britanie nu avea

cum să accepte dominaţia totală a Germaniei în Europa. Prin urmare, Marea Britanie (ca şi Franţa şi Rusia) trebuia să fie înfrântă; iar aceasta însemna că Germania avea să-şi exerseze rolul de superputere mondială. După cum spunea Riezler, dând glas gândurilor lui Bethmann, „greşeala tragică a Angliei ar putea fi aceea că ne constrânge să ne adunăm toate forţele, să ne exploatăm toate potenţialele, că ne atrage în probleme de interes mondial, că ne impune – împotriva voinţei noastre – o dorinţă de a domina lumea”[336]. Această ultimă formulare era foarte caracteristică pentru dorinţa germanilor de a trece responsabilitatea morală a agresiunii ei pe umerii altora.

Dacă răspunderea pornirii războiului a fost împărţită între aripile civilă şi militară ale conducerii Germaniei, dimensiunea înfrângerii a fost greşeala generalilor şi amiralilor. Germania a încetat să fie un imperiu civil în orice sens al cuvântului la 9 ianuarie 1917, când Bethmann Hollweg a cedat cererii căreia îi rezistase vreme de trei ani de a purta un război submarin fără restricţii. De atunci încolo conducerea a fost preluată de amirali şi de Ludendorff. Era războiul lor. Ei au ridicat miza la masa de joc, asigurându-se astfel că, atunci când avea să vină prăbuşirea inevitabilă, Germania nu avea să fie doar înfrântă, ci zdrobită, falimentată, ruşinată şi umilită. Cum spunea Riezler: „Va trebui, practic, să acceptăm *Diktat-ul.* O sută de ani de sclavie. Visul despre lume apus pentru totdeauna. Sfârşitul oricărei hybris. Dispersarea germanilor în întreaga lume. Soarta evreilor.”[337]

Păcat că Keynes nu a putut ghici aceste gânduri disperate ale unui om aflat chiar în centrul mecanismului german de luare a deciziilor. Ar fi putut aprecia atunci că aşa-numita „pace cartagineză” era de fapt mult mai generoasă decât se aşteptau în sinea lor conducătorii Germaniei. Dar, evident, covârşitoarea majoritate a germanilor ştiau şi mai puţin chiar decât Keynes. Ei fuseseră învăţaţi, şi credeau, că războiul fusese provocat în principal de expansionismul rusesc şi de gelozia comercială a britanicilor. Pentru Germania fusese un război de apărare, de supravieţuire. Tragedia este că, atunci când a venit colapsul, în 1918, a fost ratată ocazia de a i se spune adevărul poporului german. Chiar şi printre socialiştii germani, singurii care recunoşteau vina Germaniei în ce privea războiul erau Kurt Eisner, care a fost asasinat în 1919, Karl

Kautsky, care a avut misiunea de a pune în ordine documentele diplomatice antebelice, şi Eduard David, care văzuse actele-cheie pe când era Subsecretar de Stat la Ministerul de Externe, imediat după căderea monarhiei.[338] Dar niciunul dintre documentele cu adevărat revelatoare nu a fost publicat sau făcut accesibil. Istoricii germani, cei mai buni din lume, şi-au trădat profesia şi s-au amăgit singuri. La fel de important, principalii actori ai tragediei au murit sau au ascuns faptele. Bethmann Hollweg ar fi putut spune adevărul despre originile războiului şi rolul militarilor în pierderea lui. Nu a făcut asta, în ciuda provocărilor. Atât Tirpitz cât şi Ludendorff l-au atacat violent în memoriile lor. Dar relatarea lui Bethmann spune foarte puţin: el s-a temut să adâncească diviziunile deja grave din societatea germană.[339]

Nu numai că nu s-a spus adevărul: a fost ascuns deliberat sub mitul că mecanismul de război al Germaniei fusese „înjunghiat pe la spate" de defetismul şi laşitatea civililor. Este surprinzător, privind în urmă, că acest mit a putut fi acceptat. Nicio forţă din Germania wilhelmină nu era capabilă să sfideze măcar armata, darămite s-o „înjunghie pe la spate". Germania era, în multe sensuri, societatea cea mai militarizată de pe pământ. Până şi noua industrie era înregimentată după tipic militar. Oraşele-uzine se ridicau în jurul oraşelor-garnizoane ale regilor-soldaţi Hohenzollern. Continua instrucţie militară a afectat clasele oamenilor de afaceri, şi chiar stadiile timpurii ale mişcărilor sindicale şi social-democratice, cu accentul lor apăsat pe disciplină. Erau uniforme peste tot. Kaiserul făcea referiri dispreţuitoare la miniştri, politicieni şi diplomaţi numindu-i „civili proşti". Pentru a-şi spori prestigiul, membrii guvernului au început să poarte uniforme militare. Bismarck purta cu ostentaţie ţinuta unui general de cavalerie. Când Bethmann Hollweg a apărut pentru prima dată în calitate de Cancelar în Reichstag, era îmbrăcat ca un maior. Kaiserul însuşi stătea la birou cocoţat pe o şa militară în loc de scaun.[340] Ideea că civilii ar fi putut răsturna această structură militară enormă şi atotpătrunzătoare, şi încă în mijlocul celui mai mare război din istorie, era absurdă.

Era, de fapt, invers. Ludendorff a fost acela care, conştient dintr-odată că jocul se sfârşea şi hotărât să păstreze armata intactă cât mai era timp, a insistat pentru un armistiţiu. Succesorul lui, generalul Wilhelm Gröner,

era cel care îi dădea Kaiserului ordine „din mers”, spunându-i că armata se întorcea acasă în ordine „dar nu sub comanda Majestăţii Voastre, căci nu o mai susţine pe Majestatea Voastră”[341]. Iar armata, după ce ajutase la proiectarea războiului, după ce ridicase mizele şi crease toate condiţiile pentru ca înfrângerea să fie catastrofală, a fost aceea care apoi s-a scuturat de toate responsabilităţile şi a redat autoritatea civililor. Aceştia au rămas cu sarcina ingrată de a aranja armistiţiul şi a semna pacea, în timp ce generalii îşi pregăteau dezvinovăţirea prin teoria „înjunghierii pe la spate”.

Astfel, printr-o ciudată miopie naţională, conţinând elemente de autoamăgire, germanii i-au exonerat pe cei ce aduseseră ţara în halul în care se găsea. Aliaţii au renunţat la ideea de tribunale pentru crime de război. Au cedat chiar şi în cazul extrădării ofiţerilor germani care încălcaseră Convenţia de la Haga. Aceşti oameni au fost eliberaţi pentru a fi judecaţi de tribunalele germane, unde au primit condamnări ridicol de mici şi apoi li s-a permis să evadeze, întorcându-se la casele lor ca nişte eroi.

În schimb, au fost învinuiţi pentru problemele Germaniei socialiştii şi politicienii de centru. Socialiştii fuseseră cel mai mare partid din Reichstag înainte de război, dar nu au fost niciodată admişi la guvernare; şi pentru că parlamentul nu avea un control eficient asupra finanţelor – principala slăbiciune a „democraţiei” germane antebelice –, ei nu au putut face practic nimic pentru a opri imperialismul german, deşi votau împotriva lui. Alcătuiau singurul partid care se opusese anexărilor Germaniei din Rusia la începutul lui 1918. Când s-a terminat războiul, ei au avut în sfârşit puterea pentru scurtă vreme, dar numai ca moştenitori legali ai unui imperiu falimentar ale cărui păcate au fost condamnaţi să le poarte. Când au preluat puterea politicienii de Centru, ceea ce s-a întâmplat curând, au preluat şi tarele înfrângerii, ale capitulării, ale acuzaţiei că „fuseseră oamenii Aliaţilor”.

De fapt, într-o măsură mai mare sau mai mică, stigmatul Tratatului de la Versailles a fost asociat tuturor politicienilor noii republici, ba chiar şi înseşi noţiunii de republică, şi astfel întregii idei de democraţie parlamentară. Pentru prima dată germanii aveau şansa de a se conduce singuri. Toţi cei trecuţi de douăzeci de ani, bărbaţi sau femei, aveau

dreptul la vot. Alegerile tuturor organismelor publice au fost de atunci înainte egale, secrete, directe şi în funcţie de reprezentarea proporţională. Cenzura a fost abolită. S-a garantat dreptul la adunare. Sindicatele au fost recunoscute de patroni. Ziua de muncă de opt ore a devenit obligatorie.[342] Când s-au ţinut primele alegeri, în ianuarie 1919, trei sferturi dintre cei care constituiseră votul de 80% au fost de partea republicii.

Noua constituţie de la Weimar s-a conceput sub coordonarea marelui sociolog Max Weber. Ea conferea pentru prima dată parlamentului control financiar deplin. Se presupunea că întruchipează cele mai bune trăsături ale constituţiei americane. Avea însă un important punct slab. Preşedintele, ales pe un termen de şapte ani, nu era şeful guvernului: acesta era cancelarul, o figură marcantă a partidului care răspundea în faţa parlamentului. Dar preşedintele, conform Articolului 48, era împuternicit cu prerogative de urgenţă atunci când parlamentul nu se afla în sesiune. Începând din 1923, acest articol era invocat cu perversiune ori de câte ori parlamentul se afla în impas. Iar parlamentul se afla adesea în impas, căci reprezentarea proporţională împiedica dezvoltarea unui sistem bipartit şi obţinerea unei majorităţi absolute. Pentru mulţi germani, care fuseseră crescuţi cu ideea că Germania şi germanii erau o unitate organică, metafizică, spectacolul unui parlament împărţit, blocat era nefiresc. Argumentul că parlamentul era forumul în care se rezolvau pe cale paşnică conflicte de interese autentice şi inevitabile le era străin, inacceptabil. Ei vedeau în schimb Reichstagul ca pe o simplă scenă pentru „jocul partidelor", în timp ce Germania adevărată, eternă, organică şi onorabilă era întruchipată de persoana preşedintelui şi de Articolul 48.

Această separare constituţională a fost evidentă încă din vremea primului preşedinte, socialistul Friedrich Ebert. El prefera să-şi folosească puterea decât să-i forţeze pe parlamentari să-şi rezolve neînţelegerile. Lucrurile s-au înrăutăţit mult mai mult când l-a înlocuit feldmareşalul Hindenburg.

Deşi Ludendorff condusese războiul, Hindenburg fusese comandantul suprem al armatei şi eroul naţional. În 1916 i-a fost ridicată o statuie gigantică din lemn, pentru a simboliza hotărârea Germaniei de a câştiga. Dacă îţi cumpărai o poliţă de război, ţi se permitea să baţi un cui în

statuie. Au fost astfel bătute în acest colos vreo 100 000 de cuie. Imediat după terminarea războiului statuia a fost transformată în lemne de foc, ca pentru a simboliza dispariţia militarilor şi domnia civililor. Ei, cei de la Weimar şi în special parlamentul, erau identificaţi cu Tratatul şi cu toate greutăţile şi ruşinea de după război. Când titanul de lemn s-a întors ca preşedinte, el a personificat nu numai eroismul din vremea războiului şi unitatea germană, spre deosebire de lipsa de unitate a partidelor, ci şi contraprincipiul antirepublican existent în însăşi constituţia de la Weimar. Sub conducerea lui Hindenburg a fost folosită prerogativa prezidenţială pentru a numi şi demite cancelari şi a dizolva Reichstagul, ceea ce a dus în ultimii ani la suspendarea, practic, a guvernării parlamentare. Hitler a adus acest proces în punctul culminant exploatând articolul pentru a pune bazele dictaturii sale înainte chiar de dispariţia parlamentului, în aprilie 1933.

Poate că separarea în cadrul constituţiei nu ar fi contat atât de mult dacă ea nu ar fi reflectat o divizare mult mai profundă în societatea germană şi chiar în gândirea germanilor. Eu numesc asta împărţirea Est-Vest, şi este una din temele centrale ale epocii moderne, atât cât a fost ea influenţată de soarta Germaniei. Caracteristica principală a regimului antebelic german alcătuit din prinţi, generali şi proprietari de pământuri, din profesori de drept care i-au conferit legitimitate academică şi pastori luterani care i-au conferit autoritate morală era neliberalismul. Această castă conducătoare detesta Occidentul cu un dispreţ pasionat, atât pentru ideile sale liberale, cât şi pentru materialismul grosolan şi lipsa de spiritualitate pe care (în opinia lor) le întruchipau aceste idei. Ei voiau să păstreze Germania „neîntinată" de Occident şi acesta a fost unul din motivele planurilor lor de a relua cucerirea medievală şi colonizarea Estului, făurind un imperiu colonial pentru Germania, care avea s-o facă independentă faţă de sistemul lumii anglo-saxone. Aceşti „estici" trasau o distincţie fundamentală între „civilizaţie", pe care o defineau drept nemiloasă, cosmopolită, imorală, negermană, occidentală, materialistă şi pângărită rasial, şi „cultură", care era pură, naţională, germană, spirituală şi autentică.[343] Civilizaţia trăgea Germania spre Vest, cultura spre Est. Adevărata Germanie nu era o parte din civilizaţia internaţională, ci o cultură rasistă naţională de sine stătătoare. Când Germania răspundea

atracţiei spre Vest, dădea de dezastru; când îşi urma destinul în Est, se împlinea.

De fapt, „esticii" fuseseră aceia care guvernaseră tot timpul Germania, care creaseră agitaţia la gândul războiului, duseseră Germania în război şi apoi îl pierduseră. În mintea majorităţii germanilor însă, mitologia „înjunghierii pe la spate" respingea această analiză a faptelor pentru că atribuia pierderea războiului defetismului şi trădării „occidentaliştilor" – „vesticilor" –, care semnaseră armistiţiul, acceptaseră pacea dezastruoasă, instauraseră republica şi întronaseră „conducerea partidelor". Astfel, „vesticii" erau cei responsabili de toate nenorocirile Germaniei în lumea postbelică, ceea ce era, de fapt, logic, căci erau marionetele ori agenţii plătiţi ai Occidentului în Paris şi Londra, şi ai comunităţii financiare internaţionale în Wall Street şi în City. Avanpostul lor în Germania era parlamentul de la Weimar. Dar cultura germană autentică mai avea o redută în Republică, în persoana preşedintelui Hindenburg, un „estic" *par excellence,* şi în autoritatea Articolului 48. În timp, acest avantaj vital putea fi extins.

Pentru moment însă, „vesticii" triumfau. Weimar era o republică „occidentală". Ea reprezenta mai degrabă civilizaţia decât cultura: civilizaţia era la putere, cultura în opoziţie. Nu este o coincidenţă nici faptul că civilizaţia germană a atins cea mai izbitoare înflorire în anii '20, când Germania a devenit, pentru o scurtă perioadă, centrul mondial al ideilor şi al artei. Acest triumf se pregătea de mult. Germania era de departe naţiunea cel mai bine educată din lume – încă de la sfârşitul secolului al XVIII-lea alfabetizarea trecuse de 50%. În secolul al XIX-lea stabilise progresiv un sistem de învăţământ superior, care în ce privea temeinicia şi diversitatea studiilor nu avea egal. Erau universităţi de faimă internaţională în München, Berlin, Hamburg, Göttingen, Marburg, Freiburg, Heidelberg şi Frankfurt. Intelighenţia liberală germană hotărâse să se retragă din viaţa publică şi politică în anii '60, lăsând câmp liber lui Bismarck şi succesorilor lui. Dar nu emigrase; de fapt, se extinsese, iar când a reînceput să iasă la suprafaţă, chiar înainte de primul război mondial, şi a preluat comanda în 1918, ceea ce a frapat cel mai mult a fost forţa sa policentrală.

Berlinul, cu populaţia sa de patru milioane de locuitori, deţinea,

desigur, supremaţia. Dar, spre deosebire de Paris, nu a absorbit întreaga intelectualitate şi toate energiile artistice ale ţării. În vreme ce Berlinul avea Alexanderplatz şi Kurfürstendamm, mai existau o mulţime de alţi magneţi culturali: Brühl, în Dresda, Junfernstieg în Hamburg, Schweidnitzterstrasse în Breslau sau Kaiserstrasse în Frankfurt. Centrul experimentului arhitectural, faimosul Bauhaus, era la Weimar, mutându-se mai târziu la Dessau. Cel mai important centru al studiilor artistice, Institutul Warburg, era la Hamburg. Dresda avea una dintre cele mai bune galerii de artă din lume, precum şi cea mai importantă operă europeană, condusă de Fritz Busch, unde şi-au avut premierele două dintre operele lui Richard Strauss. În München erau o mulţime de teatre, precum şi o altă mare galerie; era oraşul principalei reviste satirice, *Simplicissimus* şi al lui Thomas Mann, marele romancier. *Frankfurter Zeitung* era cel mai bun ziar al Germaniei, iar Frankfurtul era un mare centru de teatru şi operă (la fel ca Münchenul); şi alte oraşe, precum Nürnberg, Darmstadt, Leipzig şi Düsseldorf au asistat la premierele unora dintre cele mai importante piese ale anilor '20.[344]

Ceea ce distingea în mod special Berlinul era teatrul său, de departe cel mai bogat din lume în anii '20, cu o puternică tentă politică. Preeminenţa lui a început înainte de război, odată cu domnia lui Max Reinhardt la Deutsches Theater, dar în 1918 republicanismul s-a instaurat complet. Unii dramaturgi erau revoluţionari angajaţi, ca Friedrich Wolf şi Ernst Toller, care lucrau pentru „Teatrul proletar" al lui Erwin Piscator şi la care scenograf era George Grosz. Bertolt Brecht, a cărui piesă *Tobe în noapte* a fost pusă în scenă pentru prima dată la Berlin în 1922, pe când el avea douăzeci şi patru de ani, scria alegorii politice. Îl atrăgea la comunism violenţa acestuia, motiv pentru care îl atrăgea şi gangsterismul american şi pentru care prietenul său, Arnolt Bronnen, era atras de fascism; Brecht şi-a inventat o „uniformă" proprie, prima îmbrăcăminte „de stânga" – şapcă de piele, ochelari cu ramă de oţel, haină de piele. În 1928, când a fost pusă în scenă *Opera de trei parale,* pe care a scris-o împreună cu compozitorul Kurt Weill, a stabilit un record absolut pentru o operă, jucându-se patru mii de spectacole în Europa într-un singur an.[345] Dar cele mai multe dintre piesele de succes din Berlin erau scrise de liberali sofisticaţi, care se făceau remarcaţi mai degrabă prin faptul că

erau „îndrăzneţi", pesimişti, măcinaţi de probleme şi, mai presus de orice, „deranjanţi", decât direct politici: oameni ca Georg Kaiser, Carl Sternheim, Arthur Schnitzler, Walter Hasenclever, Ferdinand Bruckner şi Ferenc Molnar.[346] Uneori „dreapta culturală" se arunca asupra câte unei piese, ca atunci când a încercat să tulbure premiera la *Der fröhliche Weinberg (Vesela podgorie)* de Carl Zuckmayer (cel care a scris şi scenariul la *Îngerul albastru).* Dar conservatorii obiectau de fapt la teatru ca întreg, căci în Berlin nu s-a pus în scenă nicio piesă de orientare de dreapta sau naţionalistă. După vizionarea unei piese de Gerhart Hauptmann, un prefect de poliţie german a rezumat reacţia Germaniei culturale: „Întregul curent ar trebui lichidat."[347]

Berlinul era, de asemenea, capitala mondială a operei şi a filmului, domenii înrudite. Era plin de regizori de primă mână, impresari, dirijori şi producători: Reinhardt. Leopold Jessner, Max Ophuls, Victor Barnowsky, Otto Klemperer, Bruno Walter, Leo Blech, Joseph von Sternberg *(Îngerul albastru),* Ernst Lubitsch, Billy Wilder *(Emil şi detectivii),* Fritz Lang *(Metropolis).* În proiectarea şi realizarea scenografiei şi a costumelor, în efectele de lumină, în performanţa muzicii orchestrale şi corale, în atenţia acordată detaliilor, Berlinul nu avea rival nicăieri. Pentru premiera operei *Wozzeck,* scrisă de talentatul discipol al lui Arnold Schönberg, Alban Berg, care a avut loc la Opera de Stat din Berlin în 1925, dirijorul Erich Kleiber a insistat să se facă nu mai puţin de 130 de repetiţii.[348] La Festivalul de Muzică de la Berlin din 1929, au participat Richard Strauss, Bruno Walter, Furtwängler, Georg Szell, Klemperer, Toscanini, Gigli, Casals, Cortot şi Thibaud.[349] Pe acest fundal de talent, măiestrie şi competenţă, Germania a putut dezvolta cea mai importantă industrie de film din lume, producând mai multe filme în anii '20 decât tot restul Europei la un loc; 646 numai în anul 1922.[350]

Şi mai remarcabil a fost succesul Germaniei în artele vizuale. În 1918 Walter Gropius a devenit director al Şcolii de Arte şi Meserii din Weimar şi a început să-şi pună în practică teoria asupra *Gesamtkunstwerk,* sau a operei de artă totale, un termen folosit pentru prima dată de Wagner, dar aplicat aici, prin analogie cu catedrala medievală, folosirii concomitente a picturii, arhitecturii, mobilierului, prelucrării sticlei şi metalului, a sculpturii, bijuteriei şi ţesăturilor. Noţiunea izvora din renaşterea

goticului, dar atmosfera de la Bauhaus era dictată de folosirea funcţională a ultimelor materiale şi tehnici de construcţie. După cum formula unul dintre profesori, Lothar Schreyer, „Simţeam că literalmente construiam o lume nouă". A atras multe talente: Klee, Kandinsky, Mies van der Rohe, Oskar Schlemmer, Hannes Meyer; Bartók, Hindemith, Stravinski erau printre artiştii vizitatori.[351]

De fapt, ceea ce a părut atât de inovator în Weimar şi i-a dat acea forţă specială a fost instituţionalizarea modernismului. În gama întreagă a artelor, Weimar era mai puţin ostil modernismului decât orice altă societate sau orice sistem politic. Cele mai importante muzee din Germania au început să cumpere tablouri şi sculpturi moderne, teatrele de operă încurajau atonalitatea. Otto Dix a devenit profesor de arte plastice în Berlin, Klee în Düsseldorf, Kokoschka în Dresda. La fel de importantă în procesul de acceptare a modernismului a fost opera teoreticienilor şi istoricilor artei, precum Carl Einstein, W.R. Worringer şi Max Dvorák, care au plasat abstracţionismul şi expresionismul în contextul tradiţiei artistice europene. Ca rezultat, Berlinul rivaliza cu Parisul, întrecându-l chiar, ca centru al expoziţiilor de pictură modernă. Galeria condusă de Herwath Walden şi soţia sa, Else Lasker-Schüler, care publicau şi revista *Der Sturm,* era mai întreprinzătoare decât oricare dintre cele de pe Rive Gauche, expunându-i pe Leger, Chagall, Klee, Kurt Schwitters, Moholy-Nagy şi Campendonck. *Neue Sachlichkeit,* sau noul realism, care a înlocuit expresionismul muribund în 1923, stârnea mai mult interes decât mişcările pariziene.[352]

Exista, de fapt, o supremaţie culturală modernistă în Republica de la Weimar. Acest lucru în sine îi provoca în mare măsură pe „estici". Ei au numit-o *Kulturbolschewismus.* Tot timpul războiului, presa ultrapatriotică germană avertizase că înfrângerea avea să aducă triumful artei, literaturii şi filosofiei occidentale „decadente", căci Lloyd George şi Clemenceau abia aşteptau să ajungă la Berlin ca să le bage pe gât germanilor cubismul. Acum iată că se întâmpla întocmai! Weimar era marele câmp de luptă pe care modernismul şi tradiţionalismul se luptau pentru supremaţie în Europa şi în lume, pentru că în Weimar noul avea instituţiile, sau măcar unele dintre ele, de partea sa. De asemenea, şi legea: legea cenzurii de la Weimar, deşi încă severă, era probabil cea mai

puţin represivă din Europa. Filme ca *Îngerul albastru* nu ar fi putut rula la Paris. Spectacolele din teatrele de revistă şi cluburile de noapte din Berlin erau cel mai puţin inhibate din toate capitalele importante. Piesele, romanele şi chiar picturile atingeau teme ca homosexualitatea, sado-masochismul, travestiul şi incestul; în Germania, scrierile lui Freud au fost cel mai complet absorbite de către intelighenţia şi au penetrat gama cea mai largă a exprimărilor artistice.

Intelighenţia de stânga căuta adesea deliberat să întărite „gânditorii de dreapta" ai Germaniei. Fuseseră sufocaţi atât de multă vreme de înţelepciunea convenţională a armatei, Bisericii, tribunalelor şi academiilor; acum era rândul celor din afară, care deveniseră, într-un mod ciudat şi oarecum fără precedent, cei dinăuntrul societăţii de la Weimar. În *Die Weltbühne,* cea mai inteligentă şi mai elocventă dintre noile reviste, erau ridicate în slăvi libertatea sexuală şi pacifismul, iar armata, statul, universitatea, Biserica şi, mai presus de toate, confortabila clasă de mijloc a industriaşilor erau brutalizate şi ridiculizate. Revista publica articolele lui Kurt Tucholsky, un scriitor satiric pe care mulţi îl comparau cu Heine şi a cărui peniţă acidă se înfigea mai des şi mai eficient sub pielea „esticilor" decât a oricărui alt scriitor – era echivalentul verbal al temutelor caricaturi ale lui George Grosz. El scria: „Nu există secret al armatei germane pe care nu l-aş dezvălui bucuros unei puteri străine."[353] Tucholsky era extraordinar de talentat. El intenţiona să producă durere, să stârnească ură şi furie. Şi reuşea.

Acest război de tranşee cultural, purtat fără a ţine seamă de Convenţia de la Geneva, necruţător în răutatea, animozitatea şi cruzimea sa, era calculat să trezească atavismul „esticilor". Abordarea de către ei a domeniului public era paranoică. Paranoia fusese, într-o oarecare măsură, creată în mod deliberat de Bismarck. Dar cu mult înainte de 1914 ea devenise instinctivă şi la ordinea zilei, Reichul fiind obiectul conspiraţiilor politice, economice, militare şi culturale la scară internaţională. Catastrofa războiului, departe de a exorciza fanteziile, părea să le confirme. Şi iată acum Germania nobilă, neajutorată şi suferindă, lovită de înfrângere şi torturată de batjocura gloatei cosmopolite care părea să controleze toate căile de acces la platformele artelor şi, prin conspiraţie secretă, înlocuia sistematic noţiunea germană

de *Kultur* cu propria şi blestemata ei *Zivilisation.* Nemulţumirea a crescut continuu în anii ’20 şi a fost rezumată extraordinar într-o carte numită *Kurfürstendamm,* scrisă de Friedrich Hussong şi publicată la câteva săptămâni după venirea la putere a naziştilor:

> S-a petrecut un miracol. Nu mai sunt aici... Ei pretindeau a fi *Geist**-ul german, cultura germană, prezentul şi viitorul germane. Ei reprezentau Germania în faţa lumii, vorbeau în numele ei. [...] Tot restul era greşit, inferior, un *Kitsch* regretabil, un filistinism odios. [...] Ei stăteau întotdeauna în rândul întâi. Ei învesteau cavaleri ai spiritului şi ai europenismului. Ceea ce ei nu permiteau nu exista. [...] Ei se „făceau” pe ei înşişi şi pe ceilalţi. Oricine îi servea putea fi sigur de succes. Apărea pe scenele lor, scria în jurnalele lor, i se făcea publicitate în toată lumea; marfa îi era recomandată, fie că era vorba de brânză ori de relativitate, de pudră ori de *Zeittheater†*, de medicamente patentate ori de drepturile omului, de democraţie ori de bolşevism, de propagandă în favoarea avorturilor ori împotriva sistemului juridic, de muzica putredă a negrilor ori de dansuri în pielea goală. Pe scurt, nu a existat niciodată o dictatură mai neruşinată decât aceea a intelighenţiei democratice şi a *Zivilisationsliteraten.*[354]

Bineînţeles, ceea ce accentua şi întărea paranoia era credinţa că cultura Republicii de la Weimar era inspirată şi controlată de evrei. De fapt, nu era întregul regim o *Judenrepublik‡!* Exista prea puţin temei pentru această din urmă concluzie, care se baza pe teoriile contradictorii că evreii dominau atât bolşevismul, cât şi reţeaua capitalistă internaţională. Evreii, ce-i drept, se aflaseră în primele rânduri ale primelor mişcări comuniste. Dar în Rusia ei au pierdut teren în mod constant după venirea la putere a bolşevicilor, iar în 1925 regimul era deja antisemit. Şi în Germania evreii, deşi avuseseră un rol vital în crearea Partidului Comunist (KPD), au fost înlăturaţi rapid după ce acesta s-a organizat ca

---

* Spirit (*n.t*).

† Teatrul timpului *(n.t.).*

‡ Republică a evreilor *(n.t.).*

partid de masă. La alegerile din 1932, când a propus 500 de candidaţi, niciunul nu era evreu.[355] Nici la celălalt capăt al spectrului, în industria şi finanţele germane, evreii nu erau importanţi în mod special. Convingerea că ar fi fost se baza pe misterioasa legătură dintre Bismarck şi consilierul său financiar, Gerson von Bleichröder, evreul care a organizat banca Rothschild şi altele pentru a finanţa războaiele Germaniei.[356] Dar în anii '20 evreii erau rareori implicaţi în finanţele guvernamentale. Oamenii de afaceri evrei se ţineau departe de politică. Marile afaceri erau reprezentate de Alfred Hugenberg şi de Partidul Popular Naţionalist German, care era antisemit. Evreii au fost foarte activi în întemeierea regimului de la Weimar, dar după 1920 unul dintre puţinii evrei care aveau funcţii înalte era Walther Rathenau, iar el a fost asasinat doi ani mai târziu.

În cultură însă lucrurile stăteau altfel. Nimic nu este mai exasperant decât o tiranie culturală, reală ori imaginară, iar în cultura weimareză „ea" putea fi identificată în mod plauzibil cu evreii. Cel dintre ei care era urât mai tare, Tucholsky, era evreu. La fel şi alţi critici şi lideri de opinie importanţi, precum Maximilian Harden, Theodor Wolff, Theodor Lessing, Ernst Bloch şi Felix Salten. Aproape toţi regizorii de film foarte buni erau evrei şi cam jumătate dintre dramaturgii de mare succes, ca Sternheim şi Schnitzler. Evreii erau dominanţi în spectacolele de divertisment şi încă mai mult în critica teatrală, un punct foarte dureros pentru „estici". Erau mulţi artişti evrei străluciţi şi foarte mediatizaţi: Elizabeth Bergner, Ema Sack, Peter Lorre, Richard Tauber, Conrad Veidt şi Fritz Kortner, de exemplu. Evreii deţineau ziare importante, precum *Frankfurter Zeitung* în Frankfurt, *Berliner Tageblatt* şi *Vossische Zeitung.* Ei conduceau cele mai influente galerii de artă. Erau puternici mai cu seamă în activitatea editorială, care (după magazinele universale din marile oraşe) era poate domeniul comercial în care evreii au ajuns cel mai aproape de dominaţie. Cele mai bune edituri liberale, precum Malik Verlag, Kurt Wolff, Cassirers, Georg Bondi, Erich Reiss şi S. Fischer, erau patronate sau conduse de evrei. Erau o serie de romancieri evrei importanţi şi cu mult succes: Hermann Broch, Alfred Döblin, Franz Werfel, Arnold Zweig, Vicki Baum, Lion Feuchtwanger, Bruno Frank, Alfred Neumann şi Ernst Weiss, precum şi Franz Kafka, pe care

inteligheţia îl punea alături de Proust şi Joyce şi faţă de care „esticii" aveau o aversiune aparte. În toate domeniile artei, fie că era vorba despre arhitectură, sculptură, pictură sau muzică, unde schimbarea fusese mai bruscă şi mai incompatibilă cu gusturile conservatoare, evreii luaseră activ parte la transformare, deşi arareori deţinuseră controlul. Singura excepţie, poate, a fost muzica, unde Schönberg era acuzat că „asasinează" tradiţia germană; dar chiar şi aici, mult mai faimosul şi inovatorul său discipol, Berg, era un catolic arian. Cu toate acestea putem spune, fără îndoială, că cultura weimareză ar fi fost destul de diferită, şi infinit mai săracă, fără elementul său evreiesc, şi există cu siguranţă destule dovezi care fac ca o teorie a conspiraţiei culturale evreieşti să pară plauzibilă.[357]

Acesta a fost principalul motiv pentru care antisemitismul a avut o evoluţie atât de uluitoare în Germania din perioada regimului de la Weimar. Până la Republică, antisemitismul nu era o boală la care Germania să fie considerată predispusă. Rusia era ţara pogromurilor; Parisul era oraşul inteligheţiei antisemite. Antisemitismul pare să-şi fi făcut apariţia în Germania în anii '70 şi '80 ai secolului la XIX-lea, într-o vreme când tipul determinist al filosofului social folosea principiul darwinist al selecţiei naturale pentru a emite „legi" care să explice schimbările colosale aduse de industrializare, apariţia megalopolisului şi înstrăinarea maselor proletare uriaşe şi fără rădăcini. Creştinismul se mulţumea cu o singură figură a urii pentru a explica răul: Satana. Credinţele laice moderne aveau însă nevoie de demoni umani, şi încă de mai multe categorii. Inamicul, pentru a fi plauzibil, trebuia să fie o întreagă clasă ori rasă.

Inventarea termenului de „burghezie" de către Marx a fost cea mai cuprinzătoare dintre aceste teorii ale urii şi a continuat să furnizeze un fundament pentru toate mişcările revoluţionare paranoice, fie ele naţionalist-fasciste sau internaţionalist-comuniste. Antisemitismul teoretic modern era un derivat al marxismului, implicând o selecţie (din raţiuni de interese naţionale, politice sau economice) a unei anumite părţi a burgheziei ca obiect al atacului. Era o chestiune mai degrabă emoţională decât o analiză pur şi simplu în funcţie de clasă, şi de aceea Lenin a folosit lozinca „Antisemitismul este socialismul proştilor". Dar în ce priveşte raţionalitatea, nu prea aveai de ales între cele două. Lenin

spunea, de fapt, că întreaga burghezie, nu numai evreimea, era vinovată pentru relele omenirii. Şi este semnificativ că toate regimurile marxiste, care sunt bazate pe explicaţii paranoide ale comportamentului uman, degenerează mai devreme sau mai târziu în antisemitism. Pe scurt, noul antisemitism făcea parte din sinistra deviere de la repartizarea responsabilităţii individuale spre ideea de vină colectivă – renaşterea, în veşmânt modern, a unuia dintre instinctele cele mai primitive şi mai barbare, bestiale chiar. Este foarte ciudat că, atunci când şi-a făcut apariţia în Germania noul antisemitism, printre cei care l-au atacat a fost şi Nietzsche, mereu în căutare de substitute laice, pseudoraţionale pentru impulsul religios autentic. El a denunţat „aceşti ultimi speculanţi ai idealismului, antisemiţii [...] care năzuiesc să stârnească toate elementele bovine ale unei naţiuni folosind greşit cel mai ieftin dintre trucurile propagandei, o atitudine morală”[358].

Dar dacă antisemitismul modern nu era în niciun caz un fenomen specific german, existau forţe puternice care îi favorizau dezvoltarea acolo. Naţiunea germană modernă era, într-un anumit sens, creaţia militarismului prusac. În altul, era expresia naţională a mişcării romantice germane, care punea accentul pe *Volk*,* pe mitologia acestuia şi pe plasarea lui în peisajul german, în special pădurile sale întunecoase, misterioase. Mişcarea germană *Volk* data din epoca napoleoniană şi încă din 1817 ardea cărţile „străine”, care corupeau „cultura *Volk*”. De fapt, de la mişcarea *Volk* a luat Marx conceptul său de „alienare” în capitalismul industrial. Un *Volk* avea un suflet, care era derivat din habitatul său natural. După cum arăta autorul de romane istorice Otto Gemlin, într-un articol apărut în *Die Tat,* organ al mişcării *Volk* romantice, „pentru fiecare popor şi fiecare rasă, peisajul rural devine peisajul său propriu, specific”[359]. Dacă peisajul este distrus ori *Volk*-ul se desparte de el, sufletul moare. Evreii nu erau un *Volk* pentru că ei îşi pierduseră sufletul: le lipseau „rădăcinile”. Acest contrast a fost exploatat cu mare ingeniozitate de un profesor bavarez de istorie antică, Wilhelm Heinrich Riehl, într-o serie de volume numite *Locuri şi oameni,* publicate în anii ’50 şi ’60 ai secolului al XIX-lea.[360] Adevărata bază a *Volk*-ului era ţăranul. Puteau fi,

* Popor (*n.t.*).

bineînţeles, şi muncitorii, dar ei trebuiau să fie „meşteşugari” organizaţi în bresle locale. Proletariatul, pe de altă parte, era creaţia evreilor. Neavând un peisaj al lor, ei îl distrugeau pe al altora, făcând ca milioane de oameni să fie dezrădăcinaţi şi minaţi în oraşe uriaşe, care se apropiau cel mai bine de ideea lor de „peisaj”. „Dominaţia marelui oraş”, scria Riehl, „va fi echivalentul dominaţiei proletariatului”; mai mult, oraşele mari aveau să se unească în întreaga lume, formând o „burghezie mondială” şi un „proletariat mondial”, conspirând să distrugă tot ce avea un suflet, tot ce era „natural”, în special peisajul german şi ţărănimea lui.[361]

Mişcarea *Volk* a dat naştere la o grămadă de romane „ţărăneşti” antisemite, din care cel mai cunoscut este *Der Wehrwolf* (1910) al lui Herman Löns, a cărui acţiune se petrece în timpul Războiului de Treizeci de Ani şi care îi înfăţişează pe ţărani întorcându-se împotriva opresorilor lor din oraşe precum lupii: „Ce sens are civilizaţia? Un smalţ subţire, sub care natura îşi urmează cursul, aşteptând până când apare o fisură şi poate erupe la suprafaţă.” „Oraşele sunt mormântul germanismului.” „Berlinul este domeniul evreilor.” Evreii funcţionau printre ţărani ca negustori de vite, cămătari sau intermediari, şi primul antisemitism politic organizat a apărut în partidele ţărăneşti şi în *Bund der Landwirte* sau Uniunea Fermierilor. Hitler era un cititor avid al „romanelor ţărăneşti”, în special al operelor lui Dieter Eckhart, care a adaptat *Peer Gynt* în germană, şi ale lui Wilhelm von Polenz, care şi el îi identifica pe evrei cu cruzimea şi alienarea societăţii industriale moderne.

De fapt, antisemitismul german era într-o mare măsură o mişcare de „întoarcere la ţară”. Existau şcoli *Volk* speciale, care puneau accentul pe viaţa în aer liber. În munţii Harz şi în alte locuri au fost construite „Teatre montane”, modelate după amfiteatrele naturale, pentru „ceremonii *Volk*” dramatizate şi alte spectacole, o activitate pe care naziştii au adoptat-o mai târziu pe o scară uriaşă şi cu mare stil. Primele mişcări de tineret, în special extrem de populara *Wandervögel,* zăngănind la ghitară şi făcând excursii la ţară, au căpătat o coloratură antisemită, mai cu seamă când au invadat şcolile şi universităţile. Mişcarea „oraşului-grădină” din Germania a fost condusă de un antisemit violent, Theodor Fritsch, care a publicat *Catehismul antisemit,* lucrare ce a avut patruzeci de ediţii, între

1887 şi 1936 şi pe care naziştii o numeau *Der Altmeister,* maestrul. Până şi mişcarea nudistă, sub impulsul simbolurilor ariane şi nordice, a căpătat un iz antisemit.[362] De fapt, în Germania anilor '20 existau două tipuri distincte de nudism: nudismul „evreiesc", simbolizat de dansatoarea neagră Josephine Baker, care era heterosexual, comercial, cosmopolit, erotic şi imoral; şi nudismul antisemit, care era german, *völkisch,* nordic, nonsexual (uneori homosexual), pur şi virtuos.[363]

Este, într-adevăr, imposibil să enumerăm toate varietăţile de ingrediente care, începând din anii '80 ai secolului al XIX-lea, au fost amestecate în fiertura otrăvitoare a antisemitismului german. Spre deosebire de marxism, care era în esenţă o mişcare cvasireligioasă, antisemitismul german era un fenomen cultural şi artistic, o formă de romantism. Eugen Diederichs, editorul lui *Die Tat* din 1912, a fost acela care a creat sintagma „noul romantism", răspunsul la expresionismul evreiesc. El a publicat *Der Wehrwolf* şi, în casa lui din Jena, înconjurat de intelectuali din Mişcarea de Tineret, purta pantaloni în dungi albe şi negre şi turban; el a lansat zicala „Democraţia este o civilizaţie, în timp ce aristocraţia înseamnă cultură". El a contribuit, de asemenea, la transformarea lui Nietzsche într-un erou antisemit. Au fost comise acte îndrăzneţe de furt literar. *Germania* lui Tacitus a fost transformată într-un text *völkisch* embrionar; lucrările lui Darwin erau contorsionate într-o justificare „ştiinţifică" pentru „legile" rasiste, exact cum Marx le „prădase" pentru a le transforma în „legi" de clasă. Dar erau şi o mulţime de mentori autentici. Paul de Lagarde predica o religie germanistică dezbărată de creştinism pentru că acesta fusese iudaizat de Sfântul Pavel, „Rabinul". Julius Langbehn propovăduia că evreii asimilaţi erau „o ciumă şi o holeră", care otrăveau creativitatea artistică a *Volk*-ului: ei trebuiau exterminaţi sau reduşi la starea de sclavie împreună cu alte rase „inferioare".[364] Atât Houston Stewart Chamberlain cât şi Eugen Dühring insistau asupra necesarului „barbarism" sau element gotic în autoapărarea germană împotriva decadenţei evreieşti şi asupra importanţei „purităţii" şi idealismului panteonului nordic. Chamberlain, pe care Hitler avea să-l viziteze când era pe patul de moarte pentru a-i săruta mâinile, în 1927, susţinea că Dumnezeu înflorea în rasa germană, iar Diavolul în cea evreiască, polii Binelui şi Răului. Teutonii moşteniseră

idealurile aristocratice greceşti şi dragostea de dreptate a romanilor, adăugând eroismul şi tăria lor morală. Astfel, rolul lor era să lupte şi să distrugă cealaltă rasă, singura, care mai avea o puritate şi o Voinţă de Putere egale: evreii. Aşadar, evreul nu era un personaj de farsă, ci un duşman de moarte, implacabil: germanii trebuiau să smulgă întreaga putere a industriei şi tehnologiei moderne din mâinile evreilor, pentru a-i distruge complet.[365] Unii dintre teoreticienii rasişti germani erau marxişti, precum Ludwig Woltmann, care a transformat lupta de clasă marxistă într-o luptă de rasă internaţională şi pleda pentru ridicarea maselor prin elocvenţă şi propagandă, spre a-i mobiliza pe germani să întreprindă cuceririle necesare ca să le asigure supravieţuirea şi proliferarea ca rasă: „Rasa germană a fost aleasă să domine pământul."

Pe scurt, în anii '20, orice lider politic din Germania care voia să facă din antisemitism un agent al „Voinţei sale de Putere" îşi putea construi campania pornind de la o selecţie uriaşă de sloganuri, idei şi fantezii, care se acumulaseră de-a lungul a mai bine de jumătate de secol. Tratatul de la Versailles însuşi a revitalizat disputa îndreptând spre Germania un val mare de evrei speriaţi din Rusia, Polonia şi teritoriile cedate de Germania. Astfel, ea a devenit o „problemă" urgentă, care cerea „soluţii". Şi acestea nu lipseau. Au existat propuneri pentru a stabili impozite de două ori mai mari pentru evrei; izolare sau apartheid; o revenire la sistemul de ghetto; legi speciale, evreii care le încălcau urmând să fie spânzuraţi; o interzicere absolută a căsătoriilor mixte între germani arieni şi evrei. Un bestseller al anului 1918 a fost cartea lui Arthur Dinter *Die Sünde wider das Blut (Păcatul împotriva sângelui),* care descria cum nişte evrei bogaţi au violat puritatea rasială a unei femei ariene. Chemările la exterminarea evreilor au devenit frecvente şi populare, iar pamfletele antisemite circulau cu milioanele. Au fost multe incidente violente, dar când, în 1919, poliţia bavareză a cerut instrucţiuni privind atitudinea pe care s-o ia faţă de antisemitism, Berlinul a răspuns că nu există remediu, căci „acesta îşi are rădăcinile în diferenţa de rasă care desparte tribul israelit de *Volk*-ul nostru"[366].

Evreii au încercat totul pentru a contracara otrava. Unii şi-au crescut copiii ca să devină meşteşugari sau agricultori. S-au înrolat în armată. Au încercat ultraasimilarea. Un poet evreu, Ernst Lissauer, a scris faimosul

imn *Urâţi Anglia.* Au căzut în extrema opusă şi au încercat sionismul. Sau au format organizaţii evreieşti militante, ligi studenţeşti, cluburi rivale. Dar fiecare politică provoca mai multe probleme decât rezolva, căci antisemitismul era proteic, cu multe capete, şi imun la logică şi evidenţă. După cum formula Jakob Wassermann: „În zadar căutăm obscuritatea. Ei spun: laşii, ei se furişează în ascunzătoare, purtaţi de conştiinţa lor rea. În zadar mergem printre ei şi le întindem mâna. Ei spun: de ce-şi permit aşa ceva, cu tupeul lor de evrei? În zadar le suntem loiali ca tovarăşi de arme ori concetăţeni. Ei spun: au mai multe feţe, pot lua orice formă ori înfăţişare. În van îi ajutăm să scuture lanţurile sclaviei. Ei spun: fără îndoială, asta le aduce profit. E în zadar să contracarăm otrava."[367] Mortitz Goldstein susţinea că era inutil să expui lipsa de temei a „dovezilor" antisemite: „Ce s-ar câştiga? Conştiinţa faptului că ura lor e autentică. Atunci când toate calomniile vor fi fost respinse, toate distorsionările rectificate, toate ideile false despre noi anulate, antipatia va rămâne ceva irefutabil."[368]

Înfrângerea Germaniei în 1918 avea să dezlănţuie o căutare de ţapi ispăşitori, de trădare a străinilor din rândurile *Volk*-ului. Chiar şi fără dovezi suplimentare, evreii, întruchiparea „civilizaţiei" occidentalizante, au fost distribuiţi automat în acest rol. Dar existau şi dovezi! Influxul de evrei în perioada postbelică era o nouă diluare a *Volk*-ului, prevestind un nou asalt asupra martirizatei sale culturi. Weimarul însuşi nu furniza el zilnic dovezi, în parlament, pe scenă, în noile cinematografe, în librării, în reviste şi ziare, în galerii de artă, oriunde se întorcea germanul obişnuit, derutat, că această conspiraţie cosmopolită, corupătoare şi omniprezentă prelua puterea asupra Reichului? Cine se mai putea îndoi că se apropia o criză care cerea soluţii extreme?

În acest moment ideea unei rezolvări violente a conflictului dintre cultură şi civilizaţie a început să pună cu adevărat stăpânire pe mintea unora dintre germani. Şi aici, din nou, actul fatal al lui Lenin, care a pornit ciclul violenţei politice în 1917, şi-a adus morbida contribuţie. Antisemitismul se arătase întotdeauna defensiv. Acum, propunerile lui de a se folosi violenţa, şi încă pe scară uriaşă, puteau fi justificate ca fiind defensive. Căci se credea în general, nu numai în Germania, ci în întreaga Europă Centrală şi de Est, că bolşevismul era inspirat şi condus de evrei

şi că ei controlau partidele comuniste şi regizau revoluţiile şi mişcările roşii ori de câte ori acestea apăreau. Troţki, cel mai feroce dintre bolşevici, cel care a condus de fapt puciul de la Petrograd, era neîndoielnic evreu; la fel şi alţi câţiva lideri ruşi.

Evreii jucaseră un rol important în revolta spartakistă din Berlin, în guvernul sovietic de la München şi în revoltele eşuate din alte oraşe germane. Acolo unde faptele erau greu de cunoscut, intervenea imaginaţia. Astfel, numele adevărat al lui Lenin era Issachar Zederblum. Revoluţia roşie ungară nu era condusă de Bela Kun, ci de un evreu pe nume Cohn. Teroarea roşie a lui Lenin a fost un dar nepreţuit pentru extremiştii antisemiţi, mai ales că majoritatea numeroaselor ei victime erau ţărani, iar cel mai fanatic şi mai devotat dintre terorişti Ceka era evreul leton Latsis. Münchenul a devenit acum capitala antisemită a Germaniei, pentru că îndurase teroarea bolşevico-evreiască a lui Kurt Eisner şi a bandei sale. *Münchener Beobachter,* din care a evoluat mai târziu nazistul *Völkischer Beobachter,* era specializat în povestiri despre atrocităţile gărzilor roşii, ca de exemplu răstignirea preoţilor de către Kun sau Cohn, folosirea unei „ghilotine mobile" şi aşa mai departe. Şi multe dintre articolele de ziare cu relatări din Rusia erau, bineînţeles, perfect adevărate. Ele formau un soclu solid, pe care se putea ridica un strălucitor monument de fantezie. Hitler avea să folosească în curând foarte eficient frica provocată de Teroarea roşie, insistând, iar şi iar, că comuniştii omorâseră deja 30 de milioane de oameni. Faptul că adăugase un zero nu schimba în niciun fel realitatea acelor prime, cumplite cifre. El îşi prezenta militantismul naţional-socialist ca pe o reacţie de protecţie şi ca pe o lovitură de preîntâmpinare. Era „pregătit să opună terorismului venit din partea marxiştilor un terorism de zece ori mai mare"[369]. Iar în acest „terorism mai mare" evreii aveau să fie vânaţi nu ca victime inocente, ci ca reali sau potenţiali terorişti.

Plaga antisemitismului, care se apropia de cea de-a treia sa etapă în epoca Weimar, nu era singura slăbiciune a politicii germane de masă. Statul german era o creatură uriaşă cu un creier mic şi limitat. „Esticii", urmând exemplul lui Bismarck, au grefat pe statul militar prusac un stat al bunăstării care dădea muncitorilor drepturi egale la asigurări sociale şi asistenţă medicală. Spre deosebire de ideea occidentalistă liberală a

libertăţii de alegere şi a pensiilor private bazate pe salarii mari, el impunea varianta paternalistă a securităţii universale şi obligatorii. Statul era atât infirmieră cât şi sergent-major. Era o umbră falnică asupra vieţii oamenilor obişnuiţi şi relaţia lor cu el era una de dependenţă şi docilitate. Industriaşii germani au aprobat din toată inima această idee a statului-gardian, supraveghind cu fermă dar binevoitoare solicitudine vieţile cetăţenilor săi.[370] Social-democraţii germani nu au făcut nimic pentru a opri această tendinţă totalitaristă când au ajuns, pentru scurtă vreme, la putere în 1918. Dimpotrivă; au întărit-o. Republica de la Weimar a deschis nişte ferestre, dar nu l-a încurajat pe cetăţean să se aventureze în afara penumbrei custodiei statului.

Cine se afla la comanda acestui aparat imens şi atotstăpânitor, acum că „esticii" erau în opoziţie? Răspunsul: nimeni. Birocraţii erau instruiţi pe fronturile prusace. Ei urmau regulile, şi când aveau îndoieli aşteptau ordine.

Arhitecţii Republicii de la Weimar nu au făcut nicio încercare de a schimba acest tipar şi a încuraja funcţionarii de stat să dezvolte un simţ al autonomiei morale. Probabil s-au temut că funcţionarii noului regim ar putea fi tentaţi să nu se mai supună noilor lor stăpâni parlamentari. Cu orice prilej ei erau îndemnaţi să privească supunerea ca virtute supremă. Într-o faimoasă conferinţă ţinută în 1919, Max Weber insista: „Onoarea funcţionarului de stat stă în capacitatea lui de a executa conştiincios ordinul autorităţilor superioare." Numai politicianul avea dreptul şi datoria de a exercita responsabilitatea personală.[371] E greu de conceput un sfat mai prost pentru potentaţii germani. Evident, el a fost urmat, până la amarul sfârşit din 1945.

Abdicarea morală a birocraţilor ar fi putut să nu conteze atât de mult dacă politicienii ar fi urmat cealaltă jumătate a sfatului lui Weber. Dar parlamentarii nu au asigurat niciodată conducerea sigură şi viguroasă de care ar fi fost nevoie pentru a face din Republica de la Weimar un succes. Când aveau îndoieli, ei reveneau mereu la Articolul 48, care a fost folosit pentru prima dată în august 1921 pentru interzicerea mitingurilor antirepublicane. Era ca şi cum ar fi fost conştienţi tot timpul că cea mai mare parte a poporului avea rezerve faţă de Weimar, vedea în elitele sale lachei ai Aliaţilor, *Erfüllungspolitiker* –, oameni angajaţi să ducă la

îndeplinire prevederile unui tratat detestat. Adesea dădeau impresia că împărtăşeau ei înşişi aceste îndoieli. Socialiştii au stabilit acest tipar de la bun început. Chemaţi la putere pentru prima dată în 1918, ei nu au făcut nicio încercare reală de a schimba structurile de bază ale unei ţări copleşitor de autoritare. Liderii Partidului Socialist al Germaniei (SPD) erau oameni harnici şi respectabili: Ebert – şelar, Noske – împletitor de coşuri, Wels – tapiţer, Severing – lăcătuş, Scheidemann – tipograf. Erau plicticoşi, lipsiţi de imaginaţie, luaţi în zeflemea de intelighenţia de stânga, dispreţuiţi de universitari. Au renunţat la putere extrem de uşor îndată ce mişcarea de centru-dreapta şi-a recăpătat vigoarea. Le lipsea Voinţa de Putere.

În plus, ei au fost dezechilibraţi încă de la început de hotărârea extremei stângi de a urma exemplul lui Lenin şi de a opta pentru violenţă împotriva parlamentarismului în iarna lui 1918–1919. Vedem aici, încă o dată, consecinţele dezastruoase care apar când oamenii folosesc politica forţei întrucât sunt prea nerăbdători pentru politica argumentelor. Puciul stângist i-a făcut pe social-democraţi să comită o greşeală fatală. Temându-se să folosească unităţile armatei, care s-ar fi putut dovedi rebele, Gustav Noske a cerut vechiului înalt Comandament să-i pună la dispoziţie un *Freikorps* format din ofiţeri demobilizaţi. Acesta a fost alcătuit, bineînţeles, fără întârziere. Miniştrii SPD au conferit astfel legitimitate unei mişcări care deja se extindea în Est, unde comunităţile germane de colonişti germani se luptau cu polonezii, şi care era din start violent şi incorigibil anti-Weimar. Curând au apărut nu mai puţin de şaizeci şi opt de astfel de corpuri, uneori numite *Bund* sau *Orden,* cu latente scopuri sociale şi politice şi cu gustul luptelor de stradă. Unul, *Bund Wehrwolf,* se lupta cu francezii – şi cu socialiştii – în Ruhr. Altul, *Jungdeutscher Orden,* avea deja 130 000 de membri în 1925.[372] Dintr-un astfel de *Orden,* condus de Karl Harrer, au apărut naziştii, Hitler transformându-l într-un partid de masă, cu SA sau Cămăşile Brune ca o amintire a originilor sale în *Freikorps.*[373]

Aproape inevitabil, revoltele eşuate ale stângii, care au dus la legalizarea *Freikorps* şi la recâştigarea încrederii de către cei de dreapta, au produs la rândul lor un puci militar. Acesta a avut loc în martie 1920, fiind condus de Wolfgang Kapp, un vechi prieten al lui Tirpitz şi

cofondator, împreună cu acesta, al Partidului Patriei în 1917. Aproximativ jumătate din armată îl sprijinea pe Kapp, dar politicienii de dreapta şi funcţionarii de stat au refuzat să i se alăture, şi după patru zile el a fugit în Suedia. Din nefericire, extrema stângă optase din nou pentru violenţă în loc să sprijine noile instituţii republicane. În Ruhr au ridicat o „Armată Roşie" de 50 000 de muncitori, singura dată în întreaga istorie a Weimarului când marxiştii au putut să pună pe picioare o forţă militară considerabilă. Apariţia acestui corp le-a oferit comandanţilor armatei o ocazie neaşteptată de a recâştiga reputaţia acesteia de apărătoare a legii şi ordinii. În aprilie ea a intrat în Ruhr şi l-a recucerit de la marxişti, după brutalităţi îngrozitoare de ambele părţi. Ca rezultat, controlul armatei a trecut din mâinile singurului general republican de încredere, Walther Reinhardt, în acelea ale unui reacţionar *Junker,* generalul Hans von Seeckt, devotat distrugerii Tratatului de la Versailles. Seeckt s-a apucat imediat să consolideze „relaţia rusă", eschivându-se de la clauzele din Tratat de limitare a armamentului, construind fabrici de armament secrete în Rusia, proces accelerat de semnarea Tratatului de la Rapallo în 1922. De asemenea, el a epurat armata de elementele ei republicane, concediindu-i pe ofiţerii şi pe soldaţii care se opuseseră puciului lui Kapp pentru „încălcarea disciplinei".[374] El a transformat armata dintr-un instrument neutru din punct de vedere politic în matricea unui stat nou, antirepublican, care avea să implementeze vechiul program al „esticilor". Astfel, armata a scăpat de sub controlul Weimarului şi a trecut în opoziţie. Când preşedintele Ebert l-a întrebat pe Seeckt în 1923 care este poziţia armatei, acesta a răspuns: *„Reichswehr*-ul stă în spatele meu."[375]

Reînvierea dreptei s-a reflectat curând în politică. La alegerile din iunie 1920 votul social-democraţilor a căzut, vechea coaliţie de la Weimar a pierdut puterea şi de atunci încolo cei care creaseră Republica au încetat s-o mai controleze. Mai gravă era erodarea guvernării legii. Sistemul juridic, care nu agrease niciodată Republica, a hotărât, asemeni armatei, să treacă în opoziţie. Înfăptuitorii puciului lui Kapp nu au fost niciodată judecaţi. Mai mult, evenimentele din primăvara lui 1920 au sporit sensibil tendinţa judecătorilor, deja observabilă în anul precedent, de a trata violenţa politică, devenită acum endemică în Germania, dintr-o perspectivă politică selectivă. Ei argumentau că, de vreme ce violenţa era

generată de stânga, o reacţie violentă a dreptei era într-un anumit sens menită să apere ordinea publică şi, prin urmare, era justificată. Datorită terorii lui Lenin, acest mod de a vedea lucrurile era împărtăşit de multă lume în Germania, aşa încât juriile tindeau să-i susţină pe judecători. Acelaşi argument a permis prezentarea antisemitismului ca „defensiv". Dar, bineînţeles, a făcut exact jocul asasinilor de dreapta din *Freikorps, Bund* şi *Orden* şi a ajutat la transformarea Germaniei dintr-o societate extraordinar de supusă legii într-una extraordinar de violentă. Statisticile făcute în 1922 pentru o perioadă de patru ani (1919–1922) arată că au fost comise 354 de crime de către dreapta şi 22 de către stânga. Cei răspunzători pentru fiecare dintre crimele stângii au fost aduşi în faţa justiţiei; zece dintre ei au fost executaţi, iar alţi douăzeci şi opt au primit sentinţe în medie de cincisprezece ani. Dintre crimele dreptei, 326 n-au fost rezolvate niciodată; cincizeci de criminali au mărturisit, dar din aceştia mai bine de jumătate au fost achitaţi în ciuda mărturisirii; iar douăzeci şi patru au primit condamnări în medie de patru luni.[376]

Pe scurt, dreapta putea practica violenţa fără a se teme de răspunderea în faţa legii. Judecătorii şi juraţii simţeau că participă la lupta dintre cultura germană şi civilizaţia străină: era drept să recunoşti că violenţa ar putea fi o reacţie legitimă la provocarea culturală. Astfel, când marele jurnalist liberal Maximilian Harden, care era şi evreu, a fost aproape omorât în bătaie de doi mardeiaşi în 1922, prezumtivii ucigaşi au primit doar o sentinţă fictivă. Apărarea a susţinut că Harden a provocat atacul prin „articole nepatriotice", iar juriul a acordat „circumstanţe atenuante".

De ce aveau juriile, care reprezentau oamenii obişnuiţi din clasa de mijloc din Germania, tendinţa de a lua partea „esticilor" împotriva „vesticilor"? Unul dintre motivele principale era ceea ce fuseseră învăţaţi la şcoală, aceasta reflectând tonul politic al universităţilor. Tragedia Germaniei moderne este un exemplu pentru pericolele care se ivesc atunci când se permite ca viaţa universitară să fie politizată şi profesorii să-şi proclame „ataşamentul". Fie că se înclină spre stânga sau spre dreapta, rezultatele sunt la fel de dezastruoase, căci în oricare dintre cazuri fântânile adevărului sunt otrăvite. Universităţile şi mai ales corpul profesoral erau în proporţie copleşitoare de partea conceptului de *Kultur.* Juriştii şi profesorii de limbă şi literatură germană erau profund

naţionalişti. Istoricii erau cei mai răi dintre toţi. Heinrich von Treitschke scrisese despre întâlnirea Germaniei cu destinul şi îi prevenise pe evrei să nu stea în calea „tinerei naţiuni". Influenta sa lucrare *Istoria Germaniei în secolul al XIX-lea,* o lucrare wilhelmistă clasică, a fost publicată într-o nouă ediţie populară, în tiraj mare, în 1920. Istorici contemporani ca Erich Mareks, Georg von Below şi Dietrich Schäfer mai celebrau încă realizările lui Bismarck (aniversările victoriei de la Sedan şi întemeierea imperiului erau ambele sărbătorite prin zile libere în universităţi), iar lecţiile pe care le învăţaseră din primul război mondial se concentrau în jurul lipsei de „neînduplecare" a Germaniei. Ei sprijineau mitul „înjunghierii pe la spate". Comunitatea universitară ca întreg era ca o seră pentru mitologia naţionalistă. În loc să încurajeze autocritica şi scepticismul, profesorii chemau la „înviere spirituală" şi propuneau panacee.[377]

Printr-un simplu ghinion, cartea cea mai citită şi mai influentă în Germania anilor '20 era *Declinul Occidentului* de Oswald Spengler, un profesor de şcoală absurd şi pedant. El şi-a conceput cartea în 1911, ca avertisment împotriva optimismului nejustificat al germanilor. A scris-o în timpul războiului, anticipând victoria Germaniei. Primul volum a apărut de fapt în 1918, când înfrângerea i-a conferit o uluitoare relevanţă şi actualitate. Astfel, a devenit bestseller. Esenţa cărţii era darwinismul social. El definea opt culturi istorice şi susţinea că li se aplicau „legile morfologiei". Ultima, cultura Vestului, prezenta deja simptome de decădere, precum democraţia, plutocraţia şi tehnologia, indicând că „civilizaţia" prelua ştafeta de la „cultură". Părea să explice de ce Germania fusese înfrântă. Vestea, de asemenea, venirea unei epoci de război nemilos, în care aveau să se ridice noi Cezari, iar democraţii şi umanitariştii aveau să fie înlocuiţi de noi elite de eroi oţeliţi care vor căuta nu câştigul personal, ci servirea comunităţii.[378] Acestei cărţi i-a urmat, în 1920, un eseu senzaţional, *Prusianism şi socialism,* care chema la un socialism naţional fără clase, în care întregul popor să muncească împreună, sub un dictator. Era exact tipul de discurs pe care începea să-l propună Mussolini în Italia.

O completare perfectă la analiza lui Spengler a fost opera a alţi doi importanţi „estici". Carl Schmitt, cel mai important reprezentant al filosofiei germane a dreptului, care a scris un puhoi de cărţi şi articole în

acei ani, nu contenea să scoată în evidenţă argumentul că ordinea nu va putea fi restabilită decât atunci când se va acorda prioritate nevoilor statului şi nu căutării unei „libertăţi" iluzorii. Reichul nu avea să fie în siguranţă până când Weimarul nu era remodelat ca un stat autoritarist în jurul principiului cuprins în Articolul 48.[379] Acest punct de vedere a fost reafirmat dintr-o perspectivă istorică de către istoricul culturii Arthur Möller van den Bruck într-o carte strălucită publicată în 1923. Germanii, susţinea el, erau cei mai importanţi creatori ai Europei. Primul lor Reich, imperiul medieval, formase Europa. Cea de-a doua creaţie, cea a lui Bismarck, era artificială pentru că admisese coruperea liberalismului: evident, acesta fusese motivul pentru care nu rezistase testului. Weimar nu era decât un interludiu al haosului. Acum germanii aveau o nouă şansă: epurând societatea de liberalism şi capitalism, ei puteau construi cel de-al treilea şi ultimul stat care avea să întruchipeze toate valorile Germaniei şi să dureze o mie de ani. El şi-a intitulat acest remarcabil exerciţiu de profeţie istorică *Cel de-al treilea Reich.*[380]

Stimulaţi de profesorii lor, studenţii germani, în medie cam 100 000 în perioada Weimar, au făcut o primire entuziastă acestor filosofii „estice". Ideea că masa studenţească este, dintr-un punct de vedere constituţional, depozitarul idealismului umanist nu ar supravieţui unui studiu al perioadei Weimar.

După foştii ofiţeri, studenţii reprezentau principala sursă de forţă a extremiştilor violenţi, în special de dreapta. Politica studenţilor a fost dominată de mişcarea *Hochschulring* de extremă dreaptă pe tot parcursul anilor '20, până când aceasta a fost înlocuită de nazism.[381] Extremiştii de dreapta au început prin a converti câţiva studenţi din fiecare campus, transformându-i în activişti cu normă întreagă, plătiţi ca să nu înveţe. Activiştii puteau apoi să controleze masa de studenţi. Naziştii s-au descurcat mult mai bine printre studenţi decât în rândurile populaţiei ca întreg, iar victoriile lor electorale erau întotdeauna precedate de promovări în campus, studenţii dovedindu-se cei mai buni prozeliţi ai lor. Studenţii vedeau nazismul ca pe o mişcare radicală. Le plăcea egalitarismul lui. Le plăcea şi antisemitismul lui. De fapt, studenţii erau mai antisemiţi şi decât clasa muncitoare, şi decât burghezia. Majoritatea asociaţiilor studenţeşti germane îi excluseseră pe evrei încă dinainte de

1914. În 1919 fraternităţile au subscris la „Hotărârea Eisenach", care prevedea că obiecţia rasială faţă de evrei era de neînfrânt şi nu putea fi înlăturată prin botezare. În anul următor ei i-au deposedat pe studenţii evrei de „onoarea" duelului. În 1922 autorităţile Universităţii din Berlin au anulat o slujbă comemorativă în cinstea lui Wather Rathenau, care fusese asasinat, pentru a nu risca o demonstraţie studenţească violentă. Această politică de liniştire în faţa violenţei studenţilor a devenit modelul anilor '20, rectorii şi facultăţile preferind să cedeze întotdeauna la cele mai scandaloase cerinţe ale liderilor studenţilor decât să rişte să aibă necazuri. În 1929, universităţile trecuseră aproape integral în tabăra „estică".

În faţa acestei masive ridicări de forţe sociale, pe ce se puteau baza „vesticii"? Nu erau mulţi pregătiţi să moară pentru Weimar sau măcar să pledeze în favoarea sa. Liberalii, după cum a spus unul dintre ei, „făcuseră mariajul cu Republica fără să o iubească". Pentru ei, ea nu făcea decât să umple golul lăsat de dispariţia monarhiei, până apărea ceva mai bun. Chiar şi Max Weber, înainte de moartea sa în 1920, a recunoscut că ar fi preferat o democraţie pacifistă sub conducerea unui om puternic uneia parlamentare care presupunea că va fi slabă sau coruptă, ori şi una şi alta. După cum spunea avocatul liberal münchenez, profesorul Hans Nawiasky, Republica era un copil născut în dureri, de a cărui venire nu se putea mândri nimeni.[382] Ea nu a putut fi separată niciodată în minţile oamenilor de originile ei tragice şi detestabile.

Stânga avea cel mai mult de pierdut dacă Weimarul eşua – de fapt, ei aveau cel mai mult de câştigat dacă-l făceau să reuşească –, dar extrema stângă, cel puţin, nu a putut fi convinsă niciodată să aprecieze acest lucru. Cicatricele lui 1919 nu s-au vindecat niciodată, iar elementele leniniste îi urau pe social-democraţi, pe care au început să-i numească „social-fascişti" din 1923, cu mai multă pasiune decât oricine dintre cei aflaţi mai la dreapta spectrului politic. Ei nu au întârziat să recunoască în fascism un fenomen nou şi extrem de periculos, dar au refuzat să facă vreo distincţie între conservatorii clasei de mijloc care erau pregătiţi să acţioneze în cadrul legii şi sălbaticii din plan politic care se aflau chiar în afara ei. Marxiştii nu au înţeles nici semnificaţia antisemitismului. Şi aici minţile le-au fost înceţoşate de sistemul narcotic al lui Marx. Marx

acceptase mult din mitologia antisemitismului prin aceea că respingea iudaismul ca o reflectare a epocii cămătăreşti a capitalismului. La venirea revoluţiei, el era sortit să dispară: „evreul" ca atare nu va mai exista.[383] Ca rezultat al acestui raţionament absurd, marxiştii evrei – Troţki, Luxemburg, Paul Axelrod, Otto Bauer, Julius Martov – s-au simţit obligaţi să respingă autodeterminarea naţională pentru evrei, în timp ce o susţineau pentru toţi ceilalţi.[384] Era o perversitate dureroasă în această negare crasă a naturii. După cum formula istoricul evreu Simon Dubnow: „Cât de mult trebuie să se urască pe sine un evreu care recunoaşte dreptul oricărei naţionalităţi şi limbi la autodeterminare, dar se îndoieşte de el sau chiar îl neagă pentru propriul său popor, a cărui «autodeterminare» a început acum trei mii de ani."[385] Văzând în evrei o non-problemă, marxiştii au expediat şi antisemitismul, tot ca pe o non-problemă. Ei au intrat astfel în cea mai mare criză ideologică din istoria europeană, aruncându-şi creierii pe fereastră. A fost un caz de dezarmare intelectuală unilaterală.

Cu toate acestea, distrugerea Republicii nu a fost inevitabilă. Ar fi supravieţuit aproape sigur dacă dreapta radicală nu ar fi produs un geniu politic. Tragedia principală a istoriei lumii moderne este că atât republica rusă cât şi cea germană au găsit în Lenin şi Hitler adversari de un calibru excepţional, care întruchipau Voinţa de Putere într-un grad unic în timpurile noastre. Bineînţeles, apariţia unei astfel de figuri nu a fost nicidecum o surpriză pentru „exaltaţii" dreptei germane. Toţi discipolii lui Nietzsche erau de acord că un *Führer* va fi necesar şi va apărea ca un Mesia. El era văzut precum Cavalerul din celebra stampă a lui Dürer, *Cavalerul, Moartea şi Diavolul.* În *Omul de stat creştin,* Wilhelm Stapel îl prezenta ca pe un conducător, războinic şi preot în acelaşi timp, împodobit cu calităţi carismatice.[386]

Realitatea era oarecum diferită. Hitler era total nereligios şi nu-l interesa deloc etica sau onoarea. El credea în determinismul biologic, aşa cum Lenin credea în determinismul istoric. El considera că rasa, şi nu clasa, era adevăratul principiu revoluţionar al secolului al XX-lea, aşa cum naţionalismul fusese în al XIX-lea. Avea o provenienţă similară cu a lui Lenin. Şi tatăl lui era un birocrat mărunt, un funcţionar de vamă austriac de la graniţa cu Bavaria. Hitler, ca şi Lenin, era produsul unei

epoci tot mai obsedate de politică. El nu a încercat niciodată serios să-şi câştige existenţa prin orice alte mijloace şi se simţea cu adevărat în largul său, ca şi Lenin, într-o lume în care obţinerea puterii prin conspiraţie, agitaţie şi forţă era principalul ţel şi unica satisfacţie a existenţei. Dar, în acea lume pustie şi tristă, el, ca şi Lenin, era stăpân. Avea acelaşi egoism intelectual, aceeaşi lipsă de îndoieli în ce privea propria-i persoană, aceeaşi cruzime în relaţiile personale, aceeaşi preferinţă pentru forţă în locul discuţiei şi, mai important încă, aceeaşi ştiinţă de a combina devotamentul absolut faţă de un scop pe termen lung cu oportunismul abil. Cei doi împărtăşeau chiar un anume puritanism: Hitler, ca şi Lenin (şi spre deosebire de Mussolini), avea prea puţină vanitate personală şi nu era corupt de falsa strălucire a puterii.

Dar într-o anumită privinţă esenţială ei erau foarte diferiţi. În timp ce Lenin era tipul religios de revoluţionar, Hitler era un romantic. De fapt, el era un artist. Intelectualii liberali au fost îngroziţi, în 1939, când Thomas Mann, într-un eseu strălucit numit *Fratele Hitler,* l-a comparat cu artistul romantic arhetipal (aşa cum era descris în *Vie de Bohème,* a lui Henri Murger, să spunem) şi se întreba: „N-ar trebui oare, chiar şi împotriva voinţei noastre, să recunoaştem în acest fenomen un aspect al caracterului artistului?”[387] Totuşi comparaţia este valabilă şi revelatoare. Explică multe lucruri despre hitlerism care altfel ar rămâne obscure. Hitler se ocupa de pictură cu foarte puţină măiestrie şi fără succes. Nu în asta consta talentul său. Dar reacţiile lui erau de obicei acelea ale unui artist atât în respingere, cât şi în atracţie. Când tatăl îl lua la locul său de muncă, el se simţea plin de „dezgust şi ură”; era „o cuşcă guvernamentală” unde „nişte bătrâni stăteau îngrămădiţi unul peste altul, ca nişte maimuţe”.[388] A înţeles că avea o misiune politică atunci când a ascultat pentru prima dată un spectacol cu primul succes al lui Wagner, *Rienzi,* despre un om de rând care devine tribun al poporului în Roma secolului al XIV-lea, dar este ucis de nobilii invidioşi pe un capitoliu în flăcări: „Atunci a început”, a spus el mai târziu.[389] Pare să fi conceput „soluţia finală” pentru evrei în decorul fantastic al castelului gotic de la Werfenstein în Austria, unde un călugăr răspopit, Jörg Lanz von Liebenfels, elabora un program sistematic de înmulţire şi exterminare de rasă „pentru extirparea omului-animal şi propagarea

omului nou superior", şi ducea lupta de rasă „înfigând cuţitul castrării până-n plăsele". Este semnificativ că Lanz pretindea că atât Lenin cât şi Hitler se aflau printre discipolii săi, văzând o analogie între exterminarea claselor „aruncate la lada de gunoi a istoriei" şi rasele eliminate prin programe de control al reproducerii, două forme de darwinism social.[390] Hitler era de asemenea foarte iscusit în a le exploata în avantajul său. Dar clasa nu se afla în centrul visului său politic pentru că nu era un concept vizual. Rasa era.

Hitler pare să fi abordat întotdeauna politica în termenii imaginilor vizuale. Ca şi Lenin sau, mai degrabă, ca şi Stalin, era un practicant remarcabil al celui mai radical viciu al secolului: ingineria socială – ideea că fiinţele omeneşti pot fi nivelate ca betonul. Dar în cazul lui Hitler aceste scheme satanice aveau întotdeauna o dimensiune artistică. Plănuind un imperiu mondial cu centrul în Berlin, avea în minte mai întâi uriaşele structuri de stat ale capitalei, iar acestea erau apoi modelate până în cel mai mărunt detaliu.[391] Când, în timpul războiului, Hitler dădea indicaţii pentru transformarea politică, demografică şi economică a zeci de milioane de kilometri pătraţi ai Europei, până la Urali, el vorbea în termeni elaboraţi despre grădinile babiloniene care aveau să împodobească oraşele rasei stăpânitoare.[392] Era foarte caracteristic pentru el că a pus un arhitect să se ocupe de producţia de război. De fapt ar fi trebuit să fie el însuşi arhitect. Când vorbea despre dorinţa sa ca lumea să fie „schimbată temeinic şi în toate componentele ei", el gândea vizual şi în termeni concreţi, ca o extindere a visului său de-o viaţă de a reconstrui Linzul, oraşul său natal. Tot ceea ce a realizat de fapt acolo a fost un pod nou: dar aproape până în ultima sa zi în bunker, el a studiat planuri pentru transformarea oraşului. Se gândea din când în când că se va retrage, „după război", şi principala sa misiune fiind îndeplinită, va resistematiza oraşe şi va superviza proiecte de construcţii publice.

Abordarea artistică a lui Hitler era absolut esenţială pentru succesul său. Fanatismul de tip religios al lui Lenin nu ar fi dat niciodată rezultate în Germania. Germanii erau poporul cel mai bine educat din lume. Era foarte greu să le cucereşti mintea. Inima lor, sensibilitatea lor erau ţinte mai uşoare. Forţa lui Hitler era că împărtăşea cu atât de mulţi germani devotamentul faţă de imaginile naţionale noi şi vechi: păduri înceţoşate

în care creşteau titani blonzi; sate zâmbitoare sub umbra castelelor ancestrale; oraşe-grădină ridicându-se din mahalale cu aspect de ghetou; Walkirii călare, Walhalle în flăcări, noi naşteri şi zori în care strălucitoare structuri milenare aveau să se ridice din cenuşa trecutului şi să reziste secole de-a rândul. Hitler avea în comun cu germanul de rând gustul pentru acele multvisate imagini pe care le implantase aproape un secol de propagandă naţionalistă.

Este probabil adevărat că înclinaţiile lui culturale au fost sursa succesului său. Ura populaţiei faţă de cultura Weimarului era o sursă uriaşă de energie politică, pe care a folosit-o cu încântare. Teoria lui Lenin că trebuia să renunţi la muzică pentru a te concentra asupra politicii ar fi fost de neînţeles pentru el. În Germania, muzica era politică; în special opera. Hitler ilustrează adevărul că există o relaţie strânsă între talentele de arhitect şi cele teatrale. Instinctele lui romantic-artistice l-au condus la redescoperirea unui adevăr aproape la fel de vechi ca şi *polis-ul* însuşi, care cu siguranţă există încă de pe vremea faraonilor: că prezentarea conducătorului carismatic, fie el monarh al Renaşterii sau politician democrat modern, este cel puţin tot atât de importantă ca şi ideile. Unul dintre motivele pentru care Hitler îl admira pe Wagner era că a învăţat atât de multe de la el, mai ales din *Parsifal,* care a devenit un model pentru apariţiile sale de efect. Lecţia pe care a învăţat-o pe frontul de Vest a fost că războaiele puteau fi pierdute sau câştigate prin propagandă: un gând care i-a inspirat faimosul capitol al şaselea din *Mein Kampf.* Scopul oricărei propagande, scria el, este „o încălcare a libertăţii de voinţă a omului”[393]. Acest lucru se putea realiza prin „farmecul misterios” al Bayreuthului, „crepusculul artificial al bisericilor catolice gotice”, şi el a folosit ambele aceste efecte; dar a furat şi trucurile lui Reinhardt şi ale altor producători dispreţuiţi ai Weimarului, precum şi metodele cinematografice ale lui Fritz Lang. Scenele discursurilor sale erau proiectate şi montate cu un profesionalism demn de invidiat; atenţia acordată detaliului era fanatică. Hitler era primul care să aprecieze forţa amplificării şi diabolismul reflectoarelor: el pare să fi inventat conceptul de *son et lumière* şi să-l fi folosit cu un efect zdrobitor la marile lui mitinguri nocturne. A importat costumaţia şi insignele politice din Italia lui Mussolini, dar le-a perfecţionat, astfel încât uniformele hitleriste

rămân standardul excelării în somptuozitate totalitaristă. Atât stalinismul, cât şi maoismul au imitat punerile în scenă ale lui Hitler, întrecându-le în dimensiuni, dar nu în stil.

Ca star al acestor spectacole lirice, Hitler făcea repetiţii cu tot atât de mult profesionalism. Mitul „oratorului nebun" era neîntemeiat. Hitler s-a controlat întotdeauna cât se poate de bine. Ideea i s-a părut însă folositoare pentru când avea de-a face cu străinii, căci oameni precum Neville Chamberlain erau extrem de uşuraţi atunci când îl întâlneau pe Hitler în carne şi oase şi descopereau că e în stare să poarte discuţii normale şi rezonabile. Dar toate aceste efecte de „nebun" erau plănuite cu grijă. El a spus în august 1920 că scopul său era să folosească „înţelegerea calmă" pentru a-i „şfichiui şi incita pe cei călăuziţi de instincte"[394]. Studia întotdeauna acustica sălilor în care vorbea. Având o memorie excelentă, îşi învăţa discursurile pe dinafară (deşi avea şi notiţe complete). Exersa în faţa unei oglinzi şi îl punea pe fotograful partidului să-l surprindă în acţiune ca să poată studia pozele. Te înfiori gândindu-te ce-ar fi putut face cu ajutorul televiziunii, şi e ciudat că nu i-a impulsionat dezvoltarea: Berlin-Witzleben a produs un spectacol de televiziune încă din 8 martie 1929. Hitler folosea gesturi de orator, rare în Germania la vremea aceea, pe care le copia de la Ferdi Weiss, un actor comic münchenez specializat în spectacole date prin localuri. Îşi programa să ajungă târziu, dar nu prea târziu. În prima perioadă se descurca excelent cu cei care îl întrerupeau şi folosea foarte mult umorul sarcastic.[395] Mai târziu a ţintit la imaginea profetului inspirat şi a redus drastic conţinutul politic specific al discursurilor sale. Sora lui Nietzsche, Elizabeth, pe care a vizitat-o la Weimar, spunea că i-a făcut impresia mai degrabă a unui lider spiritual decât a unuia politic.[396] Dar stilul lui nu era atât acela al unui teolog cât al unui reanimator: ziaristul american H.R. Knickerbocker îl compara cu „Billy Sunday".[397] Un observator scria la vremea aceea: „Hitler nu ţine niciodată discursuri politice în adevăratul sens al cuvântului, ci numai filosofice."[398] De fapt, el nu schiţa un program şi nu tăcea promisiuni; mai degrabă cerea un angajament. El vedea în politică un mobilizator al voinţelor. Ascultătorul îşi supunea voinţa liderului său, care i-o înapoia revigorată. După cum spunea el: „Voinţa, dorinţele, precum şi forţa a mii de oameni sunt acumulate în fiecare individ. Cel

care intră la un astfel de miting îndoindu-se şi şovăind pleacă întărit pe dinăuntru: a devenit un liant al comunităţii."

Atingem aici un punct important. Hitler, ca şi Lenin, nu avea decât dispreţ pentru democraţia parlamentară sau pentru orice alt aspect al liberalismului. Dar în timp ce Lenin insista că o elită ori chiar un singur individ reprezenta voinţa proletariatului în virtutea *gnosis*-ului ei/lui, Hitler nu se opunea ca vocea democraţiei să se exprime într-o formă mai puţin metafizică. Într-un anumit sens el credea în democraţia participantă şi chiar a practicat-o un timp. De fapt, Hitler nu avea de ales decât să obţină puterea, într-o oarecare măsură, prin mijloace democratice. Într-un rar moment de sinceritate, Lenin a spus odată că numai o ţară ca Rusia putea fi cucerită atât de uşor cum o făcuse el. Germania era cu totul altceva. Ea nu putea fi violată. Ea trebuia sedusă.

Lui Hitler i-a luat ceva timp să descopere asta. Educaţia lui politică merită să fie studiată mai în amănunt. În Viena dinainte de 1914 el şi-a însuşit socialismul şi antisemitismul. Socialismul l-a luat de la celebrul primar social-creştin Karl Lueger, care a imitat şi a îmbunătăţit politica socială a lui Bismarck pentru a crea un stat al bunăstării în miniatură: în cincisprezece ani a dat Vienei un transport excelent, un sistem educaţional şi de securitate socială, spaţii verzi şi un milion de noi locuri de muncă. Era prefigurarea întregii politici interne a lui Hitler până în 1939: folosirea uriaşului stat paternalist pentru a convinge masele să renunţe la libertate în schimbul securităţii. Lueger era şi el antisemit, dar un alt politician vienez, pangermanistul Georg von Schönerer, a fost cel care l-a învăţat pe Hitler să pună „soluţia" la „problema evreiască" în centrul politicii sale: Schönerer cerea legi antievreieşti, iar adepţii săi purtau pe lanţul de la ceas o insignă cu un evreu spânzurat.

Cel de-al treilea element, care l-a transformat pe Hitler în „esticul" arhetipal, s-a adăugat în timpul războiului. Ludendorff credea cu tărie în educaţia politică a soldaţilor. El îi îndoctrina cu ideea unei vaste expansiuni spre Est, care, aşa cum arătase Tratatul de la Brest-Litovsk, era posibilă. Hitler a devenit un reprezentant entuziast al acestei viziuni, a extins-o şi a adaptat-o pentru a include în realizarea ei „soluţia finală" la „problema evreiască". A rămas cel mai important element al întregului său program de acţiune, axa atacului în jurul căreia se învârtea tot restul.

Proiectul lui Ludendorff pentru o armată politizată a fost una din multele idei pe care Lenin le-a adoptat cu entuziasm, numind comisari politici până la nivel de batalion. Armata germană, la rândul ei, a readoptat-o după înăbuşirea revoltelor comuniste de la începutul lui 1919. Departamentul Politic al comandamentului districtului München l-a făcut pe Hitler unul dintre primii „ofiţeri de instrucţie politică" după zdrobirea sovietului de la München. Ernst Röhm a fost unul dintre colegii săi. Aceşti doi oameni au profitat din plin de temerile antiroşii autentice din München pentru a transforma oraşul în capitala extremismului german.

În septembrie 1919 Hitler a preluat conducerea unui mic grup proletar numit Partidul Muncitoresc German. Până în aprilie 1920, când a părăsit armata pentru a se dedica exclusiv carierei politice, îl transformase în nucleul unui partid mare, dându-i o politică externă (abrogarea Tratatului de la Versailles, o Germanie mai mare, extinderea spre Est, retragerea cetăţeniei evreilor) şi îi reorganizase obiectivele economice într-un program radical alcătuit din douăzeci şi cinci de puncte: confiscarea profiturilor de război, abolirea câştigurilor nemuncite, preluarea de către stat a trusturilor şi a profiturilor industriei, exproprierea fără compensaţie a terenurilor pentru nevoi naţionale. El a adăugat, de asemenea, cuvintele „Naţional-Socialist" la titulatura partidului. Deşi Hitler folosea uneori cuvintele naţionalism şi socialism ca şi cum ar fi fost interşanjabile, elementul radical şi socialist al programului său a rămas întotdeauna puternic. El nu a fost niciodată, în niciun sens, un politician burghez ori conservator sau un reprezentant ori apărător al capitalismului. Şi nici Partidul Nazist nu reprezenta clasa mic-burgheză. Istoricii moderni au discutat aprins în ce măsură acest partid era atrăgător pentru clasa muncitoare.[399] Adevărul pare a fi că naziştii activi erau recrutaţi dintre nemulţumiţii din toate clasele, cu excepţia ţăranilor şi a fermierilor. Dintr-un total de 4 800 de membri în 1923, 34,5% aparţineau clasei muncitoare, 31% clasei mic-burgheze, 6,2% erau funcţionari de stat mărunţi, 11,1% funcţionari, 13,6% mici oameni de afaceri şi negustori.[400]

Politica lui Hitler de creare a unui partid al elitei de avangardă la scară mare urma, desigur, modelul experienţei lui Lenin. De fapt, în anumite

aspecte importante el a rămas leninist până la capăt, mai ales în credinţa sa că un partid disciplinat şi puternic centralizat, care să ajungă o culme a autocraţiei, era singurul instrument capabil să ducă la bun sfârşit o revoluţie fundamentală. Odată ajuns la putere, el a pus în mişcare o preluare de către partid a puterii asupra tuturor organismelor societăţii exact aşa cum o făcuse şi Lenin. Şi iniţial el a plănuit să preia puterea la fel ca Lenin în 1917, printr-un puci paramilitar. A fost încurajat în hotărârea sa de succesul marşului lui Mussolini asupra Romei în toamna lui 1922. Un an mai târziu, a considerat că sosise timpul şi în Germania.

În 1923 moneda germană, care se clătina demult pe marginea prăpastiei, a căzut în sfârşit. În 1913 marca germană valora 2,38 dolari americani. În 1918 căzuse la 7 cenţi, iar la mijlocul lui 1922 cu un dolar american cumpărai 100 de mărci. Autorităţile financiare germane dădeau vina pe clauzele privind despăgubirile de război din Tratatul de la Versailles. De fapt, despăgubirile nu aveau nicio legătură directă cu asta. Veniturile publice germane erau nesigure încă de pe vremea lui Bismarck, când acesta îşi finanţase războaiele din împrumuturi, lichidând apoi datoriile prin prăzi de război. S-a încercat aceeaşi tehnică şi în 1914–1918, dar de data asta nu au mai fost niciun fel de prăzi şi Germania s-a trezit cu un munte de datorii publice în poliţe de stat şi o cantitate impresionantă de bani de hârtie în circulaţie. Inflaţia a început cu mult înainte ca măcar să se audă de despăgubiri şi ajunsese la niveluri de hiperinflaţie în 1921, când au devenit scadente primele plăţi. Criza s-a datorat în întregime felului în care Ministerul de Finanţe, instigat de Reichsbank, a permis extinderea creditelor şi a cantităţii de bancnote emise. Nimănui din zona financiară şi de afaceri nu i-a păsat câtuşi de puţin de „marca republicană”. Au speculat şi au comis evaziuni împotriva ei, au exportat capital şi, în cazul industriaşilor, au investit în capital fix cât de repede au putut, împrumutând bani de hârtie. Când Keynes a fost chemat pentru consultanţă în toamna lui 1922 el a propus un remediu drastic pe care o generaţie mai târziu avea să-l numească „monetarism” – guvernul, a spus el, trebuie să echilibreze cu orice preţ bugetul şi să frâneze emiterea de monedă. Acest sfat excelent a fost respins, şi tiparniţele şi-au accelerat ritmul.[401]

Colapsul final al monedei a început în ianuarie 1923 când francezii au

ocupat bazinul Ruhr, populaţia a încetat să lucreze şi guvernul german şi-a asumat responsabilitatea de a plăti în continuare salarii. În vara lui 1923, un congresman american aflat în vizită, A.P. Andrew, observa că primea 4 000 de milioane de mărci pe 7 dolari; o masă pentru două persoane la restaurant costa 1 500 de milioane, plus un bacşiş de 400 de milioane. La 30 noiembrie emisiunea zilnică ajungea la 4 000 de cvintilioane. Băncile luau o dobândă de 35% pe zi pentru împrumuturi şi ofereau deponenţilor una de 18% pe an. Ca rezultat o ţărancă ce a depus o sumă echivalentă cu preţul unei vaci şi a retras-o şase luni mai târziu a descoperit că era mai mică decât preţul unui hering. Micii deponenţi şi posesorii de titluri de stat au pierdut totul. Marii câştigători, în afară de guvern, au fost proprietarii de pământ, care şi-au răscumpărat toate ipotecile, şi industriaşii, care şi-au plătit datoriile în hârtii fără valoare şi au devenit proprietarii absoluţi ai întregului lor capital fix. A fost unul dintre cele mai mari şi mai brutale transferuri din istorie. Responsabilităţile erau clare; beneficiarii fraudei erau uşor de identificat. Cu toate acestea, faptul că publicul german şi mai ales perdanţii, departe de a „dezvolta o conştiinţă proletară" – cum prezisese Marx că se va întâmpla într-un astfel de caz –, dădeau vina pe Tratatul de la Versailles şi pe „speculanţii evrei" este un semn deprimant al obtuzităţii publice în ce privea chestiunile economice.

Evident, o astfel de revoltă a avut rezultate politice. La 13 august Gustav Stresemann, singurul politician weimarez popular, a format o „Mare Coaliţie" de la social-democraţi până la dreapta cât de cât respectabilă. A durat numai o sută de zile. A fost declarată starea de urgenţă şi puterea a fost pusă în mâinile ministrului Apărării. Se vorbea despre un „Marş asupra Berlinului". Dar, aşa cum s-a întâmplat aproape întotdeauna, comuniştii au fost cei care au început ciclul violenţei printr-o revoltă în Saxonia. Hitler a hotărât acum că era timpul să cucerească Bavaria. La 8 noiembrie oamenii lui au înconjurat o berărie în care se întrunea conducerea locală, i-au luat prizonieri pe toţi liderii, i-au constituit într-un nou guvern dictatorial cu el ca şef politic şi Ludendorff şef al armatei şi apoi au intrat în oraş în marş cu 3 000 de oameni. Dar poliţia a deschis focul, marşul s-a dispersat. Hitler a fost arestat şi în cele din urmă condamnat la cinci ani de închisoare în fortăreaţa Landsberg.[402]

Autorităţile nu aveau însă nicio intenţie de a-l lăsa să-şi ispăşească pedeapsa. Hitler a beneficiat de standardele duble care favorizau toţi infractorii „estici". „Prizonierul din Landsberg" era un deţinut popular şi răsfăţat. În loc de uniforma de închisoare el purta *Lederhosen**, o jachetă ţărănească bavareză şi o pălărie de vânătoare verde cu pană. Petrecea până la şase ore pe zi primind un şuvoi constant de vizitatori, inclusiv admiratoare şi politicieni servili. La aniversarea a treizeci şi cinci de ani florile şi pachetele au umplut mai multe încăperi ale fortăreţei, iar celula sa, după spusele unui martor ocular, „arăta tot timpul ca un magazin de delicatese"[403]. Lunile pe care le-a petrecut acolo au fost tocmai cât i-a trebuit ca să scrie *Mein Kampf,* bătând-o „cu două degete la o maşină veche de scris"[404], după cum avea să povestească mai târziu soţia lui Hess, Ilse.

În timp ce Hitler se afla în Landsberg, Germania a trecut printr-o mare schimbare. Pe termen scurt, evenimentele s-au derulat împotriva lui. Noul preşedinte al Reichsbank, dr Hjalmar Schacht, a stabilizat moneda, a introdus o nouă Reichsmark, bazată pe aur şi negociabilă în străinătate, a oprit tipărirea de bancnote şi a tăiat cheltuielile guvernamentale. A făcut, de fapt, ceea ce spusese Keynes cu optsprezece luni înainte. Economia germană, de fapt economia mondială, intra în ape mai liniştite. Următorii cinci ani au fost de expansiune economică constantă şi în consecinţă de o mai mare stabilitate politică: au fost cei mai buni ani din viaţa Weimarului. Din Landsberg, Hitler şi-a dat seama că nu avea să ia puterea în stilul lui Lenin. Trebuia să devină un politician popular. *Mein Kampf* menţiona acest fapt şi indica exact cum avea s-o facă. Dar el a simţit, de asemenea, că anul 1923 fusese un punct de cotitură, care pe termen lung avea să-i fie favorabil. Pentru milioanele de victime, moştenirea Marii Inflaţii avea să fie o ură nestinsă faţă de Weimar şi conducătorii săi, faţă de guvernul „occidentalizator", faţă de Tratat, Aliaţi şi germanii care erau asociaţi cu ei. Clasa de mijloc germană îşi deplasase axa. Prin urmare, cauza occidentală era sortită pieirii; „cultura" avea să prevaleze asupra „civilizaţiei". Hitler a observat această reorientate seismică în remarcabilul capitol al patrulea din *Mein Kampf,* care descrie

---

* Pantaloni de piele (*n.t.*).

„războiul pentru spaţiu vital” dus împotriva Rusiei. „Oprim neîncetata deplasare a Germaniei către Sud şi Vest”, scria el, „şi ne întoarcem privirea spre pământurile din Est. Renunţăm, în sfârşit, la politicile coloniale şi comerciale ale perioadei antebelice şi începem politica fertilă a viitorului.”[405]

Aproape în acelaşi moment în care Hitler scria asta, un englez bizar şi intuitiv ajungea la exact aceeaşi concluzie. La 19 februarie 1924 D.H. Lawrence scria o „Scrisoare din Germania”.[406] Era, spunea el, „ca şi cum viaţa germanică se desprinde încet de contactul cu Europa Occidentală, scurgându-se spre pustiurile Estului”. La ultima sa vizită, în 1921, Germania „era încă deschisă spre Europa. Atunci încă mai aştepta o reunire [...] o reconciliere cu Europa de Vest. Acum asta s-a terminat [...] pozitivismul civilizaţiei noastre a fost distrus. Influenţele care vin vin în mod invizibil din Tartar. [...] Reîntorcându-se la fascinaţia Estului distructiv care l-a produs pe Attila”. El continua:

> ...noaptea simţi lucruri ciudate mişcându-se prin întuneric. [...] E o senzaţie de pericol [...] o senzaţie ciudată, *înfiorătoare* de pericol misterios. [...] Speranţa în pace şi producţie e distrusă. Vechiul curs, vechile afinităţi sunt întrerupte. S-a instaurat un flux cu mult mai vechi. Înapoi, înapoi la polaritatea sălbatică a Tartarului şi departe de polaritatea Europei creştine civilizate. Asta, după părerea mea, s-a întâmplat deja. Şi e un lucru de importanţă mult mai profundă decât orice *eveniment* real. Este părintele următoarei faze de evenimente.

Hotărât să exploateze această nouă polaritate, în rolul său de politician populist, Hitler – care avea o neîndoielnică imaginaţie creatoare – şi-a petrecut ultimele săptămâni în închisoare inventând conceptele de drumuri spectaculoase construite special pentru maşini, viitoarele *Autobahnen* şi de „maşină populară” sau *Volkswagen* care să poarte naţiunea pe aceste drumuri.[407] El a fost eliberat la 20 decembrie 1924 şi, flămând de Wagner, s-a dus direct în casa pianistului Ernst Hanfstängel şi i-a ordonat: „Cântă *Liebestod”.* În dimineaţa următoare a cumpărat un Mercedes cu 26 000 de mărci şi de atunci, până a devenit cancelar, a ţinut morţiş să depăşească fiecare maşină de pe stradă.[408]

4
Decadenţa legitimităţii

În vreme ce asupra Germaniei sufla vântul Estului, alianţa anglo-saxonă se destrăma. La 22 septembrie 1922, la Hotelul Matignon din Paris, a avut loc o scenă îngrozitoare între Raymond Poincaré, primul-ministru francez, şi lordul Curzon, ministrul de Externe britanic. Cu trei zile înainte, francezii îşi retraseseră trupele din Chanak, lăsând micul contingent britanic expus întregii furii a naţionaliştilor lui Atatürk şi, prin urmare, unei inevitabile umiliri. Curzon venise să protesteze.

Cei doi bărbaţi se detestau. Poincaré era purtătorul de cuvânt al *rentier*-ilor francezi – un avocat forsytian, inteligent, prudent, cumpătat, căruia îi plăcea să citeze sfatul dat de Guizot francezilor, *„Enrichissez-vous!"* Era poreclit *L'Avocat de France:* moştenise naţionalismul lui Thiers, a cărui biografie o scria. Lucrul cu care se lăuda cel mai tare era incoruptibilitatea: insista să-şi scrie toate scrisorile de mână şi, ori de câte ori trimitea un mesager oficial în chestiuni particulare, îl plătea din banii lui.[409] Şi Curzon îşi scria singur scrisorile, mii şi mii, stând până târziu în noapte, deoarece nu putea să doarmă din cauza unei lovituri la coloană din anii copilăriei. Şi el era înclinat către parcimonie, controlând riguros cheltuielile pentru gospodărie făcute de lady Curzon, ţinându-şi servitorii din scurt până într-atât încât spunea cameristei cum să şteargă praful ori valetului cum să toarne ceaiul. Dar Poincaré a dat la iveală tot dispreţul său aristocratic faţă de vulgaritatea clasei de mijloc şi lipsa de autodisciplină emoţională a francezilor. În timp ce se certau, Poincaré „şi-a pierdut complet controlul şi timp de un sfert de oră a strigat şi a perorat cât l-a ţinut gura". Lordul Hardinge, ambasadorul britanic, a trebuit să-l conducă pe şocatul Curzon într-o altă încăpere, unde acesta s-a prăbuşit pe o canapea roşie, cu mâinile tremurându-i puternic. „Charley", a spus el, „nu pot să-l suport pe omuleţul ăsta oribil. Nu pot să-l suport. Nu pot să-l suport." Şi lordul Curzon a început să plângă.[410]

Cauza principală a rupturii dintre Anglia şi Franţa a fost tocmai estimarea diferită a probabilităţii unei renaşteri militare a Germaniei. Majoritatea britanicilor îi priveau pe oamenii de stat francezi ca pe nişte paranoici când venea vorba de Germania. „Vă spun eu", a fost auzit spunând Edouard Herriot de către Sir Austen Chamberlain, „mă aştept cu spaimă să reînceapă războiul cu noi în zece ani."[411] Acest punct de vedere al francezilor era împărtăşit şi de membrii britanici ai Comisiei de Control Inter-Aliate, a cărei atribuţie era să supravegheze respectarea articolelor 168–169 ale Tratatului de la Versailles care se refereau la dezarmarea Germaniei. Generalul de brigadă J.H. Morgan raporta în secret că Germania îşi păstrase mai multe din caracteristicile ei antebelice, în special militarismul, decât orice alt stat din Europa.[412] Francezii pretindeau că, de fiecare dată când verificau o declaraţie a Ministerului de Război de la Weimar, descopereau că era neadevărată. Dar rapoartele Comisiei de Control care menţionează încălcări grave nu au fost niciodată publicate; ele au fost, după părerea unora, suprimate în mod deliberat, pentru a veni în sprijinul cauzei generale a dezarmării şi a reducerii cheltuielilor pentru apărare. Ambasadorul britanic în Germania, lordul D'Abernon, un distins militant pentru abstinenţă, era un progerman pasionat, primul dintre Pacifişti; el credea fiecare cuvânt din cartea lui Keynes şi raporta că Germaniei îi era imposibil să ascundă încălcările Tratatului.[413] El nu spunea nimic în rapoartele sale despre companiile pe acţiuni întemeiate de firme germane pentru a produce arme în Turcia, Finlanda, Rotterdam, Barcelona, Bilbao şi Cadiz sau despre aranjamentele făcute de Krupp pentru a fabrica tunuri şi tancuri în Suedia.[414]

Resentimentele francezilor faţă de indiferenţa britanicilor la riscurile unei renaşteri germane au fost realimentate la 16 aprilie 1922, când Germania a semnat Tratatul de la Rapallo cu Rusia. Unul dintre obiectivele secrete ale acestui acord, după cum bănuiau francezii, era extinderea aranjamentelor pentru cofabricarea de arme în Rusia şi chiar antrenarea piloţilor şi tanchiştilor germani acolo. Tratatul conţinea, de asemenea, un mesaj sinistru pentru aliatul estic al Franţei, Polonia, sugerând o înţelegere germano-sovietică împotriva acesteia, care s-a concretizat în cele din urmă în Pactul sovieto-nazist din august 1939.

Rapallo a întărit hotărârea lui Poincaré de a obţine de la Germania despăgubirile cu forţa, dacă era necesar, şi la scurtă vreme după disputa cu Anglia asupra Chanakului a trimis trupe franceze în Ruhr, la 11 ianuarie 1923. O parte din soldaţi erau din Africa franceză, şi unul dintre lucrurile cu care se lăuda Poincaré era că Franţa „nu era o ţară de 40 de milioane de oameni, ci de 100 de milioane". Sistemul feroviar francez din Africa, aşa cum era el, avea ca scop principal transportul rapid al soldaţilor pe frontul european. Faptul că germanii îi urau îndeosebi pe arabii şi pe negrii în uniformă franceză era, pentru francezi, un motiv în plus să-i trimită acolo. Atitudinea tranşantă a Franţei a adus rezultate pe termen scurt la 26 septembrie 1923, când guvernul german a capitulat de fapt în faţa cererilor lui Poincaré. Fiorosul avocăţel, care a deţinut puterea (cu o întrerupere) până în 1929, a fost figura dominantă în politica europeană occidentală în cea mai mare parte a anilor '20 şi se pare că pentru mulţi (inclusiv unii englezi şi americani) a personificat o agresivitate franceză care reprezenta o ameninţare mai mare pentru stabilitatea europeană şi mondială decât orice ar fi putut veni din Germania.

De fapt, tot ce a produs politica lui Poincaré a fost un uriaş resentiment german, care avea să răbufnească în mod sigur în clipa în care puterea Franţei avea să pălească şi o consolidare tocmai a acelor forţe din Germania hotărâte să facă posibilă o renaştere militară. Şi, bineînţeles, imaginea Franţei ca un cocoş de luptă, reluând locul dominant pe care îl ocupase în Europa de la Ludovic al XIV-lea la Napoleon I, era o iluzie. Versailles-ul nu zdrobise Germania lui Bismarck. Ea era în mod inevitabil singura superputere din Europa, acum că Rusia practic încetase – chiar dacă numai temporar – să mai fie o putere europeană. Mai devreme sau mai târziu această superioritate a Germaniei, în oameni, forţă industrială, organizare şi spirit naţional, avea să se manifeste din nou. Singura întrebare era dacă acest lucru urma să se petreacă într-un mod generos ori ostil.

Prin comparaţie, francezii erau slabi. La fel de important, ei se simţeau chiar mai slabi decât erau de fapt. Conştiinţa slăbiciunii, marcată în anii '20 – fanfaronada lui Poincaré era o încercare de a o ascunde –, a devenit obsesivă în anii '30. În secolul al XVII-lea populaţia Franţei fusese

aproape de două ori mai mare decât a oricărei alte ţări din Europa. Următoarea ca mărime – destul de semnificativ – era aceea a Poloniei.[415] Francezii constatau cu melancolie declinul noului lor aliat estic, căruia sperau să-i redea măreţia pentru a echilibra propriul lor declin. În inimile francezilor era săpat adânc faptul că în 1800 încă mai erau naţiunea cea mai numeroasă din Europa, cu singura excepţie a Rusiei. De atunci ei suferiseră un relativ declin alarmant, reflectat în rezultatele unor studii demografice îngrijorătoare care au tot apărut din 1840 încoace. Au fost depăşiţi de austrieci în 1860, de germani în 1870, de britanici în 1900 şi italienii aveau să urmeze, în 1933, făcând din Franţa abia a cincea ţară din Europa. Între 1800, când era de 28 de milioane, şi 1940, populaţia Franţei a crescut cu numai 50%, în timp ce a Germaniei s-a împătrit iar a Marii Britanii s-a triplat.[416]

Primul război mondial, care (după părerea francezilor) fusese impus de Germania Franţei pentru a o distruge definitiv ca Mare Putere, sporise în mod tragic slăbiciunea demografică a Franţei. Fuseseră omorâţi 1 400 000 de oameni – 17,6% din armată, 10,5% din întreaga populaţie masculină activă. Chiar şi cu Alsacia şi Lorena recâştigate, populaţia franceză scăzuse de la 39,6 milioane la 39,12 milioane, în timp ce a Marii Britanii, de exemplu, crescuse cu 2,5 milioane în anii războiului. Cam 1,1 milioane de francezi erau *mutilés de guerre,* permanent incapacităţi. Germanii omorâseră 673 000 de ţărani, răniseră grav încă jumătate de milion, ocupaseră zece *departements* cu o populaţie de 6,5 milioane, transformaseră un sfert din aceasta în refugiaţi, distruseseră clădirile fermelor, măcelăriseră animalele şi luaseră cu ei utilajele când se retrăseseră, şi îi transformaseră pe francezi în muncitori-sclavi în fabricile „Socialismului de Război" al lui Ludendorff, unde rata mortalităţii atingea cei 10% pe an la care s-a ajuns sub nazişti în cel de-al doilea război mondial.[417] Francezii se încovoiau sub greutatea acestor cifre cutremurătoare, care erau făcute să pară şi mai cumplite de strălucirea propriei lor propagande de război.

Francezii care fuseseră loviţi de război au primit despăgubiri mari după aceea, dar felul în care s-a făcut finanţarea, în ciuda tuturor eforturilor lui Poincaré, a produs o inflaţie crescândă care, deşi mai puţin spectaculoasă decât cea din 1923 din Germania, a durat mult mai mult şi

a fost în cele din urmă mult mai dăunătoare moralului naţiunii. Între 1912 şi 1948, preţurile en gros au crescut în Franţa de 105 ori iar preţul aurului de 173 de ori. Raportat la dolar, francul avea în 1939 numai a şaptesprezecea parte din valoarea sa din 1913.[418] Pentru turiştii şi expatriaţii americani şi britanici, Franţa interbelică era un paradis al chilipirurilor, dar pentru francezii care considerau erodarea constantă a rentelor şi economiilor lor drept un motiv în plus pentru a face mai puţini copii era greu. Între 1906 şi 1931 numărul familiilor franceze cu trei sau mai mulţi copii a scăzut drastic, iar în anii '30 cele mai numeroase erau familiile cu un singur copil. În 1936 Franţa avea un procent mai mare de persoane peste şaizeci de ani decât orice altă ţară – 147 la mie, faţă de 129 în Marea Britanie, 119 în Germania, 91 în Statele Unite şi 74 în Japonia.[419]

Franţa sperase să devină mai puternică recuperând Alsacia şi Lorena, cea din urmă cu o mare centură industrială. Dar, bineînţeles, economia celor două provincii fusese integrată în cea a Ruhrului şi a fost profund alterată de separare. În Alsacia preponderent catolică, francezii şi-au îndepărtat clerul atacând germana, limba instruirii religioase. Tindeau să facă aceeaşi greşeală ca şi germanii, comportându-se ca nişte colonizatori. De fapt, ei aveau mai puţin de oferit, căci securitatea socială franceză era mult inferioară celei germane.[420] Franţa era o proastă piaţă pentru industrie, deşi protejată. Controalele severe al împrumuturilor, impuse în 1914 şi neridicate niciodată, au ucis piaţa imobiliară a Franţei. Numărul locuinţelor, 9,5 milioane înainte de război, rămăsese la numai 9,75 milioane în 1939, aproape o treime din acestea fiind declarate improprii pentru locuit. Agricultura era cumplit de înapoiată. În anii '30 mai existau tot 3 milioane de cai la ferme, acelaşi număr ca în 1850. Franţa, ca şi Italia, era o ţară semiindustrializată, iar rata progresului ei înainte de război nu a fost susţinută complet în anii '20, şi încă şi mai puţin în anii '30, când producţia industrială nu a mai revenit la nivelurile atinse în 1929. Între 1890 şi 1904 Franţa era cel mai mare producător de automobile din lume. În anii '20 încă mai fabrica mai multe maşini decât Italia sau Germania. Dar nu a reuşit să producă o maşină ieftină, pentru vânzări în serie mare. La mijlocul anilor '30, 68% din maşinile vândute în Franţa erau la mâna a doua şi mai existau încă 1 352 000 de trăsuri pe străzi, exact la fel de multe ca în 1891.[421]

Miezul problemei era scăderea investiţiilor. Şi aici, cauza era inflaţia. Statul nu înlocuia cu succes investitorii particulari. El asigura cele mai multe locuri de muncă încă dinainte de 1914 iar războiul dădea sectorului de stat un nou impuls. Étienne Clementel, ministrul Comerţului între 1915 şi 1919, dorea un plan naţional şi o uniune economică a Europei Occidentale; printre protejării săi se aflau Jean Monnet şi alţi viitori „eurocraţi". Dar la vremea aceea nu a ieşit nimic din aceste idei. Statul a cumpărat acţiuni la căile ferate, în industria navală, electricitate, petrol şi gaze pentru a ţine lucrurile în mişcare şi a păstra locurile de muncă, dar existau puţini bani pentru investiţii.[422] Industriaşii francezi erau plini de idei, dar erau frustraţi de lipsa ocaziilor mari şi pierdeau mult timp în vendete personale – astfel, Ernest Mercier, magnatul industriilor petroliere şi al electricităţii, a purtat un război crunt cu François de Wendel, capul industriei siderurgice.[423] Pentru oamenii instruiţi aflaţi mai jos în această ierarhie lipsa de ocazii era şi mai acută (în ceea ce priveşte femeile, ele nu existau deloc). Între cele două războaie salariile reale ale inginerilor au scăzut în Franţa cu o treime. Învăţământul superior, în special în domeniul tehnicii, era tragic de neadecvat, dat peste cap de certuri sectare şi lipsa de fonduri. Cea mai mare parte din bani mergea la faimoasele dar învechitele *Grandes Ecoles* din Paris. Herriot numea Politehnica, de unde ieşeau tehnocraţii, „singura facultate de teologie care nu a fost desfiinţată". A apărut un *Centre National de la Recherche Scientifique,* dar cu un buget insuficient. Clădirea noii Facultăţi de Medicină din Paris, comandată în anii '20, a fost terminată abia în anii '50 (Franţa nu a avut un Minister al Sănătăţii până în 1922), iar în 1939 personalul său număra doar doi medici. O statistică uluitoare rezumă totul: în 1927 Franţa a cheltuit mai puţin pentru învăţământul superior decât pe hrana pentru caii Cavaleriei.[424]

În plus, în felul ei, Franţa era la fel de divizată ca şi Germania. Nu era nicio opoziţie între cultură şi civilizaţie. Dimpotrivă. Francezii erau de acord în privinţa civilizaţiei: le aparţinea. Cu mare greutate au acceptat, la Versailles, engleza ca limbă oficială alternativă. Pentru ei Franţa era originea, vatra şi păstrătorul civilizaţiei – un cuvânt pe care ei înşişi l-au creat în 1766. Îi invidiau, îi detestau şi îi dispreţuiau pe anglo-saxoni. Cel mai bun romancier tânăr al lor, François Mauriac, scria, în 1937: „Nu

înţeleg şi nu îmi plac englezii decât atunci când sunt morţi." Printre cărţile populare la vremea aceea se aflau *Faut-il reduire l'Angleterre en esclavage*l *(Ar trebui redusă Anglia la statutul de sclavi* – 1935), de Henri Béraud şi *Le Cancer Americain (Cancerul american* – 1931), de Robert Aron şi André Dandieu. Germanii, în mod destul de ciudat, erau mai acceptaţi. În anii '30, tineri romancieri precum Camus şi Malraux îl citeau pe Nietzsche, iar filosofi tineri precum Sartre erau atraşi de Heidegger. Modelul oficial pentru Franţa era însă Descartes, a cărui metodologie a dominat cursurile de filosofie din şcoli, care erau trăsătura cea mai izbitoare a sistemului francez de învăţământ.[425] Ele erau menite să producă lideri naţionali extrem de inteligenţi. Ceea ce au produs au fost intelectuali; nu tocmai acelaşi lucru. Iar intelectualii erau divizaţi nu numai în opinii, ci şi ca funcţii. Cel mai influent dintre profesorii de filosofie, Émile Chartier („Alain"), propovăduia „angajarea". Dar cel mai citit tratat al timpului, *La Trahison des Clercs (Trădarea cărturarilor – 1927*), propovăduia detaşarea.[426] Ceva trebuia spus pentru a opri certurile dintre intelectuali: se urau prea mult între ei. Marx presupusese, în M*anifestul Partidului Comunist, c*ă intelectualii erau un sector al burgheziei care se identifica cu interesele clasei muncitoare. Această analiză părea să fie confirmată în timpul primei etape a cazului Dreyfus (ofiţerul evreu condamnat pe nedrept pentru trădare), când noul termen la modă, „inteligenţia", era identificat cu stânga anticlericală. Dar lunga luptă pentru Dreyfus a produs ea însăşi o categorie complet nouă de intelectuali francezi de dreapta, care au proclamat un armistiţiu silit în 1914, dar au reapărut spumegând de mânie în 1918 şi au ajutat dreapta politică, în anul următor, să câştige prima victorie în alegeri generale după o generaţie întreagă. Cu excepţia anilor 1924–1925, 1930–1931 şi 1936–1938, dreapta şi centrul franceze au dominat Camera Deputaţilor (şi Senatul, pe toată perioada), iar intelectualii de dreapta erau cei ce dădeau tonul în saloane şi pe bulevarde.

Asupra civilizaţiei erau de acord; lucrul asupra căruia nu se înţelegeau francezii era cultura. Era ea laică sau confesională, pozitivistă ori o chestiune de metafizică? Lupta era amară şi distructivă, divizând în mod sălbatic sistemul de învăţământ, economia, guvernarea locală, societatea. Francmasonii, ramura militantă a laicismului, erau din ce în ce mai

numeroşi, de la 40 000 în 1928 la 60 000 în 1936.[427] Ramura lor mai tânără era compusă din profesori de la şcolile de stat dispreţuiţi şi prost plătiţi, republicani, pacifişti şi anticlericali, care se luptau cu *le curé* din fiecare sat. Ei foloseau un set de manuale, în special de istorie, complet diferit faţă de şcolile catolice „libere". Dar catolicii câştigau în şcoli. În perioada interbelică, numărul gimnaziilor de stat a scăzut de la 561 la 552; cele catolice şi-au sporit numărul la mai mult decât dublu, de la 632 în 1920 la 1 420 în 1936. Asociaţiile de *Anciens élèves* (Foşti elevi) de la aceste colegii catolice au fost extraordinar de bine organizate şi active în lupta de a schimba verdictul în cazul Dreyfus.[428] Bifurcarea şcolilor franceze a tins să producă două rase diferite de francezi, care aveau eroi (şi mişei) istorici diferiţi, vocabulare politice diferite, opinii fundamentale diferite în politică şi, nu în ultimul rând, două imagini ale Franţei complet diferite.

De fapt în Franţa existau două tipuri de naţionalism. Laicii şi republicanii, care respingeau paternitatea lui Dumnezeu şi a regelui, creaseră termenul *la patrie* în secolul al XVIII-lea pentru a denota mai marea lor supunere faţă de ţară. Când dr Johnson declara, acum, că „patriotismul este ultimul refugiu al unui ticălos" el denunţa o specie de demagogie subversivă. Patriotismul francez căpătase un iz iacobin în vremea Revoluţiei şi acest tip de naţionalism progresiv a fost perpetuat de Gambetta şi Clemenceau. Putea fi tot atât de şovin şi nemilos ca orice alt tip – poate mai mult, căci părea să nu admită nicio lege mai presus de interesul Republicii, concepută ca o încarnare a virtuţii –, dar tindea să se risipească în defetism şi pacifism în momentul în care se credea că Franţa era controlată de bărbaţi care nu serveau scopurile a ceea ce se numea *la patrie.* În mod special, reprezentanţii lui priveau armata regulată, care era într-o covârşitoare majoritate catolică şi parţial regalistă, cu suspiciune şi chiar cu ostilitate.

Ca opusă „Franţei patriotice" exista „Franţa naţionalistă". Era echivalentul galic al diviziunii între „vestici" şi „estici" din Germania. Este greşit să-i descriem pe naţionaliştii francezi interbelici ca fascişti – deşi unii dintre ei au devenit fascişti din cei mai oribili – căci tradiţia era mult mai veche. Ea se revendica de la emigranţii epocii revoluţionare, reacţia culturală la Iluminismul lui Voltaire, Rousseau şi Diderot, şi

căpătase pentru prima dată un conţinut intelectual în scrierile lui Joseph de Maistre, a cărui capodoperă *Les Soirées de Saint-Petersbourg (Serile Sankt-Petersburgului)* a fost publicată în 1821. El oferea o combinaţie de iraţionalism, romantism şi un accent jansenist asupra păcatului originar. Raţiunea umană este o „lumină tremurătoare", prea slabă pentru a disciplina o rasă dezordonată: „Ceea ce nefericitul nostru secol numeşte superstiţie, fanatism, intoleranţă etc. Era un ingredient necesar al măreţiei franceze." „Omul e prea rău ca să fie liber." El e „un centaur monstruos [...] rezultatul vreunei crime necunoscute, vreunei încrucişări abominabile".[429] La toate acestea de Maistre a adăugat ideea importantă a unei conspiraţii care, sub pretext că „eliberează" omul, va elibera de fapt demonul din el.

În cele două decenii de dinaintea cazului Dreyfus din anii '90 ai secolului al XIX-lea, teoria conspiraţiei a devenit moneda de schimb a antisemiţilor francezi precum Edouard Drumont, a cărui *La France juive (Franţa evreiască* – 1886) a exagerat grosolan puterea, influenţa şi mai ales numărul evreilor care trăiau în Franţa. De fapt, la vremea când scria Drumont în Franţa erau doar vreo 35 000 de evrei. Dar numărul lor era în creştere: în 1920 ajunsese la peste 100 000. Mai veneau şi alţi „străini". Sub cea de-a Treia Republică, şi în special între războaie, Franţa era cea mai agreabilă ţară din lume în care să trăieşti. Şi sub anumite aspecte cea mai tolerantă cu străinii, cu condiţia să nu provoace probleme.[430] Între 1889 şi 1940 aproape 2 300 000 de străini au primit cetăţenie franceză şi în 1931 mai existau încă 2 613 000 de rezidenţi, cifră care creştea rapid pe măsură ce soseau cei ce se refugiau de Hitler, Stalin, Mussolini şi războiul civil din Spania.[431] Francezii nu erau rasişti în sensul german, căci un corolar al drepturilor lor de proprietate asupra civilizaţiei îl constituia un anume cosmopolitism. Ei erau însă extrem de susceptibili la ciudate teorii rasiste, pe care le produceau din abundenţă. Astfel, în 1915 dr Edgar Bérillon „a descoperit" că germanii aveau intestine cu trei metri mai lungi decât alţi oameni, ceea ce îi predispunea la „polichesia" şi bromidroză (defecaţie excesivă şi mirosuri ale corpului).[432] Dacă Parisul era capitala mondială a raţiunii carteziene, el era şi capitala astrologiei, a medicinei alternative şi a religiozităţii pseudoştiinţifice. Exista (şi există încă) o puternică cultură antiraţionalistă în Franţa.

De aici succesul lui *Action Française,* ziarul ultranaţionaliştilor. El a apărut în 1899 într-un mic grup de intelectuali care se întruneau pe Boulevard Saint-Germain la Café Flore – care avea să fie „eliberată" în 1944 de existenţialişti – şi a înflorit datorită talentului lui Charles Maurras. El a răspândit ideea unei multiple conspiraţii: *„Quatre états confédérés: Juifs, Protestants, francs-maçons, métèques"*.* Nu diferea cu mult faţă de linia oficială a Vaticanului în timpul cazului Dreyfus, deşi înlocuia „ateiştii" cu „străinii". De fapt, deşi atât Maurras cât şi *Action Française* erau ei înşişi atei, multe dintre opiniile lor erau aprobate din toată inima de Biserica Catolică. Pius al X-lea, ultimul dintre marii papi reacţionari, i-a spus mamei lui Maurras: „Îi binecuvântez munca", şi cu toate că a semnat un decret al Simţului Oficiu care îi condamna cărţile el a refuzat să permită ca acesta să fie aplicat – ele erau *Damnabiles, non damnandus*.[433] Condamnarea Vaticanului a venit în cele din urmă, la 20 decembrie 1926, pentru că Pius al X-lea avea deja, la vremea aceea, experienţa fascismului la putere. Dar existau o mulţime de grupuri înrudite cărora le puteau aparţine catolicii devotaţi şi mişcarea naţionalistă nu şi-a pierdut niciodată respectabilitatea în rândurile claselor de mijloc şi de sus. *Action Française,* editat de Léon Daudet, era scris excepţional şi foarte citit: iată de ce Proust, deşi evreu, îl cumpăra, considerându-l „o vindecare prin elevare a minţii"[434]. Mulţi scriitori de marcă erau apropiaţi mişcării. Printre ei, de exemplu, marele istoric popular al Franţei, Jacques Bainville, din a cărui *Histoire de France* (1924) s-au vândut peste 300 000 de exemplare şi ale cărui *Napoleon* (1931) şi *La Troisième République* au fost de asemenea bestselleruri.

De fapt, slăbiciunea naţionalismului francez a fost că era prea intelectual. Îi lipsea un lider cu Voinţă de Putere. La sfârşitul lui 1933, când fascismul triumfa în cea mai mare parte a Europei, în Franţa scandalul Stavisky a dat extremiştilor exact revelaţia corupţiei republicane de care aveau nevoie pentru a justifica o lovitură de stat. Ar fi luat naştere aproape sigur un anume tip de stat protofascist la 6 februarie 1934 dacă Maurras ar fi dat semnalul pentru acţiune. Dar el avea pe atunci şaizeci şi şase de ani, era foarte surd şi, prin temperament,

---

* Patru state confederate: evrei, protestanţi, francmasoni, venetici *(n.t.).*

un sedentar „mânuitor" de cuvinte: el a petrecut această zi critică scriind un editorial. Tocmai harurile prin care era atât de periculos în a stârni pasiunile francezilor educaţi îl făceau incapabil de a-i conduce în luptă. Nu a existat, aşadar, niciun focar în jurul căruia să se poată aduna o mişcare fascistă unită. În schimb, a fost o proliferare de grupuri, fiecare cu o ideologie uşor diferită şi un grad variat de toleranţă faţă de violenţă. Ele prezentau imaginea în oglindă a dispreţuitului *régime des partis* din Camera Deputaţilor. Facţiunile bourbonice precum *Les Camelots du Roi* se ciocneau cu *Jeunesses Patriotes* bonapartiste, cu ateiştii *Etudiants d'Action Française* şi cu grupurile fasciste „pure" ca *Parti Populaire Français, Le Faisceau* şi *Phalanges Universitaires* şi mişcările mai tradiţionale precum *Croix de Feu.* Aventurierii de tip nazist, dintre care mulţi aveau să prospere sub regimul de la Vichy, pendulau printre aceste excrescenţe în căutarea celor mai mari avantaje. A fost nevoie de o catastrofă externă pentru a-i aduce la putere.

Cu toate acestea, fără îndoială că Maurras şi suporterii săi au făcut mai probabilă această catastrofă. Cea de-a Treia Republică avea mai mulţi prieteni în Franţa decât avea Republica de la Weimar în Germania. Maurras a dezvăluit că avea şi o grămadă de duşmani. Citatul său favorit era din posacul academician şi laureat al Premiului Nobel Anatole France: *„La République n 'est pas destructible, elle est la destruction. Elle est la dispersion, elle est la discontinuité, elle est la diversité, elle est le mal."* * [435] Republica, scria el, era o femeie, căreia îi lipsea „principiul masculin al iniţiativei şi acţiunii". „Există un singur mod de a ameliora democraţia: să o distrugi." „Democraţia e răul, democraţia e moartea." „Democraţia e uitare." Legea lui fundamentală era: „Popoarele care sunt guvernate de oamenii lor de acţiune şi de conducătorii lor militari înfrâng popoarele guvernate de avocaţi şi profesori." Dacă republicanismul era moarte, cum putea el să merite să mori pentru el? Tratatul de la Versailles era creaţia unei „combinaţii de finanţe anglo-saxone şi finanţe iudeo-germane". Teoria conspiraţiei putea fi reformulată – anarhism, germani, evrei: „Barbarii din adâncuri, barbarii din Est, *demos*-ul nostru flancat de

---

* Republica nu este distructibilă, ea este distrugerea însăşi. Ea e dispersia, ea e discontinuitatea, ea e diversitatea, ea e răul *(n.t.).*

cei doi prieteni ai săi, germanul şi evreul."[436] Ultranaţionaliştii, deşi geloşi pe interesele Franţei aşa cum le concepeau ei, nu erau astfel dispuşi nici să păstreze Europa Tratatului de la Versailles, nici să pună stavilă agresiunii fasciste. Jurnalele lui Bainville arată cum el saluta succesele fasciste în Italia şi Germania.[437] Maurras aplauda invadarea Etiopiei de către Mussolini ca pe o luptă a civilizaţiei împotriva barbarismului.[438] „Ce puteţi face pentru Polonia?" îşi întreba el cititorii cu un strigăt al cărui ecou a fost răscolitorul *Mourir pour Danzig? (Să murim pentru Danzig?)* al lui Marcel Déat.

De fapt, atunci, ambele tendinţe naţionaliste din Franţa, cea iacobină şi cea antirepublicană, aveau rezerve în privinţa sacrificiilor pe care erau pregătite să le facă. Nu era o chestiune de a alege între bine sau rău, între stânga sau dreapta, ci de a stabili a cui ţară era. Divizarea Franţei era deja evidentă la începutul anilor '20 şi lipsa de voinţă pe care a produs-o curând a afectat politica momentului. Apărarea postbelică a Franţei se baza pe supremaţia militară absolută la vest de Rin, flancând Germania de o parte şi cu o alianţă formată din state noi care o flanca de cealaltă parte. Polonia, Cehoslovacia, România, Iugoslavia aveau toate complicate aranjamente militare cu Franţa, mergând până la aprovizionarea cu arme şi pregătirea tehnicienilor. Ocuparea Ruhrului de către Poincaré în 1923 a văzut braţul vestic al acestei politici în acţiune. Dar a dăunat într-o asemenea măsură intereselor franceze în Marea Britanie şi America încât multor politicieni francezi li s-a părut de nerepetat; iar soluţia americană din 1924 la problema despăgubirilor, Planul Dawes, a îndepărtat multe din justificările pentru a mai recurge la forţă. Germanii propuneau garantarea frontierei franco-germane, iar Anglia le sprijinea cererea. Francezii au răspuns că, în acest caz, Marea Britanie trebuia să accepte şi ea să garanteze graniţele estice ale Germaniei cu aliaţii Franţei, Polonia şi Cehoslovacia. Dar Secretarul de Stat pentru Afaceri Externe britanic, Sir Austen Chamberlain, a refuzat, scriind şefului Foreign Office-ului, Sir Eyre Crowe (16 februarie 1925) că Marea Britanie nu putea în niciun caz să garanteze coridorul polonez „pentru care niciun guvern britanic nu va dori şi nici nu va putea să rişte vreodată pielea vreunui grenadier britanic"[439]. Nici aici, niciun *mourir pour Danzig*

De aceea Tratatul de la Locarno (1925), în timp ce îi refuza efectiv

Franţei dreptul de a ţine pe loc Germania prin forţă, nu a reuşit să-i garanteze nici sistemul de alianţe defensive. Tot ce a făcut a fost să demilitarizeze zona Rinului şi să dea Angliei şi Franţei dreptul de a interveni prin forţă dacă Germania încerca să-şi restabilească deplina suveranitate în această zonă. Era însă o cacealma. Deşi Chamberlain se lăuda la Conferinţa Imperială din 1926 că „adevărata apărare a ţării noastre [...] nu mai este acum pe Canal [...] ci de-a lungul Rinului", şefii de Stat Major britanici au arătat că ei nu dispuneau de mijloacele militare pentru a susţine această garanţie.[440] Doi ani mai târziu şeful Statului Major General al Imperiului a iniţiat un memorandum al Cabinetului în care se arăta că forţa totală a Germaniei, inclusiv rezervele, nu era constituită din cei 100 000 de militari permişi de către Tratatul de la Versailles, ci din 2 000 000.[441] Ministerul de Război francez făcea aceleaşi estimări. În 1928 Poincaré renunţase la ideea „îndrăzneaţă" a unei frontiere strategice pe Rin şi revenise la o politică pur defensivă: experţii lucrau deja la proiectul care avea să fie cunoscut drept Linia Maginot.

Cum rămâne atunci cu „ţara de o sută de milioane" a lui Poincaré, viziunea imperială pe care H.G. Wells o numea „dezvoltarea «Franţei Negre»"?[442] Putea fi imperiul chemat să contrabalanseze slăbiciunea Franţei în Europa? Maurice Barrès, intelectualul care a ajutat la constituirea coaliţiei de dreapta ce a câştigat în forţă alegerile din 1919, scria: „Ai fi aproape tentat să-i mulţumeşti Germaniei pentru că a deschis ochii lumii asupra problemelor colonialismului." Parlamentul din 1919 era cunoscut sub numele de *„Chambre bleu horizon"*, după culoarea uniformelor de armată şi aspiraţiile sale imperialiste. Albert Sarraut, ministrul pentru Colonii, a conceput un plan grandios în aprilie 1921 pentru a transforma *la France d'Outre-mer* în suportul economic al *la Mère-patrie.*[443] Dar pentru realizarea acestei viziuni erau necesare una sau poate două condiţii prealabile. Prima şi cea mai importantă o constituiau banii pentru investiţii. Francezii speraseră să-i obţină, în urma acordului secret Sykes-Picot, din prăzile de război: o „Sirie Mare", incluzând câmpurile petroliere de la Mosul. Dar în disputele de după sfârşitul războiului aceasta i-a fost refuzată de către Marea Britanie şi protejaţii arabi haşemiţi ai acesteia. Franţa nu a obţinut decât Libanul, unde era protectoarea tradiţională a comunităţii creştinilor maroniţi, şi Siria de vest, unde nu

era petrol dar era plin de naţionalişti arabi feroce. I-ar fi fost mai bine dacă primea numai Libanul. În Siria mandatul a fost un eşec total, provocând rebeliuni pe scară largă, înăbuşite cu costuri militare enorme şi culminând în 1925 cu bombardarea Damascului cu artilerie grea de către înaltul Comisar francez.[444] Secţionarea Orientului Mijlociu a rămas o sursă latentă de discordie între Franţa şi aliatul ei principal, Marea Britanie, care a dus chiar la lupte între ei în 1940–1941. Franţa nu a scos niciodată nici măcar un franc din zona aceea.

Ca rezultat, nu au fost bani pentru planul lui Sarraut. Coloniile franceze din Africa neagră fuseseră achiziţionate după 1870 pentru prestigiu şi nu din raţiuni economice, spre a da de lucru militarilor şi a colora harta în albastru. O lege din 1900 spunea că fiecare colonie trebuie să plătească pentru propria-i întreţinere. Au fost organizate federaţii în Africa de Vest (1904) şi Ecuatorială (1910), dar populaţia combinată a acestor două întinse suprafeţe era mai puţin numeroasă decât cea a Nigeriei britanice. Pentru a avea sens din punct de vedere economic, toată lumea era de acord că ele trebuiau legate de teritoriile nord-africane ale Franţei. În 1923 Quai d'Orsay şi Ministerul de Război şi cel pentru Colonii au căzut de acord că era absolut „indispensabilă" construirea unei căi ferate transsahariene. Dar nu erau bani. Nici măcar un studiu tehnic nu a fost făcut până în 1928. Calea ferată nu a fost construită niciodată. De fapt, mai mulţi bani au mers în teritoriile de peste ocean ale Franţei; investiţiile au crescut de patru ori între 1914–1940, partea imperiului din totalul investiţiilor franceze crescând de la 9 la 45 la sută. Dar aproape totul a mers în teritoriile arabe ale Franţei, Algeria căpătând partea leului. În 1937 comerţul exterior al teritoriilor franco-arabe era de peste 15 miliarde de franci, de patru ori mai mare decât cel al Africii Ecuatoriale şi de Vest.[445]

Cea de-a doua condiţie prealabilă era un fel de transfer de putere, astfel încât locuitorii „ţării de o sută de milioane" să se bucure de drepturi egale. Dar nu exista nicio şansă. În 1919, la Convorbirile de Pace de la Paris, Ho Şi Min a prezentat, în numele annamiţilor din Indochina, un program în opt puncte; nu de autodeterminare, e adevărat, ci de drepturi civile, aceleaşi de care se bucurau Franţa metropolitană şi expatriaţii. Nu a ajuns nicăieri. Indochina avea unul dintre cele mai

proaste sisteme de muncă din lume, iar sistemul ei opresiv de impozite pentru nativi includea şi vechea *gabelle* sau taxa pe sare. După cum a spus Ho Şi Min, Franţa adusese în Indochina nu progresul, ci medievalismul, simbolizat de *gabelle:* „Taxe, muncă forţată, exploatare", spunea el în 1924, „iată cum se poate rezuma civilizaţia voastră."[446] Existau tot atâţia (15 000) oficiali francezi în Indochina cât în întreaga Indie britanică, cu o populaţie de cincisprezece ori mai mare, şi aceştia lucrau îndeaproape cu plantatorii francezi colonişti. Nici unii, nici alţii nu tolerau transferul de putere ori reformele. Când, în 1927, un guvernator general francez progresist, Alexandre Varenne, a încercat să pună capăt la *corvée*[447], ei s-au unit pentru a face să fie rechemat. În 1930, numai în Indochina au fost aproape 700 de execuţii sumare. Dacă Gandhi şi-ar fi încercat rezistenţa sa pasivă aici, scria Ho Şi Min, „demult ar fi urcat la ceruri".[448]

Nici în Africa de Nord nu era mai bine, în unele sensuri era chiar mai rău. Teoretic Algeria era condusă ca şi Franţa metropolitană, dar de fapt avea colegii electorale separate pentru francezi şi arabi. Acest lucru a ruinat reformele postbelice ale lui Clemenceau din 1919 şi de fapt toate cele ce au mai urmat. Coloniştii francezi trimiteau deputaţi în parlamentul din Paris şi asta le dădea o pârghie necunoscută în Imperiul Britanic. În 1936 deputaţii colonişti au oprit o lege a Frontului Popular care ar fi conferit cetăţenie deplină la 20 000 de musulmani. Mareşalul Lyautey, marele guvernator general francez din Maroc, îi descria pe coloniştii ca „tot atât de răi ca şi nemţii, pătrunşi de aceeaşi credinţă în rasele inferioare al căror destin este să fie exploatate"[449]. În Maroc el a făcut tot ce a putut să-i ţină la distanţă. Dar era dificil. În Maroc un fermier francez se putea bucura de aceleaşi standarde de viaţă ca unul din Vestul Mijlociu al Americii. Toţi europenii de acolo aveau venituri reale cu o treime mai mari decât cele din Franţa şi de opt ori mai mari decât ale musulmanilor. În plus, despotismul binevoitor al lui Lyautey, care era menit să-i protejeze pe musulmani de corupţia francezilor, îi expunea de fapt corupţiei localnicilor în tot ce avea ea mai rău. El guverna prin cadii care cumpărau inspectorate fiscale şi judecătorii, făcând astfel datorii şi fiind obligaţi să-şi stoarcă supuşii pentru a plăti dobânzile. Sistemul a degenerat rapid după moartea lui Lyautey în 1934. Cel mai mare dintre cadii, faimosul El Glawi, paşă de Marrakesh,

conducea un imperiu de munţi şi deşert bazat pe corupţie şi monopoluri, controlând inclusiv cele 27 000 de prostituate ale Marrakeshului care deserveau întreaga Sahara de Vest.[450] În domeniul cel mai important, învăţământul, nu s-a progresat aproape deloc. Erau mult prea mulţi funcţionari francezi: 15 000, de trei ori mai mulţi decât în administraţia indiană, cu toţii dornici să-şi perpetueze şi dacă e posibil să-şi transmită ereditar posturile. În 1940, aşadar, doar 3% din marocani mergeau la şcoală, şi chiar în 1958 doar 1 500 au ajuns la liceu. În 1952 existau doar douăzeci şi cinci de doctori marocani, dintre care paisprezece făceau parte din comunitatea evreiască.

Acest lucru nu se întâmpla pentru că francezii ar fi avut prejudecăţi rasiale. Parisul i-a primit întotdeauna cu braţele deschise pe *évolués.* În 1919 demult înfiinţatele „Patru Comune" ale Africii de Vest au trimis în Cameră un deputat negru, Blaise Diagne. Doi ani mai târziu, *Batouala* lui René Maran, care oferea concepţia unui negru asupra colonialismului, a primit premiul Goncourt. Cartea a fost însă interzisă în toate teritoriile Africii franceze. Negrii inteligenţi învăţau să scrie într-o franceză superbă; dar odată ajunşi la Paris, tindeau să rămână acolo. În anii '30, Léopold Senghor, mai târziu preşedinte al Senegalului, se simţea atât de în largul său în cercurile catolice de dreapta încât a devenit monarhist.[451] Părea să nu existe niciun viitor pentru el în Africa. În 1936 doar 2 000 de negri aveau cetăţenie franceză. În afară de veteranii de război şi funcţionarii guvernamentali, marea majoritate a africanilor negri se aflau sub semnul *indigénat-ului* – justiţie sumară, amenzi colective, mai presus de orice, muncă silnică. Houphouët-Boigny, mai târziu preşedinte al Coastei de Fildeş, descria brigăzile de muncă drept „schelete acoperite de răni". Guvernatorul Africii Ecuatoriale Franceze, Antonelli, a recunoscut că construirea căii ferate Congo-Ocean în 1926 avea să „necesite 10 000 de morţi"; de fapt, au murit mai mulţi în timpul lucrărilor.[452] Africanii negri votau cu picioarele, fugind în coloniile britanice din apropiere pentru a scăpa de arestări.

Unii francezi cu experienţă îndelungată în afacerile coloniale presimţeau nenorociri. Lyautey avertiza în 1920: „A sosit timpul să facem o schimbare radicală în cursul politicii cu privire la băştinaşi şi la participarea musulmanilor la treburile publice."[453] Sarraut însuşi susţinea

că „războiul civil" european din 1914–1918 slăbise poziţia albilor. „În mintea altor rase", scria el în 1931, „războiul a dat o lovitură crâncenă poziţiei unei civilizaţii despre care europenii pretindeau cu mândrie că este superioară, dar în numele căreia europenii au petrecut peste patru ani omorându-se cu sălbăticie între ei." Gândindu-se la Japonia, el adăuga: „Multă vreme compararea măreţiei europene cu decadenţa asiatică a fost un loc comun. Contrastul pare să se fi inversat acum."[454] Cu toate acestea nu s-a făcut nimic concret pentru lărgirea bazei guvernării franceze. Când guvernul Frontului Popular al lui Léon Blum şi-a introdus planul de reformă pentru a conferi cetăţenie la 25 000 de algerieni, liderul moderaţilor algerieni, Ferhat Abbas, exulta: *„La France, c'est moi!"* Maurice Violette, guvernator general liberal al Algeriei, şi mai târziu, ca deputat, unul dintre susţinătorii reformei, avertiza Camera: „Când musulmanii protestează, vă indignaţi. Când aprobă, sunteţi bănuitori. Când tac, vă temeţi: *Messieurs,* aceşti oameni nu au o naţiune politică. Tot ce cer ei este să fie primiţi în a voastră. Dacă le refuzaţi asta, aveţi grijă să nu-şi creeze singuri una curând."[455] Dar reforma a fost înăbuşită.

Adevărul este că erau prea multe contradicţii nerezolvate în colonialism pentru ca acesta să fie o sursă de putere. Uneori era văzut, cum de fapt şi era în parte, ca expresia guvernării europene. Astfel, în anii '30, Sarraut, îngrozit de creşterea mişcărilor comuniste subversive din Africa, a propus un front european unit, incluzându-i pe italieni şi chiar pe germani, care aveau să-şi capete înapoi coloniile. Dar pe măsură ce războiul se apropia francezii au văzut din nou în imperiul lor un mijloc de luptă împotriva inamicilor lor europeni, readucând în actualitate lozinca „Cu puterea a 110 milioane de oameni, Franţa poate ţine piept Germaniei!". În septembrie 1939, fostul secretar al lui Clemenceau, Georges Mandel, cândva anticolonialist dar acum ministru al Coloniilor, se lăuda că va aduna două milioane de soldaţi negri şi arabi. Pe termen lung, cele două linii de gândire se excludeau reciproc. Dacă Europa a folosit non-albi în războaiele ei civile, ea nu se putea uni pentru a-şi susţine superioritatea continentală de rasă.

Acesta era însă doar un exemplu al confuziilor care, de la prima până la ultima – şi până în zilele noastre – au marcat subiectul imperialismului şi al imperiilor coloniale. Cărui scop au servit ele? *Cui bono!* Cine a

beneficiat, cine a suferit? Ca să folosim expresia lui Lenin, cine ce făcea cui? Nu s-a ajuns niciodată la un acord. Lordul Shelburne, omul de stat din secolul al XVIII-lea care a deliberat cel mai profund asupra acestei chestiuni, a introdus politica potrivit căreia „Anglia preferă comerţul fără dominaţie acolo unde este posibil, dar acceptă comerţul cu dominaţie atunci când este necesar."[456] Economişti clasici precum Adam Smith, Bentham şi Ricardo vedeau în colonii o scuză defectuoasă pentru a exercita monopolul, şi prin urmare contrariul interesului economic general.[457] Edward Gibbon Wakefield, în cartea sa *View of the Art of Colonization (O opinie asupra artei colonizării* – 1849), considera că scopul era furnizarea de spaţiu vital pentru populaţiile europene supranumerice. Aceasta era şi opinia celui mai mare colonizator, Cecil Rhodes – fără aceasta, şomerii aveau să distrugă ordinea socială: „Imperiul [...] e o chestiune de supravieţuire: dacă vreţi să evitaţi războiul civil, trebuie să deveniţi imperialişti."[458] Pe de altă parte, protecţionişti precum Joe Chamberlain susţineau că motivul pentru care existau coloniile era furnizarea unor pieţe sigure pentru exporturi, o revenire la mercantilismul preindustrialist.

Robert Torrens a fost cel care, în lucrarea sa *The Colonization of South Australia (Colonizarea Australiei de Sud* – 1835), a înaintat teoria că de fapt coloniile ar trebui văzute în primul rând ca un loc pentru investirea de capital. Ideea de surplus de capital a fost preluată de John Stuart Mill: „În actuala stare a lumii colonizarea este cea mai bună afacere în care se poate angaja capitalul unei ţări vechi şi bogate."[459] Aceasta era şi viziunea unor colonizatori francezi practici, precum Jules Ferry, şi a teoreticienilor lor, precum Paul Leroy-Beaulieu; cartea celui din urmă însă, *De la Colonization (Despre colonizare* – 1874), stabileşte categoriile: *colonie de peuplement* (emigraţie şi capital combinate), *colonie d'exploitation* (export numai de capital) şi *colonies mixtes.* Teoreticianul german Gustav Schmoller afirma că emigrarea pe scară largă din Europa era inevitabilă şi colonizarea, ca opusă stabilirii dincolo de ocean, era de departe preferabilă deoarece nu presupunea ieşirea capitalului de sub controlul ţării-mamă. Toţi aceşti scriitori şi practicanţi vedeau acest proces ca deliberat şi sistematic, şi mai ales raţional.

Cei mai mulţi dintre ei îl considerau benevol şi în beneficiul tuturor

celor implicaţi, inclusiv al popoarelor băştinaşe. Într-adevăr, lordul Lugard, creatorul Africii de Vest britanice, era de părere că Europa nu avea numai interesul, ci şi un mandat moral de a face ca resursele sale financiare să fie accesibile întregii lumi.

În 1902 însă, disputa export-capital a fost transformată într-o teorie a conspiraţiei de către J.A. Hobson, un intelectual de la Hampstead, director de şcoală şi ziarist la *Manchester Guardian.* Ideile lui Hobson vor avea un ecou important în secolul al XX-lea. În 1889 el dezvoltase o teorie a subconsumului: industria producea prea mult, cei bogaţi nu puteau consuma totul, săracii nu-şi puteau permite şi prin urmare capitalul trebuia să fie exportat. Keynes a recunoscut mai târziu că teoria lui Hobson a avut o influenţă decisivă asupra lucrării sale *General Theory of Employment, Interest and Money (Teoria generală a forţei de muncă, profitului şi banilor* – 1936), iar soluţiile lui Hobson – creşterea vertiginoasă a impozitelor, servicii sociale vaste şi naţionalizarea – au devenit baza înţelepciunii social-democraţilor occidentali. Dar Hobson era şi antisemit, iar în anii 1890 el era atât de înfuriat de „bătălia" pentru Africa, smulgerea cu forţa a concesiunilor de la China şi, mai ales, de evenimentele care au dus la războiul cu burii, încât a scris o carte vehementă, *Imperialism* (1902), în care procesul era prezentat ca un act concertat şi deliberat de răutate al „capitalei financiare", adesea evreieşti. Imperialismul era consecinţa directă a subconsumului şi a nevoii de a exporta capital pentru a asigura venituri mai mari. În două capitole fundamentale, „Paraziţii" şi „Rădăcina economică a imperialismului", el a prezentat această teorie a conspiraţiei în termeni extrem de moralişti şi afectivi, susţinând că singurii oameni care aveau să câştige ceva de pe urma imperiilor erau „capitaliştii financiari": băştinaşii sufereau, naţiunile colonizatoare ca întreg sufereau şi, aşa cum războiul cu burii a fost un complot pentru câştigarea controlului asupra minelor de aur din Rand, tot aşa practica imperialismului şi în special a imperialismului competitiv avea să ducă la război.[460]

Ideea de imperialism a pătruns de fapt în vocabularul socio-economic abia pe la 1900. Cartea lui Hobson, care îl definea ca „folosirea mecanismului guvernamental de către interese private, mai ales capitaliste, pentru a le asigura acestora câştiguri economice în afara

ţării”[461], a făcut imediat foarte atrăgător aspectul unei conspiraţii a răului pentru marxişti şi alţi determinişti.[462] Economiştii austrieci Otto Bauer şi Rudolf Hilferding susţineau în 1910 că imperialismul făcea războiul absolut inevitabil. În 1916 Lenin a aşezat ultima cărămidă a acestui edificiu fragil scriind *Imperialismul, stadiu cel mai înalt al capitalismului,* care a plasat foarte bine acest concept în structura de bază a teoriei marxiste. Până atunci, imperiile colonialiste fuseseră abordate într-un spirit empiric. Coloniile erau judecate după meritele lor. Puterile colonialiste erau fie binevoitoare, fie exploatatoare, fie şi una şi alta. Procesul era văzut ca având avantaje şi puncte slabe pentru toate părţile implicate şi, mai ales, ca fiind complicat şi în schimbare. Acum totul era redus la sloganuri, simplificat, atât în termeni economici cât şi morali, şi definit, pretutindeni şi întotdeauna, drept un rău intrinsec. Procesul prin care această teorie imatură şi neplauzibilă a devenit înţelepciunea curentă a celei mai mari părţi a lumii, de-a lungul jumătăţii de secol care a urmat Tratatului de la Versailles, este unul dintre procesele centrale ale epocii moderne, întrecut în importanţă doar de răspândirea violenţei politice.

Realitatea istorică şi economică nu se potrivea nici uneia dintre aceste teorii, şi poate cel mai puţin teoriei Hobson-Lenin. Dacă imperiile au fost create din cauza excesului de economii şi subconsumului, dacă ele reprezentau stadiul final al capitalismului, cum se explicau imperiile Antichităţii? Joseph Schumpeter, a cărui *Zur Soziologie des Imperialismus (Despre sociologia imperialismului)* a apărut în Germania în 1919, era mai aproape de adevăr când susţinea că imperialismul modern era „atavic”. Capitalismul, arăta el, înflorea de obicei mai degrabă în condiţii de pace şi comerţ liber decât de război şi protecţionism. Coloniile au reprezentat adesea „o predispoziţie lipsită de obiect [...] la expansiunea nelimitată a frontierelor”. Ele păreau a fi achiziţionate într-o anume etapă critică a evoluţiei naţionale şi sociale, reflectând interesele reale sau imaginare ale clasei conducătoare.[463] Dar şi această teorie era prea facilă. De fapt, ascensiunea imperiului japonez (după cum vom vedea) s-a apropiat cel mai mult de modelul unei dezvoltări voite printr-o orânduire de guvernare atotputernică. Dar modelul japonez nu a prea fost luat în consideraţie de teoreticienii europeni. Şi în orice caz expansiunea Japoniei a fost adesea dictată ad-hoc de către comandanţi militari arivişti

care depăşeau sau chiar nesocoteau ordinele grupului conducător. Acesta era şi modelul francez. Algeria a fost ocupată ca rezultat al insubordonării armatei; în Indochina intraseră comandanţi de marină excesiv de zeloşi; infanteria marină a fost aceea care a implicat Franţa în Africa de Vest.[464] Într-un anume sens imperiul francez poate fi văzut ca un sistem uriaş de serviciu extern pentru ofiţeri. Era destinat să le dea ceva de făcut. Ceea ce făceau ei de fapt avea prea puţină legătură cu ceea ce dorea sau hotăra conducerea ţării. Cabinetul francez nu a fost consultat niciodată cu privire la Fashoda, protectoratul asupra Marocului ori criza din 1911. Parlamentul nu a controlat niciodată cu adevărat imperiul, în niciun stadiu al existenţei lui. Jules Ferry s-a apropiat probabil de adevăr când a descris escaladarea imperială ca „o uriaşă cursă cu obstacole spre necunoscut"[465]. S-a spus că Bismarck a încurajat Franţa să conducă această cursă cu obstacole pentru a uita că el anexase Alsacia şi Lorena. Dacă este aşa, atunci el s-a înşelat foarte tare. În afara armatei, puţini francezi erau interesaţi de Africa neagră. După cum spunea Deroulede: „Am pierdut două surori – voi îmi oferiţi douăzeci de cameriste."[466]

Mai erau şi o mulţime de alte anomalii care nu se potriveau în teoria Hobson-Lenin. De ce în America Latină etapa investiţiei capitaliste a urmat colonialismului spaniol, în loc să-l preceadă ori să-l însoţească? De ce, în această zonă întinsă, capitaliştii erau aliaţi cu eliberatorii politici? Şi-apoi, unele dintre ţările „exploatate" sau colonizate erau ele însele imperii reziduale. China era creaţia unei serii întregi de dinastii imperiale, fără beneficiul „capitalei financiare". India era produsul imperialismului Mogulilor. Turcia se extinsese din Anatolia Otomană. Egiptul era o veche putere imperială care, după desprinderea de Turcia, a încercat să intre din nou în Sudan. Erau jumătate de duzină de imperii în sudul Saharei conduse de grupuri şi mişcări precum Ashanti, Fulani, Bomu, Al-Haji Umar, Futa Toro. Etiopia a fost un imperiu care concura cu cele europene în estul Africii, înainte de a cădea în mâinile unuia dintre acestea în 1935. Burma era un fel de imperiu. Persia, ca şi China, era un supravieţuitor imperial din Antichitate. Colonialismul însuşi a creat imperii de acest tip ciudat. Congo (mai târziu Zair) a fost constituit de către Conferinţa de la Berlin din 1884–1885 şi a supravieţuit

decolonizării fără a beneficia de vreunul din factorii care, conform teoriei, creau imperii. La fel şi Indonezia, un produs al ordonatei minţi olandeze, compusă din bucăţele de teritorii cât se poate de diferite. Teoria conspiraţiei nu a aruncat nicio lumină asupra nici unuia din aceste cazuri.[467]

Decisiv însă este că teoria a fost infirmată de însăşi esenţa ei – nevoia coloniilor de a asigura zone de colonizare cu profit mare pentru capital. De fapt, cu cât studiem faptele reale mai îndeaproape, cu atât mai clar se vede că orice idee de „capitală financiară" în căutare disperată de colonii ca locuri în care să-şi investească uriaşele surplusuri de capital este absurdă. Nu a existat niciodată capital „în surplus". Capitalul pentru investiţii a fost întotdeauna greu de procurat, dar mai ales în colonii. Tropicele nu au adus venituri mari decât la sfârşitul erei coloniale. Au fost câteva mari poveşti de succes, în Africa de Vest, fraţii Lever au făcut investiţii uriaşe în comunicaţii, servicii sociale şi plantaţii care în anii '50 angajau în muncă 40 000 de africani: compania deţinea 350 000 de hectare şi exploata efectiv 60 000.[468] Au mai fost investiţii majore şi uneori profituri mari (dar şi câteva eşecuri zguduitoare) în Malaya, ale cărei cauciuc şi cositor făceau din ea poate cea mai bogată colonie între cele două războaie. Capitalul nu ţinea cont de steag. Britanicii erau cel puţin la fel de înclinaţi să-şi investească banii în statele latino-americane independente ca şi în coloniile Coroanei. Adeseori îi pierdeau. Argentina, care a atras mai mult capital britanic decât orice alt teritoriu „în curs de dezvoltare", a dat tuturor investitorilor o lecţie cumplită în timpul crizei sale financiare din 1890–1891. Dacă luăm secolul al XIX-lea în ansamblu, investitorii britanici în Argentina au suferit o pierdere netă.[469] Germanii şi italienii erau mai dornici ca oricine să deţină colonii, dar erau cât se poate de reticenţi în a băga vreun ban în ele. Francezii preferau Rusia sau Indiile de Est olandeze celor „douăzeci de cameriste" ale lor. Britanicii, de asemenea, preferau Java şi Sumatra nenumăratelor lor teritorii africane.[470] Teoria conspiraţiei necesită existenţa unui număr mic de oameni foarte inteligenţi care să facă o apreciere raţională şi să-şi coordoneze eforturile. De fapt, numărul investitorilor, numai în Franţa şi Marea Britanie, era foarte mare iar comportamentul lor emoţional, incoerent, prost informat şi plin de prejudecăţi. Oamenii de afaceri din

Londra erau incapabili să planifice orice, darămite o conspiraţie mondială; ei urmăreau ceea ce-şi imaginau (adesea greşit) a fi interesele lor pe termen scurt, stabilite în fiecare zi.[471] Cea mai consistentă caracteristică unică a investitorilor europeni în perioada colonială a fost ignoranţa, bazată pe lene.

Dacă investitorii nu aveau un scop concertat, ca să nu mai vorbim de unul conspirativ, administratorii coloniilor nu erau nici ei mai puţin confuzi. În secolul al XIX-lea, în spiritul reformelor din învăţământ ale lui Macaulay în India, se credea că obiectivul conducerii coloniale era să producă imitaţii de europeni. Între cele două războaie această concepţie a pălit rapid, lăsând în urmă doar confuzie. Aşa-numita politică a „Mandatului Dublu" avansată de lordul Lugard în anii '20, nu foarte diferită de scopurile lui Lyautey în Maroc, căuta să păstreze modelele locale de administraţie şi să acorde prioritate intereselor lor. Sarcina britanicilor, scria Lugard, era „să promoveze progresul comercial şi industrial al Africii fără o investigare prea atentă a câştigurilor materiale pentru noi înşine"[472]. Acest element de altruism a devenit treptat mai puternic, dar el coexista cu alte scopuri: strategia militară, emigraţia, apărarea intereselor coloniştilor, prestigiul naţional, politica economică naţională (inclusiv tarifele), care variau în funcţie de natura coloniei şi de sistemul colonial şi erau adesea neconcordante cu interesele băştinaşilor şi, de fapt, unele cu altele. Nu exista colonie tipică. Multe teritorii coloniale nici nu erau, în termeni legali, colonii, ci protectorate, mandate, teritorii luate în administraţie, federaţii de regate şi principate sau cvasisuveranităţi precum Egiptul şi statele din Golful Persic (inclusiv Persia însăşi). Existau vreo douăzeci de prototipuri diferite. Unele colonii, în special din Africa de Vest, conţineau două sau mai multe entităţi legale diferite, reprezentând straturi succesive de penetrare occidentală. În aceste împrejurări a urmări o politică colonială coerentă, cu obiective clare pe termen lung, era imposibil. Niciun imperiu nu a făcut acest lucru.

Aşadar, nu poate fi vorba de un bilanţ al colonialismului între cele două războaie sau în orice alt stadiu al său. La modul general vorbind, politica lui era să furnizeze o infrastructură pentru apărarea externă, securitatea internă, drumurile principale şi sănătatea publică şi să lase

restul iniţiativei private. Ţelul guvernului era să fie eficient, imparţial, necorupt şi nonintervenţionist. Uneori guvernul se vedea obligat să conducă economia, aşa cum a făcut Italia în Somalia şi în Libia, cu o evidentă lipsă de succes.[473] De obicei, trebuia să menţină un sector public mai larg decât acasă. Astfel, Marea Britanie, de exemplu, promova modernizarea şi expansiunea agriculturii, conducea serviciile de sănătate publică în toate coloniile ei şi construia căi ferate de stat în toate teritoriile africane de la sud de Sahara (mai puţin Rhodesia şi Nyasaland). Dar toate acestea indică o lipsă, nu un surplus de capital. Guvernul făcea aceste lucruri dintr-un sentiment al datoriei, nu pentru că dorea; ele se adăugau la rubrica de datorii a registrului comercial.

Guvernele coloniale n-au făcut mare lucru pentru a promova industria, dar nici n-au restricţionat-o în mod deliberat. De obicei erau prea puţine stimulente pentru a investi, lipsa de forţă de muncă instruită şi de pieţe locale bune fiind principalul obstacol. Acolo unde condiţiile permiteau, ca în Congoul belgian, a apărut industrie în perioada interbelică, deşi cei mai mulţi bani au venit nu din Belgia, ci din surse străine şi din sucursale cu capital străin – o altă lovitură pentru teoria conspiraţiei. Dakar în Africa de Vest franceză a fost un punct de creştere din exact aceleaşi motive. Ideea că colonialismul ca atare împiedica industria locală să se dezvolte este combătută de simplul fapt că britanicii, belgienii şi olandezii care practicau comerţul liber urmau politici diametral opuse protecţionişti lor francezi, spanioli, italieni, portughezi şi americani.

Din 1923 încolo, şi în special după 1932, britanicii şi-au încălcat propriile reguli în privinţa comerţului liber pentru a promova industria indiană. Viceregele, lordul Curzon, a fost cel care l-a convins pe J.N. Tata, magnatul zoroastrian al bumbacului, să înfiinţeze o industrie metalurgică indiană, pentru care Marea Britanie acorda tarife preferenţiale. În 1945 India producea 1,15 milioane de tone anual iar producătorii indieni practic monopolizaseră piaţa. De asemenea, în bumbac şi iută, unde condiţiile pentru industrie erau atrăgătoare, indienii puteau produce şi chiar produceau ei înşişi capital, iar Anglia asigura protecţia. Până la câştigarea independenţei, India ajunsese să aibă un vast sector industrial, în care firmele indiene se ocupau de 83% din capital, 60% din importuri-

exporturi şi asigurau 60% din bunurile de consum.[474] Este foarte îndoielnic însă că crearea industriilor locale sub o barieră tarifară era în avantajul populaţiei de rând a unei colonii. În general, locuitorii imperiilor care practicau comerţul liber se bucurau de standarde de viaţă mai ridicate decât ceilalţi, după cum era de aşteptat. India şi Pakistanul au păstrat politicile ultraprotecţioniste după ce şi-au câştigat independenţa, cu niveluri de protecţionism de 313%, respectiv 271%, şi acesta este unul dintre motivele pentru care standardele lor de viaţă au crescut cu atât de mult mai încet decât în economiile de piaţă din Asia de Est.[475]

În ansamblu, puterile coloniale au servit cel mai bine intereselor localnicilor atunci când au permis forţelor comerciale să prevaleze asupra politicilor restrictive, oricât de bine intenţionate ar fi fost ele. Acest lucru presupunea de obicei trecerea de la o agricultură pentru subzistenţă la producerea pe scară largă de cereale pentru export. Această aşa-numită „distorsiune" a economiilor coloniale pentru a servi scopurilor ţării-mamă sau ale pieţelor internaţionale stă la baza acuzaţiei că aceste teritorii erau pur şi simplu „exploatate". Se afirmă că de fapt coloniile au devenit mai sărace decât înainte, că economiile lor „naturale" au fost distruse şi că au intrat într-o fază nesănătoasă calificată drept „subdezvoltare".[476] Din nefericire dovezi statistice care să confirme sau să infirme această teorie pur şi simplu nu există: *Travels in the Interior Districts of Africa (Călătorii în regiunile interne ale Africii* – 1799) a lui Mungo Park nu dă impresia unei Arcadii rurale în care căutarea bunăstării să fi fost evitată; dimpotrivă. Conducătorii independenţi nu erau numai imperialişti, în felul lor (păstrând proporţiile), ci şi extraordinar de acaparatori. Ei începeau să-şi vândă produsele agricole oriunde reuşeau să găsească o piaţă. De fapt nu exista alternativă, odată ce creşterile de populaţie făceau imposibilă agricultura numai pentru subzistenţă.

Ideea că industrializarea, ca opusă producţiei primitive, este singura cale către un nivel de viaţă ridicat este dezminţită de experienţa fostelor colonii ca Australia, Noua Zeelandă, o mare parte a Canadei, Vestul Mijlociu american, unde exporturile de carne, lână, grâu, produse lactate şi minerale au dat naştere celor mai prospere ţări din lume. Este, poate,

semnificativ că în perioada postcolonială niciunul dintre noile state independente cu economii de plantaţie bine stabilite nu a încercat să le înlocuiască cu nici o altă formă de agricultură. Ba chiar dimpotrivă: toate au căutat să-şi îmbunătăţească potenţialul de export, de obicei cu scopul de a finanţa dezvoltarea industrială – exact ceea ce căutau să facă majoritatea guvernelor coloniale în ultimele etape ale acestei ere. Se puteau scoate arareori, şi întotdeauna cu greutate, profituri mari din agricultura tropicală pe scară largă. O analiză a preţurilor de export la cafea, cacao, arahide, bumbac, ulei de palmier, orez, cauciuc, boabe de kapok în teritoriile vest-africane franceze în ultima fază a guvernării coloniale (1953) arată că profiturile erau mici şi determinate în mare măsură de sistemul de transporturi.[477] Argumentul că economiile avansate au organizat o deteriorare progresivă în ceea ce priveşte comerţul pentru a scădea preţurile de pornire nu se potriveşte cu dovezile statistice şi nu este decât o altă supoziţie a teoriei conspiraţiei.

Aspectele cele mai urâte ale colonialismului interbelic erau munca forţată şi împărţirea pământului după criterii rasiale. Originea lor era după cum urmează. Terenul african putea fi făcut productiv şi se putea depăşi agricultura pentru subzistenţă numai dacă se asigura un stil de muncă adecvat, cu un program regulat, în stil european. În Africa precolonială soluţia fusese sclavia. Puterile coloniale mai progresiste, Marea Britanie şi într-o mai mică măsură Franţa, erau hotărâte să o abolească. Britanicii au preferat să-i împingă pe africani pe piaţa muncii prin impozite. Sau importau forţă de muncă pe bază de contract. Aceasta era soluţia facilă. Conducând un imperiu întins în toată lumea în care forţa de muncă, precum şi bunurile puteau circula liber, ei i-au pus pe indieni să lucreze în Burma, Malaya, în Pacific, Ceylon şi în Africa de Sud, Centrală şi de Est, ba chiar şi în America de Sud şi Centrală; iar pe chinezi să lucreze în Asia de Sud-Est, în Pacific, Africa de Sud şi Australia. Ei au produs şi mari mişcări interne în Africa, aşa cum olandezii, în Indonezia, i-au pus pe javanezi să lucreze în celelalte insule.[478] Efectul a fost crearea unui mare număr de insurmontabile probleme rasiale şi comunitare (sau, în cazul Indoneziei, de imperialism javanez) care există şi astăzi. Olandezii au mai adoptat şi aşa-numitul „sistem de cultură" care îi forţa pe locuitori să producă cerându-li-se

plata în natură, statul fiind proprietarul de plantaţii şi agentul principal.[479] Sistemul de cultură a fost adoptat de Leopold al II-lea, creatorul Congoului belgian, şi a devenit baza economiei de acolo, iar belgienii au exercitat presiuni asupra conducătorilor locali pentru a le furniza „voluntari" care semnau contracte pe termen lung. Francezii şi portughezii au mers până la capăt cu *corvées* neplătite ca substitut pentru impozite. Cele mai rele cazuri de opresiune au avut loc în Africa şi Congoul portugheze. În mare, ele luaseră sfârşit până în 1914, în urma denunţării lor de către jurnalişti britanici şi persoane oficiale consulare. Dar munca silnică în anumite forme a continuat până la sfârşitul anilor '40.[480] La scară mică însă. De fapt, până relativ recent marea majoritate a africanilor au rămas în afara economiei salarizate. Chiar în anii '50, din 170 de milioane de africani la sud de Sahara, numai 8 milioane lucrau salarizat în vreuna dintre perioadele anului.[481] Acolo unde salariile erau mari, africanii lucrau de bunăvoie: terenurile aurifere din Rand nu au întâmpinat niciodată vreo greutate în a găsi mână de lucru, de la început şi până azi. În alte părţi era, în general, aceeaşi poveste veche: venituri mici, investiţii mici, productivitate scăzută, salarii mici. Nimeni dintre cei care chiar lucrau în Africa, alb sau negru, nu a visat vreodată surplus de capital. Acesta exista numai în Hampstead şi în cafenelele de pe malul stâng al Senei.

Cea mai mare greşeală făcută de puterile coloniale – şi ea a avut consecinţe atât politice, cât şi morale – a fost să refuze să permită sistemului economiei de piaţă să opereze în teren. Aici ele au urmat metodele puse la punct pentru prima dată în coloniile britanice din America în secolul al XVII-lea, elaborate pentru a dezvolta Vestul şi Vestul Mijlociu american (pentru distrugerea indienilor indigeni) şi perfecţionate, pe baze pur rasiale, în Africa de Sud. Ele presupuneau ingineria umană şi distrugeau prin urmare principiul individualist care se află în centrul eticii iudeo-creştine. În Africa de Sud, până în 1931, aproximativ 1,8 milioane de europeni aveau „rezervaţi" 1 140 000 de kilometri pătraţi, în timp ce pentru 6 milioane de africani erau alocaţi numai 88 000 de kilometri pătraţi. În Rhodesia de Sud, Legea împărţirii Pământului din 1930 dădea europenilor, deja în posesia a 121 400 de kilometri pătraţi, dreptul de a cumpăra încă 137 600 de kilometri pătraţi

din terenurile Coroanei, în timp ce africanii, cu rezerve de 85 000 de kilometri pătraţi, mai aveau acces la numai 28 300 de kilometri pătraţi. În Rhodesia de Nord albii aveau deja posesia exclusivă a 36 400 de kilometri pătraţi. În Kenya această deformare deliberată a pieţei libere de terenuri a fost în mod special defavorizată din 1923, când ducele de Devonshire, în calitate de secretar colonial, a emis „Declaraţia Devonshire": „Kenya este în primul rând un teritoriu african [...] interesele nativilor africani trebuie să prevaleze." În ciuda acestei declaraţii, într-un exerciţiu deliberat de inginerie socială, ţinuturile White Highlands au fost epurate de locuitorii Kikuyu pentru a face loc fermierilor albi. În anii '30 în Kenya existau 137 300 de kilometri pătraţi rezervaţi africanilor, 16 700 de terenuri rezervate europenilor şi 99 000 de terenuri ale Coroanei, pe care guvernul le putea împărţi după criterii politice arbitrare. Era un sistem nejustificat. De fapt, el era apărat doar prin argumentul că trasarea unor demarcaţii rasiale era esenţială pentru o bună agricultură. Argumentul era fals în sine (după cum au demonstrat evenimentele ulterioare din Kenya) şi contrazicea principiile generale ale pieţei libere pe care fusese clădit Imperiul Britanic.

Desigur, insistând pentru ingineria socială inerentă în împărţirea pământului pe criterii rasiale, coloniştii reacţionau direct la ceea ce pentru ei era un fapt copleşitor: dezvoltarea inegală a societăţilor umane. Este o problemă fundamentală a speciilor, care se conturase deja în Epoca Fierului. Imperiile capitaliste europene arhetipale, care au fost delimitate efectiv în anii 1870–1945, au constituit o serie de încercări necoordonate şi spasmodice, adesea contradictorii, de a rezolva problema ridicată de existenţa societăţilor avansate şi a celor înapoiate într-o lume tot mai mică, în care contactele între ele erau inevitabile, nu în ultimul rând pentru că populaţia era în creştere aproape peste tot şi la fel erau şi aşteptările.

Sistemul, dacă poate fi numit astfel, nu se grăbea să se organizeze: nici chiar francezii nu au avut un Minister pentru Colonii până în 1894, germanii până în 1906, italienii – 1907, belgienii – 1910, portughezii – 1911.[482] „Epoca lui clasică" dintre cele două războaie era deja un fel de crepuscul. Existenţa sa a fost prea scurtă pentru a da rezultate proprii. Dezvoltarea resurselor umane şi naturale este o treabă înceată, laborioasă

şi adesea ingrată, după cum ne învaţă întreaga istorie. Oameni ca Rhodes, Ferry, Lugard, Lyautey şi Sarraut împărtăşeau un optimism nejustificat în ideea că procesul putea fi grăbit şi făcut relativ nedureros. Exact aceleaşi iluzii erau împărtăşite de succesorii lor, precum conducătorii independenţi Sukarno, Nasser, Nkrumah, Nehru şi alţi zeci, după cum vom vedea. Dar majoritatea ţărilor sărace au rămas în aceeaşi poziţie faţă de cele bogate în anii '80 ai secolului al XX-lea ca şi în anii '70 ai secolului al XIX-lea, când a început marea epocă a colonialismului.

Aceasta ne conduce la o chestiune foarte importantă. Colonialismul era un fenomen în mare măsură vizual. Abunda de steaguri, uniforme exotice, ceremonii splendide, recepţii, salve de tun în apus, expoziţii comerciale pe Olympia şi la Grand Palais, timbre şi, mai ales, hărţi colorate. Era, în esenţă, o entitate cartografică, una ce putea fi percepută cel mai clar şi mai puternic din paginile unui atlas. Văzut în hărţi, colonialismul părea să fi schimbat lumea. Văzut pe pământ, părea un fenomen mai degrabă artificial, care nu putea schimba mare lucru şi nici nu a făcut-o. A venit cu uşurinţă; s-a dus cu uşurinţă. Puţini au murit fie ca să-l facă, fie ca să-l desfacă. El a şi accelerat, a şi întârziat, deşi marginal în ambele cazuri, apariţia unui sistem economic mondial, care s-ar fi constituit cu aproximativ aceeaşi viteză şi dacă europenii nu ar fi anexat un singur hectar din Asia sau Africa. Cuvântul „colonialism" acoperea o asemenea variată multitudine de aranjamente umane încât este îndoielnic dacă descrie de fapt ceva specific.

Colonialismul a fost important nu pentru ceea ce a fost, ci pentru ceea ce nu a fost. A hrănit iluzii măreţe şi suferinţe nejustificate. Primele au avut un impact major asupra evenimentelor de până în 1945; cele din urmă, după aceea. Dacă Imperiul Francez părea să transforme o Franţă epuizată şi în declin într-un Samson viguros de o sută de milioane de oameni, Commonwealth-ul Marii Britanii părea să facă din ea o superputere – noţiune pe care Hitler, de exemplu, a luat-o cu el în bunkerul lui. Din nou, aspectul vizual a fost cel ce a determinat astfel de percepţii. În anii '20, prindeau formă marile drumuri militare, clădiri publice şi cartiere europene pe care le cerea Lyautey pentru Maroc: extraordinare, durabile, de o austeritate magnifică, aşa cum de fapt sunt încă. Simultan, erau terminate cartierele guvernamentale ale lui Sir

Edwin Lutyens din Delhi, cele mai frumoase dintre creaţiile la scară mare ale secolului al XX-lea. În mod semnificativ, şi unele şi altele fuseseră concepute în epoca edwardiană; şi unele şi altele s-au întrupat abia după ce primul dintre războaiele civile ale Europei subminase deja imperiile pe care ele le împodobeau. Arhitectura este atât cea mai concretă cât şi cea mai emblematică dintre arte. Clădirile publice vorbesc: uneori au tonalităţi false. Splendidele domuri şi cupole ale lui Lutyens vorbeau pe două voci. Pentru majoritatea britanicilor, majoritatea străinilor şi mai ales pentru majoritatea indienilor, ele anunţau durabilitate; experţilor militari şi economici însă ele le şopteau să se îndoiască.

Un exemplu tipic a fost sistemul valutar imperial. Din 1912 Marea Britanie şi-a divizat imperiul în zone valutare regionale, reglementate de un Consiliu Valutar Britanic conform Standardului Colonial al Cursului Lirei; din 1920 coloniile trebuiau să aibă pentru emisiunile lor fiduciare acoperire de 100% în Marea Britanie (în lingouri sau în obligaţiuni cu marginea aurită). Asta stârnea nenumărate proteste printre naţionalişti, în special în India. De fapt era un sistem rezonabil, care dădea celei mai mari părţi a Commonwealth-ului foarte reala binecuvântare a stabilităţii monetare. A şi funcţionat foarte corect până după 1939, când exigenţele financiare din timpul războiului ale Marii Britanii şi declinul ei rapid spre insolvenţă totală au transformat întregul sistem într-unul opresiv.[483] Există aici o morală foarte importantă. Marea Britanie putea fi dreaptă cu supuşii ei coloniali atâta vreme cât era o naţiune relativ bogată. O putere înstărită putea conduce un imperiu prosper şi bine guvernat. Naţiunile sărace, precum Spania şi Portugalia, nu-şi puteau permite să fie drepte sau să renunţe la exploatare. Dar de aici rezultă, după cum au insistat mulţi oameni de stat britanici de-a lungul secolului al XIX-lea, că coloniile nu erau o sursă de putere ci de slăbiciune. Ele erau un lux, menţinut pentru prestigiu şi plătit din bizare resurse reale. Conceptul de super-putere colonială era în mare măsură fraudulos. Colosul militar şi economic al Imperiului Britanic este făcut din şipci şi ipsos, vopsea şi poleială.

De aici senzaţia ciudată de răceală şi extravaganţă, dar şi de fragilitate şi efemer pe care i-o evocă spectatorului imperiul interbelic. Malcolm Muggeridge nota, la Simla, la începutul anilor ’20, că numai viceregele şi

alţi doi înalţi funcţionari aveau dreptul la maşini şi că drumurile erau atât de abrupte încât oamenii care purtau ricşele mureau de tineri de infarct. Privind un om gras tras în ricşă el a auzit pe cineva spunând: „Uite, un om care-l trage pe altul. Şi se mai zice că există un Dumnezeu!”[484] În 1930, în Kenya, Evelyn Waugh a întâlnit „o americancă încântătoare pe nume Kiki”, căreia un colonist britanic de la Lacul Navaisha din White Highlands îi dăduse „şase sau opt kilometri pătraţi de teren pe malul lacului ca dar de Crăciun”.[485] Cu toate acestea, Leo Amery, cel mai ambiţios dintre secretarii pentru Colonii, şi-a văzut dejucat planul de a avea o secţie separată pentru Dominioane deoarece Ministerul de Finanţe nu a acceptat să cheltuiască 800 de lire pe an în plus pentru salarii.[486] Când lordul Reading a fost făcut viceregе, în 1921, manevrele politice din jurul numirii au arătat clar că, în ochii guvernului britanic, nevoia de a-l menţine pe Sir Gordon Hewart, un bun negociator, în funcţia de procuror general era mult mai importantă decât persoana celui care guverna India.[487] Trei ani mai târziu, marele editor imperialist al ziarului *Observer,* J.L. Garvin, „considera că era posibil ca în cinci ani să pierdem India şi cu asta – adio Imperiului Britanic”[488]. Acelaşi gând elegiac i-a trecut prin minte şi unui tânăr ofiţer de poliţie britanic din Burma pus, exact în aceeaşi perioadă, să împuşte un elefant pentru a-i impresiona pe „localnici”: „În acel moment”, scria George Orwell, „am sesizat deşertăciunea, inutilitatea dominaţiei albilor în Est. Iată-mă pe mine, un alb cu puşca lui, în faţa unei mulţimi de localnici neînarmaţi – aparent, actorul principal. În realitate însă nu eram decât o marionetă absurdă împinsă de colo-colo de voinţa acelor feţe galbene din spatele ei.”[489]

Conducerea unui imperiu era în mare parte doar o chestiune de hotărâre. Mulţi ani mai târziu, în 1962, Sir Roy Welensky, premierul Federaţiei Rhodesiene, avea să spună: „Marea Britanie şi-a pierdut voinţa de a guverna în Africa.” Aceasta nu era încă pierdută în anii ’20-’30, sau nu era complet pierdută. Dar se eroda. Marele Război zguduise încrederea clasei conducătoare britanice. Pierderile Regatului Unit nu erau chiar uriaşe: 702 410 morţi. Erau comparabile cu cele ale Italiei, care clocotea de vitalitate în anii ’20. Dar, bineînţeles, populaţia Italiei se afla încă într-o creştere rapidă. În plus, se credea în mare măsură că produsele Universităţilor Oxford şi Cambridge, precum şi ale şcolilor publice

fuseseră în mod special grav afectate. Aproximativ 37 452 de ofiţeri britanici fuseseră ucişi pe Frontul de Vest, 2 438 ucişi, răniţi sau dispăruţi numai în prima zi (1 iulie 1916) a bătăliei de pe Somme.[490] De aici s-a născut mitul „generaţiei pierdute", în care paladini măcelăriţi precum Raymond Asquith, Julian Grenfell şi Rupert Brooke, mulţi dintre ei de fapt nişte incapabili ori rataţi, erau prezentaţi ca fiind de neînlocuit.[491] Mitul a fost parţial creat de literatură. Poeţii de război erau numeroşi şi de bună calitate: Wilfred Owen, Edmund Blunden, Siegfried Sassoon, Herbert Read, Robert Graves, Isaac Rosenberg, Maurice Baring, Richard Aldington, Robert Nichols, Wilfred Gibson şi mulţi alţii; în ultimii ani ai războiului ei au devenit obsedaţi de moarte, zădărnicie şi inutilitate.[492] Poeziile lor au bântuit începutul anilor '20; mai târziu a venit proza: piesa *Journey's End (Sfârşitul călătoriei)* a lui R.C. Sherriff, *Undertones of War (Şoapte de război)* a lui Blunden, *Memoirs of a Fox Hunting Man (Memoriile unui vânător de vulpi)* de Sassoon, toate în 1928; *Death of a Hero (Moartea unui erou)* a lui Aldington un an mai târziu. Era o literatură care, deşi nu tocmai defetistă, era noneroică şi sublinia preţul apărării măreţiei naţionale.

În mintea claselor superioare, în plus, pierderea vieţii, pe care ei o exagerau, era legată direct de criza vechiului sistem funciar tradiţional al agriculturii micii nobilimi, care se afla în mare dificultate de la sosirea grânelor transatlantice în anii '70 ai secolului al XIX-lea şi era acum pe cale să piară. Legislaţia antebelică fusese gândită pentru a proteja arendaşii împotriva proprietarilor de pământuri. Lloyd George, care ura aristocraţia funciară, a consolidat sistemul prin Legea Agriculturii din 1920, aducând în plus siguranţa arendei; iar un alt decret din 1923 a distrus contractele restrictive de arendare şi a legalizat „libertatea recoltei". Rezultatul a fost scindarea a mii de proprietăţi, mari şi mici. „Anglia îşi schimbă proprietarul", scria *The Times* la 19 mai 1920. „Începând din 1910", afirma H.J. Massingham, „o legislaţie răzbunătoare, demagogică şi pur urbană a mutilat [proprietarul funciar], fie el bun, rău sau indiferent, responsabil sau iresponsabil."[493] În februarie 1922 *Quarterly Circular,* revista Asociaţiei Centrale a Proprietarilor Funciari, estima că 2 830 de kilometri pătraţi de teren agricol îşi schimbau proprietarii în fiecare an. În anul precedent o singură firmă de licitaţii

vânduse teren a cărui suprafaţă o egala pe aceea a unui comitat englez mediu. Fostul ministru liberal C.F.G. Masterman, într-o carte foarte citită, publicată în 1923, se plângea: „În măcelul inutil al soldaţilor din gardă pe Somme ori al brigăzii de puşcaşi în Hooge Wood, jumătate din marile familii ale Angliei, moştenitoare ale unor proprietăţi şi averi importante, au pierit fără un strigăt. Are loc cea mai mare schimbare petrecută vreodată în istoria pământului Angliei de la cucerirea normandă încoace."[494] Preţul terenului a continuat să scadă, datoria agricolă a crescut şi milioane de acri au devenit neproductivi. Caricaturistul Strube de la *Daily Express* a desenat un coate-goale deşirat şi flămând pe care scria „Acri de prisos". J. Robertson Scott, editorul revistei *The Countryman,* a oferit o imagine zguduitoare a devastării rurale într-o serie de articole în *Nation* al lui Massingham, care a devenit un lugubru bestseller sub titlul ironic *England's Green and Pleasant Land (Pământul verde şi plăcut al Angliei* – 1925). În Norfolk, în 1932, scriitorul-fermier Henry Williamson nota: „o fermă de aproape 2,5 kilometri pătraţi, cu o solidă casă elisabetană şi zece-douăsprezece colibe, vândută cu o mie de lire"[495]. Nu prea poate fi exagerat efectul acestei decăderi totale şi neîmpiedicate în chiar inima vechiului sistem de guvernare a Angliei.

Semnele decăderii industriale erau şi ele omniprezente. După o scurtă revenire postbelică, slăbiciunea fundamentală a industriilor de export tradiţionale ale Marii Britanii – cărbune, bumbac şi textile, construcţii navale, utilaj tehnologic –, toate cu echipament vechi, animozităţi vechi şi metode de lucru vechi, în urma cărora rezulta o productivitate scăzută, se reflecta în rata permanent ridicată a şomajului. Acest lucru a fost atribuit în mare parte deciziei lui Winston Churchill, în calitate de ministru de Finanţe, de a face o stabilizare în Marea Britanie în 1925. Keynes a fost vehement împotriva acestei decizii, considerând-o o formă de „mercantilism contemporan". Deveneam „robi ai aurului". Churchill a replicat că deveneam „robi ai realităţii", ceea ce era adevărat, ai realităţii economiei industriale învechite a Marii Britanii.[496] Efectele acestei mişcări n-au întârziat să apară: preţuri de export mai mari, alimente şi materii prime importate mai ieftin. După cum spunea Churchill, era în primul rând o mişcare politică, menită să readucă prestigiul financiar al Marii Britanii la nivelul de dinainte de război. A fost în mod necesar

deflaţionistă, astfel încât a avut efectul neprevăzut de a ajuta guvernul să înfrângă greva generală, arma ultimă a sorelienilor, despre care se vorbea din 1902 şi care a avut loc în cele din urmă în mai 1926. Se mai făcuseră repetiţii în 1920 şi în 1922, de pe urma cărora a profitat mai mult Partidul Conservator decât liderii de sindicat. Când a devenit inevitabilă, Stanley Baldwin i-a manipulat cu măiestrie pe liderii sindicatelor din transporturi, căi ferate şi minerit să-şi ducă lupta la sfârşitul iernii, şi nu la începutul ei. S-a încheiat în mod dezonorant după o săptămână. „Era ca şi cum o fiară vestită pentru ferocitatea ei ieşise timp de vreo oră, adulmecase pericolul şi se strecurase înapoi în vizuina ei."[497] Nici întoarcerea la aur, nici înăbuşirea grevei generale nu au avut vreun efect asupra cifrelor şomajului care (ca procent din forţa de muncă) au rămas la un nivel jalnic chiar înainte de sfârşitul perioadei de înflorire economică din anii '20. Din 1921 în 1929 acestea au fost: 17,0; 14,3; 11,7; 10,3; 11,3; 12,5; 9,7; 10,8; 10,4.[498]

Pentru muncitori, aşadar, problema nu era cea a unei „generaţii-lipsă". Nu s-au remarcat niciun fel de goluri în rândurile lor. Nu erau prea puţini; mai degrabă prea mulţi. Cu toate acestea, starea lor a ajutat la erodarea voinţei membrilor conducerii prin radicalizarea clerului anglican. Biserica Angliei avusese de pierdut în urma războiului. Goarna ei patriotică fusese nesigură. Fusese demascată de clerul catolic drept amatoare în serviciile aduse pe front. Nici în fabricile de muniţii nu se descurcase mai bine.[499] Pierduse teren într-un moment suprem; şi era jenant de conştientă de acest fapt. Pe parcursul anilor '20 spiritele ei mai zeloase au dezvoltat un nou evanghelism al păcii şi „compasiunii". Unii s-au apropiat mult de extrema stângă. Conrad Noël, vicar al spectaculoasei biserici Thaxted din Essex, care datează din secolul al XIV-lea, a refuzat să expună steagul britanic pe biserică pe motiv că era „o emblemă a Imperiului Britanic, cu toată cruda exploatare pe care o reprezenta acesta". El a arborat Steagul Roşu, pentru care a invocat o autoritate biblică: „Dintr-un sânge a făcut El toate popoarele." În fiecare duminică bande de studenţi de dreapta veneau de la Cambridge să-l rupă, având de întâmpinat rezistenţa „Mieilor de Lansbury", o trupă formată din foşti poliţişti care fuseseră concediaţi pentru că făcuseră grevă în 1919.[500] Această luptă a steagurilor – o nouă şi şocantă formă de

divertisment – a zdruncinat instituţia Bisericii în Anglia.

Şi mai important a fost William Temple, episcop de Manchester din 1920 şi mai târziu arhiepiscop de York şi Canterbury, de departe cel mai influent cleric creştin din Marea Britanie interbelică. El a fost primul din clerul anglo-saxon care a optat pentru politica progresistă ca substitut la un evanghelism al dogmei şi a luat astfel parte la acea mişcare uriaşă care, după cum prevăzuse Nietzsche, transforma energia religioasă în utopism laic. Temple era o figură jovială, care semăna cu Bran, cu apetit nu numai pentru carbohidraţi, ci şi pentru martiriu social. În 1918 el a intrat în Partidul Laburist şi a anunţat acest luciu. În anii '20 a creat COPEC, Conferinţa asupra Politicii, Economiei şi Cetăţeniei Creştine, prototipul multor astfel de organisme de atunci încoace. La întrunirea acesteia din 1924 în Birmingham el a anunţat: „Cu senzaţia crescândă că politica machiavelianã a ajuns la faliment, există o disponibilitate tot mai mare de a acorda atenţie afirmaţiei lui Isus Cristos că El este Calea, Adevărul şi Viaţa."[501] Intervenţiile lui concrete în politica socială au fost ineficiente. Astfel, greva generală l-a luat prin surprindere, prinzându-l la Aix-les-Bains, unde încerca să-şi trateze guta şi să-şi mai reducă obezitatea. Grăbindu-se să se întoarcă acasă, el a cerut o intervenţie a clerului care, convingându-i pe liderii minerilor că aveau sprijinul întregii lumi creştine, a avut efectul de a prelungi greva celor din minele de cărbune din iulie până în decembrie 1926, perioadă în care minerii şi familiile lor au fost destituiţi şi aduşi la sapă de lemn.[502] Nicidecum descurajat, Temple a continuat să militeze pentru cauza progresului. Pentru George Bernard Shaw, un episcop socialist în persoană era, după cum exclama el voios, „o imposibilitate realizată". De fapt, Temple era un vestitor a ceea ce avea să urmeze; şi reprezenta un semn al vremurilor faptul că opiniile sale mai degrabă l-au ajutat decât l-au împiedicat în înaintarea sa spre tronul Sfântului Augustin.

Filosofia lui Temple nutrea credinţa, atât de caracteristică pentru secolul al XX-lea, că morala creştină se reflecta în căutarea de „soluţii" economice laice. Conceptul creştin de vinovăţie, întruchipat în stânjeneala demnitarilor anglicani bine hrăniţi, aşezaţi, readucea cu putere sentimentul de obligaţie pe care clasele superioare şi naţiunile mai bogate începeau să-l aibă faţă de cei săraci, atât din propria ţară cât şi din

străinătate. Economia nu însemna crearea de bogăţie, ci datorie şi dreptate. Desigur, Temple şi-a găsit aliaţi entuziaşti de partea agnostică a spectrului progresist. Keynes i-a scris o scrisoare remarcabilă, care nega cu înverşunare că economia era o ştiinţă neutră din punct de vedere moral: „Economia, mai adecvat numită economie politică, este o parte a eticii."[503] Era ceea ce prelatul îşi dorea să audă şi ceea ce profesorul de la King's College era nerăbdător să predea.

Astfel, Keynes pleda pentru insidioasa politică împotriva Bisericii ca instituţie de stat apărută în anii '20 în intimitatea colegiilor de la Cambridge şi Bloomsbury ca efect al unei treptate dar din ce în ce mai decisive inversări a modului în care se comporta clasa conducătoare britanică. Până acum, axiomele politicii publice britanice în ţară şi ale imperialismului britanic peste hotare reflectaseră climatul moral al Colegiului Balliol, Oxford, sub conducerea lui Benjamin Jowett. Tonul acestuia era categoric: rolul Marii Britanii în lume era să împartă o justiţie civilizată, impusă, dacă era necesar, în cel mai ferm mod cu putinţă. El a fost concentrat în persoana lordului Curzon, exigent, spiritual, civilizat şi foarte cultivat, dar de neclintit în susţinerea intereselor britanice, pe care le considera echivalente cu moralitatea însăşi. „Guvernul britanic", declara el Cabinetului în 1923, „nu îşi încalcă niciodată cuvântul şi nu este niciodată neloial faţă de colegii sau aliaţii săi, nu face niciodată ceva rău ori necinstit [...] iată adevărata bază a autorităţii morale pe care o exercită de atâta vreme Imperiul Britanic."[504] Desigur, când devenea necesar, această autoritate morală trebuia întărită de tancurile, avioanele şi navele de război ce operau din lanţul de baze militare pe care Anglia le menţinea în întreaga lume.

La Cambridge se dezvoltase o tradiţie oarecum diferită. În timp ce Oxfordul îşi trimitea starurile în parlament, unde deveneau miniştri şi se manifestau pe scena publică, Cambridge dezvolta grupuri private şi lucra prin intermediul sugestiei şi al influenţei. În 1820 se formase o Societate Literară alcătuită din doisprezece membri cunoscuţi drept Apostolii, care propaga heterodoxiile timpurii ale lui Wordsworth şi Coleridge. Recruţii acesteia, aleşi în mod colectiv şi selectaţi în secret – nu a fost vreodată recunoscută nici chiar simpla existenţă a societăţii –, erau extrem de valoroşi, dar mai degrabă ca profesori şi critici decât ca mari creatori:

singurul mare talent, Alfred Tennyson, s-a sustras repede în 1830.[505] Imaginea despre lume a Apostolilor era modestă, reticentă, neagresivă, agnostică, profund critică faţă de pretenţii şi scheme grandioase, umanitară şi, mai presus de toate, mai preocupată de îndatoririle personale decât de cele publice. Cultiva introspecţia; respecta prietenia. Era homosexuală ca mod de exprimare, deşi rareori în practică. Tennyson i-a captat atmosfera în poezia sa „Mâncătorii de lotuşi".

În 1902 Apostolii au ales un tânăr absolvent de la Trinity College pe nume Lytton Strachey. Tatăl său fusese general în India vreme de treizeci de ani – de fapt, lumea lui Curzon –, dar formaţia sa intelectuală şi morală era aceea a mamei sale, marcant membru agnostic al Mişcării progresiste a femeilor şi directoare de şcoală republicană franceză, pe nume Marie Silvestre.[506] Cu doi ani înainte de a fi ales de către Apostoli, el formase, împreună cu Leonard Woolf şi Clive Bell, o „Societate de la miezul nopţii" care a devenit mai târziu Grupul Bloomsbury. Atât Apostolii, cât şi Bloomsbury, unul secret şi neoficial, celălalt neoficial şi admiţând câteva femei, s-au manifestat în următorii treizeci de ani în jurul lui Strachey. Iniţial însă, nu el fusese filosoful sectei. Acesta era rolul lui G.E. Moore, profesor la Trinity şi membru al societăţii Apostolilor, a cărui lucrare principală, *Principia ethica,* a fost publicată în toamna de după alegerea lui Strachey. Ultimele două capitole ale acesteia, „Relaţia dintre etică şi comportament" şi „Idealul", erau, implicit, un atac frontal asupra doctrinei iudeo-creştine a responsabilităţii personale faţă de un cod moral absolut şi conceptul de datorie publică, înlocuind-o cu o formă iresponsabilă de hedonism bazat pe relaţii personale. „De departe cele mai valoroase lucruri pe care le cunoaştem sau ni le putem imagina", scria Moore, „sunt anumite stări de conştiinţă ce pot fi descrise în mare ca fiind plăcerile relaţiei sexuale şi sentimentul de bucurie faţă de obiectele personale. Nimeni, probabil, dintre cei care şi-au pus întrebarea nu s-a îndoit vreodată că afecţiunea personală şi aprecierea frumosului în Artă şi în Natură sunt bune în sine."[507]

Strachey, care era mai degrabă un propagandist de geniu decât un creator, s-a năpustit asupra acestui volum discret cu acelaşi entuziasm pe care l-a arătat Lenin faţă de *Imperialismul* lui Hobson, publicat cu un an în urmă. Era exact argumentul de care avea nevoie şi pe care-l putea

predica. Colegului său din societatea Apostolilor, Keynes, i-a scris stăruitor despre „problema de a face moorismul cunoscut lumii întregi". Cartea nu era ideologia odiosului simţ al datoriei victorian, ci a prieteniei; şi, după cum îi mărturisea el lui Keynes, cu care deja concura pentru afecţiunea tinerilor frumoşi, a unui tip foarte special de prietenie: „Nu ne putem mulţumi cu rostirea adevărului – trebuie să spunem adevărul întreg: iar adevărul întreg este Diavolul. [...] E o nebunie să visăm să explicăm văduvelor că sentimentele sunt un lucru bun, când spunem în acelaşi timp că cele mai bune sunt sodomice [...] vremea noastră va veni peste vreo sută de ani."[508] Prietenia nu numai că avea pretenţii mai mari decât morala convenţională, ea era etic superioară oricărei loialităţi mai largi. Ideea avea să fie rezumată de colegul lui Strachey din societatea Apostolilor, E.M. Forster: „Dacă ar trebui să aleg între a-mi trăda *ţara* şi a-mi trăda *prietenul,* sper că aş avea curajul să-mi trădez ţara."[509]

Doctrina lui Moore, aparent atât de nepolitică, aproape cvietistă, era în realitate o formulă excelentă pentru o preluare a puterii de către intelectuali. Ea furniza justificarea etică nu numai pentru o societate de admiratori reciproci, cum fuseseră Apostolii în trecut, ci şi pentru formarea unei franc – masonerii pozitive şi programatice, aproape a unei mafii. Sistemul Apostolilor facilita accesul la unele dintre cele mai bune creiere pe care le putea da Cambridge-ul: Bertrand Russell, Roger Fry, Ludwig Wittgenstein, de exemplu. O reţea de legături prin prietenie şi căsătorie a produs vesele centre metropolitane – Fitzroy Square 21, Brunswick Square 38, Great Ormond Street 10, Gower Street 3, Gordon Square 46, Tavistick Square 52 – precum şi ospitalierele colegii Trinity şi King's şi hanuri rustice precum Garsington, al lui Lady Ottoline Morrell, căruia i se făcea publicitate în *Crome Yellow.* Apostolii (sau relaţiile lor) deţineau poziţii strategice: unchiul lui Strachey controla *The Spectator,* Leonard Woolf paginile literare din *Nation*, Desmond MacCarthy (şi mai târziu Raymond Mortimer) cele din *New Statesman.*[510] Existau mai multe edituri favorabile.

Nu degeaba era Strachey fiu de general. Avea geniu pentru elitismul narcisist şi conducea coteria cu o mână de fier, chiar dacă aparent apatic. De la Apostoli şi-a însuşit principiul puterii de grup: abilitatea nu numai de a exclude, ci şi de a fi văzut că excluzi. A perfecţionat arta

inaccesibilităţii şi a respingerii: un mandarin din Bloomsbury putea nimici cu o privire sau un ton al vocii. În cercul său magic exclusivismul a devenit un fel de sistem de sprijin reciproc. El şi Woolf îl numeau „Metoda".[511]

În plus, Strachey nu trebuia să aştepte „o sută de ani" să vină vremea lui. Războiul i-a adus acest moment, căci i-a permis să-şi facă publică teoria împotriva *establishment*-ului în forma evitării serviciului militar. Metoda prin care a făcut acest lucru a fost subtilă şi caracteristică. Împreună cu alţi membri ai Grupului Bloomsbury, el aparţinea Asociaţiei împotriva Recrutării şi Consiliului Naţional împotriva Recrutării. Nu a jucat un rol activ în campania acestora, care ar fi putut fi periculoasă din punct de vedere legal şi pe care a lăsat-o unor persoane mai pline de energie, precum Russell.[512] A avut însă o apariţie senzaţională în faţa unui tribunal la primăria din Hampstead, în martie 1916, fortificat de hrana specială cu vitamine şi de gimnastica suedeză şi flancat de cele trei surori iubitoare ale sale. „Spuneţi-mi, domnule Strachey", a fost întrebat de preşedinte, „ce aţi face dacă aţi vedea un soldat german încercând să vă violeze sora?" „Aş încerca să intru între ei." Gluma a fost foarte gustată; vocea înaltă, ascuţită era imitată de toată lumea; nimeni nu mai acaparase astfel o sală de judecată din vremea lui Oscar Wilde. De fapt, în cele din urmă Strachey nu s-a bazat deloc pe principiile lui, ci a obţinut scutirea datorită „teancurilor sale de certificate medicale şi unui inventar al simptomelor sale medicale"[513]. El a petrecut toată perioada războiului scriindu-şi cele patru eseuri biografice adunate sub titlul *Eminent Victorians (Victorieni de vază)* care, ridiculizând şi dispreţuind personaje ca Thomas Arnold, Florence Nightingale, cardinalul Manning şi generalul Gordon, era de fapt o condamnare în bloc tocmai a acelor virtuţi şi principii pentru susţinerea cărora oamenii din tranşee îşi dădeau viaţa. A terminat volumul în decembrie 1917, tocmai când catastrofala bătălie de la Passchendaele se sfârşea într-o mare de sânge şi noroi. A fost publicat în anul următor şi a fost primit cu aclamaţii, exercitând o influenţă durabilă. Puţine cărţi în istorie au apărut vreodată într-un moment mai oportun.

Mai târziu, Cyril Connolly avea să numească *Victorieni de vază* „prima carte a anilor '20 [care] a atins o notă de ridicol pe care întreaga generaţie

istovită de război voia s-o audă. [...] Ea a apărut tinerilor postbelici ca o lumină la capătul unui tunel." Membrii mai aspri ai vechii gărzi au văzut-o imediat în adevărata ei lumină – „profund rea în esenţa ei", scria Rudyard Kipling într-o scrisoare particulară.[514] Tuturor celorlalţi le-a plăcut foarte mult, adeseori tocmai din acest motiv. Până şi în sânul *establishment*-ului era primită cu indulgenţă. H.H. Asquith, cândva o vedetă la colegiul Balliol pe vremea lui Jowett, acum un beţiv dezabuzat, scos din funcţia de prim-ministru de către Lloyd George pentru că îi lipsea energia, a dat cărţii ceea ce Strachey a numit „un foarte nobil şi puternic bobârnac în sus" în cadrul cursului său despre Romanes*. Ea a apărut în momentul în care ultima ofensivă a lui Ludendorff spărgea rândurile Armatei a 5-a britanice: noi ediţii au continuat să curgă mult după ce germanii începuseră retragerea finală şi s-a dovedit mult mai distructivă pentru vechile valori britanice decât orice legiune de inamici. A fost instrumentul cu care Strachey a putut să „facă moorismul cunoscut în lume", devenind în acelaşi timp cel mai influent scriitor al anilor '20. După cum scria mai târziu biograful lui Keynes, Roy Harrod: „Veneraţia pe care tinerii săi admiratori i-o acordau [lui Strachey] o egala aproape pe aceea datorată unui sfânt."[515] Strachey a devenit mandarinul conducător al epocii, iar Grupul Bloomsbury curtea sa – căci, după cum bine s-a observat, „îndepărtarea lor de lume era de fapt o deghizare a unei profunde implicări în lumea la modă"[516].

Cu toate acestea, de regulă puterea lor nu s-a exercitat direct asupra politicii publice. Keynes spunea că Strachey nu vedea în politică „nimic mai mult decât un substitut destul de adecvat pentru bridge". Nici chiar Keynes nu a căutat vreodată funcţii în guvern. Ei acţionau în spatele scenelor ori prin publicaţii şi încercau să creeze mai degrabă climate intelectuale decât să modeleze politici anume. *Economic Consequences of the Peace (Consecinţele economice ale păcii)* a lui Keynes a întărit mesajul *Victorienilor de vază* tot aşa cum a folosit în mod măiestrit noile tehnici literare ale lui Strachey. În 1924 E.M. Forster a publicat *A Passage to India (O călătorie spre India),* un minunat atac insidios asupra principiului Raj-

---

* George John Romanes (1848–1894), continuator al teoriilor lui Charles Darwin (*n.t.*).

ului, întorcând cu grijă pe dos credinţa în superioritatea şi maturitatea britanice care constituiau justificarea numărul unu a Imperiului Indian. Doi ani mai târziu mentorul Apostolic al lui Forster, Goldsworthy Lowes Dickinson, care a inventat termenul „O Ligă a Naţiunilor" şi a fondat Uniunea Ligii Naţiunilor, îşi publica *International Anarchy 1904–1914 (Anarhia internaţională 1904–1914),* o explicaţie grotesc de greşită a originilor Marelui Război, care reintroducea cu măiestrie morala politică a tratatului lui Keynes.[517] Politica externă a Grupului Bloomsbury susţinea că Marea Britanie şi Germania se aflaseră pe exact acelaşi plan moral până în 1918 şi, de atunci, Marea Britanie se găsise într-un dezavantaj moral, din cauza unei păci nedrepte, a continuării imperialismului şi a înarmării care erau ele însele cauza directă a războiului. Pentru o mare parte a opiniei educate din Marea Britanie aceasta a devenit încetul cu încetul înţelepciunea supremă.

Şi într-un sens mai larg Bloomsbury reprezenta un aspect al naţiunii care devenea acum predominant. Ca şi în cazul rangurilor decăzute ale vechii nobilimi, al „acrilor de prisos", al cozilor la alocaţiile de şomaj, în Bloomsbury lipsea principiul energizant. Este ciudat cât de des apare Strachey în fotografii adâncit într-un şezlong. Frank Swinnerton îşi amintea că, la prima lor întâlnire, „cădea dacă se ridica în picioare şi se încovoia dacă se aşeza. Părea complet lipsit de vitalitate."[518] Îşi „târa picioarele lungi şi subţiri dintr-o încăpere în alta", scria Wyndham Lewis, „ca o barză drogată". Strachey însuşi îi mărturisea fratelui său: „Suntem cu toţii mult prea slabi fizic ca să fim de vreun folos."[519] Puţini membri ai grupului s-au căsătorit; chiar şi celor care nu erau dependenţi de ceea ce era numit „sodomia supremă" le lipsea dorinţa de procreare. Cercul a fost scandalizat când Keynes, din motive încă misterioase, s-a căsătorit cu exuberanta dansatoare rusă Lydia Lopokova.

Ceea ce este poate şi mai izbitor e productivitatea scăzută a grupului, atât de ciudat înrudită cu industriile epuizate ale Marii Britanii. Strachey însuşi a produs numai şapte cărţi, dintre care două culegeri de articole. Aşteptata operă majoră a lui MacCarthy nu s-a materializat niciodată: au fost volume de articole, dar nicio carte originală. Raymond Mortimer a urmat exact acelaşi tipar. Forster, cunoscut sub porecla de *Taupe* (Cârtiţa), era un alt scriitor de joasă tensiune: doar cinci romane (în afară de

ficţiunea homosexuală *Maurice,* publicată postum). A devenit Fellow la King's College în 1946 şi de atunci n-a mai scris nimic, ducând o existenţă ca de cârtiţă timp de un sfert de secol, apărând numai ca să-şi ridice diplomele onorifice. Un alt membru al grupului, filosoful J.E. Metaggart, putea lucra numai două-trei ore pe zi şi îşi petrecea restul timpului devorând romane uşoare într-un ritm de aproape treizeci pe săptămână. El „mergea cu un pas ciudat, ca de crab, mereu cu spatele la un perete"[520]. Lowes Dickinson era şi el o figură letargică, gălbejită, cu pălărie de mandarin chinez. Virginia Woolf scria despre el: „Ce suflu subţire de aer fierbinte scoate Goldie printre dinţii lui din faţă!"[521] După toate acestea, Moore însuşi a devenit practic steril după ce a produs *Principia.* Tot ce a urmat a fost o versiune populară, o colecţie de eseuri, un set de note pentru curs – apoi tăcere, timp de patruzeci de ani. „Mă tem că nu am de spus nimic", îi scria el Virginiei Woolf, „care să merite să fie spus; sau, dacă am, nu pot să exprim."[522] El încheia un act al Apostolilor cu această maximă caracteristică pentru Bloomsbury: „Printre toate bunele obiceiuri pe care trebuie să le formăm nu trebuie în niciun caz să neglijăm obiceiul indeciziei."[523]

În mod semnificativ, dintre toţi Apostolii de la Cambridge ai acelei generaţii, singura figura în întregime vitală şi de o creativitate exuberantă, Bertrand Russell, nu a făcut de fapt niciodată parte din Grupul Bloomsbury. Deşi împărtăşea pacifismul, ateismul, antiimperialismul şi ideile general progresiste ale acestuia, el îi dispreţuia apatia jilavă; grupul, la rândul său, îl respingea. El considera că Strachey pervertise *Principia* lui Moore pentru a scuza homosexualitatea. În orice caz, era de părere că era un eseu inferior. „Nu mă placi, nu-i aşa, Moore?" întreba el. Moore a răspuns, după o îndelungată şi conştiincioasă gândire: „Nu."[524] Era remarcabil că Russell, spre deosebire de Strachey, chiar a luptat pentru pacifism în Marele Război şi a făcut închisoare pentru asta. El a citit *Victorieni de vază* în închisoarea din Brixton şi râdea „atât de tare încât ofiţerul a venit la celula mea, spunându-mi că trebuie să îmi amintesc că închisoarea este un loc de pedeapsă". Dar verdictul lui cumpănit a fost că lucrarea era superficială, „îmbibată de sentimentalismul dintr-o şcoală de fete îmbâcsită"[525]. Cu cele patru căsătorii ale lui, cu insaţiabila-i poftă de femei, cu cele cincizeci şi şase de

cărţi, acoperind o gamă mai largă de subiecte decât orice alt scriitor, cu incurabila lui sete de experienţă activă, Russell era construit dintr-un material mai solid decât cei din Bloomsbury. Nu împărtăşea nici slăbiciunea acestora pentru totalitarism. În seara Armistiţiului, Bloomsbury se reunise la soţii Sitwell, adoptând ceea ce Wyndham Lewis numea „Bolşevismul Aurit" al acestora. Ei sărbătoreau nu atât victoria Aliaţilor, cât înţelepciunea lui Lenin de a semna un tratat separat de pace pentru „a crea şi a modela un nou Dumnezeu", după cum se exprima Osbert Sitwell. La Adelphi, Strachey avea să fie văzut literalmente dansând, „ţopăind cu debilitatea amiabilă a cuiva care se trezeşte dintr-o transă" – sub privirile ameninţătoare ale lui D.H. Lawrence.[526] Russell nu avea să rabde nimic din toate astea. S-a dus el însuşi în Rusia în 1920, l-a văzut pe Lenin şi a declarat regimul acestuia „o strânsă birocraţie tiranică, cu un sistem de spionaj mai elaborat şi mai cumplit decât al ţarului şi o aristocraţie la fel de insolentă şi nesimţitoare"[527]. Un an mai târziu se afla în China. Urmărind totalul haos administrativ şi politic de acolo, el îi scria unui prieten: „Imaginează-ţi-l pe Lytton trimis să guverneze un imperiu şi vei avea o idee despre cum a fost guvernată China timp de două mii de ani."[528]

În mod destul de ciudat, activităţile şi remarcile presupus subversive ale lui Russell au fost cele pe care Foreign Office le-a considerat alarmante. Nimeni dintre autorităţi nu s-a gândit să se preocupe de societatea Apostolilor, care deja producea extremişti precum mentorul lui E.M. Forster, Nathaniel Wedd, profesor la King's College, descris de Lionel Trilling drept un „personaj cinic, agresiv, mefistofelic, care arbora cravatele roşii şi blasfemia"[529]. În anii '30 Apostolii aveau să producă cel puţin patru agenţi sovietici: Guy Burgess, Anthony Blunt, Leo Long şi Michael Whitney Straight. La vremea aceea însă, antinomismul public al lui Russell – demn de Oxford în deschiderea sa – îi fascina pe cei de la Whitehall. Până şi conversaţiile lui pe puntea navelor erau ascultate şi, la un moment dat, chiar s-a discutat dacă n-ar fi necesară invocarea Ordinului Consiliului Puterilor de Război (încă neanulat) pentru a-l aresta şi deporta din Shanghai.[530]

Aceste simptome de paranoia în Foreign Office reflectau o îngrijorare autentică în rândurile celor care cunoşteau faptele şi se gândeau serios la

securitatea viitoare a Marii Britanii. Era de apărat un imperiu extrem de mare şi se găseau foarte puţine mijloace pentru a-l apăra. Exista un motiv pentru care Foreign Office ura Liga, cu angajamentele ei universale. Mai mulţi miniştri de Externe conservatori la rând i-au refuzat lui Robert Cecil, ministrul pentru Afacerile Ligii, un birou în Minister, iar când acesta i-a fost aprobat de guvernul laburist din 1924, funcţionarii de acolo i-au împiedicat accesul la telegrame importante.[531] Politicienii britanici marcanţi erau conştienţi de faptul stânjenitor că menţinerea Imperiului ca o entitate uriaşă însemna, în cele din urmă, înşelăciune şi necesita nişte jonglerii foarte măiestrite. Ei credeau că erau în stare – nu deveniseră încă defetişti –, dar respingeau cu putere orice „sabotaj" de către „ai noştri". De aici rezerva lor faţă de oameni ca Russell şi Cecil, care proveneau din vechi familii cu tradiţie în guvernare (primul nepot, cel de-al doilea fiu de prim-ministru) şi prin urmare ar fi trebuit să înţeleagă mai bine cum stau lucrurile.[532]

Ceea ce îi îngrijora în mod deosebit pe planificatorii britanici era rapidul declin absolut, şi totuşi şi mai relativ, al Marinei Regale din poziţia ei de putere copleşitoare la sfârşitul lui 1918. Marea Britanie îşi neglijase întotdeauna armata. Dar de pe vremea reginei Anne ea avusese mereu cea mai mare flotă din lume, cu orice preţ, ca o condiţie prealabilă pentru a-şi păstra imperiul. În cea mai mare parte a secolului al XIX-lea ea insistase asupra unui „standard al puterii duble", adică asupra unei flote egale sau superioare acelora ale oricăror alte două puteri la un loc. În cele din urmă acest lucru s-a dovedit mai presus de mijloacele ei, dar s-a străduit să atenueze orice abatere de la standardul puterii duble prin aranjamente diplomatice. Astfel, în 1902, ea îşi abandonase în sfârşit „splendida izolare" semnând un tratat de alianţă cu Japonia, al cărui principal obiectiv era să-i permită să se concentreze mai mult asupra forţelor maritime din apele europene. Marina japoneză fusese creată în mare măsură cu ajutor şi consultanţă britanice. Pentru Marea Britanie, cu imensele ei posesiuni şi interese în Asia şi mijloacele limitate de a le proteja, Japonia era un aliat foarte important. În timpul războiului, marea ei flotă escortase forţele australiene şi neozeelandeze până la zona de război: de fapt, primul-ministru australian, W.M. Hughes, era de părere că dacă Japonia ar fi „ales să lupte de partea Germaniei, cu siguranţă am

fi fost înfrânţi”[533].

Intrarea Americii în război însă a adus cu sine o complicaţie îngrijorătoare. America şi Japonia se priveau cu o ostilitate crescândă. California opera legi rasiale care-i vizau pe imigranţii japonezi şi din 1906–1908 imigraţia în masă din Japonia fusese oprită. Astfel, japonezii au apelat la China şi în 1915 au căutat să o transforme într-un protectorat. Americanii au încercat să împiedice şi acest lucru: ei se considerau a fi adevăraţii protectori ai Chinei. La Versailles, Wilson i-a înfuriat pe japonezi refuzând să introducă o condamnare a rasismului în Convenţia Ligii.[534] De atunci înainte America a tins să acorde prioritate Pacificului în politica navală. Ca rezultat, a pus o întrebare tranşantă Marii Britanii: pe cine doriţi ca prieteni, pe noi sau pe japonezi?

Pentru Marea Britanie, dilema era acută. America era un aliat nesigur. La drept vorbind, nu era deloc un aliat. Bineînţeles că existau legături de sânge. Dar chiar până în 1900 proporţia de americani albi de provenienţă anglo-saxonă scăzuse la o treime: germano-americanii, 18 400 000 din 67 000 000, erau aproape la fel de numeroşi.[535] Decizia iniţială a Americii de a construi o mare flotă oceanică pare să fi vizat Marea Britanie mai mult decât orice altă putere. Chiar şi în 1931, de fapt, Statele Unite aveau un plan de război care viza Imperiul Britanic, „Planul Naval Roşu Principal (WPL-22), datat 15 februarie 1931”.[536] Pe de altă parte, existau o întreagă reţea de instituţii de ambele părţi ale Atlanticului care legau cele două popoare şi o identitate de vederi şi interese care constituiau fundamentul politicilor externe ale amândurora.

Tratatul anglo-japonez trebuia să fie reînnoit în 1922. Americanii îl doreau înmormântat. Cabinetul britanic era împărţit. Curzon considera Japonia o „putere neliniştită şi agresivă, asemănătoare Germaniei ca mentalitate”; „o putere deloc altruistă”. Lloyd George era de părere că japonezii „nu aveau conştiinţă”. Cu toate acestea, amândoi susţineau cât se poate de clar că alianţa trebuia reînnoită; la fel Foreign Office şi Şefii de Stat Major. La fel olandezii şi francezii, gândindu-se la propriile colonii. La Conferinţa din 1921 a Commonwealth-ului, australienii şi neozeelandezii s-au exprimat cu tărie în favoarea reînnoirii. Pe scurt, toate puterile implicate în zonă – cu excepţia Americii – şi toţi cei implicaţi în politica externă şi militară britanică susţineau cu fermitate că

alianţa anglo-japoneză era un factor stabilizator, „îmblânzitor”, şi trebuia menţinută.[537]

Dar Smuts, din Africa de Sud, era împotrivă, din motive rasiale. La fel şi Mackenzie King, din Canada, un liberal care depindea de votul antibritanic din Quebec şi care era sfătuit de anglofobul O.D. Skelton, şeful permanent al Ministerului canadian al Afacerilor Externe.[538] Asta se pare că a atârnat mai greu în balanţă. În loc să se reînnoiască Tratatul, a fost adoptată o propunere americană de a se convoca o conferinţă la Washington pentru a se limita flotele. Hughes, din Australia, era scandalizat: „Propuneţi să înlocuiţi alianţa anglo-japoneză şi puterea covârşitoare a marinei britanice cu o conferinţă la Washington?” Era mai rău de-atât. Chiar la Conferinţă, în 1922, americanii au propus o „vacanţă” a marinei, reduceri masive, niciun vas important peste 35 000 de tone (ceea ce însemna sfârşitul supernavelor britanice) şi un raport de 5:5:3 vase importante pentru Marea Britanie, SUA şi Japonia. Când amiralul Beatty, şeful absolut al Marinei britanice, a auzit pentru prima dată detaliile, un martor ocular spune că a ţâşnit înainte în scaunul său „ca un buldog dormind pe un prag însorit ce a fost izbit în burtă de piciorul neatent al unui vânzător ambulant de săpun”[539]. Japonezilor nu le-a plăcut nici lor propunerea, în care vedeau o aliere anglo-saxonă împotriva lor. Cu toate acestea, proiectul a trecut. Presiunile pentru dezarmare cu aproape orice preţ şi de aici teama de a îndepărta şi mai mult America de Europa s-au dovedit a fi prea puternice. Japonia, la rândul ei, a cerut şi a obţinut concesii care au înrăutăţit lucrurile. Ea a insistat ca America şi Marea Britanie să accepte să nu construiască baze navale importante la nord de Singapore sau la vest de Hawaii. Asta făcea de fapt imposibil pentru America să vină rapid în sprijinul posesiunilor britanice, franceze ori olandeze dacă acestea ar fi fost atacate. Şi mai important însă, faptul că Japonia considera că trebuie să ceară astfel de concesii simboliza, cel puţin în ceea ce priveşte Marea Britanie, transformarea ei dintr-un prieten activ într-un potenţial inamic.

Acest lucru nu a fost sesizat atunci. Unul dintre aceia care nu au înţeles a fost Winston Churchill: de fapt, deşi conştient de pericolele din India, el a fost întotdeauna orb la pericolele din Estul mai îndepărtat. În august 1919, ca ministru de Război, el avusese un rol important în conceperea

„regulamentului pe Zece Ani”, conform căruia planurile de apărare erau conduse pornind de la premisa că nu avea să fie niciun război important în următorii cel puţin zece ani. În anii ’20 acesta a devenit o directivă „zgomotoasă”, şi de fapt a fost anulat abia în 1932. Ca ministru de Finanţe s-a străduit să reducă cheltuielile pentru Marină şi în special să extindă raportul de 5:5:3 la crucişătoare, principalul sistem de sprijin al imperiului: „Nu putem ţine o mulţime de mici crucişătoare stupide”, i-a spus el ministrului adjunct, Tom Jones, „care oricum n-ar fi de niciun folos.”[540] De fapt, la conferinţa navală din 1927 Amiralitatea a ţinut piept atacului său. Dar în 1930, când laburiştii au venit din nou la putere, s-a cedat – de fapt, acţiunea s-a extins şi la distrugătoare şi submarine. La începutul anilor ’30, Marea Britanie era o putere maritimă mai slabă, relativ vorbind, decât fusese oricând din vremea întunecată a lui Carol al II-lea încoace. Nu se putea baza nici pe imperiul ei. India nu era o sursă de putere, ci de slăbiciune, absorbind în mod regulat 60 000 de oameni din mica armată britanică. Bogatele dominioane erau mai zgârcite chiar decât Anglia sub rigida administraţie a lui Churchill. Forţele lor erau reduse şi dezolant de prost echipate. Raportul Apărării din 1925–1926 a arătat că în timp ce Marea Britanie cheltuia anual numai 51 de şilingi pe cap de locuitor pentru forţele armate, Australia cheltuia abia jumătate, 25 de şilingi, Noua Zeelandă 12 şilingi şi 11 pence, iar Canada doar 5 de şilingi şi 10 pence. La începutul anilor ’30, aceste trei puteri „avute”, având atât de multe de apărat de oameni cu priviri goale şi înfometate, duseseră la îndeplinire un program de dezarmare unilaterală aproape totală. Australia avea doar trei crucişătoare şi trei distrugătoare şi o flotă aeriană de şaptezeci de avioane. Noua Zeelandă avea două crucişătoare şi practic niciun fel de forţe aeriene. Canada avea patru distrugătoare şi o armată de 3 600 de oameni. Avea un singur avion militar – împrumutat de la RAF*.[541] Marea Britanie nu era prevăzătoare nici în ceea ce privea Orientul Îndepărtat. Construirea unei baze navale moderne în Singapore fusese amânată, la insistenţele lui Churchill, vreme de cinci ani.

Istoria ne arată măsura de-a dreptul uluitoare în care oameni inteligenţi, bine informaţi şi hotărâţi, din spirit de economie ori dintr-o

---

* Royal Air Forces — forţele aeriene britanice (*n.t.*).

pasiune altruistă pentru dezarmare, se pot înşela asupra realităţii. La 15 decembrie 1924 Churchill i-a scris o scrisoare remarcabilă primului-ministru, în care respingea cu dispreţ orice posibilitate de ameninţare din partea Japoniei. O ţinea aşa pagini întregi, folosind toate procedeele statisticii şi retoricii, pentru a-l convinge pe Baldwin – deja destul de pacifist şi indolent din fire – de absoluta imposibilitate a unui război cu Japonia: „Nu cred că există nici cea mai mică şansă în timpul vieţii noastre. Japonezii ne sunt aliaţi. Pacificul e dominat de Acordul de la Washington. [...] Japonia e la celălalt capăt al lumii. Nu ne poate ameninţa în niciun fel securitatea vitală. Nu are absolut niciun motiv pentru o confruntare cu noi." Să invadeze Australia? „Asta sunt sigur că nu se va întâmpla niciodată, nici chiar într-un viitor mai îndepărtat pe care l-ar avea în vedere copiii noştri [...] războiul cu Japonia nu este o posibilitate pe care vreun guvern raţional să fie nevoit s-o ia în calcul."[542]

5
O teocraţie infernală, un haos celest

În timp ce Winston Churchill îl asigura pe adormitul Baldwin că Japonia nu avea nicio intenţie rea, economia acesteia creştea într-un ritm mai rapid decât a oricărei alte naţiuni, populaţia ei creştea cu un milion de oameni pe an, iar conducătorul ei era un rege-zeu care mai era şi nebun. Bătrânul împărat Meiji, sub care Japonia intrase în lumea modernă, îşi alesese femeile cu grijă, atât în funcţie de sănătatea lor, cât şi de frumuseţe, şi în fiecare seară arunca o batistă de mătase în faţa aceleia care avea să-i ocupe patul în noaptea aceea. Dar cei mai mulţi dintre copiii căpătaţi astfel erau bolnăvicioşi şi nici unui doctor nu i se permitea vreodată să se atingă de divinele lor persoane. Moştenitorul său, Yoshihito, care a domnit teoretic până în 1926, era cu siguranţă dezechilibrat. Deşi numele său de domnie, Taisho, însemna „Măreaţa Dreptate", el oscila între accese de furie şi convulsii de teroare, temându-se de asasinat. Purta o feroce mustaţă cernită, imitându-şi idolul, pe Kaiserul Wilhelm al II-lea, dar cădea de pe cal la parade şi, când îşi inspecta soldaţii, ba îi lovea, ba îi îmbrăţişa. La ultima sa apariţie înaintea Dietei, îşi rulase discursul şi, folosindu-l ca pe un telescop, se uitase cu ochi de bufniţă la parlamentarii care-i tot făceau plecăciuni. După aceea fusese înlăturat în favoarea fiului său, Hirohito, cunoscut ca Showa („Pace Iluminată"), o creatură timidă, interesată de biologia marină. Şi acesta se temea de asasini, ca toţi membrii masculini marcanţi ai familiei. Prinţul Ito se căsătorise prudent cu o ospătăriţă voinică de la o ceainărie, care îl proteja de samuraii asasini înghesuindu-l în groapa de gunoi a casei sale şi aşezându-se deasupra (dar tot l-au dibuit, în cele din urmă).[543]

Niciun cercetător occidental care studiază Japonia modernă nu e ocolit de senzaţia că ea a fost o victimă a principiului holist conform căruia evenimentele politice şi tendinţele morale au consecinţe în întreaga lume.

Japonia s-a infectat cu relativismul Occidentului, ceea ce a indus o sinistră hipertrofiere a propriilor ei slăbiciuni comportamentale, aruncând-o direct în vârtejul ororii secolului al XX-lea. La începutul epocii moderne Japonia era o ţară foarte izolată, în unele privinţe mai aproape de societatea Egiptului antic decât de aceea a Europei postrenascentiste. Se credea că împăratul, sau *Tennō,* era *ara-hito-gami,* „uman, o persoană din prezentul viu care domneşte asupra ţării şi a poporului şi, în acelaşi timp, este zeu"[544]. Primul *Tennō* îşi începuse domnia în 660 i.Cr., în vremea celei de-a douăzeci şi cincea dinastii egiptene şi linia continuase, uneori prin adopţie, timp de două milenii şi jumătate. Era de departe cea mai veche casă domnitoare din lume, purtând cu ea, prizoniere în chihlimbarul său dinastic, ciudate continuităţi arhaice. În secolul al XVI-lea, Francis Xavier, „apostolul Indiilor", considera că japonezii erau ideali pentru a fi convertiţi la creştinism datorită tenacităţii şi tăriei lor morale. Dar disputele interne ale misionarilor determinaseră Japonia să respingă creştinismul. În cel de-al doilea sfert al secolului al XVII-lea se izolase de lumea europeană. A încetat complet să absoarbă ideile de responsabilitate morală individuală care erau darul tradiţiilor iudaică şi creştină şi a reţinut vestigiile puternice ale răspunderii colective atât de caracteristice lumii antice. În anii '50 ai secolului al XIX-lea, Occidentul a pătruns cu forţa în această societate stăpână pe sine. Un deceniu mai târziu, o mare parte din clasa conducătoare japoneză, temându-se de colonizare sau de soarta Chinei, a luat decizia colectivă de a face o revoluţie de sus în jos, a adopta acele practici occidentale care erau necesare pentru supravieţuirea independentă şi a se transforma într-o puternică naţiune „modernă". Aşa-numita Restauraţie Meiji din 3 ianuarie 1868, care a abolit Şogunatul sau conducerea prin intendentul palatului şi a făcut din împărat un suveran real, a avut scopul deliberat de a face din Japonia *fukoku-kyohei*, „ţară bogată, armată puternică".

Este important să înţelegem că această hotărâre a Japoniei de a intra în lumea modernă conţinea de la bun început un element de ameninţare şi a fost dictată tot atât de mult de xenofobie, cât şi de admiraţie. Japonezii fuseseră întotdeauna specialişti în absorbirea imitativă, dar la un nivel pur utilitar care, din punct de vedere cultural, era superficial. De la

marele ei vecin inovator, China, Japonia luase ceremonialul, muzica, clasicii confucianişti, zicătorile daoiste, tipurile de speculaţie budistă, misterele tantrice, pictura Sung, versificaţia chineză şi calendarul. De la Occident, Japonia a început acum să preia tehnologia, medicina, metodele administrative şi comerciale, plus modul de gândire aferent acestor noi practici. Dar structura socială şi cadrul etic al civilizaţiei chineze erau în mare măsură respinse; şi, deşi japonezii dădeau dovadă de o voracitate pragmatică în a înghiţi metodele occidentale, ei arătau prea puţin interes faţă de scopurile occidentale: idealurile Antichităţii clasice ori ale umanismului renascentist nu au exercitat cine ştie ce influenţă.[545]

De fapt, este de remarcat că Japonia era atrasă de noutatea modernă, nu de adevărul antic. Într-un anume sens, japonezii avuseseră întotdeauna o minte modernă: „moderni din preistorie”[546]. Ei au preluat mici mecanisme şi fleacuri, tehnica şi artificiul, aşa cum o femeie de societate adoptă mode trecătoare. Matricea lor culturală a rămas însă neafectată: cele mai caracteristice creaţii culturale ale Japoniei nu au niciun antecedent chinezesc. În mod asemănător, importurile occidentale de la jumătatea secolului al XIX-lea încoace au lăsat aproape neatinsă morfologia socială a Japoniei.[547]

Lunga izolare a Japoniei nu a implicat nici seninătate. Dimpotrivă. Japonia nu a avut nici pasivitatea, nici decăderea fatalistă a Chinei. Erau ţări foarte diferite; popoare complet diferite. S-a spus adesea că chinezii trăiesc pe tărâmul spaţiului, iar japonezii în timp. China dezvoltase, în marea câmpie nordică în care îşi are rădăcinile civilizaţia ei, o cronologie ordonată, maiestuoasă, şi se mulţumea să-i aştepte evoluţiile lente. Ea vedea viaţa în termeni de cicluri repetitive, ca majoritatea culturilor orientale. Japonia era o colecţie de insule împrăştiate mai degrabă asemeni Greciei antice şi era aproape occidentală în conştiinţa dezvoltării liniare, grăbindu-se dintr-un punct într-altul cu o viteză deliberată. Japonia avea o concepţie despre timp şi despre urgenţa acestuia aproape unică în culturile neoccidentale şi coerentă, cu un accent social pe dinamism.[548] Era ceva neliniştit şi în climatul Japoniei, tot atât de schimbător şi imprevizibil ca şi al Marii Britanii, dar mult mai violent. Insulele se întind din zona subtropicală până în cea subarctică; musonii

orientali şi ciclonii occidentali se abat simultan asupra lor. După cum spunea savantul german Kurt Singer: „Acest arhipelag este neîncetat scuturat de şocuri seismice, invadat de furtuni, udat de ploaie, înconjurat de nori şi ceaţă... Nu spaţiul guvernează această formă de existenţă, ci timpul, durata, schimbarea spontană, continuitatea mişcării." Succesiunea rapidă a extremelor climaterice, cred unii japonezi, ajută la explicarea oscilaţiilor violente în comportamentul naţional.[549]

Aceste atribute naţionale, precum şi faptul că industrializarea Japoniei a fost impusă de sus ca rezultat al unor decizii deliberate ale elitelor sale ajută la explicarea uluitoarei rapidităţi a progresului Japoniei. Mişcarea nu a fost o reacţie spontană la forţele pieţei, ci un extraordinar consens naţional, dus înainte aparent fără nicio voce disidentă. A avut astfel mai mult în comun cu capitalismul de stat al Rusiei dinainte de 1914 decât cu capitalismul liberal al Occidentului, deşi conflictele de clasă care au sfâşiat Rusia ţaristă lipseau. Sub *Tennō* şi curtea sa, *gumbatsu,* sau conducătorii militari, şi *zaibatsu,* sau oamenii de afaceri, lucrau într-o perfectă armonie, conform programului „ţară bogată, armată puternică". Pe parcursul a două generaţii au apărut grupuri industriale uriaşe, Mitsui, Mitsubishi, Yasuda, Sumimoto, toate în strânsă legătură cu guvernul Meiji şi cu forţele armate, prin subvenţii şi contracte. Războiul din 1914–1918, care a privat Japonia de furnizorii tradiţionali din Europa şi i-a deschis noi pieţe, i-a accelerat evoluţia spre independenţă economică şi maturitate industrială. Tonajul navelor cu aburi a crescut de la 1,5 la peste 3 milioane de tone. Indicele producţiei industriale, de la o medie de 160 în 1915–1919, a sărit la 313 în 1925–1929, iar în comerţul exterior indicele (100 în 1913) era 126 în 1919 şi 199 în 1929, exporturile crescând de la 127 la 205 în anii '20. În 1930 Japonia avea o populaţie de 64 de milioane, exact dublu faţă de cât fusese la începutul revoluţiei de sus în jos din 1868, şi era deja o importantă putere industrială.[550]

Comparând dezvoltarea revoluţionară a Japoniei cu, să spunem, aceea a Turciei – şi ea impusă de sus din 1908 încolo – este uşor să vedem avantajele de a fi un regat-insulă, cu graniţe naturale, cu o compoziţie rasială, religioasă şi lingvistică omogenă şi, nu în ultimul rând, o veche şi puternică tradiţie de unitate faţă de cei din afară; Turcia nu avea niciunul din aceste avantaje.[551] Japonia mai avea şi un important avantaj economic

care a fost adesea trecut cu vederea la vremea aceea (şi de atunci încoace): o tehnologie intermediară extrem de dezvoltată, cu sute de mii de meşteri pricepuţi şi o tradiţie a disciplinei de atelier veche de secole.

Cu toate acestea, Japonia avea şi câteva slăbiciuni fundamentale, care îi reflectau arhaismul. Până în 1945 nu a avut un sistem de legi fixe. A avut maxime, coduri de comportament, concepte de justiţie exprimate în ideograme – exact ca în Egiptul antic. Dar nu a avut un cod penal adecvat; nici sistem de legi statutare; nici cod de legi cutumiare controlate de către judecători. Relaţia dintre autoritate şi supuşi era ascunsă, adesea în aspecte importante. Constituţia însăşi era nesigură. Nu impunea un sistem definit de drepturi şi obligaţii. Prinţul Ito, care a conceput constituţia Meiji, a scris un comentariu a ceea ce însemna; dar această carte a fost subiect de dispute şi s-a aflat adesea în dizgraţia autorităţilor. Legea nu era suverană. Cum ar fi putut fi, într-o teocraţie? Dar oare era Japonia o teocraţie? Ito era de părere că fusese în trecut, dar nu mai era; alţii aveau o altă opinie. Chestiunea a fost lăsată în ambiguitate, aşa cum s-a întâmplat cu multe alte chestiuni legale şi constituţionale în Japonia până în 1946, când împăratul a anunţat în mod public că nu era zeu. Era ceva vag şi improvizat în întregul sistem de ordine al Japoniei. Onoarea, de exemplu, era mai importantă decât ierarhia. Putea fi uneori drept să ignori legea (aşa cum era ea) şi să nu asculţi un superior. Dar nimeni nu putea spune exact în ce împrejurări până nu se ivea ocazia. Atunci se crea un consens şi conştiinţa colectivă judeca. Astfel, minorităţile activiste, mai ales din forţele armate, puteau adesea să-şi sfideze comandanţii, chiar şi pe împărat, şi să primească aprobarea opiniei publice.[552]

Această absenţă a demarcaţiilor absolute între bine şi rău, legalitate şi ilegalitate, lege şi dezordine a făcut Japonia în mod particular vulnerabilă la relativismul cultivat în Vest după primul război mondial. Dar slăbiciunea îşi avea rădăcinile şi mai în trecut. Când, în 1868, Japonia a apelat la Europa pentru călăuzire pragmatică, ea a căutat atât norme de comportament internaţional cât şi tehnologie. Ce a găsit? *Realpolitik* bismarckiană. Apoi au venit lupta pentru Africa, cursa înarmărilor, ferocitatea maşinii de război a lui Ludendorff şi cultul puterii prin violenţă, culminând cu triumfătorul puci al lui Lenin.

Japonezii au observat că, oricât de atroce, comportamentul european

era întotdeauna justificat din interior prin trimiterea la un anume set de credinţe. Aşadar, pentru a se fortifica într-o lume aspră, competitivă, ei şi-au renovat propriile ideologii, în conformitate cu ceea ce percepeau drept principiile europene ale utilităţii. Aceasta a implicat, de fapt, inventarea unei religii de stat şi a unei moralităţi guvernante, cunoscute drept şinto şi buşido. Până atunci, chestiunile religioase în Japonia fuseseră sincretiste: ele luau elemente din culte importate şi le foloseau în scopuri particulare – budism, daoism, confucianism, chiar şi creştinism – fără a ţine seamă de logică sau coerenţă. E adevărat că şintoismul a fost menţionat pentru prima dată în analele japoneze încă din vremea domniei lui *Tennō* Yomei (585–587 d.Cr.). El însemna zeu într-un sens păgân, mergând înapoi până la zeii-soare şi zeiţele-soare ancestrali, adorarea primitivă a strămoşilor şi ideea de conducători de origine divină. Ca atare era mult mai puţin sofisticat decât budismul sau alte religii imperiale ale Orientului şi era doar unul din multele elemente ale culturii religioase japoneze. Dar era în mod specific şi pe de-a-ntregul japonez şi prin urmare capabil de a fi alipit aspiraţiilor naţionale. Astfel, odată cu Revoluţia Meiji a fost luată decizia conştientă de a-l transforma în religie de stat. În 1875 a fost oficial separat de budism şi codificat. În 1900 altarele şintoiste au fost plasate în subordinea Ministerului de Interne. A fost stabilită o închinare regulată către împărat, în special în forţele armate, iar din anii ’20 încoace în toate şcolile s-a predat un cod etic naţional, *kokumin dotoku.* Cu fiecare victorie militară sau înaintare imperialistă japoneză (înfrângerea Rusiei în 1904–1905 a fost una dintre aceste ocazii), religia de stat era consolidată şi dezvoltată şi este semnificativ că procesul a culminat în 1941, când Japonia a intrat în al doilea război mondial şi a instituit ceremonii religioase private, populare şi publice pentru întreaga naţiune. Pe scurt, şintoismul a fost transformat dintr-un cult primitiv, perimat şi minoritar într-o adeziune a unui stat modern, totalitar şi astfel, printr-o ciudată ironie odioasă, religia, care ar fi trebuit să servească pentru a rezista la ororile seculare ale epocii, a fost folosită pentru a le sanctifica.

Dar asta nu era tot. Şintoismul, ca religie a naţionalismului expansionist, era în mod deliberat sprijinit de o versiune renovată şi militarizată a vechiului cod al cavalerilor, buşido. În primii ani ai

secolului, buşido a fost definit de un profesor samurai, dr Inazo Nitobe, ca „a fi mulţumit de propria-ţi viaţă, a-ţi accepta statutul nativ ireversibil şi a te cultiva în cadrul acestei condiţii predestinate, a fi loial capului familiei, a-ţi preţui strămoşii, a te antrena în artele marţiale prin cultivarea şi disciplinarea minţii şi a trupului”[553]. Dar până în secolul al XX-lea au existat puţine referiri de vreun fel la buşido. Unii se îndoiau de însăşi existenţa lui. Profesorul Hall Chamberlain, în eseul *The Invention of a New Religion (Inventarea unei noi religii),* publicat în 1912, scria: „Buşido, ca instituţie sau cod de legi, nu a existat niciodată. Relatările despre el au fost fabricate din nimic, în special pentru consumul străinilor. [...] Buşido a fost necunoscut până acum vreo zece ani.”[554] S-ar putea să fi fost o serie de exerciţii religioase, accesibile foarte puţinor persoane. În orice caz, în anii ’20 a fost popularizat ca fiind un cod al onoarei militare, identificat cu naţionalismul extrem şi militarismul, şi el a devenit justificarea pentru practicile cele mai groteşti, la început asasinări individuale, mai târziu cruzime şi măcel în masă. „Cavalerii buşido” erau conducătorii militari ai şintoismului totalitarist, echivalentul, în acest decor oriental al „elitelor de avangardă” ale lui Lenin şi Mussolini, al cămăşilor negre, cămăşilor brune şi cekiştilor Europei. Ei întruchipau „forţa morală conducătoare a [acestei] ţări, totalitatea instinctelor morale ale rasei japoneze”, după spusele lui Nitobe.[555] Iată un concept, superficial moralist ca ton, total relativist în fapt, în mod periculos înrudit cu ceea ce Lenin numea „conştiinţa revoluţionară” iar Hitler „moralitatea superioară a partidului”.

Această nouă metafizică a militarismului şi violenţei, care în mod sigur ca entitate organizată nu avea precedent în istoria Japoniei, se presupunea că era însoţită de dezvoltarea sistematică a instituţiilor politice occidentale. În 1876 samuraii au fost dizolvaţi ca clasă, pierzându-şi soldele şi dreptul de a purta săbii; ultima revoltă feudală a fost înăbuşită în anul următor. Partidele şi ziarele de tip occidental au fost introduse în anii ’70 ai secolului al XIX-lea, o nouă aristocraţie de tip britanic, cu baroni, viconţi şi marchizi, a fost instituită în 1884 şi un sistem guvernamental în anul următor. Pentru primul parlament din 1890 numai 400 000 din 40 de milioane de oameni au avut drept de vot. În 1918, „calificarea prin taxa de trei yeni” a ridicat această cifră la 3,5

milioane din 60. În 1925 Japonia a adoptat Legea Sufragiului Masculin, care dădea dreptul la vot tuturor bărbaţilor peste douăzeci şi cinci de ani, ridicând sufragiul la 13 milioane.

Dar instituţiile autoritariste au avansat *pari pasu* cu democraţia. În 1875 exista o lege a presei extrem de restrictivă. Supravegherea de către poliţie a partidelor politice a fost instituită în 1880. Constituţia din 1889 era în mod deliberat restrictivă, pentru a produce, scria autorul ei, prinţul Ito, „o soliditate compactă a organizării şi eficienţa activităţii ei administrative”[556]. Dieta era echilibrată de o Cameră a Pairilor puternică iar cabinetul de către instituţia *genrō,* un grup format din foşti prim-miniştri şi oameni de stat care ofereau consiliere direct lui *Tennō.* Poate cea mai importantă din toate era o reglementare, concepută în 1894 şi confirmată în 1911, conform căreia ministrul de Război şi al Marinei trebuiau să fie ofiţeri activi, numiţi de Statele Majore respective. Aceasta însemna nu numai că armata şi marina erau independente de controlul politic (şefii de Stat Major aveau acces direct la *Tennō),* ci şi că fiecare dintre ele putea de fapt avea drept de veto într-un Cabinet civil, refuzând să-şi nominalizeze propriul ministru. Această putere a fost folosită în mod frecvent şi a existat întotdeauna în fundal. Astfel că guvernul era de fapt responsabil numai de chestiunile civile, armata şi marina conducându-şi propriile afaceri, care adesea, şi din ce în ce mai mult în anii ’20, afectau politica externă. Având în vedere că armata şi marina nu se aflau sub control civil, iar ofiţerii în domeniu nu se simţeau neapărat obligaţi de onoare să se supună superiorilor lor din Tokyo, au existat momente când Japonia a ajuns mai aproape de anarhia militară decât de orice alt sistem.

Problema era că Japonia căpăta foarte încet tipul de conştiinţă civică produs în Europa de viaţa urbană şi de ideile burgheze despre drepturi. Oraşul însuşi era un import. Până şi Tokyo era, şi până foarte de curând a rămas, o uriaşă adunare de sate. Cetăţenii săi aveau reflexe şi ataşamente rurale, şi nu urbane. Deşi feudalismul fusese ucis de Revoluţia Meiji, el supravieţuia într-o versiune nelegitimă. Toată lumea, de sus până jos, se simţea bine doar ca parte a unui clan sau *batsu.* Era şi este ceva obişnuit pentru japonezi să-şi extindă modelele de comportament familial la situaţii mai largi. Termenul *habatsu,* „grup permanent”, era aplicat în

fiecare nouă activitate de îndată ce apărea: şcoli de pictură, lupte, aranjarea florilor apoi, după 1868, în firmele industriale; iar după 1890 în politică. Termenul japonez *oyabun-kobun,* însemnând relaţie părinte-copil sau şef-subaltem, a devenit liantul acestui feudalism ilegitim în politică, un om oferind servicii sau loialitate în schimbul unei părţi din orice „pradă" implicată. De fapt, japonezii nu făceau o distincţie clară între grupuri familiale şi nonfamiliale, din moment ce perpetuarea unei familii prin adopţie era privită ca mult mai importantă decât perpetuarea legăturii de sânge.[557] Ozaki Yukio, cel mai peren dintre politicienii japonezi, care a făcut parte din Dietă, scria în 1918 că în Japonia „partidele politice, care ar trebui să fie întemeiate şi dizolvate numai pe baza unor principii sau viziuni politice, sunt de fapt o chestiune de legături şi sentimente personale, relaţiile între lider şi membrii unui partid fiind similare celor care existau între un suzeran feudal şi vasalii săi"[558]. Partidele de masă ale stângii, bazate pe interese economice universale, ar fi putut schimba acest model. Dar legea Menţinerii Păcii din 1925, anul în care Japonia a adoptat sufragiul masculin, a acordat poliţiei o putere uriaşă pentru a combate subversiunea marxistă atât de eficient încât să-i inhibe dezvoltarea. Niciun partid de stânga nu a obţinut vreodată mai mult de 500 000 de voturi până după 1945.

Ca rezultat, partidele politice japoneze erau mafii legale care inspirau prea puţin respect şi nu ofereau nicio alternativă morală la instituţiile tradiţionale „renovate" în formă totalitaristă. Mita era omniprezentă, căci alegerile costau mult (25 000 de dolari locul în perioada interbelică), iar salariile erau mici. Corupţia se întindea de la vânzarea de titluri nobiliare la speculaţiile cu terenuri în noul cartier de bordeluri din Osaka. Dintre cele două partide principale, Seiyukai era finanţat de cei ce aveau interese în căile ferate manciuriene, Kenseikai de către Mitsubishi, în ambele cazuri legal. Trei dintre cei mai importanţi lideri politici, Hara (primul om de rând care a devenit prim-ministru), Yamamoto şi Tanaka, erau vinovaţi de o corupţie vulgară.[559] Politicienii nu reprezentau figuri atrăgătoare, spre deosebire de militariştii buşido. Ei se luptau adesea, dar numai în încăierări indecente în Dietă, uneori ajutaţi de bătăuşi angajaţi. După cum relata un martor ocular britanic în 1928: „Nişte domni cu feţe congestionate, îmbrăcaţi pe dinafară în redingote dar încălziţi pe

dinăuntru de porţii copioase de *sake,* răcneau şi zbierau, certurile culminând adesea cu o îmbulzeală spre tribună, de unde vorbitorul din acel moment era târât în mijlocul unei lupte dezlănţuite."[560]

Mai mult, dacă feudalismul nelegitim persista în Dietă, el a înflorit şi în afara ei, sub aspectul unor societăţi secrete care constituiau o formă alternativă de activitate politică: nedemocratică, neconstituţională, folosind acţiunea directă şi armele în loc de argumente. Odată ce şi-au pierdut soldele, samuraii au fost nevoiţi fie să-şi găsească de lucru, fie să se alieze în bande şi să se ofere cui oferea mai mult. În 1881 un asemenea grup a format Genyosha, prima dintre societăţile secrete, care curând a intrat indirect în politică furnizând asasini care să aranjeze alegerile pentru Dietă sau să-i ucidă pe candidaţii rivali. În 1901 un membru Genyosha, Mitsuru Toyama, a fondat notoriul Kokuryukai, sau Dragonul Negru, prototipul multor secte violente ultranaţionaliste. Adevărata expansiune a politicii de gang a avut însă loc după sfârşitul războiului din 1914–1918, care pare să fi introdus o epocă a violenţei politice aproape pretutindeni.

Nu este clar dacă japonezii au urmat exemplul Germaniei weimareze şi al Italiei lui Mussolini. Desigur, ca şi fasciştii europeni, ei foloseau violenţa leninistă ca scuză pentru contraviolenţă. Ceea ce era neliniştitor era suprapunerea acestor societăţi cu politica constituţională şi, mai înfricoşător, cea militară. Astfel, Dai Nihon Kokusuikai, Societatea Japoneză de Esenţă Naţională – folosind concepte ale formelor totalitarizate de şintoism şi buşido – care a fost fondată în 1919, includea printre membrii ei trei viitori prim-miniştri şi mai mulţi generali. Asta era relativ respectabil. Ceilalţi erau simpli bandiţi ori bătăuşi. Unele erau radicale în exact acelaşi fel ca sindicaliştii revoluţionari din Italia sau primii nazişti din Germania. Astfel, Yuzonsha, fondată de Kita Ikki în 1919, propunea un plan naţional-socialist de naţionalizare a industriei şi scindarea marilor proprietăţi în vederea pregătirii Japoniei pentru „conducerea Asiei", expansiunea ei făcându-se pe cheltuiala Marii Britanii („milionara") şi a Rusiei („marele proprietar de pământuri"), Japonia plasându-se în fruntea „proletariatului naţiunilor". Alte societăţi radicale îi includeau pe naţionaliştii agrarieni, care doreau să distrugă complet industria, iar Ketsumedian, condusă de Inoue Nissho, se

dedicase asasinării industriaşilor şi finanţiştilor.[561]

De fapt toate aceste societăţi practicau asasinatul sau dovedeau o neobişnuită toleranţă faţă de el. S-ar putea spune că deşi ideea de revoltă feudală a dispărut în anii '70 ai secolului al XIX-lea, asasinatele erau continuarea ei prin alte mijloace. Samuraii nu-şi mai puteau impune voinţa ca clasă, dar grupuri formate din ei îşi rezervau dreptul de a-şi face cunoscute obiecţiile politice nu prin vot, care era sub demnitatea lor, ci prin sabie şi pumnal şi, după ce a devenit populară în anii '20, prin puşca-mitralieră Thomson. Samuraii folosiseră de fapt întotdeauna bandiţi plătiţi pentru a-şi teroriza ţăranii. Acum, modernizatele lor *kai,* sau bande, erau puse în slujba *gumbatsu* sau a *Daihatsu* pentru a-şi impune voinţa asupra miniştrilor. Şi mai neliniştitor încă era faptul că, până în 1894, *kai* lucrau împreună cu Kampei-Tai, Poliţia Specială a Gărzii Securităţii Statului. Aceşti oameni care raportau direct Cartierului General Imperial, nu guvernului, puteau ţine prizonieri vreme de 121 de zile fără acuzaţii oficiale sau mandat şi erau autorizaţi să folosească tortura pentru a smulge mărturisiri. Oamenii erau adesea arestaţi de Kampei-Tai în urma unor denunţuri secrete făcute de *kai.*[562]

Kai au jucat de fapt un rol proteic în societatea japoneză, uneori sprijinind securitatea statului, alteori extorcând prin şantaj sume pentru protecţie în, de exemplu, noua industrie cinematografică, unde sângeroasele lor lupte de gang, purtate cu câte două săbii, au constituit o interpretare orientală a unor episoade precum masacrul din ziua Sf. Valentin din Chicagoul contemporan.[563] Mitsuru Toyama, cel mai cunoscut şef de bandă, fondatorul Dragonului Negru, ocupa un loc ambivalent în societatea japoneză. Născut în 1855, el avea manierele şi afectarea unui gentleman şi ale unui cavaler buşido. După corespondentul *New York Times,* Hugh Byas, el arăta „ca unul din Fraţii Cheeryble, emanând bonomie, şi făcea mare caz de faptul că credinţa lui nu-i permitea să omoare niciun ţânţar". Omorârea politicienilor era cu totul altceva. El nu numai că a organizat asasinate, dar a adăpostit şi alţi criminali cunoscuţi în casa lui, unde poliţia nu îndrăznea să intre. Între aceştia, Rash Behari Bose, căutat de britanici pentru tentativa de asasinare a lordului Hardinge, viceregele, în 1912. Când în cele din urmă a murit, la peste nouăzeci de ani, încărcat de bătrâneţe şi răutate, *Tokyo Times* a

publicat un supliment special în onoarea sa.[564] Acest lucru oglindea toleranţa japonezilor faţă de încălcarea oricât de flagrantă şi vicioasă a legii, dacă aceasta era săvârşită în numele onoarei. Victimele însele au ajutat la perpetuarea sistemului. Astfel, marele om de stat liberal Ozaki Yukio, deşi constant ameninţat el însuşi cu moartea, a scris un poem conţinând versurile defetiste: „Laudă celor ce viaţa mi-ar ameninţa / Dacă o fac spre a muri pentru ţara lor."[565]

Aşadar, asasinatul politic nu era neapărat pedepsit sever în Japonia; uneori nu era pedepsit deloc. Şi, încă mai impresionant, nu era reprobat moral de către societate. Ca rezultat, a devenit din ce în ce mai frecvent. Din guvernul iniţial al Restauraţiei Meiji, un membru a fost asasinat, un altul determinat să-şi facă *hara-kiri;* iar prinţul Ito, arhitectul constituţiei, a fost ucis, în ciuda eforturilor soţiei sale. Dintre prim-miniştrii lui *Tennō* Taisho, între anii 1912–1926, contele Okuma, vicontele Takahashi şi dl Hara au fost asasinaţi; iar sub Hirohito, 1926–1945, au murit încă trei prim-miniştri, Hamaguchi, Inukai şi amiralul Saito, plus o duzină de miniştri ai Cabinetului.[566] Unii politicieni au acceptat riscurile meseriei cu mai mult stoicism decât alţii. Dar cu siguranţă teama de a nu fi asasinaţi i-a împiedicat pe miniştri în crearea unei legislaţii reformatoare. Când scriitorul David James l-a întrebat, în 1920, pe prim-ministrul Hara de ce nu a respins regulamentul poliţiei care prevedea pedeapsa cu şase luni de închisoare pentru instigare la grevă, Hara a răspuns: „Nu am nicio intenţie de a-mi face *hara-kiri* pentru moment." Când Hara a fost înjunghiat mortal în anul următor în gara Shimbashi din Tokyo, „păcatul" lui a fost acela că preluase Ministerul Marinei atunci când ministrul, amiralul Kato, se afla la Conferinţa Navală de la Washington.[567] Nici chiar *Tennō* nu era imun la acuzele de lipsă de patriotism. În 1923 a avut loc un atentat asupra lui Hirohito, iar acest om timid din fire a fost fără îndoială descurajat în a oferi prim-miniştrilor civili sprijinul la care aveau dreptul să se aştepte conform constituţiei, de frica propriilor ofiţeri.

Situaţia s-a deteriorat după 1924–1925, când reformele din armată au introdus un nou tip de ofiţer, provenit din rândurile micilor funcţionari, comercianţilor şi micilor proprietari de pământuri. Aceşti oameni aveau prea puţin respect faţă de autoritatea tradiţională – sau faţă de propriii

lor comandanţi – şi erau îmbibaţi cu noţiuni leniniste şi fasciste de violenţă politică şi, mai presus de orice, de noua variantă totalitară de buşido. Deşi în stare să-l ameninţe pe Hirohito cu moartea, ei vorbeau despre „restauraţia" lui la putere: ceea ce voiau ei era dictatura militară sub o conducere imperială cu numele. Cuvântul lor de ordine era *Kokutai* sau „politică naţională" şi orice politician vinovat de cea mai mică lipsă de loialitate faţă de *Kokutai* era ca şi mort.[568] Cei mai mulţi dintre ei veneau din zone rurale, unde nivelul de trai era în scădere în anii '20 şi tinerele fete trebuiau să se ducă să muncească doar în schimbul hranei, căci salarii nu se puteau plăti. Fraţii lor soldaţi clocoteau de ură şi fanatism, iar violenţa lor se bucura de un larg sprijin public.[569]

În aceste condiţii, guvernul format din partide civile a decăzut treptat, iar alegerile au devenit fără sens. În 1927 şi din nou în 1928 prim-miniştrii au fost înlăturaţi din funcţie cu forţa de către armată. În 1930, primul-ministru, Hamaguchi Yuko, mandatat să reducă forţele armate, a fost împuşcat îndată ce a încercat acest lucru. Succesorul său a fost înlăturat din acelaşi motiv. Următorul prim-ministru, Inukai Ki, care din nou a încercat să se opună Armatei, a fost asasinat în mai 1932 de un grup de ofiţeri de armată şi marină. Ei plănuiseră, de fapt, să-l omoare împreună cu Charlie Chaplin, care se afla într-o vizită în Tokyo şi urma să ia ceaiul cu primul-ministru. Ofiţerul de marină care a condus complotul i-a spus judecătorului: „Chaplin este un personaj popular în Statele Unite şi răsfăţatul clasei capitaliste. Ne-am gândit că uciderea lui ar declanşa un război cu America." Când asasinii au fost judecaţi, avocatul lor a susţinut că, fiind în joc onoarea şi viitorul lor, asasinatul era o formă de autoapărare. El a prezentat judecătorului 110 000 de scrisori, multe scrise cu sânge, care cerşeau clemenţă. În Niigata, nouă tineri şi-au tăiat degetele mici, ca dovadă de sinceritate, şi le-au trimis la Ministerul de Război într-un borcan cu alcool.[570] Sentinţele blânde pronunţate la acest proces, şi la multe altele, aminteau de simulacrele de procese implicându-i pe asasinii de dreapta din zilele de început ale Weimarului în Germania.[571]

Căderea guvernării constituţionale în Japonia nu putea fi privită ca o problemă internă din moment ce era legată în mod inextricabil de obiective de politică externă. Majoritatea japonezilor vedeau în

expansiunea teritorială un element esenţial al intrării în lumea modernă. Nu aveau toate celelalte puteri industriale câte un imperiu? Era tot atât de necesar ca şi fabricile de oţel ori cuirasatele. În cazul Japoniei mai erau şi alte motive vitale: sărăcia ţării, lipsa aproape totală a resurselor naturale şi creşterea rapidă, incontrolabilă a populaţiei. În 1894–1895, Japonia a dat o lovitură Chinei, luând Coreea, Formosa (Taiwan) şi Port Arthur. A fost silită să-l cedeze pe cel din urmă prin intervenţia triplă a Rusiei, Germaniei şi Franţei. Replica ei a fost să-şi dubleze efectivele armatei şi să-şi asigure singură suficient armament, ceea ce a reuşit până în 1904. Imediat a dat un ultimatum Rusiei, a luat Port Arthur şi a câştigat crunta bătălie de la Tsushima în mai 1905, asigurându-şi supremaţia comercială în Manciuria şi luând şi Insulele Sahalin (Karafuto) prin acordul care a urmat. În 1914 a intrat în război numai ca să pună stăpânire pe porturile şi proprietăţile germane din China, iar în anul următor a prezentat o serie de cereri guvernului chinez („Cele Douăzeci şi Una de Cereri") care o transformau de fapt în principala putere colonială şi comercială din regiune. Supremaţia a fost confirmată de Tratatul de la Versailles, care i-a dat sub mandat Shantung-ul şi un întreg şirag de insule în Pacific.

Japonia se confrunta acum cu o dilemă. Era hotărâtă să se extindă, dar sub ce stindard? Revoluţia Meiji era în esenţă o mişcare anticolonială, de automenţinere. Intenţia ei iniţială, când capturase Coreea, era să o ferească de puterile europene şi să se afirme ca lider comercial, politic şi militar al unei „Ligi a Asiei de Est", o alianţă defensivă care avea să modernizeze Asia de Est şi să împiedice penetrarea în continuare a occidentalilor. Japonia ar fi devenit astfel prima mare putere anticolonialistă, rol ocupat de Rusia după 1945, şi ar fi câştigat prin asta (ca şi Rusia) o familie de aliaţi dependent şi sateliţi. Problema era că China, a cărei cooperare era esenţială, nu a arătat vreodată nici cea mai mică dorinţă de a coopera, văzând în Japonia o suveranitate inferioară şi o feroce pasăre de pradă, mai de temut, sub unele aspecte, decât orice putere europeană, pentru că se afla mai aproape. Cu toate acestea, Japonia nu a abandonat niciodată această direcţie de acţiune. S-a reflectat în pledoaria ei pentru o clauză de egalitate rasială în convenţia Ligii, în insistenţa ei respectuoasă că toate activităţile sale pe teritoriul Chinei erau

în interesul chinezilor înşişi, şi în războiul din 1941–1945 în crearea de către ea de guverne-marionetă în teritoriile pe care le ocupa, adunate în Marea Sferă a Coprosperităţii Est-Asiatice. Acestea nu erau întru totul ficţiuni; dar nu puteau nici deveni în întregime, sau măcar în principal, realităţi, atâta vreme cât Japonia ar fi fost obligată să lupte şi să cucerească China pentru a face din ea un „partener".[572]

Această direcţie fiind închisă, avea Japonia să fie o putere colonială ca toate celelalte? Aceasta era viziunea Ministerului de Externe japonez, a Curţii lui Hirohito, a regimului politic liberal. Dar acest lucru însemna să aibă un aliat, mai presus de orice Marea Britanie, cel mai mare şi mai respectabil dintre imperiile închegate. Marea Britanie era avidă de stabilitate, şi fără îndoială că se puteau găsi mijloace pentru a furniza Japoniei suficiente interese şi posesiuni spre a o aduce şi pe ea la un sistem stabil. Şi câtă vreme Marea Britanie era aliatul Japoniei, cea din urmă avea tot interesul să-şi păstreze propria respectabilitate internă, proprietate constituţională şi guvernare a legii, toate învăţate de la Marea Britanie.

Iată de ce distrugerea alianţei anglo-japoneze de către SUA şi Canada în 1921–1922 a fost în asemenea măsură fatală pentru pacea din Orientul Îndepărtat. Ideea că putea fi înlocuită de Tratatul Naval de la Washington şi mai târziu de Tratatul celor Nouă Puteri din februarie 1922 (semnat şi de Belgia, Italia, Olanda şi Portugalia), care garanta integritatea Chinei, era o fantezie. Căci cel de-al doilea acord nu conţinea nicio referire la aplicare, nici măcar în teorie, iar primul făcea ca aplicarea în practică să iasă cu totul din discuţie. Rezultatul net a fost plasarea Japoniei în rol de potenţial atacator şi scoaterea ei din cercul fermecat al puterilor „avute" respectabile. Influenţa Marii Britanii asupra Japoniei a dispărut, şi America, erijându-se în protector al Chinei, a devenit inamicul ireconciliabil al Japoniei.[573] Pe plan intern, consecinţa a fost că Ministerul de Externe, ai cărui prieteni străini îl dezamăgiseră, şi-a pierdut puterea în favoarea militarilor, în special a ofiţerilor mai tineri, îmbibaţi de fanatism şi dornici să conducă singuri, ceea ce era oricum implicit în şintoismul totalitarist.

Existau însă raţiuni mai prozaice care alimentau disperarea naţională. Japonia nu se putea hrăni singură. În 1868, cu o populaţie de 32 de

milioane, consumând anual în medie câte 145 kg de orez pe cap de locuitor, Japonia se descurca cu 2 428 200 ha cultivate, fiecare producând 1 791 kg. În 1940, cu considerabile eforturi şi ingeniozitate, ridicase producţia la 3 583 kg la ha, şi folosind fiecare centimetru de pământ marginal crescuse suprafaţa cultivată cu orez la 3 237 600 ha. Dar între timp consumul mediu crescuse la 210 kg pe an – nu cine ştie ce – iar populaţia la 73 de milioane, astfel încât Japonia avea cu 2 360 de milioane de tone de orez pe an mai puţin decât îi trebuia. Productivitatea agricolă ajunsese deja la limită la începutul anilor '20 şi nu mai avea cum să fie crescută. Astfel că între perioada antebelică 1910–1914 şi sfârşitul anilor '20, importurile de orez s-au triplat.[574] Acestea au trebuit plătite prin exporturile predominant textile ale Japoniei, care deja se confruntau cu o competiţie şi legi comerciale criminale.

Emigrarea nu reprezenta o opţiune reală pentru japonezi. Le fusese interzisă prin tratat intrarea în Statele Unite încă din 1894, fiind primul grup naţional controlat în felul acesta. În 1920 în SUA se aflau 100 000 de japonezi (în special în California) şi alţi 100 000 în Hawaii: patru ani mai târziu groaza americanilor faţă de „pericolul galben" a condus la o legislaţie care nu permitea japonezilor să capete cetăţenie americană, ceea ce conform noii legi a imigrării le împiedica până şi intrarea în ţară. Legea australiană a imigrării era la fel de restrictivă şi îndreptată în mod clar împotriva Japoniei. Atitudinea guvernelor american şi australian (care oglindea, evident, opinia publică în proporţie copleşitoare) a provocat multă amărăciune în rândurile comunităţii comerciale japoneze, care avea statut european în Asia. La mijlocul anilor '20 până şi unii dintre politicienii „respectabili" începeau să fie de părere că nu exista nicio ieşire paşnică din această dilemă. În cartea lui *Către tineri,* Hashimoto Kingoro scria:

> Japoniei nu i-au mai rămas decât trei căi spre a scăpa de presiunea surplusului de populaţie... emigrarea, avansarea pe pieţele mondiale şi expansiunea teritorială. Prima poartă, emigrarea, ne-a fost închisă de politicile antijaponeze ale altor ţări. Cea de-a doua [...] este închisă de barierele de preţuri şi de abrogarea tratatelor comerciale. Ce să facă Japonia când i s-au închis în faţă două din cele trei uşi?[575]

Acelaşi lucru a fost subliniat cu şi mai multă forţă în propaganda făcută de *Kai* şi de banii murdari ai armatei şi marinei. A devenit laitmotivul lui Sadao Araki, care în 1926 ajunsese liderul grupurilor de tineri ofiţeri şi evanghelist al *Kodo,* „calea imperială", noua formă militantă a şintoismului expansionist. De ce, întreba el, ar trebui Japonia, cu mult peste 60 de milioane de guri de hrănit, să se mulţumească cu 368 457 de kilometri pătraţi (cea mai mare parte arizi)? Australia şi Canada, fiecare cu 6,5 milioane de locuitori, aveau 7,77 de milioane de kilometri pătraţi, respectiv 9,06 milioane de kilometri pătraţi; America avea 7,77 de milioane de kilometri pătraţi, Franţa un imperiu colonial de 9,84 de milioane, Marea Britanie (chiar fără Dominioane şi India) avea 5,7 milioane, Belgia 2,33 de milioane de kilometri pătraţi, Portugalia 2,07 milioane. America, sublinia el, în plus faţă de teritoriile ei uriaşe, mai avea şi 1,81 de milioane de kilometri pătraţi de colonii. În ce consta justeţea firească a unor asemenea discrepanţe? Nu că japonezii ar fi fost lacomi. Ei trăiau cu peşte şi orez, şi acestea puţine. Erau ingenios de cumpătaţi în folosirea tuturor materialelor.[576] La mijlocul anilor '20 ajunseseră aproape la limita resurselor lor iar un deceniu mai târziu o depăşiseră. În spatele romanticului atavism al grupărilor militare, al atitudinii lor ţanţoşe şi fanfaronadei lor criminale, se afla un imens şi perfect autentic simţ al durerii naţionale împărtăşit practic de toţi japonezii, din care multe milioane – spre deosebire de germani – erau cu adevărat flămânzi.

Ironia este însă că Japonia, în orice caz la început, nu a căutat să redreseze balanţa dreptăţii atacând puterile occidentale bogate, ale căror politici rasiste au adăugat insulta inechităţii, ci impunând încă un strat de opresiune asupra a ceea ce lordul Curzon numea „marea, neajutorata, deznădăjduita şi inerta masă a Chinei". Desigur, şi aici puterile europene fuseseră cele care dăduseră exemplul. Au invocat tot felul de motive pentru impunerea de dictate asupra Chinei şi ocuparea porturilor ei riverane, dar singura lor justificare reală era forţa superioară. Uneori spuneau asta în mod explicit. În 1900 mesajul prin care Kaiserul ordona soldaţilor germani să despresureze legaţiile din Beijing suna astfel: „Nu cruţaţi pe nimeni. Nu luaţi prizonieri. Luptaţi astfel încât o mie de ani de

acum încolo niciun chinez să nu mai îndrăznească să se uite chiorâş la un german."[577] Celelalte puteri s-au comportat în mod similar, de obicei fără atâta retorică. Dacă domnia forţei era legea naţiunilor în China, de ce i s-ar refuza numai Japoniei dreptul de a o urmă? Japonia nu putea accepta că Marele Război pusese capăt erei colonialismului. Pentru ea, aceasta abia începea. China era destinul manifest al Japoniei. Marele bancher Hirozo Mori scria: „Expansiunea spre continent este destinul poporului japonez, decretat de Ceruri, pe care nici lumea, nici noi, japonezii, nu-l putem controla ori modifica."[578]

Dar mai era un motiv pentru atacarea Chinei, care mergea până la rădăcinile impulsului dinamic japonez. „Sunt ciudat de sensibili", scria Kurt Singer, „la mirosul putreziciunii, oricât de bine acoperit; şi vor lovi în orice duşman al cărui sâmbure pare să trădeze o lipsă de fermitate. [...] Uşurinţa cu care, în faţa evidentei diferenţe de forţă, sunt gata să atace ori de câte ori adulmecă descompunerea îi face să apară drept adevăraţi succesori ai hunilor, avarilor, mongolilor şi ai altor «bice ale lui Dumnezeu»."[579] Acest instinct ca de rechin de a-i sfârteca pe cei loviţi s-a dovedit puternic în asaltul lor asupra Rusiei ţariste. Avea să fie sursa extraordinarului lor pariu din 1941 pentru supremaţie în Asia şi în Pacific. Acum, în anii '20, avea să-i conducă irezistibil spre China, unde duhoarea cangrenei sociale şi naţionale era de neconfundat.

Starea Chinei era rezultatul credinţei optimiste, răspândită printre intelectualii de stânga, că revoluţiile rezolvă mai multe probleme decât creează. În secolul al XIX-lea Marile Puteri căutaseră să pătrundă în China şi s-o modernizeze; sau, după cum credeau chinezii, s-o jefuiască. Impuseseră „tratate inechitabile" pe care dinastia manciuriană fusese nevoită să le accepte. Sistemul de guvernământ imperial, care dura de trei milenii, putea fi privit în două moduri. El reprezenta principiul unităţii, deloc uşor de înlocuit într-o ţară întinsă în care nu prea exista unitate sau concentrare, căci populaţia ei vorbea mai multe limbi (deşi, datorită serviciilor civile imperiale, cei educaţi cunoşteau o scriere comună). El mai putea fi privit, de asemenea, ca un element de slăbiciune care făcea posibilă penetrarea din exterior. Incapabil de a se reforma sau moderniza, el permisese să se întâmple ceea ce clasa conducătoare japoneză reuşise să prevină cu succes. În condiţiile în care nici China nu a

putut avea şi ea o revoluţie de sus în jos, să aibă una de jos în sus.

Aceasta era concepţia intelectualilor radicali, al căror lider era occidentalizatul Sun Yat-sen. Ca şi Lenin, el şi-a petrecut mult din viaţă în exil. În 1896 fusese răpit de personalul Legaţiei Imperiale Chineze din Londra. Răpitorii aveau de gând să-l trimită înapoi ca nebun, pe un vapor special închiriat, iar odată ajuns în Beijing avea să fie ucis prin torturare, pedeapsă rezervată celor ce complotau împotriva Tronului Dragonului. Dar din carcera sa de la ultimul etaj al legaţiei aflate la întretăierea Pieţei Portland cu strada Weymouth, Sun aruncase afară mesaje înfăşurate în jurul unor monede. Unul din ele a fost cules de un hamal negru, care l-a dus la poliţie; şi curând după aceea primul-ministru, lordul Salisbury, l-a eliberat pe Sun.[580] În cele din urmă, acesta s-a întors în China. Exact în aceeaşi perioadă în care Lenin îşi promova teoria „elitei de avangardă" pentru a justifica faptul că intelectualii din clasa de mijloc împingeau la revoluţie un proletariat inexistent iar mentorii lui Mussolini făceau experienţe cu „sindicalismul revoluţionar", Sun fonda o societate secretă, Xing Zhong Hui. Ea se baza în parte pe modele europene, în parte pe cele japoneze, iar obiectivul ei, ca şi al lui Lenin, era răsturnarea prin forţă a autocraţiei imperiale. A exploatat foametea şi recoltele slabe de orez, a asasinat oficiali provinciali, uneori a capturat oraşe sau a participat la revolte mai generale în 1904 şi 1906. Şansa ei a apărut când moartea împărătesei-mame Ţu Xi, în 1908, a lăsat tronul unui băieţel de doi ani, Pu Yi. A fost convocată o adunare naţională. Exista posibilitatea creării unei monarhii constituţionale care ar fi introdus principiul democratic păstrând, în acelaşi timp, principiul unificator al monarhiei, despuiat de abuzuri. Dar dr Sun nu voia nici să audă de aşa ceva. La 29 decembrie 1911a declarat republică în Nanking, avându-l pe el preşedinte, iar şase săptămâni mai târziu manciurienii, ultima dinastie a Chinei, abdicau.

Astfel, principiul legitimităţii a fost distrus, lăsând un vacuum care nu putea fi umplut decât prin forţă. Acest lucru a fost observat de un tânăr ţăran, Mao Tzedun, care avea 17 ani în 1910, când a aflat, în satul său Hunan, vestea morţii împărătesei, la doi ani după acest eveniment. Când a început revoluţia, şi-a tăiat părul şi s-a înrolat în armată, descoperind cu această ocazie că, în China, orice ai vrea să realizezi îţi trebuie o armată;

un *aperçu* de care nu a uitat niciodată.[581] Gravul dr Sun a ajuns la aceeaşi concluzie ceva mai târziu, şi atunci a renunţat la preşedinţie în favoarea ultimului comandant al trupelor imperiale, generalul Yuan Shi Kai. Generalul Yuan s-ar fi proclamat aproape sigur împărat şi ar fi întemeiat o nouă dinastie – aşa cum o făcuseră în trecut mulţi bărbaţi puternici ai Chinei. Dar în 1916 el a murit, cauza monarhiei a fost pierdută, şi China a pornit-o pe calea a ceea ce Charles de Gaulle avea să numească mai târziu *les délices de l'anarchie.*

Scopul răsturnării monarhiei erau restaurarea posesiunilor Chinei conform frontierelor de la 1840, unificarea ţării şi stăvilirea pătrunderii străinilor. A obţinut exact contrariul în fiecare dintre cazuri. În Mongolia Exterioară, Hutuktu din Urga s-a autoproclamat independent şi a semnat un tratat secret cu Rusia (1912), realiniere niciodată schimbată de atunci. Până în 1916 alte cinci provincii optaseră pentru guvernare autonomă. Japonia a ocupat Manciuria şi Nordul, precum şi mai multe zone de coastă. Celelalte mari puteri şi-au stabilit „sferele de influenţă" la întâlniri de la care China a fost exclusă. Singura sursă de venit pe care se putea baza guvernul republican chinez (atunci când avea vreun venit) era ceea ce rămăsese din vechea Vamă Maritimă Imperială, creată de irlandezul Sir Robert Hart şi echipată de europeni, în special din Marea Britanie, care controla coastele şi râurile navigabile, întreţinea geamandurile, farurile şi hărţile şi încasa taxele. Restul sistemului de taxe al guvernului se dizolva într-o mlaştină de corupţie. Cum nu erau bani, nu putea exista nicio armată centrală.

Mai mult, distrugerea monarhiei a dat o lovitură fatală vechii mici nobilimi chineze împroprietărite. Ea şi-a pierdut privilegiile acordate prin lege şi a căutat imediat să creeze un sistem de feudalism bastard (ca în Japonia) care să o restaureze *de facto.* Până atunci, facţiunile şi clanurile ei operaseră conform deciziilor tribunalelor. Fără tribunale nu exista nimic. Cosmologia tradiţională pierea odată cu tronul. La fel şi religia, căci confucianismul se învârtea în jurul monarhiei. Daoismul, un cult privat, nu era un substitut în calitate de crez al moralei publice. Unii şi-au căutat refugiul în budism, alţii în creştinism. Dar majoritatea micilor nobili s-au afiliat la orice sursă locală de autoritate militară au putut găsi, supunându-se acesteia împreună cu toţi vasalii lor. Confruntaţi cu starea

de disoluţie atât de sugestiv descrisă de Hobbes, ei au ales Leviathanul, sub forma conducătorului militar. Din păcate, nu era un singur monstru, ci mai mulţi: prin 1920 dominau patru conducători militari importanţi şi zeci de alţii secundari. China a intrat într-o perioadă odioasă, reminiscenţă a Războiului de Treizeci de Ani din Europa.[582]

Dr Sun, ucenicul vrăjitor, a făcut în aşa fel încât să fie reales preşedinte, apoi, în 1921, să fie făcut generalissimo. Dar nu avea armată şi nici bani să-şi plătească una. A scris cărţi, *San Min Zhuyi (Cele trei principii ale poporului)* şi *Jian guofang lüe (Planuri pentru construirea regatului).* Totul era atât de uşor pe hârtie. Mai întâi venea etapa luptei împotriva vechiului sistem; apoi etapa conducerii educative; apoi etapa guvernării cu adevărat democratice. A transformat organizaţia sa revoluţionară în Guomindang (GMD) sau Partidul Poporului. El se baza pe Trei Principii: Libertatea Naţională, Guvernarea Democratică, Economia Socialistă. Un maestru în ale pedagogiei, Sun desena pe o tablă un cerc mare cu cerculeţe mici înăuntru. Conservatorismul, Liberalismul, Socialismul şi Comunismul – GMD lua ce era mai bun din fiecare şi le combina. Realitatea era oarecum diferită. Dr Sun recunoştea: „Naţiunile bine organizate numără voturile din urnele electorale. Naţiunile prost organizate numără cadavrele de pe câmpurile de luptă." Principalei sale gărzi de corp, un faimos evreu canadian căruia i se spunea Cohen „Două-Pistoale", el i-a mărturisit că adevăratul său scop politic era modest: „Eu vreau o Chină în care nu e nevoie să-ţi închizi poarta noaptea."[583]

În împrejurările date, ţelul era prea ambiţios. Porţile exterioare rămâneau esenţiale; la fel şi gărzile de corp. Adăpostit în Canton (Guangzhou), dr Sun avea nevoie de şase sute de oameni să-l păzească. Uneori nu-i putea plăti. Atunci ei se răsculau şi invadau Trezoreria, să vadă ce puteau găsi. Când se deplasau, Sun şi alţi lideri militari şi civili foloseau Packard-uri americane mari, cu bandiţi înarmaţi urcaţi pe scările acestora. Uneori Sun era obligat să se ascundă sau să folosească deghizări bizare. Odată a fugit în Hong Kong într-o canonieră britanică. De fapt, lui i-ar fi plăcut foarte tare ajutorul britanicilor ca putere protectoare, dar lordul Curzon se opunea. S-a întors apoi spre America, solicitându-i lui Jacob Gould Schurman, ministrul american în Canton, o intervenţie americană de cinci ani, împuternicită să ocupe toate nodurile de cale

ferată şi capitalele de provincii, învestită cu autoritate asupra armatei, poliţiei, sistemului sanitar, controlului invaziilor şi cu dreptul de a numi principalii experţi în administraţie. Dar şi aici a fost refuzat, în 1923 şi din nou în 1925.[584]

Derutat, Sun s-a îndreptat către guvernul sovietic în 1923. În 1920–1921 se formase un Partid Comunist Chinez, dar era permisă apartenenţa dublă la acesta şi la GMD. De fapt, regimul sovietic a insistat asupra acestei alianţe, obligând PCC, la cel de-al III-lea Congres, să declare: „GMD trebuie să fie forţa centrală în revoluţia naţională şi să-şi asume conducerea acesteia."[585] Astfel că Moscova (adică Stalin) a răspuns favorabil cererii lui Sun, şi în octombrie 1923 i-a trimis pe un anume Mihail Borodin, cunoscut şi sub numele de Berg şi Grisenberg, pentru a reoganiza GMD pe bazele leniniste ale centralismului democratic, şi un expert militar, pe „Galen", cunoscut şi ca „generalul Blucher", pentru a forma o armată. Aceştia au adus cu ei mai mulţi „consilieri", primul exemplu al unei noi forme sovietice de imperialism politic. Galen îi vindea lui Sun puşti sovietice, cu 65 de dolari bucata, apoi îi dădea banii lui Borodin, care îi băga în organizarea PCC. Galen a înfiinţat şi o academie militară la Whampoa, al cărei comandant a fost numit ambiţiosul cumnat al lui Sun, un fost contabil pe nume Chiang Kai-shek (erau căsătoriţi cu surorile bancherului de stânga T.V. Soong).

Aranjamentul a funcţionat oarecum. Academia a dat cinci sute de ofiţeri instruiţi, din care Chiang a creat elita primei armate adevărate a GMD. Apoi a hotărât să devină el însuşi conducător militar. Problema armatei chineze era disciplina. Generalii, ba chiar armate întregi, fugeau adesea. În 1925 Chiang, promovat şef al Statului Major al generalissimului Sun, a dat primele sale ordine: „Dacă o companie din trupele mele porneşte la acţiune şi apoi se retrage fără ordin, comandantul companiei va fi împuşcat. Această regulă se va aplica de asemenea la batalioane, regimente, divizii şi corpuri de armată. În cazul unei retrageri generale, dacă comandantul corpurilor de armată rămâne pe poziţii şi este ucis, toţi comandanţii de divizii vor fi împuşcări." Şi aşa mai departe, ierarhic. Acest ordin a fost urmat de răsunătoare procese ale Curţii Marţiale şi execuţii în masă.[586]

În 1924 Sun ţinuse primul Congres al GMD, şi acesta apăruse ca un

partid de masă, organizat pe structuri comuniste, cu peste 600 000 de membri. Dar el a murit în martie 1925, lamentându-se cu privire la modul în care militanţii PC preluau puterea şi deplângând faptul că Marea Britanie sau America nu îl ajutaseră să salveze China de comunism. În aceste condiţii, era de presupus că Chiang, conducătorul militar al GMD, avea să preia puterea, ceea ce s-a şi întâmplat. A turnat acum unul din acele puncte de cotitură decisive ale istoriei care, deşi destul de clare când le privim retrospectiv, au fost complicate şi confuze la vremea lor. Cum ar trebui condusă revoluţia, acum că dr Sun murise? GMD controla numai zona Cantonului. Comuniştii erau divizaţi. Unii considerau că revoluţia trebuie condusă pe bazele fragile ale micului proletariat chinez, concentrat în Shanghai şi în jurul acestuia. Alţii, conduşi de Li Dazhao, bibliotecar la Universitatea din Beijing (al cărui asistent a devenit Mao Tsedun), considerau că revoluţia trebuie să se bazeze pe ţărani, care formau majoritatea covârşitoare a populaţiei chineze. Doctrina comunistă ortodoxă respinge cu dispreţ această idee. După cum spunea Chen Duxiu, cofondator al partidului chinez, „peste jumătate din ţărani sunt mici-burghezi împroprietăriţi care aderă cu fermitate la conştiinţa proprietăţii private. Cum pot ei să accepte comunismul?”[587] Stalin era de acord cu acest punct de vedere. Ţăranii ruşi îl înfrânseseră pe Lenin; el însuşi încă nu îi potolise definitiv. El era de părere că, având în vedere împrejurările, Partidul Comunist Chinez nu avea de ales decât să sprijine GMD şi să acţioneze prin naţionalismul chinez.

În vastul haos al Chinei, toţi erau oportunişti, iar Chiang mai mult ca oricine. La Academia Whampoa, al cărei obiectiv era acela de a crea ofiţeri devotaţi, el lucra îndeaproape cu un tânăr comunist, Zhou Enlai, şeful departamentului politic. Nu exista practic nicio diferenţă între îndoctrinarea politică a GMD şi cea a PC. De fapt, în această etapă GMD ar fi putut deveni cu uşurinţă acea formă de comunism naţional pe care avea să o dezvolte în cele din urmă Mao Tzedun. Chiang, şi nu comuniştii, a fost cel care a sesizat primul că ura faţă de străini şi imperialism ar putea fi combinată cu ura faţă de conducătorii militari opresivi pentru a mobiliza forţa maselor de ţărani. Mao Tzedun, care era membru în biroul GMD din Shanghai, a găsit atrăgătoare această idee, şi el a fost făcut şef al Institutului de Pregătire a Mişcării Ţărăneşti, cu un

accent covârşitor pe disciplina militară (128 de ore din cursul total de 380 de ore). Opiniile lui şi ale lui Chiang erau foarte apropiate la vremea aceea. În anumite privinţe el era mai în largul său în GMD, cu accentul său pe naţionalism, decât în PCC, cu dogmatismul său orientat spre oraş. El a colaborat cu GMD mai multă vreme decât orice alt comunist important, ceea ce a însemnat că după ce a ajuns la putere la sfârşitul anilor '40 a trebuit să „piardă" un an din viaţă (1925–1926) în biografiile sale oficiale.[588] Un articol scris de Mao în februarie 1926, care constituie primul element al Canonului Maoist oficial, este remarcabil de asemănător cu o declaraţie a lui Chiang la Changsha în acelaşi an: „Numai după răsturnarea imperialismului", spunea Chiang, „poate China să-şi capete libertatea. [...] Dacă vrem ca revoluţia noastră să reuşească, trebuie să ne unim cu Rusia pentru a răsturna imperialismul. [...] Revoluţia chineză este parte din revoluţia mondială."[589]

Posibilitatea unei fuziuni între GMD şi PCC într-un partid comunist naţional sub conducerea lui Chiang şi Mao era împiedicată de starea de lucruri din China. În 1925–1926 Chiang controla numai o parte din China de sud. Centrul şi nordul se aflau în mâinile căpeteniilor războinice. Mareşalul Sun Chuanfang controla Shanghaiul şi conducea cinci provincii din Nanjing. La nord de Yangzi, mareşalul Peifu conducea Hankow. Generalul Yan Xishan controla provincia Shanxi. Mareşalul Zhang Zuolin ocupa Mukdenul şi domina cele trei provincii manciuriene. Mareşalul Zhang Zongchang era conducătorul militar în Shandong, iar Zhu Yupu în zona Beijing-Tianjing.

La începutul primăverii lui 1926 această stare de lucruri a fost schimbată când mareşalul Feng Yuxiang, cel mai priceput dintre comandanţii GMD, a pornit în marş cu forţele sale armate de 300 000 de oameni (cunoscute sub numele de Guominjun sau Armata Poporului) aproximativ 11 265 km, înconjurând Mongolia de sud, apoi pe la est prin Shaanxi şi Hunan, pentru a ataca Beijingul dinspre sud. Această surprinzătoare ispravă militară (care a devenit modelul „Marşului cel Lung" al lui Mao în următorul deceniu) a făcut posibilă cucerirea nordului de către Chiang în 1926–1927.[590] Ca rezultat, patru dintre principalii conducători militari au recunoscut supremaţia lui Chiang şi a apărut posibilitatea unirii Chinei într-o republică prin mijloace paşnice.

Campania nordică avusese un preţ cumplit în vieţi omeneşti, în special ţărani. Nu era preferabilă căutarea unui aranjament prin compromis ideologic acum, în locul carnajului lent al măcinării într-o revoluţie? În acest caz, în loc să-i expulzeze pe „capitaliştii străini", Chiang trebuie să le caute ajutorul; şi a fi cumnatul unui mare bancher era un avantaj. Dar o astfel de cale trebuie să însemne o ruptură cu elementele comuniste din cadrul GMD şi o demonstraţie publică a faptului că statul muncitorilor nu era chiar atât de aproape. Astfel, în aprilie 1927, când a ocupat Shanghaiul, Chiang i-a stârnit pe muncitorii organizaţi din fabrici, care se ridicaseră în sprijinul lui, şi a ordonat soldaţilor să-i împuşte. Comunitatea oamenilor de afaceri din Shanghai a aplaudat, iar băncile au adunat bani pentru a plăti armata GMD.

Stalin a hotărât atunci să-şi schimbe politica. Îl înlăturase de curând pe Troţki şi, conform obiceiului său, a adoptat politica oponenţilor săi înfrânţi. Partidului Comunist Chinez i s-a ordonat s-o rupă cu GMD şi să preia puterea prin forţă. A fost singura dată când Stalin a urmat direcţia revoluţionară a lui Troţki, şi a fost un dezastru.[591] Cadrele comuniste s-au ridicat în Canton, dar cetăţenii nu voiau să-i urmeze; în luptele care s-au purtat au fost masacraţi mulţi orăşeni şi o zecime din oraş a fost arsă. GMD a atacat în forţă la 14 decembrie 1927, comuniştii s-au împrăştiat şi au fost vânaţi pe străzile oraşului chiar de către cantonezi. Cei mai mulţi membri ai personalului consulatului sovietic au fost asasinaţi. Borodin s-a întors la Moscova dezgustat şi i-a spus lui Stalin: „Data viitoare când chinezii mai strigă «Trăiască Revoluţia Mondială!», trimite OGPU-ul." Stalin n-a zis nimic; la momentul potrivit, l-a trimis pe Borodin la moarte.[592]

Astfel, drumurile lui Chiang şi lui Mao au ajuns să se despartă. Chiang a devenit comandantul militar suprem; GMD a fost reorganizat ca un partid militar, printre membrii săi numărându-se (în 1929) 172 796 de ofiţeri şi oameni din diferitele armate, 201 321 de civili şi 47 906 „chinezi de peste hotare", care furnizau o mare parte din bani şi câţiva dintre gangsterii cei mai răi. Pe măsură ce câştiga teren printre membrii comunităţii de afaceri şi reprezentanţii intereselor străine, pierdea teren în rândurile ţăranilor. Văduva doctorului Sun a părăsit GMD, a plecat în exil în Europa şi i-a acuzat pe succesorii soţului ei de a fi „organizat GMD

ca o unealtă cu care cei bogaţi să devină şi mai bogaţi şi să sugă sângele milioanelor de înfometaţi ai Chinei. [...] Militarişti şi persoane oficiale despre care acum câţiva ani ştiam că sunt săraci defilează acum în limuzine frumoase şi cumpără conace în Concesiunile Străine pentru proaspăt achiziţionatele lor concubine." Chiang era un exemplu elocvent. În iulie 1929 corespondentul lui *New York Times* nota că a plătit la un hotel din Beijing o factură de 17 000 USD pentru soţia, bodyguardul şi secretarele sale, pentru o şedere de cincisprezece zile, mai tocând încă 1 500 dolari pe bacşişuri şi 1 000 pe mite pentru poliţia locală.[593]

Morala pe care a tras-o Mao din schimbarea de politică a lui Chiang nu a fost una ideologică, ci una practică. Pentru ca să faci vreo impresie politică în China, trebuia să ai o armată. Avea să devină el însuşi comandant militar. Era extrem de potrivit pentru acest scop. Mao avea treizeci şi patru de ani în 1927: înalt, cu o constituţie robustă, fiu al unui ţăran crud şi tiranic care luptase şi muncise pentru a ajunge fermier înstărit şi negustor de grâne – pe scurt, un adevărat *kidak.* Un contemporan de la şcoala gimnazială din Dongshan îl descria pe Mao ca fiind „arogant, brutal şi încăpăţânat"[594]. El nu era un revoluţionar milenarist de tip religios, ca Lenin, ci un romantic feroce şi pasionat, cu gustul dramei crude şi violente; un artist în felul lui, plămădit din acelaşi aluat ca Hitler, şi tot atât de nerăbdător. Ca şi Hitler, era întâi şi-ntâi naţionalist şi avea încredere în cultura naţională. De la filosoful Yan Fu a preluat ideea conform căreia „culturalismul", căutarea „Căii chinezeşti", era mijlocul prin care putea mobiliza poporul, făcând din el o forţă irezistibilă.[595] Citea şi folosea marxism-leninismul, dar credinţa lui fundamentală era mai aproape de axioma profesorului său de etică de la Beijing, Yang Zhangzhi, a cărui fiică a fost prima lui soţie: „Fiecare ţară îşi are propriul spirit naţional, aşa cum fiecare persoană îşi are propria personalitate.)...] O ţară este un tot organic, aşa cum corpul omenesc este un tot organic. Nu e ca o maşinărie care poate fi demontată şi făcută la loc. Dacă o demontezi, moare."[596]

În gândirea lui Mao punctul de pornire era o formă de patriotism radical. El nu a fost nevoit niciodată să treacă de la internaţionalism la naţionalism, cum făcuse Mussolini în 1914: el a fost un naţionalist *ab initio,* ca Atatürk. Iar naţionalismul său cultural izvora nu atât dintr-un

sentiment al opresiunii cât dintr-o conştiinţă ultragiată a superiorităţii sfidate. Cum putea China, părintele culturii, să fie tratată de parveniţii europeni ca un copil răzgâiat – o metaforă folosită adesea de presa occidentală în anii '20. De exemplu, *Far Eastern Review,* comentând în 1923 încercările de a impozita monopolul britanico-american asupra tutunului: „Soluţia problemei este, desigur, acţiunea concertată a puterilor în a arăta limpede acestor tineri politicieni că şmecheria nu a adus niciodată nimic vreunei naţiuni, că mai devreme sau mai târziu Marile Puteri se vor sătura de şmecherii şi farse infantile, vor pune casa în ordine şi vor da câteva la fund copilului."[597] În 1924 Mao şi-a dus un prieten chinez, proaspăt sosit din Europa, să vadă bine cunoscuta pancartă din parcul din Shanghai, „Nu este permis accesul chinezilor şi al crinilor". El a întrerupt un joc de fotbal (împotriva unei echipe de la Yale) cu un slogan caracteristic: „Băteţi-i pe sclavii de străini!" şi a folosit o metaforă la fel de caracteristică: „Dacă unul dintre stăpânii noştri străini trage un vânt, e un parfum încântător!". „Ştiu oare chinezii numai cum să-i urască pe japonezi", întreba el, „şi nu ştiu cum să urască Anglia?"[598]

Mao n-a fost descurajat de dificultatea de a transforma China, acest neajutorat animal de povară aflat în prostraţie, în dragonul înfricoşător ce fusese cândva. Acest uriaş plin de încredere, cu urechile sale teşite şi faţa lată şi palidă – „un chinez mare tipic", după spusele unui birman; „ca un elefant mare", cum îl numea un tailandez – era un optimist incurabil, care scruta misterul Chinei în căutare de semne favorabile. Dr Sun considerase China într-o stare mai proastă decât o colonie oarecare: „Suntem zdrobiţi de forţa economică a Marilor Puteri într-o măsură mai mare decât dacă am fi cu adevărat o colonie. China nu este o colonie a unei naţiuni, ci a tuturor, iar noi nu suntem sclavii unei ţări, ci ai tuturor. Cred că ar trebui să fim numiţi hipocolonie." La fel credea şi Stalin.[599] Dar Mao considera multitudinea exploatatorilor Chinei un avantaj, pentru că o putere poate fi stârnită împotriva alteia; el nu credea în teoria leninistă a colonialismului. Susţinea că „dezbinarea între popoarele imperialiste a făcut posibilă dezbinarea între grupurile conducătoare din China", astfel încât nu putea exista o „putere statală unificată".[600]

Dar toată această analiză era pură vorbărie fără o armată. Mao accepta opinia iniţială a lui Chiang că secretul succesului revoluţionar era

stârnirea ţăranilor. Ţăranii erau însă la fel de neajutoraţi ca şi China însăşi până nu erau înarmaţi şi instruiri, şi transformaţi într-o armă, aşa cum făcuse Genghis Han. Nu era oare Genghis un erou legitim al unei culturi chineze renăscute? Scormonirea trecutului pentru a găsi modele exemplare, în special acelea care puneau, ca şi el, accentul pe putere şi forţă fizică, făcea parte din naţionalismul romantic al lui Mao, atât de asemănător cu al lui Hitler.[601] Primul său articol proclama: „Naţiunea noastră are nevoie de forţă. Spiritul militar nu a fost încurajat. [...] Dacă trupurile noastre nu sunt puternice, ni se va face frică îndată ce vom vedea soldaţi inamici, şi atunci cum să ne atingem ţelurile şi să ne facem respectaţi?" „Scopul principal al educaţiei fizice", adăuga el, „este eroismul militar." Virtuţile marţiale erau absolut fundamentale în socialismul său naţional.[602]

În septembrie 1927, în urma rupturii cu GMD, Mao a primit ordin de la conducerea comunistă să organizeze o răscoală armată a ţăranilor din Hunan. Era şansa lui de a deveni conducător militar şi din acel moment el s-a transformat rapid într-o forţă independentă în politica chineză. Revolta a eşuat, dar el a păstrat nucleul unei forţe armate şi l-a condus în munţii Jinghanshan, la graniţa dintre Hunan şi Jiangxi. Era mic, dar suficient; de atunci înainte nu s-a mai despărţit de soldaţii săi personali. Apelul său era crud, dar eficient, sistematizând împărţirea spontană a pământului care (deşi probabil el nu ştia acest lucru) îl distrusese pe Kerenski şi făcuse posibil puciul lui Lenin. Regulamentul său pentru Reprimarea Teroriştilor Locali şi a Oamenilor Răi şi Proiectul de Rezoluţie asupra Chestiunii Pământului îi condamnau pe inamicii tradiţionali ai ţăranilor săraci – „teroriştii locali şi oamenii răi, oficialii corupţi, militariştii şi toate elementele contrarevoluţionare din sate". El cataloga drept „uniform contrarevoluţionare" toate grupurile care s-ar fi putut opune armatei lui de ţărani: „Toţi Ţăranii de Dreapta, Proprietarii Mari, Mici şi Mijlocii", categorisiţi ca „cei care posedă peste 30 *mou* (1,72 ha)". De fapt el pornea lupta împotriva tuturor elementelor stabile din societatea rurală, formând o bandă războinică ce era reversul social al celor comandate de căpeteniile războinice provenite din mica nobilime şi de „teroriştii lor locali".

Mao s-a dovedit mai priceput în a apela la patriotismul ţăranilor decât

Chiang, după cum aveau să arate mai târziu arhivele de război japoneze.[603] Dar la început nu a putut recruta mai mult de 1 000 de ţărani săraci. Şi-a suplimentat forţele cu 600 de bandiţi, recrutând în mod deliberat din pleava societăţii în plin război civil ceea ce el numea cele cinci elemente *déclassés* ale lui: dezertori, bandiţi, pungaşi, cerşetori şi prostituate.[604] Ca şi la alte căpetenii războinice, armata sa fluctua, de la mai puţin de 3 000 la peste 20 000 de oameni. Şi era la fel de nemilos ca orice comandant militar când îşi ucidea inamicii. În decembrie 1930 a pus să fie împuşcaţi între 2 000 şi 3 000 de ofiţeri şi soldaţi din armata sa pentru că făceau parte din „AB" (Liga Anti-Bolşevică), o organizaţie GMD secretă din cadrul forţelor comuniste. Cu cinci luni înainte soţia şi sora lui mai mică fuseseră executate de GMD, şi mai erau şi alte morţi de răzbunat – Chiang ucisese zeci de mii de comunişti în 1927–1928. Dar Mao nu ezita niciodată să ia iniţiativa şi să folosească forţa. Până la sfârşitul lui 1930 îşi crease deja propria poliţie politică (după cum a revelat epurarea lui) şi atunci când considera necesar acţiona cu o totală neînduplecare şi cu o cruzime atroce. Comparaţia între banda lui zdrenţuită şi sălbatică şi „hoarda" lui Genghis Han nu era nepotrivită, şi multora dintre cei cărora le-a traversat pământurile trebuie să li se fi părut ca orice altă căpetenie războinică.[605]

Astfel, în ultima parte a anilor '20 China a fost lăsată pradă armatelor rivale, motivate de diverse ideologii sau de pură lăcomie – ce mai conta, pentru victimele lor? După campania nordică a lui Chiang şi întrunirea comandanţilor militari de la Beijing în 1928, unul dintre comandanţii GMD, mareşalul Li Zongren, declara: „S-a întâmplat ceva nou în neschimbata Chină [...] naşterea patriotismului şi a spiritului public." În câteva luni aceste cuvinte s-au dovedit a fi o iluzie totală, pe măsură ce comandanţii militari se certau între ei şi cu guvernul de la Nanking. Tuturor grupărilor le convenea să arboreze steagul guvernului şi al GMD; niciuna nu punea mare preţ pe dorinţele acestora. Veniturile guvernului au scăzut drastic; cele ale comandanţilor militari au crescut. Pe măsură ce distrugerea oraşelor şi a satelor sporea, mulţi dintre cei deposedaţi deveneau bandiţi sau intrau în slujba căpeteniilor războinice, mari şi mici, în schimbul hranei. În plus faţă de cele şase căpetenii importante, mai mulţi generali controlau o singură provincie sau o

duzină de regiuni, cu armate variind între 20 000 şi 100 000 de oameni; a lui Mao era printre cele mai mici dintre acestea. La Conferinţa Economică Naţională de la 30 iunie 1928, cumnatul lui Chiang, T.V. Soong, acum ministru de Finanţe, a spus că în vreme ce în 1911, sub monarhie, China avea o armată de 400 000 de oameni, mai mult sau mai puţin sub control unic, în 1928 ea avea optzeci şi patru de armate, optsprezece divizii independente şi douăzeci şi una de brigăzi independente, totalizând peste două milioane de oameni. Venitul total al ţării, 450 de milioane de dolari, valora numai 300 de milioane după plătirea datoriilor. Armata costa 360 de milioane de dolari pe an, iar dacă soldaţii ar fi fost plătiţi în mod regulat, 642 de milioane – aşadar, banditismul era inevitabil. Cu toate acestea, o conferinţă pentru dezarmare ţinută în ianuarie următor, preconizată a reduce numărul soldaţilor la 715 000, a fost un eşec total. Soong a declarat în cadrul ei că, în ultimul an, se cheltuiseră pentru armată de două ori mai mulţi bani decât toate cheltuielile oricărui alt guvern adunate la un loc.[606]

Practic, nelinişt itul popor al Chinei rareori putea face diferenţa între bandiţi şi soldaţii guvernului. Numărul celor ucişi sau morţi de foame era incalculabil. Provincia Hubei a revelat o pierdere netă în populaţie de 4 milioane între 1925 şi 1930, deşi nu fusese nicio foamete naturală şi se înregistraseră puţini emigranţi. Cea mai lovită provincie în anii 1929–1930 a fost Henan, cu 400 000 de bandiţi (majoritatea soldaţi neplătiţi) dintr-o populaţie totală de 25 de milioane. În cinci luni, în timpul iernii din 1929–1930, cândva înstăritul oraş Iyang din Henanul de Vest a trecut de şaptezeci şi două de ori din mâinile unei armate de bandiţi în ale alteia. Un raport guvernamental oficial asupra provinciei arăta că numai în districtul Mianchi 1 000 de oraşe şi sate fuseseră prădate şi se ceruse răscumpărare pentru 10 000 de persoane: „Când capturează o persoană pentru răscumpărare mai întâi îi perforează picioarele cu sârmă de fier şi i le leagă aşa cum sunt puşi peştii pe o funie. Când se întorc la bârlogurile lor de bandiţi captivii sunt interogaţi şi tăiaţi cu seceri pentru a fi tăcuţi să scoată la iveală orice proprietăţi ascunse. Iar cei care ezită sunt imediat tăiaţi în două, în dreptul taliei, ca avertisment pentru ceilalţi.” Raportul spunea că familiile îşi vindeau copiii şi bărbaţii nevestele. Sau bărbaţii îşi „închiriau” nevestele pentru doi-trei ani, orice copii născuţi între timp

fiind proprietatea celor care plăteau chirie. „În multe cazuri doar opt sau zece case rămân în picioare în oraşe care cu un an în urmă aveau 400 ori 450.”[607]

În disperare de cauză, ţăranii construiau turele de piatră cu creneluri şi găuri pentru arme, ca posturi de observaţie şi refugii pentru oameni şi vite – cam ca turnurile care se construiau la graniţe în Marea Britanie în secolul al XV-lea. Dar erau asediate şi luate cu asalt chiar şi oraşe cu ziduri mai puternice. Choctow, la numai patruzeci şi opt de kilometri de Beijing, a fost asediat timp de optzeci de zile, iar cei 100 000 de locuitori ai săi au fost înfometaţi; mamele îşi strangulau pruncii nou-născuţi iar fetele erau vândute pe numai cinci dolari chinezeşti şi duse cu forţa să se prostitueze în întreaga Asie. Liyang, în inima zonei controlate de guvernul de la Nanjing, a fost luat cu asalt de o armată banditească formată din 3 000 de oameni, care au furat în valoare de trei milioane de dolari şi au incendiat lucruri în valoare de alte zece milioane. Şase oraşe importante din zona Shanghai au fost luate cu asalt şi prădate. La Nigkang un judecător a fost legat de mâini şi de picioare şi asasinat turnându-se peste el apă opărită. Au fost reluate practici ciudate din trecut: „cuşti ale dizgraţiei” din bambus erau ridicate şase metri în aer şi agăţate de zidurile oraşului, victimele trebuind să stea pe vârfuri, cu capetele înfipte într-o gaură făcută în tavan. La Fushun, în Shandong, un comandant militar înfrânt s-a retras în oraş cu cei 4 500 de soldaţi ai săi, luând 10 000 de ostatici. În cursul unui asediu de treisprezece zile al unităţilor GMD, peste 400 de femei şi copii au fost legaţi de stâlpi pe zidul oraşului, cei care se apărau trăgând din spatele lor.

Mao şi alţi conducători militari comunişti, care controlau aproximativ 30 de milioane de oameni în cinci provincii în anii 1929–1930, în ansamblu nu au violat sau prădat, şi au suprimat jocurile de noroc, prostituţia şi cultivarea de mac pentru opium. Pe de altă parte, au chinuit şi ucis membri ai clasei de mijloc, au distrus documente oficiale, acte şi titluri de proprietate, au dat foc la biserici, temple şi alte lăcaşuri de cult, măcelărind preoţii şi misionarii. Un oraş putea cădea succesiv în mâinile unei bande de comunişti, ale unui grup de bandiţi, ale unui comandant militar independent şi ale unei trupe guvernamentale, fiecare luându-şi partea. O petiţie din Provincia Sichuan reclama că generalul trimis de

guvern nu era altceva decât „conducătorul lupilor şi tigrilor" şi că „pustiise întreaga regiune", astfel încât „zeci de *li* la est şi la vest nu se mai auzea lătrat de câine ori cântat de cocoş. Oamenii îşi doresc cu ardoare ca soarele şi luna să piară, pentru a putea pieri şi ei împreună cu ele." Din Chengdu, capitala provinciei, negustorii se plângeau: „Nu ne-a mai rămas decât grăsimea dintre oase."[608]

În două decenii, aşadar, urmărirea unei reforme radicale prin forţă a dus la moartea a milioane de nevinovaţi şi a redus mari părţi din China la mizeria şi haosul pe care Germania le cunoscuse în timpul războaielor religioase ori Franţa în Războiul de o sută de ani. Efortul bine intenţionat al doctorului Sun de a crea o Utopie modernă se transformase într-un coşmar medieval. Problema era că toată lumea credea în reforma radicală. Chiang era pentru reforma radicală. Mao era pentru reforma radicală. Mulţi dintre comandanţii militari independenţi erau pentru reforma radicală. Mareşalul Feng era cunoscut ca „Generalul Creştin". Generalul Yan Xishan era „guvernatorul model". Toţi aceşti domni onorabili susţineau că lucrau, şi ucideau, pentru binele Chinei şi al poporului ei. Tragedia Chinei interbelice ilustrează principiul că, atunci când legitimitatea cedează forţei iar morala absolută relativismului, se lasă un mare întuneric şi îngerii nu se mai disting de diavoli.

Chinezii nu au fost însă singurii care au dorit să impună o reformă radicală. După cum am observat deja, cangrena Chinei a atras instinctele cotropitoare ale japonezilor. Iar aceştia erau şi ei în favoarea reformei radicale. După cum au recunoscut jurnaliştii străini, în Coreea s-a realizat un mai mare progres în treizeci de ani de guvernare japoneză decât în trei mii de ani de guvernare chineză.[609] Port Arthur, porturile din Shantung şi alte zone ocupate de Japonia erau limanuri de ordine şi prosperitate. Tinerii ofiţeri ai acestei forţe, cunoscute ca armata Guangdong, priveau cu oroare şi dezgust interminabilul calvar al Chinei. La începutul lui 1928 doi dintre ei, lt.-colonelul Kanji Ishihara şi colonelul Sieshiro Itagaki, au hotărât să-şi forţeze reticentul guvern să intervină. Ei argumentau că, deşi capitaliştii japonezi şi comandanţii militari chinezi beneficiau de actuala anarhie, ea nu oferea nimic poporului chinez, care avea nevoie de ordine, şi poporului japonez, care avea nevoie de spaţiu. „Din punctul de vedere al proletariatului", scria Itagaki, „care consideră

necesar să ceară egalizarea bunăstării naţionale, nu se putea găsi în cadrul graniţelor Japoniei sărace în resurse naturale nicio soluţie fundamentală care să asigure existenţa poporului în mare." Argumentaţia era în esenţă similară cu exploatarea de către sovietici a imperiului lor asiatic în numele proletariatului Marii Rusii. Manciuria avea să fie eliberată de comandanţii ei militari feudali şi de capitaliştii burghezi şi transformată într-o colonie proletară a Japoniei. Dar instrumentul schimbării nu avea să fie un puci revoluţionar al armatei Kwantung.[610] La 4 iunie 1928 cei doi colonei au făcut primul pas în direcţia unei ocupaţii japoneze asasinându-l pe mareşalul Zhang Zuolin, principalul comandant militar al Manciuriei, dinamitându-i trenul privat şi aruncându-l în eternitate în timp ce dormea. A fost actul de deschidere a ceea ce avea să devină un mare război internaţional în Orient. În mod destul de ciudat, în Statele Unite, care se autodeclaraseră protectoare ale Chinei şi dojenitoare ale Japoniei, episodul n-a stârnit cine ştie ce interes. *Philadelphia Record* comenta: „Poporului american nu-i pasă nici cât negru sub unghie cine controlează China de Nord."[611] America era ocupată să-şi fabrice propria melodramă.

6
Ultima Arcadie

Pretinsa indiferenţă a Americii faţă de evenimentele din China de Nord era o cacealma, o autoamăgire elaborată. O naţiune care număra 106 „grupuri etnice", care era deja un adevărat microcosmos al societăţii mondiale, nu putea fi în mod autentic oarbă faţă de evenimentele importante de oriunde.[612] Politica antijaponeză a Americii izvora în mare parte din neliniştea şi atitudinea ambivalentă faţă de propria minoritate japoneză, care constituia doar un aspect al unei vaste dezbateri naţionale asupra naturii şi scopului societăţii americane. Cine era american? Care era raţiunea Americii? Mulţi americani, probabil majoritatea, se gândeau la ţara lor, aproape cu melancolie, ca la o ultimă Arcadie, un refugiu inocent şi cvasiutopic în faţa nebuniei şi slăbiciunii crescânde a lumii corupte de dincolo de malurile ei împresurate de oceane. Dar cum să păstrezi Arcadia? Acest lucru, în sine, necesita o politică externă globală. Şi cum să creezi arcadianul autentic? Asta însemna o politică rasială. Iar cele două se împleteau în mod inextricabil.

Ideea unei fuziuni a raselor în America era veche de pe vremea lui Hector Crevecoeur şi a lui Thomas Jefferson. A fost dramatizată cu un efect senzaţional în piesa lui Israel Zangwill *Creuzetul,* hitul newyorkez al anului 1908. Noua industrie cinematografică, încă de la începuturi un compendiu al pluralismului, era obsedată de idee, după cum o demonstrează multe dintre primele subiecte abordate. Dar cu ce proporţii de ingrediente trebuie umplut vasul? La vremea Marelui Război, imigraţia fără restricţii părea deja o cauză pierdută. În 1915 un preot georgian itinerant, William Simmons, a fondat o organizaţie preluând numele Ku Klux Klanului, care să controleze grupurile minoritare, identificându-le cu neconformitatea morală şi politică. Scopurile ei au fost puternic sprijinite de publicarea, în anul următor, a prezentării de către Madesan Grant, într-un context american, a teoriei „rasei

superioare" europene, *Pieirea Marii Rase.* Acest bestseller cvasiştiinţific susţinea că America, prin imigraţia fără restricţii, aproape „reuşise să distrugă privilegiul conferit de naştere; adică avantajele intelectuale şi morale pe care un om de origine bună le aduce cu sine în lume". Rezultatul „Creuzetului", afirma el, putea fi văzut în Mexic, unde „absorbţia sângelui conchistadorilor spanioli de către populaţia indiană nativă" produsese un amestec degenerat „angajat acum în demonstrarea incapacităţii sale de autoguvernare".

Virtuţile „raselor superioare" erau „extrem de instabile" şi dispăreau cu uşurinţă „când erau amestecate cu caracteristicile generalizate ori primitive". Astfel, „încrucişarea dintre un alb şi un negru dă un negru", iar încrucişarea între oricare din cele trei rase europene şi un evreu dă un evreu".[613]

Această teamă de „degenerare" a fost folosită de Hiram Wesley Evans, un dentist din Dallas şi un foarte eficient lider al Klanului, pentru a o constitui într-o mişcare de supremaţie a culturii anglo-saxone care, la un moment dat avea patru milioane de membri marcanţi în Est şi în Vestul Mijlociu. Evans, care se autointitula „cel mai obişnuit om din America", afirma că Ku Klux Klanul vorbea „în numele marii rase de americani din spiţa vechilor pionieri [...] a aşa-numitei rase nordice care, cu toate păcatele ei, a dat lumii aproape toată civilizaţia modernă"[614]. În campaniile politice era aproape universal acceptată o ordine a selecţiei rasiale, deşi cu variaţii semnificative în funcţie de blocurile electorale locale. Astfel, senatorul Henry Cabot Lodge, în sinea lui un adept necalificat al supremaţiei anglo-saxone, avea întotdeauna grijă să folosească termenul prudent de „vorbitori de limbă engleză" în campanii. Will Hays, directorul de campanie al lui Warren Harding, rezuma cuprinzător spiţa candidatului drept „cel mai bun sânge de pionieri, anglo-saxon, german, scoţian-irlandez şi olandez"[615].

Intrarea Americii în primul război mondial a dat un impuls puternic unei xenofobii patriotice care a devenit o justificare pentru diferite forme de rasism şi o tendinţă împotriva nonconformităţii. Wilson prezisese şi se temuse de acest spasm emoţional – mult mai violent şi distructiv decât mccarthyismul de după al doilea război mondial – şi totuşi semnase Legea Spionajului din 1917 şi Legea Sediţiunii din 1918. Cea din urmă

pedepsea exprimările de opinie care, indiferent de consecinţele lor probabile, erau „neloiale, profane, grosolane ori abuzive” faţă de forma de guvernare americană, drapel ori uniformă; şi sub imperiul lui americanii erau persecutaţi şi pentru criticarea Crucii Roşii, a YMCA sau chiar a bugetului.[616] Doi judecători de la Curtea Supremă, Louis Brandeis şi Oliver Wendell Holmes, au încercat să se opună acestui val de intoleranţă. În procesul *Schenk versus Statele Unite* (1919), Holmes a consemnat că îngrădirea libertăţii de vorbire era legală numai atunci când cuvintele erau de natură să creeze „un pericol clar şi actual”; şi, disociindu-se de cazul *Abrams versus Statele Unite,* în care se dăduse o condamnare pe baza Legii Sediţiunii, el a argumentat că „cel mai bun test al adevărului este puterea gândului de a se face acceptat în competiţia pieţei”, o parafrazare a ideii lui Milton din *Areopagitica.*[617] Dar acestea erau doar voci izolate la vremea aceea. Organizaţii patriotice ca Liga pentru Securitate Naţională şi Federaţia Civilă Naţională şi-au continuat activităţile şi după instaurarea păcii. Cuvântul de ordine în 1919 era „Americanizare”.

Din toamna lui 1919, în urma atacului cerebral al lui Wilson, practic nu mai exista guvern în SUA, nici ca să prevină prăbuşirea scurtului boom postbelic în recesiunea din anii ’20, nici ca să controleze furia xenofobă care a fost una din consecinţele acestui fapt. Cel care conducea ţara era procurorul general, Mitchell Palmer. El se făcuse extrem de nepopular în timpul războiului în calitatea sa de Controlor al Proprietăţii Străine, iar în primăvara lui 1919 era să fie omorât când o bombă aruncată de un anarhist a explodat în faţa casei sale. De atunci încolo el a condus un curent răspândit la scară naţională împotriva „răzvrătiţilor şi agitatorilor”. La 4 noiembrie 1919 el a prezentat în faţa Congresului un raport pe care l-a intitulat „Cum a descoperit Departamentul de Justiţie până la 60 000 din aceşti agitatori ai doctrinei troţkiste în SUA [...] informaţii confidenţiale în urma cărora guvernul curăţă acum naţiunea de astfel de gunoaie străine”. El îl descria pe Troţki drept un „străin cu reputaţie proastă [...] cel mai josnic din toate tipurile cunoscute în New York City [care] poate dormi în patul ţarului în timp ce sute de mii de oameni din Rusia nu au hrană ori adăpost”. „Limbile ascuţite ale Capului revoluţiei”, scria el, „lingeau altarele bisericilor, sărind în clopotniţele

şcolilor, furişându-se în colţurile sacre ale caselor americane" şi „căutând să înlocuiască jurămintele căsătoriei cu legi libertine".[618] În ziua de anul nou 1920, într-o serie de raiduri concertate, agenţii Departamentului său de Justiţie au adunat peste 6 000 de străini, şi cei mai mulţi dintre ei au fost expulzaţi. În „spaima Roşie" care a urmat, cinci membri al Adunării de Stat a New Yorkului au fost daţi afară din Barou sub acuzaţia de socialism şi un congresman a fost dat afară de două ori din Camera Reprezentanţilor; iar doi italieni, Nicola Sacco şi Bartolomeo Vanzetti, anarhişti care se eschivaseră de la serviciul militar, au fost condamnaţi pentru asasinarea unui casier într-un proces extrem de disputat care s-a prelungit până în 1927.

O consecinţă de lungă durată a fost Legea Cotei din 1921, care limita imigrarea dintr-un an la 3% din numărul fiecărei naţionalităţi din SUA, conform recensământului din 1910. Acest procedeu, al cărui obiectiv era îngheţarea cât mai mult posibil a echilibrului rasial, a fost întărit în mare măsură de Legea Johnson-Reed din 1924, care limita cota la 2% din orice naţionalitate care trăia în SUA la 1890. Scotea din cauză cu totul japonezii (deşi canadienii şi mexicanii erau cruţaţi) şi nu numai că reducea cota anterioară, ci favoriza în mod deliberat Europa Nordică şi Occidentală faţă de Europa de Est şi de Sud. Cu o nouă strângere a şurubului în 1929, pe baza analizei rasiale a populaţiei SUA în anii '20, legislaţia anilor '20 a pus capăt imigraţiei în masă în America. Arcadia era plină, podul fusese ridicat, compoziţia ei fusese determinată şi urma să fie perpetuată.

Mulţi au fost aceia care au criticat noua xenofobie. La 23 iulie 1920 Walter Lippmann îi scria fostului său comandant din timpul războiului, Secretarul de Război Newton Baker: „[...] este absolut incredibil ca o administraţie care anunţă cele mai largi idealuri din istoria noastră să fi făcut mai mult pentru a periclita libertăţile americane fundamentale decât orice grup în o sută de ani. [...] Au instituit o domnie a terorii în care gândirea cinstită este imposibilă, în care moderaţia este dezaprobată şi în care panica înlocuieşte raţiunea."[619] H.L. Mencken, publicist din Baltimore (el însuşi de origine germană) care a fost poate cel mai influent jurnalist american al anilor '20, îl numea pe Palmer, în *Baltimore Evening Sun* din 13 septembrie 1920, „probabil cel mai strălucit exponent în viaţă al cruzimii, necinstei şi nedreptăţii". Două săptămâni mai târziu el acuza

Departamentul de Justiţie că menţinea „un sistem de spionaj cu totul fără precedent în istoria americană, şi rareori egalat în istoria Rusiei, Austriei sau Italiei. Ajunsese o rutină zilnică să hăituiască bărbaţi şi femei, violându-le cu cinism drepturile constituţionale, să invadeze sanctuarul domiciliului, să fabrice dovezi împotriva nevinovaţilor, să umple lumea de *agents provocateurs,* să ridice vecinii unii împotriva altora, să suprasatureze presa publică cu minciuni gogonate şi să sprijine cea mai josnică laşitate a nemernicilor turnători şi îmbibaţi cu răutate."[620] Sociologul Horace Kellen, de la New School for Social Research, susţinea că „Americanizarea" nu era decât o recrudescenţă a „Agnosticismului" anticatolic al anilor 1850, o formă de fundamentalism protestant ale cărui manifestări erau Legea din 1924, „vânătoarea de vrăjitoare a procurorului general quaker Palmer, momeala întinsa evreilor, inspirată de ţarism, de către constructorul de automobile baptist Ford, macabra bufonerie în masă a Ku Klux Klanului, mormăielile rasiste ale domnului Madesan Grant", alături de expresii inocente ale patriotismului simplu precum romanele doamnei Gertrude Atherton ori *Saturday Evening Post.*[621]

Toate astea conţineau o idee importantă: America era, înainte de orice, o civilizaţie religioasă de tip protestant, iar xenofobia lui Palmer nu era decât expresia extremă şi deformată a tot ce era mai valoros în etica americană. De aici înainte, „snobii" *(highbrows)* americani – termenul, cu mult mai potrivit decât franţuzescul *intellectuel* sau decât *inteligheţia,* fusese creat în 1915 de criticul Van Wyck Brooks – trebuiau să înfrunte dilema că, atacând deformarea, erau în pericol să prejudicieze realitatea „Americanismului", care izvora din democraţia jeffersoniană; şi dacă se pierdea asta, cultura americană nu mai era altceva decât o expatriere a Europei. În vreme ce Palmer vâna străini, snobii de pe Coasta de Est citeau *Educaţia lui Henry Adams,* autobiografia postumă a mandarinului bostonian arhetipal, publicată în octombrie 1918 de Massachusetts Historical Society. De atunci până în primăvara lui 1920 a fost cea mai populară carte de nonficţiune din America, exprimând perfect starea de dezamăgire educată. Era echivalentul american al *Victorienilor eminenţi* a lui Strachey, respingând ideea unei culturi naţionale – mai ales a uneia impuse prin represiune brutală – în favoarea a ceea ce Adams numea „multiversitate", dar atrăgând atenţia pesimist că, în America ce se înălţa,

cel mai bine educaţi erau cei mai neajutoraţi.

De fapt, snobii de pe Coasta de Est nu erau nicidecum neajutoraţi. În următorii şaizeci de ani ei aveau să exercite o influenţă asupra politicii americane (şi mondiale) cu totul disproporţionată faţă de numărul şi valoarea lor intrinsecă. Dar ei aveau o atitudine ambivalenţă în ceea ce privea America. În primăvara lui 1917, Van Wyck Brooks scria în *Seven Arts,* ziar la fondarea căruia contribuise, articolul „Spre o cultură, naţională", în care susţinea că până atunci America luase „ce era mai bun" din alte culturi: acum ea trebuia să-şi creeze o cultură proprie prin experienţa elementară a vieţii, căci numai aceasta produce adevărata cultură. America, experimentându-şi propriile drame, prin ceea ce el numea „cultura industrialismului", avea să „înceteze a mai fi un popor orb, egoist, dezordonat; vom deveni un popor luminos, trăind în lumină şi împărtăşindu-ne lumina".[622] El aproba opinia prietenului său Randolph Bourne că întreaga teorie a „creuzetului" era fragilă, căci transforma imigranţii în imitaţii ale anglo-saxonilor şi susţinea că America ar trebui să nu aibă un naţionalism european îngust, ci „idealul mai îndrăzneţ" al cosmopolitanismului de a deveni „prima naţiune internaţională".[623] Dar ce însemna asta? D.H. Lawrence a observat pe bună dreptate că America nu era, sau nu era încă, „o patrie de sânge". Jung, formulând altfel, spunea că americanii nu erau încă „în largul lor în propriul inconştient". Brooks, stabilindu-se în mod deliberat în Westport, Connecticut, pentru a-şi găsi cosmopolitanismul american, împreună cu alţi intelectuali ai anilor '20 pe care îi definea tranşant drept „aceia cărora le pasă mai mult de starea lor de spirit decât de starea averilor lor", simţea totuşi atracţia puternică a vechilor culturi; el a mărturisit în autobiografia sa „un dor adesea acut de scena europeană". Numai „o lungă imersiune în viaţa americană", scria el, „avea să mă vindece complet de orice urmă de teamă faţă de expatriere; dar această ambivalenţă era caracteristică pentru perspectiva mea din anii '20."[624] În mai 1919, auzind că un prieten, Waldo Frank, avea de gând să se stabilească în Vestul Mijlociu, el îi scria: „Întreaga noastră raţiune de a fi ca scriitori ne vine, sau mai degrabă ne rămâne, prin contactul cu Europa. Să nu-i crezi niciodată pe oamenii care-ţi vorbesc despre vest, Waldo; nu uita că noi, newyorkezii şi newenglandezii, suntem aceia care au monopolul asupra oxigenului de

pe continentul american, atât cât este el."[625]

Era o afirmaţie arogantă; ea avea să aibă ecou, chiar dacă rareori atât de franc rostită, de-a lungul deceniilor secolului al XX-lea. Dar ce era America fără Vestul Mijlociu? Doar o bordură de ţărm, ca atâtea dintre statele-litoral hispanice ale Americii de Sud. Personajul odios al snobilor de pe Coasta de Est a fost, în anii '20, William Jennings Bryan, democratul din Illinois care denunţase puterea banului („Nu răstigniţi omenirea pe o cruce de aur"), se opusese imperialismului, demisionase din funcţia de Secretar de Stat în 1915 în semn de protest faţă de curentul favorabil războiului şi, spre sfârşitul vieţii, dusese o disperată luptă de ariergardă împotriva evoluţiei darwiniste, în procesul Scopes din 1925. În mod fundamental, scopurile lui Bryan erau democratice şi progresiste: a luptat pentru sufragiul femeilor şi pentru impozit şi bancă federală, pentru alegerile populare la Senat, pentru publicarea contribuţiilor băneşti la campanii, pentru eliberarea Filipinelor şi pentru reprezentarea muncitorilor în Cabinet. Totuşi valorile lui erau populare sau, ca să folosim noul termen uşor dispreţuitor, „populiste"; el vorbea limbajul antiintelectualismului. Jurnalul soţiei sale relatează amărăciunea pe care cei doi au simţit-o în faţa înţelegerii greşite sau ignorării complete a muncii lui în „presa estică"[626]. La procesul Scopes el nu căuta să interzică învăţarea teoriei evoluţioniste ci să împiedice şcolile de stat să submineze credinţa religioasă: evoluţionismul, susţinea el, trebuie învăţat ca teorie, nu ca fapt, părinţii şi contribuabilii ar trebui să aibă un cuvânt de spus în ceea ce se petrecea în şcoli, iar profesorii ar trebui să se supună legii pământului. El se vedea pe sine ca opunându-se dictaturii agresive a unei elite scolastice autoproclamate care pretindea monopolul cunoaşterii autentice.[627]

Filosoful John Dewey, deşi se opunea cruciadei antievoluţioniste a lui Bryan, avertiza intelighenţia Coastei de Est că forţele pe care le întruchipa „nu ar fi atât de periculoase dacă nu ar fi împletit în ele atât de mult din ceea ce este bine şi necesar". El se temea de ideea unei fisuri, pe care o vedea deschizându-se, între liderii de opinie educaţi şi ceea ce o generaţie ulterioară avea să numească „America de mijloc" sau „majoritatea tăcută". Evoluţionismul nu era decât un exemplu de tipuri de gândire antagonice. Într-un articol remarcabil, „Frontiera intelectuală americană",

pe care l-a publicat în 1922, el avertiza cititorii revistei *New Republic* că Bryan nu putea fi ignorat ca un simplu obscurantist, pentru că „este o figură democratică tipică – asta în niciun caz nu se poate nega". Sigur că era mediocru, dar democraţia prin natura ei acordă prioritate mediocrităţii. Mai mult, el vorbea în numele unora dintre cele mai bune, şi esenţiale, elemente ale societăţii americane:

> [...] clasele care merg la biserică, cele care au intrat sub influenţa creştinismului evanghelic. Aceşti oameni formează coloana vertebrală a interesului social filantropic, a reformei sociale prin acţiune politică, a pacifismului, a educaţiei populare. Ei întruchipează şi exprimă spiritul bunăvoinţei faţă de clasele aflate în dezavantaj economic şi faţă de alte naţiuni, în special când acestea din urmă arată vreo înclinaţie spre o formă de guvernământ republicană. Vestul Mijlociu, preria, a fost centrul filantropiei sociale active şi al progresivismului politic pentru că este principalul cămin al acestui popor [...] care crede în educaţie şi în şanse mai bune pentru copiii săi [...] a fost elementul care a răspuns apelurilor la cinste şi la şanse egale pentru toţi. [...] L-a urmat pe Lincoln în abolirea sclaviei şi l-a urmat pe Roosevelt în denunţarea corporaţiilor „rele" şi a acumulării de avere [...] A fost mijlocul în toate sensurile cuvântului şi în toate mişcările.[628]

Dacă exista o cultură indigenă americană, aceasta era. Cosmopolitanismul Coastei de Est este astfel în primejdie să devină o contracultură şi să implice America în acel tip de conflict între „cultură" şi „civilizaţie" care sfâşia Germania Weimarului şi deschidea cale liberă totalitarismului. De fapt, conflictul exista deja, găsindu-şi expresia înveninată în chestiunea Prohibiţiei. Lui Bryan i se oferise o mare cupă de argint ca apreciere pentru eforturile sale prodigioase în a asigura ratificarea cehii de-al optsprezecelea Amendament al „Prohibiţiei Naţionale" la constituţie, ceea ce a instituit Legea Volstead, care a adus America „pe uscat". Legea a intrat în vigoare în aceeaşi lună, ianuarie 1920, în care Mitchell Palmer s-a năpustit asupra anarhiştilor străini, iar cele două evenimente erau în strânsă relaţie. Prohibiţia, cu nuanţele ei represive, făcea parte din încercarea de a „americaniza" America:

reformatorii afirmau deschis că era îndreptată în principal împotriva „bine cunoscutului obicei de a bea" al „muncitorilor imigranţi".[629] Ca şi noul sistem de cote, era o încercare de a menţine Arcadia, de a păstra puritatea arcadienilor. America fusese întemeiată ca o societate utopică, populată de ceea ce Lincoln numea, jumătate în glumă, jumătate în serios, „un popor aproape ales"; Amendamentul al optsprezecelea a fost ultimul efort necondiţionat de milenarism.

Dar, deşi necondiţionat în intenţie, el nu a fost astfel în aplicare. Era o nouă mărturie a ambivalenţei societăţii americane. Ratificând Amendamentul al optsprezecelea, America determina scopul; ea însă nu a reuşit să determine mijloacele, căci Legea Volstead era un compromis ineficient – dacă ar fi prevăzut mijloace de aplicare nemiloase, n-ar fi devenit niciodată lege. Biroul pentru Prohibiţie era anexat Departamentului de Finanţe; eforturile de a fi transferat Departamentului de Justiţie au fost înfrânte. Preşedinţi succesivi au refuzat să recomande măsurile necesare pentru a asigura o aplicare eficientă.[630] În plus, utopismul inerent în Prohibiţie, deşi cu rădăcini adânci în societatea americană, s-a lovit de la fel de înrădăcinatul şi activul principiu american al libertăţii absolute a întreprinderii. America era una dintre societăţile cel mai puţin totalitare de pe pământ; ea nu avea practic nimic din mecanismul de control al forţelor pieţei, odată apărută această necesitate.

Aşadar, gangsterii alcoolului şi susţinătorii lor au putut comanda întotdeauna mai multe resurse fizice şi financiare decât legea. De fapt, ei erau mai bine organizaţi în toate. Prohibiţia ilustra legea efectului neintenţionat. Departe de a aduce minorităţile străine la ordinea anglo-saxonă, ea le-a permis să se consolideze. În New York, contrabandiştii erau jumătate evrei, un sfert italieni şi câte o optime polonezi şi irlandezi.[631] În Chicago erau jumătate italieni, jumătate irlandezi. Italienii erau mai ales eficienţi în distribuirea alcoolului într-o manieră ordonată şi inexpresivă, folosindu-se nu numai de experienţa organizatorică a societăţilor secrete siciliene, sardine sau napolitane, ci şi de „elitismul de avangardă" al sindicalismului revoluţionar. Prohibiţia oferea ocazii unice societăţii subversive, mai ales în Chicago, sub conducerea coruptă a primarului „Big Bill" Thompson. John Torrio, care a făcut contrabandă pe

scară largă în Chicago în 1920–1924, retrăgându-se în Italia în 1925 cu o avere de 30 de milioane de dolari, practica principiul controlului total: toate persoanele oficiale erau mituite în diferite grade şi toate alegerile erau aranjate.[632] El putea livra ieftin bere de calitate, până la 50 de dolari barilul şi succesul său se baza pe evitarea violenţei prin diplomaţie – mediind aranjamente între gangsteri pentru împărţirea ordonată a teritoriului.[633] Secundul şi succesorul său Al Capone avea mai puţin simţ politic şi, în consecinţă, mai puţin succes; iar operanţii irlandezi gândeau în general pe termen scurt şi recurgeau la soluţii violente. Când se întâmpla asta, urmau lupte între bande, publicul se indigna şi autorităţile erau determinate să intervină.

De regulă însă contrabandiştii acţionau cu aprobare publică – la oraş, în orice caz. Majoritatea bărbaţilor orăşeni (nu şi femeile) erau de acord cu opinia lui Mencken că Prohibiţia era opera unor „necioplţi ignoranţi din statele în care predomina creşterea vitelor, cărora nu le convenea că ei trebuie să bea rachiu brut de porumb, în timp ce «domnii» de la oraş aveau parte de whisky şi de vinuri bune". Ea nu ascundea mare lucru, filosofic vorbind, în afară de „invidia bădăranului de la ţară faţă de orăşean, care o duce mult mai bine pe lumea asta"[634]. Impunerea ei în oraşe a fost imposibilă, chiar şi sub primari reformişti. Generalul Smedley Butler din corpul de puşcaşi marini ai SUA, numit în fruntea poliţiei din Philadelphia sub o administraţie nouă „curată" în 1924, a fost forţat să renunţe după mai puţin de doi ani: treaba asta, a spus el, era „o pierdere de vreme". Politicienii din ambele partide sprijineau prea puţin autorităţile. La Convenţia Democrată de la San Francisco din 1920, ei au băut voioşi cel mai bun whisky, oferit pe gratis de către primar, iar republicanii au protestat cu amărăciune că, la Convenţia lor de la Cleveland din 1924, agenţii Prohibiţiei „au controlat la sânge oraşul", după spusele lui Mencken, „cu cea mai mare brutalitate". În zone întinse, în cea mai mare parte a timpului, legea era în general sfidată. „Nici măcar în cele mai îndepărtate districte", susţinea Mencken, „nu există loc în care cineva să vrea să bea alcool şi să nu-l poată obţine."[635]

Aceeaşi incapacitate de a impune legea a apărut şi în Norvegia, care a interzis băuturile spirtoase şi vinurile tari printr-un referendum de cinci la trei în octombrie 1919. Dar Norvegia a avut înţelepciunea să anuleze

legea printr-un nou referendum în 1926.[636] America a menţinut Prohibiţia de două ori mai mult, iar rezultatele au fost mult mai serioase. Jurnalistul Walter Ligget, probabil cel mai mare expert în domeniu, a depus mărturie în faţa Comisiei Juridice a Camerei Reprezentanţilor, în februarie 1930, că avea „un camion de detalii şi fapte explicite", demonstrând că se bea mult mai mult alcool tare decât în zilele dinaintea Prohibiţiei şi [...] se bea în împrejurări mult mai nocive". Înainte de Prohibiţie Washington DC avusese 300 de baruri autorizate: acum avea 700 de baruri clandestine, aprovizionate de 4 000 de contrabandişti. Dosarele poliţiei arătau că arestările pentru beţie se triplaseră în deceniul respectiv. Massachusetts sărise de la 1 000 de baruri autorizate la 4 000 clandestine, plus alte 4 000 în Boston: „sunt astăzi în Boston cel puţin 15 000 de oameni care nu fac altceva decât să procure ilegal băutură". Kansas fusese primul stat care interzisese băutura; rămăsese aşa jumătate de secol, şi totuşi „nu există oraş în Kansas unde să nu mă pot duce ca un străin oarecare şi să capăt ceva de băut, şi încă ceva de foarte bună calitate, în cincisprezece minute de la sosire". Toate acestea au fost făcute posibile de corupţia universală la toate nivelurile. Astfel, în Detroit erau 20 000 de baruri clandestine. El continuă:

> Mi-a atras atenţia în Detroit – şi asta s-a întâmplat în noiembrie trecut – o petrecere sălbatică dată într-un han, ba chiar una foarte sălbatică, unde alcoolul era donat de unul dintre cei mai mari jucători din Detroit – Denny Murphy, dacă vreţi să ştiţi cum îl cheamă – şi se aflau la acel chef [...] guvernatorul statului Michigan, şeful poliţiei din Detroit, şeful Poliţiei de Stat, politicieni, membri de club, jucători de jocuri de noroc, criminali, contrabandişti, toţi fraternizând în spiritul celei mai perfecte egalităţi în faţa bunului Bacchus, şi voi spune că mai erau la acel chef şi patru judecători din districtul Michigan, unde mai târziu au apărut dansatoare goale [...], găsiţi asemenea ipocrizie astăzi de-a lungul şi de-a latul acestei ţări.[637]

După cum a arătat Ligget, evaziunea de la Prohibiţie a produs fonduri imense care au fost reinvestite în alte forme de infracţiuni, ca prostituţia, dar mai ales jocurile de noroc, care erau pentru prima oară organizate pe

o bază sistematică şi cvasilegitimă. Studii mai recente confirmă teoria lui că Prohibiţia a adus o schimbare calitativă şi – după cum s-a dovedit – permanentă în dimensiunea şi complexitatea crimei americane organizate. Conducerea unor convoaie ale berii pe scară largă necesita forţe de organizare utilizate curând în altă parte. La începutul anilor '20, pentru prima dată, sindicatele jocurilor de noroc au folosit bănci la care comenzile se făceau prin telefon, pentru a aduna pariuri din întreaga ţară. Meyer Lansky şi Benjamin Siegel au adoptat modelele contrabandei pentru a organiza uriaşe imperii ale jocurilor de noroc la nivel naţional. Prohibiţia a fost „punctul de decolare" al marii criminalităţi din America; şi bineînţeles aceasta a continuat şi după ratificarea, în decembrie 1933, a Amendamentului douăzeci şi unu, care punea capăt Prohibiţiei. Pe parcursul anilor '30 crima organizată s-a consolidat şi, de exemplu, din 1944 încolo, micul oraş de deşert Las Vegas a început să se transforme în capitala mondială a jocurilor de noroc. Departe de a „americaniza" minorităţile, Prohibiţia a avut tendinţa de a restabili caracteristicile acestora prin modele specifice de infracţiuni: printre italieni, evrei, irlandezi şi, nu în ultimul rând, printre negri, unde de la începutul anilor '20 Indienii de Vest au introdus „jocul numerelor" şi alte jocuri de noroc, formând puternice citadele ale crimei în ghetourile negrilor din New York, Chicago, Philadelphia şi Detroit.[638] Studii ale Administraţiei pentru Aplicarea Legii din cadrul Departamentului de Justiţie din anii '70 arată că începutul Prohibiţiei în 1920 a fost punctul de pornire pentru cele mai identificabile familii mafiote imigrante, care au continuat să înflorească şi să se perpetueze în epoca noastră.[639]

Adevărul este că Prohibiţia a fost o încercare stângace şi fără vlagă de inginerie socială, menită să producă o omogenizare prin lege a unei comunităţi amestecate. Ea nu a implicat, desigur, imensa cruzime a ingineriei sociale a lui Lenin în Rusia sau palida imitare a acesteia de către Mussolini în Italia, dar a fost, în stilul ei, la fel de dăunătoare pentru morala socială şi coeziunea civilizată a comunităţii. Tragedia este că a fost practic inutilă. Sistemul de piaţă antreprenorial al Americii era în sine un omogenizant eficient, aducând laolaltă şi mediind între grupurile etnice şi rasiale indiferent de culoare sau origini naţionale. Felul în care imensa imigraţie germană şi poloneză, de exemplu, fusese absorbită într-un

cadru anglo-saxon a fost uluitor: acest lucru îl făcuse piaţa. Mitchell Palmer se înşela crezând că elementele străine într-o masă aduc politici radicale. Dimpotrivă: ele părăseau sistemele închise pentru a-l adopta pe cel liber. Ele votau din toată inima pentru economia antreprenorială.

De fapt, chiar la vremea când Palmer aştepta ca revoluţia să se manifeste, radicalismul american, în special cel de tip colectivist, intra într-o perioadă de declin constant. Puternic nu fusese niciodată. Marx fusese incapabil să explice de ce Statele Unite, care spre sfârşitul vieţii sale deveniseră cea mai puternică şi mai inventivă dintre economiile capitaliste, nu dădeau absolut niciun semn că ar crea condiţiile pentru revoluţia proletară pe care el pretindea că o făcea inevitabilă un capitalism matur. Engels a încercat să rezolve problema susţinând că socialismul era slab acolo „numai pentru că America este atât de pur burgheză", atât de complet fără trecut feudal şi prin urmare mândră de organizarea ei pur burgheză. Lenin (1908) era de părere că în SUA „modelul şi idealul civilizaţiei noastre burgheze", socialismul, avea de-a face cu „cele mai ferm stabilite sisteme democratice, care pun proletariatul în faţa unor sarcini pur socialiste". Antonio Gramsci dădea vina pe „americanism", pe care îl definea ca „raţionalism pur, fără nimic din valorile de clasă derivate din feudalism". H.G. Wells atribuia în *Viitorul Americii* (1906) absenţa unui partid socialist puternic absenţei simetrice a unuia conservator: „Toţi americanii sunt, din punctul de vedere al englezilor, liberali de un fel sau altul."[640]

Până în anii '20 au existat unele temeiuri pentru a crede totuşi că o stingă americană ar putea ajunge în cele din urmă să joace un rol important în politică. În anii de dinainte de 1914 Partidul Socialist avea cam 125 000 de membri, între care liderii minerilor, muncitorii din fabricile de bere, tâmplarii şi metalurgiştii. El alegea peste 1 000 de înalţi funcţionari, inclusiv primari ai unor oraşe importante şi doi congresmeni; în 1912 candidatul său Eugene Debs a obţinut 6% din votul popular. Dar de atunci încoace declinul a fost continuu. Partidul Muncitorilor a avut oarecare succes în câteva oraşe în anii '20 şi la începutul anilor '30. Dar partidele esenţialmente socialiste nu răzbăteau. Eşecul Partidului Socialist însuşi a fost atribuit inabilităţii sale de a se hotărî dacă era un partid politic de masă, un grup de presiune, o sectă revoluţionară sau

doar o forţă educaţională, încercând să fie toate patru în acelaşi timp.[641] Chiar şi în disperatul an 1932 Norman Thomas a obţinut doar 2% din voturile pentru preşedinţie. Partidul Comunist nu a reuşit nici el să devină o nouă expresie a radicalismului american şi a devenit doar un apendice american al politicii sovietice.[642] Scorul său cel mai bun au fost cele 1150 000 de voturi strânse cu ajutorul lui pentru Henry Wallace, candidatul Progresiştilor în 1948. În următorii treizeci de ani declinul a continuat. În alegerile din 1976, de exemplu, Socialiştii şi alte cinci partide radicale au avut candidaţi; niciunul nu a strâns nici 100 000 din totalul de 80 de milioane de voturi: la un loc, ei au obţinut mai puţin de un sfert de procent din voturi. Până la începutul anilor '80 Statele Unite au fost singura naţiune industrializată democratică în care nici un singur socialist independent ori reprezentant al unui partid muncitoresc nu a deţinut vreo funcţie electivă.

Acest model a fost prefigurat de politica anilor '20. În timp ce în Marea Britanie, Austria, Franţa, Germania, Spania şi ţările scandinave partidele social-democrate au devenit principalele partide de opoziţie sau chiar au fost ori au participat la guvernare, în SUA acest deceniu a fost republican. Partidul Republican era, desigur, partidul lui Lincoln, cel care eliberase sclavii şi câştigase Războiul Civil. Negrii, care au venit râuri-râuri în oraşele nordice în timpul primului război mondial şi după aceea, încă îi mai votau pe republicani în număr uriaş. Fusese, de asemenea, partidul lui Theodore Roosevelt şi al capitalului progresiv. Dar era, în acelaşi timp, partidul conservatorismului social şi al economiei de piaţă liberă. În anii '20 dominaţia lui era copleşitoare. Între 1920 şi 1932, republicanii au controlat tot timpul Casa Albă şi Senatul, iar Camera Reprezentanţilor doar cu excepţia intervalului 1930–1932.[643] În 1920 Warren Harding a obţinut 60,2%, cea mai mare majoritate populară înregistrată vreodată (16 152 000 la 9 147 000), câştigând în toate statele cu excepţia Sudului. Republicanii au luat Camera cu 303 la 301 şi au câştigat zece locuri în Senat, care le-au dat o majoritate de 20–2.[644] În 1924 Calvin Coolidge a câştigat cu 15 725 000 de voturi faţă de numai 8 386 000, cât a obţinut rivalul său democrat, John W. Davis. În 1928 Herbert Hoover a câştigat cu 21 391 000 de voturi faţă de 15 016 000 pentru Al Smith, o victorie strălucită în colegiul electorilor de 444 la 87; a câştigat toate statele

nordice, mai puţin două, şi cinci în „Sudul cel Solid". Socialiştii au adunat sub 300 000, iar comuniştii sub 50 000.[645]

Acest succes repetat arăta ceea ce Coolidge a numit „o stare de mulţumire rareori întâlnită până atunci", un mariaj între un popor democratic şi guvernul său şi sistemul economic susţinut şi reprezentat de partidul aflat la guvernare, ceea ce este foarte rar în istorie şi merită să fie analizat. Pentru a face acest lucru în mod eficient, este necesar să pătrundem dincolo de istoriografia convenţională a perioadei în cauză, mai ales că ea se învârte în jurul celor două personaje-cheie, Harding şi Coolidge.

Harding a câştigat alegerile în ziua în care a împlinit cincizeci şi cinci de ani, zi pe care a serbat-o, în mod tradiţional, jucând o partidă de golf. El nu considera că politica e foarte importantă sau că oamenii ar trebui să se entuziasmeze din cauza ei ori să-i permită să pătrundă prea mult în viaţa lor cotidiană. Pe scurt, el era exact opusul lui Lenin, Mussolini şi Hitler, precum şi al politicienilor social-democraţi de profesie ai Europei. Venea din Ohio, inima politică a republicanilor, care dăduse şase din zece preşedinţi din 1865 încoace. Ieşise din sărăcie creând un ziar local plin de succes, *Marion Star,* şi apoi devenise directorul unei bănci, al unei companii de telefonie, al unei întreprinderi de cherestea şi al unei societăţi de construcţii. Era un tip decent, întruchiparea americanului provincial: un bărbat arătos, întotdeauna amabil şi prietenos, dar demn. Nu ezita să deschidă singur uşa Casei Albe şi întotdeauna duminica făcea o plimbare călare. În mai 1920, în faţa unei mulţimi care-l aclama, a declarat: „Ceea ce-i trebuie acum Americii nu este eroism, ci vindecare, nu baliverne, ci normalitate; nu revoluţie, ci restauraţie [...] nu chirurgie, ci seninătate."[646] Statele Unite ca o Arcadie erau pentru el o realitate; cumva, voia s-o păstreze. Pentru a fi ales, el a înfipt stindardul fostului preşedinte McKinley în faţa casei sale şi a dus o campanie deschisă. Multe celebrităţi au făcut pelerinaje la Marion să-i asculte discursurile electorale, printre care Al Jolson, Ethel Barrymore, Lillian Gish, Pearl White, dar şi 600 000 de oameni obişnuiţi, unii dintre ei negri – de aici zvonul răspândit de democraţi că Harding ar fi avut sânge de negru. Toată lumea îl plăcea pe Harding. Lucrul cel mai rău la el era colţuroasa lui nevastă, Flossie, poreclită „Ducesa", despre care Harding spunea

(când nu-l auzea ea) „doamna Harding vrea să fie toboşar principal în fiecare fanfară care trece”[647].

Harding avea credinţa că societatea fără pereche a Americii era creaţia voluntarismului şi că numai guvernarea ar putea s-o strice. Dacă ar fi putut înfiinţa un Rotary Club în fiecare oraş şi cătun, spunea el, ar „sta liniştit că idealurile noastre de libertate ar fi în siguranţă şi civilizaţia ar progresa”. Era opinia generală. „Există o singură civilizaţie de primă clasă pe lume”, scria *Ladies' Home Journal.* „Ea este chiar aici, în Statele Unite.” Aceasta era şi opinia majorităţii intelectualilor americani, judecând nu după raţionalizările lor ulterioare din anii ’30, ci după ceea ce scriau chiar la vremea aceea. În aceeaşi lună în care Harding a semnat Legea Imigrării din 1921, Scott Fitzgerald îi scria lui Edmund Wilson din Londra:

> Blestemat fie continentul Europa. Nu prezintă interes decât pentru un anticar. Roma e doar cu câţiva ani în urma Tirului şi Babilonului. Fâşia negroidă se târăşte spre nord pentru a pângări rasa nordică. Deja italienii au suflete de mauri. Puneţi barieră imigrării şi lăsaţi să intre doar scandinavi, teutoni, anglo-saxoni şi celţi. Franţa m-a îmbolnăvit. Pretenţia ei stupidă că e tot ceea ce lumea trebuie să salveze... Cred în sfârşit în povara omului alb. Suntem atât de mult deasupra francezului modern cât este el, la rândul lui, deasupra negrului. Chiar şi în artă! Italia nu are pe nimeni. E terminată. S-ar putea ca tu să fi spus în glumă că New Yorkul este capitala culturii, dar în 25 de ani el va fi, exact aşa cum este Londra acum. Cultura urmează banii. [...] Noi vom fi romanii în generaţiile următoare aşa cum sunt englezii acum.[648]

Harding credea că această supremaţie culturală avea să vină în mod inevitabil cu condiţia ca guvernul să permită roţilor întreprinderilor libere să se învârtească. Departe de a alege prieteni buni din „bătrânul Ohio” (după cum s-a pretins mai târziu), el a format un Cabinet din oameni puternici: Charles Evans Hughes ca Secretar de Stat, Andrew Mellon la Finanţe, Hoover la Comerţ. El a dat fuga cu lista Cabinetului direct la Senat, iar alegerea sa pentru Departamentul de Interne, Albert Fall, senator de New Mexico, ce purta cu ostentaţie o mustaţă pe oală, o

pelerină neagră fâlfâitoare şi o pălărie cu boruri mari – normalitatea însăşi! – a fost atât de populară încât a fost confirmată pe loc, cu aclamaţii, singura dată în istoria americană când unui membru al Cabinetului i se acorda un asemenea vot de încredere.[649] Lista guvernului era o secţiune transversală în America de succes: un constructor de maşini, doi bancheri, un director de hotel, un editor al unei reviste de agricultură, un avocat de drept internaţional, un fermier, un inginer şi doar doi politicieni de profesie.

Harding a moştenit o preşedinţie absenteistă şi una dintre cele mai crunte recesiuni din istoria Americii. În 1921 totul se terminase şi economia înflorea din nou. Harding nu făcuse nimic altceva decât să reducă cheltuielile guvernului, ultima oară când o mare putere industrială trata o recesiune prin clasicele metode de *laissez-faire,* permiţând salariilor să scadă la nivelul lor firesc. Benjamin Anderson de la banca Chase Manhattan avea să numească mai târziu toate acestea „ultima noastră revenire naturală la lipsa şomajului"[650]. Dar reducerile erau importante. De fapt, Harding ar putea fi descris ca singurul preşedinte al Statelor Unite care chiar a operat reduceri masive în cheltuielile guvernamentale, economisind cu aproape 40% mai mult decât s-a cheltuit sub Wilson în vreme de pace.[651] Dar nu a fost un asalt sălbatic. A făcut parte dintr-un plan gândit care includea crearea unui Birou al Bugetului, conform Legii Contabilităţii din 1921, care aducea autorizaţiile sub un control sistematic şi centralizat. Primul său director, Charles Dawes, spunea în 1922 că, înainte de Harding, „toată lumea făcea cum o tăia capul"; membrii Cabinetului erau „comanşi", Congresul – „un cuib de laşi". Apoi Harding a fluturat securea şi a spus că oricui nu cooperează „îi va cădea capul"; rezultatul a fost „catifea pentru contribuabil".[652]

Regimul lui Harding a fost în mod plăcut liberal. În ciuda sfaturilor Cabinetului său şi ale soţiei, el a insistat pentru eliberarea liderului socialist Eugene Debs, pe care Wilson îl închisese, în ajunul Crăciunului din 1921: „Vreau să-şi ia cina de Crăciun cu soţia lui." În aceeaşi zi a mai eliberat alţi douăzeci şi trei de prizonieri politici, a comutat condamnările la moarte ale unor „Wobblies" (Proletari ai lumii) şi, înainte de a-şi sfârşi mandatul, a golit practic temniţele de deţinuţi politici.[653] Făcea confidenţe

presei, spunându-le reporterilor pe numele mic. Când se deplasa, îi plăcea să fie înconjurat de o mare „familie", mulţi invitaţi dintr-un impuls de moment, ocupând zece vagoane întregi ale trenului prezidenţial. Mesteca tutun, unul dinte tovarăşii de mestecat fiind Thomas Edison, care remarca: „Harding e un tip de treabă. Oricine mestecă tutun e un tip de treabă." Bea şi băuturi tari, chemând oameni în dormitorul său pentru „una mică", şi era cunoscut că oferea whisky în Casa Albă. De două ori pe săptămână îşi invita prietenii apropiaţi la „mâncare şi acţiune" („acţiune" însemna pocher). Secretarul pentru Comerţ Hoover, un îngâmfat, era singurul care refuza să joace: „Mă întristează să văd aşa ceva în Casa Albă."[654]

Instinctul lui Hoover era corect: un preşedinte nu e niciodată îndeajuns de atent, după cum se demonstrase în practic toate preşedinţiile de până atunci. Nu există nicio dovadă că Harding ar fi fost altfel decât generos şi încrezător. Singura acuză concretă de necinste care i s-a adus a fost că vânzarea lui *Marion Star* fusese aranjată; acest lucru a fost în mod decisiv respins de către tribunal, cei doi care au cumpărat ziarul primind 100 000 de dolari daune. Harding a făcut însă două greşeli de apreciere: numirea rumenului senator Fall, care s-a dovedit a fi un ticălos, şi faptul că a crezut că directorul său de campanie din Ohio, Harry Daugherty, pe care l-a făcut procuror general, avea să-l protejeze de traficanţii de influenţă din oraşul său de baştină care roiau în jurul lui. „Ştiu cine sunt escrocii şi vreau să stau între ei şi Harding", spunea Daugherty. S-a dovedit a fi lăudăroşenie goală.[655]

Rezultatul a fost o serie de lovituri care au venit într-o succesiune rapidă de la începutul lui 1923. În februarie Harding a descoperit că Charles Forbes, directorul Biroului pentru Veterani, vânduse provizii medicale ale guvernului la preţuri falimentare: el l-a convocat la Casa Albă, l-a scuturat „aşa cum ar scutura un câine un şobolan" şi i-a strigat „trişor nemernic". Forbes a fugit în Europa şi a demisionat, la 15 februarie.[656] La 4 martie a demisionat Albert Fall. S-a stabilit ulterior că primise în total 400 000 de dolari în schimbul acordării unor concesiuni favorabile asupra terenurilor petrolifere guvernamentale de la Elk Hills din California şi Salt Creek (Teapot Dome), Wyoming. Fall a fost în cele din urmă arestat pentru un an în 1929, deşi concesiunile sale au adus mai

târziu beneficii Americii, căci au implicat construirea unor conducte şi instalaţii de importanţă vitală la Pearl Harbor.[657] Dar asta nu se vedea la vremea aceea, iar plecarea lui Fall a fost un dezastru pentru Harding, mai ales după ce, câteva zile mai târziu, Charles Cramer, consilier la Biroul pentru Veterani, s-a sinucis.

În sfârşit, la 29 mai, Harding a făcut efortul de a vorbi cu un prieten apropiat al lui Daugherty, Jess Smith, care, împreună cu alţi concitadini din Ohio, vânduse favoruri guvernamentale din ceea ce a devenit cunoscut drept „căsuţa verde [nr. 1 625] de pe strada K". „Banda din Ohio", cum a fost numit curând grupul, nu avea nimic de-a face cu Harding şi nu s-a dovedit niciodată legal nici măcar că Daugherty ar fi participat la împărţirea prăzii (el a fost achitat la procesul din 1926–1927, deşi refuzase să depună mărturie). Dar după ce Harding i-a cerut socoteală lui Smith, la 29 mai, nenorocitul s-a împuşcat a doua zi, şi această a doua sinucidere a avut un efect defavorabil asupra moralului preşedintelui. Conform lui William Allen White (un martor nu foarte de încredere), Harding i-ar fi spus: „Pot să mă ocup de duşmanii mei. Dar prietenii mei, blestemăţii mei prieteni, White, ei sunt cei care mă fac să mă perpelesc noaptea." Cu timpul, Harding ar fi reuşit cu siguranţă să stabilizeze situaţia şi să dezmintă zvonurile privind vinovăţia prin asociere – aşa cum au făcut-o mulţi preşedinţi de atunci – căci mâinile sale erau complet curate, cel puţin după cât au putut stabili până acum ultimele cercetări istorice. Dar în luna următoare a plecat într-o călătorie în Alaska şi pe Coasta de Vest şi a murit de hemoragie cerebrală, la Hotelul Palace din San Francisco, la începutul lui august. Soţia lui l-a urmat în noiembrie 1924, după ce mai întâi a distrus (cum s-a crezut atunci) toate hârtiile lui Harding, ceea ce a fost luat drept o dovadă concludentă a unor secrete vinovate.[658]

Falsa istoriografie care l-a prezentat pe Harding şi administraţia sa drept tot ce a fost mai corupt în istoria americană a început aproape imediat, cu publicarea în 1924 în *New Republic* a unei serii de articole ale editorului său violent anti-business, Bruce Bliven. Asta a creat mitul „Bandei din Ohio" conduse de Daugherty, care îl recrutase în mod deliberat pe Harding ca om de faţadă încă din 1912, ca parte dintr-o conspiraţie pe termen lung de a da întreaga naţiune pe mâna lui Andrew

Mellon şi a Marii Afaceri (Big Business). De atunci încolo, Harding a fost calul de bătaie al amatorilor de scandal. În 1927 Nan Britton, fiica unui doctor din Marion, a publicat *The President's Daughter (Fiica Preşedintelui),* pretinzând că ar fi avut o fetiţă cu Harding, născută în 1919. În 1928 William Allen White a repetat teoria conspiraţiei în *Masks in a Pageant (Măşti într-o procesiune)* şi din nou zece ani mai târziu în biografia lui Coolidge, *A Puritan în Babylon (Un puritan în Babilon).* În 1930 un fost agent FBI, Gaston Means, a publicat bestsellerul *The Strange Death of President Harding (Moartea stranie a preşedintelui Harding),* înfăţişând orgii bahice total imaginare, cu dansatoare de cabaret, în casa din strada K, avându-l pe Harding în centrul „acţiunii". La fel de dăunătoare au fost memoriile *Crowded Hours (Ore aglomerate),* publicate în 1933 de către fiica lui Theodore Roosevelt, Alice Roosevelt Longworth, care prezenta biroul lui Harding de la Casa Albă ca pe un bar clandestin: „aerul greu de fum de tutun, peste tot tăvi cu sticle conţinând toate mărcile de whisky, cărţi de joc şi jetoane de pocher la îndemână – o atmosferă generală de veste descheiate, picioare pe masă şi scuipători alături. [...] Harding nu era om rău. Era doar un grăsan scârbos şi prost crescut."[659] Pentru a pune capac, a ieşit şi o lucrare aparent ştiinţifică a unui redactor de la *New York Sun,* Samuel Hopkins Adams, numită *Incredible Era: the Life and Times of Warren Gamaliel Harding (O epocă incredibilă: viaţa şi epoca lui Warren Gamaliel Harding* – 1939), care a adunat la un loc toate născocirile şi miturile într-o istorie solidă. La vremea aceea imaginea lui Harding ca regele asasin al Viţelului de Aur devenise versiunea acceptată a evenimentelor nu numai în cărţi populare ca *Only Yesterday... (Abia ieri...* – 1931) a lui Frederick Lewis Allen, ci şi în istoria academică oficială. Când, în 1964, Documentele Harding (care nu fuseseră arse) au devenit accesibile cercetătorilor, nu s-a putut găsi niciun grăunte de adevăr în vreunul dintre mituri, deşi a ieşit la iveală că Harding, un bărbat jalnic de timid cu femeile, avusese o prietenie tristă şi înduioşătoare cu soţia unui proprietar de magazin din Marion înainte de a deveni preşedinte. Imaginea babiloniană era o fantezie, iar Harding fusese un preşedinte cinstit şi extrem de iscusit sub toate aspectele. Dar era prea târziu. Un sondaj făcut de *New York Times* printre 75 de istorici a arătat că era considerat „un eşec absolut" cu „foarte puţine voturi pentru".[660]

Merită să insistăm asupra modului în care a fost tratat Harding pentru că, alături de denigrarea similară a vicepreşedintelui şi succesorului său Calvin Coolidge, un om cu un temperament total diferit, demonstrează interpretarea sistematic greşită a politicii publice pe parcursul unei întregi epoci. Coolidge a fost cel mai consecvent cu sine şi independent dintre preşedinţii Americii moderne. Dacă Harding iubea Statele Unite ca Arcadie, Coolidge era cel mai bine echipat pentru a o păstra ca atare. El venea de pe dealurile austere ale Vermontului, dintr-o familie puritană din New England, şi se născuse în apartamentul de deasupra magazinului tatălui său. Nicio persoană publică nu a adus mai multe dintre principiile de bază ale americanismului în epoca modernă: hărnicia, cumpătarea, libertatea conştiinţei, libertatea faţă de guvern, respectul faţă de cultura serioasă (a studiat la Amherst şi era extrem de bine pregătit în literatura clasică şi universală şi în istorie). Era sever, cu o faţă ascuţită, „o murătură" (Alice Longworth), „un omuleţ pipernicit distant, care sfornăie când vorbeşte [...] nu bătea pe nimeni pe spate, nu strângea mâna nimănui" (William Allen White).[661] S-a căsătorit cu o profesoară frumoasă cu părul negru ca pana corbului, pe nume Grace, despre care n-a rostit o dată vreun cuvânt critic. În perioada în care-i făcea curte a tradus *Infernul* lui Dante în engleză, dar imediat după ceremonia nupţială i-a pus în braţe o pungă cu cincizeci şi două de perechi de şosete care trebuiau cârpite. Întotdeauna făcea economii. Ca vicepreşedinte al lui Harding a locuit în patru camere la Hotelul Willard şi a acceptat bucuros rolul de reprezentant al Administraţiei care participa la mesele oficiale – „trebuie să mănânc undeva". A condus Casa Albă până în cele mai mici amănunte (în stilul lui Curzon, dar mult mai eficient), verificând şi semnând toate notele de plată ale casei şi băgându-şi nasul prin cele mai ascunse colţuri ale bucătăriilor. Şi-a pus salariul în bancă, şi până în 1928 avea investiţi 250 000 de dolari.[662] Se culca la zece, amănunt speculat de Groucho Marx în *Animal Crackers (Biscuiţi pentru animale):* „N-a trecut de ora ta de culcare, Calvin?" Dar ideea propagată de Mencken – „Dormea mai mult decât orice alt preşedinte, fie că era zi, fie că era noapte. Nero cânta din liră, dar Coolidge doar sforăia" – era falsă.[663] Niciun preşedinte nu a fost vreodată mai bine informat asupra lucrurilor importante sau mai rar prins nepregătit de evenimente ori de

acţiunile celor din echipa lui.

De fapt, lui Coolidge îi convenea să îi facă pe oameni să creadă în mod eronat că era mai puţin sofisticat şi activ decât era (o tactică imitată mai târziu de Dwight Eisenhower). „Un adevărat epitrop într-o parohie de ţară", scria Harold Laski, „care s-a rătăcit din întâmplare printre treburi importante."[664] Era exact impresia pe care voia s-o transmită Coolidge. De fapt, puţini oameni au fost mai bine pregătiţi pentru preşedinţie, trecând prin toate funcţiile de conducere publice: consilier parohial, membru în organe legislative locale, primar, membru în Camera Reprezentanţilor, senator, preşedinte al Senatului, viceguvernator, guvernator, vicepreşedinte. În fiecare etapă el a insistat că guvernul trebuie să facă cât mai puţin posibil. („Nu făcea nimic", observa comicul politic Will Rogers, „dar asta era ceea ce voiau oamenii să se facă".)[665] El mai insista însă că, atunci când acţiona totuşi, trebuia să o facă în mod absolut decisiv. Şi-a câştigat reputaţia la nivel naţional înăbuşind greva poliţiştilor din Boston: „Nu există drept la grevă împotriva siguranţei publice pentru nimeni, nicăieri, niciodată." A fost ales vicepreşedinte cu sloganul „Lege şi ordine", şi preşedinte cu mesajele „Rămâneţi «cool» cu Coolidge", „Coolidge sau haosul" şi „Principala afacere a poporului american sunt afacerile". El a articulat o credinţă general nutrită că funcţia guvernului este în primul rând să creeze un climat în care agricultura, industria şi comerţul să poată profita de şansele oferite de Dumnezeu şi natură. În punctul culminant al campaniei sale prezidenţiale din 1924 a primit vizita unei delegaţii a celor mai plini de succes oameni de afaceri din America, în frunte cu Henry Ford, Harvey Firestone şi Thomas Edison. Edison, care în calitatea sa de cel mai cunoscut inventator din lume era purtător de cuvânt, a spus mulţimii adunate afară: „Statele Unite sunt norocoase să-l aibă pe Calvin Coolidge."[666] A trecut acest test, ca şi pe toate celelalte, cu eleganţă, cele mai multe printr-o victorie strălucită.

Coolidge a reflectat izolarea arcadiană a Americii în anii '20 arătând că, într-o opoziţie deliberată faţă de activismul strident care se înstăpânise într-o măsură atât de mare în Europa şi având ca idee călăuzitoare faptul că mişcarea politică înlocuise pietatea religioasă ca formă evidentă de valoare morală, mai era încă posibilă practicarea cu succes a virtuţii arhaice a stois-ului. Coolidge era de părere că orice

activitate – şi mai ales cea a guvernului – care nu era dictată de o necesitate presantă era probabil să producă rezultate indezirabile şi cu siguranţă neprevăzute. Minimalismul său se extindea chiar (de fapt, în special) la vorbire. Se spunea că el şi tatăl său, colonelul Coolidge, comunicau aproape numai prin interjecţii, „ca indienii”[667]. Se mândrea cu porecla sa „Cal Tăcutul”. „Cei din neamul Coolidge nu dau niciodată pe dinafară”, se lăuda el. Recomandarea sa ca preşedinte pentru Senatul din Massachusetts a fost: „Fiţi concişi. Mai presus de orice, fiţi concişi.” Preluând Casa Albă, el a pus capăt scandalurilor legate de „Banda din Ohio” acţionând foarte repede, numind un consiliu special şi spunând el însuşi cât mai puţin posibil. În campania sa din 1924, el nota: „Nu-mi amintesc ca vreun candidat la preşedinţie să-şi fi făcut vreodată cine ştie ce rău nevorbind.”[668] „Lucrurile pe care nu le spun niciodată nu îmi creează niciodată probleme”, remarca el. *În Autobiografie,* spune că regula sa cea mai importantă „constă în a nu face niciodată ceva ce poate face altcineva în locul tău”. Nouă zecimi din cei care îl vizitează pe preşedinte la Casa Albă, insista el, „vor ceva ce n-ar trebui să aibă. Dacă stai complet nemişcat, ei se vor termina în trei sau patru minute”.[669]

Coolidge s-a descurcat tot atât de bine cu presa ca şi Harding, dar din motive total diferite. Nu numai că nu a avut un secretar de presă şi a refuzat să ţină conferinţe de presă înregistrate; nu-i plăcea nici măcar ca jurnaliştii să-i adreseze vreo remarcă, nici măcar să-i spună „bună dimineaţa”. Dar dacă se depuneau întrebări scrise dinainte la detestabilul său factotum, C. Bascomb Slemp, scria răspunsurile cu mâna lui: scurte, foarte seci, dar informative şi adevărate.[670] Presa îi aprecia integritatea, condimentată de obiceiuri excentrice: îşi punea valetul să-i frece părul cu vaselină şi, în Biroul Oval, uneori îşi convoca personalul sunând şi apoi ascunzându-se sub birou, de unde le studia uluirea cu ciudata sa detaşare contorsionată. Ziariştii simţeau, de asemenea, că era total necorupt de putere. La 2 august 1927, a convocat treizeci dintre ei, le-a spus: „Coada se formează la stânga” şi le-a dat la fiecare câte un petic de hârtie pe care dactilografiase: „Nu voi candida la preşedinţie în 1928.” Plecarea sa de la Casa Albă a fost caracteristică. „Una dintre cele mai importante realizări ale administraţiei mele”, a spus el repezit presei, „este probabil faptul că mi-am văzut de treburile mele”.[671]

Dacă însă Coolidge a fost zgârcit la vorbă, ceea ce spunea totuşi era întotdeauna esenţial şi limpede, arătând că reflectase adânc asupra istoriei şi îşi dezvoltase o filosofie publică elaborată, deşi întunecată. Nimeni în secolul al XX-lea, nici măcar elocventul său contemporan F.E. Smith, conte de Birkenhead, nu a definit mai elegant limitele guvernării şi nevoia ca efortul individual, care presupune în mod necesar inegalităţi, să promoveze fericirea umană. „Guvernul nu poate scuti de muncă", spunea el Senatului din Massachusetts în 1914. „Cei normali trebuie să aibă singuri grijă de ei. Autoguvernarea înseamnă autoîntreţinere. [...] Până la urmă, drepturile de proprietate şi drepturile personale sunt acelaşi lucru. Istoria nu ne înfăţişează niciun popor civilizat în care să nu existe o clasă cu o educaţie superioară şi mari acumulări de avere. Profituri mari înseamnă state de plată mari. Inspiraţia a venit întotdeauna de sus."[672] Moralitatea politică, insista el, trebuie să fie judecată mereu nu după intenţii, ci după efecte: „Economia este idealismul în forma sa cea mai practică", a fost propoziţia-cheie a discursului său inaugural din 1925. Într-o cuvântare adresată Camerei de Comerţ a New Yorkului la 19 noiembrie acelaşi an a lansat într-o formă lucidă şi lapidară poate ultima afirmaţie a filosofiei de *laissez-faire.* Guvernul şi afacerile trebuie să rămână independente şi separate. Era de fapt foarte dezirabil ca unul să fie condus de la Washington, celelalte de la New York. Oamenii înţelepţi şi prudenţi trebuie să prevină întotdeauna uzurpările reciproce pe care le încearcă cei proşti ori lacomi din partea cealaltă. Afacerile însemnau urmărirea câştigului, dar aveau şi un scop moral: „efortul organizat comun al societăţii de a răspunde cerinţelor economice ale civilizaţiei. [...] Se bazează strict pe legea serviciului. Principalele sale puncte de sprijin sunt adevărul, credinţa şi justiţia. În sens mai larg este una dintre cele mai mari forţe care contribuie la progresul moral şi spiritual al rasei." Iată de ce guvernul avea un garant care să-i promoveze succesul asigurând condiţiile competiţiei într-un cadru de securitate. Treaba lui era să sprijine privilegiul oriunde s-ar fi manifestat acesta şi să sprijine posesiunea legală furnizând remedii legale pentru toate relele: „Elementul primordial în valoarea oricărei proprietăţi este să ştii că te poţi bucura în linişte de ea, fiind apărat public." Fără această apărare legală şi publică

„valoarea clădirilor voastre înalte va scădea până la preţul ţărmului vechii Cartagine ori al parcelelor din vechiul Babilon." Cu cât afacerile se reglau singure, cu atât avea să fie mai puţină nevoie ca guvernul să acţioneze pentru a asigura competiţia; el se putea astfel concentra pe sarcina lui de a face economie şi de a îmbunătăţi structura naţională în cadrul căreia afacerile să-şi poată mări profiturile şi investiţiile, să crească salariile şi să ofere bunuri şi servicii mai bune la cele mai scăzute preţuri posibile.[673]

Această filosofie publică părea să concorde într-o oarecare măsură cu faptele reale, ceea ce este rar în experienţa umană. Sub Harding şi încă şi mai mult sub Coolidge, SUA s-au bucurat de o prosperitate generală unică în istorie, atât aici cât şi în orice altă societate. Când s-a sfârşit deceniul, şi prosperitatea fusese, pentru moment, total eclipsată, a fost văzut retrospectiv, în special de către scriitori şi intelectuali, ca profund materialist, febril, filistin şi în acelaşi timp lipsit de substanţă şi efemer, fără nicio realizare umană solidă. Imaginile critice erau biblice: o grotească sărbătoare a lui Belshazzar înaintea catastrofei. „Noua Generaţie se maturizase", scria Scott Fitzgerald în 1931, „pentru a descoperi că tot ce era bun murise, toate războaiele fuseseră duse, toate credinţele omului zdruncinate; tot ce ştiau era că America dădea cel mai mare şi mai de prost gust chef din istorie."[674] Edmund Wilson vedea anii '20 ca pe o aberaţie în seriozitatea fundamentală a conştiinţei americane: „focurile de artificii ale anilor '20 arătau ca o petrecere de beţivi"[675]. *In The Epic of America (Epopeea Americii),* publicată în 1931, James Truslow Adams rezuma: „După ce au renunţat la idealism de dragul prosperităţii, «oamenii practici» le-au dus pe amândouă la faliment."[676] Existau de fapt unii intelectuali care erau de părere că întreaga încercare de a răspândi prosperitatea generală era prost concepută şi avea să ducă negreşit la distrugere. Michael Rostovtzeff, care îşi încheia pe atunci monumentala istorie a economiei în Antichitate, se întreba: „Este posibil oare să fie extinsă o civilizaţie superioară la clase inferioare fără a-i coborî standardele şi a-i dilua calitatea până la dispariţie? Nu este sortită decăderii orice civilizaţie îndată ce începe să pătrundă în mase?"[677]

Dar opinia că anii '20 au fost un chef de beţivi care a distrus valorile civilizaţiei poate fi argumentată numai prin distorsionarea sistematică

sau prin negarea documentelor istorice. Prosperitatea era foarte răspândită şi foarte solidă. Nu era universală: în comunitatea fermierilor mai ales, era relativă şi excludea în mare măsură şi anumite comunităţi industriale mai vechi, ca de exemplu comerţul cu textile în New England.[678] Dar era mai larg distribuită decât fusese posibil până atunci în vreo comunitate de aceleaşi dimensiuni, şi implica însuşirea, cu zecile de milioane, a elementelor de securitate economică până atunci refuzate întregii istorii. Creşterea era spectaculoasă. Un indice care era de 100 în anii 1933–1938 fusese 58 în 1921 şi peste 110 în 1929. Asta a presupus o creştere a venitului naţional de la 59,4 la 87,2 milioane de dolari în opt ani, cu un venit net pe cap de locuitor crescând de la 552 la 716 dolari: nu un lux babilonian, dar un confort modest niciodată până atunci posibil.[679] Expansiunea nu s-a exprimat numai în cheltuieli şi credite. Pentru prima dată, mai multe milioane de salariaţi au cumpărat asigurări (poliţele de asigurare pe viaţă şi industriale au depăşit pragul de 100 de milioane în anii '20), au făcut economii, care au crescut de patru ori pe parcursul deceniului, şi au început să fie interesaţi de industrie. Astfel, o analiză a celor care au cumpărat cel puţin 50 de acţiuni în una dintre cele mai mari vânzări publice la bursă a anilor '20 arată că cele mai largi grupuri erau (în ordine): casnice, funcţionari, muncitori în fabrici, comercianţi, şoferi, electricieni, mecanici şi maiştri.[680] Anii '20 s-au caracterizat şi prin cea mai mare şi mai îndelungată înflorire în construcţii: încă din 1924 aproximativ 11 milioane de familii îşi cumpăraseră case.

Elementul principal al *boom*-ului în consum a fost transportul personal, care într-o ţară mare, în care unele dintre oraşele noi aveau deja cincizeci de kilometri diametru, nu era un lux. La începutul lui 1914, fuseseră înregistrate în SUA 1 258 062 de maşini, producţia acelui an fiind de 569 054. Producţia a crescut la 5 621 715 în 1929, la vremea aceea numărul de maşini înregistrate în SUA ajungând la 26 501 443, cinci şesimi din producţia mondială şi o maşină la fiecare cinci locuitori ai ţării. Asta ne dă o oarecare idee despre dominaţia industrială globală a Americii. În 1924 cei patru mari producători europeni de automobile au fabricat doar 11 din vehiculele produse în SUA. Chiar şi către sfârşitul deceniului înregistrările din Europa se aflau la 20% din nivelul american iar producţia la numai 13%.[681] Sensul acestor cifre era că clasa muncitoare ca

întreg căpăta libertatea individuală a deplasării pe distanţe medii şi lungi, limitată până atunci la un segment al clasei de mijloc. Între timp, deşi căile ferate erau în declin, numărul pasagerilor scăzând de la 1 269 milioane în 1920 la 786 milioane în 1929, clasa de mijloc trecea la transportul aerian: numărul pasagerilor avioanelor a crescut de la 49 173 în 1928 la 417 505 în 1930 (în 1940 cifra ajunsese la 3 185 278 şi la aproape 8 000 000 în 1945).[682] Ceea ce demonstrează anii '20 este relativa rapiditate cu care productivitatea industrială a putut să transforme luxurile în necesităţi şi să le extindă în josul piramidei claselor.

De fapt, a fost din ce în ce mai mult un element ce a dizolvat barierele de clasă sau de orice alt fel. După maşini, cea care a alimentat prosperitatea anilor '20 a fost noua industrie electrică. Cheltuielile pe radiouri au crescut de la doar 10 648 000 de dolari în 1920 la 411 637 000 în 1929, iar produsele electrice în total s-au triplat în acest deceniu, ajungând la 2,4 milioane dolari.[683] Mai întâi audienţa masivă a radioului, semnalată de noul fenomen al „poştei fanilor" în toamna lui 1923, apoi frecventarea regulată, în special de către tineri, a cinematografelor (din 1927 şi sonore) au dus la americanizarea comunităţilor de imigranţi şi la dispariţia diferenţelor de clasă în îmbrăcăminte, vorbire şi atitudine pe care politica guvernamentală, sub Wilson, fusese incapabilă să le realizeze şi pentru care Harding şi Coolidge creaseră cu înţelepciune condiţiile. Sinclair Lewis, revizitând „Strada Principală" pentru ziarul *Nation* în 1924, descria două muncitoare provinciale care purtau „fuste bine croite, ciorapi de mătase, pantofi cum nu găseai nicăieri în Europa, bluze decente, părul scurt, încântătoare pălării de paie şi aveau nişte expresii firesc cinice, care ar fi speriat de moarte un bărbat stângaci". Una dintre ele vindea carne tocată. „Taţii amândurora sunt boemieni; tipi greoi şi anacronici, cu mustăţi, care nu o pot rupe pe englezeşte nici cât un *muskrat.* Şi totuşi, într-o singură generaţie, iată-le fiicele – adevărate regine."[684]

Aceşti tineri se identificau cu starurile de cinema; pentru ei filmele erau o forţă a eliberării – a copiilor de părinţi, a soţiilor de soţi. Un studiu asupra cinematografului cita un tânăr de şaptesprezece ani: „Filmele sunt un dar ceresc şi, ca să-mi exprim sentimentele, fie ca ele să trăiască şi să rămână în ţara celor liberi şi în casa celor curajoşi." Un altul: „Am început

să fumez după ce am văzut-o pe Dolores Costella."[685] Fumatul era văzut ca ceva progresist şi eliberator, în special pentru femei; şi sănătos: „Mai bine întindeţi mâna după un Lucky Strike decât după o bomboană"; „deveniţi suple în mod inteligent". Publicitatea era şi ea o fereastră spre eliberare, mai ales pentru femeile din familii de imigranţi. Le învăţa despre posibilităţile vieţii. Anii '20 în America au marcat cele mai mari progrese pentru femei, neegalate în niciun deceniu înainte sau după. În 1930 erau 10 546 000 de femei „cu slujbe avantajoase": cele mai multe, ca şi înainte, erau în serviciu domestic ori personal (3 483 000), dar erau acum aproape 2 milioane în munci clericale, 1 860 000 în fabrici şi, ceea ce era cel mai încurajant, 1 226 000 în munci calificate.[686] La fel de semnificative, şi din punct de vedere cultural mai importante, erau femeile casnice eliberate, „blondinele", cărora aparatele electrocasnice, maşinile şi salariile mari ale soţilor le-au adus timp liber pentru prima oară. Scriind despre noul statut al femeilor în 1931, Mary Ross a conchis că blondinele „s-au ridicat [...] deasupra nevoii de activitate economică":

> Îşi cresc copiii – unul, doi, uneori trei sau patru – cu o grijă probabil necunoscută nici unei generaţii trecute. Ele sunt cele care au creat marea mişcare a cluburilor culturale, ele cheltuiesc marele venit al Americii, susţin industria cinematografică, cumpără sau împrumută romane, sprijină industria modei sau a cosmeticelor, menţin activitatea societăţilor de bridge, de călătorii ori medicale, şi ajută la menţinerea standardului de două maşini pe familie. Din această apariţie bruscă a timpului liber pentru femei au ieşit multe lucruri bune, de exemplu o bună parte din bazele filantropiei americane.[687]

Instaurarea bunăstării familiale a fost unul dintre factorii declinului politicilor radicale şi ai bazei lor sindicale. Un studiu din 1929 cita un organizator de sindicat: „Maşina Ford a făcut îngrozitor de mult rău sindicatelor de aici şi de pretutindeni. Câtă vreme oamenii au destui bani să cumpere un Ford la mâna a doua, cauciucuri şi benzină, se vor plimba de colo-colo şi nu vor mai da nicio atenţie şedinţelor de sindicat."[688] În 1915, 1921 şi 1922 sindicatele au pierdut trei procese importante la Curtea Supremă, iar grevele din 1919 au fost un eşec catastrofal. Numărul de

membri ai Federaţiei Americane a Muncii a scăzut de la un maxim de 4 078 740 în 1920 la 2 532 261 în 1932.[689] „Capitalismul bunăstării" a adus cu sine săli de sport în cadrul companiei, concedii plătite, scheme de pensii şi asigurări, astfel că, până în 1927, 4 700 000 de muncitori erau acoperiţi de asigurări de grup şi 1 400 000 erau membri ai sindicatelor de întreprindere.[690] Muncitorul american părea să se afle în pragul unei inimaginabile până atunci existenţe burgheze a asigurării bunăstării personale şi a responsabilităţii care făcea acţiunea colectivă din ce în ce mai superfluă.

Toate acestea erau legate, după cum era de aşteptat, de o eliberare culturală care a dezminţit acuzaţiile de filistinism aruncate (mai degrabă mai târziu decât la vremea aceea) asupra epocii Coolidge. Poate cea mai importantă realizare a epocii a fost extinderea educaţiei. Între 1910 şi 1930 cheltuielile totale pentru învăţământ au crescut de patru ori, de la 426,25 milioane de dolari la 2,3 miliarde; cheltuielile pentru învăţământul superior au crescut şi ele tot de patru ori, până la aproape un miliard pe an. Analfabetismul a scăzut în această perioadă de la 7,7% la 4,3%. Anii '20 au fost epoca în care au apărut Clubul Cartea Lunii şi Asociaţia Oamenilor de Litere; s-au cumpărat mai multe cărţi decât oricând până atunci, dar exista o fidelitate constantă faţă de clasici. Pe tot parcursul anilor '20, *David Copperfield* a fost cotat drept romanul favorit al Americii, iar printre cei consideraţi „primii zece mari oameni ai istoriei" se numărau Shakespeare, Dickens, Tennyson şi Longfellow.[691] O fi fost şi Epoca Jazz-ului, dar la sfârşitul deceniului existau 35 000 de orchestre de tineret în toată ţara. Deceniul a fost marcat atât de mişcarea de conservare istorică, ce a dus la restaurarea Williamsburgului colonial, cât şi de realizarea colecţiilor de pictură contemporană care au creat Muzeul de Artă Modernă în 1929.[692]

Adevărul este că anii '20 au fost cel mai benefic deceniu din istoria Americii, mai benefic chiar decât la fel de prosperii ani '50, căci în anii '20 coeziunea naţională adusă de o relativă afluenţă, brusca densitate culturală şi expresiva originalitate a „Americanismului" erau noi şi interesante. În 1927 academicianul francez André Siegfried a publicat *America Comes of Age (Majoratul Americii),* în care susţinea că drept „rezultat al schimbărilor revoluţionare provocate de noile metode de

producţie [...] poporul american creează acum pe scară largă o structură socială complet originală". Această remarcă ar fi putut stârni o replică sarcastică din partea lui Henry James, care murise cu unsprezece ani înainte. În 1878 el scrisese o scurtă biografie a lui Hawthorne care conţinea un pasaj faimos şi (pentru americani) extrem de ofensiv enumerând toate „elementele civilizaţiei superioare, aşa cum există ea în alte ţări, care lipsesc din structura vieţii americane" şi care – susţinea el – au alimentat bogata structură socială esenţială în scrierea literaturii de ficţiune. America nu avea, enumera el,

> Nici suveran, nici curte, nici devotament personal, nici aristocraţie, nici biserică, nici cler, nici armată, nici serviciu diplomatic, nici gentlemeni de ţară, nici palate, nici castele, nici conace, nici vechi case de ţară, nici parohii, nici colibe acoperite cu stuf, nici ruine îmbrăcate în iederă, nici catedrale, nici abaţii, nici biserici normande, nici mari universităţi, nici şcoli comunale – nici Oxford, nici Eton, nici Harrow, nici literatură, nici romane, nici muzee, nici picturi, nici societate politică, nici clasă sportivă – nici Epsom, nici Ascot! [693]

Până la sfârşitul anilor '20 America îşi căpătase profunzimea socială şi complexitatea a căror absenţă o deplângea James, şi încă le căpătase prin ceea ce Hawthorne însuşi numise cu dispreţ „prosperitatea banală" a vieţii americane.[694] Dar era o prosperitate la o scară monumentală şi fără precedent, într-atât încât să poată constitui un fenomen social în sine şi să aducă pentru prima dată un univers naţional literar propriu. Deceniul a început cu *Dincoace de Paradis* (1918) a lui F. Scott Fitzgerald şi s-a încheiat cu *Adio arme (*1929) de Ernest Hemingway, care avea să se dovedească cel mai influent scriitor de ficţiune în limba engleză din perioada interbelică. A inclus *Strada principală* (1920) a lui Sinclair Lewis, *Trei soldaţi* (1921) de John Dos Passos, *O tragedie americană* (1926) a lui Theodore Dreiser, *Soldă* (1926) de William Faulkner, *Boston* (1928) de Upton Sinclair şi *Priveşte spre casă, Angel* (1929) a lui Thomas Wolfe. Apariţia acestei galaxii de romane şi a unor dramaturgi precum Eugene O'Neill şi Thornton Wilder a fost dovada că, după cum a formulat Lionel Trilling, „viaţa în America s-a îmbogăţit din ce în ce mai mult din secolul al XIX-lea încoace",

producând nu atât „observarea socială” care i se părea necesară lui James pentru un roman, cât „o intensă conştiinţă socială”, astfel că „definiţia pe care o dăm în prezent unei cărţi serioase este una care ne pune în faţă imaginea unei societăţi pe care s-o analizăm sau s-o condamnăm”[695].

Această tendinţă crescândă a culturii americane de a se desprinde de sursa ei ombilicală din Europa a început în anii ’20 să producă forme de exprimare *sui generis,* nu doar în cinema sau în transmisiile radiofonice, unde contribuţiile specific americane au fost prezente încă de la creare, ci şi pe scenă. Cea mai spectaculoasă maturizare a deceniului a fost musicalul newyorkez. Era, desigur, desprins din opereta vieneză, din teatrul bulevardier francez, din operele comice engleze ale lui Gilbert şi Sullivan şi din music-hallul englez (originile sale pot fi găsite probabil în *Opera de trei parale* din 1928) dar ingredientele de spectacol de cântăreţi ambulanţi, burlesc, jazz şi vodevil americane l-au transformat într-o formă de artă populară complet nouă. Înainte de 1914 fuseseră compozitori prolifici în acest proto-gen, ca de exemplu Irving Berlin şi Jerome Kern. Dar opera lor părea atunci atât de marginală şi superficială încât primele şi cele mai bune cântece ale lui Kern au dispărut fără a rămâne nici măcar un exemplar.[696] În anii ’20 spectaculoasa proaspătă prosperitate a teatrelor de pe Broadway s-a combinat cu apariţia unor noi talente – George Gershwin, Richard Rodgers, Howard Dietz, Cole Porter, Vincent Youmans, Oscar Hammerstein, Lorenz Hart şi E.Y. Harburg – pentru a aduce musicalul american la deplina sa înflorire. La 12 februarie 1924 *Rapsodia albastră* a lui Gershwin a fost cântată de orchestra lui Paul Whiteman la Aeolian Hall. A fost evenimentul artistic arhetipal al deceniului. Şi în acel sezon, imediat după ce Coolidge a fost ales prin propriile-i merite, la 1 decembrie a avut loc premiera primului musical american adevărat, *Lady, Be Good,* de Gershwin, la Liberty Theatre, avându-i în rolurile principale pe Fred Astaire şi pe sora lui, Adele.[697] A fost evenimentul principal al unui sezon pe Broadway care a inclus *Lollypop* de Youmans, *Sitting Pretty* de Kern, *The Student Prince* de Rudolph Friml şi Sigmund Romberg, *Music Box Revue* de Irving Berlin şi *Chocolate Dandies* de Sisie şi Blake – printre alte aproape patruzeci de musicaluri – precum şi *Green Pastures* de Marc Connelly, Simfonia I de Aaron Copland şi sosirea lui Serge Koussevitsky la orchestra simfonică

din Boston. Într-adevăr, cu posibila excepţie a Germaniei Weimarului, America prosperităţii cu Coolidge era la vremea aceea principala scenă a culturii occidentale, locul unde creatorul nativ avea cea mai largă paletă a şanselor şi unde era cel mai probabil ca artistul expatriat să găsească libertatea, mijloacele şi siguranţa pentru a se exprima.

Problema cu expansiunea anilor '20 nu era că ar fi fost filistină ori imorală social. Problema era că era trecătoare. Dacă ar fi durat, trăgând după ea economiile mai puţin robuste, dar încă (la vremea aceea) luptându-se să se menţină, ale Europei, ar fi trebuit să urmeze o transformare politică globală care ar fi respins noile forţe ale constrângerii totalitare, cu credinţa lor dezastruoasă în ingineria socială, şi le-ar fi înlocuit treptat cu o relaţie între guvern şi întreprindere mai apropiată de cea schiţată de Coolidge în faţa paladinilor newyorkezi ai afacerilor. În 1929 Statele Unite au atins o poziţie de supremaţie în producţia mondială nemaiatinsă niciodată până atunci de un singur stat într-o perioadă de prosperitate: 34,4% din total, faţă de 10,4% Marea Britanie, 10,3% Germania, 9,9% Rusia, 5% Franţa, 4% Japonia, 2,5% Italia, 2,2% Canada şi 1,7% Polonia. Probabilitatea ca Europa să încline spre „structura socială originală" a Americii, cum o numea Siegfried, creştea cu fiecare an în care economia mondială rămânea pe linia de plutire. Încă un deceniu de prosperitate la această scară şi povestea noastră despre epoca modernă ar fi fost cu mult diferită şi incomensurabil mai fericită.

La 4 decembrie 1928 Coolidge şi-a rostit ultimul mesaj public în faţa noului Congres:

> Niciun Congres al Statelor Unite întrunit vreodată pentru a discuta starea naţiunii nu a avut o perspectivă mai satisfăcătoare. Marea bunăstare creată de industria şi întreprinderile noastre, şi menţinută de economia noastră, a avut cea mai largă distribuţie în rândurile poporului nostru şi a ajutat neîncetat acţiunile caritabile şi economia lumii. Cerinţele existenţei au depăşit standardele necesităţii, intrând în zona luxului. Producţia tot mai mare este consumată de o cerere crescândă în ţară şi de comerţul exterior în expansiune. Ţara poate privi prezentul cu satisfacţie şi anticipa viitorul cu optimism.[698]

Acest punct de vedere nu era automulţumirea infatuată a unui politician de succes. Şi nu era doar punctul de vedere al comunităţii oamenilor de afaceri. El era împărtăşit de intelectuali din întregul spectru de preocupări. Lucrarea lui Charles Beard, *The Rise of American Civilization (Apariţia civilizaţiei americane),* publicată în 1927, vedea ţara „trecând dintr-un triumf tehnologic într-altul, depăşind epuizarea resurselor şi energiilor naturale, ducând la împărţirea tot mai largă a binecuvântărilor civilizaţiei – sănătate, securitate, bunuri materiale, cunoştinţe, divertisment şi apreciere estetică."[699] În acelaşi an, Walter Lippmann scria: „Activităţile mai mult sau mai puţin inconştiente şi neplanificate ale oamenilor de afaceri sunt, de data aceasta, mai originale, mai îndrăzneţe şi într-un anume sens mai revoluţionare decât teoriile progresiştilor."[700] John Dewey, în 1929, considera că problema nu era cum să fie prelungită prosperitatea – ea era de la sine înţeleasă –, ci cum să fie transformată „Marea Societate" în „Marea Comunitate"[701]. Chiar şi printre cei cu convingeri de stânga s-a răspândit sentimentul că poate, până la urmă, afacerile găsiseră calea cea bună. Lincoln Steffens, scriind în 1929, era de părere că atât sistemul Statelor Unite cât şi cel sovietic ar putea fi justificate: „Rasa e salvată într-un fel sau altul şi, cred eu, în ambele feluri." În 1929 *Nation* a început un serial de trei luni consacrat permanenţei prosperităţii, atrăgând atenţia asupra buzunarelor americanilor care nu se înfruptaseră încă din ea; primul articol a apărut la 23 octombrie, coincizând cu prima mare cădere a pieţei.

Coolidge, un om suspicios prin structură, şi nu unul care ar fi crezut cu uşurinţă că mulţumirea permanentă ar putea fi găsită de partea aceasta a eternităţii, era poate mai sceptic decât oricine şi cu siguranţă mai puţin optimist decât considera de datoria lui că trebuie să pară în public. Este ciudat că a refuzat să candideze din nou la preşedinţie în 1928, când toate semnele erau în favoarea lui, iar el avea doar cincizeci şi şase de ani. I-a spus preşedintelui Curţii de Justiţie, Harlan Stone: „E o idee destul de bună să pleci cât încă te mai vor." Ambiţiile lui politice aveau limite foarte stricte, aşa cum (în opinia lui) orice activitate politică ar trebui să aibă limite foarte stricte. Stone l-a avertizat cu privire la problemele economice care aveau să urmeze. Şi el era de părere că piaţa avea să se prăbuşească. Soţiei sale, Grace, i s-a spus: „Poppa zice că vine

o perioadă de criză." Dar Coolidge presupunea că va fi la nivelul celei din 1920 şi că putea fi redresată printr-o fază asemănătoare de măiestrită inactivitate. Dacă era nevoie de ceva mai mult, nu el era cel chemat. Grace Coolidge povestea că a spus unui membru al Cabinetului: „Eu ştiu cum să economisesc bani. Toată pregătirea mea s-a făcut în direcţia asta. Ţara este într-o situaţie financiară solidă. Poate că a sosit timpul să cheltuim bani. Eu nu mă simt calificat să fac asta." În opinia sa. Hoover era Marele Cheltuitor; nu ultimul dintre ei, ci primul. Privea succesiunea lui Hoover la preşedinţie fără entuziasm: „Omul ăla mi-a dat şase sfaturi pe care nu i le-am cerut, toate proaste." Coolidge era ultimul om de pe pământ care să se contrazică. Întrebat, în perioada de după alegeri, când mai era încă la Casa Albă, la începutul lui 1929, despre o hotărâre pentru politica pe termen lung, el a răbufnit: „Asta o lăsăm pe seama Băiatului-Minune." A părăsit scena fără un cuvânt, trăgând cortina peste Arcadia.

7
Degringoladă

Vineri, 3 octombrie 1929, un nou ajutor de încărcător participa la prima sa vânătoare de fazani pe proprietatea de lângă Chester a ducelui de Westminster. Cu o zi înainte, nişte înalţi funcţionari ţinuseră o conferinţă în sala de arme principală. La ivitul zorilor, tânărul încărcător şi-a pus uniforma cea nouă şi s-a prezentat la hăitaşul şef, care „arăta foarte impresionant în jachetă şi vestă de catifea verde, pantaloni bufanţi albi, jambiere şi pălărie tare, cu o grămadă de şnururi aurii în jurul ei". Erau optzeci de hăitaşi îmbrăcaţi în livrele: „pălărie roşie cu boruri albe şi bandă de piele şi o bluză albă croită dintr-un material foarte aspru, în stil ţărănesc, strânsă în jurul taliei cu o curea lată cu cataramă mare de aramă". Hăitaşii s-au adunat şi au fost inspectaţi. Apoi au venit cutiile de piele ale puştilor, cu plăcuţele lor de aramă pe care erau gravate numele. Apoi oaspeţii, în Rolls-Royce-uri şi Daimlere conduse de şoferi, iar în cele din urmă ducele însuşi, căruia noul încărcător a fost delegat să-i înmâneze bastonul de vânătoare. Îndată ce „Înălţimea Sa" a ajuns la locul lui, hăitaşul şef a suflat în fluier, hăitaşii au pornit şi vânătoarea a început. „Totul era organizat până în cel mai mic amănunt, aşa încât să asigure distracţia pe care Înălţimea Sa o dorea şi la care se aştepta." La ora prânzului hăitaşii au băut bere turnată din ulcioare de corn, iar după-masă trenuleţul pe ecartament îngust al ducelui, „cu vagoanele pasagerilor pictate toate în culorile guvernatorului", a dus doamnele să participe la distracţie. Prada a fost de aproape 2 000 de păsări.[702] Cu două săptămâni înainte de această scenă cvasimedievală, bunul prieten al ducelui, Winston Churchill, care până în anul acela fusese ministrul de Finanţe al Marii Britanii timp de cinci ani, îi scria din America soţiei sale:

> Acum, draga mea, trebuie să-ţi spun că am avut parte în ultima vreme de un mare şi extraordinar noroc în finanţe. Sir Harry

McGowan m-a întrebat destul de insistent înainte de a pleca dacă ar putea, în cazul în care s-ar ivi ocazia, să cumpere acţiuni în numele meu fără să mă mai consulte în prealabil. I-am răspuns că pot face rost uşor de două-trei mii de lire. Înţelegeam prin asta o limită de investiţii, adică pentru a cumpăra acţiuni dintr-odată. În mod evident, el a luat-o ca pe limita până la care eram pregătit să merg într-o achiziţie speculativă cu acoperire. Astfel, a operat cam de zece ori peste scara mea obişnuită. Aşa încât ne-am trezit în câteva luni cu o mică avere... E o uşurare pentru mine să ştiu că atât eu cât şi voi avem pe ce ne baza.[703]

E interesant că Churchill a speculat la o limită exact până la un pas de crah. Era unul dintre cei 600 000 de clienţi care au speculat cu acoperire dintre cei 1 548 707 care, în 1929, aveau conturi la firme ce aparţineau celor douăzeci şi nouă de burse americane. În punctul culminant al nebuniei erau aproximativ un milion de speculanţi activi, şi din populaţia de 120 de milioane a Americii, aproximativ 20–30 de milioane de familii aveau o relaţie activă cu piaţa.[704] Churchill, în ciuda experienţei sale şi a contactelor internaţionale, nu era mai bine informat decât cel mai simplu speculant de la colţul străzii. Economia americană încetase să se extindă în iunie. A durat ceva timp până ca efectele să înceapă să se facă simţite, dar piaţa bursieră de valori s-a prăbuşit abia la 3 septembrie, cu două săptămâni înainte ca Churchill să-şi scrie scrisoarea plină de bucurie. Creşterile care au mai urmat n-au fost decât mici tresăriri într-o tendinţă constant descendentă. Ecourile vânătorii ducelui nici nu se stinseseră încă atunci când a început căderea precipitată. Luni, 21 octombrie, pentru prima dată, banda telegrafului nu putea ţine pasul cu veştile căderilor şi n-a făcut faţă; în confuzia creată, panica se intensifica (primele telegrame care cereau înapoi depozitele aflate la brokeri apăruseră în sâmbăta dinainte), iar speculanţii au început să-şi dea seama că şi-ar putea pierde economiile şi chiar casele. Joi, 24 octombrie, acţiunile au căzut brusc, nemaicumpărându-le nimeni, speculanţii au fost supuşi lichidării, neputând să răspundă somaţiilor de plată, mulţimea s-a adunat pe Broad Street în faţa Bursei din New York, iar până la sfârşitul zilei, unsprezece oameni bine cunoscuţi în Wall Street se sinuciseseră. Unul dintre

vizitatori în ziua aceea a fost Churchill însuşi, privind cum îi dispare comoara fermecată. În săptămâna următoare a sosit Marţea Neagră, 29 octombrie, şi prima vânzare de acţiuni sigure pentru a face rost de lichidităţile de care era o nevoie disperată.[705]

Marile crize ale burselor, cu spectaculoasele lor răsturnări de situaţii şi drame omeneşti, sunt sarea şi piperul istoriei economice. Dar ele nu ajută la limpezirea cauzelor şi consecinţelor evenimentelor; dimpotrivă. Nu fac decât să hrănească mitologia care este un element atât de puternic în explicarea economică. Natura prosperităţii anilor '20; motivul pentru care s-a sfârşit; cauza Marelui Crah şi a Marii Crize care a urmat; şi, nu în ultimul rând, felul şi mijloacele prin care au ieşit din ea societăţile industriale – toate astea sunt încă subiectele unei intense dezbateri. Explicaţia convenţională este în mare măsură moralistă: *hybris* urmată de *nemesis,* lăcomia cruntă urmată de pedeapsa mântuitoare. Ea e uşor adaptată la determinismul marxist, care, evident, e o formă de analiză morală, nu economică. Constituie poate o poveste edificatoare, dar nu ne spune ce s-a întâmplat de fapt, şi cu atât mai puţin de ce. Interpretarea dată de continuatorii lui Keynes, care a fost opinia acceptată a anilor '50 şi '60, nu mai convinge pe nimeni, căci se pare că a fost contrazisă de evenimentele economice catastrofale ale anilor '70 şi începutului anilor '80, care au pus Marea Criză într-o perspectivă complet nouă. Într-adevăr, cele două episoade nu mai pot fi studiate cu folos separat şi probabil că istoricii viitorului le vor analiza împreună. Dar este cât se poate de improbabil să apară vreodată o explicaţie general acceptată a vreuneia dintre ele sau a amândurora. Istoria economiei este prea strâns legată de teoria şi practica economică actuală pentru a fi o chestiune de consens facil. Ceea ce oferim aici, aşadar, este o explicaţie posibilă, care încearcă să înlăture anumite concepţii greşite.

Prima eroare care trebuie risipită este că America ar fi urmat o politică externă izolaţionistă în anii '20. Nu e adevărat.[706] Deşi conducătorii Americii nu au subscris oficial la acordul de pace de la Versailles, şi cu atât mai puţin la propunerea lui Keynes cu privire la un program de sprijin pentru redresarea Europei sponsorizat de guvernul american, ei au acceptat în particular şi o anumită responsabilitate pentru a ţine economia mondială pe linia de plutire. Ei au fost de acord să furnizeze,

alături de Marea Britanie, moneda internaţională în care avea să se desfăşoare comerţul mondial, o sarcină pe care Londra o îndeplinise practic singură până în 1914. De asemenea, ei au luat asupra lor promovarea, printr-o diplomaţie comercială şi financiară neoficială, a extinderii comerţului internaţional.[707] Din nefericire, mijloacele folosite au fost dubioase, ba chiar necinstite. Cu excepţia perioadei 1857–1861, America fusese întotdeauna o ţară cu taxe vamale ridicate: taxele vamale ale Statelor Unite, care fuseseră imitate în Europa Occidentală, erau principalul argument pentru negarea pretenţiilor acestora că şi-ar conduce afacerile pe reale principii capitaliste, de *laissez-faire.* Dacă Harding, Coolidge şi Hoover ar fi acţionat după principiile antreprenoriale pe care le proclamau cu mândrie, ei ar fi reluat politica wilsoniană eşuată din 1913 de a reduce taxele vamale ale SUA. De fapt, ei au făcut contrariul. Legea Fordney-MacCumber a Taxelor Vamale din 1922 şi, încă şi mai mult, Legea Hawley-Smoot din 1930, pe care Hoover a refuzat s-o interzică, au constituit lovituri serioase date comerţului internaţional şi în cele din urmă şi celui american.[708] De fapt, preşedinţilor Americii şi conducerii Congresului le-a lipsit curajul politic de a se opune Asociaţiei Naţionale a Fabricanţilor, Federaţiei Americane a Muncii şi presiunilor locale şi de a da curs internaţionalismului în modul cel mai eficient pe care-l aveau la îndemână şi care se potrivea cel mai bine viziunilor economice pe care pretindeau a le avea.

În schimb, ei au căutat să menţină prosperitatea în lume prin inflaţia deliberată a rezervelor monetare. Acest lucru a fost făcut posibil de crearea, înainte de război, a sistemului Băncii Federale de Rezerve, ceea ce s-a putut face în secret, fără legi şi fără controale şi fără ca publicul să ştie sau să fie interesat. Nu presupunea tipărirea de bancnote: valuta care circula în SUA era de 3,68 miliarde de dolari la începutul anilor ’20 şi 3,64 miliarde la sfârşitul perioadei de înflorire, în 1929. Dar rezerva totală de bani, în cecuri ori credite, era enormă: de la 45,3 miliarde la 30 iunie 1921 până la 73 miliarde în iulie 1929, o creştere de 61,8% în opt ani.[709] Casa Albă, Departamentul de Finanţe sub conducerea lui Andrew Mellon, Congresul, băncile federale şi, bineînţeles, băncile private, au închis ochii pentru a inflaţiona creditul. În *Raportul anual* din 1923, Rezerva federală descria politica într-un mod nemilos de franc: „Băncile rezervei federale

sunt [...] sursa la care apelează băncile membre atunci când cererile comunităţii de afaceri şi-au epuizat propriile resurse. Rezervele federale furnizează adaosurile necesare la credite în perioade de extindere a afacerilor şi preiau pierderile în perioade de recesiune."[710] Această politică de continuă inflaţie a creditelor, o formă de keynesianism chiar înainte de a-şi fi formulat măcar Keynes sofisticata sa versiune, ar fi putut fi justificată dacă s-ar fi permis ca ratele dobânzilor să-şi stabilească singure nivelul: adică dacă industriaşii şi fermierii care împrumutau bani ar fi plătit dobânzi la nivelul la care creditorii erau cu adevărat pregătiţi să-i împrumute. Dar, din nou, Casa Albă, Departamentul de Finanţe, Congresul şi băncile au conlucrat pentru a menţine comisioanele şi dobânzile la un nivel scăzut în mod artificial. De fapt, era politica declarată a Rezervelor federale nu numai să „mărească resursele pentru credite", ci şi să facă acest lucru „la o rată a dobânzilor destul de scăzută încât să stimuleze, să protejeze şi să facă să prospere toate tipurile de afaceri legale"[711].

Această intervenţie deliberată în furnizarea şi costul banilor a fost folosită în anii '20 nu doar pentru a promova scopul ei iniţial, acela de a extinde economia americană, ci şi pentru a urmări o politică internaţională presupus binevoitoare. Deşi guvernul cerea rambursarea împrumuturilor de război, el ajuta activ guvernele şi economiile străine să facă rost de bani în New York atât prin propria sa politică monetară ieftină, cât şi prin intervenţia activă, constantă, în piaţa străină de creanţe. Guvernul a arătat cât se poate de clar că favoriza anumite împrumuturi şi nu altele. Astfel, politica împrumuturilor externe era o prefigurare, la nivelul întreprinderii private, a programului de ajutor extern de după 1947. Scopurile erau aceleaşi: menţinerea economiei internaţionale pe linia de plutire, sprijinirea anumitor regimuri preferate şi, nu în ultimul rând, promovarea industriilor de export ale Americii. De fapt, o condiţie pentru sprijinirea anumitor împrumuturi de către Cabinet era ca o parte din acestea să fie cheltuite în SUA. Perioada de înflorire a împrumuturilor externe a început în 1921, în urma unei decizii a Cabinetului la 20 mai 1921 şi a unei întâlniri între Harding, Hoover şi bancherii de investiţii americani, întâlnire desfăşurată cinci zile mai târziu, şi s-a terminat la sfârşitul lui 1928, coincizând astfel exact cu

extinderea furnizării de bani care a stat la baza *boom-ului.* Conducătorii Americii au respins de fapt varianta raţională de *laissez-faire* a comerţului liber şi a monedei puternice şi au preferat opţiunea politică blândă a taxelor protectoare şi a inflaţiei. Industriile din ţară protejate de taxele vamale, industriile de export subvenţionate de împrumuturi neeconomice şi, bineînţeles, băncile de investiţii care emiteau obligaţiuni au beneficiat toate. Cea care a pierdut a fost populaţia ca întreg, căreia i s-au refuzat preţurile competitive produse de importurile ieftine, care a suferit în urma inflaţiei ce a rezultat şi a fost victima universală a inevitabilei degringolade.[712]

Mai mult, lăsându-se amestecat în afacerea împrumuturilor externe, guvernul şi-a pierdut mult din dreptul său moral de a condamna speculaţiile de bursă. Hoover, care a fost secretar al Comerţului în anii '20, până a devenit preşedinte, vedea în Wall Street un deplorabil casino – dar el era cel mai asiduu promotor al pieţei de creanţe externe. Chiar şi împrumuturile dezavantajoase, explica el, ajutau exporturile americane, furnizând astfel locuri de muncă.[713] Unele dintre emisiunile de obligaţiuni externe însă erau cel puţin tot atât de scandaloase ca şi cele mai rele tranzacţii de la bursă. Astfel, în 1927, Victor Schoepperle, vicepreşedinte pentru împrumuturi acordate Americii Latine la National City Company (afiliată la National City Bank), raporta cu privire la Peru: „O proastă situaţie a datoriilor; riscuri morale şi politice ostile; o proastă situaţie a datoriei interne; situaţia comerţului cam tot atât de satisfăcătoare cât cea din Chile în ultimii trei ani. Resursele naturale mai variate. Din punct de vedere economic, Peru ar trebui să înainteze rapid în următorii zece ani." Cu toate acestea, National City a sprijinit un împrumut de 15 milioane de dolari pentru Peru, urmat la scurtă vreme după aceea de un împrumut de 50 de milioane şi de o emisiune de 25 de milioane de dolari. Investigaţiile Congresului, în 1933–1934, au stabilit că Juan Leguia, fiul preşedintelui din Peru, primise 450 000 de dolari de la National şi asociaţii ei în legătură cu acest împrumut. Când tatăl său a fost răsturnat de la putere, Peru nu şi-a putut îndeplini obligaţiile.[714] Acesta a fost doar un exemplu din multe. Lipsa esenţială de soliditate a unei mari părţi din piaţa împrumuturilor a fost unul dintre elementele principale ale colapsului încrederii şi răspândirii recesiunii şi în Europa.

Iar lipsa de soliditate nu a fost de fapt consecinţa unui *laissez-faire* al guvernului, ci dimpotrivă: a amestecului constant al guvernului.

Intervenţionismul prin crearea de credit artificial, ieftin nu era o invenţie americană. Era britanică. Britanicii îl numeau „stabilizare". Deşi Marea Britanie a fost cu precădere o ţară de *laissez-faire* până în 1914, mai mult decât America în anumite privinţe, practicând comerţul liber, filosofii britanici ai economiei nu erau mulţumiţi de ciclul afacerilor, considerând că putea fi regularizat prin eforturi deliberate şi reunite de a realiza o stabilizare a preţurilor. Nu trebuie să se creadă că Keynes a provenit dintr-un mediu complet nonintervenţionist: el nu era decât ceva mai „avansat" printre profeţii britanici ortodocşi. Încă dinainte de război, Sir Ralph Hawtrey, însărcinat cu studiile financiare la Ministerul de Finanţe, susţinuse că băncile centrale, creând credit internaţional (adică inflaţie), puteau ajunge la un nivel stabil al preţurilor şi aduce astfel enorme îmbunătăţiri faţă de acceptarea pasivă a ciclului din secolul al XIX-lea, pe care el o socotea imorală. După 1918, opinia lui Hawtrey a devenit general acceptată în Marea Britanie şi răspândită în America via Versailles. În timpul recesiunii din 1920 a fost fondată Liga Monedei Stabile (mai târziu Asociaţia Monetară Naţională), atrăgând instituţiile financiare americane şi, peste graniţă, oameni ca Emile Moreau, guvernatorul Băncii Franţei, Edouard Beneš, lordul Melchett, creatorul ICI, Louis Rothschild, preşedintele ramurii austriece, A.J. Balfour şi economişti britanici precum A.C. Pigou, Otto Kahn, Sir Arthur Salter şi însuşi Keynes.[715]

Keynes a pus problema unei „valute conduse" şi a unui nivel stabilizat al preţurilor în *Tratatul* său *asupra reformei monetare* (1923). La vremea aceea, stabilizarea nu mai era doar acceptată, ci şi practicată. Hawtrey inspirase rezoluţiile asupra stabilizării de la Conferinţa de la Geneva din 1922; Comitetul Financiar al Ligii Naţiunilor era stabilizaţionist; mai presus de toate, Banca Angliei era stabilizaţionistă. Montagu Norman, guvernatorul ei, şi principalul consilier internaţional al acestuia, Sir Charles Addis, erau amândoi apostoli fervenţi ai acestui crez. Cel mai important discipol al lor a fost Benjamin Strong, guvernatorul Băncii de Rezerve Federale a New York-ului, care până la moartea sa în 1928 a fost atotputernic în formarea politicii financiare americane. Hoover îl numea

pe Strong, pe bună dreptate, „o anexă mentală a Europei", şi el a fost agentul efectiv al politicii externe secrete de conducere economică a Americii. De fapt, nu exagerăm spunând că, în cea mai mare parte a anilor '20, sistemul economic internaţional era supravegheat atât de Norman cât şi de Strong.[716] Strong a fost cel care a făcut posibil ca Marea Britanie să se întoarcă la standardul aurului în 1925, extinzând linii de credit de la Banca de Rezerve Federale a New York-ului şi determinându-l pe J.R Morgan să facă la fel: jurnalul londonez *Banker* scria: „nu există prieten mai bun al Angliei". Linii de credit similare au fost deschise mai târziu pentru Belgia, Polonia, Italia şi alte ţări care întruneau standardele Strong-Norman de corectitudine financiară.[717]

Desigur că „standardul aurului" nu era unul real. Acesta dispăruse pentru totdeauna în 1914. Un client nu putea intra în Banca Angliei şi cere o monedă de aur de douăzeci de şilingi în schimbul bancnotei sale de o liră. La fel se întâmpla şi în alte ţări europene care se bazau pe standardul aurului. Termenul corect era „standardul lingoului de aur": băncile centrale obţineau aur în lingouri mari, dar oamenii obişnuiţi nu erau consideraţi suficient de responsabili pentru a deţine ei înşişi aur (deşi teoretic americanii puteau cere dolari de aur până în 1933). De fapt, când s-a făcut, în 1926, un plan pentru a oferi Indiei un standard real al aurului, Strong şi Norman şi-au reunit forţele pentru a-l ucide în faşă, pe motiv că ar începe o dezastruoasă scurgere de aur din întreaga lume către „saltelele" indienilor. Pe scurt, mişcarea pentru standardul aurului din anii '20 nu a fost câtuşi de puţin un autentic *laissez-faire,* ci un *laissez-faire* „nu în faţa servitorilor"[718]. A fost un despotism binevoitor condus, în secret, de o mică elită a celor Mari şi Buni. Strong vedea politica sa de extindere a creditelor şi de monedă ieftină o alternativă la sprijinirea Ligii de către America şi era convins că opinia publică din SUA ar repudia-o dacă faptele ar fi făcute publice: de aceea a insistat ca întâlnirile periodice ale bancherilor să fie absolut private. O politică financiară care nu rezistă scrutinului public este suspectă în sine. Este de două ori suspectă dacă, făcând din aur măsura valorii, nu are încredere în oamenii obişnuiţi – cei ce apreciază de fapt valoarea – pentru a aplica ei înşişi această măsură. De ce s-au temut bancherii că femeile şi bărbaţii obişnuiţi, dacă li se oferă şansa, vor da iama în aur – care nu aducea niciun venit – când puteau

investi profitabil într-o economie sănătoasă? Era aici ceva greşit. Bancherul german Hjalmar Schacht a cerut în repetate rânduri instituirea unui standard real al aurului, ca unic mijloc de asigurare că expansiunea era finanţată de economii voluntare autentice şi nu prin credit bancar determinat de o mică oligarhie de Jupiteri financiari.[719]

Dar stabilizaţionişti au câştigat. Pe plan intern şi extern ei pompau constant tot mai mult credit în sistem şi, ori de câte ori economia dădea semne de moleşeală, măreau doza. Ocazia cea mai cunoscută a fost iulie 1927, când Strong şi Norman au ţinut o întâlnire secretă a bancherilor la proprietatea din Long Island a lui Ogden Mills, secretar adjunct de Finanţe al SUA şi a doamnei Ruth Pratt, moştenitoarea Standard Oil. Strong a menţinut Washingtonul în ignoranţă şi a refuzat să-i lase să participe până şi pe colegii săi cu funcţiile cele mai înalte. El şi Norman au hotărât o nouă izbucnire a inflaţiei, iar protestele lui Schacht şi Charles Rist, viceguvernator al Băncii Franţei, au fost înlăturate. Banca Federală a New York-ului şi-a mai redus rata dobânzilor cu o jumătate de procent, ajungând la 3½; după cum i-a spus Strong lui Rist, „voi da un mic *coup de whiskey* pieţei bursiere" – şi ca rezultat a pus în mişcare ultimul val culminant de speculaţii. Adolph Miller, membru al Consiliului Rezervelor Federale, a descris mai târziu această decizie într-o depoziţie în faţa Senatului ca „cea mai mare şi mai îndrăzneaţă operaţiune întreprinsă vreodată de Sistemul de Rezerve Federale [care] a dus la una dintre cele mai costisitoare greşeli comise de acesta sau de orice alt sistem bancar în ultimii şaptezeci şi cinci de ani"[720].

Obiecţia germanilor, influenţată de monetariştii şcolii vieneze, L. Von Mises şi F.A. Hayek, era că întreaga politică inflaţionistă era coruptă. Obiecţia francezilor era că ea reflecta scopurile politicii economice externe britanice, cu complicitatea voluntară a americanilor. După cum spunea Moreau în jurnalul lui secret:

> Anglia, fiind prima ţară europeană care a reinstaurat o monedă stabilă şi sigură, folosise acest avantaj ca să stabilească o bază pentru a pune Europa sub o adevărată dominaţie financiară... Valutele vor fi împărţite în două clase. Cele din prima clasă, dolarul şi lira sterlină, bazate pe aur, şi cele din a doua clasă, bazate pe liră şi pe dolar – cu o

parte din rezervele lor de aur păstrate de Banca Angliei şi de Rezervele Federale din New York, valutele locale îşi vor fi pierdut independenţa.[721]

Moreau arăta în general că este puţin probabil ca politicile economice adaptate unor scopuri politice, cum era fără îndoială managementul monetar anglo-american, să atingă obiective economice pe termen lung. Acest lucru este indiscutabil adevărat şi se aplică atât pe plan intern cât şi internaţional. În ţară, atât în Marea Britanie cât şi în America, obiectivul stabilizării era de a menţine preţurile constante şi de a preveni astfel scăderea salariilor, ceea ce ar însemna tulburări sociale; peste graniţe, moneda ieftină şi împrumuturile facile menţineau comerţul în ciuda protecţionismului SUA şi a lirei în mod artificial puternice a Marii Britanii. Scopul era evitarea problemelor şi a nevoii de a rezolva dileme politice dureroase.

Politica părea să reuşească. În a doua jumătate a deceniului, politica Strong-Norman de credite ieftine a dat economiei mondiale un comerţ „umflat", care nu reuşise să atingă nivelul antebelic. În timp ce în 1921–1925 rata de creştere a comerţului internaţional, în comparaţie cu 1911–1914, era de fapt minus 1,42, în cei patru ani dintre 1926–1929 ea a realizat o creştere de 6,74, performanţă care nu avea să fie depăşită până la sfârşitul anilor '50.[722] Cu toate acestea, preţurile au rămas stabile. Indicele statistic pentru preţurile en-gros al Biroului Muncii, considerând anul 1926 ca având indicele 100, arată că fluctuaţia în SUA a fost doar de la 93,4 în iunie 1921 până la un vârf de 104,5 în noiembrie 1925 şi apoi până la 95,2 în iunie 1929. Astfel că ideea de creştere controlată în mod deliberat într-un cadru de stabilitate a preţurilor devenise realitate. Aceasta era, în sfârşit, o adevărată conducere economică! Keynes descria „reuşita manevrare a dolarului din 1923–1928 de către Consiliul Rezervelor Federale" ca pe un „triumf". Verdictul lui Hawtrey a fost: „Experimentul american în stabilizarea din 1922–1928 a arătat că tratarea timpurie ar putea controla o tendinţă fie spre inflaţie, fie spre depresiune. Experimentul american a fost un mare pas înainte faţă de practica secolului al XIX-lea."[723]

Inflaţia fusese însă prezentă şi în creştere, tot timpul. Ceea ce nimeni

nu pare să fi apreciat este semnificaţia creşterii fenomenale a productivităţii în SUA între 1919 şi 1929, producţia per muncitor în industrie crescând cu 43%. Acest lucru a fost făcut posibil de o creştere uluitoare în investiţiile de capital care au urcat cu o rată anuală medie de 6,4% pe an.[724] Creşterea productivităţii ar fi trebuit să se reflecte în preţuri mai scăzute. Măsura în care aceasta nu s-a întâmplat reflecta gradul de inflaţie produsă de managementul economic având ca obiectiv stabilizarea. Este adevărat că dacă preţurile n-ar fi fost controlate, salariile ar fi scăzut şi ele. Dar scăderea preţurilor ar fi trebuit să fie mai abruptă; şi prin urmare salariile reale – puterea de cumpărare – ar fi crescut constant, *pari passu* cu productivitatea. Muncitorii ar fi trebuit să se poată bucura mai mult de bunurile pe care le produceau fabricile datorită performanţei lor îmbunătăţite. De fapt, familiile din clasa muncitoare erau nevoite să se lupte din greu pentru a ţine pasul cu noua prosperitate. Ele îşi puteau permite maşini – la limită. Dar era un efort să le reînnoiască. *Boom*-ul din anii '20 se baza în special pe maşină. America producea aproape tot atâtea maşini la sfârşitul anilor '20 ca şi la sfârşitul anilor '50 (5 358 000 în 1929; 5 700 000 în 1953). Creşterea de acţiuni cu adevărat mare şi absolut autentică a anilor '20 a fost General-Motors: oricine cumpărase în 1921 acţiuni GM în valoare de 25 000 de dolari era milionar în 1929, când GM avea profituri de 200 de milioane de dolari pe an.[725] Dificultatea unei expansiuni în care maşinile sunt sectorul cel mai important este că, atunci când există puţini bani, viaţa unei maşini poate fi prelungită în mod arbitrar cu cinci sau zece ani. În decembrie 1927 Coolidge şi Hoover pretindeau cu mândrie că salariile industriale medii ajunseseră la 4 dolari pe zi, adică 1 200 de dolari pe an. Dar propriile lor agenţii guvernamentale estimau că pentru a întreţine o familie de cinci persoane în mod „decent şi sănătos" erau necesari 2 000 de dolari pe an. Există dovezi că numărul tot mai mare de femei angajate reflecta un declin al veniturilor reale, în special în clasa de mijloc.[726] Pe măsură ce *boom-ul* continua, iar preţurile nu scădeau, devenea tot mai greu pentru consumator să menţină acest *boom.* Bancherii, la rândul lor, trebuiau să muncească mai mult pentru a inflaţiona economia: „micul *coup de whiskey*" al lui Strong a fost ultimul mare impuls; în anul următor el a murit, nelăsând în urma lui pe nimeni care să aibă acelaşi aventurism

monetar sau măcar aceeaşi autoritate.

Ultimul impuls al lui Strong a făcut de fapt prea puţin ca să ajute economia „reală". A dat naştere la speculaţii. Foarte puţin din noul credit a ajuns la consumatorul de masă. În realitate, partea cheltuitoare a economiei Statelor Unite era dezechilibrată. Cei 5% din populaţie care aveau venituri mari deţineau o treime din venitul personal total: ei nu cumpărau Forduri sau Chevroleturi. De fapt, raportul dintre veniturile din dobânzi, dividende şi chirii, şi cele din salarii era de două ori mai mare decât nivelurile de după 1945.[727] De *coup de whiskey* al lui Strong au beneficiat aproape numai cei care nu-şi câştigau veniturile din salarii: ultima etapă a boom-ului a fost în mare măsură una de speculaţii. Până în 1928 preţurile la bursă ţinuseră pur şi simplu pasul cu performanţa industrială reală. De la începutul lui 1928 elementul de ireal, de fantastic chiar, a început să crească. După cum spunea Bagehot, „toţi oamenii sunt foarte creduli atunci când sunt foarte fericiţi"[728]. Numărul de acţiuni care şi-au schimbat proprietarul, un record de 567 990 875 în 1927, a ajuns la 920 550 032.

Au apărut două noi şi sinistre elemente: o mare creştere în *comerţul bazat pe garanţie* (diferenţa dintre un împrumut şi valoarea pe piaţă a garanţiei depuse pentru acesta) şi o erupţie de trusturi de investiţii asamblate în grabă. *Comerţul bazat pe garanţie* fiind ridicat, câştigurile din acţiuni, numai 1 sau 2%, erau mult mai mici decât dobânda de 8–12% pentru împrumuturile folosite spre a le cumpăra. Asta însemna că orice profituri erau numai în câştiguri de capital. Astfel, Radio Corporation of America, care nu plătise niciodată vreun dividend, a crescut de la 85 la 420 de puncte în 1928. În 1929 unele acţiuni se vindeau cu câştiguri de cincizeci de ori mai mari. După cum spunea un expert, piaţa „reducea nu numai preţul viitorului, ci şi al lumii de apoi"[729]. Un *boom* al pieţei bazat pe câştiguri de capital nu e decât o formă de vânzare în piramidă. Noile trusturi de investiţii, care pe la sfârşitul lui 1928 apăreau într-un ritm de unul pe zi, erau piramide inversate arhetipale. Ele aveau ceea ce se numea „putere sporită" prin propriile lor investiţii presupus iscusite şi îşi asigurau o creştere fenomenală pe baza unei foarte mici plinte de creştere reală. Astfel, The United Founders Corporation s-a constituit într-o campanie cu resurse nominale de 686 165 000 de dolari dintr-o investiţie

iniţială (printr-un faliment) de doar 500 de dolari. Valoarea de piaţă în 1929 a unui alt trust de investiţii era de peste un miliard de dolari, dar principala ei achiziţie era o companie electrică valorând doar 6 milioane de dolari în 1921.[730] Se presupunea că ele permiteau „omului mărunt" să „ia parte la acţiune". De fapt, ele nu făceau decât să furnizeze încă o suprastructură de speculaţie aproape pură, iar „puterea sporită" a avut rezultate contrare când piaţa s-a prăbuşit.

Este uluitor că, odată ce *comerţul bazat pe garanţie* şi trusturile de investiţii s-au impus, bancherii federali nu au reuşit să ridice ratele dobânzilor şi au continuat politica monedei ieftine. Dar mulţi dintre bancheri îşi pierduseră deja simţul realităţii până la începutul lui 1929. De fapt, făceau ei înşişi speculaţii, adesea cu propriul pachet de acţiuni. Unul dintre cei mai răi delincvenţi a fost Charles Mitchell (pus sub acuzare în cele din urmă pentru furt pe scară largă în 1938), preşedintele National City Bank, care, la 1 ianuarie 1929, a devenit director al Băncii de Rezerve Federale din New York. Mitchell a jucat rolul lui Strong, la un nivel mai rudimentar, şi a întreţinut *boom*-ul aproape pe tot parcursul lui 1929. Desigur că multe din practicile care au contribuit la crah, şi au fost declarate ilegale de către Congres şi de noua Comisie de Schimb şi Efecte Publice în anii '30, erau considerate acceptabile în 1929. Ferocea vânătoare de vrăjitoare începută în 1932 de către Comisia pentru Bănci şi Valută a Senatului, care a servit drept prototip pentru vânătorile de vrăjitoare din anii '40 şi de la începutul anilor '50, a dezvăluit de fapt puţine încălcări ale legii. Mitchell a fost singura victimă importantă şi până şi cazul lui a dat la iveală mai degrabă *mores* sociale ale marilor finanţe decât o reală rea-intenţie.[731] Henry James nu ar fi avut de ce să se plângă; zeloşii marxişti au fost însă dezamăgiţi. „Fiecare mare criză", remarca Bagehot, „revelează speculaţiile excesive ale multor case pe care nimeni nu le suspectase înainte"[732]. Crahul din 1929 a dat în vileag în plus naivitatea şi ignoranţa bancherilor, a oamenilor de afaceri, a experţilor din Wall Street şi a economiştilor universitari mari şi mici; el a arătat că aceştia nu au înţeles sistemul pe care îl manipulaseră cu atâta încredere. Încercaseră să înlocuiască cu politicile lor bine intenţionate ceea ce Adam Smith numea „mâna invizibilă" a pieţei şi creaseră dezastrul. Departe de a demonstra, după cum au susţinut mai târziu Keynes şi şcoala sa – la

vremea aceea Keynes nu a reuşit să prezică nici crahul, nici dimensiunile şi durata crizei –, pericolele unei economii care se reglează singură, degringolada a arătat contrariul: riscurile amestecului prost informat.

Inflaţia de credit s-a epuizat la sfârşitul lui 1928. Economia a intrat în declin, în consecinţă, şase luni mai târziu. Prăbuşirea pieţei a urmat cu o întârziere de trei luni. Toate acestea erau de aşteptat; erau sănătoase; ar fi trebuit să fie întâmpinate cu bucurie. Era modelul secolului al XIX-lea şi al XX-lea până în 1920–1921: „normalitatea" capitalistă. O recesiune economică şi o cădere a bursei nu erau numai obişnuite, ci şi componente necesare ale ciclului de creştere: ele alegeau grâul de neghină, lichidau elementele nesănătoase din economie şi demascau paraziţii; după cum avea să spună J.K. Galbraith: „Unul din foloasele crizei este expunerea a ceea ce controlorii financiari nu reuşesc să găsească."[733] Prăbuşirile economice servesc scopuri esenţiale. Ele trebuie să fie drastice. Dar nu e nevoie să fie lungi, pentru că se redresează singure. Tot ce necesită ele din partea guvernelor, a comunităţii oamenilor de afaceri şi a publicului este răbdarea. Recesiunea din 1920 se redresase într-un an. Nu exista niciun motiv pentru care recesiunea din 1929 să dureze mai mult, căci economia americană era fundamental solidă, după cum spusese Coolidge. Aşa cum am văzut, căderea Bursei a început în septembrie şi s-a transformat în panică în octombrie. La 13 noiembrie, la sfârşitul panicii, indicele era la 224, unde scăzuse de la 452. Nu era nimic rău în asta. În decembrie 1928 fusese de doar 245, după un an de creşteri abrupte. Panica nu a făcut decât să elimine elementul speculativ, lăsând acţiunile sigure la aproximativ valoarea lor reală în raport cu câştigurile. Dacă recesiunii i s-ar fi permis să se redreseze singură, ceea ce s-ar fi întâmplat până la sfârşitul lui 1930 dacă e să ne luăm după orice situaţie similară anterioară, încrederea ar fi revenit şi criza mondială nu ar fi avut loc niciodată, în schimb, piaţa a continuat să cadă, încet dar inexorabil, încetând să reflecte realităţile economice – adevărata ei funcţie – şi devenind în loc de asta un motor al răului, ducând la distrugere toată ţara şi, după ea, lumea întreagă. La 8 iulie 1932 acţiunile lui *New York Times* căzuseră de la 224 la sfârşitul panicii la 58. US Steel, care vindea la 262 înainte de prăbuşirea pieţei în 1929, era acum la numai 22. GM, deja unul dintre cele mai bine conduse şi mai de succes grupuri industriale

din lume, căzuse de la 73 la 8.[734] La vremea aceea întreaga perspectivă asupra lumii se schimbase – infinit în rău. Cum s-a întâmplat acest lucru? De ce nu a avut loc redresarea normală?

Pentru a afla răspunsul trebuie să pătrundem dincolo de opinia convenţională cu privire la Herbert Hoover şi succesorul său ca preşedinte, Franklin Roosevelt. Opinia general acceptată este aceea că Hoover, din cauza ataşamentului său ideologic faţă de politica de *laissez-faire,* a refuzat să folosească banii guvernului pentru a revigora economia, prelungind şi adâncind astfel Criza până la alegerea lui Roosevelt, care apoi a inversat imediat politica oficială, introducând *New Deal*-ul o formă de keynesianism, şi a scos America din noroi. Hoover este prezentat ca simbol al trecutului mort, discreditat, Roosevelt ca un prevestitor al viitorului, iar perioada 1932–1933 ca punct de cotitură între economia de piaţă liberă în stil vechi şi noua economie controlată şi bunăstarea socială binevoitoare propovăduite de Keynes. O astfel de versiune asupra evenimentelor a început sub forma propagandei cvasijurnalistice a colegilor şi admiratorilor lui Roosevelt şi a fost constituită într-o solidă matrice istorică de două generaţii întregi de istorici liberal-democraţi.[735]

Acest atât de durabil mit al istoriei conţine foarte puţin adevăr. Realitatea e mult mai complexă şi mai interesantă. Hoover e una dintre figurile tragice ale epocii moderne. Nimeni n-a ilustrat mai bine verdictul lui Tacitus cu privire la Galba, *omnium consensu capax imperii nisi imperasset* (după părerea tuturor făcut pentru a conduce, dacă n-ar fi condus). După cum am văzut, primul război mondial a introdus epoca ingineriei sociale. Unii experţi au vrut să meargă şi mai departe şi să-l instaleze chiar pe inginer ca rege. Thorstein Veblen, cel mai influent scriitor progresist din America în primul sfert al secolului XX, susţinuse, atât în *The Theory of the Leisure Class* (1899) cât şi în *The Engineers and the Price System* (1921), că inginerul, pe care îl vedea ca pe o figură dezinteresată şi binevoitoare, ar trebui să-l înlocuiască pe omul de afaceri, eliminând atât valorile clasei avute cât şi motivele profitului, şi să conducă economia conform intereselor consumatorilor.[736] În URSS, care adoptase ingineria socială mai complet şi pe o perioadă mai lungă decât orice altă societate, cam aşa s-a şi întâmplat, inginerii devenind elementul predominant în clasa conducătoare (deşi încă fără mari avantaje pentru

consumator).

Hoover, născut în 1874, nu numai că credea într-un fel de inginerie socială; el chiar era inginer. Orfan provenind dintr-o familie de fermieri cumplit de săraci din Iowa, el era întruchiparea istoriei clasice a succesului american. A muncit ca să-şi poată face studiile la Stanford University, obţinând o diplomă de inginerie şi apoi, din 1900 până în 1915, a câştigat patru milioane de dolari din exploatări miniere în întreaga lume.[737] Recrutat în echipa de război a lui Wilson, a devenit membrul cel mai important al acesteia, şi-a însuşit filosofia ei de conducere şi planificare guvernamentală în forţă şi apoi, ca şef al Comisiei Americane de Ajutorare de după război (o prefigurare a Planului Marshall şi a Programului în Patru Puncte de mai târziu), şi-a câştigat o reputaţie mondială pentru intervenţionism binevoitor. Maxim Gorki îi scria: „Aţi salvat de la moarte 3 500 000 de copii şi 5 500 000 de adulţi."[738] De fapt el a folosit diplomaţia hranei selectiv, pentru a înfrânge atât regimul comunist al lui Béla Kun în Ungaria, cât şi o revenire a Habsburgilor în Austria, sprijinind în schimb regimurile preferate de puterile anglo-saxone.[739] Keynes scria despre el ca despre „singurul care a ieşit din calvarul Parisului cu reputaţia sporită [care] aducea în consiliile de la Paris, atunci când participa, tocmai acea atmosferă de realitate, cunoaştere, mărinimie şi dezinteres care, dacă ar fi existat şi în alte părţi, ne-ar fi adus Sfânta Pace"[740]. Franklin Roosevelt, care era secretar adjunct al Marinei, făcuse parte din guvernul din timpul războiului şi împărtăşea concepţia generală a lui Hoover, îi scria unui prieten: „Este în mod clar o minune şi aş vrea să-l putem face preşedinte al Statelor Unite. N-ar putea exista unul mai bun."[741]

Ca secretar al Comerţului timp de opt ani, Hoover s-a dovedit a fi corporatist, activist şi intervenţionist, conducând contrar elanului, sau mai degrabă non-elanului, administraţiilor Harding-Coolidge. Predecesorul său, Oscar Straus, i-a spus că nu avea nevoie să lucreze mai mult de două ore pe zi, „ca să trimită peştii la culcare seara şi să aprindă luminile de-a lungul coastei". De fapt, departamentul său a fost singurul care şi-a crescut personalul, de la 13 005 oameni la 15 850, şi costurile, de la 24,5 milioane de dolari la 37,6 milioane.[742] A venit la putere către sfârşitul Crizei şi s-a apucat imediat să formeze comitete şi consilii

comerciale, sponsorizând programe de cercetare, stimulând cheltuielile, convingând patronii să menţină salariile ridicate şi „jumătăţile de normă" pentru a creşte numărul locurilor de muncă şi, cel mai important, forţând „cooperarea între conducerea federală, cea de stat şi cea municipală pentru a spori lucrările publice"[743]. Peste tot a format comitete şi grupuri de studiu, sponsorizând rapoarte şi întâlniri lucrative, generând o atmosferă de activitate efervescentă. Nu exista aspect al politicii publice în care Hoover să nu fie interesat în mod activ, de obicei personal: asistenţa sanitară pentru copii, politica indiană, petrolul, conservarea, învăţământul public, locuinţele, neintegraţii social, agricultura – ca preşedinte, el era şi secretar al Agriculturii, iar Legea Marketingului Agricol din 1929 a fost în întregime opera lui.[744] Lui Harding nu-i plăcea această hiperactivitate, dar era copleşit de inteligenţa şi prestigiul lui Hoover – „cel mai deştept tip pe care-l cunosc"[745]. Coolidge o detesta; dar la vremea aceea Hoover era deja o piesă prea importantă a guvernului republican ca să mai poată fi îndepărtat.

În plus, corporatismul lui Hoover – ideea că statul, afacerile, sindicatele şi alte instituţii importante trebuiau să conlucreze într-o manipulare blândă, dar persistentă şi continuă pentru a face viaţa mai bună – era atitudinea general acceptată a vremii printre capitaliştii luminaţi, republicanii de stânga şi intelectualii nesocialişti. Corporatismul în stil yankeu era replica americană la noile forme apărute în Europa, în special la fascismul lui Mussolini; era tot atât de important pentru gânditorii de dreapta ai anilor '20 pe cât a fost stalinismul în anii '30.[746] Hoover era cel mai important impresar şi ideolog al acestuia. (Unul dintre admiratorii săi era Jean Monnet, care mai târziu a redenumit acest procedeu „planificare indicativă" şi a făcut din el baza sistemului de planificare postbelic al Franţei şi al Comunităţii Economice Europene.) Cu toate acestea, Hoover nu era un etatist. Spunea că este împotriva oricărei încercări de „a strecura fascismul în America prin uşa din dos"[747], în multe privinţe, era un liberal. Voia ca ţările subdezvoltate să primească neîncetat ajutoare. Deplângea excluderea japonezilor de la cotele de imigrare din 1924. Soţia lui se întreţinea cu soţiile congresmenilor negri. Nu făcea glume antisemite, ca Woodrow Wilson şi soţia lui ori Franklin Roosevelt.[748] Pentru o foarte mare parte a opiniei educate din America, el

era cea mai importantă persoană publică americană cu mult înainte de a ajunge la Casa Albă.

De aici credinţa generală că Hoover, ca preşedinte, avea să facă minuni. *Philadelphia Record,* îl numea „de departe cea mai impunătoare figură în ştiinţa modernă a «conducerii de stat inginereşti»". *Boston Globe* spunea că poporul ştia că avea la Casa Albă pe cineva care credea în „dinamica autorităţii"[749]. El era „Marele Inginer". Hoover spunea că îl îngrijora „concepţia exagerată pe care oamenii şi-au făcut-o despre mine. Ei au convingerea că sunt un fel de superman, că nicio problemă nu mă depăşeşte"[750]. Dar de fapt nu-l deranja aşa de tare. Ştia exact ce să facă. Conducea guvernul ca un dictator. Ignora sau intimida Congresul. Dădea porunci precum un personaj al lui Dickens. Îi plăcea să spună subordonaţilor: „Când o să mă cunoaşteţi mai bine, o să vedeţi că atunci când spun că ceva e aşa chiar *aşa* este."[751]

Când Hoover a devenit preşedinte, în martie 1929, mecanismul care avea să creeze Criza era deja în mişcare. Singura acţiune folositoare pe care ar fi putut-o întreprinde era să permită ratelor dobânzilor scăzute în mod artificial să crească până la nivelul lor firesc – unul ridicat, în împrejurările date –, ceea ce ar fi retezat avântul Bursei mult mai devreme şi ar fi evitat drama cu grave repercusiuni din toamna lui 1929. Dar nu a făcut asta: creditul ieftin indus de guvern era însăşi piatra de temelie a politicii sale. Când proporţiile crizei au devenit evidente, Andrew Mellon, secretar de Finanţe, şi-a repudiat în sfârşit filosofia intervenţionistă şi s-a întors la un *laissez-faire* strict. El i-a spus lui Hoover că politica administraţiei ar trebui să fie aceea de „lichidare a clasei muncitoare, lichidare a acţiunilor, lichidare a fermierilor, lichidare a proprietăţilor imobiliare" şi astfel de „curăţare a putreziciunii din economie".[752] A fost singurul sfat raţional pe care l-a primit Hoover cât a fost preşedinte. Permiţând Crizei să înainteze vertiginos, afacerile nu foarte solide ar fi ajuns repede la faliment iar cele solide ar fi supravieţuit. Salariile ar fi scăzut la nivelul lor real, iar pentru Hoover tocmai asta era problema. El credea că salariile mari erau un element esenţial al prosperităţii şi că menţinerea salariilor era cel mai important element în politică pentru a ţine pe loc şi a depăşi depresiunile.[753]

De la bun început aşadar, Hoover a acceptat să continue ciclul

economic şi să-l sprijine cu toate resursele guvernului. „Niciun preşedinte nu a crezut vreodată până acum că există o responsabilitate guvernamentală în astfel de cazuri", scria el; „... aici am fost pionierii unui teren nou".[754] El a reluat inflaţia creditelor, Rezervele federale crescând creditele cu aproape 300 de milioane de dolari numai în ultima săptămână a lui octombrie 1929. În noiembrie a ţinut o serie de conferinţe cu lideri din industrie, în care a stors de la aceştia promisiuni solemne de a nu reduce salariile; ba chiar de a le mări, dacă se putea – promisiuni respectate până în 1932. Ziarul Federaţiei Americane a Muncii elogia această politică: niciodată până atunci patronii americani nu mai fuseseră puşi să conlucreze, iar decizia a marcat o „epocă în marşul civilizaţiei – salarii mari"[755]. Într-un memoriu către primul-ministru laburist al Marii Britanii, Ramsay MacDonald, Keynes lăuda succesul lui Hoover în a menţine nivelul salariilor şi era de părere că extinderea federală a creditului evoluează „extrem de satisfăcător"[756].

De fapt, în esenţă acţiunile lui Hoover întruchipau ceea ce avea să se numească mai târziu politică „keysnesiană". El a redus drastic impozitele. Cele ale unei familii cu un venit de 4 000 de dolari au scăzut cu două treimi.[757] Au crescut cheltuielile guvernamentale, ajungând în mod deliberat la un uriaş deficit al guvernului de 2,2 miliarde de dolari în 1931, aşa încât partea statului în Produsul Intern Brut a crescut de la 16,4% în 1930 la 21,5% în 1931. Această creştere în cheltuielile guvernului, de departe cea mai mare din istoria SUA pe timp de pace, ajungând la 1,3 miliarde de dolari în 1931, era în mare măsură explicată (un miliard de dolari) de o creştere a plăţilor prin transfer.[758] Este adevărat că Hoover a exclus asistenţa directă şi de câte ori a fost posibil a canalizat banii guvernului prin bănci şi nu direct la întreprinderi ori indivizi. Este indubitabil însă că a căutat să folosească lichidităţile statului pentru a reinflaţiona economia. Sfatul dat de Coolidge delegaţiilor de fermieri furioşi, „Apucaţi-vă de religie", nu fusese nimic. Noua Lege a Marketingului în Agricultură a lui Hoover le-a dat 500 de milioane de dolari din banii federali, la care s-au mai adăugat 100 de milioane la începutul lui 1930. În 1931 el a extins asta la întreaga economie cu Corporaţia Financiară de Reconstrucţie (RFC), ca parte a unui program de intervenţie a guvernului, în nouă puncte, pe care l-a creat în

decembrie. În cei patru ani de guvernare a lui Hoover au fost începute mai multe lucrări publice importante decât în ultimii treizeci de ani de până atunci, inclusiv Bay Bridge din San Francisco, Apeductul din Los Angeles şi barajul Hoover; proiectul pentru canalul St. Lawrence a fost o pierdere datorată Congresului, nu Casei Albe. În iulie 1932 capitalul RFC a fost aproape dublat la 3,8 miliarde de dolari şi noua Lege pentru Asistenţă de Urgenţă şi Construcţie i-a extins rolul pozitiv: numai în 1932 a acordat credite în valoare de 2,3 miliarde de dolari, plus 1,6 miliarde în bani lichizi. Din păcate, cum la vremea aceea nu exista un acord unanim asupra faptului că bugetul trebuie reechilibrat după doi ani de deficit, Legea Veniturilor din 1932 a adus cea mai amplă mărire de impozite din istoria SUA pe timp de pace, rata pe veniturile ridicate sărind de la un sfert la 63%. Acest lucru a anulat efectele reducerilor de impozite acordate de Hoover până atunci, dar la momentul acela el pierduse controlul asupra Congresului şi nu era într-o poziţie care să-i permită să urmeze o politică fiscală coerentă.

Intervenţionismul lui Hoover a fost însoţit de o continuă retorică activistă. A fost probabil primul din ceea ce avea să devină o mare armată de oameni de stat democraţi care foloseau metafore militare în contextul unei politici economice pozitive: „Lupta pentru a ne pune în mişcare mecanismul economic în această stare de urgenţă ia forme noi şi necesită, din când în când, tactici noi. Folosim astfel de forţe de urgenţă pentru a câştiga războiul; le putem folosi pentru a ne lupta cu Criza" (mai 1932). „Dacă nu va exista retragere, dacă atacul va continua aşa cum este organizat acum, atunci această bătălie e câştigată" (august 1932). „Am fi putut să nu facem nimic. Asta ar fi fost ruină curată. În schimb, noi am prevenit această situaţie propunând întreprinderilor private şi Congresului cel mai mare program de apărare economică şi contraatac desfăşurat vreodată în istoria Crizei, dividendele, profiturile şi costurile vieţii au fost reduse înainte ca salariile să sufere. Ele au fost menţinute până când [...] profiturile practic dispăruseră. Sunt acum cele mai mari salarii reale din lume. Unii dintre economiştii reacţionari au cerut imperios să permitem lichidării să-şi urmeze cursul până când am fi atins fundul. [...] Am hotărât că nu vom urma sfatul lichidaţioniştilor pesimişti, ca să vedem toţi debitorii din SUA aduşi la faliment şi economiile

poporului nostru aduse la distrugere" (octombrie 1932).[759]

Hoover, inginerul activ, gândea în termeni de arme şi unelte. Armele şi uneltele sunt făcute să fie folosite. El le folosea. Atacurile sale neîncetate la adresa burselor, pe care le detesta, considerându-le parazitare, şi cererile lui ca acestea să fie investigate au dus la o scădere şi mai mare a acţiunilor şi au descurajat investitorii privaţi. Politica sa de investiţii publice a împiedicat lichidările necesare. Întreprinderile pe care spera să le salveze astfel fie au falimentat în cele din urmă, după crunte agonii, fie au fost împovărate pe parcursul anilor '30 de datorii zdrobitoare. Hoover a subminat drepturile de proprietate prin slăbirea legilor falimentului şi încurajarea statului să oprească vânzările de acţiuni pentru plătirea datoriilor, să interzică stingerea drepturilor de răscumpărare a ipotecilor sau să impună moratorii asupra datoriilor. Acest lucru în sine reducea capacitatea băncilor de a se salva şi de a păstra încrederea în ele. Hoover a împins în mod deliberat creditele federale în bănci şi le-a determinat să producă inflaţie, sporind astfel precaritatea poziţiei acestora.

Criza finală a venit atunci când politica protecţionistă a Americii s-a întors împotriva ei. Cruntul tarif Smoot-Hawley din 1930, care a crescut dramatic taxele de import, mai mult decât orice alt act de politică pozitivă, a extins Criza la Europa. În vara lui 1931 prăbuşirea principalei bănci austriece, Credit Anstalt, a tras după ea un şir întreg de alte bănci europene (Marea Britanie abandonase deja standardul aurului la 21 septembrie 1930), şi a urmat o serie de nerecunoaşteri de datorii. Ceea ce a rămas din exporturile americane în Europa a dispărut, iar politica ei de împrumuturi externe ca substitut pentru comerţul liber a sucombat. Străinii şi-au pierdut încrederea în dolar şi, cum SUA erau încă sub standardul aurului, au început să-şi retragă aurul, obicei care s-a răspândit şi la clienţii americani. Într-un an „normal" dădeau faliment aproximativ 700 de bănci în SUA. În 1931–1932 au fost 5 096 de falimente, cu depozite totalizând mult peste 3 miliarde de dolari, iar procesul a culminat la începutul lui 1933, când sistemul bancar american a ajuns într-un adevărat impas în ultimele săptămâni ale preşedinţiei lui Hoover, adăugind ceea ce părea a fi ultima cărămidă la monumentul de eşec al preşedintelui.[760]

În acel moment intervenţionismul lui Hoover prelungise Criza până în cel de-al patrulea an al ei. Criza bancară cumulativă a avut, după toate probabilităţile, efectul deflaţionar pe care Hoover se străduise atât de tare şi în mod atât de prostesc să-l prevină, aşa încât până la sfârşitul lui 1932 partea cea mai grea a Crizei trecuse. Dar adâncimea catastrofală la care se scufundase economia între timp arăta că revenirea avea să fie înceată şi slabă. Paguba era enormă, deşi inegală şi adesea contradictorie. Producţia industrială, care fusese de 114 în august 1929, ajunsese de 54 până în martie 1933. Veniturile din afaceri, care totalizaseră 8,7 miliarde de dolari în 1929, au scăzut la doar 1,4 miliarde în 1933. În fabricile durabile a avut loc un declin cu 77% în aceeaşi perioadă. Datorită lui Hoover, salariile medii reale au crescut de fapt în timpul Crizei; victimele au fost, desigur, aceia care nu aveau deloc salarii.[761] Şomajul, care fusese de numai 3,2% din forţa de muncă în 1929, a crescut la 24,9% în 1933 şi 26,7% în 1934.[762] La un moment dat s-a estimat că (exceptând familiile de fermieri) aproximativ 34 de milioane de bărbaţi, femei şi copii nu aveau niciun venit – 28% din populaţie.[763] Proprietarii nu puteau strânge chiriile şi prin urmare nu puteau plăti impozite; veniturile oraşelor s-au prăbuşit, trăgând după ele sistemul de asistenţă socială (atât cât era) şi serviciile. Chicago datora profesorilor 20 de milioane de dolari. În unele zone şcolile erau închise în cea mai mare parte a anului. În 1932 în New York peste 300 000 de copii nu au putut beneficia de şcoală din lipsă de fonduri, iar dintre cei care mai mergeau încă la cursuri, 20% au fost declaraţi subnutriţi de către Departamentul pentru Sănătate.[764] În 1933 Biroul pentru Învăţământ al SUA estima că au dat faliment sau au fost închise 1 500 de colegii, iar înscrierile la universităţi au scăzut cu un sfert de milion.[765] Foarte puţini cumpărau cărţi. Niciuna dintre bibliotecile publice din Chicago nu a putut cumpăra o singură carte timp de douăsprezece luni. Vânzările totale de cărţi au scăzut cu 50% iar editura Little Brown din Boston a declarat anul 1932–1933 cel mai prost de la fondarea ei, în 1837.[766] John Steinbeck se plângea: „Când oamenii sunt lefteri, primul lucru la care renunţă sunt cărţile."[767]

Intelectualii îşi resimţeau cu amărăciune propria stare şi mizeria din jur pe care o reflecta. Dar reacţionau în feluri diferite. Unii relatau pur şi simplu ceea ce vedeau. Într-unul dintre cele mai bune articole din timpul

Crizei, „New York-ul şi a treia iarnă", James Thurber remarca ironiile şi contrastele. Din cele şaizeci şi opt de teatre din oraş, numai douăzeci şi opt aveau spectacole; dar la *Din jale se-ntrupează Electra* a lui O'Neill se vânduseră până şi locurile de 6 dolari. Aproximativ 1 600 din cele 20 000 de taxiuri „decăzuseră"; restul erau însă mult mai elegante şi mai curate ca rezultat al unei concurenţe sporite. Atât Ritz cât şi Pierre îşi reduseseră preţurile la camerele cele mai ieftine până la umilitoarea sumă de 6 dolari; noul Waldorf însă, care practica aceleaşi preţuri ca şi înainte, era ticsit. Noua Empire State Building, ultimul produs al boom-ului în construcţii al anilor '20, închinase doar o treime din încăperile sale: „Multe etaje nu erau nicidecum terminate, nu erau altceva decât largi spaţii tencuite"; dar 550 000 de oameni plătiseră deja câte un dolar ca să se urce pe ea. Marile pacheboturi transatlantice îşi reduceau preţurile la cabine cu o treime; dar „croazierele de petrecere" dincolo de bariera de douăsprezece mile până la care erau interzise jocurile de noroc aveau un succes fulminant. La fel în cazul bridge-ului, Ely Culbertson vânzând 400 000 de cărţi pe an iar industria respectivă învârtind o cifră de afaceri de 100 de milioane de dolari, şi al spectacolelor de striptease, în care dansatoarele câştigau 475 de dolari pe săptămână. Mai presus de orice, el relata despre chilipiruri în marile magazine, care îşi reduceau dramatic preţurile pentru a se menţine. De fapt, este semnificativ că comerţul cu bucata, reacţionând direct la condiţiile pieţei, a fost sectorul economic cel mai puţin afectat de Criză; industria, prinsă în capcană de neclintita lege a lui Hoover privind salariile mari, era blocată.[768] Relatarea lui Thurber scotea în evidenţă faptul că pentru oricine putea într-adevăr să facă sau să câştige bani, perioadele de depresiune erau cele mai bune posibil.

Majoritatea intelectualilor s-au orientat clar spre stânga ori chiar au intrat pentru prima dată în politică, prezentându-şi proaspăt descoperita ţară în culori brute, ideologice. Thomas Wolfe, fenomenul literar baroc al anilor '30, descria toaletele publice de lângă Primăria New York-ului, unde se aduna o parte impresionantă a celor două milioane de vagabonzi ai Americii

> [...] atraşi într-un amestec comun de odihnă şi căldură şi o clipă de pauză în disperarea lor. Priveliştea era revoltătoare, dezgustătoare, de

ajuns pentru a te lăsa pe veci mut de milă. [În apropiere erau] colţii uriaşi ai Manhattanului scânteind rece în strălucirea crudă a nopţii de iarnă. Clădirea Woolworth era la nici cincizeci de metri, iar ceva mai încolo se aflau spiralele şi cupolele argintii din Wall Street, marile fortăreţe din piatră şi oţel ce adăposteau bănci imense [...] în lumina rece a lunii, la doar câteva blocuri de acest abis al nefericirii şi mizeriei umane, scăpărau pinaclurile puterii, sub ale căror bolţi impresionante era ferecată o mare parte din întreaga bogăţie a lumii.[769]

Edmund Wilson, ale cărui articole despre Criză au fost adunate sub titlul *The American Jitters (Palavre americane* – 1932), se ferea de retorică dar reflecta din plin senzaţia anti-business crescândă de care ţara era copleşită. Poate că nu se cumpărau cărţi, dar mai mulţi oameni ca oricând citeau cărţi serioase. El recunoştea subtil că sosiseră vremuri bune pentru intelectuali – sau mai degrabă vremuri în care puteau avea influenţă: în special cei mai tineri, „care crescuseră în epoca Marilor Afaceri şi detestaseră întotdeauna barbarismul acesteia, felul în care călcase în picioare toate valorile în care credeau". Pentru ei, „aceşti ani nu erau deprimanţi, ci stimulanţi. Nu poţi să nu te bucuri la prăbuşirea bruscă, neaşteptată a unei fraude uriaşe şi stupide. Ne dădea o nouă senzaţie de libertate; şi ne dădea o nouă senzaţie de putere."[770]

Căci în mod serios scriitorii, cei mai puţin organizaţi în viaţa personală, sprijină instinctiv planificarea în domeniul public. Iar la începutul anilor '30 planificarea a devenit noua *Weltanschauung.* În 1932 ea domina în noile cărţi apărute: Stuart Chase, care se înşelase atât de jenant în privinţa *„boom-ului* continuu" în octombrie 1929, publica acum *A New Deal,* un titlu venit la fel de oportun ca şi *Al Treilea Reich* al lui Bruck. George Soule cerea programe de lucru în stilul lui Hoover în *A Planned Society (O societate planificată).* Planificarea corporatistă a ajuns la apogeu în *Modern Corporation and Private Property (Corporaţia modernă şi proprietatea privată)* a lui Adolf Berle şi Gardiner Means, care a cunoscut douăzeci de tiraje pe măsură ce Criza se apropia de punctul ei culminant şi prezicea că „legea corporaţiilor" avea să fie „legea constituţională potenţială" pentru noua stare economică.

Toată lumea voia planificare. Cel mai citit istoric american, Charles

Beard, pleda pentru „Un plan cincinal pentru America”[771]. Oameni de afaceri precum Gerard Swope, director al General Electric, au venit cu propriul lor plan. Henry Harriman, preşedintele Companiei de Energie Electrică din New England, declara: „Am depăşit perioada de individualism extrem. [...] Proprietatea economică şi locurile de muncă vor fi păstrate cel mai bine printr-o structură economică inteligent planificată.” Capitaliştii care se opuneau aveau să fie „trataţi ca orice animal fugar, legaţi, marcaţi cu fierul roşu şi tăcuţi să alerge cu restul turmei”. Charles Abbott, de la Institutul American pentru Construcţii în Oţel, declara că ţara nu-şi mai putea permite „un individualism iresponsabil, prost informat, încăpăţânat şi necooperant”. *Business Week,* sub sarcasticul titlu „Mai credeţi în zâne leneşe?”, remarca: „A planifica sau a nu planifica – nu mai e asta întrebarea. Adevărata întrebare este: cine s-o facă?”[772]

Cine, după orice logică şi dreptate, dacă nu Marele Inginer, Băiatul Minune? Nu sosise în sfârşit, după orice logică şi dreptate, vremea lui? Dar în istorie nu există nici logică şi nici dreptate. Totul e o chestiune de cronologie. Vremea lui Hoover venise şi trecuse. Fusese la putere patru ani, acţionând şi planificând frenetic, şi care era rezultatul? În 1932 consilierii săi îi spuneau „să se ţină departe de prima pagină”, căci actele lui publice discreditau ideea că guvernul putea interveni în mod eficient.[773] El însuşi se autoavertizase în 1929 că „dacă vreo calamitate fără precedent s-ar abate asupra acestei naţiuni, eu aş fi sacrificat de dezamăgirea iraţională a unui popor care a aşteptat prea mult”. Această teamă – înlăturată cu încredere la vremea respectivă – s-a dovedit cât se poate de justificată. În 1907 Theodore Roosevelt remarcase că „atunci când omul obişnuit îşi pierde banii, el este pur şi simplu ca un şarpe rănit, care loveşte în dreapta şi în stânga, vinovaţi sau nu, orice îi cade sub ochi”[774]. Şi această maximă a fost confirmată în mod răsunător, cu Hoover în rolul victimei neputincioase. Fusese întotdeauna un om aspru; acum, în mod imperceptibil, devenea Marele Depresiv. Cel mai capabil dintre colegii săi de Cabinet, Henry Stimson, spunea că evita Casa Albă pentru a scăpa de „senzaţia permanentă de posomoreală care pătrundea în tot ce avea legătură cu această Administraţie”. El adăuga: „Nu-mi amintesc să fi scăpat o singură glumă în vreuna din şedinţele din ultimul

an şi jumătate." Pe măsură ce colegii săi de partid şi de Cabinet se distanţau de această figură de magie neagră, Hoover a început să ţină o „listă a duşmanilor" care-i cuprindea pe cei neloiali lui.[775] Făcându-i o vizită acestui om asediat, H.G. Wells l-a găsit „bolnav, epuizat şi copleşit"[776].

Şi cum se întâmplă de obicei în astfel de ocazii, norocul părăseşte cauza pierdută şi devine sursa miturilor viitoare. În 1924 o lege acorda veteranilor din armată certificate de serviciu şi le permitea să împrumute 22,5% din valoarea lor la scadenţă. În 1931, în ciuda împotrivirii lui Hoover, Congresul a ridicat acest procent la 50%. Unii dintre veterani nu au fost mulţumiţi, şi stânga, renăscând pentru prima dată din 1919, a organizat o „forţă expediţionară recompensatorie" (BEF) de 20 000 de veterani care au ridicat o tabără de barăci în mijlocul Washingtonului în 1932. Dar Congresul a refuzat să pluseze şi la 28 iulie Hoover, a cărui politică în această privinţă era identică cu cea a lui Roosevelt când problema a fost readusă pe tapet în 1936, a ordonat dispersarea taberei. Cum poliţia s-a dovedit ineficientă, au fost folosiţi soldaţi sub comanda maiorului (mai târziu general) Patton din Cavaleria SUA. Atât generalul MacArthur, pe atunci şef de Stat Major al Armatei, cât şi adjunctul său, maiorul Eisenhower, au jucat un rol minor în operaţiunea murdară care a urmat.

Niciun episod din istoria Americii nu a generat mai multă falsitate, în mare parte deliberată. Comuniştii nu au jucat un rol conducător în aşezarea taberei, dar au organizat propaganda ulterioară cu mare artă. Au apărut poveşti despre atacuri ale cavaleriei; despre folosirea tancurilor şi a gazelor otrăvitoare; despre un băieţel străpuns cu baioneta în timp ce încerca să-şi salveze iepuraşul; şi despre corturi şi adăposturi incendiate cu oameni înăuntru. Toate acestea au fost publicate în lucrări precum W. W. Walters, *BEF: The Whole Story of the Bonus Army (BEF: Povestea completă a Armatei Recompensate* – 1933) şi Jack Douglas, *Veteran on the March (Veteran în marş* – 1934), ambele aproape în întregime ficţiuni. A apărut o carte numită *Ballads of the BEF (Baladele BEF),* conţinând articole precum „Dieta Hoover înseamnă gazare" şi „Am văzut scăpărarea săbiilor retezând urechile veteranilor". Un tratat comunist tipic din 1940 scris de Bruce Minton şi John Stuart, *The Fat Years*

and the Lean (Ani graşi, ani slabi), conchidea: „Veteranii au început să plece din capitală. Dar preşedintele Hoover nu vrea să-i lase să se împrăştie în pace. [...] Fără nicio avertizare, el a ordonat armatei să-i expulzeze cu forţa din Washington pe membrii BEF. Soldaţii au atacat cu baioneta la armă, trăgând în mulţimea de bărbaţi, femei şi copii neînarmaţi." În timp ce tabăra ardea, se spunea, Hoover şi soţia lui, care aveau cea mai bogată masă din istoria Casei Albe, luau singuri, îmbrăcaţi de seară, o cină compusă din şapte feluri. Unele dintre aceste poveşti erau încă repetate în lucrări de istorie respectabile chiar şi în anii '70.[777]

Ceea ce a contat mai mult la vremea aceea a fost modul inept în care Administraţia a condus investigaţia ce a urmat, dând naştere unei violente dispute publice între procurorul general şi comandantul poliţiei Washingtonului, care a avut loc în etapele finale ale campaniei electorale. Hoover, care-şi sprijinea loial colegul de Cabinet, a fost făcut să pară un mincinos şi un monstru: „Nu era nicio îndoială că preşedintele era iremediabil înfrânt", scria un membru al personalului său.[778] Nu numai că i-a fost pusă sub semnul întrebării credibilitatea, dar din cauza acestui episod a pierdut sprijinul multor biserici, care până atunci se opuseseră lui „Wet" Roosevelt („Antiprohibiţionistul"), Prohibiţia fiind cealaltă chestiune importantă – poate, pentru majoritatea alegătorilor, cea mai importantă – a campaniei.

Astfel, o combinaţie de minciună şi alcool, plus propria sa imagine a eşecului, l-a aruncat în uitare pe Băiatul Minune în cursul unor alegeri decisive. Inversând uriaşele scoruri republicane din anii '20, Roosevelt a obţinut 22 833 000 de voturi faţă de cele 15 762 000 ale lui Hoover, cu o majoritate în colegiul electoral de 472 la 59, doar în şase state neieşind pe primul loc. Noua structură a voturilor din 1932 a dus la apariţia unei „coaliţii democratice a minorităţilor", bazată pe nord-estul industrial, care avea să dureze aproape jumătate de secol şi să transforme Congresul aproape într-o legislatură monopartită. Această structură fusese prefigurată de evoluţia puternică a lui Al Smith, candidatul democrat, în campania prezidenţială din 1928 şi, încă mai mult, în alegerile intermediare pentru Congres din 1930. Dar abia în 1932 republicanii şi-au pierdut în sfârşit imaginea progresistă de care se bucuraseră de pe vremea lui Lincoln şi au văzut-o capturată în mod triumfător de inamicii

lor, cu tot ce implică un astfel de transfer în ce priveşte sprijinul presei, aprobarea cercurilor academice, patronajul intelectualilor şi, nu în ultimul rând, crearea unei tradiţii istorice.

În mod paradoxal, asupra a ceea ce este considerat astăzi problema centrală a salvării Americii din Criză nu exista practic niciun dezacord – încă – între partide. Atât Hoover cât şi Roosevelt erau intervenţionişti. Amândoi erau inflaţionişti. Este adevărat că Roosevelt era înclinat să favorizeze o oarecare asistenţă directă, în care Hoover încă nu avea încredere; pe de altă parte el insista (în etapa aceea) şi mai mult chiar decât Hoover asupra necesităţii contradictorii a unui buget strict echilibrat. De fapt, platforma campaniei democrate era strict ortodoxă. Roosevelt însuşi era văzut ca o nulitate inconsecventă în chestiuni de economie. În realitate, el părea o nulitate în general în comparaţie cu vărul său îndepărtat, Theodore. Era un aristocrat, fiu unic al unui magistrat de pe Hudson River, descinzând din olandezi din secolul al XVII-lea şi „cel mai bun" neam anglo-saxon; fericitul deţinător al unei magnifice proprietăţi în Hyde Park, la mijlocul distanţei dintre New York şi capitala statului, Albany. Fusese educat de guvernante până la paisprezece ani; apoi la Groton, „Etonul" american, unde a căpătat un uşor accent englezesc şi a învăţat latină, greacă şi istoria Europei. A petrecut patru ani la Harvard, „pe Coasta de Aur" (cămine şi cluburi scumpe), căpătând o viziune care era, spune cel mai bun biograf al său, „un amestec de conservatorism politic, ortodoxie economică şi antiimperialism, îmbibate de un altruism zbârlit şi o imensă ignoranţă" – trăsături pe care nu le-a pierdut niciodată cu totul.[779]

În 1932 Roosevelt era deja un administrator cu experienţă, având la activ peste şapte ani în Departamentul pentru Marină şi o guvernare cu un succes moderat a New York-ului. Dar nimeni nu vedea în el un Băiat Minune. La începutul lui 1932 Lippmann îl descria drept „o persoană extrem de impresionabilă, fără o stăpânire fermă a afacerilor publice şi fără convingeri prea puternice [...] nu era un inamic periculos pentru nimic. E prea dornic să placă [...] nu e un cruciat [...] niciun tribun al poporului [...] nici inamic al privilegiului asigurat. Este un om plăcut care, fără vreo calificare importantă pentru această funcţie, ar vrea foarte mult să fie preşedinte."[780] *Time* îl numea „un domn viguros, bine

intenţionat, de familie şi educaţie aleasă".

Roosevelt nu era în nicio privinţă steaua inteligenţiei de stânga. *Common Sense,* unul din ziarele preferate ale acesteia, considera că alegerea era rezultatul lipsei de alternativă între „băiatul vesel din Hyde Park" şi „marele inginer posac din Palo Alto". Theodore Dreiser, Sherwood Anderson, Erskine Caldwell, Edmund Wilson, John Dos Passos, Lincoln Steffens, Malcolm Cowley, Sidney Hook, Clifton Fadiman şi Upton Sinclair îl sprijineau pe candidatul comunist William Z. Foster. Ei au semnat o scrisoare comună în care insistau că de fapt „capitalismul este cel distructiv pentru orice cultură şi comunismul cel ce vrea să salveze civilizaţia şi moştenirea ei culturală de abisul către care o duce criza mondială". Alţi intelectuali precum Reinhold Neibuhr, Stuart Chase, Van Wyck Brooks, Alexander Woolcott, Edna St. Vincent Millay şi Paul Douglas votau pentru socialistul Norman Thomas.[781] Chiar şi după ce Roosevelt era bine instalat la Casa Albă, unii dintre ei au continuat să remarce o lipsă a gravităţii cerute de funcţie pe care n-a remediat-o niciodată pe deplin. „Washingtonul pare mult mai inteligent şi mai vesel decât sub orice altă administraţie recentă", scria Edmund Wilson, „dar după cum mi-a spus o doamnă, e «Cehov curat». Acolo unde Banda din Ohio juca pocher, consilierii spirituali se adună şi stau de vorbă. Nimic nu are prea mult sens, pentru că Roosevelt nu are o politică reală."[782].

Observaţia conţine un sâmbure de adevăr. De fapt, în esenţă retorica de campanie a lui Hoover a fost cea care a creat o opoziţie ideologică între cei doi. Hoover nu a răspuns niciodată la fel admiraţiei lui Roosevelt, considerându-l pe acesta un tip frivol, care putea deveni cu uşurinţă periculos, în timpul campaniei, simţind că pierdea, a început să facă mare caz de divergenţele minore asupra asistenţei directe (pe care Roosevelt o practicase în New York) şi a propus amestecul în domeniul serviciilor publice. „Concetăţeni", răcnea el, „propunerile contracandidaţilor noştri reprezintă o schimbare profundă în viaţa americană [...] o desprindere radicală de temelia celor 150 de ani care au făcut ca această naţiune să fie cea mai mare din lume. Aceste alegeri nu sunt o simplă deplasare dinăuntru spre în afară. Ele înseamnă luarea hotărârii asupra direcţiei în care o va porni naţiunea noastră în următorul secol". „Această campanie", avertiza el, „este mai mult decât o competiţie

între doi oameni. Este mai mult decât o competiţie între două partide. Este o competiţie între două filosofii de guvernare."[783] Roosevelt, încântat să vadă că se atribuie o oarecare culoare unui program despre care *The New York Times* considera că nu conţine „nici o singură propunere originală ori deranjantă în întreaga listă" şi pe care *The New Republic* îl expedia ca fiind „un răspuns slab la provocarea vremurilor", a adoptat aceeaşi linie belicoasă: „Niciodată în istoria modernă divergenţele esenţiale dintre cele două partide americane importante nu s-au aflat într-un contrast atât de izbitor ca astăzi."[784] Totul nu era decât gargară. Ilustra măsura în care oratoria dă naştere la mituri şi miturile, la rândul lor, produc realităţi.

Şi nu numai oratoria, ci şi personalităţile. Hoover, care-şi câştigase banii prin muncă cinstită, care-l înăsprise, mai întâi l-a dispreţuit şi apoi l-a urât pe rânjitorul şi fals strălucitorul Whig ce pur şi simplu îşi moştenise averea şi apoi o folosise ca platformă pentru a-i ataca pe cei truditori. Fusese iritat de o remarcă a lui Roosevelt din 1928, pe care nu a uitat-o niciodată, că era „înconjurat de consilieri materialişti şi interesaţi"[785]. Roosevelt, la rândul lui, avea şi el motive să se considere prejudiciat. La începutul anilor '20 fusese lovit de poliomielită şi, la o recepţie pentru guvernatori dată la Casa Albă în primăvara lui 1932, fusese lăsat să aştepte de către Hoover jumătate de oră. Refuzase să ceară un scaun, văzând în acest incident o încercare de forţe şi crezând – e uluitor cât de suspicioşi pot deveni politicienii într-un an electoral – că Hoover îl planificase în mod deliberat. Din întâmplare, felul în care Roosevelt luptase cu infirmitatea sa şi o depăşise era singurul aspect al caracterului său pe care Hoover îl admira; este de neconceput să fi putut încerca să profite de ea.[786] Dar Roosevelt şi soţia sa îşi aminteau cu ură acea jumătate de oră.

Antipatia reciprocă s-a dovedit a avea o mare importanţă istorică. Se pare că Roosevelt nu era foarte conştient de faptul că Hoover chiar îl privea ca pe un pericol public; el însuşi neluând politica foarte în serios, nu vedea în strigătele de Cassandră ale lui Hoover altceva decât un prolix discurs partizan, pe care îl putea folosi şi el. A fost, aşadar, un hiat uriaş între alegeri şi transferul de putere, de la începutul lui noiembrie până în martie. Amândoi erau de acord că trebuiau luate urgent măsuri;

cu excepţia detaliilor, erau de acord care trebuiau să fie acestea – în general aceleaşi. Lui Roosevelt i-a venit fantastica idee că Hoover trebuia să-l numească imediat Secretar de Stat, astfel încât el şi vicepreşedintele lui să poată demisiona amândoi şi Roosevelt să se poată muta în mod constituţional în Casa Albă imediat. La fel de optimist, Hoover credea că Roosevelt ar trebui convins să-şi repudieze unele observaţii şi promisiuni din campanie, despre care el considera că înrăutăţiseră o situaţie deja proastă, şi să adopte cu umilinţă, în public, măsurile propuse de preşedinte, restaurând astfel încrederea şi asigurând continuitatea politicii (lui Hoover). Având în vedere aceste neînţelegeri ridicole, nu este surprinzător că în lunga perioadă de interimat contactele lor s-au limitat la epistole reci şi o simplă vizită de curtoazie a lui Roosevelt pe 3 martie 1933, în ajunul transferului. Aceasta s-a încheiat cu un schimb îngheţat ce i-ar fi încălzit inima lui Henry James. Când Roosevelt, care stătea la Mayflower, a spus că Hoover era în mod evident prea ocupat pentru a-i întoarce vizita, rănitul Jupiter şi-a aruncat cel din urmă fulger: „Domnule Roosevelt, când veţi fi stat la Washington cât am stat eu, veţi afla că preşedintele Statelor Unite nu face vizite nimănui."[787] Roosevelt s-a răzbunat refuzând să-i dea preşedintelui care pleca, a cărui viaţă era constant ameninţată, o gardă de corp din Serviciile Secrete care să-l însoţească în Palo Alto.[788]

Lipsa de cooperare publică între cei doi în timpul lungii perioade de interimat a acţionat politic în mod decisiv în favoarea lui Roosevelt, operând o distincţie profundă, deşi complet falsă, între cele două regimuri. Roosevelt era un chip nou apărut exact la timpul potrivit, şi era un chip zâmbitor. Prin urmare, s-a considerat că era numai meritul lui atunci când redresarea, pregătită în ultimul semestru al lui Hoover, a devenit vizibilă în primăvară sub forma a ceea ce a fost prompt etichetat drept „Piaţa lui Roosevelt". Istoricilor nu le place să recunoască, dar norocul este foarte important. Hoover îi ceruse lui Rudy Valee, în 1932, un cântec anti-Criză; nefericitul a scos „Brother, Can You Spare a Dime?" („Frate, n-ai un bănuţ şi pentru mine?"). Cântecul de campanie al lui Roosevelt, scris de fapt pentru filmul MGM *Chasing Rainbows (Vânătoarea de curcubee)* în ajunul marelui crah, apăsa exact butonul care trebuie: „Happy Days Are Here Again" („Zilele fericite s-au întors"). Avea mult

din intuiţiile lui Lloyd George, politician căruia îi semăna în mare măsură. Ştia să creeze sintagme, sau să-i facă pe alţii să i le creeze, după cum a arătat discursul său inaugural („Daţi-mi voie să-mi afirm credinţa fermă că singurul lucru de care avem a ne teme e teama însăşi.”[789]) La sfârşitul primei lui săptămâni în funcţie şi-a arătat priceperea în noul mijloc de comunicare în masă, radioul, inaugurându-şi „taclalele la gura sobei”. Puţini l-au egalat şi avea o măiestrie de invidiat în a transforma problemele în soluţii. Astfel, pus în faţa faptului că băncile erau închise, le-a declarat închise prin lege (folosind un decret vechi din 1917) şi a proclamat o „vacanţă bancară”. Avea însă şi avantajul solid al unui Congres democrat în proporţie copleşitoare şi neobişnuit de supus. Prima lui lege, Legea de urgenţă privind sistemul bancar, a trecut în mai puţin de o zi, după o dezbatere de numai patruzeci de minute întreruptă de strigăte de „Să votăm! Să votăm!” La doar o lună de când se afla la putere, pe 6 aprilie la miezul nopţii, a redeclarat legal consumul de băuturi alcoolice în America drept un puternic instrument pentru ridicarea moralului. Programul său a trecut prin Congres într-un timp record, dar showbusiness-ul politic a fost cel care l-a botezat „cele o sută de zile”.

În afara faptului că dădea impresia de mişcare frenetică, pe care secretând său pentru Finanţe, William Woodin, o numea „acţiune rapidă şi sacadată”, programul nu se întemeia de fapt pe nicio politică economică.[790] Raymond Moley, intelectualul care l-a ajutat pe Roosevelt să-şi constituie guvernul, spunea că poate istoricii viitorului vor găsi vreun principiu la baza acestei selecţii, dar el nu reuşea.[791] Această lipsă de proiect real se reflecta în măsurile luate. La interesantele sale conferinţe de presă, Roosevelt se lăuda că face totul „după ureche” şi se compara cu un fundaş de fotbal american care „coordona un joc nou după ce vedea cum se terminase cel de dinainte”[792]. Deşi el a crescut cheltuielile federale în unele direcţii, în altele le-a scăzut drastic, reducând, de exemplu, pensiile veteranilor de război total inapţi de la 40 la 20 de dolari pe lună şi făcând presiuni asupra statelor să reducă salariile profesorilor, despre care spunea că erau „prea mari”. A rămas devotat ideii de buget echilibrat; primul său mesaj către Congres cerea mari reduceri de cheltuieli şi una din primele lui legi a fost o măsură de

echilibrare a bugetului intitulată „Spre a menţine creditul guvernului Statelor Unite". Foarte departe de a fi un proto-keynesian, nimic nu-l înfuria mai tare decât aluziile din ziare despre nesiguranţa finanţelor sale.[793] Ideea că Roosevelt a fost primul care a practicat în mod deliberat deficitul financiar pentru a restabili economia este falsă. De fapt, Keynes a stăruit ca el să adopte acest curs într-o scrisoare faimoasă către *New York Times* la sfârşitul lui 1933: „Pun un accent copleşitor pe creşterea puterii de cumpărare la nivel naţional rezultată din cheltuieli guvernamentale finanţate prin împrumuturi."[794] Dar aceasta nu a fost cu adevărat politica lui Roosevelt decât din întâmplare. Când cei doi s-au întâlnit în vara următoare, ei nu s-au prea înţeles şi nu există nicio dovadă, de la început până la sfârşit, că Roosevelt ar fi citit vreodată scrierile lui Keynes – „în tot timpul în care am avut de-a face cu el", scria Moley, „nu ştiu să fi citit vreo carte serioasă" – sau că ar fi fost vreodată câtuşi de puţin influenţat de ideile lui Keynes.[795] Banca Federală de Rezerve a fost fără îndoială inflaţionară sub Roosevelt; dar la urma urmei fusese astfel şi în tot deceniul precedent.

Legislaţia lui Roosevelt, în cea mai mare parte a ei, a extins ori a dres politicile lui Hoover. Legea de urgenţă privind sistemul bancar şi Legea împrumuturilor acordate industriei din iunie 1934 extindeau Corporaţia Financiară pentru reconstrucţie a lui Hoover. Legea împrumuturilor pentru proprietarii de case (1932) extindea o lege similară din anul precedent. Legea vânzării efectelor publice (1933), Legile bancare (1933, 1935) şi Legea bursei şi efectelor publice (1934) nu au făcut decât să continue încercările lui Hoover de a reforma metodele economice. Legea naţională a relaţiilor de muncă din 1935 („Legea Wagner"), care a facilitat organizarea sindicatelor şi le-a adus de partea democraţilor pentru o generaţie, nu făcea decât să lărgească şi să consolideze Legea Norris-La Guardia care fusese votată în timpul lui Hoover. Prima Lege pentru redresarea agriculturii (1933) a subminat de fapt aspectele reflaţionare ale politicii guvernului, a redus producţia de alimente şi i-a plătit pe fermieri pentru a-şi scoate terenurile din producţie. Era, în plus, în totală contradicţie cu alte măsuri ale guvernului pentru contracararea efectelor secetei şi ale furtunilor de praf din 1934–1935, precum Serviciul împotriva Eroziunii Solului, Legea privind eroziunea solului (1935) şi

Legea conservării solului şi a alocării loturilor de pământ (1936).[796] Politica agricolă a lui Roosevelt, în măsura în care avea una, era etatizantă, menită sa câştige voturi prin creşterea veniturilor fermierilor. Dar ea a crescut şi preţul alimentelor pentru consumatori, întârziind astfel revenirea generală. Legea privind restabilirea naţională a industriei (1933), care a creat o agenţie corporatistă sub conducerea generalului Hugh Johnson, era în esenţă o încercare de tip Hoover de „planificare indicativă". Dar, inspirată din experienţa lui Roosevelt din Marele Război – singura sursă a unor idei inovatoare ca ale sale –, ea avea un oarecare iz de constrângere, Johnson avertizând că, dacă oamenii de afaceri refuzau să semneze codurile sale „voluntare", „o vor lua direct peste nas". Asta l-a făcut pe Hoover să o denunţe drept „totalitaristă".[797] Lăudăroşenia lui Johnson a făcut ca proiectul să fie contraproductiv şi nimeni n-a regretat prea mult când Curtea Supremă l-a declarat neconstituţional.[798]

Punctul în care Roosevelt s-a desprins de hooverism a fost readucerea pe tapet şi extinderea unui proiect al lui Wilson din timpul primului război mondial ca statul să furnizeze energie electrică ieftină pentru Tennessee Valley. Dar acesta era un element de improvizaţie izolat, o „pierdere de timp şi de bani" pentru a menţine Sudul solid. Întrebat cum avea să-şi explice Congresului filosofia, Roosevelt a răspuns, tipic pentru el, „o să le spun că nu e nici peşte, nici pasăre, dar orice ar fi va plăcea teribil oamenilor din Tennessee Valley"[799]. Roosevelt a cheltuit o grămadă de bani şi pe lucrări publice; 10,5 miliarde de dolari, plus 2,7 miliarde pe proiecte sponsorizate, implicând până la 8,5 milioane de oameni şi construind 122 000 de clădiri publice, 77 000 de poduri noi, 285 de aeroporturi, 664 000 de mile de şosele, 24 000 de mile de canale de scurgere, plus parcuri, terenuri de joacă şi rezervoare.[800] Dar şi aceasta era o veche politică a lui Hoover pe o scară oarecum mai largă. În toate aspectele esenţiale, New Deal a continuat corporatismul inovator al lui Hoover. Era ceea ce Walter Lippmann numea în 1935 „Permanentul New Deal". „Politica iniţiată de preşedintele Hoover în toamna lui 1929 era ceva absolut fără precedent în istoria americană", scria el. „Guvernul naţional şi-a asumat sarcina de a face ca întreaga ordine economică să opereze în mod prosper [...] măsurile luate de Roosevelt sunt o evoluţie continuă a măsurilor lui Hoover."[801]

Intervenţionismul Hoover-Roosevelt a fost, aşadar, continuu. A funcţionat? Istoricii pro-Roosevelt susţin că elementele adăugate de New Deal au adus revigorarea. Istoricii pro-Hoover spun că, dimpotrivă, actele lui Roosevelt au întârziat ceea ce ale lui Hoover aduceau deja.[802] Din perspectiva anilor '80 pare probabil că ambii au împiedicat o revigorare firească, adusă de deflaţie. Aceasta a fost, cu siguranţă, înceată şi slabă. 1937 a fost singurul an destul de bun, când şomajul, la 14,3%, chiar a scăzut sub 8 milioane de oameni; dar la sfârşitul anului economia se afla din nou în cădere liberă – cea mai rapidă cădere înregistrată până atunci – iar şomajul, în anul următor, era la 19%. În 1937 producţia a depăşit pentru scurtă vreme nivelurile din 1929, dar apoi a scăzut din nou. Adevărata revenire la atmosfera de *boom* a anilor '20 s-a simţit abia în lunea de după Ziua Muncii, în septembrie 1939, când veştile despre războiul din Europa au aruncat bursa din New York într-o confuzie însufleţită care a şters în sfârşit amintirea lui octombrie 1929. Doi ani mai târziu, valoarea în dolari a producţiei a depăşit în sfârşit nivelurile din 1929.[803] Keynes însuşi, adresându-se americanilor în 1940, a admis că războiul era crucial pentru revigorarea economică: „Pregătirile voastre de război, atât de departe de a cere sacrificii, vor constitui un stimul, pe care nici victoria nici înfrângerea New Deal-ului nu vi l-ar putea oferi, pentru un mai mare consum individual şi un standard de viaţă mai ridicat."[804] Dacă intervenţionismul a funcţionat, a fost nevoie de nouă am şi un război mondial pentru a demonstra acest lucru.

Succesul politic al lui Roosevelt s-a datorat cu totul altor factori decât eficienţei măsurilor sale economice, care erau foarte mult de faţadă, dar s-au transformat, cu timpul, într-un mit de aur. El a demonstrat abilitatea ciudată a unui *rentier* liberal aristocratic (spre deosebire de plebeii realizaţi prin forţe proprii ca Harding, Coolidge şi Hoover) de a-şi atrage loialitatea şi chiar afecţiunea claselor educate. Proprietarii de ziare i se opuneau lui Roosevelt, dar ziariştii lor îl iubeau, iertându-i minciunile frecvente, ascunzând faptul ca le lua banii la pocher (ceea ce îl pierduse pe Harding), supunându-se ordinelor lui răutăcioase de a „le face zile fripte" colegilor săi de guvernare.[805] Existau colţuri întunecoase în Casa Albă a lui Roosevelt: propriile sale infidelităţi, ataşamentul pasionat al soţiei sale faţă de o altă femeie, maniera lipsită de scrupule, uneori plină

de răutate, în care folosea puterea executivă.[806] Nimic din toate acestea nu a fost dezvăluit nici în timpul vieţii sale, şi nici multă vreme după aceea. Şi mai important încă a fost succesul lui la intelectuali, odată răspândită vestea că angaja un „trust al creierelor”[807]. De fapt, din anturajul lui Roosevelt numai Harry Hopkins, un lucrător social nu tocmai intelectual, Rexford Tugwell şi Felix Frankfurter erau atât radicali cât şi influenţi: ultimii doi erau într-un dezacord violent, Tugwell fiind un mare etatist de tip stalinist, Frankfurter un anti-business, anti-trust, simbolizând, la rândul lui, primul New Deal (1933–1936) şi Al Doilea New Deal (1937–1938), care au fost într-o totală contradicţie.[808] Nu exista niciun fel de coerenţă intelectuală în administraţia Roosevelt, dar părea un loc în care intelectualitatea se putea simţi în largul ei. Printre tinerii capabili care au venit la Washington s-au aflat Dean Acheson, Hubert Humphrey, Lyndon Johnson, Adlai Stevenson, William Fulbright, Abe Fortas, Henry Fowler şi, nu în ultimul rând, Alger Hiss, care ţinea întruniri cu alţi patru membri New Deal ai unei celule comuniste într-un studio de muzică de pe Connecticut Avenue.[809]

Atacurile la adresa lui Roosevelt nu au făcut decât să-i întărească succesul la inteligenţia. Un caz curios de acest fel a fost Mencken. În 1926 *New York Times* îl descrisese drept „cel mai puternic cetăţean particular din America”. Walter Lippmann îl numea „cea mai puternică influenţă personală asupra acestei întregi generaţii de oameni educaţi”[810]. O mare parte a farmecului său consta în atacurile lui feroce la adresa preşedinţilor. Theodore Roosevelt era „vulgar, necizelat, excesiv de credul, necinstit, tiranic, vanitos şi uneori destul de infantil”. Caracteristice pentru Taft erau „lenea şi inconsecvenţa înnăscute”. Wilson era „modelul perfect al ticălosului creştin” care voia să impună „un despotism cazac”. Harding era un „căpos”, Coolidge „meschin, sordid şi plicticos, un tip zgârcit şi de nimic, aproape lipsit de orice noţiune de onoare [...] o pramatie îngrozitoare”. Hoover avea „un instinct natural pentru manipulatorii josnici, vicioşi, frauduloşi”.[811] Acest tir încânta inteligenţia şi ajuta permanent la rănirea reputaţiei celor spre care era îndreptat. Mencken s-a întrecut pe sine atacându-l pe Roosevelt, al cărui iz de colectivism fraudulos îl umplea de o autentică indignare. El era „Führerul”, „şarlatanul”, înconjurat de „o incredibilă gloată de

netrebnici neruşinaţi", „o bandă de pedagogi semidocţi, avocaţi neconstituţionali, lingăi cu capul în nori şi alţi scamatori jalnici", iar New Deal-ul său „o rachetă politică", „o serie de uimitoare false miracole", cu „permanentele lui apeluri la invidie şi ură de clasă", tratând guvernarea ca pe „o vacă de muls cu 125 de milioane de ugere" şi marcat de „nesocotiri frecvente ale unor promisiuni categorice".* Singura consecinţă a acestor diatribe a fost aceea că Mencken şi-a pierdut influenţa asupra tuturor celor sub treizeci de ani.

Într-adevăr, intelectualii savurau paranoia celor bogaţi şi convenţionali, precum şi extraordinara vehemenţă şi fertilitate a imaginaţiei cu care era atacat Roosevelt. Vecinul său din Hyde Park, Howland Spencer, îl numea „un răsfăţat frustrat, un imbecil cu capul mare, cu complexul Messia şi cu minte de cercetaş"; pentru senatorul Thomas Schall din Minnesota era un „Ludovic al XIV-lea cu mintea slabă"; Owen Young, preşedinte al General Electric, afirma că „bolborosea pentru el însuşi", senatorul William Borah din Idaho spunea că îşi petrecea timpul în birou făcând păpuşi din hârtie. Conform zvonurilor (adesea apărând în pamflete), era nebun, cu mintea slabă, un dependent de droguri irecuperabil care izbucnea într-un râs isteric la conferinţele de presă, un impostor (adevăratul Roosevelt era într-un azil de nebuni), tratat de un psihiatru deghizat ca valet la Casa Albă, şi trebuia ţinut în cămaşă de forţă în cea mai mare parte a timpului. Se spunea că fuseseră puse gratii la ferestre pentru a-l împiedica să se arunce (acelaşi zvon apăruse şi în ultima perioadă wilsoniană; gratiile, de fapt, îi protejaseră pe copiii lui Theodore Roosevelt). Se spunea că suferea de un complex al lui Oedip, un „complex al inimii de argint", că era bolnav de inimă, de lepră, de sifilis, de incontinenţă, impotenţă, cancer,

---

* Mencken era el însuşi descris ca un dihor, un prusac, un lingău al britanicilor, o hienă urlătoare, un parazit, o corcitură jegoasă, un măgar afectat, o creatură dezgustătoare, cu sufletul putred, o pacoste publică, o împuţiciune literară, un saltimbanc, un gargarist, un isteric încrezut, un paria, un renegat literar şi un elefant educat care scria în jargonul unui imbecil. (Charles Fecher, *Mencken: A Study of His Thought,* New York, 1978, notă p. 179).

că intra în come sau că poliomielita îi „urca în mod inexorabil spre cap". Era numit Svengali, Micul lord Fauntleroy, un neghiob, o Julietă politică modernă „făcând dragoste cu poporul de la balconul Casei Albe", un mincinos, comunist, tiran, sperjur, fascist, socialist, Demoralizatorul, Codoşul, Delapidatorul, iritabil, insolent, nesăbuit, nemilos, gafeur, scamator, impostor, parvenit ageamiu, autocrat găunos, un tip care încuraja înjurăturile şi „argoul murdar" şi „subjugator al spiritului uman".[812] Traversând Atlanticul pe *Europa,* chiar înainte de alegerile din 1936, Thomas Wolfe consemna că, atunci când a spus că vota cu Monstrul,

> ...morga aristocraţilor s-a făcut ţăndări. Gâturi de fecioare care cu o clipă înainte erau tot atât de albe şi de graţioase ca ale unei lebede s-au umflat dintr-odată atât de tare de mânie patriotică încât colierele de diamante şi şiragurile de perle au pocnit şi au sărit în toate părţile ca ţâşnite din arc. Mi s-a spus că dacă votam cu acest comunist nemernic, cu acest fascist sinistru, cu acest socialist uneltitor şi intrigant şi cu banda lui de conspiratori, nu mai aveam niciun drept să mă consider cetăţean american.[813]

Pe acest fundal Roosevelt a câştigat cea mai mare dintre victoriile electorale în 1936, cu 27 477 000 la 16 680 000 de voturi, conducând în toate statele, mai puţin două (Maine şi Vermont), şi aducând după sine enorme majorităţi democratice în ambele camere ale Congresului. Atracţia exercitată de Roosevelt asupra tinerilor, a progresiştilor şi a intelectualilor a supravieţuit chiar şi abandonării inovaţiilor New Deal-ului în 1938 şi căderii lui în mâinile mahărilor mecanismului democratic din Marile Oraşe care i-au asigurat realegerea în 1940 şi în 1944.

Adevărul este că Roosevelt părea să fie în ton cu spiritul anilor '30, care repudiase virtuţile întreprinderii capitaliste şi le îmbrăţişase pe cele ale colectivismului. Eroii anilor '20 fuseseră oamenii de afaceri, acel tip de titani, conduşi de Thomas Edison, care îi susţinuseră în chip declarat pe Harding şi pe Coolidge. Crahul din 1929 şi urmările lui au slăbit credinţa în acest panteon. Prin 1931 Felix Frankfurter îi scria lui Bruce Bliven, editorul ziarului *New Republic.* „Cred că nimic nu susţine sistemul actual

mai mult decât adularea nemărginită a succesului şi credinţa tulburătoare pe care o avem în zeii finanţelor şi ai afacerilor. [...] Cred că este profund important ca această credinţă să fie subminată. Subminaţi încrederea în măreţia lor şi veţi fi îndepărtat multe dintre piedicile importante în explorarea problemelor economice şi sociale."[814] În 1932 acest proces era în mare măsură complet, ajutat de revelaţii ca aceea că J.P. Morgan, de exemplu, nu plătise niciun impozit în ultimii trei ani ori că Andrew Mellon fusese antrenat de un expert din propriul său Departament de Finanţe în arta evaziunii fiscale.

Pierderea încrederii în oamenii de afaceri importanţi a coincis cu descoperirea neaşteptată şi copleşitoare a faptului că Uniunea Sovietică exista şi că ea oferea o alternativă uluitoare şi extrem de relevantă la agonia Americii. Stuart Chase îşi încheia *A New Dea!* cu întrebarea: „De ce să se distreze numai ruşii cu refacerea lumii?"[815] Primul Plan Cincinal sovietic fusese anunţat în 1928, dar importanţa lui a fost sesizată de scriitorii americani abia patru ani mai târziu. Apoi a apărut o avalanşă de cărţi care ridicau în slăvi planificarea de tip sovietic şi o fluturau ca pe un model pentru America. Joseph Freeman: *The Soviet Worker (Muncitorul sovietic),* Waldo Frank: *Dawn în Russia (Zori în Rusia),* William Z. Foster: *Towards Soviet America (Spre o Americă sovietică),* Kirby Page: *A New Economic Order (O nouă ordine economică),* Harry Laidler: *Socialist Planning (Planificarea socialistă),* Sherwood Eddy: *Russia Today: What Can We Learn From It? (Rusia astăzi: ce putem învăţa de la ea?),* toate publicate în 1932, se adăugau autobiografiei prosovietice de mare succes a lui Lincoln Steffens, care apăruse cu un an înainte, şi anunţau un tratat şi mai influent încă, *The Coming Struggle for Power (Iminenta luptă pentru putere)* al comunistului britanic John Strachey, care a apărut în 1933.[816]

America a fost şi este o societate milenaristă în care aşteptările vanitoase pot cădea cu uşurinţă într-o catastrofală pierdere a credinţei. La începutul anilor '30 au fost emigrări în masă. Când Amtorg, agenţia de comerţ sovietică, a anunţat că se caută 6 000 de muncitori calificaţi, s-au înscris peste 100 000 de americani. Pentru actorul Will Rogers: „Ticăloşii ăia din Rusia, cu adunătura lor de nebuni, au câteva idei grozave. [...] Gândiţi-vă numai la o ţară în care toată lumea merge la muncă." „În zilele noastre, toate drumurile duc la Moscova", declara Steffens; iar

Strachey îi răspundea ca un ecou: „A călători din lumea capitalistă pe teritoriul sovietic înseamnă a trece din moarte în naştere.” Trebuie să analizăm acum ironia macabră şi inconştientă a acestor remarce.

8
Demonii

Chiar în momentul în care intelighenţia americană căuta în Europa totalitaristă susţinere şi îndrumare spirituală în planificarea ordonată, ea se îmbarca de fapt în două decenii de o ferocitate şi dezolare fără precedent – relativismul moral într-o încarnare monstruoasă. La 21 decembrie 1929 Stalin îşi sărbătorise cea de-a cincizecea aniversare, ca stăpân absolut al unei autocraţii pentru care, în termeni de sălbăticie concentrată, nu a putut fi găsită vreo paralelă în istorie. Cu câteva săptămâni înainte, pe când Bursa din New York se prăbuşea, el ordonase colectivizarea forţată a ţăranilor ruşi, operaţie ce a implicat mai multe pierderi materiale decât orice s-ar fi întâmplat în Wall Street, şi un masacru uman la o scară pentru care nicio tiranie de până atunci nu avusese mijloacele fizice necesare, ba nici chiar voinţa de a-l produce. La vremea când John Strachey scria despre evadarea din moartea capitalistă spre a afla naşterea sovietică, această sinistră ispravă de inginerie socială fusese înfăptuită. Muriseră cinci milioane de ţărani; de două ori mai mulţi oameni în lagărele de muncă. De asemenea, la vremea aceea, Stalin căpătase un discipol, un admirator şi un rival în persoana lui Hitler, controlând o autocraţie similară şi planificând sacrificii umane pe altarul ideologiei pe o scară şi mai amplă. Pentru americani, aşadar, era o chestiune de a se muta dintr-o Arcadie zdrobită într-un *pandaemonium* activ. Demonii preluaseră controlul.

La moartea lui Lenin, în 1924, autocraţia lui era desăvârşită şi Stalin, ca secretar general al partidului, o moştenise deja. Tot ce mai rămăsese de făcut era eliminarea rivalilor la puterea absolută. Pentru asta Stalin era bine echipat. Acest fost seminarist şi asasin revoluţionar era pe jumătate gangster, pe jumătate birocrat. Nu avea idealuri; nici concepte ideologice proprii. Conform compozitorului Şostakovici, Stalin voia să fie înalt, cu mâini puternice. Pictorul de curte Nalbadian i-a îndeplinit această

dorinţă fixând unghiul de privire de jos în sus şi înfăţişându-şi stăpânul cu mâinile încrucişate pe burtă; mai mulţi alţi pictori de portrete au fost împuşcaţi.[817] Stalin avea doar 1,62 m înălţime, era slab şi cu faţa ciupită de vărsat. O descriere a lui de la poliţia ţaristă, făcută pe când el avea douăzeci şi doi de ani, nota că al doilea şi al treilea deget de la piciorul său stâng erau lipite; în plus, din cauza unui accident suferit în copilărie, cotul stâng îi era înţepenit şi braţul mai scurt, iar palma stângă considerabil mai groasă decât dreapta. După cum spunea Şostakovici, îşi tot ascundea mâna dreaptă. Buharin, cu doi ani înainte de a fi omorât, spunea că, după părerea lui, Stalin suferea amarnic din pricina acestor infirmităţi şi a unei incapacităţi intelectuale reale ori imaginare. „Această suferinţă este, probabil, trăsătura lui cea mai umană"; dar îl făcea să se răzbune pe oricine ar fi părut mai capabil: „Este ceva diabolic şi inuman în nevoia lui de a se răzbuna pe toată lumea pentru această suferinţă. E un om mărunt, rău; nu, nu un om, ci un diavol."[818] Stalin nu avea pasiunea ideologică a lui Lenin pentru violenţă. Dar era în stare de violenţe nelimitate pentru a-şi atinge scopurile sau chiar fără vreun motiv anume; şi câteodată nutrea sentimente răzbunătoare împotriva unora ani în şir înainte de a-i executa. Şi-a făcut ucenicia în violenţa pe scară largă ca preşedinte al Regiunii Militare a Caucazului de Nord în 1918, când a decis să acţioneze împotriva „specialiştilor săi militari burghezi" pe care îi suspecta de lipsă de entuziasm pentru omoruri. Şeful de Stat Major al regiunii, colonelul Nosovici, relata: „Ordinul lui Stalin era scurt: «Împuşcaţi-i!»... Un mare număr de ofiţeri au fost ridicaţi de Ceka şi împuşcaţi imediat, fără proces."[819] La vremea aceea Stalin se plângea şi de toţi trei comandanţii Armatei Roşii din zonă trimişi lui de Troţki, şi mai târziu i-a purtat pică pentru asta. A pus să fie omorâţi toţi în 1937–1939.[820]

Totuşi imediat după atacul cerebral al lui Lenin şi luând aminte la criticile pe care i le adusese acesta, Stalin a căutat să preia puterea pozând în moderat şi în om cu o orientare de centru. Problema lui era următoarea. Controlând Secretariatul în rapidă extindere, Stalin practic controla deja aparatul de partid şi era în măsură să umple Comitetul Central cu propriii săi oameni. În Politbiuro însă, patru figuri importante stăteau între el şi autocraţia sa: Troţki, cel mai celebru şi mai feroce dintre bolşevici, care controla armata; Zinoviev, care conducea organizaţia de

partid din Leningrad – pe care Stalin, şi atunci şi mai târziu, a urât-o în mod special; Kamenev, care controla organizaţia de partid din Moscova, acum cea mai importantă; şi Buharin, principalul teoretician. Primii trei aveau înclinaţii spre stânga, ultimul spre dreapta, iar modul în care Stalin i-a divizat şi i-a folosit pentru a se distruge între ei şi apoi şi-a însuşit politicile lor după caz – se pare că nu avea niciuna proprie – este un exerciţiu clasic în politica puterii.

Este important să înţelegem că, aşa cum Lenin a fost creatorul noii autocraţii, al instrumentelor sale, precum şi al practicării terorii în masă, tot aşa nu au existat nevinovaţi în rândurile moştenitorilor lui. Toţi erau ucigaşi înrăiţi. Chiar şi Buharin, despre care Lenin spunea că era „moale ca ceara" şi care a fost prezentat ca iniţiator al „socialismului cu faţă umană"[821], era un delator inveterat, „un temnicer al celor mai buni comunişti", după cum era numit cu amărăciune.[822] Zinoviev şi Kamenev erau lideri de partid complet fără scrupule. Troţki, care după căderea sa se recomanda drept un adept al democraţiei de partid şi care a fost descris în mod apoteotic de către discipolul şi hagiograful său Isaac Deutscher ca o sumă a tot ce era mai nobil în mişcarea bolşevică, nu a fost niciodată mai mult decât un sofisticat gangster politic.[823] El a înfăptuit originalul puci din octombrie 1917 şi apoi a măcelărit opozanţii regimului într-o frenezie teribilă. El a fost cel care a ţinut prizonieri copiii şi soţiile ofiţerilor ţarişti, ameninţând să-i împuşte pentru neîndeplinirea ordinelor sovietelor, procedeu transformat curând în sistem. Era la fel de nemilos şi cu cei din tabăra lui, împuşcând comisari şi comandanţi din Armata Roşie care „dădeau dovadă de laşitate" (adică se retrăgeau), aceasta având să devină o practică stalinistă universală; soldaţii erau decimaţi.[824] Troţki adopta întotdeauna linia de acţiune cea mai crudă. A inventat munca obligatorie şi a distrus sindicatele independente. A folosit o brutalitate inimaginabilă în înăbuşirea revoltei marinarilor de la Kronstadt şi chiar se pregătea să recurgă la gaz otrăvitor atunci când aceasta a fost înfrântă.[825] Ca şi Lenin, el se identifica cu istoria şi susţinea că istoria se afla deasupra tuturor convingerilor morale.

Troţki a rămas până la capăt un relativist moral de tipul cel mai periculos. „Problemele de morală revoluţionară", scria el în ultima carte, postumă, „se împletesc cu problemele de tactică şi strategie

revoluţionare."[826] Nu existau noţiuni cum ar fi criteriile morale; doar criterii de eficienţă politică. El spunea că era drept să fie asasinaţi copiii ţarului, cum făcuse el, căci era folositor din punct de vedere politic şi cei care comiseseră fapta reprezentau proletariatul; Stalin însă nu reprezenta proletariatul – el devenise un „exces birocratic" – şi prin urmare nu era drept ca el să-i asasineze pe copiii lui Troţki.[827] Adepţii lui Troţki sunt, desigur, notorii pentru ataşamentul lor faţă de acest cod etic definit în mod subiectiv şi pentru dispreţul faţă de moralitatea obiectivă.

Termenul „troţkist", folosit pentru prima dată ca termen pentru abuz de către Zinoviev, a fost definit în forma sa matură de către Stalin, care a creat distincţia între „revoluţie permanentă" (Troţki) şi „revoluţie într-o singură ţară" (Stalin). De fapt, cu toţii au crezut în revoluţia mondială imediată şi toţi au trecut la consolidarea regimului atunci când aceasta nu s-a produs. Troţki voia să continue să insiste cu industrializarea mai repede decât Stalin, dar amândoi au fost, de la început şi până la sfârşit, oportunişti. Absolviseră la acelaşi abator şi disputa lor era, în esenţă, despre cine ar trebui să fie noul mare preot al acestuia. Dacă ar fi câştigat Troţki, probabil că ar fi fost şi mai setos de sânge decât Stalin. Dar el nu ar fi rezistat: îi lipseau abilităţile necesare supravieţuirii.

Într-adevăr, lui Stalin i-a fost uşor să-l distrugă. Luptele interne sovietice au avut întotdeauna de-a face mai degrabă cu ambiţia şi frica decât cu politicile. Deşi Kamenev şi Zinoviev erau în mare măsură în acord cu linia de stânga a lui Troţki, Stalin a format împreună cu ei un triumvirat pentru a-l împiedica să folosească Armata Roşie ca să regizeze un puci personal. El i-a folosit pe cei doi stângişti pentru a-l doborî pe Troţki şi a fost în stare apoi să-i prezinte pe ei ca violenţi şi impulsivi şi pe el însuşi ca slujitor al moderaţiei. Toate mişcările cruciale au fost făcute în 1923, când Lenin se afla încă în comă. Stalin şi-a încercat puterile în vară, punând OGPU să aresteze o serie de membri de partid pentru „indisciplină" şi convingându-i pe cei doi aliaţi stângişti ai săi să aprobe arestarea primei victime bolşevice importante, Sultan-Galiev (de fapt, Stalin nu l-a omorât decât abia şaisprezece ani mai târziu).[828] Tot timpul el şi-a asigurat pas cu pas susţinători în organizaţiile locale şi în CC.

Troţki a făcut toate greşelile cu putinţă. În timpul vizitei sale din 1920 Bertrand Russell notase deja maliţios contrastul dintre histrionismul şi

vanitatea lui Troţki şi lipsa acestor slăbiciuni la Lenin. O relatare a unui martor ocular despre şedinţa Politbiuroului din 1923–1924 arată că Troţki nu s-a obosit niciodată să-şi ascundă dispreţul faţă de colegii săi, uneori ieşind şi trântind uşa după el sau întorcându-se ostentativ cu spatele şi citind un roman.[829] Desconsidera ideea de intrigă politică şi încă şi mai mult truda ingrată care o însoţea. Nu a încercat niciodată să folosească armata, pentru că punea partidul pe primul loc; dar nu a avut grijă să-şi asigure susţinători nici în partid. Trebuie să fi fost consternat când l-a atacat pentru prima dată pe Stalin în toamna lui 1923 şi a descoperit cât de bine „înşurubat" era acesta. Troţki voia să câştige fără să asude, o greşeală fatală pentru un gangster care nu putea apela din mafie la public. Era adesea fie bolnav, fie plecat; niciodată prezent atunci când trebuia. A pierdut până şi funeraliile de stat ale lui Lenin, o greşeală gravă, căci a fost prima mişcare a lui Stalin pentru restaurarea în viaţa ruşilor a elementului reverenţial care dispăruse în mod atât de trist după distrugerea tronului şi a Bisericii.[830] Curând Stalin a început să reînvie vechile certuri dintre Troţki şi Lenin. La cel de-al XIII-lea Congres al Partidului, din mai 1924, l-a etichetat pe Troţki cu termenul leninist de „fracţionalist". Troţki a refuzat să-şi retragă critica potrivit căreia Stalin căpăta prea multă putere. Dar el nu putea contesta condamnarea de către Lenin a opoziţiei interne şi, ca un om acuzat de erezie de către Inchiziţie, el a fost dezarmat de propria-i credinţă religioasă. „Tovarăşi", a recunoscut el, „niciunul dintre noi nu doreşte să aibă dreptate sau poate avea dreptate împotriva partidului. Partidul are până la urmă dreptate întotdeauna. [...] Ştiu că nu poţi avea dreptate împotriva partidului. Poţi avea dreptate numai cu partidul şi prin partid, căci istoria nu a creat nici o altă cale către înţelegerea a ceea ce este drept."[831] Cum Stalin controla deja partidul, cuvintele lui Troţki au făurit dalta ce avea să-i zdrobească ţeasta şaisprezece ani mai târziu.

Până la sfârşitul lui 1924 Stalin, scoţând castanele din foc cu mâinile lui Kamenev şi Zinoviev, crease erezia „troţkismului" şi o lega de disputele anterioare dintre Troţki şi Lenin, care fusese îmbălsămat şi aşezat în mormântul său apoteotic cu cinci luni în urmă. În ianuarie 1925 Stalin i-a putut smulge astfel lui Troţki controlul armatei cu întreaga aprobare a partidului. Membrii de partid erau informaţi acum că rolul lui Troţki în

Revoluţie fusese cu mult mai mic decât pretindea el şi faţa lui era ştearsă din fotografiile relevante – primul exemplu de rescriere stalinistă a istoriei.[832] Primul înlocuitor al lui Troţki în funcţia de şef al armatei, Frunze, s-a dovedit stângaci; aşa că se pare că Stalin a pus să fie asasinat în octombrie 1925 în cursul unei operaţii pe care medicii îi recomandaseră să n-o facă.[833] Succesorul lui, o creatură ce avea să fie cunoscută mai târziu ca mareşalul Voroşilov, s-a dovedit a fi total supus şi a acceptat infiltrarea rapidă în armată a OGPU, care acum era controlată de Stalin.

Odată distrus Troţki (acesta a fost exclus din Politbiuro în octombrie 1926, din partid în luna următoare, trimis în exil în 1928 şi expulzat din Rusia în 1929; asasinat la ordinul lui Stalin în Mexic, în 1940), Stalin s-a întors asupra aliaţilor săi stângişti. La începutul lui 1925 i-a furat de sub nas lui Kamenev organizaţia de partid moscovită mituindu-l pe adjunctul său, Uglanov. În septembrie i-a adus pe Buharin şi dreapta sa pentru a-l ajuta într-un atac frontal asupra lui Zinoviev-Kamenev, pe care la Congresul Partidului din decembrie i-a înfrânt în mod decisiv. Imediat după aceea, cel mai de încredere şi mai crud acolit al lui Stalin, Molotov, a fost trimis la Leningrad cu o puternică ceată de „grei" din partid pentru a zdrobi aparatul de partid al lui Zinoviev şi a-l prelua – în esenţă, aceleaşi metode, dar la o scară mai mare, pe care le folosea Al Capone ca să-şi extindă teritoriul în Chicago cam la aceeaşi vreme.[834] Înfricoşat, Zinoviev şi-a unit forţele cu Troţki, omul la distrugerea căruia ajutase. Dar era prea târziu: au fost amândoi excluşi imediat din partid, iar la al XV-lea Congres al Partidului din decembrie 1926, protestul lui Kamenev a fost înăbuşit de numeroşii stalinişti instruiţi cu grijă care îngroşau acum rândurile partidului. Imitându-l în mod conştient pe Lenin, Stalin s-a întors în mod deschis împotriva foştilor săi aliaţi: „Destul, tovarăşi, trebuie să punem capăt acestui joc. Discursul lui Kamenev este cel mai mincinos, mai ipocrit, mai ticălos şi mai potlogăresc dintre toate discursurile opoziţiei rostite de la această tribună."[835]

În momentul în care stânga a fost înfrântă şi dezarmată, Stalin a început să adopte politica ei de a presa ţăranii să grăbească industrializarea, pregătind astfel mijloacele prin care să zdrobească dreapta şi pe Buharin. Marea înfruntare a avut loc la 10 iulie 1928 la o

şedinţă a Comitetului Central, când Buharin a susţinut că deşi culacul în sine nu era o ameninţare – „putem să-l doborâm cu mitraliera” – colectivizarea forţată ar uni toţi ţăranii împotriva guvernului. Stalin l-a întrerupt cu sinistră cucernicie: „Un vis cumplit, dar Dumnezeu e milostiv!”[836] Dumnezeu, poate; nu şi secretarul general. În ziua următoare, un Buharin speriat, vorbind în numele aliaţilor săi Rîkov, şeful oficial al guvernului, şi Tomski, docilul lider „sindical”, a avut o întâlnire secretă cu Kamenev şi s-a oferit să formeze un front comun pentru a-l opri pe Stalin. Îşi dădea seama acum, spunea el, că pe Stalin nu îl interesa în primul rând politica, ci doar puterea: *„El* o să ne sugrume. E un intrigant lipsit de principii care subordonează totul setei lui de putere. Îşi poate schimba oricând teoriile pentru a scăpa de cineva. [Este] Genghis Han!” Se pare că a crezut că Iagoda, de la OGPU, li se va alătura; dar fusese greşit informat.[837] Niciunul dintre aceşti bărbaţi neliniştiţi nu avea în organismele de partid importante suportul numeric necesar pentru un vot împotriva lui Stalin; nici mijloacele, sub forma unor oameni înarmaţi şi instruiţi, pentru a-l înlătura prin forţă; nici priceperea şi hotărârea – de care el dăduse dovadă din plin – pentru a-l distruge prin intrigi. În 1929 se terminase cu ei: Rîkov a fost demis din postul de prim-ministru, Tomski dat jos de la conducerea sindicatelor şi amândoi, plus Buharin, forţaţi să îşi recunoască public greşelile (Kamenev şi Zinoviev o făcuseră deja). Acum puteau fi judecaţi şi omorâţi în linişte.

Stalin începuse deja să perfecteze punerea în scenă a terorii. Inspirându-se din amintirile lui seminariste, a aranjat şedinţe de partid pentru a regiza un îndelung repetat dialog antifonic între el şi acoliţii săi, în care el propunea moderaţie în tratamentul aplicat „duşmanilor” partidului şi acoliţii insistau pentru severitate. Astfel, cerând cu reticenţă expulzarea lui Troţki şi Zinoviev, Stalin spunea că el fusese împotriva acesteia până atunci şi că fusese „înjurat” de „bolşevicii cinstiţi” pentru că dăduse dovadă de prea multă indulgenţă. Acoliţii: „Da – şi încă vă mai înjurăm pentru asta.”[838] În mai-iulie 1929 Stalin a pus în scenă primul dintre procesele sale spectacol, împotriva unor ingineri de mine din Donbass acuzaţi de sabotaj. Scenariul a fost scris de I.G. Evdokimov, un înalt funcţionar OGPU, o creaţie a lui Stalin, şi unul din rolurile principale l-a avut fiul în vârstă de doisprezece ani al unuia dintre

acuzaţi, care şi-a denunţat tatăl şi a cerut executarea lui.[839] Adevăratul şef al OGPU, Menjinski, s-a opus acestui proces şi la fel au făcut şi câţiva membri al Politbiuroului.[840] Dar a fost ultima dată când Stalin a întâmpinat o opoziţie autentică din interiorul poliţiei secrete sau al mecanismului securităţii. Spre sfârşitul anului el a ordonat împuşcarea înaltului funcţionar OGPU Iakov Bliumkin, primul membru de partid executat pentru un delict intrapartid.[841]

De atunci încolo procesele s-au desfăşurat exact aşa cura le-a plănuit Stalin, până la ultima scenă de indignare în masă, ca o gigantică producţie a cineastului sovietic Serghei Eisenstein. În timpul procesului „partidului industrial" din anul următor, galeria striga, la intervale stabilite cu grijă, „Moarte sabotorilor!" şi pe străzile din preajmă mii de muncitori mărşăluiau strigând „Moarte, moarte, moarte!"[842] În 1929 Stalin crease termenul generic de *Stahtitî* (sabotori) pentru toţi cei pe care voia să-i distrugă. După cum spunea el, *„Stahtitî* pândesc acum în toate ramurile industriei noastre. Mulţi, dar nici pe departe toţi, au fost prinşi [...] sabotajul este cu atât mai important pentru că este legat de capitalul internaţional. Sabotajul burghez este un semn neîndoielnic că elementele capitaliste îşi adună forţele pentru noi atacuri asupra Uniunii Sovietice."[843] Se apropia cu paşi repezi de momentul în care nu mai trebuia decât să pomenească o listă de nume Comitetului Central şi primea pe loc instrucţiunile: „Arestaţi, judecaţi, împuşcaţi!"[844]

În timp ce întărea vânătoarea de vrăjitoare şi alimenta paranoia şi isteria, Stalin îşi construia propria apoteoză ca moştenitor al zeificatului Lenin. Încă din 1924–1925, Iuzovka, Iuzovo şi Ţariţîn au devenit Stalino, Stalinski, Stalingrad; serbările consacrate împlinirii a cincizeci de ani, la sfârşitul lui 1929, au fost însă cele ce au marcat începutul nu numai al guvernării personale nestingherite a lui Stalin, ci şi al cultului lui Stalin în plenitudinea lui sinistră, cu denumiri precum Stalinabad, Stalin-Aul, Staliniri, Stalinissi, Stalino, Stalinogorsk, Stalinsk, Muntele Stalin răsărind pe toată întinderea Imperiului Sovietic şi cu apariţia litaniilor staliniste: Omul de Oţel, Bolşevicul de Granit, Leninistul de Aramă, Soldatul de Fier, Geniul Universal[845], o formă de adorare a conducătorului care amintea de faraonii egipteni. În timp ce guvernarea sovietică devenea mai hieratică şi liturgică în aparenţă şi mai terorizantă în esenţă, „ştiinţa"

sovietică a păşit în iraţional, grupări cvasireligioase de „gânditori de frunte”, cunoscuţi după caz sub numele de Geneticieni, Teleologi, Mecanicişti şi Dialecticieni – şi mai erau mulţi alţii – luptându-se să câştige aprobarea lui Stalin pentru teoriile lor atotcuprinzătoare despre progresul fizic.[846] Unii dintre experţii de la curtea lui Stalin erau pregătiţi să susţină că, sub conducerea „Omului de Oţel” voinţa umană putea depăşi orice, şi ceea ce până atunci fusese privit drept legi ale naturii sau ale economiei putea fi suspendat. După spusele unuia dintre economiştii săi, S.G. Şumilin, „sarcina noastră nu este de a studia economia, ci de a o schimba. Nu suntem îngrădiţi de nicio lege”[847].

Pe acest fundal de iraţionalitate, şi prin urmare emancipat de orice sistem economic sau moral, şi-a desfăşurat Stalin colosalul exerciţiu de inginerie socială, distrugerea ţărănimii ruse independente. După cum am văzut, ţăranii fuseseră cei care au făcut posibil puciul lui Lenin; şi care mai târziu, sfidându-l, i-au impus capitularea pe care a ascuns-o sub eufemismul de Noua Economie Politică. În numele continuităţii leninismului şi al NEP, Stalin distrusese stânga în anii 1924–1928. Dar acum sosise timpul cumplitei răzbunări pe mulţimile rurale care umiliseră puterea sovietică.

Ceea ce a făcut Stalin acum nu avea nicio bază teoretică nici în marxism, nici în nimic altceva. Avea însă o anumită logică monstruoasă. Nu există punct de echilibru într-un stat care se autosocializează. Trebuie să meargă fie înainte, fie înapoi. Dacă nu merge înainte, forţa sistemului de piaţă, care exprimă anumite instincte omeneşti primare de schimb şi acumulare, se va reafirma mereu, şi capitalismul îşi va face din nou apariţia. Atunci, statul socialist embrionar se va prăbuşi. Ca socialismul să meargă înainte, el trebuie să insiste în continuare pe industrializarea pe scară largă. Asta înseamnă mai multă hrană pentru muncitori; şi mai multă hrană la export pentru a obţine bani de investiţii de capital. Pe scurt, ţăranii trebuie să plătească pentru progresul socialist. Şi cum ei nu sunt dispuşi să plătească de bunăvoie, trebuie folosită forţa, în cantităţi tot mai mari, până când voinţa lor este înfrântă şi dau ceea ce li se cere. Aceasta e logica amară a puterii socialiste pe care Stalin a deprins-o în anii ’20: nu exista un punct de echilibru stabil între o întoarcere la capitalism şi folosirea nelimitată a forţei.[848]

Această logică reprezenta un contrapunct sinistru la etapele succesive ale distrugerii de către Stalin a opozanţilor săi de stânga sau dreapta. Troţki, Zinoviev şi Kamenev susţinuseră întotdeauna că ţăranul nu avea să predea niciodată destule alimente de bunăvoie şi că trebuia obligat iar, dacă era nevoie, zdrobit. Stalin i-a îndepărtat, folosind argumentul că plănuiseră să „jefuiască ţărănimea", care era „aliatul clasei muncitoare" şi nu trebuia supusă la „o presiune crescândă."[849] Recolta din 1927 a fost însă săracă şi acesta a constituit momentul în care a început să opereze logica socialismului. Ţăranii stocau toată hrana pe care o aveau; nu voiau să ia banii de hârtie ai guvernului, cu care nu puteau cumpăra nimic folositor. Astfel, comunismul lui Lenin, bazat pe teoria sprijinirii celor 76,7 milioane de „ţărani mijlocii" şi a celor 22,4 milioane de „ţărani săraci" împotriva celor 5 milioane de „culaci" (de fapt aceste distincţii nu puteau fi făcute decât pe hârtie; toţi ţăranii urau guvernul), a căzut.[850]

În ianuarie 1928, fără alimente la oraş, fără exporturi de cereale şi într-o criză din ce în ce mai mare de valută străină, Stalin şi-a dezlănţuit primele atacuri asupra ţăranilor, trimiţând 300 000 de activişti de partid în sate, o repetare a procesului de expropriere folosit în 1918. S-au raportat curând atrocităţi, înveşmântate în sintagme precum „competiţie între cooperativele agricole", „încălcări regretabile ale legalităţii sovietice", „alunecarea în metodele comunismului de război", „greşeli administrative" şi aşa mai departe. Şi mai sinistră era tendinţa crescândă a purtătorilor de cuvânt ai lui Stalin de a băga toţi ţăranii în aceeaşi oală. Molotov vorbea de obligarea „ţăranului de mijloc să se cuminţească"; Mikoian acuza „ţăranul sărac" că s-ar fi aflat „sub influenţă culăcească". În 1928 s-au raportat aproximativ 1 400 de „acte teroriste" comise de ţărani (adică rezistenţă la confiscarea de alimente prin forţă armată). Un culac prins cu o puşcă a remarcat ironic: „Deci la asta se reduce războiul claselor." Registrele regiunii Smolensk, capturate de nazişti şi publicate mai târziu, ne dau singura posibilitate de a cunoaşte, prin documente nefiltrate, clocotitoarea agonie a ţăranilor. Pentru prima dată Stalin a folosit cuvântul „lichidaţi" referindu-se la „prima campanie serioasă a elementelor capitaliste din sate împotriva puterii sovietice". Oricine crede că politica se poate face fără neplăceri, a remarcat el cinic, „nu e un marxist, ci un prost".[851]

Dar furtul alimentelor de la ţărani i-a determinat să semene mai puţin, şi recolta din 1928 a fost şi mai proastă. În toamna lui 1928 nevoia lui Stalin de valută era disperată, după cum ştim din ceva complet diferit, vânzările secrete pe scară largă de comori de artă ruseşti în Occident. În noiembrie 1928, conform spuselor unuia dintre curatorii Ermitajului din Leningrad, Tatiana Cernavina, „ni s-a ordonat ca în timpul cel mai scurt posibil să organizăm întreaga colecţie a Ermitajului «pe principiile formaţiilor sociologice»... Şi ne-am apucat să fărâmiţăm o colecţie pentru crearea căreia fuseseră necesari mai bine de o sută de ani”[852]. Picturile au ajuns la milionari din lumea largă. Cel mai mare cumpărător a fost Andrew Mellon, care în 1930–1931 a cumpărat cu 6 654 053 de dolari douăzeci şi unu de tablouri, între care cinci Rembrandt, un Van Eyck, două Franz Hals, un Rubens, patru Van Dyck, două Rafael, un Velasquez, un Botticelli, un Veronese, un Chardin, un Tiziano şi un Perugino – probabil cea mai mare comoară transportată vreodată în bloc şi atât de ieftin. Toate au ajuns în Galeria Naţională din Washington, creată practic de Mellon. Una din marile ironii ale acestei perioade este că, într-un moment în care inteligenţia îl jupuia pe Mellon pentru evaziune fiscală şi compara mersul lin al economiei planificate sovietice cu criza din America, el exploata în secret nevoile disperate ale liderilor sovietici pentru a pune bazele uneia dintre cele mai frumoase colecţii publice din America.[853] Valoarea în dolari a achiziţiilor lui Mellon ajungea la o treime din toate exporturile sovietice în SUA înregistrate oficial în 1930.

Printr-o ironie şi mai înspăimântătoare, exemplul întreprinderii de succes din America a fost ceea ce l-a făcut în cele din urmă pe Stalin să-şi abandoneze politica epuizantă de extorcare a grânelor de la ţăranii independenţi şi să-i bage pe toţi cu forţa în gospodării colective. Până atunci Stalin negase mereu că gospodăriile colective şi cooperativele erau diferite, descriind gospodăria colectivă ca pur şi simplu „tipul cel mai pronunţat de cooperativă de producţie”[854]. Ca atare, era o instituţie voluntară. Dar în 1928 Stalin a auzit de marea fermă Campbell din Montana, care acoperea peste 30 000 de hectare, cel mai mare producător individual de cereale din lume.[855] A hotărât să întemeieze astfel de „fabrici de grâne” în Rusia, la o scară uriaşă. În acelaşi an, a fost comasată

una de 150 000 de hectare în Caucaz. Această unitate era echipată cu 300 de tractoare, iar tractorul (ca opus plugurilor de lemn, din care în octombrie 1927 încă se mai foloseau 5,5 milioane în Rusia) a devenit pentru Stalin un simbol al viitorului, aşa cum fusese electricitatea pentru Lenin. Şi-a pus oamenii să-i acuze pe culaci de o campanie antitractoare, spunând că răspândeau zvonuri despre „anticristul venind pe pământ călare pe un cal de oţel", despre vaporii de benzină „otrăvind" solul şi despre zicătorile de pe Volga: „Tractorul sapă adânc, pământul se usucă tot". De fapt, ţăranii mai bogaţi erau cei care cumpărau tractoare îndată ce şi le permiteau. Impunerea de către Stalin a ceea ce el numea „coloane de tractoare" şi „staţii de tractoare" asupra colectivelor a dus la ceea ce unul dintre puţinii observatori independenţi descria drept „tratare neglijentă a utilajelor pe toate terenurile naţionalizate" şi „flote întregi de tractoare stricate" care „pătează peisajul Rusiei".[856] Acest lucru era însă caracteristic pentru ignoranţa lui Stalin privind ceea ce se petrecea cu adevărat în satele ruseşti – ignoranţă împărtăşită, desigur, şi de Lenin la vremea lui. După spusele lui Hruşciov, Stalin era „izolat de popor şi nu se ducea niciodată nicăieri. [...] Ultima dată când a vizitat un sat a fost în ianuarie 1928."[857] Întreaga operaţiune gigantică de colectivizare, implicând aproximativ 105 milioane de oameni, a fost condusă din biroul lui Stalin de la Kremlin.

Nu că s-ar fi făcut cine ştie ce planificare deliberată şi raţională. Dimpotrivă. Opinia împotriva folosirii forţei pentru a-i aduce pe ţărani în ferme de stat fusese privită întotdeauna ca inatacabilă. Ea se baza pe afirmaţia lui Engels din *Chestiunea ţărănească în Franţa şi Germania* (1894): „Când vom câştiga puterea de stat, nu vom încerca să ni-i apropiem pe ţăranii săraci prin forţă." Lenin cita adesea acest pasaj. Până şi Troţki vorbise despre „acord", „compromis" şi „tranziţie treptată". La 2 iunie 1929 *Pravda* încă mai insista: „Nici teroare, nici deculacizare, ci o ofensivă socialistă pe calea NEP-ului."[858] Hotărârea de a colectiviza prin forţă a fost luată brusc, fără niciun fel de dezbatere publică, în ultimele săptămâni din 1929. A fost tipic pentru modul în care căutarea Utopiei face o mână de oameni să atace dintr-odată o societate care se formează de secole, să trateze oamenii ca pe nişte furnici şi să le calce cuiburile în picioare. Fără nicio avertizare, Stalin a chemat la „o ofensivă cât se poate

de puternică împotriva culacului... Trebuie să-i zdrobim pe culaci, să-i eliminăm ca clasă... Trebuie să-i lovim pe culaci atât de tare încât să nu se mai poată ridica vreodată în picioare... Trebuie să frângem rezistenţa acestei clase în luptă deschisă." La 27 decembrie 1929, el a declarat război cu sloganul „Să lichidăm culacii ca clasă!"[859] Era unda verde pentru o politică de exterminare, cu mai bine de trei ani înainte de venirea la putere, a lui Hitler, cu doisprezece ani înainte de ordonarea „Soluţiei Finale".

Colectivizarea a fost o calamitate cum nu mai cunoscuse ţărănimea nicăieri de la Războiul de Treizeci de Ani din Germania. Agenţia organizatoare a fost OGPU, dar s-a folosit orice instrument aflat la îndemână. Ţăranii mai săraci erau încurajaţi să prade casele culacilor deposedaţi şi să-i vâneze pe câmpuri. Dar curând „culac" a ajuns să însemne orice ţăran care se opunea colectivizării, şi comunităţi întregi de ţărani rezistau cu disperare. Erau înconjurate de unităţi de poliţie şi militare ce foloseau metode pe care Hitler le-a imitat în amănunt când îi înconjura pe evrei şi îi împuşca sau îi urca forţat în camioane ca să-i deporteze. Deutscher, călătorind prin Rusia, a întâlnit un colonel OGPU care plângea, spunând: „Sunt un bolşevic vechi. Am activat în ilegalitate împotriva ţarului şi apoi am luptat în războiul civil. Am făcut toate astea ca acum să înconjur satele cu mitraliere şi să le ordon oamenilor mei să tragă fără discriminare în mulţimea de ţărani? O, nu, nu, nu!"[860] Violenţa pe scară largă a început la sfârşitul lui 1929 şi a continuat până la sfârşitul lui februarie 1930, moment în care numărul gospodăriilor colectivizate sărise la aproximativ 30%. Deranjat de dimensiunile rezistenţei, Stalin şi-a schimbat brusc politica într-un articol în *Pravda* din 2 martie 1930: „Nu se pot crea ferme colective prin violenţă – ar fi stupid şi reacţionar." Dar jumătate din colective au votat atunci să se deznaţionalizeze în câteva săptămâni, şi la începutul verii el îşi reluase politica „stupidă şi reacţionară" a forţei, de data asta ducând-o până la amarnicul ei sfârşit.[861]

Rezultatul a fost ceea ce marele savant marxist Leszek Kolakowski a numit „probabil cea mai masivă operaţiune armată condusă vreodată de un stat împotriva propriilor cetăţeni"[862]. Numărul ţăranilor împuşcaţi efectiv de către regim nu este cunoscut încă şi s-ar putea să nu se descopere nici chiar când, şi dacă, cercetătorii vor avea acces vreodată la

arhivele sovietice. Churchill spunea că, la Moscova, în august 1942, Stalin i-a spus nonşalant că „se rezolvase" cu „zece milioane de ţărani".[863] După estimările unui studiu, în afară de ţăranii executaţi de OGPU sau omorâţi în lupte, între 10 şi 11 milioane au fost transportaţi în Rusia nord-europeană, în Siberia şi în Asia Centrală; dintre aceştia o treime au ajuns în lagăre de concentrare, o treime în exil intern şi o treime au fost executaţi sau au murit pe drum.[864]

Ţăranii care au rămas au fost deposedaţi de proprietăţile lor, oricât de mici, şi minaţi în „fabricile de grâne". Pentru a-i împiedica să migreze la oraş, s-a introdus un sistem de paşapoarte interne, şi orice schimbare de domiciliu fără aprobare oficială era pedepsită cu închisoarea. Ţăranii nu aveau dreptul la paşapoarte deloc. Astfel, ei erau legaţi de pământ, *glebae adscripti,* ca în ultimele etape ale Imperiului Roman sau în epoca iobăgiei. Sistemul era mai sever decât în cele mai negre perioade ale autocraţiei ţariste şi nu a devenit mai relaxat până în anii '70.[865]

Rezultatul era previzibil: ceea ce a fost catalogat drept „poate singurul caz de foamete creată exclusiv de om din istorie"[866]. Decât să-şi predea grânele, ţăranii preferau să le dea foc. Şi-au distrus însămânţările. Au măcelărit 18 milioane de cai, 30 de milioane de vite (45% din total), 100 de milioane de oi şi capre (două treimi din total). Până şi conform cifrelor din istoria sovietică oficială, producţia şeptelului a fost în 1933 doar 65% din nivelul celei din 1913, animalele de tracţiune au scăzut cu peste 50%, iar puterea totală de tracţiune, cu tractoare cu tot, nu a depăşit nivelul din 1928 decât abia în 1935.[867] În ciuda foametei din 1932–1933, Stalin a reuşit să menţină nişte exporturi de cereale pentru a plăti utilajele importate, inclusiv cele pentru echiparea noilor sale fabrici de armament. Costul în vieţi omeneşti a fost cumplit. Studiul demografic al lui Iosif Diadkin, „Evaluarea morţilor nenaturale în rândurile populaţiei URSS în 1927–1958", care a circulat în *samizdat* la sfârşitul anilor '70, arată că în perioada colectivizării şi a „eliminării claselor", 1929–1936, 10 milioane de bărbaţi, femei şi copii au murit din cauze nenaturale.[868]

Refeudalizarea ţărănimii sovietice, care constituia pe atunci trei sferturi din populaţie, a avut un efect catastrofal asupra moralului activiştilor comunişti care au realizat-o. După cum spunea Kolakowski: „Întregul partid a devenit o organizaţie de schingiuitori şi opresori.

Nimeni nu era nevinovat, şi toţi comunişţii erau complici în constrângerea societăţii. Astfel, partidul a căpătat o nouă specie de unitate morală şi s-a înscris pe un drum fără întoarcere."[869] Exact acelaşi lucru avea să se întâmple cu naţional-socialiştii germani câţiva ani mai târziu: Stalin a fost cel care i-a arătat calea lui Hitler. Toată lumea din partid ştia ce se întâmpla. Buharin bombănea în cercuri private că „anihilarea în masă a unor bărbaţi, femei şi copii complet lipsiţi de apărare" îi obişnuia pe membrii de partid cu violenţa şi supunerea brută, transformându-i „în zimţi ai unei maşinării înfiorătoare".[870] O singură persoană însă a protestat deschis în faţa lui Stalin. Cea de-a doua soţie a sa, Nadejda, îl părăsise în 1926 împreună cu cei doi copii mai mici, Vasili şi Svetlana. Stalin a convins-o să se întoarcă, dar a pus să fie supravegheată de OGPU şi, când ea s-a plâns, a aflat cine îi fuseseră informatorii şi a ordonat să fie arestaţi. La 7 noiembrie 1932, de faţă cu martori, ea i-a reproşat vehement tratamentul aplicat ţăranilor, apoi s-a dus acasă şi s-a împuşcat. Era a doua dramă familială – primul său fiu, Iakov, încercase să se sinucidă din disperare în 1928 – iar Svetlana scria mai târziu: „Cred că moartea mamei mele, pe care el a luat-o ca pe o trădare personală, i-a curăţat sufletul de ultimele vestigii de căldură umană."[871]

Reacţia lui Stalin a fost să pună OGPU să preia organizarea gospodăriei sale; OGPU îi angaja şi pregătea servitorii, îi supraveghea mâncarea şi controla orice acces la persoana sa.[872] El acţiona acum nu prin organele normale de partid sau de guvern, ci prin secretariatul său personal, o excrescenţă a fostului Secretariat de partid; şi prin aceasta el a creat o poliţie secretă personală în cadrul celei oficiale, numită Departamentul Politic Special Secret al Securităţii Statului.[873] Astfel învăluit, se simţea invulnerabil; cu siguranţă ceilalţi aşa îl simţeau. Deşi starea Rusiei era atât de disperată în 1932 încât regimul lui Stalin a ajuns la un pas de prăbuşire, cum se întâmplase şi cu cel al lui Lenin la începutul lui 1921, nimeni nu a încercat măcar să-l omoare.

Cât despre planificare, fluturată ca un model pentru lumea întreagă, ea era în esenţă un exerciţiu pe hârtie. Niciuna dintre cifrele ei nu s-a verificat vreodată în mod independent, din 1928 până astăzi. Verificările de bilanţuri nonguvernamentale, care sunt un element esenţial al oricărui

stat constituţional supus legii, nu există în Uniunea Sovietică. Era ceva putred de la bun început în Primul Plan Cincinal. El a fost aprobat de către Comitetul Central în noiembrie 1928, adoptat oficial în mai 1929 şi apoi declarat operativ în mod retroactiv începând din octombrie 1928! Cum de la sfârşitul lui 1929 întreaga ţară era întoarsă cu susul în jos de către hotărârea bruscă de a colectiviza agricultura, Planul din 1928 (presupunând că existase vreodată) a devenit complet irelevant. Totuşi în ianuarie 1933, luna în care a venit Hitler la putere, Stalin a anunţat dintr-odată că fusese îndeplinit în patru ani şi jumătate, cu „maximum de depăşiri" în multe aspecte.[874]

Planul, fluturat în faţa sofisticatei societăţi occidentale ca un model de proces civilizat, era de fapt o fantezie barbară. Rusia e o ţară bogată, cu resurse şi o varietate de materii prime neegalate nicăieri în lume. Regimul sovietic a moştenit o populaţie crescândă şi o bază industrială în expansiune rapidă. După cum Germania wilhelmină ghicise, nimic nu putea împiedica Rusia să devină una dintre cele mai mari, curând *cea* mai mare putere industrială de pe glob. Politicile lui Lenin şi, încă şi mai mult, ale lui Stalin – sau mai degrabă seria de expediente grăbite ce treceau drept politică – au avut efectul net de a încetini această expansiune inevitabilă, tot aşa cum politicile Lenin-Stalin au adus prejudicii enorme, şi în acest caz permanente, agriculturii înfloritoare a Rusiei.

Dar un progres s-a făcut. Mari proiecte au fost îndeplinite. S-au făcut Barajul de la Nipru în 1932; uzina de tractoare de la Stalingrad; fabrica de oţel din Magnitogorsk, în Urali; bazinul carbonifer Kuzneţk din Siberia; Canalul Baltica-Marea Albă – şi multe altele. Unele dintre ele, precum canalul, au fost construite în întregime sau parţial prin muncă de sclavi. După cum am văzut, folosirea sclavilor politici fusese un element al regimului leninist – deşi iniţial un element minuscul – din primele sale luni. Sub Stalin sistemul s-a extins, la început încet, apoi cu o viteză înfricoşătoare. Odată pornită colectivizarea, în 1930–1933, populaţia lagărelor de concentrare a crescut la 10 milioane şi după începutul lui 1933 nu a mai scăzut sub această cifră până mult după moartea lui Stalin. Printre industriile care foloseau în mod regulat forţa de muncă gratuită pe scară largă se numărau mineritul, industria forestieră, agricultura

industrială şi transportul – în special construirea de canale, căi ferate, aeroporturi şi şosele. OGPU negocia afaceri cu astfel de forţă de muncă cu diferite agenţii guvernamentale în exact acelaşi mod în care SS-ul nazist avea să angajeze astfel de muncitori la Krupp, I.G. Farben şi alte firme germane. La marele Canal Baltica-Marea Albă, una din piesele de rezistenţă ale lui Stalin, au fost folosiţi 300 000 de sclavi.[875] Forţa de muncă gratuită a încetat să fie un fenomen marginal, ca pe vremea lui Lenin, şi a devenit o parte importantă şi integrantă a economiei staliniste, OGPU administrând zone întinse din Siberia şi Asia Centrală.[876]

Se pare că rata mortalităţii în lagărele de muncă totalitare a fost de aproximativ 10% pe an, judecând după cifrele furnizate de germani.[877] S-ar putea ca în Rusia să fi fost mai mare, pentru că atât de multe dintre lagăre erau situate în regiunile arctice şi subarctice. În orice caz nevoia de a menţine forţa de muncă neplătită a fost neîndoielnic unul dintre motivele principale ale nenumăratelor arestări de muncitori nemembri de partid în anii 1929–1933. Erau înscenate periodic procese, precum cel al menşevicilor din martie 1931 sau cel al inginerilor de la Metro-Vic din aprilie 1933. Aceste evenimente larg mediatizate, care au dezvăluit cât se poate de detaliat existenţa unei serii de conspiraţii diabolice, fiecare o mică parte dintr-o conspiraţie uriaşă împotriva regimului şi a poporului rus, erau necesare pentru a crea xenofobia şi isteria fără de care statul stalinist nu ar fi putut nicidecum să rămână întreg. Dar, bineînţeles, ele erau doar o fracţiune măruntă a procesului, raţiunea publică fundamentală pentru arestările şi dispariţiile care aveau loc în toată ţara la o scară fără precedent.

Majoritatea „proceselor" nu erau făcute publice, deşi adeseori implicau grupuri mari de oameni, stabilite în funcţie de ocupaţie. Mulţi nici nu erau vreodată judecaţi. Natura arbitrară a arestărilor era esenţială pentru a crea climatul de teamă care, alături de nevoia de forţă de muncă, era motivul principal al terorii generalizate. Un funcţionar din OGPU i-a mărturisit corespondentului lui *Manchester Guardian* la Moscova că au fost arestaţi oameni nevinovaţi: normal – altfel nimănui nu i-ar mai fi frică. Dacă oamenii, spunea el, ar fi arestaţi numai pentru delicte specifice, toţi ceilalţi s-ar simţi în siguranţă şi astfel ar deveni apţi de trădare.[878] Dar în afară de asta, pare să nu fi existat nici urmă de logică ori

sens în multe cazuri. Un bătrân bolşevic îşi aminteşte cazul unui energetician care, în decurs de optsprezece luni, a fost arestat, condamnat la moarte, graţiat, trimis într-un lagăr, eliberat, reabilitat şi în cele din urmă decorat, totul, se pare, fără niciun motiv.[879] Dar majoritatea covârşitoare a celor arestaţi şi-au petrecut tot restul vieţii în lagăre.

În lumea din afara, amploarea tiraniei lui Stalin – sau chiar simpla ei existenţă – nu era nici măcar sesizată. Cea mai mare parte a celor care călătoreau în Rusia erau fie oameni de afaceri, nerăbdători să negocieze şi fără nicio dorinţă de a verifica ori critica lucruri care nu-i priveau, fie intelectuali care veneau să admire şi, mai mult, să creadă. Dacă declinul creştinismului a creat fanaticul politic modern – şi crimele lui – evaporarea credinţei religioase în lumea educată a lăsat în minţile intelectualilor occidentali un gol uşor umplut de către superstiţia laică. Nu există altă explicaţie pentru credulitatea cu care oamenii de ştiinţă, obişnuiţi să evalueze probele, şi scriitorii, a căror funcţie nu era alta decât să studieze şi să critice societatea, au luat de bună cea mai grosolană propagandă stalinistă Aveau nevoie să creadă; voiau să fie păcăliţi.[880] Astfel, Amabel Williams-Ellis a scris o introducere la o carte despre construirea Canalului de la Marea Albă, atât de sfâşietor descrisă mai târziu de Alexandr Soljeniţîn, care conţine fraza: „Această poveste a realizării unei delicate lucrări de inginerie, în mijlocul pădurilor virgine, de către zeci de mii de duşmani ai poporului, ajutaţi – sau ar trebui să spunem păziţi? – de numai treizeci şi şapte de ofiţeri OGPU, este una dintre cele mai interesante care s-a publicat vreodată." Sidney şi Beatrice Webb spuneau despre acelaşi proiect: „E plăcut să te gândeşti că a fost exprimată oficial cea mai călduroasă apreciere a succesului OGPU, nu numai în realizarea unei mari opere de inginerie, ci şi în obţinerea unui triumf în regenerarea umană." Harold Laski ridica în slăvi închisorile sovietice pentru că permiteau condamnaţilor să ducă „o viaţă împlinită şi demnă"; Anna Louise Strong nota: „Lagărele de muncă şi-au câştigat o înaltă reputaţie pe tot întinsul Uniunii Sovietice ca locuri unde zeci de mii de oameni au fost reeducaţi." „Atât de bine cunoscută şi eficientă este metoda sovietică de reeducare a fiinţelor omeneşti", adăuga ea, „încât acum uneori infractorii cer ei înşişi să fie primiţi." În timp ce în Marea Britanie, scria George Bernard Shaw, un om intră la închisoare ca o fiinţă

omenească şi iese un infractor, în Rusia el intră „ca un infractor şi va ieşi ca un om obişnuit, numai că e greu să-l faci să mai iasă. Din câte am dedus, pot sta oricât doresc."[881]

Foametea din 1932, cea mai cruntă din istoria Rusiei, a fost, practic, necunoscută. În punctul ei culminant, biologul Julian Huxley, aflat în vizită, a găsit „un nivel de sănătate fizică şi generală mai degrabă superior celui ce putea fi văzut în Anglia". Shaw şi-a aruncat toate proviziile de alimente pe fereastra trenului înainte de a trece graniţa rusă, „convins că nu existau niciun fel de lipsuri în Rusia". „Unde vedeţi voi penurie de hrană?" întreba el, privind în jurul său în restaurantul din Moscova destinat exclusiv străinilor.[882] El scria: „Stalin a obţinut o producţie la o scară ce părea imposibilă acum zece ani, aşa că îmi scot pălăria în faţa lui." Dar Shaw şi însoţitoarea sa, Lady Astor, ştiau despre deţinuţii politici, de vreme ce ea i-a cerut clemenţă lui Stalin în numele unei femei care dorea să plece la soţul ei în America (Stalin a dat-o imediat pe mâna OGPU) şi l-a întrebat: „Cât mai aveţi de gând să continuaţi să omorâţi oameni?" Când el a răspuns: „Cât o să mai fie necesar", ea a schimbat subiectul şi l-a rugat să-i găsească o bonă rusoaică pentru copiii ei.[883]

Aprecierile despre Stalin scrise în 1929–1934 constituie o lectură ciudată. H.G. Wells spunea că nu întâlnise „niciodată un om mai candid, mai drept şi mai cinstit [...] nimeni nu se teme de el şi toţi au încredere în el". Soţii Webb susţineau că avea mai puţină putere decât un preşedinte american şi nu făcea decât să acţioneze conform ordinelor Comitetului Central şi al Prezidiului. Hewlett Johnson, decan de Canterbury, spunea despre el că îşi conduce „poporul pe noi şi necunoscute căi ale democraţiei". Ambasadorul american, Joseph E. Davies, relata că el „insistase asupra liberalizării constituţiei" şi „plănuia votul secret şi universal real". „Ochiul lui căprui este extrem de înţelept şi de blând", scria el. „Unui copil i-ar plăcea să-i stea în poală, iar un câine s-ar gudura pe lângă el." Emil Ludwig, celebrul biograf popular, găsea că era un om „în grija căruia aş încredinţa oricând educaţia copiilor mei". Fizicianul J.D. Bernal îi lăuda atât „abordarea profund ştiinţifică a tuturor problemelor", cât şi „capacitatea afectivă". Era, spunea scriitorul chilian Pablo Neruda, „un om cu suflet bun şi cu principii"; „un om de o blândă

genialitate", adăugă decanul.[884]

Unele dintre aceste tributuri pot fi explicate fie prin corupţie, fie prin vanitate, fie prin simplă prostie. Davies, care prezenta în mod constant greşit natura Rusiei staliniste guvernului său, era de fapt mituit de regimul sovietic, care îi permitea să cumpere icoane şi potiruri pentru colecţia lui, cu mult sub preţul pieţei.[885] Anna Louise Strong a fost bine descrisă de Malcolm Muggeridge drept „o femeie enormă, cu o faţă foarte roşie, o claie de păr alb şi o expresie de stupiditate atât de copleşitoare încât atingea un fel de frumuseţe bizară"[886]. Autoamăgirea era de departe cel mai mare factor în prezentarea unui despotism nereuşit drept o Utopia în devenire. Dar a fost şi amăgire conştientă din partea unor oameni care se considerau idealişti şi care, la vremea aceea, credeau sincer că serveau unui scop umanist mai înalt minţind şi prezentând fals lucrurile în mod sistematic. Dacă Marele Război, cu violenţa sa fără precedent, a brutalizat lumea, Marea Criză a corupt-o părând să limiteze opţiunile aflate în faţa omenirii şi prezentându-le în termeni strident contrastanţi. Activiştii politici simţeau că trebuie să facă nişte alegeri cumplite şi, după ce le făceau, se ţineau de ele cu o hotărâre disperată. Anii '30 au fost epoca minciunii eroice. Falsitatea ridicată la rang de sfinţenie a devenit valoarea ei cea mai preţuită. Rusia torturată a lui Stalin a fost beneficiarul principal al acestei falsificări sanctificate. Competiţia amăgirii a devenit şi mai acerbă când stalinismul a căpătat un adversar crâncen în Germania lui Hitler.

Exista, într-adevăr, un element de amăgire în chiar inima acestei rivalităţi între formele de totalitarism comuniste şi cele fasciste. Ele erau legate în mod organic în procesul dezvoltării istorice. Aşa cum războiul a făcut posibilă acapararea puterii de către Lenin, iar „Socialismul de Război" al Germaniei i-a oferit o politică economică, tot aşa însăşi existenţa statului leninist, cu controlul său monopartinic asupra tuturor aspectelor vieţii publice şi relativismul său moral sistematizat, a oferit un model tuturor acelora care urau societatea liberală, democraţia parlamentară şi guvernarea legii. A inspirat imitaţii şi a generat frică; iar cei ce se temeau cel mai mult erau cei mai înclinaţi să-i imite metodele în construirea unor contramodele defensive proprii. Totalitarismul stângii a produs totalitarismul dreptei; comunismul şi fascismul erau ciocanul şi

nicovala pe care liberalismul a fost spart în bucăţi. Apariţia autocraţiei lui Stalin a schimbat nu calitatea dinamicii corupţiei, ci dimensiunile ei. Căci Stalin „nu era decât bătrânul Lenin la scară mai mare". Schimbarea în dimensiuni a fost însă importantă datorită pur şi simplu amplorii ei. Arestările, închisorile, lagărele, mărimea, brutalitatea şi violenţa ingineriei sociale – nimic asemănător nu se mai văzuse ori măcar imaginase vreodată. Astfel, contramodelul a devenit şi mai monstruos de ambiţios; iar teama ce i-a impulsionat construirea şi mai intensă. Dacă leninismul a generat fascismul lui Mussolini, stalinismul a fost cel care a făcut posibil Leviathanul nazist.

Hitler a ieşit din închisoarea Landsberg la sfârşitul lui 1924 şi aproape exact în acelaşi moment în care Stalin îşi desăvârşea distrugerea politică a lui Troţki şi se instala într-o poziţie de conducere în fruntea statului leninist. Cele două evenimente erau legate, căci Hitler realiza acum că nu putea clinti statul Weimarului prin forţă, ci trebuia să se infiltreze în el creând un partid al maselor; iar umbra tot mai mare a lui Stalin era un aliat esenţial în această misiune. Statul comunist din 1919 a fost cel care i-a dat pentru prima dată lui Hitler baza sa din Bavaria, aducând laolaltă într-o unitate a fricii pe separatiştii catolici „negri" şi pe radical-naţionaliştii „bruni" ai armatei private a căpitanului Röhm. Nucleul partidului era alcătuit din bavarezi, precum şi dintr-un grup important de refugiaţi baltici ce fugiseră de leninism şi locuiau în Bavaria.[887] Dar pentru a prelua puterea Hitler trebuia să spargă enclava bavareză şi să se deplaseze spre nordul industrial. În 1925 el a format o alianţă cu Gregor Strasser, un demagog radical care, împreună cu talentatul său locotenent Joseph Goebbels, îşi propovăduia tipul său personal de revoluţie socialistă în rândurile clasei muncitoare. Hitler l-a convins pe Strasser să-şi transforme ideea unei „evoluţii germane" specifice, cu scopurile ei anticapitaliste dar naţionaliste, într-o „evoluţie antievreiască", ce prezenta o atracţie mai largă în rândurile clasei de mijloc.[888] Strasser şi Goebbels au fost cei care au pus bazele nazismului ca o mişcare largă în nord. Dar la Conferinţa de la Bamberg din 1926, Hitler a ştiut să-şi afirme supremaţia în partid şi Goebbels şi-a transferat devotamentul.

În anii 1925–1929, anii cei mai buni ai Weimarului, când Germania se bucura de o revigorare industrială care se apropia de nivelurile antebelice

şi când nu exista niciun factor economic care să acţioneze în favoarea lui, Hitler s-a afirmat ca un vorbitor strălucit şi inovator, ca un organizator de partid sârguincios şi un lider autoritar cu o înspăimântătoare Voinţă de Putere. Ca şi în cazul leninismului, organizaţia avea să devină baza de control odată preluată puterea. Hitler a împărţit ţara în treizeci şi patru de *Gaue* pe baza districtelor electorale, fiecare cu câte un *Gauleiter* – pe care îl alegea personal – şi cu alte şapte *Gaue* pentru Danzig, Saar, Austria şi Zona Sudeţilor, obiectivele primului val al viitoarei expansiuni. Partidul său, ca şi cel al lui Lenin, era foarte centralizat – de fapt, centrul era el însuşi – dar era şi „participativ", aşa cum a fost şi viitorul său regim: astfel încât exista un Tineret Hitlerist, o Ligă Nazistă a Elevilor, o Uniune a Avocaţilor Nazişti, o Ligă a Studenţilor, o Asociaţie a Profesorilor Nazişti, un Ordin al Femeilor Germane, o Ligă a Medicilor Nazişti şi zeci de alte societăţi. Metoda lui Hitler era întotdeauna aceea de a interzice adepţilor săi orice participare reală la decizii, dar de a le conferi o libertate nesfârşită pentru orice activitate furibundă (inclusiv violenţă).

Violenţa a crescut şi mai mult când stalinismul s-a instalat în mişcarea comunistă internaţională şi cândva profund intelectualul partid al Rosei Luxemburg a părăsit camera de studiu şi a ieşit în stradă. Aici, Cămăşile Brune SA ale lui Röhm i s-au alăturat cu voioşie în bătălii sângeroase din care beneficiau ambele partide. Comuniştii foloseau violenţa pentru a-i eroda pe social-democraţi (pe care îi numeau „social-fascişti" şi îi tratau drept adevăratul inamic), prezentaţi de ei ca fiind prea slabi şi „reformişti" pentru a se opune puterii brute a dreptei. Naziştii aveau să iasă însă câştigători în cele din urmă, pentru că, deşi foloseau violenţa, ei pozau în apărători ai „ordinii ariene", în condiţiile în care Weimarul era prea slab s-o susţină eficient, şi în singura forţă din Germania capabilă să exorcizeze „Teroarea Roşie" şi să ofere cetăţenilor nevinovaţi pacea adevăratei autorităţi. Luptele de stradă neîncetate au fost ceea ce i-a împiedicat pe republicanii Weimarului să se bucure de vreun beneficiu permanent de pe urma anilor de *boom.* Cei care respingeau deopotrivă o tiranie de tip stalinist şi un stat liberal-capitalist ce nu putea furniza demnitatea naţională ori măcar securitatea elementară erau mereu în căutarea unei „a treia căi". Nu e lipsit de importanţă că acesta a fost titlul

iniţial al cărţii lui Bruck *Al Treilea Reich.* La sfârşitul anilor ’20 printre adepţii celei de-a „treia căi” s-au aflat figuri influente precum Carl Schmitt, cel mai important jurist al Germaniei, care nu era nici pe departe nazist, dar care a pledat şi a argumentat într-o lungă serie de cărţi foarte citite că Germania trebuie să aibă o constituţie şi un sistem de guvernare mai autoritare.[889] Un altul a fost Oswald Spengler, a cărui „a treia cale” întruchipa *Führerprinzip*-ul autorităţii, *Führer-ul* fiind un membru reprezentativ al rasei *Volk*-ului, care iese în evidenţă prin guvernarea sa carismatică.[890] După ce Hitler s-a afirmat ca o figură publică importantă, el şi partidul său se potriveau acestei cerinţe mai mult decât orice alt competitor, mai ales după ascensiunea lui Stalin. Spengler avertizase cu privire la această nouă epocă: „Va fi o epocă de războaie crude în care se vor ridica noi Cezari, iar o elită de oameni de oţel ce nu vor căuta câştigul personal şi fericirea ci îndeplinirea datoriilor faţă de comunitate îi va înlocui pe democraţi şi pe umanişti.”[891] Epoca sosise: nu însemna oare însuşi numele lui Stalin „oţel” – unde era „omul de oţel” al Germaniei?

Germania Weimarului era o societate foarte nesigură; necesita, şi nu avusese niciodată, un om de stat care să inspire încredere întregii ţări. Bismarck învăţase cu iscusinţă partidele să nu ţintească spre aprecierea naţională ci spre reprezentarea de interese. Ele au rămas grupări de clasă ori facţiuni de presiune şi pe timpul Republicii. Acest lucru a fost fatal, căci a făcut sistemul partinic, şi cu el parlamentarismul democratic, să pară mai degrabă un factor de diviziune decât unul de unificare. Mai rău: din acest motiv partidele nu au mai produs un lider care să atragă mai mult decât cercul lui îngust de adepţi. Social-democraţii, acest organism valoros, dar tern şi refractar, erau cei mai vinovaţi. Ar fi putut crea un bloc de centru-stânga inatacabil, renunţând la proiectele lor de naţionalizare şi impozitare; dar au refuzat să facă acest lucru, temându-se că vor pierde teren în aripa stângă în favoarea comuniştilor.

Numai doi dintre politicienii Weimarului se impuneau pe scară mai largă. Unul era Gustav Stresemann, ministru de Externe în 1923–1929, a cărui moarte la cincizeci şi unu de ani a fost crucială pentru victoria lui Hitler. Celălalt era Konrad Adenauer, primarul Kölnului. Printr-o tragică ironie, Stresemann a distrus şansele lui Adenauer. Administraţia urbană, bazată pe tradiţiile burgheze solide ale trecutului medieval, era singura

instituţie politică de succes din Germania. Adenauer conducea cu ajutorul socialiştilor administraţia municipală cea mai apreciată din ţară. În 1926, când avea cincizeci de ani, i s-a cerut să formeze o coaliţie de guvernare pe aceleaşi direcţii.

Avea să se dovedească mai târziu unul dintre cei mai capabili şi mai autoritari oameni de stat democraţi ai secolului XX, îmbinând abil iscusinţa în materie de drept şi principiile înalte. E mai mult decât probabil că ar fi făcut sistemul Weimarului să funcţioneze, mai ales că l-ar fi preluat în cel mai bun moment posibil, din punct de vedere economic. Dar Adenauer era un „vestic" convins, unii spuneau că şi un separatist al Renaniei, care voia să lege ferm Germania de democraţiile civilizate ale Europei Occidentale, şi în special să aducă ceea ce el descria în secret drept „o pace durabilă între Franţa şi Germania [...] prin întemeierea unei comunităţi de interese economice". Stresemann însă era un „estic", devotat credinţei germane predominante pe atunci în *Primat der Aussenpolitik.* Lucrând prin intermediul lui Ernst Scholtz, conducătorul Partidului Popular, şi ajutat mult de crunta dictatură militară stabilită în Polonia de mareşalul Pilsudski în timpul crizei, Stressmann a subminat cu succes apelul lui Adenauer de a forma o coaliţie care să-i includă şi pe socialişti. Aşa încât şansa lui, care ar fi putut schimba radical întreg cursul istoriei, a fost pierdută; iar Hitler, cel mai mare „estic" din ei toţi, a fost beneficiarul.[892]

Prosperitatea Weimarului, 1924–1929, nu a fost atât de impresionantă cum li s-a părut unora. CIGS britanic, judecând după rapoarte, era îngrozit de forţa industrială crescândă a Germaniei.[893] Inflaţia rezolvase povara datoriilor industriei germane, şi în a doua jumătate a anilor '20 inflaţia bancară a lui Benjamin Strong adusese largi investiţii americane în Ruhr. Exporturile germane s-au dublat în cinci ani după 1924. Producţia a depăşit nivelul antebelic în 1927, iar până în 1929 ajunsese cu 12% mai mare pe cap de locuitor; Germania investea un procent net de 12% din venit.[894] Dar chiar şi în anii cei mai buni veniturile în termeni reali erau cu 6% sub nivelurile antebelice. Şomajul era şi el ridicat. În 1926 era de 18,1%, a scăzut la 8,8% şi 8,4% în următorii doi ani, apoi a trecut din nou de cifra de 3 milioane în iarna 1928–1929, ajungând la peste 13% cu mult înainte ca în Wall Street crahul să pună capăt finanţelor

americane fără acoperire. După tariful Smoot-Hawley a sărit repede la mult peste 20%: în 1937 era 33,7%, iar în 1932 a atins la un moment dat uluitorul procent de 43,7%. În iarna aceea peste 6 milioane de oameni s-au aflat permanent în şomaj.[895]

Hitler a fost adus la putere de frică. În alegerile din 1928 numărul deputaţilor nazişti a scăzut de la paisprezece la doisprezece iar el a obţinut doar 2,8% din voturi. Totuşi aceste alegeri au marcat pentru el un punct de cotitură, căci au adus un mare val de suport pentru stânga, în special pentru comunişti, şi au creat astfel climatul de frică în care el putea înflori. În 1929 partidul său avea 120 000 de membri; în vara lui 1930 ajunsese la 300 000; iar la începutul lui 1932 la aproape 800 000. Forţele SA au crescut şi ele, ajungând la sfârşitul lui 1932 la jumătate de milion.[896] În fiecare etapă, sprijinul lui Hitler creştea mai întâi în rândurile populaţiei studenţeşti şi academice, apoi urma o creştere generală. În 1930 captase mişcarea studenţească; recrutarea absolvenţilor era şi ea o funcţie a şomajului – universităţile scoteau 25 000 de absolvenţi pe an, care se adăugau la un total de 400 000, din care 60 000 erau înregistraţi oficial ca şomeri. În 1933 unul din trei *Akademiker* era fără slujbă.[897]

În 1929 Hitler ajunsese destul de respectabil ca să fie luat partener de Alfred Hugenberg, industriaş şi lider al dreptei naţionaliste, care credea că îi putea folosi pe nazişti în drumul său spre putere. Efectul a fost acela că i-a dat lui Hitler accesul la finanţe, şi de atunci înainte acestuia nu i-au mai lipsit niciodată banii. Sistemul partinic eşua în mod vizibil. După alegerile din 1928 a durat un an să se formeze un guvern. În 1930, liderul Partidului de Centru, Heinrich Brüning, a încercat să invoce articolul 48 pentru a guverna prin decret prezidenţial, iar când Reichstagul a refuzat, l-a dizolvat. Ca rezultat, naziştii, cu 107 locuri, şi comuniştii, cu 77, au devenit al doilea şi respectiv al treilea partid ca mărime din Reichstag. Brüning, îngrozit de inflaţie, a produs o deflaţie în forţă, ajutându-i astfel atât pe nazişti cât şi pe comunişti, iar a doua jumătate a lui 1931 a surprins prin încheierea sistemului monetar internaţional şi a erei cooperării economice. Marea Britanie, urmată de alte şaptesprezece ţări, a renunţat la standardul aurului. Taxele vamale au crescut peste tot. Acum fiecare ţară era pe cont propriu. America a devenit pentru prima dată complet izolaţionistă. Marea Britanie s-a retras în protecţionism şi

preferinţe imperialiste. Germania a ales combinaţia ciudată între reducerile guvernamentale drastice pentru a menţine valoarea mărcii, şi decrete-lege care fixau salariile şi preţurile şi dădeau guvernului controlul politicii bancare şi, prin aceasta, al industriei. Ca rezultat, Brüning a pierdut încrederea industriei germane. A început să se vorbească serios despre aducerea lui Hitler într-un fel de coaliţie de dreapta. Röhm a purtat discuţii secrete cu generalul Kurt von Schleicher, şeful politic al armatei. Hitler s-a întâlnit pentru prima dată cu Hindenburg, după care preşedintele a spus că, deşi nu-l va face cancelar pe „acest caporal boem", s-ar putea să-l numească director general al poştelor.[898]

Atât stânga cât şi dreapta l-au subestimat complet pe Hitler, până în secunda în care a devenit cancelar. După cum am văzut, stânga era dependentă de un sistem de analiză marxist-leninist învechit, care era prefascist şi prin urmare nu lua în niciun fel în considerare fascismul. Comuniştii credeau că Hitler nu este altceva decât o simplă excrescenţă a capitalismului, şi în consecinţă o marionetă a lui Hugenberg şi Schleicher, ei înşişi manipulaţi de Krupp şi Thyssen.[899] Sub influenţa lui Stalin, PC german nu făcea, la vremea aceea, nicio distincţie reală între social-democraţi („social-fascişti") şi Hitler. Conducătorul său, Ernst Thälmann, a spus Reichstagului la 11 februarie 1930 că fascismul se afla deja la putere în Germania, când şeful guvernului era un social-democrat. Principalul lor organ de presă intelectual, L*inkskurve, î*i ignora practic pe nazişti, aşa cum a făcut şi singurul film comunist adevărat, Ku*hle Wampe (*1932). Singura atenţie pe care le-o acordau de obicei comuniştii naziştilor era să se lupte cu ei în stradă, ceea ce era exact ce voia Hitler. Era ceva fals şi ritualic în aceste înfruntări, după cum observa Christopher Isherwood: „În mijlocul unei străzi aglomerate un tânăr era atacat, dezbrăcat, bătut şi lăsat plin de sânge pe jos; în cincisprezece secunde totul se terminase şi atacatorii dispăruseră."[900] În Reichstag, Thälmann şi Göring se asociau pentru a transforma dezbaterile în rebeliuni. Uneori colaborarea mergea mai departe. În timpul grevei din transporturi la Berlin, în noiembrie 1932, asasini din Frontul Roşu şi Cămăşile Brune au conlucrat pentru a forma pichete masive, a-i bate pe cei care se prezentau la lucru şi a rupe liniile de tramvai.[901] Unul dintre motivele pentru care

armata recomandase ca naziştii să fie aduşi în guvern era acela că ea considera că nu putea face faţă în acelaşi timp forţelor paramilitare comuniste şi naziste, mai ales dacă polonezii atacau şi ei. Orbiţi de absurda lor analiză politică, comuniştii chiar voiau un guvern hitlerist, crezând că acesta ar fi o farsă, preludiu la preluarea puterii de către ei.

Dreapta împărtăşea aceeaşi iluzie că Hitler era o nulitate, un ridicol demagog austriac ale cărui talente oratorice le putea exploata – 1932 a fost pentru el *annus mirabilis,* atunci şi-a ţinut cele mai bune discursuri – „conducându-l" şi „stăpânindu-l". „Dacă naziştii nu ar exista", afirma Schleicher în 1932, „ar trebui inventaţi."[902] De fapt, exploatarea era exact în sens invers. Evenimentele care au precedat ajungerea lui Hitler la putere amintesc în mod curios de ascensiunea lui Lenin – deşi primul a folosit legea, în timp ce ultimul a demolat-o – prin aceea că amândoi au arătat cât de irezistibilă e claritatea ţelului combinată cu o uriaşă şi nemiloasă Voinţă de Putere. Schleicher, încercând să-l despartă pe Hitler de bandele lui de asasini, a făcut să fie puse sub interdicţie trupele SA. În mai 1932 l-a dat jos pe Brüning şi l-a înlocuit cu propriul său candidat, alunecosul diplomat Franz von Papen. Sperând să obţină cooperarea lui Hitler, Papen a scos SA de sub interdicţie şi a cerut noi alegeri. Hitler nu i-a dat nimic în schimb şi i-a denunţat guvernul ca un „cabinet al baronilor". La 17 iulie a provocat o revoltă în Altona, iar Papen a folosit acest lucru ca pretext pentru a prelua cu forţele sale poliţieneşti guvernul prusac, ultima fortăreaţă social-democrată care mai rămăsese. El credea că prin acest act întăreşte puterea guvernului central, dar de fapt el a marcat sfârşitul Republicii de la Weimar şi a pregătit în mod direct calea pentru un guvern al ilegalităţii.

La alegeri, Hitler şi-a dublat voturile la 37,2%, el şi comuniştii având acum peste jumătate din locurile din Reichstag. Când Hindenburg a refuzat să-l desemneze cancelar, Hitler şi-a trimis oamenii în stradă, iar la 10 august cinci soldaţi de asalt de-ai lui au omorât în bătaie un muncitor comunist sub ochii familiei lui. Hitler a scris un articol justificând crima şi arătând cât se poate de limpede ce însemna un guvern nazist. La alte alegeri, în noiembrie, votul pentru nazişti a scăzut la 33%, dar marii câştigători au fost comuniştii, care aveau acum 100 de locuri (naziştii 196) în Reichstag, astfel încât rezultatul a fost, în mod paradoxal, să facă

dreapta şi mai dornică de a-l băga pe Hitler în guvern. Schleicher l-a înlocuit pe Papen în funcţia de cancelar, sperând să-i îmblânzească pe nazişti prin desprinderea aripii Strasser (până acum lipsită de importanţă) de Hitler. Efectul a fost să-l facă pe Papen să uneltească cu Hindenburg pentru a forma o coaliţie Papen-Hitler, cu generalul Werner von Blomberg ca ministru al Apărării, pentru „ţinerea în loc a inamicului". Amănuntele acestei manevre sunt extrem de complicate – un *Totentanz* sau „dans al morţilor" – dar esenţa e simplă: de o parte scopuri împărţite şi schimbătoare şi o incapacitate de concentrare asupra elementelor cu adevărat esenţiale ale puterii; de alta, un ţel neabătut şi un simţ sigur al realităţii.

După două zile de negocieri bizantine, Hitler a devenit cancelar la 30 ianuarie 1933. Erau numai trei nazişti într-un Cabinet de doisprezece oameni, şi se credea că Hitler avea să fie marginalizat, avându-i de-o parte pe Blomberg şi de celaltă pe „maestrul" său, Hugenberg. Dar Hitler, Göring şi Frick, cei trei miniştri nazişti, aveau cele trei posturi care contau: Cancelaria, cu permisiunea de a folosi Articolul 48; Ministerul prusac de Interne; şi Ministerul naţional de Interne. În afară de armată, singura forţă din ţară în stare să facă faţă celor jumătate de milion de Cămăşi Brune era poliţia prusacă. Aceasta fusese deja luată din mâinile social-democraţilor, iar acum îi era dată lui Göring! Nu te puteai aştepta de la Blomberg să se lupte şi cu unii şi cu alţii. Cât despre Hugenberg, el fusese trădat în secret de Papen, care căzuse de acord că Hitler trebuia să aibă noi alegeri (pe care acum el le putea stăpâni), care cu siguranţă aveau să reducă importanţa lui Hugenberg.[903]

Aşadar, 30 ianuarie 1933 a fost un punct fără întoarcere, pentru Germania şi de fapt pentru lumea întreagă. După cum a remarcat Goebbels, „dacă vom avea puterea nu vom renunţa niciodată la ea şi nu vom fi scoşi din birourile noastre decât morţi"[904]. Din clipa în care a pus piciorul în Cancelarie, Hitler a acţionat cu aceeaşi viteză ca şi Lenin în octombrie 1917. A mutat imediat 25 000 de oameni în cartierul ministerial din Berlin. În noaptea aceea a avut loc o uriaşă paradă de torţe, oamenii săi mărşăluind prin Poarta Brandenburg şi în faţa Cancelariei timp de aproape şase ore, în timp ce „trupele speciale" ale poliţiei lui Hitler ţineau în ordine o mulţime uriaşă, care aclama. La una dintre ferestrele

luminate putea fi văzută silueta agitată a lui Hitler. La alta, se afla faţa impasibilă a lui Hindenburg, Titanul de Lemn, agitându-şi bastonul în ritmul fanfarei militare.[905]

Mulţimea aclama pentru că viaţa politică era detestată de o mare parte dintre germani iar Hitler promisese că îi va pune capăt şi o va înlocui cu un stat monopartit. Marea temă a discursurilor lui pe tot parcursul anului precedent a fost că „politicienii au distrus Reichul". Acum el avea să folosească politica pentru a duce un război împotriva politicienilor, alegerea lui era o alegere ce avea să pună capăt tuturor alegerilor, partidul său un partid care să pună capăt partidelor: „Spun tuturor acestor politicieni jalnici că «Germania va deveni un singur partid, partidul unei naţiuni mari, eroice.»" Ceea ce propunea el era o revoluţie pentru stabilitate, o revoltă împotriva haosului, un puci legal pentru unitate. Astfel, el se afla într-o puternică tradiţie germană. Wagner prezentase politica drept o activitate imorală, negermană, Thomas Mann denunţase „terorismul politicii"[906]. Hitler oferea ceea ce scriitorul marxist Walter Benjamin a numit „estetizarea politicii", arta fără substanţă. În 1919 suprarealiştii ceruseră un „guvern al artiştilor". Acum îl aveau. Dintre liderii nazişti, Hitler nu era singurul „boem", cum îl numea Hindenburg. Funk scria muzică, Baldur von Schirach şi Hans Frank poezie, Goebbels romane; Rosenberg era arhitect, Dietrich Eckart pictor. Hitler a dat germanilor latura unificatoare a vieţii publice: spectacole, parade, discursuri şi ceremonii; latura care dezbina – dezbaterile, votările şi luarea deciziilor – a fost fie abolită complet, fie condusă în secret de o elită foarte restrânsă. Parada din 30 ianuarie a fost o mostră a primei laturi, pe care Hitler a făcut-o mai bine decât oricine altcineva şi care a fost primul aspect al regimului său pe care Stalin a început să-l imite.

Cea de-a doua a început în dimineaţa următoare, cu preluarea de către Göring a mecanismului de stat prusac, marcată de schimbări majore de personal, în special printre ofiţerii superiori din poliţie, şi emiterea de ordine pentru extinderea rapidă a *Geheime Staatpolizei* (Gestapo) sub conducerea unor ofiţeri nazişti. Patru zile mai târziu Hitler a emis un decret, folosindu-şi puterile acordate prin Articolul 48, „Pentru protecţia poporului german", care dădea guvernului libertate totală în a interzice adunări publice şi ziare. La 22 februarie Göring a creat în plus o „poliţie

auxiliară", compusă exclusiv din unităţi naziste şi având 50 000 de oameni. Ideea era să fie destrămate toate organizaţiile nenaziste care ar fi avut capacitatea de a rezista, în formularea lui, „Măsurile mele nu se vor califica prin scrupule legale ori birocraţie. Treaba mea e să fac dreptate. Treaba mea e să anihilez şi să extermin – asta-i tot!" El spunea poliţiei sale: „Oricine îşi face datoria în serviciul statului, oricine se supune ordinelor mele şi ia măsuri severe împotriva duşmanilor statului, oricine îşi foloseşte fără milă revolverul când este atacat poate fi sigur de protecţie. [...] Dacă asta se numeşte crimă, atunci sunt un criminal."[907]

Sarcina lui Göring a fost considerabil uşurată de incendierea Reichstagului la 28 februarie, acum considerată în general a fi fost de fapt opera unui retardat, Martinus van der Lubbe, dar în orice caz extrem de convenabilă pentru noul regim. În aceeaşi zi Hitler a scos Decretul de Urgenţă din 28 februarie 1933, „Pentru protecţia poporului şi a statului", completat de un altul, „împotriva trădării poporului german şi a maşinaţiunilor trădătoare". Ele au format adevărata bază a guvernării naziste, căci permiteau poliţiei să ocolească oricând justiţia.[908] Pasajul principal arată astfel:

> Articolele 114–118, 123–124 şi 153 ale constituţiei Reichului German sunt deocamdată anulate. În consecinţă, sunt permise, dincolo de limitele prevăzute până acum de lege, controlul privind libertatea personală, dreptul la libera exprimare a opiniei, inclusiv libertatea presei, a asocierilor, a telegramelor şi a comunicaţiilor telefonice, percheziţionarea caselor şi confiscarea ori restricţiile asupra proprietăţii.

Acest decret îi dădea lui Hitler tot ce avea nevoie pentru a întemeia un stat totalitar şi a fost de fapt baza guvernării sale, rămânând în vigoare până în 1945. Dar în urma alegerilor din 5 martie, care au dat naziştilor 43,9% din voturi (288 de locuri), Hitler a propus o Lege de Împuternicire, pe care a supus-o dezbaterii şi care a fost votată de Reichstag (adăpostit temporar în sediul Operei Kroll, înconjurat de unităţi SA şi SS) la 23 martie. Primul articol transfera dreptul de a emite legi de la Reichstag la administraţie, al doilea conferea acesteia din urmă puterea de a face

schimbări în constituţie, al treilea trecea dreptul de a face proiecte de legi de la preşedinte la cancelar, al patrulea extindea legea la tratate, iar cel de-al cincilea o limita la patru ani (a fost extinsă în 1937, în 1941 şi din nou în 1943). Era, de fapt, un act de abolire a constituţiei şi a guvernării legale – iar Hitler nu a simţit niciodată nevoia şi nu s-a străduit să înlocuiască constituţia Weimarului cu una a lui. De fapt, nu adăuga nimic la decretul din 28 februarie, decât în sens metafizic. A fost cu adevărat dezbătut, singura dezbatere politică pe care Hitler a permis-o vreodată în timpul guvernării sale, la fel ca Lenin în cazul unicei întruniri a Adunării Provizorii. Paralelele sunt aproape stranii, cu excepţia faptului că Hitler, spre deosebire de Lenin, a luat parte el însuşi la dezbateri – replicând furios unui discurs din partea social-democraţilor, care se opuneau (douăzeci şi şase dintre ei şi optzeci şi unu de comunişti erau deja arestaţi sau fugiseră din ţară). Dar partidele de dreapta şi de centru au votat în favoarea legii, care a trecut cu 441 la 94 de voturi, aşa încât acest act de abdicare a marcat moartea morală a unei republici care legal murise deja la 28 februarie.

Rezistenţa era slabă sau inexistentă. Unii dintre liderii comunişti, care cu numai câteva săptămâni în urmă crezuseră că venirea lui Hitler la putere avea să fie un preludiu efemer la propriul lor triumf, au fost pur şi simplu asasinaţi. Alţii au fugit în Rusia, unde i-a aşteptat curând aceeaşi soartă. Marea masă a comuniştilor de rând s-au supus umili şi nu s-a mai auzit nimic de ei. Sindicatele s-au retras fără nici cea mai mică urmă de luptă. La 10 mai social-democraţii, susţinând că naziştii nu erau decât „ultima carte a reacţiunii", au permis să le fie luate toate proprietăţile şi ziarele. O săptămână mai târziu deputaţii lor chiar au votat pentru politica externă a lui Hitler, aşa încât Göring a putut declara: „Lumea a văzut că poporul german este unit când e vorba despre soarta sa." În iunie toate partidele nonnaziste de dreapta, de stânga şi de centru, împreună cu formaţiunile lor paramilitare, au fost declarate dizolvate. La sfârşitul lunii, Hugenberg, marele „controlor" al lui Hitler, a fost în mod infam eliminat din funcţie. În sfârşit, în iulie naţional-socialiştii au fost declaraţi singurul partid legal. Lui Hitler îi luase mai puţin de cinci luni să distrugă complet democraţia germană, cam tot atâta timp cât şi lui Lenin. Nu mai mişca un suflet. După cum arăta Robert Musil: „Singurele

care dau impresia că refuză categoric să accepte totul – deşi nu spun nimic – sunt servitoarele."[909]

Având la îndemână modelul sovietic deja matur, Hitler a creat aparatul terorii şi mecanismele statului poliţienesc mai repede chiar decât Lenin – şi curând la o scară aproape la fel de mare ca şi Stalin. Primul său agent în această întreprindere a fost Göring, folosind poliţia prusacă şi nou-creatul Gestapo alcătuit din trupe SA şi SS, care opera din cartierul său general de pe Prinz Albrechtstrasse din Berlin. Göring a fost acela care a distrus Partidul Comunist în numai câteva săptămâni printr-o politică a crimei – „Un glonţ tras prin ţeava unui pistol de poliţie este glonţul meu" era asigurarea pe care o dădea oamenilor săi – sau a internării în lagărele de concentrare pe care a început să le organizeze în martie. Brutalitatea şocantă a campaniei lui Göring, condusă fără a ţine seamă câtuşi de puţin de legalitate, explică în mare măsură tăcerea sau cooperarea acelor grupări de la care s-ar fi aşteptat o opoziţie faţă de noul regim. Le era pur şi simplu frică. Se ştia că oamenii care nu plăceau naziştilor dispăreau pur şi simplu fără urmă: asasinaţi, torturaţi până la moarte, îngropaţi într-un lagăr... Orice opoziţie era înăbuşită într-un nor de frică, şi acesta era exact efectul pe care dorea Göring să-l obţină. Hitler îi lăuda munca, numind-o „brutală şi rece ca gheaţa"[910].

Hitler avea însă obiceiul să îşi dubleze toţi agenţii, ca să-l poată susţine, la nevoie, pe unul împotriva celuilalt şi să conducă prin dezbinare. Nu avusese niciodată prea mare încredere în SA, acum o forţă numărând un milion de oameni, care era creaţia lui Röhm. După eliberarea sa de la Landsberg crease, dinăuntrul SA, o gardă personală alcătuită din *Schutzstaffel* (SS) sau unităţi de securitate. În 1929, când erau doar 290 de Cămăşi Negre SS, Hitler a încredinţat comanda tânărului în vârstă de douăzeci şi nouă de ani Heinrich Himmler, fiul plin de relaţii al unui fost profesor particular al familiei regale bavareze. În ciuda înfăţişării şi obiceiurilor sale elegante (jurnalul lui intim arăta când se bărbierea, făcea baie ori se tundea, şi îşi păstra toate chitanţele ori biletele), Himmler era un ucigaş din *Freikorps* şi un antisemit violent, care purta pince-nez-ul său fără rame până şi când se duela. Fusese supraveghetor al depozitelor secrete de arme ascunse la ţară pentru a scăpa Comisiei de Control a Aliaţilor, iar relaţiile sale sociale şi din

armată îi permiteau să ridice statutul SS peste cel al SA. Unii dintre comandanţii unităţilor sale erau nobili. Se aflau în SS mulţi doctori. Înalţi funcţionari de stat şi industriaşi erau printre membrii de onoare. Himmler, spre deosebire de Röhm, nu recruta şomeri.[911]

Încurajat de Hitler, Himmler a extins rapid SS, astfel că în momentul ascensiunii lui la putere număra 52 000 de oameni. Garda personală SS a lui Hitler, *Leibstandarte,* era o întreagă divizie. Himmler nu a fost niciodată unul dintre intimii lui Hitler. Era tratat ca un funcţionar a cărui loialitate venea din veneraţie amestecată cu frică; şi e curios că Himmler, singurul care l-ar fi putut distruge pe Hitler, s-a temut de el până la sfârşit. Hitler vedea în SS propriul său instrument al puterii şi îi dădea misiuni speciale. Din 1931 a avut un Birou pentru Rase şi Colonizări, însărcinat cu aplicaţiile practice ale teoriei naziste despre rase, care păstra dosarele membrilor de partid şi proiecta legile rasiale. SS a devenit astfel, la timpul potrivit, instrumentul firesc pentru înfăptuirea politicii lui Hitler de exterminare pe scară largă şi colonizare. În acelaşi timp, Himmler a recrutat un fost ofiţer de marină, Reinhard Heydrich, în care vedea tipul arian ideal, pentru a lua conducerea unui nou serviciu de securitate şi spionaj, *Sicherheitsdienst* (SD), cu misiunea de a supraveghea trupele SA ale lui Röhm.

Aşadar, când Hitler a luat puterea, Himmler a fost în măsură să-şi extindă rapid organizaţia într-un sistem de securitate complet, cu unităţi militare proprii *(Waffen SS),* şi o organizaţie numită *Totenkopfverbände* (Unităţi Cap de Mort) pentru coordonarea lagărelor de concentrare şi pentru alte însărcinări. În aceasta din urmă se aflau mulţi infractori, precum Adolf Eichmann şi Rudolf Hess, care făcuseră deja închisoare pentru crimă.[912] Funcţia iniţială a lui Himmler fusese aceea de simplu şef al poliţiei din München, şi el a cerut permisiunea prim-ministrului catolic al Bavariei, Heinrich Held, pentru a organiza primul său lagăr de concentrare la Dachau, despre care a apărut un anunţ sec în presa:

> Miercuri, 22 martie 1933, se va deschide lângă Dachau primul lagăr de concentrare. Va avea locuri pentru 5 000 de prizonieri. Având planuri la o asemenea scară, refuzăm să ne lăsăm influenţaţi de vreo obiecţie măruntă, căci suntem convinşi că acest lucru va aduce linişte

tuturor acelora care au respect pentru naţiune şi va servi intereselor lor.

Heinrich Himmler
Comandant
al Poliţiei Oraşului München.[913]

Ordinele lui Himmler de „arest pentru protejare" de până atunci sunau astfel: „Pe baza Articolului 1 din Decretul Preşedintelui Reichului pentru Protejarea Poporului şi Statului din 28 februarie 1933, sunteţi arestat pentru protejare în interesul securităţii şi ordinii publice. Motivul: suspect de activităţi dăunătoare statului." Spre deosebire de Göring, Himmler se arăta, în această etapă, dornic să respecte formalităţile statului nazist, aşa cum erau ele. Dar regulamentele de lagăr alcătuite de el arătau de la bun început cumplita dimensiune a puterii de care se bucurau Himmler şi oamenii săi şi folosirea fără restricţie a terorii:

> Termenul „internare într-un lagăr de concentrare" va fi anunţat deschis drept: „până la alte înştiinţări". [...] În anumite cazuri Reichsführerul SS şi Comandantul Poliţiei Germane vor ordona şi bătaia. Nu există nicio obiecţie la răspândirea veştilor despre această pedeapsă care amplifică efectul [...]. Următorii delincvenţi, consideraţi agitatori, vor fi spânzuraţi: oricine [...] rosteşte discursuri aţâţătoare, ţine întruniri, formează grupuri, hoinăreşte cu alţii; oricine, cu scopul de a hrăni propaganda opoziţiei cu relatări despre atrocităţi, adună informaţii adevărate ori false despre lagărele de concentrare.[914]

Impecabila muncă birocratică a lui Himmler şi obedienţa sa absolută faţă de lege (când îşi trimitea bătrânii părinţi să meargă în maşina lui de serviciu îşi nota întotdeauna costurile şi cerea să i se deducă din salariu[915]) erau frauduloase, aşa cum era şi cadrul pseudolegal similar în care lucra OGPU în Rusia sovietică. Hans Gisevius, un funcţionar Gestapo, mărturisea mai târziu: „A fost întotdeauna o tactică favorită a SS să apară în deghizarea unui cetăţean respectabil şi să condamne cu vehemenţă toate excesele, minciunile ori încălcările legii. Himmler părea cel mai înfocat luptător pentru decenţă, curăţenie şi dreptate."[916] Era

dornic să-şi delimiteze oamenii de grosolanii luptători de stradă ai SA şi de Gestapoul lui Göring. În lagăre însă, nu era nicio diferenţă: totul era de o inexprimabilă cruzime, adesea sadism, şi o negare a legii.

O poveste tipică, una din multe mii, a fost aceea a poetului evreu Erich Muhsam. El avusese un rol în necugetata Republică Socialistă Bavareză a lui Eisner şi făcuse şase ani de închisoare pentru asta, fiind amnistiat în 1924. Imediat după incendierea Reichstagului, temându-se de arestare, îşi cumpărase bilet pentru Praga, dar îl dăduse apoi unui alt intelectual, care se temea şi mai mult decât el. A fost arestat şi dus în lagărul de la Sonnenburg. Au început prin a-i sparge ochelarii, a-i scoate dinţii pocnindu-l cu pumnii şi a-i smulge smocuri de păr din cap. I-au rupt degetele mari de la ambele mâini ca să nu mai poată scrie, iar bătăile peste urechi i-au distrus auzul. A fost mutat apoi în lagărul de la Cranienburg. Acolo, în februarie 1934, gardienii aveau un cimpanzeu pe care-l găsiseră în casa unui om de ştiinţă evreu. Presupunând că era fioros, l-au asmuţit asupra lui Muhsam, dar spre enervarea lor animalul n-a făcut decât să i se agaţe de gât. Atunci au torturat cimpanzeul până l-au omorât, în prezenţa lui. Scopul era să-l facă pe Muhsam să se sinucidă. Dar el nu se conforma; aşa că într-o noapte a fost omorât în bătaie şi spânzurat de o grindă în latrină. Muhsam devenise înţelept în privinţa totalitarismului şi înainte de arestare îi dăduse toate hârtiile sale soţiei, cu instrucţiuni exprese de a nu se duce la Moscova. Din nefericire, ea nu l-a ascultat şi a luat hârtiile cu ea: şi îndată ce autorităţile sovietice au pus mâna pe ele, au arestat-o. A petrecut următorii douăzeci de ani în lagăre sovietice ca „agent troţkist", iar hârtiile sunt şi azi ţinute sub cheie în aşa-numitul „Institut Gorki pentru Literatură Universală" din Moscova.[917]

Lipsa de respect faţă de lege în Germania lui Hitler, sub aparenţa subţire a formelor legale, era absolută. După cum spunea Göring, „Legea şi voinţa Führerului sunt unul şi acelaşi lucru". Hitler lucra numai prin decrete şi ordonanţe, şi nu prin lege, aici asemănându-se din nou cu Lenin, care nu a arătat niciodată cel mai mic interes în elaborarea unei constituţii.[918] În chestiunile care prezentau interes pentru nazişti, Ministerul Justiţiei nu funcţiona. Şeful acestuia, Franz Gürtner, care în 1924, în calitate de ministru de Justiţie al Bavariei, autorizase eliberarea mai devreme a lui Hitler, era o nulitate care pretindea că rămăsese în

funcţie pentru a lupta împotriva hitlerismului dar căruia de fapt nu i s-a permis niciodată să vorbească cu Hitler despre altceva decât romane. Cu puţin înainte de moartea sa în 1941 el i-a spus lui Frank: „Hitler iubeşte cruzimea. Îi face plăcere [...] când poate tortura pe cineva. Are un sadism diabolic. Altfel pur şi simplu nu i-ar putea suporta pe Himmler şi Heydrich."[919] Hitler însuşi spunea: „Doar cu mare dificultate l-am putut convinge pe dr Gürtner [...] de necesitatea absolută de a acţiona cu cea mai mare severitate în cazurile de trădare."[920] Dar acestea erau doar vorbe. De fapt, Hitler modifica frecvent sentinţele care i se păreau „indulgente", impunând pedeapsa cu moartea. A schimbat Legea Serviciului Civil din 1933, adăugând paragraful 71, care îl împuternicea să demită un judecător dacă „maniera activităţilor sale oficiale, în special prin deciziile sale [...] arată că este străin de *Weltanschauung-ul* naţional-socialist" (un exemplu citat dădea sentinţa minimă pentru „pângărire rasială").[921]

Lui Hitler nu-i plăceau însă nici judecătorii care puteau fi demişi ori cei servili. Ca şi Marx şi Lenin, ura avocaţii – „un avocat trebuie privit ca un om deficient prin natura sa, deformat de experienţă", spunea el – şi în cele din urmă a impus, peste sistemul juridic obişnuit, „Tribunale ale Poporului" naziste, un procedeu leninist ce şi-a atins sumbrul apogeu sub ferocele Roland Freisler în 1944–1945.[922] Nu a fost niciodată oferită vreo protecţie împotriva încălcării de către nazişti a legii ori a libertăţilor civile de către ministrul de Interne, Wilhelm Frick, el însuşi nazist. În 1930–1932 neiniţiaţii credeau despre Frick că e al doilea după Hitler în mişcarea nazistă, dar de fapt el era un om slab şi cum ministerul său pierduse controlul real asupra poliţiei, nici el, nici ministerul nu mai aveau nicio autoritate. Singura contribuţie importantă pe care a avut-o la guvernarea lui Hitler a fost schiţarea (sub conducerea lui Hans Globke, care avea să lucreze mai târziu pentru dr Adenauer) proiectului Legilor din Nürnberg pentru Evrei, 1935. Nici azi nu s-a căzut de acord dacă acest cod a avut efectul de a diminua cumplitele acte de violenţă săvârşite împotriva evreilor de către nazişti, cum pretindea Globke, sau dacă a conferit autoritate morală şi legală persecuţiilor sistematice.[923]

Felul în care Hitler conducea securitatea internă, folosind trei sisteme concurente (SS, SA şi poliţia şi Gestapoul lui Göring) şi două ministere

care nu funcţionau în chestiuni importante, era caracteristic. Aşa cum statul nu avea nicio contribuţie (alta decât cea anesteziată a Weimarului), tot aşa nu avea nici sistem de guvernământ. Sau, mai degrabă, avea mai multe. Era sistemul partinic al celor aproximativ patruzeci de Gauleiteri, un organism puternic pe care Hitler îl putea face şi desface ca indivizi dar pe care a evitat să-l înfrunte ca grup. Gauleiterul din Düsseldorf, Florian, pretindea că nu îl invitase niciodată pe Himmler în Gum-ul său şi interzisese oamenilor lui să coopereze cu Gestapoul. Adevăratul lider al partidului, ca adjunct al lui Hitler, era Rudolph Hess. Dar Hess era un mistic ineficient. Mai important era Martin Bormann, un criminal convins şi un sârguincios birocrat de partid de tip stalinist, care ducea bătălii nesfârşite împotriva Gauleiterilor, pe de o parte, şi a lui Göring şi Goebbels, pe de alta.[924]

Hitler nu obiecta la aceste lupte interne: dimpotrivă, le încuraja. „Oamenilor trebuie să li se permită fricţiuni între ei", spunea el. „Fricţiunile produc căldură, iar căldura e energie." El numea asta „darwinism instituţionalizat". Dacă întâmpina rezistenţă din partea vreunui minister, Hitler crea un duplicat. El numea Ministerul de Externe, încă plin de aristocraţi, „un morman de gunoi intelectual", iar din 1933 a întemeiat o organizaţie rivală condusă de Joachim von Ribbentrop, care adeseori fura corespondenţa ministerului şi răspundea la ea.[925] Ministerul Muncii, sub conducerea lui Franz Seldte, era în mod special obstructiv. Astfel că Hitler l-a numit pe unul dintre Gauleiterii săi, Fritz Sauckel, plenipotenţiar general pentru Mobilizarea Muncii.[926] De asemenea, frustrat pe frontul economic şi financiar, Hitler a creat un al doilea Minister al Economiei, numit Planul pe Patru Ani, sub conducerea lui Göring. Până în 1942, în plus faţă de ministerele pe care le moştenise de la Weimar, Hitler crease cincizeci şi opt de Consilii Supreme ale Reichului, plus multe alte birouri extraguvernamentale. Suprapunerea era universală şi deliberată. Lui Hitler îi convenea ca Ribbentrop şi Goebbels, de exemplu, să se lupte între ei pentru controlul propagandei externe, până în punctul în care oamenii lor ajungeau să se bată de-a binelea pentru echipamentul radio. Atunci amândoi apelau la el pentru arbitraj.

Orice sistem autoritar care abandonează procedurile constituţionale şi

guvernarea legii conţine inevitabil un element de anarhie. Regimul lui Stalin nu făcea nici el excepţie, deşi acesta era mult mai metodic decât Hitler. Termenul „boem", folosit de Hindenburg în legătură cu Hitler, era potrivit. Ura orele fixe. După moartea lui Hindenburg el a unit funcţiile de cancelar şi preşedinte, folosind acest lucru ca pretext pentru a distruge funcţionarea oficială a amândurora. Un funcţionar de stat de modă veche pe nume dr Hans Lammers menţinea o aparenţă de ordine în birourile Cancelariei, el şi personalul său alcătuit din zece-doisprezece *Beamten* răspunzând la corespondenţa lui Hitler de aproximativ 600 de scrisori pe zi. Se pare că Hitler nu a scris niciodată vreo scrisoare şi nu a semnat vreun document oficial. Îndată ce a ajuns la putere a făcut tot posibilul să pună să fie distruse toate documentele care îl menţionau (inclusiv registrele de impozite), şi de atunci înainte a evitat cât a putut să emită directive scrise. Unul dintre singurele documente olografe ale lui Hitler pe care le aveau datează dinaintea primului război mondial.

Când a ajuns cancelar, la început Hitler sosea la birou la 10 dimineaţa, dar curând rutina l-a obosit şi tot mai des se întâmpla să lucreze noaptea. Făcea frecvente deplasări prin ţară, ca un monarh medieval, şi chiar când era în Berlin refuza adesea să ia hotărâri, pretinzând că nu e dictator.[927] Detesta şedinţele de cabinet tocmai pentru că ele reprezentau o procedură regulată de luare a deciziilor. Le ţinea la intervale tot mai mari; chiar şi atunci când aveau loc, treburile cu adevărat importante se făceau în altă parte. Astfel, când Hitler l-a concediat pe Hjalmar Schacht, el l-a numit ministru al Economiei pe Walter Funk într-un antract la Operă şi l-a prezentat pe neaşteptate la următoarea şedinţă de cabinet (4 februarie 1938), ultima pe care a mai ţinut-o vreodată.[928] Nu există absolut nicio îndoială că toate deciziile importante erau luate de Hitler personal, de regulă în întâlniri bilaterale cu fiecare ministru sau comandant, dar ele nu se reflectă niciodată în documente decât indirect. Ordinele lui Hitler erau întotdeauna verbale, adeseori emise întâmplător în cursul unor discursuri lungi, şi câteodată date pe loc oricui se nimerea să-i fie în preajmă.[929]

Statul hitlerist nu era corporatist, căci corporatismul implică o distribuţie a puterii între diferite organisme, iar Hitler nu era dispus să împartă puterea cu nimeni. Nu-l deranja ca membrii marcanţi ai clicii sale

să conducă mici imperii private, câtă vreme stătea în puterea lui să le distrugă. Lammers a declarat însă la Nürnberg că nu le permitea să se întâlnească cu toţii, nici măcar neoficial, aşa încât să nu-şi poată rezolva niciodată diferendele în mod colegial. Regimul lui Hitler era prin urmare marcat de neîncetate lupte bilaterale şi multilaterale între părţile lui componente, ceea ce Hobbes numea „o perpetuă şi neobosită dorinţă de putere şi iar putere, ce încetează doar în moarte”[930], Göring asculta telefoanele colegilor săi din „biroul lui de cercetări” şi obţinea comori folositoare precum un teanc de scrisori de dragoste de la Alfred Rosenberg către o evreică drăguţă.[931] Bormann îi spiona pe toţi. La fel, bineînţeles, Himmler şi Heydrich. Practic toată lumea se afla în poziţia de a spiona pe toată lumea, şi cum fiecare căuta să câştige bunăvoinţa lui Hitler trădând ceea ce ştia despre ceilalţi, Führerul era mereu bine informat.

Niciun guvern condus astfel nu poate spera să urmeze politici coerente şi atent concepute, şi fireşte că nici Hitler n-a reuşit, nici măcar în chestiuni de care era preocupat cu pasiune. A promis să ajute micile întreprinderi, ţăranii, sectorul agricol, să micşoreze marile oraşe, să aducă femeile din fabrici înapoi acasă, să ia înapoi industria din mâinile capitaliştilor, pământul din ale *Junker*-ilor, armata din ale nobililor, administraţia din ale *„Doktor*-ilor. Nu a făcut nimic din toate astea. Dimpotrivă: oraşele, marile întreprinderi şi industria au înflorit, iar ţăranii şi femeile au continuat să se înghesuie în ateliere.[932] Armata, afacerile, serviciile civile au rămas cam la fel.

Chiar şi politica privind evreii, care pentru Hitler era chestiunea cea mai importantă din toate, era marcată de incoerenţă şi ezitări. În primul elan de triumf nazist, mulţi evrei au fost asasinaţi ori trimişi în lagăr sau li s-au confiscat proprietăţile de către SA şi au fost lăsaţi să fugă din ţară. Unii lideri nazişti voiau o politică de emigrare forţată, dar nu s-au luat niciodată măsuri sistematice şi eficiente pentru a realiza acest lucru. Hitler nu a zdrobit nici marile magazine evreieşti, ceea ce promisese de nenumărate ori: Schacht l-a convins că s-ar pierde astfel 90 000 de locuri de muncă.[933] Ministerul Economiei s-a opus atacurilor împotriva întreprinderilor evreieşti mai ales pentru că credea că ele aveau să ducă la atacuri împotriva marilor întreprinderi în general şi a creat un birou

special pentru a opri hărţuirea nazistă.[934] Chiar legile de la Nürnberg au fost concepute în grabă. Hitler le-a anunţat ca „soluţia finală la chestiunea evreiască". De fapt, au rămas multe ambiguităţi, chiar şi în mintea lui. A autorizat plăcuţe cu „Evreii nu sunt bineveniţi" la intrarea în oraşe, care erau teoretic ilegale, dar a acceptat că de fapt nu li se putea interzice evreilor să intre. În 1936 Ministerul de Interne chiar a discutat suspendarea ziarului nazist antisemit *Der Stürmer.* Antisemitismul a devenit mai violent în 1938, probabil pentru că Hitler adopta o politică economică mai izolaţionistă. Ministerul de Interne a emis „decretul numelor", obligând toţi evreii să adopte şi prenumele de Israel ori Sarah.[935] Acesta a fost urmat de cumplita violenţă a „nopţii de cristal" din 9 noiembrie 1938, incitată de Goebbels. Nu e clar însă dacă Goebbels a acţionat din proprie iniţiativă sau, mai probabil, la ordinele lui Hitler, date destul de întâmplător.[936] Abia când a început războiul s-a fixat Hitler asupra adevăratei „soluţii finale": o avusese tot timpul în minte, dar avea nevoie de un război ca s-o facă posibilă. Asupra scopurilor lui internaţionale, spre deosebire de politica internă a fost întotdeauna clar, coerent şi hotărât, după cum vom vedea.

Hitler nu avea o politică economică. Avea însă o foarte specială politică internaţională. Voia să se reînarmeze cât de repede posibil, evitând, în acelaşi timp, o lovitură de preîntâmpinare din partea Aliaţilor. A dat pur şi simplu ordine industriei germane şi i-a lăsat pe managerii acesteia să se descurce. Înainte de venirea lui la putere, Otto Strasser îl întrebase ce avea să facă în privinţa lui Krupp, şi i se răspunsese: „Bineînţeles că o să-l las în pace. Crezi că sunt atât de nebun încât să distrug economia Germaniei?"[937] Hitler considera că cea mai mare greşeală economică a lui Lenin fusese să ordone membrilor de partid să preia conducerea industriei şi să-i omoare ori să-i expulzeze pe conducătorii ei capitalişti. Era hotărât să nu lase Cămăşile Brune ori alte elemente de partid să pună mâna pe întreprinderi, şi l-a avertizat pe maiorul Walter Buch, judecător al Tribunalului de Partid, în 1933: „Sarcina dumitale în calitate de cel mai mare judecător din partid este să stăvileşti elementul revoluţionar." Faptul că nu s-a dorit acest lucru a dus la distrugerea altor revoluţii, spunea el.[938]

Nu există absolut nicio dovadă că Hitler ar fi fost câtuşi de puţin

influenţat de filosofia marilor întreprinderi. El asculta sfaturile economice numai când era convins că urmându-le putea avansa în scopurile sale militare externe. Se considera socialist, iar esenţa socialismului său era că fiecare individ ori grup din stat trebuie să servească fără ezitare politica naţională. Astfel încât nu conta cine era de fapt proprietarul unei fabrici câtă vreme cei care o conduceau făceau ce li se spunea. Socialismul german, îi spunea el lui Hermann Rauschning, nu presupunea naţionalizare: „Socialismul nostru ţinteşte mult mai adânc. El nu schimbă ordinea externă a lucrurilor, el ordonează numai relaţia omului cu statul. [...] Atunci ce contează proprietatea şi venitul? De ce am avea nevoie să socializăm băncile şi fabricile? Socializăm poporul."[939] Prezentându-şi Planul pe Patru Ani (care, ca şi al lui Stalin, nu era altceva decât un simplu exerciţiu de propagandă), el a spus că treaba Ministerului Economiei era doar să „prezinte sarcinile economiei naţionale" şi apoi „economia privată va trebui să le îndeplinească." Dacă se sustrăgea de la ele, „atunci statul naţional socialist va şti cum să rezolve aceste sarcini"[940].

Astfel, Hitler a păstrat clasa managerială a Germaniei şi a făcut-o să lucreze pentru el. Firmele înfloreau sau nu exact în funcţie de măsura în care îndeplineau ordinele lui Hitler. Evident că obţinea bani din ele: dar era o relaţie şantajist-victimă, nu una între client şi patron. Un astfel de caz era firma de chimicale I.G. Farben, poreclită de la început de nazişti „Isidore Farben" din cauza directorilor şi cercetătorilor săi evrei. A intrat în graţiile lui Hitler numai scăpând de evrei (de exemplu laureatul Premiului Nobel Fritz Haber) şi acceptând să acorde prioritate absolută programului lui Hitler de fabricare a materialelor sintetice, nucleul schemei sale de pregătiri pentru război, printr-un tratat secret semnat la 14 decembrie 1933. De atunci încolo Farben s-a aflat în siguranţă, dar numai cu preţul sclaviei faţă de Hitler. Nici vorbă ca marile întreprinderi să-i corupă socialismul; era exact invers. Coruperea lui I.G. Farben de către nazişti este una dintre cele mai izbitoare tragedii individuale în tragedia generală a naţiunii germane.[941]

Lipsa unei politici economice era un avantaj. Hitler a avut noroc. A ajuns la putere cu o lună înaintea lui Roosevelt şi, ca şi el, a beneficiat de pe urma unei reveniri economice care începuse deja cu puţin înainte. Spre deosebire de Roosevelt însă, el nu a încercat să dreagă economia

prin programe sistematice de lucrări publice, deşi acestea existau. La o şedinţă din 8 februarie 1933 a spus că respinge orice programe de acest fel care nu aveau legătură cu reînarmarea. A început construirea de autostrăzi în septembrie 1933 mai ales pentru că voia drumuri pentru vehicule rapide şi a crezut că descoperise un geniu organizatoric ca să le creeze în persoana lui Fritz Todt (şi aşa era).[942] Brüning urmase o politică deflaţionistă excesivă, căci avea o frică paranoică de inflaţie. Hitler i-a pus capăt. El l-a concediat pe dr Hans Luther, preşedintele Reichsbank, şi l-a înlocuit cu Hjalmar Schacht, pe care l-a numit şi ministru al Economiei. Schacht era de departe cel mai inteligent ministru de Finanţe pe care l-a avut vreo ţară în perioada interbelică. Era un adept al economiei de piaţă, dar un empiric ce nu credea în nicio teorie şi trata fiecare situaţie după instinct.

Hitler dezavua dobânzile mari şi creditele strânse nu pentru că ar fi fost un prokeynesian, ci pentru că le asocia cu evreii. El i-a spus lui Schacht să-i furnizeze bani pentru reînarmare şi Schacht s-a conformat, încălcind regulile de la Reichsbank. Inflaţia a fost evitată prin controlul strict exercitat de Brüning asupra valutei (pe care Hitler, în dorinţa lui de autarhie, l-a făcut şi mai strict), prin taxe (impozitele pe venit s-au triplat în 1933–1938) şi prin strângerea generală a curelei: nivelul de trai al germanilor era doar cu puţin mai ridicat în 1938 decât cu un deceniu înainte. Nu-i deranja, pentru că aveau din nou locuri de muncă. Când a preluat Hitler puterea erau peste 8 milioane de şomeri. Această cifră a început să scadă foarte rapid în a doua jumătate a lui 1933, iar în 1934 exista deja o cerere de personal în anumite categorii de munci calificate, deşi mai erau încă 3 milioane de şomeri. Până în 1936 însă, toată lumea era practic angajată, iar în 1938 firmele ajunseseră să caute cu disperare forţă de muncă într-o vreme în care Marea Britanie şi SUA erau din nou în recesiune.

Germania era astfel singura ţară industrială importantă care şi-a revenit repede şi complet din Marea Criză. Motivul rezidă fără îndoială în marea forţă intrinsecă a industriei germane, care a funcţionat fenomenal de bine din anii ’60 ai secolului al XIX-lea până în zilele noastre, atunci când nu a fost mutilată de război ori dată peste cap de nesiguranţa politică. Weimarul furnizase un cadru politic dezastruos

pentru afaceri, ceea ce face ca situaţia fiscală stabilă şi coerentă să fie o condiţie esenţială pentru investiţiile eficiente. Guvernul de la Weimar a avut întotdeauna dificultăţi în a obţine un buget prin Reichstag şi adesea a trebuit să-şi administreze politica financiară prin ordonanţe de urgenţă. Instabilitatea sa politică inerentă a evoluat mai degrabă negativ. După alegerile din 1928 a devenit tot mai clar că regimul nu avea să dureze, existând riscul de a fi înlocuit de un sistem marxist. Venirea la putere a lui Hitler a furnizat, aşadar, industriei germane tocmai ceea ce îi era necesar pentru a funcţiona eficient: stabilitate guvernamentală, sfârşitul politicii şi sentimentul unui scop naţional. Restul îl putea face singură. Hitler era destul de viclean ca să-şi dea seama de asta. Deşi a permis ca partidul să invadeze toate celelalte sfere ale guvernării şi politicii publice, l-a ţinut departe de industrie şi armată, care avea nevoie să funcţioneze cu eficienţă maximă cât de repede posibil.[943]

Pe la mijlocul anilor '30 Hitler conducea un regim brutal, sigur, lipsit de conştiinţă, plin de succes şi, pentru majoritatea germanilor, popular. Muncitorii germani, în ansamblu, preferau slujbele sigure drepturilor civile, care nu însemnau mare lucru pentru ei.[944] Ceea ce a devenit însă important pentru ei au fost organizaţiile sociale pe care Hitler le crea în număr uluitor de mare, conform politicii pe care el o numea „a apartenenţei". Mai avea, de asemenea, şi o politică a coordonării, care scotea în evidenţă unitatea statului (sub conducerea partidului, bineînţeles). Cel de-al Treilea Reich era un stat „coordonat", căruia germanii obişnuiţi „îi aparţineau". Acest mod de concepere a vieţii publice era agreat de mai mulţi germani decât politica de partid a Weimarului. Poate că această atitudine nu avea să dureze la infinit, dar mai era încă puternică atunci când Hitler şi-a distrus popularitatea târând din nou Germania în război. Era probabil mai răspândită în rândurile celor umili şi săraci (deşi nu şi printre unii ţărani catolici, care refuzau să folosească saluturile şi urările naziste şi erau profund deranjaţi de atacurile împotriva creştinismului).

Hitler era atrăgător şi pentru firea moralistă a multor germani, respectiv a celor care îşi doreau din răsputeri un comportament „moral" fără a avea un cod de valori morale izvorând din credinţa creştină. Himmler, criminalul în masă conştiincios, torţionarul scrupulos, era

arhetipul celor care îl serveau cel mai bine pe Hitler. El definea virtuţile SS, întruchiparea „moralităţii" naziste, ca fiind loialitatea, cinstea, supunerea, duritatea, decenţa, sărăcia şi curajul. Ideea supunerii în faţa unor „legi de fier" ori a unei „legi superioare", şi nu în faţa celei tradiţionale, morala absolută propovăduită în biserici, era hegeliană. Marx şi Lenin au tradus-o într-un concept de clasă; Hitler într-unul rasist. Aşa cum cadrele sovietice erau învăţate să justifice crimele cele mai revoltătoare în numele unei lupte moraliste de clasă, tot astfel SS acţiona în numele rasei – ceea ce Hitler insista că este o motivaţie mult mai puternică şi fundamental umană decât clasa. Servirea rasei, şi nu a proletariatului marxist, era baza puritanismului nazist, marcat de ceea ce Rudolf Höss, comandant la Auschwitz, numea atitudinea „rece", „de piatră" a nazistului ideal, care „a încetat să mai aibă sentimente omeneşti" în îndeplinirea datoriei sale.[945]

La începutul lui 1933 aşadar, cele mai mari şi mai puternice două naţiuni ale Europei erau sub stăpânirea absolută a unor sisteme totalitare care propovăduiau şi practicau, şi chiar întruchipau, relativismul moral, cu toate potenţialităţile lui cumplite. Fiecare sistem acţiona ca stimulent al celor mai condamnabile caracteristici ale celuilalt. Unul dintre aspectele cele mai neliniştitoare ale socialismului totalitar, fie el leninist ori hitlerist, era felul în care, atât ca mişcări urmărind puterea, cât şi ca regimuri care se bucură de ea, era animat de o Lege a moralităţii politice a lui Gresham: teroarea scotea la suprafaţă instinctele umanitare şi ele se corupeau reciproc în adâncimi din ce în ce mai mari ale răului.

Hitler a învăţat de la Lenin şi Stalin cum să instituie un regim al terorii pe scară largă. Dar şi de la el s-au putut învăţa multe. Ca şi Lenin, el dorea să concentreze toată puterea în unica lui voinţă. Ca şi Lenin, era gnostic, şi tot ca şi Lenin credea că este singurul interpret adevărat al istoriei ca întruchipare a determinismului proletar, astfel că Hitler nu avea încredere decât în el însuşi ca exponent al voinţei de rasă a poporului german. Regimul pe care l-a instituit în ianuarie 1933 avea o singură anomalie importantă: SA. Hitler nu o controla pe deplin, iar Röhm avea idei care nu se potriveau cu planurile lui Hitler. SA, deja foarte mare înainte de preluarea puterii, s-a extins rapid după aceea. În toamna lui 1933 avea un activ de un milion de oameni, membri plătiţi, şi

încă 3,5 milioane în rezervă. Obiectivul lui Röhm era să facă din SA viitoarea armată germană, care avea să răstoarne acordurile de la Versailles şi să asigure realizarea scopurilor expansioniste ale Germaniei. Vechea armată, cu clasa ei de ofiţeri profesionişti, avea să fie o simplă organizaţie de instruire pentru o armată radicală, revoluţionară pe care el avea s-o poarte pe un drum al cuceririlor. Hitler era hotărât să respingă această schemă napoleoniană. Avea o părere foarte bună despre armata obişnuită şi considera că aceasta avea să realizeze reînarmarea rapid şi cu suficientă discreţie pentru a apăra ţara în perioada de pericol acut în care francezii şi aliaţii lor se mai aflau încă în poziţia de a invada Germania şi a-i distruge regimul. Şi mai important încă, nu avea nici cea mai mică intenţie de a împărţi puterea cu Röhm, darămite să i-o cedeze acestuia.

Din martie 1933, când a început să ajute ascensiunea lui Himmler, care avea o legătură telefonică secretă cu el, este clar că Hitler avea în minte o crimă uriaşă pentru a rezolva problema pe care i-o punea SA-ul lui Röhm. A pregătit-o cu mare meticulozitate. Din octombrie 1933, Himmler a fost autorizat de Hitler să preia în cumul funcţiile de şef al poliţiei politice din toate statele germane, pe lângă aceea din München. Acest proces, în mod firesc văzut de duşmanii lui Himmler drept construirea unui imperiu, necesita ajutorul activ al lui Hitler în fiecare etapă, deoarece era ilegal (Frick trebuia să fie ţinut în întuneric) şi deoarece presupunea negocieri cu Gauleiterii, pe care îi controla numai Hitler, în fiecare *Gau.* Procesul s-a încheiat la 20 aprilie 1934, când SD-ul lui Heydrich a demascat un „complot" pentru asasinarea lui Göring, pe care propriul său Gestapo nu reuşise să-l descopere. Hitler i-a ordonat atunci lui Himmler să preia poliţia lui Göring (oficial ca adjunct al acestuia). Organizaţia SS, şi aşa mare, controla acum toată poliţia politică a Germaniei şi putea lovi chiar şi giganticul, înarmatul SA.

Motivele lui Hitler pentru a distruge conducerea şi independenţa SA se înmulţiseră între timp. Violenţele lor de stradă brutale, deschise, diminuau suporterii lui Hitler din ţară şi erau principala sursă a criticilor aduse regimului său în străinătate. Când l-au vizitat Sir John Simon şi Anthony Eden, la 21 februarie 1934, el promisese să demobilizeze două treimi din SA şi să permită inspectarea restului: „În afară de dizolvarea completă a acestei forţe", scria Eden, „n-ar fi putut merge mai departe."[946]

La fel de importantă era şi ostilitatea armatei. În primăvara lui 1934 bătrânului Hindenburg i se apropia în mod clar sfârşitul. Hitler voia să-i succeadă, unind funcţiile de preşedinte şi cea de cancelar într-una singură. Comandanţii armatei şi marinei fuseseră de acord cu asta, cu condiţia să reducă forţa SA şi să-i anihileze pretenţiile, şi este tipic pentru naivitatea de care au dat mereu dovadă în negocierile cu Hitler faptul că i-au dat în schimb ceva vital pentru o „concesie" pe care el trebuia s-o facă oricum şi în care cooperarea armatei era esenţială.

Hitler şi-a continuat epurarea, act de pur gangsterism, îndată ce Himmler a căpătat monopolul asupra poliţiei politice. A hotărât să-şi asasineze toţi inamicii politici imediaţi (încheind şi unele socoteli mai vechi), aşa încât „dovada" conspiraţiei, fabricată de biroul de spionaj al lui Heydrich, a produs legături improbabile, demne de unul dintre procesele-spectacol ale lui Stalin. Himmler şi Heydrich au pregătit lista finală, lui Hitler nemairămânându-i decât să-i sublinieze cu creion roşu pe cei ce trebuiau să fie împuşcaţi; Heydrich a semnat mandatele, pe care scria pur şi simplu: „Din ordinul Führerului şi Cancelarului Reichului, este condamnat la moarte prin împuşcare pentru înaltă trădare." Într-o fază relativ târzie, a fost adus şi Göring în complot. Ministrul Apărării, Blomberg, împreună cu asistentul său politic, generalul von Reichman, au fost făcuţi complici, ordonându-se unităţilor armatei să fie pe poziţii în caz că unităţile SA se opuneau. În dimineaţa zilei de 30 iunie 1934 Hitler însuşi l-a trezit din somn pe Röhm zgâlţâindu-l, la sanatoriul de la Tegernsee, apoi s-a retras la sediul Cămăşilor Brune din München. Ministrul bavarez al Justiţiei nu era pregătit să ordone împuşcări în masă pe baza unei simple liste dactilografiate, iar Röhm şi asociaţii săi au fost omorâţi de fapt abia pe 2 iulie, de către poliţia politică. Între timp, în Berlin, conform relatării vicecancelarului von Papen, care fusese de faţă, acuzaţii au fost duşi în casa particulară a lui Göring din Leipzigerplatz, unde el şi Himmler i-au identificat, i-au bifat pe listă şi au ordonat să fie luaţi şi împuşcaţi imediat; poliţia privată a lui Göring a furnizat plutoanele de execuţie. Două zile mai târziu, Hitler a sosit de la München la Tempelhof. Himmler şi Göring l-au întâmpinat pe pistă, sub un cer roşu ca sângele, cei trei studiind apoi listele cu cei împuşcaţi deja sau care urmau să fie împuşcaţi, o scenă wagneriană descrisă de ofiţerul Gestapo

Hans Gisevius. Lui Frick, ministrul de Interne, i s-a spus să se ducă acasă: chestiunea nu-l privea. Conform lui Gisevius, Frick a spus: „Mein Führer, dacă nu acţionezi imediat împotriva lui Himmler şi a SS, aşa cum ai făcut împotriva lui Röhm şi a SA, tot ce vei fi realizat va fi că l-ai chemat pe Belzebut să-l gonească pe diavol."[947] Asta arată cât de puţin îşi înţelegea stăpânul.

Mulţi dintre cei asasinaţi nu aveau nimic de-a face cu SA. Printre ei se aflau fostul prim-ministru bavarez, Gustav von Kalir, care refuzase să ia parte la puciul din 1923; vechiul coleg şi adversar în partid al lui Hitler, Gregor Strasser; bătrânul grangure alunecos care urma să-l „stăpânească", generalul von Schleicher, plus soţia sa şi apropiatul său asociat, generalul von Bredow; liderul catolic berlinez, Ernst Klausener, şi multe alte persoane incomode sau periculoase, probabil vreo 150 cu totul.[948]

Acest act de asasinare în masă de către guvern şi poliţie a fost o catastrofă morală pentru Germania. Codul onoarei al generalilor germani, aşa cum era el, era zdruncinat, căci închiseseră ochii la omorârea a doi dintre prietenii şi colegii lor. Justiţia a fost ridiculizată, căci la 3 iulie a apărut o lege care autoriza faptele *ex post facto.* Hitler a fost primit la patul de moarte al lui Hindenburg, unde bătrânul confuz, care îl catalogase cândva drept „caporalul boem", l-a întâmpinat cu cuvintele „Majestatea Voastră". După moartea Titanului de Lemn, la 2 august, Hitler a preluat succesiunea în virtutea unei legi pe care o emisese cu o zi înainte, prin care devenea „conducător şi cancelar al Reichului". În aceeaşi zi toţi ofiţerii şi soldaţii au făcut un jurământ sacru în faţa lui, care începea astfel: „Mă voi supune necondiţionat Führerului şi poporului Reichului German." S-a trecu apoi la organizarea unui plebiscit şi în august poporul german l-a răsplătit pe criminalul-şef cu un verdict de 84,6%.[949] Un aspect deloc lipsit de importanţă al acestui punct de răscruce a fost oferirea unor pumnale de onoare oamenilor din SS care înfăptuiseră crimele. Iată simbolismul infam al relativismului moral. SS a fost astfel lansat în monstruoasa lui carieră de crimă legalizată. Afacerea Röhm, cu statul angajat în mod deschis în asasinatul în masă, cu acceptarea vechii elite militare şi cu sprijinul electoratului, a prefigurat în mod direct programele de exterminare ce aveau să urmeze.

Îndrăzneala absolută a epurării lui Röhm şi felul în care Hitler a scăpat fără să fie condamnat pentru asta nici de opinia publică germană şi internaţională, nici de propriii săi colegi şi adepţi au fost ceea ce l-a determinat pe Stalin să-şi consolideze dictatura personală prin mijloace similare. Până atunci, elita partidului îi permisese să asasineze numai ruşi de rând. Până şi excluderea unui membru de partid marcant necesita pregătiri elaborate. În 1930, Stalin fusese criticat pe faţă de Sîrţov, un candidat la Politbiuro, şi de Lominadze, un membru al Comitetului Central. Îi dorise pe amândoi împuşcaţi, dar n-a reuşit mai mult decât excluderea lor din CC. Doi ani mai târziu, ceruse împuşcarea lui Riutin, care făcuse să circule în secret un document de două sute de pagini în care îi critica dictatura. Serghei Kirov, care îi succedase lui Zinoviev ca şef al organizaţiei de partid Leningrad, insista ca Riutin să fie cruţat şi trimis într-un „izolator", sau închisoare specială pentru membrii de partid marcanţi.[950] În vara lui 1934, influenţa lui Kirov era în continuă creştere şi părea cel mai probabil succesor – sau înlocuitor – al lui Stalin. Succesul epurării lui Röhm l-a inspirat pe Stalin să termine odată pentru totdeauna cu opreliştile din cadrul partidului, şi încă în maniera cea mai ingenioasă: punând să fie asasinat Kirov şi folosind crima ca pretext pentru a lovi în toţi ceilalţi duşmani ai săi.[951]

Kirov a fost împuşcat în împrejurări misterioase la 1 decembrie 1934, în mijlocul Institutului Smolnîi, fosta şcoală de fete din care Lenin îşi lansase puciul şi care rămăsese de atunci cartierul general al partidului din Leningrad. Era un loc păzit din greu şi nu s-a explicat niciodată cum a reuşit asasinul, Leonid Nikolaev, să treacă de cordonul de securitate. Şi mai suspect este că, doar cu câteva zile înainte, garda de corp a lui Kirov fusese îndepărtată la ordinul lui Iagoda, şeful NKVD. În 1956 şi din nou în 1961 Hruşciov a făcut aluzii clare că responsabilul era Stalin, iar dovezile indirecte par copleşitoare.[952]

Stalin a reacţionat cu mare violenţă la aflarea veştii despre crimă, dar într-un mod care sugerează premeditare. A luat trenul de noapte spre Leningrad, şi în zori a fost întâmpinat în gara Moscova de Medved, şeful poliţiei leningrădene. Fără o vorbă, Stalin l-a lovit cu putere peste faţă. Apoi a ocupat un etaj din Institutul Smolnîi şi a preluat personal conducerea anchetei. Stătea la o masă, flancat de lacheii lui: Molotov,

Voroşilov, Jdanov şi alţii, cu conducerea organizaţiei de partid din Leningrad de o parte şi securiştii de alta. Când a fost adus Nikolaev şi Stalin l-a întrebat de ce l-a împuşcat pe Kirov, nenorocitul a căzut în genunchi şi a strigat, arătând spre securişti: „Dar ei m-au pus." Aceştia au alergat la el şi l-au bătut cu paturile pistoalelor până a leşinat; apoi a fost târât afară şi trezit cu duşuri reci şi fierbinţi alternativ. Stalin a pus ca Borisov, şeful gărzilor de corp ale lui Kirov, să fie omorât în bătaie cu răngi; Medved a fost trimis într-un lagăr şi asasinat trei ani mai târziu; Nikolaev a fost executat la 29 decembrie după un proces secret. Peste o sută de aşa-zişi „Albi" au fost împuşcaţi; 40 000 de leningrădeni trimişi în lagăre. Curând, oricine ştia ceva despre cazul Kirov era fie mort, fie pierdut pentru totdeauna în Arhipelagul Gulag.[953]

Acesta a fost doar începutul. La două săptămâni după asasinarea lui Kirov, Stalin a pus să fie arestaţi Zinoviev şi Kamenev. A formulat acuzaţiile împotriva lor până în cel mai mărunt detaliu şi a revizuit până la ultima virgulă declaraţia pe care aveau să o dea. Repetiţiile au durat luni întregi, Stalin ameninţând că nu va cruţa nimic „până nu veneau târându-se pe burtă, cu mărturisirile în dinţi"[954]. Au fost judecaţi în 1936, în urma unei înţelegeri în care acceptaseră să mărturisească totul cu condiţia ca familiile lor să fie lăsate în pace şi ei înşişi cruţaţi. De fapt, au fost împuşcaţi amândoi la o zi după terminarea procesului. Felul în care Zinoviev implorase milă a devenit subiectul unor maimuţăreli macabre, cu puternice tuşe antisemite, interpretate la petrecerile private ale lui Stalin de către K.V. Pauker, un fost costumier de teatru promovat şef al gărzii NKVD personale a lui Stalin şi singurul căruia i se permitea să-l bărbierească. Pauker a interpretat acest rol în mod regulat, până când a fost şi el împuşcat ca „spion german"[955].

Imediat după moartea lui Zinoviev şi Kamenev, Stalin i-a ordonat lui Iagoda să execute peste 5 000 de membri de partid deja aflaţi în arest. Acesta a fost începutul Marii Terori. Curând după aceea, Stalin a trimis de la Soci, unde-şi petrecea vacanţa, sinistra telegramă din 25 septembrie 1936: „Considerăm că este absolut necesar şi urgent ca tovarăşul Ejov să fie numit în funcţia de comisar al poporului pentru Afaceri Interne. Iagoda s-a dovedit indubitabil incapabil de a demasca blocul troţkisto-zinovievist. OGPU este cu patru ani în urmă în această chestiune."[956] A

urmat o epurare sistematică a poliţiei secrete, îndeplinită de echipe de două până la trei sute de membri de partid fanatici recrutaţi de Ejov.[957] Apoi Stalin l-a eliminat pe vechiul său prieten gruzin Ordjonikidze, ultimul membru al Politbiuroului căruia i se mai permitea să-l strige cu porecla „Koba" sau să discute în contradictoriu cu el: i s-a oferit alternativa de a se împuşca el însuşi sau de a muri în celulele poliţiei. După februarie 1937 Stalin putea omorî pe oricine, după bunul lui plac. La plenara CC de la sfârşitul lunii, aceasta „i-a dat indicaţii" lui Stalin să-i aresteze pe Buharin şi Rîkov. Buharin s-a rugat cu lacrimi în ochi să i se cruţe viaţa. Stalin: „Dacă eşti nevinovat, o poţi dovedi într-o celulă de închisoare!" CC-ul: „Să fie împuşcat trădătorul!" Cei doi au fost duşi direct la închisoare şi moarte; Iagoda a fost auzit mai târziu murmurând: „Ce păcat că nu v-am arestat pe toţi mai demult, când aveam puterea."[958] (Nu avea nicio importanţă: din cei 140 de oameni prezenţi, aproape două treimi aveau să fie curând asasinaţi.)

De la sfârşitul lui 1936 până în a doua jumătate a lui 1938, Stalin a lovit în fiecare grupare a regimului. Numai în 1937 a omorât 3 000 de ofiţeri superiori din poliţia secretă şi 90% din procurorii publici din provincie. Se afla în negocieri secrete cu Hitler din 1935. În anul următor a convins guvernul nazist să fabrice dovezi false ale unor contacte secrete între comandantul armatei sovietice, mareşalul Tuhacevski, şi generalii lui Hitler; acestea au fost făcute de Gestapo şi transmise printr-unul din agenţii săi, generalul Skoblin, care lucra şi pentru NKVD.[959] Prima victimă militară a lui Stalin a fost un general de cavalerie, Dmitri Schmidt, care se pare că îl înjurase în 1927; Schmidt a fost arestat la 5 iulie 1936, torturat şi ucis. Au urmat Tuhacevski şi alţi şapte generali de vază la 11 iunie 1937, apoi 30 000 de ofiţeri, aproximativ jumătate din total, printre care 80% din colonei şi generali.[960] Majoritatea ofiţerilor au fost împuşcaţi în douăzeci şi patru de ore de la arestare. În fiecare grup, scopul era uciderea celor mai vârstnici, în special a acelora care luptaseră în Revoluţie ori cunoscuseră partidul dinainte de a deveni proprietatea lui Stalin. Epurarea cea mai lungă şi cea mai drastică a fost în partid. În Leningrad doar doi din cei 150 de delegaţi la cel de-al XVII-lea Congres al Partidului au fost lăsaţi în viaţă. Pierderile din organizaţia de partid moscovită au fost la fel de mari. În total au fost omorâţi aproximativ un

milion de membri de partid.[961]

Crimele comise în aceşti ani nu au fost niciodată compensate, investigate serios ori pedepsite (decât din întâmplare), căci generaţiile succesive de lideri de partid care au guvernat după Stalin erau toate implicate în comiterea lor. Ejov, asasinul principal, a fost el însuşi omorât de Stalin după încheierea epurărilor. Succesorul lui în fruntea poliţiei secrete, Lavrenti Beria, a fost împuşcat de colegii săi din Politbiuro imediat după moartea lui Stalin. Gheorghi Malenkov, care a condus Rusia în 1953–1956, a fost epuratorul principal în Bielorusia şi Armenia. Hruşciov, care i-a urmat şi a guvernat din 1956 până în 1964, fusese însărcinat cu epurarea atât în Moscova cât şi (împreună cu Ejov şi Molotov) în Ucraina. Epurarea din Leningrad s-a făcut sub conducerea lui Jdanov, unul dintre aghiotanţii săi (şi unul dintre foarte puţinii supravieţuitori) fiind Aleksei Kosîghin, prim-ministru în anii '70 până la moarte. Kaganovici, care a deţinut funcţii înalte până în anii '60, a fost distrugătorul partidului în regiunea Smolensk. Leonid Brejnev, un instigator şi supravieţuitor al epurării din Ucraina, a condus Rusia din 1964 până la moartea sa în 1982.

Toţi aceşti oameni, care au guvernat Rusia în cei treizeci de ani după moartea lui Stalin, au acţionat dintr-un amestec de arivism şi frică, la indicaţiile directe şi amănunţite ale lui Stalin. Un membru NKVD care fusese în garda de corp a lui Stalin a declarat că Ejov venea aproape zilnic la Stalin în anii 1937–1939, cu un dosar gros de acte; Stalin îi dădea ordine pentru arestări, folosirea torturii şi sentinţe (ultimele înainte de proces). Stalin conducea el însuşi unele dintre interogatorii. Făcea pe marginea documentelor adnotări precum „arestaţi"; „arestaţi pe toată lumea"; „nu-i nevoie să verificaţi: arestaţi-i". La cel de-al XXI-lea Congres al Partidului, Z.T. Serdiuk a citit cu voce tare o scrisoare de la Ejov: „Tovarăşe Stalin: vă trimit spre confirmare patru liste cu oameni ale căror cazuri se află în dezbaterea Colegiului Militar: Lista Unu, generală; Lista Doi, fost personal militar; Lista Trei, fost personal NKVD; Lista Patru, soţii de foşti duşmani ai poporului. Vă cer aprobarea pentru condamnare de categoria întâi *(pervaia kategoriia,* adică împuşcare)." Lista era semnată: „Aprobat, I. Stalin, V. Molotov". Semnătura lui Stalin se află în josul a peste 400 de liste din 1937 până în 1939, purtând numele a 44 000 de

oameni, lideri de partid, înalţi funcţionari din guvern, ofiţeri şi oameni de cultură.[962]

Au fost omorâţi în număr mare şi comunişti străini care căutaseră azil în Moscova. Printre ei s-au aflat Béla Kun şi majoritatea liderilor comunişti unguri, aproape toţi comuniştii polonezi importanţi; întreaga elită a partidului iugoslav cu excepţia lui Tito, celebrii bulgari Popov şi Tanev, eroi ai procesului de la Leipzig împreună cu Dimitrov (care a scăpat pur şi simplu din noroc: Stalin avea un dosar cu privire la el); toţi coreenii; mulţi indieni şi chinezi; şi lideri comunişti din Letonia, Lituania, Estonia, Basarabia, Iran, Italia, Finlanda, Austria, Franţa, România, Olanda, Cehoslovacia, Statele Unite şi Brazilia. Foarte loviţi au fost germanii care se refugiaseră de Hitler. Cunoaştem numele a 842 dintre ei care au fost arestaţi, dar de fapt au fost mult mai mulţi, inclusiv soţii şi copii ai liderilor, ca de exemplu familia lui Karl Liebknecht. Unii dintre germanii care au supravieţuit au putut arăta mai târziu semnele torturilor îndurate atât de la Gestapo cât şi de la NKVD şi au fost astfel simboluri vii ale contactelor ascunse pe care serviciile de securitate ale Germaniei naziste şi ale Rusiei sovietice le-au menţinut în toată această perioadă. În ansamblu, comuniştii europeni se aflau mai în siguranţă în propriile lor ţări fasciste decât în „patria-mamă" socialistă. Roy Medvedev, istoricul marxist sovietic independent, nota: „E un paradox cumplit faptul că majoritatea liderilor şi activiştilor comunişti europeni care au trăit în URSS au pierit, în timp ce majoritatea celor care s-au aflat în închisori în ţările lor de origine în 1937–1938 au supravieţuit."[963] Este sigur că Stalin a făcut schimb de liste de activişti „căutaţi" cu naziştii şi s-ar putea să fi făcut acest lucru şi cu alte regimuri totalitare pe care propaganda lui le ataca cu ferocitate mecanică. Se interesa îndeaproape de soarta comuniştilor străini cu care avea de-a face. De altfel, el se interesa îndeaproape de toate aspectele terorii sale. La un moment dat în timpul procesului vechiului său tovarăş şi victimă Buharin, un reflector a dezvăluit pentru o clipă asistenţei faţa lui Stalin însuşi, privind prin sticla fumurie a unei ferestruici aflate sus, sub tavanul sălii de judecată.[964]

Strălucitul roman al lui Arthur Koestler, *Întuneric la amiază* (1940), a dat impresia că principalele victime ale lui Stalin prizoniere ale propriei lor teologii marxiste şi moralitatea relativă pe care o împărţeau cu el erau

făcute să colaboreze la fabricarea propriei lor mărturii mincinoase – ba chiar ajungeau s-o creadă. Nimic nu poate fi mai departe de adevăr. Deşi principalii „conspiratori", ale căror declaraţii erau necesare pentru a construi structura de bază a poveştii, au fost determinaţi să mărturisească prin intermediul unui amestec de ameninţări de a le fi ucişi sau torturaţi copiii ori soţiile, promisiuni de indulgenţă şi violenţă fizică, pentru majoritatea covârşitoare a celor care au fost prinşi în acest vârtej, metodele lui Stalin nu difereau cu mult de ale lui Petru cel Mare, decât, bineînţeles, ca dimensiuni, care excludeau orice subtilitate.

În aceşti ani în jur de 10% din vasta populaţie a Rusiei a trecut prin maşinăria penitenciară a lui Stalin. Celebre închisori ţariste, precum Lefertovskaia, care fuseseră transformate în muzee şi populate cu manechine de ceară, au fost reactivate, ceara fiind înlocuită cu carne şi sânge. Biserici, hoteluri, până şi băi publice şi grajduri au fost transformate în temniţe; şi au mai fost construite alte zeci. În cadrul acestor stabilimente, tortura era folosită la o scară pe care până şi naziştilor avea să le fie greu mai târziu s-o egaleze. Bărbaţi şi femei erau mutilaţi, li se scoteau ochii, le erau perforate timpanele; erau băgaţi în „cutii cu cuie" şi alte mecanisme diabolice. Victimele erau adesea torturate în faţa familiilor lor. Soţia lui Nestor Lakoba, o femeie izbitor de frumoasă, a preferat să moară torturată, chiar şi când a fost adusă în faţa fiului său de paisprezece ani, scăldat în lacrimi, decât să-şi acuze soţul. Mulţi au înfruntat o moarte oribilă cu acelaşi stoicism. Planul NKVD de a înscena un proces-spectacol al Mişcării de Tineret a fost dejucat de faptul că S.V. Kovarev şi alţi lideri ai Comitetului Central al Komsomolului au preferat cu toţii să moară sub tortură decât să mărturisească o minciună. Un mare număr de ofiţeri de armată au fost omorâţi în acest fel: *in extremis* semnau eventual „propriile mărturisiri", dar nu îi implicau şi pe alţii. Potrivit spuselor lui Medvedev, recruţii NKVD, în vârstă de optsprezece ani, „erau duşi în camerele de tortură precum studenţii medicinişti în laboratoare să privească disecţiile"[965].

Că exemplul lui Hitler l-a ajutat pe Stalin să-şi pornească marea teroare este destul de limpede, iar agenţii acestuia au învăţat totdeauna foarte repede orice aveau de oferit Gestapo şi SS. Dar instrucţia a fost reciprocă. Sistemul de lagăre a fost importat de nazişti din Rusia.

Himmler le-a pus pe picioare extrem de rapid; înainte de sfârşitul lui 1933 existau aproape o sută de lagăre naziste. În toate etapele însă, chiar şi la apogeul programului de exterminare al SS din 1942–1945, au existat mult mai multe lagăre sovietice, majoritatea considerabil mai mari decât cele naziste şi conţinând mai mulţi oameni. De fapt, lagărele sovietice, după cum au arătat Soljeniţîn şi alţii, au constituit o serie uriaşă de insule teritoriale în cadrul Uniunii Sovietice, acoperind multe mii de kilometri pătraţi. Ca şi lagărele naziste, care descreşteau ca importanţă de la Dachau, „Eton-ul" sau „Groton-ul" sistemului, şi cele sovietice erau de mai multe feluri. Exista, de exemplu, un lagăr special pentru văduve, orfani şi alte rude ale ofiţerilor de armată măcelăriţi; şi existau închisori-orfelinate pentru copiii „duşmanilor poporului", care erau ei înşişi pasibili de a fi judecaţi şi condamnaţi, cum a fost fiica mareşalului Tuhacevski, Svetlana, îndată ce ajungeau la vârsta potrivită.[966]

Majoritatea lagărelor serveau însă unui scop economic determinat, şi exemplul lor a fost cel care l-a inspirat pe Himmler, din 1941 încolo, să încerce să creeze un „sector socializat" substanţial al economiei germane. Uniunea Sovietică nu s-a angajat într-o politică deliberată şi sistematică de genocid, deşi Stalin a ajuns destul de aproape de ea când s-a ocupat de „naţionalităţile" sovietice în al doilea război mondial. Totuşi lagărele sovietice erau (şi sunt) „lagăre ale morţii". Lozinca scrisă cu litere de fier pe frontispiciul lagărelor din regiunea Kolîma, unele dintre cele mai rele, care suna astfel: „Munca e o chestiune de onoare, valoare şi eroism", era tot atât de înşelătoare ca şi imitaţia ei nazistă, atârnată la intrarea în Auschwitz: *Arbeit macht frei* (Munca eliberează). În aceste lagăre NKVD înfăptuia frecvent execuţii în masă, folosind mitraliere: 40 000 de bărbaţi, femei şi copii au fost ucişi astfel numai în lagărele din Kolîma în 1938. „Pedeapsa specială" şi lagărele de la minele de aur ucideau cel mai rău. Lenin şi mai târziu Stalin au creat a doua mare industrie de aur (după aceea din Africa de Sud) şi uriaşe rezerve de aur, pe spinarea oamenilor care au muncit şaisprezece ore pe zi, fără zile de odihnă, în zdrenţe, dormind adesea în corturi rupte, la temperaturi de minus cincizeci de grade şi cu cantităţi de hrană jalnic de mici. Martorii au relatat mai târziu că dura între douăzeci şi treizeci de zile să transformi un om sănătos într-o epavă în aceste lagăre, şi unii au afirmat că aceste condiţii erau

planificate în mod deliberat astfel încât să se realizeze o rată a mortalităţii crescută. Se administrau bătăi sălbatice de către gardieni, dar şi de către elemente criminale profesioniste, cărora li se dădeau însărcinări de supraveghere a maselor de „politici" – o altă trăsătură a lagărelor imitată de nazişti.

În aceste împrejurări, rata mortalităţii era aproape dincolo de imaginaţia oamenilor civilizaţi. Medvedev plasează cifra celor împuşcaţi ca victime ale marii terori la circa 4–500 000. El crede că numărul total al victimelor din anii 1936–1939 a fost de aproximativ 4,5 milioane. Bărbaţi şi femei au murit în lagăre într-un ritm de cam un milion pe an în această perioadă şi mai târziu, iar totalul morţilor cauzate de politica lui Stalin a fost în jur de 10 milioane.[967] Aşa cum epurarea lui Röhm l-a impulsionat pe Stalin s-o imite, tot aşa scara atrocităţilor în masă ale acestuia l-a încurajat pe Hitler în schemele lui din timpul războiului de a schimba întreaga demografie a Europei de Est. În ingineria socială, crimele în masă la o scară industrială constituie întotdeauna arma ultimă: „soluţia finală" a lui Hitler pentru evrei şi-a avut originile nu doar în mintea lui înfierbântată, ci şi în colectivizarea ţărănimii sovietice.

Având în vedere natura lor fără precedent, atrocităţile comise de regimurile totalitare nazist şi sovietic în anii '30 au avut un impact remarcabil de scăzut asupra lumii, deşi natura (dacă nu scara) amândurora, şi în special a celui dintâi, au fost destul de bine cunoscute la vremea aceea. S-a acordat mai multă atenţie crimelor lui Hitler, în parte pentru că erau mai aproape de Occident, în parte pentru că adesea li se făcea reclamă în mod deschis, dar mai ales pentru că erau făcute publice de o tot mai mare populaţie de intelectuali emigraţi. Ca duşman autoproclamat al civilizaţiei, ca opusă noţiunii de *Kultur,* Hitler era o ţintă firească pentru scriitorii din lumea liberă încă înainte de a deveni cancelar; odată ajuns la putere el a purces la confirmarea imaginii lui de duşman de moarte al inteligenţiei. Arderea cărţilor în public a început în martie 1933 şi a atins un punct culminant în mai la Berlin, fiind prezidată de Goebbels, care a citat cuvintele lui Ulrich von Hutten: „O secol, o ştiinţe, e o bucurie să fii în viaţă!" S-au ţinut expoziţii de „artă decadentă" la Nürnberg (1935) şi la München (1937). Muzeele au fost forţate să renunţe la unele picturi: astfel, la o vânzare cu preţ redus de la

Lucerna în iunie 1939, lucrări de Gauguin şi Van Gogh au fost cumpărate la preţuri derizorii, iar *Băutorul de absint* al lui Picasso nu şi-a putut găsi cumpărător. Erau publicate regulat liste cu emigraţi deposedaţi de cetăţenia germană. Ele îi includeau pe Lion Feuchtwanger, Helmut von Gerlach, Alfred Kerr, Heinrich Mann, Kurt Tucholsky, Ernst Toller (august 1933), Robert Becher, Einstein, Theodor Plievier (martie 1934), Bruno Frank, Klaus Mann, Piscator (noiembrie 1934), Friedrich Wolf, Bertolt Brecht, Paul Bekker, Arnold Zweig, Thomas Mann (1935–1936) şi zeci de alte personaje celebre.[968] Aceştia, şi mii de profesori universitari şi jurnalişti evrei şi anti-nazişti, care au fost împiedicaţi să-şi câştige existenţa în Germania şi au fost practic obligaţi să emigreze, au îngroşat rândurile celor care căutau să demaşte condiţiile din Reichul lui Hitler.

Cu toate acestea, Hitler îşi avea corifeii lui. Printre ei se aflau Lloyd George, ducele de Windsor şi lordul Rothermere, proprietarul ziarului *Daily Mail.* Maiorul Yeats-Brown, autorul faimoaselor *Vieţi ale unui lăncier bengalez,* afirma că „părerea lui sinceră era că e mai mult creştinism adevărat în Germania de astăzi decât a fost vreodată în timpul Republicii de la Weimar". Printre cei ce şi-au exprimat aprobarea cu privire la fascism în diferitele lui forme s-au aflat Benedetto Croce, Jean Cocteau, Luigi Pirandello, Giovanni Gentile, James Burnham, W.B. Yeats, T.S. Eliot şi Filippo Marinetti, precum şi intelectuali profascişti ca Charles Maurras, Louis-Ferdinand Céline, Ezra Pound, Oswald Spengler şi Martin Heidegger.[969]

Majoritatea covârşitoare a intelectualilor însă mai aveau înclinaţii de stânga. Vedeau în nazism un pericol mult mai mare, atât pentru propria lor ordine cât şi pentru toate formele de libertate. Pe la mijlocul anilor '30, mulţi oameni inteligenţi credeau că fascismul avea să devină sistemul de guvernare predominant în Europa şi probabil în întreaga lume. Erau regimuri cvasifasciste în Germania, Italia, Spania, Portugalia, Polonia, Ungaria, Austria, Turcia, Grecia, România, Japonia şi în multe alte state; şi partide fasciste înfloritoare practic în toate celelalte. Pentru ei Uniunea Sovietică părea a fi singura mare putere angajată total în a se opune şi, dacă era necesar, a lupta împotriva fascismului. Prin urmare, mulţi dintre ei erau gata nu numai să-i apere virtuţile aparente ci şi să justifice cruzimea manifestă a regimului stalinist. Foarte puţini dintre ei, în etapa

aceea în orice caz, erau conştienţi de adevărata natură a regimului. Scriitorii evrei, mai ales, ştiau foarte puţin sau nu ştiau chiar nimic despre violentul antisemitism al lui Stalin. Nu se ştia că trimisese peste 600 de scriitori în lagăre, mulţi (printre care Isaac Babel şi Osip Mandelstam) la moarte; că aproape sigur îl asasinase pe Maxim Gorki; şi că şi el, ca şi Hitler, a scos din circulaţie milioane de cărţi şi le-a ars, deşi nu în public.[970]

Cu toate acestea intelectualii occidentali ştiau destule despre duritatea sovietică pentru a-i obliga să adopte un standard dublu atunci când o apărau. Lincoln Steffens a dat tonul: „Trădarea faţă de ţar nu a fost un păcat, trădarea faţă de comunism este."[971] Shaw susţinea: „Nu ne putem permite să ne dăm aere morale când aproapele nostru cel mai întreprinzător lichidează în mod uman şi judicios o mână de exploatatori şi speculanţi ca să facă lumea mai sigură pentru oamenii cinstiţi."[972] André Malraux afirma că „Aşa cum Inchiziţia nu a afectat demnitatea fundamentală a creştinismului, nici procesele de la Moscova nu au diminuat demnitatea fundamentală a comunismului."[973] Mulţi intelectuali, inclusiv unii care ştiau ce însemna justiţia totalitaristă, au luat apărarea proceselor. Brecht scria: „Până şi în opinia celor mai înverşunaţi duşmani ai Uniunii Sovietice şi ai guvernului său, procesele au demonstrat clar existenţa unor conspiraţii active împotriva regimului", o „mlaştină de crime infame" comise de „toată pleava, din ţară şi din străinătate, toţi paraziţii, infractori şi turnători profesionişti [...] această gloată. [...] Sunt convins că aşa este."[974] Feuchtwanger a fost prezent la procesul din 1937 al lui Piatakov (care a dus la procesul lui Buharin şi la altele) şi a scris imediat o carte despre asta, *Moscova 1937,* în care declara: „nu exista niciun fel de justificare pentru a-ţi imagina că ar fi fost ceva fabricat ori artificial în procedurile procesului". Stalin a pus imediat ca acest text să fie tradus şi publicat la Moscova (noiembrie 1937), iar un exemplar din el i-a fost băgat sub nas nenorocitului de Buharin chiar în ajunul propriului său proces, pentru a-i amplifica disperarea.[975]

De fapt, NKVD făcea uz în mod frecvent de scrierile prostaliniste ale intelectualilor occidentali pentru a frânge rezistenţa deţinuţilor. Era ajutat, de asemenea, de elementele prostaliniste din presa şi ambasadele occidentale din Moscova. Ambasadorul Davies a comunicat guvernului

său că procesele erau absolut autentice şi şi-a repetat opiniile într-o carte mincinoasă, *Misiune la Moscova,* publicată în 1941. Harold Denny, de la *New York. Times,* scria despre procese: „în sens larg, nu sunt contrafăcute" (14 martie 1938). Colegul său, Walter Duranty, corespondentul permanent la Moscova al ziarului, era unul dintre cei mai desăvârşiţi apologeţi ai lui Stalin. După cum scria Malcolm Muggeridge: „Era ceva viguros, vital, scandalos în lipsa lui de scrupule, care îi făcea minciunile permanente aproape acceptabile." Expresia lui favorită era „Am pariat pe Stalin"[976]. Despre procesul Piatakov scria: „Este inimaginabil ca Stalin, Voroşilov şi Budionîi şi Curtea marţială să-şi fi putut condamna la moarte prietenii dacă dovezile vinovăţiei n-ar fi fost copleşitoare."[977] A sugera că dovezile sunt false, îi ţinea isonul ambasadorului Davies, „ar însemna să presupui geniul creator al unui Shakespeare"[978].

Încercarea intelectualilor occidentali de a apăra stalinismul i-a implicat într-un proces de autocorupere care le-a transferat lor, şi astfel ţărilor lor, la formarea cărora a ajutat ceea ce au scris, ceva din decăderea morală inerentă totalitarismului însuşi, în special negarea responsabilităţii individuale pentru bine sau rău. Lionel Trilling a observat cu subtilitate despre staliniştii Occidentului că repudiau politica, sau cel puţin politica „vigilenţei şi a efortului":

> Într-un guvern monolitic impus ei vedeau promisiunea eschivării de la actele de voinţă necesare pentru a îndeplini numeroasele, adesea contradictoriile cerinţe ale societăţii democratice [...] ei preţuiau ideea de revoluţie ca act final, atotcuprinzător de voinţă, care avea să pună capăt pentru totdeauna eforturilor voinţelor noastre individuale.[979]

Pentru America, evoluţia era cu precădere gravă întrucât staliniştii formau atunci partea cea mai importantă a noii mişcări radicale; după cum mai nota Trilling:

> În orice viziune asupra situaţiei culturale americane, importanţa mişcării radicale a anilor '30 nu poate fi supraestimată. Se poate spune că ea a creat clasa intelectuală americană aşa cum o cunoaştem noi, ca dimensiune şi influenţă. A stabilit caracterul acestei clase ca fiind, în

ciuda oricăror mutaţii de opinie, predominant de stânga.[980]

Aceasta era clasa care a format gândirea *establishment*-ului politic liberal-democratic, ce avea să deţină puterea în cea mai puternică naţiune de pe pământ practic până la sfârşitul anilor ’70.

Influenţa ramificată a terorii totalitare a anilor ’30 a fost, aşadar, imensă în spaţiu şi timp. La vremea aceea însă, consecinţele ultime ale existenţei lui Hitler şi Stalin păreau lipsite de importanţă. Ceea ce conta era ce aveau să facă regimurile lor în viitorul imediat, nu doar neajutoraţilor lor supuşi, ci şi vecinilor mai apropiaţi sau mai îndepărtaţi. Ascensiunea lui Stalin şi Hitler la puterea absolută a dat o lovitură decisivă unei structuri a lumii deja instabilă şi fragilă. Amândoi au avut ţeluri teritoriale nelimitate, căci amândoi subscriau la escatologii iminente, una de clasă, cealaltă de rasă, în cursul cărora sistemele lor de putere rivale aveau să devină dominante pe întreg globul. De aceea, sosirea acestor doi oameni pe scena istoriei a anunţat ceea ce s-ar putea numi zenitul agresiunii.

9
Zenitul agresiunii

În anii ’20 democraţiile occidentale civilizate menţinuseră un fel de ordine mondială şubredă, prin Liga Naţiunilor, pe de o parte, şi prin diplomaţia financiară anglo-americană pe de alta. La începutul anilor ’30, sistemul – dacă poate fi numit sistem – s-a prăbuşit complet, deschizând o epocă de banditism internaţional în care statele totalitare se comportau pur şi simplu în funcţie de mijloacele lor militare. Puterile care respectau legea erau ruinate din punct de vedere economic şi unilateral dezarmate. Economia franceză a cunoscut un vârf în 1929 şi apoi a intrat într-un declin constant, nemairevenind la nivelurile din 1929 decât abia la începutul anilor ’50. Cifra şomajului a rămas relativ scăzută doar pentru că muncitorii concediaţi s-au întors la gospodăriile ţărăneşti în care se născuseră, iar imigranţii au fost expulzaţi. Franţa s-a izolat şi a început să construiască linia Maginot, ea însăşi un simbol al defetismului. Americanii şi englezii erau obsedaţi de economie. La începutul anilor ’30, armata americană, cu 132 069 de ofiţeri şi soldaţi, era abia a şaisprezecea ca mărime din lume, mai mică decât a Cehoslovaciei, Poloniei, Turciei, Spaniei sau României.[981] Şeful Marelui Stat Major, MacArthur, deţinea singura limuzină din armată. Ramsay MacDonald, prim-ministrul laburist al Marii Britanii, care nu avea o maşină personală şi niciuna pusă la dispoziţie de către stat, era nevoit să meargă pe jos până la capătul lui Downing Street şi să oprească un autobuz ori un taxi când se deplasa în interes de serviciu.[982] În 1930, americanii au convins guvernul laburist semipacifist să semneze Tratatul Naval de la Londra ce reducea marina regală la o stare de neputinţă pe care n-o mai cunoscuse din secolul al XVII-lea. Ministrul de Externe Arthur Henderson, un utopist metodist care vorbea despre „mobilizarea unei democraţii a diplomaţiei”, apăra decizia de încetare a lucrărilor proiectate la baza din Singapore şi de reducere a crucişătoarelor britanice la numai cincizeci, pe motiv că

Japonia „îşi luase ferm angajamentul de a-şi rezolva diferendele prin metode paşnice”[983].

În mod ironic, tocmai Tratatul Naval de la Londra, pe care îl semnaseră cu atâta reţinere în 1930, a fost ceea ce i-a convins pe japonezi s-o rupă cu Occidentul şi să-şi urmărească propriile interese. Legea comercială Smoot-Hawley din 1930, care a distrus comerţul cu americanii (15% din exporturi), şi alte legi care au urmat ca replică li s-au părut a fi un motiv moral suficient pentru a se întoarce la legea junglei. La 10 septembrie 1931, nişte marinari de la baza navală britanică de la Invergordon, înfuriaţi de o reducere a salariului cu 10%, s-au răsculat şi au imobilizat câteva dintre principalele unităţi al forţei britanice. Opt zile mai târziu, înaltul Comandament al Armatei Japoneze a regizat o criză în Manciuria, care a dus la invazie, în ciuda ordinelor exprese ale cabinetului civil de la Tokyo.[984] Cabinetul a capitulat şi a sprijinit lovitura armatei, proclamând un nou stat-marionetă în Manchuguo.

Marea Britanie nu putea să facă nimic, şi nici nu a făcut. Ambasadorul ei la Tokyo, Sir Francis Lindley, a raportat că se găsea „în situaţia jenantă de a cere asigurări unui guvern care nu avea puterea să le garanteze”[985]. Marea Britanie a iniţiat o anchetă a Ligii Naţiunilor, condusă de lordul Lytton, care a făcut un raport critic asupra Japoniei. Singura consecinţă a fost aceea că Japonia a părăsit Liga la 27 martie 1933. Entuziaşti ai Ligii, precum lordul Robert Cecil, făceau presiuni pentru a se „acţiona” împotriva Japoniei. Dar ei erau aceiaşi oameni care insistaseră asupra dezarmării. La 29 februarie 1932 Sir Frederick Field, Primul Lord al Amiralităţii, a spus că Anglia era „neputincioasă” în Orientul Îndepărtat. Singapore se găsea „fără apărare”. O guvernare de zece ani era acum distrusă încet, dar era prea târziu.[986] După cum a spus Stanley Baldwin: „Dacă instituiţi un boicot economic veţi face ca Japonia să declare război şi ea va ocupa Singapore şi Hong Kong iar noi nu putem, în poziţia în care ne aflăm, s-o oprim. Nu veţi obţine de la Washington altceva decât vorbe, vorbe mari, dar numai vorbe.”[987]

De fapt, chiar şi cu forţele existente, Marea Britanie şi America împreună ar fi putut opri şi stăpâni Japonia. Pearl Harbor nu putea fi apărat decât prin forţă maritimă. Întărită cu unităţi britanice, flota americană din Pacific ar fi putut asigura securitatea bazei. Portul

Singapore ar fi putut fi apărat numai prin forţe aeriene adecvate. Cu întăriri din aviaţia americană, şi acesta ar fi putut fi apărat.[988] Ar fi fost deci posibilă adoptarea unei atitudini ferme faţă de Japonia. Dar acest tip de planuri comune a fost exclus de către izolaţionismul crescând al Americii – o caracteristică mai pronunţată în anii '30 decât în anii '20. America se îndrepta spre Actul de Neutralitate din 1935. Când Roosevelt a preluat puterea de la Hoover, a înrăutăţit şi mai mult lucrurile. Hoover ajutase la organizarea unei conferinţe economice mondiale care urma să se ţină la Londra în iunie-iulie 1933. Aceasta ar fi putut convinge puterile „fără resurse" că existau alternative la lupta pentru existenţă. La 3 iulie Roosevelt a subminat acest plan. După aceea nu s-a mai făcut niciun efort real pentru crearea unui cadru financiar stabil în care diferendele să poată fi soluţionate prin diplomaţie. În anii '20 lumea fusese condusă prin puterea banilor. În anii '30 ea era supusă arbitrarului sabiei.

O analiză atentă a cronologiei perioadei dezvăluie măsura în care puterile totalitare, acţionând independent şi uneori cu o ostilitate declarată unele faţă de altele, au profitat de populaţia lor mare şi de forţa lor crescândă pentru a provoca şi a opune rezistenţă la resursele umil extinse ale ordinii democratice. Italia, Japonia, Rusia şi Germania au jucat împreună un joc geopolitic, al cărui întreg obiectiv era înlocuirea legii şi tratatelor internaţionale printr-o nouă *Realpolitik* în care, credea fiecare dintre ele, era menită să se realizeze propria viziune milenaristă. Niciunul dintre aceste state hrăpăreţe nu avea încredere în celelalte; fiecare ţară trişa când putea; dar fiecare profita de jafurile celorlalte pentru a-şi spori prada şi a-şi întări poziţia. A existat, aşadar, o conspiraţie a crimei, instabilă şi schimbătoare, uneori deschisă, cel mai adesea acoperită. De asemenea, competiţie în crimă: procesul prin care un stat totalitar îl corupea intern pe altul se extindea acum la afacerile externe, astfel încât opera şi acolo o Lege a lui Gresham, înlăturând diplomaţia şi înlocuind-o prin forţă.

Aceste state „de pradă" practicau *Realpolitik* în feluri diferite şi în ritmuri diferite. Rusia lui Stalin era cea mai bismarckiană, mulţumindu-se să profite de ocazie numai atunci când aceasta i se oferea şi având destulă răbdare pentru a se mişca în funcţie de scările de timp geologice, convinsă că totul va fi al ei în cele din urmă. Germania era cea mai

dinamică, cu o escatologie iminentă despre care Hitler considera că poate fi realizată în decursul unei vieţi. Italia lui Mussolini era şacalul, mergând pe urmele animalelor mai mari şi înşfăcând orice îmbucătură lăsată nepăzită. Japonia era cea mai instabilă, bântuită de spectrul unei adevărate foamete în masă. Recesiunea mondială redusese preţurile la principalul ei export, mătasea brută, cu 50% şi acum nu mai avea valută pentru a cumpăra orez. Cu toate acestea, prin 1934 ea cheltuia 937 milioane de yeni dintr-un buget total de 2112 milioane, aproape jumătate, pentru armată şi marină.[989] Toate aceste regimuri totalitare sufereau şi din cauza jafurilor interne, „războiul fiecărui om împotriva fiecărui om" de care vorbea Hobbes. Dar cel puţin Germania, Rusia şi Italia aveau nişte dictaturi gangstereşti. În Japonia nimeni nu avea preocuparea guvernării.

Conspiraţia manciuriană din 1931 a arătat că militarii puteau uzurpa procesul de luare a deciziilor şi puteau rămâne nepedepsiţi. Asasinarea, în 1932, a primului-ministru, a ministrului de Finanţe şi a unor mari industriaşi a marcat sfârşitul efectiv al guvernării prin mijloace parlamentare. În decembrie 1933 *Tennō* însuşi era cât pe ce să fie asasinat, apoi a plecat înspăimântat. Cel mai influent personaj al Japoniei în perioada 1931–1934 era ministrul de Război, generalul Sadao Araki, un ideolog buşido feroce, care conducea o mişcare de tineret de tip hitlerist şi era unul dintre principalii exponenţi ai noului şintoism totalitar. Într-o ţară europeană ar fi devenit aproape sigur dictator şi ar fi realizat astfel o centralizare a procesului de decizie şi a responsabilităţii. Dar într-o ţară care, teoretic, era condusă de un om-zeu, conducerea individuală era condamnată şi pedepsită prin asasinare. Până şi cel mai autoritar dintre japonezi, de fapt în special cel mai autoritar, se supunea conducerii de clan sau de grup, mici oligarhii care se întruneau şi discutau în secret, luând decizii colective care ascundeau responsabilitatea individuală.[990] Era un sistem ce încuraja în acelaşi timp îndrăzneala fizică şi laşitatea morală şi care înăbuşea conştiinţa personală. Predispunea în mod special elitele conducătoare japoneze la colectivismul propovăduit, deşi cu accente diferite, de Stalin, Mussolini şi Hitler şi mai ales la ideea centrală, asupra căreia erau toţi trei de acord, că drepturile individului erau subsumate în drepturile statului, care erau totale şi categorice. Începând din anii '60 ai secolului al XIX-lea, britanicii şi americanii încercaseră să

instituie o astfel de tradiţie; şi asta cu oarecare succes. Ea a fost susţinută şi întruchipată de profesoral Tatsukichi Minobe, o autoritate în drept constituţional la Universitatea Imperială din 1902 şi pair al Japoniei prin nominalizare imperială. Cele trei lucrări importante despre constituţia japoneză au făcut din el mentorul liberalismului parlamentar japonez şi erau obiectul unei uri puternice din partea adepţilor şintoismului totalitar. Atacurile împotriva bătrânului profesor, care susţinea că legea exista pentru a proteja individul în societate şi că era mai presus de stat, au crescut constant pe măsură ce fărădelegile erau tot mai rar pedepsite în Japonia şi, încă şi mai mult, când Hitler a apărat triumfător în Germania guvernând fără o lege constituţională şi sfidând acordurile internaţionale. La 19 decembrie 1934 Japonia a denunţat Tratatul Naval de la Londra şi l-a urmat pe Hitler în reînarmarea fără restricţii. La 16 martie 1935 Hitler a repudiat Tratatul de la Versailles. La 25 aprilie anumiţi membri importanţi ai serviciilor armate japoneze au dus cărţile lui Tatsukichi pe acoperişul Clubului Militar din Tokyo şi le-au ars în public.

Această repudiere simbolică a guvernării legii a fost urmată rapid de adoptarea a ceea ce am putea numi o formă japoneză de hegelianism, care a devenit doctrină a guvernului şi se preda în şcoli şi instituţii. A fost rezumată oficial de ministrul Justiţiei:

> Spiritul japonez nu a putut concepe individul ca opus statului. [...] La baza tipurilor de idei occidentale există o viziune individualistă asupra vieţii care priveşte indivizii ca entităţi absolute, independente [...] standardul tuturor valorilor şi ei înşişi cea mai înaltă dintre valori. [Dar] fiinţele omeneşti, deşi au existenţa şi viaţa lor independentă, depind într-un sens mai profund de întreg şi trăiesc într-o relaţie de concordanţă unele cu altele. Ele se nasc din stat, sunt susţinute de stat şi educate în istoria şi tradiţiile statului. Indivizii nu pot exista decât ca legături într-un lanţ infinit al vieţii numit stat; sunt legături prin care moştenirea strămoşilor este transmisă posterităţii. Indivizii participă la valoarea lor cea mai înaltă atunci când servesc statul ca parte a acestuia.[991]

Afirmaţia era falsă pentru că această formă de filosofie era importată din Europa, şi înşelătoare pentru că cei care subscriau cel mai entuziast la ea în Japonia erau primii care nesocoteau şi atacau statul atunci când politicile acestuia nu erau supuse complet controlului lor. În orice caz, statul nu era o entitate ci o colecţie de factori contradictorii, în care arbitra crima. Numirea unor militari la conducerea ministerelor nu a rezolvat nicio problemă: erau tot atât de expuşi la a fi asasinaţi ca şi civilii. Luarea în colectiv a deciziilor nu oferea nici ea vreo protecţie: bandiţii şi-au dezvoltat tehnica asasinărilor colective. În plus, militarii erau tot atât de divizaţi ca şi civilii. Marina dorea o politică „sudică", extinzându-se în coloniile extrem orientale şi în insulele olandeze, franceze şi britanice, bazate pe materii prime, în special petrol, care Japoniei îi lipseau. Armata voia expansiunea în interiorul continentului asiatic. Dar şi ei erau împărţiţi în „nordici", care voiau să întărească Manciuria şi să atace Rusia; şi „sudici", care voiau să ia oraşele chineze şi să dezvolte marile văi fluviale ale Chinei. Niciunul dintre aceşti oameni ori dintre politicienii civili care îi susţineau nu şi-au gândit planurile până la ultimele lor consecinţe. Toţi erau tacticieni străluciţi; niciunul nu era strateg. Toată lumea avea idei şocante în privinţa pornirii unui război; de la primul până la ultimul însă, din 1931 până la amara înfrângere din 1945, niciun japonez, civil ori militar, nu s-a gândit în mod realist cum avea să se sfârşească probabil războiul. Cum ar fi putut? Să se afle că susţii că, în anumite circumstanţe, înfrângerea era posibilă însemna să-ţi rişti viaţa. Când dezbaterile erau inhibate de frica fizică şi schimbările de direcţie politică erau aduse prin măcel, calculul la rece – esenţa conceptului de *Realpolitik* – devenea imposibil. Adevărul este că, odată cu înaintarea în anii '30, Japonia era condusă şi politicile ei erau determinate nu de vreun sistem de guvernare real ci de o anarhie a terorii.

Momentul de răscruce a fost 1935–1936. La 12 august 1935, luptele între facţiuni s-au extins la forţele armate, când generalul Tetsuzan Nagata, şeful Biroului de Afaceri Militare, a fost ucis prin înjunghiere de un colonel radical, Saburo Aizawa. Aizawa a declarat la procesul său: „N-am reuşit să-l execut pe Nagata cu o singură lovitură de sabie şi, ca instructor de scrimă, îmi este cumplit de ruşine."[992] Dar nu-i mai era ruşine de nimic altceva şi şi-a folosit procesul prelungit pentru a face o

violentă propagandă antiguvernamentală. Continua încă atunci când alegerile de la 20 februarie 1936 au adus o revenire a liberalismului parlamentar – atât cât se mai putea vorbi de aşa ceva. Patru zile mai târziu avea loc o petrecere în casa ambasadorului american, Joseph Grew. Grew era surd, şi este caracteristic pentru dificultăţile tratării cu Japonia faptul că, în timpul audienţelor sale la *Tennō,* nu putea auzi o vorbă din ce spunea translatorul, căci era o ofensă de neiertat să vorbeşti mai tare decât în şoaptă în prezenţa împăratului.[993] Dar soţia lui Grew, o nepoată a celebrului comandant Perry, vorbea perfect japoneza, iar casa lor era un caravanserai al constituţionalismului japonez. În seara aceea printre oaspeţii lor se aflau amiralul Makoto Saito, păstrătorul Micului Sigiliu, şi amiralul Kantaro Suzuki, Şambelanul. După cină Grew le-a arătat filmul *Naughty Marietta,* cu Nelson Eddy şi Jeanette MacDonald, care a fost foarte lăudat, soţiile japoneze vărsând din belşug lacrimi de apreciere.[994]

În zorii zilei următoare, 1500 de oameni din garnizoana Tokyo, inclusiv Gărzile, două regimente de infanterie de prima mână şi unităţi de artilerie, au pus la cale un puci. Au ocupat tribunalele, clădirea Dietei şi cartierele generale ale armatei şi marinei; şi au înconjurat Palatul Imperial. Batalioane de asasini, înarmaţi cu săbii (pentru onoare) şi puşti mitralieră (pentru eficienţă), au fost trimise la reşedinţele principalilor membri ai guvernului. Saito a fost asasinat. La fel şi şeful Învăţământului Militar şi ministrul de Finanţe. Suzuki, deşi rănit, a fost salvat de eroismul soţiei sale. Primul-ministru, amiralul Okada, o ţintă importantă de vreme ce tocmai anunţase că alegerile însemnau o întoarcere la guvernarea constituţională, a fost şi el salvat de soţia sa, care l-a încuiat într-un dulap, iar banda de ucigaşi l-a împuşcat pe fratele lui din greşeală. Obiectivul final al complotului era asasinarea şi înlocuirea împăratului; dar şi acesta a supravieţuit, iar patru zile mai târziu marina şi gărzile imperiale i-au forţat pe rebeli să se predea. Treisprezece dintre cei mai importanţi au fost judecaţi în grabă şi executaţi în secret – doar doi şi-au făcut *hara-kiri,* deşi tuturor li s-a dat aceeaşi şansă. Este remarcabil că pe tot parcursul acestui episod oribil, nimeni dintre cei implicaţi – victimele, colegii lor, împăratul, ofiţerii superiori din armată şi marină, poliţia, gărzile de corp, şi mai puţin decât oricine criminalii înşişi – nu s-a comportat altfel decât laş şi meschin. Singurele excepţii au fost

dispreţuitele femei, soţiile şi servitoarele miniştrilor, care au dat dovadă de un curaj şi o ingeniozitate extraordinare.[995]

Tentativa de puci a fost interpretată de mulţi drept pronazistă, dar mai probabil este că autorii ei erau, în unele cazuri conştient în altele inconştient, în serviciul politicii sovietice. Manifestul lor denunţa „numărul mare de oameni al căror principal ţel şi scop a fost să acumuleze bogăţii materiale personale nesocotind bunăstarea generală şi prosperitatea poporului japonez. *[...] Genrō,* înalţii funcţionari, grupările militare, plutocraţii, birocraţii şi partidele politice sunt cu toţii trădători care distrug esenţa naţională."[996] Tinerii ofiţeri implicaţi erau cât se poate de pregătiţi pentru a introduce în Japonia o formă de comunism, printr-un amestec de marxism şi *Kodo* („Calea imperială") cu un împărat-marionetă comunist. Aceasta era viziunea agentului sovietic Richard Sorge, care acţiona dinăuntrul ambasadei naziste. El credea, şi şi-a informat în acest sens şefii de la Moscova, că rebeliunea avea să favorizeze politica sovietică pentru că se îndepărta de tactica „nordică" a confruntării cu Rusia de-a lungul Graniţei Manchuguo, alegând în schimb înaintarea în China. Lui Stalin acest lucru îi convenea de două ori, căci un război hotărâtor între China şi Japonia nu numai că ar fi exclus un atac asupra slabelor lui baze din est ci, după toate probabilităţile, i-ar fi obligat pe Chiang şi Guomindangul să-şi abandoneze diferendele cu comuniştii chinezi, să formeze un Front Popular şi să grăbească astfel momentul în care China întreagă avea să se alăture blocului sovietic.[997]

Într-adevăr, exact aşa s-a şi întâmplat. Rebelii doriseră o politică japoneză mai activă, favorizând o ieşire „nordică". Guvernul militar japonez, după ce i-a spânzurat pe răsculaţi, le-a adoptat prompt şi laş activismul, dar – după cum presupusese Sorge – i-au dat o tuşă „sudică". Nu există însă nicio dovadă că Japonia a dorit vreodată un război clar cu China. Mai degrabă dimpotrivă. Politica ei era aceea de a poza în „protectorul" şi „fratele" Chinei în Orient şi de a-şi atinge scopurile prin comerţ, diplomaţie, presiuni şi propagandă. Singura Mare Putere care avea interesul unui război sino-japonez era Rusia sovietică şi singurul element din China care ar fi avut de câştigat în urma unui astfel de război era PCC.

Cronologia evenimentelor este semnificativă. În vara lui 1934, armatele

comuniste din China, al căror comisar politic era Zhou Enlai, erau aproape distruse de forţele GMD ale lui Chiang şi sfătuitorii lor germani, von Seeckt şi von Falkenhausen. În toamnă căpeteniile războinice comuniste au hotărât să înceapă ceea ce mai târziu a fost cunoscut sub numele de „Marşul cel Lung", în aparenţă pentru a lupta cu japonezii în nord; de fapt, pentru a scăpa de încercuirea barăcilor şi a sârmelor ghimpate ale lui Chiang. Detaliile Marşului, care a început în octombrie 1934 şi s-a sfârşit la Yan'an în decembrie 1936, fac parte din legenda maoistă, şi pot fi crezute sau nu, după plac.[998] Elementul evident este că, în cursul lui, Mao a căpătat pentru prima oară controlul asupra principalelor forţe comuniste. Comandantul oficial, Zhang Guotao, s-a desprins şi s-a dus cu oamenii lui la Xinjiang, fiind etichetat din această pricină drept „deviaţionist". De aici înainte, în calitatea lui de căpetenie de război comunistă (avându-l pe Zhou drept Eminenţă Cenuşie), Mao îşi putea acuza orice rival comunist de „agresivitate" şi putea concentra toată puterea politică şi militară în mâinile lui.[999]

Cam pe când se desăvârşea acest proces de concentrare comunistă şi se încheia Marşul cel Lung, spre sfârşitul lui 1936, Stalin îşi impunea politica „Frontului Popular", pentru a determina PCC şi GMD să acţioneze împreună în războiul cu Japonia. La început Mao a fost reticent: el era de părere că Chiang trebuia împuşcat. Dar în timpul unei vizite pe frontul nordic, la sfârşitul lui 1936, Chiang a fost arestat într-o împrejurare misterioasă cunoscută sub numele de „Incidentul de la Xi'an"; i-au fost cercetate hârtiile, şi Zhou Enlai a căpătat acces la jurnalele lui, care dezvăluiau forţa sentimentelor sale antijaponeze.[1000] În consecinţă, Mao s-a lăsat convins; iar la 1 martie 1937 el revenise la naţionalismul lui dinainte, spunând unei vizitatoare, Agnes Smedley: „Comuniştii nu-şi leagă în niciun caz punctul de vedere de interesele unei singure clase într-un singur moment, ci sunt cât se poate de profund preocupaţi de soarta naţiunii chineze."[1001]

Pentru a fi urmată cu succes, linia naţionalistă necesita un „război patriotic" la scară mare. La 5 iunie 1937, comuniştii chinezi şi GMD au semnat un acord de lucru. Două zile mai târziu, în noaptea de 7 iulie, a intervenit primul „incident" între GMD şi forţele japoneze la podul Marco Polo de lângă Beijing, primele împuşcături venind din partea

chinezilor. Acest episod dezvoltându-se a dus la un război în toată regula. Este semnificativ faptul că Song Zhiyuan, comandantul suprem GMD în China de nord, şi comandantul suprem japonez, generalul Gun Hashimoto, comandanţi inamici, erau în relaţii prieteneşti şi făceau tot ce le stătea în puteri să stingă conflictul.

Dar acte de violenţă repetate şi inexplicabile au arătat clar că cineva urmărea în mod deliberat un conflict pe scară mare. Generalul He Yingiqn, ministru de Război GMD în 1937, a crezut până la moarte că era mâna radicaliştilor militari japonezi, acelaşi grup care regizase rebeliunea din Tokyo cu un an în urmă. Ofiţerii japonezi prezenţi în timpul incidentului de la Pod credeau însă la vremea aceea că violenţa era întreţinută de elemente subversive din armata chineză, iar după triumful postbelic al lui Mao au fost convinşi că agenţii acestuia, acţionând după indicaţii sovietice, au provocat războiul. Expertul japonez în probleme sovietice, generalul Akio Doi, a spus în 1967: „Eram prea naivi pe atunci ca să ne dăm seama că totul era un complot comunist." Ceea ce e destul de limpede este că afacerea Marco Polo nu a fost o repetare a incidentului manciurian din 1931. Nu a fost nicio conspiraţie în armata japoneză. Chinezii s-au comportat încă şi mai arogant şi intransigent decât japonezii după ce a avut loc incidentul şi au luat iniţiativa extinderii războiului.[1002]

La fel de limpede este că Rusia a fost marele beneficiar al războiului sino-japonez. Japonezii fuseseră ultimii care au abandonat încercarea de a zdrobi regimul bolşevic prin forţă. Graniţa lor cu sovieticii a rămas tensionată, şi la sfârşitul anilor '30 au avut loc mai multe ciocniri militare foarte serioase: în 1937 pe fluviul Amur; în 1938 la Zhanggufeng, la 112 kilometri de Vladivostok; iar în mai-iunie 1939 la graniţa dintre Mongolia şi Manchuguo – ultima fiind o mare desfăşurare de forţe care prefigura marile lupte cu tancuri din cel de-al doilea război mondial. Fără războiul cu China, Japonia ar fi putut fără îndoială să-i angajeze pe ruşi într-un conflict de proporţii şi să-i alunge din Orientul Îndepărtat. Aşa însă, nu putea concentra forţe suficiente; iar bătălia din 1939, în care generalul Jukov şi-a câştigat renumele, a fost o victorie sovietică şi prima înfrângere suferită de forţele armate japoneze în epoca modernă.[1003]

Celălalt câştigător a fost Mao. În toamna lui 1937, când războiul se

întindea deja necontrolat, el spunea generalilor săi:

> Conflictul sino-japonez ne dă nouă, comuniştilor chinezi, o ocazie excelentă de a ne extinde. Politica noastră este de a ne concentra 70% din eforturi acestui scop, 20% înfruntării guvernului şi 10% luptei cu japonezii. Această politică trebuie dusă în trei etape. În prima etapă trebuie să lucrăm împreună cu GMD pentru a ne asigura existenţa şi dezvoltarea. În cea de-a doua etapă trebuie să devenim la fel de puternici ca şi GMD. În cea de-a treia, trebuie să pătrundem adânc în anumite părţi ale Chinei pentru a pune bazele contraatacului împotriva GMD.[1004]

Această politică a fost urmată ad litteram. Chiang s-a retras spre Chongqing, adânc în interior. Mao a rămas în nord-vest, evitând angajările în luptă pe scară largă cu japonezii, ducând doar un război de gherilă în gamă minoră şi creând un imperiu militar şi politic printre ţărani.

Pentru Japonia, războiul a fost un dezastru moral, politic şi în cele din urmă militar şi economic. Americanii fuseseră întotdeauna în general prochinezi. „Lobby-ul chinez" exista deja. Roosevelt era violent antijaponez. La 5 octombrie 1937, într-un discurs ţinut la Chicago, el îi asimila pe japonezi cu naziştii şi fasciştii şi le semnala izolarea morală: „Când începe să se răspândească o epidemie, comunitatea e de acord cu o carantină a pacienţilor."[1005] În ce privea politica japoneză, militarii erau deja în şa, miniştrii civili nemaifiind consultaţi şi nici măcar informaţi asupra deciziilor. Iar controlul militar era şi el la rândul său şubred, pe măsură ce doctrina degradată a şintoismului şi buşidoismului totalitar pătrundea în armată. Capitala chineză, Nanjing, a căzut în decembrie 1937. Comandantul japonez, generalul Iwane Marsui, intrase în China declarând: „Mă duc pe front nu ca să mă lupt cu un inamic, ci în starea de spirit a cuiva care şi-a propus să-şi liniştească fratele"; el a ordonat oamenilor lui să-i „protejeze şi să-i sprijine cât mai mult posibil pe oficialii şi oamenii de rând chinezi". De fapt, odată ce armata a intrat în Nanjing, ofiţerii radicali au preluat controlul. Timp de patru săptămâni pe străzile oraşului s-a dezlănţuit unul dintre cele mai mari masacre din

istorie. Bărbaţi, femei şi copii, spunea un martor ocular, „erau vânaţi ca iepurii. Oricine era văzut că se mişcă era împuşcat”. Aproximativ 20 000 de bărbaţi chinezi civili de vârstă recrutabilă au fost duşi în afara oraşului şi ucişi cu baionetele sau mitralierele – prefigurând masacrele sovietice asupra polonezilor din 1941 la Katyn şi în alte părţi. Omorurile au continuat până la 6 februarie 1938, când numărul victimelor ajunsese undeva între 200 000 şi 300 000. Până şi un raport oficial al ambasadei naziste descria scenele ca fiind „acţiunea unui mecanism bestial”. Atrocităţile au fost comentate pe larg în ziarele lumii. Împăratul şi civilii din guvern au pretins mai târziu că nu au ştiut nimic despre aceste evenimente până după război.[1006]

Acum Japonia avea controlul deplin. În martie 1938 Dieta a abdicat, lăsând să treacă o Lege Militară care abandona toată puterea în mâinile generalilor şi amiralilor. Dar nu a existat cine ştie ce teroare poliţienească: nu era necesară. Japonezii păreau uniţi în spatele politicii de război. În orice caz, nu a existat o opoziţie pe faţă. Ambasadorul britanic, Sir George Sansom, raporta: „Diferenţa dintre extremişti şi moderaţi nu o constituie destinaţia, ci calea pe care trebuie să se ajungă la acea destinaţie şi viteza cu care trebuie să se meargă.”[1007] Deja, la începutul lui 1938, Japonia avea o economie de război totală, incluzând controlul forţei de muncă, al preţurilor şi salariilor şi al tuturor deciziilor industriale importante. Multe firme erau de fapt conduse de consilii de stat, adesea compuse din militari. Cum armata ocupa marile oraşe chineze şi se deplasa de-a lungul râurilor, punând stăpânire rapid pe întreaga Chină industrială, s-a format un consiliu alcătuit în special din ofiţeri de armată care să conducă economia chineză. Dar aceşti oameni nu ştiau cum să pună capăt războiului sau să-l câştige; nici măcar la ce folosea acest război. Să aducă prosperitate Japoniei? A făcut contrariul. Corespondentul *New York Times* la Tokyo, Hugh Byas, relata (31 iulie 1938): „Japonia a ajuns într-un punct în care lungimea unui băţ de chibrit ori pielea unui şobolan reprezintă factori economici importanţi în continuarea războiului cu China.” Raţionalizarea şi lipsurile erau acum, spunea el, mai severe decât în Germania în 1918. Pieile de şobolan erau tăbăcite pentru a se obţine un înlocuitor de piele. Mărfuri importante cum ar fi vata, pânza, chimicalele, pielea, metalele, uleiul, lâna sau oţelul

fuseseră scoase de pe piaţă. Era imposibil să cumperi pastă de dinţi, ciocolată, chewing-gum, mingi de golf, ţigări. Orice obiect din fier, scria el, „e mai rar decât aurul”[1008]. Cu mult înainte de izbucnirea războiului în Europa, Japonia era o ţară totalitară tensionată, subnutrită, din ce în ce mai disperată, care îşi îndepărtase toţi vecinii, îşi abolise sistemul democratic şi constituţional, abandonase domnia legii, nu avea nicio strategie coerentă pe termen lung şi adoptase expedientul folosirii forţei pentru a-şi rezolva problemele, care erau tot mai mult autocrate. Aici, la sfârşitul anilor ’30, era un model al moralităţii relative în acţiune.

Un altul era Italia. Şi aici vedem procesul coruperii reciproce în acţiune. Puciul lui Mussolini fusese inspirat de al lui Lenin. Încă de la începuturile activismului său politic, Hitler îl citase pe Mussolini ca pe un precedent, în biroul său din Clădirea Brună din München se afla un bust mare al lui Mussolini, iar într-un manifest publicat în 1935 Goebbels recunoştea până la amănunt măsura în care naziştii erau îndatoraţi fascismului italian.[1009] Aceste complimente nu erau reciproce – la început. Mussolini, care se considera, oarecum pe bună dreptate, un om educat şi civilizat, vedea în Hitler un saltimbanc vulgar şi un gangster periculos. Italia avea o comunitate evreiască mică, bine integrată şi foarte respectată. Mussolini datora enorm evreilor, în special unuia dintre mentorii săi socialişti, Angelica Balabanov, lui Enrico Rocca, fondatorul fascismului roman, şi lui Gino Arias, un teoretician al corporatismului italian.[1010] De aceea, rasismul lui Hitler i-a repugnat la început lui Mussolini, şi el a perceput pericolele potenţiale ale regimului nazist mai devreme chiar şi decât francezii, ca să nu mai vorbim de britanici. În 1934 el a descris acest regim drept „sută la sută rasism. Împotriva oricui şi a orice: ieri împotriva civilizaţiei creştine, azi împotriva civilizaţiei latine, mâine, cine ştie, împotriva civilizaţiei întregii lumi”. El credea că regimul este „beat de o belicozitate încăpăţânată”[1011]. Italia se temuse întotdeauna de invazia nordului teuton. Inamicul ei ereditar era Austria: iar în politica de *Anschluss* a lui Hitler trebuia să intre şi sprijinirea austriecilor în încercarea lor de a recupera ceea ce obţinuseră italienii la Versailles. Italia avea la fel de mult de pierdut ca oricine din încălcarea Tratatului; şi când Hitler a repudiat acest Tratat, la 16 martie 1935, Mussolini a acceptat să se întâlnească cu reprezentanţii Marii Britanii şi Franţei la Stresa (11–14

aprilie) pentru a forma un „front” împotriva agresiunii naziste.

Dar Mussolini se afla deja în plin proces de corupţie. Îndrăzneala epurării lui Röhm şi lipsa generală de reacţie la această crimă de stat îl impresionaseră; ca şi aparentul succes al lui Hitler în creşterea ratei natalităţii la germani. El a observat că cucerirea Manciuriei de către japonezi a rămas nepedepsită şi că încălcarea de către ea a Tratatului Naval de la Londra din 1930, care însemna că îşi construia vase de război cât de repede putea, nu adusese nicio ripostă imediată din partea Marii Britanii. Ce nu ştia el, deşi poate că a presupus, era că la 19 martie 1934 Cabinetul britanic hotărâse că Germania trebuia tratată ca „ultimul inamic potenţial împotriva căruia trebuie să ne îndreptăm politica de apărare «pe termen lung»”. Ca rezultat, s-a discutat, în disperare de cauză, posibilitatea reîmprietenirii cu Japonia; ideea a fost însă abandonată din cauza ostilităţii implacabile a americanilor.[1012] Mussolini nu ştia asta. Dar ştia să privească o hartă; ştia să socotească. Ştia că era de neconceput ca Marea Britanie să-şi păstreze destule forţe maritime şi aeriene în interior pentru a ţine pe loc Germania, în Orientul Îndepărtat pentru a ţine pe loc Japonia şi de asemenea în Mediterana. Era de părere că Marea Britanie şi Franţa ar trebui să fie dispuse să plătească un preţ pentru a-i păstra prietenia. În spiritul unei *Realpolitik* totalitare, el dorea să aibă mână liberă să trateze cu Abisinia, unde avuseseră loc incidente la graniţele Somaliei şi Eritreii italiene la 5 decembrie 1934. Cu două luni înainte de formarea Frontului Stresa el îşi retrăsese trupele. Avea dreptate. Abisinia era ea însăşi un imperiu, care-şi conducea supuşii şi adesea populaţiile migratoare prin forţă şi teroare, în cadrul unor frontiere schimbătoare sau nedeterminate. Majoritatea problemelor teritoriale din 1935 aveau să fie reînviate în perioada postcolonială, la sfârşitul anilor ’70 – cu toate că până atunci Abisinia şi-a găsit un aliat mai sigur, deşi sinistru, în Uniunea Sovietică şi astfel şi-a păstrat independenţa şi imperiul. În 1935 criza nu a privit chestiunile teritoriale, ci credibilitatea Ligii, din care Abisinia făcea parte şi la care a făcut apel zgomotos când Italia a atacat, la 5 octombrie 1935. Cinci zile mai târziu Liga a declarat Italia agresor şi astfel, la 19 octombrie, a impus „sancţiuni”.

Rezolvarea crizei abisiniene, de care Marea Britanie s-a ocupat în mod

efectiv, este un exemplu izbitor de cum să obţii cea mai rea dintre lumile posibile. Abisinia era o monarhie africană primitivă care practica sclavia; nicidecum un stat modera. N-ar fi trebuit să facă parte din Ligă. Ideea că Liga trebuia să-i garanteze frontierele era o ilustrare excelentă a absurdităţii acordului, care i-a determinat pe senatorul Lodge şi pe prietenii lui să-l respingă. Liga ar fi trebuit desfiinţată după eşecul manciurian din 1931. Cu toate acestea, dacă se considera că merita menţinută şi dacă integritatea Abisiniei era o chestiune de viaţă şi de moarte, atunci Marea Britanie şi Franţa ar fi trebuit să fie pregătite pentru război; caz în care Italia ar fi cedat. Cele două puteri occidentale ar fi pierdut prietenia acesteia, ba chiar şi-ar fi făcut un duşman din ea; dar Liga ar fi arătat că putea să muşte, iar efectele s-ar fi simţit poate în altă parte, şi anume în Europa Centrală. Impunerea sancţiunilor însă a fost o prostie. Sancţiunile funcţionează rareori: ele aduc prejudicii, înfurie şi stârnesc, dar nu împiedică sau descurajează un act de agresiune, în acest caz nu aveau niciun rost, pentru că Franţa n-ar fi fost de acord cu sancţiuni privind petrolul (singurul care ar fi avut eventual vreun impact asupra evenimentelor) şi America, cel mai mare producător de petrol al lumii, nu voia să impună niciun fel de sancţiuni. Marea Britanie nu era de acord să închidă Canalul de Suez sau să impună o carantină navală: comandantul marinei, Chatfield, a raportat că nu erau disponibile decât şapte nave de război.[1013] În timp ce Cabinetul discuta dacă să încerce sau nu să impună sancţiuni privind petrolul, Hitler a remilitarizat Renania la 7 martie, nesocotind atât pactul de la Versailles cât şi pe cel de la Locarno. La acea dată Marea Britanie avea doar trei nave de luptă în apele teritoriale, nicidecum suficiente pentru a neutraliza „navele de buzunar" ale Germaniei. Mussolini a luat Adis Abeba la 5 mai şi a anexat ţara patru zile mai târziu. La 10 iunie ministrul de Finanţe, Neville Chamberlain, descria politica sancţiunilor drept „însuşi miezul nebuniei", iar o săptămână mai târziu Cabinetul a renunţat la ea.[1014]

Singurul efect al politicii de sancţiuni a fost transformarea lui Mussolini într-un inamic. De la mijlocul lui 1936 germanii au început să-l curteze. Frank, Göring, Himmler şi Baldar von Schirach au făcut vizite la Roma. La 1 noiembrie Mussolini vorbea despre „Axa Roma-Berlin". La 22 februarie 1937, într-o analiză a şefilor de Stat Major britanici se nota:

„Au trecut vremurile când puteam conta automat pe o Italie prietenoasă şi supusă."[1015] Asta însemna că planurile existente de a întări flota din Orientul Îndepărtat în cazul unui conflict cu Japonia prin trimiterea de nave prin Mediterana şi Suez erau inaplicabile. Britanicii aveau acum trei potenţiali inamici maritimi importanţi: în apele teritoriale, în Mediterana şi în oceanele Indian şi Pacific. Mai exista şi posibilitatea ca aceştia să acţioneze concertat. La trei săptămâni după ce Mussolini a vorbit despre Axă, Japonia şi Germania au semnat Pactul Anti-Comintern, îndreptat împotriva Rusiei dar semnalând posibilitatea unor grupuri de puteri totalitare acţionând ca nişte haite de animale de pradă. La 27 septembrie 1937, Mussolini era la Berlin. A găsit irezistibilă admiraţia lui Hitler. Acesta l-a numit „cel mai mare om de stat din lume, cu care nimeni nu poate nici măcar încerca să se compare"[1016]. Nemaimulţumindu-se cu Abisinia, el a început să-l imite pe Hitler în căutarea de ţinte de expansiune, elaborând pretenţii la Nisa, Corsica, Tunis şi Albania. A renunţat la opoziţia sa dinainte faţă de politica rasistă şi în noiembrie 1938 a creat o versiune proprie a Legilor naziste de la Nürnberg.[1017] Se alăturase deja Pactului Anti-Comintern (6 noiembrie 1937) şi părăsise Liga (11 decembrie). În aprilie 1939 a început o carieră de agresiune europeană, invadând şi anexând Albania, şi procesul de corupere a culminat în luna următoare (22 mai), când a semnat „Pactul de Oţel" cu omul pe care cu doar cinci ani în urmă îl considerase un potenţial „duşman al civilizaţiei".

Până acum Mussolini şi Hitler colaboraseră în primul dintre războaiele ideologice prin mandat. „Opozantul" lor în acest ritual cinic era Stalin. Teatrul ales pentru devastatorul lor spectacol a fost Spania, care se afla practic în afara sistemului puterilor europene de la începutul secolului al XIX-lea şi care acum a devenit focarul său agonizant. Acest lucru era extraordinar în sine: Spania era distantă, necomunicativă, xenofobă, ţara europeană cea mai rezistentă la principiul holistic, cel mai puţin vulnerabilă la virusurile străine ale totalitarismului, fie el de stânga sau de dreapta, la ingineria socială, moralitatea relativă. Asta face Războiul Civil din Spania atât de tragic. Infecţia a intrat prin Partidul Socialist (PSOE) şi apoi s-a răspândit. După cum spunea Salvador de Madariaga, „ceea ce a făcut Războiul Civil din Spania inevitabil a fost războiul civil

din interiorul Partidului Socialist”[1018]. În anii ’20, socialiştii spanioli fuseseră reformişti raţionali, pragmatici. Cea mai importantă figură a lor, liderul sindical Francino Largo Caballero, a acţionat în cadrul tradiţiei republicane spaniole. Dacă admira ceva în străinătate, aceştia erau fabienii britanici. El considera că formarea primului guvern laburist în 1924 era „cel mai important eveniment din întreaga istorie a socialismului internaţional”[1019]. El chiar a lucrat, pe bază de negocieri, cu dictatura leneşă, neaventuroasă a lui Primo de Rivera (1923–1930). Susţinea că regimurile şi dictatorii vin şi se duc, dar obiectivul socialismului era să îmbunătăţească condiţiile materiale şi morale ale muncitorilor în cadrul capitalismului.[1020] Moderaţia socialistă a făcut posibilă încetarea dictaturii fără vărsare de sânge şi, în anul următor, efectuarea unei tranziţii paşnice de la monarhie la republică.

Trebuie să spunem că Francino Caballero a servit bine interesele republicii. Violenţa ori ilegalităţile comise de stânga, insista el, ar provoca armata şi ar duce la o altă dictatură militară. El şi-a împiedicat adepţii să dea foc casei generalului Mola, figura centrală a dreptei militante. El a ajutat la reformularea constituţiei reformiste, care permitea naţionalizarea dar într-un cadru strict legal şi numai cu acordarea compensaţiilor cuvenite. Marea lui mândrie erau şcolile construite. În timp ce în perioada 1908–1930 fuseseră ridicate în medie numai câte 505 pe an, în primul an al republicii au fost construite peste 7 000.[1021] Pentru asta erau ministerele socialiste. El insista ca grevele politice incitate de anarhişti şi de micul Partid Comunist, precum şi răscoalele rurale violente să fie înăbuşite, dacă era necesar, prin folosirea artileriei.[1022] Aşadar, o lovitură de stat a dreptei (august 1932) a fost un fiasco. A fost votată o lege de reformă agrară modestă. Pentru o scurtă vreme, plină de speranţe, se părea că Spania ar putea ajunge la o stabilitate republicană pe baza fermă a modernizării treptate, umane.

Apoi această imagine s-a prăbuşit. Caballero a fost prima victimă a „infiltraţionismului” – penetrarea pe ascuns a cadrelor de partid şi de sindicat de către extrema stângă organizată. El a pierdut controlul asupra principalei federaţii sindicaliste (UGT) şi a început să se apropie de stânga pentru a-l recâştiga. Analogiile cu alte state au început să-şi joace rolul sinistru. Triumful lui Hitler, uşurinţa cu care au fost distruşi social-

democraţii germani au fost o lecţie că moderaţia nu dădea rezultate: în iulie 1933 Caballero afirma că mai degrabă aveau să ajungă la putere socialiştii decât să se accepte fascismul. La începutul lui 1934 cancelarul catolic austriac Dollfuss şi-a distrus Partidul Socialist local, bombardându-i fortăreaţa, Karl Marx Hof, cu artilerie de câmp. S-au făcut comparaţii cu Spania. Avertismentele socialiştilor europeni precum Otto Bauer sau Julius Deutsch umpleau presa socialistă spaniolă.[1023] Infecţia extremismului a lovit cel mai profund în Tineretul Socialist, care a început să formeze bande de stradă şi să se angajeze în violenţe sistematice. Ei îl flatau pe Caballero numindu-l „Lenin al Spaniei". Bătrânul reformist, întinerit de adulaţia lor, a permis militanţilor să-l atragă şi mai adânc pe calea violenţei, încântat de termenul prin care era denumită noua tendinţă, *Caballerismo*.[1024] Dacă Mussolini a fost corupt spre dreapta, Caballero a fost corupt spre stânga.

Procesul a fost accelerat de criza din ce în ce mai mare a terenurilor, datorată sfârşitului emigrărilor (100 000 de oameni au fost obligaţi să se întoarcă în 1933), de căderea preţurilor şi de controversa asupra reformei pământurilor, pe care proprietarii de pământuri o considerau revoluţionară şi anarhiştii – o fraudă, şi care nu a putut fi aplicată. La sate, „săracii erau înnebuniţi de foame, bogăţii erau înnebuniţi de frică"[1025]. Sloganul proprietarilor de pământuri pentru cei înfometaţi era *Comed Republica!* – „Să vă hrănească Republica!" Gărzile civile foloseau ceea ce a fost denumit „brutalitate preventivă" pentru a înăbuşi revoltele ţărăneşti conduse de anarhişti, în noiembrie 1933 socialiştii au pierdut alegerile, au ieşit de la guvernare şi au trecut la acţiuni directe.

Această schimbare de tactică nu putea să aibă succes şi avea să distrugă cu siguranţă sistemul republican. Ea a constituit o negare a tot ce reprezentase cândva Caballero. În mai 1934 el i-a încurajat pe agricultori să facă grevă. A eşuat: Ministerul de Interne a deportat mii de ţărani sub ameninţarea armelor şi i-a aruncat din camioane la sute de kilometri de casele lor. În octombrie Caballero a renunţat la orice frână. La Madrid a avut loc o grevă generală destul de anemică. La Barcelona, o „Republică Independentă Catalană" a durat exact zece ore. În Asturia, o Comună a Muncitorilor, cu sprijin socialist, a supravieţuit două săptămâni, minerii rezistând cu îndârjire cu ajutorul dinamitei. Dar având în vedere că

muncitorii din Barcelona şi Madrid au refuzat să se răscoale, reprimarea ei a fost inevitabilă. Această reprimare a fost făcută de cel mai capabil general al Spaniei, Francisco Franco, folosind patru coloane de soldaţi obişnuiţi şi coloniali.

Franco se opusese până atunci la revoltele militare şi a continuat să se opună. Dar acum vedea Spania ameninţată de o boală străină: „Fronturile sunt socialismul, comunismul şi celelalte formule care atacă civilizaţia ca s-o înlocuiască cu barbarismul."[1026] În 1935 el a descoperit că 25% din recruţi aparţineau partidelor de stânga şi că organizarea lor era sarcina principală a cadrelor de stânga. În august 1935, la cea de-a şaptea întâlnire a Cominternului, Dimitrov a prezentat conceptul de „Front Popular" cu cuvintele: „Tovarăşi, vă amintiţi vechea poveste cu cucerirea Troiei. Armata care ataca n-a putut obţine victoria până când, cu ajutorul faimosului Cal Troian, n-a reuşit să pătrundă până în inima taberei inamice."[1027] Franco se temea că, odată ce armata ar fi fost divizată sau neutralizată, nimic n-ar mai fi putut împiedica preluarea puterii de către extrema stângă, ceea ce ar fi dus la toate ororile Rusiei lui Lenin şi, nu în ultimul rând, la o colonizare forţată de tip stalinist a ţăranilor. La începutul lui februarie 1936, când avea un Front Popular format şi se afla în pragul alegerilor, el îi spunea ataşatului militar de la Paris că armata trebuia să fie pregătită să acţioneze „dacă se ajungea la ce era mai rău". El credea însă că va trece criza şi că nu se plănuia nicio intervenţie militară.[1028] Chiar şi după victoria Frontului Popular de la 16 februarie el credea că, fără un sprijin civil respectabil, armatei i-ar lipsi „unitatea morală necesară pentru a-şi îndeplini misiunea"[1029].

Faptul că armata a obţinut acest sprijin s-a datorat în exclusivitate socialiştilor şi altor extremişti de stânga. Stânga fusese prima care renunţase la democraţie în favoarea violenţei în 1934.[1030] Rezultatul a fost instaurarea unei frenezii a fricii în principala grupare democratică de dreapta, CEDA (Confederación Española de Derechas Autonomas), condusă de Gil Robles. Robles era un republican autentic; era tot atât de urât de monarhişti şi fascişti cât era şi de socialişti.[1031] Partidul său era o mişcare de masă a clasei mijlocii care nu a avut nevoie să folosească forţa pentru a obţine ceea ce putea obţine prin vot: securitatea. Cu toate acestea, corupţia totalitară era prezentă şi în CEDA. Mişcarea sa de

tineret, Juventudes de Accioón Popular (JAP), a răspuns plină de zel la violenţele organizaţiilor de tineret stângiste. Ea îl întâmpina pe Robles cu strigăte precum *„Jefe, Jefe, Jefe!”* şi cu sloganul *„El Jefe* are întotdeauna dreptate.” Numea stânga „antispaniolă”. Proclama: „Fie Acción Popular va zdrobi marxismul, fie marxismul va distruge Spania. Cu *Jefe* sau împotriva lui *Jefe!* Nu poate exista dialog cu anti-spaniolii. Noi, nu Ei. Să anihilăm marxismul, francmasoneria şi separatismul, ca Spania să-şi poată continua drumul nemuritor!” Unii dintre adepţii lui Robles au luptat în alegerile din 1936 cu un program de panică: victoria stângii ar însemna „înarmarea gloatei; arderea caselor şi băncilor particulare; împărţirea bunurilor şi terenurilor private; jafuri sălbatice şi proprietatea comună asupra femeilor”[1032].

Când stânga a preluat puterea după alegeri, a început să confirme majoritatea acestor temeri. Deşi partidele Frontului Popular au câştigat, ele au obţinut de fapt mai puţin de 50% din voturi. Stânga şi-a consolidat poziţia cu un milion de voturi; dar şi dreapta şi-a adăugat 750 000 de voturi.[1033] Aceste cifre cereau precauţie. În loc de asta, stânga a lăsat deoparte „drăgălăşeniile” constituţionale, ca aşteptarea celui de-al doilea tur, şi a format un guvern a doua zi după primul tur. În seara aceea au avut loc primele incendieri de biserici şi mânăstiri; în Orvieto, închisoarea a fost deschisă. În parlament stânga a început o campanie imediată de privare a deputaţilor CEDA de locurile lor prin inventarea de „nereguli” şi atacuri la adresa preşedintelui, Alcalá Zamora, care era un republican absolut onest.

Cea mai alarmantă era influenţa comuniştilor care creştea rapid. Ei obţinuseră în alegeri doar şaptesprezece locuri de deputaţi – între care şi Dolores Ibarruri, *„La Pasionaria”,* despre care se spunea că tăiase gâtul unui preot cu dinţii –, dar la 5 aprilie au pus la cale o lovitură de stat. Datorită eforturilor unui iscusit agent Comintern, Vittorio Codovilla, şi trădării liderului Tineretului Socialist, Santiago Carillo (care deja participase la şedinţe ale Comitetului Central al Partidului Comunist), mişcările de tineret socialistă şi comunistă s-au amestecat, ceea ce însemna că 40 000 de militanţi au fost înghiţiţi de comunişti.[1034] Zece zile mai târziu a fost anunţat un program viguros al Frontului Popular, care nu făcea niciun fel de concesii îngustimii victoriei electorale sau

împărţirii egale a ţării. Când i-a aflat termenii, Robles a avertizat parlamentul: „Jumătate din naţiune n-o să se resemneze să moară. Dacă nu se poate apăra pe o cale, se va apăra pe alta. Războiul civil este adus de cei care caută cucerirea revoluţionară a puterii [...] armele au fost încărcate de [...] un guvern ce n-a fost în stare să-şi facă datoria faţă de grupările care s-au menţinut în limitele legalităţii stricte."[1035]

Trecerea forţată a unui program revoluţionar prin Cortes n-ar fi provocat ea singură o revoltă militară. Factorul determinant a fost incapacitatea Frontului Popular de a-şi controla propriii militanţi sau chiar de a forma vreun fel de guvern stabil. Socialiştii erau iremediabil divizaţi în privinţa căii ce trebuia urmată. Liderul moderaţilor, Indalecio Prieto, îl ura pe Caballero şi refuza până şi să se afle în aceeaşi încăpere cu el: „Caballero să se ducă dracului!" Când a avertizat că violenţa socialiştilor avea să-i provoace pe militari a fost acuzat de „crize de andropauză"[1036]. Rezultatul a fost ce era mai rău în ambele lumi: o combinaţie de guvern slab şi retorică puternică, în special din partea lui Caballero. Activităţile mişcării de tineret a Frontului Popular pe străzile oraşelor şi ale anarhiştilor care organizau revolte ţărăneşti în sate şi greve antiguvernamentale în fabrici făceau ca retorica să pară serioasă clasei de mijloc şi celei a micilor meseriaşi, precum şi ofiţerilor de rând din armată şi poliţie, cu toţii deja speriaţi. Stânga militantă, adică bandele de stradă ale mişcării de tineret, anarhiştii, nou-formatul partid marxist revoluţionar, POUM *(Partida Obrero de Unificatión Marxista)* şi *Syndicos Libres* au preluat conducerea prin violenţă, la care bandele fasciste în formare au replicat cu entuziasm. Încercările făcute mai târziu de a atribui violenţa stângii „agenţilor provocatori" fascişti nu sunt plauzibile.[1037] Bandele de tineret ale Frontului Popular au format neîndoielnic ucigaşi sadici, care mai târziu au devenit cei mai răi agenţi ai terorii staliniste în timpul Războiului Civil.

În mai anarhiştii şi greviştii POUM au început să pună stăpânire pe fabrici, ţăranii au început să ocupe proprietăţile mari (în special în Estremadura şi Andalusia) şi să împartă pământurile. Garda Civilă a fost consemnată la garnizoană. O mare parte a militarilor au fost trimişi în concediu. Noua poliţie revoluţionară republicană, Gărzile de Asalt, participa uneori la violenţe sau stătea şi se uita în timp ce recoltele erau

arse. În iunie violenţa a crescut. La 16 iunie, Robles, într-un ultim avertisment, a citit în Cortes o listă de ultragii şi atrocităţi: 160 de biserici arse, 269 de asasinate (în special) politice, 1 287 de atacuri, 69 de sedii politice distruse, 113 „greve generale", 228 de greve parţiale, 10 sedii de ziare scoase din funcţiune. El a conchis: „O ţară poate trăi sub monarhie sau republică, cu un sistem parlamentar sau prezidenţial, sub comunism sau fascism! Dar nu poate trăi în anarhie."[1038] Incapacitatea guvernului de a reacţiona la această pledoarie a fost ceea ce a oferit conducătorilor militari conservatori „sprijinul civil respectabil" pe care-l considerau o condiţie preliminară pentru preluarea puterii. Ultima picătură a fost 11 iunie, când s-a descoperit cadavrul unui parlamentar de dreapta, Calvo Sotelo, asasinat de Gărzile de Asalt ca represalii la uciderea a doi membri ai lor de către o bandă de dreapta.[1039] Două zile mai târziu Robles a acuzat public guvernul pentru asta. Războiul Civil a izbucnit la 17 iulie iar Robles, nevrând să ia parte la un puci, a plecat în Franţa.[1040]

Războiul Civil a avut loc pentru că alegerile incerte din februarie au reflectat clar o ţară aproape egal împărţită; intervenţia străină a prelungit războiul cu doi ani şi jumătate. Despre niciun episod al anilor '30 nu s-au spus mai multe neadevăruri decât despre acesta, şi abia în ultimii ani istoricii au început să-l dezgroape de sub muntele de minciună sub care a fost îngropat o generaţie întreagă. Ceea ce iese la iveală nu este o luptă între bine şi rău, ci o tragedie generală. Generalii insurgenţi au ajuns repede să controleze sudul şi vestul, dar n-au reuşit să ocupe Madridul, şi guvernul a continuat să controleze cea mai mare parte a nordului şi estului până târziu în 1938. În spatele liniilor astfel trasate, fiecare parte a comis atrocităţi cumplite împotriva adversarilor ei, reali sau imaginari.

Pentru republicani, Biserica Catolică era principalul obiect al urii. Acest lucru este curios. Clerul era antiliberal şi antisocialist; dar nu era fascist. Cea mai mare parte era monarhist, dacă era să fie ceva. Şeful Bisericii spaniole, arhiepiscopul Pedro Segura de Toledo, era antifascist; de asemenea era probritanic. Este adevărat că erau prea mulţi clerici: 20 000 de călugări, 60 000 de călugăriţe, 35 000 de preoţi, dintr-o populaţie de 24,5 milioane. Dar clerul îşi pierduse pământurile în 1837, fiind recompensat cu bani; şi deşi se presupunea că Biserica era bogată, cu siguranţă preotul simplu de parohie nu era. Foarte rar se întâmpla ca

ţăranii să-şi omoare preotul; dar puteau ajuta la uciderea unuia din alt sat. Erau anticlericali în general; dar nu în special. Tot aşa cum intelighenţia de stânga din oraşe era umanitară în general; dar nu în special. Arhiepiscopul de Valladolid spunea despre ţărani: „Oamenii ăştia ar fi gata să moară pentru Fecioara din satul lor, dar i-ar da foc celei a vecinilor la cea mai mică provocare."[1041]

Majoritatea atrocităţilor republicane erau comise de bande ucigaşe, formate din militanţi sindicalişti, tineri, cadre politice, şi care îşi spuneau „Lincşii Republicii", „Leii Roşii", „Furiile", „Spartacus", „Putere şi Libertate" etc. Ei pretindeau că insurgenţii trăseseră din turnurile bisericilor; acest lucru era însă neadevărat, cu excepţia bisericii carmelite din Callae Lauria barceloneză.[1042] De fapt, biserica nu a luat parte la revoltă, iar ajutorul pe care l-au dat unii clerici mai târziu naţionaliştilor a fost rezultatul, nu cauza atrocităţilor. Au fost asasinaţi unsprezece episcopi, o cincime din numărul total, 12% din călugări, 13% din preoţi.[1043] Cei măcelăriţi au fost evocaţi în celebrul poem al lui Paul Claudel, „Martirilor spanioli":

Sœur Espagne, Sainte Espagne – tu as choisi!
Onze évêques, seize-mille prêtres massacres – et pas une *apostasie!*

Au fost ucise aproximativ 283 de călugăriţe, câteva fiind violate înainte de execuţie, deşi atacarea femeilor era rară în Spania republicană. În provincia Ciudad Real, mama a doi iezuiţi a fost omorâtă îndesându-i-se un crucifix pe gât. Parohul din Torrijos a fost biciuit, încoronat cu spini, forţat să bea oţet şi pus la stâlp – apoi împuşcat, nu crucificat. Episcopul de Jaén a fost asasinat împreună cu sora lui în faţa a 2 000 de oameni, călăul fiind o miliţiancă feroce cunoscută sub numele de *La Pecosa* (Pistruiata). Unii preoţi au fost arşi, alţii îngropaţi de vii; unora li s-au tăiat urechile.[1044]

Republicanii au asasinat şi laici naţionalişti, în special fascişti. În Ronda 512 oameni au fost aruncaţi în cheile care împart în mod spectaculos oraşul, episod descris de Hemingway în *Pentru cine bat clopotele.* Lenin era mentorul; bandele de asasini de stânga erau cunoscute sub numele de *checas.* Dar foloseau un argou hollywoodian: *dar un paseo*

însemna „a trage pe sfoară”. Erau zeci de astfel de bande numai în Madrid. Cea mai rea îl avea în frunte pe şeful tineretului comunist García Attadell, care conducea temuta „patrulă a zorilor” şi asasina zeci de oameni. Locuia într-un palat, a adunat prăzi imense, a încercat să fugă în America Latină cu ele, dar a fost prins şi executat în închisoarea din Sevilla, după ce a fost reprimit în sânul Bisericii.[1045] Mulţi dintre aceşti asasini au intrat în organizaţia poliţiei secrete impuse de sovietici din Barcelona. Cu totul, se pare că stânga a asasinat aproximativ 55 000 de civili (Sanctuarul Naţional de la Valladolid menţionează 54 594), între care vreo 4 000 de femei şi câteva sute de copii.[1046]

Crimele naţionaliştilor aflaţi de partea cealaltă au fost la o scară similară, dar cea mai mare parte au fost făcute de unităţi ale armatei. Metoda era leninistă: distrugerea stângii ca forţă politică organizată prin uciderea tuturor activiştilor ei şi instaurarea groazei printre suporterii ei. După cum a spus generalul Mola, în Pamplona (19 iulie 1936): „Este necesar să răspândim o atmosferă de teroare. Trebuie să creăm această impresie de stăpânire. Oricine sprijină în mod deschis sau în secret PR trebuie împuşcat.”[1047] Arestările aveau loc noaptea şi împuşcările pe întuneric, uneori după tortură. Biserica insista ca toţi să fie mai întâi spovediţi (10% refuzau) şi aceasta îngreuna asasinările secrete. Dar au fost atrocităţi cumplite: un bărbat a fost întins în formă de cruce şi i s-au tăiat mâinile şi picioarele în timp ce soţia sa a fost forţată să privească: ea a înnebunit. Preoţii care încercau să intervină erau împuşcaţi.[1048] Crimele din Majorca au fost descrise de Georges Bemanos în romanul său *Les Grands cimetières sous la lune.* Dar Arthur Koestler, în *The Invisible Writing,* a arătat şi el cum erau plăsmuite atrocităţile fasciste în fabrica de minciuni condusă de Otto Katz de la Biroul Comintern-ului din Paris.[1049]

Cea mai celebră victimă a naţionaliştilor a fost poetul Garcia Lorca, al cărui cumnat era primarul socialist al Granadei. El a fost împuşcat în jur de 18 august 1936, dar mormântul nu i s-a găsit niciodată. În aceeaşi lună au fost omorâţi în oraş cam 571 de oameni. O estimare contemporană oficială a crimelor naţionaliştilor arată aproximativ 8 000 în zona Granadei, 7–8 000 în Navarra, 9 000 în Sevilla, 9 000 în Valladolid, 2 000 în Saragosa, 3 000 în Baleare. În primele şase luni ale războiului naţionaliştii au ucis şase generali şi un amiral, practic toţi deputaţii

Frontului Popular pe care i-au prins, guvernatori, doctori şi directori de şcoli – aproximativ 50 000 cu totul.[1050] Astfel încât crimele de ambele părţi au fost mai mult sau mai puţin egale, şi ambele erau de natură totalitaristă – adică pedeapsa era dată pe baza clasei, a statutului şi a ocupaţiei, nu a vinei individuale.

Intervenţia străină a fost importantă de la început. Fără ea puciul militar probabil ar fi eşuat. Revolta a fost un fiasco în cinci din cele şase oraşe mari. Guvernul avea o mare superioritate numerică pe uscat, sporită curând de miliţiile politice. Marina şi-a asasinat ofiţerii: cele două crucişătoare şi două distrugătoare ale ei au împiedicat Armata Africii să traverseze canalul pe apă. Naţionaliştii au avut la început superioritatea în aer, dar prea puţine avioane care să transporte mai mult de 200 de persoane pe zi în Spania. Generalul Mola, care comanda revolta din Burgos, avea foarte puţină muniţie şi se gândea serios să renunţe şi să fugă.[1051] Prima acţiune a lui Franco, atunci când a sosit din Canare la Tetuán duminică, 19 iulie 1936, a fost să trimită la Roma după douăsprezece bombardiere; trei zile mai târziu el le cerea germanilor avioane de transport. Aviaţia germană a sosit la Tetuán la 28 iulie, cea italiană două zile mai târziu. La începutul lui august Franco i-a trimis 600 000 de cartuşe cu muniţie lui Mola şi a trecut 3 000 de oameni peste canal într-o singură zi. Asta a schimbat cursul lucrurilor. Armatele de la nord şi sud s-au unit la 11 august şi în luna următoare Franco, care obţinuse un succes de propagandă uluitor despresurând Academia de ofiţeri-cadeţi din Alcázar-Toledo, a fost numit şef al statului şi generalissim „cu puteri depline în noul stat”[1052]. El spera că moralul republicanilor avea să se prăbuşească acum şi că va putea ocupa Madridul. Dar sosirea aviaţiei franceze şi ruse a oferit guvernului controlul aerian aproape asupra întregului front – marea lecţie a războiului a fost importanţa sprijinului aerian tactic –, iar apariţia tancurilor ruseşti în Madrid a exclus capitularea acestuia. Astfel, ajutorul străin a împiedicat o decizie rapidă de o parte sau de alta.

Rezultatul războiului nu a fost însă determinat de intervenţia Marilor Puteri, care s-a redus, şi nici de politica nonintervenţionistă a Marii Britanii şi a Franţei, din moment ce se puteau cumpăra oricând arme cu aur sau valută forte. Germanii au furnizat cel mult 10 000 de oameni o

dată, inclusiv cei 5 000 din Legiunea Condorului, o unitate experimentală de tancuri şi avioane, şi a pierdut 300 de oameni. Ei au adus şi instructori, care au avut o contribuţie valoroasă la instruirea rapidă a ofiţerilor şi a piloţilor militari, 200 de tancuri, 600 de avioane şi superbe tunuri antiaeriene de 88 mm, care au neutralizat superioritatea aeriană a republicanilor la începutul lui 1937. Contribuţia italienilor a fost mult mai mare: 40–50 000 de oameni o dată (din care 4 000 au fost omorâţi), 150 de tancuri, 660 de avioane, 800 de piese de artilerie, unele de foarte bună calitate, şi o grămadă de mitraliere, puşti şi altele. Ei au pretins că au doborât 903 avioane şi că au scufundat 72 800 de tone din navele republicane. Naţionaliştii au avut şi sprijinul mai multor mii de portughezi, a 600 de irlandezi conduşi de generalul O'Duffy şi al câtorva francezi, ruşi albi, britanici, americani şi latino-americani, plus, bineînţeles, a 75 000 de soldaţi marocani descrişi drept „voluntari"[1053].

Ruşii au dat republicanilor 1 000 de avioane, 900 de tancuri, 300 de maşini blindate, 1 550 de piese de artilerie şi cantităţi însemnate de echipament militar de toate felurile. Francezii au oferit aproximativ 300 de avioane. Cantitativ, republica a primit tot atât de mult *matériel* din străinătate ca şi naţionaliştii. Dar a fost mai variat calitativ, mai puţin eficient folosit şi mult prea mult din el a fost lăsat pe câmpul de luptă când s-au retras unităţile republicane. Tancurile ruseşti erau mai grele, mai bine înarmate, mai rapide şi în toate privinţele superioare modelelor germane şi italieneşti – după cum aveau să descopere japonezii în 1939 şi Hitler în 1941–1942 –, dar şi acestea au fost subexploatate şi abandonate uşor: până la sfârşitul războiului naţionaliştii aveau un regiment întreg echipat cu armament rusesc.[1054]

Ruşii au mai trimis şi 1 000 de piloţi şi vreo 2 000 de alţi specialişti, dar nu unităţi mari. Ei vedeau în Spania în primul rând un exerciţiu de propagandă internaţională şi şi-au concentrat eforturile pentru a organiza brigăzi internaţionale. În total au luptat pentru republică 40 000 de străini, 35 000 în brigăzi, dar nu mai mult de 18 000 o dată. În plus, mai erau 10 000 de doctori, infirmiere şi specialişti civili. Contingentul cel mai mare, de aproximativ 10 000 de oameni, a venit din Franţa, urmat de 5 000 de germani şi austrieci, 5 000 de polonezi, 3 350 de italieni, aproximativ câte 2 500 din Marea Britanie şi Statele Unite, câte 1 500 din

Iugoslavia şi Cehoslovacia, câte 1 000 din Scandinavia, Canada şi Ungaria şi contingente mai mici din alte peste patruzeci de ţări. Pierderile au fost foarte mari, deşi toate cifrele sunt controversate. Un calcul, de exemplu, stabileşte contribuţia britanică la 2 762, din care 1 762 au fost răniţi, 543 ucişi. Au murit aproximativ 900 de americani.[1055]

Ajutoarele şi intervenţiile străine nu au modificat echilibrul de forţe în niciun fel. Naţionaliştii au câştigat în primul rând datorită priceperii şi judecăţii lui Franco. Deşi era un om antipatic şi este puţin probabil să câştige vreodată respectul istoricilor, el trebuie socotit unul dintre cei mai de succes oameni publici ai secolului. Inima sa rece se combina cu un cap limpede, o mare inteligenţă şi rezerve excepţionale de curaj şi voinţă. Tatăl său fusese un ofiţer de marină beţiv, fratele mai mic un pilot vijelios care bătea toate recordurile; în Franco se adunase toată autodisciplina familiei: nu-l interesau femeile, băutura sau jocurile de cărţi. Pasiunea lui erau hărţile. La douăzeci şi doi de ani era cel mai tânăr căpitan din armată; la treizeci şi trei, cel mai tânăr general din Europa. A văzut o mulţime de lupte disperate în Maroc, în special în timpul războiului din Rif din anii ’20, unde, în 1925, a condus valul de asalt al uneia dintre cele mai mari debarcări de amfibii din lume. Concepţiile sale militare erau foarte avansate pentru vremea aceea; el credea, ca şi de Gaulle, în „războiul de mişcare”; în 1928 a reorganizat Academia militară spaniolă şi a transformat-o în ceea ce ministrul de Război al Franţei, André Maginot, numea „cel mai modern centru de acest fel din lume [...] ultimul cuvânt în materie de tehnică şi instrucţie militară”[1056].

Merită să analizăm pe scurt filosofia lui Franco, pentru că era extrem de îndepărtată de toate celelalte curente dominante ale epocii, atât liberale cât şi totalitariste. Omul de stat-soldat cu care semăna cel mai bine este Wellington, un personaj foarte admirat în Spania. Franco era de părere că războiul e o chestiune neplăcută, care nu putea evita cruzimile masive; uneori putea fi necesar în avansarea civilizaţiei. Continua tradiţia romanilor, a cruciaţilor, a conchistadorilor, a *tercios* din Parma. În Africa luptătorii săi în Legiunea Străină mutilau trupurile inamicilor, tăindu-le capetele. Dar se aflau sub o disciplină severă: Franco era un comandant aspru, dar drept, şi prin urmare popular. Considera cultura creştină spaniolă indiscutabil superioară; găsea „inexplicabilă” „rezistenţa la

civilizaţie" a marocanilor. Mai târziu, pe când îi potolea pe minerii din Asturia, era uluit că, deşi „în mod clar nu erau nişte monştri ori sălbatici", le lipsea „acel respect faţă de patriotism şi ierarhie necesar oamenilor decenţi"[1057]. Îşi descria invariabil unica motivaţie ca „datorie, dragoste de patrie".

Pentru Franco, armata era singura instituţie cu adevărat naţională, veche, lipsită de clase, nonregională, apolitică, necoruptă, dezinteresată. Dacă era oprimată, se răzvrătea, cum o făcuse din secolul al XVI-lea şi chiar de curând, în 1917; altfel, îşi făcea datoria. Orice altceva în Spania era suspect. Biserica era slabă. Franco era *croyant* – l-a pus pe scepticul Mola să se roage ca să primească rezerve de muniţie – şi căuta în mod deliberat aprobarea ierarhilor întemeind o „gospodărie ecleziastică", dar nu era în niciun caz un clericalist şi n-a ţinut niciodată câtuşi de puţin seamă de sfaturile clericilor în chestiuni nonspirituale.[1058] Ura politica în orice formă a ei. Conservatorii erau nişte moşieri egoişti şi reacţionari. Liberalii erau oameni de afaceri corupţi şi egoişti. Socialiştii erau induşi în eroare, sau mai rău. El a exploatat cele două mişcări insurecţionale, Falangele şi Carliştii, amestecându-le sub conducerea sa, dar rolul lor era unul de subordonare, ba chiar de servilism. Franco n-a fost niciodată fascist şi n-a avut nici cea mai mică urmă de credinţă în vreo utopie sau vreun sistem. La cartierul său general un singur politician avea influenţă: cumnatul său, Ramón Serrano Suñer, şi acesta era funcţionar. Franco spunea: „Spaniolii s-au săturat de politică şi politicieni." Şi mai spunea: „Numai cei care trăiesc din politică au a se teme de mişcarea noastră." Şi-a petrecut întreaga carieră politică încercând să extermine politica.[1059]

Franco a folosit mai bine resursele umane şi materiale pentru că el ducea un război militar, iar republicanii unul politic. Era un maestru al chiţibuşurilor războiului: topografie, instrucţie, infrastructuri, logistică, semnale, control aerian. Nu era un geniu, dar era foarte conştiincios şi calm; nu repeta niciodată un eşec şi învăţa din greşeli. Înlăturând politica, nu mai avea cine să-i urmărească mişcările şi deţinea o unitate de comandă practic totală. Poate cel mai mare avantaj psihologic al lui a fost că şi-a stabilit repede, şi s-a văzut acest lucru, o independenţă completă faţă de aliaţii săi străini. Aici există un aspect adesea trecut cu vederea. Deşi idealismul era un element al războiului la nivelul oamenilor simpli

care îl duceau, la nivelul inter-naţiuni el era profund pragmatic. Hitler, Mussolini şi Stalin, ca şi toate guvernele care furnizaseră arme şi servicii, se aşteptau să fie plătiţi. Într-un anume sens, finanţele erau cheia războiului, iar Franco şi consilierii săi le-au folosit cu iscusinţă. Cea mai mare realizare a lor a fost să menţină un curs respectabil al monedei fără a apela la rezervele de aur ale ţării sau la sistemul bancar central. Peseta naţionalistă a rămas stabilă între 70 şi 80 la o liră sterlină, în schimb, peseta republicană a scăzut de la 36 în iunie 1936 la 226 în decembrie 1937, şi apoi s-a prăbuşit. Încă de la început, Franco a cerut împrumuturi de la monarhie, de la afacerişti britanici şi de alte naţionalităţi din Spania, de la magnaţi precum Juan March şi Juan Ventosa. A făcut eforturi prodigioase şi din ce în ce mai încununate de succes pentru a menţine exporturile. Ca rezultat, a putut să stabilizeze moneda, să găsească împrumuturi în interiorul Spaniei şi, cel mai important, să-şi obţină practic toate armele din străinătate pe credit. Aşadar, atât Germania, căreia i se datorau 225 de milioane de dolari, cât şi Italia, a cărei notă de plată finală se ridica la 273 de milioane în 1940, au avut un puternic interes practic ca Franco să câştige războiul şi să supravieţuiască pentru a le plăti – ceea ce s-a întâmplat.

Prin contrast, republicanii şi-au folosit fondurile extrem de necugetat. Au început cu una dintre cele mai mari rezerve de aur din lume: 700 de tone, în valoare de 162 de milioane de lire sterline (sau 788 de milioane de dolari), în loc să-i folosească pentru a obţine împrumuturi sau pentru plăţi directe pe pieţele „dure" de armament ale ţărilor capitaliste din Occident şi să primească arme de la ruşi pe credit, ei i-au dat peste două treimi din aurul lor lui Stalin. În schimbul unor arme de diferite calităţi, pe care le-ar fi furnizat foarte bine şi pe credit sau pe baza unor garanţii scrise, Stalin a înghiţit aur în valoare de 500 de milioane de dolari, plus alte 100 de milioane câştigaţi din exporturi; iar în final a pretins că încă i se mai datorau 50 de milioane de dolari. La sfârşitul lui 1938 a spus blând negociatorului republicii că creditul acesteia „se epuizase". În niciun moment nu i s-au datorat lui Stalin sume mari şi prin urmare el n-a avut niciodată un interes real ca republica să supravieţuiască pentru a-i plăti.[1060]

Şi mai dezastruoasă, din punctul de vedere al republicii, a fost

insistenţa lui Stalin ca, pe lângă faptul că era plătit în aur pentru absolut tot, să i se plătească şi un preţ politic fiindcă furniza armele. În momentul în care au început luptele şi nevoia de arme a devenit disperată, influenţa PC spaniol a crescut spectaculos. Lucrul poate n-ar fi contat atât de mult dacă acesta ar fi avut o existenţă independentă. De fapt, era controlat prin ambasada rusă de către unităţi NKVD şi OGPU conduse de Alexandr Orlov – care el însuşi murea de frica lui Ejov – şi de personaje din Comintern precum vânătorul de vrăjitoare francez André Marty, a cărui faţă, scria Hemingway, „avea amprenta decăderii, ca şi cum ar fi fost făcută din mizeria pe care o găseşti sub ghearele unui leu foarte bătrân”[1061]. Nu este clar nici astăzi cât de mult şi-a dorit Stalin să câştige războiul; dar în orice caz era hotărât să controleze tabăra republicană.

Caballero, care a devenit prim-ministru în septembrie 1936, deşi naiv şi uşor de amăgit, a opus o oarecare rezistenţă controlului stalinist. El a refuzat să permită comuniştilor să absoarbă Partidul Socialist, cum se întâmplase în cazul mişcării de tineret, iar în ianuarie 1937, după ce a primit o scrisoare de ameninţare de la Stalin, cu cererea de a-şi concedia cel mai bun general, el l-a gonit pe ambasadorul sovietic, Marcel Rosenberg, din biroul său cu cuvintele „Afară! Ieşi!”, strigând atât de tare încât s-a auzit de afară. O fi Spania săracă, a spus el, dar nu va tolera ca „un ambasador străin să încerce să-şi impună voinţa asupra şefului guvernului spaniol”[1062]. Acesta a fost sfârşitul lui Caballero (a fost şi sfârşitul lui Rosenberg, care a fost imediat rechemat şi asasinat de Stalin), deşi oficialităţilor sovietice le-a luat ceva timp să aranjeze îndepărtarea lui. Aceasta a fost hotărâtă la o şedinţă a comitetului executiv al PC la care au participat însărcinatul cu afaceri sovietic, Marty, Orlov şi alţi oficiali din poliţia secretă. Este de remarcat că secretarul general al PC, José Diaz, s-a opus înlăturării lui Caballero la indicaţiile lui Stalin, şi la un moment dat i-a strigat lui Marty: „Sunteţi invitat la şedinţele Partidului Comunist Spaniol. Dacă procedura noastră nu vă place, uşa-i acolo!” Dar în strigătele şi votarea care au urmat, numai Diaz şi Jesús Hernández, ministrul Învăţământului şi sursa noastră pentru această şedinţă, au votat împotriva înlăturării lui Caballero; ceilalţi comunişti spanioli erau îngroziţi de oamenii lui Orlov.[1063]

Succesorul lui Caballero, Juan Negrín, fusese ales de agentul lui Stalin,

Artur Staşevski, în noiembrie trecut, ca fiind marioneta ideală: un profesor apolitic, aparţinând clasei de mijloc, fără vreo legătură cu sindicatele sau clasa muncitoare, fără vreo înclinaţie comunistă şi prin urmare „respectabil" în ochii presei străine, cu obiceiuri vulgare şi deci uşor de şantajat. În loc să achiziţioneze arme, el traversa Franţa în maşini sport, agăţând fete. Era de o lăcomie spectaculoasă: uneori cina de trei ori în aceeaşi seară. La obiecţia lui că nu era destul de popular ca să fie premier, Hernández i-a răspuns cinic: „Popularitatea se poate crea" – propaganda era singura activitate în care comuniştii nu aveau rivali.[1064] Folosindu-se de ignoranţa amabilă a lui Negrín, comuniştii – adică poliţia secretă a lui Stalin – au pus stăpânire pe Spania republicană. Rezultatul a fost una din cele mai mari tragedii politice ale secolului.

Este limpede că, dacă armata n-ar fi pus la cale un puci în iulie 1936, mai devreme sau mai târziu Spania ar fi trebuit să aibă parte de un război civil între stângişti. A izbucnit la Barcelona în primăvara lui 1937, când comuniştii s-au luptat cu POUM şi cu anarhiştii. Pretextul imediat, ca şi în războiul civil generalizat, a fost un asasinat politic, uciderea unui comunist marcant, Roldán Cortada, împuşcat la 25 aprilie, probabil de către o „patrulă de control" a anarhiştilor sau de către un agent al Comiternului, Ernö Gerö. Ambele tabere aveau armate, forţe de poliţie secretă, bande de asasini. Sloganul POUM era: „Decât să renunţăm la revoluţie, mai bine murim pe baricade." Comuniştii scandau: „Ca să capturăm Saragosa, trebuie să cucerim Barcelona." În mai, au avut loc rebeliuni şi lupte pe scară mare, urmate de intervenţia marinei şi a 4 000 de gărzi de asalt.[1065] Refuzul lui Caballero de a desfiinţa miliţiile POUM a fost pretextul pentru înlăturarea lui. În momentul în care Negrín s-a instalat ca premier numit, comuniştii au preluat Ministerul de Interne şi toate posturile importante de poliţie şi paramilitare şi au trecut la un *règlement des comptes.*

Epurarea a coincis cu masacrarea de către Stalin a propriului partid în Rusia şi a purtat toate însemnele metodelor lui. Poliţia madrilenă controlată de PC a obligat doi Falangişti pe care îi luase prizonieri să pregătească un plan fals pentru o rebeliune în Madrid a mult-lăudatei „Coloane a Cincea" a lui Franco, şi aceştia i-au trimis lui Franco o scrisoare falsă, ca din partea lui Andrés Nin, liderul POUM, scrisă pe

spatele acestui plan. O mulţime de documente falsificate ce implicau POUM într-o trădare fascistă au fost puse într-o valiză lăsată în Gerona şi apoi „descoperită" de poliţie. La 14 iunie, Orlov, ca şef al NKVD-ului spaniol, acţionând probabil după instrucţiuni date direct de Stalin, a ordonat arestarea tuturor liderilor POUM. Asta în ciuda protestelor membrilor comunişti ai Cabinetului (membrii noncomunişti, şi mai ales Negrín, nici măcar nu au fost informaţi).[1066] Comandantul diviziei a 29-a a POUM a fost rechemat de pe front pentru „consultări" şi arestat şi el. Cei arestaţi erau duşi direct în centrele de interogare şi camerele de tortură pregătite cu grijă, majoritatea în subteran, dar şi în fosta mânăstire Sf. Ursula din Barcelona, cunoscută sub denumirea de „Dachau al Spaniei republicane". Eforturile Cabinetului de a obţine eliberarea lui Nin au fost zadarnice. Dar planurile lui Stalin de a face din acesta personajul central al unui proces-spectacol au eşuat, căci Nin, modelul lui Orwell pentru eroul Goldstein din *1984,* a preferat să moară sub tortură decât să facă mărturisiri. (În cele din urmă a fost asasinat de Orlov în parcul de la El Pardo, mai târziu palatul lui Franco.) În restul anului 1937 şi o bună parte din 1938, au fost executaţi sau torturaţi până la moarte în închisorile comuniste mai multe mii de membri POUM şi de fapt şi alţi stângişti. Printre ei, un mare număr de străini, cum ar fi fostul secretar al lui Troţki, Erwin Wolff, socialistul austriac Kurt Landau, ziaristul britanic „Bob" Smilie şi un fost lector de la Universitatea Johns Hopkins, José Robles. Printre cei care au reuşit să scape ca prin urechile acului s-au aflat Orwell şi Willy Brandt, viitorul cancelar german.[1067]

Unul din marile ghinioane ale Spaniei în perioada aceea a fost că Războiul ei Civil a coincis cu apogeul marii terori staliniste. Multe dintre crimele din Barcelona au avut prea puţin de a face cu politica internă a Spaniei, fiind, mai degrabă, un ecou al evenimentelor din Moscova ori Leningrad. Astfel, Robles a fost executat deoarece, ca translator al generalului Ian Antonovici Berzin, şeful misiunii militare ruse în Spania, ştia prea multe despre rechemarea şi lichidarea lui Berzin în contextul epurării armatei de către Stalin. Acesta a pus să fie omorâţi agenţi ai săi din întreaga lume în 1937–1938. Şi, la fel ca în Rusia, practic toţi cei care l-au ajutat să preia stânga în Spania şi apoi s-o terorizeze au fost şi ei la rândul lor ucişi. Şeful departamentului de Externe al NKVD a fost prins

la înghesuială în propriul său birou din Paris în februarie 1938 şi forţat să înghită cianură. Dintre cei care organizau furnizarea de arme pentru Spania, Evhen Konovalek a fost ucis la Rotterdam în mai 1938, Rudolf Clement a fost găsit decapitat în Sena, iar Walter Kriviţki, şeful contrainformaţiilor militare sovietice în Europa Occidentală, a fost vânat timp de trei ani de către ucigaşii lui Stalin, până când l-au prins, în Washington, la 10 februarie 1941.[1068] În afară de generalul Berzin, Stalin i-a mai asasinat pe Mihail Kolţov, celebrul corespondent al *Pravdei* din Spania, Artur Staşevski, şeful misiunii economice în Spania, şi Antonov Ovseenko, consul general în Barcelona, căruia i s-a spus că este rechemat la Moscova ca să fie făcut ministru al Justiţiei, o glumă caracteristică pentru umorul macabru al lui Stalin.[1069] Singurul care a scăpat de Stalin a fost marele asasin Orlov, care a fugit, a scris o relatare a tot ce ştia, l-a anunţat pe Stalin că a aranjat să fie publicată imediat dacă murea de moarte violentă şi astfel a fost lăsat în pace şi şi-a tipărit povestea după moartea lui Stalin.[1070]

Se poate pune întrebarea: cum s-a făcut că atrocităţile comise împotriva stângii la Barcelona nu au provocat un val de repulsie faţă de stalinism în toată lumea? Unul dintre factori a fost norocul. La 26 aprilie 1937, a doua zi după ce asasinarea lui Cortada la Barcelona a declanşat criza internă, patruzeci şi trei de avioane ale Legiunii Condorului au bombardat istoricul oraş basc Guernica, al cărui stejar faimos umbrise primul parlament basc. Au fost omorâţi aproximativ 1000 de oameni şi 70% din clădiri au fost distruse. Nu era prima bombardare a unui oraş, iar Guernica era o ţintă legitimă, deşi scopul bombardamentului era teroarea. Acesta a fost decis de colonelul Wolfgang von Richthofen, comandantul Legiunii, în urma consultărilor cu colonelul Juan Vigón, şeful Statului Major al lui Mola. Nu există nicio dovadă că Mola ar fi ştiut de asta dinainte; Franco în mod sigur n-a ştiut; iar germanii nu cunoşteau semnificaţia istorică a oraşului.[1071] Pentru propagandiştii Comintern – cei mai buni din lume – a fost un noroc absolut neaşteptat, şi ei l-au transformat în cel mai celebru episod al întregului război. Picasso, căruia deja i se ceruse să facă un tablou mare pentru pavilionul spaniol de la Târgul Internaţional din Paris, a ales pe loc acest subiect, iar rezultatul a fost dus mai târziu la muzeul Metropolitan din New York. Guernica a

ajutat la atragerea unui întreg segment de opinie occidentală, inclusiv revistele *Time* şi *Newsweek,* de partea republicanilor.[1072] În harababura care a urmat şi ale cărei ecouri încă se mai făceau auzite în anii '80, când tabloul a fost atârnat în mod solemn în muzeul Prado, zgomotele masacrului din Barcelona au trecut neobservate.

Modul în care a fost folosită Guernica pentru a masca distrugerea POUM era tipic pentru excelenţa propagandei Comitemului, condusă de doi inspiraţi mincinoşi profesionişti, Willi Müzenberg şi Otto Katz, amândoi asasinaţi mai târziu la ordinul lui Stalin.[1073] Pe tot parcursul războiului din Spania, stalinismul a fost ajutat nu numai de excelentele relaţii publice, ci şi de naivitatea, credulitatea şi, trebuie s-o spunem, minciuna şi corupţia intelectualilor occidentali, în special de disponibilitatea lor de a trece cu vederea ceea ce W.H. Auden numea „crima necesară". Când Orwell a evadat şi a încercat să publice o relatare a scandalului POUM, „Spilling the Spanish Beans", în *The New Statesman,* editorul acestuia, Kingsley Martin, i-a refuzat-o pe motiv că ar prejudicia sprijinul occidental pentru cauza republicană; mai târziu a susţinut că Negrín ar fi rupt-o cu comuniştii din pricina afacerii POUM dacă Occidentul ar fi fost dispus să-i furnizeze arme. Dar când relatările lui Orwell au apărut în *New English Weekly,* au trecut aproape neobservate.[1074] Intelectualii stângii nu voiau să cunoască adevărul obiectiv; ei nu doreau să le fie spulberate iluziile. Erau copleşiţi de strălucirea şi efervescenţa cauzei şi puţini au avut hotărârea curajoasă a lui Orwell de a păstra standardele absolute ale moralităţii sau experienţa ororilor care au loc atunci când aceste standarde sunt înlocuite cu unele relative. Mulţi dintre ei tratau „Partidul" cu un servilism abject. Astfel, poetul Cecil Day-Lewis, care s-a înscris în partid în 1936, îşi cerea scuze că n-o făcuse mai demult, mărturisind cu ipocrizie „un rafinament de subiectivism burghez care mă făcea să vreau să intru în partid până nu aveam destui bani pentru a mă asigura că mă înscriu din motive dezinteresate, nu ca unul dintre cei săraci şi flămânzi care ar beneficia personal de pe urma revoluţiei". Simţea că trebuie să ceară permisiunea Partidului până şi ca să accepte o invitaţie de a face parte din comitetul de selecţie al Societăţii Cărţii.[1075]

În plus, comuniştii controlau accesul la Spania republicană. Pentru a

ajunge acolo, un scriitor britanic, de exemplu, a avut nevoie de o scrisoare de la şeful PC, Harry Pollitt, care colabora strâns cu Victor Gollancz, cel mai important editor de stânga, al cărui Club al Cărţii de stânga domina piaţa. Poetul W.H. Auden a fost salvat de „scrisoarea de la Pollitt" de o condamnare la închisoare, atunci când a fost arestat pentru indecenţă într-un parc din Barcelona.[1076] O vizită în Spania „noastră" era esenţială pentru respectul de sine al unui intelectual progresist. Aşa cum germanii, ruşii şi italienii foloseau Spania pentru a-şi testa noul echipament militar – exploatarea prin *hardware* –, scriitorii se duceau acolo spre a aduna material pentru următorul roman sau poem, ceea ce s-ar putea numi exploatarea prin *software.* André Malraux, al cărui roman despre revoluţia chineză, *La Condition Humaine (Condiţia umană* – 1932), îl făcuse celebru, s-a dus în Spania sperând la o continuare, care a apărut la timp, cu titlul *L'Espoir (Speranţa* – 1938). A adus cu el un escadron de bombardiere Potex de mică viteză, ceea ce a făcut valuri mari în presă dar n-a pricinuit cine ştie ce pagube naţionaliştilor, şi oricum echipajele lor trebuiau să fie asigurate de spanioli. Comandantul avioanelor de vânătoare republicane, Garcia Lacalle, scria că oamenii lui Malraux erau „scriitori, pictori, fotografi, femei, copii şi cine mai ştie ce – orice, numai aviatori nu".[1077] Hemingway a fost şi el în Spania, „făcând cercetare" pentru cartea *Pentru cine bat clopotele.* Imaginându-se călit şi experimentat în cinismul războiului, „Papa" era uşor de păcălit. Când prietenul său Dos Passos a început să fie îngrijorat în privinţa dispariţiei lui Robles, pe care-l cunoştea bine (de fapt acesta fusese deja asasinat), Hemingway a primit un „pont" de la prietenul său din contraspionaj, sinistrul Pepe Quintanilla, că Robles ar fi fost spion, şi a presupus imediat că era vinovat. El atribuia „încrederea neclintită a lui Dos Passos în loialitatea lui Robles naivităţii bonome a unei «atitudini liberale tipic americane»" – dar bineînţeles că cel care s-a dovedit naiv a fost Hemingway.[1078]

Pentru a menţine buna dispoziţie a intelectualilor, circarii Cominternului au organizat adunări internaţionale cu cheltuielile plătite integral. A avut loc Campania Internaţională pentru Pace de la Bruxelles, din 1937, condusă de liderul PC francez Marcel Cachin, la care s-a inventat şi o Zi a Păcii, un Târg al Păcii, o Monedă a Păcii şi un Jurământ

al Păcii. Kingsley Martin a descris-o – deşi nu atunci, ci treizeci de ani mai târziu – drept „asasinarea cinstei, entuziasmului şi credinţei", care i-a provocat „disperare"[1079]. Şi mai rău, în acelaşi an, a fost Congresul Scriitorilor de la Madrid. Stephen Spender îşi amintea că el şi alţi invitaţi au fost „trataţi ca nişte prinţi ori miniştri [...] mergeau în Rolls-Royce-uri, se ţineau în cinstea lor banchete, serbări, spectacole cu cântece şi dansuri", deşi punctul culminant al lucrărilor a fost un atac crunt la adresa lui André Gide, care tocmai publicase o carte critică despre Rusia, *Retour de l'URSS (Întoarcerea din URSS),* şi acum era catalogat public drept un „monstru fascist". Un bombardament a restabilit simţul realităţii:

> În dimineaţa următoare André Chamson (şeful delegaţiei franceze) a anunţat că el şi Julien Benda, autorul *Trădării cărturarilor,* trebuie să părăsească imediat Madridul. Căci, dacă oricare din ei ar fi ucis din întâmplare, Franţa nu putea decât să-i declare război lui Franco, şi această acţiune ar duce la un război mondial. Chamson refuza să-şi asume responsabilitatea pentru o asemenea catastrofă.[1080]

Spender însuşi era deja un veteran al frontului unde, la amplasarea unei mitraliere,

> ...artileristul aflat la comandă a insistat ca eu să trag câteva focuri în liniile maure. Am făcut acest lucru rugându-mă din răsputeri să nu lovesc cumva un arab. Deodată frontul mi s-a părut ca un act de dragoste între cele două tabere, prinse aici în tranşeele lor opuse... şi mi s-a părut de o frivolitate teribilă ca un străin să intervină în orgasmul lor morbid.[1081]

Între timp, teribila frivolitate din spatele liniilor republicane continua. După cum a arătat Orwell, fiecare dintre facţiunile de stânga era obsedată de nevoia de a se afla într-o poziţie militară puternică după înfrângerea lui Franco şi permitea acestui lucru să-i afecteze tactica şi comportamentul în război. Pentru a avea cât mai mulţi oameni, ele evitau pierderile de vieţi, iar comuniştii adesea foloseau intens artileria ori sprijinul aerian pentru distrugerea POUM sau a altor unităţi pe care

voiau să le slăbească.[1082] După distrugerea POUM, moralul republicanilor a scăzut constant. În aceste condiţii, Franco a optat pentru un război de uzură pe tot parcursul cumplitei ierni 1937–1938, iar în aprilie el a rupt Spania republicană în două. După aceea, n-a mai fost practic decât o chestiune de timp, Franco neriscând nimic şi insistând asupra unei superiorităţi covârşitoare. Până în toamnă Stalin se săturase de război, storsese din el ultima picătură de valoare propagandistică, îşi terminase epurările şi deja se gândea la o nouă afacere, fie cu democraţiile occidentale, fie, şi mai probabil, cu Hitler. De asemenea, pusese mâna pe tot aurul republicii. Astfel încât a încetat orice ajutor, iar Franco a putut porni ultima sa ofensivă catalană, chiar înainte de Crăciun, sigur că sfârşitul era aproape. Barcelona a căzut la 28 ianuarie 1939, iar Madridul la 28 martie. Franco dusese războiul fără pasiune, iar când a auzit că s-a sfârşit nici măcar nu şi-a ridicat ochii de la birou.[1083]

În ziua capitulării Madridului, Hitler a denunţat tratatul semnat de Germania cu Polonia în 1934, după ce cu o săptămână înainte ocupase întreaga Cehoslovacie. Era evident că devenea inevitabil şi iminent un război european. Reacţia lui Franco a fost o încercare brutală de a izola Spania nu numai de catastrofa care se apropia ci şi, pe cât posibil, de întregul secol al XX-lea. Spania avea o lungă tradiţie de inginerie socială grosolană şi cruciade interne, în secolele XV–XVI ea eliminase la rândul ei o mulţime de mauri, evrei şi protestanţi. Prin aceste persecuţii pe scară mare ea evitase Reforma şi ororile Războaielor Religioase. Neputinţa de a adopta metode similare de expulzare drastică permiseseră Revoluţiei Franceze să pătrundă şi condamnaseră astfel ţara la cincisprezece ani de Război Civil, pe care tablourile lui Goya îl ilustrează atât de elocvent. Acum, invazia culturii totalitariste postcreştine adusese alţi trei ani de martiriu. În tabăra naţionalistă, fuseseră ucişi în luptă 90 000 de oameni; muriseră 110 000 de soldaţi republicani; exista un milion de invalizi; 10 000 de oameni muriseră în raidurile aeriene, 25 000 de subnutriţie, 130 000 fuseseră asasinaţi ori împuşcaţi în spatele tranşeelor; acum 500 000 se aflau în exil, dintre care jumătate nu aveau să se mai întoarcă.[1084] Distrugerea patrimoniului a fost imensă, mergând de la faimoasa bibliotecă a Catedralei de la Cuenca până la picturile de tinereţe ale lui Goya aflate în localitatea sa natală, Fuentodos.

Franco a hotărât să pună capăt procesului distructiv de corupţie prin amputarea membrului în agonie al colectivismului spaniol. Sentimentele sale faţă de stânga le anticipau pe acelea ale Aliaţilor, în timpul războiului, faţă de nazism: a obţinut mai întâi predarea necondiţionată, apoi a de-comunizat, dar într-un fel mai apropiat de epurările improvizate ale Franţei eliberate decât de procesele sistematice din Germania. Nu era o masacrare totalitaristă în stil leninist, pe clase: Legea Responsabilităţilor Politice din 9 februarie 1939 se ocupa cu responsabilitatea pentru delicte individuale (singura excepţie erau francmasonii de la gradul optsprezece în sus). De fapt, nu exista pedeapsă cu moartea pentru delicte politice ca atare.[1085] Dar cuceritorii erau plini de mânie – ministrul de Interne, Suñer, voia răzbunare pentru fraţii săi care fuseseră împuşcaţi în închisorile republicane, iar ca el mai erau mii de oameni – şi nu era greu să le pui în cârcă delicte capitale oficialilor republicani de la toate nivelurile. Ginerele lui Mussolini, Ciano, relata din Spania în iulie: „Au loc procese în fiecare zi, cu o asemenea viteză încât eu le-aş numi sumare... Mai sunt încă multe execuţii. Numai în Madrid sunt între 200 şi 250 pe zi, în Barcelona 150, în Sevilla 80."[1086] Câteva zeci de mii de oameni au murit astfel, dar cifra de 193 000 în total care se vehiculează de obicei este incorectă, căci multe condamnări la moarte date de tribunale au fost comutate. Franco a arătat limpede la 31 decembrie 1939 că multe condamnări lungi la închisoare (cele de cincisprezece ani erau cele mai frecvente) trebuiau să fie executate: „Este necesar să lichidăm ura şi patimile pe care ni le-a lăsat războiul. Dar această lichidare nu trebuie făcută în maniera liberală, cu amnistii uriaşe şi dezastruoase, care sunt mai degrabă o amăgire decât un gest de iertare. Trebuie să fie creştinească, realizată prin mijloacele ispăşirii, prin muncă însoţită de căinţă şi penitenţă."[1087] În 1941 populaţia închisorilor mai era încă de 233 375 de oameni; zeci de mii dintre cei care conduseseră republica au murit în închisoare sau în exil. Altora li s-a interzis o gamă imensă de profesii publice ori private printr-un decret din 25 august 1939, care plasa obiectivele epurării înaintea eficienţei guvernării sau intereselor economiei.[1088] Astfel, Spania veche şi tradiţională, condusă de un om care regreta fiecare secundă ce trecuse de la sfârşitul vechii lumi în 1914, încerca să se imunizeze faţă de prezent. Încercarea nu a avut succes

pe termen lung; ea a oferit însă Spaniei o oarecare protecţie în faţa epidemiei care acum copleşea Europa.

10
Sfârşitul vechii Europe

Epoca agresiunii nu se putea sfârşi decât într-un război mondial. Este însă vital să înţelegem exact cum şi de ce s-a ajuns la acest punct culminant, căci ceea ce s-a întâmplat în anii '30 a conturat epoca noastră în anii '80. La 5 aprilie 1940, cu patru zile înainte ca invadarea Norvegiei de către nazişti să înceapă cu adevărat etapa europeană a războiului, Goebbels a prezentat o scurtă dare de seamă câtorva ziarişti germani aleşi cu grijă, pe care unul din ei a transcris-o cuvânt cu cuvânt. Pasajul-cheie este următorul:

> Până acum am reuşit să lăsăm inamicul în întuneric în ceea ce priveşte adevăratele ţeluri ale Germaniei, aşa cum înainte de 1932 duşmanii noştri interni nu şi-au dat seama niciodată încotro mergeam sau că jurământul nostru de legalitate nu era decât un truc. Am vrut să venim la putere pe cale legală, dar nu am vrut să folosim puterea legal... Ne-ar fi putut suprima. Ar fi putut aresta câţiva dintre noi în 1925 şi asta ar fi fost tot. Nu, ei ne-au lăsat să străbatem zona periculoasă. Exact aşa a fost şi în politica externă. [...] în 1933 un premier francez ar fi trebuit să spună (şi dacă aş fi fost premierul francez eu aş fi spus-o): „Noul cancelar al Reichului este omul care a scris *Mein Kampf* care spune asta, şi asta. Acest om nu poate fi tolerat în apropierea noastră. Ori el dispare, ori noi pornim la atac!" Dar ei n-au făcut acest lucru. Ne-au lăsat în pace şi ne-au permis să ne strecurăm prin zona de risc, şi noi am ştiut să navigăm pe lângă toate recifurile periculoase. *Şi când am terminat, şi eram mai bine înarmaţi decât ei, atunci ei au început războiul!*[1089]

Această declaraţie remarcabilă este, în întregul ei, un rezumat exact a ceea ce s-a întâmplat în anii '30. A fost umbrită de darea de seamă secretă

a lui Hitler în faţa şefilor Serviciilor sale Secrete la 3 februarie 1933, la prima sa întâlnire cu ei după asumarea puterii supreme. El le-a spus că avea de gând să încalce acordul de la Versailles şi să facă din Germania cea mai mare putere din Europa, şi atrăgea atenţia: „Perioada cea mai periculoasă este aceea a reînarmării. Atunci vom vedea dacă Franţa are oameni de stat. Dacă are, n-o să ne lase timp, ci o să sară pe noi."[1090]

Toată lumea ştia că scopurile lui Hitler erau ambiţioase. Masele germane credeau că ele puteau fi şi vor fi atinse fără război, prin diplomaţie consecventă, sprijinită de forţă armată. Generalilor li se spunea că războiul va fi aproape sigur necesar, dar că va fi limitat şi de scurtă durată. De fapt, adevăratul program al lui Hitler era mult mai extins decât realizau generalii, ca să nu mai vorbim de mase, şi implica în mod necesar nu un război pur şi simplu, ci o serie de războaie. Hitler nu vorbea în vânt când scria în *Mein Kampf:* „Fie Germania va fi o putere mondială, fie nu va exista nicio Germanie." Când folosea termenul de „putere mondiala" el înţelegea ceva mai mare decât Germania wilhelmină, care fusese doar puterea dominantă în Europa Centrală: voia să spună „mondială" în sensul deplin al cuvântului. Lecţia pe care o învăţase din primul război mondial şi din analiza făcută de Ludendorff acestuia era că pentru Germania conta în primul rând să se desprindă de baza ei central-europeană, care putea fi oricând încercuită.[1091] În opinia lui Hitler, Ludendorff tocmai începuse să realizeze acest lucru, la Brest-Litovsk, când „înjunghierea pe la spate" de pe Frontul Intern a distrus totul. De aceea, adevăratele lui planuri începeau acolo unde se sfârşea tratatul de la Brest-Litovsk: ceasul avea să fie dat înapoi în primăvara lui 1918, dar cu o Germanie solidă, unită, proaspătă şi, mai presus de orice, „purificată".

Scopurile lui Hitler pot fi reconstituite nu numai din *Mein Kampf,* cu accentul său pe „Politica Estică", ci şi din discursurile sale timpurii şi din *Cartea secretă* sau aşa-numita „A Doua" din 1928.[1092] Acest material arată clar că procesul de „purificare" – eliminarea evreilor – era esenţial pentru strategia pe termen lung. Fiind un socialist de rasă, şi nu un socialist de clasă, Hitler considera că dinamica istoriei era rasa. Dinamica era întreruptă atunci când avea loc otrăvirea rasei. Otrava venea, mai presus de orice, de la evrei. El îi admira pe evrei ca pe nişte „supermeni

negativi". În *Convorbiri în jurul mesei* el spunea că dacă 5 000 de evrei ar emigra în Suedia, cât ai clipi ar ocupa toate poziţiile importante; asta pentru că „puritatea sângelui", după cum arăta el în *Mein Kampf,* „este un lucru pe care evreul îl conservă mai bine decât orice alt popor de pe lume". Germanii, pe de altă parte, fuseseră „otrăviţi". De aceea pierduseră primul război mondial. Până şi el era otrăvit: de aceea uneori făcea greşeli – „noi toţi suferim de boala sângelui amestecat, corupt"[1093]. Otrăvirea rasei era o obsesie relativ obişnuită în epoca tinereţii lui Hitler, cam la fel cum otrăvirea ecologică a devenit obsesia multora în anii '70 şi '80. Ideea de otrăvire ubicuă era foarte atrăgătoare pentru acelaşi tip de persoană care accepta teoriile conspiraţiei ca mecanism al evenimentelor publice. Ca şi ecologiştii de mai târziu, ei erau de părere că otrăvirea rasei se răspândea rapid, că dezastrul total era iminent şi că avea să dureze mult timp să fie contracarată, chiar dacă se adoptau prompt politicile necesare. Hitler calcula că regimului său i-ar trebui o sută de ani ca să elimine otrăvirea rasială în Germania: pe de altă parte, dacă Germania devenea prima naţiune-rasă care reuşea acest lucru, ea avea să devină inevitabil „stăpâna Pământului" *(Mein Kampf).*

Ceea ce distingea teoria rasistă a lui Hitler era, în primul rând, această credinţă înrădăcinată că „purificarea" putea face din Germania prima superputere adevărată şi în cele din urmă prima putere dominantă în lume; şi, în al doilea rând, convingerea sa absolută că „otrăvirea rasială evreiască" şi bolşevismul erau unul şi acelaşi fenomen. În 1928, când şi-a scris „A Doua Carte", el nu aprecia că bolşevismul „evreiesc" de stil vechi încetase să existe şi că Rusia lui Stalin era în esenţă tot atât de antisemită pe cât fusese şi taratul. El credea, dimpotrivă, că Uniunea Sovietică era un fenomen cultural evreiesc. De aceea, scopul politicii sale era să combată „o inundaţie de bacili bolnavi care deocamdată îşi au terenul de înmulţire în Rusia"[1094]. Astfel, „purificarea" se potrivea perfect cu reluarea politicii germane estice tradiţionale, dar la o scară mult mai ambiţioasă.

Programul întreg al lui Hitler era, aşadar, următorul. În primul rând, să câştige controlul asupra Germaniei şi să înceapă procesul de „purificare" în ţară. În al doilea rând, să distrugă ordinea stabilită la Versailles şi să instaureze Germania ca putere dominantă în Europa

Centrală. Toate acestea puteau fi realizate fără război. În al treilea rând, pe baza acestui raport de forţe, să distrugă Uniunea Sovietică (prin război) ca să scape de „terenul de înmulţire" al „bacilului" şi, prin colonizare, să creeze o bază de putere economică şi strategică solidă, pe care să întemeieze un imperiu continental, în care Franţa şi Italia ar fi simpli sateliţi. În a patra etapă Germania ar obţine un mare imperiu colonial în Africa, plus o mare flotă oceanică, datorită cărora ar deveni una dintre cele patru superputeri, alături de Marea Britanie, Japonia şi Statele Unite. În sfârşit, în generaţia de după moartea sa Hitler prevedea o luptă decisivă între Germania şi Statele Unite pentru dominaţia mondială.[1095]

Nimeni, de la Napoleon încoace, nu mai gândise în termeni atât de îndrăzneţi. În finalitatea sa uriaşă, concepţia era alexandrină. Totuşi până când a fost înghiţit de războiul pe care l-a făcut, Hitler a fost întotdeauna pragmatic. Ca şi Lenin, era un strălucit oportunist, mereu pregătit să sesizeze deschideri şi să-şi modifice teoria în consecinţă. Acest lucru i-a determinat pe unii istorici să tragă concluzia că nu avea un program de ansamblu. De fapt, deşi întotdeauna îşi ajusta tactica în funcţie de moment, el şi-a urmărit strategia pe termen lung cu o hotărâre cruntă, ce rar a fost egalată în istoria ambiţiei umane. Spre deosebire de majoritatea tiranilor, nu a fost niciodată tentat să se relaxeze datorită saturaţiei de putere autocratică. Dimpotrivă. Ridica întotdeauna miza şi căuta să grăbească ritmul istoriei. Se temea că revoluţia sa îşi va pierde dinamismul. Se credea indispensabil, şi cel puţin patru dintre fazele concepute de el trebuiau realizate cât era nu numai în viaţă, ci şi în plină putere. Nerăbdarea lui era ceea ce-l făcea atât de periculos pe termen scurt şi atât de ineficient pe termen lung (exact invers decât strategii sovietici). Într-un discurs secret ţinut în faţa editorilor de ziare germani în noiembrie 1938, după marele său triumf münchenez, deplângea faptul că nevoia lui de a vorbi despre pace făcuse naţiunea germană să se relaxeze prea mult. El susţinea că, pentru Germania, să accepte pacea, şi astfel stabilitatea, ca fapt permanent al vieţii internaţionale, însemna să accepte însuşi spiritul defetismului. Violenţa era o necesitate, iar publicul trebuia să fie pregătit pentru ea.[1096]

Cu un astfel de monstru aflat în libertate şi nemaifiind posibil un

control asupra celei de-a doua mari economii a lumii – prima şi de fapt singura care ieşise complet din Marea Criză – ce şanse mai existau pentru menţinerea vechiului sistem european? Cea mai mare dintre puterile legitime, Statele Unite, s-a deconectat practic de Europa. A ales Perfecţionismul în 1930 şi această alegere a fost reactualizată după ce Roosevelt a venit la putere şi a atras atenţia, întrerupând propusa conferinţă economică mondială din iulie 1933, că New Deal-ul său era incompatibil cu un sistem de comerţ internaţional negociat: el susţinea „Capitalismul într-o Singură Ţară", aşa cum Stalin susţinea „Socialismul într-o Singură Ţară". Această izolare a fost oficializată în 1935, când un Congres Democratic a votat Legea Neutralităţii. În acelaşi an, tânărul scriitor Herbert Agar a rezumat starea multor intelectuali americani, oripilaţi de ceea ce se întâmpla în Europa, cerându-le compatrioţilor săi să-şi uite rădăcinile europene şi să rămână fideli propriei lor culturi în formare. În şase ani petrecuţi în Europa, scria el, „am învăţat că cele mai bune trăsături ale vieţii americane nu sunt acelea pe care le-am copiat cu fidelitate de la Europa, ci acelea pe care le-am adaptat liber ori care au apărut altfel – trăsăturile care ne sunt proprii"[1097].

Roosevelt se considera, în anumite aspecte, un cetăţean al lumii, dar internaţionalismul său era în esenţă mai degrabă verbal – de fapt retoric – decât practic. Nu putea fi învinuit pentru starea de dezarmare unilaterală în care a găsit America în 1933; dar nu a făcut nimic să îndrepte lucrurile în primul său mandat şi a făcut foarte puţin la începutul celui de-al doilea. După cum nota George Kennan, unul dintre cei mai capabili diplomaţi tineri, Roosevelt făcea declaraţii mai degrabă pentru efectul lor politic intern decât pentru impactul asupra evenimentelor internaţionale.[1098] Încurajat de *new-dealer*-ii săi, ale căror intenţii faţă de Europa erau binevoitoare, dar care erau ignoranţi şi iremediabil amatori în materie de politică externă şi în orice caz obsedaţi de problemele interne ale Americii, Roosevelt îşi dorea să pară generos şi „progresist". Dar generozitatea lui se manifesta în principal prin aceea că cerea Marii Britanii să susţină cu fermitate ordinea internaţională, iar progresismul lui considerând Rusia sovietică, unul dintre opresorii totalitarişti, drept un factor mai important în pacea mondială decât Marea Britanie.

Chiar până la moartea sa, în 1945, a existat un incorigibil element de

frivolitate în politica externă a lui Roosevelt. Era caracteristic că una din principalele sale surse de inspiraţie în legătură cu Marea Britanie şi cu evenimentele din Europa în general, la sfârşitul anilor '30, era *The Week,* buletinul extremist de stânga al teoriei conspiraţiei scos de ziaristul Claud Cockburn de la *Daily Worker.*[1099] Unele numiri de ambasadori de către Roosevelt au fost extraordinar de prost gândite. L-a trimis pe violent antibritanicul Joseph Kennedy la Londra şi pe coruptul şi credulul Joseph Davies la Moscova. Ultima mişcare mai ales a fost distructivă pentru că ambasada SUA din Moscova avea un personal bine pregătit şi excelent informat, sprijinit de o secţie de afaceri est-europene a Departamentului de Stat extrem de profesionistă. Ministrul de Externe sovietic, Litvinov, recunoştea că această secţie avea informaţii mai bune asupra politicii externe sovietice decât însuşi guvernul sovietic.[1100] În 1936, la cinci luni după ce Davies a devenit ambasador, cu misiunea de a câştiga cu orice preţ prietenia lui Stalin, secţia a fost desfiinţată, biblioteca ei dispersată şi dosarele distruse. Lennan, de la ambasada din Moscova, era de părere că acest lucru indica „izul influenţei sovietice [...] undeva în rândurile superioare ale guvernului". În orice caz reflecta o amarnică luptă pentru putere între Secretarul de Stat, Cordell Hull, şi secretarul adjunct, saturnianul homosexual Sumner Welles.[1101] Ambii erau anti-britanici, Hull considerând că noul sistem preferenţial al Marii Britanii, el însuşi o reacţie la avalanşa de restricţii comerciale precipitate de legea vamală Smoot-Hawley, reprezenta o ameninţare mai mare la adresa păcii mondiale decât orice dictator.

După cum arată din plin documentele diplomatice, administraţia Roosevelt nu a fost niciodată pregătită să discute un sprijin militar şi diplomatic pentru Marea Britanie şi Franţa împotriva Germaniei. Discursurile acuzatoare ale lui Roosevelt, precum alocuţiunea despre „carantina" din octombrie 1937 sau cererea lui absurdă din aprilie 1939 ca Hitler să ofere garanţii de neagresiune pe zece ani pentru treizeci şi una de ţări europene, au fost mai mult decât inutile. Cea din urmă l-a convins pe Hitler că Roosevelt nu va interveni în niciun caz militar, şi a răspuns, la 28 aprilie, într-un discurs public în Reichstag ce avea să fie ultimul, cu un dispreţ şi o ironie pe care nu a încercat să le ascundă.[1102]

Marea Britanie şi Franţa, chiar şi fără America, i-ar fi putut eventual

ţine piept lui Hitler în 1933–1934, dacă ar fi fost amândouă hotărâte şi dispuse să acţioneze concertat. Pentru scurtă vreme, Franţa chiar a avut mijloacele fizice pentru asta. Dar după plecarea lui Poincaré în 1929 n-a mai prea avut posibilitatea de a face ceva care să preîntâmpine ce a urmat. Politica lui Roosevelt era profund antifranceză, nu numai prin aceea că încerca s-o oblige la o dezarmare unilaterală dar şi, după ce administraţia sa a desfiinţat standardul aurului pentru America, făcând presiuni economice pentru a înăbuşi încercarea disperată a Franţei de a crea un „bloc al aurului", care i-a acaparat toate energiile în 1933. Între timp, Hitler îşi consolida poziţia şi grăbea reînarmarea secretă care fusese o caracteristică a ultimilor ani ai Weimarului. Britanicii erau şi ei dornici să slăbească armata franceză. Nimic nu era mai probabil să provoace un viitor război, a spus Sir John Simon, ministrul de Externe, în Camera Comunelor la 13 mai 1932, decât o „Franţă bine înarmată" care să înfrunte o Germanie dezarmată. Chiar şi după ce Hitler a ajuns la putere, Marea Britanie şi-a continuat politica de a face presiuni asupra Franţei ca să-şi reducă armata. În aceeaşi după-amiază în care Legea de Împuternicire a lui Hitler a fost votată în Reichstag, Anthony Eden a ameninţat, din partea guvernului, că politica britanică urmărea să obţină reducerea armatei franceze de la 694 000 de oameni la 400 000, mustrându-l pe Churchill pentru că protestase împotriva măsurilor luate ca să se „asigure în Europa acea perioadă de pace de care era nevoie". „Parlamentul era furios şi nu-l vedea cu ochi buni pe domnul Churchill", nota *Daily Dispatch.*[1103] În vreme ce socialiştii germani înspăimântaţi erau vânaţi pe străzi de plutoanele de gestapovişti ale lui Göring, tovarăşii lor britanici încercau să acopere avertizarea lui Churchill că Hitler afirmase în mod specific în *Mein Kampf* că avea să distrugă Franţa asigurându-şi neutralitatea britanicilor – dar nici chiar Führerul nu contase pe faptul că aceştia vor încerca să-i împiedice pe francezi să se apere. În Franţa, socialiştii lui Léon Blum erau la fel de abjecţi militând cu disperare pentru a împiedica extinderea serviciului militar de la un an la doi ani. În dreapta franceză, antisemitismul renăştea, stimulat de nazişti, iar noul slogan era „Mai bine Hitler decât Blum". În ceea ce privea Franţa, Hitler trecuse probabil de „zona periculoasă" până la sfârşitul lui 1933; aceasta era viziunea polonezilor, care în luna următoare au eliminat Franţa ca

aliat efectiv şi au semnat – nu că le-ar fi folosit la ceva – un tratat bilateral de neagresiune cu Hitler.

Marea Britanie nu era la fel de demoralizată ca Franţa în anii '30. Dar existau semne prevestitoare de decadenţă. Greutatea Marii Britanii în politica internaţională depindea în mod esenţial de Imperiul ei, iar Imperiul depindea de India. În 1931 procesul pornit de reformele lui Montagu şi de evenimentele de la Amritsar se accelerase. Raj-ul britanic slăbea vizibil. Lordul Birkenhead, Secretând de Stat, avertizase în 1925 că concesiile făcute hinduiştilor nu aveau decât să-i provoace pe musulmani să ceară separarea (el vedea musulmanii ca pe cei din Ulster şi pe hinduişti ca pe naţionaliştii irlandezi) şi prezicea; „Toate conferinţele din lume nu vor putea să lege ceea ce este de nelegat, şi între aceste două ţări se află o prăpastie ce nu poate fi trecută cu resursele ingineriei politice moderne."[1104] La 26 ianuarie 1931 Churchill anunţa Camera Comunelor că la momentul acela se aflau „60 000 de indieni în închisoare pentru agitaţie politică". Două luni mai târziu, peste 1000 de musulmani au fost masacraţi de hinduişti la Cawnpore, urmând apoi rebeliuni comunale pe tot întinsul subcontinentului. Acesta a fost tiparul anilor '30. Fără un viitor sigur, nu s-au mai prezentat candidaţi britanici valoroşi pentru serviciul civil în India, astfel că poziţiile importante au fost ocupate de indieni.[1105] Investiţiile britanice se aflau în declin, iar valoarea economică a Indiei pentru Marea Britanie era într-o scădere constantă.[1106] Churchill, care iubea India şi probabil a fost mai interesat de această chestiune decât de oricare alta în toată viaţa lui, se temea că o politică britanică slabă avea să ducă la o repetare a tragediei chineze în India; dezintegrare şi dezmembrare, cu nenumărate milioane de morţi, primele victime fiind zecile de milioane de „intangibili". „Pofte lacome", nota el la 18 martie 1931, fuseseră deja „stârnite" şi „multe gheare nerăbdătoare trăgeau şi sfâşiau în jaful uriaş asupra unui imperiu neglijat". Marea Britanie avea să fie şi ea un perdant.

El era de părere că lumea „intra într-o perioadă în care lupta pentru autoconservare va apărea ca o necesitate absolută pentru ţările industriale intens populate". Curând, Marea Britanie avea să „lupte pentru viaţa ei" şi avea să fie esenţial să păstreze India (mai 1933).[1107]

Churchill a dus cea mai concentrată şi intensă campanie politică din

viaţa lui împotriva legii Indiei din 1935, „un monstruos monument al ruşinii construit de pigmei", care dădea Indiei o guvernare internă federală de un tip de pe urma căruia beneficiau mai ales politicienii brahmani profesionişti şi care în practică s-a dovedit nefuncţional. Dar în ciuda eforturilor sale titanice, el nu a putut obţine un sprijin public de masă în Marea Britanie. Toată retorica sa a fost în zadar. De fapt, nu a putut atrage nici măcar comunitatea britanică din India: aceasta renunţase deja la ideea de imperiu. Deputaţii conservatori erau apatici şi se resemnau cu o retragere britanică treptată. Churchill n-a reuşit să convingă mai mult de optzeci şi nouă dintre ei să voteze împotriva legii, care a trecut cu majoritatea uriaşă de 264 de voturi. Adevărul este că, deşi Imperiul Britanic încă mai ocupa un sfert din suprafaţa pământului, în 1935 imperialismul deja murise în Anglia, nemaiaşteptându-se decât funeraliile. În disperare de cauză, Churchill a renunţat la India pentru a-şi concentra eforturile în direcţia reînarmării Marii Britanii ca să supravieţuiască.

Şi aceasta părea uneori o cauză pierdută. Influenţa grupului Bloomsbury se răspândise atât de mult până în anii '30 încât cuprinsese aproape întregul spectru politic. În rândurile inteligheţiei de stânga, patriotismul pe care Stratchey se străduise cu atâta succes să-l distrugă fusese înlocuit de o loialitate primară faţă de Stalin. În anii '30 Apostolii au încetat să mai reprezinte centrul scepticismului politic şi au devenit un teren de recrutare activ pentru spionajul sovietic.[1108] În vreme ce unii Apostoli precum Anthony Blunt, Guy Burgess şi Leo Long erau încurajaţi să penetreze agenţiile britanice ca să transmită informaţii la Moscova, stânga ca întreg, condusă de comunişti, căuta să păstreze Marea Britanie dezarmată, politică pe care Stalin a menţinut-o până când Hitler l-a atacat direct în iunie 1941. În anii '20, Partidul Comunist Britanic fusese constituit din clasa muncitoare, inovatoare şi cu o gândire independentă. La începutul anilor '30 au pătruns intelectualii din clasa de mijloc, iar PC a devenit rapid un umil servitor al intereselor politicii externe sovietice.[1109] Marxiştii britanici, între care gânditori politici precum G.D.H. Cole şi Harold Laski şi oameni de ştiinţă precum Joseph Needham, J.B.S. Haldane şi J.D. Bernal, acceptau necritic raţionamentul grosolan şi complet greşit conform căruia „Marea Britanie capitalistă" şi

„Germania fascistă" erau guvernate de aceleaşi interese internaţionale iar reînarmarea nu era menită decât perpetuării imperialismului şi distrugerii socialismului. Partidul Laburist a adoptat aceeaşi linie, într-o formă diluată. În iunie 1933, la alegerile suplimentare din East Fulham, candidatul laburist a primit un mesaj de la preşedintele Partidului Laburist, George Lansbury: „Voi închide toate centrele de recrutare, voi dizolva Armata şi voi dezarma Forţele Aeriene. Voi aboli întregul echipament oribil de război şi voi spune lumii: «faceţi tot ce puteţi mai rău»."[1110] Clement Attlee, care avea să-i succeadă ca preşedinte, spunea în Camera Comunelor, la 21 decembrie 1933: „Ne opunem irevocabil la orice ar însemna reînarmare." Laburiştii au votat, au vorbit, şi au militat din greu împotriva reînarmării până la izbucnirea efectivă a războiului.

În aceeaşi opoziţie faţă de orice politică de precauţie sau fermitate se afla întregul spectru al bunăvoinţei britanice, pe care Shaw (care îi aparţinea) îl numea „armata Binelui". „De fiecare parte", scria Troţki maliţios, „umanitarismul trândav îşi lasă urma vâscoasă, întunecând funcţia inteligenţei şi atrofiind emoţiile." „Ei vor un sistem de nulitate orientat în afară", îi ţinea isonul D.H. Lawrence înainte de moarte, „pe care îl numesc pace şi bunăvoinţă, pentru ca în sufletul lor să fie nişte mici zei independenţi [...] mici Fiinţe Morale Absolute, libere de orice întrebări. [...] Duhneşte. Este voinţa unui păduche."[1111] Argumentele folosite pentru a justifica o politică de inactivitate cvasipacifistă erau la vremea aceea superficiale din punct de vedere intelectual, iar acum, privind în urmă, par jalnice. Sălbatica persecutare a evreilor de către Hitler era în mare măsură ignorată. Şi nu atât pentru că Marea Britanie ar fi fost antisemită. Spre deosebire de Franţa, antisemiţii precum William Joyce, Henry Hamilton Beamish sau Arnold Spencer Leese – care propovăduiau exterminarea în masă şi foloseau termenul de „soluţie finală" – se aflau într-o minoritate accentuată.[1112] Motivul era, mai degrabă, că antisemitismul lui Hitler era raţionalizat în explicaţia atotcuprinzătoare de tip „Versailles-ul e de vină". După cum spunea Lordul Lothian, unul dintre principalii opozanţi ai reînarmării, aparţinând dreptei „blânde", omorârea evreilor era „în mare măsură reflexul persecuţiei externe la care au fost supuşi germanii de la război încoace"[1113].

Exista o tendinţă generală (ca şi în cazul atrocităţilor lui Stalin) de a ignora evidenţa răutăţii lui Hitler, care se manifesta din plin, şi de a trece cu vederea declaraţiile feroce ale acestuia catalogându-le drept „simplă retorică", „intenţionată pentru uz intern" *(The Times,* 10 iulie 1934). Împotriva oricărei evidenţe, „armata Binelui" continua să creadă că Hitler nu numai că dorea pacea, dar era şi un factor al menţinerii ei. Temple, impunătorul arhiepiscop de York, considera că el avusese „o mare contribuţie la asigurarea unui climat de pace"[1114]. Clifford Allen scria: „Sunt convins că doreşte cu adevărat pacea."[1115] Argumentul păcii cartagineze a lui Keynes captivase în asemenea măsură atât stânga cât şi dreapta încât se considera că însăşi ruperea Tratatului cu forţa de către Hitler era un pas spre pace. Versailles era „monstruos de nedrept" (Leonard Woolf), era „acel tratat păcătos" (Clifford Allen). Remilitarizând Renania, spunea Lothian, germanii „nu făcuseră altceva decât să păşească în propria lor curte". Shaw era de acord: „A fost ca şi cum britanicii ar fi reocupat Portsmouth."[1116]

În spatele acestui raţionament facil se afla însă simpla şi tradiţionala frică; de fapt, chiar un acces de laşitate. După cum nota Harold Nicolson în timpul crizei din Renania, „atitudinea parlamentului este profund progermană, ceea ce se traduce prin frică de război"[1117]. Până la apariţia radarului, la sfârşitul anilor '30, chiar şi experţii acceptau opinia lui Giulio Douhet din *The Command of the Air (Forţele aeriene de vânătoare* – 1921) că avioanele de vânătoare nu puteau face mare lucru pentru a preîntâmpina bombardarea în masă. Churchill avertiza parlamentul la 28 noiembrie 1934 că aveau să fie ucişi sau răniţi până la 40 000 de londonezi numai în prima săptămână de război. Baldwin era de părere că „omul de pe stradă" ar trebui „să realizeze că nicio putere din lume nu-l putea proteja de bombardamente. Orice i-ar spune lui oamenii, bombardierul îşi va face întotdeauna treaba."[1118] De fapt, oamenii nu-i spuneau nimic de felul acesta: dimpotrivă. Minunatul film după H.G. Wells, *Things to Come (Ce va fi* – 1936), prezenta o îngrozitoare scenă de devastare totală. În acelaşi an, Bertrand Russell (în mod normal un pacifist) susţinea, în *Which Way to Peace! (Care-i drumul spre pace!),* că cincizeci de bombardiere cu gaz, folosind levizită, ar putea otrăvi întreaga Londră. Generalul Fuller, un alt expert important, prezicea că Londra avea să devină „un

Bedlam imens, delirant", cu guvernul „înlăturat într-o avalanşă de teroare".

În această atmosferă extrem de încărcată emoţional, în care o aparentă preocupare faţă de omenire forma o crustă subţire peste o mlaştină a panicii – sugerând atât de puternic spaimele nucleare de la sfârşitul anilor '50 şi începutul anilor '80 –, problema reală a organizării securităţii colective în Europa n-a fost niciodată dezbătută cu seriozitate. Starea de spirit a fost imprimată de o dezbatere ridicolă în Oxford Union, imediat după venirea la putere a lui Hitler, care a votat cu 275 la 153 „că acest parlament refuză în orice împrejurări să lupte pentru Rege şi Ţară" – „acea mărturisire abjectă, murdară, neruşinată... un simptom foarte neliniştitor şi dezgustător", cum o numea Churchill. Era în principal, şi destul de ilogic, un protest împotriva atitudinii apatice a Marii Britanii faţă de Manciuria, după cum explica Michael Foot, pe atunci liberal şi ofiţer al Regatului Unit.[1119] Liga Naţiunilor Unite, presupusă a fi grupul practic, bine informat de lobby pentru securitatea colectivă, nu a ridicat niciodată aceste probleme în faţa publicului pentru că ea însăşi nu era în stare să adopte o poziţie clară în privinţa momentului şi modului în care avea să fie folosită forţa în mod legitim în afacerile internaţionale.[1120] Preşedintele ei şi forţa ei conducătoare, lordul Robert Cecil, ştia că abandonarea Chinei de către Marea Britanie era inevitabilă, dar el avea o fire prea „sinuoasă" ca să le spună asta şi suporterilor săi.[1121] Clerul, sesizând în chestiunea păcii un remediu pentru congregaţiile în scădere şi pentru propria lor credinţă şovăitoare (din nou ceva ce anunţa evenimentele anilor '80), satura această discuţie cu un ocean de spiritualitate lacrimogenă. Trei clerici, reverenzii Herbert Grey, Maude Royden şi Dick Sheppard, propuneau să meargă în Manciuria şi „să se aşeze neînarmaţi între combatanţi", un ecou caraghios al anemicei vorbe de duh a lui Strachey, dar cu o intenţie cât se poate de serioasă.[1122] Reverendul Donald Soper (metodist) susţinea: „Pacifismul are o forţă spirituală destul de puternică pentru a respinge un invadator."[1123] Cosmo Gordon Lang, arhiepiscop de Canterbury, nu era chiar de aceeaşi părere, dar era atât de confuz încât pe de o parte se opunea reînarmării şi pe de alta scria ziarului *Times,* admonestându-l pe Mussolini.

Aripa pacifistă a clerului, condusă de Sheppard, a fondat o Uniune a

Păcii cu scopul de a strânge semnături pentru a-l descuraja pe Hitler: printre cei care au sponsorizat-o s-au aflat Aldous Huxley, Rose Macaulay, Storm Jameson, Vera Brittain, Siegfried Sassoon, Middleton Murry şi alte „lumini" ale literaturii. Simţind vântul rece al concurenţei stângii, Cecil a organizat, în 1934–1935, un „Vot pentru Pace" la nivel naţional, care a dat la iveală o aprobare în proporţie de 87% (peste 10 milioane de voturi) a poziţiei Ligii şi se pare că îi respingea atât pe pacifişti cât şi pe conservatorii pro-reînarmare precum Churchill, dar care de fapt nu a pus niciodată întrebarea dacă Marea Britanie trebuia să se reînarmeze în cazul în care dictaturile o făceau, aşa că a mărit şi mai mult confuzia.[1124] De fapt, opinia publică era extrem de volatilă. În 1933–1934, alegerile suplimentare din East Fulham au fost unele din cele şase ale căror campanii s-au axat pe problema păcii şi care au revelat o respingere puternică a guvernului (ajungând chiar la 50% în octombrie 1934) şi au fost interpretate drept o respingere publică a reînarmării. Toate aceste voturi s-au întors însă repede în tabăra Tory la alegerile generale din 1935, căci practic toţi cei care au votat împotriva Regelui şi a Ţării la Oxford au luptat pentru asta când a sosit momentul. Dar Hitler ar putea fi scuzat pentru că a crezut, în orice caz până la sfârşitul lui 1938, că Marea Britanie nu i se va opune cu forţa. El a acţionat, aşadar, pe baza acestei presupuneri.

Politica externă şi militară a lui Hitler între ascensiunea sa la putere şi sfârşitul lui 1938 a fost strălucit de puternică şi – având în vedere lipsa totală de respect faţă de orice sistem juridic – fără cusur. El nu a făcut nici măcar o singură greşeală de judecată. În acest stadiu escatologia lui coercitivă era un avantaj: nevoia de viteză dădea mişcărilor lui un ritm datorită căruia reuşea întotdeauna să-şi prindă adversarii pe picior greşit şi să-i năucească. Anii 1933 şi 1934 au fost consacraţi în principal consolidării interne şi reînarmării. Acţiunea a început la 13 ianuarie 1935, când Hitler a câştigat plebiscitul din Saar; la unsprezece zile după ce Saarul a revenit Germaniei, la 7 martie, Hitler a repudiat clauzele referitoare la dezarmare din Tratatul de la Versailles, iar la 18 iunie – în ciuda Frontului Stresa – britanicii au acceptat cu laşitate acest *fait accompli* al unei Germanii reînarmate, semnând Tratatul Naval Anglo-German. Această capitulare inexplicabilă nu numai că a dat Germaniei dreptul la

35% din forţa flotei de suprafaţă britanice, dar i-a asigurat şi paritatea la submarine. Era începutul unei acalmii pozitive, ca opusă simplei inactivităţi apatice.[1125] Această concesie i-a înfuriat pe francezi şi a contribuit la ruptura în politica anglo-franceză marcată de criza abisiniană. De fapt, Abisinia a fost un avantaj nesperat pentru Hitler: singurul element de noroc pur.

Să poţi distinge între diferite grade ale răului constituie esenţa geopoliticii. Acesta era un dar pe care Anthony Eden, acum ministru de Externe, nu-l avea. El nu putea face diferenţa între Mussolini, care era coruptibil dar şi deschis influenţelor culturale, şi Hitler, un individ care deja asasinase sute de oameni şi trimisese alte mii în lagăre de concentrare şi care îşi proclama pe faţă intenţia de a transforma Europa. „Programul meu a fost de la bun început abolirea Tratatului de la Versailles. Am scris acest lucru de mii de ori. Nicio fiinţă omenească nu a declarat ori înregistrat ceea ce doreşte mai des decât mine": aşa spunea Hitler, şi era adevărat.[1126] Eden nu şi-a dat seama nici că orice ameninţare din partea Italiei, cu economia sa slabă şi deja în declin, era incomparabilă cu potenţiala forţă distructivă a Germaniei, care avea a doua mare economie industrială din lume, deja înflorind din nou, şi o tradiţie militară de o ferocitate neegalată. Această remarcabilă lipsă de vedere în perspectivă era împărtăşită şi de opinia publică britanică, sau în orice caz de acel segment al ei care-şi făcea auzit glasul. Zarva stârnită cu privire la invazia Italiei era mult mai zgomotoasă decât reacţia ostilă la oricare dintre mişcările mult mai bine gândite ale lui Hitler, atunci sau mai târziu. Francezii erau zguduiţi de o asemenea frivolitate şi au arătat clar că nu puteau lua parte la ea.

Astfel, Abisinia nu numai că a distrus Frontul de la Stresa, dar a creat şi un puternic antagonism anglo-francez şi a înlăturat orice posibilitate de a asigura un acord în privinţa unei acţiuni ferme împotriva lui Hitler. Franţa nu voia să sprijine Marea Britanie în privinţa Abisiniei; prin urmare, Marea Britanie nu voia să sprijine Franţa în chestiunea Renaniei. Criza abisiniană i-a permis lui Hitler să-şi devanseze planul de a remilitariza Rinul din 1937 în 1936, programat cu măiestrie la 7 mai, în punctul culminant al confuziei anglo-franceze. Chiar şi aşa, era un risc. Hitler a recunoscut mai târziu: „Dacă francezii ar fi intrat în Renania, am

fi fost nevoiţi să ne retragem cu coada între picioare."[1127] Francezii aveau forţa fizică să acţioneze singuri, cum făcuseră în 1923. Dar le lipsea voinţa de a o folosi.

De atunci încolo Hitler s-a aflat într-o poziţie în care se putea opune unei invazii din Vest. În 1936–1937 el a beneficiat în mare măsură de frământările din întreaga lume. Mai întâi Războiul Civil din Spania, apoi conflictul sino-japonez i-au împovărat pe apărătorii legitimităţii cu o mulţime de probleme în rapidă schimbare pe care nu le puteau rezolva. Între timp Hitler s-a reînarmat constant şi şi-a consolidat alianţele. Axa Roma-Berlin de la 1 noiembrie 1936, urmată în aceeaşi lună de Pactul Anti-Comintern cu Japonia, a modificat ecuaţiile maritimo-aeriene tot atât de radical ca şi avioanele care ieşeau din noile fabrici ale lui Hitler. În 1937 Germania avea deja 800 de bombardiere, faţă de cele 48 ale Marii Britanii. În luna mai a aceluiaşi an se calcula că forţele aeriene germane şi italiene puteau arunca 600 de tone de bombe pe zi. Ceea ce a paralizat diplomaţia Aliaţilor a fost frica obsesivă de raiduri aeriene, intensificată de propaganda sovietică privitor la Guernica după iulie 1937.[1128]

La 5 noiembrie 1937, Hitler a spus principalilor săi consilieri militari şi de politică externă că putea începe acum o perioadă de expansiune activă, primele ţinte fiind Austria şi Cehoslovacia. Von Blomberg, ministrul de Război, şi comandantul Armatei, von Fritsch, au protestat: francezii erau încă prea puternici.[1129] Acesta le-a fost sfârşitul. Până atunci Hitler lăsase în pace Armata, cu excepţia faptului că dăduse instrucţiuni să se realizeze reînarmarea cât de repede posibil. Acum a hotărât că sosise timpul să ia frâiele în mână, pentru a deschide calea etapei dinamice a programului său. La 26 ianuarie 1938 Blomberg a fost destituit: dosarele poliţiei au arătat că noua lui soţie fusese prostituată şi model porno. Nouă zile mai târziu a căzut şi Fritsch, acuzat de homosexualitate pe baza dovezilor dintr-un dosar fabricat de Himmler. Au fost, într-un fel, norocoşi: Stalin i-ar fi asasinat pentru mult mai puţin – el a omorât 200 de generali în 1937–1938 – sau chiar pentru nimic. Alţi aproximativ şaisprezece generali germani au fost trecuţi în rezervă şi încă patruzeci şi patru transferaţi. Hitler însuşi a preluat funcţiile de ministru de Război şi comandant al forţelor armate; slabul von Brauchitsch a fost numit şef al armatei; un general nazist docil, Wilhelm Keitel, a primit

ordinul de a crea un nou înalt comandament operativ. Astfel a căzut în mâinile lui Hitler ultimul bastion al vechii ordini, fără vreun murmur din partea cuiva. El i-a dat afară pe Schacht de la Ministerul Economiei şi pe Von Neurath de la Externe în acelaşi timp. De acum înainte naziştii deţineau controlul complet şi totul se afla pe picior de război.

La o săptămână după destituirea lui Fritsch, Hitler l-a convocat pe cancelarul austriac, Kurt von Schuschnigg, la vila sa de la munte, din Berchtesgaden. Niciun patron de *saloon* târât în bârlogul unui gangster n-ar fi putut fi tratat cu mai multă brutalitate. În urma tiradei lui Hitler, bietul om îngrozit a semnat o serie de concesii, inclusiv numirea unui nazist ca ministru de Interne în Cabinetul său. După aceea, pe când se întorcea cu maşina la Salzburg împreună cu Von Papen, acesta din urmă a remarcat: „Da, aşa poate să fie Führerul. Acum ai văzut singur. Dar data viitoare întâlnirea cu el ţi se va părea mult mai uşoară. Führerul poate fi extrem de încântător."[1130] De fapt, „data viitoare" pentru Schuschnigg a fost trimiterea la Dachau. Trupele lui Hitler au intrat în Austria la treizeci de zile după întâlnire.

Modul în care Hitler şi-a tratat opozanţii austrieci a fost extrem de brutal, bestial chiar. Profesori universitari au fost puşi să frece trotuarele cu mâinile goale (o formă de „reeducare" imitată de Mao Tzedun în anii '60).[1131] Naziştii invadatori furau tot ce le cădea în mână. Când au dat buzna în apartamentul din Viena al lui Freud, soţia acestuia a pus banii de coşniţă pe masă: „Nu doresc domnii să se servească?" A fost nevoie de intervenţia lui Roosevelt şi Mussolini – şi de o răscumpărare de 250 000 de şilingi austrieci – pentru ca bătrânul să fie lăsat să plece. A trebuit să semneze o declaraţie că a fost bine tratat, la care el a adăugat cuvintele: „Pot recomanda Gestapoul din toată inima, oricui." Germanii au fost încântaţi. Gluma amară îi depăşea. La fel şi mila. Cele patru surori vârstnice ale lui Freud au hotărât să nu plece: mai târziu au murit toate în camere de gazare.[1132]

La 21 aprilie, cinci săptămâni după ce a înghiţit Austria, Hitler i-a ordonat lui Keitel să pregătească un plan de invadare a Cehoslovaciei şi a instruit minoritatea germană de acolo să stârnească criza. În luna precedentă, la 21 martie, şefii de Stat Major britanici prezentaseră Cabinetului un studiu: „Implicaţiile militare ale agresiunii germane

împotriva Cehoslovaciei". Marea Britanie era acum în curs de reînarmare, dar studiul spunea povestea înspăimântătoare a amânărilor şi slăbiciunilor, în special în domeniul sensibil al apărării aeriene.[1133] Mai întâi, l-ar debarca armata germană pe Hitler dacă Aliaţii ar arăta limpede că preţul politicii sale ceheşti era războiul? Acesta e unul dintre cele mai mari „dacă" ale istoriei, căci dacă răspunsul este „da", al doilea război mondial – cu teribilele lui consecinţe – ar fi putut fi evitat.

Este adevărat că unii generali germani erau de părere că războiul pentru Cehoslovacia ar fi putut fi un dezastru pentru Germania. O şedinţă convocată de Brauchitsch în iulie 1938 a avut drept concluzie că poporul german era împotriva războiului şi că armata era încă prea slabă ca să înfrângă „Puterile"[1134]. Şeful Statului Major, Ludwig Beck, i-a spus politicianului Ewald von Kleist-Schwenzin, care pleca în Anglia: „Aduceţi-mi o dovadă sigură că Anglia va lupta dacă Cehoslovacia e atacată şi voi pune capăt acestui regim."[1135] La 15 august Hitler şi-a asigurat generalii că, atâta vreme cât vor fi la putere Chamberlain şi Daladier, Aliaţii nu vor declara război – conform spuselor lui Rauschning, el se referea la pacifişti cu dispreţ, numindu-i „Hugenburgii mei". Aceasta nu l-a convins pe Beck, care şi-a declinat responsabilitatea şi a demisionat la 27 august. Există unele dovezi că alţi generali erau pregătiţi să-l înlăture pe Hitler când şi dacă dădea ordinul de atac.[1136] Generalii germani tăcuseră supuşi în 1934, când Hitler omorâse doi dintre ei. Nu făcuseră nimic în ianuarie, când le degradase şi trecuse în rezervă liderii. Când anume, în ultimele luni, vor fi găsit curajul care în mod atât de evident le lipsise până atunci – şi pe care să-l exercite în împrejurări ce ar fi fost calificate de Hitler drept dezertare şi trădare în faţa inamicului?

În orice caz, oricare ar fi fost intenţia generalilor, ei nu au reuşit să o transmită Cabinetului britanic. La şedinţa sa decisivă din 30 august, un singur ministru din guvern, Oliver Stanley, a menţionat credinţa generalilor germani că ţara lor nu era pregătită pentru război. Ceea ce voiau Beck şi colegii săi era un ultimatum – o ameninţare cu războiul. Ceea ce a decis Cabinetul a fost exact contrariul. După cum a rezumat Chamberlain, „Cabinetul a fost unanim de părere că nu trebuie să-l ameninţăm pe Herr Hitler că dacă intră în Cehoslovacia îi vom declara

război. Era extrem de important ca decizia să rămână secretă." Cum public se susţinea că numai o atitudine fermă putea fi eficientă, decizia Cabinetului este de neînţeles, dacă nu presupunem că Chamberlain şi alţii nu voiau ca Hitler să fie răsturnat.

Aceasta duce la o idee importantă: fenomenul Hitler nu poate fi privit decât în asociaţie cu fenomenul Rusiei sovietice. Aşa cum frica de comunism l-a adus la putere, tot ea tindea să-l menţină acolo. Lui Chamberlain nu-i era clar, în acea etapă, dacă Hitler reprezenta sau nu o ameninţare totală; îi era extrem de clar că Stalin o reprezenta. Britanicii aveau tendinţa de a subestima puterea armatei sovietice. Ei se temeau însă de potenţialul politic al expansiunii comuniste. În mod indirect, Hitler subliniase întotdeauna înrudirea dintre totalitarismele rivale. În momentul în care Partidul Nazist dispărea, repeta el, „vor fi încă 10 milioane de voturi pentru comunişti în Germania". Alternativa pentru el nu era democraţia liberală, ci colectivismul sovietic, insista el. Chamberlain, cel puţin, accepta acest argument. Când, la 26 septembrie, chiar înainte de München, generalul Gamelin i-a zugrăvit un tablou mai optimist al forţei Aliaţilor şi au discutat posibilitatea înlăturării lui Hitler, Chamberlain a vrut să ştie: „Cine garantează că Germania nu va deveni bolşevică după aceea?" Bineînţeles, nimeni nu putea promite aşa ceva. Daladier a adoptat o linie similară: „Cazacii vor guverna Europa."[1137] Astfel, cei doi au ales cel mai mic dintre două rele (după părerea lor): concesii făcute Germaniei.

A doua întrebare este: ar fi fost Aliaţii mai inspiraţi dacă ar fi luptat în toamna lui 1938 pentru Cehoslovacia decât în toamna lui 1939 pentru Polonia? Şi acest lucru este controversat; dar răspunsul este, cu siguranţă, „da". E adevărat că ritmul reînarmării Aliaţilor, în special a forţelor aeriene britanice, era mai rapid decât al Germaniei. Dar numai în acest sens ecuaţia strategică a fost mai bună în 1939 decât în 1938. Este important să înţelegem că Conferinţa de la München, care a avut loc în Casa Brună la 29–30 septembrie, nu a fost numai o capitulare diplomatică a Marii Britanii şi Franţei, ci şi un dezastru militar. Mussolini, care a apărut ca un star al spectacolului – era singurul care vorbea toate cele patru limbi – nu a observat acest lucru: el credea că singura problemă era iredentismul german şi că „Hitler nu avea nicio intenţie" de a absorbi

Cehoslovacia.[1138] Dar redesenarea practic a frontierelor Cehoslovaciei la München a fost determinată, la insistenţele lui Hitler, tot atât de mult pe baze militare cât şi rasiale. Nu a avut loc niciun plebiscit. Aproximativ 800000 de cehi au fost absorbiţi în Germania, şi 250000 de germani au fost lăsaţi în urmă, ca o coloană a cincea.[1139] Apărarea elaborată a frontierelor ceheşti, construită cu ajutor francez, a fost zdrobită de germani. Acum cehii nu mai aveau nicio posibilitate de a opune o rezistenţă armată unei invazii directe. Acest lucru a implicat o mutaţie majoră în echilibrul strategic. După cum Churchill, care a perceput semnificaţia militară a capitulării mai bine ca oricine, arăta în dezbaterea de la München (5 octombrie 1938), anexarea Austriei îi dăduse lui Hitler douăsprezece divizii în plus. Acum, anihilarea forţei militare cehe elibera alte treizeci de divizii germane pentru a acţiona în alte părţi.[1140]

De fapt, mutaţia a fost mult mai rea de atât. Cele patruzeci de divizii ale cehilor erau printre cele mai bine echipate din Europa: când Hitler a pătruns în sfârşit, el a obţinut mijloace pentru a-şi echipa propriile unităţi echivalente, plus uriaşa industrie cehă de armament. Această „transformare” a aproximativ optzeci de divizii era echivalentă cu întreaga armată franceză.[1141] Capitularea, după cum nota Churchill, însemna, de asemenea, sfârşitul sistemului de alianţe ale Franţei în Est şi determina un colaps moral în bazinul Dunării. Văzându-i pe cehi abandonaţi de ţările democrate, statele mici s-au repezit să-şi caute protecţie sau au participat, ca nişte şacali, la ospăţ. Poloniei i s-a permis să smulgă Teschen, la care râvnea din 1919. Ungaria a primit şi ea o felie din stârvul Cehoslovaciei. În întreaga Europă Centrală şi de Est şi în Balcani, guvernele curtau acum pline de zel prietenia şi favorurile naziştilor, iar influenţa şi fala partidelor fasciste creşteau. Comerţul german triumfa peste tot. Economia germană înflorea. În ultimele săptămâni ale lui 1938 Hitler, fără să tragă un singur foc de armă, părea să fi restaurat întreaga splendoare a Germaniei wilhelmine. Nu era el cel mai plin de succes om de stat de la Bismarck încoace? Aşa se părea.

Cu toate acestea, sfârşitul lui 1938 a marcat un punct de cotitură în cariera lui Hitler, şi nu în ultimul rând în relaţia lui cu germanii. Le subestimase Voinţa de Putere. Ei i-au sprijinit deosebit de mult politica de iredentism german. Au aplaudat *Anschluss-ul:* plebiscitele au arătat că

germanii îl aprobau în proporţie de 99%, iar austriecii în proporţie de 99,75%.[1142] Voiau zona Sudeţilor înapoi, dar nu există nicio dovadă că au vrut vreodată să absoarbă populaţii masive de nongermani. Există însă multe dovezi că majoritatea germanilor nu doreau războiul. Când, la 27 septembrie 1938, Hitler a ordonat în mod deliberat celei de-a doua Divizii Motorizate să treacă prin Berlin în drum spre graniţa cehă, n-au ieşit nici două sute de oameni să-l vadă trecând-o în revistă în Reichskanzlerplatz. El s-a întors în clădire dezgustat.[1143] De atunci înainte, mişcările sale brutale pe tabla de şah europeană, oricât de reuşite ori chiar triumfătoare, nu au stârnit deloc aplauzele spontane ale publicului german. A fost o totală lipsă de entuziasm când trupele germane au intrat în Praga.

Hitler sesiza acest gol din inimile germanilor. Dar nu mai căuta să-l umple. Avea să meargă înainte cu sau fără entuziasmul lor. Nu insista decât asupra supunerii lor. Din 1939 a încetat să mai joace rolul politicianului, al oratorului, al demagogului. A devenit militarist, acţionând din cartierele generale ale armatei cu mijloacele pactelor secrete între bandele de gangsteri. Metodele sale de guvernare au început să se apropie de ale lui Stalin, pierzându-şi dimensiunea politică de aprobare şi conducere. A încetat să mai curteze: acum nu mai căuta decât să forţeze şi să terorizeze. Discursul lui în faţa Reichstagului, la 1 septembrie 1939, justificând războiul cu Polonia, a fost scurt şi simplu; străzile erau pustii pe drumul său spre Reichstag. Mulţimile n-au apărut nici când trupele s-au întors victorioase. După cum nota George Kennan de la ambasada americană, berlinezii au refuzat să aclame sau măcar să schiţeze salutul nazist: „Nici măcar eforturile cele mai disperate ale agitatorilor nazişti de profesie nu au putut provoca demonstraţii de entuziasm sau aprobare.” La fel a fost chiar şi când trupele germane au ocupat Parisul.[1144]

Aşa cum opinia publică germană a încetat să mai ţină ritmul cu escatologia frenetică a lui Hitler, tot astfel opinia britanică s-a întors împotriva concilierii. Acest proces începuse încă de pe vremea Conferinţei de la München, judecând după ziare precum *Manchester Guardian, News Chronicle, Daily Telegraph* şi *Daily Herald. The Times,* al cărei editor, Geofrey Dawson, era cel mai apropiat confident din presă al lui Chamberlain, sprijinea Münchenul, la fel şi *New Statesman,* ziar de

stânga, al cărui preşedinte era însuşi Keynes.[1145] Dar entuziasmul lor a pălit curând. Valul crunt de antisemitism pe care l-a dezlănţuit Goebbels în Germania în noiembrie a desăvârşit deruta pacifiştilor. În iarna 1938–1939, starea de spirit din Anglia s-a schimbat, acceptând că războiul era inevitabil. Ocuparea Pragăi de către germani la 15 martie 1939, urmată imediat de capturarea Memelului de la Lituania şase zile mai târziu, a convins pe majoritatea britanicilor că războiul era iminent. Frica a făcut loc unei disperări resemnate, iar genul de calcule laşe, şi pe deasupra greşite, care au dus la Conferinţa de la München au cedat unei hotărâri curajoase şi iraţionale de a i se opune lui Hitler cu următoarea ocazie, oricare ar fi fost ea.

Bineînţeles, acesta a fost exact tipul de reacţie isterică pe care era de presupus că o s-o provoace mai devreme sau mai târziu accelerarea istoriei de către Hitler. Rezultatul a fost că toate planurile lui au devenit un nonsens, el fiind împins într-o ireparabilă eroare, iar lumea în război. La mai puţin de două săptămâni după ocuparea Pragăi, la 28 martie, Hitler a denunţat pactul său cu Polonia din 1934 şi au continuat pregătirile pentru dezmembrare. Polonia era pentru el o nefericită anomalie geografică. Ea conţinea un număr mare de etnici germani şi teritorii despre care el considera că ar trebui să-i aparţină. Dar şi mai important era că îi bara drumul spre Rusia şi îi împiedica astfel planurile de a termina cu patria „bacilului". Trebuia să i se supună sau să fie distrusă. Nu vedea de ce britanicii şi francezii s-ar opune planurilor sale. Dacă nu au fost pregătiţi să lupte pentru Cehoslovacia, care avea o oarecare importanţă militară pentru ei, de ce s-ar lupta pentru Polonia, care nu avea nicio importanţă? În orice caz, de ce n-ar saluta aceste ţări capitaliste decizia lui de a se deplasa spre Est, în cele din urmă împotriva nucleului bolşevismului?

În schimb, doar trei zile mai târziu, britanicii au dat Poloniei garanţii că dacă „se acţiona într-un mod care să ameninţe clar independenţa Poloniei astfel încât aceasta să fie nevoită să reziste cu forţele ei naţionale, guvernul Majestăţii Sale avea să-i ofere tot sprijinul care-i stătea în puteri"[1146]. Chamberlain a făcut această mişcare fără a consulta guvernul francez, deşi acesta era mai mult sau mai puţin nevoit să o aprobe. *The Times,* pus la curent de Chamberlain, s-a grăbit să insiste că această

promisiune făcută cu atâta uşurinţă, una dintre cele mai prost gândite din istoria Marii Britanii, nu garanta decât „independenţa" Poloniei, nu „integritatea" ei – lăsând astfel loc pentru modificarea în favoarea Germaniei a frontierelor stabilite la Versailles.[1147] Aceasta a fost interpretarea lui Hitler. Ceea ce a presupus el a fost că aceste garanţii aveau să determine Marea Britanie să facă presiuni asupra polonezilor, cum făcuse cândva asupra cehilor, pentru a-i satisface pretenţiile, incluzând căile de acces pentru invazia asupra Rusiei. Nu a avut nicio intenţie de a provoca un război cu Marea Britanie. În ianuarie 1939 el luase decizia de a alcătui o uriaşă flotă maritimă, formată din zece cuirasate de linie, trei crucişătoare, patru portavioane şi nu mai puţin de 249 de submarine, şi i-a spus amiralului Erich Räder că războiul cu Marea Britanie trebuie evitat până la mijlocul anilor '40, când avea să fie gata flota.[1148] El credea de fapt că Marea Britanie, realizând că regimul imperial preferenţial nu funcţiona, va fi determinată probabil de factori economici să se îndrepte conciliantă spre Europa, dominată acum de comerţul german; şi această impresie i-a fost confirmată în iulie de discuţiile avute la Londra de Helmuth Wohlthat, director de personal al Planului pe Patru Ani al lui Göring – prefigurând astfel intrarea în Europa care a avut loc de fapt abia în anii '70.[1149]

Cu toate acestea, garanţiile oferite polonezilor îi ridicau probleme lui Hitler, pentru că puterea de a le invoca se afla în mâinile guvernului polonez, care nu avea prea mult bun-simţ. Aici era prostia acestei promisiuni: Marea Britanie nu avea mijloace de a ajuta eficient Polonia, dar se obliga să declare război Germaniei dacă Polonia i-o cerea. Promisiunea putea căpăta însă mai mult sens dacă Marea Britanie se alia cu Rusia. Acesta era de mult scopul stângii europene, care vedea aici o soluţie la toate problemele ei – inclusiv dorinţa de a i se opune lui Hitler, militând în acelaşi timp împotriva reînarmării. La mijlocul lui 1939 şefii de stat major britanici şi francezi erau în favoarea unei alianţe cu Rusia în sensul că agreau orice ar fi putut reduce problemele militare cu care se confruntau acum. Dar după epurările lui Stalin din 1938 ei considerau armata sovietică inferioară celei poloneze şi, dacă ar fi avut de ales, ar fi optat pentru cea din urmă. Cum ruşii nu voiau să coopereze decât dacă polonezii permiteau trecerea trupelor lor, şi cum polonezii nu erau deloc

mai dispuşi să permită trupelor sovietice să tranziteze Polonia ca să atace Germania decât să-i lase pe germani să treacă pentru a ataca Rusia, n-a prea existat niciodată posibilitatea unui acord militar anglo-franco-rus. Cu toate acestea, o delegaţie anglo-franceză a pornit spre Rusia la 1 august, pe mare (nu era disponibil un transport aerian corespunzător, ceea ce constituie o imagine interesantă a stării în care se aflau la momentul respectiv forţele aeriene britanice).[1150]

Era destul pentru a-l determina pe Hitler la un important, deşi temporar, *renversement des alliances*.* Hitler fusese tot timpul convins că războiul era inevitabil în anumite etape ale programului său. Dar voia să împiedice cu orice preţ războiul general, nesfârşit, de uzură şi epuizare prin care trecuse Germania în 1914–1918. El voia să revină la războaiele scurte, limitate dar decisive din punct de vedere politic pe care le dusese Bismarck în anii '60 şi '70 ai secolului al XIX-lea. *Blitzkrieg*-ul, pentru care armata sa era echipată şi instruită, era o parte integrantă a întregii sale filosofii expansioniste. După opinia lui, nici economia germană, nici poporul german nu puteau face faţă mai mult decât unor campanii scurte, crunte, de o forţă şi o intensitate copleşitoare dar de durată foarte limitată.[1151] Ultimul dintre aceste războaie-fulger avea să fie cel decisiv împotriva Rusiei: după aceea, având de exploatat un vast imperiu eurasiatic, Germania putea să capete forţa de a susţine un conflict lung şi global. Dar până se întâmpla acest lucru, ea trebuia să aibă grijă să ia inamicii unul câte unul şi mai ales să evite campaniile prelungite pe două sau mai multe fronturi importante.

Rezultatul a fost ceea ce el denumea în particular „un pact cu Satana pentru gonirea diavolului"[1152]. La 28 aprilie, în ultimul său mare discurs public, el a respins propunerea aberantă a lui Roosevelt de garanţii de neagresiune şi a atras atenţia de fapt că toate pactele, tratatele ori supoziţiile erau acum invalidate. De aici înainte singura sa linie călăuzitoare avea să fie interesul poporului german, aşa cum îl concepea el. Reacţia lui Stalin la acest discurs a fost vehementă. El se temea de o invazie germană mai mult decât de orice alt eveniment, intern sau extern. Numai absenţa unui inamic german din 1918–1920 permisese statului

---

* Inversare de alianţe (n.t.).

bolşevic să supravieţuiască. La şedinţa din 19 ianuarie 1925 a plenarei Comitetului Central, el expusese politica sovietică privind războiul între state capitaliste: „Dacă ar începe [un astfel de război] va trebui să participăm, dar vom fi ultimii care vom participa, astfel încât să punem greutatea decisivă pe talgerul balanţei, o greutate ce se va dovedi factorul determinant". Din mai 1935, în timp ce public urma o politică de Front Popular împotriva „fascismului internaţional", în particular el făcuse tentative periodice de a-i convinge pe nazişti să renunţe la cruciada lor antisovietică şi să accepte o frăţie totalitaristă care să-şi împartă prada în condiţii de respect reciproc. Hotărârea evidentă a Germaniei, în martie, de a tăia bucăţi din Polonia furniza o ocazie promiţătoare de a începe o astfel de relaţie nouă, iar perspectiva luptei ţărilor democratice pentru Polonia era un motiv în plus pentru încheierea unui acord cu Hitler şi evitarea intrării în război – pentru moment. La 3 mai Stalin l-a demis pe evreul Litvinov din funcţia de ministru de Externe şi l-a înlocuit cu Molotov: o curăţare a terenului în vederea unor discuţii cu Hitler. Opt zile mai târziu, izbucnirea unor lupte de proporţii cu forţele japoneze în Orientul Îndepărtat i-a dat lui Stalin un stimul în plus pentru a ajunge la o înţelegere, căci nici el, asemeni lui Hitler, nu-şi dorea un război pe două fronturi.[1153]

Primul dintre pactele gangstereşti a apărut la 22 mai: „Pactul de Oţel" dintre Hitler şi Mussolini. Cel din urmă îşi înghiţise deja consternarea cu privire la ocuparea Pragăi de către Germania, o folosise drept pretext ca el însuşi să invadeze Albania la 7 aprilie, iar acum recunoştea împreună cu Hitler că ordinea internaţională fusese în sfârşit dărâmată şi începuse domnia forţei. În acest stadiu Hitler ţinea încă să rămână la programul său iniţial de a dezmembra mai întâi Polonia, folosind-o apoi, în scurt timp, ca pe un coridor pentru un *Blitzkrieg* împotriva Rusiei, în timp ce Marea Britanie privea cu binevoitoare neutralitate. În iulie el încă mai spera că era posibilă o astfel de desfăşurare. Dar vestea sosirii delegaţiei anglo-franceze la Moscova i-a forţat mâna, căci până şi posibilitatea unei înţelegeri a Aliaţilor cu Moscova i-ar fi stricat planul polonez. A hotărât să-i împiedice, şi la 20 august i-a trimis o telegramă lui „Herr I.V. Stalin, Moscova", cerându-i să-l primească pe Ribbentrop trei zile mai târziu. Răspunsul a sosit în douăzeci şi patru de ore, arătând evidenta nerăbdare

a lui Stalin. A doua zi, pe 22 august, Hitler s-a adresat înaltului Comandament la Obersalzberg. Conform însemnărilor făcute de unii dintre cei prezenţi, el a spus că operaţia poloneză putea porni. Nu trebuiau să se teamă de nimic din partea Occidentului: „Oponenţii noştri sunt nişte viermişori. I-am văzut la München." El a conchis: „Voi furniza pretextul propagandistic pentru a lansa războiul, indiferent dacă este credibil sau nu. Învingătorul nu este întrebat după aceea dacă a spus sau nu adevărul. Ceea ce contează în începerea şi ducerea războiului nu este dreptatea, ci victoria. Închideţi-vă inimile în faţa milei. Procedaţi brutal. Optzeci de milioane de oameni trebuie să obţină ceea ce li se cuvine de drept. Existenţa lor trebuie garantată. Are dreptate cel mai puternic. Duritate supremă."[1154]

Înţelegerea cu Stalin a fost făcută în noaptea următoare. Era punctul culminant al unei serii de contacte între guvernele sovietic şi german care începuseră încă în săptămânile care au urmat puciului lui Lenin. Ele fuseseră conduse, în funcţie de nevoi, de experţi militari, membri ai poliţiei secrete, diplomaţi ori intermediari din lumea interlopă. Fuseseră mai strânse în unele perioade decât în altele, dar niciodată întrerupte complet şi se caracterizaseră mereu printr-o totală lipsă de consideraţie faţă de principiile ideologice proferate cu ostentaţie de fiecare dintre părţi – de fapt, prin dispreţ faţă de orice altceva decât cel mai brutal interes comun –, nevoia fiecărui regim de a se înarma, de a-şi aresta şi ucide opozanţii şi de a-şi oprima vecinii. Timp de două decenii acest flux malefic de schimburi avusese loc în subteran. Acum, în sfârşit, ţâşnea la suprafaţă. În noaptea de 23 spre 24 august, la Kremlin a avut loc un banchet sinistru. Ribbentrop raporta: „Era ca şi cum m-aş fi aflat între vechi tovarăşi de partid." Se simţea atât de în largul lui în Kremlin, adăuga el, „ca între vechii mei prieteni nazişti". Stalin a toastat în cinstea lui Hitler, spunând că „ştia cât de mult îşi iubea poporul german Führerul". S-au făcut glume grosolane pe tema Pactului Anti-Comintern, acum îngropat, despre care ambele părţi au căzut de acord că fusese menit să impresioneze City-ul londonez şi pe „negustorii englezi".[1155] S-a descoperit brusc o comuniune de ţeluri, metode, maniere şi, mai ales, de principii morale. Aşa cum se clătinau prin încăpere, îmbrăţişându-se neîndemânatic, ucigaşii cercheliţi semănau mai mult ca orice cu o

adunătură de gangsteri rivali, care înainte se luptaseră între ei, şi poate aveau să se mai lupte, dar în fond se aflau în aceeaşi barcă.

Acordul lor s-a numit pact de neagresiune. De fapt, era un simplu pact de agresiune împotriva Poloniei. Un protocol secret, care a apărut în 1945 dar pe care judecătorii ruşi l-au ţinut în afara analelor proceselor de la Nürnberg, împărţea Europa de Est în sfere de influenţă şi lăsau deschisă chestiunea „dacă interesele ambelor părţi fac dezirabilă menţinerea unui stat polonez independent şi cum vor fi delimitate frontierele acestui stat”[1156]. Astfel, era aranjată o a patra împărţire a Poloniei, consumată la 17 septembrie prin intrarea trupelor sovietice, împărţirea fiind oficializată de un alt pact gangsteresc, Tratatul de Prietenie şi Frontiere Germano-Sovietic de la 28 septembrie 1939. Teritoriile acoperite se întindeau mult în afara Poloniei, lui Stalin dându-i-se mână liberă în Finlanda, în cea mai mare parte a Statelor Baltice şi o parte din România. Astfel, în toamna lui 1939 el a putut impune Letoniei, Estoniei şi Lituaniei aşa-numite „tratate de securitate”, care implicau introducerea de trupe sovietice. El a spus ministrului de Externe leton: „Din partea Germaniei, vă putem ocupa.”[1157] Când finlandezii s-au opus, Stalin a dezlănţuit un război împotriva lor (30 noiembrie 1939) cu asentimentul Germaniei.

Stalin era încântat de pact. Spunea că acesta lăsa Rusia într-o poziţie mai puternică decât oricând de la venirea la putere a regimului. A făcut tot ce i-a stat în putinţă să pună în aplicare acordul, să-şi respecte promisiunea dată lui Ribbentrop „pe cuvânt de onoare că Uniunea Sovietică nu-şi va trăda partenerul”[1158]. În întreaga lume, partidele comuniste şi-au inversat politica antinazistă, propovăduind pacea cu Germania cu orice preţ şi sabotând din greu efortul de război atunci când acesta a început: în momentul culminant al invadării Franţei de către nazişti, Maurice Thorez, preşedintele Partidului Comunist Francez, transmitea prin radio de la Moscova, implorând soldaţii francezi să nu opună rezistenţă. Stalin a pus la dispoziţia lui Hitler toate resursele uriaşe de materii prime ale Uniunii Sovietice. Acest lucru a fost vital pentru Hitler. În septembrie 1939 Germania avea nevoie să importe 80% din cauciuc, 65% din tablă, 70% din cupru, jumătate din plumb, un sfert din zinc. Suedia, cu preţul scăpării de invazie (şi al cărbunelui german la o treime din preţul plătit de Elveţia), îi furniza lui Hitler minereul de fier şi

toate tipurile de facilităţi de tranzit şi survolare.[1159] Dar Stalin a umplut goluri la fel de importante şi în proviziile de război ale lui Hitler: un milion de tone de grâne, 900 000 de tone de petrol (inclusiv 100 000 de tone de combustibil pentru avioane), minereu de fier, mangan şi bumbac. În schimb, Rusia primea motoare de avioane, proiecte de nave maritime, torpile şi mine.[1160]

Pactul a dus şi la o apropiere personală. Stalin îl prezenta pe Hitler ca pe un om de geniu, care pornise de jos, ca şi el. După spusele lui Ribbentrop, Hitler îl admira foarte mult pe Stalin şi în special felul în care luase poziţie împotriva propriilor „extremişti" (o opinie larg împărtăşită în Occident). Hitler spunea că Stalin crease „un fel de naţionalism slavono-moscovit", eliberând bolşevismul de internaţionalismul său evreiesc. Mussolini era de părere că bolşevismul pierise: Stalin îi substituise „un fel de fascism slavon"[1161].

Cu toate acestea, pactul nu a rezolvat niciuna dintre problemele pe care şi le pusese Hitler. De fapt, presupunea o inversare a priorităţilor iniţiale de pe calendarul său. El i-a spus lui Carl Burckhardt, înalt comisar al Ligii în Danzig: „Tot ce întreprind este îndreptat împotriva Rusiei. Dacă Occidentul este prea prost şi prea orb ca să înţeleagă asta, voi fi obligat să ajung la o înţelegere cu ruşii, să zdrobesc Occidentul şi apoi să-mi întorc toate forţele concentrate împotriva Uniunii Sovietice."[1162] Chiar şi după ce Hitler a obţinut pactul cu sovieticii, el încă mai spera să evite războiul cu Occidentul, crezând că acesta avea să încremenească Marea Britanie într-o pasivitate neputincioasă. Dar el nu a avut alt efect asupra politicii britanice decât acela de a-i face pe toţi cei implicaţi să presupună acum că războiul era sigur. A fost întâmpinat pozitiv de câţiva din dreapta britanică drept o dovadă vizibilă că regimurile totalitariste fără nimic sfânt se aflau acum într-un neruşinat şi nemascat acord, „la lumină, uriaş şi hidos", cum spunea Evelyn Waugh în trilogia sa, *Sword of Honour (Sabia Onoarei).* Când Hitler a invadat Polonia la 1 septembrie şi polonezii au invocat garanţiile oferite de englezi, nu a existat vreodată nici cea mai mică îndoială că Marea Britanie o va sprijini sau că Franţa, oricât de reticentă, se va alătura.

Astfel, programul lui Hitler a trebuit să fie drastic revizuit şi el s-a trezit cu un război generalizat de tipul celui pe care sperase să-l evite

până avea să se descotorosească de Rusia. Din acest moment, el a încetat să-şi cultive imaginea de om rezonabil, atât în ţară cât şi peste hotare, şi a arătat limpede tuturor că îşi va atinge obiectivele prin aplicarea fără milă a forţei şi terorii. În aceeaşi zi în care a invadat Polonia, el a ordonat asasinarea bolnavilor incurabili din spitalele germane.[1163] Nu a făcut nicio încercare de a ajunge la un acord cu polonezii. Pur şi simplu a tratat ţara ca pe un teritoriu ocupat care putea fi exploatat. Victoria asupra Poloniei nu era un sfârşit, ci abia un început. Acesta era reversul exact al stării de spirit generale a germanilor. După căderea Poloniei, generalul Ritter von Leeb nota în jurnalul său, la 3 octombrie 1939: „Populaţia e într-o stare de spirit întunecată, fără urmă de entuziasm, niciun steag arborat pe vreo casă. Toată lumea aşteaptă pacea. Oamenii simt inutilitatea războiului." Hitler era însă hotărât să ardă toate punţile Germaniei, să aşeze naţiunea pe un făgaş ireversibil. El le spunea generalilor săi, la 23 noiembrie 1939: „Orice speranţă de compromis este o copilărie. Victorie sau înfrângere. Am condus poporul german pe culmi înalte, chiar dacă lumea ne urăşte acum. Risc acest război. Trebuie să aleg între victorie şi anihilare. Nu este în joc o problemă oarecare, ci aceea dacă naţiunea va fi sau nu va fi." La 17 octombrie el a ordonat generalului Keitel să trateze teritoriul polonez ocupat ca pe „o rampă de lansare" pentru viitoarea invadare a Rusiei.[1164] Cam asta era securitatea pe care Stalin credea că o cumpărase! Între timp însă trebuia eliminat Occidentul: Franţa prin *Blitzkrieg,* Marea Britanie prin disperare.

Hitler era acum generalissim. Campania poloneză a fost ultima pregătită de vechiul Stat Major General. De acum înainte, ca şi în cazul securităţii şi al ministerelor civile, Hitler a dublat conducerea armatei, cu OKW (Înaltul Comandament al Forţelor Armate) aflat la ordinele sale directe şi dublând la rândul său activitatea OKH (înaltul Comandament al Armatei). Francezii i-au uşurat misiunea. Ei nu doriseră războiul. După München ei au recunoscut că politica lor estică era terminată. În chestiunea Poloniei s-au lăsat pur şi simplu duşi de val. Ei considerau că angajamentul britanicilor era o nebunie şi l-au sprijinit numai pentru că nu aveau de ales.[1165] Ştiau că a intra într-un război total cu Germania hitleristă putea însemna o repetare a ceea ce se întâmplase în 1870 şi le-au trebuit cincizeci şi şase de ore de ezitare agonizantă până să aibă o reacţie

la atacul Germaniei asupra Poloniei, care era aliatul lor incontestabil din 1921.[1166] Protocolul militar semnat de generalul Gamelin în mai 1939 cu ministrul de Război polonez, Kasprzycki, stipula că forţele aeriene franceze aveau să acţioneze imediat împotriva Germaniei îndată ce Polonia ar fi fost invadată şi că în şaisprezece zile ar fi urmat un atac armat al forţelor franceze asupra Germaniei. Nu a fost îndeplinită niciuna dintre promisiuni. A avut loc doar o tentativă de instrucţie militară începută la 8 septembrie şi întreruptă curând. La 22 septembrie, la primirea unor veşti decisiv proaste de pe frontul polonez, francezii şi-au lăsat baltă toate planurile agresive. În acest timp germanii nu aveau decât unsprezece divizii active în Occident, dar până la 1 octombrie începuseră deja să-şi transfere trupe pe frontul de est. De atunci înainte, după cum arată procesele-verbale ale discuţiilor între statele majore englez şi francez, britanicii au fost cei care au insistat să se acţioneze pe principalul front german iar francezii cei care nu voiau să întreprindă nimic acolo, plănuind în schimb diversiuni în Scandinavia, în Caucaz, Salonic, Finlanda şi în alte locuri.[1167]

Preferinţa francezilor pentru pasivitate la graniţa franco-germană combinată cu o activitate total lipsită de sens în alte părţi a făcut exact jocul lui Hitler. Acesta a ordonat la început atacul asupra Franţei la 12 noiembrie, alegând dintre posibilităţile oferite ideea îndrăzneaţă a unei pătrunderi cu blindate prin Ardeni. Inconsecvenţa politicii franceze l-a obligat să ordone şi să anuleze operaţiunea de douăzeci şi nouă de ori pe parcursul iernii şi la începutul primăverii. Dar între timp concepuse el însuşi strălucita operaţiune norvegiană, pe care consilierii săi militari au declarat-o imposibilă. Activităţile anglo-franceze i-au oferit pretextul şi el a ieşit învingător în ce privea declanşarea invaziei, demoralizându-i pe Aliaţi şi deconcertându-şi generalii, care nu au ridicat nicio obiecţie când el a consolidat proiectul pătrunderii prin Ardeni şi l-a lansat când Franţa încă nu-şi revenise după înfrângerea Norvegiei iar logistica Aliaţilor era într-o totală confuzie.

Distrugerea rapidă a forţei militare franceze în mai-iunie 1940 l-a convins pe Hitler că greşelile toamnei precedente nu erau ireversibile şi că încă mai putea să-şi atingă ţintele ultime printr-o serie de lovituri bismarckiene rapide. Campania purta atât însemnele vanitoasei sale

încrederi în sine în atac, cât şi pe acelea ale ingeniozităţii sale în invenţia detaliată: după spusele lui Albert Speer, Hitler a fost cel care s-a gândit să doteze torpiloarele Stuka cu sirene, una dintre strălucitele lovituri ale *Blitzkrieg-ului.* Au mai fost multe alte exemple ale inventivităţii sale militare în această etapă, între care şi lungirea ţevilor de tun ale tancurilor.[1168] Aşa cum mai devreme a prins pe picior greşit ţările democrate prin rapiditatea cu care crease şi exploatase ocaziile diplomatice, tot astfel acum nu a lăsat nicio şansă comandanţilor francezi să-şi revină din surpriza iniţială. „Ideea călăuzitoare a germanilor în acestui război era viteza", scria istoricul Marc Bloch, care a fost căpitan de stat major în Primul Grup de Armată. În relatarea sa despre acele săptămâni fatale, *L'étrange défaite,* el susţinea că prăbuşirea a fost un verdict dat atât sistemului francez cât şi armatei. El lăuda deopotrivă populismul şi calibrul intelectual al nazismului:

> În comparaţie cu fosta armată imperială, trupele regimului nazist par a fi mult mai democrate. Prăpastia dintre ofiţeri şi soldaţi nu mai pare acum atât de adâncă. [...] Triumful german a fost în esenţă un triumf al intelectului – şi asta e ceea ce-l face atât de grav. [...] A fost ca şi cum cele două forte inamice ar fi aparţinut, fiecare, unei perioade istorice total diferite. Noi interpretam războiul în acei termeni de „lance contra puşcă" pe care anii îndelungi de expansiune colonială ni-i făcuseră familiari. Dar de data aceasta noi eram aceia care fuseseră distribuiţi în rolul sălbaticului![1169]

Bloch nota că, oricare ar fi fost cauzele profunde, cea imediată a fost „extrema incompetenţă a comenzii superioare". Se ştie acum că generalul Gamelin suferea de sifilis, ceea ce ar putea explica incapacitatea sa de a se hotărî, lipsa de concentrare, memoria tot mai slabă şi grandomania de care a dat dovadă pe parcursul campaniei.[1170] Dar paralizia ofiţerilor superiori era generală. Bloch îl descrie pe propriul său comandant de grup de armată, generalul Blanchard, şezând „într-o imobilitate tragică, fără să spună nimic, fără să facă nimic, ci doar privind fix harta desfăşurată pe masa dintre noi, parcă sperând să găsească pe ea decizia pe care el era incapabil s-o ia".[1171]

Ca pariu militar, atacul asupra Franţei a fost un succes total. A început la 10 mai, şi şase săptămâni mai târziu, la 22 iunie, Franţa a semnat un armistiţiu care îi dădea lui Hitler tot ce voia. Raportul pierderilor – 27 000 de germani faţă de 135 000 de soldaţi Aliaţi – dă o oarecare idee despre dimensiunea victoriei germane. La 10 iunie Italia intrase în război de partea Germaniei, iar termenii armistiţiului Franţei cu Mussolini, semnat la 24 iunie, includeau retragerea coloniilor franceze din război. Trei zile mai târziu Stalin a invadat România şi a luat regiunile Basarabia şi Bucovina; luase deja istmul karelian de la Finlanda într-o capitulare semnată la 12 martie. Era în toate sensurile militare aliatul lui Hitler, chiar dacă nu cobeligerant.

Franţa a alunecat repede în lagărul nazist. Dezarmată de socialişti, trădată de fascişti şi încă şi mai mult de comunişti, iar acum părăsită de dreapta şi de centru, A Treia Republică s-a prăbuşit, fără prieteni şi nejelită de nimeni. La Riom, într-o serie de procese, pe un fundal de aprobare ori indiferenţă, au fost condamnaţi cei consideraţi *Les responsables* pentru înfrângere: Daladier, Reynaud, Blum, Gamelin, Mandel, Guy la Chambre şi alţii – de fapt, un verdict împotriva tipului de politică parlamentară practicat în Franţa.[1172] Armistiţiul fusese semnat de mareşalul Henri Philippe Pétain, şi el era acum învestit cu *pleins pouvoirs* de către rămăşiţa de parlament din noua capitală stabilită la Vichy. Dictatura lui se pregătea de mult. Fusese erou în războiul din 1914–1918 şi dominase politica militară a Franţei în 1920–1936, aşa că de fapt era la fel de responsabil ca ceilalţi pentru *dégringolade.* Dar era cel mai popular general francez pentru că oamenii săi simţeau că exista o probabilitate mai mică de a fi ucişi sub comanda sa decât a oricui altcuiva. Era prost. Cărţile i le scriseseră tineri ofiţeri inteligenţi. Avea însă demnitatea simplă a ţăranului francez (tatăl său fusese ţăran). Când *Le Petit Journal* a făcut un sondaj în 1935 pentru a afla pe cine ar dori francezii cel mai mult ca dictator, Pétain a ieşit pe primul loc, iar pe al doilea Pierre Laval, un fost socialist de tipul lui Mussolini, pe care Pétain acum l-a făcut prim-ministru.[1173]

Pétain a devenit repede cel mai popular conducător francez de la Napoleon încoace. El întruchipa antiromantismul, nevoia de abandonare a datoriilor istorice şi globale, tânjirea după o viaţă liniştită şi sigură care

pluteau acum peste Franţa. Era un afemeiat învederat: „Sexul şi mâncarea sunt singurele lucruri care contează", spunea el. Dar Biserica îl adora. Cardinalul Gerlier, arhiepiscopul Franţei, anunţa: *„La France, c'est Pétain, et Pétain c'est la France",*[1174] Franţa este Pétain şi Pétain este Franţa. Într-un anume sens, era adevărat. Era tratat ca un rege. Ţăranii se înşiruiau de-a lungul căilor ferate când trecea trenul lui. Femeile îşi ridicau pruncii spre el să-i atingă. Un raport oficial menţionează că la Toulouse, în noiembrie 1940, o femeie s-a aruncat în faţa maşinii sale ca s-o oprească, pentru a-i putea atinge mâna. Prefectul s-a întors spre Pétain ca să-şi ceară scuze, dar l-a văzut pe mareşal dormind liniştit (avea optzeci şi cinci de ani), „fără a-şi fi pierdut", spune raportul, „demnitatea ori ţinuta de suveran".[1175]

În 1934 se certase cu unul dintre coloneii săi, Charles de Gaulle, care refuza să scrie o carte pentru el fără să-i apară numele. Acum, ca subsecretar de stat la Apărare, de Gaulle a refuzat să accepte armistiţiul şi la 5 august Marea Britanie a semnat o înţelegere cu mişcarea sa „Franţa Liberă"; dar nu l-au urmat decât 35 000 de oameni. La început, regimul de la Vichy, compus din soldaţi şi funcţionari de stat, fără politicieni, a generat o euforie autentică în Franţa, aşa cum se întâmplase şi cu al lui Hitler în Germania în 1933.

Lui Hitler nu i-a fost deloc greu să transforme guvernul de la Vichy într-un aliat. La 3 iulie 1940, în lipsa reasigurărilor de rigoare, Marina Regală britanică a primit ordin să scufunde flota franceză din Oran şi din porturile nord-africane. Două zile mai târziu Pétain a rupt relaţiile cu Marea Britanie, şi de atunci înainte Vichy a alunecat inexorabil în lagărul nazist, unde a fost tratat fără milă ca o vacă de muls. Aproximativ 40% din producţia industrială a Franţei, 1500 000 de muncitori şi jumătate din veniturile provenite din sectorul public al Franţei au intrat în economia de război a Germaniei.[1176]

Hitler a avut mai puţin noroc cu Spania. Franco era hotărât să nu intre în război, în care vedea răul suprem, şi mai ales într-un război dus de Hitler în asociere cu Stalin, în care considera că sunt întruchipate toate relele secolului. El a proclamat neutralitatea strictă în septembrie 1939. L-a sfătuit şi pe Mussolini să se ţină deoparte. A simţit că trebuie să schimbe acest termen cu acela de „nonbeligeranţă" la 13 iunie 1940, ceea

ce a descris drept „o formă de simpatie naţională faţă de Axă”[1177]. Dar ca preţ pentru intrarea în război a emis pretenţii imposibil de mari: Oranul, întregul Maroc, teritorii uriaşe din vestul Africii, cantităţi masive de provizii şi echipament de război pentru a ataca Gibraltarul şi a apăra Insulele Canare. Când s-a întâlnit cu Hitler la Hendaye, la 23 octombrie 1940, nu numai că şi-a sporit aceste pretenţii, ci l-a întâmpinat pe binefăcătorul său german cu o răceală de gheaţă frizând dispreţul. Cum el era un soldat de profesie, iar Hitler un amator – nici măcar un gentleman, ci doar un caporal! – el a tratat obişnuitul *tour d 'horizon* al lui Hitler cu nemascat dispreţ. Au vorbit, scria translatorul lui Hitler, Paul Schmidt, „unul cu altul sau mai degrabă unul altuia” până la două noaptea şi n-au reuşit să ajungă la niciun acord. Hitler i-a spus mai târziu lui Mussolini că prefera să i se smulgă câteva măsele decât să mai treacă prin aşa ceva.[1178]

Unul dintre motivele colaterale ale lui Franco de a refuza să i se alăture lui Hitler era credinţa sa că Marea Britanie nu avea nicio intenţie să facă pace. Poate singura mare greşeală de judecată a lui Hitler a fost că nu a apreciat dimensiunea ostilităţii pe care o stârnise în Anglia. Principalul obiectiv al *Blitzkrieg-ului* său în Franţa nu era să distrugă armata franceză, ceea ce ştia că poate face oricând, ci să şocheze Marea Britanie şi s-o determine să încheie un acord cu el. La 21 mai, în aceeaşi zi în care a cucerit Arrasul, spunea că vrea „să afle opinia Angliei în privinţa împărţirii lumii”[1179]. Decizia sa de a-şi opri blindatele la marginea Dunkerque la sfârşitul lunii, care a făcut posibilă evacuarea de pe plaje a celei mai mari părţi a Forţei Expediţionare Britanice (BEF), s-ar putea să-i fi fost sugerată de dorinţa de a deschide o cale de discuţii cu Londra. La 2 iunie, când ultimele unităţi BEF se pregăteau să se îmbarce, el a anunţat statul major al Grupului de Armată A din Charleville că voia „un acord de pace rezonabil” imediat cu Marea Britanie, astfel încât să fie „în sfârşit liber” pentru „marea şi adevărata sa misiune: confruntarea cu bolşevismul”.[1180] Odată încheiată campania franceză, el vorbea la 30 iunie despre nevoia de a da Marii Britanii încă o „demonstraţie a forţei noastre militare ca să renunţe şi să ne asigurăm spatele în cucerirea Estului”[1181]. Continua să se agaţe de iluzia că Marea Britanie ar putea accepta un compromis spre sfârşitul toamnei. „Führerul este în mod evident

deprimat", nota un observator la 4 noiembrie. „Dă impresia că deocamdată nu ştie cum ar trebui să continue războiul."[1182] Aştepta de la Londra un semnal care nu mai venea.

De fapt, Marea Britanie a devenit cu mult mai belicoasă în cursul anului 1940. În timp ce Franţa l-a ales pe Pétain şi liniştea, Marea Britanie l-a ales pe Churchill şi eroismul. Existau motive economice perfect articulate pentru această bifurcaţie. Spre deosebire de Franţa, Marea Britanie nu a ales un guvern de front popular la mijlocul anilor '30, iar politicile deflaţioniste ale guvernelor Baldwin-Chamberlain, deşi dureroase, i-au permis în cele din urmă o revenire economică substanţială. Deşi la începutul anilor '30 şomajul era mult mai mare în Marea Britanie decât în Franţa, există dovezi că o mare parte din el era voluntar, ca rezultat al nivelului relativ ridicat al ajutoarelor, peste 50% din salariile medii.[1183] Economia era mult mai sănătoasă decât apărea în propaganda stângii. Aproape pe tot parcursul anilor '30, industria construcţiilor s-a aflat în expansiune, producând peste 3 milioane de case noi, ceea ce însemna o creştere cu 29% a stocului existent, şi din care 400 000 s-au făcut într-un timp record de douăsprezece luni (1936–1937).[1184] Declinul în forţa sindicatelor care a urmat eşecului grevei generale din 1926 şi legislaţiei antisindicale generate de aceasta a permis Marii Britanii, când ce a fost mai rău a trecut, să adopte noi tehnologii cu o viteză imposibilă în anii '20. De fapt, pentru Marea Britanie perioada interbelică a culminat într-o etapă de expansiune inovatoare.[1185] Numărul angajaţilor în noua industrie electrică şi electronică a crescut de la 192 000 în 1930 la 248 000 în 1936 şi Marea Britanie a fost prima ţară care a creat o reţea electrică naţională. Industria chimică şi petrochimică s-a extins rapid, exporturile crescând cu 18% în 1930–1938. Numărul celor angajaţi în industria aviatică crescuse de la 21 000 în 1930 la 35 000 în 1935, chiar înainte ca reînarmarea să revină pe tapet. Numărul de maşini produse a fost mai mult decât dublu în 1938 (508 000) faţă de 1930 (237 000).[1186] Aceste progrese erau toate în mod direct relevante pentru capacitatea producţiei de război.

Este adevărat că, reînarmându-se, Marea Britanie a avut parte de mai multe regrese şi a trebuit să importe utilaje şi maşini, de exemplu, din America, Ungaria şi chiar din Germania.[1187] Dar în anumite domenii

importante, în special motoarele de avion şi mai presus de toate radarul, care avea să se dovedească de o importanţă decisivă atât în forţa aeriană cât şi în cea maritimă, Marea Britanie avea devansări tehnologice mari faţă de Germania.[1188] Reînarmarea s-a accelerat în 1939, iar până la mijlocul anilor '40 Marea Britanie producea mai multe avioane şi instruia mai multe echipaje de zbor decât Germania. Au existat astfel motive fizice solide pentru transformarea stării de spirit a Marii Britanii în 1940. Apariţia lui Churchill, care la 7 mai a devenit prim-ministru şi ministru al Apărării (un cumul important, pe care Lloyd George nu a reuşit niciodată să-l realizeze în primul război mondial), a fost astfel firească. Hotărârea, energia şi talentul său oratoric – îşi folosea acest ultim dar cu un efect uluitor tocmai când Hitler, marele său rival în acest domeniu, renunţa de bunăvoie la el – erau atuurile lui. Până în vara lui 1940 el ajunsese cel puţin la fel de popular în Marea Britanie ca Pétain în Franţa, şi mai popular decât era Hitler acum în Germania.[1189]

Churchill, deşi romantic şi bătăios, nu era nerealist. El ştia că Marea Britanie, chiar şi cu Commonwealth cu tot, nu putea învinge Germania. A presupus că mai devreme sau mai târziu Statele Unite aveau să fie obligate să intervină: în asta îşi punea speranţele. Orice ar fi spus în public, el nu excludea complet o înţelegere tactică cu Hitler. La 26 mai 1940 Chamberlain notează în jurnalul său că Churchill a spus Cabinetului de Război că „era incredibil ca Hitler să fie de acord cu vreunul din termenii pe care i-am accepta noi, deşi, dacă am reuşi să ieşim din această fundătură renunţând la Malta şi Gibraltar şi la câteva colonii africane, ar fi încântat". Procesele-verbale ale Cabinetului arată că el a spus: „dacă Herr Hitler ar fi pregătit să facă pace în privinţa termenilor retrocedării coloniilor germane şi a supremaţiei în Europa Centrală", ar fi de discutat, dar „este destul de improbabil că va face o astfel de ofertă".[1190] Aceasta este însă singura dovadă a disponibilităţii sale de a negocia. Ofertele de pace ale lui Hitler nu şi-au atins scopul. Conform jurnalului lui „Chips" Channon, membru al Parlamentului, pe atunci în guvern, Foreign Office nici măcar nu a transcris discursurile lui Hitler.[1191]

În mod paradoxal, căderea Franţei a pus capăt oricărei posibilităţi de negociere a păcii, iar poziţia politică a lui Churchill s-a consolidat constant. A fost pentru prima dată ovaţionat de pe băncile

conservatorilor la 4 iulie, când a anunţat acţiunea împotriva flotei franceze la Oran: până acum, nota el, „cele mai călduroase aclamaţii le primeam dinspre băncile laburiştilor". Moartea provocată de cancer a lui Chamberlain i-a îndepărtat ultimul opozant cu adevărat periculos, iar la 9 octombrie Churchill a fost ales ca succesor al acestuia la conducerea Partidului Conservator. El nu era însă nici capabil şi nici dornic să epureze regimul de elementele care distruseseră Raj-ul în India, neglijaseră apărarea şi îl liniştiseră pe Hitler. I-a spus lui Cecil King, directorul ziarului *Daily Mirror:*

> Era foarte bine să pledezi pentru un guvern care să excludă elementele ce ne-au condus într-o direcţie greşită în ultimii ani, dar unde să te opreşti? Erau peste tot – nu numai în lumea politică, ci şi printre conducătorii militari sau înalţii funcţionari publici. A-i elimina pe toţi aceştia ar fi o sarcină imposibilă în starea dezastruoasă în care ne găsim. În orice caz. Dacă ar fi să ne bazăm pe oamenii care au avut dreptate în ultimii câţiva ani, pe cât de puţini ne-am baza! Nu: el nu avea să conducă un guvern al răzbunării.[1192]

Decizia lui Churchill a avut importante şi periculoase implicaţii asupra compoziţiei şi atitudinilor Partidului Conservator după război. La vremea aceea însă a fost prudentă. Politica externă, de apărare şi a Commonwealthului au fost conduse extrem de nechibzuit, dar Churchill însuşi fusese unul dintre agenţii lor principali în anii '20 şi, deşi activitatea sa din 1930 încolo a fost practic fără cusur, el a judecat corect că o anchetă nu ar absolvi pe nimeni (şi mai puţin decât pe oricine pe toţi noii săi aliaţi laburişti) şi ar distruge noua şi fragila unitate asupra căreia prezida acum. Mărinimia sa era justificată. În ciuda numeroaselor dezastre ce aveau să vină, autoritatea lui Churchill nu a fost niciodată serios ameninţată, şi din toate guvernările din timpul războiului a lui a fost, îmbinând autoritatea cu popularitatea, de departe cea mai puternică şi mai sigură. Asta, mai mult decât orice alt factor, a permis Marii Britanii să menţină iluzia unei prezenţe globale şi a unui statut de reprezentare care s-a păstrat până la acordul de la Potsdam din 1945.

Totuşi era o iluzie. Vara lui 1940 a adus cu sine sfârşitul vechii Europe,

înlăturând de pe scena istoriei noţiunea unei lumi conduse de un concert de puteri europene civilizate, în cadrul unor convenţii internaţionale şi al unui sistem de principii morale absolute. Marea Britanie nu a supravieţuit decât într-o postură defensivă, prizonieră a relativei sale neputinţe. În iulie, august şi septembrie 1940, escadroanele de avioane de vânătoare şi reţelele de radar ale Marii Britanii au înfrânt în mod decisiv o încercare a *Luftwaffe* de a distruge aerodromurile Forţelor Aeriene Regale din sud-estul Angliei, o acţiune preliminară necesară în orice tentativă de a invada Marea Britanie. Astfel, Hitler a pierdut opţiunea unei campanii decisive în Vest. Churchill însă, în ce-l privea, putea întreprinde operaţiuni ofensive eficiente numai împotriva aliatului slab şi stânjenitor al lui Hitler, Mussolini. La 11 noiembrie flota italiană a fost anihilată la Taranto printr-un bombardament aerian şi de atunci încolo britanicii nu au mai pierdut controlul maritim general în Marea Mediterană. La începutul lui 1941 Anglia a pornit operaţiuni ofensive împotriva italienilor în Libia şi a început să dezmembreze întregul imperiu precar al lui Mussolini din nord-estul Africii. Dar principala luptă a britanicilor cu naziştii, lupta aeriano-maritimă pentru a menţine deschise liniile maritime, era defensivă. Singura modalitate de a lovi cu adevărat Germania era prin atac aerian. Cum nu puteau fi furnizate escadrile de avioane de vânătoare pentru bombardamente în timpul zilei, şi cum bombardierele de noapte nu puteau garanta că se vor descărca pe o rază de zece mile în jurul ţintelor, singura opţiune de agresiune a lui Churchill era bombardarea practic fără discriminare a oraşelor. La 8 iulie el a scris o scrisoare sumbră ministrului Industriei Aviatice, proprietarul de ziare Lord Beaverbrook:

Când mă uit în jur să văd cum am putea câştiga războiul, văd că există o singură cale sigură. Nu avem o armată continentală care să poată înfrânge forţa militară germană. Blocada e spartă şi Hitler are la dispoziţie Asia şi probabil Africa. Fie că va fi respins aici, fie că nu va încerca invazia, el se va regrupa spre est, iar noi nu avem cu ce să-l oprim. Există însă un singur lucru care îl va aduce înapoi şi îl va doborî, şi acesta este un atac absolut devastator, exterminator, cu bombardiere foarte grele din această ţară asupra patriei sale naziste.[1193]

Această scrisoare are o mare semnificaţie istorică (ea trebuie să fie comparată cu remarcile lui Churchill asupra efectului corupător al războiului de la pagina 20), marcând punctul în care relativismul moral al societăţilor totalitariste a invadat procesul decizional al unei mari puteri legitime. E discutabil dacă britanicii ori germanii au început bombardarea sistematică a ţintelor civile.[1194] Hitler (ca şi Lenin şi Stalin) practicase şi susţinuse de la bun început folosirea terorii pentru obţinerea unora sau a tuturor obiectivelor sale. Este limpede însă că, mult înainte de sfârşitul anilor '40, deşi sub pretextul verbal că atacă „obiective strategice", bombardierele britanice au fost folosite pe scară mare şi din ce în ce mai mare pentru a ucide sau speria populaţia civilă germană în propriile-i case. După cum s-a consemnat în minutele Cabinetului la 30 octombrie, „populaţia civilă din zonele războiului trebuie făcută să simtă greutatea războiului". Politica, iniţiată de Churchill, aprobată în Cabinet, votată de Parlament şi, după cât se poate aprecia, susţinută cu entuziasm de cea mai mare parte a poporului britanic – îndeplinind astfel toate condiţiile procesului de consens într-o democraţie sub guvernarea legii – a marcat o etapă critică în declinul moral al umanităţii în vremurile noastre.

Adoptarea terorii prin bombardament era şi o măsură a disperării Marii Britanii. Ministrul de Finanţe avertizase Cabinetul la 5 iulie 1939 că, fără un sprijin american decisiv, „perspectivele unui război lung devin extrem de întunecate". Marea Britanie nu putea urma politica economică de autarhie a Germaniei. Cum eforturile au scăzut din cauza trecerii la producţia de război (luând anul 1938 ca procent de 100%, exporturile britanice scăzuseră la 29% în 1943, iar importurile doar la 77%), rezervele în aur şi în dolari au dispărut. Administraţia Roosevelt simpatiza verbal cu Aliaţii, dar practic nu ajuta cu nimic. Strigătele jalnice de ajutor ale francezilor de la începutul lui iunie 1940 au fost expediate cu răceală de Cordell Hull drept „o serie de apeluri extraordinare, aproape isterice". O vreme, nici Marea Britanie n-a dus-o mai bine. Ambasadorul Joseph Kennedy, un alt contribuabil la campania lui Roosevelt, nu a oferit nici măcar sprijin verbal: „Le-am spus de la început că nu se pot aştepta la niciun ajutor. Nu aveam nimic de oferit şi ştiu că nu le puteam da nimic

şi, material, nu ne puteam dispensa de nimic."[1195] Până la sfârşitul lui 1940 Marea Britanie rămăsese fără valută convertibilă: mai avea doar o rezervă de 12 milioane de dolari, cea mai mică din istoria ei, şi a fost obligată să suspende achiziţionările în dolari.[1196]

La 11 martie 1941 Congresul a emis Legea împrumutului şi Concesionării, care permitea preşedintelui să „vândă, să transfere titluri, să schimbe, să concesioneze, să împrumute sau să ofere în orice alt fel" ajutor material oricărei ţări a cărei apărare era considerată de el vitală pentru apărarea Americii. Teoretic, aceasta îi permitea lui Roosevelt să trimită Marii Britanii provizii de război nelimitate, gratis. Practic însă, Marea Britanie a continuat să-şi plătească cea mai mare parte din arme, iar în schimbul acestui acord ea aproape că a predat tot ce mai rămăsese din comerţul ei exterior Statelor Unite şi (conform Acordului Principal care a urmat, la 23 februarie 1942) s-a angajat ca, după război, să abandoneze Privilegiul Imperial, ceea ce pentru Cordell Hull fusese tot timpul un obiectiv de politică externă mai important decât stoparea puterii totalitarismului.[1197] Aranjamentele lui Roosevelt cu Uniunea Sovietică pentru aprovizionare cu arme au fost mult mai binevoitoare. Legea împrumutului şi Concesiunii era importantă pentru Churchill pur şi simplu fiindcă el credea că l-ar putea tenta pe Hitler să intre în conflict cu Statele Unite. De fapt, pe la începutul lui 1941, el a recunoscut că vechiul sistem european de legitimitate dispăruse şi că singura speranţă de a reinstaura vreun sistem de legi era ca Hitler să fi calculat greşit. Churchill nu avea să fie dezamăgit.

11
Anul de răscruce

Chiar înainte de zorii zilei de 22 iunie 1941, radioul militar german a interceptat o discuţie între o unitate de avangardă sovietică şi cartierul său general. „Se trage în noi. Ce facem?" „Trebuie să fiţi nebuni. De ce n-aţi codificat mesajul?"[1198] Jumătate de oră mai târziu, la 3.40 a.m., Şeful Statului Major Sovietic, G.K. Jukov, care primise rapoarte despre atacuri aeriene germane, i-a telefonat lui Stalin la vila de la Kunţevo, aflată la 11 km de Moscova, unde dictatorul locuia, lucra şi mânca într-o singură cameră, dormind pe o sofa. Când Jukov a anunţat că Rusia era invadată, la celălalt capăt al firului nu s-a auzit decât o tăcere lungă şi o respiraţie grea. În cele din urmă, Stalin i-a spus generalului să se ducă la Kremlin şi să-l pună pe secretarul său să convoace Politbiuroul. S-au întrunit la 4.30, Stalin şezând palid şi tăcut, cu o pipă neaprinsă în mână. La Ministerul de Externe, Molotov a primit declaraţia de război de la ambasadorul nazist întrebând pe un ton jalnic: „Chiar am meritat noi asta?" Până la amiază, 1 200 de avioane sovietice fuseseră distruse la sol. După relatările lui Nikita Hruşciov, Stalin s-a lăsat pradă isteriei şi disperării. Abia la 3 iulie, unsprezece zile mai târziu, s-a simţit în stare să se adreseze naţiunii. Atunci a folosit un ton nou pentru el: „Fraţi şi surori... prieteni."[1199]

Toată lumea îl avertizase pe Stalin asupra unui atac nazist iminent. Churchill îi trimisese informaţii specifice, care fuseseră confirmate mai târziu de ambasada americană. La 15 mai spionul sovietic din Tokio, Richard Sorge, furnizase amănunte privind planul de invazie al Germaniei şi data exactă a acestuia. Stalin a primit avertismente detaliate şi de la oamenii lui, precum generalul Kirponos, comandantul regiunii Kiev. A refuzat să asculte. Amiralul Kuzneţov a spus mai târziu că era periculos să fii de părere că invazia era posibilă până şi în conversaţii particulare cu subordonaţii. Oricine îi spunea aşa ceva lui Stalin, îşi amintea Hruşciov, o făcea „tremurând de frică"[1200].

Stalin, care nu avea încredere în nimeni altcineva, pare să fi fost ultima ființă omenească de pe pământ care a crezut în cuvântul lui Hitler. Voia să creadă. Pactul sovieto-nazist îl avantaja enorm. Deşi mai târziu a pretins că fusese doar un aranjament tactic, temporar („Am asigurat pacea ţării noastre un an şi jumătate şi ne-am putut pregăti forţele"), e limpede că a sperat la vremea aceea că va dura la infinit, sau măcar până când Germania şi Occidentul se vor fi epuizat reciproc într-un război prelungit, moment în care, conform declaraţiei lui din 1925, Rusia putea interveni şi culege roadele. Între timp, pactul îi folosea imens. Până la mijlocul lui 1940 el recuperase mult din teritoriul pe care Rusia îl pierduse în 1918–1919. Distrusese structura Poloniei de Est. În primăvara lui 1940 a pus să fie omorâţi 15 000 de ofiţeri polonezi, din care o treime la Katyn, lângă Smolensk, restul în sau lângă lagărele de concentrare sovietice de la Starobelsk şi Ostacikov. E posibil ca aceste uciderii în masă să fi fost sugerate de Gestapo.[1201] Forţele de securitate sovietice şi naziste au acţionat împreună foarte strâns până la 22 iunie 1941 – NKVD-ul a predat Gestapoului în această perioadă câteva sute de persoane de naţionalitate germană, în special comunişti şi evrei.[1202] Naziştii, la rândul lor, l-au ajutat pe Stalin să-şi vâneze duşmanii personali. La 20 august 1940, după mai multe încercări, l-a văzut în sfârşit pe Troţki ucis cu dalta în Mexic: după cum remarcase pe bună dreptate acesta din urmă, „Stalin caută să lovească nu în ideile opozantului său, ci în ţeasta lui"[1203]. Era o abordare pe care o împărtăşea cu Hitler.

Stalin s-a bucurat de triumful Wehrmacht-ului asupra Franţei şi şi-a reorganizat imediat cele 13 000 de tancuri după modelul german.[1204] Era de părere că prăbuşirea democraţiilor îi consolida pretenţiile la compensaţii în plus în Europa de Est şi de Nord, primite în schimb pentru că îi dădea lui Hitler mână liberă în Occident şi în Africa, şi poate şi în anumite părţi din Orientul Mijlociu. Aşadar, când Molotov s-a dus la Berlin, la 12–13 noiembrie 1940, ca să aducă la zi pactul sovieto-nazist, Stalin i-a spus să pretindă, ca cerinţe de bază, ca Finlanda, România şi Bulgaria, plus strâmtorile din Marea Neagră, să fie alocate sferei de influenţă sovietice iar ca cerinţe ultime, Ungaria, Iugoslavia, vestul Poloniei, Suedia şi o parte din ieşirile la Marea Baltică.[1205] La un loc, nu diferă foarte mult de ceea ce a cerut Stalin, şi în majoritatea cazurilor a

obţinut, în urma victoriei, la sfârşitul celui de-al doilea război mondial. „Pachetul” lui Molotov stă mărturie pentru continuitatea ţelurilor sovietice.

Această listă a intereselor sovietice a fost înaintată pe baza presupunerii că Hitler îşi urmărea poftele acaparatoare mai ales în Europa de Vest, Africa şi Asia, cu Orientul Mijlociu ca următor obiectiv strategic. Era o presupunere rezonabilă în momentul aceia. Cea mai fierbinte dorinţă a lui Churchill era ca germanii să se arunce asupra Uniunii Sovietice. Teama lui cea mai mare era că Hitler va face din Orientul Mijlociu ţinta sa. În primele luni ale lui 1941 acesta părea lucrul cel mai probabil. Germania fusese târâtă în războiul mediteranean de lăcomia şi incompetenţa lui Mussolini. El invadase Grecia la 28 octombrie 1940, dar grecii, cu ajutorul Marii Britanii, îi respinseseră şi îi umiliseră pe invadatori. La 9 decembrie britanicii porniseră o ofensivă în Libia, ocupând Benghazi la 6 februarie 1941.

Trei zile mai târziu, împotriva voinţei lui şi furios, Hitler a pornit în ajutorul aliatului său lovit, trimiţând Afrika Korps în Libia, sub comanda generalului Rommel. Odată intraţi în joc, germanii s-au mişcat cu o viteză înspăimântătoare. La 28 februarie naziştii, care aveau deja Ungaria şi România ca marionete, au intrat în Bulgaria. Trei săptămâni mai târziu ei au forţat Iugoslavia să încheie un acord cu ei, iar când un *coup d'etat* la Belgrad a înlăturat guvernul pronazist, au dat ultimatumuri atât Iugoslaviei cât şi Greciei. Prima victorie a lui Rommel în Africa de Nord a avut loc în numai unsprezece zile, făcându-i pe britanici să se retragă cu paşi şovăitori în Egipt. Iugoslavia a căzut, după o săptămână de lupte, la 17 aprilie, Grecia capitulând şi ea şase zile mai târziu. În opt zile de lupte disperate în mai, britanicii, deja alungaţi din Grecia, au fost umiliţi în Creta de trupele paramilitare germane. La sfârşitul lui mai, Cairo şi Canalul de Suez, terenurile petroliere din nordul Irakului, din Persia şi din Golf, cea mai mare rafinărie din lume, de la Abadan, şi, nu în ultimul rând, drumurile terestre şi maritime spre India începeau toate să se arate vulnerabile.

Aventura sudică a lui Hitler angajase numai o mică parte din forţele sale. Succesele lui uluitoare fuseseră obţinute cu un preţ infim. Amiralul Räder şi înaltul comandament al marinei îl implorau să lanseze un atac

major asupra Orientului Mijlociu, ceea ce la vremea aceea stătea indiscutabil în puterea Germaniei. Forţa maritimă, aeriană şi militară a Marii Britanii era disipată pe o suprafaţă întinsă şi era vulnerabilă peste tot. Aliatul lui Hitler, Japonia, se gândea deja la un atac în Orientul Îndepărtat. Din câte ştim acum, pare aproape sigur că germanii ar fi putut trece bariera Suezului şi pătrunde în Oceanul Indian, gata să-şi dea mâna cu japonezii când aceştia ar fi năvălit în Asia de Sud-Est şi în Golful Bengal. Räder era de părere că o astfel de acţiune ar da Imperiului Britanic „o lovitură mai cruntă decât ocuparea Londrei". Hitler avea 150 de divizii, plus cea mai mare parte a *Luftwaffe,* răspândite în estul Europei. Mai puţin de un sfert din aceste forţe ar fi fost de ajuns pentru a ajunge în India.[1206]

Aceasta deschide o nelinişţitoare gamă de speculaţii. O unire a forţelor germane şi japoneze în India ar fi oferit planului de război japonez un element de logică strategică pe termen lung pe care nu l-a avut niciodată. Puterea şi influenţa anglo-saxone ar fi fost atunci eliminate din Asia, pentru ani buni în orice caz, poate pentru totdeauna. Până şi Australia ar fi fost în pericol, şi poate obligată să încheie un acord. Africa de Sud, cu marile ei resurse minerale, n-ar mai fi fost astfel în afara razei de acţiune a lui Hitler. Marea Britanie şi America, în loc să poată extrage resurse din cinci şesimi din lume şi din oceanele ei, ar fi fost în mare măsură limitate la o sferă de operaţii atlantică. Victoria, în aceste împrejurări, ar fi părut obositor de îndepărtată, dacă nu chiar intangibilă, iar ideea încheierii unui acord cu Hitler trebuie să fi părut atunci, chiar şi pentru Churchill, aproape irezistibilă. Avem aici de-a face cu unul din marile „dacă" ale istoriei.

Dar Hitler, fără ezitare, a respins strălucitoarea ocazie alexandrină. El ţinea la părerea lui că „adevăratul" război, războiul pe care intenţionase mereu să-l ducă, era împotriva Rusiei. În acest scop soarta şi logica ineluctabilă a destinului raselor îl aduseseră la cârma Germaniei. Distrugerea Rusiei nu avea să fie totul, bineînţeles. Dar fără ea restul nu avea niciun sens, şi până nu era pusă în fapt Germania nu-şi putea juca rolul mondial predestinat. Era nerăbdător să pornească. La 31 iulie 1940 el i-a spus generalului Halder că speranţa de supravieţuire a Marii Britanii erau America şi Rusia. Distrugerea Rusiei însemna eliminarea

amândurora, căci dădea Japoniei libertate de acţiune să provoace America. Credea, se pare, că Roosevelt era pregătit să intervină în 1942 şi voia ca Rusia să fie eliminată din ecuaţie înainte ca acest lucru să se întâmple. Aşa vedea el înşiruirea corectă a evenimentelor. A spus generalilor săi la 9 ianuarie 1941 că, odată Rusia învinsă, Germania putea absorbi resursele acesteia, devenind astfel „invulnerabilă". Ea ar avea atunci puterea de a duce războaie împotriva unor continente întregi. Cu Japonia ţinând America ocupată în Pacific, el ar lansa o campanie din trei părţi, prin Caucaz, Africa de Nord şi Levant, care ar permite Germaniei să intre în Afganistan şi apoi în inima Imperiului Britanic, India. O astfel de concepţie strategică era prea riscantă cu Rusia în coastă.[1207]

Aşadar, la câteva zile după armistiţiul lui Pétain, Hitler şi-a pus oamenii la lucru pentru planificarea campaniei ruseşti.[1208] Ideea sa iniţială era s-o lanseze în toamna aceea, şi doar cu mare dificultate a fost convins să renunţe la o schemă atât de riscantă – armata, argumentau generalii, are nevoie de întreg sezonul uscat, începând din luna mai, pentru a cuprinde şi anihila forţa militară rusă înainte de venirea zăpezilor. El a luat decizia finală de a lovi în decembrie 1940, după realegerea lui Roosevelt, pentru el un eveniment de un extrem rău augur, şi după ce Molotov a prezentat lista de „interese" a lui Stalin, despre care Hitler a spus că făcea pactul nazisto-sovietic imposibil „până şi ca o căsătorie din interes". De atunci încolo a fost de neclintit în hotărârea sa de a extermina bolşevismul cu prima ocazie. Descinderea în Mediterana a fost o paranteză regretabilă, făcută necesară de prostia lui Mussolini. Pe ea a dat vina pentru ceea ce mai târziu a numit „o înfrângere catastrofală în începerea războiului împotriva Rusiei. [...] Ar fi trebuit să putem ataca Rusia începând cu 15 mai 1941 şi [...] să terminăm campania înainte de iarnă"[1209]. Atacul a fost lansat cel mai devreme posibil după încheierea campaniei sudice.

Analizând acest an de răscruce, 1941, din care omenirea a ajuns în situaţia actuală, istoricul nu poate fi decât uluit de rolul decisiv al voinţei individuale. Hitler şi Stalin au jucat şah cu omenirea. În esenţă, insecuritatea personală a lui Stalin, frica sa obsesivă de Germania l-au făcut să semneze pactul fatal iar lăcomia şi iluziile lui – şi ale nimănui altcuiva – l-au menţinut operativ, ca un paravan de falsă securitate în

spatele căruia Hitler îşi pregătea ţâşnirea criminală. Hitler, şi nimeni altul, a hotărât un război de anihilare împotriva Rusiei, l-a contramandat, apoi l-a amânat, şi iar l-a reinstaurat ca piesă centrală a strategiei sale, cum şi când i-a plăcut. Niciunul dintre ei nu reprezenta o forţă istorică irezistibilă sau măcar puternică. Niciunul, în niciun stadiu, nu a desfăşurat vreun proces de consultaţii cu poporul său ori măcar a vorbit în faţa unor colegii autodesemnate. Amândoi au fost singuri şi nesfătuiţi de nimeni în felul în care au făcut aceşti paşi fatali, fiind călăuziţi de prejudecăţi personale din cele mai crude şi de propriile viziuni arbitrare. Locotenenţii lor se supuneau orbeşte ori paralizaţi de frică, iar marile naţiuni asupra cărora guvernau par a nu fi avut altă alegere decât să se îndrepte împleticindu-se spre distrugerea comună. Avem aici însuşi opusul determinismului istoric – apoteoza autocratului singular. Aşa se întâmplă, când constrângerile morale ale religiei şi tradiţiei, ale ierarhiei şi precedentului sunt îndepărtate, puterea de a suspenda ori dezlănţui evenimente catastrofale nu cade decât în mâinile unor oameni care sunt izolaţi de însăşi integritatea naturii lor malefice.

Decizia lui Hitler de a invada Rusia a fost cea mai catastrofală din întreaga sa carieră. I-a distrus regimul, şi pe el împreună cu acesta. A fost, de asemenea, una dintre cele mai importante din istoria modernă, căci a adus totalitarismul sovietic până în inima Europei. Dar este un pariu care ar fi putut fi câştigat. Este vital să înţelegem de ce nu a fost. Hitler pretindea la începutul lui 1945 că întârzierea de cinci sau şase săptămâni în lansarea invaziei explică eşecul lui în a ocupa Moscova şi a distruge regimul lui Stalin înainte de venirea iernii. Dar la vremea respectivă nu se simţea constrâns de un program atât de riguros. Adevărul este că a subestimat dureros de tare capacitatea militară a Rusiei. Un bătrân şi înţelept diplomat spunea: „Rusia nu e niciodată atât de puternică cum pare. Rusia nu e niciodată atât de slabă cum pare." Hitler a ignorat asta. N-a fost singur în dispreţul său faţă de Armata Roşie. După cum am văzut, statele majore britanic şi francez îi estimau posibilităţile sub cele ale Poloniei. Această opinie părea să fie confirmată de campania finlandeză. Se credea în general că epurarea din 1937–1938 îi distrusese moralul. Amiralul Canaris, şeful serviciului de contraspionaj german, *Abwehr,* credea în pretenţia lui Heydrich că organizaţia lui îi incriminase

în mod fals pe Tuhacevski şi pe ceilalţi ofiţeri sovietici capabili.[1210] În parte pe baza estimărilor greşite ale lui Canaris crezuse Hitler că o campanie rusească avea să fie o întreprindere mai uşoară decât cucerirea Franţei. Armata Roşie, a spus el ambasadorului bulgar Dragonov, „nu era decât o glumă". Avea să fie „făcută bucăţele" şi „sufocată pas cu pas". În decembrie 1940 el estima că „în trei săptămâni vom fi la St. Petersburg"[1211]. Deşi japonezii erau aliaţii lui, nu a făcut nicio încercare de a-şi însuşi estimările lor mult mai sobre asupra capacităţii de luptă ruseşti, în special în privinţa tancurilor, estimări bazate pe amara lor experienţă din mai-iunie 1939. Statul major german, a cărui activitate fusese atât foarte meticuloasă cât şi strălucită în pregătirea campaniei franceze, a luat uşor campania sovietică – era o senzaţie de euforie că Germania se eliberase în sfârşit din „triunghiul strategic" dur format de Franţa-Polonia-Cehoslovacia şi acum putea să zburde liberă.

Generalul Marcks, principalul planificator, era de părere că va fi nevoie de nouă săptămâni în cel mai bun caz, şaptesprezece în cel mai rău, pentru a distruge rezistenţa militară sovietică. Argumentul că Rusia se va retrage în întinderile ei, ca în 1812, a fost respins pe motiv că Stalin va trebui să-şi apere regiunile industriale de la vest de Nipru. Avea să se dovedească a fi peste capacităţile ei organizatorice să-şi pună în joc rezervele de 9–12 milioane: Marcks credea că ruşii nu vor avea în niciun moment nici măcar superioritate numerică.[1212]

Era exact sfatul pe care-l dorea Hitler, căci îi întărea convingerea că putea duce războiul fără mari eforturi. *Blitzkrieg* era un concept deopotrivă economic cât şi militar, bazat pe credinţa lui Hitler că Germania nu putea susţine un război prelungit până nu-şi însuşea bogăţiile Rusiei. „Operaţiunea Barbarossa", cum a fost numită, avea să fie cel din urmă *Blitzkrieg.* S-a tăiat până la os. Nici în 1941 Hitler nu era pregătit să pună în întregime economia germană pe picior de război. De la ocuparea Pragăi el devenise suspicios în privinţa dorinţei poporului german de a duce un război total, şi prin urmare era reticent în a băga femeile în fabrici de armament sau a reduce producţia şi consumul civile mai mult decât era absolut necesar pentru a-şi atinge obiectivele militare. Ca rezultat, Barbarossa era mult prea slabă în comparaţie cu magnitudinea obiectivelor ei: au fost implicate elemente din 153 de

divizii, dar numai 3 580 de tancuri, 7 184 de tunuri şi 2 740 de avioane. Ca termen de comparaţie, ofensiva sovietică din ianuarie 1945 a folosit numai pe frontul Berlinului 6 250 de tancuri, 7 560 de avioane şi nu mai puţin de 41 600 de tunuri.[1213] Mult din transportul german se baza pe cai, şi lipsa de mobilitate s-a dovedit a fi un handicap din ce în ce mai mare pe măsură ce campania înainta. Germanii s-au trezit că duc un război al anilor '40 cu arme de la sfârşitul anilor '30, şi nici acelea suficiente.

Deficienţele erau şi mai mari în aer, unde *Luftwaffe* a lui Göring, care deja trădase slăbiciuni grave în bătălia din campania britanică, nu a reuşit nici să furnizeze un sprijin eficient pe întregul front, nici să bombardeze fabricile de armament şi muniţii ale lui Stalin. Göring s-a dovedit un conducător tot mai leneş şi incompetent; atât principalul său ofiţer tehnic cât şi şeful statului său major au fost în cele din urmă siliţi să se sinucidă în urma dezvăluirii neregulilor din munca lor.[1214] Responsabilitatea era însă şi a lui Hitler, pentru că nu furnizase avioane în cantitate suficientă. La fel de culpabilă este şi politica nazistă de achiziţionări, care era etatistă şi birocratică şi total incapabilă să producă bombardiere destul de grele. Este semnificativ faptul că toate avioanele bune din al doilea război mondial, precum Mosquito-ul britanic şi Mustang-ul (P.51) american, erau mai degrabă produse ale iniţiativei private decât ale guvernului sau aviaţiei militare.[1215] Hitler a permis ca *Luftwaffe* să devină cel mai dominat de partid şi totalitar dintre serviciile sale armate, şi a plătit scump acest lucru.

El a contribuit şi cu partea lui de greşeli, care creştea progresiv pe măsură ce campania înainta. Barbarossa a fost concepută exagerat de optimist, iar succesul ei zdrobitor la început l-a făcut pe Hitler să se adâncească în greşeală, presupunând că această campanie era aproape încheiată. Rusia avea o superioritate covârşitoare în ce priveşte armele la începutul războiului: şapte la una în artilerie, patru sau cinci la una în aviaţie.[1216] Dar refuzul lui Stalin de a lua în seamă avertizările cu privire la atac, insistenţa lui ca unităţile sovietice să fie amplasate în forţă chiar la frontieră şi să-şi păstreze poziţia cu orice preţ au dus la pierderi uriaşe. Înainte de sfârşitul anului germanii luaseră 3,5 milioane de prizonieri şi uciseseră sau răniseră încă un milion.[1217] Majoritatea acestor mari succese germane au venit în prima lună a campaniei. La 14 iulie Hitler era deja

convins că războiul era câştigat şi dădea ordine ca producţia de război să treacă de sub ordinele armatei sub cele ale marinei şi aviaţiei militare.[1218] Producţia de tancuri chiar a fost încetinită până la o treime din cele 600 de tancuri pe lună programate iniţial. El spera să înceapă să retragă o parte din diviziile de infanterie la sfârşitul lui august, urmate de blindate în septembrie, lăsând numai cincizeci-şaizeci de divizii pentru a ţine linia Astrahan-Arhanghelsk, şi să trimită raiduri de pedeapsă până la Urali şi pe deasupra acestora. Atunci şi-ar începe descinderea în Orientul Mijlociu şi mai departe, în India.

Această evaluare s-a dovedit absurd de impulsivă. În a doua jumătate a lui iulie Hitler a hotărât, din motive economice, să plonjeze în Ucraina. Marşul spre Moscova a fost amânat cu două luni. A început, de fapt, abia la 2 octombrie. În aceeaşi zi generalul Guderian, cel mai bun comandant de tancuri al lui Hitler, a zărit primii fulgi de zăpadă. Ploile grele au început patru zile mai târziu. Marile îngheţuri au venit şi ele devreme, în a doua săptămână din noiembrie. Ofensiva a fost încetinită. Tancurile germane au ajuns la 32 de kilometri de centrul Moscovei în nord şi la 48 de kilometri la vest. Dar temperatura a scăzut tot mai mult, mai întâi la minus douăzeci, apoi la minus şaizeci de grade. Raportul făcut de generalul de intendenţă Wagner la 27 noiembrie a fost rezumat de generalul Halder într-o singură propoziţie: „Am ajuns la capătul puterilor noastre umane şi materiale."[1219] Apoi, la 6 decembrie, fără nicio avertizare şi cu o forţă considerabilă, ruşii au contraatacat.

În acest stadiu a fost clar că Barbarossa era un eşec. Era nevoie de o strategie complet nouă. Reacţia lui Hitler a fost să-l concedieze pe Brauchitsch şi să preia el însuşi comanda operaţiunilor. A emis imediat ordine care interziceau retragerile tactice. Aceasta a devenit repede o politică instituită, inhibând orice flexibilitate în manevre. Bătăliile defensive în care s-a angajat atunci *Wehrmacht-ul,* în perioada cea mai proastă a iernii, l-au costat peste un milion de victime, 31,4% din forţa armatei estice. Nu şi-a recăpătat niciodată elanul. Era *Blitzkrieg*-ului se sfârşise, la doi ani după ce începuse. Ofensiva a fost reluată în primăvară. La 21 august germanii au atins culmile Caucazului, deşi n-au reuşit niciodată să ajungă la terenurile petrolifere dinspre sud. Două zile mai târziu au pătruns în Stalingrad pe Volga. Dar până atunci capacitatea

ofensivă a Germaniei, în sensul cel mai larg, se epuizase. Viitorul consta în întregime într-un amar război de apărare.

Trecerea de la atac la apărare a fost marcată de intervenţia crescândă a lui Hitler în detaliile campaniei. El dădea acum în mod regulat ordine directe corpurilor de armată, statelor majore ale anumitor sectoare, chiar şi comandanţilor de divizie sau de regiment. Au avut loc scandaluri violente cu ofiţerii superiori, dintre care mulţi au fost destituiţi; unul a fost împuşcat. În iarna lui 1941, scria Goebbels, Hitler „a îmbătrânit foarte tare". „Subestimarea potenţialului inamicului", nota generalul Halder, „defectul său dintotdeauna, ia acum treptat forme groteşti".[1220] A concediat comandantul unuia dintre corpurile de armată, preluând el însuşi controlul amănunţit. A refuzat să vorbească cu Jodl. În cele din urmă s-a certat cu toţi comandanţii săi supremi, cu toţi şefii de stat major, cu unsprezece din cei optsprezece mareşali, cu douăzeci şi unu din cei patruzeci de generali de armată şi cu aproape toţi comandanţii din toate cele trei sectoare ale frontului rusesc.[1221]

Incompetenţa personală a lui Hitler în conducerea campaniei n-a fost însă singurul, sau măcar principalul motiv al eşecului său în Rusia. Cauza era mai adâncă, în însăşi conceperea războiului, în înseşi rădăcinile întregului scop politic al lui Hitler. În atacarea Rusiei, el încerca să facă două lucruri complet diferite în acelaşi timp, să obţină o victorie militară şi să pună în mişcare o imensă activitate de inginerie socială. Cele două scopuri erau reciproc incompatibile. Desigur, nu este neobişnuit ca o campanie militară să aibă şi un scop politic, să fie un „război de eliberare". Asta ar fi avut sens în 1941. Stalin guverna numai prin teroare. Regimul său era universal nepopular în ţară, şi era urât şi temut în întreaga Europă. Erau mulţi în Germania, şi încă şi mai mulţi în afara Germaniei, care voiau să vadă un război împotriva bolşevismului ca o cruciadă purtată în numele a zeci de popoare europene oprimate, de la Oceanul îngheţat la Marea Neagră, care erau prădate şi exploatate de ruşi pe jumătate asiatici. La Barbarossa au luat parte peste douăsprezece divizii din România, două din Finlanda, trei din Ungaria, trei din Slovacia; la care s-au adăugat mai târziu trei divizii italiene şi una spaniolă.[1222] Mulţi dintre aceşti soldaţi erau voluntari. În plus, erau şi mulţi ruşi, din ţară şi din străinătate, care vedeau în atacul lui Hitler o

ocazie de a-şi dobândi propria liberate şi de a distruge regimul care adusese peste douăzeci de ani de mizerie şi costase peste 15 milioane de vieţi.

Hitler s-ar fi putut aşeza în fruntea unei astfel de cruciade. Dar asta ar fi însemnat să se trădeze pe sine. Nu de eliberare se ocupa el. Ca şi Stalin, el se ocupa de sclavie. Accidentul rasei făcuse din ei opozanţi şi stârnise regimurile lor unul împotriva celuilalt. Dar în aspectele esenţiale ei erau ideologi de aceeaşi spiţă, urmărind utopii bazate pe o împărţire fundamentală a omenirii în elite şi iloţi. Scopurile lui Hitler în Rusia nu erau în niciun caz idealiste. Erau în mod îngust şi nemilos acaparatoare. A încercat să le explice la 30 martie 1941, într-o întrunire a 250 de ofiţeri superiori germani din toate cele trei servicii.[1223] Războiul împotriva Franţei, a spus el, fusese un război „convenţional". La fel era întregul război împotriva Vestului. Avea un caracter militar. Se aplicau regulile războiului. Dar în Est lucrurile aveau să fie complet diferite. Împotriva Rusiei Germania avea să ducă un război total. „Avem de-a face cu un război de anihilare." Scopul campaniei avea să fie exterminarea, expansiunea şi aşezarea pe baze coloniale. Generalii nu par să fi sesizat enormitatea a ceea ce propunea Hitler.[1224] Acest lucru nu-l surprindea. Era pregătit pentru el. Iată de ce începuse o vastă expansiune a SS-ului, care avea să îndeplinească acum adevăratul scop pentru care îl crease. A format corpuri de „specialişti", câte 3 000, care au fost denumite *Einsatzgruppen,* şi care mergeau pe urmele unităţilor armatei regulate, ca să înceapă cel mai îndrăzneţ exerciţiu de inginerie socială conceput vreodată.

Astfel, săraca, chinuita, prost guvernata Europă de Est, care suporta deja de o generaţie întreagă apăsarea aventurismului ideologic al lui Lenin şi versiunea brutal amplificată în aspectele ei cele mai rele a lui Stalin, avea să fie teatrul încă unui experiment totalitarist.

Obiectivul militar al Barbarossei era incidental. Adevăratul scop erau exterminarea bolşevismului şi a „focarului său evreiesc", achiziţionarea de teritoriu pentru organizarea colonială, înrobirea maselor slave în patru „Comisariate ale Reichului" (numite Baltic, Ucrainean, „Moscovit" şi Caucazian) şi crearea unui sistem economic autarhic ce ar fi oferit garanţii împotriva oricărei blocade pe care ar putea-o impune puterile

anglo-saxone.[1225]

Scopul ultim al lui Hitler era să creeze un *Volk* german de 250 milioane de oameni. El spunea că îşi propunea să populeze marile câmpii de la vest de Urali cu 100 de milioane de germani. În 1941 preconiza că în următorul deceniu aveau să se mute în est primele 20 de milioane. Deşi vedea clar procesul de colonizare, era destul de vag de unde aveau să vină colonişti. Cei eligibili şi dornici să se stabilească acolo, acei *Volksdeutschen* din sud-estul Europei, numărau doar cinci milioane, poate opt, cel mult. Colegul său Alfred Rosenberg se gândea să „recruteze" scandinavi, olandezi şi englezi, oarecum apropiaţi rasial de germani, după câştigarea războiului. Unele aspecte ale acestui uriaş transfer de populaţie, care urma să fie cel mai spectaculos şi mai decisiv din istorie, erau hotărâte până în cele mai mici amănunte. Urma să existe poligamie şi o alegere liberă a femeilor pentru militarii cu decoraţii. Crimeea, după ce avea să fie „curăţată" de slavi şi evrei, avea să fie transformată într-o uriaşă staţiune germană sub fostul ei nume grecesc Taurida, populată printr-un transfer masiv de ţărani din Tirolul de Sud.[1226] Era planificată o nouă civilizaţie *Volk* pe suprafeţe întinse din Ucraina şi din Rusia sud-europeană. După cum o descria Hitler:

> Zona trebuie să-şi piardă caracterul de stepă asiatică. Trebuie să fie europenizată! „Ţăranul Reichului" va locui în aşezări extraordinar de frumoase. Agenţiile şi autorităţile germane vor avea clădiri frumoase, guvernatorii – palate. În jurul fiecărui oraş va fi amplasat, pe o rază de 30 sau 40 de kilometri, un cordon de sate încântătoare. [...] Iată de ce construim acum marile artere de trafic în marginea sudică a Crimeei, până la munţii Caucaz. În jurul acestor linii de trafic, vor fi aşezate oraşele germane, ca nişte perle într-un şirag, iar în jurul oraşelor se vor afla aşezări germane. Căci nu vom deschide un *Lebensraum* [spaţiu vital] pentru noi intrând în vechile bordeie ruseşti uitate de Dumnezeu! Aşezările germane trebuie să fie la un nivel mult mai înalt![1227]

Pe măsură ce viziunea lui Hitler se extindea, în tumultuoasele zile ale lui 1941, ea ajungea să cuprindă întreaga Europă. Belgia, Olanda,

Luxemburg, întreaga Franţă la nord de Somme aveau să fie încorporate într-o Germanie Mare, numele oraşelor fiind schimbate – Nancy avea să devină Nanzig, Besançon – Bisanz. Trondheim avea să devină un oraş german important şi o bază maritimă cu 250000 de locuitori. Alpii aveau să fie graniţa între „Imperiul German de Nord" cu o nouă capitală, „Germania", şi „Imperiul German de Sud". Papa avea să fie spânzurat în toată splendoarea sa pontificală în Piaţa San Marco. Catedrala de la Strasbourg avea să fie transformată într-un uriaş „Monument al Soldatului Necunoscut". Vor fi inventate noi recolte, precum secara perenă. El avea să interzică fumatul, să decreteze vegetarianismul obligatoriu, să „reînvie arta cimbrică a tricotatului", să numească un „Comisar Special pentru îngrijirea Câinilor" şi un „Secretar Adjunct pentru Apărarea împotriva Ţânţarilor şi a Insectelor"[1228].

Majoritatea acestor propuneri „constructive" aveau de aşteptat. Dar din 22 iunie 1941 încolo, activitatea preliminară pentru distrugere putea începe. „Soluţia finală" pentru evrei era legată în mod organic de programul de colonizare a Rusiei. Vom analiza acest lucru în capitolul următor. În termeni militari, ceea ce a fost important în 1941 a fost decizia – concretizată prin ordinele date de Heydrich în mai şi confirmată printr-un „decret al Führerului" scutindu-i de pedeapsă pe militarii care le îndeplineau – de a cataloga oficialii comunişti împreună cu evreii, ţiganii şi „inferiorii asiatici" drept ţinte ale exterminării imediate. „Ordinul Comisarului" din 6 iunie 1941 insista că de funcţionarii sovietici „se va scăpa în principiu prin împuşcare imediată". „Îndrumările" emise chiar înainte de Barbarossa cereau „măsuri nemiloase şi energice împotriva agitatorilor bolşevici, a gherilelor, a sabotorilor, a evreilor şi eliminarea totală a oricărei rezistenţe active ori pasive"[1229]. Practic, *Einsatzgruppen* au adunat toţi oamenii educaţi şi liderii sociali din zonele ocupate de germani şi au început să-i împuşte în număr mare. În 1941 au fost împuşcaţi aproximativ 500 000 de evrei ruşi europeni şi probabil tot atâţia ruşi. Otto Ohlendorf, unul dintre comandanţii de *Gruppen,* a recunoscut la Nürnberg că numai unitatea lui a ucis 90 000 de bărbaţi, femei şi copii în 1941. În iulie, poporal rus ca întreg începuse să înţeleagă faptul terifiant că se confrunta cu ceea ce părea a fi un război de exterminare.

Rezultatul a fost salvarea lui Stalin şi a regimului său. Când s-a hotărât Stalin în sfârşit să vorbească poporului rus, la 3 iulie, era clar că putea transforma lupta în Marele Război de Apărare a Patriei. El l-a comparat pe Hitler cu Napoleon. A cerut un război de gherilă şi o vastă politică de „pârjolire a pământului". Acest apel a avut unele ecouri. Pentru prima dată din 1918, a fost permisă practicarea religiei. Acesta a fost poate cel mai important factor în redescoperirea identităţii naţionale. Unora dintre prizonierii din lagărele de concentrare li s-a îngăduit să formeze „batalioane disciplinare" de linia întâi. În *Doctor Jivago,* Boris Pasternak a făcut mai târziu o descriere tulburătoare a felului în care prizonierii întâmpinau războiul.[1230] Stalin şi-a permis chiar o uşoară „democraţie" participativă, la 6 noiembrie părăsindu-şi biroul boltit de la Kremlin, unde stătea cu masca mortuară a lui Lenin lângă cot, şi adresându-se Sovietului la adăpostul metroului moscovit. În mod tipic, a spus o minciună, cum că Rusia avea „de nu ştiu câte ori mai puţine tancuri decât germanii": de fapt Armata Roşie începuse cu 13 000.[1231] În ziua următoare el a vorbit în Piaţa Roşie, invocând sfinţii şi războinicii Rusiei ţariste: „Imaginile bărbăteşti ale marilor noştri strămoşi – Alexandr Nevski, Dmitri Donskoi, Kuzma Minin, Dmitri Pojarski, Alexandr Suvorov şi Mihail Kutuzov – să vă inspire în acest război"![1232]

Cu toate acestea, regimul a fost aproape de distrugere în noiembrie 1941. Majoritatea departamentelor guvernamentale au fost evacuate la Kuibîşev pe Volga. A avut loc o ardere generală a arhivelor care nu puteau fi transportate. Odată răspândite veştile, au avut loc revolte. Mulţimea a dat buzna în magazinele alimentare. Activiştii de partid îşi rupeau carnetele şi se pregăteau să se ascundă. Numai faptul că Stalin a rămas la Moscova a prevenit dizolvarea.[1233]

Stalin a rămas din exact acelaşi motiv pentru care Hitler a concentrat toată puterea în propriile sale mâini: nu avea încredere în generali şi voia să păstreze controlul personal al terorii. Era singurul fel în care ştia să conducă. Deşi a jucat cartea patriotismului până la capăt, el nu a slăbit niciodată apăsarea grea a fricii pe care o impunea asupra tuturor. Armata era ţinută la un loc atât de legături ale spaimei, cât şi ale loialităţii. Mâna sa dreaptă era fostul lui secretar, generalul-colonel L.J. Mehlis, acum şef al Directoratului Politic al Armatei, care dusese la bun sfârşit mii de

execuţii în timpul epurărilor. Stalin îl trimisese în Finlanda în timpul dezgheţului de acolo din iarna lui 1939–1940, unde îi destituise, arestase şi împuşcase pe comandanţii slabi. Conform legii militare leniniste era un delict să fii luat prizonier. Mehlis aranjase o scenă hidoasă în martie 1940, când mii de prizonieri de război care se întorceau au fost întâmpinaţi la Leningrad cu o pancartă pe care scria „Patria îşi salută eroii" şi au fost conduşi direct în triajul de cale ferată, unde au fost urcaţi în vagoane de vite şi trimişi în lagăre.[1234] Aflaţi sub ordinele personale ale lui Stalin, Mehlis şi comisarul său adjunct pentru Armată E.A. Şceadenko au continuat să aresteze, să închidă şi să împuşte ofiţeri pe alese pe tot parcursul anilor 1940 şi 1941. Comandantul Corpului de Armată din Vest, D.G. Pavlov, a fost ucis pentru „trădare". A mai fost un mare val de împuşcări în octombrie 1941 şi apoi în iulie 1942, ultimul pentru a preveni o lovitură de stat.[1235] De „peştii mai mărunţi" s-a ocupat o nouă şi cumplită Forţă de Securitate a Frontului, Smerş, care coopera cu batalioanele de blocare ale poliţiei din spatele frontului pentru a împiedica orice retragere. Rudele celor despre care se ştia că fuseseră luaţi prizonieri erau pasibile de condamnări la închisoare pe termen lung.[1236] Cu perspectiva morţii înconjurându-l din toate părţile, soldatul rus de rând nu avea de ales decât să lupte până la capăt.

Oricine a cărui loialitate era câtuşi de puţin suspectă, fie şi în teorie, era tratat ca un animal. Prizonierii politici din zonele deschise avansării germane erau masacraţi.[1237] Stalin s-a angajat într-o inginerie socială defensivă pe o scară doar cu ceva mai puţin ambiţioasă decât planurile sălbatice ale lui Hitler. Germanii din Republica Autonomă Germană a Volgăi, în număr de 1 650 000, au fost trimişi în Siberia. Ei au fost urmaţi de alte întregi naţiuni: cecenii, inguşii, karacii, balkarii din Caucazul de Nord, calmâcii din nord-vestul Mării Caspice, tătarii din Crimeea, meşketii de la graniţa sovieto-turcă. Unele dintre aceste crime de tip genocid au avut loc mult după ce pericolul reprezentat de germani trecuse. Cecenii au fost mutaţi abia la 23 februarie 1944, transportaţi în camioane americane furnizate pe baza Legii împrumutului şi Concesiunii.[1238]

Cruzimea lui Stalin, combinată cu nebunia lui Hitler, a asigurat supravieţuirea Uniunii Sovietice. Ca generalissimi, cei doi erau ciudat de

asemănători, în indiferenţa lor totală faţă de pierderi, oricât de catastrofale, în refuzul lor de a vizita fronturile (în ambele cazuri din motive de securitate) şi în conducerea campaniilor personal. Stalin, ca şi Hitler, uneori lansa el însuşi regimente. La 30 noiembrie 1941 Stalin a primit un raport conform căruia oraşul Dedovo-Dedovsk, aflat la treizeci şi doi de kilometri vest de Moscova, căzuse. Le-a ordonat lui Jukov şi altor doi comandanţi de armate, Rokossovski şi Govorov, să adune o companie de puşcaşi şi două tancuri şi să-l recucerească personal.[1239] Stalin adăuga însă o dimensiune de mister de care până şi suspiciosul Hitler era incapabil. Din momentul în care şi-a recăpătat cumpătul, la începutul lui iulie 1941, Stalin a început încet să acumuleze rezerve militare personale secrete: *Stavka,* pe care o comandă personal şi a cărei existenţă însăşi era ascunsă comandanţilor de armată, oricât de importanţi.[1240] Sistemul leninist de control politic al armatei, cu dublele sale lanţuri de comandă, făcea posibil acest lucru. Prin urmare, în orice moment al războiului, Stalin avea propria sa armată privată, pe care o conducea personal, fie pentru a lansa atacuri neaşteptate, şi a păstra astfel controlul asupra bătăliei, fie pentru a-i ţine în şah pe propriii generali, cum făcea Hitler cu SS-ul. El îşi amintea dictonul lui Lenin: „Ariergarda instabilă a lui Denikin, Kolceak, Vranghel şi a agenţilor imperialişti le-a determinat înfrângerea." Stalin şi-a „stabilizat" ariergarda cu *Stavka* lui, cu trupe din partid şi din NKVD şi cu o organizaţie numită *Ţentralnîi Ştab* care controla gherilele, pe care o comandă personal.[1241]

În această luptă personală pentru supravieţuire, Stalin a fost în mare măsură ajutat în fiecare etapă de democraţiile occidentale. Se poate spune că, dacă politica lui Hitler a salvat regimul, Churchill şi Roosevelt l-au salvat pe Stalin personal. Când Hitler a atacat, au existat câteva unităţi lucide care au susţinut că ajutorul dat de occidentali Rusiei trebuia să se bazeze pe un simplu interes material, extrem de selectiv şi fără vreo angajare morală ori politică. El trebuia, după cum consemna George Kennan pentru Departamentul de Stat, „să excludă orice ne-ar putea identifica politic sau ideologic cu efortul de război rusesc". Rusia trebuia tratată mai degrabă ca un „tovarăş de drum" decât ca un „asociat politic".[1242] Aşa era rezonabil. Pe plan moral Stalin nu era cu nimic mai bun decât Hitler; în unele privinţe era chiar mai rău. Era şi un sfat practic,

pentru că forma un cadru în care se puteau încheia înţelegeri şi nu permitea presupunerea că Rusia va fi consultată cu privire la harta lumii postbelice.

Marea Britanie nu avea niciun fel de obligaţii faţă de Rusia. Până în momentul invaziei germane, regimul sovietic făcuse tot ce putuse să-l ajute pe Hitler în efortul său de război, respectându-şi cu scrupulozitate contractele de livrări de materii prime. Chiar şi la începutul lui iunie 1941 RAF încă mai contempla ideea bombardării terenurilor petroliere de la Baku, care aprovizionau *Wehrmacht-ul.*[1243] Dar în acest moment Churchill era aproape disperat din cauza perspectivelor unui război pe termen lung şi a posibilităţii unei pătrunderi reuşite a germanilor în Orientul Mijlociu. Când Hitler s-a îndreptat în loc de asta spre Rusia, uşurarea lui a fost atât de mare încât a reacţionat iraţional. Iată ocazia de a combina forţa industrială anglo-saxonă cu forţa umană rusă, pentru a înjunghia mortal armata germană! A fost exact acelaşi impuls care crease schema Gallipoli în Marele Război, al cărei succes, mai credea el încă, ar fi schimbat întregul curs al istoriei lumii. În seara invaziei germane Churchill, fără a-şi consulta Cabinetul de Război, a angajat Marea Britanie într-un parteneriat complet cu Rusia. Eden a fost şi mai entuziast, sub influenţa secretarului său, Oliver Hervey, un intelectual prosovietic de la Cambridge care vedea în Arhipelagul Gulag un preţ necesar pentru modernizarea Rusiei.[1244] Ca să-şi lanseze noua alianţă, Churchill l-a ales ca emisar pe prietenul său Lordul Beaverbrook. El a înlăturat argumentele specialiştilor de la ambasada britanică; aceştia împărtăşeau opinia lui Kennan şi voiau să se târguiască la sânge „negociind livrarea de provizii contra informaţii" detaliate privind producţia şi resursele ruseşti. Beaverbrook a adoptat politica de a „da asigurări fără umbră de îndoială în privinţa intenţiei britanice şi americane de a satisface nevoile Rusiei atât cât le va sta în putinţă, indiferent dacă ruşii dădeau ceva în schimb sau nu. Avea să fie o adevărată petrecere în jurul pomului de Crăciun."[1245]

Ajutoarele au fost date necondiţionat, trecute direct autocraţiei personale a lui Stalin. Nu i s-au pus vreodată întrebări despre ce a făcut cu ele. Poporul sovietic nu a fost niciodată informat oficial despre existenţa lor. Astfel, Marea Britanie şi America au furnizat mijloacele prin

care Stalin şi-a consolidat puterea personală, iar el le-a plătit în moneda ieftină a vieţilor soldaţilor săi. Churchill şi Roosevelt erau mulţumiţi de acest aranjament. Printre talentele lui Stalin se afla o capacitate infinită de a poza în moderat. L-a servit foarte mult în perioada 1921–1929, când şi-a croit drum pas cu pas spre postura de eminenţă solitară. El era mereu moderatul pe-atunci, confruntându-se pe rând cu „extremiştii" de ambele orientări. Poza şi acum în moderat. Churchill şi Eden, Roosevelt şi trimisul său Averell Harriman, acceptau cu toţii ideea că Stalin era un om de stat de centru care, cu o dificultate considerabilă, îşi ţinea în frâu adepţii violenţi şi fanatici. Stalin hrănea această iluzie aruncând câte un indiciu mascat. (Destul de ciudat, şi Hitler, care folosise aceleaşi tactici în trecut, fusese crezut, la fel şi Mussolini.)[1246] Astfel, Stalin şi autocraţia sa au fost singurii beneficiari ai ajutorului democratic.

Cât de important a fost ajutorul occidental pentru supravieţuirea sovieticilor nu se va putea determina până când cercetătorii nu vor avea acces la arhivele sovietice. În condiţii atent controlate, Stalin a primit informaţii spectaculos de amănunţite despre pregătirile şi planurile germane privind Frontul de Est prin sistemul de spionaj Enigma/Ultra.[1247] Aceasta a avut importante repercusiuni directe asupra campaniei din 1942 încolo şi a facilitat victoriile spectaculoase din 1943–1944, care se consideră că sunt meritul lui Stalin. De o importanţă mai mare în primul caz au fost însă proviziile militare trimise la Arhanghelsk şi Murmansk în prima toamnă a invaziei, ceea ce a făcut posibilă ofensiva lui Stalin din 6 decembrie şi a echilibrat balanţa în acea primă iarnă disperată. Ele au inclus 200 de avioane de vânătoare moderne, menite iniţial bazei extrem de vulnerabile din Singapore a britanicilor, care practic nu avea niciun avion de vânătoare modern. Virarea acestor avioane (plus tancuri) către Rusia a pecetluit soarta Singaporelui.[1248] Astfel, printr-una din marile ironii ale istoriei, Churchill, ultimul imperialist britanic important, s-ar putea să fi sacrificat un imperiu liberal ca să menţină unul totalitar.

Deschiderea contraofensivei sovietice la 6 decembrie 1941 a marcat punctul în care Hitler a pierdut controlul războiului. El dominase politica internaţională de când intrase în Renania în 1936, ţinând mereu iniţiativa numai în propriile-i mâini. Acum, dintr-odată, era mai degrabă în slujba evenimentelor decât stăpânul lor. Poate recunoscând conştient acest fapt

sumbru – sau poate ca să-l ascundă – a luat cinci zile mai târziu o decizie atât de cutremurător de nebunească încât friza imposibilul.

Unul dintre principalele mistere ale întregii cariere a lui Hitler este faptul că nu a reuşit să-şi coordoneze planurile de război cu japonezii. Erau aliaţi încă de la Pactul Anti-Comintern de la 25 noiembrie 1936. Ca puteri „sărace" cu ţeluri expansioniste, ele aveau multe în comun, inclusiv o capacitate militară pe termen scurt de o extraordinară vehemenţă şi slăbiciuni logistice pe termen lung aproape inseparabile (niciuna nu avea petrol sau acces la acesta). Ca oricare dintre ele să reuşească, trebuia să acţioneze împreună. Cu toate acestea, nu au făcut-o. Hitler a prevenit Japonia doar cu două zile înainte despre pactul său cu Stalin din august 1939, deşi răsturna cu totul angajamentele Anti-Comintern.[1249] Când a decis să-şi schimbe politica în 1941, i-a făcut pe japonezi să pară şi mai ridicoli. Ştia că elita conducătoare japoneză era împărţită între o strategie „nordică" de atacare a Rusiei şi o strategie „sudică" împotriva vechilor imperii. Japonia a semnat Pactul Axei la 27 septembrie 1940. Dacă Hitler intra mai întâi în Orientul Mijlociu împotriva Marii Britanii în 1941, atunci o strategie japoneză „sudică" era în avantajul său. Dacă, aşa cum a hotărât în cele din urmă, pornea mai întâi împotriva Rusiei, atunci interesul său era să convingă Japonia să opteze pentru un atac nordic. La începutul lui aprilie 1941 ministrul de Externe japonez, Matsuoka Yosuke, care era ferm pro-Axă, se afla la Berlin. Hitler nu i-a spus nimic despre planul său de a ataca Rusia. Matsuoka s-a dus de la Berlin la Moscova şi la 13 aprilie a semnat un pact de neutralitate cu Stalin, făcând astfel loc unei strategii „sudice". Când opt săptămâni mai târziu Hitler a invadat Rusia, Matsuoka a mărturisit naiv colegilor săi: „Am încheiat un pact de neutralitate pentru că am crezut că Germania şi Rusia nu vor intra în război una cu alta. Dacă aş fi ştiut că vor intra în război [...] n-aş fi încheiat pactul de neutralitate."[1250] De atunci înainte Japonia a mers pe calea unei strategii „sudice", iar în octombrie spionul lui Stalin, Sorge, i-a spus acestuia că putea să-şi mute în siguranţă câteva din cele douăzeci de divizii din Est pe frontul de Vest, unde au ajuns la timp pentru contraofensiva din decembrie.

În ciuda acestui fapt, Hitler a făcut loc atacului japonez asupra Americii permiţându-i lui Ribbentrop, la 21 noiembrie, să dea Japoniei

asigurări că Germania i se va alătura în războiul cu SUA chiar dacă Pactul Axei nu îi cerea acest lucru.[1251] Din punctul de vedere al lui Hitler, atacul-surpriză al japonezilor asupra Marii Britanii şi Americii, pe 8 decembrie la ora 2 a.m., nu ar fi putut fi mai prost planificat, căci a venit la numai două zile după vestea sinistră a ofensivei staliniste. Totuşi, pe 11 decembrie Hitler a declarat război Americii. Ribbentrop l-a convocat pe însărcinatul cu afaceri american, Leland Morris, l-a ţinut în picioare, i-a rostit un discurs furibund şi în cele din urmă i-a strigat: *„Ihr Präsident hat diesen Krieg gewollt; jetzt hat er ihn!"* (Preşedintele vostru a vrut acest război; acum îl are), apoi a ieşit tropăind.[1252]

De fapt este cât se poate de improbabil că Roosevelt ar fi putut convinge Congresul să facă război cu Germania dacă Hitler n-ar fi luat iniţiativa, şi încă şi mai puţin să acorde prioritate înfrângerii naziştilor. La 22 iunie 1941 Hitler a făcut un pariu uriaş care nu i-a ieşit, şi de atunci înainte cel mai bun rezultat al războiului la care putea spera era o remiză. Dar la 11 decembrie 1941 a luat o decizie care i-a pecetluit înfrângerea. Singurul avantaj pe termen scurt pe care l-a câştigat a fost şansa de a-şi lansa ofensiva submarină în Atlantic înainte ca America să fie organizată pentru a o întâmpina. El i-a spus lui Ribbentrop: „Principalul motiv [pentru război] este că SUA deja trage în navele noastre."[1253] Dar faptul că Hitler nu crease flota de 100 de submarine oceanice pe care o ceruseră amiralii săi în 1939 a slăbit această lovitură preemtivă; doar şaizeci erau disponibile în decembrie 1941, restul au fost gata abia la sfârşitul lui 1942, până atunci contramăsurile Aliaţilor făcând imposibilă o victorie a germanilor în Atlantic. În toate celelalte aspecte, pe termen scurt şi încă şi mai mult pe termen lung, războiul cu America a fost spre dezavantajul covârşitor al Germaniei. Gestul lui Hitler n-a fost altceva decât o bravadă. El a spus Reichstagului: „Întotdeauna noi vom lovi primii. Vom negocia întotdeauna prima lovitură." Era o încercare de a-i convinge pe germani, lumea, poate chiar pe el însuşi că el, cel mai mare om de stat din Europa, mai era încă în poziţia de a dicta evenimentele mondiale. A obţinut contrariul, semnalând sfârşitul hegemoniei europene şi introducând epoca superputerilor extraeuropene.

Intrarea Japoniei în conflict a fost la fel de lipsită de perspectivă. Dar fundalul ei era mai complicat. Conţinea elemente a ceea ce am putea

numi isterie raţională. După cum spunea ambasadorul american Joseph Grew, „o psihologie naţională a disperării se transformă în hotărârea de a risca totul”[1254]. Japonezii erau stânjenitor de conştienţi de raza scurtă a forţei lor în război, ilustrată de războiul ruso-japonez din 1904–1905, care a început cu strălucite victorii japoneze dar s-a transformat într-un război de uzură din care Japonia a fost, de fapt, salvată de intervenţia Marilor Puteri. Războiul cu China, început în 1937, se dovedise o iluzie similară. Până în 1940 Japonia ocupase toate marile oraşe ale Chinei, acaparase sectorul modern al economiei acesteia şi îi controla principalele căi ferate, drumuri şi comunicaţii fluviale: deşi războiul se terminase fără un învingător, China era de necucerit, toate problemele economice ale Japoniei rămâneau – şi fuseseră, de fapt, agravate de efortul luptei cu China. Nu Japonia înghiţise China, cum preziseseră capetele înfierbântate ale armatei, ci China, în imensa, mocirloasa-i neajutorare, înghiţise Japonia. Aproape neapăratele imperii francez, britanic şi olandez din sud-estul Asiei şi Indii, Filipinele americane, vastitatea Pacificului ofereau tentaţii şi pericole similare. Acest lucru nu a scăpat nici măcar inteligenţei limitate a lui *Tennō* Hirohito. Când, la 5 septembrie 1941, cei doi şefi de stat major, generalul Sugiyama şi amiralul Nagano, i-au spus că strategia „sudică” putea fi realizată într-un război de nouăzeci de zile de cuceriri fulgerătoare, el a răspuns că Sugiyama spusese acelaşi lucru şi despre războiul cu China, acum vechi de trei ani şi neterminat. Sugiyama: „China e un continent. «Sudul» constă mai mult în insule.” *Tennō:* „Dacă interiorul Chinei e uriaş, nu e Oceanul Pacific şi mai mare? Cum poate fi sigur că războiul se va sfârşi în trei luni?”[1255]

Această întrebare nu a primit răspuns. După cum zicea amiralul Nagano: „Dacă mi se spune să lupt indiferent de consecinţe, mă voi dezlănţui considerabil şase luni sau un an. Dar nu am absolut nicio încredere în al doilea şi al treilea an.”[1256] Cel mai capabil dintre comandanţii maritimi, amiralul Yamamoto, spunea că Japonia nu putea spera să câştige un război împotriva Marii Britanii şi Americii, oricât de spectaculoase ar fi victoriile ei iniţiale. Colonelul Iwakuro, un expert în logistică, spunea la una dintre „conferinţele de legătură”, unde se întâlneau principalii şefi ai armatei şi guvernului, că diferenţele între producţia americană şi japoneză erau după cum urmează: oţel douăzeci

la unu, petrol o sută la unu, cărbune zece la unu, avioane cinci la unu, nave două la una, forţă de muncă cinci la una, în general zece la unu. Cu toate acestea, să exprimi astfel de opinii, chiar şi în cadrul privilegiat secret al conferinţei de legătură, însemna să rişti asasinarea sau destituirea. Era contrar relativului cod al „onoarei", acum impulsul dominant în viaţa publică japoneză. După ce Yamamoto şi-a exprimat părerea, a trebuit să i se dea o comandă pe mare pentru a fi scos din raza asasinilor. Colonelul a fost imediat trimis în Cambodgia. Ambasadorul Grew raporta (22 octombrie 1940) că împăratului i s-a spus clar că va fi asasinat dacă se va opune politicii de război.[1257]

Rezultatul a fost precipitarea la putere a celor nechibzuiţi, ba chiar instabili emoţional, precum Matsuoka. Acest om fusese şeful căilor ferate manciuriene, figură proeminentă în reţeaua economico-militară care a provocat războiul cu China şi a profitat de pe urma lui. El întruchipa de fapt ceea ce avea să devină mai târziu conceptul în mare măsură mitic al „complexului militar-industrial". El a fost cel care a dat „strategiei sudice" un soi de raţionalitate politică şi economică, inventând sintagma „Marea Sferă de Co-Prosperitate Est-Asiatică".[1258] El rezuma schizofrenia Japoniei, incompatibilitatea absolută dintre nou şi vechi, dintre Est şi Vest, combinând catolicismul şi şintoismul, tehnicile economice sofisticate cu barbarismul pur. I-a displăcut profund când, după semnarea acordului cu Rusia, Stalin (tipic pentru el) a valsat cu el prin încăpere spunând „Suntem toţi asiatici aici – toţi asiatici!" Hitler i-a spus lui Mussolini, plin de suspiciuni, că Matsuoka, deşi creştin, „aducea jertfe zeilor păgâni" şi îmbina „ipocrizia unui misionar american cu iscusinţa unui japonez asiatic". Roosevelt, care, datorită „Operaţiunii Magic" care a spart codurile japoneze, a citit unele dintre mesajele lui Matsuoka, le considera „produsele unei minţi profund tulburate". Această părere era împărtăşită şi de colegii lui Matsuoka. După o conferinţă de legătură ministrul Marinei a întrebat: „Ministrul de Externe e nebun, nu-i aşa?"[1259]

În atmosfera de anarhie eroică ce guverna în Japonia însă, nebunia trecea aproape neobservată. Odată angajată în campania chineză, Japonia devenise izolată moral de restul lumii. Distrugerea Franţei de către Hitler a înclinat balanţa în favoarea ispitei. După cum spunea ambasadorul britanic, Sir Robert Craigie, „cum ar putea Japonia să se aştepte ca Hitler

să împartă prada cu ea dacă nu a luat parte activă la jaf?"[1260] Acestea au fost premisele Pactului Tripartit cu Germania şi Italia semnat de Matsuoka în septembrie 1940. Felul în care era hotărâtă politica japoneză inhiba orice discuţii rezonabile. Democraţia fusese ucisă în 1938. Partidele au fost abolite în 1940, fiind înlocuite de Asociaţia de Asistenţă în Guvernarea Imperială.[1261] Cabinetul a încetat să funcţioneze în chestiuni importante. Deciziile ar fi trebuit să se ia în conferinţele de legătură, la care participau *Tennō,* premierul şi ministrul de Externe, cei doi miniştri militari (uneori şi şefii de stat major) şi doi miniştri de curte. Dar serviciile militare nu aveau încredere în politicieni – fiecare îşi avea propria reţea diplomatică prin ataşaţi militari – şi niciunul în altul.

Tojo, ministrul de Război din 1940, şi-a ascuns planurile de marină, pe care o considera laşă şi nedemnă de încredere. A căutat să se strecoare şi să se informeze prin birouri duble. Astfel a devenit ministru de Interne, ministru de Externe în iulie 1941 (când Matsuoka a fost înlăturat în urma invaziei naziste în Rusia) şi în sfârşit prim-ministru la 18 octombrie. Chiar şi aşa, el nu a ştiut nimic de planul marinei cu privire la Pearl Harbor decât cu numai opt zile înainte de a fi pus în practică. Era, de fapt, imposibil pentru oricine să exercite un control central efectiv fără a adopta o postură arogantă care invita la asasinarea imediată. Este semnificativ faptul că Tojo, susţinător fervent al „strategiei sudice" – i se spunea „Briciul" –, a devenit mult mai puţin agresiv după ce şi-a luat în primire funcţia de prim-ministru şi a denunţat planul Pearl Harbor (când a aflat de el) ca „absolut inadmisibil, fiind în contradicţie cu procedura acceptată [...] aducând prejudicii onoarei şi prestigiului naţional"[1262]. Cu toate acestea războiul, ca şi planul, au mers înainte tot aşa.

Conferinţele de legătură inhibau sinceritatea. Împăratul-Zeu stătea între două făclii perene, pe o estradă în faţa unui ecran auriu, simplii muritori fiind aşezaţi la două mese acoperite cu brocart, aşezate în unghi drept faţă de el.[1263] Trebuia folosit un limbaj arhaic de curte special. *Tennō* îşi putea exprima aprobarea bătând cu sigiliul său de aur. În mod normal el nu vorbea; sau dacă vorbea era împotriva protocolului să i se noteze cuvintele, aşa că dovezile scrise lipsesc. O dată (6 septembrie 1941) a emis un avertisment citind un poem plin de aluzii scris de bunicul său. Nu i se permitea să pună întrebări sau să exprime opinii: acest lucru îl făcea în

locul lui preşedintele Consiliului, pe baza a ceea ce credea că intenţiona *Tennō* să spună.[1264] Adesea adevăratele decizii, dacă se luau vreunele, se luau în negocieri bilaterale făcute în şoaptă, ori pur şi simplu acţiona fiecare după cum credea că e mai bine.

Conferinţa de la 19 septembrie 1940, când a fost aprobată alianţa cu naziştii, a arătat tot ce avea sistemul mai rău. După aceea, Hirohito a numit-o „momentul adevărului" şi a spus că faptul că nu încălcase protocolul şi nu-şi exprimase obiecţiile a fost „o crimă morală". Instabilul Matsuoka a adoptat această opinie chiar înainte de Pearl Harbor, s-a dus la *Tennō* să-şi mărturisească „greşeala cea mai mare", a avertizat asupra „calamităţii" şi a izbucnit în lacrimi.[1265] Toţi considerau sistemul intolerabil şi asta le dădea impulsul de a evada într-o activitate furibundă – totdeauna atrăgătoare pentru nerăbdătorii japonezi. Tojo, în frustrarea lui, a început să meargă călare prin pieţele din Tokyo şi ca răspuns la plângerile pescarilor că nu aveau benzină pentru bărci, el striga: „Munciţi mai mult, munciţi mai mult!" El a spus unui coleg: „Sunt vremuri când trebuie să avem curajul de a face lucruri extraordinare, precum a sări cu ochii închişi din balconul templului Kiyomizu!"[1266]

A sări legat la ochi dintr-un templu este, de fapt, o imagine exactă a deciziei japonezilor de a intra în război. Procesele-verbale ale conferinţelor politice revelează patru lucruri: că toţi conducătorii japonezi credeau că trebuiau să obţină accesul la Asia de Sud-Est şi la materiile ei prime pentru a supravieţui; că Japonia era încolţită de America şi Marea Britanie; că exista o disponibilitate generală de a risca, aşa încât simpla deconsiliere nu funcţiona; şi că exista o disponibilitate la fel de mare de a discuta consecinţele eşecului. Când Germania a eliminat Franţa, japonezii au cerut şi au obţinut aerodromuri în Indochina: asta a provocat primele sancţiuni economice americane. În această etapă numai armata dorea în mod hotărât războiul. În 1941 Indochina era ocupată, iar la 28 iulie America a aplicat sancţiuni totale, inclusiv la petrol. Asta, de fapt, a adus lucrurile într-un punct critic. De atunci înainte, Japonia şi-a redus rezervele de petrol cu 28 000 de tone pe zi şi singura ei perspectivă de a le recupera era să captureze Indiile de Est olandeze. Marina insista că ori se negocia o înţelegere, ori se declara război. După cum spunea Nagano: „Marina consumă patru sute de tone de petrol pe oră. [...] Vrem să se

decidă într-un fel sau altul repede."[1267]

Ar fi putut America „linişti" Japonia cu succes? A vrut s-o facă? Comandanţii militari, generalul Marshall şi amiralul Stark, au vrut, neîndoielnic, fiindcă erau de părere că distrugerea forţei germane trebuie să aibă prioritate şi aveau nevoie de timp ca să întărească apărarea Filipinelor şi a Malayei. Spre deosebire de partea japoneză, unde militarii îi împingeau pe civili la război, ei încercau să exercite constrângeri asupra administraţiei Roosevelt.[1268] Roosevelt însuşi era pasionat prochinez. Am putea spune că a fost un membru fondator al „Lobby-ului Chinez", care îşi manifesta deja zgomotos existenţa în 1940 şi din care făceau parte amicii săi Harry Hopkins şi Henry Morgenthau. El crezuse multă vreme în existenţa unui secret (de fapt mitic) „plan de cucerire" pe o sută de ani pe care japonezii l-ar fi schiţat în 1889.[1269] În contrast cu refuzul său de a acţiona pe scară europeană, Roosevelt avusese întotdeauna intenţii agresive în Asia, propunând Marii Britanii o blocadă totală a Japoniei încă în decembrie 1937. Ostilitatea faţă de Japonia, după cum el ştia, a fost întotdeauna răspândită în America. El considera războiul cu Japonia inevitabil şi, spre deosebire de ofiţerii superiori, vedea anumite avantaje în precipitarea lui. Dintotdeauna prosovietic, belicozitatea sa a crescut drastic odată ce Rusia a intrat în război. Colegul său apropiat, Secretarul de Interne Harold Ickes, îi scria a doua zi după ce Rusia fusese invadată:

> Embargoul petrolului impus Japoniei ar fi cea mai populară mişcare pe care ai putea-o face, în toate zonele ţării. Ar putea rezulta din acest embargo impus Japoniei o situaţie care ar face intrarea în război în mod eficient nu numai posibilă, ci şi uşoară. Iar dacă am fi atraşi astfel în mod indirect în război am evita criticile ca am fi intrat ca aliat al Rusiei comuniste.[1270]

Interceptările „magice" l-au sprijinit pe Roosevelt în politica sa de război pentru că au arătat limpede că, în lungile negocieri care au urmat embargoului petrolului şi au durat până la atacul japonezilor, Japonia a practicat în mod constant înşelăciunea, în timp ce-şi pregătea agresiunea. Dar interceptările nu spuneau totul. Dacă Roosevelt şi Cordell Hull ar fi avut stenogramele conferinţelor de legătură, ar fi sesizat confuzia şi

îndoielile agonizante care se aflau în spatele politicii japoneze. La conferinţa de legătură de la 1 noiembrie, unde s-a luat decizia finală de intrare în război (în timp ce negocierile ar fi continuat), nivelul dezbaterilor strategice nu a fost prea înalt:

> *Ministrul de Finance, Kaya:* Dacă continuăm ca în prezent fără război, şi peste trei ani flota americană vine şi ne atacă, are marina vreo şansă de a câştiga sau nu? *(întrebare pusă de mai multe ori.)*
> *Şeful statului major al Marinei, Nagano:* Nu ştie nimeni.
> *Kaya:* Va veni flota americană să ne atace sau nu?
> *Nagano:* Nu ştiu.
> *Kaya:* Eu nu cred că vine.
> *Nagano:* Am putea să evităm războiul acum, şi să-l pornim peste trei ani. Sau putem să pornim războiul acum şi să ne gândim care va fi situaţia peste trei ani. Cred că ar fi mai uşor să ne angajăm într-un război acum.[1271]

Marina şi armata au arătat clar ce intenţionau să facă în etapele iniţiale ale războiului, care avea să dureze între trei şi şase luni. Planurile de după aceea şi mijloacele de a le pune în practică erau din ce în ce mai vagi. Necesităţile de oţel calculate independent de marină şi de armată, de exemplu, aveau sens pentru fiecare numai dacă ale celeilalte erau reduse până la un punct în care ar fi devenit imposibilă continuarea războiului.[1272] După încheierea operaţiunilor iniţiale, exista intenţia teoretică de a porni împotriva Indiei şi Australiei. Dar nu exista niciun plan pentru invadarea Americii, eliminarea ei din război sau distrugerea capacităţii ei de a-l purta. Pe scurt, nu exista niciun fel de plan strategic pentru câştigarea războiului. În schimb, exista presupunerea optimistă că, într-un anumit stadiu, America (şi Marea Britanie) ar negocia o pace de compromis.

Chiar şi la nivel tactic, exista o gaură uriaşă în planul japonez de război. Marina neglijase aproape complet submarinele, atât în apărare cât şi în atac. „Strategia sudică" a armatei se baza pe răspândirea resurselor sale pentru a ocupa mii de insule întinse pe milioane de kilometri pătraţi de ocean, toate trebuind să fie aprovizionate pe mare. Dispreţul faţă de

submarine însemna că marina nu avea mijloacele de a asigura aceste aprovizionări; sau, invers, de a-i împiedica pe Aliaţi să-şi transporte propriile provizii. Ultima omisiune însemna că, pe termen lung, Japonia nu putea împiedica America să dezvolte o strategie de câştigare a războiului. Având în vedere imensa preponderenţă industrială a Americii, nu exista astfel niciun motiv real pentru care ea ar încerca să urmărească o pace de compromis, oricât de spectaculos ar fi fost succesul iniţial al Japoniei. Privită logic, aşadar, decizia Japoniei de a intra în război nu avea niciun sens. Era un *hara-kiri.*

Mai mult, împrejurările atacului japonez ar fi putut fi menite să provoace intransigenţa americanilor. În toate calculele făcute de ei din 1937 încolo, Roosevelt şi consilierii săi au presupus că furia atacurilor japoneze avea să se îndrepte asupra posesiunilor britanice şi olandeze. Era adevărat, şi Filipinele puteau fi supuse riscului. Dar ideea unui atac la Pearl Harbor nu pare să fi fost vreodată luată în consideraţie. Ambasadorul Grew raportase (27 ianuarie 1941): „Se vorbeşte mult prin oraş despre faptul că japonezii, în cazul unei rupturi cu SUA, au de gând să încerce un atac prin surprindere la Pearl Harbor." Nimeni nu l-a băgat în seamă.[1273] Totuşi ideea plutea în aer din 1921, când corespondentul naval al ziarului *Daily Telegraph,* Hector Bywater, a scris articolul „Sea Power in the Pacific" („Torţa maritimă în Pacific"), extins mai târziu într-un roman, *The Great Pacific War (Marele război în Pacific,* 1925). Marina japoneză tradusese şi inclusese romanul în programa Colegiului său Militar.[1274] Ideea a rămas în amorţire până când Yamamoto a devenit atât de impresionat de progresele în instrucţia cu portavioane încât a decis că era fezabilă. Între timp, fusese dezvoltat conceptul unei serii de debarcări forţate la tropice de către un fanatic ofiţer de stat major, colonelul Masanobu Tsuji, atât de plin de şintoism încât încercase să arunce în aer cu dinamită un prim-ministru şi arsese efectiv până în temelii un bordel plin de ofiţeri din pură indignare morală. Ideile lui pentru invadarea Malayei, a Filipinelor, a Indiilor de Est olandeze şi a altor ţinte necesitau eliminarea flotei americane din Pacific în perioada debarcărilor. Acest plan, la rândul său, oferea un fel de virtute strategică proiectului Pearl Harbor: flota americană avea să fie distrusă ancorată, şi în timp ce era reconstruită, Japonia ar fi pus mâna pe întreg sud-estul Asiei. Planul

Pearl Harbor, care însemna circulaţia neobservată a unei uriaşe forţe de portavioane pe mii de kilometri de ocean, a fost cea mai îndrăzneaţă şi mai complexă schemă de acest fel din istorie, implicând crearea unei reţele de spionaj speciale, a unor noi mijloace de alimentare cu combustibil pe mare, a unor noi torpiloare şi obuze care să străpungă blindatele şi a unor programe de instrucţie de o intensitate şi elaborare nemaiîntâlnite până atunci. Ultima conferinţă de planificare de la Colegiul Naval de lângă Tokyo, la 2 septembrie 1941, a fost prodigioasă în analele marinei, căci a discutat atacuri şi debarcări pe milioane de kilometri pătraţi, implicând întreaga fază ofensivă a războiului pe care Japonia intenţiona să-l lanseze.

Toată această ingeniozitate nu a folosit însă la nimic. Războiul în Orientul Îndepărtat a început pe 7 decembrie la 1.15 a.m. Cu un bombardament maritim al zonei de debarcare malayene, atacul de la Pearl Harbor urmând două ore mai târziu. Asaltul de la Pearl Harbor a fost o surpriză tactică totală. Toate avioanele, minus douăzeci şi nouă, s-au întors la portavioanele lor şi flota s-a îndepărtat în siguranţă. Dar rezultatele, deşi au părut spectaculoase la momentul acela, au fost slabe. Vreo optsprezece nave de război au fost scufundate sau avariate grav, dar cele mai multe în apă puţin adâncă. Au fost scoase şi reparate şi aproape toate au revenit în serviciul activ la timp pentru a lua parte la operaţiunile importante; pierderile de oameni instruiţi au fost relativ mici. Din fericire, transportoarele americane erau plecate pe mare în momentul atacului, iar comandantul militar japonez, amiralul Nagumo, avea prea puţin combustibil ca să le caute şi să le scufunde, aşa că au scăpat complet. Bombardierele lui nu au reuşit să distrugă nici rezervoarele de motorină pentru nave, nici adăposturile pentru submarine, aşa că atât submarinele cât şi transportoarele – acum principalele arme în războiul maritim – au putut să fie reîncărcate şi să opereze imediat.

Toate acestea constituiau un rezultat slab pentru riscul politic de a ataca mişeleşte o naţiune uriaşă, profund moralistă, precum Statele Unite înainte de declararea oficială a războiului. Poate că nu aceasta a fost intenţia japonezilor (încă se mai discută), căci aranjamentele lor au constituit un amestec tipic de uluitoare eficienţă şi inexplicabilă

harababură. Dar acesta a fost efectul. Secretarul de Stat Hull ştia totul despre atacul de la Pearl Harbor şi despre ultimatum în momentul în care cei doi trimişi japonezi i-au înmânat mesajul, la ora 2.20 p.m., şi îşi repetase micul verdict istoric (era judecător în Tennessee): „În toţi cei cincizeci de ani ai mei de serviciu public nu am văzut niciodată un document mai plin de minciuni şi distorsiuni infame la o scară atât de uriaşă, încât nu mi-am imaginat niciodată până azi că vreun guvern de pe planeta asta ar fi capabil să le pronunţe." Apoi, adresându-se diplomaţilor care plecau: „Ticăloşilor şi căcănarilor!"[1275] Astfel America, până atunci rămasă deoparte datorită depărtării la care se afla, diversităţii ei rasiale şi conducerii ei temătoare, a devenit pe loc unită, furioasă şi pornită pe un război total, cu toată forţa ei ofensată. Declaraţia nesăbuită a lui Hitler din săptămâna următoare a atras măsura deplină a acestei forţe asupra propriei sale ţări.

La conferinţa de legătură din 5 noiembrie 1941, şeful statului major al armatei, generalul Sugiyama, spusese despre vasta serie de operaţiuni ofensive pe care Japonia îşi propunea să le întreprindă: „Va dura cincizeci de zile să încheiem operaţiunile din Filipine, o sută de zile în Malaysia şi cincizeci de zile în Indiile de Est olandeze [...] toate operaţiunile se vor încheia în cinci luni de la începerea războiului... am putea să suportăm un război prelungit dacă am putea aduce sub controlul nostru baze militare importante precum Hong Kong, Manila şi Singapore şi zone importante în Indiile de Est olandeze."[1276] Faptul că toate aceste ţinte ambiţioase au fost atinse şi totuşi rezultatul net nu a avut mare legătură cu capacitatea Japoniei de a câştiga războiul sau măcar de a forţa o remiză spune multe despre fragilitatea fundamentală a întregului plan de război japonez. Este semnificativ că, la conferinţă, hărţile Indiei şi Australiei, ţintele ultime, nu au fost nici măcar expuse; şi nu s-a făcut nimic pentru a instrui tehnicieni ca să exploateze în mod eficient terenurile petrolifere din Sumatra.

Singapore a capitulat pe 15 februarie 1942; Indiile de Est olandeze pe 8 martie; Filipinele pe 9 aprilie; Corregidor pe 6 mai; doar cu o săptămână înainte japonezii luaseră Mandalay, în Burma Superioară. Preţul material net al acestor victorii uluitoare a fost de 100 de avioane, câteva distrugătoare şi doar 25 000 de tone din preţioasa flotă japoneză. Dar

succesul fusese însoţit şi de mult noroc. Distrugerea prin lovituri aeriene, la 10 decembrie 1941, a navelor *Prince of Wales* şi *Repulse,* care s-au scufundat în ape adânci cu aproape întregile lor echipaje experimentate, a fost o victorie navală mai mare decât Pearl Harbor, nu în ultimul rând pentru că a demoralizat garnizoana Singapore-Malaysia. Marea fortăreaţă, ale cărei lipsuri erau un monument al economiilor de apărare interbelice, al amânărilor şi veleitarismului, ar fi supravieţuit dacă generalul Percival, comandantul britanic, şi generalul Gordon Bennett, care îi comanda pe australieni, ar fi dat dovadă de mai mult spirit combativ. Generalul Tomoyuki Yamashita, care comanda forţele de atac japoneze, a recunoscut după război că strategia sa a fost „o cacealma, o cacealma care a funcţionat". Era în aceeaşi criză de apă, benzină şi muniţii ca şi Percival, care şi-a explicat prin asta capitularea. Niciunul dintre tunurile japoneze nu mai avea mai mult de o sută de salve. Japonezii credeau că, dacă garnizoana ar mai fi rezistat încă o săptămână, campania lor probabil va fi eşuat. Churchill îi dăduse instrucţiuni precise mareşalului Wavell, comandantul regiunii, să „se lupte pentru întreaga insulă până când fiecare unitate şi fiecare bastion va fi distrus. În cele din urmă oraşul Singapore trebuia transformat într-o citadelă şi apărat până la moarte". Dar Wavell, el însuşi un defetist melancolic, nu i-a transmis destul de ferm aceste hotărâri apaticului Percival.[1277] Capitularea principalelor forţe din Filipine a fost de asemenea un act laş, înfăptuit împotriva instrucţiunilor comandantului suprem. Îngustimea victoriilor japoneze arăta că, până şi în această etapă timpurie, ei presau până la limita resurselor lor fizice.

Ideea unei strategii globale nazisto-japoneze a dispărut la începutul verii. La 18 ianuarie 1942 germanii şi japonezii semnaseră un acord militar conform căruia linia de 70 de grade longitudine le definea sferele respective de operaţiuni. S-a pomenit vag despre întâlnirea în India.[1278] Armatele lui Hitler nu au ajuns însă pe teritoriul asiatic decât abia la sfârşitul lui iulie. La vremea aceea japonezii, blocaţi la porţile Indiei, se deplasaseră la începutul lui iunie în direcţie opusă, operând în Insulele Aleutine în drum spre Alaska – limita cea mai îndepărtată a cuceririlor lor. Ei suferiseră deja două înfrângeri catastrofale. La 7–8 mai o armată de invazie japoneză care se îndrepta spre Port Moresby, în Noua Guinee, a

fost atacată pe rază lungă de transportoarele americane din Marea de Coral şi a fost atât de grav lovită încât a trebuit să se întoarcă acasă – prima răsturnare majoră după cinci luni de triumfuri neîntrerupte. La 3 iunie o altă armată de invazie care se îndrepta spre Insula Midway a fost depăşită şi înfrântă, pierzând patru portavioane şi floarea forţelor aeriene navale japoneze. Faptul că a fost obligata să se întoarcă în apele japoneze a arătat că Japonia pierduse de fapt controlul aerian şi maritim asupra Pacificului.[1279] După şase luni de război, Yamamoto s-a simţit obligat să-şi liniştească personalul: „Mai sunt opt portavioane în flota unită. Nu trebuie să ne pierdem cu firea. În luptă, ca şi în şah, numai un prost îşi permite o mişcare nesăbuită din disperare."[1280] Dar atât întregul război cât şi insistenţa lui Hitler de a lua parte la el au fost mişcări disperate. Cu un an înainte, Hitler părea a controla tabla de şah europeană, aşa cum Japonia o controla pe cea est-asiatică. Odată uniţi în lupta comună de acaparare globală, au revenit rapid la statutul a două puteri de mărime medie, zbătându-se cu disperare împotriva forţei înspăimântătoare a imensităţii economice şi demografice. Dezechilibrul era evident la sfârşitul lui 1941. La 3 ianuarie 1942 Hitler i-a mărturisit ambasadorului japonez, generalul Hiroshi Oshima, că încă nu ştia „cum putea fi înfrântă America"[1281]. Nu era singurul: nici japonezii nu ştiau. În 1945 generalul Jodl a afirmat că, „de la începutul lui 1942 încoace", Hitler a ştiut că „victoria nu mai putea fi obţinută"[1282]. Ceea ce nu sesiza atunci, dar 1942 a arătat dureros de clar, era că uriaşa coaliţie pe care o ridicase împotriva lui şi a celor doi aliaţi ai săi era decisiv superioară, nu numai în oameni şi materiale ci şi în tehnologie. Adevărata semnificaţie a bătăliei din Midway, de exemplu, a constat în aceea că ea a fost câştigată în principal de succesul Aliaţilor în spargerea de coduri. În lansarea războiului, germanii şi japonezii au împins lumea dincolo de răscruce într-o eră nouă care scăpa controlului lor sau al oricui altcuiva, plină de minuni şi de orori de nerostit.

12
Supraputere şi genocid

La începutul lui aprilie 1943 americanii au hotărât să-l omoare pe amiralul Yamamoto, maestrul spiritual al marinei japoneze. Ei simţeau că superioritatea morală covârşitoare a cauzei lor le dădea acest drept. Din întâmplare, Yamamoto nu crezuse niciodată că Japonia ar fi putut câştiga fără intervenţia miraculoasă a lui Dumnezeu. El i-a spus şefului său de stat major chiar înainte de Pearl Harbor: „Singura problemă care rămâne este binecuvântarea cerului. Dacă vom avea binecuvântarea cerului nu există nicio îndoială asupra succesului." Dar toţi conducătorii militari deveniseră ţinte ale asasinilor. Iată de ce Hitler şi Stalin nu-şi părăseau niciodată cartierele generale. Churchill a riscat cel mai mult. După Conferinţa Arcadia de la Washington din decembrie 1941 el s-a întors cu un hidroavion Boeing neescortat, care era să fie doborât, mai întâi de forţele defensive germane de la Brest, apoi de avioanele britanice de interceptare Hurricanes. „Făcusem un lucru de mântuială, a recunoscut el. În aceeaşi lună în care americanii complotau să-l asasineze pe Yamamoto, germanii au distrus un avion ce decolase din Lisabona, crezând că Churchill se afla la bordul acestuia: de fapt, l-au ucis pe actorul de film Leslie Howard.[1283] Diferenţa era că, de partea Aliaţilor, moralitatea era sprijinită de superioritatea tehnică. Germanii nu cunoşteau zborurile lui Churchill, în timp ce mişcările lui Yamamoto erau studiate dinainte de spărgătorii de coduri americani.

Americanii spărseseră codul diplomatic japonez în 1940. Dar Kazuki Kamejama, şeful Secţiei Telegrafice a Japoniei, a declarat că aşa ceva era „omeneşte imposibil", şi Japonia a continuat să subestimeze capacitatea tehnică a Aliaţilor de a sparge coduri.[1284] Când Yamamoto şi-a început turneul prin bastioanele din Insulele Solomon la 13 aprilie 1943 orarul său de zbor a fost transmis prin radio, biroul de comunicaţii pretinzând că „codul a intrat în funcţiune abia la 1 aprilie şi nu poate fi spart". De

fapt, americanii reuşiseră acest lucru până în zorii zilei următoare. Doborârea avionului lui Yamamoto a fost aprobată personal de Roosevelt. După realizarea ei, a fost trimis un semnal comandantului teatrului de operaţiuni, amiralul Halsey: „Nevăstuica s-a făcut praf." Acesta s-a întristat: „Şi ce-i aşa de bine? Sperasem să-l plimb pe ticălos în lanţuri pe Pennsylvania Avenue."[1285]

Priceperea cu care Marea Britanie şi America au folosit tehnologia avansată ca să limpezească războiul mondial a fost unul dintre motivele principale pentru care germanii şi japonezii, cu tot curajul şi energia lor, au dus lupte nesincronizate din 1942 încolo. Ca nişte războinici ai Epocii Bronzului confruntându-se cu o putere din Epoca Fierului, ei păreau din ce în ce mai mult nişte supravieţuitori dintr-o epocă uşor anterioară. Britanicii erau cei mai buni spărgători de coduri de jumătate de secol. „Camera 40" din vechea clădire a Amiralităţii din Whitehall a fost cea care, la începutul lui 1917, decodase o telegramă de la Arthur Zimmerman, ministrul de Externe german, către preşedintele mexican, propunând o recucerire a Texasului de către mexicani cu ajutor german. Strălucit mediatizată, această lovitură ajutase la atragerea Americii în război.[1286] Spionajul britanic, care a avut o istorie continuă începând din secolul al XVI-lea, era un aspect al apărării deloc neglijat între războaie. Germanii erau şi ei foarte activi în acest domeniu, în anumite limite. Ei au interceptat şi au refăcut circuitul telefonic transatlantic între Marea Britanie şi America, şi uneori i-au auzit pe Roosevelt şi Churchill conversând, deşi discuţia era mult prea precaută ca să dezvăluie cine ştie ce. Au spart câteva coduri ruseşti şi codul ataşaţilor militari ai SUA la Cairo, Rommel valorificând excelent rezultatele. Dar codul a fost schimbat în 1942 şi de atunci înainte n-a mai putut fi spart.[1287] Germanii nu au mai putut repeta nici succesul de la începutul războiului cu codurile maritime britanice. Începând de la mijlocul lui 1942, comunicaţiile americano-britanice au fost destul de sigure.

Cu germanii a fost altceva. În 1926 armata lor adoptase aparatul electric de codificare Enigma, urmată doi ani mai târziu şi de marină. Ambele servicii au rămas convinse de virtuţile indestructibile ale acestui sistem de codificare. De fapt, contraspionajul polonez reconstruise aparatul Enigma, iar în iulie 1939 dăduseră câte unul Marii Britanii şi

Franţei.[1288] Aceasta a devenit baza celei mai reuşite operaţiuni de spionaj a războiului, întreprinsă la Bletchley în Buckinghamshire. „Ultra", cum a fost denumită, a rămas secretă până în 1974, şi unele aspecte au rămas ascunse chiar şi în anii '80 datorită relaţiei lor cu operaţiunile privind codurile sovietice.[1289] Multe dintre interceptările Ultra nu au fost încă publicate şi s-ar putea să nu fie posibilă niciodată evaluarea întregului impact pe care l-a avut asupra cursului războiului.[1290] Ultra a jucat însă un rol încă din 1940, ajutând la câştigarea bătăliei pentru Marea Britanie. Şi mai important, spargerea codului german „Triton" de către cei de la Bletchley în martie 1943 a tranşat bătălia din Atlantic, pentru că submarinele germane au continuat să semnaleze frecvent, încrezătoare în securitatea comunicaţiilor lor, iar spargerea codului a permis Aliaţilor să le distrugă şi navele de aprovizionare. Ca rezultat, victoria a fost obţinută repede în Atlantic în 1943, şi acest lucru a fost important, căci submarinul era poate cea mai periculoasă armă a lui Hitler.[1291] Sistemul Ultra era de asemenea bine adaptat furnizării de informaţii false către Axă, ceea ce a devenit o trăsătură importantă a efortului de război al Aliaţilor şi a avut un mare succes, de exemplu, în convingerea germanilor că debarcările în Normandia din Ziua Z în 1944 erau un atac simulat.[1292]

Ştiinţa de a sparge coduri era doar sâmburele unei operaţiuni vaste şi din ce în ce mai complexe ce se desfăşura la frontierele tehnologiei electronice. Succesul Institutului de Cercetări Poştale în construirea lui Colossus, primul computer electronic, a fost cel care a produs accelerarea în procesul de analiză esenţial folosirii eficiente a decodării. De la începutul lui 1942, colaborarea dintre tehnologia şi contraspionajul americane şi cele britanice au condus la avansarea încă de la început în războiul din Pacific. Victoria din Midway din iunie 1942 a fost o victorie a serviciilor de informaţii. De atunci încolo, Aliaţii au ştiut aproape tot timpul poziţiile tuturor navelor japoneze importante. Şi mai semnificativ poate, ei au putut conduce o ofensivă submarină spectaculos de reuşită împotriva navelor de aprovizionare japoneze. Aceasta a transformat imperiul de insule pe care îl cuceriseră japonezii în primele lor cinci luni de război (10% din suprafaţa pământului) într-o zonă extrem de vulnerabilă, cimitirul marinei militare şi comerciale, precum şi al celor mai bune unităţi militare japoneze: numai spargerea codurilor a crescut

pierderile de vase cu o treime.[1293]

Dar serviciile de informaţii, oricât de dezvoltate, nu pot câştiga războaie. Enigma a dat britanicilor ordinea de luptă germană încă de la campania norvegiană din 1940; dar acea bătălie a fost pierdută pentru că nu erau disponibile resursele. Când una dintre părţi este surclasată în forţa militară, contraspionajul rareori poate reechilibra balanţa.[1294] Dar acolo unde superioritatea covârşitoare în serviciile de informaţii este însoţită de avantaje cantitative, combinaţia este devastatoare. Atât naziştii cât şi japonezii aveau economii sărace. Japonezii nu aveau de ales. În ciuda unei ingeniozităţi prodigioase, ei au reuşit în 1943 să-şi crească producţia totală cu numai 2% faţă de nivelul din 1940 (producţia SUA a crescut în aceeaşi perioadă cu 36%).[1295] Germanii aveau o economie mult mai puternică şi mai cuprinzătoare, dar Hitler era obsedat de costurile şi riscurile supraproducţiei şi de nevoia de înlocuitori din import. Ca rezultat, cercetarea germană era consacrată mai degrabă materialelor surogate decât accelerării producţiei de masă, şi economia era frânată. La sfârşitul lui 1941 Fritz Todt, şeful de producţie al lui Hitler, protesta cu amărăciune la orientarea prematură a producţiei dinspre Rusia înspre Occident şi insuccesul în reducerea economiei civile. S-ar putea ca moartea sa într-o misterioasă prăbuşire de avion la 2 februarie 1942 să nu fi fost chiar accidentală.[1296] Pentru Germania, afirma Jodl, „reînarmarea efectivă a trebuit să se facă după ce a început războiul". La 1 septembrie 1939 Germania avea numai 3 906 avioane şi hidroavioane militare de toate tipurile. Au fost produse doar 10 392 în 1940, 12 392 în 1941 şi 15497 în 1942. Abia în 1943–1944, când era prea târziu, economia de război s-a extins la maximum (în ciuda bombardamentelor Aliaţilor), producând 24 795 de avioane în 1943 şi 40 953 în 1944.[1297] Stalin afirma în 1949 că Germania a pierdut războiul pentru că „generalii lui Hitler, educaţi în dogma lui Clausewitz şi Moltke, nu au putut înţelege că războiul se câştigă în fabrici". Dintr-o populaţie de 80 de milioane a continuat el, au băgat 13 milioane în forţele armate, şi „istoria ne spune că niciun stat nu poate susţine un asemenea efort": forţele armate sovietice erau de numai 11,5 milioane dintr-o populaţie de 194 de milioane.[1298] Era o viziune marxistă asupra războiului care exagera în mare măsură puterea generalilor asupra politicii naziste de producţie

de război. Ignoră adevăratul motiv pentru care economia germană nu a reuşit să crească cu viteză maximă până la sfârşitul lui 1942, şi anume ataşamentul încăpăţânat al lui Hitler faţă de doctrina economică a *Blitzkrieg*-ului. De fapt, mulţi muncitori din industrie, în special femei, s-au mutat în fabricile de război abia când bombardamentele Aliaţilor le-au distrus mijloacele de trai civile.

Ideea că industria „socializată" a câştigat războiul nu are niciun fundament. Sectorul socializat al industriei germane (de exemplu, Fabricile de Oţel ale lui Herman Göring) a fost un eşec total. Economia sovietică reuşea destul de bine să producă anumite articole militare de bază în cantităţi masive: în august 1942, în momentul de vârf al avansului nazist, fabricile sovietice făceau deja 1 200 de tancuri pe lună.[1299] Dar camioanele care transportau soldaţii şi jeepurile ce dădeau Armatei Roşii mobilitatea sa crescândă şi decisivă în 1943–1944 veneau din industria americană, iar puterile occidentale au furnizat toate înalta tehnologie care a dat treptat Rusiei comanda spaţiului aerian din Est: şi în 1946 Marea Britanie încă mai trimitea Rusiei motoare de avion care au devenit baza celebrelor Mig-15 postbelice. În Marea Britanie, adoptarea „socialismului de război" în stilul lui Ludendorff şi macroeconomia keynesiană a permis economiei capitaliste britanice să funcţioneze mult mai eficient decât a Germaniei: în 1942 producţia ei de război era cu 50% mai mare. Dar adevăratul motor al victoriei Aliaţilor a fost economia americană. Într-un singur an numărul de tancuri construite fusese ridicat la 24 000, iar al avioanelor la 48 000. Până la sfârşitul primului an al războiului America îşi mărise producţia militară la nivelul producţiei celor trei puteri ale Axei la un loc, iar până în 1944 o dublase din nou – creând, în acelaşi timp, o armată care a depăşit cifra de 7 milioane din 1943.[1300]

Această accelerare uluitoare a fost făcută posibilă de dinamismul şi flexibilitatea esenţiale ale sistemului american, alături de un ţel naţional care a avut acelaşi rol galvanizant ca optimismul anilor '20. Războiul a acţionat ca o piaţă în plin *boom,* încurajând priceperile antreprenoriale americane să-şi arunce aparent nelimitatele resurse de materiale şi forţă de muncă într-un bazin fără tund al consumului. Unul dintre motivele pentru care americanii au câştigat în Insulele Midway a fost reducerea perioadei de reparaţie a transportorului *Yorktown* de la trei luni la

patruzeci şi opt de ore, folosind 1 200 de tehnicieni care au muncit continuu.[1301] Programul de construcţie pentru centrul de coordonare a apărării, Pentagonul, cu cei 26 de kilometri de coridoare şi cei 55 740 de metri pătraţi de spaţii pentru birouri, a fost redus de la şapte ani la paisprezece luni.[1302] Războiul a reaşezat eroul popular capitalist american pe piedestalul său. Henry Kaiser, Henry Morrison şi John McCone, inginerii din San Francisco care au creat Barajul Boulder (şi care fuseseră hărţuiţi sistematic în perioada *New Deal* de către secretarul de Interne, Harold Ickes, pentru încălcarea regulamentelor federale), s-au aflat în frunte în îmbulzeala din timpul războiului. Au construit cea mai mare uzină de ciment din lume şi prima fabrică de oţel completă. Primind dispoziţii să construiască vapoare cu orice preţ, au redus timpul de construcţie a unui vapor „Liberty" de la 196 la 27 de zile, iar în 1943 ajunseseră să producă unul la fiecare 10,3 ore.[1303] General Electric a reuşit numai în 1942 să-şi crească producţia de turbine marine de la o valoare de 1 milion la 300 de milioane de dolari.[1304] America a câştigat războiul în esenţă prin folosirea metodelor capitaliste până la producerea nelimitată de arme de foc şi personal tehnic. După pierderea bătăliei decisive de la Guadalcanal, *Tennō* Hirohito l-a întrebat pe şeful de stat major al marinei: „Cum s-a făcut că americanilor le-a luat numai câteva zile să construiască o bază aviatică şi japonezilor mai mult de o lună?" Tot ce-a putut răspunde Nagano a fost „Îmi pare într-adevăr foarte rău". Adevărul era că americanii dispuneau de o mulţime de buldozere şi alte maşini de terasament, în timp ce japonezii se bazau exclusiv pe puterea muşchilor.[1305]

Combinaţia devastatoare de înaltă tehnologie şi o capacitate de producţie neegalată a căpătat forma cea mai semnificativă şi mai palpabilă în forţa aeriană ofensivă. Au existat două motive. În primul rând, britanicii[1306] i-au convins pe americani că acesta era modul cel mai bun în care-şi puteau folosi la maximum vastele resurse economice, suferind, în acelaşi timp, minimum de pierderi umane. În al doilea rând, atacul prin bombardare se potrivea foarte bine impulsului moralist al ambelor popoare: ceea ce savantul atomist P.S.M. Blackett numea „complexul Jupiter" – imaginea Aliaţilor ca zei ai dreptăţii, aruncând fulgere punitive asupra duşmanilor celor răi.

Vedem aici procesul corupător al relativismului moral în acţiune. Churchill era cât se poate de conştient de decăderea morală pe care o aduce războiul; era îngrozit de ea. El iniţiase strategia de bombardare în masă la 2 iulie 1940 pentru că era copleşit de perspectiva ocupaţiei naziste – ultima catastrofă morală – şi vedea în bombardament singura armă ofensivă pe care o aveau britanicii la dispoziţie la vremea aceea. Era vechea teorie utilitaristă a moravurilor, opusă teoriei legii naturale care susţinea că distrugerea directă a capacităţii combative era singura manieră legitimă de a lupta.[1307] Dar toate formele de relativism moral au o tendinţă înnăscută de a genera colapsul moral, căci ele elimină orice ancorare şi lansează nava statului pe un ocean unde nu mai există nicio direcţie. La sfârşitul lui 1941, cu America şi Rusia aflate amândouă în război, înfrângerea lui Hitler, după cum şi-a dat seama Churchill, era inevitabilă pe termen lung. Raţiunea utilitaristă pentru atacarea oraşelor dispăruse; aspectul moral fusese întotdeauna inadmisibil. Dar la vremea aceea bombardierele erau în plină funcţiune şi economia producea în ritm rapid un număr mare de Lancastere cu bătaie lungă. La 14 februarie 1942 transmis Comandamentului Bombardamentelor ordinul că un obiectiv primordial era distrugerea moralului civililor germani.[1308] Primul raid major care s-a făcut în conformitate cu noul ordin a fost cel asupra Lübeckului, la 28 martie 1942; oraşul „a ars ca surcelele”, spunea raportul oficial. Primul raid cu 1 000 de bombardiere a urmat la 30 mai, iar în vara Forţele Aeriene Americane s-au alăturat campaniei.

Bombardamentele foloseau 7% din forţa militară umană totală a Marii Britanii, şi poate chiar până la 25% din producţia britanică de război.[1309] Întreaga strategie s-ar putea să fi fost, chiar şi în termeni militari, greşită. Bombardamentele, care au ucis în total 600 000 de germani, au redus dar nu au putut preîntâmpina expansiunea producţiei germane de război până în a doua jumătate a lui 1944, realizată prin reducerea producţiei bunurilor de consum civile care, dacă o considerăm de 100% în 1939, a scăzut la 91% în 1943 şi la 85% în 1944 – cea a Marii Britanii nedepăşind cifra de 54% în amândoi anii.[1310] Este adevărat că de la sfârşitul lui 1944 bombardamentele au distrus efectiv economia de război germană. Chiar şi înainte de asta, necesitatea apărării oraşelor germane zi şi noapte împiedicase *Luftwaffe* să-şi menţină superioritatea în aer pe frontul rusesc.

Eficienţa bombardamentelor ca armă pentru a câştiga războiul depindea însă în întregime de capacitatea de a susţine pe timp nelimitat raiduri foarte puternice asupra aceloraşi ţinte nopţi la rând. Aliaţii s-au apropiat de o „victorie" strategică în raidurile asupra Hamburgului, de departe cel mai bine protejat oraş german, între 24 iulie şi 3 august 1943, folosind procedeul „ferestrei" din foiţe de staniol care a derutat radarul german. În noaptea de 27–28 iulie, RAF au creat deasupra oraşului temperaturi de 800 până la 1 000 grade Celsius, producând furtuni fierbinţi de o forţă colosală. Sistemele de transporturi de orice fel au fost distruse, de asemenea 214 350 de case din 414 500, 4 301 din 9 592 de fabrici, 21 de kilometri pătraţi au ars complet şi într-o singură noapte pierderile de vieţi omeneşti s-au ridicat la 40 000 sau 37,65% din totalul populaţiei.[1311] Albert Speer, care îi succedase lui Todt în funcţia de comandant suprem al producţiei, i-a spus lui Hitler că dacă mai erau devastate în acest fel încă şase oraşe, el nu va putea menţine continuitatea producţiei. Dar britanicii pur şi simplu nu dispuneau de resursele care să permită Comandamentului Bombardamentelor să repete raiduri la o asemenea scară într-o succesiune rapidă.

Aspectul cel mai rău al terorii prin bombardament era atracţia exercitată de „complexul Jupiter" asupra conducătorilor militari în negocierile lor geopolitice. Aceasta a fost explicaţia pentru cel mai mare dezastru moral anglo-american în războiul împotriva Germaniei, distrugerea Dresdei în noaptea de 13–14 februarie 1945. La originea raidului s-a aflat dorinţa lui Roosevelt şi Churchill să-i demonstreze lui Stalin la Conferinţa de la Yalta că Aliaţii tăceau tot ce le stătea în puteri ca să-i ajute pe ruşi pe frontul de Est. În particular, ei voiau să dea o lovitură schiloditoare moralului german pentru a ajuta ofensiva rusă începută la 12 ianuarie. Dresda nu era un centru industrial, ci unul al comunicaţiilor. Populaţia ei de 630 000 de locuitori fusese dublată de refugiaţii germani, 80% dintre ei fiind ţărani din Silezia. Stalin îi voia distruşi spre a-i facilita planul de a-i „deplasa" pe polonezi spre vest şi, de asemenea, credea că oraşul era folosit ca punct de concentrare pentru soldaţi. După spusele lui Sir Robert Saundby, şef adjunct al Comandamentului Bombardamentelor, ruşii au cerut în mod specific ca Dresda să fie ţinta „Operaţiunii Trăsnetul". Nu cu mult înainte, capelanul

Comandamentului, canonicul L. John Collins (iniţiatorul de mai târziu al campaniei de dezarmare nucleară), îl invitase pe piosul socialist creştin, Sir Stafford Cripps, care era ministrul Producţiei Aviatice, să vorbească ofiţerilor superiori. El a ales ca text „Dumnezeu este copilotul meu" şi le-a spus că trebuiau să fie siguri că atacau ţinte militare: „Chiar şi atunci când săvârşiţi fapte rele, Dumnezeu se uită mereu peste umărul vostru." Aceasta a condus la o scenă violentă, căci Comandamentul Bombardamentelor considera că ministerul lui Cripps întârzia în mod deliberat să le furnizeze avioane din motive pseudomorale. De atunci înainte au insistat să arate limpede că se aflau sub ordinele politicienilor. De aceea, au pus sub semnul întrebării ordinul cu privire la Dresda. A fost confirmat direct de la Conferinţa din Yalta (fie de Churchill, fie de comandantul aviaţiei, mareşalul Portal).[1312]

Atacul a avut loc în două valuri (urmate de al treilea, al Forţelor Aeriene ale Statelor Unite) conform tacticii „dublei lovituri" a Comandamentului Bombardamentelor, al doilea căzând când forţele depresoare erau concentrate în oraş. Au fost aruncate peste 650 000 de bombe incendiare, furtuna de foc întinzându-se pe 21 de kilometri pătraţi, distrugând în total 17 kilometri pătraţi şi omorând 135 000 de bărbaţi, femei şi copii. Cum era în „Săptămâna albă", mulţi copii erau încă în costume de carnaval. Pentru prima dată în război o ţintă fusese lovită atât de tare încât nu rămăseseră destui supravieţuitori valizi ca să îngroape morţii. Soldaţii au intrat şi au adunat grămezi uriaşe de cadavre. Centrul din jurul Altmarkt-ului a fost îngrădit. Au fost aşezate grătare de oţel pe o lungime de 8 metri, deasupra s-au pus lemne şi paie şi pe fiecare au fost aşezate grămezi de câte cinci sute de cadavre cărora li s-a dat foc. Rugurile funerare încă mai ardeau la două săptămâni după raid. Goebbels a afirmat: „E opera unor lunatici." După spusele lui Speer, atacul a aruncat un val de teroare asupra întregii naţiuni. Dar la vremea aceea nu mai exista niciun mijloc prin care opinia publică ar fi putut exercita vreo presiune asupra unui Hitler inaccesibil, izolat şi paranoid pentru a negocia capitularea. Şi nu au existat nici resursele, nici voinţa de a se repeta raidul, care i-a ofensat chiar pe piloţi. Unul comenta: „Pentru prima dată în multe operaţiuni mi-a părut rău pentru populaţia de dedesubt." Un altul spunea că a fost „singura dată când mi-a fost milă de

germani”.[1313]

Germania a cedat mai puţin sindromului Jupiter numai pentru că Hitler nu avea încredere în capacitatea lui Göring de a folosi eficient resursele vaste pe care le-ar fi achiziţionat o campanie de bombardamente strategice. Dar ideea de a opera distrugerea în masă impersonal, prin control de la distanţă, îl atrăgea foarte tare. Tratatul de la Versailles interzicea Germaniei să facă bombardiere dar nu spunea nimic despre rachetele balistice. De aceea, când Hitler a venit la putere el a găsit deja creată o echipă de rachete militare: în 1936 şeful acesteia, Walter Domberger, a fost autorizat să emită ordinul de a se construi o rachetă care să aibă de o sută de ori forţa de explozie a tunului Big Bertha din 1918 pe o rază de două ori mai mare (1 000 de kilograme pe 250 de kilometri).[1314] Într-un anume sens Hitler avea dreptate că următoarea armă strategică avea să fie o rachetă balistică cu explozibil de mare putere. Unul dintre puţinii care au înţeles acest lucru în tabăra Aliaţilor a fost parlamentarul conservator Duncan Sandys, care a avertizat, la 23 noiembrie 1944: „În viitor superioritatea în materie de rachete de artilerie cu rază lungă de acţiune s-ar putea să conteze la fel de mult ca şi superioritatea în forţa maritimă sau aeriană.” Ortodoxia Aliaţilor se învârtea în jurul flexibilităţii bombardierelor mari, în esenţă un concept al primului război mondial. Replica principalului om de ştiinţă al lui Churchill, Lordul Cherwell, a fost, la 5 decembrie 1944, că rachetele cu rază lungă de acţiune ar fi ineficiente fără un explozibil de mare putere. Era o critică fără răspuns, din moment ce explozibilul rămânea cel convenţional.

Dificultatea lui Hitler era că trebuia să aleagă între două posibilităţi. Avionul teleghidat fără pilot (V1) avea o mare putere de atracţie pentru simţul său de economie militară puternic dezvoltat. Era una din cele mai economice arme care se produsese vreodată. La preţul unui bombardier Lancaster, cu pregătirea echipajului, bombe şi combustibil, Hitler putea scoate mult peste 300 de V1, fiecare cu o tonă de explozibil puternic, o rază de acţiune de 320 de kilometri şi o siguranţă mai mare de atingere a ţintei. În perioada 12 iunie – 1 septembrie 1944, cu o cheltuială de 12 600 190 de lire sterline, atacul cu V1 i-a costat pe Aliaţi 47 645 190 de lire ca pierderi de producţie, antiaeriene în plus şi avioane de vânătoare

defensive, precum şi avioane şi echipaje în atacul cu bombe împotriva poziţiilor inamice. Ministerul Aerului raporta (4 noiembrie 1944): „Rezultatele au fost în mare măsură în favoarea inamicului, raportul estimat între pierderile noastre şi ale lui fiind de aproape patru la unu. Doar 185 de germani şi-au pierdut viaţa, faţă de 7 810 Aliaţi (între care 1 950 de aviatori instruiţi). Avioanele V1 distrugeau, în iulie 1944, 20 000 de case pe zi, şi efectul asupra moralului londonezilor era foarte serios.

Dar Hitler nu a investit destul de devreme sau destul de mult în această armă eficientă. În haosul programului de achiziţii nazist, trebuia să apelezi la romantismul Führerului ca să obţii prioritate. Asta au făcut rachetele mari ale lui Domberger. Programul V2 părea singurul mod de a satisface dorinţa intensă a lui Hitler de a se răzbuna pe Roosevelt distrugând New Yorkul. Alocarea de resurse pentru el nu avea sens în termeni de performanţă probabilă. Numai în Germania el folosea 200 000 de muncitori, dintre care o mare parte erau tehnicieni din cei mai pricepuţi. Programul îi deposeda pe germani de avioane avansate şi rafinării de petrol subterane, iar echipamentul electric şi aşa insuficient pe care îl absorbea interfera cu producţia de avioane, submarine şi radar. Rachetele propriu-zise, A4, folosite în campania V2, din care s-au tras numai 3 000, costau 12 000 de lire fiecare (faţă de 125 de lire pentru V1), aveau o încărcătură de explozibil de numai 5 440 de kilograme şi erau dezolant de inexacte. Racheta intercontinentală proiectată, A9/A10, cântărind 100 de tone şi cu un câmp de activitate secundar urcând până la 370 de kilometri în stratosfera, planificată să fie folosită împotriva New Yorkului şi Washingtonului, nu a depăşit niciodată stadiul de proiect.[1315] Chiar dacă ar fi fost construită şi lansată, încărcătura ei convenţională ar fi făcut-o inoperantă.

Singura perspectivă a lui Hitler de a realiza o remiză printr-un avans tehnic decisiv era să combine racheta A10 cu o încărcătură nucleară. N-a prea existat niciodată o şansă reală ca el să realizeze acest lucru în perioada războiului. Cu toate acestea, Aliaţii s-au temut mereu că Hitler va intra în posesia bombelor atomice. Mulţi oameni de ştiinţă credeau că al doilea război mondial avea să devină nuclear. În perioada interbelică a existat o anumită simetrie în dezvoltarea cunoştinţelor atomice. Ideea unei explozii de forţă colosală produsă de om era implicită în Teoria

Specială a Relativităţii a lui Einstein. Dacă energia uriaşă care lega particulele în entitatea strânsă a nucleului putea fi eliberată – cele mai grele elemente conţinând energia cea mai mare – atunci uraniul-235, aflat în fruntea tabelului greutăţilor, era materia primă căutată. Fizica energiilor înalte era marea ştiinţă în expansiune a anilor '20. În 1932, când Germania se îndrepta spre Hitler, rezultatele au început să apară în întreaga Europă şi în America de Nord. În anul acela, la laboratorul Cavendish din Cambridge, J.D. Cockcroft şi E.T.S. Walton, folosind un echipament în valoare de 500 de lire sterline – ceea ce Lordul Rutherford, şeful de la Cavendish, considera că era o sumă scandaloasă –, au divizat atomul. Colegul lor, Sir James Chadwick, a descoperit neutronul, constând dintr-un proton şi un electron, cu o energie de legătură de 1–2 milioane de electroni volţi. În 1934 familia Joliot-Curie, în Franţa, a creat artificial izotopi radioactivi iar Enrico Fermi, în Italia, a încetinit (adică a controlat) neutronii şi a început să producă elemente transuranice cu mase şi mai mari decât pe tabelul atomic. Dezvoltarea noţiunii teoretice de fisiune atomică, implicând atât oameni de ştiinţă din Germania cât şi din America, a culminat în primele nouă luni ale fatalului an 1939, aşa că în momentul când Hitler a invadat Polonia era deja clar că era posibilă o explozie atomică produsă de om. Evenimentele dramatice din 1939 şi izbucnirea războiului constituie una dintre cele mai izbitoare şi sinistre coincidenţe din istorie: o revistă din ianuarie 1940 enumera peste o sută de articole importante publicate în anul precedent. Cel mai important dintre ele, al danezului Nils Bohr şi al discipolului său american J.A. Wheeler, explicând procesul de fisiune, a apărut cu numai două zile înainte de începerea războiului.[1316]

De la bun început fizica atomică aplicată şi-a avut dimensiunile ei ideologice şi morale. Conceptul bombei a luat naştere în comunitatea preponderent evreiască a oamenilor de ştiinţă refugiaţi, care erau îngroziţi că Hitler ar putea-o crea primul. Unul din ei, Leo Szilard, a fost cel care a propus o cenzură autoimpusă a publicaţiilor ştiinţifice. Bomba a fost creată (printre alţii) de oameni care puneau consideraţiile ideologice înaintea propriului interes naţional, după cum şi trădată a fost tot de asemenea oameni. Mulţi dintre cei care lucrau la proiectul britanic, cel mai mare dintre secretele din timpul războiului, erau excluşi din

motive de securitate din alte activităţi de război.[1317] Motorul principal era frica. Robert Oppenheimer, un evreu, a construit prima bombă atomică pentru că s-a temut să n-o facă Hitler primul; Edward Teller, un ungur, a construit prima bombă cu hidrogen pentru că era îngrozit de un monopol sovietic.[1318]

Astfel, adevăratul părinte al bombei atomice a fost Hitler – şi spectrele invocate de voinţa lui terifiantă. În martie 1940 Otto Frisch şi Rudolf Peierls de la Universitatea din Birmingham au făcut un memorandum uluitor, de trei pagini dactilografiate, în care arătau cum se face o bombă cu uraniu îmbogăţit. A fost creat atotputernicul Comitet „Maud" (numit dintr-un capriciu după Maud Ray, o guvernantă din Kent) ca să dezvolte ideea. În iunie i s-a alăturat echipa nucleară franceză, care a adus cu ea întregul stoc de apă grea al lumii, pe care îl luaseră cu forţa din Norvegia: 185 kilograme în 26 de containere, care au fost la început adăpostite temporar în închisoarea Wormwood Scrubs, apoi puse în biblioteca din Castelul Windsor.[1319] La cererea lui Einstein (şi el se temea de o bombă „antisemită"), Roosevelt instaurase un „Comitet al Uraniului" în octombrie 1939. El şi-a început activitatea în toamna lui 1940, când cei doi conducători ai efortului de război ştiinţific britanic, Sir Henry Tizard şi Sir John Cockcroft, au plecat la Washington purtând cu ei o „cutie neagră" ce conţinea, printre altele, toate secretele programului atomic britanic.

În momentul acela Marea Britanie era cu câteva luni înaintea oricărei alte ţări, şi se mişca mai repede. Planurile pentru o uzină de fisiune au fost încheiate în decembrie 1940, iar până în martie viitor bomba atomică încetase să fie un subiect de speculaţii ştiinţifice şi intra în arena tehnologică şi ingineria industrială. În iulie 1941 raportul Comitetului Maud, „Folosirea uraniului pentru o bombă", susţinea că o astfel de armă, care se preconiza că va fi gata până în 1943, ar fi mult mai ieftină, din punctul de vedere al costului per livră, decât explozibilii convenţionali, extrem de economică din punctul de vedere al forţei aeriene, mai concentrată în impact şi cu un efect profund asupra moralului inamicului. Chiar dacă războiul se termina înainte ca bomba să devină accesibilă, efortul era esenţial pentru că nicio naţiune „nu ar vrea să rişte să fie prinsă fără o armă cu capacităţi atât de decisive"[1320].

Deja, la vremea aceea, bomba era văzută în termeni posthitlerişti ca o permanenţă a vieţii internaţionale. Dar presupusa ei iminenţă făcea din ea un ingredient natural al politicii de bombardare. Nu poate exista nicio îndoială că o bombă exclusiv britanică, dacă ar fi fost disponibilă, ar fi fost folosită împotriva oraşelor germane, cu aprobarea publicului britanic, care a susţinut tot timpul ideea politicii de bombardamente.

De fapt, optimismul planificatorilor britanici nu era justificat. Problemele industriale şi inginereşti implicate în producerea de uraniu-235 pur sau plutoniu (celălalt material fisionabil) în cantităţi suficiente s-au dovedit descurajante; la fel şi proiectarea bombei. Succesul proiectului a fost făcut posibil numai îmbinând teoria europeană cu tehnologia industrială americană şi, mai presus de orice, resursele şi aventurismul antreprenorial americane. Raportul Maud a devenit baza proiectului „Manhattan" al Americii, cu un buget de două miliarde de dolari, care a cheltuit un miliard de dolari numai în 1944. Pentru a-l devansa pe Hitler în crearea bombei (cum credeau ei), au fost urmărite simultan trei metode complet diferite de a produce material pentru bombă, două tipuri de uzine de îmbogăţire a uraniului (prin difuziunea gazoasă şi electromagnetic) şi un set de reactori de plutoniu. Fiecare presupunea construirea unora dintre cele mai mari fabrici concepute vreodată.

Proiectul se afla sub conducerea unui general inginer, Leslie Groves, care împărtăşea întru totul filosofia giganticistă a noii faze a capitalismului american al anilor '40.[1321] Fiindu-i dat un obiectiv clar şi realizabil, el era impermeabil la dificultăţile calitative sau cantitative. Savura din plin risipa. „Avem atâţia doctori în ştiinţe că nu le mai putem ţine socoteala", se lăuda el. El cerea Departamentului de Finanţe american mii de tone de argint pentru cablurile electrice şi i s-a răspuns: „Noi, aici, la Finanţe, nu vorbim de tone de argint. Unitatea noastră este uncia."[1322] Dar şi-a obţinut argintul. Efortul de a inventa puterea nucleară presupunea crearea unei serii de noi tehnologii: prima fabrică total automatizată, prima centrală operată de la distanţă, primul proces industrial în întregime steril – 560 000 de metri pătraţi de mecanisme etanşe – şi o diversitate de mici dispozitive revoluţionare.[1323] Pierderile au fost enorme şi multe dintre ele, privite retrospectiv, au părut impardonabile. Dar pierderile sunt inerente în război; războiul *înseamnă*

pierderi. Americanii comprimau poate trei decenii de progres în ştiinţe inginereşti în patru ani. Nu exista nici o altă cale pentru a fi siguri că vor obţine bomba. Nu exista nici o altă ţară sau vreun alt sistem care ar fi putut produce această certitudine. A fost bomba lui Hitler; a fost, de asemenea, şi mai presus de orice, o bombă capitalistă.

Este ironic că totalitarismul, după ce a generat teroarea care a făcut posibilă bomba, a făcut doar eforturi slabe pentru a justifica frica îndreptăţită a puterilor legitime. Fizicianul leningrădean Igor Kurceatov ceruse fonduri pentru a construi un reactor la sfârşitul anilor '30, ca reacţie la revărsarea de date occidentale publicate. Când unul dintre elevii săi a observat că acest flux se oprise, Kurceatov şi-a alertat superiorii politici (mai 1942) şi în cele din urmă a obţinut înfiinţarea la Moscova a unui Institut al Uraniului. Programul sovietic a început la numai câteva luni după proiectul Manhattan, dar cu o prioritate scăzută a resurselor, care reflecta îndoielile privind fezabilitatea unei bombe.[1324] După spusele lui Nikita Hruşciov, abia a doua zi după explozia de la Hiroshima Stalin l-a însărcinat pe Beria, şeful poliţiei sale politice, cu un proiect care să aibă prioritate absolută faţă de orice altceva în stat.[1325] Japonezii aveau şi ei un proiect de creare a bombei atomice sub conducerea celui mai bun fizician al lor, Yoshio Nishina, şi au construit cinci ciclotroane. Dar şi acestuia i-au lipsit resursele, iar în 1943 japonezii au conchis că nici măcar economia SUA nu putea produce o bombă în viitorul previzibil.[1326] Germania, în ciuda exodului oamenilor de ştiinţă, a păstrat destui specialişti în fizică nucleară ca să conceapă o bombă. Dar pentru Hitler domeniul nuclear se identifica cu Einstein şi cu „fizica evreiască". Probabil deliberat, ei nu au stârnit entuziasmul lui Hitler, deşi un explozibil nuclear era exact ce îi trebuia pentru a-şi face programul de rachete eficient. În colosala lui putere destructivă, era o armă arhetipal hitleristă: întruchiparea distrugerii. Chiar înainte de război el îi rezumase încruntat lui Hermann Rauschning preţul eşecului nazist: „Chiar dacă ne distrugem, vom târî după noi jumătate de lume."[1327] Bomba atomică ar fi putut aduce această laudă nechibzuită mai aproape de realitate. Dar ea nu l-a obsedat niciodată pe Hitler aşa ca racheta. Lipsa de imaginaţie a acestui nihilist romantic a făcut neîntemeiate temerile exilului ştiinţific care au dus la producerea bombei.

Printr-o ironie şi mai mare, imprevizibilă, cursa pentru producerea armei s-a intensificat pe măsură ce necesitatea ei morală şi militară s-a diminuat. Cum puterea maniacului a crescut în 1943–1944 şi a devenit clar că victoria totală era doar o chestiune de timp, nevoia de a-i zădărnici lui Hitler planurile a fost înlocuită de necesitatea cruntă de a construi bomba câtă vreme războiul încă mai oferea şansa de a o folosi. La sfârşitul lui decembrie 1941 era deja evident că Hitler şi aliaţii săi japonezi nu puteau câştiga războiul. La sfârşitul verii lui 1942, după dezastrul japonez din Midway şi epuizarea ofensivei în Volga şi Caucaz a lui Hitler, era de asemenea evident că Axa nu va reuşi nici măcar un rezultat egal. Luna de cumpănă a fost noiembrie 1942. La 2 noiembrie britanicii au început bătălia decisivă de la Alamein, pentru a elibera Africa de Nord şi Mediterana, urmată de debarcările anglo-americane în Maroc şi Algeria şase zile mai târziu. În ziua următoare japonezii au eşuat în ultimul lor efort important de a câştiga bătălia din Insula Guadalcanal din Arhipelagul Solomon, pe care comandantul lor o descria drept „bătălia în care se va decide ridicarea sau prăbuşirea Imperiului Japonez". La nouă zile după această catastrofa ruşii şi-au lansat contraofensiva la Stalingrad. Roosevelt declara ziarului *Herald Tribune:* „S-ar părea că s-a ajuns deja în punctul de cotitură al acestui război."

Italia a fost prima care a acceptat logica puterilor Aliate. Încă din decembrie 1940 Mussolini îi spusese ginerelui său Ciano că italienii din 1914 fuseseră superiori celor ai statului fascist. Acest lucru, zicea el, se reflecta prost asupra regimului său.[1328] Când Aliaţii au invadat Sicilia, la 10 iulie 1943, el era de un pesimism invincibil. Nu a făcut nimic pentru a-şi împiedica criticii să convoace, cincisprezece zile mai târziu, Marele Consiliu, după ce a ascultat o dezbatere de zece ore; şi, aşteptându-şi apatic arestarea, a semnat o fotografie pentru o femeie cu textul *Mussolini defunto.*[1329] În timp ce Italia se grăbea să negocieze cu Aliaţii, Hitler a transformat ţara într-o zonă ocupată, l-a salvat pe dictatorul căzut şi i-a permis să conducă un regim-marionetă. Aflat la crepuscul, Mussolini s-a întors la socialismul său de tip leninist, mereu piatra de temelie a filosofiei sale politice, propovăduind distrugerea „plutocraţiei" şi supremaţia sindicalismului. La sfârşitul lui martie 1945 el făcuse, deşi în mare măsură doar pe hârtie, o revoluţie socialistă care naţionalizase toate

firmele cu peste o sută de angajaţi. Şi chiar înainte de a fi prins şi spânzurat, cu capul în jos, împreună cu amanta sa, el îşi rezumase violenta germanofobie din 1914–1915: *„I tedeschi sono responsabili di tutto”** a fost unul din ultimele sale *dicta.*[1330]

A fost în principal decizia lui Hitler să lupte până la sfârşitul acum inevitabil al războiului. Cel puţin o vreme, Stalin a fost mereu gata să revină la pactul nazisto-sovietic. El s-a oferit să negocieze cu Hitler în decembrie 1942 şi din nou în vara lui 1943. În toamnă, temându-se că strategia anglo-americană pe termen lung prezicea un război de epuizare nazisto-sovietic, el l-a trimis pe ministrul adjunct de Externe şi fost ambasador la Berlin, Vladimir Dekanozov, la Stockholm cu propunerea de a se reveni la frontierele din 1914 şi a se încheia un acord economic.[1331] Fără îndoială, Stalin spera să-şi reînvie strategia din 1925, retrăgându-se din război şi reintrând mai târziu. Dar în noiembrie 1942, la aniversarea puciului său, Hitler spusese: „De la noi nu vor mai veni oferte de pace”, şi s-a ţinut de această hotărâre, împlinind prezicerea ameninţătoare pe care o făcuse cu numeroase ocazii în anii ’20 şi ’30 că Germania nu avea de ales decât între conducerea lumii şi distrugerea naţională.

Aceasta a scăpat puterile legitime de o dezbatere internă dăunătoare. A devenit evident la începutul lui 1942 că opinia oficială atât în Marea Britanie cât şi în SUA era împărţită în formule de armistiţiu „dure” şi „blânde”. Pentru a rezolva dilema, Departamentul de Stat în mai 1942 şi Departamentul Apărării în decembrie 1942 recomandau „capitularea necondiţionată” ca principiu de lucru. Ca să evite dificultăţile pe care le avusese Wilson în 1918–1919, Roosevelt i-a pasat ideea unui Churchill reticent, la Conferinţa de la Casablanca din 24 ianuarie 1943, apoi a făcut-o publica în mod unilateral. Dar nu există nicio dovadă care să justifice teama lui Churchill că Hitler avea să exploateze intransigenţa Aliaţilor pentru a susţine rezistenţa Germaniei.[1332] Nicio forţă din Germania nu-l putea obliga ori convinge pe Hitler să facă pace, indiferent în ce termeni. Clasa ofiţerilor de carieră germani, sau ce mai rămăsese din ea, nu a făcut nicio mişcare până când n-a fost clar că invadarea Europei de către Aliaţi, începută la 6 iunie 1944, reuşise. Apoi, la 15 iulie, mareşalul Rommel i-a

---

* Germanii poartă responsabilitatea pentru tot *(n.t).*

trimis o telegramă lui Hitler: „Lupta inegală se apropie de sfârşit. Trebuie să vă cer să trageţi imediat concluziile necesare din această situaţie."[1333] Cum Hitler nu a răspuns, a avut loc un complot al *Junkerilor* de a-l asasina cu o bombă la 20 iulie. Dacă Hitler ar fi fost ucis, ar fi urmat o dictatură militară, dar nu este deloc clar că Roosevelt ar fi fost pregătit să negocieze cu aceasta, urmând exemplul italian (Italia a fost exclusă de la formula „capitulării necondiţionate" de la Casablanca).

Supravieţuind, Hitler a tras concluziile: „Nu e scris să mi se întâmple nimic, cu atât mai mult cu cât nu este prima dată când am scăpat în mod miraculos de la moarte. [...] Sunt convins mai mult ca oricând că sunt destinat să duc marea noastră cauză comună spre o concluzie fericită."[1334] Complotatorii erau, cei mai mulţi, aristocraţi ce se bucurau de monopolul lor tradiţional asupra funcţiilor în statul major; prin urmare, nu aveau trupe. Puteau da ordine; nu le urma nimeni. Nu aveau nici sprijin popular, nici contacte măcar. Observând baza lor socială îngustă, Hitler s-a îndreptat emoţional, sau mai degrabă s-a întors spre stânga. În această ultimă etapă el l-a admirat pe Stalin mai mult ca oricând. Dacă Stalin mai trăia cinci-zece ani, el avea să facă din Rusia „cea mai mare putere din lume". Era o „bestie", dar o bestie „la scară mare". Hitler adăuga: „Am regretat adesea amarnic că nu mi-am epurat corpurile ofiţereşti aşa cum a făcut-o Stalin." A oferit acum „Tribunalului Poporului" de tip leninist pe care-l crease, precum şi judecătorului său radical, Roland Freisler, momentul lor de apoteoză: „Freisler se va ocupa foarte bine de toate. El este Vîşinski al nostru."[1335] Hitler a adoptat principiul leninist al „responsabilităţii rudelor apropiate", deşi nega că acesta este bolşevic – era „un obicei foarte vechi practicat de strămoşii noştri". Executarea suspecţilor („îi vreau spânzuraţi, agăţaţi la rând ca hălcile de carne într-un abator"), deşi nu la scara crimelor lui Stalin din 1936–1938, a continuat până la sfârşitul regimului.[1336]

Între timp Goebbels, cel mai orientat spre socialism dintre conducătorii nazişti, a devenit consilierul cel mai apropiat al lui Hitler şi i s-a permis să radicalizeze efortul de război, ordonând mobilizarea totală, recrutarea femeilor, închiderea teatrelor şi alte măsuri care întâmpinaseră rezistenţă multă vreme. *Wehrmacht-ul* mai număra încă peste 9 milioane de oameni. În vreme ce unii nazişti marcanţi încercau acum să încheie un acord cu

anglo-saxonii în numele antibolşevismului, Hitler se agăţa de imaginea lui Frederic cel Mare supravieţuind încercuirii fără scăpare. El şi Goebbels citeau împreună biografia bizară, în mai multe volume, a regelui scrisă de Carlyle, dând astfel încă o lovitură puternică reputaţiei deja zdruncinate a bătrânului înţelept scoţian.[1337] Departe de a căuta un front comun împotriva Rusiei, Hitler a transferat divizii în Vest pentru a-şi lansa ofensiva în Ardeni, în decembrie 1944, făcând posibilă marea înaintare a Rusiei din ianuarie 1945, care a adus puterea sovietică în inima Europei.

Hitler a rămas socialist până la capăt, chiar dacă unul excentric. Ca şi Stalin, el trăia într-un disconfort hidos. Ciano a fost îngrozit de cartierul său general de la Rastenburg, numindu-i troglodiţi pe locuitorii lui: „mirosuri de bucătării, uniforme, bocanci grei"[1338]. Era ceva între un lagăr de concentrare şi o mânăstire – Escorialul fără splendoarea palatului. Într-adevăr, Hitler ajunsese să semene cu Filip al II-lea în izolarea sa, în hotărârea sa şi mai ales în cartomania sa, căci petrecea ore întregi studiind hărţi deja depăşite datorită înaintării războiului şi emiţând ordine pentru cucerirea unui mic pod ori a unei cazemate, adesea de către soldaţi imaginari. Tovarăşii lui cei mai apropiaţi erau căţeaua alsaciană Blondi şi puiul ei, Wolf. Profesorul Morell, un doctor berlinez elegant, îi dădea sulfamidă şi îi făcea injecţii glandulare; lua glucoză, hormoni, pilule antidepresive. Unul dintre doctorii săi, Karl Brandt, spunea că îmbătrânea „cu patru sau cinci ani în fiecare an". Părul îi încărunţea. Dar capacitatea de muncă i-a rămas impresionantă până la sfârşit.

Hitler s-a mutat în buncărul lui de sub Cancelaria din Berlin în ianuarie 1945, luându-l cu el pe Goebbels, amândoi spumegând de socialism. „Sub ruinele oraşelor noastre devastate", exulta Goebbels, au fost îngropate în sfârşit „ultimele aşa-zise realizări ale burghezului nostru secol al XIX-lea".[1339] Când se mai oprea din mestecarea continuă a prăjiturilor cu cremă – Hitler devenise „o epavă umană ce se îndopa cu prăjituri", spunea cineva din cercul său – el dădea glas regretelor sale radicale: că nu exterminase nobilimea germană, că venise la putere „prea uşor", fără să dezlănţuie o revoluţie clasică „pentru distrugerea elitelor şi a claselor", că îl sprijinise pe Franco în Spania şi nu pe comunişti, că nu

reuşise să se aşeze în fruntea unei mişcări pentru eliberarea popoarelor colonizate, „în special a arabilor", că nu eliberase clasa muncitoare de „burghezia fosilelor". Mai presus de orice îşi regreta indulgenţa, lipsa neînduplecării admirabile de care Stalin dăduse dovadă în mod constant şi care stârnea un „respect fără rezerve" faţă de el. Una dintre ultimele sale remarce cunoscute, la 27 aprilie 1945, cu trei zile înainte de a se sinucide (încă nu s-a stabilit dacă prin împuşcare sau otravă), a fost: „După, regreţi faptul că ai fost atât de bun."[1340]

Înainte de a muri, deplângându-şi bunăvoinţa, Hitler încheiase în general cea mai mare crimă din istorie, exterminarea evreilor europeni. „Problema evreiască" se afla în centrul întregii sale concepţii asupra istoriei filosofiei politice şi a programului său de acţiune. După furnizarea de spaţiu şi materii prime pentru rasa germană de stăpâni, distrugerea „bacilului" evreiesc în cuibul său din Rusia bolşevică era scopul primar al războiului. Pentru Hitler anii de pace, 1933–1939, au fost, în politica evreiască precum şi în toate celelalte, doar ani de pregătire. Trebuie să scoatem în evidenţă cât mai mult ca scopurile lui Hitler nu puteau fi realizate decât prin război şi sub acoperirea războiului. Ca şi Lenin şi Stalin, Hitler credea în ingineria socială ultimă. Ideea distrugerii unor uriaşe categorii de oameni a căror existenţă îi puneau în pericol misiunea istorică era pentru el, ca şi pentru ei, în întregime acceptabilă. Singurul lucru de care se temea erau publicitatea şi opoziţia care l-ar putea împiedica să-şi ducă la bun sfârşit misiunea necesară.

Războiul avea, aşadar, marele avantaj de a cufunda Germania în tăcere şi întuneric. La 1 septembrie 1939 el i-a trimis o notă lui Philip Bouhler, şeful Cancelariei sale, ordonând exterminarea nebunilor cronici şi a bolnavilor incurabili. Sarcina a fost îndeplinită de medici SS, care au căpătat astfel experienţă în a selecta şi a gaza oameni pe scară largă. Acest program, în care au fost asasinaţi aproximativ 70 000 de germani, nu a putut fi ţinut complet secret. Doi ecleziaşti germani marcanţi, episcopul Wurm de Württemberg şi episcopul-conte Galen de Münster, au protestat – singura dată când clericii germani au ridicat cu succes voci indignate împotriva crimelor naziste –, şi la sfârşitul lui august 1941 un telefon de la Hitler a pus capăt programului.[1341] Dar „centrele de

eutanasiere" nu au fost închise. Ele au continuat să fie folosite pentru a-i ucide pe cei ce înnebuneau în lagărele de concentrare. Respectiv, acest program pare să fi fost un program-pilot pentru genocidul mai mare care avea să urmeze.

Pentru Hitler războiul a început cu adevărat la 22 iunie 1941. Acesta a fost momentul în care şi-a putut porni nu numai programul estic de defrişare pentru expansiunea germană, ci şi genocidul pe scară largă. Atât succesiunea evenimentelor cât şi obiectivul politicii sunt confuze, reflectând haosul mereu în schimbare din mintea lui Hitler şi anarhia din administraţia nazistă. Încă din 7 octombrie 1939, printr-un decret secret, Hitler l-a numit pe Himmler în noua funcţie de comisar al Reichului pentru Consolidarea Naţionalităţii Germane, cu instrucţiuni de a întreprinde o „curăţenie rasială" în Est şi de a pregăti calea pentru programul de reamplasare a populaţiei. Deja o mulţime de evrei polonezi erau asasinaţi. Nu se ştie precis când a ordonat Hitler începerea „soluţiei finale" sau cum definea el exact sfera de acţiune a acesteia: toate ordinele lui erau verbale. În martie 1941, Himmler a convocat prima conferinţa despre genocid, anunţând că unul dintre ţelurile campaniei ruseşti care urma era „decimarea populaţiei slave cu treizeci de milioane"[1342]. La sfârşitul aceleiaşi luni Hitler însuşi a spus ofiţerilor săi superiori despre unităţile de exterminare *Einsatzgruppen* care aveau să meargă în ariergarda armatelor germane. Două zile mai târziu, la 2 aprilie, Alfred Rosenberg, după o discuţie de două ore cu Hitler, nota în jurnalul său: „Ceea ce nu vreau să scriu, dar nu voi uita niciodată."[1343] Unităţile SS de exterminare şi-au început activitatea imediat ce a început invazia şi până la sfârşitul lui 1941 omorâseră cam 500 000 de evrei ruşi (precum şi alţi ruşi), majoritatea prin împuşcare. Documentul-cheie în programele de genocid pare să fie însă un ordin emis (în numele Führerului) de Göring la 31 iulie 1941 către adjunctul lui Himmler şi şef al SD, Reinhard Heydrich, pe care Hitler îl numea „omul cu inimă de fier". Acesta vorbea despre o soluţie totală, *Gesamtlösung,* şi o soluţie finală, *Endlösung,* „pentru a rezolva problema evreiască". Göring i-a definit termenul de „final" lui Heydrich prin viu grai, repetând ordinele verbale ale lui Hitler: conform mărturiei lui Adolf Eichmann, pe care Heydrich l-a numit adjunctul său, la procesul lui din 1961, acesta însemna

„distrugerea biologică planificată a rasei evreieşti în teritoriile din Est". Data operativă a programului era aprilie 1942, ca să fie timp pregătiri.[1344] Conferinţa executivă, care stabilea detaliile, a fost organizată de Eichmann şi prezidată de Heydrich la Wannsee, pe 20 ianuarie 1942. Se adunaseră până acum multe relatări despre metodele de omorâre. Din iunie 1941, la instrucţiunile lui Himmler, Rudolf Höss, comandantul Lagărului „A" de la Auschwitz-Birkenau, făcuse experienţe. Împuşcarea mergea prea încet şi făcea cam multă mizerie. Monoxidul de carbon s-a dovedit şi el prea încet. Atunci, în august 1941, folosind 500 de prizonieri de război sovietici drept cobai, Höss a condus un experiment de ucidere în masă folosind Cyclon-B. Acesta a fost creat de o firmă pentru controlul ciumei, Degesch, corporaţie de combatere a paraziţilor, satelit al firmei I.G. Farben. Descoperirea Cyclonului-B, a spus Höss, „ne-a liniştit".[1345] A fost emisă o uriaşă comandă pentru acest gaz din partea SS, cu instrucţiuni de a se omite componenta „indicatoare", care avertiza oamenii asupra pericolelor. Dividendele primite de I.G. Farben de la Degesch s-au dublat, în 1942–1944, şi cel puţin unul dintre directori a ştiut de utilizarea dată gazului: singurul protest formulat de Degesch a fost că omiterea „indicatorului" le-ar putea periclita patentul.[1346]

Soluţia finală a început să fie pusă în practică din primăvara lui 1942. Primele gazări în masă au început la Belzec, la 17 martie 1942. Acest lagăr avea capacitatea de a omorî 15 000 de oameni pe zi. În luna următoare a fost rândul Sobiborului (20 000 pe zi), Treblinkăi şi Maidanekului (25 000) şi al Auschwitzului, pe care Höss îl numea „cea mai mare instituţie de anihilare umană din toate timpurile". Documentaţia privitoare la genocid este uriaşă.[1347] Cifrele sunt aproape incredibile. În decembrie 1941 Hitler avea aproximativ 8 700 000 de evrei sub conducerea lui. Dintre aceştia, până la începutul lui 1945 omorâse cel puţin 5 800 000: 2 600 000 din Polonia, 750000 din Rusia, 750000 din România, 402 000 din Ungaria, 277 000 din Cehoslovacia, 180 000 din Germania, 104 000 din Lituania, 106 000 din Olanda, 83 000 din Franţa, 70 000 din Letonia, câte 65 000 din Grecia şi Austria, 60 000 din Iugoslavia, 40 000 din Bulgaria, 28 000 din Belgia şi 9 000 din Italia. La Auschwitz, unde au fost asasinaţi 2 milioane de oameni, procesul a fost condus ca o operaţiune industrială de mare amploare. Firme germane au prezentat oferte competitive pentru

„unitatea de procesare”, care trebuia să aibă „capacitatea de a scăpa de 2000 de cadavre la fiecare douăsprezece ore”. Cele cinci cuptoare erau furnizate de firma germană Topt&Co din Erfurt. Camerele de gazare, descrise drept „pivniţele cu cadavre”, au fost proiectate de German Armaments Incorporated, cu o specificaţie care cerea „uşi etanşe cu garnitură de cauciuc şi un post de observaţie din sticlă dublă de 8 milimetri, tip 100/192”.[1348] Terenul de deasupra pivniţelor de gazare era un gazon bine întreţinut, întrerupt de capace din beton acoperind puţurile prin care „ofiţerii sanitari” împingeau cristalele albastru-ametist de Cyclon-B. Victimele intrau în pivniţe, despre care li se spunea că sunt băi, şi la început nu observau gazul care venea prin nişte perforaţii în coloanele de metal:

> Apoi simţeau gazul şi se înghesuiau cât mai departe de coloanele ameninţătoare iar în cele din urmă năvăleau spre uşa uriaşă de metal cu ferestruică, unde se îngrămădeau unii peste alţii într-o singură piramidă moale, împroşcată cu sânge, agăţându-se unul de altul şi sfâşiindu-se chiar şi în spasmele morţii. Douăzeci şi cinci de minute mai târziu, pompele electrice de „evacuare” scoteau aerul încărcat de gaz, marea uşă de metal se deschidea, şi intrau oamenii din *Sonderkommando*-ul evreiesc, purtând măşti de gaze şi cizme de cauciuc şi cu furtunuri în mână, căci prima lor sarcină era să îndepărteze sângele şi defecaţiile, apoi să-i descleştеze pe morţi unul de altul cu frânghii şi cârlige, preludiul înspăimântătoarei căutări de aur şi al scoaterii dinţilor şi părului, considerate de germani materiale strategice. Apoi călătoria cu liftul sau în vagoane de cale ferată până la cuptoare, moara care măcina clinchetul până devenea o cenuşă fină, şi camionul care arunca cenuşa în apele Solăi.[1349]

De fapt, pentru a economisi bani erau adesea folosite cantităţi insuficiente de gaz scump, astfel încât victimele sănătoase erau doar paralizate şi apoi arse de vii.[1350]

„Soluţia finală”, ca majoritatea schemelor naziste, a degenerat într-o harababură administrativă şi în scopuri contradictorii. Ca şi în lagărele sovietice, disciplina internă a căzut în mâinile unor criminali de profesie,

temuţii *Kapos.* Eichmann şi Höss au pierdut treptat controlul efectiv. Exista un conflict fundamental între scopurile politicii lagărelor de concentrare. Hitler voia ca toţi evreii (şi multe alte grupuri) să fie ucişi cu orice preţ. Respingea plângerile violente ale militarilor că aprovizionarea pentru disperatele bătălii de pe frontul de est era ţinută în loc de nevoia de a transporta milioane de victime din toată Europa (adesea în trenuri aglomerate de până la o sută de vagoane, în care se aflau zeci de mii de oameni). Himmler, pe de altă parte, voia să-şi extindă „statul în stat" SS într-un uriaş imperiu industrial şi de construcţii, care în timpul războiului putea furniza o cantitate crescândă de provizii militare germane şi după ce acesta se va fi terminat ar fi construit infrastructura aşezărilor estice plănuite de Hitler, cu populaţia lor de 150 de milioane de oameni. Cea de-a doua sarcină ar fi durat douăzeci de ani şi ar fi necesitat forţa de muncă a 14 450 000 de sclavi, permiţând o rată anuală a mortalităţii de 10%.[1351]

Cifra nu este aşa de fantastică precum pare: în august 1944 numai în industria germană lucrau 7 652 000 de străini, constând din 1 930 000 de prizonieri de război şi peste 5 milioane de deportaţi sau sclavi.[1352] Himmler voia să folosească războiul pentru a crea nucleul imperiului său sclavagist şi prin urmare nu era foarte dornic să omoare evrei dacă îi putea pune la muncă, mai ales că putea obţine bani pentru seifurile SS-ului de la Krupp, Siemens, I.G. Farben, Rheinmetall, Messerschmidt, Heinkel şi alte firme mari în schimbul furnizării de forţă de muncă din lagărele de concentrare. Până la sfârşitul lui 1944 peste 500000 de prizonieri din lagăre fuseseră „închinaţi" industriei private şi în plus Himmler avea fabrici proprii, în care adesea folosea evrei „puşi deoparte", de care Hitler nu ştia nici măcar că existau.[1353]

Himmler a rezolvat dilema printr-un compromis, a adus industrie germană în sistemul lagărelor de concentrare, apoi a muncit prizonierii până ce n-au mai fost buni decât să fie exterminaţi în cuptoare. Auschwitz ocupă un loc special al dezonoarei în această poveste cumplită nu numai datorită dimensiunii sale unice, dar şi pentru că era desemnat în mod deliberat ca să întruchipeze acest compromis. A fost creat prin colaborarea dintre SS şi I.G. Farben ca centru de cauciuc sintetic *(Buna)* şi combustibil. Vastul complex consta în A1, lagărul de concentrare iniţial;

A2, uzina de exterminare de la Birkenau; A3, uzina de *Buna* şi combustibil sintetic; şi A4, propriul lagăr de concentrare al lui I.G. Farben de la Monowitz. Farben avea o „divizie Auschwitz" specială, cu pompieri şi poliţişti de lagăr proprii, înarmaţi cu bice, deşi conducerea se plângea de zgomotul şi numărul bicelor aplicate de *Kapos,* cerând ca biciuirile să aibă loc în lagărul de concentrare propriu-zis şi nu în zonele de muncă.

Când soseau trenurile cu victime, acestea erau împărţite în persoane sănătoase, care mergeau la Monowitz, şi cele slabe, bolnave, femei şi copii, care mergeau direct în lagărul morţii. Muncitorii *Buna*-Monowitz începeau în fiecare zi la ora 3 a.m., deplasându-se în „trap SS", chiar şi când cărau materiale grele, şi erau obligaţi să lucreze în zone de câte zece metri pătraţi. Nu existau perioade de odihnă şi oricine îşi părăsea zona era împuşcat pentru „încercare de evadare". Se executau biciuiri în fiecare zi şi „mai multe spânzurări pe săptămână". La prânz se dădea o supă de cartofi şi napi, iar seara o bucată de pâine. Fritz Saukel, şeful sistemului de muncă cu sclavi, nota: „Toţi prizonierii trebuie să fie hrăniţi, adăpostiţi şi trataţi în aşa fel încât să fie exploataţi la maximum posibil, cu cele mai mici cheltuieli imaginabile."[1354] Erau de fapt mai rău decât sclavii: numai la Auschwitz au murit în acest fel 25 000 de oameni. În fiecare dimineaţă ofiţerul responsabil cu alocarea forţei de muncă îi selecta pe cei bolnavi spre a fi trimişi la gazare. Farben ţinea evidenţa, inclusiv instrucţiunea finală, *Nach Birkenau*.* Pierderile în greutate erau între trei şi patru kilograme pe săptămână, aşa că un om până atunci hrănit normal putea recupera din propriul trup deficitul pe o perioadă de până la trei luni (mai mult decât în majoritatea lagărelor ruseşti de acest tip).

Sclavii îşi consumau propria grăsime şi în cele din urmă mureau de epuizare. După cum arăta un istoric:

> LG. Farben a redus forţa de muncă din lagăre la o materie primă consumabilă, o materie umană din care era extrasă sistematic mineralul vieţii. Când nu mai rămânea niciun pic de energie folosibilă, deşeul viu era trimis la camerele de gazare şi cuptoarele de cremaţiune

---

* Spre Birkenau *(n.t.)*.

ale centrului de exterminare de la Birkenau, unde SS-ul îl recicla în economia germană – dinţi de aur pentru Reichbank, păr pentru saltele şi grăsime pentru săpun.[1355]

Puţinele lucruri pe care morţii le aduseseră la Auschwitz erau „confiscate" oficial şi trimise în Germania. Într-o perioadă de şase săptămâni, între 1 decembrie 1944 şi 15 ianuarie 1945, între acestea s-au aflat 222 269 de seturi de costume bărbăteşti şi lenjerie, 192 652 de seturi de haine de damă şi 99 922 de seturi de haine de copii.[1356] Totuşi, în ciuda acestei mârşăvii îngrozitoare, atât de tipică pentru statul totalitar, Auschwitz a fost un eşec economic total: a fost produs foarte puţin combustibil sintetic şi niciun pic de *Buna.*

În cadrul general al genocidului, care a cuprins milioane de polonezi şi ruşi, pe lângă evrei, au fost practicate multe forme bizare de cruzime. Decretul *Lebensborn* al lui Himmler din 28 octombrie 1939 înfiinţa ferme de montă pentru procrearea de „arieni ideali", iar ofiţeresele SS cutreierau lagărele de concentrare pentru a răpi copii de tip arian şi a-i stoca, „aşa încât în timpul vieţii noastre să devenim un popor de 120 de milioane de suflete germanice". Himmler, care admira silueta zveltă a lordului Halifax, a ordonat ca femeile destinate procreării să fie hrănite cu porridge:

> Englezii, şi mai ales lorzii şi ladies englezi, sunt practic crescuţi cu acest tip de mâncare. [...] Consumarea ei este considerată cât se poate de corectă. Tocmai aceşti oameni, atât bărbaţi cât şi femei, se fac remarcaţi prin silueta lor suplă. Din acest motiv mamele din căminele noastre trebuie să se obişnuiască cu porridge şi să fie învăţate să-şi hrănească copiii astfel. *Heil Hitler!*[1357]

La celălalt capăt al spectrului, 350 de medici SS (unul la 300 din cei care practicau în Germania) luau parte la experimente pe prizonierii din lagăre. Dr Sigmund Rascher, de exemplu, făcea teste la temperatură joasă la Dachau, omorând zeci de oameni, şi cerea să fie transferat la Auschwitz: „Lagărul este atât de întins încât activitatea va atrage mai puţin atenţia. Căci subiecţii urlă atât de tare când îngheaţă!" Fete

poloneze, denumite „iepuri”, erau infectate cu răni cangrenabile pentru teste cu sulfonamide. S-a făcut o sterilizare în masă a rusoaicelor din lagăre, folosindu-se raze X. Alte proiecte au inclus injectarea cu virusul hepatitei la Sachsenhausen, cu lichide inflamatorii în uter în scopul sterilizării la Ravensbruck, lagărul exclusiv de femei, experimente cu inducţie de flegmon pe preoţii catolici la Dachau, injecţii cu vaccinul tifosului la Buchenwald şi transplanturi experimentale de oase în cazul ţiganilor, care erau, de asemenea, forţaţi să bea apă de mare. La Oranienburg au fost selectaţi evrei care au fost gazaţi în vederea furnizării de specimene pentru colecţia lui Himmler de schelete de „comisari evrei-bolşevici care personifică o subumanitate respingătoare dar caracteristică”[1358].

Într-un anumit sens „crima fără nume”, cum îi spunea Churchill, era un act infracţional naţional. Este adevărat, programul de genocid a fost de la început până la sfârşit, în ciuda amplorii sale uriaşe, clandestin. Hitler nu s-a referit nici măcar o dată la el, nici chiar în nesfârşitele discursuri vehemente ţinute în faţa intimilor care constituie subiectul *Discuţiilor în jurul mesei* şi al altor documente. Deşi a exultat la măcelărirea complotiştilor din iulie 1944 şi punea să i se ruleze în repetate rânduri filmul cumplitelor lor execuţii, nu a vizitat niciodată vreun lagăr, ca să nu mai vorbim de lagărele morţii. Voinţa sa uriaşă, plină de ură a pus întregul proces în mişcare şi l-a menţinut până când scopul a fost practic îndeplinit. Dar ura era abstractă. Era ca şi cum ar fi simţit că până şi voinţa lui s-ar dizolva dacă ar vedea milioanele de condamnaţi ca feţe umane individuale: atunci capacitatea lui de a duce la bun sfârşit ceea ce considera a fi serviciul suprem adus „culturii” germane ar fi distrusă. Savura asasinarea generalilor de familii bune pe care îi cunoştea şi îi detesta; masacrarea a întregi categorii ale omenirii nu era însă decât o datorie dezgustătoare. Se pare că Lenin a cultivat exact aceeaşi atitudine. Chiar şi Stalin, care trăgea cu ochiul din postul său de observaţie la agoniile foştilor lui tovarăşi în timpul proceselor, nu a vizitat niciodată pivniţele de la Lubianka şi nu a pus piciorul în lagărele morţii.

De la Hitler în jos, întreaga operaţiune a genocidului era învăluită în tăcere, străbătută de un sentiment neexprimat şi inexprimabil de

vinovăţie. Până şi Himmler, arhetipul revoluţionarului sacerdotal, care a supravegheat toate detaliile crimei, a vizitat Auschwitzul doar de două ori. Ca în toate sistemele totalitare, a trebuit să fie creat un limbaj fals pentru a ascunde ororile concrete ale relativismului moral. Termenii SS pentru crimă erau: „tratament special", „reamplasare", „linia generală", „acte suverane în afara competenţei juridice" şi mai ales „trimiterea în Est".[1359] Cât despre asasinatele din 1934, crima principală care a produs crima colosală, o conspiraţie a tăcerii trebuie să cuprindă naţiunea. Himmler a spus generalilor săi SS la 4 octombrie 1943: „Printre noi ea trebuie să fie menţionată cât se poate de deschis – dar niciodată nu vom vorbi despre ea în public." Aşa cum în 1934 fusese de datoria lor „să-şi pună la zid camarazii care greşiseră şi să-i împuşte", tot astfel acum era de datoria lor „să extermine rasa evreiască". Ei nu se referiseră niciodată public la crimele din 1934, şi acum trebuiau de asemenea să păstreze tăcerea. El a spus *Gauleiter*-ilor săi la 29 mai 1944 că înainte de sfârşitul anului toţi evreii vor fi morţi:

> Acum ştiţi totul despre asta, şi ar fi mai bine să o ţineţi pentru voi. Poate cândva mai târziu, cu mult mai târziu, ne vom gândi dacă să spunem poporului german ceva mai mult despre asta. Dar cred că mai bine nu! Noi, cei de-aici, am luat pe umerii noştri responsabilitatea, atât pentru acţiune cât şi pentru idee, şi cred că ar fi mai bine să luăm acest secret cu noi în mormânt.[1360]

Aşadar, securitatea din jurul lagărelor morţii era elaborată. Soţia unui ofiţer german, care la un nod de cale ferată s-a urcat din greşeală într-un tren al morţii, a fost trimisă în camera de gazare ca să nu poată relata ceea ce văzuse. Nicio victimă nu a ieşit vie de la Auschwitz până în august 1944, când doi evrei slovaci au reuşit să evadeze. Cu toate acestea, milioane de germani ştiau că evreilor li se face ceva oribil. Numai în SS erau 900 000 de oameni. Nenumăraţi germani au auzit şi au văzut trenurile nesfârşite ce treceau zăngănind prin noapte şi au ştiut ce însemnau, după cum sugerează o remarcă ce s-a păstrat: „Evreii ăia blestemaţi – nu ne lasă nici măcar să dormim noaptea."[1361] Era o suprapunere uriaşă între sistemul sclavagist şi industria germană. Am

putea reaminti că germanii folosiseră forţa de muncă a prizonierilor şi munca până la epuizare şi în 1916–1918; era o reacţie naţională la război, o parte importantă a „socialismului de război" pe care îl admira atât de mult Lenin. Paranoia rasistă era adânc înrădăcinată în cultura germană şi fusese nutrită de generaţii întregi de intelectuali. Îl preceda pe Hitler; îl diminua. După patruzeci de ani puterea şi ubicuitatea rasismului între albi, în special antisemitismul (şi nu numai în Germania), sunt greu de conceput, într-un anume sens deci, scopul a fost voinţa poporului german; mijloacele au fost voinţa lui Hitler.[1362]

Într-un alt sens, crima a avut complici în întreaga lume civilizată. Existau 150 000 de membri SS negermani. Cele mai crunte masacrări de polonezi, de exemplu, au fost opera unei divizii SS formate din 6 500 de prizonieri de război ruşi albi.[1363] Hitler găsea adesea oameni dispuşi să colaboreze la vânarea evreilor non-germani. În mod ironic, locurile cele mai sigure pentru evreii din Europa erau Spania şi Portugalia fasciste, şi Italia până când Hitler şi-a instaurat regimul-marionetă. Cea mai periculoasă era Franţa, unde regimul de la Vichy, antisemit din start, devenea din ce în ce mai antisemit cu trecerea timpului. Existau două tipuri de evrei francezi, alsacienii şi sefarzii asimilaţi, şi nou-veniţii şi refugiaţii. În noiembrie 1941 guvernul de la Vichy a instituit Union Générale des Israelites de France, al cărei personal făcea parte în mare măsură din primul grup, ce constituia un mecanism birocratic pentru a trimite evreii din al doilea grup în lagărele de concentrare – un Vichy evreiesc în miniatură.[1364] Vichy a participat de fapt cu mult zel la adunarea evreilor din alte ţări aflaţi în Franţa în lagărele morţii; iar pretenţia lui că şi-a protejat propriii evrei era falsă, din moment ce din 76 000 de evrei predaţi de francezi naziştilor (din care au supravieţuit mai puţin de 2 000), o treime erau născuţi în Franţa. Între cei omorâţi s-au aflat 2 000 sub vârsta de şase ani şi 6 000 sub treisprezece ani.[1365]

Penumbra culpei s-a întins şi mai larg. În anii 1933–1939, când Hitler avea o atitudine ambivalentă în privinţa emigrării şi evreii mai puteau încă fugi, nu i-a vrut nimeni. Practic toate guvernele europene aveau problema antisemitismului şi erau îngrozite să n-o agraveze. Marea Britanie a închis ferm uşa deschisă Palestinei, de teama arabilor: Actul Alb din 1939 limita imigraţia evreiască la 75 000 în cinci ani. Roosevelt, ca

de obicei, a consacrat o imensă compasiune retorică evreilor, dar nu a făcut nimic concret ca să-i ajute să vină în America. Primele relatări despre genocid au ajuns la Congresul Mondial al Evreilor de la Lausanne, în august 1942. Până şi oficialii evrei, obişnuiţi cu ororile, au fost sceptici la început. În aprilie 1943 o şedinţă a oficialilor anglo-americani din Bermude a hotărât, efectiv, că niciuna din ţări nu avea să facă nimic pentru a-i ajuta pe evrei şi nu se vor critica una pe alta pentru că nu făceau nimic – un pact mutual de anticonştiinţă. În august 1943 se ştia, şi se publicase, că fuseseră deja exterminaţi 1 702 500 de evrei. La 1 noiembrie Roosevelt, Stalin şi Churchill i-au avertizat pe conducătorii germani că vor fi judecaţi pentru aceste crime. La 24 martie 1944 Roosevelt a mai dat o avertizare publică. Dar asta a fost tot. Deşi America avea şi spaţiu şi hrană, el nu a vrut să ofere azil. Numai Churchill a susţinut că trebuie să se acţioneze cu orice preţ. El a fost înfrânt de colegii săi, conduşi de Anthony Eden, al cărui secretar nota: „Din nefericire, A.E. este de neclintit în privinţa Palestinei. Iubeşte arabii şi îi urăşte pe evrei." La 6 iulie 1944 Chaim Weizmann, preşedintele Agenţiei Internaţionale Evreieşti, l-a implorat pe Eden să folosească bombardierele Aliaţilor ca să oprească dislocarea evreilor unguri, incineraţi atunci într-un ritm de 12 000 pe zi. Churchill a consemnat: „Luaţi tot ce puteţi de la Forţele Aeriene şi faceţi uz de numele meu dacă e necesar." Dar nu s-a făcut nimic; şi nu e clar dacă bombardarea ar fi avut vreun rezultat efectiv.[1366]

La vremea aceea majoritatea evreilor erau morţi. Ce au vrut supravieţuitorii sunt dovezile că lumea civilizată nu îi uitase: „Nu ne rugam pentru viaţa noastră", spunea un supravieţuitor, „nu aveam nicio speranţă în privinţa asta, ci pentru răzbunare, pentru demnitate umană, pentru pedepsirea asasinilor."[1367] Evreii au cerut recunoaşterea enormităţii unice a crimei. Nu se poate spune că au obţinut-o, nici de la germani, care poate şi-ar fi ispăşit vina colectivă recunoscând-o, nici de la Aliaţi. Istoria pedepsirii crimelor de război germane este aproape tot atât de complicată şi confuză ca şi crimele însele. Pentru că Stalin credea, cum crezuse cândva şi Lenin, că războiul avea să producă o Germanie sovietică, el a diminuat în declaraţiile sale publice vina Germaniei în război şi şi-a încurajat şi susţinătorii occidentali să facă acelaşi lucru. Sentimentele sale personale erau cu totul altele. La Conferinţa de la

Teheran el l-a mustrat pe Churchill că făcea o distincţie între conducătorii germani şi marea masă. De asemenea, pentru consum intern, el a dat instrucţiuni lui Ehrenburg şi altor scriitori să publice atacuri rasiste violente la adresa germanilor în *Pravda, Krasnaia Zvezda* şi alte ziare.[1368] Public însă, linia comunistă în Occident era să trateze crimele de război ca pe o chestiune politică şi nu morală. În 1942, Victor Gollanez, cel mai important publicist britanic de stânga, a creai o frază celebră cu pamfletul sau *Să trăiască sau să moară copiii noştri?* care susţinea că vina pentru război trebuia pusă în principal pe seama imperialismului: prin urmare „fiecare dintre noi este «vinovat»", deşi capitaliştii erau mai vinovaţi decât masele de oameni obişnuiţi.[1369]

În 1945 Aliaţii căzuseră de acord asupra condamnării şi spânzurării naziştilor marcanţi. Mai departe au început dificultăţile. Ruşii au fost primii care au ajuns în principalele lagăre ale morţii. Unii dintre oficialii de acolo au dispărut, poate ca să lucreze pentru cei care i-au prins. Legăturile dintre forţele de securitate naziste şi sovietice fuseseră mereu strânse şi au fost reluate cordial după război. Himmler admirase întotdeauna metodele poliţiei sovietice (el credea că Stalin separase sângele mongol de hoarda lui Genghis-Han), iar şeful Gestapoului, generalul SS Müller, s-a dus probabil să lucreze pentru NKVD.[1370] Mulţi dintre oficialii din poliţia prusacă, foşti subordonaţi ai lui Göring, au primit funcţii înalte în poliţia Republicii Democrate Germane pe care a creat-o Stalin când a sosit timpul.

Printre britanici şi americani ardoarea de a pedepsi a durat mai mult dar a fost estompată în cele din urmă de mersul istoriei. Când directorii de la I.G. Farben au fost condamnaţi la Nürnberg (29 iulie 1948), începuse blocada Berlinului, Germania era acum un potenţial aliat şi resuscitarea industriei germane era un obiectiv anglo-american. Astfel, Karl Krauch, omul care a nazificat firma şi a ales personal Auschwitzul pentru uzina de *Buna,* a primit numai şase ani. Alţi unsprezece directori au primit condamnări la închisoare de la opt ani la optsprezece luni – „destul de uşoare ca să mulţumească şi un hoţ de găini", după cum a spus furios procurorul, Josiah du Bois.[1371] În ianuarie 1951 toţi industriaşii germani criminali de război fuseseră eliberaţi de către Aliaţi printr-un act de graţiere. Alfred Krupp, condamnat la confiscarea tuturor proprietăţilor,

le-a primit înapoi, pentru că John J. McCloy, înaltul comisar american, era de părere că „confiscarea proprietăţii era oarecum incompatibilă cu justiţia americană". Când activitatea de pedepsire a fost transferată de către Aliaţi germanilor înşişi, rezultatele nu au arătat cine ştie ce remuşcări colective. Noul guvern federal a plătit o despăgubire noului stat sionist al Israelului. Dar foştii prizonieri care au făcut plângeri individual nu au aflat prea multă compasiune în tribunalele germane. Din jumătate de milion de supravieţuitori, numai 14 878 au primit, după ani întregi de procese, sume ce rareori au urcat până la 1 250 de dolari fiecare. Rheinmetall, după o lungă acţiune de tergiversare legală, a plătit 425 de dolari fiecărui fost sclav. Krupp a plătit în total 2 380 000 de dolari în 1959, în urma presiunilor guvernului american. Friedrich Flick nu a plătit un sfanţ, şi a lăsat peste 1 000 de milioane de dolari când a murit, în 1972, la vârsta de nouăzeci de ani.[1372] Dar cine este atât de prost să creadă că există dreptate pe lumea asta?

Au existat multe motive pentru care despăgubirile au fost confuze şi insuficiente. Când regimul lui Hitler s-a prăbuşit şi s-a fărâmiţat, America şi Anglia încă mai duceau un război de distrugere din ce în ce mai unilateral împotriva Japoniei. În războiul din Pacific au avut loc cele mai mari bătălii navale din istorie, determinate de avantajele copleşitoare ale resurselor şi tehnologiei, care creşteau inexorabil. Japonezii au început cu strălucitul avion de vânătoare Zero. Unul a căzut intact în mâinile americanilor în Insulele Aleutine la 4 iunie 1942. A fost imediat proiectat şi fabricat în număr mare un avion care să-i ţină piept, *Hell-cat.*[1373] Producţia de avioane a atins punctul culminant în iunie 1944, când au fost produse 2 857; de atunci încolo, a fost redusă constant de bombardamentele Aliaţilor. În tot timpul războiului Japonia a făcut numai 62 795 de avioane, din care 52 109 au fost pierdute.[1374] Statele Unite ajunseseră să producă peste 100 000 în 1943. La fel a fost şi cu vasele de război. În timpul războiului, Japonia n-a putut înarma decât douăzeci de transportoare, din care şaisprezece au fost distruse. În vara lui 1944 numai Statele Unite au avut aproape 100 de transportoare care operau în Pacific.[1375] Dezechilibrul a fost adâncit de strategia iraţională a Japoniei. Echipajele submarinelor japoneze erau pregătite numai pentru a ataca navele de război inamice. La Statul Major General numai doi ofiţeri erau

alocaţi secţiei de antisubmarine, mine şi antiaeriene, catalogate dispreţuitor sub numele de „apărare de ariergardă". Nici măcar un sistem de escortă limitat nu a fost adoptat decât abia în 1943, iar escortarea totală a început abia în martie 1944; la vremea aceea marina SUA avea deja sute de submarine şi un sistem de „haite de lupi" complet.[1376] Ca rezultat, din cele 6 milioane de tone de nave maritime cu care Japonia a început războiul, ea a pierdut peste 5 milioane: 50% distruse de submarine, 40% de avioane, restul de mine. Greşelile marinei s-au adăugat celei a armatei care, în lăcomia ei teritorială din primele cinci luni de război, şi-a împrăştiat forţele pe 8 500 000 de kilometri pătraţi, cu 350 de milioane de „supuşi", încartiruiţi de 3 175 000 de oameni, din care majoritatea trebuiau să fie aprovizionaţi de pe mare. Rezultatul a fost că marina militară japoneză s-a autodistrus, ca şi marina comercială, în efortul din ce în ce mai zadarnic de a menţine armata terestră în viaţă şi înarmată. De fapt, mulţi au murit de foame sau, rămânând fără muniţie, au fost nevoiţi să lupte cu lănci de bambus.[1377]

Strategia armatei japoneze era să-şi păstreze cuceririle, susţinând că recruţii SUA nu ar face faţă soldaţilor japonezi în lupta corp la corp şi că pierderile mari vor face opinia publică americană să-şi oblige guvernul la un compromis. Dar după ce şi-au afirmat superioritatea pe mare şi în aer, Aliaţii au adoptat „strategia central-pacifică" de a „sări" din insulă în insulă, în centrul Pacificului, îndreptându-se spre Japonia, debarcând amfibii şi folosind la maximum avantajul copleşitor pe care-l aveau în ce privea muniţia.[1378] Japonezii au luptat cu disperare tot timpul, dar tehnologia şi productivitatea au permis americanilor să stabilească şi să menţină un raport al pierderilor demn de epoca colonială. Modelul a fost bătălia „pivot" de la Guadalcanal, din noiembrie 1942, când japonezii au pierdut 25 000 de oameni faţă de cei doar 1 592 de americani. Când a început ofensiva în centrul Pacificului, la Tarawa Atoli, în noiembrie 1943, americanii au trebuit să-i omoare aproape pe toţi cei 5 000 de oameni din garnizoană (au mai rămas numai şaptesprezece), ei pierzând 1 000 de oameni. Ca rezultat şi-au înteţit tirurile şi şi-au lungit „salturile". În insula următoare, Kwajalein, bombardamentul maritim şi aerian a fost atât de dezastruos încât, spunea un martor ocular, „întreaga insulă arăta de parcă ar fi fost ridicată la 6 000 de metri în aer şi i s-ar fi dat drumul de

acolo". Practic toţi cei 8 500 de apărători au trebuit să fie ucişi, dar tirurile au menţinut numărul victimelor americane la numai 373.[1379] Aceste raporturi s-au păstrat. În Leyte, japonezii au pierdut 65 000 din cei 70000 de oameni, americanii doar 3 500. La Iwo Jima, americanii au avut cel mai prost raport al pierderilor: 4 917 morţi faţă de cei peste 18 000 ai japonezilor; iar când au cucerit Okinawa au pierdut cei mai mulţi oameni: 12 520 morţi sau dispăruţi, faţă de 185 000 de japonezi ucişi. Dar în general pierderile americanilor au fost mici. Majoritatea japonezilor au fost omorâţi în bombardamentele aeriene sau maritime, ori prin înfometare, pentru că proviziile nu mai puteau ajunge la ei. Nu s-a întâmplat niciodată să vadă un infanterist american sau să ajungă la o distanţă care să permită lupta cu baionetele. Până şi în Burma, unde lupta a fost foarte grea şi n-a putut fi folosită superioritatea maritimo-aeriană, Armata a 14-a indo-britanică a omorât 128 000 de japonezi, pierderile ei fiind în total de mai puţin de 20 000 de oameni.[1380]

Obiectivul strategiei central-pacifice era aducerea Japoniei în raza bombardierelor grele terestre, susţinând un bombardament neîntrerupt pe o scară din ce în ce mai mare. Pe scurt, acesta era războiul pe care îl prezisese expertul aviatic Douet în anii '20, de care se temuseră pacifiştii britanici în anii '30 şi pe care Churchill încercase să-l ducă împotriva Germaniei. A început în noiembrie 1944, când baza capturată din Guam a devenit complet funcţională şi când Fortăreţele Zburătoare B29, fiecare ducând opt tone de bombe, au putut ataca în mase compacte de câte 1 000, escortate de avioane de vânătoare. În 1939 Roosevelt trimisese mesaje beligeranţilor, rugându-i să se abţină de la „barbarismul inuman" de a bombarda civili. Această atitudine nu a supravieţuit Pearl Harborului. Din martie până în iulie 1945, neîntâmpinând practic nicio rezistenţă, B29 au aruncat 100 000 de tone de bombe incendiare asupra a 66 de oraşe japoneze, măturând 440 000 de kilometri pătraţi de străzi intens populate. În noaptea de 9 spre 10 martie, 300 de B29, ajutate de un puternic vânt dinspre nord, au transformat vechea câmpie mlăştinoasă Musashi, pe care e construit Tokyo, într-un infern, distrugând 40 de kilometri pătraţi de oraş, omorând 83 000 de oameni şi rănind 102 000. Un martor britanic dintr-un lagăr de prizonieri de război din apropiere făcea comparaţia cu ororile cutremurului din 1923, pe care de asemenea îl

trăise.[1381] Chiar şi înainte de aruncarea bombelor atomice, cifrele japoneze arată că raiduri în 69 de zone distruseseră 2 250 000 de clădiri, lăsaseră pe drumuri 9 milioane de oameni, omorâseră 260 000 şi răniseră 412 000. Aceste raiduri au crescut constant ca număr şi forţă; iar în iulie flotele aliate au înconjurat arhipelagul, folosindu-şi tunurile grele pentru a bombarda oraşele de coastă de la distanţă mică.

La 16 iulie bomba cu plutoniu a lui Oppenheimer a fost detonată în poligonul Almogordo din New Mexico. A generat o minge de foc cu o temperatură de patru ori mai mare decât aceea din centrul soarelui. Oppenheimer a citat o frază din *Bhagavad Gītā,* „strălucirea a o mie de sori... Am devenit ca moartea, distrugătorul lumilor." Fermi, mai prozaic, a calculat că unda de şoc indica o forţă de distrugere echivalentă cu cea a 10 000 de tone de TNT. Ştirea i-a fost servită noului preşedinte american, Harry S. Truman, când se întorcea de la Potsdam. Un protocol, semnat de Churchill şi Roosevelt la reşedinţa acestuia din urmă din Hyde Park, la 9 septembrie 1944, stipula că „atunci când bomba va fi în sfârşit disponibilă, va fi poate, după o matură chibzuinţă, folosită împotriva japonezilor". Truman a semnat imediat un ordin ca bomba să fie folosită cât mai curând posibil şi nu par să fi avut loc discuţii prelungite despre cât de înţelept ori moral era să fie folosită, în orice caz nu la nivel înalt politic sau militar. După cum a spus generalul Groves: „Stratul Superior o vrea cât mai curând posibil."[1382] America şi Marea Britanie deja aruncau în Japonia cu toate tipurile de explozibil convenţional care le erau la îndemână, sporite zilnic de noile tehnologii şi resurse; a refuza să folosească super-bomba ar fi fost ilogic, ba chiar iresponsabil, căci noutatea ei ar fi putut avea un impact asupra hotărârii până acum inflexibile a Japoniei de a continua să reziste.

Împăratului i se spusese că războiul nu putea fi câştigat încă din februarie 1942. În 1943 marina ajunsese la concluzia că înfrângerea era inevitabilă, în 1944 Tojo fusese răsturnat printr-un puci. Nimic din toate acestea nu a contat. Teama de asasinare era prea mare. În mai 1945 i s-a cerut Rusiei să acţioneze ca mediator. Dar Stalin nu a făcut nimic în privinţa asta, căci în ianuarie, la Yalta, i se promiseseră recompense teritoriale substanţiale dacă intra în războiul cu Japonia în august. La 6 iunie Consiliul Suprem al Japoniei a aprobat un document, „Politica

fundamentală de urmat de aici înainte în ducerea războiului", în care se afirma: „Vom [...] continua războiul până la capăt." Planul final pentru apărarea Japoniei, „Decizii operaţionale", menţiona 10 000 de avioane sinucigaşe (majoritatea foste avioane de instrucţie), 53 de divizii de infanterie şi 25 brigăzi: 2 350 000 de soldaţi instruiţi aveau să lupte pe plaje, sprijiniţi de 4 milioane de angajaţi civili ai armatei şi marinei şi de o miliţie civilă formată din 28 de milioane de oameni. Aveau să aibă arme de foc, lănci de bambus şi arcuri cu săgeţi. A fost aprobată de către Dietă o legislaţie specială pentru a se forma această armată.[1383] Comandanţii Aliaţi estimau că propriile lor armate ar fi trebuit să se aştepte să piardă până la un milion de oameni dacă devenea necesară o invazie a Japoniei. Câţi japonezi şi-ar fi pierdut viaţa? Presupunând un raport similar cu cele deja experimentate, ar fi fost în jur de 10–20 de milioane.

Scopul Aliaţilor era să înfrângă rezistenţa japoneză înainte ca o invazie să devină inevitabilă. La 1 august 820 de avioane B29 au aruncat 6 600 de tone de explozibil asupra a cinci oraşe din Kyūshū de Nord. Cinci zile mai târziu, singura bombă cu uraniu a Americii, netestată, a fost aruncată asupra Hiroshimei, al optulea oraş ca mărime al Japoniei, cartier general al celei de-a 2-a Armate Generale şi important port de îmbarcare. Cu două zile înainte fuseseră aruncaţi vreo 720 000 de fluturaşi care anunţau că oraşul avea să fie „şters de pe faţa pământului". Nimeni nu i-a luat în seamă, în parte pentru că se zvonea că mama lui Truman ar fi locuit cândva în apropiere, şi se credea că oraşul, care arăta bine, avea să fie folosit de americani ca centru de ocupaţie. Din cei 245 000 de locuitori ai oraşului, au murit în ziua aceea 100 000, şi alţi 100 000 mai târziu.[1384] Unii au murit fără vreo rană sau altă cauză vizibilă. Alţii erau acoperiţi de pete strălucitoare, multicolore. Mulţi vomitau sânge. Un om şi-a pus mâna arsă în apă şi „ceva ciudat şi albăstrui, ca un fum, a ieşit din ea". Un altul, aproape orb, şi-a recăpătat vederea; dar i-a căzut tot părul.

Public, reacţia guvernului japonez a fost să trimită lumii un protest, prin intermediul ambasadei elveţiene. După ce ignoraseră legislaţia internaţională douăzeci de ani, acum denunţau „nesocotirea legislaţiei internaţionale de către guvernul american, în special brutalitatea noii bombe folosite împotriva Hiroshimei". În particular, Nishina, şeful programului lor atomic, a fost convocat la Tokyo, şi întrebat dacă bomba

de la Hiroshima era o armă nucleară autentică şi, în caz că era, dacă o putea copia în şase luni.[1385] Acest lucru nu sugerează că o singură armă atomică ar fi fost decisivă.

A doua bombă, de tip plutoniu, a fost aruncată la 9 august, nu asupra ţintei ei iniţiale (pe care pilotul n-a reuşit s-o găsească), ci asupra celei alternative care, printr-o crudă ironie, era oraşul creştin Nagasaki, centrul rezistenţei la şintoism; 74 800 de oameni au fost omorâţi în ziua aceea. S-ar putea ca asta să-i fi convins pe japonezi că americanii aveau un stoc mare de asemenea bombe (de fapt erau gata numai două, programate să fie aruncate la 13 şi 16 august). În ziua următoare Rusia, care avea acum 1 600 000 de oameni la graniţa manciuriană, a declarat război, conform înţelegerii încheiate la Yalta. Cu câteva ore înainte, japonezii trimiseseră o telegramă acceptând în principiu termenii Aliaţilor de capitulare necondiţionată. Războiul nuclear a fost atunci suspendat, deşi raidurile convenţionale au continuat, 1 500 de avioane B29 bombardând Tokio din zori până-n asfinţit pe 13 august.

Decizia finală de a capitula a fost luată pe 14 august. Ministrul de Război şi cei doi şefi de stat major s-au opus, iar primul-ministru, amiralul Suzuki, a fost nevoit să-i ceară lui *Tennō* să tranşeze disputa. După cum spunea Hirohito mai târziu:

> În momentul capitulării, nu se întrevedea niciun acord, oricâte discuţii ar fi avut... Când Suzuki m-a întrebat, la conferinţa imperială, care dintre cele două atitudini ar trebui adoptată, mi s-a oferit ocazia să-mi exprim pentru prima dată liber propria voinţă fără a viola autoritatea ori responsabilitatea nimănui.[1386]

Hirohito a înregistrat apoi un mesaj de capitulare către poporul japonez în care recunoştea că „situaţia războiului a evoluat nu neapărat în avantajul Japoniei" şi că pentru a evita „extincţia totală a civilizaţiei umane" Japonia va trebui să „îndure ceea ce este de neîndurat şi să sufere ceea ce este de nesuferit".[1387]

Ofiţerii armatei au dat buzna la palat să distrugă această înregistrare înainte de a fi difuzată, l-au ucis pe comandantul Gărzii Imperiale şi au dat foc reşedinţelor primului-ministru şi a principalului ministru al

Curţii. Dar nu au reuşit să oprească difuzarea; şi imediat după aceasta ministrul de Război şi alţii s-au sinucis în faţa palatului.[1388]

Dovezile nu sugerează că această capitulare ar fi putut fi obţinută fără folosirea bombelor atomice. Fără ele, ar fi avut loc lupte grele în Manciuria şi s-ar fi intensificat bombardamentele convenţionale (care deja se apropiau de pragul nuclear de 10 000 de tone pe zi), chiar dacă n-ar fi fost necesară o invazie. Astfel, folosirea armelor nucleare a salvat vieţi atât în rândurile japonezilor, cât şi ale Aliaţilor. Cei care au murit la Hiroshima şi Nagasaki au căzut victime nu atât tehnologiei anglo-americane cât unui sistem de guvernământ paralizat făcut posibil de o ideologie a răului care distrusese nu numai valorile morale absolute, ci şi raţiunea însăşi.

Adevărata natură a formei japoneze de totalitarism a ieşit la iveală abia când au fost deschise lagărele cu prizonieri de război şi Tribunalul Militar Internaţional şi-a început activitatea. Preşedintele acestuia, Sir William Webb, nota:

> [...] crimele acuzaţilor japonezi erau mult mai puţin atroce, variate şi extinse decât ale germanilor acuzaţi la Nürnberg [dar] tortura, crima, violul şi alte cruzimi din cele mai barbare erau practicate pe o scară atât de mare şi după un tipar atât de exact încât singura concluzie posibilă este că aceste atrocităţi fie au fost ordonate în secret, fie au fost permise intenţionat de guvernul japonez sau de membri ai lui ori de conducătorii Forţelor Armate.[1389]

David James, translatorul britanic care a vizitat principalele lagăre după capitulare, observa prăbuşirea valorilor morale absolute în rândurile ofiţerilor intraţi în funcţie după anii '20, care fuseseră „instruiţi cu grijă în *Kodo* şi în şintoismul de stat" şi care erau responsabili pentru cruzimile în serie: „aveau acelaşi instinct ucigaş şi când erau de serviciu, şi când nu. [...] De aceea exista acel tipar generalizat al atrocităţilor care se pare că a surprins tribunalul aflat în Tokyo". Regimul nu poseda lagăre de concentrare ca atare: avea cel mult patru sute de prizonieri politici. Dar lagărele cu prizonieri de război erau conduse pe aceleaşi principii economice ca şi lagărele de muncă naziste şi sovietice. După vizitarea lor,

James relata, în septembrie 1945:

> Principiul de bază al administraţiei lagărelor de prizonieri de război japoneze era: stoarcerea a maximum de muncă cu un consum minim de hrană şi provizii militare. În cele din urmă asta îi azvârlea într-un abis al crimei care cuprindea întreaga administraţie şi îi transforma pe japonezi în asasini pur şi simplu. [...] Toate lagărele erau conduse după aceleaşi indicaţii [...] nu încâlcau niciuna dintre propriile reguli [...] dacă îi judecăm va trebui să aducem dovezi împotriva indivizilor, dar sistemul este acela care a produs criminalii.[1390]

Astfel, din cei 50 000 de prizonieri care au murit la calea ferată siameză, 16 000 au murit în urma torturilor, bolilor şi înfometării. Ordinele japoneze interceptate insistau mereu că prizonierii consideraţi inutilizabili trebuiau să fie ucişi. Dovezile prezentate în faţa tribunalelor au arătat că medicii militari japonezi scoteau inima şi ficatul prizonierilor sănătoşi cât aceştia mai erau încă în viaţă. Canibalismul prizonierilor Aliaţi era autorizat când nu era disponibilă altă hrană. Japonezii au ucis mai mulţi soldaţi britanici în lagăre decât pe câmpul de luptă. Bilanţul prizonierilor din Japonia a fost, de altfel, mult mai rău decât al celor ai naziştilor: din 235 000 de prizonieri anglo-americani din Germania şi Italia doar 4% au murit, în timp ce din cei 132 000 deţinuţi în Japonia, au murit 27%.[1391]

Tribunalul Aliaţilor din Tokio a condamnat douăzeci şi cinci de criminali de război marcanţi, în special pe aceia responsabili pentru plănuirea războiului şi a celor patru mari orori – masacrul de la Nanking, „marşul morţii" din Batan, calea ferată Thai-Burma şi jaful de la Manila. Şapte dintre ei, între care şi Tojo, au fost spânzuraţi. Comisii militare locale au mai condamnat alţi 920 de criminali de război la moarte şi peste 3 000 la închisoare. Dintre judecătorii non-albi ai Tribunalului, cel indian, Radhabino Pal, s-a opus spunând că japonezii acţionează tot timpul numai în autoapărare şi că procesul reprezenta „justiţia învingătorilor". Judecătorul filipinez, Delfin Jarahilla, a spus că sentinţele erau prea indulgente. De fapt, atrocităţile japonezilor împotriva soldaţilor indieni şi filipinezi şi împotriva chinezilor, malaienilor şi altor civili non-albi au

fost infinit mai sălbatice şi mai numeroase decât cele asupra anglo-americanilor.[1392] Principalele victime ale sistemului au fost japonezii de rând, din care au murit peste 4 milioane: căci aceeaşi dogmă care învăţa oamenii să trateze prizonierii ca pe nişte criminali era vinovată atât pentru decizia de a porni un război sinucigaş cât şi pentru întârzierea în semnarea păcii. Primul-ministru Konoye, unul dintre vinovaţi, a lăsat lângă patul său de moarte un exemplar din *De Profundis* al lui Oscar Wilde, în care subliniase cu grijă cuvintele: „Oricât de îngrozitor ar fi fost ce mi-a făcut lumea mie, ce mi-am făcut eu însumi a fost mult mai cumplit" – un epitaf pentru Japonia totalitaristă.[1393] Şi, după cum am arătat de mai multe ori în această carte, principiul holistic al coruperii morale operează ca o satanică lege a lui Gresham, în care răul goneşte binele. Avionul american care a distrus convoiul ce venea să întărească garnizoana Lae din Noua Guinee, la 3 martie 1943, i-a mitraliat pe supravieţuitorii care înotau în apă, raportând: „A fost o misiune oribilă, dar o necesitate militară din moment ce soldaţii japonezi nu se predau şi, înotând aproape de mal, nu li se putea permite să ajungă pe uscat şi să se alăture garnizoanei Lae."[1394] Devenise un lucru obişnuit pentru Aliaţi să îi împuşte pe japonezii care încercau să se predea. Unul dintre avocaţii apărării de la Tribunal, căpitanul Adolf Feel Jr, exclama cu amărăciune: „Ne-am învins inamicii pe câmpul de luptă, dar am lăsat spiritul lor să triumfe în inimile noastre."[1395] Era o exagerare; dar conţinea un sâmbure de adevăr. Bombardamentele japoneze pe scară redusă asupra oraşelor chineze din 1937–1938 fuseseră condamnate de întreaga suflare liberală din America. Când a sosit timpul stabilirii primei ţinte pentru bomba atomică, rectorul Universităţii Harvard, James Conant, reprezentând interesele civilizaţiei în Comitetul Naţional de Cercetări pentru Apărare, a făcut sugestia decisivă că „ţinta cea mai dezirabilă ar fi o uzină militară de importanţă vitală cu un mare număr de angajaţi şi înconjurată îndeaproape de casele angajaţilor"[1396].

În orice caz, confuzia chestiunilor morale de la sfârşitul războiului a fost sporită în mod esenţial de prezenţa, în rândurile celor ce făceau dreptate, a puterii totalitariste sovietice. Nu exista crimă comisă ori măcar imaginată de nazişti sau de cavalerii bushido pe care regimul sovietic să n-o fi săvârşit şi el, de regulă la o scară şi mai mare. Acesta conducea

exact tipul de sistem care produsese războiul şi ororile lui. Mai precis, Pactul nazisto-sovietic din septembrie 1939 şi Pactul japonezo-sovietic din aprilie 1941 făcuseră posibile agresiunile Axei.

Cu toate acestea, Rusia sovietică nu numai că i-a judecat pe vinovăţii războiului la a cărui creare ajutase, dar a şi ieşit ca singur beneficiar al acestuia, tocmai în virtutea unuia din acele tratate – sau mituiri – secrete din timpul războiului, pe care Tratatul de la Versailles le condamnase atât de vehement. Şi nu numai Tratatul de la Versailles. Carta Atlanticului din 14 august 1941 (reiterată în Declaraţia Naţiunilor Unite din 1 ianuarie 1942) afirma că semnatarii „nu urmăresc nicio expansiune, teritorială sau de alt fel [...] ei nu doresc să asiste la niciun fel de schimbări teritoriale care să nu fie în acord cu dorinţele liber exprimate ale popoarelor implicate". Tratatul de Alianţă Anglo-Rus din 26 mai 1942 stipula (articolul 5): „[...] vor acţiona în concordanţă cu cele două principii de a nu urmări expansiunea teritorială proprie şi de a nu se amestece în treburile interne ale altor state". Totuşi la Conferinţa de la Yalta din ianuarie 1945, în schimbul acceptării de a intra în războiul împotriva Japoniei „la două sau trei luni după ce Germania capitula", Stalin a cerut recunoaşterea apartenenţei Mongoliei Exterioare la Rusia; Sahalinul de Sud şi insulele adiacente; internaţionalizarea golfului Darien cu apărarea „intereselor preeminente ale Uniunii Sovietice"; folosirea Port-Arthur-ului ca bază; dreptul de a folosi, împreună cu chinezii, calea ferată chineză de Est şi manciuriană, cu apărarea „intereselor preeminente ale Uniunii Sovietice"; şi, prin anexare completă, Insulele Kurile. Roosevelt a acceptat toate aceste condiţii practic fără nicio obiecţie; iar Churchill, disperat să obţină sprijin pentru chestiuni mai aproape de interesele proprii, a consimţit, căci Orientul Îndepărtat era în mare măsură „o afacere americană [...] Pentru noi problema era îndepărtată şi de o importanţa secundară"[1397].

China, principala victimă a acestui act grosolan de furt teritorial, care a făcut posibilă distrugerea regimului ei, nu a fost prezentă la Yalta şi, deşi aliată, nu a fost nici măcar informată asupra acestor termeni decât şase luni mai târziu, în detaliu abia la 14 august, dată până la care Rusia declarase război şi acordul era ireversibil. Declaraţia de război oficială a Rusiei a fost făcută abia la patru ore după ce japonezii acceptaseră în

principiu să cedeze.[1398] Stalin a obţinut tot ce a vrut fără să dea nimic în schimb, iar puterile legitime nu au putut justifica abaterea de la principiul lor de bază în vreme de război, nici măcar în temeiul unor necesităţi militare imperioase.

Ceea ce a conferit un accent de batjocură în plus proceselor criminalilor de război germani şi japonezi a fost că, în exact acelaşi timp în care se adunau dovezile pentru ele, Marea Britanie şi America îl ajutau pe Stalin să comită o crimă de dimensiuni comparabile, mergând până la folosirea forţei ca să-i dea victimele pe mână. Aliaţii ştiau, şi nu au spus nimic, despre deportarea sovietică a opt naţiuni întregi în anii 1941 şi 1943–1944, deşi aceasta era o crimă de război care cădea sub incidenţa definiţiei date mai târziu genocidului de către Naţiunile Unite (9 decembrie 1948). Dar nu au putut ignora cererea sovieticilor, formulată la 31 mai 1944, că orice rus care cădea în mâinile Aliaţilor în timpul eliberării Europei trebuia trimis în Rusia, fie că voia, fie că nu. Practic, s-a descoperit că 10% din prizonierii „germani" erau de fapt ruşi. Unii voiau să se întoarcă, alţii nu. Erau doar nişte unităţi într-o uriaşă convulsie umană pe care puţini dintre ei o înţelegeau. Un raport al securităţii britanice (17 iunie 1944) consemna: „Nu au fost niciodată întrebaţi dacă vor să intre în armata germană, ci pur şi simplu li s-au dat uniforme germane şi puşti. [...] Aceşti ruşi nu s-au considerat niciodată altceva decât prizonieri."[1399] Americanii au rezolvat dilema tratând orice prizonier în uniformă germană drept german, dacă acesta nu insista că nu era. Foreign Office-ul britanic insista asupra unei corectitudini pedante. Consilierul său juridic, Sir Patrick Dean, nota (24 iunie):

> Aceasta este pur şi simplu o problemă a autorităţilor sovietice şi nu priveşte Guvernul Majestăţii Sale. La timpul potrivit toţi cei cu care doresc să trateze autorităţile sovietice trebuie să le fie predaţi acestora, şi pe noi nu ne priveşte faptul că ar putea fi împuşcaţi sau pedepsiţi în alt fel mai aspru decât ar fi sub jurisdicţie engleză.

Pe această bază, şi în ciuda temerilor lui Churchill, secretarul pentru Afaceri Externe, Anthony Eden, a forţat Cabinetul de Război să adopte o hotărâre (4 septembrie 1944) care garanta total pretenţiile lui Stalin şi care

a fost înscrisă mai târziu în acordul de la Yalta.[1400]

Ca rezultat, mai multe sute de mii de oameni au fost daţi pe mâna lui Stalin. Din primul lot de 10 000, toţi în afară de doisprezece s-au dus de bunăvoie. Un diplomat american a asistat la sosirea lor: „Au fost conduşi sub pază severă spre o destinaţie necunoscută." Cu timpul, reticenţa a crescut. Oamenii aflaţi la bordul lui *Empire Pride,* care a acostat la Odessa la 10 iunie 1945, au trebuit să fie ţinuţi sub ameninţarea armei, printre ei aflându-se mulţi bolnavi sau răniţi în urma unor încercări disperate de sinucidere. Un observator britanic nota:

> Autorităţile sovietice refuzau să accepte ca atare cazurile care necesitau transportul cu targa şi chiar şi pacienţii muribunzi au fost puşi să coboare pe picioarele lor din vapor, cărându-şi singuri bagajele. [Un] prizonier care încercase să se sinucidă a fost tratat foarte brutal şi rana i s-a deschis şi a început să sângereze. A fost coborât de pe vas şi dus în spatele unei barăci din port. S-a auzit o împuşcătură, dar nu s-a mai văzut nimic.

El adăuga că treizeci şi unu de prizonieri au fost duşi în spatele unui depozit, şi cincisprezece minute mai târziu s-au auzit rafale de mitralieră. Prizonierul cu gradul cel mai înalt de pe vas, un maior, a oferit informaţii despre 300 din cei de pe bord, care au fost probabil împuşcaţi cu toţii. Apoi a fost împuşcat şi maiorul – un gest stalinist tipic.[1401]

Într-un exces de zel, Foreign Office-ul britanic a predat şi 50 000 de cazaci care capitulaseră în sudul Austriei. Aceşti oameni fuseseră refugiaţi de mai bine de o generaţie şi nu erau pasibili de repatriere nici măcar conform acordului de la Yalta; dar i-au fost daţi lui Stalin ca un fel de bonificaţie umană, împreună cu soţiile şi copiii lor. Aproximativ 25 000 de croaţi au fost de asemenea „înapoiaţi" regimului comunist din Iugoslavia, unde au devenit exponate într-un „marş al morţii" prin oraşe: „... înfometaţi, însetaţi, emaciaţi, desfiguraţi, în suferinţă şi agonie, erau forţaţi să alerge pe distanţe lungi alături de «eliberatorii» lor, care mergeau pe cai sau în căruţe"[1402]. Ca să-i oblige pe aceşti bărbaţi, femei şi copii să treacă graniţele, soldaţii britanici au trebuit să-şi folosească baionetele, în unele cazuri împuşcând mortal pentru a înfrânge rezistenţa

şi folosind câteodată chiar şi aruncătoare de flăcări. Au avut loc foarte multe sinucideri, adesea ale întregii familii.[1403] Dintre cei predaţi lui Stalin mulţi au fost împuşcaţi imediat. Restul au rămas în lagăre, neştiindu-se de ei sau uitându-se de existenţa lor până când în sfârşit Soljeniţîn a atras atenţia asupra dimensiunii uriaşe a acestei infamii. Dar, desigur, repatrierea forţată a fost doar un aspect al problemei ridicate puterilor anglo-saxone de aliatul lor totalitarist acum triumfător.

13
Pace prin teroare

La 10 ianuarie 1946 parlamentarul Tory „Chips" Channon asista la o nuntă în protipendada londoneză şi atrăgea atenţia unul alt oaspete, Lady „Emerald" Cunard, „cât de repede fusese reluată viaţa normală. «La urma urmelor», am spus, arătând spre încăperea aglomerată, «pentru asta am luptat.» «Cum», a spus Emerald, «sunt toţi polonezi?»"[1404]

Era într-adevăr, foarte uşor să fie uitată Polonia. Totuşi. Polonia a fost cauza războiului în sensul că, dacă ea n-ar fi existat, războiul ar fi luat un cu totul alt curs. Polonia a şi pus capăt războiului, în sensul că a provocat prăbuşirea Alianţei din timpul războiului şi începutul confruntării democratic-comuniste. Povestea a fost reluată din punctul în care fusese lăsată când Stalin şi Hitler semnaseră pactul din august 1939, iar Rusia sovietică reprezenta acum principiul totalitarist acaparator pe scena lumii. Polonia era piesa stânjenitoare de pe tabla de şah mondială, amintind că războiul nu fusese atât un conflict între bine şi rău cât o luptă pentru supravieţuire.

Desigur, ideea că „Marea Alianţă" era cât de puţin altruistă fusese o iluzie de la bun început. Ea fusese în mare măsură creaţia lui Roosevelt, în parte pentru propriile sale scopuri politice, în parte pentru că aşa credea. Aceia dintre compatrioţii lui care aveau o lungă experienţă profesională în tratarea cu Stalin şi guvernul lui se opuneau înfocat, cu disperare, liniei adoptate de Roosevelt. Ambasadorul Lawrence Steinhardt, care i-a succedat lui Davies la Moscova, împărtăşea atitudinea dură a Departamentului de Stat, cunoscută drept „şcoala de la Riga":

> Apropierile încercate de Marea Britanie sau Statele Unite trebuie interpretate aici drept semne de slăbiciune [...] în momentul în care acestor oameni le intră în cap că încercăm să-i liniştim, să-i împăcăm ori că avem nevoie de ei, încetează imediat să fie cooperanţi. [...]

Experienţa mi-a arătat că ei reacţionează numai la forţă sau, dacă forţa nu poate fi aplicată, la o tocmeală de tip oriental.[1405]

Roosevelt nu voia să accepte nici una, nici alta. În momentul în care declaraţia de război a lui Hitler a făcut din Rusia aliatul Americii, el a inventat procedee prin care să treacă peste Departamentul de Stat şi ambasadă şi să trateze direct cu Stalin.[1406] Intermediarul lui era Harry Hopkins, un mituitor politic, care i-a raportat că Stalin, firește, era încântat de idee: „[el] nu are nicio încredere în ambasadorul nostru sau în vreunul dintre oficialii noştri".[1407] Roosevelt voia, de asemenea, să-l ocolească şi pe Churchill, pe care-l considera un bătrân imperialist incorigibil, incapabil să înţeleagă idealismul ideologic. El îi scria, la 18 martie 1942: „Ştiu că nu vă deranjează că sunt brutal de sincer când vă spun că eu cred că pot să mă înţeleg personal cu Stalin mai bine decât Foreign Office-ul dumneavoastră şi decât Departamentul meu de Stat. Stalin îi detestă puternic pe toţi oamenii voştri de vază. Crede că eu îi plac mai mult, şi sper că va continua să creadă asta."[1408] Această vanitate, care amintea atât de mult de credinţa lui Chamberlain că numai el se putea „descurca" cu Hitler, era sporită de o naivitate uluitoare. El nu credea că Stalin voia teritorii. Îl mustra pe Churchill: „Voi aveţi în sânge patru sute de ani de instincte acaparatoare şi pur şi simplu nu înţelegeţi cum e posibil ca o ţară să nu vrea să acapareze pământuri undeva dacă poate s-o facă."[1409] „Eu cred", spunea el despre Stalin, „că dacă îi dau tot ce pot şi nu-i cer nimic în schimb, *noblesse oblige,* n-o să încerce să anexeze nimic şi va lucra împreună cu mine pentru o lume a democraţiei şi păcii."[1410]

Ameninţarea pe care o constituia orbirea lui Roosevelt pentru stabilitatea Europei postbelice a ieşit la iveală pentru prima dată la conferinţa de la Teheran din noiembrie 1943, la care au participat Churchill, Roosevelt şi Stalin. Preşedintele şefilor de stat major britanici, Sir Alan Brooke, a rezumat-o: „Stalin îl are pe preşedinte în buzunar."[1411] Churchill s-a plâns unuia dintre miniştrii săi, Harold Macmillan: „Germania e terminată, deşi s-ar putea să dureze ceva până vom face curăţenie. Adevărata problemă este acum Rusia. Nu pot să-i fac pe americani să priceapă asta."[1412] Pe tot parcursul anului 1944, deşi

invadarea Europei era lansată cu succes, neliniştile lui Churchill au crescut. După năvala Aliaţilor din iulie-august 1944, ritmul avansării a încetinit. Generalul Eisenhower, comandantul suprem, refuza să accepte ideea evidentă că gradul în care trupele sale intrau în Europa centrală avea să determine de fapt harta postbelică: „Nici nu-mi trece prin cap să risc vieţile americanilor în scopuri pur politice", insista el.[1413] Pe măsură ce avansau, sovieticii îşi arătau destul de limpede intenţiile ostile. Capturând staţia germană experimentală de submarine din Gdynia, ei au refuzat accesul experţilor navali Aliaţi la secretele acesteia, deşi lupta din Atlantic era încă în plină desfăşurare şi convoaiele care transportau arme spre Rusia erau încă expuse unor puternice atacuri submarine.[1414] Generalii americani voiau să menţină maximum de cooperare cu forţele armate sovietice astfel încât să-şi poată transfera cât mai curând posibil trupe în Est ca să termine cu Japonia (cu sprijin sovietic masiv, sperau ei) şi apoi să plece cu toţii acasă. După cum vedea Churchill lucrurile, asta îi lăsa pe britanici, cu douăsprezece divizii (cam 820 000 de oameni), faţă în faţă cu 13 000 de tancuri sovietice, 16 000 de avioane de linia întâi şi 525 de divizii totalizând peste 5 milioane de oameni.[1415] Sarcina lui, după cum arăta un raport de la Foreign Office, era sa descopere cum „să folosească forţa americană", să-i cârmească „barca mare, greoaie" spre „portul care trebuie", fiindcă altfel s-ar „bălăci în ocean, o ameninţare izolată pentru navigaţie".[1416]

Churchill a hotărât să urmeze o politică dublă: să se tocmească în mod realist cu Stalin atunci când se putea şi în acelaşi timp să încerce să-l preseze până la refuz pe Roosevelt. În octombrie 1944 s-a dus la Moscova şi i-a aruncat în faţă lui Stalin „un document indecent", cum l-a numit el, care stabilea, fiindcă „mareşalul Stalin era un om realist", „raportul intereselor" Marilor Puteri în cinci ţări balcanice: Iugoslavia şi Ungaria aveau să fie împărţite egal între Rusia şi restul; Rusia obţinea 90% din România şi 75% din Bulgaria, în timp ce Marea Britanie, de comun acord cu SUA, avea să controleze 90% din Grecia. Conform proceselor-verbale consemnate de ambasadorul britanic, Sir Archibald Clark-Kerr, Stalin s-a târguit pentru Bulgaria, unde, evident, voia 90%; apoi a semnat documentul cu un ciot de creion albastru. De asemenea, a acceptat să-i reţină pe comuniştii italieni.[1417]

„Documentul indecent” era de fapt o încercare de a exclude Rusia din Mediterana cu preţul României şi Bulgariei oferite ca sateliţi ai săi. Churchill a calculat că Grecia era singura ce putea fi salvată din prăpăd, căci trupele britanice se aflau deja acolo: la Moscova, el şi-a asigurat acordul lui Stalin de a da mână liberă Marii Britanii – şi s-a folosit imediat de asta. La 4 decembrie, când a izbucnit războiul civil în Atena, Churchill a hotărât să folosească forţa pentru a-i zdrobi pe comunişti: lucra până târziu în noapte, trimiţând telegrame, „răsucindu-se cu scaunul şi dictându-i domnişoarei Layton, care nu a clipit nici măcar o dată la nenumăratele blasfemii cu care bătrânul îşi presăra frazele oficiale”. În telegrama-cheie trimisă generalului Scobie, comandantul britanic, el insista: „Trebuie să ţinem în frâu şi să dominăm Atena. Ar fi mare lucru să reuşiţi să faceţi asta fără vărsare de sânge dacă este posibil, dar şi cu vărsare de sânge dacă este necesar.”[1418] Vărsarea de sânge a fost necesară; dar Grecia a fost salvată pentru democraţie. Într-adevăr, deşi stabilitatea în Mediterana a fost asigurată abia când comuniştii au pierdut alegerile din Italia în aprilie 1948, Churchill a ţinut totalitarismul departe de Mediterana în mod eficient şi aproape de unul singur, timp de o generaţie, prin politica sa viguroasă de la sfârşitul lui 1944 – marea sa contribuţie la libertatea umană.

Churchill n-a avut însă nicio putere ca să salveze Europa de Est. După cum arăta într-un proces-verbal la o şedinţă de Cabinet:

> Nu stă în puterea acestei ţări să preîntâmpine toate lucrurile rele ce se petrec în prezent. Responsabilitatea revine Statelor Unite şi dorinţa mea este să le ofer tot sprijinul posibil. Dacă ele nu se simt în stare să facă nimic, atunci trebuie să lăsăm evenimentele să-şi urmeze cursul.[1419]

Dar la întâlnirea crucială de la Yalta, din ianuarie 1945, Roosevelt a blocat în mod deliberat încercările lui Churchill de a coordona în avans politica anglo-americană: el nu voia, spune Averell Harriman, să „dea apă la moară suspiciunilor sovietice că britanicii şi americanii aveau să acţioneze concertat”[1420]. Când s-apus problema Poloniei, Roosevelt s-a mulţumit cu acordul ruşilor pentru alegeri la care „să aibă dreptul să

participe toate partidele democratice şi antinaziste", dar nu a sprijinit cererea britanicilor de supervizare internaţională a votului. În schimb, a dat o mostră tipică de retorică rooseveltiană, o „Declaraţie asupra Europei eliberate", cu trimiteri vagi la „dreptul popoarelor de a alege forma de guvernământ sub care vor trăi". Ruşii au fost încântaţi s-o semneze, mai ales după ce au auzit anunţul năucitor al lui Roosevelt că toate forţele americane vor fi plecat din Europa în doi ani: era exact ce voia să ştie Stalin.[1421]

Se poate spune că Războiul Rece a început imediat după Conferinţa de la Yalta, mai precis din martie 1945. Bineînţeles, într-un anume sens Rusia sovietică purtase un război rece încă din octombrie 1917: era inerent în determinismul istoric al leninismului. Alianţa pragmatică din iunie 1941 încolo a fost o simplă întrerupere. Era inevitabil ca Stalin să-şi reia activitatea ostilă mai devreme sau mai târziu. Greşeala lui a fost că a făcut-o prea devreme. Nu pentru că ar fi fost nerăbdător, ca Hitler. El nu credea într-o escatologic iminentă. Dar era lacom. Era prea precaut ca să urmeze exemplul lui Hitler de creare sistematică a ocaziilor de jaf, dar nu putea rezista să nu profite de astfel de ocazii atunci când se iveau. Tactica lui raţională era să se abţină până când americanii dispăreau de partea cealaltă a Atlanticului. În loc de asta văzând că fructul polonez era copt – nu s-a putut stăpâni să nu-l culeagă. Aghiotantul lui Roosevelt, amiralul Leahy, cel mai pragmatic membru al delegaţiei americane, se plânsese încă de la Yalta că acordul în privinţa Poloniei era „atât de elastic încât ruşii îl pot întinde de la Yalta la Washington fără a-l rupe de fapt vreodată"[1422]. Dar când comisia stabilită la Yalta pentru a se ocupa de garantarea alegerilor libere s-a întrunit, la 23 februarie, a devenit clar că Stalin intenţiona să-şi ignore angajamentele. Momentul critic a sosit la 23 martie, când Molotov a anunţat că alegerile se vor ţine în stil sovietic. Când Roosevelt a primit relatarea lui Harriman despre această şedinţă două zile mai târziu, a dat cu pumnul în scaunul cu rotile: „Averell are dreptate. Nu putem face afaceri cu Stalin. A încălcat absolut toate promisiunile pe care le-a făcut la Yalta."[1423] Educaţia politică a lui Roosevelt a fost sprijinită de o serie de treisprezece mesaje pline de forţă trimise de Churchill între 8 martie şi 12 aprilie 1945; în cele din urmă, dezamăgit, a plecat să moară la Warm Springs, spunând unui jurnalist că

Stalin fie nu deţinea controlul, fie „nu era om de cuvânt”.[1424]

Cu toate acestea, în ultimele lui săptămâni Roosevelt nu a făcut nimic să-l încurajeze pe Eisenhower să înainteze rapid spre Berlin, Viena şi Praga, aşa cum voiau britanicii. „Americanii nu puteau înţelege”, scria cu tristeţe generalul Montgomery, „că nu prea folosea la nimic să câştigam războiul strategic dacă îl pierdeam politic”[1425]. Noul preşedinte, Harry Truman, nu făcea parte din societatea bogată, apăsata de vinovăţie, de pe Coasta de Est şi nu avea nimic din înclinaţiile progresiste la modă ale lui Roosevelt. Era ignorant, dar învăţa repede; instinctele lui erau democratice şi directe. Pe 23 aprilie la ora 5.30 l-a convocat pe Molotov la Blair House (nu se mutase încă în Casa Albă) şi i-a spus că Rusia trebuia să respecte ceea ce acceptase la Yalta în privinţa Poloniei: „I-am spus-o direct. Drept în faţă. A fost ca o directă de dreapta în falcă.” Molotov: „Nu mi s-a mai vorbit aşa în viaţa mea.” Truman: „Respectaţi-vă angajamentele şi n-o să vi se mai vorbească aşa”.[1426] Dar Truman nu a putut schimba politica militară americană din ultimele zile ale războiului. Generalul Bradley calcula că SUA ar pierde 100 000 de oameni încercând să ocupe Berlinul; generalul Marshall spunea că nu era posibilă capturarea Pragăi; generalul Eisenhower se opunea la orice punea capăt cooperării militare cu Armata Roşie; toţi doreau ajutorul sovieticilor împotriva Japoniei.[1427] Astfel, Europa de Est şi cea mai mare parte a Balcanilor au fost pierdute în favoarea totalitarismului.

De ceva vreme era neclar şi dacă Europa Occidentală putea fi salvată. Chiar şi la nivel politic şi diplomatic, inversarea politicii lui Roosevelt a durat săptămâni şi chiar luni preţioase. În prima jumătate a lui 1945 Departamentul de Stat încă se mai străduia să împiedice publicarea oricărui material critic despre Rusia sovietică, până şi simplul jurnalism factual, precum *Raport asupra ruşilor* de William White.[1428] La Potsdam, în iulie, Truman îl avea lângă el pe fostul ambasador Davies, acum mândrul posesor al Ordinului Lenin, care îl implora: „Cred că Stalin e jignit. Vă rog, fiţi amabil cu el.”[1429] Churchill, înfrânt la alegerile din 25 iulie, a avut un vis în care se vedea zăcând întins sub un cearşaf, cu picioarele ieşindu-i de sub el: mort.[1430] Succesorii lui laburişti, obsedaţi de problemele interne şi de starea financiară dezastruoasă a Marii Britanii, vorbeau vag despre reconstruirea unei alianţe europene cu Franţa, dar le

era mult mai frică de o resurecţie a Germaniei decât de tancurile ruseşti.[1431] Mulţi credeau că jocul s-a sfârşit. Întors de la Moscova, Harriman i-a spus secretarului pentru Marină, James Forrestal, că „s-ar putea ca jumătate din Europa, poate chiar toată, să fie comunistă până la sfârşitul iernii viitoare”[1432].

Din nou, lăcomia l-a împins pe Stalin să blufeze, inversând astfel procesul retragerii americane. Şi nu era doar o lăcomie pentru teritorii şi putere, ci şi pentru sânge. A arestat şaisprezece politicieni polonezi necomunişti, i-a acuzat de „terorism” şi a pus în mişcare mecanismul ultimului dintre procesele sale spectacol.[1433] Trimişii şi comandanţii americani aflaţi la faţa locului expediau mesaje ce confirmau acelaşi model peste tot: Robert Patterson raporta din Belgrad că oricine era văzut cu un englez sau un american era arestat imediat; Maynard Barnes telegrafia detalii despre o baie de sânge în Bulgaria, unde muriseră 20 000 de oameni; Arthur Schoenfeld descria impunerea unei dictaturi comuniste în Ungaria; Ellery Stone, din Roma, avertiza că era probabil un puci comunist în Italia. William Donovan, şeful Biroului de Servicii Strategice, la vremea aceea instituţia americană cea mai apropiată de un serviciu de informaţii, anunţa măsuri de coordonare a unei apărări occidentale pe baza rapoartelor ameninţătoare ce curgeau unul după altul în biroul său de la agenţii americani din întreaga Europă.[1434] Politicile lui Stalin erau însă acelea care furnizau materia primă pentru aceste rapoarte. Iar diplomaţia intransigentă a lui Stalin, desfăşurată prin intermediul lui Molotov, a adus lucrurile într-un punct critic la Conferinţa de la Moscova a Miniştrilor de Externe din decembrie 1945. Acolo, Ernest Bevin, noul ministru de Externe britanic, a catalogat brutal argumentele lui Molotov drept „filosofie hitleristă”; iar James Byrnes, secretarul de stat american, a spus că Rusia „încerca să facă dintr-o lovitură iscusită ceea ce încercase să facă Hitler dominând cu forţa ţările mai mici”[1435]. Când Byrnes i-a prezentat raportul asupra Conferinţei, la 5 ianuarie 1946, Truman s-a hotărât: „Nu cred că mai trebuie să facem compromisuri. [...] Am obosit să-i cocoloşesc pe sovietici.”[1436] În luna următoare a sosit, tocmai la timp, o telegramă de 8 000 de cuvinte de la George Kennan, din Moscova, care rezuma ceea ce majoritatea celor din Administraţie începeau să simtă în privinţa ameninţării sovietice:

„Telegrama cea lungă”, după cum a devenit cunoscută, „sună”, scria autorul ei, „exact ca una din broşurile alea scoase de comisiile alarmate din Congres ori de Fiicele Revoluţiei Americane, menite să deştepte conştiinţa cetăţenească în privinţa pericolelor conspiraţiei comuniste.”[1437]

Două săptămâni mai târziu, la 5 martie, Churchill a făcut din Războiul Rece un fapt public într-un discurs ţinut, cu sprijinul lui Truman, la Universitatea din Fulton:

> De la Stettin în Marea Baltică, până la Trieste în Adriatica, s-a lăsat peste continent o cortină de fier. În spatele acelei linii se află toate capitalele vechilor state din Europa Centrală şi de Est... ceea ce trebuie să numesc sfera sovietică, şi toate sunt supuse într-o formă sau alta nu numai influenţei sovietice, ci într-o măsură foarte mare şi în multe cazuri crescândă controlului de la Moscova.

Cum ruşii respectau forţa militară, a adăugat el, America şi Marea Britanie trebuie să-şi continue aranjamentele de apărare comună, ca să nu existe „un echilibru de forţe precar, şovăitor, care ar putea tenta ambiţia şi spiritul de aventură”, ci „o certitudine covârşitoare a securităţii”. După aceea, la un dineu oferit de proprietarul ziarului *Time,* Henry Luce, triumfătorul orator se îndopa cu caviar: „Ştiţi, Unchiul Joe îmi trimitea o grămadă. Dar presupun că acum n-o să mai capăt.” Vorbind exact la momentul potrivit – în mai scrutinul american arăta că 83% din populaţie era în favoarea ideii sale de alianţă militară permanentă –, Churchill înlăturase orice posibilitate de repetare a tragicei retrageri americane din Europa din 1919. El susţinea că a pierdut 75 de dolari jucând poker cu Truman, „dar a meritat”.[1438]

Stalin a continuat să-i atragă pe americani tot mai mult în Războiul Rece, în martie 1946 el a depăşit termenul-limită pentru retragerea trupelor sale din Iran, şi a făcut acest lucru abia după o confruntare încleştată la noul Consiliu de Securitate al Naţiunilor Unite. În august iugoslavii au doborât două avioane de transport americane şi în aceeaşi lună Stalin a început să facă presiuni asupra Turciei. Americanii au răspuns în consecinţă. A fost înfiinţat prototipul CIA şi, la o petrecere la Casa Albă unde se serba inaugurarea, Truman a împărţit pălării şi

pelerine negre, precum şi pumnale de lemn şi i-a lipit pe faţă amiralului Leahy o mustaţă falsă.[1439] America şi Canada au format un sistem de apărare aerian şi antisubmarine comun. Forţele aeriene britanice şi americane au început să schimbe între ele planuri de război; agenţiile lor de informaţii au reluat contactele. La mijlocul verii alianţa anglo-americană exista din nou, neoficial. Truman a întreprins o epurare a Administraţiei sale pentru a elimina elementele prosovietice. Ultimul dintre *New Dealer*-ii din Cabinet era Henry Wallace, secretarul pentru Agricultură, un profund admirator al lui Stalin, anglofob şi anti-Churchill: „nimic altceva decât un ticălos", după cum îl numea Truman. În iulie el i-a trimis preşedintelui o scrisoare particulară de 5 000 de cuvinte, susţinând dezarmarea unilaterală şi un extins program de schimburi aeriene şi comerţ cu Rusia, apoi a făcut-o publică. Truman mărturisea în jurnalul său: „Wallace este un pacifist 100%. Vrea să ne desfiinţăm forţele armate, să oferim Rusiei secretele noastre atomice şi să avem încredere într-o mână de aventurieri din Politbiuroul din Kremlin. [...] Roşii, escrocii şi socialiştii de cafenea par să se fi adunat la un loc şi devin un pericol naţional. Mi-e teamă că ei constituie un front de sabotaj împotriva Unchiului Joe Stalin."[1440] În ziua următoare l-a demis pe Wallace; nimeni nu a clipit măcar. În octombrie Churchill putea susţine: „Ceea ce am spus eu la Fulton a fost depăşit de cursul evenimentelor."

În 1947–1949 America şi-a luat o serie de angajamente faţă de Europa care au devenit baza politicii internaţionale occidentale a generaţiei următoare. Procesul a început cu un semnal disperat din partea Marii Britanii că nu-şi mai putea susţine poziţia de putere mondială. Războiul o costase 30 de miliarde de dolari, un sfert din venitul ei net. Vânduse proprietăţi în valoare de 5 miliarde de dolari şi acumulase datorii internaţionale de 12 miliarde. America îi dăduse un împrumut după război, dar asta nu-i acoperea golul din comerţ – în 1945 exporturile reprezentau mai puţin de o treime din cifra anului 1938 – şi nici cheltuielile necesitate de statutul său tot mai fragil de stâlp al stabilităţii în Europa, în Mediterana şi în Orientul Mijlociu. În 1946 Marea Britanie a cheltuit 19% din Produsul Naţional Brut pe apărare (faţă de 10% în SUA). La începutul lui 1947 ea cheltuise 3 miliarde pe programul de ajutorare internaţională, 320 de milioane hrănind Germania numai în 1946, 330 de

milioane menţinând pacea în Palestina, 540 de milioane în Grecia şi 375 milioane în Turcia. La 6 ianuarie, un viscol anunţa cea mai grea iarnă în mai bine de un secol, care a durat până la sfârşitul lui martie. Cărbunele a îngheţat în depozitele minelor şi nu a putut fi mişcat. Întreruperile de electricitate au dus la închiderea fabricilor, creând 2 milioane de şomeri. Ministrul Combustibilului, Manny Shinwell, vorbea de „o stare de dezastru total". Împrumutul a fost practic pierdut; în fiecare săptămână se scurgeau din rezerve 100 de milioane de dolari.

La 21 februarie britanicii l-au anunţat pe Truman că vor fi nevoiţi să întrerupă angajamentul pe care şi-l luaseră faţă de Turcia şi Grecia. Trei zile mai târziu Truman a hotărât că acesta trebuia preluat de americani. La 26 februarie a avut loc o şedinţă tensionată în Biroul Oval, pentru a li se prezenta această idee principalilor congresmeni. Generalul Marshall, noul secretar de Stat, se cam bâlbâia, şi adjunctul său, Dean Acheson, a hotărât să intervină. El a spus că „presiunile sovietice" asupra Orientului Apropiat au adus lucrurile într-un punct în care un conflict „ar putea deschide trei continente penetrării sovietice". Aşa cum „merele dintr-un butoi sunt infectate de unul putred", „coruperea" Greciei ar infecta Iranul şi tot Orientul. Ar „duce infecţia în Africa prin Asia Mică şi Egipt" şi „în Europa prin Italia şi Franţa „. Rusia sovietică Juca una din cele mai mari cărţi din istorie cu cel mai mic risc posibil". Nu era nevoie să le câştige pe toate: „doar una sau două şi tot ar fi oferit câştiguri imense". America era „singura" care se afla „într-o poziţie în care putea întrerupe jocul". Acestea erau mizele pe care le oferea retragerea britanicilor „unui opozant nerăbdător şi nemilos". A urmat o lungă tăcere. Apoi Arthur Vandenberg, un fost izolaţionist, a vorbit, în numele congresmenilor: „Domnule preşedinte, dacă veţi spune asta Congresului şi ţării, eu va voi sprijini şi cred că majoritatea membrilor vor face la fel."[1441]

Truman a anunţat „Doctrina Truman" la 12 martie. „Cred că politica Statelor Unite trebuie să fie aceea de a sprijini popoarele libere care se opun încercării unor minorităţi înarmate de a le subjuga sau presiunilor din afară [...] trebuie să ajutăm popoarele libere să-şi croiască singure destinul, aşa cum doresc." Ajutorul trebuie să fie „în primul rând" economic. Pentru început el a cerut bani pentru Grecia şi Turcia, precum şi experţi civili şi militari: şi le-a obţinut cu o majoritate de doi la unu în

ambele Camere. Astfel, izolaţionismul a pierit, datorită lui Iosif Stalin. Două luni mai târziu, la 5 iunie, secretarul de Stat a dezvăluit Planul Marshall la ceremonia de înmânare a diplomelor de absolvire la Harvard. Era vag; după cum îl parafraza Acheson: „Dacă europenii, toţi sau doar unii dintre ei, s-ar putea aduna să creeze împreună un plan pentru a ieşi din această situaţie îngrozitoare [...] noi ne-am uita peste planul lor şi am vedea ce ajutor concret le-am putea da."[1442] În cele din urmă au răspuns douăzeci şi două de popoare europene. Cehii şi polonezii au vrut să facă şi ei acest lucru; Stalin s-a opus.

Programul a început în iulie 1948, a continuat trei ani şi a costat în final guvernul american 10,2 miliarde de dolari. A fost perfect coerent, pentru că surplusul de export al Americii era, până în al doilea trimestru al lui 1947, de 12,5 miliarde de dolari anual. După cum spunea Hugh Dalton, ministrul de Finanţe britanic: „Criza dolarului apare peste tot. Americanii au jumătate din venitul total al lumii, dar nu vor să-l cheltuiască nici cumpărând bunurile altor popoare, nici acordând împrumuturi sau ajutoare. Cât de repede criza dolarului va aduce o criză generală?" Consumul mediu de 3 300 de calorii pe zi al americanilor contrasta cu cel de 1 000 până la 1 500 al 125 de milioane de europeni. Planul Marshall recicla o parte din surplus, micşora diferenţa de calorii şi punea bazele unei Europe de Vest şi de Sud sigure. În 1950 era deja evident un succes copleşitor.[1443] El a început procesul eliminării discrepanţei dintre nivelul de trai nord-american şi cel european, creând în acelaşi timp una de proporţii uriaşe între Europa de Vest şi cea de Est: Cortina de Fier a devenit frontiera dintre bogăţie şi sărăcie.

Dar America nu îşi luase încă un angajament militar clar de a apăra Europa. Cu lovituri succesive, Stalin a făcut acest lucru de neevitat. El nu avea decât vreo 500 de soldaţi în Cehoslovacia; dar oamenii lui din guvern controlau poliţia. Cehoslovacia avea un guvern amestecat. Marshall o considera parte din blocul sovietic. Pentru Stalin asta nu era însă destul. Lăcomia îi dicta mai mult. La 19 februarie 1948 el şi-a trimis ministrul adjunct de Externe, V.A. Zorin, la Praga. A doua zi doisprezece miniştri necomunişti şi-au prezentat demisiile. După cinci zile de criză, a apărut un nou guvern, şi ţara era transformată într-un satelit. Ambasadorul american, Laurence Steinhardt, era de părere că cehii ar fi

putut rezista, aşa cum o făcuseră finlandezii sau iranienii. El dădea vina pe laşitatea preşedintelui Beneš şi a ministrului de Externe Masaryk, care s-a sinucis după capitulare.[1444] Dar lipsa unei politici americane puternice a fost şi ea un factor, ispitindu-l pe Stalin să continue. La 24 iunie acesta a blocat accesul în zonele vestice ale Berlinului şi le-a tăiat electricitatea.

Incapabile să cadă de acord asupra unei formule de pace pentru o Germanie unică, în 1946 blocurile rivale începuseră să creeze două Germanii. La 18 iunie 1948 cei trei Aliaţi occidentali au anunţat o nouă monedă germană pentru zona lor. Acesta a fost pretextul acţiunii sovietice. Este semnificativ faptul că generalul Lucius Clay, comandantul zonei americane, fusese cel mai reticent dintre luptătorii din Războiul Rece. Acum era complet schimbat. Recunoştea că accesul Aliaţilor în Berlin era doar un „acord verbal [...] presupus în aproape trei ani de aplicare". Acum el propunea o folosire judicioasă a forţei pentru examinarea „dificultăţilor tehnice" despre care ruşii spuneau că blochează calea. El a cerut permisiunea „de a folosi echivalentul unui regiment poliţienesc întărit cu o trupă de puşcaşi neînfricaţi şi un batalion de genişti. [...] Convoiul ar fi escortat de soldaţi până la Berlin. Aceştia ar primi instrucţiuni să îndepărteze orice obstacole, chiar dacă o astfel de acţiune ar duce la un atac."[1445]

Această reacţie a fost discutată pe larg la Washington şi respinsă. Forrestal, noul secretar pentru Apărare, i-a spus lui Marshall: „Consiliul Şefilor de Stat Major nu recomandă aprovizionarea Berlinului de către un convoi înarmat având în vedere riscul de război pe care-l implică acest lucru şi lipsa de pregătire corespunzătoare a Statelor Unite pentru un conflict mondial."[1446]

Care erau riscurile? Nikita Hruşciov a recunoscut mai târziu că Stalin nu făcea decât să „împungă lumea capitalistă cu vârful baionetei". Adevăratul său pariu era în Iugoslavia, unde o rupsese cu mareşalul Tito şi îl expulzase din Cominform, corpul coordonator al partidelor comuniste naţionale pe care îl înfiinţase în 1947; acest eveniment a avut loc la patru zile după ce Rusia blocase drumurile spre Berlin. Hruşciov adăuga: „Sunt absolut sigur că dacă Uniunea Sovietică ar fi avut o graniţă comună cu Iugoslavia, Stalin ar fi intervenit militar."[1447] Este greu să ni-l imaginăm pe Stalin, implicat în acţiuni drastice în interiorul imperiului

său, permiţând unei operaţiuni de probă în Berlin – pe care o putea anula sau relua oricând dorea – să-i scape de sub control.

Dar dacă riscurile erau discutabile, insuficienţa forţei militare a SUA era destul de limpede. Consiliul Şefilor de Stat Major calcula că Armata Roşie se stabilise acum la 2 500 000 de oameni plus 400 000 în forţele de securitate. În schimb, americanii aveau monopolul nuclear. Dar acesta era mai degrabă teoretic decât practic. La 3 aprilie 1947 lui Truman i se spusese, spre oroarea lui, că deşi existau materiale pentru douăsprezece bombe atomice, niciuna nu era asamblată. S-a ordonat atunci un arsenal de 400, care să fie gata până în 1953, dar până la mijlocul lui 1948 nu se livrase încă suficient nici măcar pentru a duce la bun sfârşit „Operaţiunea Cleştele" a forţelor aeriene, care avea ca obiectiv distrugerea completă a industriei petroliere sovietice.[1448] Aproximativ şaizeci de B29, cunoscute sub numele de „Bombardiere Atomice", au fost trimise în Marea Britanie cu multă publicitate, dar în niciun caz nu aveau toate bombe atomice. În schimb, s-a luat decizia de a se monta o demonstraţie tehnică a forţei aeriene americane şi de a se aproviziona Berlinul pe calea aerului. A funcţionat: până în decembrie ajunseseră să se transporte 4 500 de tone pe zi, iar până în primăvară 8 000 de tone pe zi, cât se transporta cu maşinile şi cu trenul înainte de a fi blocate drumurile terestre.[1449] La 12 mai 1949 ruşii au cedat. A fost, într-un fel, o victorie. Dar americanii pierduseră ocazia de a realiza în anii '40 echivalentul crizei din Renania din 1936 şi de a forţa o capitulare importantă din partea Rusiei.

Blocada Berlinului a fost totuşi un eveniment decisiv, pentru că i-a obligat pe Aliaţii occidentali să-şi facă ordine în idei şi să ia decizii pe termen lung. I-a făcut să conştientizeze *le fait accompli* al unei Germanii divizate şi să înceapă crearea unui stat vest-german. Constituţia acestuia a fost scrisă până în februarie 1949, adoptată în mai şi pusă în practică în toamnă. O astfel de Germanie trebuia să fie reînarmată, şi asta însemna încadrarea ei într-o structură oficială de apărare occidentală. Astfel, la 4 aprilie 1949 a fost semnat la Washington de unsprezece puteri democratice Tratatul Nord-Atlantic. Politica americană pornea de la premisa ca pe pământ existau numai cinci regiuni militare moderne: SUA, Marea Britanie, zona industrială Rin-Ruhr, Japonia şi Uniunea Sovietică. Obiectivul politicii americane trebuie să fie acela de a se

asigura că liderii sovietici se limitau la cea pe care o aveau deja. Filosofia geopolitică de „îngrădire" fusese schiţată într-un articol, „Sursele comportamentului sovietic", publicat în *Foreign Affairs* în iulie 1947. Deşi semnat „X", era de fapt de George Kennan. Afirma că Rusia, deşi dornică să evite un război direct, era hotărâtă să se extindă prin orice alt mijloc; şi că America şi aliaţii ei ar trebui să replice cu „o îngrădire pe termen lung, răbdătoare dar fermă şi vigilentă, a tendinţelor expansioniste ale Rusiei", acest lucru implicând „aplicarea abilă şi vigilentă a contraforţei într-o serie de puncte geografice şi politice mereu altele"[1450]. Criza Berlinului a fost impulsul pentru a da acestei filosofii a îngrădirii o formă practică.

În februarie-martie 1949 un grup de funcţionari de la Departamentul de Stat şi Departamentul Apărării au schiţat un document numit „Consiliul Naţional de Securitate 68", care stabilea liniile directoare ale politicii americane externe şi de apărare pentru următorii treizeci de ani.[1451] Acesta afirma în primul rând că America, în calitatea ei de cea mai mare putere liberă, avea obligaţii morale, politice şi ideologice de a păstra instituţiile libere din întreaga lume şi că trebuia să se echipeze cu mijloacele militare necesare îndeplinirii lor. Ea trebuia să furnizeze forţe suficiente, atât convenţionale cât şi nucleare – o hotărâre confirmată la 3 septembrie 1949, când un B29, patrulând la 18 000 de picioare în nordul Pacificului, a găsit dovezi concrete că ruşii detonaseră primul lor dispozitiv nuclear la sfârşitul lui august.[1452] Monopolul atomic luase sfârşit, şi America trebuia să pornească lunga ei cursă de acoperire a unor zone întinse ale lumii cu protecţia ei militară multifuncţională. „CNS-68" nota că Rusia sovietică aloca 13,8% din produsul naţional brut armelor, faţă de numai 6–7% în America. Dacă era necesar, America putea merge până la 20%. Documentul a fost aprobat în sfârşit în aprilie 1950. A reprezentat o răsturnare istorică a politicii americane mondiale tradiţionale. Treptat, el a produs angajamente militare faţă de patruzeci şi şapte de popoare şi a determinat forţele americane să construiască sau să ocupe 675 de baze şi să posteze un milion de soldaţi în străinătate.[1453]

Ar fi însă o greşeală să conferim politicii americane o coerenţă logică şi globală pe care nu a avut-o de fapt. Nu a existat niciodată un plan de bază; mai degrabă o serie de expediente cu găuri şi goluri uriaşe şi multe contradicţii. Cam ca Imperiul Britanic, de fapt. Mai mult, la fel ca în acest

imperiu, nu s-a stabilit totul în acelaşi timp. În vreme ce americanii puneau, cu oarecare succes, bazele stabilităţii militare şi economice vest-europene în 1948–1949, viziunea lor optimistă asupra Orientului Îndepărtat, construită în lumina zdrobitoarei lor victorii din 1945, se destrăma. Şi aici au fost tăcuţi să plătească scump pentru iluziile şi frivolitatea lui Roosevelt. Ataşamentul emoţional al lui Roosevelt faţă de China era total deosebit de ceea ce simţea faţă de orice altă ţară străină. Pentru el, China nu era o problemă; era o soluţie. O considera una dintre cele patru Mari Puteri, care ar fi trebuit şi putea să devină principala forţă stabilizatoare din Asia de Est. După ce America a intrat în război el s-a străduit mult să transforme această concepţie, sau iluzie, în realitate. Stalin a râs. Churchill era exasperat: „Descrierea Chinei drept una dintre cele patru Mari Puteri ale lumii", îi scria el lui Eden, „este o farsă desăvârşită." El era pregătit să fie „rezonabil de politicos" în privinţa acestei „obsesii americane", dar nu mai mult.[1454] Roosevelt a adus China în Sistemul Celor Patru Mari; deşi, în mod tipic, a lăsat-o deoparte când i-a convenit, mai ales în tratatul secret vital de la Yalta privind Japonia, care le permitea ruşilor accesul în Manciuria. După aceea, probabil simţindu-se vinovat, el s-a întâlnit cu Chiang Kai-shek: „Prima întrebare pe care i-am pus-o lui Chiang a fost: «Vreţi Indochina?» El a spus: «Nu ne ajută la nimic. N-o vrem. Ei nu sunt chinezi.»"[1455]

Ideea că Chiang ar fi putut fi arhitectul stabilităţii postbelice în Asia de Est era absurdă. El n-a controlat efectiv nici măcar din China mai mult de jumătate în niciun stadiu al carierei sale. Era un prost administrator; şi un general indiferent. Ca politician îi lipsea capacitatea de a sesiza că ceea ce îi trebuia Chinei era o conducere care să combine radicalismul cu fervoarea patriotică. În plus, ştia prea puţin, şi-l interesa şi mai puţin, despre ţărani. Partenerul său ideal era prin urmare însuşi Mao, cu priza sa la ţărani şi naţionalismul său radical. Mao mai lucrase cu Chiang şi era dispus s-o facă din nou; deşi după ce Marşul cel Lung îi asigurase supremaţia în mişcarea comunistă pretenţiile lui erau mai mari. În februarie 1942 el şi-a început prima mare campanie ideologică: a numit-o „rectificare", pentru a vindeca PCC de marxismul abstract pur şi a-l face conştient de istoria chineză. În 1944 el lăuda democraţia americană şi spunea: „munca pe care o întreprindem noi, comuniştii, astăzi" este în

esenţă aceeaşi cu a lui „Washington, Jefferson şi Lincoln”[1456]. Dar în timp ce viziunile lui Mao se apropiau de centru, Chiang a virat-o spre dreapta. În ianuarie 1941 forţele sale KMT au asasinat 9 000 de soldaţi ai lui Mao la sud de Fluviul Galben. De atunci înainte, cele două grupări chineze au dus războaie separate împotriva japonezilor, niciunul foarte eficient. Adesea se luptau între ele. La sfârşitul lui 1943 Chiang a publicat *Destinul Chinei,* în care denunţa comunismul şi liberalismul ca fiind la fel de nocive pentru China şi susţinea conservatorismul lui Confucius ca ideal. Textul era atât de ostil faţă de Occident încât a trebuit că fie cenzurat când a apărut într-o versiune englezească. În 1944 americanii s-au străduit să unească trupele lui Chiang şi ale lui Mao, cu un guvern de coaliţie KMT-PCC şi o comandă comună asupra armatei, aprovizionate şi finanţate de America. Chiang a refuzat. Mao a fost entuziasmat, iar în octombrie el se afla în poziţia ciudată de a-i apăra pe anglo-saxoni împotriva atacurilor lui Chiang, pasaj pe care mai târziu l-a tăiat din operele sale complete.[1457]

Când războiul a luat sfârşit, americanii au făcut din nou eforturi să determine o coaliţie. Dar Chiang insista ca Mao să-şi concedieze armata. Stalin considera cererea rezonabilă. Sfatul pe care i l-a dat el lui Mao a fost să „între în guvern şi să dizolve armata”, căci „nu exista perspectiva de a apărea revolte în China”[1458]. Mao a refuzat. Avea să primească rolul secundar, dar nu avea să se umilească (şi să rişte execuţia). Începuse deja să-şi construiască „cultul personalităţii” cu Constituţia Partidului din aprilie 1945, în care se insista că „Gândirea Mao Tzedun” era esenţială pentru „a călăuzi întreaga activitate” a partidului şi îl ridica în slăvi ca fiind „nu numai cel mai mare revoluţionar şi om de stat din istoria Chinei, ci şi cel mai mare teoretician şi om de ştiinţă”. Cea mai mare parte a textului era scrisă de Mao însuşi.[1459] Mao era un romantic ambiţios care avusese succes în război şi voia să aibă şi mai mult pe timp de pace. Chiang era omul de la putere care nu putea suporta ideea unui eventual succesor, mai ales a unuia cu pretenţii intelectuale. Prin urmare, nu a fost vorba de inevitabilitate istorică în cazul războiului civil din China. A fost un conflict personal.

De asemenea, rezultatul războiului nu s-a datorat unor forţe de clasă şi economice adânc înrădăcinate. Marea majoritate a imensei populaţii a

Chinei nu a jucat niciun rol, de la început şi până la sfârşit. Este adevărat că Mao a avut un oarecare succes în mobilizarea energiei şi nemulţumirilor ţăranilor, pentru a-i servi lui scopurile. Dar asta s-a datorat în parte extrem de reuşitului program de alfabetizare al KMT, care până în 1940 ajunsese în majoritatea satelor. Este adevărat şi că unii ţărani se temeau de o victorie a lui Chiang pentru că îl asociau cu dictatura militară. Dar Mao nu a dus o cruciadă pentru a „da" oamenilor pământ. În zonele în care el era mai puternic ei îl aveau deja. Sistemul moşierilor nu era atât de larg răspândit cum credeau cei din afară. Pământul era lucrat de proprietarii lui în patru cincimi din nord, trei cincimi din centrul Chinei şi jumătate din sud.[1460] În cele mai multe locuri principala problemă nu era proprietatea asupra pământului, ci cine putea asigura securitatea şi pacea.

Pe scurt, războiul civil din 1945–1949 a fost punctul culminant al perioadei de instabilitate începute prin distrugerea monarhiei. Succesul a fost determinat peste tot de aceiaşi factori: controlul oraşelor şi al comunicaţiilor şi abilitatea de a menţine armatele închegate, având grijă ca soldaţii să fie plătiţi, aprovizionaţi şi mulţumiţi. În condiţiile perioadei postbelice, Mao s-a dovedit a fi un comandant suprem mai de succes decât Chiang, în principal menţinându-şi armatele în afara economiei urbane. Dacă vrem un factor anume care a distrus KMT, acela a fost inflaţia. Inflaţia devenise incontrolabilă în ultima etapă a Imperiului Japonez, din care China urbană forma o parte substanţială. În 1945, chiar în Japonia bancnotele n-au mai avut nicio valoare şi s-a dezvoltat practic o economie bazată pe schimb în natură. Boala s-a extins în oraşele chineze şi de-a lungul fluviilor. Regimul lui Chiang, atunci când a preluat puterea, în ultimele luni ale lui 1945, a moştenit o hiperinflaţie latentă şi nu a reuşit să ia măsurile necesare pentru a o stopa. Americanii au fost generoşi cu banii şi ajutoarele. Chiang fusese eligibil pentru împrumuturi şi Concesiuni şi le obţinuse în cantităţi considerabile. El a primit un împrumut pentru stabilizare economică de 500 de milioane de dolari şi un total de 2 miliarde de dolari în 1945–1949. Dar după ce a început cu adevărat războiul civil şi a adus din nou la suprafaţă hiperinflaţia, ajutorul american s-a dovedit nesemnificativ. Guvernul lui Chiang nu era numai incompetent, era şi corupt. Inflaţia a creat slăbiciune militară iar

eşecul militar a sporit şi mai mult inflaţia.

Chiang rezolva problema negând că ea exista. Puterea lui a scăzut încet în 1947 şi rapid în prima jumătate a lui 1948. În Beijing, preţurile au crescut de cinci ori de la mijlocul lui septembrie până la mijlocul lui octombrie. *Peiping Chronicle* reda comentariul lui Chiang: „Relatările din presă despre recentele creşteri de preţuri şi panica cumpărătorilor au fost în mare măsură exagerate [...] în timpul inspecţiei făcute de el personal în Peiping, Tianjin şi Mukden nu a văzut nimic care să sprijine aceste afirmaţii."[1461] Cu toate acestea, în Manciuria şi în nordul Chinei inflaţia adusese industria practic într-un punct mort. Mulţi muncitori erau în greva foamei, provocată de o penurie cronică de orez. Consulul general american din Mukden relata:

> Se fac eforturi puerile pentru controlarea preţurilor şi combaterea stocărilor [...] rezultatele [...] au fost în mare măsură rechiziţionarea de cereale sub ameninţarea baionetei la preţuri controlate şi revinderea cerealelor rechiziţionate la preţuri de speculă în beneficiul buzunarelor nesăţioşilor oficiali militari şi civili.[1462]

În Shanghai preţurile mărfurilor au crescut de douăzeci de ori între 19 august şi 8 noiembrie 1948, şi numai în această din urmă zi orezul a sărit de la 300 de dolari chinezeşti per *picul* (133 livre = 60,3 kg) dimineaţa, la 1 000 la prânz şi 1 800 seara.[1463] Sute de oameni mureau pe străzi în fiecare zi, cadavrele fiind adunate cu camioanele de gunoi ale municipalităţii. Chiang l-a însărcinat pe fiul său, generalul Chiang Ching-Kuo, să fie un fel de dictator economic. Reforma sa monetară „dolar-aur" – aurul nu avea nimic de-a face cu ea – a transformat hiperinflaţia într-o panică necontrolată, şi el a îndepărtat una dintre cele mai fidele surse de sprijin ale lui Chiang, comunitatea gangsterilor din Shanghai, extorcându-le 5 milioane de dolari (americani) pentru propriul său „cufăr de război".[1464]

Conform principiilor dictaturii militare, colapsul economic se reflecta în forţa armatelor. În 1948, în şedinţă secretă, parlamentului KMT i s-a comunicat că în august 1945 armata lui avusese 3,7 milioane de oameni şi 6000 de tunuri. Forţele PCC numărau la vremea aceea 320 000 de oameni, din care nu erau înarmaţi mai mult de 166 000. Dar unităţile Roşii erau

obişnuite să trăiască din ce găseau şi să prade oraşele. Soldaţii KMT erau plătiţi cu bani care le ajungeau din ce în ce mai puţin să-şi cumpere hrana necesară. Aşa că-şi vindeau armele şi orice alt echipament militar mai obţineau. Ofiţerii erau mai răi decât soldaţii, iar generalii cei mai răi dintre toţi. Până în iunie 1948 armata KMT scăzuse la 2,1 milioane; armata PCC crescuse la 1,5 milioane de oameni, echipaţi cu un milion de puşti şi 22 800 de piese de artilerie, mai multe decât avea KMT (21 000); practic toate aceste arme fuseseră cumpărate de la soldaţii guvernamentali. Americanii, care îi dăduseră lui Chiang o parte din surplusul Războiului din Pacific, în valoare de 1 miliard de dolari, au echipat astfel ambele tabere în conflict.[1465]

În ultimele luni ale lui 1948 au avut loc o serie de victorii clare ale comuniştilor, culminând cu lupta decisivă de la Xuzhou de la sfârşitul anului. Până în decembrie practic toată Manciuria şi tot nordul Chinei se aflau în mâinile lui Mao. Tianjinul s-a predat. Xuzhou a costat KMT-ul 400 000 de oameni. Dar dintre aceştia, 200 000 de prizonieri, neplătiţi şi flămânzi, au fost integraţi imediat în armata PCC şi înarmaţi cu 140 000 de puşti americane. La 1 februarie 1949, Departamentul de Război american raporta că armata KMT avusese 2 723 000 de soldaţi la începutul lui 1948 şi mai puţin de 1 500 000 la sfârşit, din care jumătate de milion erau necombatanţi. În aceeaşi perioadă forţele PCC înghiţiseră până la 1 622 000 de oameni, practic toţi combatanţi. În acest moment, deşi Chiang se pregătea deja să se retragă în Taiwan (Formosa), Stalin încă îl mai statuia pe Mao să ajungă la o înţelegere privind împărţirea Chinei, cu nordul sub controlul PCC şi sudul sub al KMT. Chiang nu i-a dat ocazia, pentru că a refuzat propunerile de compromis. În aprilie 1949 Mao a trecut la sud de Yangzi şi în aceeaşi lună a luat Nanjingul. Până în octombrie el ajunsese să controleze întreaga Chină continentală şi restaurase oarecum unitatea precară din vremurile imperiale.[1466]

Astfel, după patruzeci de ani de conflict civil crâncen, în care muriseră milioane de oameni, niciunul dintre scopurile iniţiale ale lui Sun Yat-sen, între care democraţia parlamentară, libertatea presei şi *habeas corpus,* nu se îndeplinise, iar China se întorsese de unde plecase, la despotism – deşi de data aceasta unul mai încrezător în sine şi mai opresiv. Prima acţiune a lui Mao a fost să-şi extindă „reforma pământului", deja începută în

nord, la întreaga ţară. Era îndreptată împotriva „exploatatorilor şi chiaburilor celor răi” şi îi îndemna pe ţărani să ucidă „nu doar unul sau doi, ci un număr însemnat” din fiecare.[1467] Au pierit cel puţin 2 000 000 de oameni. Jumătate dintre ei – proprietari tiranici a nici doisprezece hectare. Mao, romanticul revoluţionar, a lansat cea mai numeroasă naţiune de pe pământ într-o frenezie de activism violent care avea să rivalizeze cu ingineria socială a lui Hitler şi Stalin.

Politicienii americani priveau cu uluire dezintegrarea marelui stâlp de stabilitate al lui Roosevelt. Lăsa în urmă un gol uriaş. Cum putea fi umplut? Deşi considerau Japonia una dintre cele patru zone importante asupra cărora trebuiau să aibă control, niciodată până atunci nu o concepuseră ca pe un centru al poziţiei lor în Orientul Îndepărtat, aşa cum era Marea Britanie în Europa. Printr-un miracol al providenţei, ruşii intraseră în războiul cu Japonia prea târziu ca să mai emită vreo pretenţie la împărţirea ocupaţiei. Astfel, americanii aveau mână liberă acolo, conform declaraţiei de la Potsdam. Generalul MacArthur conducea ţara ca un fel de surogat de *Tennō* constituţional. În vara lui 1947 se propunea înlăturarea Japoniei, prin semnarea unui tratat de pace şi evacuarea ei; deşi ţara era dezarmată, nu avea un sistem de poliţie centralizat care să combată subversiunea comunistă şi, cum Rusia sovietică controla Insulele Kurile, sudul Sahalinului şi Coreea de Nord, se confrunta cu un semicerc de ostilitate activă.[1468] Înainte ca acest plan să fie pus în practică, dezastrul din 1948–1949 din China a determinat America să se răzgândească. Cum Rusia sovietică nu avea o prezenţă oficială, America putea acţiona unilateral, ceea ce a şi făcut. Începând din 1949, politica SUA a fost inversată: guvernul şi economia Japoniei au fost eliberate de ocupaţie; accentul a fost deplasat de la pedeapsă la expansiune şi de la neutralism şi demobilizare la integrarea Japoniei în sistemul occidental printr-un tratat de pace generos.

„Îngrădirea” implica graniţe precise, pe care dacă ruşii le treceau o făceau pe riscul lor. În Europa ele erau acum destul de clare. În Asia, până în 1949, Japonia se afla hotărât sub umbrela americanilor. Dar unde erau trasate graniţele în alte părţi? La 12 ianuarie 1950 Dean Acheson a ţinut un discurs foarte stupid la Clubul Naţional de Presă din Washington. El părea să excludă din perimetrul apărării americane nu

numai Taiwanul şi Indochina, ci şi Coreea, din care se retrăseseră atât trupele sovietice cât şi cele americane, şi care era împărţită în zona de nord şi cea de sud, cu numai cinci sute de instructori militari americani în sud. Ideea de bază a lui Acheson era că comunizarea Chinei nu era o pierdere irecuperabilă, căci China şi Rusia aveau să se arunce curând una asupra alteia. El credea că „absorbirea" parţială sau totală de către sovietici a „celor patru provincii de nord ale Chinei" (Mongolia Exterioară şi Interioară, Sinkiang şi Manciuria) era „lucrul cel mai important în relaţiile oricărei puteri străine cu Asia". America nu trebuia să se opună Chinei şi astfel „să abatem de la ruşi înspre noi furia, mânia şi ura întemeiate ale poporului chinez pe care noi trebuie să-l dezvoltăm". De fapt Acheson era greşit informat. El se baza pe o dare de seamă a generalului W.E. Todd, şeful secţiei de informaţii al Consiliului Şefilor de Stat Major, potrivit căreia în orice înşiruire a ţintelor agresiunii sovietice, „Coreea ar fi în coada listei". El nu ştia nici că la vremea când vorbea aveau loc negocieri care duceau la cedarea căii ferate manciuriene şi a Port Arthurului de către ruşi Chinei.[1469]

Neobişnuita generozitate a lui Stalin ascundea neliniştea sa de a nu repeta cu Mao greşeala pe care o făcuse cu Tito – adică de a-l trata ca pe o marionetă, şi nu ca pe un coleg dictator care ajunsese la putere prin propriile-i eforturi. Se pare că Stalin a hotărât să-şi pună în ordine imperiul est-european în vara lui 1947, după anunţarea Planului Marshall. El a ţinut prima şedinţă a Cominform la Belgrad, ca să arate că Iugoslavia era o parte integrantă a sistemului. Dar obiectivul ei era de fapt înlocuirea liderilor comunişti locali cu o orientare cât de cât naţionalistă cu unii care datorau totul lui Stalin şi sprijinului rusesc. Lovitura de stat din Cehoslovacia din februarie 1948 făcea parte din acest proces. Stalin intenţiona, de asemenea, să-l distrugă pe Tito, pe care nu-l iertase niciodată pentru un mesaj nepoliticos în timpul războiului: „Dacă nu ne puteţi ajuta, măcar nu ne stânjeniţi cu sfaturi inutile."[1470] În aceeaşi lună în care înghiţea conducerea Cehoslovaciei, Stalin îi adunase la Moscova pe Dimitrov, liderul comunist bulgar, pe care l-a umilit, şi pe Eduard Kardelj şi Milovan Djilas din Iugoslavia, intenţionând să-l înlocuiască pe Tito cu unul dintre ei, dacă acesta se arăta destul de flexibil. El le-a ordonat să transforme Iugoslavia şi Bulgaria într-o

federaţie economică de tipul Beneluxului, despre care el credea că consta din Belgia şi Luxemburg. Când i s-a spus că includea şi Olanda, a negat şi a strigat furios: „Dacă eu spun că nu, înseamnă că nu!" Apoi, trecând la mituire, le-a oferit iugoslavilor ca momeală mica victimă a lui Mussolini: „Suntem de acord ca Iugoslavia să înghită Albania", a spus el şi a făcut gestul de a-şi suge degetul arătător de la mâna dreaptă.[1471]

Când a primit un raport asupra şedinţei Tito a mirosit un puci împotriva lui. Ca şi Stalin, era un gangster politic experimentat, familiarizat cu regulile supravieţuirii. Primul lucru pe care l-a făcut a fost să întrerupă transmiterea de informaţii de la organele interne de partid ale Iugoslaviei spre ideologii lor din Moscova. La 1 martie el a adus criza în punctul culminant punându-şi Comitetul Central să renunţe la tratatul propus de Stalin. În disputa ce a urmat, începută la 27 martie, Tito a fost acuzat că era antisovietic, nedemocratic, neautocritic, că nu avea conştiinţă de clasă, că avea legături secrete cu Occidentul şi era angajat în spionaj antisovietic; şi în cele din urmă întregul partid a fost etichetat drept menşevist, buharinist şi troţkist, acuzaţia culminând într-o ameninţare deschisă cu moartea la adresa lui Tito: „Credem că este destul de instructivă cariera lui Troţki."[1472] La 28 iunie noul Cominform avertiza conştiincios că planul lui Tito era „să se dea bine pe lângă imperialişti" în vederea proclamării „unei republici burgheze ordinare" care cu timpul ar deveni „o colonie a imperialiştilor". El cerea ca „elemente sănătoase" din cadrul partidului să-i „înlocuiască pe actualii conducători".

Furia şi limbajul violent al comunicărilor lui Stalin reflectau faptul că acesta îşi dădea seama din ce în ce mai bine că Tito era cu un pas înaintea lui în fiecare stadiu al disputei, care nu făcea decât să-i servească pentru a-i identifica pe aceia din partidul său ce erau loiali în primul rând faţă de Moscova. Tito i-a distrus pe doi dintre principalii săi tovarăşi, şi-a împuşcat şeful de Stat Major din timpul războiului, l-a închis pe comandantul politic adjunct al armatei şi, în total, a trimis după gratii 8 400 de suspecţi din partid. Poliţie şi armată, arestările continuând până în anii '50.[1473] Stalin a impus sancţiuni economice, a făcut manevre militare la graniţele Iugoslaviei şi, din 1949, a montat procese demonstrative în ţările satelit în care Tito era răufăcătorul principal. Dar abilitatea lui Tito de a-şi ţine partidul unit în jurul unui program naţionalist („Oricât de

mult ar iubi fiecare dintre noi patria socialismului, URSS, el nu poate în niciun caz să-şi iubească propria ţară mai puţin") l-a convins pe Stalin că nu putea răsturna regimul fără o invazie deschisă a Armatei Roşii şi fără lupte pe scară mare, care puteau implica Occidentul. Tito nu a trecut niciodată oficial sub umbrela occidentalilor, dar protecţia sa era subînţeleasă. Când a vizitat Londra, în 1953, Churchill (din nou prim-ministru) i-a spus: „Dacă aliatul nostru [din timpul războiului], Iugoslavia, va fi atacat, vom lupta şi vom muri cu voi." Tito: „Este un jurământ sacru şi pentru noi e suficient. Nu avem nevoie de tratate scrise."[1474]

Hruşciov spunea mai târziu că scandalul Tito s-ar fi putut rezolva foarte simplu prin discuţii.[1475] Stalin a ajuns să fie de acord, deşi n-a recunoscut-o niciodată. Eşecul politicii sale iugoslave a devenit evident în vara lui 1948, iar Jdanov, care fusese în fruntea celor care cereau excomunicarea lui Tito, a murit pe neaşteptate la 31 august 1948, probabil asasinat la ordinul lui Stalin.[1476] Cu Mao, recunoscând că acesta era stăpân în casa lui, Stalin a urmat o tactică total diferită. Se pare că se hotărâse să lege noul regim chinez de blocul sovietic nu prin ameninţări şi blocând mecanismul economic ci crescând temperatura militară în Orientul Îndepărtat. Discursul lui Acheson din ianuarie 1950, cu ideea sa optimistă că, lăsată în pace de Occident, China trebuie s-o rupă cu Rusia, sugera pericolul; omiterea evidentă a Coreii indica remediul. Un război limitat prin mandat în Coreea avea să fie mijlocul prin care China va fi învăţată unde îi sunt adevăratele interese militare. Dacă acesta a fost raţionamentul lui Stalin, el s-a dovedit corect. Războiul din Coreea a amânat cu un deceniu ruptura sovieto-chineză. Nu că Stalin ar fi planificat exact războiul. Se pare că ar fi fost de acord în primăvara lui 1950 că Kim Il-sung, dictatorul comunist nord-coreean, putea susţine un atac limitat trecând paralela 38 în noiembrie.[1477] Dar Kim nu era un om docil. Se autodescria în propriul său ziar ca fiind „conducătorul iubit şi respectat", un „mare gânditor şi teoretician", responsabil pentru „ideea călăuzitoare a revoluţiei epocii noastre", un „mare practician al revoluţiei care a făcut nenumărate miracole legendare", un „comandant strălucit, fără egal, cu o voinţă de fier, veşnic victorios", precum şi „părintele iubitor al poporului [...] îmbrăţişându-l la pieptul său larg". El a

transformat tatonarea şireată a lui Stalin într-un atac cu toată armata, pe care l-a lansat la 25 iunie, cu destul succes ca să stârnească panica americanilor.

Războiul coreean a fost o tragedie tipică a secolului XX. A fost pornit din motive ideologice, fără nicio licărire de justificare morală sau vreo dovadă de sprijin popular. A ucis 34 000 de americani, un milion de coreeni, un sfert de milion de chinezi. Nu a atins niciun scop. Toate consecinţele sale au fost neintenţionate. Cursul lui a fost o succesiune de gafe. Kim şi Stalin au subestimat reacţia Americii. Truman a considerat că invazia era un preludiu la un atac asupra Japoniei şi o provocare directă la adresa disponibilităţii Americii de a susţine dreptul internaţional prin Naţiunile Unite. Până atunci acest organism fusese menit sa reflecte acordul Marilor Puteri iar Consiliul său de Securitate, cu sistemul sau de veto, stătea la baza acestui principiu. Truman nu avea nevoie sa invoce ONU. Acordul de la Potsdam dădea Americii mână liberă să acţioneze singură.[1478] Dar Truman voia „autoritatea morală" a ONU. Aşa că a trecut peste Consiliul de Securitate şi a primit autorizaţia prin Adunarea Generală a ONU, pe care America o domina atunci, pe baza unui vot simplu. Astfel, prima consecinţă pe termen lung a războiului din Coreea au fost schimbarea conceperii ONU ca organism folositor, dar limitat şi iniţierea unui proces care a transformat-o într-un instrument de propagandă ideologică. Bineînţeles, motivul pentru care Truman dorea sprijinul ONU era că a dus America în război fără a obţine mai întâi aprobarea Congresului. Aceasta a fost a doua consecinţă neintenţionată: ridicarea preşedintelui la rangul de comandant militar supraconstituţional, în special în contextul Orientului Îndepărtat. O a treia consecinţă a fost, într-adevăr, aşezarea unei bariere care să împiedice orice apropiere americano-chineză, aşa cum îşi dorise Stalin, dar într-un fel pe care el nu avusese cum să-l prevadă.

Stalin a presupus că războiul avea să crească dependenţa militară a Chinei de Rusia sovietică. S-a întâmplat pe dos. Generalul MacArthur a terminat repede cu nordcoreenii; în trei luni el recapturase capitala Sudului, Seulul. Dar nici el nu era mai docil decât Kim. El a anunţat Washingtonul: „Dacă şi până când inamicul nu capitulează, consider întreaga Coree deschisă pentru operaţiunile noastre militare" şi a înaintat

până la frontiera chineză pe Yalu. Sub acoperirea crizei chinezii au înghiţit mai întâi cvasiindependentul Tibet (21 octombrie 1950), o altă consecinţă neintenţionată; apoi l-au atacat pe MacArthur cu o uriaşă armată „de voluntari" (28 decembrie). Acesta a fost înfrânt şi în aprilie 1951 destituit, ceea ce Truman ar fi trebuit să facă în toamna precedentă. Cu dificultate, forţele ONU au refăcut frontul în apropiere de paralela 38 (octombrie 1951) şi au început convorbirile pentru armistiţiu. Dar acestea au fost marcate de o amărăciune şi frustrare intense din partea Americii. Conform jurnalului lui, Truman s-a gândit să folosească arme nucleare. Când generalul Eisenhower i-a succedat în funcţia de preşedinte, ameninţarea războiului nuclear a fost transmisă Chinei prin guvernul indian.[1479]

Ca rezultat al confruntării sino-americane, Mao a transformat pentru prima dată China într-o putere militară de prim rang, ceea ce Stalin cu siguranţă n-a intenţionat niciodată. De fapt, Mao i-a făcut pe succesorii lui Stalin să ajute China să devină o putere nucleară. A refuzat să permită forţelor sovietice să aşeze baze nucleare pe pământ chinez. În schimb, a mers înainte cu un program nuclear independent, pe care ruşii s-au simţit obligaţi să-l sprijine. Hruşciov se plângea mai târziu că Rusia le-a dat chinezilor „aproape tot ce au cerut. Nu am ţinut niciun secret faţă de ei. Experţii noştri nucleari au cooperat cu inginerii şi proiectanţii lor care erau ocupaţi să construiască o bombă". Potrivit relatării sale ruşii erau gata să le dea o bombă prototip, când, brusc, s-au răzgândit. Chinezii spun că pe 20 iunie 1959 „guvernul sovietic a rupt unilateral acordul [...] şi a refuzat să furnizeze Chinei o mostră de bombă atomică".[1480] Dar avântul pe care ajutorul sovietic l-a dat programului chinez nu putea fi oprit. Când a intervenit ruptura sino-sovietică, în 1963, China era în ajunul primei testări a bombei atomice; la al şaselea test deja exploda un dispozitiv termonuclear de mai multe megatone. Complotul lui Stalin a întârziat cearta un deceniu dar a făcut-o mult mai gravă atunci când în sfârşit s-a produs. Din acel moment Rusia a avut de-a face cu o altă putere militară importantă la graniţele ei de sud-est.

O astfel de schimbare în echilibrul de forţe a fost cu atât mai serioasă cu cât o altă consecinţă neintenţionată a războiului coreean a fost o accelerare fundamentală a reînarmării. Deşi criza cehă şi a Berlinului au

împins America într-un sistem de securitate colectiv, Coreea a fost cea care a provocat cursa permanentă a înarmării. Truman luase decizia de a construi bomba cu hidrogen în ianuarie 1950, dar până când nord-coreenii au început un război crâncen el întâmpina mari dificultăţi în a obţine de la Congres fondurile pentru programul CNS-68. Cheltuielile apărării în anul fiscal 1950 au fost de numai 17,7 miliarde de dolari. Coreea a revoluţionat atitudinea Congresului şi a poporului faţă de apărare: alocaţiile pentru apărare au sărit la 44 de miliarde în anul fiscal 1952 şi au depăşit pragul de 50 de miliarde în anul următor. Creşterile au făcut posibile perfecţionarea de arme nucleare tactice, patru divizii în plus pentru Germania, construirea rapidă de baze aeriene în străinătate, dezvoltarea unui Comandament Aerian Strategic internaţional, o flotă de transportoare nucleare şi tehnică şi armament convenţionale mobile.[1481] În februarie 1951 producţia americană de avioane revenise la nivelul ei maxim din 1944. Aliaţii Americii s-au reînarmat şi ei şi remilitarizarea Germaniei a devenit realitate. Dacă Războiul Rece a început din cauza Poloniei, el a ajuns la maturitate în perioada coreeană şi a cuprins întreaga lume. De fapt, Stalin polarizase pământul.

Dacă Stalin nu intenţionase să ridice legiuni întregi împotriva lui, nu se poate să fi regretat că imperiul său şi sateliţii acestuia erau acum despărţiţi de restul lumii printr-un abis de frică şi suspiciune. El a fost cel care a construit Cortina de Fier; şi era de remarcat că imperiul avea o cortină de fier internă, de-a lungul frontierei sovietice, care îl proteja împotriva bacilului ideilor occidentale venit până şi din sateliţii săi. Stalin îi ura pe „occidentali" tot aşa cum Hitler îi ura pe evrei, folosind acelaşi termen: „cosmopolitism". Asta explică temeinicia şi cruzimea cu care, în 1945–1946, i-a distrus ori izolat în lagăre pe toţi cei care se aflaseră în contact cu idei nesovietice: nu numai prizonierii de război, ci şi ofiţeri activi, tehnicieni, jurnalişti şi membri de partid ale căror îndatoriri din timpul războiului îi purtaseră peste hotare. Numărul străinilor cărora li se permitea să viziteze măcar Rusia, ca să nu mai vorbim de locuit, a fost redus la minimum şi contactele lor au fost limitate la angajaţii guvernului şi ai poliţiei secrete. Toţi ceilalţi ruşi au învăţat din experienţă ca până şi cel mai nevinovat şi mai întâmplător contact cu un străin le putea aduce deportarea în Gulag.

Orice speranţe trezite de victorie că marile industrii create pentru a o obţine aveau să fie folosite acum pentru a aduce o cât de mică îmbunătăţire în viaţa unei naţiuni care suferise pierderea a 20 de milioane de oameni şi privaţiuni fără seamăn s-au prăbuşit la 9 februarie 1946, când Stalin a anunţat că era nevoie de trei, poate chiar patru planuri cincinale axate pe industria grea ca să sporească puterea sovietică şi s-o pregătească pentru ceea ce el numea sumbru „orice eventualitate". Era clar că avea de gând să supună din nou întregul popor la grele încercări şi servilul său coleg din Politbiuro, Andrei Jdanov, a primit misiunea de a conduce o campanie în toate aspectele vieţii ruseşti care să combată apolitizarea şi să determine angajarea activă prin frică.[1482] S-au făcut presiuni asupra intelectualilor de toate felurile. Vânătoarea de vrăjitoare a început la 14 august 1946, conform tradiţiei, în Leningrad, pe care Stalin l-a urât toată viaţa cu aceeaşi patimă cu care Hitler a urât Viena. Ţintele primului atac au fost ziarele *Zvezda* şi *Leningrad,* poeta Anna Ahmatova şi umoristul Mihail Zoşcenko. Dar curând s-a extins la toate artele. Aleksandr Fadeev, care a luat premiul Stalin pentru romanul său de război din 1946, *Tânără Gardă,* a fost obligat să-l rescrie după directivele stricte de la partid în 1947. Muradelli a fost denunţat pentru opera sa *Marea prietenie.* Vânătoarea s-a abătut asupra simfoniei a noua a lui Şostakovici; îngrozit, acesta a scris imediat o odă în care lăuda planul silvic al lui Stalin. A trecut la Concertul pentru pian al lui Haciaturian; acesta şi-a schimbat complet stilul. Apoi s-a îndreptat spre Eisenstein, al cărui film *Ivan cel Groaznic* a fost criticat pentru că şi-ar fi minimalizat subiectul. În iunie 1947 a venit rândul filosofilor, unde greşelile *Istoriei filosofiei vest-europene* a lui G.F. Aleksandrov au servit drept pretext pentru o epurare. În economie, cartea lui Jeno Varga ce descria economiile capitaliste în timpul războiului a servit acelaşi scop. Din 1948, fizica teoretică, cosmologia, chimia, genetica, medicina, psihologia şi cibernetica au fost toate sistematic pritocite. Teoria relativităţii a fost condamnată, nu (ca în Germania nazistă) pentru că Einstein era evreu, ci din motive la fel de irelevante: Marx spusese că universul era infinit, iar Einstein luase unele idei de la Mach, care fusese interzis de Lenin. De fapt motivul era suspiciunea lui Stalin cu privire la orice idei câtuşi de puţin asociate cu valorile occidentale sau burgheze. El făcea ceea ce chinezii

aveau să numească mai târziu Revoluţie Culturală, o încercare de a schimba atitudini umane fundamentale faţă de o gamă întreagă de cunoştinţe prin intermediul exclusiv al puterii poliţieneşti.[1483]

Mii de intelectuali şi-au pierdut slujbele. Alte mii au ajuns în lagăre. Locul lor a fost luat de creaturi şi mai pliabile, de incapabili şi şarlatani. Biologia sovietică a căzut în mâinile fanaticului excentric T.D. Lîsenko, care propovăduia o teorie a caracteristicilor moştenite dobândite şi a ceea ce el numea „vernalizare", transformarea grâului în secară, a pinilor în brazi şi aşa mai departe: idei de-a dreptul medievale. Stalin era fascinat. El a publicat în avans discursul prezidenţial al lui Lîsenko din 31 iulie 1948 la Academia de Ştiinţe Agricole, care a lansat vânătoarea de vrăjitoare în biologie (Lîsenko obişnuia să arate vizitatorilor un exemplar cu corecturi făcute de mâna lui Stalin)[1484]. Genetica ştiinţifică a fost etichetată drept o „pseudoştiinţă burgheză", „anti-marxistă", ducând la „sabotarea" economiei sovietice: cei care o practicau şi-au văzut închise laboratoarele. Un alt şarlatan al agriculturii care înflorea sub domnia terorii era V.R. Williams. În medicină, o femeie pe nume O.B. Lepeşinskaia propovăduia că bătrâneţea putea fi amânată prin clisme cu bicarbonat de sodiu – o idee care pentru scurtă vreme l-a atras pe Stalin. În lingvistică N.I. Marr susţinea că vorbirea umană putea fi redusă la patru elemente de bază: *sal, ber, ion* şi *roş.*[1485] Stalin se bălăcea din plin în alunecoasele ape culturale pe care le tulburase, uneori acordând bizarelor lor vieţuitoare o scurtă clipă de celebritate înainte de a le suci gâtul. La 20 iunie 1950 el a publicat în *Pravda* un articol de 10 000 de cuvinte intitulat „Marxismul şi problemele lingvistice", o adevărată piesă de colecţie. De obicei însă lăsa în seama altora mânuirea condeiului în numele lui. *Pravda* scria:

> Dacă întâmpinaţi dificultăţi în munca voastră sau vă îndoiţi brusc de capacităţile voastre, gândiţi-vă la el – la Stalin – şi veţi afla încrederea de care aveţi nevoie. Dacă vă simţiţi obosiţi când n-ar trebui, gândiţi-vă la el – la Stalin – şi treaba vă va merge bine. Dacă sunteţi în căutarea unei decizii corecte, gândiţi-vă la el – la Stalin – şi veţi găsi acea decizie.[1486]

Stalin şi-a regizat propria apoteoză, ca întrupare a înţelepciunii omeneşti, în *Marea enciclopedie sovietică,* publicată începând din 1949. Era plină de perle. Articolul istoric despre „maşini" începea astfel: „În 1751–1752, Leonti Şamşughenkov, un ţăran din provincia Nijni-Novgorod, a construit un vehicul cu autopropulsie acţionat de doi oameni." Lui Stalin îi plăcea să redacteze pasajele care tratau propriile sale merite şi realizări. Ce-o mai fi chicotit fostul seminarist când l-a făcut pe Leonid Leonov, un romancier important ce se presupunea că era creştin, să propună în *Pravda* crearea unui nou calendar care să nu se bazeze pe anul naşterii lui Cristos, ci al lui Stalin! Umorul negru s-a împletit întotdeauna cu mania posesiei în spiritul lui Stalin. El a rescris *Scurta biografie a lui Stalin* oficială, adăugind fraza: „Stalin nu a permis niciodată ca munca lui să fie tulburată nici de cea mai mică umbră de vanitate, înfumurare sau autoadoraţie."[1487]

În 1948–1949 antioccidentalismul a luat o formă mai specifică: antisemitismul. Întotdeauna îi urâse pe evrei; adesea spunea bancuri antisemite. Hruşciov spunea că îi încuraja pe muncitorii din fabrici să-şi bată colegii evrei.[1488] Ultimul spasm de furie antisemită al lui Stalin a fost provocat când sosirea lui Golda Meir pentru a deschide prima ambasadă a Israelului la Moscova a fost întâmpinată cu o demonstraţie modestă de entuziasm evreiesc. Publicaţiile în idiş au fost interzise imediat. Bancherii de pe Wall Street din benzile desenate sovietice au început brusc să capete trăsături evreieşti.

Actorul evreu Mihaels a fost ucis într-un accident de maşină înscenat. Alţi evrei marcanţi au dispărut în lagăre. Cei cu nume rusificate şi-au văzut numele „adevărate" tipărite în presă – o veche tehnică nazistă. Campania era condusă de evrei supuşi, procedeu caracteristic. Se amesteca în mintea lui Stalin cu neobosita lui căutare de duşmani, reali sau imaginari, în interiorul partidului. Jdanov, după ce-şi îndeplinise menirea, a dispărut în spatele unei trape după eşecul cu Tito. Adepţii lui au fost decimaţi în 1949, în timpul aşa-numitei „afaceri Leningrad"; o altă vânătoare de vrăjitoare împotriva oraşului detestat. Beria şi Malenkov au furnizat probele pentru epurarea care a fost făcută în secret, fiind împuşcaţi peste 1 000 de oameni.[1489] Între cei morţi s-au aflat principalul planificator al Politbiuroului, N.A. Voznesenski şi A.A. Kuzneţov,

secretarul Comitetului Central. A fi evreu însemna să te aştepţi la arestare şi moarte în orice moment; dar viaţa nimănui nu era în siguranţă. Mareşalul Jukov fusese demis şi trimis în provincie în 1946, pentru că era prea popular, şi odată ajuns acolo a încercat să se facă remarcat pe cât e de puţin posibil. În 1949 Stalin a arestat-o pe soţia lui Molotov, Polina, şi a trimis-o în Kazahstan. Era evreică şi a fost acuzată de „conspiraţii sioniste"; dar adevăratul motiv era probabil fosta ei prietenie cu Nadia, soţia lui Stalin. De asemenea, a trimis-o la închisoare şi pe soţia lui Kalinin, şeful statului sovietic. Au mai fost şi alte cazuri de persecuţii ale nevestelor, una dintre ultimele plăceri ale bătrânului.[1490] El detesta faptul că atât de multe dintre rudele sale au vrut să se căsătorească cu evrei şi a refuzat să-şi vadă cinci dintre cei opt nepoţi ai săi.

În a doua jumătate a lui 1952, când ajunsese să fabrice arme nucleare cu o viteză maximă, Stalin vedea conspiraţii cu iz evreiesc peste tot. Organele superioare ale statului încetaseră practic să funcţioneze. Adevărata activitate se desfăşura la nişte dineuri lugubre organizate în vila sa de la Kunţevo, unde Stalin dădea ordine verbale, adesea dintr-un impuls de moment, oricui se întâmpla să fie acolo, exact aşa cum făcuse şi Hitler. Era acum un om în vârstă, cu faţa ciupită de vărsat, cu ochii îngălbeniţi, cu dinţii decoloraţi, „un tigru bătrân cu cicatrice din luptă" – cum l-a numit un vizitator american –, adulmecând pericolul peste tot. El şi cu Beria au instalat o nouă reţea de supraveghere electronică aproape a întregii populaţii a Moscovei. În vara aceea s-a găsit un microfon în Marele Sigiliu al SUA din reşedinţa ambasadorului, pe care Kennan îl descria drept „un articol de electronică aplicată fantastic de avansat pentru vremea aceea"[1491]. Dar sunt indicii că reţeaua se strângea şi în jurul lui Beria; şi aşa ar fi şi firesc, căci Stalin îşi distrugea întotdeauna în cele din urmă asasinii din poliţia secretă – şi acum el credea că Beria era evreu.[1492] Anumite semne inconfundabile din preajma celui de-al XIX-lea Congres al Partidului din octombrie 1952 arătau că era pe cale să se abată un nou val de teroare asupra capetelor colegilor mai în vârstă ai lui Stalin. Hruşciov pretindea mai târziu că Molotov, Mikoian şi Voroşilov erau printre cei destinaţi să devină victime.[1493]

Furtuna a izbucnit la 4 noiembrie, când medicii evrei ai Kremlinului au fost arestaţi. Printre alte delicte, ei au fost acuzaţi că l-ar fi asasinat pe

Jdanov. „Mărturisirile" lor aveau să servească drept bază pentru noi arestări şi procese, ca şi din 1934 încolo. Ordonând interogarea lor, Stalin ţipa: „Bateţi, bateţi şi iar bateţi!". El a spus şefului securităţii, Ignatov, că dacă nu reuşea să obţină mărturisiri complete, „te vom scurta de cap". Difuzând inamicilor exemplare ale mărturisirilor preliminare, Stalin spunea: „Ce s-ar întâmpla fără mine? Ţara ar pieri pentru că voi nu ştiţi să recunoaşteţi duşmanii."[1494] Se autoizolase acum complet. Pusese să fie arestat ca spion şi ultimul său prieten, majordomul Vlasik, un general de securitate. Mâncarea îi era analizată într-un laborator înainte de a se atinge de ea. Credea că aerul din casa lui ar putea fi otrăvit cu un gaz mortal menţionat în procesul lui Iagoda din 1938. Toate acestea ne amintesc puternic de ultimii ani ai lui Hitler.

Stalin pierduse complet contactul cu lumea normală. Fiica lui povestea că rămăsese la preţurile din 1917, iar plicurile cu salariile sale se stivuiau nedeschise în birou (de unde au dispărut în mod misterios la moartea lui). Când l-a vizitat, pe 21 decembrie 1952, l-a găsit bolnav, refuzând să lase vreun doctor să se apropie de el şi administrându-şi singur iod. Medicul său personal din ultimii douăzeci de ani, credea el, fusese spion britanic în tot acest timp şi acum era în lanţuri la propriu.[1495] În timpul şedinţelor Stalin mâzgălea mereu lupi. Acum fiarele îl obsedau. La 17 februarie 1953 i-a spus ultimului său vizitator necomunist, K.P.S. Menon, cum îşi trata el duşmanii: „Unui ţăran rus care vede un lup nu-i nevoie să i se spună ce are de gând lupul – el ştie! – aşa că nu încearcă să îmblânzească lupul, sau să stea de vorbă, să piardă timpul – îl omoară!"[1496]

Atacul cerebral a venit două săptămâni mai târziu, la 2 martie, lăsându-i pe Stalin incapabil să vorbească. Fiica lui povestea că moartea sa, la 5 martie, a fost „anevoioasă şi înspăimântătoare", ultimul lui gest fiind să ridice mâna ca pentru a blestema sau a respinge ceva.[1497] Aşa cum Lenin a intrat în eternitate delirând despre electricitate, Stalin a plecat în urletele unor lupi imaginari. În mişcările de mase confuze care au urmat, după spusele poetului Evtuşenko, oamenii lui Beria au omorât sute de persoane improvizând baricade din camioanele MVD, ale căror laturi şiroiau de sânge.[1498]

Agoniile Rusiei staliniste, în care aproximativ 500 000 de oameni au

fost asasinaţi pe căi judiciare (sau asasinaţi pur şi simplu) de stat în perioada de după război şi până în martie 1953, formau un contrast cumplit cu America cu care se măsura. În timp ce, imediat după război, Stalin îngrămădea poveri noi pe umerii înfricoşaţi ai lor săi supuşi, americanii, contrar predicţiilor economiştilor din guvern, care prognozaseră o rată mare a şomajului în perioada de tranziţie, se lăfaiau în cel mai lung şi mai intens desfrâu al consumului din istoria lor. Acesta a început în toamna lui 1946 şi s-a accelerat în anul următor: „Marele *boom* american a început", scria *Fortune.* „Este de nemăsurat. Vechile unităţi nu mai fac faţă. [...] Există o cerere puternica pentru orice se poate mânca, îmbrăca, savura, citi, repara, vopsi, bea, vedea, conduce, gusta sau vizita."[1499] Era începutul celui mai lung ciclu de expansiune capitalistă din istorie, extinzându-se şi în Europa (planul Marshall a avut efect) în anii '50 şi în Japonia şi Pacific în anii '60; durând, cu mici întreruperi, până la mijlocul anilor '70. Pentru americani, gustul prosperităţii neinhibate era cu atât mai pregnant cu cât readucea amintiri despre Arcadia pierdută a anilor '20.

Mai erau şi alte ecouri ale anilor '20. Vânătoarea de vrăjitoare xenofobă a administraţiei Woodrow Wilson nu s-a repetat. Totuşi era un aer de tensiune patriotică, datorat faptului că americanii îşi adunau forţele pentru marea răspundere globală pe care şi-o asumau. Şi aici contrastul cu Rusia este marcat şi instructiv. America era o societate extrem de deschisă şi în anumite sensuri una vulnerabilă. Fusese prea puţin apărată împotriva penetrării sistematice a instituţiilor sale practicată de stalinism la o scară uriaşă în anii '30. Agenţii guvernelor străine trebuiau să se înregistreze conform Legii McCormack din 1938. Membrii unor organizaţii care pledau pentru răsturnarea guvernului SUA erau pasibili de urmărire, atât conform Legii Hatch din 1939 cât şi Legii Smith din 1940. Această legislaţie nu putea împiedica în niciun fel comuniştii activi sau tovarăşii acestora să intre în guvern, ceea ce ei au făcut în număr mare în timpul *New* Dealului şi încă şi mai mult în timpul războiului. După cum spunea Kennan,

> Penetrarea serviciilor guvernamentale americane de către membri sau agenţi (conştienţi sau nu) ai Partidului Comunist American la sfârşitul

anilor ’30 nu era o scornire a imaginaţiei [...] ea exista cu adevărat; şi a luat proporţii care, deşi nu au ajuns niciodată copleşitoare, nu erau nici de neglijat.

El spunea că cei care lucrau la Moscova sau în secţia rusă a Departamentului de Stat erau „foarte conştienţi” de pericol. Administraţia Roosevelt era înceată în reacţii: „avertizări care ar fi trebuit luate în seamă ajungeau prea adesea la urechi surde ori neîncrezătoare”[1500].

Truman era mai activ. În noiembrie 1946 el a numit o Comisie Temporară pentru Loialitatea Angajaţilor şi în martie anul următor el a acţionat pe baza recomandărilor acesteia cu Ordinul Executiv 9835, care autoriza anchete privind orientarea şi asocierile politice ale tuturor angajaţilor federali.[1501] Odată începută această procedură, în 1947, a fost destul de eficientă. Dar abia după această dată Congresul şi publicul au devenit conştienţi de adevărata dimensiune a greşelilor din timpul războiului care (se presupunea) au dus la „pierderea” Europei de Est şi, în 1949, a Chinei. Pasiunea lui Roosevelt pentru Stalin şi frivolitatea sa fundamentală erau mai culpabile pentru slăbiciunea politicii americane din timpul războiului decât orice „cârtiţe” staliniste. Dar Roosevelt murise. Iar cârtiţele erau descoperite treptat pe măsură ce Războiul Rece se intensifica şi prostiile trecutului erau analizate.

Nicio dovadă găsită până acum nu sugerează că agenţii sovietici ar fi determinat vreo decizie importantă în politica Statelor Unite, cu excepţia Finanţelor, sau că ar fi furnizat vreo informaţie secretă vitală, cu excepţia domeniului armelor nucleare. Dar acestea au fost excepţii majore. Agentul sovietic Harry Dexter White era cel mai influent funcţionar din Ministerul de Finanţe, omul care a creat sistemul monetar internaţional postbelic, cu ajutorul lui Keynes. În aprilie 1944 lui i s-a datorat decizia guvernului american de a da guvernului sovietic plăcile matriţe ale Trezoreriei Statelor Unite pentru a imprima bancnote ale ocupaţiei, decizie care a costat până la urmă contribuabilii americani 225 milioane de dolari.[1502] În 1945 Elizabeth Bentley, o fostă spioană comunistă, a informat FBI-ul despre două reţele sovietice în SUA, una condusă de economistul de la Ministerul de Finanţe Nathan Gregory Silvermaster,

cealaltă de Victor Perlo de la Comisia pentru Producţia de Război; informaţii secrete se mai transmiteau şi de la Departamentul pentru Justiţie, Administraţia pentru Economie Externă şi Consiliul Economiei de Război. Raiduri ale FBI şi ale Biroului de Servicii Strategice (OSS) au dezvăluit scurgeri şi din Departamentele pentru Armată şi Marină, de la Biroul de Informaţii Militare şi chiar din OSS. Apoi, de la Departamentul de Stat, mai era Alger Hiss, care stătuse lângă Roosevelt la Ialta şi, mai important, fusese adjunctul lui Edward Stettinius, pe care britanicii îl considerau cea mai mare (deşi inconştientă) comoară a lui Stalin în tabăra Aliaţilor. În domeniul atomic între agenţii sovietici s-au aflat Julius şi Ethel Rosenberg, Morton Sobell, David Greenglass, Harry Gold, J. Peters (alias Alexander Stevens), care l-a folosit drept curier pe Whittaker Chambers, şi Jacob Golos şi Klaus Fuchs, care fuseseră verificaţi de securitatea britanică.

Măsura în care aceşti spioni au prejudiciat interesele occidentale nu poate fi cunoscută până nu se deschid arhivele sovietice. Dar faptul că Rusiei sovietice i-au trebuit numai patru ani să facă o bombă atomică (1945–1949), nu mai mult decât a luat proiectul Manhattan însuşi, a fost un şoc imens pentru Administraţia Truman şi şefii Apărării (deşi nu şi pentru unii membri ai comunităţii ştiinţifice). Acest lucru a fost prost primit de către publicul american. A coincis cu prăbuşirea KMT în China. A venit într-o perioadă în care problema penetrării guvernului de către sovietici fusese de fapt depăşită, dar în care vinovaţii mai erau încă judecaţi. Abia la 25 ianuarie 1950 Alger Hiss a fost găsit vinovat de sperjur pentru că îşi ascunsese apartenenţa la Partidul Comunist. Cazul lui a fost cel care a atras cel mai mult atenţia.

Două săptămâni mai târziu senatorul Joe McCarthy şi-a ţinut faimosul discurs la Wheeling, în Virginia de Vest, afirmând că în Departamentul de Stat lucrau 205 comunişti cunoscuţi. A fost începutul adevăratei vânători de vrăjitoare: pe scurt, fenomenul a avut loc după ce realităţile care îl provocaseră fuseseră depăşite. McCarthy era un republican radical; nu era de dreapta. Devenise interesat de spionaj în toamna precedentă, când văzuse un raport confidenţial FBI (deja depăşit de doi ani). Puţin înainte de discursul de la Wheeling el a cinat cu părintele Edmund Walsh, membru în consiliul de conducere al Şcolii de Afaceri

Externe din cadrul Universităţii Georgetown. Acesta era un colegiu iezuit conservator (iezuiţii au fost radicalizaţi abia în anii ’60) ai cărui absolvenţi ajungeau în număr mare la Departamentul de Stat; era preocupat de numărul de ultraliberali care intraseră în perioada 1933–1945. Senatorul a sesizat un subiect şi a început să-l fluture. El nu era un politician serios, ci un aventurier, care trata politica precum un joc. După cum spunea cel mai bun biograf al său: „Nu era în niciun caz un fanatic [...] era tot atât de incapabil de ranchiună, răutate şi animozitate reale pe cât este un eunuc de căsătorie [...]. Mima totul şi nu putea înţelege pe cineva care nu făcea la fel.”[1503] Robert Kennedy, viitorul procuror general, care lucra pentru el, nega că ar fi fost rău: „Întreaga lui metodă de operare era complicată, pentru că se simţea vinovat şi rănit după ce distrugea pe cineva. Voia cu disperare să placă. Nu anticipa rezultatele a ceea ce făcea.”[1504]

McCarthy n-ar prea fi avut cine ştie ce importanţă dacă n-ar fi izbucnit războiul din Coreea în vara aceea. Perioada ascensiunii lui a coincis exact cu acel conflict amar şi frustrant – s-ar putea spune că McCarthyismul a fost ultimul dar al lui Stalin pentru poporul american. A fost distrus rapid îndată după ce s-a terminat. McCarthy a profitat de sistemul de comisii din Congres care autorizează anchetele. Adunarea legislativă are dreptul să conducă anchete cvasijudiciare. Era o veche procedură parlamentară engleză, care s-a dovedit nepreţuită în stabilirea libertăţilor constituţionale în secolele al XVII-lea şi al XVIII-lea. S-a abuzat grosolan de ea, mai ales în cazul vânătorilor de vrăjitoare politice şi religioase. La două aspecte ale ei se putea în special obiecta: folosirea unei proceduri inchizitoriale, atât de străine dreptului cutumiar, şi puterea de a pedepsi pentru sfidare pe oricine ar obstrucţiona aceasta procedură. Congresul a moştenit atât virtuţile cât şi viciile sistemului, care erau inseparabile. În anii ’30, liberalii din Congres hăituiseră comunitatea din Wall Street; acum venise rândul liberalilor. În anii ’60 şi mai târziu avea să vină rândul oamenilor de afaceri; iar la mijlocul anilor ’70 al Administraţiei Nixon. În ansamblu, avantajele sunt mai multe decât defectele, şi prin urmare sistemul este menţinut. În plus, îşi conţine propriul mecanism de autoreglare, care a funcţionat în acest caz, deşi încet. McCarthy a fost repudiat, cenzurat şi, de fapt, anihilat de colegii lui, senatorii. Răul făcut

de McCarthy unor vieţi individuale a pornit de la doi factori speciali. Primul era imperfecţiunea legilor americane privind calomnia, care permitea presei să-i publice nepedepsită afirmaţiile nefondate, chiar şi atunci când ele nu erau secrete. Presa, în special serviciile de comunicaţii, au transformat un abuz într-un scandal, tot aşa cum în anii '70 avea să transforme cazul Watergate într-o vânătoare de vrăjitoare.[1505] Al doilea era laşitatea morală de care au dat dovadă unele instituţii, mai ales din Hollywood şi Washington, supunându-se lipsei de raţiune care domina. Din nou, acesta este un fenomen recurent, care avea să se repete în deceniul 1965–1975, când multe universităţi au capitulat în faţa violenţei studenţilor.

Fără aceşti doi factori, „McCarthyismul" nu era nimic. Contrastul cu jdanovismul din Rusia este instructiv. McCarthy nu avea o poliţie. Nu avea nicio autoritate executivă. Dimpotrivă: atât administraţia Truman cât şi administraţia Eisenhower au făcut tot ce le stătea în puteri să-l împiedice. Şi mai important, McCarthy nu făcea parte din procesul juridic. Nu avea un tribunal. De fapt, tribunalele au fost complet neafectate de McCarthyism. După cum arăta Kennan: „Oricine putea să facă în aşa fel încât cazul lui să ajungă în faţa unui tribunal era sigur în general că va avea parte acolo de un nivel de justiţie cu nimic mai prejos decât în orice altă perioadă din istoria recentă a Americii."[1506] Tribunalele au rezistat McCarthyismului, spre deosebire de comportamentul lor douăzeci de ani mai târziu, când au luat parte din plin la isteria Watergate. În ultimă instanţă, arma lui McCarthy era publicitatea; iar într-o societate liberă publicitatea este o armă cu două tăişuri. McCarthy a fost distrus de publicitate; şi omul care a orchestrat din culise această distrugere a fost noul preşedinte, Dwight Eisenhower.

Eisenhower a sesizat corect că războiul din Coreea şi nesiguranţa care înconjura negocierile de încetare a focului erau sursele frustrării şi fricii pe care le exploata McCarthy. În noiembrie 1952 el fusese ales ca să pună capăt războiului. Pacea fusese întotdeauna un subiect care aducea voturi în Statele Unite. Există însă un contrast interesant între democraţi şi republicani. Wilson a câştigat în 1916 cu promisiunea de a ţine America în afara războiului; în anul următor America era beligerantă. Roosevelt a câştigat în 1940 cu aceeaşi promisiune şi cu acelaşi rezultat. Lyndon

Johnson a câştigat în 1964 cu o platformă de pace (împotriva „instigărilor la război" ale republicanilor) şi a transformat imediat Vietnamul într-un război de proporţii. Eisenhower în 1952 şi Richard Nixon în 1972 sunt singurii doi preşedinţi din secolul XX care şi-au îndeplinit promisiunile de pace. În cazul lui Eisenhower însă realizarea lui a fost subestimată. El considera Coreea un conflict inutil şi în prost gândit mod repetat. Era uluit de numărul de ocazii în care administraţia precedentă se gândise să folosească arme nucleare împotriva Manciuriei şi Chinei, ba chiar a Rusiei; şi de disponibilitatea ei, în plus, de a lua în consideraţie bombardarea convenţională a Chinei pe o scară mare.[1507] Şi-a propus să depăşească impasul armistiţiului şi, în loc să plănuiască în secret folosirea forţei nucleare, a folosit ameninţările nucleare în diplomaţia privată. Această tactică a funcţionat, şi în nouă luni a obţinut un aşa-zis acord. A fost criticat amarnic la vremea aceea, şi de atunci încoace, pentru că n-a făcut nimic să pună stavilă isteriei anticomuniste.[1508] Adevărul este că el a sesizat elementul esenţial: că războiul a fost acela care a făcut mccarthyismul posibil şi că, o dată înlăturată această cauză, senatorul putea fi curând redus la tăcere. El a acordat prioritate eforturilor în vederea păcii şi abia după aceea a organizat căderea lui McCarthy. Cu o iscusinţa remarcabila şi în mare secret el i-a făcut pe prietenii săi din Senat să-l acuze pe McCarthy, folosindu-l pe şeful biroului său de presă, Jim Haggerty, să orchestreze publicitatea. Procesul a culminat în decembrie 1954 şi este poate cel mai bun exemplu al stilului de conducere al „mâinii ascunse" pe care Eisenhower adora să-l practice şi pe care cercetarea l-a adus la lumină la mulţi ani după moartea sa.[1509]

Eisenhower a avut cel mai mult succes dintre toţi preşedinţii secolului XX, iar deceniul în care a guvernat (1953–1961) a fost cel mai prosper din istoria americană, de fapt chiar universală. Preşedinţia lui a fost învăluită într-o întreagă mitologie, în mare parte creată în mod deliberat de el însuşi. A căutat să dea impresia că nu era decât un monarh constituţional, care lăsa deciziile în seama colegilor săi şi de fapt a Congresului şi care era nerăbdător să petreacă cât mai mult timp posibil jucând golf. Stratagema a funcţionat. Rivalul său de dreapta la conducerea Partidului Republican, senatorul Robert Taft, zâmbea ironic: „Eu chiar cred că ar fi trebuit să se facă jucător profesionist de golf."[1510] Primul lui biograf

pretindea că „părerea unanimă" a „ziariştilor şi universităţilor, învăţaţilor şi profeţilor comunităţii naţionale a intelectualilor şi criticilor" era că comportamentul lui Eisenhower ca preşedinte fusese „nepriceput iar definiţia pe care o dădea el preşedinţiei inexactă... [el] a preferat să-şi lase naţiunea să zboare pe pilot automat"[1511]. Era considerat bine intenţionat, limitat intelectual, ignorant, confuz, adeseori slab şi întotdeauna leneş.

Realitatea era cu totul alta. „Complex şi viclean" a fost caracterizarea făcută de vicepreşedintele său, Richard Nixon (care nu avea o părere proastă despre aceste atribute); „întotdeauna el aplica două, trei sau patru tipuri de raţionament unei singure probleme şi de obicei prefera abordarea indirectă"[1512]. La sfârşitul anilor '70, deschiderea dosarelor secrete ţinute de secretara sa personală, Ann Whitman, a înregistrărilor telefonice, a jurnalelor şi altor documente personale a revelat că Eisenhower muncea mult mai mult decât credeau ceilalţi, inclusiv colegii săi. O zi tipică începea la 7.30, oră până la care citise *New York Times, Herald Tribune* şi *Christian Science Monitor,* şi se termina aproape de miezul nopţii (adesea lucra şi după). Multe dintre întâlnirile lui (în special cele legate de partid sau de politica externă şi de apărare) erau în mod deliberat omise de pe listele date presei de Haggerty. Întâlniri lungi şi importante cu secretarul de Stat şi cel pentru Apărare, cu şeful CIA şi alte personaje aveau loc neînregistrate şi în secret, înainte de şedinţele oficiale ale Consiliului Naţional de Securitate. Conducerea politicii externe şi de apărare, departe de a fi birocratică şi inflexibilă, cum presupuneau criticii săi, avea loc de fapt conform unor principii extrem de eficiente, contrastând puternic cu anarhia romantică a regimului Kennedy care a urmat. Eisenhower însuşi conducea totul.[1513]

Eisenhower practica pseudodelegarea. Toţi credeau că Sherman Adams, şeful statului său major, lua deciziile interne. Într-o oarecare măsură, Adams împărtăşea şi el această iluzie. El spunea că Eisenhower era ultimul personaj important care detesta şi evita să folosească telefonul.[1514] De fapt, înregistrările arată că dădea o mulţime de telefoane despre care Adams nu ştia nimic. Departe de a lăsa politica externă în seama lui John Foster Dulles, secretarul său de Stat, Eisenhower primea sfaturi din surse despre care Dulles nu ştia nimic, şi în secret îl ţinea din

scurt: Dulles raporta zilnic prin telefon, chiar şi când se afla în străinătate. Eisenhower citea un volum uriaş de documente oficiale şi a întreţinut o corespondenţă copioasă cu prieteni aflaţi în funcţii înalte, din ţară şi din străinătate, din comunităţile diplomatice şi de afaceri. Îl folosea pe Dulles ca pe un servitor; iar acesta se plângea că deşi adeseori lucra până noaptea târziu cu preşedintele la Casa Albă nu „fusese niciodată invitat la o cină de familie”[1515]. Ideea că Dulles şi Adams erau personajele principale a fost promovată în mod deliberat de Eisenhower, căci ei puteau fi învinuiţi atunci când se făceau greşeli, protejând astfel preşedinţia – o tehnică folosită adesea în trecut de autocraţi încoronaţi, precum Elisabeta I. Dar, de asemenea, Eisenhower îşi exploata uneori reputaţia de naivitate politică spre a-şi asuma răspunderea pentru greşeli comise de subordonaţi ca, de exemplu, când Dulles a făcut o serie de gafe în întâlnirea din 1953 cu Winthrop Aldrich la ambasada din Londra.[1516] Kennan a sesizat jumătate din adevăr când a scris că în afacerile externe Eisenhower era „un om cu o mare inteligenţă politică şi putere de înţelegere. Când vorbea despre astfel de lucruri serios şi într-un cerc oficial protejat, străbăteau sclipiri ale unei minţi extrem de ordonate prin jargonul militar în care era obişnuit să-şi exprime sau să-şi ascundă gândurile”[1517]. De fapt Eisenhower folosea jargonul, mai ales la conferinţele de presă, ca să evite să dea răspunsuri pe care engleza simplă nu le putea ascunde; adesea se prefăcea a nu şti ceva din acelaşi motiv. Ba chiar era destul de machiavelic ca să se prefacă a nu-şi înţelege propriul translator când avea de-a face cu străini dificili.[1518] Stenogramele conferinţelor lui secrete arată forţa şi luciditatea gândurilor sale. Însemnările făcute de el pe ciornele scriitorilor de discursuri şi pe discursurile lui Dulles demonstrează că, atunci când voia, ştia să folosească limba engleză extrem de bine. Churchill a fost unul dintre puţinii oameni care l-au apreciat la justa lui valoare. Se poate spune că ei doi au fost cei mai mari oameni de stat de la mijlocul secolului.

Eisenhower îşi masca talentele şi activităţile pentru că i se părea esenţial ca guvernarea autocratică, despre care recunoştea că aveau nevoie atât America, cât şi restul lumii, trebuie exercitată din umbră. Avea trei principii clare. Primul era evitarea războiului. Bineînţeles, dacă Rusia sovietică tindea să distrugă Occidentul, trebuia opusă o rezistenţă

şi America trebuia să fie destul de puternică pentru a face acest lucru. Dar ocaziile de război inutil (cum considera că era Coreea) trebuiau să fie evitate prin claritate, fermitate, precauţie şi înţelepciune. Acest scop limitat l-a atins.[1519] A pus capăt conflictului din Coreea. A evitat războiul cu China. A împiedicat războiul din Suez în 1956 şi a prevenit cu iscusinţă un alt război din Orientul Mijlociu în 1958. Despre Vietnam a spus: „Nu-mi pot imagina o tragedie mai mare pentru America decât să fie implicată profund acum într-un război total într-una din aceste regiuni." Şi din nou: „Nu va fi nicio implicare [...] decât dacă este rezultatul procesului constituţional prin care Congresului îi revine sarcina să-o declare."[1520] Autorizaţia Congresului; sprijinul Aliaţilor – acestea erau cele două condiţii pe care le-a hotărât pentru implicarea americană oriunde, şi ele s-au reflectat în sistemele de alianţe din Orientul Mijlociu şi Asia de Sud-Est pe care le-a adăugat la NATO.

Al doilea principiu al lui Eisenhower, legat de primul, era necesitatea controlului constituţional asupra activităţii militare. El a folosit foarte mult CIA şi a fost singurul preşedinte american care a controlat-o efectiv. A prezidat cu pricepere operaţiunile CIA în Iran şi Guatemala fără a-şi prejudicia în niciun fel reputaţia.[1521] Lovitura aranjată de CIA în Indonezia în 1958 a eşuat pentru că de data aceea sarcina i-a fost încredinţată lui Dulles. Este greu de crezut că Eisenhower ar fi permis ca operaţiunea din Golful Porcilor din 1961 să aibă loc în forma pe care a luat-o. În 1954 crease un Consiliu civil de Consultări asupra Activităţilor de Informaţii Externe, sub conducerea unui bătrân diplomat şiret, David Bruce, şi aceasta a fost una dintre numeroasele metode pe care le-a folosit pentru a păstra armata sub autoritatea lui.[1522] Nu-i plăceau generalii în politică. Convenţia Republicană de la Chicago din 1952, care l-a ales să candideze la preşedinţie, era atât de împânzită de generali, suporteri ai senatorului Taft şi ai lui MacArthur, încât Eisenhower i-a ţinut pe principalul său aghiotant, colonelul Bob Schultz, şi pe medicul său, generalul Howard Snyder, în afara oraşului.[1523] Eisenhower a fost mereu conştient de nevoia de a menţine o dificilă cale de mijloc între izolaţionism şi activism intens în afacerile internaţionale. Îl folosea pe Dulles pentru a-i satisface pe activiştii din Senat. Pentru Dulles, care era nepotul Secretarului de Stat al lui Wilson, Robert Lansing, şi fusese la

Versailles, respingerea de către Senat a Tratatului din 1919 a fost o lecţie de neuitat. El era, de asemenea, scria Kennan, „profund conştient de dependenţa unui Secretar de Stat de sprijinul senatorial în vederea succesului politicilor sale”[1524]. Sub îndrumarea lui Eisenhower, care îi verifica înainte atent declaraţiile, Dulles folosea un limbaj care uneori părea bombastic („politică drastică”, „calea spre ruină”, „reevaluare agonizantă”) pentru a îmbina sprijinul legislativ cu realismul politic şi militar. Numai cei doi ştiau care dintre angajamentele externe ale Americii erau reale şi care retorice.

Principala teamă a lui Eisenhower, în atmosfera tensionată produsă de Războiul Rece, era că guvernul avea să cadă sub controlul unei combinaţii de senatori belicoşi, militari exagerat de zeloşi şi furnizori de arme lacomi – ceea ce el numea „complexul militar-industrial”. Căci al treilea principiu al sau, reflectat în jurnalele lui şi în alte documente personale, era că asigurarea libertăţii în întreaga lume depindea în cele din urmă de sănătatea economiei americane. Cu timpul, puterea acestei economii se putea reproduce şi în Europa Occidentală şi în Japonia. Dar economia SUA putea fi ea însăşi distrusă prin cheltuieli nechibzuite. El spunea despre militarişti: „Ei nu ştiu prea multe despre combaterea inflaţiei. Această ţară s-ar putea sufoca făcând la nesfârşit cheltuieli militare, după cum la fel de bine se poate autoînfrânge necheltuind suficient pentru protecţie.” Sau: „Pentru nicio ţară nu există apărare care să-i arunce în aer propria economie.”[1525] Dar Eisenhower se temea la fel de mult şi de cheltuielile civile. El nu se opunea măsurilor keynesiene pentru combaterea recesiunii incipiente. În 1958, spre a depăşi un astfel de declin, a admis un deficit de 9,4 miliarde de dolari, cel mai mare atins vreodată de guvernul SUA pe timp de pace.[1526] A fost însă o măsură de urgenţă. Ceea ce se străduia din greu să evite Eisenhower era o creştere uriaşă, permanentă a angajamentelor federale. El a pus frânarea inflaţiei înaintea securităţii sociale pentru că era de părere că până la urmă aceasta era singura formă sigură de securitate socială. Îi displăcea ideea ca America să devină un stat al bunăstării. Era de fapt profund conservator. În 1956 admitea: „Taft era de fapt mult mai liberal decât mine în problemele interne.”[1527] Adevăratul lui coşmar era combinaţia de cheltuieli excesive pentru apărare şi un mecanism nestăvilit al bunăstării

– o combinaţie distructivă care s-a transformat în realitate la sfârşitul anilor ’60. Cât a fost el la conducere, cheltuielile federale ca procentaj din PNB, precum şi inflaţia, au fost menţinute la o cifră rezonabilă, în ciuda tuturor presiunilor. A fost o realizare remarcabilă şi explică de ce deceniul Eisenhower a fost cel mai prosper din epoca modernă. Iar această prosperitate radia într-o porţiune din ce în ce mai mare a lumii.

Lumea întreagă era mai sigură. În 1950–1952, riscul unui război major era considerabil. Până la sfârşitul deceniului se ajunsese la un soi de stabilitate, se trasaseră nişte linii, se stabiliseră nişte reguli, se încheiaseră nişte alianţe şi acorduri pe tot globul. Politica de „îngrădire” fusese aplicată. Leninismul militant, care se extinsese cu repeziciune în anii ’40 atât în Europa cât şi în Asia, a descoperit că marşul său impetuos fusese transformat într-un târâit încet sau chiar se oprise cu totul. Dar îndată ce sistemul de îngrădire a fost complet, el a încetat să mai fie singura soluţie. Căci prăbuşirea vechilor imperii liberale ale Europei a dat viaţă unei noi categorii de state care produceau pericole noi şi irezolvabile.

14
Generaţia Bandung

Acelaşi proces istoric care a creat superputerile a pus puterile tradiţionale în faţa unei dileme. Care era rolul lor? Ţările înfrânte, Franţa, Germania şi Japonia, fuseseră împinse de necesitate la o reevaluare fundamentală. Dar Marea Britanie nu fusese înfrântă. Ea ţinuse piept singură şi ieşise victorioasă. Nu putea continua ca şi înainte? Churchill luptase cu disperare pentru interesele britanice. El respinsese categoric ideea lui Roosevelt că America şi Rusia ar fi fost cele două puteri „idealiste" iar Marea Britanie vechiul imperialist lacom. Cunoştea cinismul infinit ce se reflecta în remarca ambasadorului Maiski că el aduna pierderile naziştilor şi ale Aliaţilor în aceeaşi coloană.[1528] I-a atras atenţia ambasadorului britanic la Moscova că Rusia „nu fusese niciodată călăuzită de nimic altceva decât de un interes personal cât se poate de calculat şi de un dispreţ total faţă de viaţa şi soarta noastră"[1529]. Era amarnic de conştient că Rusia era nerăbdătoare să sfâşie Imperiul Britanic în bucăţi şi să se ospăteze cu membrii săi şi că America, de asemenea, ajutată de Dominioane şi mai ales de Australia şi Noua Zeelandă, favoriza „decolonizarea". H.V. Evatt, arţăgosul ministru de Externe australian, obţinuse ca aceste idei să fie trecute în carta ONU.[1530] Churchill şi-a arătat colţii la Ialta: „Câtă vreme îmi curge sânge prin vene, nu voi permite niciun transfer al suveranităţii britanice."[1531]

Şase luni mai târziu Churchill fusese îndepărtat de electorat. Succesorii săi laburişti intenţionau să dezarmeze, să decolonizeze, să se împrietenească cu Rusia şi să construiască un stat al bunăstării. În realitate, s-au trezit robi ai evenimentelor. În august 1945 lordul Keynes le-a pus în faţă o hârtie care arăta că ţara era în faliment. Fără ajutor american, „baza economică a speranţelor acestei ţări este inexistentă"[1532]. Ernest Bevin, liderul de sindicat devenit ministru de Externe, a început cu sloganul „stânga poate vorbi cu stânga" şi spera să poată împărtăşi

secrete atomice cu Rusia. Dar curând el îi spunea colegului său Hugh Dalton: „Molotov a fost exact ca un comunist într-un partid laburist local. Dacă îl tratezi rău, el e cel mai nemulţumit, iar dacă-l tratezi bine nu face decât să-şi sporească pretenţiile şi să profite de tine în ziua imediat următoare."[1533] Treptat, Bevin a ajuns să întruchipeze hotărârea Marii Britanii de a organiza securitatea colectivă. El i-a spus lui Molotov în 1949: „Vreţi să treceţi Austria în spatele Cortinei voastre de Fier? Nu puteţi face asta. Vreţi Turcia şi strâmtorile? Nu le puteţi avea. Vreţi Coreea? Nici asta nu se poate. Vă expuneţi gâtul şi într-o zi o să vă treziţi cu el tăiat."[1534]

Politica externă a lui Bevin necesita rămânerea Marii Britanii în cursa strategică a înarmării. La exact un an după ce Keynes şi-a prezentat raportul despre faliment, şeful Statului Major al Aviaţiei a încheiat un contract cu guvernul pentru bombe nucleare. Specificaţiile pentru primul bombardier britanic au fost puse pe hârtie la 1 ianuarie 1947.[1535] Cel mai important specialist englez în fizică nucleară, P.S.M. Blackett, era împotriva unei bombe britanice, dar el era de părere că Marea Britanie trebuia şi putea să adopte o atitudine neutră faţă de America şi Rusia sovietică.[1536] Principalul consilier ştiinţific, Sir Henry Tizzard, era de asemenea împotriva unei forţe nucleare independente: „*Nu* suntem o mare putere şi nu vom mai fi niciodată. Suntem o mare naţiune, dar dacă vom continua să ne comportăm ca o Mare Putere, curând vom înceta să ne comportăm ca o mare naţiune."[1537] Dar Tizzard era descumpănit de succesul sovietic în explodarea unei bombe atomice încă din august 1949: el îl atribuia furtului de material. În orice caz, decizia de a fabrica bomba a fost luată în ianuarie 1947, în punctul culminant al disperatei crize de combustibil şi chiar înainte ca Marea Britanie să-i treacă lui Truman povara Greciei şi Turciei. Numai Attlee, Bevin şi încă patru miniştri au fost prezenţi.[1538] Cheltuielile au fost „pierdute" în estimări şi au ascunse parlamentului. Când Churchill a revenit la putere, în 1951, a fost uluit să descopere că fuseseră sustrase astfel în secret 100 de milioane de lire şi că proiectul avansase serios.[1539]

Decizia de a fabrica bomba, şi succesul extraordinar cu care a fost dezvoltată, a menţinut, fără îndoială. Marea Britanie în top încă treizeci de ani. Prima testare a unei bombe atomice britanice, lângă Insula Monte

Bello, în octombrie 1952, i-a făcut pe americani să reia parteneriatul atomic. Prima testare a unei bombe britanice cu hidrogen din Insula Christmas în mai 1957 a oficializat acest parteneriat convingând Congresul să amendeze Legea McMahon din 1946: acordurile bilaterale din 1955 şi 1958 n-ar fi putut fi obţinute fără o capacitate nucleară britanică. Odată intrată în acest „club", Marea Britanie a putut juca un rol principal în negocierile pentru interzicerea testelor din 1958–1963 şi în procesul care a dus la Tratatul de Neproliferare din 1970. În 1960, într-o propoziţie celebră, Aneurin Bevan apăra bomba britanică în faţa colegilor săi din Partidul Laburist pe temeiul că, fără ea, un ministru de Externe britanic ar „intra gol în sălile de consiliu ale lumii". Dar era o formulare greşită. Fără ea, Marea Britanie n-ar fi luat deloc parte la aceste negocieri şi la altele: căci, ca toate cluburile, nici cel nuclear nu permitea accesul persoanelor dezbrăcate în sala sa de consiliu. În 1962 acordul americano-britanic de la Nassau a dat Marii Britanii dreptul la 64 de platforme de lansare nucleară moderne, faţă de 1 038 pentru SUA şi aproximativ 265 pentru Rusia sovietica. În 1977 cifrele erau: America – 11 330, Rusia – 3 826 şi Marea Britanie – 192: aceasta scădere proporţională a Marii Britanii a exclus-o de la Convorbirile de Limitare Strategică a Armelor (SALT), deşi la vremea aceea „sperietoarea" britanică putea să distrugă toate centrele industriale şi de populaţie importante din Rusia sovietică şi să producă o pierdere de 20 de milioane de morţi.[1540]

În 1945–1946, aşadar, a devenit o axiomă a politicii britanice angajarea, împreună cu americanii, în aranjamente de securitate colective, pentru a împiedica expansiunea sovietică şi pentru a contribui la aceasta prin forţă nucleară britanică. De-a lungul tuturor schimbărilor de atitudine şi de guvern, acesta a fost un fir constant în politica britanică până în anii '80. Dar a fost singurul element stabil. Tot restul a fost confuzie şi nehotărâre. Era o lipsă de perspectivă; o prăbuşire a voinţei. La sfârşitul verii lui 1945 Imperiul Britanic şi Commonwealth păreau să se fi întors la meridianul lui 1919. Puterea britanică se întindea peste aproape o treime de glob. În plus faţă de posesiunile legitime, Anglia mai administra imperiul italian din Africa de Nord şi de Est, multe foste colonii franceze şi multe teritorii eliberate din Europa şi Asia, inclusiv strălucitoarele imperii ale Indochinei şi Indiilor de Est olandeze. Nicio naţiune nu purtase vreodată

pe umerii săi responsabilităţi atât de larg răspândite. Douăzeci şi cinci de ani mai târziu, totul pierise. Istoria nu mai văzuse niciodată o transformare atât de mare şi de rapidă.

Avea să se spună adesea, pe măsură ce se producea dezintegrarea, că prăbuşirea imperiului a fost prefigurată de căderea Singaporelui la începutul lui 1941. Dar nu este adevărat. Nu a existat nicio dezonoare în 1941. Deşi a fost un eşec al conducerii în apărarea oraşului, campania în ansamblu nu a fost în niciun fel ruşinoasă. Britanicii din Malaya nu comiseseră un *hybris* dispreţuindu-i pe japonezi. Dimpotrivă, ei au prezis cu acurateţe ce avea să se întâmple dacă garnizoana nu era întărită şi, mai presus de orice, reînarmată. S-a luat în schimb decizia de a salva Rusia. Aşa cum stăteau lucrurile, 200 000 de soldaţi japonezi bine echipaţi şi foarte experimentaţi, cu o superioritate covârşitoare în forţă aeriană şi maritimă, au fost ţinuţi în şah vreme de şaptezeci de zile de către soldaţi din numai trei divizii şi jumătate ale Commonwealth-ului. În orice caz, imaginea victoriei asiatice a fost ştearsă complet de dimensiunea înfrângerii japoneze. Marea Britanie a capitulat la Singapore cu 91 000 de oameni. Când generalul Itagaki i-a întins sabia sa amiralului Mountbatten în 1945, el avea 656 000 de oameni în comandamentul Singapore. În alte părţi britanicii au primit capitularea a peste un milion. Au depus armele peste 3 175 000 de japonezi cea mai mare înfrângere suferită vreodată de un popor asiatic sau neaparţinând rasei albe. În toate domeniile, tehnologia şi organizarea occidentale (adică ale albilor) se dovediseră superioare nu în mod marginal, ci covârşitor. Nu a fost numai o victorie caracteristică, ci chiar victoria colonială arhetipală a forţei armelor de foc asupra forţei muşchilor.[1541]

Nu a existat nicio dovadă concretă a prăbuşirii loialităţii faţă de Imperiul Britanic a popoarelor supuse. Dimpotrivă. Eforturile intense făcute de japonezi pentru a întemeia o „Armată Naţională Indiană" şi un regim independent s-au soldat cu un eşec total. A fost creat un „guvern" în octombrie 1942, sub conducerea lui Chandra Bose, care a declarat război Marii Britanii şi şi-a stabilit capitala la Rangoon. ANI s-a dezintegrat de îndată ce a acţionat împotriva Armatei Indiene. Japonezii n-au putut niciodată să convingă sau să oblige mai mult de 30 000 de indieni, civili şi militari, să lupte împotriva Marii Britanii. Mai multe mii

de prizonieri de război indieni au preferat tortura şi moartea renunţării la loialitate: de exemplu, cei 200 de ofiţeri şi soldaţi dintre punjabii luaţi prizonieri la Kuching au fost omorâţi practic toţi până în aprilie 1945, unii în bătaie, alţii fiind decapitaţi sau înjunghiaţi cu baionetele. Opoziţia faţă de război din partea „naţiunii politice" a Indiei n-a avut niciun efect asupra „naţiunii militare". În timp ce în 1914–1918 au luptat în armată 1 457 000 de indieni, în perioada celui de-al doilea război mondial numărul lor a trecut de 2 500 000: numărul indienilor care au primit Crucea Victoria a crescut de la 11 la 31.[1542]

Cine vorbea în numele Indiei? „Naţiunea politică"? „Naţiunea militară"? Putea vorbi cineva în numele Indiei? În 1945 India însemna peste 400 de milioane de oameni: 250 de milioane de hinduişti, 90 de milioane de musulmani, 6 milioane de sikhşi, milioane de sectanţi, budişti, creştini; 500 de prinţi şi maharajahi independenţi; 23 de limbi principale, 200 de dialecte; 3 000 de caste, cu 60 de milioane de „intangibili" la baza piramidei; 80% din populaţie locuia în 500 000 de sate, majoritatea inaccesibile chiar şi pe drumuri de suprafaţă. Totuşi în scopuri practice, în 1917 se luase decizia, în contextul reformelor lui Montagu, de a se începe procesul de încredinţare a puterii asupra acestui popor mare şi disparat nu în mâinile liderilor lui tradiţionali sau religioşi sau economici sau militari – sau ale tuturor la un loc, – ci în mâinile unei elite restrânse care îşi însuşise ideologia şi tehnicile şi, mai ales, limbajul politicilor occidentale. Decizia a fost confirmată de reacţia la Amritsar. Aceasta a arătat că Raj-ul britanic nu mai era hotărât să aplice domnia legii cu orice preţ. Legea din 1935 a pus în mişcare procesul abdicării. Guvernul britanic, oricât ar fi protestat public, ştia exact ce se întâmplă. După cum eminenţa cenuşie a lui Baldwin, J.C.C. Davidson, îi raporta acestuia:

> Adevărul este că guvernul britanic, viceregele şi într-o oarecare măsură statele au fost făcute să creadă de către Gandhi că doar câţiva agitatori urbani semieducaţi, necopţi reprezintă concepţiile a 365 de milioane de cultivatori harnici şi relativ mulţumiţi. Mi se pare că elefantul a fost pus pe fugă de către purice.[1543]

India ilustrează procesul prin care politicianul profesionist cu „normă întreagă” a moştenit pământul în secolul al XX-lea. Reformele au creat un sistem de reprezentare străin. O clasă de oameni, în special avocaţi, s-au organizat pentru a-l manipula. Când a sosit timpul, puterea le-a fost transferată lor. Dialogul s-a ţinut în întregime între vechile şi noile elite. Oamenii obişnuiţi nu au intrat în joc, decât ca o mulţime uriaşă de figuranţi în fundal. Procesul avea să se repete în toată Asia şi Africa. Formele modelului de la Westminster, Paris sau Washington s-au păstrat. Substanţa era prezentă doar vag; sau lipsea cu desăvârşire. Bolşevicii lui Lenin din 1917, cadrele PCC ale lui Mao din 1949 şi parlamentarii Indiei au ajuns la putere pe căi diferite. Dar aveau în comun acest lucru. Toate trei grupurile conducătoare erau constituite din oameni care nu avuseseră niciodată vreo altă ocupaţie în afară de politică şi îşi consacraseră viaţa exploatării unui concept flexibil numit „democraţie”.

Lenin îşi revendicase mandatul de a guverna prin metodele unui *caudillo;* Mao prin acelea ale unui dictator militar. Gandhi şi Nehru au umplut un gol creat de colapsul voinţei de a guverna. Legea din 1935 făcea ca Raj-ul să nu fie funcţional decât prin represiune permanentă. În 1942, în parte datorită presiunilor lui Roosevelt, Churchill a acceptat o declaraţie care acorda Indiei dreptul la autoguvernare după război. La 28 iulie el a luat prânzul cu George al VI-lea, în al cărui jurnal citim: „M-a uluit spunându-mi că toţi colegii săi şi ambele, sau toate cele trei partide din Parlament erau cât se poate de pregătite să cedeze India indienilor după război.”[1544] Acest lucru s-a dovedit absolut exact. Disputele din 1945–1947 n-au avut ca obiect decât modul şi momentul retragerii britanicilor, nu faptul în sine. Actul propriu-zis al independenţei Indiei, care a devenit lege la 18 iulie 1947, a fost votat de ambele camere ale Parlamentului aproape în bloc şi pe un fundal de indiferenţă publică aproape fatală.

Într-adevăr, dacă Marea Britanie n-ar fi abdicat, rapid şi cu nepăsare, e greu de imaginat cum anume s-ar fi putut obţine independenţa Indiei. Gandhi nu era un eliberator, ci un exotic politic, care ar fi putut înflori numai în mediul protejat furnizat de liberalismul britanic. Era cu un an mai în vârstă decât Lenin, cu care împărtăşea o abordare cvasireligioasă a politicii, deşi prin temperamentul său irascibil avea mai multe în comun

cu Hitler, mai tânăr decât el cu douăzeci de ani. În dialectul său local, gujarati, Gandhi înseamnă „băcan", şi atât el cât şi mama lui, de la care a moştenit o constipaţie cronică, erau obsedaţi de funcţiile corpului şi de intrarea şi ieşirea hranei. Această preocupare s-a intensificat când a fost la Londra şi s-a învârtit în cercuri de vegetarieni. Ştim mai multe despre intimităţile vieţii sale decât despre ale oricărei alte fiinţe omeneşti din istorie. Trăia public în *ashram*-ul lui, sau tabăra religioasă, îngrijit de un numeros anturaj de femei devotate, multe dintre ele dispuse să-i descrie felul de a fi până în cel mai mic amănunt. Pe la mijlocul anilor '70 existau deja peste patru sute de biografii ale lui, iar ediţia englezească a dictoanelor sale, compilate de cincizeci de cercetători şi treizeci de funcţionari ai Ministerului indian al Informaţiilor, care a înfiinţat un departament special în acest scop, umple optzeci de volume de aproximativ 550 de pagini fiecare.[1545]

Prima întrebare pe care Gandhi o punea femeilor care se ocupau de el în fiecare dimineaţă când se trezea era: „Aţi avut o bună activitate intestinală în dimineaţa asta, surorile mele?" Una din cărţile sale favorite era *Constipaţia şi civilizaţia noastră,* pe care o tot recitea. Era convins că răul venea din murdărie şi din mâncarea neadecvată. Astfel, deşi mânca cu poftă – „Era unul dintre cei mai înfometaţi oameni pe care i-am văzut vreodată", spunea un discipol – hrana lui era aleasă şi preparată cu grijă. Băutura lui era un amestec de bicarbonat de sodiu, miere şi lămâie şi toate meniurile sale vegetariene erau însoţite de cantităţi uriaşe de usturoi zdrobit, un castron aflându-se totdeauna lângă farfuria sa (nu avea deloc simţul mirosului, o însuşire folositoare în India).[1546] La mijlocul vieţii, Gandhi s-a întors împotriva soţiei şi copiilor săi, de fapt împotriva sexului însuşi. El considera că femeile erau mai bune decât bărbaţii, pentru că presupunea că lor nu le place sexul. Îşi desfăşură aşa-numitele experimente *Brahmacharya* dormind cu fete goale numai pentru a se încălzi. Singura lui secreţie seminală de la mijlocul vieţii în sus a fost în somn, în 1936, la vârsta de 66 de ani: l-a deranjat foarte tare.[1547]

Excentricităţile lui Gandhi erau atrăgătoare pentru un popor care venerează ciudăţenia sacră. Dar învăţăturile sale nu aveau nicio relevanţă pentru problemele sau aspiraţiile Indiei. Ţesutul de mână nu avea niciun sens într-o ţară a cărei principală industrie era producţia masivă de

textile. Politica sa de alimentare ar fi dus la o foamete în masă. De fapt, *ashram*-ul lui Gandhi, cu foarte costisitoarele lui gusturi „simple" şi nenumăratele „secretare" şi slujnice, trebuia subvenţionat din greu de către trei magnaţi comerciali. După cum observa cineva din cercul său: „Costă o grămadă de bani ca să întreţii viaţa în sărăcie a lui Gandhi."[1548] Fenomenul Gandhi a avut întotdeauna un puternic iz de şarlatanie tip secolul XX. Metodele sale nu puteau funcţiona decât într-un imperiu ultraliberal. „Nu era atât faptul că britanicii îl tratau cu îngăduinţă", scria George Orwell,

> cât că ştia întotdeauna să comande publicitatea. [...] E greu de imaginat cum ar putea fi aplicate metodele lui Gandhi într-o ţară în care opozanţii regimului dispar în mijlocul nopţii şi nu se mai aude niciodată de ei. Fără o presă liberă şi dreptul la adunare, este imposibil nu numai să apelezi la opinia din afară, ci şi să creezi o mişcare de mase. Există un Gandhi în Rusia în acest moment?[1549]

Tot ce a demonstrat întreaga carieră a lui Gandhi a fost natura nerepresivă a guvernării britanice şi disponibilitatea acesteia de a se retrage. Iar Gandhi a costat şi vieţi omeneşti, nu numai bani. Evenimentele din 1920–1921 au arătat că deşi putea da viaţă unei mişcări de masă, el nu o putea controla. Totuşi continua să facă pe ucenicul vrăjitor, în timp ce cifra pierderilor creştea la sute, apoi mii, apoi zeci de mii de oameni, şi riscurile unei uriaşe explozii sectare şi rasiale se acumulau. Aceasta orbire faţă de legea probabilităţii într-un subcontinent cumplit de divizat făcea aberante afirmaţiile lui Gandhi că nu ar lua viaţa cuiva în nicio împrejurare.

Exista un element similar de frivolitate stridentă şi în Jawaharlal Nehru. Era brahman, dintr-o castă de preoţi care în epoca modernă trecuseră la drept şi politică. Era fiu unic, băiatul mamei, crescut de guvernante şi teozofi, apoi, ca expatriat, educat la Harrow, unde era cunoscut drept Joe, şi la Cambridge. Tânăr fiind dusese a dus o viaţă mondenă în Londra şi în staţiuni, cu un venit de 800 de lire pe an. Se plictisea uşor. L-a lăsat pe tatăl său, un conştiincios avocat din Allahabad, să-i aleagă o soţie, tot dintr-o familie de brahmani din Caşmir. Dar (ca şi

Lenin) el nu a arătat vreodată nici cea mai mică dorinţă de a-şi lua o slujbă ca să-şi întreţină familia. După cum se plângea tatăl său:

> Ai avut timp să te ocupi de bietele vaci... reduse la statutul de vaci de nimic altceva decât o vinovată neglijenţă din partea ta şi a mea – mă refer la mama ta, la soţia ta, la copilul şi surorile tale? Nu cred că un om care este în stare să-şi ţină copiii nemâncaţi poate fi de mare folos naţiunii.[1550]

Nehru a intrat în politică la începutul campaniei lui Gandhi, iar în 1929 Mahatma l-a făcut preşedinte al Congresului. S-a ocupat de viaţa ţăranilor: „Am avut privilegiul să lucrez cu ei, să mă amestec printre ei, să trăiesc în colibele lor şi să împart cu ei hrana lor modestă", spunea el. A fost închis pentru agitaţie în perioada în care Hitler se afla la Landsberg: „Va fi o experienţă nouă, şi în această lume blazată e ceva să ai o experienţă nouă." India, credea el, putea fi salvată de „un curs de studiere a cărţilor lui Bertrand Russell." În multe privinţe era un personaj Bloomsburry, un Lytton Strachey politizat, transplantat într-un climat exotic. „Un intelectual între intelectuali", scria Leonard Woolf. „Ultimul cuvânt în rafinament aristocratic şi cultură consacrate salvării celor oprimaţi", se entuziasma doamna Webb.[1551] El a înghiţit toată farmacopeea stângistă europeană deodată, înflăcărându-se pentru Spania republicană, acceptând procesele demonstrative ale lui Stalin aşa cum voiau să pară, era un Pacificator şi un adept al dezarmării unilaterale. A petrecut cea mai mare parte a războiului în închisoare, în urma unei tentative de revoltă în 1942 care s-a bucurat de foarte puţin sprijin, şi a căpătat astfel largi cunoştinţe despre sistemul penitenciar indian. Dar despre procesul de creare a bunăstării şi de administrare, prin care erau hrăniţi şi guvernaţi 400 de milioane de oameni, nu ştia nimic. Până la sfârşitul anilor '40 se pare că a crezut că India era subpopulată.[1552] A refuzat să creadă aproape până în ultima clipă – fiindcă ştia atât de puţine despre adevărata Indie – că dacă Raj-ul britanic transfera puterea Congresului, musulmanii aveau să ceară un stat separat. Şi mai uluitoare era opinia lui că sectarismul violent, care fusese endemic înainte de secolul al XIX-lea şi reîncepuse abia după mişcarea Gandhi şi Amritsar,

fusese în esenţă creat de guvernarea britanică. El i-a spus lui Jacques Marcuse în 1946: „Când pleacă britanicii, nu vor mai fi tulburări publice în India."[1553]

De fapt alegerile din India de după război, în care Liga Musulmană a câştigat practic toate locurile rezervate musulmanilor cu programul ei de separare, au arătat că împărţirea era inevitabilă şi violenţa pe scară largă probabilă. Transferul de putere fusese prezentat ca un exerciţiu reuşit în lumea oamenilor de stat anglo-indieni. Realitatea este că guvernul britanic pur şi simplu a pierdut controlul. Lordul Mountbatten a fost numit vicerege la 20 februarie 1947, când economia britanică era în pragul prăbuşirii, şi i s-a spus să facă ce voia *(carte blanche,* după cum i-a spus el regelui) cu condiţia să respecte termenul de iunie 1948 pentru independenţă.[1554] Masacrele începuseră încă înainte de a ajunge el în India. Churchill era de părere că „un interval de paisprezece luni este fatal unui transfer obişnuit de putere" pentru că lăsa extremiştilor de ambele părţi timp să se organizeze. Lordul Wavell, fostul vicerege, considera că Marea Britanie trebuia să predea o ţară unită, lăsându-i pe indieni să o împartă dacă doreau. Generalul Sir Francis Tuker, care pregătise un plan de urgenţă pentru separare, era de părere că aceasta era inevitabilă dacă transferul era grăbit. Mountbatten a grăbit transferul. El a luat o decizie în favoarea separării la două săptămâni după sosire. Sir Cyril Radeliffe, care conducea comisia de frontieră, a fost nevoit să facă împărţirea singur, căci membrii hinduişti şi musulmani erau prea speriaţi ca să ia decizii independente.

Rezultatul a fost asemeni dezmembrării Imperiului Habsburgic în 1918–1919: a fost îndepărtat principiul unificator şi rezultatul a creat mai multe probleme decât a rezolvat. Prinţii au fost abandonaţi. Sectele şi clanurile minoritare au fost pur şi simplu uitate. Intangibilii au fost ignoraţi. Toate dificultăţile reale – Punjab, Bengal, Caşmir, frontiera de nord-vest, Sind, Baluchistanul britanic – au fost lăsate să se descurce singure. Mountbatten avea geniu pentru relaţiile publice şi menţinea o aparenţă de curaj. Dar transferul şi separarea au fost un măcel catastrofal, un sfârşit umilitor pentru două secole de guvernare foarte reuşită bazată pe bravadă. Cinci până la şase milioane de oameni fugeau în toate direcţiile să-şi salveze viaţa. O procesiune de hinduişti şi sikhşi îngroziţi,

de exemplu, se întindea pe 92 de kilometri de la Vest de Punjab. Forţele de grăniceri de 23 000 de oameni erau prea slabe şi e posibil ca unii dintre soldaţi să fi participat şi ei la măcel.[1555] Carnagiul a ajuns până şi în incomparabilul palat al lui Lutyens, căci mulţi dintre musulmanii din subordinea lui Lady Mountbatten au fost omorâţi; ea a ajutat la transportarea cadavrelor lor la morgă. Gandhi, care a făcut posibile toate astea, i-a mărturisit: „O astfel de întâmplare nu are egal în istoria lumii şi mă face să-mi plec capul de ruşine."[1556] Nehru, care văzuse în indienii eliberaţi tot atâţia adepţi Bloomsburry, îi mărturisea acum lui Lady Ismay: „Oamenii şi-au pierdut complet raţiunea şi se comportă mai rău ca fiarele."[1557]

Gandhi s-a aflat printre victime, asasinat în ianuarie 1948 de unul dintre fanaticii ai căror timp sosise. Câţi au pierit împreună cu el nu se va şti niciodată. Estimările morţilor mergeau, la vremea aceea, de la 1 până la 2 milioane. Calculele mai moderne indică de la 200 000 la 600 000.[1558] Dar a existat o dorinţă generală de a se minimaliza şi uita acest eveniment de teamă să nu se repete. În anarhie, au mai avut loc şi alte mari nedreptăţi. În Caşmir, statul natal al lui Nehru, el a folosit trupe ca să impună guvernarea indiană, în ciuda faptului că majoritatea caşmirezilor erau musulmani, pe baza faptului că conducătorul era hinduist: musulmanii de acolo erau „barbari". În Hyderabad, unde majoritatea erau hinduişti şi conducătorul musulman, el a inversat principiul şi din nou a folosit trupe pe temeiul că „destinele Hyderabadului se află în mâinile unor nebuni"[1559]. Astfel, Caşmirul, cea mai frumoasă provincie a Indiei, a fost el însuşi împărţit, rămânând aşa mai bine de treizeci de ani; şi s-a pregătit terenul pentru două războaie între India şi Pakistan.

Nehru a condus India şaptesprezece ani şi a întemeiat o dinastie parlamentară. A fost un conducător popular, deşi nu unul eficient. S-a străduit cât a putut să facă parlamentul indian, Lok Sabha, să funcţioneze şi a petrecut mult timp acolo. Dar era prea autocrat ca să permită conducerii guvernamentale să se dezvolte: guvernarea lui era acţiunea unui singur om – „Cred că plecarea mea ar putea duce foarte uşor la un dezastru", mărturisea el plin de sine.[1560] Această impresie era general împărtăşită peste hotare: „Cea mai mare personalitate a Asiei", scria

Walter Lippmann. „Dacă n-ar fi existat", spunea Dean Acheson, „ar fi trebuit inventat". „Un titan al lumii", îl declara *Christian Science Monitor.* „Dl. Nehru poate spune, fără să se laude, că Delhi este şcoala Asiei", îi ţinea isonul *The Guardian.* Adlai Stevenson îl considera unul dintre puţinii oameni îndreptăţiţi „să poarte aureolă încă din timpul vieţii"[1561]. În sinea lui, Nehru a ajuns să se îndoiască de toate astea. „Este îngrozitor să te gândeşti că s-ar putea să ne pierdem toate valorile şi să ne scufundăm în sordidul politicii oportuniste", scria el în 1948. A realizat o reformă a pământului, dar ea avantaja doar câţiva ţărani mai bogaţi şi nu făcea nimic pentru productivitatea agricolă. Cât despre planificare, el credea că „va schimba imaginea ţării atât de radical încât lumea va fi uluită". Dar nu s-a întâmplat cine ştie ce. În 1953 a recunoscut că în materie de economie „sunt complet pe din afară". La un moment dat i-a plăcut să deschidă câteva baraje; mai târziu interesul lui a pălit. În general: „Funcţionăm din ce în ce mai mult la fel ca vechiul guvern britanic", îi scria el guvernatorului general Rajagopalachari, „doar că mai puţin eficient"[1562]. Nehru nu părea a şti să guverneze. Petrecea patru sau cinci ore în fiecare zi dictând la nici mai mult nici mai puţin de opt dactilografe răspunsuri la cele 2 000 de scrisori pe care indieni nemulţumiţi le scriau zilnic biroului său.[1563]

Ceea ce-i plăcea cu adevărat lui Nehru era să peroreze despre moralitatea internaţională pe scena lumii. În anii '50 a devenit principalul exponent al înşelătoriei la scară mare. În ţară practica acapararea. În 1952 el a supus tribul Naga folosind armata (deşi votase împotriva mitralierii acestuia din aer). Când Goa portugheză a refuzat cu încăpăţânare să se răscoale şi să se unească cu India, a trimis „voluntari" şi a eliberat-o cu forţa. Peste hotare însă, el denunţa „imperialismul", în orice caz atunci când era practicat de Occident. Considera că felul în care se comportaseră americanii în Coreea îi arăta a fi „un popor mai isteric decât aproape oricare altul, în afară poate de bengalezi" (care continuau să se măcelărească între ei şi în anii '50). Operaţiunile anglo-franceze împotriva Egiptului în 1956 erau „o răsturnare a istoriei pe care nimeni dintre noi n-o poate tolera". „Nu-mi pot imagina un caz de agresiune mai cumplit."[1564]

Pentru lumea comunistă el adopta însă alte standarde. Biblia lui în ce

priveşte Rusia au rămas, până la capăt, volumele mincinoase ale lui Webb: „marea operă", cum le numea el. Vizitând ţara în 1955 el a găsit oamenii „fericiţi şi veseli [...] bine hrăniţi". Credea că nimeni nu simţea lipsa libertăţii civile. Era o „impresie generală" de „mulţumire", toată lumea fiind „activă şi ocupată"; şi „dacă există plângeri ele se referă la chestiuni relativ minore".[1565] Nu a arătat niciodată nici cel mai mic interes faţă de colonialismul sovietic, nici măcar nu a recunoscut că ar exista aşa ceva. Când Sir John Kotelawala, primul-ministru al Ceylonului, a criticat sistemul sovietic al statelor-marionetă din Europa de Est, Nehru i-a ripostat furios. A refuzat să condamne invadarea Ungariei de către sovietici în 1956, invocând „lipsa de informaţii", şi şi-a liniştit conştiinţa cu un firav protest particular.[1566] Bineînţeles că Nehru nu putea face nimic în privinţa Ungariei. Dar ar fi putut salva Tibetul de invadarea şi absorbirea lui de către China, ale cărei pretenţii erau imperialiste. Mulţi indieni voiau ca el să acţioneze, dar nu a făcut nimic. Considera că agresiunea trebuia înţeleasă în termenii „psihologiei chineze" cu „fundalul ei de suferinţe îndelungate".[1567] Nu a explicat de ce chinezii suferinzi trebuiau să se răzbune pe neajutoraţii tibetani, a căror societate străveche a fost strivită ca o cutie de chibrituri şi care au fost mânaţi în China centrală, fiind înlocuiţi de „colonişti" chinezi. Argumentele folosite de Nehru pentru a apăra China erau identice cu cele folosite în numele lui Hitler la mijlocul anilor '30: Nehru nu era numai ultimul dintre viceregi, el era şi ultimul dintre pacifişti.

La vremea aceea Nehru era foarte dornic să facă pe impresarul şi să prezinte noua Chină comunităţii internaţionale. Îl desfăta linguşeala unsuroasă a lui Zhou Enlai („Excelenţa voastră ştie mai multe decât mine despre lume şi despre Asia"). Îl adula pe virilul şi militaristul Mao, şi era impresionat de fiorosul şi sinistrul său vecin. Ho şi Min („o faţă fină, sinceră, blândă şi bună"). În China, a fost „uimit" de „extraordinara reacţie afectivă a poporului chinez" la vizita sa.[1568] Nu pare să-i fi trecut prin cap că India şi China aveau conflicte de interese fundamentale şi că ridicând prestigiul Chinei împletea un bici atotputernic. Prima pedeapsă a venit în 1959 când chinezii, după ce au obţinut tot ce voiau de la Pandit, au început să-şi ajusteze frontiera himalayană şi să construiască drumuri militare. Nehru a căzut în groapa pe care şi-o săpase singur, când

recunoscuse „drepturile” Chinei în Tibet. Marea criză a început în 1962 când hărţuitul Nehru, indus în eroare de siguranţa de sine excesivă a generalilor săi, s-a aruncat în război şi a fost bătut crunt. A fost apoi împins la umilinţa de a cere ajutor american imediat, căci în panica sa se temea că o trupă paramilitară chineză avea să atace Calcutta. Astfel, Washingtonul i-a furnizat „neocolonialistele” C 130, şi „imperialista” Flotă a VII-a i-a venit în ajutor în Golful Bengal. Apoi, în mod misterios, tăvălugul chinez s-a oprit şi Nehru, încurcând din sprânceana-i neliniştită, a fost fericit să urmeze sfatul americanilor şi să accepte un armistiţiu.[1569] Dar deja era un om bătrân care încetase să mai conteze.

Până la mijlocul anilor ’50 însă, el a fost centrul unei noi entităţi pe care jurnaliştii francezi progresişti o numeau deja *le tiers monde.* Conceptul se baza pe prestidigitaţie verbală, pe supoziţia că inventând noi cuvinte şi sintagme se puteau schimba (şi ameliora) fapte nedorite şi irezolvabile. Exista lumea întâi a Occidentului, cu capitalismul ei rapace; lumea a doua a socialismului totalitar, cu lagărele lui; ambele cu hidoasele lor arsenaluri de distrugere în masă. De ce să nu ia fiinţă o a treia lume, ridicându-se precum o pasăre Phoenix din cenuşa imperiilor, liberă, pacifistă, nealiniată, harnică, epurată de vicii capitaliste şi staliniste, radiind de virtuţi publice, astăzi salvându-se pe sine prin eforturile ei, mâine salvând lumea prin exemplul ei? Aşa cum, în secolul al XIX-lea, idealiştii văzuseră în proletariatul oprimat păstrătorul excelenţei morale – şi în viitorul stat proletar o Utopia –, acum însuşi faptul unui trecut colonial, şi o piele colorată, erau văzute ca acte de proprietate pentru respectul internaţional. Un stat excolonial era îndreptăţit prin definiţie. O adunare de astfel de state ar fi un senat al înţelepciunii.

Conceptul a căpătat consistenţă la Conferinţa Afro-Asiatică ţinută între 18 şi 24 aprilie 1955 la Bandung, din iniţiativa preşedintelui indonezian Sukarno. Au fost prezente aproximativ douăzeci şi trei de state independente din Asia şi patru din Africa, plus Coasta de Aur şi Sudanul, care aveau să fie ambele libere în curând. Ocazia era apogeul celebrităţii mondiale a lui Nehru, şi el a ales-o ca pe o posibilitate excelentă de a-l prezenta lumii pe Zhou Enlai. Dar între celelalte numeroase stele se aflau U Nu din Burma, Norodom Sihanouk din Cambodgia, Mohammed Ali din Pakistan, Kwame Nkrumah, primul

viitor preşedinte negru al Africii, arhiepiscopul Makarios din Cipru, congresmanul de culoare Adam Clayton Powell şi Marele Muftiu al Ierusalimului.[1570] S-a calculat că erau păziţi de 1 700 de membri ai poliţiilor secrete. Unii dintre cei prezenţi aveau să comploteze după aceea să se asasineze între ei; alţii aveau să-şi sfârşească viaţa în închisoare, dizgraţie sau exil. Dar la vremea aceea Lumea a Treia nu se dezonorase încă public prin invazii, anexări, masacre şi cruzime dictatorială. Se afla încă în epoca inocenţei, când se credea cu adevărat că puterea abstractă a numerelor, şi chiar mai mult, a cuvintelor, avea să transforme lumea. „Aceasta este prima conferinţă internaţională a oamenilor de culoare din istoria omenirii", a spus Sukarno în discursul său inaugural. „Fraţi şi surori! Ce timpuri extraordinar de dinamice trăim!... Naţiuni şi state s-au trezit dintr-un somn de veacuri!" Vechea epocă a omului alb, care distrusese planeta cu războaiele ei, apunea; se iveau zorii uneia noi, care avea să dizolve Războiul Rece şi să aducă o nouă frăţie multirasială, multireligioasă, căci „Toate marile religii sunt una în mesajul lor de toleranţă". Rasele de culoare aveau să introducă o nouă moralitate: „Noi, oamenii din Asia şi Africa [...] cu mult mai mult de jumătate din populaţia umană a lumii, noi putem mobiliza ceea ce am numit *Violenţa Morală a Naţiunilor* în favoarea păcii."[1571] După această frază şocantă, a urmat un dezmăţ de oratorie. Printre cei copleşiţi de toate astea se afla şi scriitorul american negru Richard Wright: „E vocea rasei umane", scria el.[1572]

Sukarno era cel mai potrivit pentru a prezida această adunare. Nimeni nu ilustra mai bine ca el iluziile, religiozitatea politică şi cruzimea internă a conducerii postcoloniale. Indiile de Est olandeze fuseseră adunate la un loc într-o unitate administrativă din mii de insule. Erau un imperiu în sine. Până în 1870 acesta fusese condus pe principii de pură cupiditate. După aceea, sub influenţa marelui învăţat islamist C. Snouck Hurgronje, a fost introdusă o combinaţie de occidentalizare, „asociere" şi creare de elite native, sub numele de „politică etică"[1573]. Era bine intenţionată, dar era de fapt o reflectare a naţionalismului olandez; nu a avut nicio replică atunci când a apărut, în anii '30, un naţionalism rival, cel javanez. Se pare că acesta a fost zdrobit începând din 1927, de către Sukarno şi alţii, în lagărul de internare pentru agitatori indigeni din Digul Superior din

Noua Guinee.[1574] Era un amestec impresionant de clişee islamice, marxiste şi europene liberale, dar împodobite cu o retorică răsunătoare. Mai mult ca orice altceva, Sukarno a fost marele frazeolog al epocii sale. Când olandezii au fost izgoniţi, în 1941, voinţa lor de a conduce a pierit. În 1945 naţionaliştii javanezi au început să preia puterea. Olandezii au plecat, luând cu ei 83% din rasele mixte. Chinezii au devenit o minoritate nereprezentativă şi din ce în ce mai persecutată. Majoritatea nonjavaneză, din care o mare parte se afla în confederaţii tribale primitive, s-a trezit colonie a unui imperiu javanez numit „Indonezia".

Sukarno nu avea un mandat moral pentru a guverna 100 de milioane de oameni mai mult decât avea Nehru în India; de fapt, chiar mai puţin. Nici el nu avea niciun fel de pricepere administrativă. Dar avea darul vorbirii. Confruntat cu o problemă, o rezolva cu o frază. Apoi transforma fraza într-un acronim, ca să poată fi scandată de mulţimi de analfabeţi bine antrenaţi. Conducea prin *Konsepsi,* concepte. Cadrele lui de partid scriau pe ziduri sloganul „Implementaţi conceptele preşedintelui Sukarno". Primul lui concept, în 1945, a fost *Pantja Sila,* sau Cele Cinci Principii Fundamentale: Naţionalism, Internaţionalism (Umanitarism), Democraţie, Prosperitate Socială, Credinţă în Dumnezeu. Acestea erau „Esenţa Spiritului Indoneziei"[1575]. Cabinetul era NASAKOM, reunind cele trei curente principale ale „revoluţiei": *Nasionalisnie, Agania* (religie) şi *Komunisme.* Constituţia era USDEK. Manifestul sau politic era MANIPOL. O coaliţie guvernamentala era *gotong-rojong,* „ajutor reciproc". Apoi mai erau *musjawarah* şi *mufakat,* „Deliberarea care duce la Consens" şi „reprezentarea funcţională" (termenul folosit de el pentru corporatism). Nemulţumit de guvernarea partidului, a ţinut un discurs care îndemna la „îngroparea partidelor", urmat de prezentarea a ceea ce el numea „democraţie îndrumată" sau *Demokrasi Terpimpin.* Aceasta introducea „Economia îndrumată" sau *Ekonomi Terpimpin* care exprima „identitatea indoneziană", *Kepribadian Indonesia.* El se simţea cel chemat să îndrume sau, în formularea lui, „preşedintele Sukarno l-a însărcinat pe cetăţeanul Sukarno să formeze guvernul"[1576].

Pe măsură ce problemele lui interne creşteau, în anii '50, el irosea tot mai mult timp şi cuvinte pentru afacerile externe. Vorbea de „neutralitatea liberă şi activă"; apoi despre dihotomia dintre „forţele

vechi, aşezate" şi cele „noi, care apăreau"; apoi despre „Axa Djakarta – Pnom-Penh – Beijing – Phenian". Îşi hărţuia supuşii chinezi. A atacat mişcarea internaţională de Cercetaşi. Una din axiomele lui era „O naţiune are nevoie întotdeauna de un duşman". Aşa că a mai introdus un *Konsepsi,* „Indonezia Mare", care a însemnat expansiunea în Noua Guinee olandeză, care a recreştinat Irianul de Vest, Malayesia, Timorul portughez şi teritoriile australiene. În acest scop a inventat termenul de „confruntare", a creat sintagma *Ganjang Malaysia,* „zdrobiţi Malayesia!" şi a dezvoltat o tehnică de punere în scenă a unor „demonstraţii controlate" în faţa ambasadelor străine, lăsându-le să devină uneori „excesiv de entuziaste" (ca în 1963, când ambasada britanică a fost arsă până în temelii). Mulţimea primea câte un slogan pentru fiecare ocazie. Pentru abuzul puterilor străine era NEKOLIM („Neocolonialism, Colonialism şi Imperialism"). Când era tăiat ajutorul străin sau el era criticat de către ONU era BERDIKARI („a sta pe propriile picioare"). 1962, când a pus mâna pe Irianul de Vest, a fost „anul triumfului"; 1963, când a eşuat cu Malayesia, a fost „anul de viaţă periculoasă". Acesta din urmă, *Tahun Vivere Pericoloso,* împreună cu RESOPIM („Revoluţie, socialism indonezian, conducere firească") reflectă ciudatul amalgam de cuvinte şi idei olandeze, indoneziene, franţuzeşti, italieneşti şi englezeşti cu care Sukarno îşi menţinea şubredul imperiu.[1577]

Dacă credea cineva în a trăi periculos, acesta era vorbăreţul, hiperactivul, pleziristul Sukarno. Practicând multirasialismul, a achiziţionat o colecţie remarcabil de variată de soţii şi amante, şi şi-a extins cercetările şi în numeroasele lui excursii în străinătate. Poliţia secretă chineză l-a filmat în acţiune, păstrându-i astfel pentru posteritate *Konsepsi* sexuale. Hruşciov, pus la curent deja în această privinţă de rapoarte private ale agenţiei Tass, tot a fost şocat profund în timpul vizitei sale din 1960, când l-a văzut pe preşedinte conversându-se vesel cu o femeie goală.[1578] Dar, pe măsură ce anii '60 înaintau, economia indoneziană se apropia tot mai mult de colaps. Extincţia, practic, a minorităţii chineze a distrus sistemul intern de distribuţie. Alimentele putrezeau în sate. Oraşele erau înfometate. Investiţiile străine au dispărut.

În afară de petrol, care încă mai curgea, industria a fost naţionalizată şi

s-a distrus încet sub o birocraţie rapace. În toamna lui 1965 datoria externă crescuse la peste 2 400 de milioane de dolari, iar creditele erau epuizate. Sukarno îşi terminase până şi sloganurile. Neştiind ce să facă, se pare că el a dat startul unei lovituri de stat a Partidului Comunist Indonezian (PKI).

Puciul a avut loc în primele ore ale zilei de 1 octombrie. Planul era să fie distrusă conducerea forţelor armate. Generalul Abdul Yani, şeful Statului Major al Armatei, şi alţi doi generali au fost împuşcaţi pe loc. Ministrul Apărării, generalul Nasution, a scăpat sărind gardul casei sale, deşi fiica lui a fost asasinată. Alţi trei generali au fost prinşi şi apoi torturaţi până au murit, conform ritualului, de către femeile şi copiii din PKI: le-au fost scoşi ochii şi tăiate organele genitale, apoi trupurile le-au fost aruncate în Lubang Buaja, Groapa Crocodilului.[1579] Evenimentele au fost anchetate mai târziu de un tribunal militar special, ale cărui dosare voluminoase nu lasă nicio îndoială asupra vinovăţiei comunişti lor.[1580] Dar mişcarea, numită *Gestapu,* a fost un eşec. Generalul Suharto, comandantul Rezervelor Strategice, a preluat puterea. A urmat o răzbunare cruntă. Omorurile au început la 8 octombrie, când s-a dat foc sediului PKI din Djakarta. Masacrele au fost organizate în stilul colectiv al locului, aşa încât toţi au fost consideraţi responsabili şi vina a fost ispăşită de familii întregi. A fost unul dintre marile masacre sistematice ale secolului XX, epocă a masacrelor. S-ar putea ca numărul victimelor să fi ajuns la 1 milion, deşi autorităţile îl estimează în jur de 200 000 până la 250 000.[1581] Sukarno, aflat în arest la domiciliu, în palatul său, a cerut în mod repetat dar neputincios oprirea omorurilor, căci morţii fuseseră în majoritate suporterii săi. Dar a fost ignorat şi deposedat treptat de funcţii, printr-un proces încet de tortură politică. În fiecare etapă nouă a degradării sale, îl părăsea câte o soţie, rămânându-i una singură când a murit, bolnav de rinichi, la 21 iunie 1970, uitat şi tăcut.

Dar şi acestea aparţin abia viitorului. La Bandung, în 1955, cuvântul atotcuceritor încă mai era stăpân. Printre cei prezenţi se afla şi preşedintele egiptean, Gamal Abdul Nasser, un chipeş nou-venit în noua escrocherie, dar deja un orator realizat în toată regula. Israelul, fără îndoială un stat afro-asiatic, nu era reprezentat la conferinţă. În asta constă o poveste lungă şi complexă, creată de bifurcarea a două dintre

cele mai puternice şi mai paranoice forţe ale secolului XX: insaţiabila cerere de petrol şi demonul antisemitismului.

Marea Britanie intrase în terenurile petrolifere din Orientul Mijlociu în 1908 şi fusese urmată de America în 1924. Până în 1936 Marea Britanie controla 524 de milioane de tone de rezerve sigure, iar America 93; în 1944 cifrele săriseră la 2181 de milioane şi 1768 de milioane; iar în 1949 producţia americană, venind în principal din cele mai bogate terenuri, din Arabia Saudită, o depăşise pe cea britanică.[1582] La începutul anilor '40 era deja un fapt recunoscut că Orientul Mijlociu deţinea cea mai mare parte a rezervelor de petrol ale lumii: „Centrul de gravitaţie al producţiei mondiale de petrol", spunea Everett Degolyer, şeful Comisiei US Petroleum în 1944, „se deplasează până când se va stabili ferm în zona aceea". În acelaşi timp, apăreau primele indicii că America s-ar putea să-şi termine rezervele proprii de petrol – în 1944 calculele arătau că nu mai rămăseseră rezerve decât pentru paisprezece ani.[1583] Patru ani mai târziu secretarul pentru Apărare Forrestal avertiza industria petrolieră: „Dacă n-am avea acces la petrolul din Orientul Mijlociu, companiile de automobile americane ar trebui să proiecteze o maşină cu patru cilindri."[1584] Dependenţa europenilor a crescut mult mai repede. La vremea Bandungului, consumul lor de petrol creştea cu 13% anual, iar procentul din Orientul Mijlociu sărise de la 25% în 1938 la 50% în 1949, iar acum era de peste 80%.[1585]

Dependenţa crescândă a industriei americane şi europene de o singură sursă de petrol era îngrijorătoare în sine. Ceea ce o transforma într-o problemă irezolvabilă era combinarea ei cu pretenţiile ireconciliabile ale arabilor şi evreilor asupra Palestinei. Declaraţia Balfour şi ideea unei Patrii Naţionale Evreieşti a fost unul dintre cecurile postdatate pe care Marea Britanie le-a semnat ca să câştige primul război mondial. Putea să fi fost onorat fără a-i dezavantaja pe arabi – căci nu implica un stat sionist ca atare – dacă britanicii n-ar fi făcut o greşeală fundamentală. În 1921 ei au autorizat un Consiliu Suprem Musulman care să dirijeze chestiunile religioase; şi acesta l-a numit pe Mohammed Amin al-Husseini, şeful celui mai mare clan proprietar de pământuri din Palestina, ca să fie judecător suprem sau muftiu pe viaţă al Ierusalimului. A fost una dintre cele mai fatale numiri din istoria modernă. În anul precedent el fusese

condamnat la zece ani de muncă silnică pentru că provocase sângeroase rebeliuni antievreieşti. Avea nişte ochi albaştri inocenţi şi un fel de a fi liniştit, aproape sfios, dar era un criminal inveterat care-şi consacrase întreaga viaţă adultă asasinatului rasial. Există o fotografie în care apare alături de Himmler: cei doi îşi zâmbesc dulce unul altuia; dedesubt, o dedicaţie încântătoare de la şeful SS pentru „Eminenţa sa, Marele Muftiu": data era 1943, când „Soluţia Finală" o pornise spre apogeu.

Muftiul îl întrecea pe Hitler în ura sa faţă de evrei. Dar el a făcut ceva şi mai distructiv decât să-i ucidă pe evrei. A organizat distrugerea sistematică a arabilor moderaţi. Erau mulţi în Palestina anilor '20. Unii dintre ei chiar îi întâmpinaseră bine pe evreii cu idei agricole moderne ce veniseră să se stabilească acolo şi le vânduseră pământ. Arabii şi evreii ar fi putut trăi la un loc ca două comunităţi prospere. Dar muftiul a găsit în Emile Ghori un lider terorist extraordinar de capabil, ale cărui batalioane de asasini i-au ucis sistematic pe liderii arabilor moderaţi – marea majoritate a victimelor muftiului au fost arabi – şi i-au redus la tăcere pe ceilalţi. Până la sfârşitul anilor '30 opinia moderată arabă încetase să existe, cel puţin în public, statele arabe fuseseră mobilizate în sprijinul extremismului arab, Foreign Oftice-ul britanic fusese convins că accesul continuu la petrol era incompatibil cu imigraţia continuă a evreilor, iar Cartea Albă din 1939 i-a pus practic capăt şi, de fapt, a anulat Declaraţia Balfour: „o grosolană încălcare a încrederii", după cum a spus Churchill.[1586]

Apoi, în 1942, au venit primele rapoarte autentificate despre „Soluţia Finală". Ele nu au stârnit milă, ci teamă. America şi-a înăsprit regulamentele privind vizele. Şapte ţări latino-americane au urmat-o; la fel şi Turcia.[1587] În această etapă Chaim Weizmann încă mai credea că se putea ajunge la un acord cu Marea Britanie pentru a se relua fluxul imigranţilor. În octombrie 1943, Churchill (în prezenţa lui Attlee, ca reprezentant al Partidului Laburist) i-a spus că separarea era acceptabilă iar la 4 noiembrie 1944 i-a promis că între 1 şi 1,5 milioane de evrei puteau merge în Palestina de-a lungul a zece ani.[1588] Dar Churchill era practic singurul sionist de la nivelurile superioare ale politicii britanice. Fiind concret şi imediat, mai important s-a dovedit faptul că a creat, în cadrul armatei britanice, o brigadă evreiască independentă, ai cărei

membri au format în cele din urmă nucleul profesional al Haganah, forţele de apărare ale Agenţiei Evreieşti, când acestea s-au transformat într-o armată.

În acest stadiu Churchill încă mai credea că Marea Britanie putea controla destinul Palestinei. De fapt, deja îi aluneca din mâini. Au existat doi factori esenţiali. Primul era terorismul evreiesc. Acesta a fost creat de Abraham Stern, un evreu polonez care devenise fascist şi anglofob la Universitatea din Florenţa, iar mai târziu a încercat să obţină finanţare nazistă pentru organizaţia lui prin Siria aflată sub regimul de la Vichy. Stern a fost ucis de poliţie în 1942, dar banda lui a continuat, aşa cum a făcut şi un grup terorist mult mai mare, Irgun, comandat din 1944 de Menachem Begin. A fost o evoluţie hotărâtoare, fiindcă pentru prima dată propaganda modernă se combina cu structura leninistă pe celule şi cu tehnica avansată ca să susţină scopuri politice prin crimă. În următorii patruzeci de ani exemplul avea să fie urmat în întreaga lume: un cancer al timpurilor moderne, erodând inima umanităţii. Churchill, cu excepţionalul său talent de a ajunge la rădăcina evenimentelor, avertiza asupra tragediei „dacă e ca visurile noastre privind sionismul să se sfârşească în fumegarea puştii unui asasin şi eforturile făcute pentru viitorul acestuia să producă un nou rând de gangsteri demni de Germania nazistă". Weizmann promitea că poporul evreu „va face absolut tot ce-i va sta în puteri ca să alunge răul din sânul său"[1589]. De fapt, Haganah a încercat să distrugă atât banda Irgun cât şi banda Stern. Dar când războiul s-a sfârşit şi eforturile evreilor de a ajunge în Palestina au devenii mai frenetice, şi-a consacrat energiile scopului legitim de a asista imigraţia legală. „Soluţia Finală" nu a pus capăt antisemitismului. Astfel, la 5 iulie 1946, în oraşul polonez Kielce, în urma unui zvon ca evreii ar fi angajaţi în uciderea rituală a copiilor neevrei s-a adunat o mulţime care, cu acordul tacit al poliţiei şi armatei comuniste, a omorât în bătaie patruzeci de evrei.[1590] Acesta a fost unul dintre multele incidente care au accelerat panica.

Haganah fiind ocupat, bandele au înflorit, instigate de elementele virulente din presa americană. Caracteristic era ceea ce scria Ruth Gruber în *New York Post* despre poliţia palestiniană:

Aceşti oameni care detestau ideea de a lupta împotriva prietenilor lor, naziştii, au adoptat cu pasiune ideea de a lupta împotriva evreilor. Ei mergeau pe străzile din Ierusalim şi Tel Aviv, oraşul construit de evrei, cântând *Cântecul lui Horst Wessel.* Dădeau buzna în pieţe aglomerate arborând salutul *Heil Hitler*.[1591]

La 22 iulie 1946 Irgun a aruncat în aer principalul hotel din Ierusalim, Regele David, omorând 41 de arabi, 28 de britanici, 17 evrei şi 5 de alte naţionalităţi. O parte din hotel era un birou al guvernului britanic şi Begin a pretins că scopul bombei a fost să distrugă dosare secrete. Dar în acest caz, după cum a arătat Haganah, bomba ar fi trebuit să fie detonată în afara orelor de lucru. Begin a pretins că se dăduse o avertizare: de fapt, aceasta a ajuns la operatorul de la telefoane cu două minute înainte, iar când acesta îl anunţa pe directorul hotelului bomba a explodat.[1592] Această crimă a devenit prototipul nelegiuirilor teroriste în deceniile ce aveau să vină. Primii care au imitat noile tehnici au fost, firește, terorişti arabi: viitoarea Organizaţie pentru Eliberarea Palestinei a fost copilul nelegitim al Irgunului.

Terorismul evreiesc a fost contraproductiv sub alte aspecte. La 30 iulie 1947 doi sergenţi britanici luaţi prizonieri au fost ucişi cu sânge rece şi trupurile le-au fost aruncate în aer. Agenţia Evreiască a numit aceasta „asasinarea mişelească a doi oameni nevinovaţi de o bandă de criminali”[1593]. Au avut loc rebeliuni antisemite în Manchester, Liverpool, Glasgow şi Londra; în Derby s-a dat foc unei sinagogi. Dar efectul acestui din urmă episod, care punea capac la toate, a fost că armata britanică a devenit antievreiască, Marea Britanie fusese ca şi în India, prea puţin severă. Cifrele arată că, din august 1945 până pe 18 septembrie 1947 (fără a socoti morţii de la Regele David), au murit 141 de britanici, 44 de arabi, 25 de neterorişti evrei; în plus, 37 de terorişti evrei au fost ucişi în lupte armate, dar numai 7 au fost executaţi (2 s-au sinucis în închisoare).[1594] Soldaţii britanici ştiau că erau judecaţi nedrept. Ca rezultat, când a avut loc evacuarea, ofiţerii şi soldaţii au conspirat să-şi predea armele, forturile şi muniţiile arabilor. Consecinţele militare au fost foarte grave. De fapt, terorismul evreiesc a costat statul evreu vechea cetate a Ierusalimului şi malul vestic al Iordanului, pe care le-au luat abia în 1967,

şi atunci fără titlu legal.

Terorismul a determinat Marea Britanie să se spele pe mâini, ca Pilat, de problema palestiniană. Ernest Bevin, ministru din iulie 1945, era un antisemit de modă veche, provenit din clasa muncitoare, deşi nu unul înrăit. El a declarat la congresul Partidului Laburist din 1946 că ideea americană pentru alţi 100 000 de imigranţi în Palestina a fost propusă din „cele mai pure motive – nu au vrut prea mulţi evrei în New York”[1595]. Terorismul l-a înăsprit. El credea că dacă Marea Britanie se retrăgea, evreii ar fi masacraţi cu toţii, şi că soldaţii britanici erau omorâţi de cei a căror viaţă o protejau. Dar până la începutul lui 1947 se săturase. Criza de combustibil a înclinat balanţa în favoarea retragerii. La 14 februarie – în aceeaşi lună în care Attlee a hotărât să plece imediat din India şi să transfere Americii responsabilitatea pentru Grecia şi Turcia – Bevin i-a chemat pe liderii evrei în biroul său şi le-a spus că transfera Naţiunilor Unite problema. Nu exista lumină electrică; numai lumânări. Bevin glumea. „Nu e nevoie de luminări, căci sunt aici israeliţii.”*[1596]

Al doilea factor a fost atentarea la America. David Ben-Gurion a vizitat SUA în 1941 şi a simţit „pulsul marii ei evreimi, cu cele cinci milioane de oameni”[1597]. Pentru prima dată el a simţit că, cu ajutorul evreilor din America, sionismul putea fi realizat în viitorul imediat, şi de atunci încolo l-a tot îmboldit pe Weizmann spre acest obiectiv. Dacă transformarea unei vetre naţionale evreieşti într-un stat a fost sau nu un lucru bun este discutabil. Weizmann a avut generozitatea să admită că pentru arabi costurile trebuie să fie mari. El a declarat Comisiei de Anchetă Anglo-Americane înfiinţate după război că nu era o alegere între bine şi rău, ci între o nedreptate mai mare şi una mai mică. Ben-Gurion adopta o concepţie deterministă: „Istoria a decretat că trebuie să ne întoarcem în patria noastră şi să restabilim acolo statul evreiesc.”[1598] Dar era ca şi când ar fi vorbit cu vocea lui Lenin sau a lui Hitler. Nu există o persoană numită Istoria. Oamenii sunt cei care decretează.

Adevărul este că în anii războiului comunitatea evreilor americani şi-a dezvoltat pentru prima dată încrederea colectivă şi a început să-şi

---

* Joc de cuvinte: *lites* din Israe*lites* se pronunţa in limba engleză la fel ca *lights* (lumini) (n.t.).

exercite forţa politică pe care o creaseră numărul, bogăţia şi capacităţile lor. În perioada imediat următoare războiului a devenit cel mai bine organizat şi mai influent lobby din America. Ea a ştiut să arate că avea puterea de a influenţa alegerile în state ca New York, Illinois şi Pennsylvania. Roosevelt avea o bază politică suficient de puternică pentru a ignora această presiune. Cu frivolitatea-i caracteristică, se pare că ar fi devenit antisionist atunci când, întorcându-se de la Ialta, a avut o scurtă întâlnire cu regele Arabiei Saudite. „Am aflat mai multe despre întreaga problemă", a spus el Congresului, „... stând de vorbă cinci minute cu Ibn Saud decât aş fi putut afla într-un schimb de câteva duzini de scrisori"[1599]. David Niles, asistentul pasionat prosionist al preşedintelui, declara: „Eu am îndoieli serioase că Israelul ar fi hiat fiinţă dacă Roosevelt ar mai fi trăit."[1600] Truman era mult mai slab din punct de vedere politic. El simţea că avea nevoie de votul evreilor pentru a câştiga alegerile din 1948. Şi el era un prosionist autentic şi nu avea încredere în arabismul „«băieţilor cu pantaloni vărgaţi» din Departamentul de Stat"[1601]. În cele din urmă voinţa lui a fost aceea care a făcut ca proiectul separării să fie aprobat de ONU (29 noiembrie 1947) şi a recunoscut noul stat Israel proclamat de Ben-Gurion în mai următor. Forţe puternice s-au împotrivit. Max Thornburg de la Cal-Tex, vorbind în numele celor implicaţi în industria petrolieră, scria că Truman „convinsese Adunarea să declare criteriile rasiale şi religioase fundamentul suveranităţii politice" şi prin urmare „a distrus [...] prestigiul moral al Americii" şi „credinţa arabă în idealurile acesteia".[1602] Departamentul de Stat prezicea ruina. Secretarul Apărării, Forrestal, era îngrozit: „Nici unui grup din ţara asta", scria el cu amărăciune despre lobby-ul evreiesc, „nu ar trebui să i se permită să influenţeze politica noastră în asemenea măsură încât să ne pună în pericol securitatea naţională"[1603].

Este probabil ca, dacă această criză ar fi venit un an mai târziu, după ce Războiul Rece intrase deja în linie dreaptă, presiunile antisioniste asupra lui Truman să fi fost prea puternice. Sprijinul dat de America Israelului în 1947–1948 a fost ultimul lux idealist pe care şi l-au mai permis americanii înainte ca *Realpolitik* a confruntării globale să intre în declin. Aceeaşi scară temporală a influenţat şi Rusia. Ea a sprijinit sionismul pentru a ştirbi poziţia britanicilor în Orientul Mijlociu. Nu

numai că a recunoscut Israelul, dar, în scopul de a intensifica luptele şi haosul rezultant, i-a pus pe cehi să-i vândă arme.[1604] Aceste consideraţii nu ar fi avut sorţi de izbândă un an mai târziu, când începuse goana după aliaţi în Războiul Rece. Israelul a alunecat în existenţă printr-o fisură în fluxul continuu al timpului.

Prin urmare ideea că Israelul a fost creat de imperialism nu este numai greşită, ci chiar contrară adevărului. Peste tot în Occident, ministerele de Externe şi de Apărare, precum şi marii industriaşi erau împotriva sioniştilor. Până şi francezii le-au trimis arme numai ca să-i enerveze pe britanici, care le „pierduseră" Siria. Haganah avea 21 000 de oameni dar, practic, niciun fel de arme, blindate sau avioane. Cehii comunişti, la indicaţiile sovieticilor, au fost cei ce au făcut posibilă supravieţuirea Israelului transformând un întreg aeroport militar ca să transporte arme la Tel Aviv.[1605] Aproape toată lumea se aştepta ca evreii să piardă. Erau 10 000 de soldaţi egipteni, 4 500 în Legiunea Arabă a Iordaniei, 7 000 de sirieni, 3 000 de irakieni, 3 000 de libanezi, plus „Armata Arabă de Eliberare" a Palestinei. Iată de ce arabii au respins proiectul de separare al ONU, care dădea evreilor doar 5 500 mile pătrate, în special în deşertul Neghev. Acceptându-l, în ciuda dezavantajelor lui (ar fi creat un stat cu 538 000 de evrei şi 397 000 de arabi), sioniştii au arătat că erau dispuşi să se supună arbitrării dreptului internaţional. Arabii au ales forţa.

A fost o luptă eroică, la scară mică. La fel ca războiul troian, a implicat multe personalităţi faimoase: generalul Neguib, colonelul Nasser, Hakim Amir, Yigal Allon, Moshe Dayan. Sâmburele eşecului arabilor a fost ura dintre comandantul lor militar, Fawzi al-Qawukji, şi muftiu şi înspăimântătoarea sa familie. Muftiul îi acuza pe Qawukji că „făcea spionaj pentru Marea Britanie [...] bea vin şi alerga după femei"[1606]. Irakienii şi sirienii nu aveau hărţi ale Palestinei. O parte din armatele arabe aveau echipament bun, dar toate erau prost antrenate cu excepţia iordanienilor, iar regele Abdullah al Iordaniei nu voia decât Vechiul Ierusalim, pe care l-a obţinut. El nu dorea câtuşi de puţin să vadă un stat palestinian arab condus de muftiu. După cum i-a spus lui Golda Meir într-o întâlnire secretă: „Avem un duşman comun – muftiul."[1607] Privind retrospectiv, este clar că singura şansă pe care o aveau arabii era un succes covârşitor în primele zile ale războiului. Ben-Gunon le-a tăiat

această şansă luându-le-o înainte cu o lovitură în aprilie 1948, cea mai importantă decizie din viaţa lui, pe care a putut-o realiza datorită armelor comuniste ceheşti.[1608] Incepând de atunci, în ciuda unor momente de criză, forţa Israelului a crescut constant: în decembrie el avea deja o armată bine echipată de 100 000 de oameni şi îşi asigurase un ascendent militar pe care l-a păstrat până după anii '80.

Întemeierea Israelului a pus capăt în sfârşit antisemitismului european, cu excepţia ţărilor din spatele Cortinei de Fier. Ea a creat problema refugiaţilor arabi. Aceasta a fost opera extremiştilor de ambele părţi. Populaţia arabă a Palestinei era de 93% în 1918, când a început să acţioneze Declaraţia Balfour, şi 65% în 1947, când a izbucnit criza. Arabii ar fi putut avea atunci un stat independent al lor, plus o participare majoră la conducerea Israelului. Dar până atunci muftiul şi bandele lui de asasini îşi făcuseră treaba. La 14 octombrie 1947, când Azzam Paşa, secretarul general al Ligii Arabe, s-a întâlnit cu negociatorul evreu Abba Eban la Londra, i-a spus sec că vremea raţiunii trecuse: dacă accepta separarea, a spus el, avea să fie „un om mort în numai câteva ore de la întoarcerea la Cairo"[1609].

Avem aici un caz clasic al răului pe care-l aduce cu sine asasinatul politic. Căci până la începutul luptei propriu-zise, Azzam însuşi vorbea limbajul ororii la radio: „Acesta va fi un război de exterminare şi un masacru memorabil", anunţa el.[1610] Chiar şi înainte de a începe luptele, 30 000 de arabi în general înstăriţi părăsiseră temporar Palestina, aşteptându-se să se întoarcă în triumf. Între ei se aflau conducători locali şi judecători. Fără o administraţie care să-i protejeze, mulţi arabi săraci au fugit. Când evreii au capturat Haifa, 20 000 de arabi plecaseră şi cei mai mulţi dintre cei 50 000 rămaşi au plecat după aceea în ciuda rugăminţilor evreilor de a rămâne. În alte părţi Liga Arabă le-a ordonat arabilor să rămână în casele lor; nu există nicio dovadă care să justifice afirmaţiile evreilor că guvernele arabe ar fi fost responsabile pentru fuga refugiaţilor.[1611] Exodul arab a fost fără îndoială ajutat de cumplitul masacru săvârşit de Irgun în satul Deir Yassin la 9 aprilie 1948, chiar la începutul luptelor. Aproximativ 250 de bărbaţi, femei şi copii au fost asasinaţi. Un purtător de cuvând al Irgunului spunea, în seara acestei atrocităţi: „Intenţionăm să atacăm, să cucerim şi să păstrăm, până când

vom avea întreaga Palestină şi Transiordania într-un stat evreiesc mai mare. Sperăm să ne perfecţionăm metodele în viitor şi să putem cruţa femeile şi copiii."[1612] Unităţile Irgunului au fost eliminate din armata israeliană în timpul armistiţiului din iunie din mijlocul luptelor; şi cei care, în scopuri practice, au creat şi salvat Israelul au fost soldaţii onorabili ai Haganah.

Dar răul fusese făcut. Când s-a împrăştiat fumul erau peste jumătate de milion de refugiaţi arabi (cifrele ONU indicau în jur de 650 000; cifrele evreilor – 538 000)[1613]. În schimb, 567 000 de evrei din zece ţări arabe au fost forţaţi să fugă în anii 1948–1957.[1614] Aproape toţi s-au dus în Israel şi toţi cei care au făcut-o fuseseră asimilaţi până în 1960. Refugiaţii arabi ar fi putut fi şi ei asimilaţi, căci erau numere comparabile de refugiaţi de ambele părţi după conflictele greco-turce din 1918–1923. În loc de asta statele arabe au preferat să ţină refugiaţii în lagăre, unde ei şi descendenţii lor au rămas, ca titluri de proprietate umane, pentru o recucerire palestiniană şi o justificare pentru noi războaie în 1956, 1967 şi 1973.

Având în vedere disponibilitatea la compromis a lui Abdullah, conflictul arabo-israelian s-ar fi putut rezolva repede. El avea cel mai mare drept istoric la conducerea cauzei arabe. Dar ţara lui avea doar 300 000 de locuitori indigeni şi un venit de nici 1 200 000 de lire sterline. Britanicii au fost aceia care, ca să-i ajute în război, îi încurajaseră pe arabi să creeze o Ligă; şi cum ei dirijau războiul din Cairo, şi cum Egiptul era cea mai mare ţară din zonă, Liga devenise o instituţie în esenţă egipteană şi cairotă. Aşadar, Egiptul a condus lupta împotriva Israelului. Aceasta a fost atât o anomalie, cât şi o tragedie. Din motive geografice, Egiptul şi Israelul erau aliaţi fireşti; şi în Antichitate chiar fuseseră. Arabii „puri" din Hejaz, ca Abdullah, nu-i considerau deloc arabi pe egipteni: el spunea că aceştia erau nişte africani săraci, nefericiţi şi înapoiaţi. Regele-playboy al Egiptului, Faruk, stârnise acest dispreţ special: când îi pomenea numele în faţa oaspeţilor săi, Abdullah scuipa într-un colţ al cortului său cu covoare pe jos.[1615] Egiptenii, dimpotrivă, se considerau moştenitorii celei mai vechi civilizaţii din lume şi conducătorii fireşti ai cauzei arabe: Faruk avea viziunea Egiptului ca stat musulman autoritar, cuprinzând treptat toţi arabii, ba chiar toţi musulmanii. De aceea el

identifica neîntrerupta campanie împotriva Israelului cu respectul de sine şi aspiraţiile Egiptului la conducerea regiunii. Din această serie de concepţii în esenţă frivole a izbucnit tragedia care a transformat Egiptul în duşmanul crâncen al Israelului pentru un sfert de secol.

Elementul de instabilitate a fost sporit de reticenţa crescândă a Marii Britanii de a acţiona ca putere dominantă în zonă. Încă din octombrie 1946 Marea Britanie a decis să-şi mute cea mai mare parte a trupelor din Orientul Mijlociu în Africa de Est, Simonstown, lângă Capetown, înlocuind marea bază maritimă de la Alexandria. Lui Attlee nu-i plăceau liderii arabi: „Trebuie să mărturisesc că aveam o părere foarte proastă despre clasele conducătoare."[1616] Harababura palestiniană, şi mai mult chiar decât prăpădul din India, dezgusta opinia publică britanică de întreaga idee de responsabilitate imperială. L-a zguduit până şi pe Churchill: „E pur şi simplu aşa un dezastru infernal", îi spunea el lui Weizmann în 1948, „că nu-l mai pot suporta [...] şi trebuie, pe cât îmi stă în puteri, să mi-l scot din minte."[1617] Dar acesta era numai începutul. Stilul de viaţă grotesc de luxos al lui Faruk şi corupţia regimului său (înfrângerea din 1948 a fost pusă pe seama unui scandal privitor la arme) provocaseră critici din ce în ce mai multe, care au ajuns la apogeu când şi-a luat o nouă soţie, pe prinţesa Narriman, şi a dus-o într-o foarte mediatizată lună de miere în timpul Ramadanului în 1951. Pentru a distrage atenţia publicului, la 8 octombrie el a abrogat unilateral Tratatul Anglo-Egiptean. La începutul anului următor a început un război de gherilă împotriva Zonei Canalului, unde Anglia avea o bază importantă: treizeci şi opt de tabere şi zece terenuri de aterizare, capabile să adăpostească patruzeci şi una de divizii şi treizeci şi opt de escadroane. Monarhii de modă veche sunt prost inspiraţi dacă invită mulţimea în scenă. La 26 ianuarie aceasta a pus stăpânire pe Cairo, omorând europeni, evrei şi bogătaşi de toate naţionalităţile. Ofiţerii tineri, care nu fuseseră de acord cu războiul împotriva Israelului, au întrezărit o ocazie. Şase luni mai târziu Comitetul Ofiţerilor Liberi îl trimitea pe Faruk în pribegie pe iahtul său, încărcat cu colecţia lui de-o viaţă de zorzoane şi pornografie.

Spiritul conducător era colonelul Gamal Abdul Nasser, care curând s-a alăturat popularului general Mohammed Neguib, iniţial folosit doar ca

şef nominal. Fiu al unui funcţionar la poştă şi al fiicei unui negustor de cărbune, el a pornit cu idei radicale. În dezastrul din 1948 el spunea unui ofiţer de stat major israelian că invidia sistemul agricol socialist *kibbutz,* pe care îi opunea moşierismului absenteist egiptean. În perioada aceea el îi acuza pe britanici, nu pe evrei: „Ei ne-au împins în război. Ce înseamnă Palestina pentru noi? Totul a fost o şmecherie englezească pentru a ne distrage atenţia de la ocuparea Egiptului de către ei."[1618] Cartea sa *Filosofia Revoluţiei* era un amestec clocotitor de citate marxiste, liberalism occidental şi islamism: o lucrare pretenţioasă. Era un membru arhetipal al „generaţiei Bandung": priceput la vorbe, dar nu la multe altele. Ca şi Sukarno, era extrem de talentat la inventat sloganuri şi titluri: a schimbat des numele partidului pe care l-a creat şi al minorelor federaţii arabe pe care le negocia. Specialitatea lui era manipularea mulţimii. Oratoria lui înflăcărată prindea, mai ales la studenţi, şi se pare că reuşea să facă gloata din Cairo să scandeze orice lozinci voia el, adesea schimbându-le de la o zi la alta.[1619]

Odată ajuns la putere, Nasser a fost curând corupt de ea. Ca şi Sukarno, a dizolvat partidele. A instituit Tribunale Populare şi a adunat 3 000 de prizonieri politici. A menţinut neîntrerupt un grad moderat de teroare. Era „necesară". Egiptul era o ţară săracă, cu o populaţie în creştere rapidă (40 de milioane în anii '70) şi o suprafaţă cultivabilă mai mică decât a Belgiei. Filosofia lui Nasser nu conţinea idei lucrative pentru crearea de bunăstare. Idei ca ale sale promovaseră consumarea acesteia. Aşa că teroarea nu era de ajuns. Ca şi Sukarno, avea nevoie de un duşman extern; de preferat mai mulţi. Guvernarea lui a fost o serie asurzitoare de crize externe pentru a acoperi liniştea tristă a sărăciei din ţară. Mai întâi a intensificat campania împotriva bazei din Suez. Dar britanicii au acceptat s-o evacueze, lăsând în urmă numai unităţile de asistenţă şi întreţinere. Acordul semnat la 27 iulie 1954 i-a dat lui Nasser aproape tot ce a cerut. Când colegii lui Churchill au susţinut acest acord în Camera Comunelor, bătrânul a stat cu capul plecat. Aşa că Nasser s-a îndreptat împotriva Sudanului, un satelit potenţial. Dar acesta i-a scăpat, declarându-şi independenţa.

Apoi Nasser s-a dus la Bandung. I-a desăvârşit corupţia, aşa cum făcuse şi în cazul altor tineri politicieni naţionalişti. De ce să asuzi

îndeplinind misiunea lipsită de satisfacţii de a hrăni şi îmbrăca un popor sărac, când scena lumii te cheamă? Bandungul i-a deschis ochii lui Nasser asupra şanselor pe care le oferea epoca unui publicist şi creator de lozinci priceput, mai ales unuia pregătit să joace cartea anticolonialismului. Iar el ţinuse tot timpul în mână o astfel de carte: evreii! Israelul a fost uşor încadrat într-o teorie generală a conspiraţiei imperialiste. Azzam Paşa crease mitologia disculpării încă din 16 iulie 1948. Arabii pierduseră din cauza Occidentului: „Anglia şi America au urmărit fiecare efort arab de a obţine arme şi s-au opus din toate puterile, acţionând, în acelaşi timp, hotărât şi viguros pentru a asigura fluxul de materiale de război şi soldaţi către evrei."[1620] După Bandung, aşadar, Nasser şi-a schimbat teoria de dinainte. El s-a străduit să alcătuiască o coaliţie a statelor arabe „antiimperialiste", să desfiinţeze hotărârea din 1948 şi apoi să creeze un superstat arab cu el la cârmă.

Războiul Rece îl avantaja. În vederea îngrădirii sovieticilor, America şi Marea Britanie construiseră o alianţă a Orientului Mijlociu, din care făceau parte Turcia, Iranul şi Pakistanul. Era cunoscută sub numele de „parteneriatul nordic". În mare măsură împotriva voinţei americanilor, Anglia era nerăbdătoare să lege această grupare de propriul ei sistem de protejaţi arabi, în special de Irak şi Iordania. Anthony Eden, care în sfârşit îi succedase lui Churchill în funcţia de prim-ministru, voia să susţină dominaţia aflată în declin a Marii Britanii în zonă, cu ajutor american. Noul regim al lui Nikita Hruşciov din Rusia, dornic să repare greşelile făcute de Stalin în 1948, vedea în apariţia lui Nasser o şansă de a sări peste parteneriatul nordic şi a crea un sistem propriu de state protejate. Ruşii s-au oferit să sprijine coaliţia anti-israeliană a lui Nasser cu o cantitate uriaşă de arme din spatele Cortinei de Fier furnizate pe credit. Nasser era încântat. Aşa că, dintr-un singur salt, ruşii scăpaseră de parteneriat, iar el devenise omul de stat-soldat al Lumii a Treia.

Nasser nu a uitat nici cealaltă lecţie a Bandungului: nealinierea. Ideea era să asmută Estul şi Vestul unul împotriva celuilalt. Asta însemna să trateze cu amândouă şi să nu fie proprietatea nici unuia. Filosofia Bandungului era ca noile naţiuni să-şi creeze baze industriale proprii cât mai curând posibil, devenind independente faţă de „imperialism". Cu condiţia să existe banii necesari, este de fapt mai uşor şi mai rapid – şi,

bineînţeles, mult mai spectaculos – să construieşti o fabrică de oţel decât să creşti productivitatea agricolă. Nasser s-a întors de la Bandung hotărât să grăbească un proiect de construire a unui baraj uriaş pe Nil la Asuan. Avea să furnizeze energie pentru industrializare şi apă în plus pentru irigaţii, sporind suprafaţa cultivabilă cu 25%.[1621] Dar barajul necesita un împrumut de 200 de milioane de dolari de la Banca Mondială, în special din America. Au existat multe obiecţii economice şi ecologice faţă de acest proiect, obiecţii care în cele din urmă s-au dovedit pe deplin justificate – efectul net al barajului, terminat de ruşi în 1970, au fost de fapt creşterea şomajului şi o productivitate agricolă scăzută. Oricum, după multe parlamentari, americanii au respins proiectul la 19 iulie 1956. Era genul de lovitură pe care un regim de mare risc precum al lui Nasser nu îl putea suporta în tăcere. El s-a răzbunat naţionalizând Canalul de Suez anglo-francez.

Criza Suezului din 1956–1957 a fost unul dintre acele evenimente internaţionale deopotrivă comice şi grave, ca Abisinia în 1935, care mai degrabă ilustrează tendinţele istorice decât le determină. Declinul Angliei ca putere mondială era probabil inevitabil. Ritmul declinului a fost însă determinat de propria-i voinţă naţională. Evenimentele postbelice sugerează că voinţa era practic inexistentă. Declinul industrial reîncepuse şi el înverşunat, după cum a arătat criza economică din toamna lui 1955. Sir Anthony Eden, care aşteptase atât de mult în umbra lui Churchill, nu era omul care să reia un joc pierdut. Era nervos, temperamental, se îmbolnăvea des şi avea o tendinţă fatală de a estima greşit importanţa evenimentelor. În anii ’30 îl considerase, la un moment dat, pe Mussolini mai periculos decât Hitler. Acum, obsedat de nevoia Marii Britanii de a juca în Orientul Mijlociu un rol independent de America, vedea în Nasser un nou Duce. „Nu l-am crezut niciodată pe Nasser un Hitler”, îi scria el lui Eisenhower, „dar poate fi comparat cu Mussolini”.[1622] Era o abordare greşită. Nasser avea nevoie de drame, le dorea. Indiferenţa era modul cel mai simplu de a-l diminua. Aceasta a fost tactica lui Eisenhower, în special pentru că era un an electoral şi „pacea” se dovedise a fi întotdeauna calea spre inimile alegătorilor. Problema era că Eden avea el însuşi nevoie de dramatism. Primul său an la putere, scăpat de umbra lui Churchill, fusese o decepţie. Era criticat, mai ales în propriul partid, că îi

lipsea „stofa de conducător ferm". După cum arăta *Daily Telegraph,* „Primul-ministru are un gest preferat. Când vrea să sublinieze ceva, loveşte cu pumnul strins în palma celeilalte mâini. Dar lovitura e arareori auzită". Cât de nepotrivit era să conducă dovedeşte faptul că permitea să fie desfiinţat de aceste ironii, la care răspundea cu „o înjurătură mâhnită, plină de năduf"[1623]. Avea să le arate el lor!

În seara în care Eden a primit vestea decretului de naţionalizare al lui Nasser, i-a chemat pe comandanţii armatei în Downing Street. Le-a cerut sa pregătească o invadare a Egiptului. I.i i-au răspuns că aceasta era imposibilă mai devreme de şase săptămâni. Asta ar fi trebuit să lămurească lucrurile. O ţară care nu putea invada un mic stat arab în mai puţin de şase săptămâni nu este o mare putere şi ar fi trebuit să găsească alte metode pentru a-şi urmări interesele. În plus, nu era clar dacă Nasser făcuse ceva ilegal. Nu încălcase convenţia din 1888 care stabilea statutul Canalului. Să naţionalizeze proprietăţi străine în schimbul unei compensaţii corespunzătoare (aşa cum a propus el) era dreptul oricărui stat suveran. Când regimul iranian al lui Mohammed Mussadeq naţionalizase rafinăria de petrol britanică de la Abadan, în 1951, Marea Britanie – după multe proteste, trebuie s-o spunem – lăsase cu înţelepciune în seama CIA sarcina de a-l pune la punct pe Mussadeq. Oricum, acordul asupra Canalului expira în doisprezece ani. Până a trecut primul val de furie, toate acestea au devenit clare. Eden ar fi trebuit să-l ţină pe Nasser în negocieri, să aştepte până când Eisenhower era reales şi apoi să găsească împreună cu acesta mijloacele de a scăpa de colonel. Dar primul-ministru voia să dea lovitura. Francezii gândeau la fel. Cea de-a Patra Republică era pe ducă. Pierduse Indochina; pierduse Tunisia şi era pe cale să piardă Marocul; era încurcată într-o revoltă algeriană pe care Nasser o încuraja zgomotos. Francezii voiau să-l răstoarne şi preferau să facă acest lucru prin atac frontal şi nu prin intrigi. Şi ei aveau nevoie de dramatism.

Era pregătită pentru 8 septembrie o capturare anglo-franceză a Alexandriei, numită „Operaţiunea Muşchetarul".[1624] Acest plan, deşi grosolan, ar fi funcţionat probabil, dacă ar fi fost urmat cu hotărâre. Dar Eden l-a tot amânat şi în cele din urmă a renunţat la el, în favoarea unui plan mai încet şi mai dificil de ocupare a Canalului, care i se părea mai

legal. Adevărul este că Eden nu se putea hotărî dacă să păşească în afara legalităţii sau să se menţină ferm în cadrul ei. O alternativă perfect viabilă era să permită israelienilor să-l înlăture pe Nasser. Israelul şi statele arabe se mai aflau teoretic în război. Egiptenii blocau accesul Israelului la Oceanul Indian, un act de război în sine, şi refuzau trecerea vaselor acestuia prin Canal, încălcind flagrant convenţia din 1888. Mult mai grav însă era faptul că Nasser îşi construia forţa militară, cu ajutor sovietic, şi sistemul de alianţe militare şi diplomatice pentru a lansa un atac concertat asupra Israelului, care avea să sfârşească într-un genocid. Procesul a fost practic încheiat la 25 octombrie 1956, când a format un comandament unit egipteano-siriano-iordanian. Acest proces a furnizat Israelului justificarea morală de a lovi el cel dintâi Egiptul. Francezii aprobau această acţiune şi de fapt aprovizionau Israelul cu arme în acest scop, inclusiv cu avioane de vânătoare moderne. Dar îi lipseau bombardierele pentru a doborî forţele aeriene egiptene şi a-şi proteja astfel oraşele de atacuri aeriene. Pe acestea numai Marea Britanie i le putea furniza. Insa Eden a refuzat şi această opţiune. Era împotriva instinctelor lui cele mai profunde, care erau proarabe.

Planul pentru care s-a hotărât până la urmă, după multă agitaţie, parcă ar fi fost calculat în vederea obţinerii celei mai rele dintre lumile posibile. La 22–24 octombrie, în cadrul unor întâlniri secrete la Sèvres, lângă Paris, reprezentanţi britanici, francezi şi israelieni au urzit un complot îngrozitor de complicat, conform căruia Israelul avea să atace Egiptul la 29 octombrie. Aceasta avea să furnizeze Marii Britanii un pretext îndreptăţit pentru a reocupa Canalul ca să protejeze oamenii şi navele din zonă. Anglia avea să emită un ultimatum pe care Israelul avea să-l accepte. Refuzul Egiptului avea să permită Marii Britanii să bombardeze terenurile de aterizare. Apoi trupele anglo-franceze aveau să debarce cu forţa la Port Said. S-a consumat multă cerneală cu această „urzeală”, pe care atât Eden, cât şi ministrul său de Externe, Selwyn Lloyd, au tăgăduit-o până la moarte.[1625] Dar participanţii francezi şi israelieni au susţinut mai târziu că a fost un plan concertat. Generalul Moshe Dayan, comandantul armatei israeliene, relata că Lloyd insista ca „acţiunea noastră militară să nu fie o confruntare la scară mică, ci un «act de război adevărat», altfel ultimatumul britanic nu ar avea nicio justificare şi Marea

Britanie ar apărea în ochii lumii ca un agresor”[1626].

Până şi acest plan absurd ar fi funcţionat dacă Eden ar fi avut voinţa necesară pentru a-l duce până la capăt. Dar el era un om onorabil. Era un Machiavelli şovăitor. Ca agresor prin mandat era total incompetent. Transparenţa complotului era evidentă pentru toată lumea. Opoziţia laburistă l-a repudiat şi a stârnit zarvă. Cabinetul, insuficient informat, a fost crispat de la început şi îngrozit de violenţa reacţiei americane odată ce invazia ar fi fost pornită. În nişte scrisori din 2 şi 8 septembrie Eisenhower îl avertizase pe Eden în termenii cei mai apăsaţi să nu folosească forţa, ceea ce era sigur că ar fi fost contraproductiv: „Lui Nasser îi prieşte drama.”[1627] L-a înfuriat faptul că Eden a aruncat această bombă prost concepută în ultimele etape ale campaniei lui electorale. A scrâşnit din dinţi la propriu, un obicei al lui când era mânios, şi a cerut Departamentului de Finanţe să vândă lire sterline, ceea ce mulţi alţi oameni făceau deja. Aceasta a avut un efect imediat asupra Cabinetului lui Eden, care deja se confrunta cu doi posibili succesori: vechiul pacifist, R.A. Butler, care voia să orienteze partidul spre stânga, şi Harold Macmillan, care voia să-l orienteze spre el însuşi. Ambii s-au comportat ca atare. Butler n-a spus nimic dar s-a opus planului din culise. Macmillan chema la îndrăzneală; apoi, când a început să se întrevadă eşecul, a trecut de partea cealaltă şi, în calitate de ministru de Finanţe, a insistat că nu există altă posibilitate decât să se dea curs dorinţei lui Eisenhower de încetare a focului. Eden a căzut la 6 noiembrie, la numai o săptămână după lansarea aventurii şi la douăzeci şi patru de ore după ce au avut loc primele debarcări anglo-franceze. Capitularea lui a venit în urma unui mesaj extrem de vehement din partea lui Eisenhower, care este posibil să fi conţinut ameninţarea cu sancţiuni legate de petrol.[1628] De atunci, s-a retras în boală şi resemnare.

Episodul a fost o victorie zdrobitoare a generaţiei Bandung. Nehru, împărţind dojeni morale în dreapta şi în stânga, era în elementul său, Nasser a ieşit cu prestigiul sporit, căci în toată agitaţia nu s-a observat ca israelienii repurtaseră, în mai puţin de o săptămână, o victorie hotărâtoare asupra numeroaselor lui trupe înarmate de sovietici. Orice problemă egipteană era atribuită forţelor anglo-franceze. Astfel, ceea ce ar fi putut fi o lovitură mortală dată prestigiului lui Nasser n-a făcut

decât să-l sporească, pentru că „urzeala” a dat multă apă la moară mitului creat de arabi cum că Israelul nu ar fi fost altceva decât un agent al imperialismului. Suezul a confirmat concepţia Bandung asupra lumii, iar mitologia a prins viaţă.

Se spune adesea că Suezul a dat lovitura finală statutului de Mare Putere mondială al Marii Britanii. Nu este adevărat. Acest statut fusese pierdut în 1947. Suezul pur şi simplu a făcut ca toată lumea să vadă asta. Cauza a fost un eşec al voinţei, nu al forţei, iar Suezul n-a făcut decât să reflecte acest eşec, căruia Eden i-a căzut victimă. Macmillan, care i-a succedat, a tras morala că, într-o lume a supraputerilor, o putere medie nu supravieţuieşte decât prin relaţii publice bune şi nu prin nave de război. Adevăratul perdant pe termen lung au fost Statele Unite. Eisenhower pare să fi acţionat decisiv, şi a obţinut destul de repede ce a vrut. Marea Britanie a rămas cu coada între picioare. El şi-a păstrat reputaţia de om al păcii. Dar totodată el a ajutat la pregătirea unui flagel puternic pentru America, în forma tendenţiosului concept de „opinie internaţională” format pentru prima dată la Bandung şi acum, prin acţiunea lui Eisenhower, transferat Naţiunilor Unite.

Până la începutul anilor ’50, americanii controlaseră ONU. Prima lor greşeală a fost s-o implice în Coreea, mai ales prin forumul Adunării Generale, un organism pseudoreprezentativ care vorbea doar în numele guvernelor, din care tot mai multe erau nedemocratice. Coreea l-a doborât pe Trygve Lie, secretarul general norvegian, care era credincios principiilor vechii alianţe occidentale. El a demisionat când ruşii l-au boicotat şi au determinat stânga să stârnească propriul său secretariat împotriva sa. În acest moment democraţiile occidentale ar fi trebuit să renunţe la ONU şi să se concentreze în schimb pe lărgirea NATO într-un sistem de securitate mondial al naţiunilor libere.

În loc de asta, după multe certuri, Marile Puteri au numit un diplomat suedez cu vechime pe care îl chema Dag Hammarskjöld. Nu se poate închipui o alegere mai proastă. El provenea dintr-o familie prosperă de funcţionari publici într-o ţară stânjenită de conştiinţa faptului ca devenise extrem de bogată ţinându-se deoparte în două războaie mondiale. Era vinovăţia întruchipată şi era hotărât ca Occidentul s-o ispăşească. Sever, cult, lipsit de umor, necăsătorit (deşi nu homosexual: „În viaţa lui

Hammarskjöld", scria biograful său oficial, „sexul juca un rol puţin important, sau chiar niciunul"[1629]), el emana o religiozitate laică. Era caracteristic pentru el şi pentru bunul gust al avansaţilor ani '50, pe care îl reprezenta cu fidelitate, faptul că a transformat Camera de meditaţie de la ONU, o încăpere simplă şi nepretenţioasă, într-o cavernă întunecată şi dramatică, cu o perspectivă şi iluminaţie şocante, având în centru un bloc rectangular uriaş din fier luminat de o singură rază. Ce simboliza? Probabil moralitatea relativă. Hammarskjöld avea intenţia manifestă de a tăia cordonul ombilical care lega ONU de vechea alianţă occidentală din timpul războiului şi de a alinia organizaţia la ceea ce era în opinia lui noua forţă a dreptăţii în lume: ţările „neangajate". Pe scurt, şi el era un membru al generaţiei Bandung, în ciuda – sau mai degrabă datorită – feţei lui palide. Când Eisenhower s-a supărat pe Eden la Suez, l-a înlăturat şi apoi a lăsat întreaga problemă în seama Naţiunilor Unite, el i-a oferit lui Hammarskjöld exact ocazia pe care o aştepta.

Secretarul general s-a pus pe treabă ca să desfiinţeze forţele anglo-franceze şi israeliene şi să le înlocuiască cu un contingent multinaţional ONU „de menţinere a păcii". Vedea şi pentru el un rol de om de stat internaţional, acţionat de motorul nealinierii. Astfel, deşi afectând imparţialitatea, el a înclinat balanţa total în favoarea taberei afro-asiatice. Acest lucru însemna tratarea Israelului nu ca pe o ţară mică şi vulnerabilă, ci ca pe un avanpost al imperialismului. Exista o rezoluţie din 1951 a ONU, emisă înainte de venirea lui, care cerea Egiptului să permită trecerea vaselor israeliene prin Canal. Hammarskjöld nu a făcut nicicând vreo încercare de a aplica această rezoluţie. Nici n-a recunoscut că negarea de către arabi a libertăţii de navigaţie a vaselor israeliene în Golful Aqaba era o ameninţare la adresa păcii – deşi de fapt această negare, întărită de pactul militar arab tripartit din 25 octombrie 1956, a fost cauza imediată a atacului israelian. A refuzat în mai multe rânduri să condamne ocuparea canalului de către Nasser şi alte acte arbitrare. În ce-l privea pe el, atacul israelian şi intervenţia anglo-franceză erau acte de agresiune total neprovocate. Spunea că este „şocat şi scandalizat" de un asemenea comportament. La 31 octombrie a făcut un pas fără precedent, mustrând public guvernele francez şi englez. Invadarea Ungariei de către sovietici, care a avut loc sub acoperirea crizei din Suez, a tratat-o ca pe o

diversiune agasantă. Prietenia arătată tot timpul egiptenilor şi ostilitatea rece faţă de Marea Britanie, Franţa şi Israel i-au dezvăluit clar simpatiile. Şi-a stabilit ca scop umilirea publică a celor trei Mari Puteri şi a reuşit. Desfăşurând trupele de urgenţă ale ONU, pentru a umple golul creat de retragerea celor trei Puteri, el a insistat că prezenţa lor se datora bunăvoinţei Egiptului: după cum a spus el, „însuşi fundamentul şi punctul de plecare au fost recunoaşterea de către Adunarea Generală a drepturilor depline şi nelimitate de suveranitate ale Egiptului”[1630]. Acestea trebuiau aşadar retrase la simpla cerere a Egiptului, drept pe care acesta şi l-a exercitat în 1967, îndată ce s-a crezut destul de puternic ca să distrugă Israelul. Hammarskjöld a lăsat astfel moştenire succesorilor săi un nou război în Orientul Mijlociu. Şi mai important însă este felul în care a demonstrat cum putea fi folosită ONU pentru a induce şi a exprima ura faţă de Occident. În 1956 a fost rândul Marii Britanii şi al Franţei. Curând avea să vină şi rândul Americii.

America a avut de pierdut şi din impactul Suezului asupra Franţei. Dacă Suezul nu a făcut decât să împingă Anglia mai repede pe pârtia pe care şi-o alesese, în Franţa el a ajutat la încheierea crizei naţionale create de agonia Algeriei franceze. Războiul din Algeria a fost cel mai mare dintre toate războaiele anticoloniale şi în multe privinţe arhetipul acestora. În secolul al XIX-lea europenii au câştigat războaiele coloniale pentru că popoarele indigene îşi pierduseră voinţa de a se opune. În secolul al XX-lea rolurile s-au inversat, şi Europa era aceea care-şi pierduse voinţa de a-şi păstra achiziţiile. Dar în spatele acestei relativităţi a voinţelor se află fapte demografice. O colonie este pierdută atunci când ritmul colonizării este depăşit de rata creşterii populaţiei indigene. Colonialismul secolului al XIX-lea a reflectat avântul uriaş al populaţiei europene. Decolonizarea secolului al XX-lea a reflectat stabilitatea demografică europeană şi expansiunea violentă a populaţiilor băştinaşe.

Algeria a fost un caz clasic al acestei inversări. Nu era atât o colonie franceză cât o aşezare mediteraneană. În anii ’30 ai secolului al XIX-lea se aflau acolo numai 1,5 milioane de arabi, şi numărul lor scădea. Mediteraneenii se deplasau dinspre ţărmurile nordice spre cele sudice, unde părea să fie un gol: pentru ei marea cea mare înconjurată de uscat era o unitate, şi aveau tot atâtea drepturi asupra malurilor ei ca oricine

altcineva cu condiţia să-şi justifice existenţa creând bunăstare. Şi au făcut-o: au extins cei 5 200 de kilometri pătraţi de teren cultivat din 1830 la 70 000 în 1954.[1631] Aceşti *pieds noirs* erau numai 20% de origine franceză (inclusiv corsicani şi alsacieni). Erau predominant spanioli în vest, italieni (şi maltezi) în est. Dar prosperitatea crescândă i-a atras şi pe alţii: kabyli, chaouia, mzabiţi, mauritani, turci şi arabi puri, din munţi, din vest, din sud, din est. Iar serviciile medicale franceze au eliminat practic malaria, tifosul şi febra tifoidă şi au făcut o schimbare prodigioasă în rata mortalităţii infantile a neeuropenilor. Până în 1906 populaţia musulmană sărise la 4,5 milioane; până în 1954 la 9 milioane. La mijlocul anilor '70 era din nou mai mult decât dublă. Dacă populaţia franceză ar fi crescut în acelaşi ritm, ar fi ajuns la peste 300 de milioane până în 1950. Politica franceză de „asimilare" nu avea, aşadar, niciun rost, din moment ce până în anul 2000 musulmanii algerieni ar fi ajuns să constituie mai mult de jumătate din populaţia franceză, şi mai degrabă Algeria ar fi „asimilat" Franţa decât invers.[1632]

În anii '50 nu erau destui *pieds noirs* pentru o supravieţuire pe termen lung ca clasă dominantă sau măcar ca enclavă. Doar o treime din cei 900 000 de locuitori ai Algerului erau europeni. Numai în Oran aceştia se aflau în majoritate. Chiar şi în zona cel mai puternic colonizată, Mitidja, fermele lucrau cu forţă de muncă musulmană. În 1914 200 000 de europeni trăiseră din cultivarea pământului; în 1954 numai 93 000. În anii '50, cei mai mulţi *pieds noirs* aveau slujbe banale, prost plătite, la oraş, pe care puteau să le facă la fel de bine şi arabii. Structura socială era o stratificare arheologică de prejudecăţi rasiale: „Francezul îl dispreţuieşte pe spaniol, care-l dispreţuieşte pe italian, care-l dispreţuieşte pe maltez, care-l dispreţuieşte pe evreu; toţi îl dispreţuiesc pe arab."[1633] Nu exista nicio pretenţie de şanse egale: în 1945 erau 1 400 de şcoli pentru 200 000 de europeni şi 699 pentru 1 250 000 de musulmani. Manualele începeau cu: „strămoşii noştri, galii..."

Mai gravă însă era corupţia sistemului electoral. Fie reformele trecute prin parlamentul francez nu erau aplicate deloc, fie voturile erau falsificate chiar de autorităţile locale. Asta a fost ceea ce a descurajat numeroşii musulmani moderaţi educaţi care doreau sincer o fuziune între cultura franceză şi cea musulmană. După cum a spus unul dintre cei

mai nobili dintre ei, Ahmed Boumendjel, „Republica Franceză a trişat. Şi-a bătut joc de noi." El a spus Adunării: „De ce ne-am simţi legaţi de principiile valorilor morale franceze [...] când Franţa însăşi refuză să li se supună?"[1634] Alegerile din 1948 au fost falsificate; la fel şi cele din 1951. În astfel de circumstanţe, moderaţii nu puteau juca un rol eficient. Au ieşit înainte oamenii violenţei.

O anticipare a fost în mai 1945, când arabii au masacrat 103 europeni. Represaliile franceze au fost sălbatice. Patruzeci de sate au fost făcute praf de bombardiere în picaj; altele au fost bombardate de un crucişător. Ziarul *Liberté* al Partidului Comunist Algerian cerea ca rebelii să fie „rapid şi fără milă pedepsiţi, iar instigatorii aduşi în faţa plutoanelor de execuţie". Conform raportului oficial francez, au fost ucişi între 1 020 şi 1 300 de arabi; arabii pretind că au fost 45 000. Mulţi soldaţi arabi demobilizaţi şi-au găsit familiile moarte şi casele demolate. Aceşti foşti militari în rezervă au format conducerea viitorului Front de Libération Nationale (FLN). După cum spunea cel mai marcant dintre ei, Ahmed Ben Bella: „Ororile din regiunea Constantine din mai 1945 m-au convins că exista o singură cale: Algeria pentru algerieni." Comandantul francez, generalul Duval, spunea coloniştilor francezi: „V-am dat pace pentru zece ani."

Acest lucru s-a dovedit a fi cât se poate de exact. La 1 noiembrie 1954, înrăiţii foşti militari erau pregătiţi: Ben Bella, acum un terorist urban cu experienţă, şi-a unit forţele cu Belkacem Krim, lansând o revoltă naţională. Este important să înţelegem că, de la început până la sfârşit, obiectivul nu era înfrângerea armatei franceze. Asta ar fi fost imposibil. Scopul era distrugerea asimilării şi multirasialismului prin eliminarea moderaţilor de ambele părţi. Primul francez asasinat a fost un liberal, profesorul arabofil Guy Monnerot. Prima victimă arabă a fost un guvernator local profrancez, Hadj Sakok. Majoritatea operaţiunilor FLN erau îndreptate împotriva elementelor musulmane loiale: funcţionari ai statului erau asasinaţi, le erau tăiate limbile, li se scoteau ochii şi apoi un bilet pe care scria „FLN" era prins de corpul mutilat.[1635] Aceasta era strategia iniţiată de muftiu în Palestina. De fapt, mulţi dintre liderii rebelilor fuseseră în slujba lui. Cel mai capabil, Mohamedi Said, comandantul „Wilaya 3" din munţii Kabyliei, făcuse parte din „Legiunea

musulmană SS" a muftiului, fusese paraşutat în Tunisia ca agent *Abwehr* şi declara: „Credeam că Hitler o să distrugă tirania franceză şi o să elibereze lumea." Încă mai purta din când în când vechea sa cască SS. Între discipolii săi se aflau unii dintre cei mai răi asasini ai secolului XX, ca Ait Hamouda, cunoscut sub numele de Amirouche, şi Ramdane Abane, care tăiase sâni şi testicule în masacrele din 1945, citise Marx şi *Mein Kampf* în închisoare şi al cărui dicton era: „Un cadavru în costum valorează întotdeauna mai mult decât douăzeci în uniformă." Aceşti oameni, care absorbiseră tot ce avea de oferit mai rău secolul XX, şi-au impus voinţa în sate prin teroare pură; nu au folosit niciodată vreo altă metodă. Krim a declarat unui ziar iugoslav că metoda de iniţiere a unui recrut era obligarea acestuia să ucidă un anumit „trădător", *mouchard* (spion sau informator al poliţiei), un jandarm sau un colonist francez: „Un asasinat marchează sfârşitul uceniciei fiecărui candidat." Unui reporter american pro-FLN i s-a spus: „După ce împuşcăm [victima musulmană], i se taie capul şi îi prindem o etichetă de ureche să arătăm că a fost un trădător. Apoi lăsăm capul pe strada principală." Ordinele scrise ale lui Ben Bella sunau cam aşa: „Lichidaţi toate personalităţile care vor să joace rolul de *interlocutor valable."* „Omorâţi pe oricine încearcă să-i abată pe militanţi sau să le inculce un spirit *bourguibien*" Un altul: „Ucideţi-i pe cadii [...] luaţi-le copiii şi omorâţi-i. Omorâţi-i pe toţi cei care plătesc impozite şi pe cei care le adună. Daţi foc caselor militarilor musulmani activi." FLN avea şi propriile-i *règlements des comptes* interne: cel care a transmis ultimul ordin, Bachir Chihani, a fost acuzat (ca şi Röhm) de pederastie şi crime sexuale sadice şi a fost tăiat în bucăţi împreună cu opt dintre amanţii săi. Dar cei pe care-i urau cu adevărat ucigaşii din FLN erau pacifiştii musulmani. În primii doi ani şi jumătate de război, ei au omorât numai 1 035 de europeni, dar 6 352 de arabi (cazuri confirmate; adevărata cifră se apropia de 20 000).[1636] În acest moment moderaţii nu puteau supravieţui decât devenind ei înşişi asasini sau plecând în exil.

Strategia FLN era, de fapt, să-i ţină pe musulmani sub teroare. Pe de o parte ucigaşii FLN i-au înlocuit pe moderaţi. Pe de alta, atrocităţile FLN erau menite să provoace sălbatice represalii din partea francezilor, împingând populaţia musulmană în tabăra extremistă. Doctrina FLN a

fost exprimată cu o precizie rece de către teroristul brazilian Carlos Marighela:

> Este necesară transformarea crizei politice într-un conflict armat prin acţiuni violente care îi vor obliga pe cei de la putere să preschimbe situaţia politică a ţării într-o situaţie militară. Asta va înstrăina masele care, de atunci înainte, se vor revolta împotriva armatei şi poliţiei. [...] Guvernul nu poate decât să intensifice represiunea, îngreunând astfel mai mult ca oricând viaţa cetăţenilor săi [...] teroarea poliţienească va fi la ordinea zilei. Populaţia va refuza să colaboreze cu autorităţile, aşa că în cele din urmă vor ajunge la concluzia că singura soluţie la problema lor este lichidarea fizică a opozanţilor. Situaţia politică a ţării va fi devenit [atunci] o situaţie militară.[1637]

Bineînţeles, această variantă odioasă de leninism, dacă e urmărită cu destulă neînduplecare, are o anumită forţă irezistibilă. Guvernul francez din 1954 era compus, în ansamblu, din oameni civilizaţi şi liberali, conduşi de socialistul radical Pierre Mendés-France. Ei împărtăşeau iluzia – sau concepţia – că Algeria putea deveni o societate multirasială autentică, pe principii de libertate, egalitate şi fraternitate. Mendés-France, care eliberase bucuros Indochina şi Tunisia, a spus Adunării: *„Les départements* algeriene fac parte din Republica Franceză, ele sunt irevocabil franceze [...] nu poate fi concepută o secesiune." În privinţa Algeriei, spunea ministrul său de Interne, François Mitterrand, „singura negociere posibilă este războiul"[1638]. Amândoi credeau că, dacă principiile Franţei erau acum în sfârşit complet şi generos transformate într-o realitate algeriană, problema avea să fie rezolvată. El l-au trimis ca guvernator general pe Jacques Soustelle, un etnolog strălucit şi un fost luptător în Rezistenţă, ca să creeze această realitate. Ceea ce ei nu au realizat a fost că obiectivul FLN era tocmai acela de a transforma generozitatea franceză în brutalitate.

Soustelle îi considera pe cei din FLN fascişti. Credea că îi poate înfrânge oferindu-le arabilor o democraţie autentică şi dreptate socială. A înfiinţat 400 de detaşamente de *Képis bleus* (SAS) în zonele izolate pentru a-i proteja pe loialişti. A chemat liberali devotaţi ca Germaine Tillion şi

Vincent Monteil să creeze o reţea de *centres sociaux* şi să menţină contactele cu liderii de opinie musulmani.[1639] A încercat cu disperare să aducă musulmani la toate nivelurile de conducere. Instrucţiunile sale către poliţie şi armată interziceau orice formă de teroare şi brutalitate şi în special represaliile colective.[1640] Este oricum puţin probabil ca politica de integrare autentică a lui Soustelle să fi putut reuşi, odată ce francezii înşişi realizau ce implica: Franţa nu voia să devină un popor pe jumătate arab, pe jumătate musulman mai mult decât voiau arabii să devină un popor francez. Dar în orice caz FLN a ucis sistematic instrumentele politicii liberale a lui Soustelle, atât franceze cât şi arabe. Membrii acestuia s-au străduit cel mai mult să-i ucidă pe funcţionarii publici francezi care îi agreau pe arabi; şi în general au reuşit. O astfel de victimă era Maurice Dupuy, descris de Soustelle drept un „sfânt laic". La înmormântarea lui, Soustelle a plâns când i-a prins Legiunea de onoare celui mai mare dintre cei opt copii rămaşi orfani ai lui Dupuy, şi atunci a fost prima dată când a folosit cuvântul „răzbunare".[1641]

În vara lui 1955 FLN a trecut la o nouă etapă adoptând o politică a genocidului: uciderea tuturor francezilor, indiferent de vârstă sau sex. La 20 august au început primele masacre. Ca întotdeauna, ele au lovit şi mulţi arabi, cum a fost Allouah Abbas, nepotul liderului naţionalist moderat Ferhat Abbas, care criticase atrocităţile FLN. Dar obiectivul principal era să provoace represalii armate ale francezilor. La Ain-Abid, lângă Constantine, de exemplu, treizeci şi şapte de europeni, între care zece aveau sub cincisprezece ani, au fost literalmente tăiaţi în bucăţi. Bărbaţilor li s-au tăiat mâinile şi picioarele; copiilor li s-au spart capetele; femeilor li s-au scos măruntaiele – unei mame *pied noir* i s-a spintecat pântecul, i-a fost ciopârţit pruncul de cinci zile şi apoi i-a fost pus în burtă. Acest „masacru de la Philippeville" şi-a atins scopul: trupele paramilitare franceze din zonă au primit ordinul să împuşte toţi arabii şi (după calculele lui Soustelle) au ucis 1 273 de „insurgenţi", cifră pe care propaganda FLN a urcat-o la 12 000. Se repeta masacrul din 1945. După cum spunea Soustelle, „fusese săpat din greu un abis prin care curgea un râu de sânge". Liberali francezi şi musulmani ca Albert Camus şi Ferhat Abbas, care apăreau la tribune împreună ca să facă apel la raţiune, erau goniţi cu huiduieli din toate părţile.[1642]

Din acest moment experimentul Soustelle s-a prăbuşit. Războiul a devenit o competiţie a terorii. Atenţia s-a mutat asupra Casbahului din Alger, unde fiecare kilometru pătrat adăpostea 100 000 de algerieni. A început cu execuţia unui ucigaş invalid, Ferradj, care omorâse o fetiţă de şapte ani şi şapte civili. Comandantul FLN, Ramdane Abane, a ordonat să fie asasinaţi o sută de civili francezi pentru fiecare execuţie a unui membru FLN. La 21–24 iunie 1956, principalul său ucigaş, Saadi Yacef, care controla o reţea de fabrici de bombe şi 1 400 de „operatori", a comis patruzeci şi nouă de crime. Violenţa a crescut constant în a doua jumătate a lui 1956 – în paralel cu evoluţia aventurii Suezului. Primarul francez al Algerului a fost asasinat şi a fost detonată cu grijă o bombă în mijlocul ceremoniei funerare: Yacef le-a ordonat înainte în secret operatorilor săi să părăsească zona, ca să fie sigur că în represaliile sălbatice care au urmat aveau să fie ucişi numai musulmani nevinovaţi.[1643]

Criza Suezului a fost importantă pentru că a convins în sfârşit armata că guvernele civile nu puteau câştiga războiul. Robert Lacoste, succesorul socialist al lui Soustelle, a recunoscut acest lucru. La 7 ianuarie 1957 el a dat generalului Jacques Massu şi celor 4 600 de oameni ai lui libertate de acţiune absolută ca să gonească FLN din Alger. Pentru prima dată, în armată au fost ridicate toate restricţiile, inclusiv interzicerea torturii. Tortura fusese abolită în Franţa la 8 octombrie 1789. Articolul 303 din Codul Penal prevedea pedeapsa cu moartea pentru oricine ar fi practicat-o. În martie 1955 un raport secret scris de un înalt funcţionar public recomanda folosirea torturii supravegheate ca unică alternativă pentru a împiedica tortura neautorizată mult mai brutală. Soustelle a respins categoric această propunere. Acum Massu a autorizat-o, după cum a recunoscut mai târziu: „La întrebarea: «au avut loc într-adevăr torturi?» nu pot răspunde decât afirmativ, deşi nu au fost niciodată instituţionalizate sau codificate."[1644] Argumentul era că succesul unui interogatoriu salva vieţi, în special de arabi, că arabii care dădeau informaţii aveau să fie torturaţi până mureau, fără nicio ezitare, de către FLN, şi era vital pentru francezi să se facă şi mai temuţi. Credinţa arabilor că Massu opera fără restricţii, la fel de mult ca şi tortura în sine, îi făcea pe prizonieri să vorbească. Dar şi nemusulmanii erau torturaţi. Unul, un evreu comunist numit Henri Alleg, a scris o carte de mare succes care a

provocat o izbucnire de indignare morală în întreaga Franţă în 1958.[1645] Massu pretindea că interogatoriile efectuate de oamenii săi nu lăsau urmări permanente. Văzându-l pe Alleg, teafăr şi nevătămat, pe treptele Palatului de Justiţie în 1970, el a exclamat:

> Cât contează chinurile pe care le-a îndurat el faţă de tăierea nasului sau a buzelor, dacă nu chiar a penisului, care devenise ritualul aplicat de *fellahi* „fraţilor" lor recalcitranţi? Ştie toată lumea că aceste apendice ale trupului nu cresc la loc![1646]

Dar ideea că era posibilă supravegherea eficientă a torturii limitate într-un război pentru supravieţuire este absurdă. De fapt, secretarul general liberal al Prefecturii Algerului, Paul Teitgen, a declarat că aproximativ 3 000 de prizonieri au „dispărut" în timpul bătăliei Algerului. În cele din urmă Massu a câştigat. A fost singura dată când francezii au combătut FLN cu propriile-i arme. Algerul a fost curăţat de terorism. Arabii moderaţi au îndrăznit să-şi ridice vocile din nou. Dar victoria a fost spulberată de o nouă politică de *regroupement* a peste un milion de *fellahi* săraci, o operă de grosolană inginerie socială calculată să facă jocul FLN. În plus, experimentul lui Massu a provocat tensiuni insuportabile în cadrul sistemului francez. Pe de o parte, eliberând unităţile armatei de controlul politic şi punând accentul pe personalitatea comandanţilor, a încurajat armatele private: coloneii se considerau tot mai mult proprietari ai regimentelor lor, ca în vremea monarhiei, şi au început să-şi manipuleze generalii ca să nu se mai supună. În confuzia morală, ofiţerii au început să considere că obligaţia lor principală era mai degrabă faţă de oamenii lor decât faţă de stat.[1647]

În acelaşi timp, veştile care răzbăteau despre ce făcuse armata în Alger au început să întoarcă opinia publică franceză liberală şi de centru împotriva războiului. Începând din 1957, mulţi francezi au ajuns să considere independenţa Algeriei, oricât de neplăcută, preferabilă corupţiei totale a conştiinţei publice franceze. Astfel, solicitarea reinstaurării controlului politic asupra războiului – inclusiv a negocierilor cu FLN – s-a intensificat tocmai când armata franceză câştiga, credea ea, afirmându-şi independenţa. Acest conflict ireconciliabil a produs

explozia din mai 1958 care l-a readus la putere pe generalul de Gaulle şi a creat A Cincea Republică.

De Gaulle nu era colonialist. Era de părere că era coloniilor apusese. Trupul îi părea a se afla în trecut, dar mintea îi era în viitor. El pretindea că la Brazzaville, în 1944, pe când conducea Africa neagră din Rezistenţă, încercase „să transforme vechile relaţii de dependenţă în legături preferenţiale de cooperare politică, economică şi culturală”[1648]. El vedea în continuarea fără tragere de inimă a colonialismului francez rezultatul direct al slăbiciunii constituţiei celei de-a Patra Republici, pe care o dispreţuia, şi a „regimului partidelor” incapabil de „deciziile fără echivoc pe care le cerea decolonizarea”. „Cum ar fi putut acesta”, se întreba el, „să învingă şi la nevoie sa zdrobească opoziţia, bazată pe sentimente, obişnuinţă sau interese personale, pe care era inevitabil s-o provoace o astfel de acţiune?” Rezultatul era nehotărârea şi inconsecvenţa, mai întâi în Indochina, apoi în Tunisia şi Maroc, iar la sfârşit şi mai presus de orice în Algeria. Fireşte, a spus el, armata „încerca un resentiment profund faţă de un sistem politic care era întruchiparea şovăielii”[1649].

Lovitura de stat a fost provocată, probabil deliberat, de hotărârea FLN din 9 mai 1958 de a „executa” trei soldaţi francezi pentru „tortură, viol şi crimă”. Patru zile mai târziu, studenţi albi au dat buzna în sediul guvernului din Alger. Massu l-a întrebat pe Lacoste, care fugise în Franţa, dacă avea permisiunea să tragă în mulţimea albă. Nu i s-a acordat. În seara aceea, la o piesă de Brecht în care erau atacaţi generalii, un public de stânga aplauda în delir.[1650] Dar nimeni nu era de fapt pregătit să lupte pentru A Patra Republică. În Alger, generalii au preluat conducerea şi au cerut întoarcerea lui de Gaulle. În jur de 30 000 de musulmani s-au dus în piaţa guvernului să-şi manifeste aprobarea. Ei cântau *Marseilleza* şi cântecul militar *Chant des Africans:* o demonstraţie spontană în favoarea civilizaţiei franceze şi împotriva barbarismului FLN. Massu a spus: „Să ştie că Franţa nu-i va abandona.”[1651] Când generalii îl chemau pe de Gaulle ei minţeau, căci nu vedeau în acesta decât un berbece cu care să zdrobească republica şi să preia ei puterea. De Gaulle era de părere că Algeria nu putea fi păstrată şi că avea să distrugă armata franceză. De fapt, el se temea că se putea întâmpla ceva mult mai rău. La 24 mai un detaşament din Algeria a debarcat în Corsica. Autorităţile locale au

fraternizat cu acesta. Poliţiştii trimişi de la Marsilia s-au lăsat dezarmaţi. De Gaulle avertiza asupra unei invadări a Franţei înseşi, care probabil ar fi urmat sau, dimpotrivă, ar fi dat naştere unui război civil. Vedea asemănări de rău augur cu începutul catastrofei spaniole din 1936. Ar fi distrus în cele din urmă Franţa ca mare putere civilizatoare, credea el. Dacă Parisul merita o liturghie, Franţa merita şi ea câteva minciuni.

Astfel, după ce a preluat puterea, s-a dus în Alger să mintă. La 4 iunie el a spus gloatei urlătoare de *colons* din Alger: *„Je vous ai compris."* „Le-am aruncat aceste cuvinte", scria el, „aparent spontane dar de fapt calculate cu grijă, care speram că le vor aprinde entuziasmul fără a mă angaja mai mult decât eram dispus."[1652] El spusese în anul precedent, în particular: „Bineînţeles că independenţa va veni, dar cei de-acolo sunt prea proşti ca să ştie asta." „Trăiască Algeria franceză!" scanda el în public în iunie 1958; în particular: *„L'Afrique est foutue et l'Algerie avec!"* Numea Algeria franceză „o Utopia în ruine". Public continua să-i îmbărbăteze pe colonişti şi armata. „Independenţă? În douăzeci şi cinci de ani" (octombrie 1958). „Armata franceză nu va părăsi niciodată această ţară şi nu voi încheia niciodată înţelegeri cu oamenii aceia din Cairo şi Tunis" (martie 1959). „Nu va exista un Dien Bien Phu în Algeria. Insurecţia nu ne va goni din ţară." „Cum îi puteţi asculta pe mincinoşii şi conspiratorii care vă spun că garantând algerienilor libera alegere Franţa şi de Gaulle vor să vă abandoneze, să se retragă din Algeria şi s-o predea rebelilor?" (ianuarie 1960). „Independenţa... o prostie, o monstruozitate" (martie 1960).[1653]

Între timp, îşi consolida puterea în stat. La 28 septembrie 1958 francezii au adoptat Constituţia celei de-a Cincea Republici, concentrând puterea în mâinile preşedintelui. La 21 decembrie a fost ales preşedinte. Acelaşi referendum care a creat noua Constituţie a dat tuturor teritoriilor franceze de peste hotare dreptul la asociere sau scindare. Ideea de consimţământ a devenit astfel universală. Unul câte unul, de Gaulle i-a zdrobit sau înlăturat pe cei care îl aduseseră la putere. În februarie 1960 a cerut şi a primit „puteri speciale". Patru luni mai târziu a iniţiat convorbiri secrete cu lideri FLN. În ianuarie 1961 a ţinut un referendum pentru a oferi Algeriei libertatea de a se asocia sau nu cu Franţa şi a obţinut un vot covârşitor pentru „Da". Era sfârşitul Algeriei franceze şi i-

a adus pe suporterii extremişti ai acestuia în prim-plan, cu bombele în mâini.

Dacă conducerea armatei ar fi insistat să ia puterea în mai 1958, ar fi putut, cu sau fără de Gaulle. În aprilie 1961, când a înţeles în sfârşit înşelătoria lui de Gaulle şi a încercat să-l dea jos, deja scăpase ocazia. Opinia publică franceză evoluase. Soldaţii aveau radiouri cu tranzistori; puteau asculta ştirile de la Paris; au refuzat să-şi urmeze ofiţerii. Revolta a eşuat; liderii ei s-au predat ori au fost vânaţi şi întemniţaţi. Asta lăsa cale liberă pentru retragerea totală. Liderii FLN luaţi prizonieri au fost eliberaţi din închisori ca să ia parte la discuţii tocmai când generalii francezi rebeli îşi începeau condamnările.

Terorismul alb, OAS *(Organisation de l'Armée Secrète),* a fost ceva mai greu de anihilat. Opera la întreaga capacitate de mai bine de un an, folosind bombe, mitraliere şi bazuci, omorând peste 12 000 de civili (în special musulmani) şi în jur de 500 de membri ai poliţiei şi securităţii. Organizaţia ilustrează înspăimântătoarea putere de a corupe a violenţei politice. De fapt, în multe privinţe era imaginea în oglindă a FLN. La 23 februarie 1962, liderul ei, generalul Salan, care avusese o distinsă carieră de soldat onorabil, dădea ordine

> pentru o ofensivă generalizată. Deschiderea sistematică a focului împotriva unităţilor de jandarmerie şi CRS. Vor fi aruncate „cocteiluri Molotov" în vehiculele lor blindate [...] zi şi noapte. [Obiectivul este] distrugerea celor mai bune elemente musulmane cu profesii liberale pentru a obliga populaţia musulmană să recurgă la noi [...] paralizarea celor de la putere şi împiedicarea lor de a-şi exercita autoritatea. Se vor întreprinde acţiuni brutale generalizate pe întregul teritoriu [...] în privinţa operelor de artă şi a tot ce reprezintă exercitarea autorităţii într-un mod care să ducă la o insecuritate generală maximă şi la polarizarea totală a ţării.[1654]

Corupţia nu se oprea la OAS. Căci pentru a o înfrânge şi a-l proteja pe de Gaulle însuşi (care era să fie asasinat de două ori), statul şi-a creat unităţi de teroare oficiale proprii, care asasinau şi torturau prizonierii nepedepsite şi la scară mare.[1655] În acest caz, nici Franţa liberală, nici

comunitatea internaţională n-au scos nici măcar o şoaptă de protest. Terorismul OAS a ucis pentru totdeauna ideea unei colonii a albilor. La sfârşitul lui 1961 cel mai apropiat consilier al lui de Gaulle, Bernard Tricot, relata din Alger: „Europenii sunt atât de înverşunaţi în opoziţia lor faţă de tot ce se pregăteşte şi relaţiile lor cu majoritatea musulmanilor sunt atât de proaste încât [...] esenţial acum este să organizăm întoarcerea lor."[1656]

Sfârşitul a venit în martie 1962, într-o orgie de măcel şi intoleranţă. Mulţimea musulmană, adulmecând victoria, devastase deja Marea Sinagogă din inima Casbahului, prădând-o, sfâşiind manuscrisele Torei, omorându-i pe oficialii evrei şi scriind pe pereţi „Moarte evreilor" şi alte sloganuri naziste. La 15 martie OAS a făcut un raid în centrul social al lui Germaine Tillion, unde învăţau copii handicapaţi, au scos afară şase bărbaţi şi i-au împuşcat până i-au ucis, începând de la picioare. Unul dintre ei era Mouloud Feraoun, prieten cu Camus, care îl numise „ultimul dintre moderaţi". El scrisese: „E în mine Franţa, e în mine şi Kabylia. Dar am oroare de cei care ucid. [...] *Vive la France,* aşa cum am iubit-o întotdeauna! *Vive l'Algérie,* aşa cum o sper! Ruşine criminalilor!"[1657] Armistiţiul încheiat cu FLN, la 19 martie 1962, a provocat o nouă explozie de crime ale OAS: au fost ucişi optsprezece jandarmi şi şapte soldaţi. Comandantul francez, generalul Ailleret, s-a răzbunat distrugând ultima redută a Algeriei franceze, cartierul muncitoresc al *pieds noirs* Bab-el-Oued, cu cei 60 000 de locuitori ai săi. L-a atacat cu bombardiere în picaj cu rachete, cu tancuri care trăgeau orizontal şi cu 20 000 de soldaţi de infanterie. Era o repetare a reprimării Comunei din 1870; dar acest episod nu figurează în manualele marxiste.[1658] Acesta a fost efectiv sfârşitul Algeriei ca o comunitate multirasială. A început exodul către Franţa. Multe spitale, şcoli, laboratoare, rafinării şi alte dovezi ale culturii şi economiei franceze – inclusiv biblioteca Universităţii din Alger – au fost distruse în mod deliberat. Cu totul, au plecat în jur de 1 380 000 de oameni (inclusiv unii musulmani). Până în 1963, dintr-o comunitate mediteraneană mare şi cu tradiţie, mai rămăseseră doar vreo 30 000 de oameni.[1659]

Acordurile de la Evian, conform cărora Franţa accepta să se retragă, conţineau multe clauze menite să salveze onoarea Franţei. Nu însemnau

nimic. Era o capitulare totală. Nici măcar pe hârtie nu s-a oferit însă protecţie celor 250 000 de oficiali musulmani, mulţi de origine foarte umilă, care continuaseră să slujească Franţa cu credinţă până la capăt. De Gaulle era prea ocupat să salveze Franţa scoţând-o de sub teroare ca să se gândească la ei câtuşi de puţin. Când un deputat musulman, din a cărui familie deja fuseseră asasinaţi zece oameni de către FLN, i-a spus lui de Gaulle că, în urma autodeterminării, „vom avea de suferit", acesta i-a răspuns cu răceală: *„Eh bien – vous souffrirez."* Şi aşa s-a întâmplat. Numai 15 000 au avut banii şi mijloacele să plece. Restul au fost împuşcaţi fără a mai fi judecaţi, folosiţi ca detectoare umane de mine pentru a se curăţa câmpurile minate de-a lungul graniţei cu Tunisia, au fost torturaţi, puşi să-şi sape propriile morminte şi să-şi înghită decoraţiile militare înainte de a fi ucişi; unii au fost arşi de vii, castraţi, târâţi în urma camioanelor, daţi de mâncare câinilor; au fost cazuri în care familii întregi, inclusiv copii mici, au fost omorâte la un loc. Unităţile militare franceze care au rămas, foştii lor camarazi de arme, asistau, îngrozite şi neputincioase, căci conform Acordurilor nu aveau niciun drept să intervină. Soldaţi francezi au fost chiar folosiţi pentru a-i dezarma pe *harkis* musulmani, spunându-le că vor fi înzestraţi cu armament mai modern, deşi de fapt urmau să fie măcelăriţi. A fost o trădare comparabilă cu aceea a britanicilor când i-au predat pe prizonierii de război ruşi mâniei lui Stalin; de fapt, mai rău. Cifra estimativă a celor omorâţi variază între 30 000 şi 150 000.[1660]

Cine ştie? Un mare întuneric s-a lăsat peste multe aspecte ale noii Algerii, un întuneric care nu a mai fost risipit de atunci. Minciunile au continuat până la capăt. „Franţa şi Algeria", spunea de Gaulle la 18 martie 1962, „vor merge împreună frăţeşte pe calea civilizaţiei."[1661] Adevărul este că noua naţiune şi-a datorat existenţa exercitării cruzimii fără limite şi la cea mai mare scară posibilă. Regimul ei, compus în majoritate din gangsteri de succes, i-a înlăturat repede pe aceia dintre membrii săi care fuseseră educaţi în tradiţie occidentală; până la mijlocul anilor '60 toţi erau morţi sau în exil.

Exact la douăzeci de ani după semnarea acordului referitor la independenţă, unul dintre principalii semnatari şi primul preşedinte al Algeriei, nimeni altul decât Ben Bella, rezuma primele două decenii de independenţă ale ţării. Rezultatul net, spunea el, fusese „total negativ".

Ţara era „o ruină”. Agricultura ei fusese „asasinată”. „Nu avem nimic. Nici industrie – numai nişte fier.” Totul în Algeria era „corupt de sus până jos”[1662]. Fără îndoială că amărăciunea lui Ben Bella era sporită de faptul că petrecuse cea mai mare parte a acestor ani întemniţat de tovarăşii lui de revoluţie. Dar judecata sa e în esenţă adevărată. Şi din nefericire noua Algerie nu şi-a ţinut crimele pentru ea. A devenit şi a rămas mulţi ani principalul fief al teroriştilor internaţionali de toate felurile. Fusese sădită în Africa o mare corupţie morală. Ea a stabilit un model al crimei publice şi al dezordinii care avea să fie iniţiat pe toată întinderea acestui mare şi tragic continent care îşi era acum propriul stăpân.

15
Regatele lui Caliban

În martie 1959 Evelyn Waugh, aflat în vizită în Africa de Est, îi scria soţiei sale: „Am petrecut o zi cu populaţia masai. [...] S-au distrat de minune în timpul revoltei Mau Mau. Au fost înrolaţi şi li s-a spus să aducă toate armele populaţiei kikuyu. S-au întors plini de mândrie, cu coşuri întregi de membre tăiate."[1663] Waugh oferise o sinistră prefigurare imaginară a Africii independente în romanele sale antebelice *Black Mischief* şi *Scoop.* Acum anarhistul din el adulmeca fericit cum ficţiunea devenea realitate: confuzia de ţeluri şi limbi, dezintegrarea ordinii efemere, întoarcerea la haos.

Am văzut în Capitolul 4 că o generalizare reală a colonialismului este imposibilă. Acelaşi lucru este adevărat şi pentru procesul de decolonizare. Tot ce se poate spune cu acurateţe este că a avut loc. Restul e propagandă; raţionalizare *ex post facto.* Colonialismul a fost prezentat ca o conspiraţie de state capitaliste; decolonizarea – ca o conspiraţie dusă mai departe, în care a devenit mai prudentă din punct de vedere economic trecerea la „neocolonialism". Dar dacă a fost o conspiraţie, de ce conspiratorii nu s-au întâlnit şi nu au schimbat niciodată planuri şi idei? Adevărul este că de fapt colonialismul s-a născut într-o rivalitate intensă şi aşa a şi murit. Puterile coloniale nu conspirau împotriva indigenilor. Ele conspirau una împotriva alteia. Fiecare putere colonială le ura pe toate celelalte, le dispreţuia metodele, se bucura de ghinioanele lor şi le agrava cu plăcere ori de câte ori le convenea. Nu cooperau nici măcar atunci când interesul personal cerea imperativ acest lucru. În august 1941, în ajunul atacului japonezilor, s-a descoperit că, deşi Marea Britanie şi Olanda erau aliate în război de paisprezece luni, nu se făcuse absolut nimic pentru a coordona planurile de apărare a imperiilor lor din Asia de Sud-Est.[1664] În timpul întregului proces de decolonizare 1945–1975, puterile coloniale nu s-au întrunit niciodată pentru a decide cum

aveau să facă asta, şi nici nu par să fi existat măcar eforturi neoficiale de coordonare. Istoricul în căutare de dovezi pentru vreun astfel de contact nu găseşte altceva decât un mare gol.

Unul din motivele pentru care nu a existat niciun fel de aliniere a politicii de decolonizare a fost că niciuna dintre cele două mari puteri coloniale, Marea Britanie şi Franţa, nu aveau de fapt aşa ceva. Amândouă făceau caz de logică. În realitate, totul era la întâmplare. Când de Gaulle a stabilit în 1940 ce însemna Franţa Liberă, teritoriile arabe şi indo-chineze ale Franţei au rămas alături de guvernul de la Vichy; numai Africa neagră i s-a alăturat. Ca rezultat, la Conferinţa de la Brazzaville din ianuarie 1944, el i-a deschis acesteia calea libertăţii. Dar persoanele oficiale care participau din partea puterilor coloniale au dat o interpretare diferită: „Formarea de guverne independente în colonii, oricât de îndepărtate, nu poate fi luată în considerare", au ripostat ei. „Noi vedem imperiul în sensul roman, şi nu anglo-saxon al termenului."[1665] Guvernul postbelic al lui de Gaulle a abolit munca forţată şi urâtul cod penal pentru băştinaşi; dar o revoltă în Madagascar în 1947 a fost înăbuşită cu o uluitoare ferocitate, 80 000 de indigeni fiind ucişi.[1666] În 1957, François Mitterrand declara: „Fără Africa, Franţa nu va mai avea nicio istorie în secolul al XXI-lea." Până la dezastrul din Algeria, politica franceză a fost un labirint de contradicţii: paternalism demodat în junglă şi printre tufişuri, cu colonişti instigatori şi naţionalişti negri cu educaţie aleasă şezând umăr la umăr în Adunarea de la Paris. Uneori câte un deputat „african" trecea dintr-o circumscripţie „albă" într-una „neagră", cum a făcut subsecretarul colonial dr Aujoulat, în 1951, schimbându-şi politica din mers şi candidând sub lozinca „Faţa lui o fi albă, dar inima-i e tot atât de neagră ca a unui negru"[1667].

Când a revenit la putere în mai 1958 şi a analizat starea precară a celei de-a Patra Republici şi dezastrul din Algeria, de Gaulle a hotărât pe loc să-i elibereze pe africanii negri francezi. În referendumul din 18 septembrie, li s-a oferit şansa să voteze „Da" (interdependenţă) sau „Nu" (separare). Toate în afară de Guineea şi Madagascar au votat „Da"; dar aceasta însemna independenţă sub un alt nume. De Gaulle voia să păstreze totuşi un fel de uniune. La 12 decembrie 1959, la o întâlnire la St. Louis a şefilor de stat africani francezi, el le-a spus: „După cum i-au spus

pelerinii spre Emmaus călătorului: «Rămâi cu noi: căci se lasă seara, şi ziua e pe sfârşite.»"[1668] Dar ei au ales „asociere", însemnând ajutor şi sprijin militar, şi nu „comunitate". Unii dintre aceşti lideri africani, precum Houphouët-Boigny (Coasta de Fildeş), Philibert Tsiranana (Republica Malgaşă), Léopold Senghor (Senegal), Hamani Diori (Nigeria), Ahmadou Ahidjo (Camerun), Léon M'Ba (Gabon), François Tombalbaye (Ciad) şi Mokhtar Quid Daddah (Mauritania), au legat relaţii personale cu carismaticul general: ei „au devenit prietenii mei intimi", după cum spunea el.[1669] Dar a fost ceva trecător: a mers fiecare pe drumul său. Toate aceste teritorii, cu excepţia Coastei de Fildeş, erau foarte sărace. Unele erau mai „pregătite" pentru independenţă decât altele; unele nu erau deloc. Este însă imposibil să discernem în procesul prin care şi-au căpătat-o alte principii decât hotărârea Franţei de a scăpa de ele.

Teoretic Imperiul Britanic, acum Commonwealth, mersese întotdeauna pe o supoziţie complet diferită: că toate teritoriile trebuiau să fie pregătite pentru independenţă şi să li se acorde atunci când erau gata. Cartea Albă britanică din iunie 1948 spunea: „Scopul central al politicii coloniale britanice este călăuzirea teritoriilor coloniale spre o autoguvernare responsabilă în cadrul Commonwealth-ului în condiţii care asigură popoarelor în cauză atât un nivel de viaţă decent, cât şi eliberarea de orice fel de opresiune."[1670] Dar ambele condiţii erau invariabil abandonate cu prima ocazie. Până la mijlocul anilor '50 ritmul a fost prea încet; din 1960 a fost prea rapid. În niciunul dintre cazuri nu a reflectat pregătirea şi nevoile reale ale teritoriilor în cauză, ci mai degrabă presiunile asupra guvernului britanic şi voinţa, sau lipsa de voinţă, a acestuia de a le rezista. Forţele create de mişcarea Bandung erau factorul decisiv. După ce Franţa a hotărât să dea bir cu fugiţii în 1958, Marea Britanie a urmat-o un an mai târziu, când Harold Macmillan s-a simţit liber să urmeze exemplul lui de Gaulle. După cum spunea Sir Michael Blundell, cel mai abil dintre liderii coloniştilor din Kenya, „o schimbare spectaculoasă urma să aibă loc în politica guvernului britanic după alegerile din octombrie 1959 [...] s-a luat decizia retragerii din Africa pe cât de curând o permitea decenţa"[1671]. Dar chiar şi această schimbare, deşi argumentată în discursul despre „Vântul schimbării" de la Cape Town la 3 februarie

1960, era mai degrabă o serie de clătinări violente decât o cotitură lină. Agentul lui Macmillan, secretarul pentru Colonii Iain Macleod, a recunoscut mai târziu că nu a fost o „decizie răsunătoare", ci mai degrabă „o medie a mai multor decizii deliberate"[1672].

Când folosea termenul „deliberat", Macleod se referă la faptul că formalităţile negocierilor au fost păstrate, sfârşind într-o grandioasă orgie de creare de Constituţii, de obicei la Lancaster House în Londra. Ceea ce nu a lipsit decolonizării au fost Constituţiile pe hârtie. Este ironic că Marea Britanie, care nu avusese niciodată una, a creat (după calculele mele) peste 500 pentru teritoriile sale coloniale în anii 1920–1975, din care cele mai multe au durat numai câţiva ani, unele câteva luni, iar altele n-au fost aplicate deloc; niciuna nu a supravieţuit până în anii '80. Imperiile europene au început în paternalism şi într-o negare a spiritului politicii. Ele au sfârşit în extrema cealaltă, în hiperdemocratizare şi elefantiazis politic. Epoca de argint a imperiului a fost complet dominată de conferinţe nesfârşite şi creări de Constituţii. Astfel, cele două Rhodesii şi Nyasaland s-au ciorovăit vreme de treizeci de ani pe tema constituirii sau nu a unei federaţii. Au fost Comisia Hilton-Young din 1927–1929, Comisia Bledisloe din 1948–1949, Constituţia Coloniştilor din 1936 (neaplicată niciodată), două conferinţe în 1951 (boicotate de africani) şi o a treia în 1953. Aceasta a creat Constituţia „finală", care era prea complexă pentru a fi înţeleasă de majoritatea alegătorilor şi era deja depăşită când a fost pusă în practică.

Cu liste electorale ce depindeau de un amestec bizar de criterii de proprietate, venituri, rezidenţă şi studii, şi cu circumscripţii electorale şi candidaturi „echilibrate" până deveneau de neînţeles, oamenii nu ştiau întotdeauna dacă aveau dreptul să voteze sau unde şi cum anume trebuiau să facă acest lucru. Existau adesea mai multe straturi de guvernare şi o multitudine de partide în fiecare. Astfel, destinul unei ţari putea fi hotărât de o mână de oameni sau pur şi simplu la nimereală. În alegerile din 1962 care au dus la îndelungata criză a Rhodesiei şi la zeci de mii de morţi, numai 12 000 de africani din 65 000 au votat; doar 500 de voturi africane în plus i-ar fi adus la putere pe moderaţi şi întreaga istorie a ţării în următorii douăzeci de ani ar fi fost diferită.[1673] Majoritatea africanilor, şi destul de mulţi albi, nu ştiau ce fac.

Dificultăţile constituţionale au proliferat chiar şi acolo unde nu existau probleme rasiale fundamentale. Astfel, „Reforma” din 1955 a Tanzaniei a produs una dintre cele mai complicate Constituţii create vreodată pentru un teritoriu colonial, în principal pentru a-i exclude pe naţionaliştii mai turbulenţi. Noi schimbări în 1957–1958 au mai adăugat nişte subtilităţi, inclusiv o prevedere electorală tripartită conform căreia fiecare alegător de pe listă trebuia să voteze pentru câte o persoană din fiecare rasă (africană, europeană, asiatică), altfel votul fiind invalidat. A apărut un nou tip de birocraţie, expertă în constituţii multirasiale „echilibrate”, a invadat Secretariatul ONU şi astfel a devenit internaţională. Din 1956, sub presiunea ONU, belgienii din Ruanda-Urundi au construit una dintre Constituţiile cele mai rococo create vreodată de om, cu liste electorale multiple pentru Consiliul Subşefilor, Consiliul Şefilor, Consiliile Teritoriale, viceguvernatorul general: un sistem cu cinci straturi. Iată una dintre cele mai primitive ţări din lume, cu o structură politică mai elaborată decât aceea a Statelor Unite.[1674]

Coloniile fuseseră cândva subguvernate. Acum, erau supraguvernate. Unul din motive era că „independenţa” însemna suveranitate totală, cu tot ce implica un astfel de statut. Gambia, cu o populaţie de 300 000 de oameni, care consta de fapt dintr-un singur oraş, Bathurst, şi împrejurimile acestuia, înconjurată din trei părţi de Senegal, a devenit un stat în toată puterea cuvântului, împovărat cu un întreg aparat de guvernare, care l-a dus în cele din urmă la faliment în 1981. Alternativa era adunarea laolaltă a acestor mici frânturi separate ale colonialismului în federaţii. Dar acestea rareori funcţionau multă vreme, dacă funcţionau. Ele implicau, de asemenea, mai multe straturi de guvernare, adesea cu două camere legislative fiecare şi cu măsuri de siguranţă elaborate pentru a calma resentimentele şi temerile reciproce ale teritoriilor aflate în etape diferite de dezvoltare şi cu amestecuri rasiale diferite. Astfel, Indiile de Vest britanice erau supraadministrate, din motive istorice, chiar şi când încă mai erau colonii ale Coroanei. Independenţa a mai adăugat un strat, federalizarea un al treilea, aşa încât atât cât a durat ea – în general prea mult –, aceste insule, majoritatea sărace şi înapoiate, au avut probabil mai mulţi legislatori pe cap de locuitor decât orice altă comunitate din istorie.

Fostele colonii au devenit astfel prada supremă a marelui flagel uman

al secolului XX: politicianul de profesie. De fapt, dacă decolonizarea a avut un principiu etic, acesta a fost că formele politice erau standardul de valoare ultim, singurul criteriu valabil al suveranităţii. Principiul fusese schiţat în India. Raportul Montagu din 1918, care l-a prezentat, observa condescendent: „Dacă vorbim despre «opinie publică indiană» ar trebui să se înţeleagă că ne referim la majoritatea celor care au avut sau sunt capabili să aibă o opinie asupra chestiunii de care ne ocupăm."[1675] Dar orice adult, chiar şi un analfabet dintr-un sat îndepărtat, este capabil să aibă o opinie despre viitorul societăţii căreia îi aparţine. Ceea ce spunea de fapt Raportul, şi aceasta a rămas judecata convenţională până la sfârşitul tragic şi sălbatic al procesului de decolonizare, era că, în negocierea independenţei, singurul tip de discurs valid era al acelora care îşi câştigaseră existenţa făcând politică: că dacă o opinie nu putea fi exprimată în cadrul vocabularului şi termenilor de referinţă presupuşi de acel tip de discurs, ea nu era o opinie, şi prin urmare putea fi ignorată sau, dacă era necesar, călcată în picioare.

De aceea presupunerile pe care se baza decolonizarea, şi încă şi mai mult harababura constituţională care o însoţea, au tins să mărească golul între o naţiune „reală" şi una „politică", şi să o definească pe cea din urmă în cel mai îngust, cel mai sectar sens cu putinţă. Beneficiarii decolonizării au fost, aşadar, manipulatorii de voturi. În asta a constat esenţa unei mari înşelătorii. Politicienii de profesie văd *res publica* în termeni de voturi, oamenii obişnuiţi în termenii justiţiei. Pentru naţiunea „reală", democraţia contează mai puţin decât domnia legii: prima e forma, cea de-a doua substanţa. Când popoarele excoloniale şi-au căpătat independenţa, ele au crezut că primeau dreptatea: tot ce au primit a fost dreptul de a alege politicieni. Bineînţeles, colonialismul nu putea produce egalitate politică; ceea ce putea, şi pe cât posibil a făcut, era să asigure egalitatea în faţa legii. Dar procesul de transfer, făcând din vot unitatea de măsură a progresului, a lăsat legea să-şi poarte singură de grijă, aşa încât pe termen lung majoritatea africanilor nu s-au ales cu nimic.

Acest lucru ne ajută să explicăm de ce acelor teritorii în care procesul de transfer a fost mai lung şi mai elaborat nu le-a mers mai bine, de regulă, decât acelora în care a fost grăbit. Exemplul cel mai evident şi poate cel mai jalnic a fost Coasta de Aur. În perioada de după 1945 era cel

mai bogat stat negru din Africa. Era considerat în general cel mai promiţător. Nu avea probleme rasiale. A fost primul care şi-a câştigat independenţa. Drumul spre libertate a fost lung. Avusese un consiliu legislativ din 1850, un membru negru (nominalizat) încă din 1888; în 1916 ajunseseră să fie şase. Alegerile complete pentru conducerea locală au venit în 1925. În 1946 Consiliul Legislativ a obţinut o majoritate africană. 1948: comisia de anchetă constituţională. 1949: un comitet cu majoritate africană care să creeze noua Constituţie. 1951: alegeri conform noii Constituţii. 1952: Kwame Nkrumah prim-ministru. 1954: „Constituţia independentă" finală. 1956: noi alegeri. 1957: independenţa totală. Acesta era progresul încet, sigur, după carte, spre autoguvernare; iar Nkrumah era considerat omul de stat african model, şi noua sa ţară, Ghana, prototipul autoguvernării africane. Tânăr, chipeş, cu un discurs perfect, era o figură remarcabilă la Bandung.

Au existat însă semne prevestitoare chiar înainte de independenţă. Drumul Ghanei spre independenţă fusese opera avocatului J.B. Danquah, care îl angajase pe Nkrumah ca organizator de partid cu normă întreagă. Nkrumah a fost astfel de la bun început un politician de profesie şi nimic mai mult. El a atacat organizaţia de partid, a transformat-o într-o mişcare de masă al cărei pivot era propria-i personalitate şi i-a convins pe britanici că el era cel mai bun sau cel mai la îndemână om pe care să-l sprijine în jocurile politice care au dus la independenţă. Ei i-au uşurat strădania. Ordonanţele guvernului local din 1951 şi 1953, prin crearea de consilii politice, care au căzut imediat în mâinile Partidului Popular al Convenţiei condus de Nkrumah, au dizolvat puterea şefilor de trib, autorităţile tradiţionale. Astfel, Ghana a fost un stat monopartid embrionar încă înainte de transferul guvernării. Odată ajuns la putere, Nkrumah a folosit procedee britanice, cum ar fi „anchetele judiciare", şi consilieri politici şi juridici britanici de stânga, ca să distrugă toate celelalte centre de influenţă, precum şi restricţiile constituţionale aplicate asupra guvernării sale personale şi să scoată opoziţia în afara legii. După ce a concentrat puterea în jurul partidului şi al lui însuşi, a distrus domnia legii. Momentul decisiv a fost în decembrie 1963. Pe 9, trei lideri ai opoziţiei (foşti colegi ai lui Nkrumah) acuzaţi de trădare au fost achitaţi de trei judecători într-un tribunal special. O judecată chibzuită de

cinci ore, un model de raţionament judiciar englez, a fost citită de preşedintele înaltei Curţi de Justiţie, Sir Arku Korsah. El fusese avocat în Middle Temple vreme de patruzeci şi patru de ani, judecător din 1945, preşedinte al înaltei Curţi din 1956. Era un simbol al celui mai important principiu de guvernare: că într-o comunitate civilizată, toţi oamenii şi toate instituţiile, inclusiv, şi de fapt mai presus de orice, statul, sunt egali în faţa legii şi supuşi ei. El era, într-un sens autentic, produsul unui mileniu de evoluţie constituţională britanică. La 11 decembrie Nkrumah l-a destituit. Cei trei au fost judecaţi din nou şi condamnaţi. Doi ani mai târziu, bătrânul Danquah a murit în închisoare, unde era ţinut fără să fi fost judecat.[1676]

Distrugerea domniei legii a fost însoţită de distrugerea morală a lui Nkrumah şi de distrugerea economică a ţării. Cele trei procese au fost strâns legate, în atmosfera efervescentă a Bandungului, în 1955, Nkrumah a tras două concluzii fatale. Prima era că toate problemele economice pot fi rezolvate prin mijloace politice. Coloniile şi fostele colonii erau sărace şi înapoiate nu din motive fizice şi umane intrinseci, ci din cauza realităţii politice a colonizării. Tocmai apărea teoria, căreia Bandungul i-a dat un impuls uriaş, că de fapt colonialismul nu numai că ţinea pe loc progresul economic, dar chiar supunea colonia unui proces deliberat de „subdezvoltare".[1677] Ceea ce era făcut de politică putea fi desfăcut de politică. „Subdezvoltarea" putea fi inversată prin programe de investiţii pe scară largă, motivate politic. Prosperitatea continentală putea fi promovată prin procesul politic. Nkrumah a predicat aceasta doctrină la Congresele panafricane pe care le-a inaugurat la Accra în 1958.

El a rezumat-o la Addis Abeba în mai 1963: „Unitatea africană este mai presus de orice un imperiu politic care nu poate fi câştigat decât prin mijloace politice. Evoluţia socială şi economică a Africii nu va avea loc decât în acest imperiu politic, şi nu invers." El cerea, aşadar, crearea unui Guvern de Uniune al Statelor Africane, o Piaţă Comună, o Monedă panafricană, o Zonă Monetară Africană, o Bancă Centrală, un sistem de comunicaţii continental şi o politică externă comună. „Vom începe astfel marşul triumfător al Imperiului personalităţii africane."[1678] Nkrumah nu doar a predicat aceste fantezii; el a încercat să le practice în Ghana. Teritoriul fusese unul dintre succesele colonialismului. Printr-o

gospodărire sârguincioasă, nivelul ei de prosperitate modest ar fi putut fi consolidat şi chiar ridicat. Politizând economia, Nkrumah a eliminat rapid surplusul balanţei de plăţi a Ghanei; până la mijlocul anilor '60 ea acumulase un munte de datorii externe şi o rată de credit internaţional extrem de scăzută.

Cea de-a doua concluzie greşită sau boală pe care Nkrumah (şi alţii) au contractat-o la Bandung, care funcţiona ca o societate de admiraţie reciprocă, era ideea că ieşirea noilor naţiuni din procesul malign de „subdezvoltare" necesita ca ele să fie conduse de personalităţi carismatice. Această idee era implicată în leninism, care învestise elitele de avangardă (şi spiritul lor călăuzitor) cu o cunoaştere cvasisacră a procesului istoric. Ea era, de asemenea, implicită în ghandism, care acorda un rol politic determinant „omului sfânt" autoales şi a avut o influenţă esenţială asupra generaţiei Bandung. Nehru, Sukarno, U Nu şi apoi Nasser şi Nkrumah – şi mulţi alţii – nu erau doar lideri politici: ei erau şi lideri spirituali, în sensul că ţara întruchipa nevoile spirituale ale unui popor, iar „eliberatorii" întruchipau ţara.

La scurtă vreme după întoarcerea de la Bandung Nkrumah a început să permită adepţilor săi să-l numească *Osagyefo,* „Mântuitorul". Corupţia s-a instalat rapid; şi-a făcut apariţia o formă de stalinism degenerat. În 1960 o biografie autorizată menţiona: „El este părintele nostru, profesorul nostru, fratele nostru, prietenul nostru, ba chiar viaţa noastră, căci fără el neîndoielnic că am fi existat, dar nu am fi trăit. [...] Ceea ce îi datorăm este mai important chiar şi decât aerul pe care îl respirăm, căci el ne-a făcut, tot aşa cum el a făcut Ghana."[1679] Mântuitorul a început să creadă el însuşi în aceste aiureli. „Toţi africanii ştiu", spunea el în 1961, „că eu reprezint Africa şi vorbesc în numele ei. Prin urmare niciun african nu poate avea o opinie diferită de a mea."[1680] Pe acest fundal Nkrumah a zdrobit opoziţia şi a înlăturat domnia legii. Carisma a ţinut o vreme, mai ales la conferinţele internaţionale. Dar şi aici, pe măsură ce anii '60 înaintau, au apărut figuri mai noi, mai moderne, mai în pas cu vremurile şi au devenit stele călăuzitoare. Nkrumah şi-a pierdut strălucirea. În ţară, însuşi faptul că-şi arogase puteri cvasidivine l-a făcut vulnerabil atunci când scăderea mai întâi treptată, apoi rapidă a nivelului de trai a demonstrat că vraja nu funcţiona. Dar la mijlocul anilor '60 nu mai

rămăsese niciun mijloc constituţional pentru a-l înlătura pe Mântuitor.

A fost răsturnat printr-o lovitură militară în februarie 1966 şi a murit în exil în 1972.

Căderea primului stat, un stat model, al Africii negre sub guvernare militară a fost o lovitură neliniştitoare, mai ales că marele vecin al acestuia, Nigeria, alunecase şi el din constituţionalism în militarism în luna precedentă. Populaţia Nigeriei făcea din ea de departe cel mai important dintre statele africane şi, în anii '60, evoluţia petrolului a făcut-o cea mai sigură din punct de vedere economic. Şi ea ieşise dintr-un lung proces de pregătire pentru autoguvernare, începând cu primii africani aleşi în 1922–1923. Era capodopera sistemului „mandatului dual" creat de Lordul Lugard, cel mai conştiincios şi mai nobil exerciţiu de administrare colonială gândit vreodată. Tensiunile internaţionale dintre triburile dominante, Hausa şi Fulani în nord, Ibo în est şi Yoruba în vest, precedau cu mult suveranitatea britanică. În ciuda celor mai elaborate eforturi de a se crea un sistem federal simplu, ei i-au supravieţuit. Istoria Nigeriei ilustrează, într-adevăr, impactul în esenţă superficial şi efemer al colonialismului. Un impact mult mai mare l-a avut de fapt apariţia naţionalismului, în forma sa afro-asiatică, cu accentul său pe „drepturile" fiecărei comunităţi etnice. Dacă toate acestea ar fi fost acordate, Nigeria ar fi trebuit să fie o federaţie de vreo 200 de state.[1681] Afirmarea „drepturilor" până la fracţionare făcea Nigeria nefuncţională prin procesele normale de dezbatere democratică şi compromis. A fost la un pas de dezmembrare în 1964, la numai patru ani după câştigarea independenţei, şi aceasta s-a produs în 1966; iar guvernarea militară a dus la rândul ei la secesiunea estului, care s-a autodenumit „Biafra", la 30 mai 1967, după care au urmat doi ani de război civil şi imense pierderi de vieţi omeneşti.

Acest conflict tragic a divizat Africa. Numai Tanzania, Zambia, Gabon şi Coasta de Fildeş au sprijinit Biafra. Celelalte state africane au sprijinit regimul militar nigerian, cele mai multe dintre ele pentru că se temeau de secesiuni asemănătoare despre care calculau că vor fi în avantajul „imperialiştilor". Dar dacă balcanizarea era un scop imperialist, de ce se străduiseră atât de tare puterile colonialiste să creeze state unitare sau, când asta nu se putea, federaţii viabile; şi de ce toate puterile colonialiste

au sprijinit Nigeria împotriva secesioniştilor, motivul principal pentru care Biafra a fost zdrobită? Aceste întrebări nu aveau răspuns. Filosofia politică a naţionalismului african se baza pe o teorie a colonialismului nu numai falsă, ci şi fundamental şi sistematic înşelătoare. Era inevitabil să ducă la deziluzie, frustrare şi război.

Din păcate, în anii de răscruce 1959–1960, când puterile coloniale au început să se retragă din Africa într-un ritm din ce în ce mai rapid, această falsă teorie a devenit înţelepciunea supremă pentru ONU, sub impactul generaţiei Bandung şi, mai ales, al lui Dag Hammarskjöld. Momentul critic a fost când Belgia a fost convinsă împotriva intenţiei ei să se retragă din Congo, la 30 iunie 1960. Belgia condusese această regiune întinsă şi valoroasă, deşi primitivă, cu un paternalism politic excesiv dar, începând din 1920, cu un succes economic crescând. Profiturile din investiţiile în industria grea au început să apară în anii '50. Indicele producţiei industriale a crescut, în 1948–1958, de la 118 la 350, productivitatea crescând de două ori şi jumătate în aceşti ani. Contrazicând direct toate teoriile de tip leninist despre imperialism, producţia industrială creştea cu o rată anuală de 14,3% în anii '50, slăbind treptat doar în faţa perspectivei independenţei.[1682] Ca rezultat, în momentul când şi-a căpătat independenţa, Congo avea, de exemplu, un număr mai mare de paturi de spital, 560 la 100 000 de locuitori, decât orice altă ţară africană (mai mare chiar şi decât al Belgiei, de fapt), şi cea mai ridicată rată de alfabetizare, 42% (în coloniile britanice aceste rate variau de la 30% în Uganda până la 15% în Tanganica şi Nigeria; în Franţa ele erau în jur de 10%).[1683] Efortul educaţional al Belgiei se concentra însă în mod copleşitor în sectorul primar: nu exista niciun doctor, inginer sau manager congolez, şi mai ales nu exista niciun ofiţer african între cei 25 000 de oameni din *Force Publique.*

Ceea ce produsese cu repeziciune sistemul, în ultimii săi ani frenetici în care abdicarea se apropia, a fost o grămadă de politicieni de profesie, toţi mascând profunde afiliaţii tribale sub o aparenţă de ideologie în stil european. Cei trei mai importanţi, preşedintele Joseph Kasavubu, primul-ministru Patrice Lumumba şi Moise Chombe, premierul Katangăi, cea mai bogată provincie, erau înverşunaţi rivali tribali şi populişti.[1684] Toţi trei erau personalităţi nestatornice, dar Lumumba era de departe cel mai

instabil. Fusese funcţionar de poştă şi muncitor într-o fabrică de bere şi devenise agitator politic cu normă întreagă, iar acum ministru al Apărării şi totodată şef al guvernului. Moştenirea belgiană era destul de fragilă, dar ar fi putut dura câţiva ani. Lumumba însă a ales ceremoniile consacrate independenţei pentru a lansa un atac demagogic împotriva guvernării albilor; cinci zile mai târziu, la 5 iulie, garnizoana din Leopoldville, capitala, s-a răsculat şi şi-a izgonit ofiţerii albi, apoi a trecut la jefuit, violat şi omorât europeni şi africani deopotrivă. Belgienii au aşteptat cinci zile, în care teroarea s-a extins şi s-a intensificat şi în care Hammarskjöld, la sediul ONU din New York, nu a făcut nimic, deşi personalul său ONU din Congo era izgonit din camerele de hotel sub ameninţarea armelor de către răsculaţii înfierbântaţi. Abia la 10 iulie belgienii şi-au trimis soldaţii să restabilească ordinea. Imediat Hammarskjöld a prins ocazia, s-a întors supărat şi hotărât împotriva belgienilor, şi la 13 iulie, în faţa Consiliului de Securitate, le-a denunţat trupele ca pe o ameninţare la adresa păcii şi ordinii.[1685] Secretarul general căuta de mult o ocazie de a extinde rolul ONU şi a se îndrepta spre o guvernare mondială pe fondul unei izbucniri de emoţii în Lumea a Treia. După cum spunea despre el marele om de stat belgian Paul-Henri Spaak: „*Il a vecu l'anticolonialisme exacèrbè et triomphant. Il y participait par devoir, mais aussi, j'en suis sûre, par conviction"*[1686]**.* El credea că ONU avea să fie catalizatorul noii Africi. Relaţiile Franţei cu Africa, i-a spus el lui André Malraux, erau ca un martini bun: „O fi Franţa ginul, dar în mod sigur ONU era angostura" (ceea ce arăta că era la fel de confuz în privinţa martiniurilor cum era şi în privinţa Africii). În problemele Afro-Asiei, spunea el, „numai ONU, din care fac parte şi ele, poate rupe vraja colonială şi plasa chestiunea în afara orbitei Războiului Rece"[1687]. Dacă Hammarskjöld nu ar fi făcut nimic şi ar fi permis Belgiei să restabilească ordinea, criza ar fi putut fi rezolvată repede, cu minimum de vărsare de sânge. Chombe, ca să scoată industria minieră a Katangăi din haos, declarase provincia independentă la 11 iulie. Şi această problemă ar fi

---

* „El a trăit anticolonialismul exacerbat şi triumfător. A participat la el din datorie dar şi, sînt sigur de asta, din convingere." (în limba franceză în original *n.t.)*

putut fi rezolvată prin negocieri. În loc de asta, secretarul general s-a apucat imediat să creeze şi să desfăşoare o armată ONU, luată nu de la puterile din Consiliul de Securitate (după cum stipula clar carta ONU), ci de la statele „nealiniate" din care Hammarskjöld îşi recruta adepţii. Mai mult, el a căutat să folosească aceste forţe expediţionare nu numai pentru a restabili ordinea, ceea ce belgienii erau mult mai capabili să facă, ci pentru a realipi Katanga la Congo prin violenţă. Se vedea pe el însuşi ca un creator de regi, şi pe Lumumba ca rege. Nici nu e greu de înţeles de ce îl sprijinea pe Lumumba, care se pare că avea puţini adepţi, şi aceia pur tribali, printre congolezi, dar a cărui retorică era foarte atrăgătoare pentru intelectualii panafricani şi pentru liderii afro-asiatici al căror sprijin îl căuta secretarul general.

În această încercare disperată, Hammarskjöld a acordat prea puţină importanţă vieţilor omeneşti, de albi sau de negri, pe care le risca. Rece, detaşat, devorat de o ambiţie uriaşă sub masca unui ideal, el gândea în termeni de abstracţie politică, nu de fiinţe omeneşti. El a formulat ceea ce a devenit un standard dublu caracteristic pentru ONU: că în timp ce uciderea africanilor de către albi (ca la Sharpeville, în Africa de Sud, la 21 martie 1960) era o problemă internaţională şi o ameninţare la adresa păcii, uciderea africanilor de către africani (sau a albilor de către africani, sau a asiaticilor de către africani) era o problemă pur internă, în afara sferei ONU. Astfel, ONU s-a identificat cu o formă de rasism inversat, care avea să coste un număr incalculabil de vieţi africane în următoarele două decenii. Chiar şi în vremea lui Hammarskjöld tributul a fost greu. Armata ONU a devenit o sursă de instabilitate şi mai mare, în loc să fie invers. Protejatul lui, Lumumba, a încercat să-şi întemeieze un stat secesionist propriu, a căzut în mâinile armatei congoleze, acum controlată de un fost ofiţer de rezervă, „generalul" Mobutu, a fost predat katanghezilor şi omorât, la 17–18 ianuarie 1961. Apusul acestui ticălos, responsabil pentru moartea a mii de oameni, a fost descris de Hammarskjöld ca o „crimă revoltătoare împotriva principiilor pe care le reprezintă Organizaţia"[1688]. De fapt, nu a fost altceva decât un incident neînsemnat într-o lungă luptă pentru putere. Secretarul general şi-a pierdut detaşarea emoţională şi a devenit obsedat de nevoia de a răzbuna moartea regelui pe care nu reuşise să-l facă, folosindu-şi trupele ONU

pentru a-i goni pe albi din Katanga şi a schimba regimul acesteia, primul exemplu de ceea ce am putea numi imperialism prin birocraţie internaţională. Dar el a făcut greşeala să părăsească lumea imaginară a birourilor sale de la ONU şi să coboare în lumea reală a bazinului Congo. L-a costat viaţa, căci avionul său s-a lovit de un copac lângă Ndola, în septembrie 1961.

Hammarskjöld, ca mulţi alţi outsideri, a presupus că cineva poate reacţiona la nişte principii şi situaţii politice de tip occidental şi discerne în ceea ce nu era, de fapt, altceva decât un cazan clocotitor de politici tribale şi personale. Toţi politicienii congolezi şi-au schimbat poziţiile după cum le-au dictat întâmplarea şi autoconservarea.[1689] Era absurd ca politica ONU să fie legată de unul dintre ei. Algerienii şi alţi băgăcioşi afro-asiatici au făcut aceeaşi greşeală. Ben Bella (care curând avea să alunece el însuşi în uitare) l-a desfiinţat pe Chombe numindu-l „un muzeu ambulant de imperialism”[1690]. De fapt el s-a dovedit a fi un prim-ministru popular când Kasavubu, schimbându-şi complet toate concepţiile anterioare, l-a numit. Dar nu pentru multă vreme. Mulţimea congoleză era tot atât de schimbătoare ca mulţimea romană a lui Shakespeare (sau o mulţime din Cairo regizată de Nasser). Acum strigătul era: „Trăiască Chombe, arabi, plecaţi acasă!” în clipa următoare era: „Jos Chombe, arabi, trimiteţi-l acasă!” (Fusese de atunci condamnat la moarte pentru trădare.)[1691] Momentul de cotitură a fost decembrie 1965 când, după cum era probabil inevitabil, Mobutu a pus capăt epocii politice printr-o lovitură militară. El a continuat apoi, la următoarele sărbători ale Independenţei, să-l salute pe omul pentru a cărui asasinare era responsabil: „Glorie şi onoare pentru un ilustru cetăţean al Congoului, un mare african, primul martir al independenţei noastre – Patrice Emery Lumumba, care a fost victima complotului colonialist!” Începând de atunci, Mobutu, acum preşedinte, a guvernat cu sprijinul intereselor occidentale, spre îmbogăţirea a multe sute de prieteni, suporteri şi rude, şi nu în ultimul rând a lui însuşi: la începutul anilor ’80 era considerat miliardar, poate cel mai bogat om din lume, mai bogat decât regele Léopold al Belgiei, căruia ţara îi aparţinuse cândva.[1692]

Anii de răscruce 1959–1960, culminând cu lunga criză congoleză, la care ONU a contribuit în mod atât de dezastruos, au distrus probabil

orice şansă, oricât de îndepărtată, ca vreodată constituţionalismul să devină o normă în noile state africane. Prea multe speranţe se investiseră în noua clasă a politicienilor de profesie. Ei nu s-au putut ridica la înălţimea aşteptărilor. S-au frânt, sau au fost frânţi, sub tensiune. Militarii au preluat puterea. Acelaşi lucru se întâmplase şi în primul continent „eliberat", America Latină, în primele decenii ale secolului al XIX-lea: generaţia lui Bolivar, *El Liberador,* a fost urmată de prima generaţie de *caudillos.* Fenomenul s-a repetat în lumea arabă, unde militarii, în frunte cu colonelul Nasser şi colegii lui, au început să preia puterea din 1952. În Africa neagră, prima lovitură militară reuşită a avut loc în Togo în ianuarie 1963, când a fost asasinat Sylvanus Olympio. Şase luni mai târziu a fost înlăturat Fulbert Youlou în Brazzaville. La două luni după aceea Hubert Maga a fost răsturnat în Cotonou. Au avut loc revolte în Kenya, Uganda şi Tanzania în ianuarie 1964, urmate o lună mai târziu de înlăturarea lui Léon M'Ba în Gabon (restabilit de trupele paramilitare ale lui de Gaulle). Au urmat lovitura lui Mobutu în Zair, în noiembrie 1965, însoţită de două în Dahomey într-o succesiune rapidă, apoi loviturile de stat în Republica Central-Africană şi în Volta Superioară în ianuarie următor şi în Ghana în februarie. Prima lovitură, cea din Togo, a atras o publicitate internaţională uriaşă; când s-a repetat, exact cinci ani mai târziu, nimeni din afara ţării nu a mai băgat-o în seamă. Până în acel moment (ianuarie 1968) Africa neagră trecuse peste şaizeci şi patru de lovituri militare, tentative de lovituri militare şi revolte.[1693] Până la sfârşitul anilor '60, deceniul independenţei, Dahomey (Benin) avusese deja parte de şase *coups,* Nigeria şi Sierra Leone de câte trei fiecare, iar Ghana, Congo-Brazzaville, Togo, Volta Superioară (Burkina Faso) şi Zair de câte două fiecare; multe altele au avut câte una. În anii '70 puciul militar a devenit de fapt principalul mijloc de schimbare a direcţiei politice sau a personalului elitelor în toată Africa neagră; şi deja până în 1975 douăzeci din cele patruzeci şi unu de state erau guvernate de junte militare sau militaro-civile.[1694]

Chiar şi atunci când puterea militară nu a devenit arbitrul politicii, democraţia parlamentară în sens occidental, inclusiv dreptul esenţial de a îndepărta un guvern prin proces electoral, a dispărut în câţiva ani de independenţă, fiind înlocuită de sisteme monopartide leniniste. În foarte

puţine cazuri, Kenya fiind exemplul cel mai remarcabil, conducerea practic monopartinică a fost însoţită de supravieţuirea economiei de piaţă liberă şi de domnia legii, măcar până la un punct. Acolo, partidul de guvernământ a devenit pur şi simplu o organizaţie neidealistă pentru promovarea carierelor elitelor din tribul dominant.[1695] Chiar şi în aceste state cvasiconstituţionale corupţia este instituţionalizată, cu *signes extérieures de la richesse* interpretate ca dovezi ale capacităţii de a conduce. Preşedintele Jomo Kenyatta al Kenyei, unul dintre puţinii lideri terorişti care au făcut cu succes tranziţia către o guvernare responsabilă, chiar l-a mustrat la o întrunire publică pe unul dintre opozanţii săi, politicianul de stânga Bildad Kaggia, că nu reuşise să se îmbogăţească:

> Am fost amândoi cu Paul Ngei în închisoare. Dacă te duci acasă la Ngei [vei vedea] că a plantat o mulţime de cafea şi alte culturi. Tu ce-ai făcut pentru tine? Dacă te duci acasă la Kubai, are o casă mare şi o *shamba* frumoasă. Kaggia, *tu* ce-ai făcut pentru tine? Am fost amândoi cu Kungu Karumba în închisoare. Acum el are o reţea de autobuze. *Tu* ce-ai făcut pentru tine?[1696]

De fapt, un grad modest de corupţie, dacă opera în cadrul unor convenţii africane bine înţelese, pentru a căror încălcare răspundeai în faţa unui tribunal, era cel mai mic dintre relele postindependenţă. Acolo unde sistemului pieţei i se permitea să opereze, iar rolul statului era restrâns în consecinţă, corupţia putea fi convenţionalizată (ca, de exemplu, în Anglia secolului al XVIII-lea) şi astfel îngrădită. Ea devenea un cancer organic numai atunci când statul îşi asuma roluri utopice, cum s-a întâmplat din ce în ce mai des în Africa în anii ’60 şi încă şi mai mult în anii ’70. Pentru aceasta responsabile erau în parte teoriile leniniste; şi mai mult, interpretarea dată leninismului de generaţia Bandung, exaltând omnicompetenţa procesului politic de a produce rezultate benefice, predicată de acoliţii zeloşi ai acestuia precum Nkrumah.

Dar nu numai filosofiile colectiviste au încurajat fragilul stat african să se extindă şi astfel să devină corupt. Vinovate erau de asemenea şi unele aspecte ale colonialismului. Este adevărat că majoritatea coloniilor erau conduse, în cele mai multe privinţe, pe inofensive principii de *laissez-faire.*

Aceasta era cu siguranţă teoria întregului Imperiu Britanic, de exemplu. Guvernul proteja colonia de agresiunea externă, îi asigura o poliţie şi îi stabilea moneda. Piaţa făcea restul. Din nefericire au fost nenumărate excepţii de la aceste principii, ceea ce în unele cazuri a dus la un sistem alternativ.

Marea tentaţie a colonialismului, viermele din mărul pieţei libere, a fost pasiunea ingineriei sociale. Era fatal de uşor pentru administratorul colonist să se convingă că putea aduce îmbunătăţiri legilor cererii şi ofertei tratându-şi teritoriul ca pe un muşuroi de furnici harnice care ar beneficia de pe urma unei organizări binevoitoare. Congoul belgian, unde coloniştilor albi nu li s-au dat niciun fel de puteri politice de teamă că-i vor oprima pe băştinaşi, a fost un monument de tiranie bine intenţionată. Legea sfătuia firmele să se comporte ca „un bun cap de familie". Ca în Rusia sovietică, mişcările indigenilor erau supuse unor restricţii, mai ales în marile oraşe, iar în Elizabethville a fost decretată stare excepţională. Ideea era că africanul putea fi manipulat pentru binele lui. Practica era, bineînţeles, mult mai puţin binevoitoare decât teoria. Până în 1945, francezii foloseau ingineria socială pe scară largă sub forma muncii forţate şi a codurilor penale pentru băştinaşi. Era infinit mai puţin sălbatică şi extinsă decât Arhipelagul Gulag, dar se baza pe unele premise comune.

Cei mai harnici dintre inginerii sociali au fost portughezii, care au condus primul şi ultimul dintre imperii. În Angola şi Mozambic ei au adoptat sclavia de la africani, au instituţionalizat-o şi au integrat-o în sistemul lor administrativ. Comerţul cu sclavi, în special către Brazilia, a fost constanta economică a acestor două teritorii vreme de trei sute de ani. Tratatele pe care portughezii le-au semnat cu şefii de trib africani erau pentru forţa de muncă, nu pentru produse (deşi în Mozambic arabii acţionau ca intermediari). Portughezii au fost singurii producători direcţi de sclavi dintre puterile europene. Ei au apărat cu disperare acest comerţ şi s-au opus desfiinţării lui, abolindu-l doar constrânşi de britanici şi înlocuindu-l cu un sistem comercializat de muncă forţată. Pe acesta l-au menţinut până la capăt, în anii '70, tot cu cooperarea şefilor de trib africani, care în vremea sclavagismului conduceau grupurile de muncă sau *shabalos.*

Cecil Rhodes a vrut să includă Angola şi Mozambicul în sistemul britanic liber, considerând colonialismul portughez un anacronism: el nu realiza, în inocenţa sa, că acesta era un prevestitor al totalitarismului secolului XX. În perioada de după 1945 portughezii au furnizat anual 300 000 de muncitori din Mozambic şi 100 000 din Angola, în special pentru Africa de Sud. Orice african care nu fusese asimilat şi nu primise cetăţenie (portughezii nu aveau barieră de culoare ca atare) trebuia să aibă o *caderneta* sau permis de trecere care să arate unde lucra. Muncitorii proşti erau trimişi la *jefe de posto* local pentru pedeapsă cu bătaia la palmă cu o *palmatoria* sau cu o rachetă de ping-pong perforată. Ultimul factor de intimidare era munca grea pe „insule" (Sao Tome sau Principe). Ca şi belgienii, portughezii declaraseră stare excepţională şi în mod normal africanii nu aveau voie să iasă din casă după ora nouă.[1697]

Autorităţile portugheze îşi apărau cu înflăcărare metodele apelând la principii morale. Ele susţineau că, în schimbul exportului de forţă de muncă, cele două colonii obţineau porturi şi căi ferate şi alte investiţii care nu puteau fi obţinute prin alte mijloace. Pretindeau că-şi luau în serios misiunea civilizatoare: africanii nu erau nişte copii, ci adulţi care trebuiau tăcuţi să accepte responsabilităţi sociale. Acest lucru însemna să-i scoţi pe bărbaţi din lene şi să-i faci să muncească, iar pe femei să le eliberezi din sclavie şi să le redai rolul pe care trebuiau să-l aibă în casă.[1698] Dar, ca majoritatea formelor de intervenţie moralizatoare, nici aceasta nu prevăzuse efectele secundare. În 1954 episcopul de Beira se plângea că exportarea forţei de muncă era total distructivă pentru viaţa de familie, căci 80% din bărbaţii din dioceza lui erau în general departe de casă, fie în Rhodesia şi Africa de Sud, fie implicaţi în proiecte de muncă în interiorul teritoriului.[1699]

Chiar şi teritoriile influenţate de britanici foloseau ingineria socială pe scară largă în forma împărţirii pământului pentru a sprijini divizările rasiale, în Kenya expulzarea lui Kikuyu din „White Highlands" între cele două războaie mondiale (despre care am vorbit în Capitolul 4) a ridicat unele dintre aceleaşi obiecţii morale ca şi colectivizarea fermelor de către Stalin. A fost cauza directă a sălbaticei mişcări Mau Mau din anii '50. Legislaţia referitoare la împărţirea pământului în sudul Rhodesiei, o politică similară, a fost una dintre cauzele care au stat la baza războiului

de gherilă de acolo, care a dominat istoria rhodesiană în anii ’70 şi căruia i-a pus capăt doar trecerea puterii în mâinile negrilor în 1979. Dar exemplul cel mai marcant a fost Africa de Sud, unde ingineria socială a fost transformată în principiu central de guvernare în forma apartheidului.

În Africa de Sud legile apartheidului (şi cărţile) ca forme de control social îşi aveau rădăcinile în secolul al XVIII-lea, fiind teoretic abolite în 1828 dar revenind pe nesimţite, până când în anii ’70 arestările pe baza legilor de restricţionare a deplasării ajunseseră la peste 600 000 pe an.[1700] Originile lor se aflau în regulamentele elizabetane pentru controlul „cerşetorilor neobrăzaţi”, ele însele provocate de o creştere rapidă a populaţiei. Este ironic însă că primele măsuri pozitive de inginerie socială din Africa de Sud erau opera lui Jan Christian Smuts, care a fost unul dintre arhitecţii principali atât ai Ligii Naţiunilor cât şi ai ONU şi care schiţase personal, la San Francisco, în 1945, Declaraţia ONU privind Drepturile Omului.[1701]

Smuts era unul dintre moderaţii buri care, în pacea liberală care a urmat Războiului Bur, s-au asociat cu britanicii în recrearea ţării. Aceşti oameni au pus bazele legislative ale unui stat semitotalitar întemeiat pe principiul ordonării rasiale. În 1911 grevele muncitorilor care lucrau cu contract (adică negri) au fost declarate ilegale, iar Legea Minelor şi a Lucrărilor rezerva anumite categorii de slujbe în exclusivitate albilor. În 1913 Legea Pământurilor pentru Indigeni introducea principiul segregaţiei teritoriale după culoarea pielii. Această lege a fost esenţială pentru toate cele care au urmat, nu în ultimul rând întrucât determina natura reacţiei africane care avea să creeze varietăţi proliferante proprii ale sectelor religioase sioniste.[1702] În 1920 Legea pentru Problemele Indigenilor a introdus instituţii politice segregate pentru africani, creând Conferinţa liderilor africani indigeni, numiţi de guvern şi îndrumaţi de Comisia pentru Problemele Indigenilor formată din „experţi”. În 1922 o lege restrângea dreptul de ucenicie în diferite meserii la aceia cu un minim de studii (adică la neafricani). În 1923 Legea Indigenilor (din Zonele Urbane) a creat zone rezidenţiale separate în oraşe şi în jurul lor. În 1925 Legea Activităţilor Industriale Sezoniene refuza africanilor dreptul la comerţ colectiv. Legea Salariilor din 1925 şi Legea Segregaţiei

Rasiale din 1926 au fost gândite în mod special pentru a crea o prăpastie între albii săraci şi masele africane.[1703]

Tot Smuts a fost acela care a împins Africa de Sud exact în direcţia opusă celei urmate de guvernul Indiei după Amritsar. În 1921 el a masacrat o sectă africană „israelită" care făcea rugăciuni în colectiv pe un teren interzis de la Bulhoek, iar în anul următor a înăbuşit o rebeliune a unor muncitori negri în *Rand*,* omorând 700 de oameni. Această politică nemiloasă a fost sprijinită cu noi legi. Legea Administraţiei Indigene îl făcea pe guvernatorul general (adică guvernul) Comandant Suprem al tuturor africanilor, cu autoritatea de a numi şefi, a defini graniţe tribale, de a muta triburi şi indivizi şi a controla tribunalele africane şi proprietatea asupra pământului. Articolul 29 din această lege pedepsea „orice persoană care rosteşte vreun cuvânt sau întreprinde vreo acţiune de orice fel cu intenţia de a promova vreun sentiment de ostilitate între indigeni şi europeni." Autoritatea poliţiei guvernamentale a fost sporită de legea Minelor şi Lucrărilor şi de Legea Adunărilor de Protest din 1930.[1704] Această comasare monolitică de putere totalitară a avut loc exact în acelaşi timp în care Stalin îşi construia tirania pe plinta leninistă, dădea guvernului puteri asemănătoare şi avea să ducă la aceleaşi rezultate.

În al doilea război mondial, Smuts, care mai devreme distrusese speranţele raselor de culoare şi mixte de a obţine egalitatea politică cu alegătorii albi, a extins ingineria socială la aceştia. În 1943 a înfiinţat un Departament pentru Problemele Oamenilor de Culoare care să „administreze" populaţia de culoare din Cape şi în acelaşi an a introdus Legea Fixării pentru a-i împiedica pe indieni să se mute în zonele albilor. Departe de a crea o cauză comună a albilor, africanilor şi metişilor împotriva majorităţii covârşitoare a negrilor, Partidul Unit al lui Smuts i-a aruncat pe toţi în mâinile naţionaliştilor negri (care îi urau mai mult decât albii), şi elementul indian a fost vital în întoarcerea opiniei asiatice şi a ONU împotriva Africii de Sud.[1705] Prin urmare, toate elementele structurale esenţiale ale supremaţiei albilor şi ale segregării fizice existau

---

* Este vorba despre Witwatersrand, regiune din sudul Transvaalului, aflată pe o creastă stâncoasă lîngă Johannesburg. Este zona cu cele mai bogate terenuri aurifere din lume (*n.t.*).

înainte ca Partidul Unit să piardă puterea în favoarea naţionaliştilor buri în mai 1948.

Ceea ce au făcut naţionaliştii a fost să transforme segregarea într-o doctrină filosofică cvasireligioasă, apartheidul. Primul lor slogan, *Afrika voor de Afrikaaners,* era identic cu „Africa pentru africani" al negrilor din anii '60 şi '70. Sectarismul lor religios a înflorit în acelaşi timp cu sionismul african şi în acelaşi scop: să-i adune la un loc pentru a se apăra colectiv pe cei oprimaţi, nedoriţi şi victime ale discriminării. Semăna remarcabil de bine cu sionismul în origini şi consecinţe. Burii şi-au creat propriul lor Sion, care a concentrat apoi ura şi forţa unificatoare a africanilor, aşa cum a făcut-o Israelul în cazul arabilor. Primele instituţii naţionaliste bure, în 1915–1918, au fost create ca să acorde ajutor albilor săraci prin agenţii de plasare, bănci de credit şi sindicate. Ele erau vehement antisemite, precum şi antinegri şi antibritanice. Mişcarea a început cu apărarea celor asupriţi, apoi s-a extins la promovarea intereselor politice, economice şi culturale ale tuturor burilor apoi, în 1948, s-a transformat brusc într-o asuprire răzbunătoare.[1706]

Apartheidul a apărut pentru prima dată ca un program politic în 1948, tratând rezervaţiile ca pe o patrie potrivită pentru africani, în care îşi aveau rădăcinile drepturile şi cetăţenia lor, dar la originea lui se afla întemeierea, în 1935, a *Suid-Afrikaanse Bond vir Rassestudie.* A fost, aşadar, influenţat direct de ideile rasiale ale lui Hitler şi de planurile de aşezare a populaţiei segregate în Europa de Est, deşi adăuga un substrat biblic ce lipsea în panorama ateistă a lui Hitler. Dincolo de aparenţe, apartheidul era un talmeş-balmeş, căci combina elemente incompatibile. Ca rasism pseudoştiinţific, era derivat, ca şi hitlerismul, din darwinismul social; ca rasism religios, era derivat din credinţele fundamentaliste care negau darwinismul în orice formă a sa. La suprafaţă însă, avea o anume claritate şi simplitate; iar sistemul politic pe care îl crease Smuts, consolidat de Legea Reprezentării Separate a Alegătorilor (1951), care îi scotea pe reprezentanţii de culoare de pe listele pentru Camera Comunelor, a oferit naţionaliştilor o putere sigură, trecută acum de cel de-al patrulea deceniu al său. Ei au avut astfel mijloacele pentru a începe un proces de inginerie socială care este rivalizat, în consistenţă şi durată, doar de cel al Rusiei sovietice.

Obiectivul apartheidului era să inverseze cursul integrării şi să creeze comunităţi complet separate. Legea Interzicerii Căsătoriilor Mixte (1949) extindea interdicţia de la africanii albi la orice uniuni între persoane de rase diferite. Legea Imoralităţii decreta sexul extraconjugal ilegal în orice fel de împrejurări, dar cu atât mai sever pedepsit dacă avea loc între persoane de rase diferite. Legea înregistrării Populaţiei (1950) repartiza fiecare om unui grup rasial, ca Legile de la Nürnberg. Legea Zonelor de Grup, în acelaşi an, conferea guvernului autoritatea de a desemna zone de locuit şi de muncă pentru anumite grupuri rasiale. A început un proces de împingere a fiinţelor omeneşti încoace şi-ncolo de parcă ar fi fost încărcături de pământ şi beton, şi de dărâmare cu buldozerele a caselor şi magazinelor lor. Prima etapă a apartheidului a fost consolidată de prevederile de securitate ale Legii Suprimării Comunismului (1950), care definea comunismul nu numai ca marxism-leninism, ci şi „orice formă înrudită a acelei doctrine" şi orice activitate care căuta să aducă „vreo schimbare politică, industrială, socială ori economică în cadrul Uniunii prin promovarea rebeliunilor sau a dezordinii". Aceasta a întors pentru prima dată elementele autoritare ale statului împotriva unei proporţii importante din populaţia albă.

A doua etapă a urmat după numirea ideologului H.F. Verwoerd în funcţia de ministru al Problemelor Indigene, în 1950. Era un intelectual, profesor de psihologie socială la Stellenbosch, care, în mod semnificativ, nu era un bur introvertit de modă veche, ci se născuse în Olanda şi fusese educat în Germania. A conferit sistemului o nouă unitate, mai ales după ce a devenit premier, în 1958.[1707] Legea Învăţământului Bantu din 1954, dată de el, impunea controlul guvernamental asupra tuturor şcolilor africane, îngenunchea misiunile, introducea planuri de învăţământ diferenţiate şi un sistem de învăţământ creat special în vederea pregătirii vorbitorilor de bantu pentru locul lor în societate. În acelaşi timp, a început crearea sistematică de zone de locuit separate, „bantustane". Segregarea a început să pătrundă în toate aspectele vieţii, inclusiv sport, cultură şi, nu în ultimul rând, servicii religioase; iar până în 1959 guvernul segregase practic şi învăţământul superior.

În anii 1959–1960, care au creat de fapt continentul african negru, mulţi observatori credeau că apartheidul era sortit dispariţiei în viitorul

apropiat. Aceasta era părerea lui Harold Macmillan când a ţinut discursul despre „Vântul schimbării" la Pretoria, pe 3 februarie 1960, căruia i-au urmat aproape imediat tulburările din Sharpeville, în care au fost omorâţi şaizeci şi nouă de africani.[1708] Se credea că avea să se instaleze acum în sfârşit un sindrom Amritsar, că înaintarea africanilor era de neoprit, că burii aveau să-şi piardă voinţa şi curajul. Au avut loc retrageri de capital. Africa de Sud s-a desprins din Commonwealth. Exista, de asemenea, credinţa că apartheidul, chiar şi în termenii săi proprii, era nefuncţional. Contravenea multora dintre cerinţele economice de piaţă, de care depindea supravieţuirea Africii de Sud. Contravenea, de asemenea, logicii ineluctabile a demografiei. Principalul proiect pentru apartheid progresiv era aşa-numitul Raport Tomlinson din 1956, probabil cea mai elaborată descriere şi justificare a ingineriei sociale concepute vreodată. El arăta că „realitatea dominantă a situaţiei sud-africane" era că nu exista „nici cel mai mic temei pentru a crede că populaţia europeană ar fi dispusă, acum sau în viitor, să-şi sacrifice caracterul de entitate naţională şi grup rasial european". Şi, pornind de aici, se apuca să dea ţării forma potrivită.[1709] Raportul a fost criticat la vremea aceea pentru optimismul său absurd, atât în ce privea uşurinţa cu care industria putea fi amplasată lângă zonele bantustane, cât şi în ce privea creşterea populaţiei negre. Dovezile care s-au adunat în anii '60 păreau să confirme aceste *caveats.* În 1911, când a început politica rasială, europenii erau aproape o treime din populaţia neagră (1 276 242 de albi faţă de 4 milioane de negri, 500 000 de metişi şi 150 000 de asiatici). În 1951, când începuse apartheidul, erau 2 641 689 de albi, 8 560 083 de negri, 1 103 016 metişi şi 366 664 de asiatici. Până în 1970 albii crescuseră la numai 3 752 528, negrii săriseră ia 15 057 952, metişii la 2 018 453 şi asiaticii la 620 436. S-a calculat că, până în anul 2000, africanii şi metişii aveau să fie de zece ori mai mulţi decât albii.[1710] Acest lucru tacea ca zonele alocate albilor şi respectiv negrilor să pară nerealiste, mai ales că crearea de slujbe în industrie în apropierea zonelor bantustane avea un ritm de numai 8 000 pe an faţă de cele 50 000 proiectate de Tomlinson. Inechităţile morale ale sistemului erau nemilos de evidente. Până în 1973 numai 1513 familii de albi fuseseră silite să se mute din zonele rasiale „nepotrivite", în timp ce 44 885 de familii metise şi 27 694 indiene au fost

scoase cu forţa din casele lor, unele ocupate încă din vremea Companiei Indiilor de Est Olandeze.[1711] A avut loc un proces constant de nimicire a africanilor din zonele interzise, însoţit de unul la fel de constant de intimidare cu ajutorul poliţiştilor înarmaţi şi al gărzilor militare, oribile reminiscenţe ale Rusiei din 1929–1932. Cei care prezidau acest exerciţiu de utopism pervertit erau intelectualii buri, care studiaseră ştiinţele sociale. Datorită contradicţiilor şi elementelor sale neplauzibile, precum şi faptului că africanii, şi din ce în ce mai mult şi opinia publică mondială erau mobilizaţi împotriva lui, experimentul părea menit să eşueze.

Lecţia colectivizării sovietice fusese însă că astfel de scheme, oricât de indefensibile moral şi economic, pot dura, dacă sunt urmate cu suficientă cruzime şi forţa fizică brută. Mai mult, au existat anumiţi factori care au acţionat în favoarea regimului. Ca şi Rusia, Africa de Sud este extraordinar de bogată în minerale: aur, cărbune, diamante, mangan şi cupru (în ordinea importanţei), plus antimoniu, azbest, crom, fluorit, minereu de fier, mică, platină, fosfaţi, cositor, titaniu, uraniu, vanadiu, zinc şi multe altele.[1712] Departe de a intra în declin, cum se prezisese în 1960, economia sud-africană a înflorit începând din 1962, pe tot parcursul boom-ului din anii ’60 şi la începutul anilor ’70. Când boom-ul a luat sfârşit, în 1973–1974, inflaţia mondială a produs o revoluţie a preţurilor în aur la care Africa de Sud, cel mai mare producător al lumii (aurul constituie jumătate din totalul bogăţiilor minerale), a fost principalul beneficiar. În timp ce veniturile au scăzut practic în tot restul Africii, inclusiv ale celor mai înverşunaţi şi activi duşmani ai ei, în Africa de Sud ele au crescut. Între 1972 şi 1980, de exemplu, valoarea en detail a unui lingou de aur de şaizeci de livre a crescut de la 250 000 de dolari la 2,5 milioane de dolari, respectiv de zece ori.[1713] Revoluţia preţurilor a adus guvernului beneficii de peste 1 miliard de dolari pe an şi de asemenea a furnizat fonduri pentru o uriaşă creştere a investiţiilor de capital.

Această creştere constantă a venitului Africii de Sud în cele două decenii după ce „Vântul schimbării” a lovit continentul a permis regimului să construiască adăposturi împotriva lui în forma unei industrii de armament autonome, care făcea Africa de Sud practic independentă de furnizorii externi reticenţi, precum şi a unui program militar de arme nucleare. La începutul anilor ’80 Africa de Sud cheltuia

2,5 miliarde de dolari pe an pentru apărare, dar asta nu reprezenta mai mult de 6% din PNB, o povară suportabilă (la vremea aceea multe ţări africane negre şi arabe cheltuiau 25–50% din PNB pentru forţele armate).[1714] Armata sud-africană a fost periodic implicată în menţinerea securităţii în Africa de Sud-Vest, o fostă colonie germană pe care Smuts nu reuşise s-o alipească complet la Versailles în 1919, fiindu-i dată Africii de Sud doar spre administrare, o formulă pe care (printr-o altă ironie) o inventase el însuşi. Dar în general Africa de Sud a supravieţuit cu remarcabil de puţine prejudicii, atât pentru forţa ei militară cât şi pentru moralul clasei conducătoare albe, la decolonizarea forţată a Angolei, a Mozambicului şi a Rhodesiei de Sud (Zimbabwe) din anii '70.

Naţionaliştii buri, spre deosebire de Smuts, criticaseră întotdeauna acest plan nerealizat de a crea un „mare dominion alb" care să includă Rhodesia şi Mozambicul şi care să se întindă de la Cape până în Kenya. Ei susţineau în anii '20 că acest lucru nu va face decât să-i „încercuiască" pe albi într-o viitoare Africă neagră. În anii '70 teama lor s-a dovedit a fi fost justificată, când raportul dintre albi şi negri a scăzut, chiar şi în cadrul Africii de Sud, la 1:5. Regimul sud-african a refuzat să-şi angajeze resursele proprii în prezervarea acestor bastioane ale colonialismului dinspre nord care se prăbuşeau. Când, până la urmă, acestea au căzut, *laager*-ul alb s-a contractat. Acest lucru a adus naţionalismul negru înarmat, militant şi triumfător până la frontierele Africii de Sud, sprijinit de o majoritate covârşitoare în ONU şi în Organizaţia Unităţii Africane şi beneficiind de un ajutor fizic din ce în ce mai mare din partea blocului sovietic, mai ales în forma trupelor şi consilierilor din Cuba.

Totuşi confruntarea dintre apartheidul sud-african şi naţionalismul negru a fost mai degrabă verbală şi politică decât militară, şi cu atât mai puţin economică. Cu cât statele africane erau mai apropiate de Africa de Sud, cu atât simţeau mai mult atracţia economiei ei uriaşe şi prospere şi cu atât se arătau mai puţin înclinate să-şi ducă hotărârea de a distruge apartheidul dincolo de cuvinte. Africanii de rând au votat cu picioarele, de fapt nu în favoarea apartheidului ci pentru slujbele pe care le furniza economia sud-africană. La vremea boicotului organizat de OUA în 1972, în Camera de Minerit sud-africană lucrau 381 000 de negri, din care o treime veneau de la nord de 22 de grade latitudine sudică şi o treime din

Mozambic. Numărul negrilor care veneau în Africa de Sud a crescut constant în anii '70, nu în ultimul rând întrucât salariile nete pentru negrii care lucrau în Rand creşteau rapid într-o vreme când în cea mai mare parte a Africii negre ele scădeau. Regimurile ţărilor vecine se autointitulau „statele din linia întâi" şi menţineau retorica antiapartheid, dar în practică guvernele din Zambia, Malawi, Zimbabwe şi mai ales din Mozambic au colaborat sistematic cu sistemul de apartheid crescându-şi în mod deliberat exporturile de forţă de muncă înspre Rand. Malawi, Botswana şi Zambia s-au retras din boicotul OUA; alte state l-au nesocotit pur şi simplu, aşa cum făcuseră şi în cazul boicotului Rhodesiei de Sud. Africa de Sud a construit noua capitală a statului Malawi de la Lilongwe şi barajul Cabora Bassa din Mozambic; iar când unul dintre preşedinţii statelor din linia întâi, Seretse Khama al Botswanei, s-a îmbolnăvit, a fost transportat imediat cu avionul la un spital „rezervat albilor" din Johannesburg.[1715]

Este semnificativ faptul că până la începutul anilor '80 cel mai activ dintre inamicii Africii de Sud a fost îndepărtata Nigerie, singurul producător important de petrol cu populaţie de culoare. Redevenţele ei, care în 1980 au depăşit 23 de miliarde de dolari, au salvat-o (aşa cum aurul a salvat Africa de Sud) de recesiunea din anii '70 şi i-au permis luxul de a menţine o politică externă şi economică independentă. Dar statele de la sud de Congo şi Marile Lacuri nu au putut rezista atracţiei exercitate de Rand şi, de fapt, şi-au ajustat politicile ideologice în consecinţă.

În orice caz, diferenţele dintre politica Pretoriei şi cele ale majorităţii statelor africane negre erau mai mult teoretice decât reale. Toate statele africane practicau politici rasiste. În anii '50 şi '60, Egiptul, Libia, Marocul şi Tunisia au expulzat peste un sfert de milion de evrei şi au băgat în ghetouri cele câteva mii rămase. În anii '60 Republica Unită a Tanzaniei şi-a expulzat arabii sau i-a deposedat de drepturile egale. În anii '70 asiaticii au fost expulzaţi din majoritatea statelor din Horn şi Africa Central-Răsăriteană şi au fost supuşi discriminării peste tot; până şi în Kenya au fost ameninţaţi cu expulzarea în 1982. În majoritatea cazurilor discriminarea rasiala era mai degrabă un act deliberat al politicii guvernului decât un răspuns la cerinţele poporului. Când guvernul din

Uganda i-a expulzat pe asiatici în 1972 motivul era să facă rost de case şi magazine libere pentru membrii şi suporterii săi şi nu să-i mulţumească pe ugandezii negri, ale căror relaţii cu asiaticii erau prieteneşti.[1716] Rasismul antiasiatic era propagat de obicei de ziare oficiale sau semioficiale controlate de guverne. În anii '70 ele publicau în mod regulat materiale rasiste: că femeile asiatice aveau sentimente de superioritate, de aici refuzul lor de a se culca cu bărbaţi negri; că asiaticii scoteau ilegal valuta din ţară în valize; că oamenii de afaceri asiatici erau monopolişti şi exploatatori; un titlu tipic suna astfel: „Medicii asiatici îşi ucid pacienţii"[1717].

După câştigarea independenţei, majoritatea statelor africane negre au practicat discriminarea împotriva albilor ca o chestiune de politică guvernamentală. În a doua jumătate a anilor '70 Kenya şi Coasta de Fildeş au fost practic singurele excepţii. Houphouet-Boigny, preşedintele celei din urmă, a atras atenţia asupra rasismului împotriva albilor la OUA, spunând celorlalţi şefi de stat:

> Este adevărat, dragi colegi, că în ţara mea sunt 40 000 de francezi şi că asta înseamnă mai mulţi decât erau înainte de Independenţă. Dar eu sper ca peste zece ani lucrurile să stea altfel. Sper că vor fi 100 000 de francezi aici. Şi mi-ar plăcea să ne întâlnim din nou atunci şi să comparăm forţa economică a ţărilor voastre cu a mea. Dar mă tem, dragi colegi, că puţini dintre voi vor putea participa.[1718]

Dar forma de rasism cea mai comună, de fapt universală, din Africa neagră era cea intertribală, şi această formă de rasism, pentru care unul din eufemisme este controlul social, a fost cea care a determinat un număr crescând de state africane, în anii '60 şi încă şi mai mult în anii '70, să exercite forme de inginerie socială deloc diferite de apartheid. Unul dintre meritele guvernării coloniale din Africa (cu excepţia locurilor în care politicile de supremaţie a albilor dictau altceva) a fost că s-a pliat la mişcările nomade ale triburilor, atât ciclice cât şi permanente. Pe măsură ce populaţiile creşteau şi sporeau şi presiunile asupra resurselor alimentare, această politică de *laissez-faire* devenea tot mai greu de menţinut. A fost însă o tragedie că, atunci când a venit Independenţa, la

începutul anilor ’60, statele succesoare au ales să imite nu liberalismul în stil colonial, ci controlul supremaţiei albilor. Doctrina Bandung-leninistă a statului mare, omnicompetent a încheiat o uniune nefastă cu segregaţionismul. Dar, bineînţeles, statul sovietic controlase întotdeauna toate mişcările şi aşezările interne, şi nu în ultimul rând propriile-i triburi asiatice. Practica leninistă şi cea sud-africană s-au potrivit foarte bine. În toată Africa neagră, documentaţia controlului social – permise de muncă, paşapoarte interne şi externe, cerinţe de vize, permise de rezidenţă, ordine de expulzare – a proliferat rapid după câştigarea independenţei. Şi, după cum a arătat experienţa sud-africană, îndată ce apar documentele buldozerul nu se află niciodată prea departe. La începutul anilor ’70 acesta a apărut în multe locuri din Africa de Vest, pentru a-i goni pe cei fără permise din oraşele de coastă înapoi spre interior.[1719]

Marea secetă care a lovit douăsprezece ţări central-africane aflate la marginea deşertului în anii ’70 a sporit mişcarea nomadă şi astfel practicarea controlului social violent. Exista o veche duşmănie de rase de-a lungul liniei deşertului, căci triburile nomade (în special tuaregii) luaseră sclavi dintre sudici. Una dintre primele acţiuni ale Maliului independent, care se întindea şi de o parte şi de alta a liniei, a fost să-i masacreze pe tuaregii din nordul ţării. Când au devenit disponibile fondurile pentru ajutoare de secetă, Mali ca şi alte state le-au folosit pentru a finanţa sisteme de control. După cum spunea secretarul Comitetului Internaţional de Ajutoare pentru Victimele Secetei din Mali: „Trebuie să-i disciplinăm pe oamenii ăştia şi să le controlăm terenul şi mişcările. Libertatea lor ne costă prea mult. Această calamitate este şansa noastră.”[1720] Controlul mişcărilor, în Mali şi în alte părţi, era însoţit de alte forme de inginerie socială. În astfel de state, la sfârşitul anilor ’60 şi în anii ’70 au fost făcute în mod deliberat planuri de dezvoltare pentru a forţa pe toată lumea, inclusiv pe nomazi, să se integreze în economia monetară prin taxe. În esenţă, aceste planuri nu erau diferite de vechiul sistem de muncă forţată produs de colonişti francezi, spanioli, portughezi şi belgieni.[1721]

Cazul cel mai sugestiv al unui nou stat african care a alunecat spre totalitarism este cel al Tanzaniei. Conducătorul ei, Julius Nyerere, era un politician de profesie din generaţia Nkrumah. În anii ’60, când politicienii

au fost scoşi din luptă de către soldaţi, el a reuşit să supravieţuiască militarizându-şi discursul şi regimul. În 1960, ca reacţie la criza din Congo, a spus: „Nu există nici cea mai mică şansă ca forţele de lege şi ordine din Tanganica să se răscoale."[1722] În ianuarie 1964 ele au făcut-o, iar Nyerere a supravieţuit ca prin minune, cu ajutorul soldaţilor britanici albi care i-au dezarmat armata neagră. După aceea el a dizolvat-o şi a recreat-o de la zero, ca pe o armată de partid: „Le cer tuturor membrilor Ligii de Tineret Tanu, oriunde s-ar afla, să se ducă la sediul local al Tanu şi să se înroleze: din acest grup vom încerca să construim nucleul unei noi armate."[1723] Patru zile mai târziu el anunţa numirea unui comisar politic pentru Forţele Populare de Apărare ale Tanzaniei.

Această imitaţie conştientă a leninismului a fost însoţită de crearea unui stat monopartid. În 1961 Nyerere spusese că ar fi bucuros să existe un partid de opoziţie faţă de Tanu: „Aş fi primul care i-ar apăra drepturile."[1724] Dar în ianuarie 1964, după ce tineretul din partid fusese organizat într-o armată, a numit o comisie care să creeze ceea ce el numea „un stat democratic monopartid", remarcând că treaba acesteia nu era „să stabilească dacă Tanzania trebuie să fie un stat monopartid. Această decizie a fost luată deja. Sarcina ei este să spună ce fel de stat monopartid trebuie să avem"[1725]. La următoarele alegeri, au fost mai mulţi candidaţi dar sub aceeaşi sigla de partid (însemnând că aveau nevoie de aprobarea lui Nyerere ca să candideze) şi nu erau liberi să ridice ei înşişi anumite probleme.[1726]

Felul în care Nyerere, fostul pacifist, a folosit terminologia militaristă pentru a-şi promova statul autoritar a fost ingenios şi a ajutat la explicarea remarcabilului său impact asupra inteligheţiei occidentale, care l-a făcut pe un sociolog negru să creeze termenul de „tanzafilie".[1727] În apărarea faptului că suprimase drepturile omului, precum şi libertatea de exprimare, de adunare şi a presei, Nyerere spunea: „Până când nu vom câştiga războiul împotriva sărăciei, ignoranţei şi bolii, nu vom lăsa ca unitatea noastră să fie distrusă de regulamentele altora." Dar, evident, un astfel de „război" prin definiţie nu putea fi „câştigat" niciodată. Mai mult, un astfel de „război" a fost extins cu uşurinţă de la opozanţii interni la cei externi: Nyerere a urmat sfatul lui Sukarno să găsească un inamic. Începând din perioada de după revoltă, el s-a aflat în primele rânduri ale

liderilor africani care cereau campanie politico-militară concertată împotriva Rhodesiei, a teritoriilor portugheze şi a Africii de Sud. Filosofia acestui nou stat autoritar a fost rezumată în „Declaraţia Arusha" din februarie 1967, care afirma brutal: „Suntem în război" şi era plină de imagistică şi lozinci militariste.[1728]

Bineînţeles că Tanzania nu era în război cu nimeni. Dar ficţiunea a fost folosită pentru a justifica restricţiile şi suspendarea de drepturi specifice perioadelor de război. Declaraţia Arusha era o versiune adusă la zi şi africanizată a Bandungului, mustind tot atât de mult de cele mai mari nonsensuri. Orice „nu era coerent cu existenţa unei societăţi fără clase" era interzis. „Nimănui nu trebuie să-i fie permis să trăiască de pe urma muncii altora": aceasta permitea arestările masive de „capitalişti", în special asiatici. Guvernul „trebuie să fie ales şi condus de muncitori şi ţărani": aceasta îi permitea lui Nyerere să excludă pe oricine dorea din activitatea politică. „Lenea, beţia şi inactivitatea" erau condamnate: un pretext pentru munca forţată. „Este necesar să fim în gardă împotriva agenţilor din interior care ar putea fi folosiţi de duşmanii externi care vor să ne distrugă": un pretext pentru o permanentă vânătoare de vrăjitoare politică. „Vagabondajul" era condamnat în mod special: un pretext pentru raziile atât de îndrăgite de toate guvernele africane, servil copiate din manualele poliţiei sud-africane. Mecanismul de control era conţinut în structura partidului: „celula celor zece case" fiind unitatea de bază, mergând apoi în sus la cartier, district, regiune, până la ţară. Filosofia pe care se întemeia Arusha era numită de Nyerere *ujamaa,* „familism", bazată pe un trecut mitic: „În societatea noastră africană tradiţională, noi eram indivizi într-o comunitate. Aveam grijă de comunitate şi comunitatea avea grijă de noi. Nici nu aveam nevoie şi nici nu voiam să ne exploatăm conaţionalii."[1729] *Ujamaa* era menită să readucă acest spirit. În practică însă era tot atât de antifamilie ca orice altă doctrină totalitaristă. Delincvenţii erau aduşi în faţa tribunalelor „celulei de zece case". „Ofiţerii responsabili cu educaţia politică" împărţeau broşuri în care se afirma, de exemplu:

> Conducătorul celulei trebuie să întreprindă o supraveghere atentă, pentru a detecta orice chip nou în cele zece case ale sale. Când vede un

străin, trebuie să facă cercetări şi să afle cine este, de unde a venit, unde se duce, cât va rămâne în zonă şi aşa mai departe. De obicei gazda îi raportează conducătorului celulei despre oaspeţii săi şi dă toate informaţiile necesare. Dacă cel din urmă are îndoieli asupra poveştii acestor străini, trebuie să raporteze acest lucru superiorilor săi sau poliţiei.[1730]

Conducătorii de celulă au primit dreptul de a reţine orice persoană etichetată drept „fugar" (de obicei din sistemul de muncă forţată) şi de a ordona „strângerea lichelelor". Una din expresiile favorite era *e serikali yeze kuyesula,* „guvernul ştie să dezgroape". Într-adevăr, după revoltele din 1964 se pare că Nyerere nu numai că s-a descotorosit de zorzoanele sale britanice democratice, ci a coborât în trecutul prusac al coloniei. Miliţia lui de partid a învăţat pasul de gâscă. A introdus legislaţia somptuoasă şi uniformitatea vestimentaţiei. În 1968 a hotărât că masailor nu li se putea permite să intre în Arusha purtând „veşminte sumare din piele ori doar o pătură" sau orice fel de veşmânt catalogat drept jenant" sau „părul murdar, prins în coadă".[1731] Dar după ce a interzis portul tradiţional african, opt luni mai târziu şi-a îndreptat atacurile asupra „reminiscenţelor culturii străine", autorizând Liga de Tineret a Tanu să le brutalizeze şi să le dezbrace pe tinerele africane care purtau fuste scurte, peruci sau pantaloni strâmţi.[1732] Astfel, fetelor li s-a interzis să poarte pantaloni în timp ce bărbaţii au fost obligaţi să şi-i pună: mai mult sau mai puţin vechiul standard misionar. Când masaii s-au plâns, li s-a spus că Dumnezeu i-a obligat pe Adam şi Eva să se îmbrace înainte de a-i alunga din Paradis.[1733] Dar misionarii nu puseseră spioni politici în toate casele.

Ujamaa lui Nyerere n-a fost decât cea mai elaborată şi mai ipocrită dintre noile filosofii autoritariste dezvoltate de carismaticii tirani mărunţi ai Africii negre. La nivel de stat, era doar un eufemism pentru colectivizarea forţată. În Zambia, acelaşi proces a fost denumit „regrupare a satelor". Dictatorul acesteia, Kenneth Kaunda, numea filosofia naţională „umanism". Acesta era derivat, spunea el, din adevărul că toţi oamenii sunt „umani sub pielea lor". Dar unii s-au dovedit a fi mai umani decât alţii. „Umanismul zambian", declara el, „are

ţelul de a eradica toate tendinţele rele ale Omului [...] obţinerea perfecţiunii umane", prin curăţarea societăţii de „înclinaţii umane negative precum egoismul, lăcomia, ipocrizia, individualismul, lenea, rasismul, tribalismul, provincialismul, naţionalismul, colonialismul, neo-colonialismul, fascismul, sărăcia, bolile, ignoranţa şi exploatarea omului de către om"[1734]. Această listă dădea statului o libertate nesfârşită de acţiune autoritaristă. În alte părţi au apărut alte „-isme". Ghana a creat „conştientismul", Senegalul „negritudinea". În Congo, preşedintele Mobutu rămăsese în urma, până când a descoperit ideologia ideală: „mobutismul".

După ce au început să apară, la începutul anilor '60, tiraniile au trecut rapid de la relativ sofisticatele (şi fără vărsare de sânge) despotisme precum al lui Nyerere în Tanzania la ororile readuse la viaţă din trecutul cel mai întunecat al Africii. Comedia macabră creată de Evelyn Waugh în *Black Mischief* a devenit realitate. De ziua Kenyei, în octombrie 1965, preşedintele acesteia, pe care guvernatorul britanic îl numise cândva „conducătorul întunericului şi al morţii" şi pe care acum coloniştii albi îl numeau uşuraţi „bătrânul", a ţinut o „Cină cea de Taină" pentru a comemora masa de dinaintea arestării sale ca terorist Mau Mau.[1735] În Malawi, dr Hastings Banda, cunoscut sub numele de „Cuceritorul" şi „Salvatorul", a folosit vrăjitoria ca să-şi sacralizeze domnia. În Zair, Joseph Mobutu a interzis numele creştine şi s-a rebotezat Mobutu Sese Seko Kuku Ngbendu Wa Za Banga, în traducere liberă „cocoşul care nu lasă în pace nicio găină"[1736]. Preşedintele Bongo al Gabonului a interzis cuvântul pigmeu (avea sub 1,50 m înălţime), dar şi-a păstrat un bodyguard dintre uriaşii germani care făcuseră parte din Legiunea Străină, a cărui pasiune era să cânte *Horst Wessel Lied* la hotelul principal.[1737] Pe măsură ce se înainta în anii '60, violenţa lovea noile elite africane cu o frecvenţă din ce în ce mai mare. Doi prim-miniştri din Burundi au fost asasinaţi unul după altul. Lovitura de stat nigeriană din 1966 a costat vieţile primului-ministru federal şi a doi dintre cei trei premieri regionali. Aşa-zişii *caudillos* au murit şi ei: în Republica Populară Congo un ofiţer superior executat a fost arătat mort la televizor, cu dolari îndesaţi în gură. Conducătorii vădeau o înclinaţie de a se răzbuna personal. Preşedintele Beninului (fostul Dahomey) şi-a asasinat ministrul

de Externe când l-a găsit în pat cu nevasta prezidenţială. Un alt ministru de Externe, de data asta din Guineea Ecuatorială, a fost omorât în bătaie de propriul şef de stat.

Acest ultim incident a fost una dintre nenumăratele crime comise de preşedintele Francisco Macias Nguema. În statele africane mai sărace, care sunt aproape treizeci, conducătorii au creat state monopartide şi au dispus teoretic de o autoritate absolută. În practică însă aveau în general prea puţină putere pentru a influenţa evenimentele complexe ori chiar pentru a arbitra certurile dintre triburi. Tot ce puteau face era să tiranizeze, de obicei prin violenţă personală. Macias era unul din aceste cazuri. Se născuse în colonia spaniolă în 1924, lucrase în administraţie, devenise preşedinte la declararea independenţei în 1968 şi se făcuse preşedinte pe viaţă în 1972. În următorii şapte ani a transformat ţara într-un adevărat lagăr de prizonieri; mulţi dintre locuitorii ei au fugit pur şi simplu ca să scape cu viaţă. O lovitură de stat montată de spanioli l-a înlăturat de la putere în 1979 şi a fost judecat pentru „genocid, trădare, deturnare de fonduri şi violare sistematică a drepturilor omului". A fost executat de un pluton de execuţie marocan adus pentru că soldaţii din ţară s-au plâns că spiritul său era prea puternic pentru nişte biete gloanţe şi că se va întoarce „ca tigru".[1738]

Cazul preşedintelui (mai târziu împăratului) Bokassa al Republicii Central-Africane a fost similar. Când francezii au dat coloniei independenţa, au pus ca preşedinte un politician de profesie ales cu grijă, David Dako. Acesta a încercat, în mod ineficient, să-l sprijine pe şeful poliţiei, Izamo, împotriva lui Bokassa, care conducea armata, şi Bokassa s-a dovedit a fi cel mai agil dintre cei trei.[1739] Din 1965 Bokassa a fost preşedinte pe viaţă, iar din 1977 împărat, ţinând în decembrie o elaborată ceremonie de încoronare, la care au participat 3 500 de oaspeţi străini şi unde s-au putut vedea un tron în formă de vultur, o coroană cu 2 000 de diamante şi însemne ale regalităţii copiate după încoronarea lui Napoleon. A costat 30 de milioane de dolari, o cincime din precarele venituri ale ţării. Prietenia sa cu expansivul preşedinte Giscard d'Estaing al Franţei, căruia îi dădea diamante, nu a fost cel mai puţin important dintre factorii care i-au susţinut regimul. A sărbătorit prima aniversare concediindu-şi şi exilându-şi fiul mai mare, prinţul Georges, pentru

remarci antipateme. Două luni mai târziu, în ianuarie 1979, a măcelărit patruzeci de şcolari care s-au răzvrătit când au fost obligaţi să-şi cumpere uniforme făcute în fabrica lui Bokassa. În aprilie, alţi treizeci-patruzeci de copii au fost ucişi în închisoarea Ngaragba, după câte se pare în prezenţa lui Bokassa şi o parte chiar de el, fapt stabilit de o comisie de avocaţi francofoni conduşi de Youssoupha Ndiaya din Senegal. Când Giscard, alarmat de publicitate, şi-a trimis consilierul pe probleme africane, René Joumiac, să-i ceară împăratului să abdice, acesta a fost lovit în cap cu sceptrul imperial. Ca represalii, la 21 septembrie 1979, Giscard a debarcat trupe la Bangui, care-l aduceau în bagaje pe Dako pentru a-l pune preşedinte în loc. Bokassa a primit azil în Coasta de Fildeş la cererea lui Giscard, iar mai târziu a fost condamnat la moarte *in absentia* pentru crimă, canibalism, „spionaj cu Libia" şi afaceri necurate cu aur şi diamante.

Regimul Sékou Touré din Republica Guineea n-a fost cu mult mai bun; cel al colonelului Gaddafi a fost considerabil mai rău; ambele săvârşind şi crima de a-şi exporta ororile în ţările învecinate. Cazul cel mai instructiv însă este cel al „generalului" Amin din Uganda, pentru că a ilustrat atât de multe dintre slăbiciunile sistemului mondial în anii '70. A fost şi cel mai tragic, pentru că a distrus practic Uganda, cândva cea mai încântătoare ţară din Africa. Churchill, care a vizitat-o în calitate de subsecretar colonial în 1908, o numea „acel rai pe pământ", „acea grădină tropicală". „Uganda e un basm", scria el. „Urci pe o cale ferată în loc de un vrej de fasole, iar în vârf este o minunată lume nouă."[1740] Independenţa Ugandei a fost acordată în grabă în octombrie 1963 conform politicii de „Vânt al schimbării" a lui Macmillan. Tribul conducător baganda era constituit din oameni educaţi care îi impresionau întotdeauna pe europeni cu farmecul lor. Dar ţara era în multe privinţe primitivă, sfâşiată de complexe rivalităţi tribale, de duşmănia de rasa între nordul musulman şi sudul creştin şi un vechi sectarism în cadrul comunităţilor creştine. Magia violentă era omniprezentă. Triburile kakwa şi nubi din nordul musulman beau sângele victimelor şi le mâncau ficatul şi credeau în „apa Yakan a lui Allah" mahdistă, care făcea soldaţii invulnerabili dacă o beau. Dar şi sofisticaţii regi baganda mutilau trupuri în scopuri de teroare politico-religioasă.[1741] Ca să înrăutăţească şi mai

mult lucrurile, Milton Obote, politicianul de profesie instalat ca prim-ministru la declararea independenţei, era un sectant antibaganda îngust la minte şi de o excepţională incompetenţă administrativă. În 1966 el a distrus Constituţia folosindu-l pe Amin ca să atace palatul lui Kabaka şi să-l dea afară pe acesta cu forţa. Când Obote, la rândul lui, a fost răsturnat de Amin în ianuarie 1971, mulţi oameni au întâmpinat aprobator guvernarea militară ca pe cel mai mic dintre două rele.

Este important să înţelegem că încă de atunci Idi Amin era cunoscut drept un om extraordinar de şiret şi de rău. Fiul uriaş al unei vrăjitoare Lugbara, el devenise musulman la şaisprezece ani şi îşi trăgea puterea de la nordicii kakwa şi nubi. S-a înrolat în Regimentul African de Puşcaşi ai regelui de când era foarte tânăr şi promovarea lui ca ofiţer, deşi nu avea practic niciun fel de studii, reflecta nevoia disperată de a evita o răscoală de tipul celei din Congo, acum, că se apropia independenţa. Şi-a făcut repede o reputaţie proastă în Kenya, luptând împotriva hoţilor de vite. S-a descoperit că omorâse oameni din tribul pokot şi îi lăsase să fie mâncaţi de hiene, obţinuse informaţii de la cei din tribul karamajog ameninţând că le taie penisurile cu o*panga,* şi chiar retezase organele genitale a opt dintre ei ca să obţină mărturisiri. Se ştia, de asemenea, că asasinase doisprezece săteni turkana. Autorităţile britanice se temeau ele însele să-l urmărească penal pe unul dintre puţinii ofiţeri negri în ajunul independenţei şi i-au transferat cazul lui Obote, deja prim-ministru desemnat. Obote s-a mulţumit cu o „mustrare severă", o pedeapsă ciudată pentru crime în masă.[1742] De fapt, l-a avansat colonel pe Amin, l-a folosit ca să înlăture tribul baganda şi l-a lăsat să construiască o bază militară tribală în nord, să facă o contrabandă pe scară largă cu aur şi fildeş, să recruteze musulmani fără a raporta guvernului, să-l asasineze pe singurul alt ofiţer superior negru, comandantul de brigadă Okoya (şi pe soţia acestuia) în ianuarie 1970 şi apoi să trateze armata ca şi când i-ar fi aparţinut. Când preşedintele Curţii de Conturi i-a spus lui Obote că lipseau 2,5 milioane de lire sterline din fondurile armatei, primul-ministru a plecat la o conferinţă în Singapore, spunându-i lui Amin că voia o „explicaţie completă" când se întorcea. Aceasta avea să ducă la o lovitură de stat, pe care Amin deja era presat s-o întreprindă de către colonelul Gaddafi şi de liderul palestinian Yasser Arafat, care voiau să-i

înlăture pe consilierii israelieni ai lui Obote.

Regimul lui Amin a fost rasist, a operat în interesele arabilor musulmani de la bun început, de când, la numai câteva săptămâni de la preluarea puterii, a început masacrarea triburilor langi şi acholi. În iulie 1971 le-a cerut israelienilor să-l ajute să invadeze Tanzania ocupând portul Tanga; aceştia au reacţionat retrăgându-se. Britanicii şi-au retras şi ei sprijinul în acelaşi timp şi de atunci înainte Amin a fost protejatul lui Gaddafi. Musulmanii constituie numai 5% din populaţie şi doar sprijinul libian a făcut posibilă lunga tiranie, deşi teroriştii palestinieni i-au furnizat lui Amin bodyguardul personal şi pe cel mai dedicat dintre călăii săi torţionari. Gaddafi l-a convins pe Amin să-i expulzeze pe asiatici şi acesta a fost momentul, în august 1972, când a început adevărata jefuire a ţării. Dar trebuie amintit că în decembrie 1972 Marea Britanie încă îi mai trimitea lui Amin maşini blindate.[1743] De fapt, transporturile de mărfuri de lux rare de pe aeroportul Stansted în Uganda, un trafic important care i-a permis lui Amin să susţină moralul soldaţilor săi, au continuat, cu aprobarea guvernului britanic, până aproape de sfârşitul terorii.

Studierea proceselor-verbale ale Cabinetului dă o imagine unică a apariţiei unei tiranii tribale primitive în formele exterioare ale constituţionalismului birocratic britanic. Astfel, procesul-verbal 131, datat 14 martie 1972, arăta: „Dacă vreun ministru simte că viaţa lui ar fi periclitată de o mulţime agitată sau de către persoane nemulţumite, el avea libertatea de a împuşca mortal."[1744] De fapt, nu de persoane nemulţumite se temeau miniştrii, ci de preşedinte. Ministrul Educaţiei, Edward Rugumayo, care a fugit în 1973, a trimis un memorandum tuturor şefilor de stat africani, în care afirma că Amin nu avea „niciun fel de principii, standarde morale ori scrupule" şi că ar „ucide sau ar pune să fie ucis cineva fără nicio ezitare".[1745] Procurorul său general, Godfrey Lule, scria: „Ucide raţional şi cu sânge rece." Henry Kyemba, ministrul Sănătăţii, spunea că asasinarea lui Michael Kagwar, preşedintele Curţii Industriale, în septembrie 1971, „a arătat întregii ţări că masacrele nu aveau să se limiteze la armată sau la triburile acholi şi langi"[1746]. Curând, orice figură publică ce îl criticase ori împiedicase în vreun fel pe Amin era moartă: guvernatorul Băncii Ugandei, vicecancelarul Universităţii Makerere, ministrul de Externe, preşedintele Curţii Supreme, târât afară

din tribunal în plină zi, arhiepiscopul Janan Luwum – acesta din urmă omorât în bătaie, împreună cu doi miniştri, de Amin însuşi. Amin participa adesea la atrocităţi, uneori de natură privată. Soţia lui Kyemba, Teresa, infirmieră şefă la spitalul Mulag, era de faţă când a fost adus trupul hăcuit al soţiei lui Amin, Kay: se pare că Amin nu numai că a omorât-o, dar a şi tranşat-o, căci avea o colecţie de planşe din manuale de anatomie. Se spune, de asemenea, că şi-a ucis fiul şi i-a mâncat inima, după cum fusese sfătuit de un vraci pe care-l adusese din Stanleyville.[1747] Este aproape indubitabil că era un canibal în toată regula, care ţinea în frigider diferite organe.

Se pare că imaginea unui canibalism refrigerat este definitorie pentru acest regim, care era o caricatură grotescă a terorii de tip sovietic. Poliţia tradiţională a dispărut pur şi simplu, pe măsură ce ofiţerii ei superiori au fost asasinaţi pentru că investigau crimele lui Amin. Ca şi Stalin, Amin avea servicii de securitate paralele. Între ele se afau creaţia lui personală, Unitatea de Siguranţă Publică, poliţia militară şi echivalentul KGB, o organizaţie numită Centru de Stat pentru Cercetare, care se formase din vechea Secţie de Cercetări a Cabinetului şi încă mai păstra colecţii legate ale ziarului *The Economist.* CSC era condus după sfaturile palestinienilor şi ale libienilor care aveau ei înşişi, în unele cazuri, pregătire rusească. De obicei ucidea cu ciocane, dar în niciun caz nu era primitiv sub toate aspectele. Era legat printr-un tunel de vila lui Amin, pentru ca victimele vizate care veneau să-l vadă (îi plăcea să le invite la cocteil) să poată fi luate fără a mai fi văzute vreodată. Bătăile CSC erau ceva regulat, având loc la anumite ore în fiecare zi. În contrast cu firea impulsivă a lui Amin, teroarea avea un element de rutină totalitară şi ordine birocratică. La fel ca şi în blocul sovietic, cel puţin doi agenţi CSC erau ataşaţi fiecărei misiuni ugandeze peste hotare. Ca şi KGB-ul, CSC se autofinanţa prin activităţi comerciale (inclusiv afaceri cu droguri) şi adesea ucidea pentru valută forte.[1748] Amin nu era doar un caz de întoarcere la primitivismul african. În unele privinţe guvernarea sa era o reflectare caracteristică a anilor ’70. Teroarea lui era un fenomen arab musulman; regimul lui era sub multe aspecte unul străin, condus de nubieni, palestinieni şi libieni.

Se poate afirma că politica de forţe a ONU în anii ’70, urâtele consecinţe ale moralităţii relative pe care au imprimat-o organizaţiei

Hammarskjöld şi şcoala sa au fost responsabile pentru prelungirea regimului lui Amin cu şase ani cumpliţi. Conform unei surse cu autoritate, faptul că nu s-a acţionat pe plan internaţional în 1972, când natura regimului era deja mai mult decât evidentă, a costat vieţile a 200 000 de ugandezi. Marea Britanie a purtat o grea răspundere. Rapoartele CSC au arătat cât de important era pentru regim „transportul de whisky de pe Stansted". Atitudinea pacificatoare a britanicilor a atins punctul culminant în iunie 1975 când Amin a ameninţat că va executa un lector britanic, Denis Hills, pentru că îl numise „tiran rural". James Callaghan, un prim-ministru slab până şi după standardele anilor '70, l-a trimis pe generalul Sir Chandos Blair cu o scrisoare din partea reginei care cerea clemenţă, iar mai târziu s-a dus el însuşi la Kampala. Dar a permis comerţului de pe Stansted să continue până la 4 martie 1979, chiar în ajunul înlăturării lui Amin. Singurul guvern care a ieşit bine din asta a fost cel al Israelului, care a acţionat viguros ca să salveze vieţi când Amin şi palestinienii au deturnat un avion de pasageri la Entebbe în iunie 1976.

De fapt, majoritatea statelor africane l-au sprijinit pe Amin, conform vechiului principiu latino-american *„Caudillos* rămân uniţi". În ciuda relevării atrocităţilor lui genocide de către foşti miniştri, OUA l-a ales preşedinte şi toţi membrii acesteia, în afară doar de trei, au participat la summitul OUA pe care l-a ţinut la Kampala. Nyerere a obiectat, nu atât din motive morale cât pentru că era un aliat al lui Obote şi se temea pe bună dreptate de o invazie din partea lui Amin. „Întâlnindu-se la Kampala", protesta el, „şefii de stat din OUA conferă respectabilitate uneia dintre cele mai criminale administraţii din Africa." Furioşi, membrii OUA s-au gândit chiar la o moţiune care să condamne Tanzania. Şefii de stat l-au copleşit pe Amin cu felicitări în timpul summitului când, după ce mâncase bucăţi din fosta sa soţie, s-a căsătorit cu o alta, o stripteuză din Unitatea Sinucigaşă Mecanizată. Ei au aplaudat când Amin a fost adus cu o lectică purtată de patru oameni de afaceri albi, un suedez ţinându-i o umbrelă deasupra capului, şi când Forţele Aeriene Ugandeze au făcut o demonstraţie aruncând bombe deasupra Lacului Victoria într-o ţintă pe care scria „Cape Town" (toate bombele au dat greş şi comandantul Forţelor Aeriene a fost asasinat imediat ce au plecat delegaţii). Şefii de state din OUA i-au făcut o primire călduroasă lui

Amin şi în 1977, şi organizaţia nu l-a criticat în niciun fel până în 1978; ba chiar şi atunci în surdină.[1749]

Cei mai mulţi membri ai ONU, unde blocurile afro-arabo-asiatic şi sovietic formau o majoritate, s-au comportat la fel de cinic. Ca preşedinte al OUA, el s-a adresat Adunării generale la 1 octombrie 1975 într-un discurs virulent în care denunţa „conspiraţia sionisto-americană" şi cerea nu numai eliminarea Israelului ci „extincţia" sa (adică genocid). Adunarea l-a aplaudat în picioare când a sosit, l-a aplaudat pe tot parcursul discursului şi s-a ridicat din nou în picioare când a plecat. În ziua următoare secretarul general al ONU şi preşedintele Adunării generale au dat un dineu public în onoarea lui Amin.[1750] Încercările de a ridica problema violărilor drepturilor omului de către Uganda în ONU în 1976 şi 1977 au fost blocate de către voturile africane, care i-au făcut lui Amin acelaşi serviciu şi la conferinţa Commonwealth din 1977. Chiar şi când a invadat Tanzania, la 30 octombrie 1978, act care a dus la căderea sa cinci luni mai târziu, OUA a refuzat să-l condamne şi i-a spus lui Nyerere să accepte medieri. De data aceasta, dictatorul socialist tanzanian nu s-a mai abţinut:

> De când a uzurpat puterea, Amin a asasinat mai mulţi oameni decât Smith în Rhodesia, mai mulţi decât Vorster în Africa de Sud. Dar există în Africa această tendinţă conform căreia nu contează dacă un african ucide alţi africani... A fi negru devine acum un certificat pentru a ucide africani ca şi tine.[1751]

Într-adevăr, aceasta a fost consecinţa principiului de o moralitate relativă introdus de Hammarskjöld că omorurile între africani nu erau treaba ONU; iar Amin are o scuză că a crezut că ONU îi dăduse undă verde pentru uciderи în masă, ba chiar pentru genocid. Regimul Amin a fost făcut posibil de filosofia generaţiei Bandung precum şi de barbarismul renăscut al Africii. Dar la niciun an după căderea sa istoria se rescria. S-a pretins că aplauzele care l-au întâmpinat la ONU erau „ironice". Teroarea era legată de „imperialism".[1752] Iar suferinţele Ugandei nu au luat sfârşit când a sosit „armata de eliberare" tanzaniană, aducându-l pe Obote. Primul lucru pe care l-au făcut tanzanienii când au

ajuns la Kampala a fost s-o jefuiască. Deşi Amin a primit adăpost în lumea musulmană (Libia, apoi Arabia Saudită), forţele lui tribale au continuat să ocupe şi să terorizeze o parte din ţară. Cu sprijinul militar al lui Nyerere, Obote „a câştigat" alegerile din anii '80. Partidul CPU al lui Obote şi „comisia militară" controlată de Nyerere au schimbat arbitrar delimitarea circumscripţiilor electorale; au declarat ilegale 17 locuri câştigate incontestabil de CPU; au omorât un candidat al opoziţiei (din Partidul Democrat) şi i-au bătut pe alţii; au îndepărtat ilegal paisprezece ofiţeri aleşi care nu erau controlaţi de CPU; i-au destituit pe preşedintele înaltei Curţi de Justiţie şi pe alţi oficiali pentru a intimida lumea juridică; şi, în sfârşit, după ce a devenit limpede în seara alegerilor că PD câştiga totuşi, au anunţat pe postul oficial de radio că toate rezultatele vor fi „verificate" de militari – moment în care secretarul comisiei electorale a fugit ca să scape cu viaţă. Armata a distrus apoi dovezile victoriei PD şi Obote a fost declarat câştigător.[1753] Rezultatul a fost un război civil regional şi tribal; iar terorismul în masă practicat de trei „armate" nedisciplinate şi în mare parte neplătite a prelungit la nesfârşit agonia „tărâmului de basm" al lui Churchill.[1754]

Cazul Ugandei a ilustrat tendinţa Africii postcoloniale, începând de la mijlocul anilor '60, de a se implica în războaie interne şi externe, precum şi pe aceea atât a OUA cât şi a ONU ca, departe de a arbitra aceste dispute, să amplifice alunecarea spre violenţă. Acest lucru nu era întâmplător. Militarizarea OUA a început la Addis Abeba în 1963, când s-a renunţat la rezistenţa pasivă, s-a adoptat forţa ca mijloc de a pune capăt regimurilor coloniale rămase şi s-a format un „comitet de eliberare" prezidat de Tanzania. În anul următor, la Cairo, ex-pacifistul Nyerere a fost cel care a cerut expulzarea cu forţa a Portugaliei, iar în 1965 adjunctul său, Rashidi Kawawa, a spus Comisiei ONU pentru Colonialism la Dar el Salaam că funcţia ei era exact aceeaşi cu a Comisiei OUA, „două comisii de eliberare de importanţă istorică în lupta împotriva colonialismului". M. Coulibaly din Mali, preşedintele ONU, a protestat la început: ONU nu putea fi identificată cu un organism militar regional, a spus el. Apoi a capitulat, iar comisia lui a hotărât că era legitim ca orice stat să folosească forţa pentru a-i expulza pe portughezi. Aceasta a fost prima dată când ONU a ales o soluţie militară şi nu una paşnică la probleme politice.

Patru luni mai târziu, în noiembrie 1965, Nyerere a convins OUA să extindă acest principiu la Rhodesia.[1755]

În condiţiile în care atât ONU cât şi OUA nu numai că sprijineau, dar chiar comandau violenţa, state africane individuale au folosit-o din ce în ce mai mult pentru a-şi rezolva războaiele civile intertribale şi disputele la frontiere, pe care colonialismul le înghețase. Se pare că în Africa există o mai mare diversitate lingvistică şi etnică decât în orice alt continent. Dintre cele patruzeci şi unu de state independente, numai Egiptul, Tunisia, Marocul, Lesotho şi Somalia erau în general omogene, şi chiar şi ele aveau graniţe disputabile.[1756] Majoritatea războaielor civile, pentru că presupun conflicte tribale transfrontaliere, tind să devină şi războaie interstatale. Unul dintre primele de acest fel, revolta rasistă a populaţiei hutu din Ruanda din 1958 împotriva dominatorilor tutsi a implicat Burundi, şi acest tipar s-a repetat de trei ori în următorii cincisprezece ani. Revolta polisario împotriva Marocului şi a Mauritaniei, lupta între musulmanii din nord şi creştinii din sud în Ciad, războaiele civile din Angola, Sudan şi Nigeria, cinci dintre cele mai lungi şi mai grave conflicte, toate au implicat intervenţie străină. Deloc surprinzător, ONU şi OUA s-au dovedit total incapabile să arbitreze aceste conflicte. Un exemplu tipic a fost împărţirea, în decembrie 1975, a vechii Sahare spaniole între Maroc şi Mauritania, care amintea de împărţirea Poloniei în secolul al XVIII-lea (sau în 1939). Algeria a fost lăsată deoparte, şi prin urmare i-a sprijinit pe insurgenţii Polisario. ONU a votat două hotărâri care se excludeau reciproc, una care sprijinea Marocul, cealaltă Algeria. OUA n-a încercat niciodată cu adevărat să-şi aplice principiul de bază conform căruia statele nu trebuiau să intervină unul în afacerile interne ale altora, decât (destul de interesant) în cazul Ugandei lui Amin. Nu l-a cenzurat pe Gaddafi al Libiei pentru încercările lui de a-i răsturna pe Sadat în Egipt, pe Niheimi în Sudan, pe Bourguiba în Tunisia, pe Francis Tombalbaye şi Felix Malloum în Ciad sau pentru intervenţiile sale flagrante în alte câteva state. OUA nu a fost în stare nici să preîntâmpine incursiunile puterilor neafricane, căci nimeni nu voia să repete problemele dezastruoase pe care le avusese Congo cu ONU, şi statele individuale însele au fost acelea care au chemat ajutorul trupelor străine, cum au făcut Kenya, Uganda şi Tanzania cu Marea Britanie sau Coasta

de Fildeş, Gabon şi Senegal cu Franţa.

Problemele privind frontierele au crescut vădit după 1973–1974 când Rusia sovietică, împreună cu satelitul său Cuba, a angajat pentru prima dată trupe masive în Africa. Un asemenea caz a fost Etiopia, unde bătrânul împărat Haile Selasse condusese un regim semifeudal, semiliberal printr-un atent echilibru de ajutoare externe. Indienii i-au instruit armata, britanicii şi norvegienii marina, suedezii forţele aeriene, francezii au condus căile ferate, australienii hotelurile, iugoslavii portul, ruşii rafinăria de petrol, bulgarii flota de pescuit, italienii fabricile de bere, cehii fabricile de pantofi iar japonezii pe cele de textile.[1757] Ruşii au sesizat ocazia de a-l înlătura pe bătrân în 1974 – a fost ucis prin sufocare cu o pernă – şi de a câştiga un monopol al influenţei, lăsându-şi de izbeliţte protejatul somalian. Lucrul cel mai rău care se poate spune despre cenzura împăratului este că tăiase moartea regelui din piesa *Macbeth;* după căderea sa, Shakespeare nu s-a mai pus în scenă deloc. Regimul a devenit totalitarist, şi-a masacrat opozanţii cu zecile de mii şi s-a implicat în războaie de frontieră pe scară largă care au continuat şi în anii ’80. După ce Rusia a extins Războiul Rece la Africa, aceasta a devenit teatrul clasic al *Realpolitik,* al formărilor şi schimbărilor abrupte de alianţe şi al principiului „duşmanul duşmanului meu este prietenul meu” Un exemplu caracteristic a fost invazia katangheză a Zairului pe la graniţa cu Angola în 1977 1978, când comuniştii, înlocuindu-i pe „secesionistii imperialişti” din 1960, i-au ajutat pe katanghezi cu trupe cubaneze şi ruseşti, iar Marocul şi Franţa au sprijinit Zairul.

Cele treizeci şi ceva de războaie civile sau externe pe care le-au dus statele africane în primele lor două decenii au produs un număr uriaş de refugiaţi. În 1970 erau un milion a căror existenţă era confirmată de statisticile ONU. Cifra a sărit la 4,5 milioane în 1978, plus 2 milioane descrişi drept „nestabiliţi” după ce s-au întors în ţările natale. În 1980 erau 2 740 300 de refugiaţi înregistraţi de ONU din 17 ţări africane, plus 2 milioane de persoane „dislocate”, marea majoritate fiind rezultatul activităţilor militare ale Rusiei sovietice, Cubei şi Libiei.[1758] Posibilităţile ca o parte însemnată a acestor oameni să revină în ţările lor erau vagi. La începutul anilor ’80, toate noile state independente, cu excepţia Coastei de Fildeş, a Kenyei şi a celor trei teritorii care aveau petrol, Algeria, Libia

şi Nigeria, erau mai sărace decât sub sistemul colonial. Unele părăsiseră cu totul economia de piaţă.

În aceste condiţii, progresul material destul de rapid care fusese o trăsătură a etapei finale a colonialismului în 1945–1960 a fost inversat. Deşi independenţa a fost fertilă în pacte regionale, precum Grupul Casablanca format din şase puteri, Grupul Monrovia format din cincisprezece puteri şi al Celor Doisprezece de la Brazzaville, acestea au fost în mare măsură acorduri verbale în scopuri politice şi s-au dovedit efemere. Între timp aranjamentele specifice şi practice dintre state privind valuta, transportul şi comunicaţiile au fost încălcate sau anulate. Războaiele, „stările de urgenţă" şi închiderea frontierelor au întrerupt legăturile rutiere şi feroviare. Materialul rulant nu a fost reînnoit. Drumurile s-au deteriorat. Călătoriile au tins să revină la modelul anilor '90 din secolul al XIX-lea, cu legături în principal între oraşele de coastă (deşi mai degrabă aeriene decât maritime) dar cu puţine deplasări pe distanţe lungi în interiorul continentului. Mobilitatea a devenit fragmentată şi nesigură. La sfârşitul anilor '70, cele mai mari blocări de trafic concepute de om până atunci erau nu în avansatul Occident, ci în Lagos: se spunea că şeful statului, generalul Muhammad, a murit pentru că nu a putut rezolva blocajul nici măcar pentru el, iar maşina lui se împotmolea la aceeaşi oră, 8, în fiecare dimineaţă, facilitând planul asasinării sale. În 1976, după ce guvernul nigerian comandase 18 milioane de tone de ciment, căile spre portul Lagos au fost blocate de aproape cinci sute de vase, şi până să poată acosta, încărcătura celor mai multe dintre ele nu a mai fost folosibilă.[1759]

În multe zone din interiorul continentului însă, chiar şi în Nigeria, a decăzut şi traficul pe uscat. După cum ni se arată într-o relatare, „viaţa observabilă a Africii se desfăşoară din ce în ce mai mult pe o rază de treizeci de kilometri în jurul celor trei duzini de aeroporturi internaţionale ale sale"[1760]. În condiţiile declinului în standardele de control al traficului şi ale închiderilor frecvente ale spaţiilor aeriene interne, adesea devenea mai uşor şi mai ieftin să circuli între capitalele africane via Europa decât direct. La fel era şi cu legăturile telefonice; de exemplu, era imposibil să telefonezi la Abidjan din Monrovia, aflată la şapte sute de kilometri distanţă, altfel decât prin Europa sau America de

Nord. S-a sugerat că acest declin era de fapt în avantajul guvernelor autoritare pentru că-i imobiliza pe critici, căci majoritatea guvernelor africane îşi întreţineau exclusiv pentru uz personal transporturile şi reţelele de comunicaţii militare după modelul Cortinei de Fier. Dar statul suferea şi el. În 1982 ambasadorul Ciadului la Bruxelles se plângea că nu mai avea veşti de la guvernul său de mai bine de un an."[1761]

La fel de marcată era şi deteriorarea nivelului sanitar. Progresele făcute în eliminarea malariei, care fuseseră spectaculoase la sfârşitul anilor '40 şi în anii '50, au devenit regrese. Programul pe douăzeci de ani al OMS lansat în 1958 a fost un eşec. La sfârşitul anilor '70 în lume erau 200 de milioane de cazuri şi un miliard de persoane trăiau în zone cu risc de malarie. Regresul nu s-a limitat nicidecum la Africa; rezultatele din America Centrală şi din Asia erau în unele privinţe şi mai dezolante.[1762] Dar la sfârşitul anilor '70 a avut loc o creştere neliniştitoare a numărului cazurilor de malarie contractată în capitalele africane, unde boala fusese eradicată în anii '50.[1763] Revenirea calamităţilor tradiţionale reflecta sporirea subnutriţiei şi foametei, declinul sănătăţii publice şi al serviciilor spitaliceşti şi penuria de doctori calificaţi. În 1976 OMS şi-a schimbat politica şi a anunţat că de atunci înainte „tămăduitorii satului" vor fi angajaţi în serviciile de sănătate rurale, deşi încă se mai făcea o distincţie între moaşele, meşterii „drege-oase" şi vindecătorii cu ierburi africani, pe de o parte, şi „vracii" care foloseau „vrăji şi superstiţii" pe de alta. În 1977 s-a renunţat însă la această distincţie şi „vracii", sprijiniţi de 90% din populaţia rurală, au primit acelaşi statut ca şi practicienii cu pregătire ştiinţifică.[1764] În Lagos, în penumbra celui mai mare blocaj de circulaţie din lume, s-a deschis un spital-şcoală atât pentru doctori care practicau medicina cât şi pentru cei ce practicau „tămăduirea".

Sumbrul model variat dar echilibrat al continentului african la o generaţie după câştigarea independenţei s-a reflectat în următorul rezumat al evenimentelor din ultimul an al deceniului '70 şi primul an al deceniului '80. Pentru 1979: *Sudan:* tentativă de lovitură de stat. *Maroc:* Război în Sahara de vest împotriva gherilelor polisario a costat 750 000 £ pe zi. *Etiopia:* 20 000 de cubanezi plus trupe etiopiene au dus războaie pe trei fronturi împotriva Eritreei şi Somaliei, unde refugiaţii au depăşit pragul de 1 milion. *Djibouti:* Răscoale în regiunea Adar. *Kenya:* alegeri

pluripartide reuşite. *Tanzania:* 40 000 de soldaţi au invadat *Uganda,* când Amin, sprijinit de 2 500 de soldaţi din Libia, a fost înlăturat. *Ghana:* lovitură de stat dată de căpitanul de aviaţie Jerry Rawlings. Trei foşti şefi de stat şi mulţi alţi politicieni ucişi de plutoane de execuţie; biciuiri publice şi arestări ale cetăţenilor corupţi; greva poliţiei; ţara declarată oficial în faliment. *Nigeria:* revenirea la guvernarea civilă. *Liberia:* răscoale pentru alimente; şaptezeci de oameni ucişi. *Senegal:* crearea unui al patrulea partid legal. *Mauritania:* lovitura de stat. Ould Salack, care îl înlăturase pe Ould Daddah în 1978, înlăturat la rândul lui de Ould Hardallah. Semnarea păcii cu gherileie Polisario. *Mali:* alegeri monopartide. *Guineea:* eliberarea prizonierilor politici, inclusiv a arhiepiscopului de Conakry. *Benin:* alegeri monopartide. *Togo:* alegeri monopartide; procese politice demonstrative ale aşa-numiţilor „elitişti brazilieni". *Camerun:* tentativă de lovitură de stat urmată de un mic masacru. *Ciad:* război civil. *Republica Populară Congo:* lovitură de stat. *Guineea Ecuatorială:* răsturnarea dictatorului Macias. *Republica Central-Africană:* răsturnarea lui Bokassa. *Zair:* majoritatea drumurilor importante declarate impracticabile; două treimi din vehicule nefolosibile din lipsă de piese de schimb; închiderea căii ferate Benguela; 38% din valuta străină alocată plăţii împrumutului la stat; 42% din copiii sub cinci ani suferă de subnutriţie. *Burundi:* 52 de misionari expulzaţi pentru „acţiuni subversive". *Guineea-Bissau:* venitul acoperă numai 65% din cheltuieli. *Capul Verde:* peste 90% din hrana consumată este importată. *Mozambic:* pedeapsa cu moartea extinsă la sabotaj, terorism şi activităţi mercenare; multe execuţii politice; preşedintele Machel atacă bărbaţii cu plete şi femeile cu haine strâmte. Bisericile catolice şi anglicane sunt închise: *Angola:* război civil. *Zambia:* multe arestări politice. *Malawi:* controale ale importurilor. *Zimbabwe:* sfârşitul guvernării albilor după un deceniu de război civil; 20 000 de morţi. *Namibia:* război de gherilă. *Lesotho:* război de gherilă. *Swaziland:* economia sub presiunea refugiaţilor. *Botswana:* idem. *Africa de Sud:* război de gherilă.

În 1980: *Sudan:* alegeri monopartide. *Tunisia:* tentativă de lovitură de stat. *Maroc:* război cu Polisario. *Algeria:* concentrarea de tip sovietic asupra industriei grele abandonate ca fiind un eşec. *Etiopia:* bombe sovietice aruncate din elicopter împotriva somalezilor, a populaţiilor

oromo, gallas şi a altor rase nonamharice. *Somalia:* refugiaţii depăşesc pragul de 1,5 milioane. *Tanzania:* Nyerere, candidat unic, ales preşedinte; foamete. *Zanzibar:* tentativă de lovitură de stat. *Uganda:* costurile de întreţinere a celor 20 000 de soldaţi ai armatei de ocupaţie tanzaniene, plus a celor 6 000 ai armatei ugandeze, se ridică la 37% din venitul ţării; cincizeci de asasinate politice pe săptămână la Kampala; foamete. *Ghana:* 114% inflaţie; universităţile se închid. *Nigeria:* tentativă de lovitură de stat; 1 000 de oameni ucişi. *Gambia:* partidele de opoziţie interzise; multe arestări. *Liberia:* lovitură de stat; multe execuţii. *Senegal:* retragerea voluntară a lui Senghor după douăzeci de ani de guvernare. *Mauritania:* lovitură de stat. Ould Hardallah înlăturat de Ould Louly. *Mali:* şcolile în grevă; economia descrisă drept „catastrofală". Lovitură de stat în *Bissau,* finanţată de *Guineea,* în urma disputelor pe tema drepturilor asupra petrolului. *Coasta de Fildeş:* alegeri monopartide. *Volta Superioară:* lovitură de stat. *Niger:* invazie a nomazilor finanţaţi de libieni. *Benin:* preşedintele Kerekou „convertit" la islamism în timpul vizitei la Gaddafi. *Camerun:* economia sub presiunea refugiaţilor din Ciad. *Ciad:* război civil şi invazie din partea Libiei. *Zair:* Mobutu declară, la 4 februarie: „Cât trăiesc eu, nu voi tolera niciodată crearea altui partid." *Guineea-Bissau:* lovitură de stat. *Sao Tomé:* ameninţat cu invazia exilaţilor; 1 000 de angolezi şi 100 de cubanezi intră în ţară. *Angola:* război civil. *Zambia:* tentativă de lovitură de stat. *Zimbabwe:* alegeri libere supravegheate de britanici. *Namibia:* război de gherilă. *Lesotho:* invazia „Armatei de Eliberare din Lesotho". *Africa de Sud:* război de gherilă.[1765]

Acest rezumat ascunde multe nuanţe. Dar confirmă o tendinţă descendentă în ciclul de interes recurent în Africa. Primul ciclu, care ar putea fi numit perioada Rhodes, s-a întins din anii '80 ai secolului al XIX-lea până la primul război mondial, când mulţi au crezut că resursele Africii aveau să sprijine viitoarea prosperitate europeană. Această idee a fost susţinută pentru scurtă vreme la începutul anilor '20, apoi s-a evaporat. Un alt ciclu de interes a început la sfârşitul anilor '40 şi a atins apogeul la începutul anilor '60, în timpul transferului de la guvernarea colonială la independenţă. S-a semnalat o scădere odată cu militarizarea, la sfârşitul anilor '60. La începutul anilor '80 pierise: adică interesul lumii din afară faţă de Africa se limita în general la anumiţi producători

importanţi de materii prime, în special la Nigeria şi Africa de Sud. Era evident deja la vremea aceea că cea mai mare parte a continentului devenise şi avea să rămână instabilă politic şi incapabilă de o creştere economică autosusţinută sau chiar de a ocupa un loc în economia internaţională. Africa devenise pur şi simplu un loc al războaielor prin procură, ca Spania în anii '30. Casta politicienilor de profesie şi statul omnicompetent dăduseră dovadă de eşecuri costisitoare şi sângeroase în Africa. Trebuie să cercetăm în ce măsură acest tipar s-a repetat în Asia, în special în cei doi giganţi loviţi de soartă care adăposteau aproape jumătate din populaţia lumii, China şi India.

16
Experiment cu jumătate din omenire

În vara lui 1966, presa oficială din Beijing relata că la 16 iulie Mao Tzedun, preşedintele Partidului Comunist Chinez, care avea pe atunci şaptezeci de ani, organizase şi condusese o partidă de înot în masă în fluviul Yangzi. Erau publicate nişte fotografii destul de neclare a ceea ce părea a fi capul lui mare şi rotund legănându-se pe apă. În articole se spunea că înotase aproape şaisprezece kilometri în doar ceva mai mult de o oră şi era descris „radiind de vigoare şi într-o stare de spirit înfloritoare”[1766]. Acesta nu era decât unul dintre miracolele ce păreau să fi avut loc în China în sfertul de secol dintre ascensiunea la putere a lui Mao şi moartea sa, în 1976. Toată lumea credea că China depăşea constant problemele economice cu care se confruntau ţările mari, înapoiate şi intens populate şi că făcea acest lucru în cadrul unui entuziast consens naţional.

Vizitatorii se întorceau fervenţi admiratori ai variantei maoiste a comunismului. China, scria unul dintre aceştia, era „un fel de monarhie blajină condusă de un împărat-preot care câştigase devotamentul total al supuşilor săi”. Poporul ei, prezicea un altul, avea să fie „întruchiparea noii civilizaţii a lumii”. Simone de Beauvoir declara: „viaţa în China este astăzi extraordinar de plăcută”. Ţara devenise, spunea un alt martor, „aproape tot atât de scrupulos de grijulie în privinţa vieţilor omeneşti ca şi Noua Zeelandă”. David Rockefeller lăuda „senzaţia de armonie naţională” şi susţinea că revoluţia lui Mao reuşise „nu numai să producă o administraţie mai eficientă şi mai dedicată, ci şi susţinerea unui moral ridicat şi a unui scop comun”. Un alt vizitator american găsea schimbările „miraculoase. [...] Revoluţia maoistă este în ansamblu cel mai bun lucru care s-a întâmplat poporului chinez în secole întregi”. Ceea ce atrăgea cel mai mult admiraţia era îmbunătăţirea nivelului moral. „Dintre numeroasele comune pe care le-am vizitat”, relata Felix Greene,

„toate în afară de una negau orice cunoştinţă despre vreun copil născut în afara căsătoriei". „Legea şi ordinea", era de părere un alt vizitator american, „sunt menţinute mai mult prin codul moral predominant decât prin orice ameninţare cu acţiunea poliţiei." Un altul insista că agenţii fiscali ai guvernului deveniseră „incoruptibili" şi că intelectualii erau nerăbdători să dovedească lipsa de „dispreţ faţă de ţărani [...] cărând găleţi de bălegar în timpul lor liber".[1767]

Aceste mărturii aminteau de laudele aduse de vizitatori lui Stalin şi regimului său în timpul ororilor colectivizării şi al marilor epurări. Când li se atrăgea atenţia cu privire la asta, vizitatorii plini de admiraţie răspundeau că se învăţase din greşelile sovietice, în mare măsură datorită geniului extraordinar al lui Mao. El era, după cum scria Jan Myrdal, „al treilea în rând cu Marx şi Lenin" şi rezolvase problema a cum „putea să fie împiedicată revoluţia să degenereze". El „reunea", scria un specialist în ştiinţe politice american, „calităţi ce rareori există într-o singură fiinţă cu atâta intensitate". Han Suyin susţinea că, spre deosebire de Stalin, Mao „este extrem de răbdător şi crede în discuţii şi în reeducare, având „o preocupare permanentă pentru aplicarea practică a democraţiei". Când apărea o problemă, relata un sinolog american, Mao reacţiona „invariabil într-un fel deosebit de creativ şi de profund etic". Felix Greene credea că setea de putere fusese eliminată şi că nu exista „nicio dovadă a acelor manevre pentru ajungerea la putere sau a rivalităţilor personale pe care le-am văzut atât de des la Kremlin". Mao nu era numai soldat, conducător, poet, filosof, dascăl, gânditor şi plin de carismă: el era şi un fel de sfânt. Ceea ce l-a impresionat cel mai mult pe Hewlett Johnson la el a fost „ceva ce nu a prins niciodată vreo fotografie, un aer inexprimabil de bunătate şi compasiune, o preocupare evidentă pentru nevoile celorlalţi [...] acestea formau esenţa profundă a gândurilor sale"[1768].

Nu mai e nevoie să spunem că aceste relatări ale călătorilor, ca şi în Rusia lui Stalin, aveau prea puţină legătură, dacă aveau vreuna, cu adevărul care era mult mai interesant şi infinit mai deprimant. Şi imaginea publică a lui Mao era tot atât de îndepărtată de realitate ca şi a lui Stalin. Mao nu era un sfânt. Nu avea nimic dintr-un învăţat sau un mandarin. Era un ţăran mare, grosolan, brutal, aspru şi nemilos, de fapt

un culac; o versiune educată a tatălui său. Hruşciov l-a comparat, pe bună dreptate, cu „un urs cu mers legănat, calm şi încet”[1769]. Adresându-se Biroului Politic în 1956, Mao avertiza: „Nu trebuie să urmăm orbeşte Uniunea Sovietică [...] Fiecare băşină are mirosul ei şi nu putem spune că pârţurile sovietice miros frumos.”[1770] Trei ani mai târziu, recunoscând eşecul „Marelui Salt”, a spus aceluiaşi grup: „Tovarăşi, trebuie să vă analizaţi cu toţii responsabilitatea. Dacă trebuie să vă căcaţi, căcaţi-vă! Dacă trebuie să vă băşiţi, băşiţi-vă! Vă veţi simţi mult mai bine după aceea.”[1771] Din nou, în 1974, trecând în revistă neajunsurile revoluţiei culturale, el filosofa: „Nevoia de a te căca după ce mănânci nu înseamnă că e o pierdere de timp să mănânci.”[1772] Un comunist belgian îl descria, în timpul marii adunări a Gărzilor Roşii în Piaţa Păcii Paradisiace din 18 august 1966, retrăgându-se din când în când să-şi scoată haina şi să se şteargă pe piept şi la subraţ, spunând: „Nu e sănătos să laşi transpiraţia să ţi se usuce pe corp.”[1773]

Dincolo de aspectul său grosolan însă, bătea o inimă romantica puternică – ba chiar sălbatică. Este probabil adevărat, după cum insista Slalin în 1949, ca Mao de fapt nu era deloc marxist: „Nu înţelege cele mai elementare adevăruri marxiste.”[1774] Deşi folosea formulări marxiste, şi de fapt se considera un mare gânditor marxist, superior succesorilor vrednici de dispreţ ai lui Stalin, în practică nu a încercat niciodată să aplice o analiză marxistă obiectivă. El nu credea deloc în „situaţii obiective”. Totul era în spirit; ar putea fi descris ca un Emile Coué geopolitic, care credea în „superioritatea spiritului asupra materiei”. Pe baza „extraordinarei energii a maselor”, susţinea el, „poate fi îndeplinită absolut orice misiune”[1775]. „Există numai gândire neproductivă”, spunea el, „nu regiuni neproductive. Există doar metode proaste de a cultiva pământul, nu pământ prost.[1776]” Acest dispreţ faţă de realitatea obiectivă explică disponibilitatea sa de a accepta perspectiva războiului nuclear şi convingerea sa că acesta ar fi câştigat de China. „Vântul de Est este mai puternic decât vântul de Vest”, spunea el în 1957. „Dacă imperialismul insistă să ducă un război, nu vom avea de ales decât să ne hotărâm şi să luptăm până la sfârşit înainte de a ne continua procesul de construcţie.”[1777] În acelaşi an, la Moscova, şi-a şocat colegii comunişti cu acelaşi argument: „O să pierdem poate peste 300 de milioane de oameni.

Şi ce dacă? Războiul e război. Vor trece anii şi o să ne punem pe treabă să facem mai mulţi copii decât oricând" (după spusele lui Hruşciov, „a folosit o expresie indecentă").[1778] Mai târziu a adoptat aceeaşi atitudine faţă de război ca şi Rusia: „Chiar dacă o să continue la nesfârşit, n-o să se prăbuşească cerul, copacii or să crească, femeile or să nască şi peştii or să înoate."[1779] Se pare că a crezut toată viaţa că adevărata dinamică a istoriei nu era atât maturizarea claselor (aceasta ar putea fi expresia exterioară), cât determinarea eroică. Se considera o întruchipare a supraomului nietzscheean.

În veleităţile sale artistice, în romantismul său şi în credinţa că voinţa nu este numai cheia puterii, ci şi a autorealizarii, Mao era un Hitler oriental. Deşi cultul lui Mao era aparent asemănător cu stalinismul, el a avut un rol mult mai creator şi mai central în statul maoist. Ca şi lui Hitler, lui Mao îi plăcea teatrul în politică. Decorul regimului său era mult mai izbitor şi mai original decât imitaţiile staliniste fără culoare ale pompei naziste. El a moştenit şi a transformat măreţia epocii imperiale. Mulţimile erau învăţate să-l întâmpine cu lozinca rituală „Viaţă nesfârşită preşedintelui Mao". Asemeni împăraţilor, el trăgea simbolic o brazdă cu plugul în fiecare an, folosea Oraşul Imperial ca reşedinţă şi dădea indicaţii caligrafice pentru monumente.[1780] Dar adăuga la toate acestea o „cultură a soarelui" proprie, reflectată în imnul „Orientul e roşu", pe care l-a impus ca un al doilea imn naţional al Chinei.

Din Orientul roşu soarele răsare:
În China un Mao Tzedun apare.

Faţa lui rotundă, ca un soare, apărea pe afişe uriaşe; şi, ca şi soarele, el apărea în zori ca să treacă în revistă un milion de Gărzi Roşii în vara lui 1966.

Aceste ocazii, care au fost opt în numai câteva săptămâni, permiţând soarelui să strălucească peste 11 milioane de oameni, semăna foarte bine cu parăzile de la Nürnberg. Gărzile Roşii scandau ritmic lozinci maoiste, în timp ce Lin Biao (cam ca Goebbels) striga litaniile: „Să-i nimicim pe tâlharii capitalişti! Să nimicim autorităţile burgheze reacţionare! Să gonim toţi diavolii netrebnici şi spiritele rele! Să terminăm cu cele Patru Lucruri

Vechi: gândirea veche, cultura veche, tradiţiile vechi, obiceiurile vechi. Gândirea lui Mao Tzedun trebuie să conducă şi să transforme spiritul, până când puterea spiritului va transforma materia!" (18 august 1966).[1781] Gândirea lui Mao era „soarele inimii noastre, rădăcina vieţii noastre, izvorul puterii noastre", „gândirea lui ne e busolă şi hrană spirituală", era „ca o bâtă masivă fluturată de o maimuţă de aur", o „rază de lumină strălucitoare" ce îi demasca pe „monştri şi diavoli", o serie de „oglinzi magice pentru a detecta demonii", iar el însuşi era „izvorul întregii înţelepciuni". Revoluţia şi realizările sale erau (am putea spune) o formă gigantică de gândire maoistă, căci „toate victoriile noastre sunt victoriile Gândului lui Mao Tzedun"[1782].

Cărticica roşie a jucat un rol asemănător cu *Mein Kampf* şi, la fel ca Hitler, Mao a folosit manevre militare, orchestre mari şi jocuri de sunet şi lumină pentru a produce iluzie şi isterie. La parăzile sale din 1966, orchestre formate din 1 000 de oameni cântau „Orientul e roşu", iar un film despre al nouălea Congres naţional al PCC din 1969 îi arăta pe delegaţi, ţinând în sus *Cărticica roşie,* ţopăind frenetic, cu obrajii scăldaţi în lacrimi, lătrând şi urlând ca animalele, în Marea Sală a Poporului.[1783] Limbajul virulent abuziv pe care îl foloseau Mao şi acoliţii săi pentru a evoca activismul violent şi intolerant avea foarte mult în comun cu antisemitismul lui Hitler.

Cel mai important aspect în care Mao amintea de Hitler era iminenta sa escatologic. Mao era, mai presus de orice, un om violent şi nerăbdător. Îi lipsea stoicismul răbdător cu care îşi urmărea Stalin fără nicio remuşcare obiectivele şi urile. Mao, ca şi Hitler, voia să grăbească istoria. El credea că succesorii săi aveau să se dovedească slabi şi laşi şi că dacă lucrurile nu se făceau în timpul vieţii sale nu aveau să se mai facă niciodată. Auzea mereu carul înaripat al timpului urmărindu-l, şi impetuozitatea sa şi-a găsit expresia în dragostea lui complementară şi insaţiabilă pentru dramatism. Într-un anumit sens, Mao nu a făcut niciodată trecerea de la revoluţie la administraţie. Îi lipsea apetitul birocratic al lui Stalin. Pentru el, istoria era o piesă cosmică, o succesiune de episoade spectaculoase, în care el era actor, impresar şi spectator. Îndată ce cortina cădea peste o scenă – „Marşul cel Lung", să zicem, sau „Căderea GMD" – el striga să se ridice din nou şi să reînceapă acţiunea,

mai repede şi mai frenetic decât înainte.

Aşadar, domnia lui Mao a fost o melodramă sinistră, uneori degenerând în farsă dar întotdeauna, în sensul cel mai profund, o tragedie: căci ceea ce făcea el să se joace nu era teatru, ci o serie uriaşă de experimente pe sute de milioane de oameni în carne şi oase, care trăiau şi sufereau. Prima drama după înfrângerea GMD se pare că a avut loc spre sfârşitul lui 1950. La început, reforma agrară introdusă în sud conform legii din 1949 nu fusese radicală. Un discurs al lui Lin Biao din 14 iunie 1950 a adus atenuări. Termenul binevoitor de „ţăran mijlociu prosper" l-a înlocuit pe cel de „ţăran bogat" şi au fost inventate noi categorii de „moşierime luminată" şi „mici moşieri" pentru a-i menţine în activitate pe fermierii eficienţi.[1784] Apoi, izbucnirea războiului din Coreea i-a oferit lui Mao pretextul pentru primul său cataclism postbelic. În 1951 şi încă şi mai mult în 1952–1953, reforma agrară a fost accelerată continuu şi condusă cu o mare sălbăticie. A avut loc „campania celor Trei Anti", urmată curând de „campania celor Cinci Anti". La 21 februarie 1951 noi „Regulamente privind pedepsirea contrarevoluţionarilor" prevedeau pedepse cu moartea sau cu închisoarea pe viaţă pentru o gamă largă de „delicte". Toate oraşele importante ţineau mitinguri uriaşe la care „inamicii" sociali erau denunţaţi şi condamnaţi public. În câteva luni, numai în Beijing s-au ţinut aproape 30 000 de astfel de mitinguri, la care au participat 3 milioane de oameni. Ziarele publicau în fiecare zi liste lungi de nume ale „contrarevoluţionarilor" executaţi. În octombrie 1951 s-a declarat că în primele şase luni ale anului se rezolvaseră 800 000 de cazuri (Zhou Enlai a spus mai târziu că 16,8% primiseră pedepse cu moartea, ceea ce ar însemna 135 000 de execuţii, sau 22 500 pe lună, un număr mare până şi după standardele cele mai rele ale lui Stalin). Numărul total al celor ucişi în timpul acestei prime drame postbelice a lui Mao ar putea fi în jur de 15 milioane, deşi mai probabilă este o cifră de 1 până la 3 milioane.[1785]

Această uriaşă mostră de inginerie socială a fost însoţită şi de prima încercare de inginerie mentală, sau de spălare a creierelor, făcută de Mao şi intitulată de el „reforma gândirii". Era menită să înlocuiască respectul tradiţional faţă de familie cu respectul filial faţă de stat ca valoare morală centrală a naţiunii şi să-l promoveze pe Mao la statutul de figură

paternă.[1786] Mao definea „reforma gândirii" (23 octombrie 1951) ca o precondiţie vitală a „transformării democratice temeinice şi a industrializării progresive a ţării noastre". El a pornit o „Mişcare pentru studiul gândurilor lui Mao Tzedun" la scară naţională; cei care le respingeau erau catalogaţi drept „occidentalişti" şi „reformaţi" în închisoare, adesea încătuşaţi pe perioade mai lungi sau mai scurte în fiare foarte grele, dureroase.[1787] Drama cuprindea însă nu numai victimele „reformei agrare" şi pe cei care criticau modul în care se făcea aceasta. Multe dintre cele opt „Anti" erau îndreptate împotriva comercianţilor, a managerilor din industrie şi a birocraţilor: campania a cuprins de fapt întreaga naţiune.

Ca toate dramele succesive ale lui Mao, aceasta s-a stins încet pe măsură ce el şi-a pierdut interesul sau încrederea în rezultatele ei sau când au devenit evidente dezastruoasele ei consecinţe precum scăderea productivităţii agricole şi foametea. Dar în 1955 nerăbdarea lui Mao a crescut din nou. Într-un discurs din 31 iulie 1955 el a anunţat brusc o grăbire a ritmului colectivizării fermelor şi naţionalizarea abruptă a întregului comerţ şi întregii industrii care încă mai rămăseseră private. A numit anul 1955 „anul hotărâtor în lupta dintre socialism şi capitalism"[1788]. Şi această campanie avea să schimbe mentalităţi: „ţăranii săraci" aveau să capete „controlul" şi apoi „să-şi întărească unitatea" cu „ţăranii de mijloc", ba chiar cu „ţăranii de mijloc prosperi", împotriva „infiltrării contrarevoluţionarilor", a „ticăloşilor" şi a „diavolilor". Dezamăgit de reacţie, Mao a creat tot atât de brusc politica sa numită „Să înflorească o sută de flori" din 1956, pentru a convinge mai multe voci să se exprime. După cum spunea el, „ideile corecte, dacă sunt ţinute în sere fără a fi expuse la viruşii sau imunizările bolii, nu vor câştiga în faţa celor greşite": Hruşciov era de părere că întregul episod al celor „o sută de flori" nu era decât o „provocare". Mao doar „se prefăcea a deschide larg porţile democraţiei" ca să-i poată „distruge pe cei a căror gândire o considera dăunătoare"[1789]. În orice caz, campania a fost brutal inversată, fără niciun avertisment. „Elementele de dreapta" au fost trimise în lagăre de muncă; profesorii care „înfloriseră" pentru scurtă vreme s-au trezit spălând closete; iar în 1957 încercările de protecţie ale „legalităţii socialiste" au fost retrase.[1790]

Aceste evenimente confuze, sau minidrame ratate, trebuie privite pe fundalul insatisfacţiei crescânde a lui Mao faţă de politicile succesorilor lui Stalin de la Moscova. Îl detestase pe Stalin şi nu fusese de acord cu el: reacţia lui la moartea acestuia a fost să instige la sinuciderea sau asasinarea lui Gao Gang, agentul stalinist şi şeful Comitetului de stat al Planificării, în februarie 1954. Dar a obiectat serios la „destalinizare" ca încercare de a plasa vina pentru greşelile colective pe umerii unui singur om. El considera că „discursul secret" al lui Hruşciov din 1956, care repudia stalinismul, era o ipocrizie. Ceilalţi, inclusiv Hruşciov, erau băgaţi până la gât în crimele lui Stalin. Cum vedea Hruşciov rolul său, se întreba el, „când se bate cu pumnul în piept, loveşte cu el în masă şi strigă «abuz» cât îl ţin plămânii"? Era şi el „asasin" şi „bandit"? sau doar „prost" şi „idiot"?[1791] Mao se temea în mod evident că această campanie moscovită împotriva „cultului personalităţii" ar putea să fie folosită şi împotriva lui. Şi mai fundamental însă, el simţea că sărăcia intelectuală a noii conduceri de la Moscova consolida pretenţia lui, acum că Stalin murise, la supremaţia pontificală asupra blocului. El a decis să-şi uluiască tovarăşii, estici şi vestici, prin îndrăzneala absolută a următoarei sale mişcări, şi în septembrie–octombrie 1957 a anunţat drama nouă a Marelui Salt înainte, care a fost lansat cu o uriaşă publicitate în primăvara următoare.

Marele Salt a fost poate cea mai pură expresie a nerăbdării cronice a lui Mao, a încrederii sale în superioritatea spiritului asupra materiei, a credinţei sale că, dacă exista voinţă, epoca miracolelor nu se sfârşise. Voia să treacă la comunism dintr-odată, chiar până la etapa în care statul „s-ar evapora". Şi-a materializat dorinţa de a rezuma istoria la ţărani: ei erau „săraci şi simpli" şi acesta era „un lucru bun – oamenii săraci vor schimbarea, vor sa facă ceva, vor revoluţie. O foaie de hârtie albă nu are pete de cerneală, aşa încât se pot scrie pe ea cele mai noi şi mai frumoase cuvinte."[1792] Ca element al ingineriei sociale, Saltul era necugetat şi impulsiv până şi după standardele lui Mao. El îl justifica susţinând că Stalin mersese „doar într-un picior" – adică crease zone industriale şi agricole, fiecare separat şi monoped. China avea să înceapă „să meargă pe două picioare", trecând direct la comunele autonome (după modelul istoric al Comunei din Paris din 1870), fiecare cu sectoare industriale,

agricole şi de servicii proprii şi cu miliţie de apărare proprie: „unitate în muncă şi în arme”.[1793]

Dimensiunile şi viteza acestui teatru experimental erau aproape incredibile. În ianuarie-februarie 1958 şi apoi, după o pauză scurtă pentru limpezirea confuziei, între august şi decembrie, viaţa economică, politică şi administrativă a aproximativ 700 de milioane de oameni (90% din populaţie) s-a transformat aproape total. În provincia Henan, de exemplu, 5 376 de cooperative agricole au fost aglomerate în 208 „comune populare” mari, fiecare având în medie 8 000 de gospodării. Se aştepta de la aceste unităţi să se susţină practic autonom şi, în special, să-şi producă singure oţelul. Era, după cum a formulat Hruşciov, un caz în care Mao „acţiona ca un nebun pe tron, răsturnându-şi ţara cu susul în jos”. El spunea că Zhou Enlai a venit la Moscova şi a recunoscut că industria de oţel a Chinei ajunsese la pământ ca rezultat al acestor măsuri. A.F. Zasiadki, vicepreşedinte al Comitetului de Stat al Planificării, a fost trimis să cerceteze situaţia. El i-a raportat lui Hruşciov că inginerii oţelari pregătiţi în Uniunea Sovietică erau obligaţi acum să lucreze în agricultură şi că industria oţelului era „făcută praf”. Fabrica de oţel pe care a vizitat-o era „condusă de un bătrân”. Toate utilajele, banii şi eforturile Rusiei erau irosite.[1794] Se pare că Hruşciov a conchis că Mao era un nou Stalin, ba chiar mai rău; un nebun care şi-ar distruge ţara şi ar arunca lumea în aer dacă ar avea mijloacele s-o facă. Marele Salt a dus aşadar direct la sistarea programului de asistenţă tehnică al Rusiei (inclusiv armele nucleare) în 1959 şi la recunoaşterea deschisă a rupturii sino-sovietice în anul următor, la Congresul Partidului Comunist Român, când Hruşciov i-a denunţat pe conducătorii chinezi ca „nebuni”, „naţionalişti puri” ce doreau să dezlănţuie un război nuclear.

Până şi în China mişcarea Marelui Salt s-a poticnit brusc la 23 iulie 1959, când Mao i-a pus capăt declarând abrupt: „Haosul provocat a fost imens şi îmi asum responsabilitatea.”[1795] Consecinţele dramei au avut însă un avânt propriu, irezistibil. 1959 a fost un an al dezastrelor naturale şi, combinat cu dezastrul nenatural al Marelui Salt, a produs o foamete artificială la scara catastrofei staliniste de la începutul anilor ’30, care a ţinut până în 1926.[1796] Nici astăzi cei din afară nu ştiu exact ce s-a întâmplat cu agricultura chineză în aceşti ani cumpliţi. Industria oţelului

era la pământ şi a trebuit să fie reconstruită practic din temelii. Agricultura a fost încă o dată reorganizată prin revenirea la cooperative şi scăderea numărului de gospodării dintr-o comună la 2 000. Dar recoltele şi şeptelurile pierdute erau pierdute pentru totdeauna. Oamenii mureau pur şi simplu de foame. Câte milioane au murit din cauza Marelui Salt putem doar încerca să ghicim: cifrele nu sunt disponibile.

Se pare că dezastrul Marelui Salt a epuizat o mare parte din capitalul politic pe care Mao şi colegii săi îl adunaseră în timpul victoriosului război revoluţionar. El nu a deţinut niciodată puterea supremă şi exclusivă a unui Hitler ori Stalin, atât din cauza naturii irezolvabile a problemelor Chinei, a lipsei ei de centralizare şi comunicaţii moderne, cât şi pentru că nu a avut niciodată un mecanism al terorii la scara KGB-ului ori a Gestapo-SS-ului. Partidul era mai împărţit decât în Rusia; exista, în special, o polaritate profundă între conservatorismul Beijingului şi radicalismul Shanghaiului. După ce s-a lăsat cortina asupra dramei din 1959, Mao s-a ferit o vreme de histrionism; pare că „s-a odihnit". Acest punct marchează începutul „luptei pe două fronturi", cu „revizioniştii" aflaţi temporar la conducere. Ei nu i-au mai permis niciodată lui Mao să se atingă direct de procesul de producţie, nici în agricultură, nici în industria grea. În schimb, el şi-a îndreptat atenţia asupra culturii şi învăţământului. Detestase întotdeauna mandarinismul şi orânduirea culturală. Într-un anume sens, ura „civilizaţia" tot atât de mult ca şi Hitler. În China, ea nu reprezenta conspiraţia evreiască internaţională, ci mâna moartă, apăsătoarea, insuportabila greutate a unui trecut de 4000 de ani. În această privinţă revoluţia lui părea să nu fi schimbat nimic – şi din cauza acestui eşec cultural, argumenta el, Marele Salt se dovedise nepractic.

La 13 februarie 1964 Mao scotea sunete ameninţătoare: „Actuala metodă de educaţie distruge talentele şi tinereţea. Nu sunt de acord cu citirea atât de multor cărţi. Metoda de examinare este o metodă de tratare cu un inamic. Este extrem de dăunătoare şi trebuie oprită."[1797] Nouă luni mai târziu trăda semne inconfundabile de nerăbdare şi dorinţă arzătoare de o nouă dramă: „Nu putem merge pe vechile căi de dezvoltare tehnică a tuturor ţărilor din lume şi să ne târâm pas cu pas în urma altora. Trebuie să zdrobim convenţiile [...] când vorbim despre un Mare Salt

înainte, tocmai asta vrem să spunem."[1798] Astfel, Saltul a fost transmutat dintr-unul fizic într-unul mental: la începutul lui 1965 interesul lui Mao pentru spălarea creierelor reînviase şi avea să fie trăsătura dominantă a următoarei şi celei mai mari drame realizate de el.

Până în acest moment China fusese condusă efectiv de un triumvirat: Mao însuşi, şeful statului, Liu Shaoqi, care era şi conducătorul partidului şi în special al organizaţiei din Beijing, şi şeful armatei, Lin Biao. Mao a preferat să-şi deschidă noua piesă indirect, împingând-o în prim plan pe soţia sa, actriţa de film Jiang Qing. A fost bine distribuită în rolul principal din ceea ce curând avea să se numească „Revoluţia Culturală". Faptul că avusese întotdeauna o slăbiciune pentru actriţe era caracteristic pentru romantismul lui Mao. Avusese, de exemplu, o relaţie cu frumoasa Lily Wu. Soţia sa de atunci, He Zizhen, a aflat, l-a dat în judecată şi a obţinut divorţul într-un tribunal special al Comitetului Central, care apoi le-a exclus pe amândouă femeile.[1799] În 1939 Mao s-a căsătorit cu Jiang Qing, care jucase în Shanghai în anii '30 sub numele de scenă Lan Ping. După spusele ei, şi-a început cariera la treisprezece ani, a devenit membru de partid la nouăsprezece şi avea douăzeci şi trei când Mao a căutat-o în Yan'an, oferindu-i un bilet gratuit la o conferinţă pe care o ţinea la Institutul de Marxism-Leninism.[1800] Alte versiuni susţin însă că era mai în vârstă şi că fusese căsătorită de trei, dacă nu de patru ori în Shanghai în anii '30, că avusese nenumărate relaţii amoroase în lumea filmului şi că îşi atrăsese mulţi duşmani şi resentimente.

Jiang Qing a rămas, sau a fost ţinută, multă vreme în plan secund în primii douăzeci de ani ai căsniciei. Exista o suspiciune adânc înrădăcinată în China privind soţia intrigantă în politică, ceea ce ar putea fi numit „sindromul împărătesei-mame". La începutul anilor '60 era considerat remarcabil că Wang Guangmei, soţia şefului statului Liu, se îmbrăca modern, purta perle şi chiar dansa (era născută în SUA) când îşi însoţea bărbatul în străinătate, ceea ce s-ar putea să fi stârnit gelozia lui Jiang. Ea însăşi a devenit centrul unui grup de pseudointelectuali nemulţumiţi, scriitori rataţi şi actori şi regizori de mâna a doua, în special din Shanghai, care doreau să pună stăpânire pe arte şi să le radicalizeze. Exista un anumit mandat din partea partidului pentru „linia" lor. În 1950, după epurările culturale ale lui Jdanov în Rusia Sovietică, a fost creat în

China un „birou de reformă a operelor”, inspirat dintr-un grup de teatru întemeiat la Academia Armatei Roşii în 1931 şi din aşa-numitul „Regiment Chinez al Cămăşilor Albastre” care foloseau teatrul de improvizaţie şi scene mobile pentru a-şi răspândi ideologia. În 1952 a fost înfiinţat Teatrul Popular de Artă din Beijing, care avea menirea de a produce dramaturgie didactică „modernă”.[1801] Dar n-a ieşit mare lucru din asta. Pe la mijlocul anilor ’60, clasicii chinezi continuau să fie predominanţi şi multe teatre independente au înflorit punând în scenă Ibsen, O’Neill, Shaw, Cehov şi folosind metoda Stanislavski.[1802] Grupul lui Jiang, Liga Dramaturgilor de stânga, a întâmpinat dificultăţi în a-şi vedea operele puse în scenă şi a fost chiar suspectat de troţkism.[1803] Se pare că Jiang a adus scenei chineze, deja înveninate de amarnicul facţionalism sectar inerent politicii marxist-leniniste, spiritul vendettei teatrale.

A avut ocazia să arate ce poate în iunie-iulie 1964, când frustratul Mao i-a permis să organizeze Festivalul Operei din Beijing pe Teme Contemporane în Marea Sală a Poporului. Acesta consta din treizeci şi şapte de opere noi (treizeci şi trei despre Revoluţie, patru despre revolte anterioare), interpretate de douăzeci şi opt de companii proletare, din nouăsprezece provincii. Şi mai surprinzător încă, Mao i-a îngăduit să ţină un discurs, primul ţinut de o femeie de când preluase el puterea. Ea a spus că existau trei mii de companii teatrale profesioniste în China, dintre care nouăzeci se presupunea că se ocupă de teatrul „modern”. Cu toate acestea, scena chineză era dominată de teme, eroi şi eroine vechi, „de împăraţi, prinţi, generali, miniştri, savanţi şi femei frumoase, şi pe deasupra de fantome şi monştri”. Existau „mult peste 600 de milioane de muncitori în ţara noastră”, faţă de „doar o mână de moşieri, ţărani înstăriţi, contrarevoluţionari, elemente negative, simpatizanţi de dreapta şi burghezi”. De ce i-ar servi teatrul pe aceştia câţiva şi nu pe cei 600 de milioane? Ea recomanda să se joace numai anumite „opere model” precum *Raid asupra Regimentului Tigrului Alb* şi *Luarea Muntelui Tigrului prin Strategie.*[1804] Nimic din toate acestea nu a avut un ecou pozitiv în Beijing, deţinătorul şi apărătorul culturii chineze. Primarul său, mandarinul extremist Peng Zhen, care avea şi o funcţie importantă în Partid, spunea despre operele ei că se aflau „încă în stadiul în care purtau

pantalonaşi bufanţi şi îşi sugeau degetul". Toată lumea detesta proaspătul ei obicei de a-şi suna opozanţii şi criticii pentru a se „certa cu ei". Când i-a cerut lui Peng să-i dea o trupă de operă „ca s-o reformeze singură" şi i-a arătat o nouă operă revoluţionară cu care îşi propunea s-o reformeze, el a refuzat-o hotărât, i-a smuls partitura din mână şi i-a spus sfidător că „n-are decât să protesteze oficial dacă doreşte".[1805]

Protestul ei a fost să-l convingă pe Mao să plece din Beijing şi să petreacă cea mai mare parte a anului 1965 în Shanghai. Acolo, în mintea lui s-au întâlnit mai multe teme: ura faţă de Rusia Sovietică şi conducerea ei, precum şi faţă de noua clasă de birocraţi burghezi care îi subminaseră Marele Salt, dorinţa unui erou în vârstă de a avea din nou succes la tineri, dispreţul său faţă de educaţia căpătată în şcoli, ostilitatea faţă de cei ce înfloreau în virtutea mandarinismului, gelozia faţă de Liu. Cartea lui Liu, *Cum să fii un bun comunist,* s-a vândut în 15 milioane de exemplare în 1962–1966, la fel ca şi cărţile lui Mao la vremea aceea. Editorialele oficiale îi îndemnau pe tovarăşi să-l studieze pe Liu în aceeaşi măsură ca şi pe Mao. Cei doi se certaseră violent cu privire la motivele eşuării Saltului.[1806] Astfel, la ambiţiile frustrate ale unei actriţe ratate s-au adăugat suferinţele unui autor ultragiat. Mao a renunţat să mai citească ziarul popular pekinez, trecând la cotidianul Forţelor Armate. Se pregătea pentru o nouă explozie spectaculoasă. Îi spunea cu amărăciune lui André Malraux: „Sunt singur cu masele – în aşteptare." Linguşitorului ambasador francez, care îi spunea că tineretul e de partea lui, Mao i-a replicat: „Ceea ce aţi văzut dumneavoastră reprezintă numai o latură a lucrurilor – nu aţi văzut cealaltă latură." A spus unui grup de albanezi că noua elită privilegiată din Rusia îşi avea rădăcinile în cercurile literare şi artistice şi că acelaşi lucru se întâmpla şi în China: „De ce sunt atâtea asociaţii literare şi artistice în Beijing? Nu au nimic de făcut. [...] Spectacolele armatei sunt cele mai bune, după ele vin trupele locale, iar cele din Beijing sunt cele mai proaste." Grupările culturale oficiale, spunea el unui grup de planificatori, nu erau „altceva decât transplanturi din Uniunea Sovietică [...] toate guvernate de străini sau de morţi". Academia de Ştiinţe din Beijing era un „tărâm de basm" plin de „anticari" „citind reviste de necitit".[1807] Avea să se bazeze pe armata solidă, formată din ţărani. L-a anihilat pe şeful sau de stat Major, Luo Ruiqing, pentru

presupuse activităţi prosovietice. L-a montat pe şeful armatei, Lin Biao, împotriva lui Liu şi a „clicii" sale de la Beijing. Forma pe care aveau s-o ia lucrurile a fost indicată de faptul că i-a îngăduit lui Jiang Qing să organizeze în Shanghai un „Forum privind Activităţile Literare şi Artistice în Forţele Armate". Înainte ca acesta să aibă loc, Lin, nelinişţit, ţinea o informare a ofiţerilor superiori:

> Este foarte severă din punct de vedere politic în chestiuni de literatură şi artă. [...] Are multe opinii valoroase. Trebuie să le acordaţi o mare atenţie şi să aveţi grijă ca ele să fie aplicate ideologic şi organizatoric. De acum înainte, toate documentele armatei privind literatura şi arta trebuie să-i fie trimise ei.[1808]

După ce şi-a asigurat sprijinul armatei, Mao a pornit la atac. Adevăratul detonator a ceea ce curând avea să fie cunoscut ca „Revoluţia Culturală" a fost ofensa personală – reacţia lui Mao la o piesă, *Hai Rui scos din funcţie,* scrisă de fapt în 1961 de Wu Han, viceprimar al Beijingului, şi de un alt mandarin cu funcţie oficială.[1809] Era vorba despre un cinstit înalt funcţionar din timpul dinastiei Ming care nu a fost de acord cu politica împăratului asupra pământului şi a fost pedepsit pe nedrept pentru că fusese sincer. Când Mao a văzut-o în sfârşit, nu a putut s-o ia decât ca pe un atac limpede la adresa lui, evident inspirat de Liu şi care sugera o dată în plus că dezastrele agricole pentru care era astfel acuzat în mod public avuseseră loc fără nicio umbră de îndoială. Atacul său a fost lansat printr-o recenzie a piesei în cotidianul *Curente literare* din Shanghai, la 10 noiembrie 1965. Întors la Beijing, spre sfârşitul anului, s-a întâlnit cu premierul sovietic, Aleksei Kosîghin, şi l-a întrebat sarcastic dacă Rusia sovietică ar veni în ajutorul Chinei în cazul în care America ar ataca-o în cadrul războiului din Vietnam. Kosîghin nu i-a răspuns. Mao a recunoscut însă cu sinceritate în faţa acestuia că era la cuţite cu colegii săi. De fapt, nu s-a prea străduit să ascundă explozia care se apropia. Întors la Shanghai la începutul anului următor, i-a atacat pe Deng Xiaoping şi pe alţi colegi din conducere (care veniseră de la Beijing), în faţa unei delegaţii uluite de comunişti japonezi, adresându-li-se cu „voi, nevolnicii de la Beijing", pentru că fuseseră „moi în relaţia cu Rusia". Japonezii „au

făcut un pas înapoi de uluire”[1810].

Din acel moment, Revoluţia Culturală a căpătat avânt. Mao (după cum spunea el mai târziu) „a dat semnalul”. În februarie 1966, Lin, acum aliatul ferm, deşi plin de teamă, al lui Jiang Qing, a numit-o „Consilier cultural” al întregii armate. Necuviinciosul primar mandarin al Beijingului a fost demis şi trecut, împreună cu Lin, în umbră, deşi ei doi, Deng şi alţii nu au fost arestaţi decât în anul următor. La 20 martie Mao, bătrânul vrăjitor, a hotărât să dezgroape forţa brută a tineretului neşcolit. „Avem nevoie de oameni hotărâţi, tineri, fără prea multă şcoală, cu o atitudine fermă şi cu experienţă politică, în stare să se apuce de treabă”, a spus el. „Când am început să facem revoluţia, nu eram decât nişte băieţi de douăzeci şi trei de ani, în timp ce conducătorii vremii [...] erau bătrâni şi experimentaţi. Ei aveau mai multă învăţătură – dar noi aveam mai mult adevăr.”[1811] La 16 mai, Jiang Qing, acum spiritul conducător al unui grup de activişti, cei mai mulţi din Shanghai, pe care Mao o desemnase oficial să se ocupe de Revoluţia Culturală, a emis prima ei circulară. În ea îi ataca pe „savanţii-tirani” cu limbaj „obscur” care încercau să potolească lupta de clasă şi să ţină politica departe de academie, folosind sofismul „toată lumea e egală în faţa adevărului”. Punctul 6 al acestei circulare era o invitaţie deschisă la vandalism: „Preşedintele Mao spune adesea că nu se poate construi fără a distruge. Distrugerea înseamnă critică şi repudiere – înseamnă revoluţie.” *Ziarul Poporului* şi alte cotidiane din Beijing au refuzat s-o tipărească. Două zile mai târziu Lin Biao a ţinut un discurs remarcabil despre putere în faţa Biroului Politic, analizând istoria loviturilor de stat. Amintind de Goebbels, el a afirmat că forţa şi propaganda, unite, erau irezistibile: „Preluarea puterii politice depinde de ţevile de puşcă şi călimări.” Şi puterea pentru ce era? „Puterea politică este un instrument prin care o clasă oprimă o alta. La fel e şi cu revoluţia şi contrarevoluţia. Aşa cum o văd eu, puterea politică este puterea de a-i oprima pe alţii.”[1812] Era destul de sincer; şi, venind de la omul care se presupunea că se ocupă de stabilitatea naţiunii, e foarte probabil că i-a făcut pe cei din jurul mesei să tremure. Partea şi mai proastă era că omul aflat la conducerea poliţiei secrete, Kang Sheng, pactizase cu revoluţionarii culturii. Asta însemna că nu avea să existe nicio oprelişte pentru noile „ţevi de puşcă şi călimări”, care şi-au făcut rapid apariţia în

a doua jumătate a lui mai, sub forma Gărzilor Roşii şi a afişelor propagandistice.

Violenţa scolastică şi schimbarea politică mergeau de mult mână în mână în China. Revolta studenţilor din Beijing declanşase Mişcarea din 4 mai 1919 şi pe cea din 9 decembrie 1935. Existase o mişcare similară în perioada celor „o sută de flori", înăbuşită în cele din urmă (de către Deng şi Lin, printre alţii, care reacţionau zeloşi la „semnalul" lui Mao) prin concedierea a 100 000 de profesori în 1957–1958.[1813] Dar acum lucrurile se petreceau la cu totul altă scară. Cu o populaţie de 800 de milioane, China avea acum 90 de milioane de copii în şcolile primare, 10 milioane în gimnazii şi licee şi 600 000 în universităţi.[1814] Primele Gărzi Roşii au apărut la 29 mai. Erau formate din elevi de gimnaziu, între doisprezece şi paisprezece ani, care purtau banderole roşii din bumbac pe care scria cu galben „Hongweibing" (Gărzile Roşii). Primul lor act a fost să atace Universitatea Qinghua.[1815] Curând li s-au alăturat copii de vârste mai mici şi mai mari, studenţi şi, mai important, membri ai Organizaţiilor de Tineret ale PCC care, cu încurajarea lui Mao, s-au revoltat împotriva conducerii lor oficiale şi s-au organizat în bande de stradă. La începutul verii, întregul sistem de învăţământ din China a îngheţat, căci profesorii fugeau îngroziţi (când aveau norocul să nu fie prinşi şi „reeducaţi") şi tinerii au instituit legea linşării.

Unele aspecte ale Revoluţiei Culturale au fost, mai târziu, înţelese greşit în Occident. Aceasta a fost prezentată ca o revoltă a intelectualilor. De fapt, a fost exact contrariul. A fost o revoluţie a analfabeţilor şi semianalfabeţilor împotriva intelectualilor, a „ochelariştilor", cum erau numiţi. A fost xenofobă, îndreptată împotriva celor care „cred că luna e mai rotundă în străinătate". Gărzile Roşii aveau multe puncte comune cu Cămăşile Brune ale lui Röhm, şi întreaga mişcare cu campania lui Hitler împotriva „Civilizaţiei cosmopolite". A fost cea mai mare vânătoare de vrăjitoare din istorie, facând ca epurările lui Jdanov din Rusia postbelică să pară aproape banale. Cu toate acestea, este semnificativ faptul că acest mare elan de vandalism a atras un anume tip de intelectual radical, care avea să devină deprimant de familiar în Europa şi în America de Nord în următorii câţiva ani. La Beijing, primul „afiş cu caractere mari", adresat autorităţilor universitare, pe care le ataca, a fost pus de o profesoară

universitară de filosofie, Nie Yuanzi, care avea să devină o Madame Defarge a ororilor din campusuri. Pe el scria: „De ce vă temeţi atâta de afişele cu caractere mari? Aceasta e o luptă pe viaţă şi pe moarte pentru contracararea Bandei Negre!" Într-o săptămână, 10 000 de studenţi puseseră 100 000 de afişe, „mari cât uşa", adesea cu caractere de peste un metru înălţime.[1816] Lozincile se repetau: „În niciun caz n-o să vă meargă [...] răbdarea noastră s-a sfârşit." Primele violenţe au început cam în acelaşi timp. Bande de stradă gălăgioase prindeau fete cu părul lung şi împletit şi li-l tăiau scurt; băieţii care aveau pantaloni croiţi după moda străină se trezeau cu ei smulşi. Coafezelor li se cerea să nu facă tunsori „în coadă de raţă", restaurantelor să-şi simplifice meniurile, magazinelor să nu mai vândă cosmetice, rochii cu şliţ, ochelari de soare, haine de blană şi alte articole de lux. Reclamele luminoase au fost sparte. Pe străzi ardeau focuri uriaşe în care erau aruncate articolele interzise, printre care (după cum a arătat o expoziţie de „lucruri confiscate") baloturi de mătase şi brocart, lingouri de aur şi argint, jocuri de şah, cufere şi scrinuri vechi, cărţi de joc, seturi de mah-jong, halate, fracuri, pălării, discuri cu jazz şi o gamă largă de opere de artă. Gărzile Roşii au închis ceainăriile, cafenelele, teatrele particulare independente şi toate restaurantele particulare, au interzis cântăreţii, acrobaţii şi actorii itineranţi, precum şi nunţile şi înmormântările, ţinutul de mână şi jocul cu zmeele. În Beijing vechile ziduri au fost dărâmate, Parcul Beihai şi Galeria Naţională de Arte Frumoase au fost închise. Bibliotecile au fost devastate şi închise, cărţile arse. Chiar şi când bibliotecile rămâneau deschise, puţini îndrăzneau să le viziteze. Zece ani mai târziu, Deng a relatat că din cei opt sute de tehnicieni ai Institutului de Cercetări pentru Metale Neferoase, de exemplu, numai patru au avut curajul să folosească biblioteca în timpul Revoluţiei Culturale; el a spus că oricare din cele 150 000 de cadre tehnice ale Academiei de Ştiinţe care a intrat în laboratoare în această epocă întunecată era denunţată ca „specialist alb".[1817]

Nu exista nicio autoritate care să împiedice aceste activităţi. Când proprietarii de magazine şi alte persoane prejudiciate cereau protecţia poliţiei, li se amintea de „Hotărârea Comitetului Central al Partidului Comunist Chinez Privind Marea Revoluţie Culturală Proletară" (1 august 1966), care spunea: „Singura metodă este ca masele să se elibereze [...]

aveţi încredere în mase, bazaţi-vă pe ele şi respectaţi-le iniţiativa. [...] Nu vă temeţi de tulburări. [...] Lăsaţi masele să se autoeduce [...] nu se vor lua niciun fel de măsuri împotriva studenţilor sau elevilor din universităţi, colegii, licee şi şcoli."[1818] De fapt, conducătorii de partid care încercau să pună frâu Gărzilor Roşii erau plimbaţi pe străzi purtând tichii şi pancarte. Se pare că au fost demişi toţi directorii de şcoală, până la unul.

Pe măsură ce mişcarea progresa, violenţa a devenit mai întâi banală, apoi universală. Se pare că liderii Gărzilor Roşii proveneau din cele mai joase straturi sociale.[1819] Unii nu erau altceva decât hoţi de stradă ori huligani, care purtau cu ostentaţie centuri late din piele cu catarame de aramă. Pe afişele lor scria: „Fierbeţi-l în ulei", „Spargeţi capul câinelui" şi aşa mai departe. Bărbaţii şi femeile catalogaţi drept „fantome şi monştri", „elemente negative" şi „contrarevoluţionari" erau raşi în cap. Au fost raportate mai târziu fragmente din „dezbateri politice": „Bineînţeles că e capitalist. Are o canapea şi două fotolii la fel."[1820] Sute de mii de case particulare au fost sparte şi jefuite din astfel de motive. Dar Gărzile Roşii au făcut raiduri şi prin birourile guvernamentale, forţând funcţionarii să le predea arhivele sub ameninţarea de a fi denunţaţi ca „unelte ale revizioniştilor". Ministerul de Externe a fost preluat de o bandă condusă de Yao Dengshan, un fost funcţionar mărunt. El a rechemat toţi ambasadorii cu excepţia unuia singur, i-a deposedat de titluri şi le-a dat însărcinări mărunte. Notele sale către puterile străine, scrise în stilul afişelor Gărzilor Roşii, au fost returnate politicos cu rugămintea ca următoarele comunicări să fie semnate de către premierul Zhou. Dar însuşi Zhou, în general centrul nemişcat al vieţii chineze de-a lungul tuturor dramelor regizate de Mao, pare să se fi aflat la un moment dat în pericol. Deşi este adevărat că, la nivelul cel mai înalt, Gărzile Roşii nu aveau permisiunea să omoare pe nimeni, mulţi au murit în închisoare. Chiar Liu a fost lăsat să moară (1973) (de fapt în 1969) în propriile-i excremente, gol, pe podeaua îngheţată a celulei lui din beton.[1821] Dar la un nivel mai jos pierderile de vieţi au fost catastrofale. Agenţia France Presse, ale cărei cifre sunt cel mai larg acceptate, estima (3 februarie 1979) că Gărzile Roşii omorâseră aproximativ 400 000 de oameni.

Între timp Jiang Qing condusese lumea culturală şi ţinuse discursuri la mitinguri în care denunţa capitalismul (care, spunea ea, distrugea arta),

jazz-ul, rock-and-roll-ul, striptease-ul, Impresionismul, Simbolismul, arta abstracta, Fauvismul, Modernismul – „într-un cuvânt, decadenţa şi obscenitatea, care otrăvesc şi corup mintea oamenilor". Retorica ei era concepută după modelul celei a şefului poliţiei secrete, Kang Sheng, alături de care apărea adesea. „Vreţi să studiaţi comunicatul şi Directiva în Şaisprezece Puncte?" „Da." „Vreţi să le studiaţi iar şi iar?" „Da." „Vreţi să le învăţaţi temeinic?" „Da." „Vreţi să le înţelegeţi?" „Da." „Vreţi să le aplicaţi?" „Da." „Vreţi să le folosiţi pentru a înfăptui Revoluţia Culturală în şcoala voastră?" „Da, Da, Da!"[1822] În cea de-a doua jumătate a lui 1956, practic toate organizaţiile culturale importante din China au fost aduse în organizaţia ei militară. Toate resentimentele ei vechi împotriva lumii teatrului şi a filmului, unele datând încă din anii '30, au primit satisfacţie. Regizori, dramaturgi, poeţi, actori şi compozitori de marcă au fost acuzaţi că s-au „gudurat pe lângă străini", că au ridicat în slăvi „demoni străini de mâna a doua", că „au ridiculizat boxerii" (văzuţi acum ca eroi culturali) şi că înfăţişaseră chinezii de rând ca „prostituate, fumători de opiu, scamatori şi femei cu picioare înfăşurate", creând astfel un „complex de inferioritate naţional". Ea le-a ordonat Gărzilor Roşii să „smulgă rădăcinile Frontului Negru", să „sfâşie măştile", să distrugă filmele, cântecele şi piesele „frontului naţional de apărare" şi să-i „târască afară" pe membrii „Bandei Negre".

La 12 decembrie 1966 mulţi „inamici publici", fostul primar al Beijingului şi câţiva mandarini importanţi din cultură – inclusiv, după cât se pare, toţi regizorii de teatru şi film care o supăraseră vreodată pe Jiang Qing – au fost mânaţi până la Stadionul Muncitorilor, cu pancarte grele de lemn atârnate de gât, în faţa a 10 000 de oameni.[1823] Unul dintre aspectele cele mai întunecate ale Revoluţiei Culturale a fost tratamentul aplicat soţiilor, care au fost adesea mai brutal umilite decât soţii lor. La 10 aprilie 1967, de exemplu, soţia lui Liu a fost târâtă în faţa a 300 000 de oameni în campusul Universităţii Qinghua, îmbrăcată într-o cămaşă de noapte strâmtă, cu pantofi cu tocuri cui, o pălărie englezească de paie şi un colier din mingi de ping-pong decorate cu tigve, în timp ce gloata scanda: „Jos demonii-boi şi zeii-şerpi!"[1824]

Batalioanele lui Jiang Qing au preluat posturi de radio şi televiziune, ziare şi reviste, au pus mâna pe camere de filmat şi filme, au devastat

studiourile în căutare de probe, au confiscat toate filmele existente şi le-au difuzat „cosmetizate” şi au sechestrat scenarii, texte de prompter şi partituri muzicale. Pictorii nu mai îndrăzneau să-şi semneze operele cu numele lor, folosind în schimb sloganul „Zece Mii de Ani pentru Preşedintele Mao”.[1825] „Cu ciocanul în mână”, spunea Jiang Qing, „pornesc la atac asupra tuturor vechilor convenţii.” Ea asista la repetiţiile Orchestrei Filarmonice Centrale şi le întrerupea, scoţându-l din sărite pe dirijorul Li Delun, care răcnea furios: „Mă atacaţi cu un ciocan uriaş!” Punea compozitorii să scrie lucrări care erau apoi încercate pe „mase” şi ajustate în funcţie de reacţia acestora. Pretindea că trebuie să-i „lovească cu un ciocan” ca să-i facă să se supună şi să elimine „influenţele străine”.[1826] Unii dintre adepţii ei luau această exprimare în sens literal, aşa încât unui pianist pregătit în Occident i-au fost zdrobite mâinile. Ciocanele, pumnii, bătăile şi oasele rupte erau emblemele artei revoluţionare. Punând stăpânire pe balet, Jiang Qing a interzis „degetele de orhidee” şi palmele îndreptate în sus, preferind în locul lor pumnii strânşi şi mişcările violente care să exprime „ura faţă de clasa moşierească” şi „hotărârea de a căuta răzbunarea”.[1827]

După ce a interzis practic toate formele de expresie artistică în 1966, Jiang Qing a încercat cu disperare să umple golul rămas. Dar nu s-au făcut prea multe: două lucrări orchestrale, concertul pentru pian Fluviul Galben şi simfonia Shajiabang, patru opere şi două balete, toate opt catalogate drept *yang banxi* sau „repertoriu model”, prin analogie cu fermele model. A mai fost o serie sculpturală numită Curtea Colectorilor de Chirii şi câteva tablouri, din care cel mai cunoscut era un portret al lui Mao în halat albastru cercetând condiţiile de minerit la începutul anilor ’20, care a fost „compus” de un colectiv de studenţi din Beijing şi pictat de fapt de fiul unui „ţăran sărac”. S-au făcut puţine filme pentru că (a pretins ea mai târziu) erau „sabotate”; actorii, actriţele şi regizorii ei aveau „dormitoare proaste”, şi nu primeau mâncare caldă, iar pe scenele şi platourile ei de filmare se întrerupea curentul electric.[1828]

După zilele furtunoase ale lui 1966, când Mao şi-a făcut numărul şi cultul personalităţii sale a ajuns la apogeu, China a început să alunece într-un război civil. La 5 februarie 1967, protejaţii lui Mao din Shanghai au înfiinţat o „comună”, semn că el încă mai tânjea după politica Marelui

Salt. Ea se baza pe docheri, în special cei 2 500 de militanţi din Districtul al Cincilea de Încărcare şi Descărcare, care într-o singură zi (în iunie 1966) scriseseră şi afişaseră 10 000 de afişe cu caractere mari. Din acest district, au rezistat 532 de muncitori. S-au scris afişe împotriva lor şi au fost puşi să poarte tichii înalte şi să ducă afişe infamante cu sloganuri misterioase precum „Satul din Patru Familii" şi „Clica Anti-Partid"; de asemenea, li s-au devastat casele şi au primit sentinţe „simbolice" de pedeapsă cu moartea, care puteau cu uşurinţă să devină reale.[1829] Comuna din Shanghai era menită să dea naştere şi altora în întreaga ţară. Dar muncitorii nu s-au ridicat. De fapt, adesea ei s-au opus invadării fabricilor lor de către Gărzile Roşii. Până şi în Shanghai autorităţile locale au ripostat cu propriile lor Gărzi Purpurii. Fiecare tabără avea un număr imens de difuzoare, ale căror sloganuri duceau o luptă asurzitoare din zori şi până-n noapte: „Preluarea puterii din februarie este ilegală", „Preluarea puterii din februarie este admirabilă". Au fost răpiri, torturi şi lupte de stradă, folosindu-se lanţuri de bicicletă şi boxuri, iar „soldaţii" fiind mânaţi dintr-o parte în alta a oraşului.

La universităţi s-au format armate private. „Regimentul Jinggangshan" al Universităţii Qinghua, o „grupare de elită" a extremei stângi, a dus lupte crunte împotriva „fantomelor şi monştrilor" folosind lănci de bambus, maşini blindate şi tunuri improvizate. Între celelalte unităţi s-au numărat Cinci-Unu-Şase, comuna Noua Beida, comuna „Orientul e Roşu" a Institutului Geologic şi facţiunea „Cerul" a Institutului de Aeronautică. Acestea au fost imitate în fabrici şi în oraşele neuniversitare, şi a început să se dezvolte un fel de anarhie feudală, în timp ce China aluneca din nou în război între bande organizate şi stăpânirea căpeteniilor războinice. În iulie 1967 a avut loc o „rebeliune", cum a fost ea numită, în Wuhan, de fapt o luptă la scară mare între o armată de muncitori a Gărzilor Roşii şi un grup conservator cunoscut sub numele de un Milion de Eroi. Comandantul militar local îi sprijinea pe Eroi. A avut noroc să scape cu viaţa, iar doi dintre însoţitorii săi au fost arestaţi şi torturaţi. Ca rezultat, Jiang Qing a scos sloganul „Atacaţi cu raţiune şi apăraţi cu forţa", iar grupările Gărzilor Roşii au primit cantităţi imense de arme.[1830]

Violenţa pare să fi atins un punct culminant la sfârşitul verii lui 1967.

În acest moment Mao, ca de obicei, era atât alarmat de ceea ce făcuse, cât şi plictisit de certurile continue. Se pare că i-a spus lui Jiang Qing să se oprească, în septembrie ea a anunţat că violenţa trebuie să fie numai verbală; mitralierele aveau să fie folosite numai când era „absolut necesar". Cei care nu se supuneau erau acuzaţi de „rezistenţă în munţi". Atacurile asupra Ambasadei britanice şi a personalului ei erau opera „extremiştilor de stânga instigaţi de Clica din 16 Mai".[1831] Mao a pus şi el umărul. „Situaţia a evoluat atât de repede încât m-a surprins", a spus el Comitetului Central. „Nu pot să vă condamn dacă aveţi a vă plânge de mine." Îl deranja faptul că ministrul de Externe, Chen Yi, pierduse douăsprezece kilograme în urma torturării de către Gărzile Roşii: „Nu-l pot arăta vizitatorilor străini în starea asta." A spus „tinerilor înflăcăraţi" şi „micilor diavoli" să se întoarcă la şcoală. A desfiinţat comuna din Shanghai. „China e acum ca o ţară împărţită în opt sute de principate", se plângea el.[1832]

În toamna lui 1967 Mao a retras sprijinul oficial pentru Revoluţia Culturală, cel puţin în forma ei activă, a Gărzilor Roşii, şi a folosit Armata Populară de Eliberare (APE) pentru a restabili ordinea şi a prelua puterea grupărilor pe care acum le denunţa ca „incompetente" şi „imature din punct de vedere politic". El a justificat această folosire a forţei remarcând: „Soldaţii nu sunt altceva decât muncitori şi ţărani în uniforme." Luptele au continuat în unele locuri în 1968, dar cu o forţă diminuată. În vară, la casa lui din regiunea Lacurilor de Sud şi Centrale, a avut loc un ciudat „dialog în zori" cu conducători ai Gărzilor Roşii: „Nu am făcut până acum înregistrări, dar acum o fac. Altfel, veţi interpreta ceea ce spun astăzi cum o să vreţi voi după ce plecaţi acasă. [...] Prea mulţi oameni au fost arestaţi pentru că eu am înclinat din cap." Ministrul Poliţiei: „Eu sunt de vină pentru arestările excesive." Mao: „Nu încerca să mă eliberezi de greşelile mele sau să mă acoperi." Chen Boda (teoretician de stânga): „Urmaţi îndeaproape învăţăturile preşedintelui." Mao (răstit): „Nu-mi vorbi de învăţături." Mai târziu a ameninţat că dacă Gărzile Roşii se luptau cu armata, omorau oameni, „distrugeau mijloace de transport" sau „aprindeau focuri", aveau să fie „anihilate". Dar nu era dispus să renunţe complet la anarhism: „Studenţii n-au decât să se mai lupte încă zece ani. Pământul se va învârti ca de obicei. Cerul n-o să se

prăbuşească." Totuşi cei cinci lideri principali ai Gărzilor Roşii au fost curând trimişi să muncească în ferme de porci undeva departe, la ţară.[1833] Drama se sfârşise.

Anii care au urmat colapsului Revoluţiei Culturale, în care oalele sparte au fost plătite de economie şi de chinezii de rând, au fost întunecaţi. Cineva trebuia să-şi asume vina. La 12 septembrie 1971, un avion Trident s-a prăbuşit la 400 kilometri dincolo de graniţa chineză, în Republica Populară Mongolă. În el se aflau trupurile comandantului APE, Lin Biao şi al celei de-a doua soţii ale sale, Ye Qun. Toţi cei aflaţi la bordul avionului erau morţi şi unele cadavre erau ciuruite de gloanţe. Conform declaraţiilor Beijingului, Lin fugea din ţară după descoperirea unui complot al său pentru a-l asasina pe Mao. Au apărut „documentele capturate", în care la Mao se făceau referiri cu numele de cod „B-52", demonstrând că Lin încercase să-l ucidă pe Mao într-un accident de maşină, să-i otrăvească mâncarea, să folosească forţele aeriene pentru a-i bombarda casa şi să-i arunce trenul în aer. El scrisese: „B-52 este un paranoic şi un sadic [...] cel mai mare dictator şi tiran din istoria Chinei. Cei care îi sunt cei mai buni prieteni azi îi vor fi mâine prizonieri. [...] Până şi propriul său fiu a înnebunit din cauza lui." Complotul, se pretindea, îi fusese trădat lui Zhou Enlai de către fiica lui Lin dintr-o căsătorie anterioară, „Bob de Fasole", care îşi ura mama vitregă.[1834] O versiune mai plauzibilă susţinea că Lin fusese ucis cu câtva timp în urmă de către colegii săi, la o întâlnire în Marea Sală a Poporului – de data asta o dramă revoluţionară reală. În anul următor a fost „demascat" în armată un complot major şi douăzeci de ofiţeri superiori au încercat să fugă în Hong Kong. Au fost interzise multe cărţi şi documente în care apărea Lin, precum şi „epitafurile" şi portretele sale. Unsprezece fotografii cunoscute ale lui Mao, în care se afla şi Lin, au fost retrase. Episodul, despre care adevărul ne rămâne necunoscut, s-a încheiat cu o notă în presa chineză, pe 20 februarie 1974, în care se arăta că „Bob de Fasole" fusese ucisă prin împuşcare lângă Canton, iar pe trup îi fusese prinsă o fâşie de pânză roşie pe care scria „Trădare şi crimă atroce".[1835]

La vremea aceea epoca lui Mao se apropia de sfârşit. Zhou suferea deja de cancer, Mao însuşi avea Parkinson. Ultima sa etapă a fost marcată de acrimonie, de conştiinţa eşecului şi de confuzie. S-a certat cu Jiang Qing şi

în 1973 deja nu mai trăiau împreună. Când voia să-l vadă, trebuia să facă o cerere scrisă în care să-şi declare motivele. Un bilet al lui pentru ea, datat 21 martie 1974, spunea: „E mai bine să nu ne vedem. Nu ai făcut ce ţi-am spus ani în şir. La ce bun să ne mai vedem? Ai cărţi de Marx şi Lenin şi ai cărţile mele. Refuzi cu încăpăţânare să le studiezi." Îi spunea că „pretenţiile" ei îi ruinaseră sănătatea. „Am deja optzeci de ani. Chiar şi aşa, mă deranjezi spunând tot felul de lucruri. De ce nu ai compasiune? Îi invidiez pe Zhou Enlai şi pe soţia lui." Ceea ce trebuie s-o fi înspăimântat atât de mult era reapariţia duşmanului ei Deng, întors din morţi şi cunoscut prin urmare ca „Lazăr"; el a spus ziariştilor că fusese la o „şcoală de reformare" în Provincia Jiangxi. În 1975 Mao a scos ultimul său slogan „Trei mai mult şi una mai puţin". „Zhou trebuie să se odihnească mai mult, Deng trebuie să muncească mai mult, Wang trebuie să studieze mai mult şi Jiang Qing trebuie să vorbească mai puţin." A adăugat şi o maximă: „Urechile sunt făcute în aşa fel încât să rămână deschise, dar gura se poate închide."[1836]

Uneori, în ultima perioadă, Mao era îndrăzneţ: „Oamenii spun că China iubeşte pacea. E o vorbă goală. De fapt, chinezii iubesc lupta. În orice caz, eu unul o iubesc." Îşi păstra ura faţă de învăţământ: „Cu cât cineva citeşte mai multe cărţi, cu atât devine mai prost." Pe de altă parte, chiar înainte de moarte el a primit un raport asupra sistemului de învăţământ de la şeful Universităţii Qinghua, care fusese epurat de Jiang Qing şi apoi reabilitat. Mao i-a spus să-i vorbească doar trei minute. I s-a răspuns morocănos: „Treizeci de secunde vor fi de ajuns. Studenţii de la colegiu studiază după manualele de gimnaziu, iar nivelul *lor* academic este de şcoală primară." Mao (trist): „Dacă situaţia asta continuă, nu numai că Partidul va eşua, dar naţiunea însăşi va pieri."[1837] Mintea lui oscila între credinţa religioasă şi cea laică. „Trupul meu e măcinat de boli. Am întâlnire cu Dumnezeu." Cu altă ocazie şi-a întrebat colegii: „Nu sunt printre voi şi unii care au crezut că o să mă duc să-l văd pe Marx mai curând?" „Nimeni." „Nu cred."[1838] Ultima lui maximă a fost enigmatică: „Oamenii nu suportă inversarea verdictelor."

Crucialul an 1976 a deschis o epocă de confuzie opacă. Zhou a murit la începutul lui aprilie. Acest mandarin discret, foarte respectat peste hotare, care s-a menţinut curios de detaşat de eşecurile şi promiscuitatea

criminală ale regimului, a fost, se pare, singurul membru al acestuia care a trezit sentimente populare autentice în China. Când, la 5 aprilie, autorităţile au scos coroanele de flori puse în memoria sa în piaţa principală din Beijing, s-au revoltat 100 000 de persoane. Deng a fost imediat blamat pentru aceste tulburări şi a căzut din nou în dizgraţie. Mao a murit la 9 septembrie. În ultimele luni ale vieţii sale au fost lupte intense între facţiuni în jurul patului său. Îndată după moartea lui, Jiang Qing a pretins că avusese loc o reconciliere. Ea a arătat o bucată de hârtie pe care pretindea că era un poem pe care Mao i-l scrisese *in extremis:* „Ţi s-a făcut o nedreptate", spunea el. „Eu am încercat să ating vârful revoluţiei, dar nu am avut succes. Tu însă ai putea ajunge pe culme."[1839]

Hua Guafeng însă, care îi succedase lui Zhou în funcţia de premier, flutura o altă bucată de hârtie. Hua avea pe atunci cincizeci şi cinci de ani, era relativ nou, aflându-se în Comitetul Central abia din 1969 şi era ministru al Securităţii Publice din anul precedent. Era aproape un „elicopter", termen aplicat mai des protejatului lui Jiang Qing, Wang Hongwen, care avansase rapid şi era acum şeful organizaţiei de partid pe Shanghai. Lui Mao îi plăcea Hua, în parte pentru că era un ţăran din provincia sa favorită, Hunan, şi mai ales pentru că era viclean şi linguşitor. La 30 aprilie bătrânul tiran mâzgălise pentru Hua şase caractere: „Cu tine la conducere nu am nicio grijă." Bucata de hârtie a lui Hua era indubitabil autentică. În orice caz, avea argumente mai impresionante: controla principala unitate a securităţii din Beijing, numărul 8341, care îl proteja pe însuşi Mao şi pe care Hua o moştenise de la fostul şef al securităţii Kang Sheng, care murise în decembrie 1975.

Cărţile au fost date pe faţă la 6 octombrie, la o lună după moartea lui Mao, la o şedinţă a Biroului Politic ţinută în casa fostului său tovarăş Ye Jianging, ministrul Apărării şi de fapt omul numărul doi al regimului. Era prezentă şi Jiang Qing, împreună cu Wang şi cu alţi doi tovarăşi marcanţi din Shanghai. Şi-a agitat foaia de hârtie şi a cerut preşedinţia pentru ea însăşi, cu „creierele" ei, jurnalistul Zhang Chunqiao, din Shanghai, ca premier, şi Wang ca şef al Congresului Naţional al Poporului. Dar „Banda celor Patru", cum au fost cunoscuţi de atunci înainte, au pierdut „disputa" şi au fost duşi de la şedinţă direct la închisoare. În Shanghai, bastionul lor, adepţii lor plănuiau să înarmeze

30000 de membri ai miliţiei, dar conducerea organizaţiei de partid locale şi comandantul garnizoanei au fost schimbaţi înainte să se poată întreprinde vreo acţiune hotărâtoare. Hua avea serviciile de securitate, iar Jiang Qing se făcuse foarte detestată în armată.[1840] O fi avut ea adepţi în Shanghai, dar în Beijing mulţimea o ura, numind-o „împărăteasa", termen jignitor de pe vremea boxerilor; revolta din 5 aprilie fusese îndreptată împotriva ei şi a prietenilor ei. A mai avut şi ghinionul ca 1976 să fie un an cu îngrozitoare calamităţi naturale, pe care chinezii le asociau cu schimbarea dinastiei. În aprilie, asupra provinciei Kirin a căzut cel mai mare meteorit văzut vreodată. În iulie şi august trei cutremure au lovit nordul Chinei distrugând părţi din Beijing şi întregul centru industrial Tangshan, aflat în apropiere, şi omorând aproximativ 665 000 de oameni (alţi 775 000 au fost răniţi) – al doilea mare dezastru provocat de cutremure din istoria Chinei.

Era uşor să pui aceste lucruri, precum şi adevăratele catastrofe provocate de om – eşecul economic, colapsul sistemului educaţional, distrugerea comorilor de artă şi a vieţii culturale chineze – pe seama influenţei nocive a „împărătesei" şi a bandei sale. Curând au apărut afişe: „Tăiaţi-o pe Jiang Qing în zece mii de bucăţi", „Prăjiţi Banda celor Patru în ulei". La procesul ei din 1980–1981 actul de acuzare a ajuns la patruzeci şi opt de pagini. Toţi patru au fost acuzaţi de o varietate uluitoare de delicte, şi fiecare separat de acte specifice de slăbiciune, vanitate şi extravaganţă – ultima pentru a scoate în evidenţă faptul că puritana lor domnie a terorii fusese o ipocrizie. Zhang fusese chiar „spion în solda lui Chiang Kai-shek". Wang a fost acuzat că era afemeiat, că importase echipament stereo costisitor şi, cu numai patru zile înainte de arestarea sa, îşi făcuse nu mai puţin de 114 fotografii. Yao Wenyuan, cel de-al patrulea membru al bandei, cheltuise 500 de dolari pe un banchet somptuos pentru a sărbători moartea lui Zhou. Jiang Qing însăşi băuse apă de şofran, mâncase crap auriu, avusese un vagon de filme pornografice, inclusiv celebrul *Sunetul muzicii,* pe care îl viziona în fiecare seară, călărise un cal şi apoi trecuse la o limuzină, împrumutase cărţi despre împărătese de la bibliotecă, spusese că „şi în comunism poate exista o împărătească", închisese un şantier naval cantonez pentru că o deranja zgomotul, interzisese aterizarea avioanelor ca să poată adormi, o

numise pe împărăteasa-mamă „legalistă”, deturnase traficul, ordonase ca frunzele din Canton să fie şterse de praf înainte de sosirea ei, spusese „e mai bine să avem trenuri socialiste care întârzie decât trenuri revizioniste care ajung la timp”, grăbise moartea lui Mao mutându-l dintr-un pat în altul, jucase poker în timp ce el era pe moarte şi spusese „bărbatul trebuie să abdice şi să-i lase femeii puterea”. Ea şi ceilalţi erau „seminţe rele” care „adorau lucrurile străine, se gudurau pe lângă străini şi întreţineau relaţii ilicite cu aceştia”, şi se „angajaseră într-un capitulaţionism flagrant şi în trădarea naţională”. Ei erau „zeii răi ai literaturii şi teatrului”.[1841] Jiang Qing a rămas sfidătoare pe tot parcursul procesului ei de şapte săptămâni, care a luat sfârşit la începutul lui 1981, ba chiar a creat un nou moment dramatic în cadrul acestuia, când s-a dezbrăcat brusc în pielea goală.[1842] A fost găsită vinovată de toate acuzaţiile şi condamnată la moarte, sentinţa fiindu-i provizoriu suspendată pentru doi ani.

La momentul acela şi Hua intrase într-un con de umbră, dat la o parte de Deng, bătrânul Lazăr în persoană, care reintrase în viaţa publică în 1977 şi care de la sfârşitul lui 1978 era clar la conducerea ţării. Era un bărbat aspru din Sichuan, având ceva din brutalitatea vulgară a lui Mao, dar fără a putea fi bănuit de niciun fel de romantism ori vreun interes în politică drept formă de artă. Deng fusese cel mai consecvent opozant al dramelor politice ale lui Mao, deşi uneori fusese obligat să joace câte un rolişor în ele. Luase poziţie adesea, cu curaj, împotriva exceselor Revoluţiei Culturale. Acum că ea era dezaprobată şi sancţionată era logic şi probabil inevitabil ca el să ajungă la putere. Îi dispreţuia pe oamenii pentru care politica era singurul lucru care conta în viaţă, în special pe stângiştii radicali. „Stau pe closet şi nici să se uşureze nu sunt în stare.” „N-ar trebui să se vorbească despre lupta de clasă în fiecare zi. În viaţa reală, nu e totul doar luptă de clasă.” Nu avea decât dispreţ pentru arta proletară. „Nu vezi decât o mână de oameni alergând încolo şi-ncoace pe scenă. Nici urmă de artă [...] străinii îi aplaudă doar de politeţe.” După ce a ascultat Orchestra Filarmonică din Viena, a spus: *„Asta e* ceea ce numesc eu hrană pentru spirit.” Operele chineze „din zilele noastre”, a adăugat el, nu sunt altceva decât „spectacole cu gonguri şi tobe”. „Te duci la teatru şi te trezeşti pe câmpul de luptă.” Deng nu avea animozităţi speciale: „Ce a fost a fost. Cei scoşi din funcţie trebuie reinstalaţi.”

Spunea că voia ca „strigătele şi ţipetele” să ia sfârşit. Ţara trebuie să se întoarcă la lucru. „Majoritatea studenţilor nu au acum în mâini altceva decât o pensulă pentru toate afişele. Nu ştiu să facă nimic altceva.” „Oamenilor de ştiinţă de azi nu li se dă timp pentru cercetare. Cum pot să creeze sau să inventeze lucruri?” Nu în ultimul rând, armata era demoralizată, ca pe vremea lui Chiang Kai-shek, şi gata să se întoarcă la micile cete războinice. Devenise „necioplită, dezbinată, arogantă, leneşă şi moale”[1843].

Pe scurt, Deng era un disciplinarist reacţionar de modă veche, având acum aproape optzeci de ani, care credea în lege şi ordine şi în munca temeinică. A trimis prompt armata în Vietnam, în parte pentru a pedepsi conducerea vietnameză prosovietică fiindcă persecuta minoritatea chineză, dar mai ales pentru a învăţa APE că viaţa era o chestiune serioasă: unităţile nedisciplinate au fost trimise în avangardă şi au suferit pierderi substanţiale. După asta, s-a apucat să facă puţină ordine în haosul lăsat în urmă de lunga domnie a lui Mao în economie. Se recunoştea acum public că epoca lui Mao fusese caracterizată nu de austeritatea puritană cu care se lăudase, ci de o corupţie uluitoare la nivel înalt.[1844] Ziarul principal din Beijing cerea scuze cititorilor pentru „toate minciunile şi răstălmăcirile” pe care le răspândise şi, mai remarcabil încă, îi prevenea împotriva „rapoartelor false, lăudăroase şi neadevărate” pe care „le mai publică adesea”.[1845]

În 1978–1979 s-au luat decizii pentru a se trece de la accentul stalinisto-maoist pe industria grea la o structură economică mai potrivită unei ţări în curs de dezvoltare. Procentul din Produsul Naţional Brut investit avea să scadă de la imposibilul 38% din 1978 la aproximativ 25% până la mijlocul anilor ’80. Aveau să fie introduse participările la profit şi primele; justiţia avea să fie reformată cu accent pe drepturile civile; aveau să fie gândite mijloace democratice pentru a controla abuzul birocratic; mai presus de orice, avea să se permită forţelor pieţei să-şi exercite puterea benefică.[1846] Partidul nu avea să mai fie forţa atotputernică în viaţa naţiunii. Numărul membrilor săi, de 39 de milioane în 1982, se pare că se dublase în timpul Revoluţiei Culturale, şi Deng avertiza că mulţi dintre aceşti oameni nu fuseseră „educaţi” corespunzător şi că erau „sub standarde”. Într-un raport publicat în primăvara lui 1981, el afirma că

mulţi membri de partid „iubeau linguşeala”, erau „suficienţi şi confuzi”, încetaseră „să fie sensibili la greutăţile maselor”, erau „acoperiţi de praful birocraţiei” şi „aroganţi, conservatori, leneşi, interesaţi doar de plăceri şi îmbibaţi de o ideologie a privilegiului”.[1847] Noul realism a coincis cu dezastre mai naturale, între care o secetă care a dominat agricultura în 1980 şi 1981 şi a forţat un regim orgolios să cerşească ajutorul Occidentului. La începutul deceniului ’80 aşadar, China a încetat să mai fie noua supraputere miraculoasă şi a tras în sfârşit cortina peste lumea imaginară a romantismului maoist, care sfirşise într-o melodramă oribilă. A intrat în schimb în lumea reală a progresului lent, dureros şi pragmatic. Regimul maoist din China a fost o tragedie. La vremea aceea nu a părut însă mereu astfel, cel puţin pentru lumea din afară. În anii ’50 şi ’60 se obişnuia să se sublinieze contrastul dintre centralismul său autoritar, care dăduse Chinei unitate, stabilitate şi (se afirma) un nivel de trai în constantă creştere, şi ineficienţa democraţiei parlamentare indiene. După cum am văzut, epoca lui Nehru în afacerile internaţionale, când el părea omul de stat cel mai important, cel mai adaptat la nevoile timpului, s-a bazat pe o serie de iluzii, din care cea mai mare parte a fost credinţa lui că India şi China, ţările cele mai populate, puteau acţiona împreună –, ceea ce el numea *Hindi-Chini-Bhai-Bhai* (India şi China fraţi). Această politică a fost subminată de primul conflict India-China din 1959 şi s-a prăbuşit în ruine în timpul şi mai gravei invazii chineze din 1962. Pentru Nehru, care avea acum şaptezeci şi trei de ani, a fost un dezastru personal inconsolabil, din care nu şi-a revenit niciodată. Când a murit în somn, în mai 1964, era un om trist şi confuz.

În ţări mari, suprapopulate, sărace şi înapoiate din punct de vedere industrial ca India şi China, principala problemă de stat este una elementară: cum să menţii integritatea statului? Cum să menţii orice sistem de guvernământ pe care marea masă a populaţiei să-l respecte şi să-l recunoască? În aceeaşi măsură, principala tentaţie a guvernului este să-şi susţină popularitatea profitând de nenorocirile vecinului. Mao a cedat acestei ispite în 1959 şi în 1962, profitând de slăbiciunea şi divizarea Indiei. A intensificat greutăţile Indiei, deşi pe termen lung nu a făcut nimic ca să le micşoreze pe ale sale.

Din momentul separării în 1947–1948, India şi Pakistanul au fost

considerate inamice reciproce. Un sfert de secol, economiştii au tot dezbătut dacă guvernarea britanică a grăbit sau a împiedicat progresul economic al Indiei.[1848] Nehru crezuse orbeşte că „majoritatea problemelor noastre de astăzi se datorează opririi dezvoltării şi împiedicării ajustărilor fireşti de către autoritatea britanică."[1849] Dar acest lucru însemna ignorarea principalei contribuţii britanice, aceea de a impune unitate întregului subcontinent şi de a împiedica „ajustările fireşti" ale dezintegrării. Guvernarea britanică fusese un proces progresiv de integrare economică. Separarea a marcat prima etapă în inversarea acestuia. Conflictele interne din Pakistan, în special cele dintre aripa de est şi cea de vest, şi tensiunile comparabile dintre guvernul central indian şi provinciile sale sugerau că o soartă precum cea a Chinei în anii '20 nu era departe. Pakistanul a arătat o tendinţă inerentă spre conducerea războinică în forma unor efemere dictaturi militare. India a vădit o preferinţă contrară pentru o guvernare parlamentară slabă.

Când a murit Nehru, s-a format un grup de oficiali din Partidul Congresului şi de lideri provinciali, cunoscut sub numele de „Sindicatul", cu scopul de a împiedica venirea la putere a celui mai înspăimântător adept al său, Moraiji Desai. Omul pe care l-au ales în locul acestuia, Lal Badahur Shastri, părea să simbolizeze impotenţa. Era poreclit „Vrăbiuţa" şi era atât de mic încât abia dacă-i ajungea la talie generalului de Gaulle. În toamna lui 1965 India şi Pakistan au început un război pentru Caşmir. Din punct de vedere militar, a fost neconcludent; din punct de vedere economic, foarte distructiv pentru ambele părţi. A fost tranşat printr-o întâlnire între dictatorul pakistanez, mareşalul Ayub Khan, şi Shastri la Taşkent în ianuarie 1966, iar Vrăbiuţa a fost atât de epuizat de acest efort încât în noaptea următoare a murit.

Luat prin surprindere, Congresul a apelat la fiica lui Nehru, doamna Gandhi, care fusese ministru al Informaţiilor în vremea lui Shastri. Mulţi hinduşi credeau că ea era reîncarnarea tatălui ei şi strigau *Jawaharlal ki jai* („Trăiască Nehral")[1850]. Ţinea cinci câini ciobăneşti irlandezi, toţi mai mari decât predecesorul ei, şi nimic în legătură cu ea nu era mic sau slab. China fiind ostilă, ea vedea viitorul Indiei legat de o alianţă cu sovieticii şi a imprimat ţării o orientare de stânga. În 1969 s-a certat cu Desai, ministrul ei de Finanţe, l-a destituit, a naţionalizat băncile, a dizolvat

Partidul Congresului şi a creat unul nou în jurul facţiunii sale personale. A nimicit puterea financiară a clasei princiare, iar când Curtea Supremă i-a declarat acţiunile neconstituţionale, a dizolvat Parlamentul în martie 1971 şi a câştigat o victorie zdrobitoare, luând 350 de locuri din 525.

Cu toate acestea doamna Gandhi, calculată şi lipsită de scrupule în spatele ochilor ei impasibili de vânturel, nu pricepea realităţile economice mai bine decât tatăl ei şi, ca şi el, a căutat alinare în afacerile externe. A găsit răspunsul în mizeria crescândă a Pakistanului. Cele două aripi nu avuseseră niciodată nimic în comun în afară de religia musulmană şi teama de India hinduistă. Ţara era guvernată din vest, şi acest lucru se reflecta într-o disparitate din ce în ce mai mare a venitului pe cap de locuitor; în vest el a crescut în 1959–1967 de la 366 la 463 de rapii, iar în est numai de la 278 la 313. Deşi majoritatea populaţiei locuia în est (70 din 125 de milioane la sfârşitul anilor ’60) şi producea cea mai mare parte a exporturilor ţării, vestul primea importurile. Producea de cinci-şase ori mai multă energie decât estul şi avea 26 000 de locuri în spitale faţă de cele 6 900 din est.[1851] Una dintre numeroasele plângeri ale aripii de est era că guvernul pakistanez nu luase nicio măsură eficientă pentru controlul inundaţiilor în Golful Bengal. În seara de 12 noiembrie 1970 un ciclon a lovit această zona, producând unul dintre cele mai mari dezastre naturale ale secolului. Un val lung de optzeci de kilometri a măturat coasta, înecând sute de sate, s-a transformat într-un ocean de noroi şi apoi s-a retras, ducând cu el alte sute: peste 300 000 de oameni şi-au pierdut viaţa.

Efectul avea să-l inspire pe liderul Pakistanului de Est, şeicul Mujib Rahman, să ceară un sistem federal, şi cu acest program el a câştigat alegerile. Guvernul pakistanez l-a trimis pe generalul Tikka Khan, cunoscut ca „măcelarul din Baluchistan” în urma activităţilor sale în aripa de vest, să administreze legea marţială, cu instrucţiuni de la dictatorul de atunci, Yahya Khan, „de a-i potoli pe indivizii ăia”. La 25 martie 1971 el şi-a asmuţit trupele asupra Universităţii din Dacca şi în ziua următoare Mujib a proclamat o Republică Bangladesh independentă. Probabil că India oricum nu ar fi putut evita războiul civil, căci la mijlocul lui 1971 erau 10 milioane de refugiaţi pe teritoriul ei. Pakistanul a rezolvat însă dilema doamnei Gandhi lansând el cel dintâi o lovitură asupra bazelor aeriene indiene. La 4 decembrie ea a declarat

război, India a recunoscut Bangladeshul şi a invadat aripa de est. Pentru armata indiană a fost o campanie uşoară, care s-a sfârşit cu capitularea Pakistanului. Comandantul suprem indian şi comandantul pakistanez din aripa de est fuseseră colegi la academia militară Sandhurst. Primul i l-a trimis celui de-al doilea pe aghiotantul său cu mesajul: „Dragul meu Abdullah, sunt aici. Jocul s-a sfârşit. Îţi sugerez să mi te predai mie, şi eu voi avea grijă de tine."

Victoria asupra Pakistanului a fost punctul culminant al carierei doamnei Gandhi. După aceea evenimentele i-au fost potrivnice. Prietenia cu Bangladeshul nu a durat prea mult. Ca putere independentă, acesta a devenit curând un aliat firesc al Pakistanului. Problemele regionale ale Indiei s-au înmulţit, exacerbate de calamităţile naturale care au divizat Pakistanul. În 1972 nu a fost muson, ceea ce a adus secetă şi apoi foamete. În 1973 forţele de securitate din Uttar Pradesh s-au răzvrătit. Ea a trebuit să apeleze la armată şi să preia puterea în acest stat. În anul următor a trebuit să înăbuşe o revoltă în Gujarat şi să preia şi acest stat. În acelaşi an, în Bihar, a folosit Forţele de Securitate a Frontierelor şi Poliţia Centrală de Rezervă împotriva opozanţilor conduşi de fostul coleg al tatălui ei, Jayaprakash Narayan, care folosea tactica lui Gandhi de *gherao,* sau blocadă paşnică, a parlamentului statului şi *bundh,* sau închidere forţată a magazinelor şi birourilor. Toate forţele de opoziţie disruptive şi regionale din ţară au început să se adune într-un nou Front Janata, iar în 1975 Narayan a condus demonstraţii în întreaga Indie, ameninţând să înfiinţeze *Janata Sarkars* (guverne populare) în tot nordul. În acelaşi timp doamna Gandhi era acuzată de delicte electorale de către înalta Curte de Justiţie, care a declarat nulă alegerea ei în 1971. Era exact combinaţia care a distrus India Britanică: agitaţie concertată pentru a face imposibilă administrarea normală, şi dificultatea de a o controla în limita domniei legii.

Ca exponent al cruzimii, doamna Gandhi a întrecut orice viceregе. Numai în Bihar a trimis 60 000 de poliţişti şi paramilitari pentru a sparge *gherao* a lui Narayan. Reacţia ei la o grevă a feroviarilor a fost să facă arestări în masă, fără niciun mandat. De la războiul cu Pakistanul beneficia de o Stare de Urgenţă Externă, dar acest lucru nu-i dădea dreptul să ignore sau să schimbe verdictele tribunalelor. La 25 iunie 1975

ea a interzis ziarele şi i-a arestat pe Narayan, Desai şi majoritatea celorlalţi opozanţi ai ei. În ziua următoare a declarat Stare de Urgenţă Internă, de fapt un puci al guvernului împotriva opoziţiei. I-a invitat pe liderii partidului său, înfricoşaţi, la ea acasă, pentru a le mai da ceva curaj. A spus: „Ştiţi faimosul proverb «Când vulturul cel mare zboară pe sub stele, păsările mici se ascund»?" Apoi, întorcându-se spre un membru ai parlamentului, l-a întrebat aspru: „Cum era proverbul? Repetă-l!" Împietrit, acesta a răspuns: „Doamnă, când răul cel mare arde* sub stele, păsările mici se ascund."[1852]

De la obţinerea independenţei India se agăţase cu tenacitate de democraţie şi se comparase pe un ton condescendent cu Pakistanul militarist. Unul dintre motivele pentru care doamna Gandhi a dat în autoritarism a fost că simţea că trebuia să concureze cu demagogia populistă a lui Zulfikar Ali Bhutto. Bhutto era un politician de profesie, împins la putere ca o alternativă la incompetenţa militară după dezastrul din Bangladesh. El conducea Pakistanul cu un *èclat* considerabil, în special întorcând toate regulamentele în favoarea lui, destituind judecători, interzicând ziare şi jucându-se cu numirile la nivelul superior al armatei.[1853] Dar, tocmai pentru că Bhutto era civil, doamna Gandhi considera că ea nu putea renunţa complet la parlamentarism, în consecinţă, perioada de stare de urgenţă a fost o succesiune de aranjamente *ad hoc,* fără o ierarhie reală ori responsabilităţi legale clare, pentru care să dea socoteală în faţa tribunalelor: formula perfectă pentru cruzime şi corupţie. Multe mii de activişti politici au fost ţinuţi în închisoare, adesea în condiţii oribile. Între ei se aflau oameni de vază, precum reginele-mame din Gwalior şi Jaipur sau Snehalata Reddy, fiica socialistă a unui producător de film celebru, care a murit în urma acestei experienţe. George Fernandez, care organizase greva feroviară, a lucrat în ilegalitate, dar fratele său a fost arestat şi torturat.

Chiar şi înainte de starea de urgenţă doamna Gandhi se confruntase cu multe acuzaţii de corupţie, în special împotriva fiului său Sanjay, iar în

---

* Joc de cuvinte (sau confuzie) bazat pe pronunţarea asemănătoare a cuvintelor *great eagle flies* (vulturul cel mare zboară) şi *great evil fries* (răul cel mare arde) (n.t.).

confuzia fără nicio lege degradarea vieţii publice indiene s-a extins cu repeziciune. L-a făcut pe Sanjay şeful Congresului Tineretului şi l-a pus să se ocupe de aspectele mai radicale ale planului ei de control al naşterilor, pe care, din 1970, îl considera cel mai important dintre programele interne ale Indiei. Sanjay şi prietenii lui au profitat de ocazie pentru a se apuca de inginerie socială după modelul maoist. I-a mutat cu brutalitate pe locuitorii cartierelor sărace din spaţiile deschise ale Delhiului în suburbiile mai îndepărtate şi, mai important, a creat uriaşe lagăre de sterilizare în care sute de mii de bărbaţi indieni, printr-o combinaţie de mituire şi intimidare, erau supuşi unor operaţii de vasectomie făcute în condiţii dintre cele mai primitive. Cum presa şi radioul aveau zăbala pusă, indienii erau nevoiţi să apeleze la BBC ca să afle ce se petrecea în propria lor ţară. Deoarece, după cum recunoştea singură, doamna Gandhi nu asculta BBC („BBC-ul mi-a fost întotdeauna ostil"), ea însăşi era adeseori prost informată.[1854] Când Bhutto a anunţat alegeri pentru martie 1977, a simţit că trebuia să-l concureze şi a ţinut şi ea unele, crezând (după rapoartele înalţilor funcţionari regionali sicofanţi) că le putea câştiga, legitimându-se astfel toate măsurile extreme. Rezultatele au fost, de fapt, dezastruoase pentru amândoi. Bhutto a câştigat detaşat, dar scandalul stârnit de modul în care a realizat acest lucru a dus la instituirea legii marţiale şi la un nou *coup* militar. El a fost acuzat de crimă cu premeditare şi, după două procese lungi şi controversate, a fost spânzurat în aprilie 1979.[1855] Doamna Gandhi a pierdut alegerile, trasă în jos de ingineria socială a lui Sanjay şi de numeroase alte culpe.

Partidul Janata victorios era însă nu atât o alternativă la gandhism, cât o coaliţie a celor nemulţumiţi. Figura sa cea mai remarcabilă, Desai, avea multe din viciile lui Gandhi şi niciuna dintre virtuţile lui. El nu bea şi nu fuma şi afirma sus şi tare că britanicii introduseseră băutura şi tutunul pentru a-i corupe pe indigeni. Se juca mereu cu roata de tors. Refuza folosirea medicinei moderne. Ca să se ţină în formă, el bea un pahar cu propria-i urină în fiecare dimineaţă. Ministrul Sănătăţii, Raj Narain, credea şi el în tratamentul cu urină şi îl recomanda oficial. Întrebat despre controlul naşterilor, el spunea că femeile ar trebui să mănânce ierburi pentru a nu rămâne însărcinate. Astfel de excentricităţi nu erau însoţite

de talente administrative solide ori de probitate. De fapt, guvernarea Janata a fost şi mai coruptă decât Partidul Congresului al doamnei Gandhi. Încercările de a supune delictele ei cercetării unei Comisii de Anchetă sau de a o aduce în faţa unui tribunal (a stat o săptămână în închisoare) nu au făcut decât să răscolească o mare de noroi care a stropit în toate direcţiile. Revenită în parlament în urma unor alegeri parţiale, apoi expulzată, ea a putut inversa rolurile, prezentându-se ca o victimă a persecuţiilor, folosind în mod inspirat hitul din 1939 al cântăreţei Gracie Fields din Lancashire, *„Wish me luck as you wave me goodbye"* („Urează-mi succes la despărţire") – un caz bizar de supravieţuire a „valorilor" coloniale.[1856] La alegerile din 3 ianuarie 1980 indienii au fost puşi în faţa unei alegeri între rele familiare, iar instinctul i-a făcut să voteze pentru lucrul cel mai apropiat de o dinastie regală pe care-l cunoşteau. Doamna Gandhi a câştigat detaşat, partidul ei obţinând 351 de locuri din 524. Rezultatul din 1977 a fost un verdict împotriva tiraniei chiar cu riscul haosului; cele din 1980 au fost un vot împotriva haosului chiar cu riscul reinstaurării tiraniei.

Istoria Indiei după dobândirea independenţei a subliniat natura irezolvabilă a problemei cu care se confruntase Marea Britanie: cum să menţii pacea în rândurile unei adunări vaste şi imens de diverse de popoare păstrând garanţiile constituţionale şi juridice? Credinţa lui Nehru că problema se va atenua după independenţă s-a dovedit complet neîntemeiată. De fapt, a devenit constant din ce în ce mai dificilă, nu în ultimul rând pentru că populaţia s-a dublat în următoarea generaţie. Conform calculelor guvernului, aceasta era de 683 810 050 în ianuarie 1981.[1857] Sub presiunea acestor mase tot mai numeroase, structura libertăţilor civile create sub guvernare britanică a început să slăbească, deşi complet nu s-a prăbuşit niciodată. Starea de urgenţă a doamnei Gandhi a fost însă o etapă importantă în acest declin. Controlul civil eficient asupra poliţiei şi a forţelor de securitate nu a fost restabilit. Se menţinea un soi de ordine, dar mai mult prin teroare decât prin justiţie. În noiembrie 1980, presa a dezvăluit faptul că în statul Bihar poliţia folosea sistematic acid şi spiţe de bicicletă pentru a-i orbi pe suspecţi. Au fost scoase la lumină vreo treizeci de cazuri verificate. În ianuarie viitor, s-au raportat cazuri din oraşul sfânt Benares în care poliţia rupsese

picioarele oamenilor aflaţi în arest.[1858] Poliţiştii au fost acuzaţi şi de crimă în eforturile lor de a combate tâlhăriile, iar faptul că foloseau tortura a devenit o problemă frecventă a sistemului judiciar. După cum spunea un judecător de la înalta Curte de Justiţie din Allahabad: „Nu există forţe mai bine organizate pentru crimă în India decât poliţia indiană."[1859]

Ceea ce făcea cu atât mai detestabilă această sălbăticie era că părea a reflecta părtinirea de castă. Guvernarea britanică se lăuda cu faptul că, deşi nu reuşise să elimine castele, consecinţele cele mai rele ale acestora erau diminuate de principiul britanic al egalităţii în faţa legii. Marea temere a lui Churchill, motivul cel mai important pentru care se opusese acordării rapide a independenţei, era că principalele victime ale acesteia aveau să fie cei din castele de jos. Independenţa nu a făcut nimic pentru „intangibili", care la începutul anilor '80 erau peste 100 de milioane. Reprezentarea lor simbolică în parlament şi în guvern era ea însăşi un aspect al exploatării lor. Modul lor de viaţă, capacitatea lor de a supravieţui au rămas un mister, colţul cel mai puţin explorat al societăţii indiene.[1860] Existau multe indicii că teroarea poliţienească, la care autorităţile păreau din ce în ce mai indiferente, era o formă de control social ce-şi avea rădăcinile în gradaţiile infinite ale privilegiilor.

Peste jumătate din rasa umană trăieşte în marile ţări din Asia continentală. În anii '80 populaţia Chinei singură depăşise pragul de 1000 de milioane. Toate aceste ţări, după ce şi-au căpătat independenţa sau au scăpat de tutela străină, s-au angajat în experimente „sociale". China a optat pentru comunism, inclusiv colectivizarea agriculturii şi naţionalizarea totală a industriei. Burma a ales socialismul monopartid, consolidat din 1962 de un strat suplimentar de control militar sub conducerea generalului (mai târziu preşedinte) Ne Win. Pakistanul sub conducerea lui Bhutto a aplicat un atotcuprinzător program de naţionalizare. Atât Pakistanul cât şi India au ţinut la distanţă forţele pieţei prin taxe vamale ridicate. Economia predominant socialistă a Indiei a fost planificată cu un accent convenţional, stalinist, pe industria grea, şi până şi substanţialul şi vigurosul ei sector privat a fost supus unor regulamente stricte, făcute suportabile doar de corupţia omniprezentă. După o generaţie, rezultatele în fiecare din aceste cazuri erau deprimant de asemănătoare şi de slabe. Puterile respective aveau una faţă de alta

diferite grade de ostilitate, deşi China şi Pakistanul se aflau într-o alianţă incomodă dictată de ura comună faţă de India. China a făcut primele ei arme nucleare în 1964, India în 1974, Pakistanul în 1978. Toate aceste ţări (inclusiv Bangladesh, cea mai săracă) cheltuiau un procent mult mai mare din produsul lor intern brut pe apărare decât în perioada colonială. În Burma, de exemplu, mai ales din cauza sprijinirii grupurilor comuniste rebele de către chinezi, cheltuielile militare din 1980 absorbeau o treime din buget şi aproape toate câştigurile în valută.[1861] În toate cazurile, marile speranţe trezite de generaţia Bandung privind atingerea bruscă şi spectaculoasa a unui nivel de trai de tip occidental, pe un fundal de pace şi nealiniere, fuseseră abandonate până la sfârşitul anilor '70.

La sfârşitul anilor '40, jumătăţii asiatice a rasei umane i se spusese că exista o soluţie esenţial politică directă şi imediată pentru situaţia lor. Experienţa a infirmat această credinţă. Se puteau conchide de fapt pe baza unor temeiuri puternice că politica, şi în special politica ideologică, aducea o contribuţie importantă la ingineria umană. N-ar putea exista o mai bună ilustrare decât entitatea sumbră desemnată prin cuvintele Districtul Metropolitan al Calcuttei, în care şi în jurul căruia erau grupaţi 150 de milioane de cei mai săraci oameni de pe pământ. Chiar şi în perioada colonială inspira oroare administraţiei. Kipling, cu obişnuita sa clarviziune, l-a numit „Oraşul Nopţii Înspăimântătoare". „Avea", scria el, un atribut specific, „MDC sau Marea Duhoare a Calcuttei"[1862]. La începutul anilor '40 începea să devină dificil pentru autorităţile municipale, lăsând politica la o parte, să întreţină măcar canalizarea în cea mai mare parte a oraşului. Separarea a dat oraşului o lovitură de pe urma căruia nu şi-a mai revenit niciodată. A distrus economia unor părţi mari din Bengal, mânând 4 milioane de refugiaţi practic neangajabili în jumătatea vestică, un milion numai în Calcutta. Între recensământul din 1921 şi cel din 1961, populaţia se triplase şi efortul de a conduce servicii moderne standard fusese abandonat.

Pe la sfârşitul anilor '60 un observator scria că cea mai mare parte a Districtului „nu are sisteme municipale organizate de canalizare, nu are ţevi de apă, canale sau scurgeri şi nici măcar mijloace private de evacuare, cum ar fi bazinele septice". Existau vreo 200 000 de toalete publice primitive, „nişte şoproane de cărămidă joase, cu intrări înguste,

cu podiumuri deasupra unor vase de ceramică ori a pardoselilor de lut”[1863]. După cum am văzut, criza din Bangladesh a mai aruncat 10 milioane de oameni fără adăpost în Bengalul indian, din care o mare parte au sfârşit pe străzile Calcuttei, aşa încât la sfârşitul anilor ’70 un milion de suflete dormeau sub cerul liber numai în centrul oraşului. Politica puternic partizană şi doctrinară din Bengalul de Vest, dusă de marxişti în anii ’60 şi ’70, când nu erau interzişi prin Constituţie şi nu se aflau sub directa „conducere prezidenţială”, a provocat o risipă şi o corupţie fără limite.

Situaţia din Calcutta a atras mulţi lucrători voluntari, care s-au alăturat eforturilor Maicii Tereza şi ale Misionarelor Carităţii, ce îşi stabiliseră aşezămintele în Calcutta în 1948. Dar adeseori guvernul marxist a părut mai preocupat să îndepărteze organismele medicale voluntare, care atrăgeau atenţia asupra eşecurilor lui, decât să atace problema de la rădăcină.[1864] Calcutta a devenit antiutopia realizată a epocii moderne, oraşul iluziilor spulberate, întunericul şi nu lumina Asiei. A constituit o avertizare impresionantă că încercările de a face experienţe cu jumătate din rasa omenească aveau să producă mai degrabă monştri Frankenstein decât miracole sociale.

17
Lazărul european

Dacă istoria postbelică a dus noile ţări din Asia şi Africa într-o serie de fundături, unde adesea au sfârşit în oroare şi sălbăticie, experienţa Europei a fost mai blândă. Acest lucru era neaşteptat. Starea de spirit predominantă în 1945 erau disperarea şi neputinţa. Epoca europeană în istorie luase sfârşit. Într-un anumit sens Hitler fusese ultimul lider cu adevărat european, capabil să iniţieze evenimente internaţionale dintr-o perspectivă eurocentrică. El a pierdut această putere la sfârşitul lui 1941. Golul lăsat de prăbuşirea lui nu a putut fi umplut de rivali europeni. La sfârşitul războiului, cele două superputeri neeuropene se aflau pe marginea unui vulcan erupt, privind contemplativ în adâncurile lui încă mocninde, neimplicate în dezastru dar bucuroase că nu mai avea energia demonică de a îngrozi omenirea.

La 26 octombrie 1945, la premiera noului balet de la Théâtre des Champs Elisées, cortina de antract făcută de Picasso a fost fluierată de publicul din înalta societate care umplea sala până la refuz.[1865] Acesta era vechiul Paris. Trei zile mai târziu, la Club Maintenant, Jean Paul Sartre a ţinut o conferinţă, „Existenţialismul este o formă de umanism". Acesta era noul Paris. Şi aici sala era plină până la refuz. Bărbaţi şi femei leşinau, se băteau pe scaune – au şi rupt treizeci dintre ele –, ţipau şi huiduiau. Ocazia coincidea cu lansarea noii reviste a lui Sartre, *Les Temps modernes,* în care susţinea că cultura literară, plus *haute couture* a magazinelor de modă erau singurele lucruri care îi mai rămăseseră acum Franţei – un simbol al Europei, de fapt – şi propunea existenţialismul pentru a oferi oamenilor puţină demnitate şi pentru a le păstra individualitatea în mijlocul degradării şi al absurdităţii. Reacţia a fost copleşitoare. După cum spunea soţia lui, Simone de Beauvoir, „am fost uluiţi de vâlva pe care am stârnit-o"[1866]. Existenţialismul era remarcabil de negalic; de aici, probabil, şi puterea sa de atracţie. Sartre era pe jumătate alsacian (Albert

Schweitzer era vărul lui) şi a fost crescut în casa bunicului său, Karl Schweitzer. Cultura lui era în aceeaşi măsură germană cât şi franţuzească. Era în mod esenţial un produs al şcolii de filosofie berlineze şi în special al lui Heidegger, de la care derivau cele mai multe dintre ideile sale. Sartre o dusese bine în război. În ciuda adversităţilor de suprafaţă, era un oarecare consens între spiritul german şi cel francez. Parisul nu era un loc neatrăgător pentru un intelectual, dacă putea ignora neplăceri precum raziile pentru arestarea evreilor, ceea ce majoritatea reuşeau să facă fără mare dificultate.[1867] După cum avea să arate mai târziu intelectualul evreu Bernard-Henri Lévy, formele radicale, protofasciste de rasism repugnau arareori francezilor, şi mai ales intelectualilor francezi: el chiar numea aceasta „ideologia franceză”[1868].

Teatrul parizian a înflorit sub nazişti. André Malraux spunea sardonic: „Eu înfruntam Gestapoul în timp ce Sartre, la Paris, îşi lăsa piesele să fie produse cu autorizaţia cenzorilor germani.”[1869] Albert Büssche, critic de teatru la ziarul nazist *Pariser Zeitung,* numea piesa lui Sartre *Huis clos (Uşi închise)* „un eveniment teatral de primă clasă”. El nu a fost singurul beneficiar al aprobării germane. Când a fost prezentată o nouă piesă a scriitorului *pied-noir* Albert Camus, *Le malentendu (Neînţelegerea),* la Théâtre des Mathurins, pe 24 iunie 1944, ea a fost huiduită de elita intelectuală franceză (pe atunci în mare măsură fascistă) deoarece se ştia că Albert Camus este în rezistenţă. Büssche o găsea „plină de gânduri profunde [...] o operă de pionierat”[1870]. Camus nu împărtăşea indiferenţa lui Sartre faţă de război; a fost de fapt unul din cei 4 345 de francezi care au primit medalia Rozeta Rezistenţei. Dar gândirea lui reflectat contiguitatea crescândă a filosofiei franceze şi a celei germane pe care o promova Ocupaţia şi care a fost o trăsătură importantă a modelului postbelic. Cea mai puternică influenţă din viaţa lui era Nietzsche, pe care, de fapt, în romanele sale *Străinul* şi *Ciuma* l-a galicizat pentru o întreagă generaţie de tineri francezi.

Sartre şi Camus s-au întâlnit în 1943–1944, protagonişti – şi în cele din urmă antagonişti – într-un cult cu centrul în St Germain-des-Prés care căuta să lege filosofia şi literatura de acţiunea publică. Caravanseraiul lor era Café Flore, ea însăşi un simbol al ambiguităţilor vieţii intelectuale franceze. St Germain fusese frecventată de Diderot, Voltaire şi Rousseau,

care se adunau în vechea Café Procope. Flore data de pe vremea celui de-al Doilea Imperiu, când fusese patronată de Gautier, Musset, Sand, Balzac, Zola şi Huysmans; mai târziu de Appolinaire şi apoi de cercul Action Française, condus de însuşi Maurras: Sartre ocupa locul cald încă al acestuia.[1871] Existenţialismul în prezentarea sa postbelică era derivat din dictonul kantian: „Acţionează ca şi cum principiul acţiunii tale ar fi să devină, prin voinţa ta, o lege naturală generală." Faptele noastre pozitive, propovăduia Sartre, creează „nu numai omul care am vrea noi să fim", ci şi „o imagine a omului aşa cum credem că ar trebui să fie". Omul îşi poate modela propria esenţă prin acte politice pozitive. Oferea astfel un gest general uman de sfidare a disperării – ceea ce Karl Popper numea „o nouă teologie fără Dumnezeu". El conţinea un element de pesimism german, caracteristic atât lui Heidegger cât şi lui Nietzsche, în aceea că punea un accent exagerat pe singurătatea fundamentală a omului într-o lume fără Dumnezeu şi pe tensiunea rezultată dintre sine şi lume.[1872] Pentru tineri însă era magic. Era o formă de romantism utopic având cam aceleaşi puncte de atracţie ca şi mişcarea romantică din urmă cu 150 de ani. Ba chiar era şi mai atrăgător, pentru că oferea şi activism politic. După cum se plângea Popper, era o formă respectabilă de fascism care, nu mai este nevoie să adăugăm, putea fi cu uşurinţă alăturată unor forme de marxism. Camus insista că nu a fost niciodată existenţialist, iar în 1951 el şi Sartre s-au certat aprig din cauza faptului că cel de-al doilea apăra diferite forme de violenţă totalitaristă. Dar recrearea de către Camus, în termeni moderni, a eroului solitar byronian, care se opune destinului şi unei lumi străine prin acte sfidătoare, a fost aceea care a dat viaţă cu atâta forţă cultului şi i-a oferit un sens concret pentru tinerii de pe ambele maluri ale Rinului.

Astfel, existenţialismul a fost un import cultural francez, pe care apoi Parisul l-a reexportat în Germania, ţara lui de origine, într-un veşmânt sofisticat şi mult mai atrăgător. Merită să atragem atenţia asupra acestui lucru, căci a fost prima dată de la epoca lui Goethe, Byron şi de Staël când tinerii din Franţa şi Germania au simţit o afinitate culturală spontană, un *Weltanschauung* comun. A servit, atunci, ca pregătire pentru o armonizare economică şi politică mai solidă, pentru care împrejurările erau de asemenea propice. Dar acest lucru nu s-ar fi petrecut fără alte două

premise. Prima a fost maturizarea în sfârşit (poate ultimă) a activismului creştin în politică, ceea ce pentru o generaţie importantă a devenit maniera dominantă în Europa. Cea de-a doua a fost apariţia unui grup de titani europeni – nu byronieni, nu tineri, nu romantici, nici măcar eroici în vreun sens evident şi cu atât mai puţin existenţialist – care aveau să reînvie cadavrul unei Europe ce se auto-masacrase. Atât agenţia, creştinismul, cât şi agenţii, Adenauer, de Gasperi, de Gaulle, erau prin natura lor respingători pentru fondatorii activismului existenţialist. Dar, în fond, istoria operează în mod curent cu astfel de ironii.

Adenauer, de Gasperi, de Gaulle erau mari supravieţuitori; oameni cărora nu le venea rândul, putea să nu le vină niciodată, apoi le-a venit datorită unei catastrofe şi din plin. La sfârşitul războiului, în 1945, Alcide de Gasperi avea şaizeci şi cinci de ani, Adenauer şaizeci şi nouă. Amândoi erau oameni de graniţă, catolici devotaţi, antinaţionalişti, oameni care venerau familia ca unitate socială, urau statul (acceptându-l doar ca pe o necesitate minimală, regretabilă) şi considerau că cea mai importantă caracteristică a societăţii organizate era domnia legii, care trebuie să reflecte Legea Naturii, adică ascendentul valorilor absolute. Pe scurt, ei arătau o faţă potrivnică multora dintre trăsăturile proeminente ale secolului XX. Şi aveau feţe încăpăţânate; feţe bizare. În urma unui accident cumplit din 1917, Adenauer căpătase impasibilitatea de mahon a unei statuete indiene.[1873] De Gasperi, ca şi Adenauer, înalt şi extrem de slab în tinereţe, înfrunta viaţa cu privirea ameninţătoare a unui câine de pază. Amândoi erau confederalişti. Adenauer reprezenta Germania policentristă a Sfântului Imperiu Roman, de Gasperi Italia nordică a Habsburgilor.

De Gasperi se născuse de fapt sub conducere austriacă. Pentru că tatăl lui era comandantul jandarmeriei locale, avea o loialitate laică mai degrabă faţă de o casă regală decât faţă de un stat naţional. Dar devotamentul său era în primul rând spiritual. Toată viaţa a încercat să meargă la liturghie zilnic. În remarcabila scrisoare în care o cerea în căsătorie pe viitoarea lui soţie, Francesca Romani, în 1921, spunea: „Personalitatea lui Cristos cel viu mă atrage, mă înrobeşte şi mă alină ca şi când aş fi un copil. Vino, te vreau alături de mine, să simţi aceeaşi atracţie, ca într-un abis de lumină."[1874] A fost la Universitatea din Viena şi

l-a admirat pe faimosul primar al oraşului, Karl Lueger, deşi din cu totul alte motive decât Hitler. El considera că Lueger indicase căi prin care puteau fi realizate „enciclicele sociale" ale celor mai progresişti papi. Formaţia sa era, aşadar, populismul catolic german, iar prima lui scriere a apărut în ziarul catolic austriac *Reichspost.* De fapt, de Gasperi era aproape imun la cele două mari maladii ale epocii moderne: naţionalismul etnic şi credinţa că statele bazate pe el pot fi transformate în utopii. În primul său discurs ţinut la Trento în 1902, îşi îndemna ascultătorii: „Fiţi mai întâi catolici şi apoi italieni!" Spunea că „deplânge" „idolizarea" naţiunii şi *religione della patria.* Motoul lui era „catolic, italian şi apoi democrat!" – în ordinea asta.[1875]

Prin urmare, Gasperi era opusul firesc al lui Mussolini. Cei doi dezbăteau „Socialismul în istorie" într-o berărie din Merano în 1909, Mussolini predicând nevoia de violenţă, de Gasperi necesitatea de a întemeia acţiunea politică pe un principiu absolut. A trebuit să plece devreme ca să prindă un tren, urmărit până la uşă de sarcasmele necontenite ale lui Mussolini. El îl numea pe de Gasperi: „Un tip cu un discurs şleampăt, agramat, un tip superficial care invocă un orar austriac pentru a evita o dispută stânjenitoare."[1876] De Gasperi, la rândul lui, n-a recunoscut niciodată în Mussolini altceva decât un radical distructiv: „Bolşevismul în negru", cum spunea el. *Partito Popolare Trentino,* pe care îl conducea, a fost primit cu bucurie de către Don Luigi Sturzo în Partidul Popular Catolic, care ar fi putut guverna Italia interbelică dacă n-ar fi fost puciul lui Mussolini. Lui de Gasperi îi displăcea politica parlamentară italiană („un circ ecvestru"), cu teatralismele şi trucurile ei oratorice, pe care el le-a disprețuit întotdeauna. Dar şi mai mult detesta marele stat totalitar. După cum a spus la ultimul Congres Naţional al Partito Popolare din 28 iunie 1925: „Principiile teoretice şi practice al fascismului constituie antiteza concepţiei creştine despre stat, care susţine că drepturile firești ale personalităţii, familiei şi societăţii există înaintea statului." Fascismul nu era decât „vechiul stat poliţienesc reapărând în travesti, ţinând sabia lui Damocles deasupra instituţiilor creştine". Huiduit într-un tribunal fascist în noiembrie 1926, el a insistat: „Însuşi conceptul de stat fascist nu-l pot accepta. Căci există drepturi naturale pe care statul nu le poate călca în picioare."[1877] De Gasperi a avut noroc.

Mussolini l-a aruncat în închisoarea Regina Coeli în 1927. Putea să nu fi supravieţuit regimului, aşa cum nu a făcut-o Gramsci. Dar semnarea Acordurilor de la Lateran în 1929 i-a permis lui Pius al XI-lea să-l scoată pe de Gasperi din închisoare şi să-l aducă în biblioteca Vaticanului, unde a fost adăpostit în următorii paisprezece ani.

Prin urmare, când s-a prăbuşit fascismul, de Gasperi era singura figură importantă necompromisă care putea oferi poporului italian o alternativă la acesta care să nu fie doar o altă formă de etatism. El a format primul guvern de coaliţie postbelic în decembrie 1945, iar în alegerile pentru Adunarea Constituantă şi-a adus în frunte Partidul Democrat Creştin cu 35,2% (faţă de 20,7% pentru socialişti şi 18,9% pentru comunişti). Adevăratul lui succes a venit în ianuarie 1947, când social-democraţii, conduşi de Giuseppe Saragat, s-au desprins de socialiştii marxişti ai lui Pietro Nenni. Acest lucru i-a permis lui de Gasperi să formeze un guvern creştin democrat omogen, care a câştigat primele alegeri, cruciale, conform noii Constituţii, în aprilie 1948, cu 48,5% din voturi şi o majoritate absolută de locuri (304 din 574). Au fost unele dintre cele mai importante alegeri europene postbelice, căci au stabilit un tipar de relativă stabilitate în Italia pentru o generaţie. În „epoca de Gasperi", 1945–1953, Italia a căpătat respectabilitate politică în calitate de membru central al societăţii europene, a acceptat Planul Marshall, a intrat în NATO, în Consiliul Europei şi în Comunitatea Europeană a Cărbunelui şi Oţelului şi şi-a lansat propriul *miracolo* economic, simbolizat de culorile Vespa şi Emilio Pucci, de caroseriile Pininfarina, de maşinile de cusut Necchi şi maşinile de scris Olivetti, precum şi de salutul de dimineaţă în centrul energetic al revenirii industriale, Milano – *„Buon' lavoro!"*

Succesul lui de Gasperi a ajutat neîndoielnic la netezirea drumului lui Konrad Adenauer în Germania. Amândoi au constituit alternative posibile la regimurile totalitare interbelice ale ţărilor lor. După cum am văzut, Adenauer ar fi putut deveni cancelar în 1926. Dar el nu credea că ar fi putut avea succes. Weimarul şi cancelariatul nu erau la mare preţ şi după părerea lui problemele erau irezolvabile. Nu se bucura de simpatie în rândurile elitei intelectuale din Germania. Nu era un separatist renanian – era mai degrabă federalist –, dar nu avea absolut nicio încredere în vreun „geniu german". „Germanii sunt nişte belgieni cu

megalomanie", insista el. Prusacii erau cei mai răi. „Un prusac este un slav care a uitat cine a fost bunicul lui." El obişnuia să spună: „Îndată ce trenul de noapte de la Köln la Berlin trecea Elba, nu mai puteam să dorm."[1878] În timpul Republicii de la Weimar, primarul Kölnului era şeful neoficial al comunităţii catolice germane, şi pentru Adenauer aceasta era de ajuns. Nu avea nici urmă de rasism german, nicio fărâmă de respect pentru statul bismarckian. Ce dăduse acesta catolicilor germani? Nefericirile din *Kulturkampf.* Hitler l-a destituit la 13 martie 1933 şi a avut noroc că n-a fost ucis împreună cu Schleicher sub acoperirea epurării lui Röhm. Considera că Hitler era nebun dacă începea războiul şi că era sortit să-l piardă. După spusele fiicei sale mai mici, Libeth Werhahn, familia sa se ruga pentru înfrângere.[1879] El nu credea într-o rezistenţă germană şi nu avea nimic de obiectat la politica de capitulare necondiţionată a Aliaţilor, pe care o credea necesară.

Cariera postbelică a lui Adenauer ilustrează importanţa norocului în politică. Atunci când americanii au ocupat Kölnul acesta a încetat practic să existe. Populaţia scăzuse de la 750 000 la 32 000; vizitând ruinele, André Gide a fost atât de îngrozit încât a cerut imediat să fie dus de acolo. Politica Aliaţilor a fost să-i readucă pe cei care se aflaseră în funcţii până fuseseră concediaţi de nazişti (dacă mai erau disponibili). Aşa că americanii l-au readus la conducerea oraşului. Câteva luni după ce acesta a devenit o parte a zonei britanice, el a fost concediat şi expulzat (octombrie 1945) din motive care nu au fost niciodată explicate în mod satisfăcător.[1880] Fără îndoială că Marea Britanie, aflată acum sub guvernare laburistă, îi favoriza pe social-democraţi atunci când era posibil. Conducătorii britanici vedeau Germania ca unită şi dezarmată, uşor socialistă, cu industria luată din mâinile unor oameni precum Krupp şi naţionalizată. Educaţia şi ramurile politice ale conducerii militare britanice erau pline de ofiţeri ce înclinau spre socialism, care au avut grijă ca social-democraţii să conducă radioul, agenţiile de ştiri şi ziarele cvasioficiale ca *Die Welt.*

Sprijinirea social-democraţilor a fost prima dintre numeroasele greşeli grave din politica externă britanică faţă de Europa. A însemnat un pariu pe liderul SPD, Kurt Schumacher. O tragică victimă a trecutului, avea o singură mână şi curând avea să i se amputeze un picior; durerea

neîncetată îl făcea acru, iritabil, nerăbdător şi adeseori nerezonabil. Era în multe privinţe opusul lui Adenauer: prusac, protestant, crezând într-un stat mare, o Germanie „mare".[1881] Refuza să priceapă că viziunea lui despre Germania depindea în mod esenţial de acordul sovieticilor pentru reunificare: nu mergea pentru zonele vestice trunchiate. La fel de important, refuza să înţeleagă (ca şi britanicii) că adevărata alternativă la Germania hitleristă, ceva care să elimine complet otrava din sistem, nu era o reconstruire a Germaniei bismarckiene pe principii social-democrate, cu un stat paternalist atotputernic, o direcţie leninistă centralizată de naţionalizare a industriei, o birocraţie uriaşă, în stil prusac, şi un accent pe egalitate, uniformitate şi colectivitate. Aceasta a fost formula pe care ruşii au ales-o pentru Germania de Est şi tot ce a produs ea n-a fost decât o versiune radicalizată a statului nazist, genul de versiune pe care l-ar fi aprobat Goebbels (şi Hitler în ultima lui etapă). Adevărata antiteză la naţional-socialism era individualismul, o societate în care aranjamentele private aveau prioritate asupra celor publice, în care familia era unitatea socială favorizată şi în care principiul voluntar era suprem.

Acestea erau tocmai idealurile în care credea Adenauer cu convingere, de când se ştia. Ca membru şi apoi patriarh al unei familii mari, unite şi în ramificare, el ajunsese să o privească (aşa cum descopereau şi milioane de oameni din spatele Cortinei de Fier) drept singurul refugiu solid în faţa invaziei totalitariste. Bineînţeles că putea fi distrusă complet – Hitler şterse de pe faţa pământului întregi familii evreieşti –, dar nu putea fi coruptă sau pervertită. Chiar dacă pierdea mai mulţi membri, strângea rândurile şi se reînchega cu o dârzenie remarcabilă, după cum demonstrase experienţa evreiască. O societate în care familia, ca opusă partidului politic şi programului ideologic, era punctul de pornire pentru reconstrucţie, era răspunsul la răul totalitar. Afirmaţia lui Schumacher că ideile lui Adenauer aveau să ducă la „restauraţia" a tot ce era mai rău în Germania a fost una din marile judecăţi greşite ale istoriei. Ar fi greu de conceput un om care să se fi bucurat de mai puţină simpatie în faţa opiniei publice germane comune din anii '60 ai secolului al XIX-lea încoace.

Dacă britanicii i-ar fi permis lui Adenauer să rămână la conducerea

Kölnului, poate că el n-ar fi intrat niciodată în noua politică naţională. Ei l-au împins la asta. Autorităţile sovietice au ajutat excluzându-l pe cel mai periculos rival al său, Andreas Hermes. În vara şi toamna lui 1945 au apărut grupări creştin-democrate în diferite părţi ale Germaniei. E posibil ca destituirea lui Adenauer în Köln să fi fost gândită în mod deliberat într-un astfel de moment încât să-i permită să preia controlul asupra Noii Uniuni Creştin-Democrate, construind-o ca pe un partid federal vest-german cu nucleul în zona Kölnului. El a creat astfel un organism de partid care să se potrivească întocmai trăsăturilor principale ale noului stat german ce apărea.[1882] În martie 1946, în primul său discurs politic, şi-a schiţat scopurile. Noul stat nu mai trebuie să domine individul. Tuturor trebuie să li se permită să ia iniţiativa în orice aspect al existenţei. Etica creştină trebuie să fie baza comunităţii germane. Statul trebuie să fie federal şi conceput având în vedere eventuala creare a unor State Unite ale Europei.[1883]

Acest discurs, unul dintre cele mai importante în lumea de după război, care a marcat adevăratul început al politicii postbelice germane şi de fapt occidentale, a fost ţinut la Universitatea din Köln. Adenauer mai ţinuse un discurs remarcabil acolo, cu douăzeci şi şapte de ani în urmă, în iunie 1918: „Oricare ar fi forma finală a tratatului de pace", avertiza el atunci, „aici, pe Rin, la vechea răscruce internaţională, civilizaţia germană şi civilizaţia democraţiilor occidentale se vor întâlni în deceniile ce au să vină. Dacă nu este posibilă o reconciliere autentică între ele [...] supremaţia europeană va fi pierdută pentru totdeauna."[1884] Această ocazie fusese ratată; supremaţia europeană pierise, probabil pentru totdeauna. Dar stabilitatea şi prosperitatea europenă mai erau încă scopuri realizabile. În 1919 Adenauer concepuse ideea unui stat Rin-Ruhr în cadrul unei federaţii germane. În iulie 1946, britanicii au creat landul Renaniei-Westfaliei de Nord, unind Renania industrială cu Westfalia agricolă, de-a lungul unor graniţe aproape identice cu acelea pe care le concepuse în 1919 şi oferindu-i astfel instrumentul perfect pentru proiectul său: din nou a avut noroc.

În următorii trei ani Adenauer a jucat cărţile pe care i le întinseseră britanicii, deloc inspiraţi, cu o desăvârşită fineţe. Era un vulpoi bătrân; învăţase să aibă răbdare. Şi-a păstrat demnitatea şi cumpătul. A fost

flexibil, liniştit, nu a dat niciodată cu pumnul în masă, nu s-a gudurat, dar a încântat şi uneori a flatat discret. Luase în serios remarca lui Churchill: „Germanii sunt întotdeauna ori la beregata cuiva, ori la picioarele cuiva"; el nu era nici una, nici alta. După cum spunea un ministru britanic, avea „o forţă de a rămâne în afara germanilor"; ştia care erau „slăbiciunile care îi trădaseră".[1885] Evenimentele l-au avantajat. Cu cât ruşii fixau mai tare Cortina de Fier, cu atât Aliaţii erau mai zeloşi în crearea statului vest-german pe care îl voia el. A hotărât că Berlinul nu va mai fi capitală: „Oricine va face din Berlin noua capitală va crea o nouă Prusie spirituală." Capitala trebuia să fie acolo „unde ferestrele Germaniei se deschid larg către Vest"[1886]. Prima criză a Berlinului a consolidat această concepţie. Adenauer a blocat planurile social-democraţilor de naţionalizare generală a industriei germane, care avuseseră iniţial sprijinul britanicilor. Respingând Planul Marshall pentru Germania de Est, ruşii i-au făcut lui Adenauer o dublă favoare: l-au subminat pe Jakob Kaiser, liderul de sindicat creştin-democrat şi principalul său rival în partid, şi au făcut posibilă dezvoltarea economică separată a Germaniei de Vest de care Adenauer avea nevoie pentru scopurile sale pe termen lung. Căci el recunoştea, chiar şi în această etapă timpurie, că Franţa nu avea să consimtă niciodată la crearea unor State Unite ale Europei care să includă o Germanie dominantă, cu o bază industrială nedivizată şi cu toţi cei 80 de milioane de oameni ai săi. Ruşii au fost adevăraţii creatori al Germaniei lui Adenauer prin politica lor de a menţine Germania divizată, iar mişcările lor succesive pentru a intensifica Războiul Rece în anii 1947–1948 au accelerat formarea statului vest-german. Adenauer a susţinut de formă reunificarea, atunci şi mai târziu, aşa cum se presupunea în mod convenţional că trebuia să facă orice german. În realitate însă a vrut s-o menţină divizată, iar ruşii i-au făcut acest serviciu.

Şansa cea mai mare a lui Adenauer a fost că, în calitate de preşedinte al Consiliului Parlamentar, şi-a putut scrie propria Constituţie. I-au trebuit mult timp şi eforturi, dar în cele din urmă a produs una din cele mai bune Constituţii concepute vreodată pentru un stat modern, care menţine un echilibru ideal între suficienta autoritate a Cancelarului şi puterile consolidate ale constituenţilor federali. Prin comparaţie cu Constituţia

Weimarului era o capodoperă. Pentru primele alegeri, stabilite pe 14 august 1949, a format o alianţă cu profesorul Ludwig Erhard, şeful Consiliului Economic Bizonal, a cărui filosofie economică de piaţă liberă, bazată pe taxe vamale scăzute, comerţ liber, importuri ieftine şi exporturi scumpe, se potrivea perfect cu propria sa filosofie politică şi dăduse, într-adevăr, rezultate până în vara lui 1949. Britanicii, înşelându-se până la capăt, au presupus că social-democraţii aveau să câştige cu uşurinţă. De fapt, votul CDU a fost de 7 360 000 faţă de mai puţin de 7 milioane pentru socialişti, iar Adenauer, respingând ideea unui guvern de coaliţie nonpartinic, a putut susţine că 13 milioane de germani votaseră pentru libera întreprindere – adică pentru ideile lui Erhard – şi numai 8 milioane pentru naţionalizare. Ce a ieşit, după alegeri, a fost că Adenauer avea controlul total al partidului său (şi al lui Erhard). Reuşind să fie făcut Cancelar şi formându-şi guvernul, el s-a comportat într-un mod autoritar, ca să nu spunem tiranic. A spus că, la sfatul medicului, nu putea rămâne în funcţie decât doi ani.[1887] A rămas paisprezece. Alegerile din august au fost, aşadar, unul dintre evenimentele esenţiale ale lumii postbelice. Un guvern SPD, cu filosofia economică şi programul pe care le avea atunci, nu ar fi putut nicicum realiza *Wirtschaftswunder*-ul german. Combinaţia Adenauer-Erhard era vitală pentru asta. Când SPD a ajuns în sfârşit la putere, în 1969, renunţase deja la proprietatea colectivă marxistă şi îmbrăţişase, de fapt, filosofia erhardiană de piaţă.

Adenauer s-a mai bucurat de un avantaj esenţial, din nou datorită britanicilor. Hitler distrusese complet mişcarea sindicală germană. Britanicii o considerau de o importanţă capitală pentru reîntemeierea democraţiei germane şi au încurajat formarea sindicatelor în 1945, cu mult înainte de a permite formarea partidelor. Omul pe care l-au sprijinit să facă acest lucru era un lider al metalurgiştilor din Renania, Hans Böckler. El gândea în termenii unui singur sindicat mare, o noţiune sindicalistă bizară, proprie zilelor de dinainte de 1914. Britanicii l-au trimis pe Will Lawther, preşedintele minerilor, şi pe Jack Tanner din partea metalurgiştilor, ca să-l convingă pe Böckler să fie de acord cu sindicatele industriale. Ceea ce i s-a dat de fapt Germaniei, printr-un dictat pe care orice proces normal de dezvoltare istorică l-ar fi făcut imposibil, a fost o versiune perfecţionată a modelului sindical britanic,

curăţat de toate slăbiciunile, anomaliile, contradicţiile şi ineficienţele sale. Printr-un act de generozitate sinucigaşă unic în istorie, o structură sindicală gândită exact pentru nevoile industriei moderne, pe care Marea Britanie încercase şi nu reuşise s-o realizeze în mai bine de jumătate de secol prin consultări democratice, îi era înmânată de către ea gratis principalului său concurent comercial.

Au fost create aproximativ şaisprezece sindicate industriale, în cadrul unei singure federaţii, DGB *(Deutscher Gewerkschaftsbund).* La insistenţele britanicilor, DGB a primit nu numai puteri constituţionale de expulzare, ci şi nivelarea financiară a unui procent fix din toate cotizaţiile sindicale, permiţându-i-se să păstreze mari rezerve financiare, de care sindicatele puteau, şi în caz de nevoie erau chiar obligate, să se folosească. Pentru a face grevă, era nevoie de un vot secret de 75%, iar DGB mai avea de fapt şi un drept de veto.[1888] Grevele din motive politice erau interzise, după cum era şi orice legătură organică între sindicate şi mişcările politice. Astfel, Germania de Vest a obţinut cea mai eficientă structură sindicală dintre toate naţiunile industriale importante, fără federaţii rivale (ca în SUA), fără diviziuni marxiste (ca în Italia şi Franţa), fără sindicate politice (ca în Marea Britanie) şi, mai ales, fără sindicate mici, acea relicvă dezastruoasă a unei etape industriale timpurii care constituia principala barieră instituţională în calea creşterii productivităţii.

Adenauer a profitat cu dibăcie de acest dar al britanicilor. Böckler, ales primul preşedinte al DGB în octombrie 1949 şi de atunci înainte practic dictatorul acestuia, lucrase cu Adenauer în consiliul orăşenesc din Köln. Noul Cancelar l-a făcut, alături de Erhard, coarhitectul politicii sale sociale şi economice. El l-a convins pe Böckler să renunţe la proprietatea publică în favoarea *Mitbestimmung* (coparteneriat al forţei de muncă şi capitalului) şi a unei politici de salarii mari bazată pe acorduri de productivitate.[1889] Adenauer a făcut ca legea coparteneriatului să fie votată de Bundestag în 1951 cu ajutorul voturilor SPD şi riscându-şi propria coaliţie, dar a adus frumoase dividende economice şi politice. În anul următor Germania era deja destul de bogată pentru ca Adenauer să reorganizeze sistemul de asigurări sociale într-un mod care înlesnea majoritatea obiectivelor politicii SPD.[1890] La mijlocul anilor '50, forţa de muncă din Germania ajunsese să fie de acord cu ceea ce era în esenţă o

politică non-politică bazată pe profituri mari, salarii şi prime mari, productivitate mare, o excelentă asigurare socială şi locuri în consiliile care făceau politica. În acest proces războiul de clasă din Germania s-a stins, şi una dintre consecinţele dispariţiei sale a fost respingerea de către social-democraţi în 1959 a filosofiei lor marxiste iniţiale.

Adenauer a fost unul dintre cei mai talentaţi oameni de stat ai epocii moderne, cu siguranţă cel care a avut cel mai complet succes din istoria recentă a Germaniei. În timpul cancelariatului său, veniturile reale s-au triplat în Germania. În 1953 a câştigat o majoritate de locuri în Bundestag, iar în 1957, moment în care moneda germană ajunsese cea mai puternică din Europa, o majoritate absolută a voturilor exercitate. El a aşezat democraţia germană pe o bază aproape inatacabilă şi nu numai că a readus-o în rândul puterilor civilizate, dar a făcut din ea un stâlp al regimului legitim. Nu ar fi putut realiza toate acestea fără o doză puternică de idealism autentic şi ample rezerve de viclenie cinică. Erhard era de părere că el nutrea *Menschenverachtung,* un dispreţ faţă de omenire. Era, mai degrabă, o conştiinţă vie a slăbiciunii umane şi mai ales a viciilor germane. În noul Bundestag, al cărui decor l-a supervizat şi l-a făcut spectaculos („ca un decor al lui Max Reinhardt pentru un spectacol cu *Iulius Cezar"),* călimările şi pupitrele erau fixate cu şuruburi pentru a preveni huliganismul. Chiar şi aşa, scenele erau îngrozitoare, sporind prin contrast comportamentul imperturbabil demn şi matur al lui Adenauer; deşi împărtăşea cu Calvin Coolidge un ciudat gust pentru farse, între care ascunderea blocului de lemn de pe care scundul dr Eugen Gerstenmaier, preşedintele Bundestagului, vorbea adunării. Adenauer nu credea că germanii erau un popor în care se putea avea încredere, nici colectiv şi nici ca indivizi. Îşi urmărea miniştrii, pe unul găsindu-l într-un bordel din Paris şi ca urmare dându-l afară din Ministerul de Externe.[1891] Se bucura de puţină afecţiune în afara cercului familiei sale şi asociatul său apropiat era Hans Globke, coautorul Legilor de la Nürnberg, care conducea Cancelaria şi serviciul de informaţii privat al lui Adenauer. „Şi cine ştie", surâdea Adenauer afectat, „ce-o avea Herr Globke în seiful său?"[1892] El era de părere că oamenii de stat democraţi trebuie să fie mai deştepţi şi mai bine informaţi decât rivalii lor totalitarişti. În mod colectiv, el considera că în germani nu se putea avea

încredere decât în cadrul de fier al domniei absolute a legii, care să impună respect până şi statului; stabilirea acestui cadru se va dovedi, poate, pe termen lung, principala sa contribuţie la cultura politică germană.

Pentru că liderii sovietici, ca şi Hitler, urau şi ridiculizau legea, Adenauer s-a împotrivit implacabil încheierii oricărei înţelegeri cu ei care nu putea fi garantată şi supervizată până în cele mai mici detalii. Spunea că regimul sovietic îşi apropriase în timpul războiului şi după el 1 300 000 de kilometri pătraţi de teritoriu, tot în Europa; era singura putere expansionistă care mai rămăsese. În patruzeci de ani încălcase ori revocase 45 din cele 58 de tratate pe care le semnase.[1893] Insistând să testeze intenţiile sovietice, a demascat propunerile lor de „reunificare" din 1952, 1955 şi 1959 ca frauduloase. Nu putea uita că 1 150 000 de prizonieri de război germani dispăruseră în Rusia sovietică, din care numai 9 628, catalogaţi drept „criminali de război", fuseseră menţionaţi vreodată.[1894] Prin urmare a folosit orice mijloace pentru a-i convinge pe germani să caute refugiu în Vest, unde le putea oferi lege, libertate şi muncă. După revolta muncitorilor est-germani din iunie 1953, înăbuşită cu mare ferocitate de Armata Roşie, liderii sovietici au transformat regimul comunist al lui Walter Ulbricht într-un satelit total. Acesta nu a prosperat, iar politica lui Adenauer de a încuraja refugiaţii îl secătuia într-un ritm care ajunsese la 1 000 pe zi în iulie 1961. La 13 august Ulbricht, cu permisiunea sovieticilor, a început să construiască Zidul Berlinului. Era ilegal, iar Truman şi Eisenhower l-ar fi dărâmat cu siguranţă. Dar sub un preşedinte slab, Jack Kennedy, *le fait accompli* a fost acceptat. Adenauer nu putea face nimic, căci nu avea nicio jurisdicţie în Berlin, care rămânea responsabilitatea a patru puteri. A privit cu tristeţe, în ultimii ani ai vieţii sale, cum fluxul de refugiaţi a fost oprit şi zidul a salvat economia Germaniei de Est, transformând-o dintr-o responsabilitate zdrobitoare într-o achiziţie sovietică din ce în ce mai importantă, singurul atelier industrial de nădejde al blocului.

Până atunci însă opera lui Adenauer era desăvârşită, căci el îi legase pe vest-germani, economic, militar şi politic, de cultura şi legitimitatea occidentale pe cât de strâns şi de permanent putea ingeniozitatea umană. În asta a constat idealismul real care a echilibrat *Realpolitik.* A fost primul

om de stat german care a pus interesele europene înaintea intereselor germane. Poate că este adevărat, cum spune unul dintre criticii săi, că a fost „un bun european dar un prost german”[1895]. În acest sens a vrut să fie un „prost” german; nu-i plăcea portretul pe care i-l schițase profesorul Kallmann pentru că îl făcea „să arate ca un hun”, spunea el. Credea că reunificarea germană nu era accesibilă la un preț pe care să și-l poată permite Germania sau Occidentul. Faptul că a avut dreptate a fost demonstrat cu prisosință de eșecul succesorilor săi, de-a lungul a douăzeci de ani, în a obține vreun alt rezultat. Prin contrast, integrarea occidentală era un obiectiv realizabil, și l-a realizat. Dar și aici a avut noroc. Adenauer a sesizat, mai degrabă intelectual decât afectiv, că viitorul Germaniei e alături de Franța. Nu avea niciun fel de sentimente față de Franța; nici gusturi franțuzești; știa foarte puține despre țară, și până la vârsta de șaptezeci de ani nu fusese decât o singură dată acolo, pentru o conferință de două zile. Ca întotdeauna însă, vedea în mod realist faptele politice: „Nu există politică europeană fără Franța sau împotriva Franței, după cum nu poate exista politică europeană fără Germania sau împotriva ei.”[1896]

Partenerul cu care Adenauer a sperat să lucreze în Franța, Robert Schuman, avea multe în comun cu de Gasperi și cu el. Era din Luxemburg și fusese cetățean german, deși refuzase să lupte în armata germană în timpul primului război mondial. Până în 1919, când era deja între două vârste, nici măcar nu a fost cetățean francez. Adenauer vedea în el un cetățean al Regatului lui Lothar, nepotul lui Carol cel Mare, așa-numitul „Regat de Mijloc”, căruia îi aparținea atât Lorena cât și Kölnul. La 9 mai 1950 el i-a sugerat lui Schuman ideea unui cartel european al cărbunelui și oțelului, care a devenit germenele Comunității Economice Europene, și în mare măsură datorită lui Schuman problema marginală dar sensibilă a Saarului a fost rezolvată în sfârșit în octombrie 1955. Dar Schuman era un francez prea puțin reprezentativ ca să „livreze” Franța pentru proiectul mai grandios pe care-l avea în vedere Adenauer. Oricum, nici A Patra Republică însăși nu putea angaja Franța; era prea slabă pentru a angaja ceva permanent. Ca Franța să adopte Germania era nevoie de încrederea în sine născută dintr-o forță reînnoită; și de un om și un regim care să întruchipeze această încredere. Marele noroc al lui

Adenauer a fost că a supravieţuit destul ca să profite de întoarcerea în triumf la putere a lui de Gaulle şi de naşterea celei de-a Cincea Republici.

Revenirea Franţei în anii '60 şi '70 este unul dintre fenomenele cele mai izbitoare ale epocii moderne. În anii '30, după cum am văzut, ea ar fi părut de neconceput. Iar calea care a dus la ea este complexă şi paradoxală. A Treia Republică în ultima ei fază a fost întruchiparea ideii „ce-i mic e frumos": o populaţie în declin, producţie, productivitate, investiţii, salarii şi consum scăzute; cultul – aproape exaltarea – pentru „omul mic", fabrica mică, ferma mică, oraşul mic. Era moartă încă înainte ca germanii s-o înfrângă, şi s-a prăbuşit într-un munte de praf, în vara lui 1940. Este important să înţelegem că Vichy a fost începutul revenirii, pentru că a fost creat nu numai de către fasciştii şi colaboraţioniştii francezi, ci şi de toţi aceia care deplângeau putreziciunea şi neputinţa predecesorului său. Pétain însuşi s-ar putea să fi avut înclinaţii anarhiste, după cum a arătat atunci când a spus: „Franţa nu va mai fi din nou mare până când în satele ei lupii nu vor urla în jurul uşilor."[1897] Dar mulţi dintre cei care deţineau posturi-cheie erau modernizatori radicali. Sub îndrumarea lui Jean Coutrot, fondator în 1930 al Centrului pentru Studii Economice al Politehnicii, o nouă generaţie de tehnocraţi a ieşit în faţă în timpul regimului de la Vichy. Între ei s-au aflat ministrul Producţiei Industriale, Bichelonne, Henri Culman, principalul teoretician economic al Vichyului, Jacques Rueff, consilierul lui Laval în 1934 şi mai târziu al lui de Gaulle, Roland Boris, care de asemenea avea să fie influent în regimul de Gaulle (şi Pierre Mendés-France) şi Pierre Massé, mai târziu comisar al Planificării în A Cincea Republică.[1898]

De fapt, cu toate extraordinarele sale confuzii, contradicţii şi trădări, Vichy a fost, prin simplul fapt că răsturna ordinea existentă, o perioadă de experimente şi riscuri. Unul dintre beneficiarii săi a fost ţăranul francez tânăr şi progresist, prototipul noilor fermieri care aveau s-o ducă atât de bine de pe urma CEE. Pentru prima dată ţăranii au devenit interesaţi de modernizare, mecanizare şi productivitate.[1899] A apărut un sistem de planificare cvasivoluntară („planificare indicativă"), embrionul viitorului *Commissariat général du Plan.* Vichyul a fost primul care a pus în practică ideea Alocaţiilor Familiale finanţate din taxe, concepută în 1932 de către demograful Adolphe Landry pentru a creşte rata natalităţii; şi în

regimul de la Vichy, pentru prima dată în mai bine de un secol, rata franceză a natalităţii a început să crească din nou. Efectul psihologic a fost profund. Vichy era devotat tineretului, o nebunie de care se molipsise de la germani. A cheltuit mult mai mult pe educaţie decât A Treia Republică. Vichyul a creat efectiv sportul popular în Franţa, în special fotbalul: în 1939 erau numai treizeci de fotbalişti profesionişti în Franţa, iar în 1943 de zece ori mai mulţi.[1900] Una dintre trăsăturile cele mai proeminente ale regimului de la Vichy erau „Atelierele Tineretului" sau *Chantiers de la Jeunesse,* cu accent pe educaţia tehnică deficitară până atunci. Scopul era o reîntinerire a Franţei. După cum spunea ministrul Informaţiilor al lui Pétain, Paul Marion, „datorită nouă, Franţa campingurilor, a sporturilor, a dansurilor, a călătoriilor şi excursiilor în grup va înlătura Franţa aperitivelor, a tutungeriilor, a congreselor de partid şi a siestelor îndelungate."[1901] Această profeţie a fost îndeplinită într-o mare măsură.

Multe dintre realizările Vichyului au fost negate în debandada şi scindarea naţională care au urmat. Aproximativ 170 000 de francezi au lucrat în Rezistenţă; mai mulţi – 190 000 – au fost acuzaţi de colaboraţionism şi aproximativ 100 000 trimişi la închisoare. Nici până azi nu ştie nimeni câţi au fost omorâţi în 1944: au fost verificate vreo 4 500 de cazuri.[1902] Comuniştii, care chiar se opuseseră războiului în 1939–1940, au fost marii beneficiari ai lui 1944, când şi-au putut omorî majoritatea duşmanilor. Ei au pretins titlul de *parti des fusillés,* susţinând că 75 000 de „patrioţi comunişti" fuseseră împuşcaţi de nazişti şi de Vichy. Dar la procesele de la Nürnberg cifra oficială a francezilor pentru cei ucişi în total sub Ocupaţie a fost de numai 29 660, iar comuniştii nu au dat nume pentru mai mult de 176 de „eroi" PC.[1903] De fapt, liderii comunişti s-au oferit să furnizeze dovezi împotriva liderilor socialişti la procesul de la Riom, iar ziarul partidului, *l'Humanité,* a protestat când Vichyul i-a eliberat din închisoare pe antinazişti.[1904] Spre deosebire de alte partide, nu a epurat niciodată colaboraţionişti, între care s-ar fi aflat liderul său, Maurice Thorez; singurii oameni de care a scăpat în 1944–1945 au fost cei care nu s-au supus liniei staliniste în 1939–1940 şi au luptat împotriva naziştilor. Cu toate acestea PC a ieşit din război, datorită entuziasmului său întârziat faţă de Rezistenţă, de departe cel mai bogat şi mai bine

organizat, şi sub multe aspecte cel mai mare dintre partidele franceze. Şi-a crescut voturile de la 1,5 milioane în 1936 la peste 5 milioane în 1945 şi 5,5 milioane în 1946; totalul a continuat să crească până în 1949, iar la sfârşitul anilor '40 PC avea în jur de 900 000 de membri plătiţi. PC francez era în întregime stalinist, şi a rămas astfel şi după moartea lui Stalin; era sistematic corupt, intelectual şi moral, de Thorez, un arhetip al politicianului de profesie al secolului XX, care a devenit un funcţionar de partid cu normă întreagă la vârsta de douăzeci şi trei de ani şi nu a făcut niciodată altceva – a fost, de fapt, un funcţionar al Moscovei toată viaţa.[1905] A ghetoizat votul de partid, ridicând mici cortine de fier în jurul enclavelor acestuia, aşa încât PC a devenit o societate în cadrul Franţei, cu propriile-i ziare, piese, romane, poezii, reviste pentru femei, benzi desenate pentru copii, cărţi de bucate şi almanahuri pentru ţărani.[1906]

Existenţa acestui partid uriaş şi intransigent, care datora supunere în primul rând unei puteri străine, a ridicat probleme aproape irezolvabile guvernării Franţei. De Gaulle, care (după cum spunea el) „scosese Republica din şanţ", şi-a dat seama că nu putea de fapt să încredinţeze cele „trei mari" ministere membrilor comunişti ai coaliţiei sale. Nu putea, a spus el la radio, „să le cedeze niciunul dintre cele trei posturi care determină politica externă: diplomaţia, care o exprimă; armata, care o susţine; şi poliţia, care o acoperă"[1907]. Incapacitatea de a asigura o abordare naţională, ca opusă uneia bazată pe ideologia de partid, a apărării a dus la demisia lui în ianuarie 1946. Prin urmare, el nu a jucat un rol direct în formarea noii Constituţii, care a fost în mare măsură opera comuniştilor şi a socialiştilor. Consecinţele au fost tragice. Încă de la sfârşitul monarhiei sale de drept divin, Franţei îi fusese imposibil să creeze o Constituţie care să împace cererile autorităţii centrale şi drepturile reprezentării; oscila între dictatură şi haos, în funcţie de cum înclina balanţa într-o direcţie sau alta Constituţia. Primele douăsprezece Constituţii au fost un eşec. Constituţia celei de-a Treia Republici, din 1875, a trecut cu o diferenţă de un vot printr-o Adunare în care de fapt majoritatea erau monarhişti dar nu puteau cădea de acord asupra unui anumit rege. A durat, şubred, şaizeci şi cinci de ani, dar a sfârşit într-un eşec total şi jumătate din popor nu o acceptase niciodată în spiritul ei – unul dintre motivele pentru care regimul de la Vichy a fost întâmpinat cu

un asemenea extaz. Pétain fusese însărcinat să conceapă o nouă Constituţie dar (ca şi Hitler) nu o făcuse niciodată. De Gaulle avea ideile lui, bazate pe o preşedinţie puternică, pe care le-a schiţat într-un discurs la Bayeux („Constituţia de la Bayeux") în iunie 1946. Dar nu a fost niciodată supusă votului.

Prima Constituţie propusă pentru noua Republică a Patra, creată de comunişti şi socialişti, a fost respinsă printr-un referendum. O versiune modificată, care a obţinut sprijinul lipsit de entuziasm al Partidului Catolic de Centru (MRP), a fost în sfârşit aprobată de francezi, dar numai 9 milioane de oameni au votat pentru ea – mai puţin decât pentru versiunea anterioară. Peste 8 milioane de oameni au votat împotrivă, iar 8,5 milioane s-au abţinut dezgustaţi.[1908] Concepută în grabă, contra cronometru, într-o ciorovăială plină de acrimonie, a fost una dintre cele mai proaste Constituţii impuse vreodată unui popor mare şi inteligent. Până şi gramatica ei era cumplită. Multe prevederi se contraziceau reciproc; altele erau atât de complicate încât erau de neînţeles. Unele detalii au fost pur şi simplu ignorate. Capitole întregi (despre Sindicatul Francez şi „colectivele locale") nu au fost aplicate niciodată. O serie de proceduri, de exemplu pentru formarea unui guvern, voturi de neîncredere şi dizolvări ale parlamentului s-au dovedit inoperabile. Conţinea atâtea compromisuri încâlcite încât nici măcar celor care o recomandau nu le plăcea.[1909] Păstra majoritatea defectelor haotice ale celei de-a Treia Republici şi adăuga şi unele noi.

Crearea unei Constituţii este o sarcină lipsită de satisfacţii. Analiza constituţională este un aspect anost al istoriei. Dar Constituţiile sunt importante. Weimarul a eşuat pentru că avea o Constituţie neinspirată. Republica Federală a reuşit pentru că Adenauer i-a asigurat o fundaţie dibaci echilibrată. Constituţia a transformat A Patra Republică într-o simplă arenă pentru ceea ce de Gaulle numea dispreţuitor „baletul partidelor". Datorită sistemului ei de reprezentare proporţională, niciun partid nu putea forma un guvern omogen. Preşedintele era o nulitate, primul-ministru, de regulă, în mare măsură neputincios şi adesea o nonentitate. Sistemul de coaliţie mobil excludea continuitatea şi stabilitatea guvernării şi, mai important, făcea extrem de dificile marile hotărâri, în special măsurile nepopulare cărora li se opuneau lobby-uri

interpartinice puternice, mai ales coloniale. Nu a fost o întâmplare că regimul a alunecat într-un război fără sorţi de izbândă în Indochina, care s-a sfârşit cu capitularea de la Dien Bien Phu (1954), sau că a dat greş în cele din urmă în ce priveşte *Algérie française* patru ani mai târziu.

Cei doisprezece ani ai celei de-a Patra Republici nu au fost însă complet irosiţi. Revoluţia tehnocrată, începută în timpul regimului de la Vichy, a continuat. De fapt s-a accelerat, în mare măsură datorită eforturilor unui entuziast sârguincios, Jean Monnet. Familia lui condusese o mică afacere în Cognac, de tipul cel mai demodat, profund franţuzesc, dar având exporturi în lume şi având astfel orizonturi internaţionale. Făcuse afaceri în străinătate de la vârsta de şaisprezece ani, de obicei în probleme bancare comerciale şi împrumuturi de stat, dar a petrecut cea mai mare parte a primului război mondial în biroul lui Étienne Clémentel, ministrul Comerţului, primul francez care a fost de părere că guvernul trebuia să ajute întreprinderea capitalistă să planifice şi că „popoarele democratice" (prin care înţelegea Europa de Vest şi America) trebuie să formeze o „uniune economică".[1910] În al doilea război mondial Monnet a adus servicii excepţionale coordonând producţia de arme a Aliaţilor şi a fost firesc să fie ales de de Gaulle pentru a reconstrui economia zdruncinată a Franţei. Monnet a înfiinţat *Commissariat Général du Plan,* şi pe această bază a construit primele organisme ale viitoarei Comunităţi Economice Europene. Era o pasăre rară: un om cu idei şi convingeri pasionate care nu credea în ideologie. Considera că singurul fel de planificare industrială care funcţiona era cel prin convingeri şi consimţământ. Pentru el, mecanismul planificării era un simplu cadru. Regulamentele trebuiau gândite pentru a produce o competiţie perfectă, nu utopii. Funcţia personalului din planificare nu era să dea ordine, ci să gândească colectiv. Planificarea era în esenţă diplomaţie economică. Virtutea abordării lui Monnet a fost că făcea posibilă o reconciliere între planificare şi sistemul de piaţă. Reducea la minimum birocraţia planificării şi tirania pe care o năştea: la Comisariatul său avea cu totul doar treizeci de funcţionari de stat.[1911] Monnet era mic, timid, tăcut, incolor, detesta retorica: atât ca aspect cât şi ea fel de a fi era exact opusul lui de Gaulle. Ceea ce aveau în comun cei doi erau o mare perseverenţă şi voinţă; şi, la fel de important, abilitatea de a îi inspira şi conduce pe

tineri. De Gaulle a crescut gaullişti; Monnet – eurocraţi.

Sistemul de „planificare indicativă" al lui Monnet a fost marea realizare a celei de-a Patra Republici. Dar pentru ca ea să dea rezultate complete erau necesare un cadru de stabilitate politică în stare să producă o valută puternică şi anumite decizii de bază dure care să afecteze categorii întregi de oameni. A Patra Republică nu le putea lua. De asemenea, Monnet a pus în mişcare Comunitatea Economică Europeană, deşi nu el a inventat-o. Ca uniune vamală (principala ei caracteristică), avea o lungă istorie. Sistemul vamal extern practicat de Prusia în 1818, extins în *Zollverein* (uniune vamală) în 1834, fusese baza unităţii germane realizate în sfârşit în 1871. Experienţa părea să arate că legile vamale comune erau calea cea mai sigură către unitatea politică. Luxemburg, iniţial membru al *Zollverein,* semnase o convenţie cu Belgia în 1921, care implica tarife vamale comune şi un echilibru al plăţilor. După cel de-al doilea război mondial aceasta a fost extinsă şi la Olanda, cu un tarif extern comun adoptat de către cele trei state la 1 ianuarie 1948 şi un „proces de armonizare" a tarifelor interne începând cu 15 octombrie 1949. Ideea lui Monnet a fost să extindă conceptul Benelux pentru a include cele trei Mari Puteri ale Europei Occidentale (voia şi Marea Britanie), începând cu cărbunele şi oţelul. Prietenii săi germani i-au dat ideea lui Adenauer, care nu a pretins că înţelege detaliile economice, dar a recunoscut importanţa politică a acestui principiu. Tratatul de la Paris, semnat în aprilie 1951 de Benelux, Franţa, Germania şi Italia, a creat o piaţă comună a produselor din cărbune şi oţel. Şase ani mai târziu, la 25 martie 1957, Cei Şase au căzut de acord să încheie Tratatul de la Roma, creând o piaţă comună generală, cu propuneri pentru taxe interne şi externe, sfârşitul tuturor restricţiilor privind deplasările de persoane, servicii şi capital, proceduri de „armonizare" pentru a produce o competiţie perfectă şi, cel mai dificil, un sistem de preţuri susţinute în agricultură.

A Patra Republică a putut aduce Franţa în CEE, dar i-a lipsit hotărârea de a face acest sistem să funcţioneze. Căci funcţionarea sistemului depindea în mod esenţial de sacrificii comune, mai ales din partea Franţei şi a Germaniei. Pentru a supravieţui în cadrul unei pieţe comune, Franţa nu trebuia numai să se industrializeze rapid; ea trebuia să-şi reducă cu

trei sferturi ineficientul sector agricol tradiţional de tip ţărănesc. La începutul anilor ’50, în Franţa raportul dintre muncitorii în industrie şi ţărani era încă de 1 la 1 (în Marea Britanie era de 9 la 1). Dintr-o populaţie activă de 20,5 milioane, 9,1 milioane de oameni locuiau în mici comune rurale iar din aceştia 6,5 milioane lucrau efectiv în agricultură; alţi 1,25 milioane locuiau în comune semirurale.[1912] Majoritatea acestor oameni trebuiau să fie convinşi să treacă în fabrici, ceea ce implica o revoluţie socială care depăşea capacitatea celei de-a Patra Republici. Pentru a face revoluţia voluntară în agricultură posibilă, acceptabilă şi în cele din urmă profitabilă, trebuiau disponibilizate imense sume de bani pentru investiţii agricole. Francezii calculau că acestea trebuiau să fie furnizate de Germania de Vest, în forma unor transferuri de plăţi sau a unor taxe de piaţă internă, într-un sistem cunoscut ca Politică Agricolă Comună. În schimb, industria manufacturieră extrem de eficientă a Germaniei avea să capete acces la pieţele franceze de consum. Tratatul de la Roma era astfel o înţelegere de sacrificiu reciproc, dar unul foarte bine echilibrat. Revoluţia agricolă franceză trebuia realizată destul de rapid pentru a justifica PAC. De asemenea, industria franceză trebuia să se modernizeze şi să se extindă cu destulă convingere ca să împiedice Germania să obţină tot ce era mai bun din această afacere şi să transforme Franţa într-o colonie economică. Ambele procese necesitau un guvern puternic, încrezător, pe care cea de-a Patra Republică nu-l putea da.

Se cerea încă şi mai mult: o reafirmare a spiritului naţiunii franceze. În Franţa anilor ’50, „europenii” erau în esenţă o minoritate elitistă. Tonul politicii franceze era adeseori xenofob, ba chiar rasist, comuniştii dând tonul. Ei vorbeau de *„Schuman le boche*” („Schuman neamţul”). Un lider de sindicat comunist i-a strigat lui Léon Blum: „Blum în idiş înseamnă floare!” Un ziar comunist de provincie scria: „Blum, Schuman, Moch, Mayer nu miros a pământ bun franţuzesc.” *L’Humanité* publica o caricatură cu „oameni ai partidului American” – Schuman, Moch şi Mayer – cu nasuri strâmbe, întrebându-se jenaţi în timp ce comuniştii cântau Marseieza: „Noi ştim cântecul ăsta?” „Nu, trebuie să fie un cântec din ăla franţuzesc.”[1913] Chiar printre cei de centru şi de dreapta, planul cărbunelui şi oţelului era atacat, fiind numit „o Europă sub hegemonie germană”, iar pentru cei de stânga era „Europa Vaticanului”. Un

radicalist de centru precum bătrânul Daladier insista: „Când spun Europa, ei înţeleg prin asta Germania, iar când spun Germania înţeleg Germania Mare." Din partea dreptei, Pierre-Étienne Flandin, bătrânul münchenez, susţinea că „federaţia europeană" însemna „sinuciderea Franţei". Splendid numitul Léon Gingembre* de la Asociaţia întreprinderilor Mici şi Mijlocii *(Petites et moyennes entreprises)* – poate instituţia cea mai caracteristică pentru vechea Franţă – a rezumat conceptul de CEE propus numindu-l „Europa trusturilor, a afacerilor internaţionale şi a marilor finanţe". Era, susţinea un istoric, o încercare reacţionară de a reînvia „ideea unui Sfânt Imperiu Roman". „Trecutul nu este mort", spunea el, „ci supravieţuieşte în lumea culturală germană a lui Adenauer, Schuman şi de Gasperi."[1914]

Această combinaţie de inamici ar fi făcut nefuncţională CEE, mai ales că avea puternici opozanţi xenofobi şi în Germania de Vest: Schumacher numea Tratatul de la Paris „mărunt european, adică o concepţie panfranceză [...] cel care semnează acest tratat încetează să mai fie german", pentru că era opera lui Adenauer, „Cancelarul Aliaţilor".[1915] Dacă A Patra Republică ar fi supravieţuit, hotărârea necesară pentru a demonstra că o înţelegere franco-germană putea fi dreaptă pentru ambele părţi ar fi lipsit.

De aceea revenirea la putere a lui de Gaulle în mai 1958 a fost un moment de răscruce nu numai în istoria franceză, ci şi în istoria europeană postbelică. La prima vedere el nu părea omul care propulseze unitatea economică europeană, tot aşa cum nu părea omul care să dizolve *l'Algérie française.* Dar de Gaulle nu era niciodată exact aşa cum părea. A fost una dintre marile inteligenţe ale epocii moderne, infinit în subtilitate, bogat în paradox, insondabil în ironiile sale sardonice. A fost o figură antebelică, cu o minte postbelică, ba chiar o minte futuristă. A fost un monarhist care a crezut că Dreyfus era nevinovat. Era născut să iubească Imperiul Francez şi Franţa provincială, *la France des villages* – de fapt, a pus capăt amândurora.

Lucrul cel mai important pe care trebuie să-l înţelegem este că în esenţă de Gaulle nu era soldat, nici măcar om de stat, ci intelectual. Era

---

* În franceză *gingembre* înseamnă „ghimbir" *(n.t.).*

un intelectual de un tip anume, a cărui întreagă viaţă era o meditaţie pe tema minţii, puterii şi acţiunii. Avea, în plus, capacitatea istoricului de a vedea evenimentele curente *sub specie aeternitatis.* Fusese învăţat de tatăl lui: „Ţine minte ce spunea Napoleon: «Dacă Pierre Corneille ar fi azi în viaţă, l-aş face prinţ.»"[1916] Ţinea mereu să-i curteze pe intelectuali, nu numai pentru că în Franţa atât de mulţi oameni erau clasificaţi ca atare: peste 1 100 000 în recensământul din 1954.[1917] În 1943 el a câştigat în Alger o delegaţie de intelectuali, conduşi de Gide, spunându-i acestuia: „Arta îşi are onoarea ei, aşa cum Franţa are onoarea ei": şi-au dat seama că era un intelectual ca şi ei.[1918] Când a revenit la putere în 1958 i-a dat un loc important lui André Malraux, care şedea la dreapta sa în Cabinet şi care a avut mai multă influenţă asupra sentimentelor lui de Gaulle decât oricare dintre prim-miniştrii săi. Cât despre Malraux, după cum spunea Gaston Palewski, el „a intrat în epopeea lui de Gaulle, cum am făcut-o toţi, ca un om care intră într-un ordin religios"[1919].

Era caracteristic pentru intelectualismul lui de Gaulle faptul că aborda chestiunile militare, ca teoretician, prin intermediul ideilor filosofice şi politice: „Adevărata şcoală a comenzii", scria el în *L'Armée de métier,* constă „în cultura generală", adăugind: „În spatele victoriilor lui Alexandru, îl găsim întotdeauna pe Aristotel". Aceeaşi abordare a avut-o şi ca om de stat. Citatul său preferat (cu care şi-a început *Memoriile de război)* era celebrul „imn închinat puterii" din *Faust-ul* lui Goethe, în care Faust respinge „La început a fost Cuvântul" înlocuindu-l „La început a fost Fapta".[1920] Îl folosea pentru a arăta că francezul avea claritate în gândire dar îi lipsea voinţa de acţiune. De aici nevoia Franţei, în primul rând, de a fi un stat puternic: „Nu se poate face nimic eficient şi solid fără o reînnoire a statului [...] căci de aici este necesar să se înceapă."[1921] „Rolul şi *raison d'être"* ale statului „sunt de a servi interesul public". Numai acesta putea personifica întreaga comunitate, un Leviathan cu o putere mai mare decât aceea a atomilor săi component Era forţa centripetă, echilibrând forţele centrifuge care, în special în Franţa, ameninţau cu destrămarea generală. Pentru de Gaulle, statul nu era totalitar. Dimpotrivă, el simboliza valori morale şi culturale: mai ales, în Franţa, idealismul, „principala ei trăsătură de caracter şi elementul esenţial al influenţei ei". El îl identifica cu libertatea şi cu civilizaţia clasică, văzând

în civilizaţia franceză civilizaţia democratică *par excellence,* combinând o lungă istorie a avansului cultural cu libertatea. Democraţia sub cel mai bun aspect al ei aduna oamenii laolaltă într-o conştiinţă a comunităţii morale, pe care o numea *rassemblement.* Ritualurile democratice erau un simbol concret al unităţii. Consensul preceda formele democratice. „Există un pact vechi de douăzeci de secole între măreţia Franţei şi libertatea lumii." De aceea, „democraţia se întrepătrunde în mod inextricabil cu cele mai bine înţelese interese ale Franţei"[1922].

Concepţia lui de Gaulle despre stat era, aşadar, esenţial pretotalitară. El identifica statul cu legitimitatea, cel mai bine întruchipată în persoana unui conducător sacru. Monarhul era singurul individ ale cărui interese personale erau legate în mod inextricabil, ba chiar organic, de interesele întregii comunităţi, nu doar de ale uneia sau mai multor secţiuni ale ei (ca ale unui lider de partid). De aici sfatul pe care i l-a dat reginei Elisabeta a II-a a Angliei când l-a întrebat despre rolul ei într-o societate modernă: „În acest post în care Dumnezeu v-a numit, fiţi dumneavoastră înşivă, Doamnă! Adică persoana în raport cu care, în virtutea principiului legitimităţii, este ordonat totul în regatul dumneavoastră, în care poporul dumneavoastră îşi percepe spiritul naţional şi prin a cărei prezenţă şi demnitate se menţine unitatea naţională."[1923] *In extremis,* şi din lipsă de altceva, el însuşi fusese nevoit să-şi asume acest rol în 1940: „de Gaulle, singur şi aproape necunoscut, a trebuit să ia pe umerii săi povara Franţei", după cum spunea el. Din nou, în 1958, când oribila criză din Algeria ameninţa Franţa cu un război civil de tip spaniol, el şi-a asumat acest rol: „de Gaulle, nu prea cunoscut şi fără altă armă decât legitimitatea sa, trebuie să ia destinul în mâinile sale"[1924]. „Dispăruse" în 1946 tocmai cu acest scop de a-şi păstra „o imagine pură" căci (după cum spunea el) „dacă Ioana d'Arc s-ar fi măritat, ea n-ar mai fi Ioana d'Arc".[1925] Şi-a dezvoltat, într-adevăr, o capacitate de a se disocia pe el ca persoană particulară de persoana sa publică („de Gaulle nu mă interesează decât ca personalitate istorică"), aşa încât să poată spune: „Au fost multe lucruri pe care mi-ar fi plăcut să le fac, dar n-am putut, pentru că nu i s-ar fi potrivit generalului de Gaulle."[1926]

Consecinţa logică a acestei teorii despre stat a fost că de Gaulle şi-a instituit o monarhie proprie, aşa cum ar fi făcut fără îndoială cu un secol

în urmă. În 1958 însă, el a respins monarhia în favoarea unei monarhii plebiscitorii, folosind referendumuri şi (din 1962) alegeri generale directe pentru un preşedinte învestit cu puteri reale precum şi cu un rol simbolic transcendental. Constituţia lui din 1958, adoptată cu un vot de 17,5 la 4,5 milioane (cu 15% abţineri) şi bazată pe propunerile de la Bayeux, a fost de departe cea mai clară, cea mai coerentă şi mai bine echilibrată pe care o primise Franţa vreodată.[1927] Inducea, după cum şi intenţiona, o polarizare a sistemului de partide în două blocuri uriaşe, de stânga şi de dreapta (deşi cu o structură în patru partide), obligând alegătorii, la al doilea tur de scrutin, să facă alegeri neambigue. A revigorat executivul, permiţându-i să ia decizii cu autoritate şi să-şi urmărească politicile cu consecvenţă. Cel mai important, sistemul electoral prezidenţial din 1962, aprobat cu 13,15 milioane la 7,97 milioane, dădea şefului statului, trecând peste partide, un mandat direct din partea întregului electorat. Ca rezultat, Franţa s-a bucurat de perioada cea mai lungă de stabilitate politică din întreaga ei istorie modernă. Abia la douăzeci şi trei de ani după 1958 a avut loc efectiv o schimbare în filosofia guvernamentală. Chiar şi după victoria socialiştilor în alegerile prezidenţiale din mai 1981, Constituţia a continuat să funcţioneze lin, arătând că era una pentru orice circumstanţe. Franţa, ca şi Germania, căpătase în sfârşit un cadru public de primă clasă.

Această nouă stabilitate a făcut posibil lucrul la care în regimul de la Vichy şi în A Patra Republică se făcuse doar aluzie: „reînnoirea" Franţei. Lungul declin de mai bine de un secol nu numai că a fost inversat, dar s-a văzut în mod spectaculos că a fost inversat. În chestiuni economice, de Gaulle a procedat cu amestecul lui paradoxal de tradiţionalism şi modernitate. Tehnocratul pe care l-a făcut preşedinte al Comisiei Economice, şi adevăratul arhitect al succesului său economic, a fost Jacques Rueff, un om care a făcut din încrederea sa în aur cea mai bună măsură a valorii şi care a pus pentru prima dată în practică politicile neoconservatoare ce, aveau să devină în anii '70 un model internaţional sub numele înşelător de „monetarism". Planul lui Rueff din 8 decembrie 1958 implica deflaţia, reduceri severe în cheltuielile guvernamentale, depreciere, convertibilitate şi un „nou franc" având de 100 de ori valoarea sa anterioară; iar planul era legat de reducerea sau anularea în

masă a taxelor şi cotelor externe. Pe scurt, Franţa era livrată liberei iniţiative şi pieţei. „Ceea ce m-a câştigat", remarca de Gaulle mai târziu, „a fost coerenţa şi fervoarea planului, precum şi îndrăzneala şi ambiţia lui". Obiectivul acestuia, a spus el naţiunii la televizor, era să „aşeze naţiunea pe o bază de adevăr şi severitate"[1928].

Franţa este în mod fundamental o ţară bogată; locuitorii ei sunt extrem de inteligenţi şi de harnici. Tot ce este necesar pentru a face Franţa să funcţioneze eficient sunt un cadru stabil şi o conducere energică. Rezultatele au venit repede. PNB a crescut cu 3% în a doua jumătate a lui 1959, cu 7,9% în 1960, cu 4,6% în 1961, cu 6,8% în 1962; nivelul de trai a început să se îmbunătăţească într-un ritm de 4% pe an. Pentru prima dată de la Revoluţia Industrială, Franţa a început să stabilească ritmul economic. Ceea ce a făcut de fapt gaullismul a fost să accelereze modestul progres economic din timpul celei de-a Patra Republici şi să-l stabilească apoi la un nivel ridicat, într-un cadru de stabilitate monetară şi (după standardele franţuzeşti) o inflaţie foarte scăzută. Exporturile s-au dublat, în 1956–1962, iar în perioada de douăzeci de ani începând din 1952 producţia industrială s-a triplat. Francul a devenit o valută forte şi la începutul lui 1968 rezervele franceze au ajuns la suma extraordinară de 35 000 de milioane de franci (noi).[1929] Aceste rezultate au însoţit şi consolidat alte tendinţe pe termen lung. Populaţia, care fusese de 41 de milioane în 1946, a crescut la 52 de milioane până în 1974. Aceste noi milioane aveau o educaţie şi locuinţe mai bune ca oricând. Numărul de locuinţe, stagnant între 1914 şi 1939, a crescut, în anii '60, cu o rată de zece ori mai mare decât în perioada interbelică, aşa încât până în 1968 acesta ajunsese de 18,25 milioane, dublu faţă de 1939. Tot din anii '60 datează folosirea generalizată a medicamentelor moderne în Franţa şi apariţia unui serviciu de sănătate eficient.[1930] Numărul profesorilor din şcolile gimnaziale de stat a crescut de la 17 400 în 1945 la 67 000 în 1965, iar sectorul privat (datorită faimoasei *Loi Debré,* numită după cel dintâi prim-ministru al lui de Gaulle) s-a extins şi el cu repeziciune. Educaţia în masă, de bună calitate, datează în Franţa de la sfârşitul anilor '50. Numărul studenţilor din colegii şi universităţi, de doar 78 691 în 1939, crescuse la 563 000 până în 1968.[1931]

Pe scurt, sub de Gaulle Franţa a devenit pentru prima dată o ţară

modernă, industrializată, în prim-planul progresului tehnic şi al asimilării de idei noi. Era tocmai antiteza Franţei anilor '30. O astfel de inversare a unor tendinţe istorice profunde este foarte rară în istorie, mai ales pentru o naţiune veche. Face ca de Gaulle să poată fi considerat omul de stat excepţional al epocii moderne. Transformarea nu a avut loc, bineînţeles, fără dureri, urâţenie şi şoc; şi proteste. Dar tocmai conştiinţa francezilor că ţara lor era din nou o forţă dinamică, aşa cum fusese sub Ludovic al XIV-lea sau Napoleon I, i-a împăcat cu distrugerea Franţei rurale tradiţionale şi, la fel de important, i-a întărit în acceptarea coparteneriatului cu Germania lui Adenauer într-o comunitate europeană.

De Gaulle nu împărtăşea pasiunea lui Monnet pentru integrare şi supranaţionalitate. Public, el vorbea întotdeauna despre Europa ca despre *„l'Europe des patries".* Ca întotdeauna însă, comportamentul oficial al lui de Gaulle masca adeseori scopuri diferite şi mai subtile. El rămânea pragmatic. Nu era împotriva entităţilor mai mari cu anumite scopuri specifice dacă, în cadrul lor, interesele franceze puteau fi susţinute cu mai multă siguranţă. În primăvara lui 1950 el reflectase la bătălia din Câmpiile Cataloniei, „în care francii, galo-romanii şi teutonii au pus împreună pe fugă hoardele lui Atilla. E vremea ca Rinul să devină un loc de întâlnire şi nu o barieră. Dacă nu facem efortul să privim lucrurile la rece, vom fi aproape uluiţi la perspectiva a ceea ce ar putea produce împreună calităţile germane şi valorile franceze, extinse la Africa. Acesta este un teren de dezvoltare comună ce s-ar putea să transforme Europa chiar şi dincolo de Cortina de Fier"[1932].

Într-un anumit sens, de Gaulle era mai mult decât un naţionalist francez; era un Carolingian. El împărtăşea opinia istoricilor francezi din noua Şcoală *Annales,* precum Fernand Braudel, că istoria este determinată în mod esenţial de geografie. De fapt, nu era ceva nou: mergea în trecut cel puţin până la Albert Sorel, care susţinuse în marea sa carte *L'Europe et la Revolution française* (1885) că „Politica statului francez a fost determinată de geografie. S-a bazat pe un fapt – imperiul lui Carol cel Mare. Punctul de pornire pentru marele proces care umple istoria Franţei este disputa nerezolvată asupra moştenirii împăratului."[1933] Din vremea lui Filip cel Frumos, sub casa de Valois, Henric al IV-lea şi Sully,

Richelieu şi Mazarin, Ludovic al XIV-lea şi până în epoca lui Danton şi Napoleon, Franţa căutase să recreeze acel imperiu cu forţa şi sub o unică egidă franceză. Nu era posibil acum, cu o Germanie trunchiată, deposedată de acumulările ei necarolingiene, să-l recreeze paşnic, fratern şi într-un sens neabsolutist? Era exact genul de idee pragmatică pe care de Gaulle s-o găsească atrăgătoare. Spre deosebire de majoritatea intelectualilor francezi moderni, el îl detesta pe Nietzsche; el se apropia de Germania prin *De l'Allemagne* (1810) a doamnei de Stael, care a pornit în Franţa cultul germanilor „buni", al occidentalilor. Împărtăşea admiraţia ei pasionată faţă de Goethe. Îl percepea pe Adenauer ca pe un om care se potrivea acestui aspect al Germaniei, un alt *homme providentiel* ca el însuşi, a cărui norocoasă aflare la putere furniza Franţei o ocazie ce putea să nu mai apară niciodată. Adenauer, scria el, era un renanian

> ...îmbibat de simţul naturii complementare a galilor şi a teutonilor care a fertilizat cândva prezenţa Imperiului Roman pe Rin, a adus succes francezilor şi glorie lui Charlemagne, a dat Austriei raţiunea de a fi, a justificat relaţiile dintre regele Franţei şi electori, a aprins în Germania flacăra Revoluţiei, i-a inspirat pe Goethe, Heine, Madame de Stael şi Victor Hugo şi, în ciuda luptelor aprige în care au fost încleştate aceste două popoare, a continuat să caute o potecă bâjbâind prin întuneric.

Acesta era spiritul în care de Gaulle l-a chemat pe Adenauer la castelul său de la Colombey-les-deux-eglises pe 14 septembrie 1958 pentru ceea ce el a numit „întâlnirea istorică dintre acest francez bătrân şi acest german foarte bătrân"[1934].

Întâlnirea a fost un succes absolut. De Gaulle a devenit prietenos faţă de *der Alte* când i s-a spus că-şi va recâştiga tinereţea la putere, „cum s-a întâmplat cu mine"[1935]. Lui Adenauer i-a plăcut francezul: „atât de deschis, de corect, de moral". A fost prima dintr-un şir de patruzeci de întâlniri între cei doi, ce au avut loc într-o atmosferă din ce în ce mai prietenească până la retragerea lui Adenauer în 1962. Ei au pus bazele unei axe franco-germane care a durat până la începutul anilor '80. Aceasta se întemeia pe diminuarea aspectelor supranaţionale ale CEE făcând, în acelaşi timp, ca aspectele ei economice să funcţioneze la

superlativ prin sincronizarea reciprocă a economiilor franceză şi germană. Astfel, afacerea echilibrată, de care depindea succesul CEE, a fost transformată într-o realitate funcţională de către aceşti doi catolici conservatori de modă veche, a căror politică data dinainte de epoca democraţiei creştine, a căror concepţie despre lume se formase înainte de 1914, dar care rămăseseră uluitor de deschişi la schimbările şi ocaziile pe care le-au adus evenimentele tragice din timpul vieţii lor. A fost o prietenie reală şi un exemplu al modului în care personalităţile şi, încă şi mai mult, relaţiile personale afectează în mod radical cursul afacerilor internaţionale.

Ca multe prietenii, a fost pecetluită de o antipatie comună: Marea Britanie. De Gaulle nu considera Marea Britanie o adevărată putere continentală. Era atlanticistă, „anglo-saxonă", cum spunea el, membrul mai tânăr al acelui parteneriat de limbă engleză care le refuzase lui şi Franţei locul ce li se cuvenea în organismele de luare a deciziilor ale alianţei din timpul războiului. Scopul lui de Gaulle era să folosească noţiunea carolingiană de CEE pentru a crea în Europa un centru al puterii care să fie o alternativă la SUA şi Rusia sovietică. Nu voia un amestec britanic care ar fi respins inevitabil pretenţia Franţei de a se aşeza pe tronul lui Carol cel Mare. În primul deceniu de după război, politica externă britanică fusese confuză şi nerealistă şi avea sens numai pornind de la premisa că Franţa avea să rămână slabă şi Germania de Vest total dependentă de SUA. Conducerea unei federaţii europene îi aparţinea în mod evident. Dar cu o politică tradiţională de alimente ieftine bazată pe importuri din Commonwealth şi crezând într-o „relaţie specială" cu America, Marea Britanie nu îşi dorea un astfel de rol. La Zürich, în 1946, Churchill însuşi a cerut „ceva care vă va uimi [...] un fel de State Unite ale Europei" bazate pe „un parteneriat între Franţa şi Germania". Franţa şi Germania, a spus el, „trebuie să ia împreună conducerea. Marea Britanie (...] America şi, sper eu, Rusia sovietică [...] trebuie să fie prietenii şi susţinătorii noii Europe"[1936].

Această viziune condescendentă se baza pe presupunerea că Marea Britanie mai putea fi încă o mare putere independentă, ocupând poziţia geopolitică unică pe care i-o dăduse cândva un imperiu mondial: după cum a spus Churchill (în 1950), Marea Britanie era intersecţia a trei

cercuri secante, lumea vorbitoare de limbă engleză, Commonwealth şi Europa. Afirmaţia nu era foarte plauzibilă în 1950. Nu avea niciun sens după Suez, care demonstrase că nici Commonwealthul, nici „relaţia specială" nu aveau vreo valoare în a ajuta Marea Britanie să-şi protejeze ceea ce ea considera un interes vital. Drumul se îndrepta clar spre o politică europeană. Harold Macmillan, care îi succedase ca prim-ministru lui Anthony Eden în ianuarie 1957, a avut o ocazie de a se angaja într-un curs complet nou şi de a încerca să participe şi el la negocierile pentru încă neterminatul Tratat de la Roma. A scăpat-o. El încă mai avea iluzii de grandoare. În februarie 1959 s-a dus la Moscova, ca purtător de cuvânt autodesemnat al alianţei, *The Times* (fără îndoială informat corespunzător) comentând că preşedintele Eisenhower fiind „o forţă în declin, cancelarul german un bătrân nefericit iar preşedintele francez preocupat de alte probleme, responsabilitatea care cade pe umerii primului-ministru britanic de a conduce alianţa cu înţelepciune, dar şi cu forţă [...] este uriaşă"[1937].

Vizita la Moscova nu a realizat nimic (nici întâlnirea la vârf a Marilor Puteri de la Paris în 1960), dar s-a dovedit o greşeală costisitoare, căci l-a convins pe Adenauer că Marea Britanie în general şi Macmillan în particular erau parteneri pe care nu te puteai baza, în stare să facă o înţelegere cu Rusia pe la spatele Germaniei şi pe socoteala ei.[1938] I-a scos la iveală anglofobia. El vedea în Marea Britanie un escroc internaţional, pretinzând un statut nejustificat de resursele sau eforturile ei. „Anglia", scria el, „e ca un om bogat care şi-a pierdut toată averea dar nu-şi dă seama de asta."[1939] El spunea că cele trei lucruri care îi displăceau cel mai tare erau „ruşii, prusacii şi britanicii". Macmillan încerca să „ne exploateze pe noi, săracii, proştii de continentali". Politica britanică nu era decât *ein einziges Feilschen,* o unică târguială.[1940] De Gaulle, în lungile şi frecventele lor convorbiri, a exploatat cu iscusinţă antipatia şi suspiciunile lui Adenauer. Macmillan a cerut în sfârşit ca Marea Britanie să intre în CEE în iulie 1961, când aceasta era deja o comunitate funcţională, cu direcţii definite. Aderarea Marii Britanii însemna schimbări structurale care ameninţau echilibrul fragil al avantajelor franco-germane. Când acest lucru a devenit evident, de Gaulle s-a opus intrării britanicilor, la o spectaculoasă conferinţă de presă din 14 ianuarie

1963. Dacă Marea Britanie intra, a spus el, avea să fie ca un cal troian şi „în cele din urmă ar apărea o uriaşă Comunitate Atlantică dependentă şi condusă de americani care ar înghiţi curând CEE". Aceasta ar periclita „prietenia dintre Germania şi Franţa, uniunea europeană aşa cum o doresc amândouă şi acţiunea lor comună în lume", care se baza „pe un sprijin popular incomparabil".[1941] Spre nefericirea Angliei, Adenauer şi-a manifestat aprobarea tăcută faţă de franţuzescul *non.*

Cu toate acestea, felul în care cei doi bătrâni vedeau lumea nu a fost singurul motiv pentru respingerea Marii Britanii. Cu fiecare an care trecea Marea Britanie devenea mai săracă faţă de membrii CEE. Aceasta ridica o nouă serie de probleme. Căci dacă structura Comunităţii (în special PAC) se baza pe o înţelegere între Germania şi Franţa, această înţelegere avea să aibă un impact şi mai dur asupra Marii Britanii, care ar fi trebuit să plătească alimente scumpe din CEE în schimbul accesului la pieţe pentru bunurile pe care le producea. Avea să se dovedească acest lucru destul de competitiv pentru ca înţelegerea să funcţioneze? În noiembrie 1967, de Gaulle s-a opus din nou intrării Marii Britanii, şi de data asta a atras atenţia, ca justificare, asupra slăbiciunilor cronice din economia britanică şi a dificultăţii de a le corecta.[1942]

Slăbiciunile structurale din economia britanică, faţă de principalii ei concurenţi industriali, deveniseră evidente în perioada 1870–1914 şi din nou în anii '20. Dar avusese loc o revenire în a doua jumătate a anilor '30, în special în domeniile de înaltă tehnologie; economia mersese bine în timpul celui de-al doilea război mondial şi a continuat să meargă astfel până în 1950, când indicele exporturilor era de 144% faţă de 1938.[1943] În 1950 PNB britanic era de 47 de miliarde de dolari faţă de numai 75 de miliarde pentru toate cele şase viitoare puteri din CEE. Exporturile britanice, la 6,3 miliarde de dolari, reprezentau peste două treimi din ale Celor Şase (9,4 miliarde) iar PNB *per capita* era aproape de două ori mai mare (940 $ faţă de 477 $). Douăzeci de ani mai târziu, în 1970, PNB britanic *per capita* a devenit mai mult decât dublu, ajungând la 2 170 $. Al Celor Şase a crescut de peste cinci ori, până la 2 557 $. În timp ce exporturile britanice se triplaseră, ale Celor Şase crescuseră de aproape zece ori. Rezervele lor, mai mici decât ale Marii Britanii în 1950 (2,9 miliarde faţă de 3,4 miliarde), crescuseră şi ele de zece ori, în timp ce ale

Marii Britanii se diminuaseră.[1944] După orice standard de măsurare continental imaginabil, economica britanică mersese prost. Prăpastia a crescut în anii '70, în ciuda faptului că Marea Britanie a intrat până la urmă în CEE la 1 ianuarie 1973.

De unde această slăbiciune cronică? Marea Britanie fusese prima ţară care se industrializase, proces început pe scară largă în anii '60 ai secolului al XVIII-lea. În cei două sute de ani care au trecut de atunci, a fost singura putere industrială importantă care nu suferise convulsiile revoluţiei, invazii străine ori războiul civil: acele rupturi fundamentale cu trecutul care, aşa cum a arătat istoria postbelică a Franţei şi Germaniei, promovează dinamismul social şi economic. Marea Britanie nu avea o lege constituţională a drepturilor omului, niciun fel de garanţii scrise menite să protejeze principiile unei societăţi liberale. Avea în schimb tradiţia Dreptului Cutumiar, arbitrat de judecători, care susţinea în mod eficient drepturile la libertate şi proprietate şi era, de fapt, cadrul legal în care britanicii au creat prima societate industrială modernă. Acesta a continuat să funcţioneze pe tot parcursul secolului al XIX-lea ca o bază legală efectivă pentru întreprinderea industrială. În 1900 însă, sindicatele, care deja reflectau anacronismele şi anomaliile industrializării timpurii, în special prin multitudinea de sindicate de breaslă, au creat Partidul Laburist, pentru a promova „legislaţia în interesul direct al forţei de muncă" şi a se opune „măsurilor care au o tendinţă opusă".[1945] Caracteristica principală a Partidului Laburist Britanic, spre deosebire de alte mişcări socialiste din Occident, o constituia faptul că nu era în primul rând marxist sau măcar socialist, ci o formă de sindicalism parlamentar. Era proprietatea sindicatelor. Ele sponsorizau direct un nucleu de parlamentari laburişti (128 în 1975, de exemplu) şi, mai important, plăteau aproximativ trei sferturi din fondurile naţionale ale partidului şi 95% din cheltuielile de alegeri.[1946] Constituţia partidului, printr-un sistem de afilieri ale membrilor de sindicate exprimate prin voturi în bloc, făcea din sindicate elementul covârşitor dominant în formarea politicii de partid.

Puterea parlamentară s-a reflectat repede în măsurile statutare cu scopul distrugerii ponderii Dreptului Cutumiar în cadrul Constituţiei nescrise a Marii Britanii, înclinând-o în mod decisiv în direcţia forţei de

muncă organizate. În 1906, primul an în care Laburiştii au fost puternic reprezentaţi în Parlament, ei au făcut să se voteze Legea Conflictelor de Muncă, lege care dădea sindicatelor imunitate totală faţă de acţiuni civile pentru daune (prejudicii) „presupuse a fi fost provocate de către sindicate sau în numele lor". O astfel de imunitate nu mai exista nicăieri în Occident, căci de fapt făcea ca sindicatele să nu poată fi trase la răspundere pentru încălcări de contracte, deşi ceilalţi contractanţi, angajatorii, puteau fi daţi în judecată de către sindicate. Până şi soţii Webb o considerau „o imunitate nelimitată şi extraordinară". Avocatul specializat în drept constituţional A.V. Dicey protesta: „Face din sindicat un organism privilegiat, scutit de legea comună a pământului. Niciun astfel de organism privilegiat nu mai fusese creat vreodată în mod deliberat de un parlament englez."[1947] Această lege problematică, oferind sindicatelor un statut special în faţa legii, a devenit plinta pe care a fost ridicată ulterior o suprastructură masivă şi complexă de privilegii statutare pentru sindicate. Legea Sindicatelor din 1913 legaliza cheltuirea de fonduri ale sindicatelor în scopuri politice, adică pentru Partidul Laburist, şi prevedea că membrii de sindicat afiliaţi la alte partide trebuiau să renunţe la drepturile lor politice (o procedură complicată şi nepopulară) dacă nu voiau să contribuie la fondurile laburiste. Această procedură a fost schimbată în inversul ei de către Legea Conflictelor de Muncă din 1927 a conservatorilor, care declara ilegale şi grevele politice. Dar îndată ce laburiştii au obţinut o majoritate absolută în parlament în 1945, ei au abrogat legea din 1927 şi au continuat să acorde sindicatelor un statut special în cadrul industriilor naţionalizate pe care le-au creat şi, de fapt, în toate legile lor sociale şi economice. Judecătorii au susţinut, din când în când, protecţia Dreptului Cutumiar pentru persoane individuale împotriva sindicatelor. Dar ori de câte ori aceştia găseau o portiţă de scăpare într-o lege care privilegia sindicatele, acestea se puteau sprijini direct pe un parlament dominat de laburişti, pentru a o astupa. Astfel, în procesul *Rookes vs. Barnard* (1964) Camera Lorzilor a hotărât că o grevă neoficială care încălca un contract era ilegală. În anul următor, un nou guvern laburist a legalizat-o în Legea Conflictelor de Muncă din 1965.

În anii '60 şi '70 a fost exercitată în diferite moduri o putere sindicală

crescândă. În 1969, sindicatele au respins aşa-numita legislaţie „în caz de conflict" pe care primul-ministru laburist, Harold Wilson, a propus-o în încercarea de a reduce numărul grevelor. În 1972 sindicatele au introdus noi forme de acţiune directă, inclusiv „pichetarea în masă", „pichetele zburătoare" şi „pichetarea secundară", pe care poliţia nu era dispusă să le anihileze ori să le pună frâu. În 1974 au folosit aceste procedee pentru a distruge un guvern conservator responsabil pentru Legea Relaţiilor Industriale care încerca, deşi ineficient, să introducă un cod statutar de comportament al sindicatelor. Guvernul laburist care a urmat nu numai că a abrogat legea din 1971, dar a trecut prin parlament o masivă legislaţie care extindea privilegiile sindicatelor, Legile Relaţiilor dintre Sindicate şi Forţa de Muncă din 1974 şi 1976 şi Legile Protecţiei Locurilor de Muncă din 1975 şi 1979 fiind doar cele mai importante. Acestea extindeau imunitatea pentru acţiuni de prejudiciere la cazurile în care sindicatele determinau alte partide să încalce contracte, îi obligau pe angajatori să recunoască sindicatele şi să susţină ideea că toţi muncitorii trebuiau să facă parte dintr-un sindicat (până într-atât încât un muncitor putea să fie concediat fără niciun fel de compensaţii legale dacă refuza să se înscrie într-unul) şi să furnizeze sedii pentru organizaţiile sindicale. Efectul acestui munte de legi l-au constituit creşterea numărului de întreprinderi care angajau numai muncitori sindicalizaţi şi de asemenea creşterea, pentru prima dată, a sindicalizării peste pragul de 50% din forţa de muncă, faţă de 25% sau mai puţin în Statele Unite, Franţa şi Germania de Vest. Şi mai important însă a fost faptul că au îndepărtat practic toate inhibiţiile în forţa de negociere a sindicatelor. După cum remarca directorul arhivelor de la Înalta Curte de Casaţie, Lordul Denning: „Au fost ridicate toate constrângerile legale, aşa că acum pot să facă ce vor."[1948] În primele luni ale lui 1979, sub o conducere haotică, neinhibatele sindicate şi-au distrus efectiv beneficiarul, guvernul laburist. Succesorul conservator al acestuia a introdus apoi mici limitări ale privilegiilor sindicatelor şi Codurile Muncii din 1980 şi 1982.

Privilegiile legale şi puterea politică excesive ale sindicatelor au dus la dezvoltarea înceată a Marii Britanii în special în următoarele trei feluri. În primul rând, au promovat practici restrictive, au inhibat creşterea productivităţii şi astfel au descurajat investiţiile. În sfertul de secol 1950–

1975, cifra investiţiilor şi a productivităţii în Marea Britanie a fost mai scăzută decât a oricărei alte puteri industriale importante. În al doilea rând, au crescut mult presiunea inflaţiei salariale, în special de la sfârşitul anilor ’60 încoace.[1949] În al treilea rând, pretenţiile sociale şi legislative formulate de sindicate au avut o tendinţă tot mai mare de a spori dimensiunea sectorului public şi a procentului din PNB cuvenit guvernului. Marea Britanie fusese în mod tradiţional un stat cu un număr minim de personal în sectorul public: făcea parte din contextul avantajos care a înlesnit revoluţia industrială. Recensământul din 1851 înregistra mai puţin de 75 000 de oameni care erau angajaţi la stat, majoritatea lucrători vamali, fiscali sau poştali, şi numai 1 628 în departamentele centrale ale guvernului civil, într-o vreme când cifra corespunzătoare pentru Franţa (1846) era de 932 000. În secolul care a urmat, procentul de populaţie activă angajată în sectorul public a crescut de la 2,4% la 24,3% în 1950. Altfel spus, în cei 120 de ani 1790–1910, procentul din PNB alocat cheltuielilor publice nu a depăşit niciodată 23% şi a fost, în medie, de 13%. După 1946 nu a mai scăzut niciodată sub 36%.[1950]

Creşterea cu adevărat dăunătoare însă a avut loc după 1964, într-o perioadă în care laburiştii s-au aflat la putere unsprezece ani din cincisprezece. În anii ’50 şi la începutul anilor ’60 fusese de doar puţin peste 40%. În 1965 a trecut de 45% iar în 1967 de 50%. Pragul de 55% a fost depăşit imediat după ce laburiştii au revenit la putere în 1974, iar în anul următor a crescut la 59,06%. În 1975–1976 numai împrumutul sectorului de stat a ajuns la 11,5% din total, iar noul împrumut de stat din următorii cinci ani a depăşit în total 31 de miliarde de lire.[1951] În această etapă combinaţia dintre cheltuielile publice excesive şi inflaţia salariilor ameninţa să împingă rata inflaţiei din Marea Britanie în marja de 40%. În toamna lui 1976 Marea Britanie a fost nevoită să-l cheme pe negociatorul Fondului Monetar Internaţional şi să se supună dictatului acestei instituţii. După aceea a avut loc o oarecare redresare şi, după victoria electorală a conservatorilor din 1979, s-a semnalat o încercare sistematică de a reduce împrumutul de stat, de a restrânge sectorul de stat şi de a expune economia disciplinei deflaţioniste a forţelor pieţei. Acest lucru, împreună cu impactul terenurilor petroliere din Marea Nordului, care a făcut ca până în 1980 Marii Britanii să-i ajungă propriul petrol şi să fie şi

un exportator net substanţial până în 1981, au stabilizat economia şi au ridicat productivitatea la niveluri competitive, deşi se afla la nivelul economic cel mai scăzut de la sfârşitul anilor '60 încoace. În 1983 Marea Britanie începea să-şi revină, dar foarte încet, şi era improbabil să exercite vreo formă de conducere, în CEE sau în afara ei, o bună bucată de vreme.

Relativul eşec al Marii Britanii era însă o excepţie. În întreaga Europă, cele patru decenii postbelice au adus la vest de Cortina de Fier o spectaculoasă îmbunătăţire socială şi economică. Mai mult, aceasta a avut loc pe un fundal de legalitate constituţională şi pace politică. Contrastul cu perioada interbelică era izbitor, chiar şi în domeniile cele mai favorizate. Ţările scandinave au avut una dintre cele mai proaste cifre ale şomajului în anii '20 şi '30. În iarna lui 1932–1933 procentul din forţa de muncă şomeră a crescut la 31,5% în Suedia, 42,4% în Norvegia şi 42,8% în Danemarca.[1952] A fost o perioadă de intense lupte de clasă. A trebuit să fie create forţe paramilitare pentru a menţine ordinea, şi din amărăciunea conflictelor sociale şi-a construit Vidkun Quisling mişcarea de tip nazist cu *birdmenn* în uniforme după modelul SA.[1953]

Schimbarea a venit în a doua jumătate a anilor '30. În Norvegia (1935), Suedia şi Danemarca (1936) şi Finlanda (1937), au apărut guverne social-democrate care au introdus programe de asigurare socială cuprinzătoare. Ele au fost finanţate printr-o revenire economică rapidă. În Norvegia, în 1938 PNB ajunsese cu 75% mai mare decât în 1914 iar în Suedia el a crescut cu 50% în anii 1932–1939, deşi social-democraţia nu era în stare să rezolve şomajul uriaş mai mult decât orice alt sistem antebelic (cu excepţia doar a hitlerismului).[1954] Deja, la sfârşitul anilor '30, observatori britanici şi americani precum marchizul Childs şi lordul Simon de Wythenshawe atrăgeau atenţia la ceea ce Simon numea „cel mai încurajator lucru din lume astăzi"[1955]. Social-democraţii au continuat să domine politica scandinavă până la sfârşitul anilor '70, realizând o prodigioasă continuitate democratică. În Suedia Tage Erlander a fost prim-ministru o perioadă-record de douăzeci şi trei de ani. Einar Gerhardsen a stabilit un record similar în Norvegia până la retragerea sa, în 1965. Social-democraţii au rămas la putere din 1936 până în 1976 în Suedia, iar în Norvegia din 1935 până în 1981 (cu excepţia perioadei 1965–1971); şi au fost dominanţi în toată această perioadă şi în

Danemarca şi Finlanda. Această stabilitate socială şi politică a permis Scandinavici să-şi aducă o contribuţie uluitoare, în raport cu populaţia sa, la economia mondială. La mijlocul anilor '70, 22 de milioane de scandinavi produceau aproape 20 de milioane de tone de grâu, 5,6 milioane de tone de peşte (de două ori producţia Americii şi de cinci ori a Marii Britanii), 25,2 milioane de tone de minereu de fier (mai mult decât Marea Britanie, Franţa şi Germania la un loc) şi 49 milioane de tone de lemn şi hârtie (un sfert din producţia SUA). Scandinavia genera mai multă energie electrică decât Franţa, iar construcţiile navale le depăşeau pe cele ale Americii, Marii Britanii, Franţei şi Germaniei la un loc.[1956] În anii '70 însă, costul crescând al serviciilor de asistenţă socială, exigenţele puternicelor mişcări sindicale, ca în Marea Britanie, şi impactul taxelor foarte mari în combinaţie cu criza de energie au distrus dinamismul economiilor scandinave, în special în Suedia, şi au pus capăt monopolului puterii social-democrate. Nesocialiştii au revenit la putere din 1976–1982 în Suedia, în Danemarca şi, în 1981, chiar şi în Norvegia, care beneficiase de petrolul din Marea Nordului. Experienţa scandinavă a arătat că, până şi în circumstanţele cele mai favorabile, existau limite practice severe la ceea ce avea de oferit o democraţie a asistenţei sociale.

A fost remarcabil, de fapt, că în anii '70 Elveţia a depăşit Suedia ca stat cu nivelul de trai cel mai bine echilibrat social, rezultat obţinut prin ceea ce am putea numi conservatorism plebiscitoriu. Industrializarea a apărut în Elveţia începând din 1800, iar în 1920 peste 40% din populaţia activă lucra în industrie (plus încă un segment semnificativ în serviciile oferite de hoteluri şi bănci), faţă de numai 25% în agricultură. Sufragiul masculin universal a fost introdus încă din 1848, împreună cu un sistem de referendum constituţional, augumentat de noi opţiuni prin referendum în 1874 şi 1891, făcând ca votul direct al masei alegătorilor să devină procesul normal al schimbării legislative. Acest lucru a fost însoţit de un procedeu numit „democraţia concordanţei", ceea ce presupunea reprezentarea tuturor partidelor importante în organismul executiv al guvernului, Consiliul Federal, şi recunoaşterea publică a grupurilor de presiune.[1957] Acest sistem a avut două consecinţe politice foarte importante. În primul rând, referendumurile îi obligau pe conservatori că creeze partide de masă, care au fost întotdeauna mai degrabă populiste

decât elitiste. Antisocialistul *Bürgerblock,* al radicalilor, conservatorilor catolici şi ţăranilor, care a dominat politica elveţiană începând din 1919, era un partid format din multe clase, incluzând unele dintre elementele cele mai sărace ale ţării: catolicii de limbă italiană, care se simţeau discriminaţi de liberalii protestanţi progresişti vorbitori de franceză şi germană. Conservatorismul a devenit o forţă puternică, negativă, capabilă să blocheze schimbarea prin plebiscit.[1958] În al doilea rând, împiedicând radicalizarea muncitorilor, populismul conservator i-a împins pe socialişti spre centrul spectrului politic. În 1935 Partidul Social-Democrat Elveţian a fost primul care a renunţat la principiul luptei de clasă şi doi ani mai târziu a negociat un „Acord de Pace" în industria metalurgică. Acest lucru a deschis socialiştilor calea pentru a intra în guvernul federal în 1943, creând, în schimb, un stat social-democrat burghez integrat, bazat pe negativism conservator.

Această abordare negativă a promovat în mod paradoxal dinamismul economiei elveţiene, în special în cel mai mare domeniu de creştere al ei, cel bancar. Pe parcursul anilor '60 şi '70 ceea ce a permis economiei să continue să crească şi băncilor să supravieţuiască „Afacerii Chiasso" din 1977 (care a implicat o sucursală a Credit Suisse în contrabanda cu valută italiană) a fost refuzul elementelor conservatoare să accepte cererea social-democraţilor de a „democratiza" şi „deschide" sistemul bancar elveţian. Băncilor elveţiene le era interzis să divulge informaţii cu privire la conturi printr-o lege emisă în 1934 pentru a împiedica guvernul nazist să depisteze economiile evreilor germani. Informaţia poate deveni disponibilă pentru Interpol în cazuri de răpiri sau furturi şi (din 1980) pentru guvernul SUA în anumite cazuri de crimă organizată. Dar Elveţia a refuzat hotărât să divulge date financiare în scopuri politice, deşi s-a aflat sub mari presiuni când a fost expulzat şahul Iranului, în 1979. Există în Elveţia mai multe mii de conturi „politice" cu parolă, între care multe de dincolo de Cortina de Fier. Ele reprezintă însă doar o mică parte a comerţului bancar elveţian, care la sfârşitul lui 1978 avea depozite străine în valoare de 115,06 miliarde de dolari, plus alte 123,7 miliarde în bonuri valorice.[1959] La începutul anilor '80 totalul depozitelor din băncile elveţiene era de ordinul bilioanelor, iar „democratizarea" sistemului bancar ar însemna distrugerea eficienţei unui sistem a cărui discreţie este

legată de caracterul neoficial, viteză şi ura faţă de birocraţie. Cum sistemul bancar era sursa dezvoltării industriale elveţiene (în 1980 cele mai mari trei bănci elveţiene deţineau 2 200 de locuri în 1 700 de corporaţii elveţiene), o pierdere de capital ar trimite întreaga economie în recesiune. Apărarea caracterului secret al depozitelor bancare este poate cauza cea mai nepopulară pe care ar putea-o sprijini cineva la sfârşitul secolului XX. Datorită democraţiei plebiscitorii a Elveţiei însă, care a facilitat construirea de coaliţii negative, această orientare a fost menţinută pe tot parcursul anilor '70, economia elveţiană a continuat să crească, francul elveţian a rămas una dintre monedele cele mai puternice din lume iar venitul pe cap de locuitor le-a depăşit pe cel scandinav şi nord-american.

Marea performanţă şi stabilitatea democratică a ţărilor scandinave şi Elveţiei, clasificate în mod generic drept „protestante", erau în ton cu teoriile, avansate pentru prima dată în Franţa în anii '30 ai secolului al XIX-lea şi culminând cu teza expusă de Max Weber în *Etica protestantă,* conform cărora credinţa religioasă tinde să determine modelele economice. Acestea au fost demolate pe o bază istorică în anii '40 şi '50, dar şi mai interesantă a fost respingerea lor practică în perioada postbelică, prin dezvoltarea economiilor sud-europene „neprotestante". Elveţia italiană a ajuns din urmă cantoanele franceze şi germane. Italia a avut parte de „miracolul" ei industrial în anii '50, Franţa în anii '60. Şi mai impresionant, având în vedere evoluţia trecută, a fost progresul politic şi social al Peninsulei Iberice şi al Greciei.

Antonio Salazar în Portugalia şi Franco în Spania s-au dovedit a fi nu numai cei mai longevivi, ci şi de departe cei mai eficienţi dintre dictatorii antebelici, şi este probabil că istoria va arunca asupra lor o lumină mult mai favorabilă chiar şi decât la începutul anilor '80. Salazar a preluat finanţele în 1928, a devenit prim-ministru în 1932 şi a supravieţuit până în 1970, fiind singurul tiran răsturnat vreodată de acest instrument periculos care este un şezlong ce se prăbuşeşte. A fost, de asemenea, singurul care a condus o dictatură a intelectualilor (deşi Lenin n-a fost nici el departe). Între 1932 şi 1961, procentul de profesori universitari în Cabinetul lui Salazar nu a fost niciodată mai mic de 21%. Ei deţineau jumătate din locurile din cabinet în 1936–1944; aproximativ un sfert

dintre colegii dictatorului proveneau dintr-o singură facultate, Facultatea de Drept a Universităţii din Coimbra. Această *catedratiocracia,* sau guvernare a universitarilor, a avut mare succes în promovarea unei creşteri economice încete dar constante, menţinând o monedă puternică, ţinând pe loc inflaţia şi, mai ales, dând Portugaliei ceva ce nu mai avusese niciodată în epoca modernă: stabilitate politică. Aceasta din urmă a fost realizată în parte printr-o mică dar foarte eficientă poliţie secretă, PIDE (Poliţia Internaţională pentru Apărarea Statului), care data din 1926. Salazar a apărat interesele claselor avute, dar a acţionat adeseori împotriva dorinţelor lor, mai ales menţinând, cu mari costuri, posesiunile africane ale Portugaliei, multă vreme după ce oamenii de afaceri au fost dispuşi la un compromis. El se întâlnea cu şeful PIDE în fiecare zi şi supraveghea până şi cea mai mică mişcare a acesteia. Şi-a trimis inamicii la închisoare pentru perioade lungi: la mijlocul anilor '70, cei douăzeci şi doi de membri ai Comitetului Central Comunist susţineau că petrecuseră la un loc 308 ani de închisoare, în medie fiecare câte paisprezece.[1960] Dar nu impunea pedeapsa cu moartea, deşi permitea PIDE câte o crimă neoficială când şi când, precum uciderea generalului Delgado, liderul opoziţiei, în februarie 1965.[1961] Deoarece PIDE a fost discretă în brutalitatea sa, a fost extrem de greu de demascat şi chiar s-a bucurat de oarecare respect. Comandantul ei, Agostinho Lourenco, a fost şeful Interpolului din Paris la sfârşitul anilor '40, iar când Papa Paul al VI-lea a vizitat Fatima în 1967 el a decorat mai mulţi ofiţeri superiori din PIDE.

Când Salazar, ca rezultat al accidentului său de şezlong, şi-a pierdut cunoştinţa în 1969, profesorii au fost trimişi înapoi la universităţile lor şi PIDE a fost „abolită", sau mai degrabă redenumită. Ca majoritatea reformelor birocratice, aceasta a produs o mare creştere de personal şi o catastrofală scădere de eficienţă (deşi nu prin cruzime şi nerespectarea legii). Poliţia secretă a fost luată prin surprindere de revolta care a răsturnat regimul la 25 aprilie 1974.[1962] Portugalia a fost democratizată, imperiul a dispărut, economia s-a împotmolit, inflaţia a crescut. Dar după trei ani de confuzie Portugalia a renunţat la lozinci şi s-a întors la modelele economice de bază din vremea lui Salazar. Aspectul uluitor şi încurajator este că Portugalia a putut face tranziţia de la un stat poliţienesc durabil la o democraţie funcţională nu numai fără vărsare de

sânge, ci şi conservând multe dintre realizările vechiului regim.

Spania a trecut printr-o experienţă similară şi în împrejurări şi mai spectaculoase, în anii '70. În vara lui 1974, când Franco i-a transferat autoritatea sa lui Juan Carlos (încoronat rege în noiembrie 1975, imediat după moartea lui Franco), el se afla la putere de treizeci şi opt de ani, o realizare ce i-ar fi impus respect până şi lui Filip al II-lea. A avut probabil dreptate când s-a gândit că o victorie republicană ar fi produs un nou război civil şi că regimul său era acela „care ne-ar diviza cel mai puţin", căci existau două facţiuni monarhiste aflate în conflict, una fascistă şi una tradiţional conservatoare, precum şi o duşmănie de moarte între PC şi alţi republicani. În octombrie 1944, după eliberarea Franţei, 2 000 de republicani „au dat buzna" traversând Pirineii, aşteptându-se la o insurecţie generală: nu s-a întâmplat nimic. S-a format un guvern republican la 26 august 1945: un non-eveniment. Aliaţii nu voiau să acţioneze împotriva lui Franco pentru că nu voiau un război civil în Spania. Ca să le facă pe plac, el a renunţat la salutul fascist (care nu-i plăcuse niciodată) dar nu a interzis Falanga, în ciuda faptului că-i deplângea pozele, întrucât era o supapă de siguranţă pentru dreapta extremistă şi întrucât era controlabilă.

În esenţă Franco a fost o figură nepolitică, guvernând prin oameni acceptabili de către Biserică, proprietari de pământuri şi oameni de afaceri. Asta era ceea ce voia armata, iar armata avea un drept de veto în politică mult dinaintea lui Franco. Franco, la fel ca armata, era o forţă negativă. El menţinea statul imobil şi neaventuros; îi împiedica pe politicienii de profesie să acţioneze. El se autodescria cu duritate ofiţerilor drept „santinela care nu este niciodată eliberată din post, omul care primeşte telegramele neplăcute şi dictează răspunsurile, cel care veghează când alţii dorm"[1963]. Dacă ar fi fost mai tânăr ar fi creat un cadru plebiscitoriu. Aşa, la 6 iulie 1947 el a supus votului o „Lege a Succesiunii", întruchipând principiul monarhic. Dintr-un electorat de aproape 17 200 000 de oameni, 15 200 000 şi-au exprimat votul şi 14 145 163 au votat „da", în condiţii declarate corecte de către observatori.[1964]

După ce a scăpat de asta, Franco l-a educat şi l-a antrenat pe Juan Carlos pentru a-i fi succesor. Între timp, în cadrul guvernării negative, la fel ca şi cea a lui Salazar, de altfel, economia s-a modernizat cu ajutorul

forţelor de piaţă. În cei douăzeci de ani dintre 1950 şi 1970, Spania s-a transformat. Procentul celor care locuiau în oraşe cu o populaţie de peste 20 000 de locuitori a crescut de la 30% la aproape 50% din totalul populaţiei. Analfabetismul a scăzut de la 19% la 9% în treizeci de ani, şi în numai cincisprezece ani numărul studenţilor s-a dublat. Spania a avut sub unele aspecte mai mult succes în modernizarea sudului său înapoiat decât Italia. Fizic şi vizual, peisajul Andaluziei a fost transformat în sfertul de secol 1950–1975, iar populaţia rurală în scădere rapidă a beneficiat probabil mai mult, în termeni de salarii reale, decât muncitorii în industrie din oraşele care se tot lărgeau. Dar schimbarea cu adevărat importantă a fost în aşteptări: sondajele au arătat că muncitorii se puteau aştepta la slujbe mult mai bune, atât ca salarii cât şi ca prestigiu, decât părinţii lor; că un bărbat avea aşteptări mai mari la patruzeci de ani decât la douăzeci. Vechea lipsă de speranţă a Spaniei, sursa mizeriei ei sumbre şi uneori a violenţei ei frenetice, nu mai dăinuia.[1965] De fapt, în anii '50 şi '60 Spania a devenit o parte a economiei europene moderne, împărtăşind succesul şi eşecurile acesteia, precum şi prosperitatea ei generală: Pirineii au încetat să mai fie un zid cultural-economic.

Relativa prosperitate făcută posibilă de stabilitatea şi negativismul politic franchiste ne ajută să explicăm succesul tranziţiei. Era caracteristic pentru atitudinea lui Franco faptul că ultimul său prim-ministru, şi primul prim-ministru al regelui Juan Carlos, Carlos Arias, nu era un politician, un tehnocrat ori un membru al Falangei, ci protejatul unui general important.[1966] La fel de caracteristic pentru reticenţa Spaniei în recunoaşterea virtuţilor lui Franco era că primul adevărat prim-ministru al regimului democrat, Adolfo Suarez, deşi născut abia în 1932, îşi crease partidul de centru-dreapta, Uniunea Poporului Spaniol (UDPE), pe principiul *continuismo.* Suarez a fost ajutat de experienţa gaullismului: atât prin succesul intrinsec al acestuia cât şi prin capacitatea lui de a supravieţui morţii creatorului său. A determinat ultimul Cortes al lui Franco să-i voteze reforma politică fără a fi nevoit să-l dizolve, obţinând un vot de 94,2% pentru (15 decembrie 1976), iar în cele unsprezece luni dinaintea alegerilor a abolit structura franchistă a monopolului de partid, a introdus un sistem pluripartid (inclusiv PC), a legalizat sindicatele, a reinstaurat libertatea de expresie şi libertatea presei, organizând şi

votarea propriu-zisă, primele alegeri libere din februarie 1936 încoace. Sistemul era înclinat să favorizeze zonele rurale: cele mai mici cincisprezece provincii, cu o populaţie de 3,4 milioane, aveau cincizeci şi trei de locuri în Cortes, în timp ce Barcelona, cu 4,5 milioane, avea numai treizeci şi trei. Acest lucru a permis însă apariţia la alegerile din iunie 1977 a unei structuri cvadripartide (ca în Franţa), cu nou-intitulata Uniune a Centrului Democratic a lui Suarez în frunte, cu 34% din voturi, urmată de socialişti (29%) şi de comunişti şi conservatori în procente egale.[1967]

Concentrarea puterii în centru a fost importantă, pentru că noul Cortes avea autoritatea de a scrie Constituţia. Documentul, care a fost în cele din urmă prezentat şi aprobat prin referendum în decembrie 1978, definea Spania ca fiind un „stat social şi democratic guvernat de lege", a cărui formă de guvernământ era „monarhia parlamentară"; dar garanta şi autonomia „naţionalităţilor", o îndepărtare sensibilă nu numai de centralismul lui Franco, ci de al Spaniei înseşi, de când acceptase dominaţia castiliană, la sfârşitul secolului al XV-lea. Regele a fost făcut şef al Forţelor Armate şi al Statului, ceea ce avea să se dovedească de o importanţă vitală în timpul încercării de puci din 1981: Spania rămâne o ţară în care armatei îi este acordat un rol special, deşi, în mod destul de ciudat, ea nu este o mare forţă (220 000 de oameni, plus 46 600 în marină şi 35 700 în forţele aeriene). Constituţia a abolit pedeapsa cu moartea, a recunoscut Biserica Catolică, deşi nu i-a acordat un statut oficial, a permis divorţul şi a conferit un statut legal uniunilor şi partidelor. A ridicat o mulţime de probleme prevăzând proceduri foarte complicate pentru reprezentarea regională, chestiune care a dominat politica spaniolă în anii '80. De fapt, fiind un text parlamentar şi nu un *Diktat,* era lungă (169 de articole) precum şi complexă, absurd detaliată şi îngrozitor de prost scrisă. Marele ei merit era însă că reprezenta un consens: prima Constituţie a Spaniei care nu a exprimat o singură ideologie sau monopolul unui partid la putere.[1968] La începutul anilor '80, noua orânduire spaniolă, condusă de un monarh calm şi iscusit (care şi-a arătat stăpânirea de sine facându-l duce pe Suarez în 1981, primul nou duce fără sânge regal din Europa de la război încoace), a izolat atât terorismul radical, pe de o parte, cât şi conspiraţia militară, pe de alta, şi le-a

îndepărtat cu succes pe amândouă din centrul vieţii publice, aşa încât în 1982 primul guvern socialist din 1936 încoace a putut prelua puterea pe cale paşnică. Astfel, Spania s-a integrat în cultura europeană şi în sens politic.

Ceea ce a fost şi mai izbitor, şi ar fi dat satisfacţie umbrei lui Lloyd George, a fost că săraca, frământata Grecie s-a integrat în sfârşit şi ea acestei culturi. Grecia democratică a lui Eleftherios Venizelos, care se intenţionase să fie unul dintre principalii beneficiari ai Tratatului de la Versailles, câştigase de fapt puţin, deşi pentru ea primul război mondial durase un deceniu întreg, din 1912 până în 1922. Şeful ei de Stat Major din timpul războiului, generalul Ioannis Metaxas, a încercat un puci încă în 1923 şi a reuşit în cele din urmă să instaureze o dictatură în 1936. El a promis să „disciplineze" poporul grec, să înlocuiască individualismul grec cu acel *Ernst,* „spiritul german serios"; era „Primul Ţăran", „Primul Muncitor", „Părintele Naţiunii". Tot Metaxas a fost cel care i-a înfrânt pe italieni în 1940 (a murit la începutul lui 1941), iar armata, şi nu orice altă instituţie, s-a ales cu cele mai multe onoruri din lunga agonie belică şi postbelică a Greciei. Celebra telegramă a lui Churchill către generalul Scobie o fi salvat Grecia pentru Occident, dar rezistenţa comunistă a supravieţuit în nord. Abia în vara lui 1949 bătrânul şef de Stat Major al lui Metaxas, feldmareşalul Papagos, a reuşit să instituie autoritatea guvernului în întreaga ţară. Pentru Grecia, şi al doilea război mondial a durat un deceniu. Războiul civil a ucis 80 000 de greci, a aruncat 20 000 în închisoare (din care 5 000 cu condamnări la moarte sau pe viaţă), a transformat 700 000 în refugiaţi şi a forţat 10% din populaţie să-şi schimbe căminul.[1969]

Între 1946 şi 1952 fuseseră şaisprezece guverne de tranziţie, dar la alegerile din 1952 Papagos, care crease un partid „naţional" după modelul RPF al lui de Gaulle, a obţinut o victorie covârşitoare şi au început unsprezece ani de guvernare de dreapta. Când el a murit, în 1955, Constantin Karamanlis a preluat conducerea partidului, câştigând alegerile din 1958 şi 1961. Acesta era singurul fel de „normalitate" democratică pe care îl accepta armata. Când Ghiorghios Papandreu, care reconstruise vechea coaliţie de centru-stânga a lui Venizelos, l-a înlăturat pe Karamanlis în 1963 şi l-a trimis în exil, a urmat o perioadă de confuzie,

sfârşind într-un puci militar realizat de un grup de ofiţeri de rang mediu conduşi de colonelul Ghiorghios Papadopoulos.

Ca şi în Spania, armata se considera în mai mare măsură o instituţie naţională decât oricare dintre partide. Acestea erau conduse de caste ereditare provenite din clasa de mijloc şi cea superioară, care funcţionau pe un sistem de jaf. Armata, dimpotrivă, pretindea că era condusă după merite, majoritatea ofiţerilor ei fiind recrutaţi din rândurile ţăranilor. Şi de Biserică era mai apropiată; ura ei faţă de politicienii de profesie era larg împărtăşită. Regimul Papadopoulos amintea de cel al lui Metaxas, cu accentul său pe „disciplină" şi pe „civilizaţia heleno-creştină". A produs o nouă Constituţie autoritară în 1968 iar în 1973 a pus capăt monarhiei niciodată satisfăcătoare a Greciei.

N-a prea provocat cine ştie ce opoziţie în rândurile muncitorilor şi ţăranilor; nici cine ştie ce entuziasm. Îşi închidea şi uneori îşi tortura inamicii din clasa de mijloc. Ar fi putut supravieţui la nesfârşit, dar Papadopoulos a pierdut încrederea colegilor săi, a fost înlăturat, iar junta s-a amestecat apoi cu stângăcie în politica cipriotă, provocând invazia turcă din 1974. Înfrântă, s-a dizolvat în haos. A fost chemat Karamanlis din exilul său parizian. El a obţinut o victorie electorală covârşitoare (219 locuri din 300) şi a putut astfel să facă să se voteze, în 1975, o Constituţie cu un puternic accent practic, după model gaullist – încă un exemplu al impactului extraordinar pe care l-a avut de Gaulle asupra Europei în anii '60 şi '70. Cadrul elastic dădea o oarecare încredere că următoarea victorie electorală a clanului Papandreu, care a fost obţinută în 1981, cu un program socialist, nu avea să introducă un nou ciclu de instabilitate constituţională.

Ceea ce a contat pentru majoritatea grecilor nu a fost baletul politic, şi nici măcar practicarea însăşi a politicii de profesie, ci faptul că în 1952 Papagos pornise o lungă epocă de progres social şi economic. Acesta a continuat, în mare cam în acelaşi ritm, sub Karamanlis, sub guvernul militar, şi din nou sub Karamanlis. A ilustrat una dintre lecţiile care decurg din studiul epocii moderne. Activităţile politice rareori au promovat bunăstarea economică, dar ele pot, dacă sunt destul de intense şi de prelungite, să o submineze. Cea mai folositoare funcţie a guvernului a fost să stabilească un cadru în care indivizii să-şi poată urmări propriile

interese, uneori aducând foloase şi obştii în acest fel. Creşterea averii grecilor obişnuiţi în cele trei decenii dintre 1950 şi 1980 a fost de departe cea mai substanţială din istoria ţării.[1970] Acest lucru s-a reflectat în singurul indice sigur al aprobării populare: mişcarea. Oamenii dau dovadă de sinceritate maximă nu atunci când votează cu buletinele de vot, ci atunci când rămân sau nu în ţara lor. Grecii emigraseră din secolul al VIII-lea i.Hr. În anii '70, din 13 milioane de greci 4 milioane locuiau în străinătate, din care 3 milioane permanent. Emigraţia a atins un vârf de 117 167 în 1965, dar acesta pare să fi fost punctul de cotitură. În ultimii ani ai regimului militar, rata emigrării a scăzut rapid, în afară de cea spre Statele Unite, şi tot mai mulţi greci din alte ţări au început să se întoarcă acasă. Pentru prima dată de când se făceau statistici, din 1850, numărul grecilor care se integrau în economia internă a fost în anul 1974 mai mare decât al celor care plecau să lucreze în străinătate. În 1979, când emigraţia scăzuse sub 20 000 de oameni, sumele primite de emigranţi din străinătate (1,2 miliarde de dolari) fuseseră depăşite de cele provenite din turism (1,7 miliarde) şi din comerţul maritim (1,5 miliarde) ca primă sursă de venit a Greciei. De fapt, pe parcursul anilor '70, ratele de creştere economică a Greciei, în medie de 5–6%, cu un şomaj de numai 2%, erau superioare celor din Europa de Vest.[1971] La începutul anilor '80 Grecia se apropia cu paşi repezi de nivelul de trai vest-european, un motiv în plus pentru a presupune că noua ei stabilitate politică şi socială ar putea dura.

Acest proces prin care, în treizeci şi cinci de ani, aproximativ 300 de milioane de oameni din Europa la vest şi la sud de Cortina de Fier au realizat un relativ belşug într-un cadru democratic şi sub domnia legii a fost unul dintre cele mai remarcabile din întreaga istorie. Am putea să-l numim, de asemenea, şi neaşteptat, căci a venit după două încercări de sinucidere continentală care fuseseră foarte aproape de succes. Exista însă un paradox în această nouă stabilitate şi prosperitate. La începutul anilor '80, la trei decenii şi jumătate după sfârşitul războiului, Europa democratică, în ciuda bogăţiei ei crescânde, era încă dependentă pentru securitatea sa nu numai de garanţiile Americii transatlantice, ci şi de prezenţa fizică continuă a forţelor americane. Acest lucru era o anomalie. Istoria Americii din anii '60 şi '70 a arătat că era şi periculos.

18
Încercarea de sinucidere a Americii

Anii Eisenhower au fost perioada culminantă a dominaţiei americane. A fost construit un zid de securitate colectivă de jur-împrejurul blocului comunist. La adăpostul meterezelor lui, mai întâi America, apoi Europa de Vest s-au bucurat de o prosperitate fără precedent. Aşadar, fuseseră învăţate atât lecţiile diplomatice cât şi cele economice ale perioadei interbelice. Sau aşa s-a crezut. Se repeta prosperitatea anilor '20, dar mai puţin frenetic şi mai sigur, cu o întindere socială mult mai largă şi de ambele părţi ale Atlanticului. Anii '50 au fost deceniul belşugului, cuvânt popularizat de economistul la modă J.K. Galbraith în best-sellerul său din 1958, *Societatea belşugului.* Cartea ataca vechea „înţelepciune convenţională". Prin aceasta, crea una nouă – Galbraith şi şcoala sa susţineau că zilele penuriei apuseseră. Lumea abunda în resurse. Economiile avansate învinseseră dificultatea producerii bunurilor. Problema economică era rezolvată. Ceea ce rămânea era una politică: distribuirea lor echitabilă. Statul trebuia să joace un rol creator folosind „belşugul privat" pentru a pune capăt „sărăciei publice" şi să regleze periculoasele dezechilibre în bunăstare nu numai în interiorul ţărilor ci şi între ele. Eisenhower nu împărtăşea acest optimism. El considera că economia americană putea fi distrusă cu uşurinţă prin cheltuieli excesive pe armament sau pe asistenţă socială, şi cu atât mai mult pe amândouă la un loc. De fapt era de remarcat că, spre deosebire de anii '20, nu dreapta, ci stânga era aceea care credea acum că prosperitatea va continua la nesfârşit şi cea care a transformat anii '60 în deceniul iluziei.

În 1960 Eisenhower era omul cel mai bătrân care ocupase vreodată Casa Albă. Părea de-a dreptul comatos. Tendinţa era spre activism, pentru a „pune din nou America în mişcare". America era prezentată ca rămânând în urmă nu numai în asigurarea asistenţei sociale ci şi ca forţă militară. Se vorbea despre un „gol de proiectile"[1972]. Candidatul

republican în alegerile din 1960, vicepreşedintele Richard Nixon, era tânăr (patruzeci şi şapte de ani), dar era asociat cu imobilitatea administraţiei şi, cum era un californian inflexibil, cu mediile liberale dominante de pe Coasta de Est îl detestau. Cel democrat, Jack Kennedy, era şi mai tânăr (patruzeci şi trei de ani), era bogat şi arăta bine. Punctul lui forte erau relaţiile publice şi un mecanism politic eficient şi necruţător, condus de fratele său Robert. Prin asta a câştigat alegerile; asta dacă le-a câştigat legal. Din aproape 69 de milioane de voturi exprimate, Kennedy a avut în plus numai 120 000, şi acestea umbrite de interpretări rivale ale votului din Alabama. Kennedy a avut o majoritate de 84 de voturi în colegiul electoral, şi asta era ceea ce conta. Dar şi aici neregulile din Texas şi, încă şi mai mult, din Illinois, făcute prin faimosul mecanism Daley, au aruncat o umbră de îndoială asupra validităţii victoriei lui Kennedy. Nixon nu a contestat rezultatul pentru că s-a gândit că acest lucru ar dăuna preşedinţiei, şi prin urmare Americii.[1973] Această reţinere nu i-a adus nicio apreciere. Dispreţul lui Kennedy faţă de Nixon a reieşit în comentariul său de după alegerile din 1960: „A plecat aşa cum a venit – fără pic de clasă."[1974]

Kennedy avea „clasă". Era primul preşedinte după Roosevelt care nu trebuise niciodată să-şi câştige existenţa. Ca şi F.D.R., a transformat Washingtonul într-un oraş al speranţei; adică un loc unde intelectualii din clasa de mijloc se îmbulzeau să-şi caute de lucru. Soţia lui, Jackie, era o frumuseţe din înalta societate, cu gustul culturii elevate. Cu un cuplu atât de strălucitor la Casa Albă, unii vorbeau despre Washingtonul lui Kennedy ca despre „noul Camelot". Alţii erau mai puţin impresionaţi. Invazia Kennedy, observa un om de stat aflat în vizită, era „ca şi când i-ai vedea pe fraţii Borgia ocupând un oraş nord-italian respectabil". Primul beneficiar al noului regim a fost „complexul militar industrial", după cum îl etichetase neîncrezător Eisenhower. Cheltuielile pentru forţe atât convenţionale cât şi nucleare au crescut simţitor. În anumite privinţe Kennedy şi secretarul său de Stat, Dean Rusk, s-au dovedit cei mai entuziaşti dintre purtătorii războiului rece, deşi nu şi cei mai talentaţi. Kennedy a dat o tentă universalistă obligaţiilor americane în străinătate, care era complet nouă. Atitudinea americană clasică fusese definită de secretarul de Stat John Quincy Adams în 1821. „Oriunde a fost sau va fi

arborat principiul libertăţii şi al independenţei", a promis el, „se vor afla şi inima Americii, binecuvântările şi rugăciunile ei". Dar, a adăugat el, „ea nu merge în alte ţări în căutare de monştri pe care să-i distrugă, ci doreşte libertatea şi independenţa tuturor. Ea este însă campion şi răzbunător numai pentru ea."[1975] Sub Truman şi Eisenhower, această doctrină fusese modificată, căci noţiunea de „pentru ea" putea fi extinsă spre a-i include pe aliaţii a căror supravieţuire era vitală pentru interesele americane.

Kennedy a mers mai departe. El era conştient că războiul rece în stil vechi, pe care Stalin l-a dus extinzându-şi frontierele dintr-o bază centrală, nu mai era singurul. Succesorii lui Stalin introduseseră un război de mişcare, în care barierele de apărare ale Americii puteau fi trecute. Nikita Hruşciov a definit chiar noua politică, de fapt o politică de pe vremea lui Lenin, pentru care Rusia avea acum resursele de a o promova cu vigoare, într-un discurs din 6 ianuarie 1961, la scurtă vreme după ce Kennedy a preluat puterea. Victoria comunistă, a spus Hruşciov, nu va avea loc printr-un război nuclear care ar distruge omenirea, şi nici printr-un război convenţional care ar putea deveni curând nuclear, ci prin „războaie de eliberare naţională" în Africa, Asia şi America Latină, „centrele luptei revoluţionare împotriva imperialismului". Cum „comuniştii sunt revoluţionari", ei vor „profita" de aceste „noi ocazii". Kennedy a interpretat toate astea ca pe un fel de declaraţie de război şi a folosit discursul său inaugural pentru a arunca mănuşa. A declarat că era „un moment al pericolului maxim" pentru libertate. Generaţia lui căpătase rolul de a o apăra. „Nu mă dau în lături de la această responsabilitate", a spus el, „ci o primesc cu bucurie". America „va plăti orice preţ, va purta orice povară, va înfrunta orice greutăţi, va sprijini orice prieten, se va opune oricărui vrăjmaş, pentru a asigura supravieţuirea şi succesul libertăţii"[1976]. Era o garanţie extraordinară; un cec în alb aruncat la picioarele lumii.

Kennedy a făcut acest gest costisitor deoarece el şi consilierii săi credeau că America putea concura cu succes Rusia Sovietică pentru loialitatea popoarelor mai sărace promovând apariţia unor regimuri liberale, democratice care să le servească. O mulţime de procedee au susţinut această „nouă diplomaţie": Trupele de Pace formate din tineri

voluntari americani ce acţionau în străinătate şi Beretele Verzi pentru activităţi mai viguroase, numite „contrainsurgenţă", campanii de câştigare a „inimilor şi spiritelor", „Alianţa pentru progres" pentru America Latină; ajutoare economice şi militare sporite aproape peste tot.[1977] Asta însemna însă ignorarea lecţiei principale a Imperiului Britanic, aceea că tot ce putea spera să obţină o ţară stăpânitoare era stabilitatea, oricât de imperfectă. A promova dinamismul înseamnă să inviţi haosul. În cele din urmă, o ţară stăpânitoare a trebuit întotdeauna să-şi apere sistemul cu forţa sau să-l privească dezintegrându-se, cum făcuse Marea Britanie. America crease acum un sistem nou, postcolonial, după cum se recunoştea în discursul inaugural al lui Kennedy. Dar rămânea o ţară stăpânitoare, dependentă de stabilitate pentru bunăstarea ei. Resursele Americii erau mult mai mari decât fuseseră ale Marii Britanii. Dar tot erau limitate. Arta, prin urmare, consta în a alege acele poziţii care trebuie apărate şi nu pot fi apărate decât prin forţă şi a găsi alternative funcţionale pentru celelalte. În asta consta slăbiciunea universalismului lui Kennedy.

Problema a apărut imediat, într-o formă acută, în America Latină. Sub Doctrina Monroe din 1823, Statele Unite conduseseră emisfera, teoretic pentru a apăra independenţa naţiunilor ei de lăcomia europeană, în realitate pentru a proteja propriile interese ale Americii. Acest lucru a implicat adeseori intervenţia militară, mai ales în America Centrală şi în Caraibe. Doctrina Monroe se baza pe argumentul că Marea Caraibilor era „marea continentală" a Americii şi făcea parte din structura economică a Statelor Unite. În Cuba, pe care America o eliberase de Spania, dreptul de intervenţie al SUA era chiar consemnat în Constituţia cubaneză, prin aşa-numitul „Amendament Platt". În perioada interbelică, sub impactul doctrinelor wilsoniene ale autodeterminării, sistemul s-a năruit. În Memorandumul Clark din 1928, însuşi Departamentul de Stat susţinea că Monroe nu justifica intervenţia SUA căci „afirmă cazul Statele Unite *versus* Europa şi nu Statele Unite *versus* America Latină"[1978]. Roosevelt a acceptat această logică, a anulat Amendamentul Platt în 1934 şi a introdus în schimb o politică a „bunei vecinătăţi", care teoretic trata statele latino-americane ca pe nişte egali. Cu timpul, acest lucru ar fi putut funcţiona foarte bine, ţările mai mari formând acelaşi tip de relaţie

cu patronul lor uriaş ca şi Canada.

Candidatul cel mai probabil pentru acest rol era Argentina, a cărei economie în perioada interbelică se dezvolta în aceleaşi direcţii ca şi cea a Canadei şi a Australiei. Ca şi Canada, ea a înflorit din 1900 în 1914, a avut o creştere mai înceată în anii '20, un recul drastic din 1929 în 1933, dar după aceea o lungă perioadă de creştere cu un procent mediu de 2–3% pe an, cu un progres constant în industria manufacturieră, minieră, petrolieră, în servicii publice şi în electricitate, realizând, de fapt, un avânt economic – prima ţară latino-americană care a reuşit acest lucru.[1979] Avea o economie de piaţă, o centralizare minimă, o clasă de mijloc în creştere, o presă liberă şi domnia legii. În cel de-al doilea război mondial s-a bucurat de o prosperitate necunoscută în emisfera sudică în afara Australiei, cu salarii la nivelul celor din Europa de Vest. A acumulat rezerve pe atunci uriaşe, în valoare de 1 500 de milioane de dolari – mai mult decât reuşise Marea Britanie, principalul partener economic al Argentinei, să investească acolo în peste şaptezeci de ani.[1980] Dacă banii ar fi fost folosiţi pentru a crea o industrie siderurgică, petrolieră sau alte industrii care să substituie importurile, este probabil că Argentina ar fi realizat în anii '50 o creştere economică dinamică, în stare să se susţină singură, şi întreaga istorie a Americii Latine ar fi fost diferită.

În schimb, Argentina a căzut victimă ambelor vicii care otrăvesc America Latină: militarismul şi politica. În secolul al XIX-lea lovitura militară devenise metoda standard pentru schimbarea guvernului. Această practică dezastruoasă a continuat şi după instaurarea sufragiului universal. În anii 1920–1966, de exemplu, au avut loc optzeci de lovituri de stat militare reuşite în optsprezece ţări latino-americane, Ecuador şi Bolivia aflându-se în frunte cu câte nouă fiecare, urmate de Paraguay şi Argentina cu câte şapte.[1981] În Argentina cea mai importantă a avut loc în 1943. Junta l-a numit ministru al Muncii pe un anume colonel Juan Perón, fiul unui fermier sărac care se descurcase bine în armată; un chipeş campion de schi şi scrimă, cu o minte şi o înfăţişare strălucitoare, student la sociologie, un pseudointelectual de tipul care avea să devină foarte comun în epoca postbelică. Până atunci militarii nesocotiseră sindicatele. Perón a descoperit că, patronând forţa de muncă, putea să-şi asigure o susţinere în masă. Ca ministru al Muncii, a luat sub aripa lui sindicatele.

Până atunci, liderii de sindicat fuseseră mituiţi personal. Perón a mituit întreaga mişcare muncitorească.[1982]

Cariera lui Perón a ilustrat identitatea esenţială a voinţei de putere marxiste şi fasciste, căci din când în când s-a inspirat din Lenin, Mussolini, Hitler, Franco şi Stalin. Avea un mare farmec personal; un glas superb de orator; talent în discursul ideologic. Îi numea pe muncitorii care-l urmau „cei fără cămăşi" (erau de fapt bine plătiţi). Îşi numea filozofia *Justicialismo,* primul dintre falsele „isme" a ceea ce avea să devină Lumea a Treia. Perón putea pretinde a fi nu numai prototipul unui nou fel de dictator latino-american, ci şi al tuturor conducătorilor carismatici postcoloniali din Africa şi Asia. Era veriga de legătură dintre dictatorul şarlatan de tip vechi şi noul model Bandung. El a arătat cum se manipulează democraţia. Nu avea tărie de caracter. Când s-a certat cu colegii săi militari, în 1945, n-a ştiut să facă altceva decât să cadă în genunchi şi să cerşească milă. Amanta lui, Eva Duarte, o feministă militantă, a fost cea care a ridicat muncitorii şi i-a obţinut eliberarea. Căsătorindu-se cu ea, a făcut pe placul Bisericii. Apoi a înaintat nestăvilit spre o frumoasă victorie (24 februarie 1945) în unele dintre puţinele alegeri libere din istoria Argentinei.[1983]

Ca preşedinte, Perón a făcut o demonstraţie clasică, în numele socialismului şi naţionalismului, de cum se distruge o economie. A naţionalizat Banca Centrală, căile ferate, telecomunicaţiile, gazele, electricitatea, pescuitul, transporturile aeriene, oţelul şi asigurările. A înfiinţat o agenţie de stat pentru exporturi. A creat centralizarea şi statul bunăstării la un loc: cheltuielile pentru servicii publice, ca procent din PIB, au crescut de la 19,5% la 29,5% în cinci ani.[1984] Nu avea un sistem de priorităţi. Spunea oamenilor că vor căpăta totul dintr-odată. Teoretic, aşa s-a întâmplat. Muncitorilor li se dădea salariul pe treisprezece luni pentru un an de muncă; concedii plătite; beneficii sociale la nivel scandinav. Găsea o firmă de mare succes care cheltuia cu dărnicie în folosul muncitorilor săi şi obliga toate firmele să-i urmeze exemplul, indiferent de resursele lor. În acelaşi timp, a întreprins un atac frontal asupra sectorului agricol, principala sursă de capital intern a Argentinei. Până în 1951 epuizase rezervele şi decapitalizase ţara, distrusese balanţa de plăţi şi crease un sistem de inflaţie a salariilor. În anul următor ţara a fost

lovită de secetă şi criza a devenit vizibilă. Văzând cum îi dispare sprijinul, Perón a trecut de la demagogie economică la tiranie politică. A distrus Curtea Supremă. A pus stăpânire pe posturile de radio şi pe *La Prensa,* cel mai mare ziar din America Latină. A corupt universităţile şi s-a jucat cu Constituţia. Mai presus de orice, a creat „inamici" publici: Marea Britanie, America, toţi străinii, Jockey Clubul pe care bandele lui l-au ars până în temelii în 1953, distrugându-i biblioteca şi colecţia de artă. În anul următor i-a căşunat pe catolicism şi în 1955 cetele lui de muncitori au distrus cele mai frumoase biserici ale Argentinei, San Francisco şi Santo Domingo, precum şi multe altele.

A fost ultima picătură. Armata l-a înlăturat. A fugit cu o canonieră paraguayană. Dar succesorii săi nu au putut reveni niciodată la minima centralizare care îi permisese Argentinei să devină bogată. Fuseseră create prea multe interese legitime: un stat mare, parazitar, sindicate mult prea puternice, o armată întreagă de funcţionari publici. Una dintre lecţiile sumbre ale secolului XX este că, odată ce unui stat i se permite să se extindă, este aproape imposibil să fie comprimat. Moştenirea lui Perón s-a dovedit mai durabilă decât vorbele sale. Dar şi el însuşi s-a dovedit destul de durabil. În 1968 şeful armatei, generalul Alejandro Lanusse, jura: „Dacă omul ăla [...] mai pune vreodată piciorul în ţara asta, unul dintre noi, ori el ori eu, o vom părăsi cu picioarele înainte, pentru că n-o să-mi las fiii să sufere ce-am suferit eu." Cinci ani mai târziu, ca preşedinte, el a organizat alegerile care l-au readus la putere pe Perón, în vârstă de şaptezeci şi nouă de ani: un caz, după cum spunea dr Johnson despre a doua căsătorie, de „triumf al speranţei asupra experienţei"[1985]. Până în acest moment întreaga istorie a Argentinei fusese schimbată. Îşi irosise şansa de a deveni o economie avansată şi fusese redusă pentru totdeauna la statutul unei republici latino-americane de mâna a doua, condamnată la înapoiere industrială, instabilitate politică şi tiranie militară. La sfârşitul anilor '70 şi începutul anilor '80, viaţa politică a Argentinei a devenit din ce în ce mai sălbatică, iar în 1982 chiar s-a îmbarcat într-o necugetată aventură militară împotriva insulelor britanice Falkland, care s-a sfârşit într-o înfrângere umilitoare.

Revoluţia peronistă a fost un dezastru şi mai mare pentru America Latină ca întreg, precum şi pentru SUA. Analogia cu Canada a pălit. Într-

un context al frustrării şi disperării, demagogia a înflorit; iar demagogii, aşa cum făcuse şi Perón, au ales calea cea mai uşoară şi au dat vina pe America. Mai mult, Perón însuşi a rămas un exemplu puternic. El „ţinuse piept yankeilor"; făcuse ca ţara lui să devină independentă pentru prima dată. Eşecul său economic a fost uitat; succesul său politic a fost ţinut minte şi imitat.

Umbra lui Perón a căzut şi asupra Cubei. Ca şi Argentina înainte de Perón, fusese una dintre ţările latino-americane cele mai bogate. Dar structura ei economică era foarte diferită. Făcea de fapt parte din economia SUA. Când a devenit independentă, în 1898, ar fi trebuit, în mod logic, să devină un stat american, ca Texasul sau New Mexico, sau o colonie, ca Puerto Rico, ce ar fi fost dezvoltată mai târziu. În 1924 investiţiile SUA în Cuba erau deja de 1,2 miliarde de dolari. Cuba îşi obţinea 66% din importuri din SUA şi îi trimitea acesteia 83% din exporturi, în special zahăr. În 1934 Acordul Comercial Reciproc a interzis Cubei să impună taxe pe o gamă largă de importuri din SUA; *quid pro quo*-ul, legea Jones-Costigan, garanta că SUA avea să preia recoltele de zahăr ale Cubei la preţuri generoase. Aranjamentul a fost numit de Earl Babst, şeful Rafinăriei de Zahăr Americane, „un pas în direcţia unei solide politici coloniale"[1986]. După 1945 dominaţia SUA în economia cubaneză a scăzut încet. Dar chiar şi în anii '50 ambasadorul SUA în Havana, după cum a mărturisit unul dintre ei, era „al doilea om ca importanţă din Cuba; uneori mai important chiar şi decât preşedintele"[1987]. Cuba era, de fapt, un fel de satelit al SUA. Dar sfârşitul Amendamentului Platt făcuse din ea o ţară complet independentă – în teorie. Acest lucru provoca multa supărare.

Ca marea majoritate a dictatorilor latino-americani, şi ai Cubei au început întotdeauna ca liberali şi au sfârşit ca tirani, de obicei împăcându-se cu supremaţia SUA. Ultimul dictator de tip vechi, un fost liberal, bineînţeles, fusese Gerardo Machado, înlăturat în 1933 printr-un puci militar condus de Fulgencio Batista. Acest sergent-stenograf era un autentic om din popor, pe jumătate indian, al cărui tată fusese muncitor pe o plantaţie de trestie de zahăr. Lucrase şi el pe plantaţii. Era un radical extremist. Ambasadorul SUA, Sumner Welles, considera regimul său „de-a dreptul comunist" şi voia ca America să trimită vase de război.[1988]

Liderul comunist, Bias Roca, îl numea pe Batista părintele Frontului Popular, „această magnifică rezervă de democraţie cubaneză", „idolul poporului, marele om al politicii noastre naţionale"[1989]. Batista a guvernat el însuşi ca preşedinte, în 1940–1944, dar de obicei prin intermediul altora. Era aliat cu studenţii radicali, iar substitutul său favorit ca preşedinte era liderul acestora, Ramón Grau San Martin, care a creat Mişcarea Revoluţionară Autentică *(Autenticos,* ca opus la *Ortodoxos,* revoluţionarii din opoziţie). Dar Grau s-a dovedit a fi un escroc, un om slab condus de o amantă hrăpăreaţă. „Vorbeşte cu Paulina" era sistemul său de guvernare. Până când Batista a preluat el însuşi puterea din nou, în 1952, răul fusese făcut şi el a fost absorbit într-o mlaştină de fraude. La fel au fost practic toţi cei din viaţa publică.

În anii '40 şi '50, Cuba a devenit o societate gangsterească radicală. Înainte, America ar fi intervenit şi ar fi impus o persoană onestă. Acum acest lucru era exclus. America era însă implicată în mod necesar în toate tranzacţiile importante ale Cubei. În epoca peronismului, era acuzată pentru toate. Cuba ilustra golul dintre cuvinte şi realitate care avea să devină caracteristica cea mai evidentă a Lumii a Treia. Toţi cei implicaţi în politică vorbeau despre revoluţie şi practicau frauda. Corupţia era, bineînţeles, legată de violenţă. Preşedinţia uniunii studenţilor de la Universitatea din Havana, o instituţie aproape tot atât de importantă ca şi armata, era stabilită prin forţa armelor. Poliţiei nu i se permitea accesul în campus. Poliţiştii campusului erau asasinaţi sau terorizaţi. Mulţi studenţi purtau revolvere, iar cursurile erau punctate de împuşcături. Comuniştii erau tot atât de corupţi ca şi ceilalţi. Grau spunea, când îl salutau cu pumnul strâns: „Nu vă temeţi: mâine îşi vor desface pumnii!"[1990] Singurii opozanţi la corupţie erau câţiva oameni bogaţi, precum excentricul Eduardo Chibás, liderul *Ortodoxos,* şi până şi el s-a alăturat violenţelor bătându-se în dueluri. Diferitele forţe de poliţie se luptau între ele; mulţi gangsteri aveau atât funcţii politice cât şi în poliţie. *Pistoleros* politici, organizaţi în „grupuri de acţiune" şi scandând lozinci marxiste, fasciste ori peroniste, aminteau de Germania de la începutul anilor '20. Cei mai răi asasini şi cele mai jalnice victime proveneau din rândurile studenţilor.

Unul dintre pistolarii studenţi era Fidel Castro. Tatăl lui provenea din Galicia, dintr-o familie de carlişti de dreapta, şi ca majoritatea

imigranţilor spanioli îi ura pe americani. A lucrat pentru Uniunea Producătorilor de Fructe, a primit el însuşi o fermă, a prosperat şi a ajuns să aibă 10 000 de acri (40,5 kilometri pătraţi) şi cinci sute de lucrători. Fiul său, Fidel, a devenit un student politician de profesie – se pare că nu şi-a dorit niciodată vreo altă ocupaţie decât politica – şi, fiind bogat, i-a sprijinit pe *Ortodoxos* ai lui Chibás. După cum a recunoscut singur, purta pistol când era student.[1991] În 1947, la vârsta de douăzeci de ani, a luat parte la o invazie a Republicii Dominicane de către un „grup de acţiune", înarmat cu o puşcă mitralieră. În anul următor a fost implicat în nişte violenţe cumplite în Bogota, în timpul Conferinţei Panamericane; se spune că ar fi ajutat la organizarea revoltelor, în care au fost ucişi 3000 de oameni.[1992] În acelaşi an a participat la un schimb de focuri cu poliţia cubaneză, iar zece zile mai târziu a fost acuzat de asasinarea ministrului Sporturilor. Batista, auzind că era un gangster politic extrem de talentat, a încercat să-l atragă de partea lui. Castro a refuzat din „motive de generaţie", cum a zis el. După spusele unui coleg, student la Drept, era „o persoană însetată de putere, complet neprincipială, care s-ar fi asociat cu orice grup ce i s-ar fi părut că-i este de folos în cariera politică"[1993]. Mai târziu afirma că vocaţia lui a fost „să fie revoluţionar". Pe scurt, avea atât impulsurile unui Lenin cât şi ale unui Hitler; cele două s-au împletit în personalitatea sa violentă. Dar, ca şi Perón, şi-a modelat proza politică după protofascistul spaniol Primo de Rivera până când a adoptat clişeele marxiste.[1994]

Şansa lui Castro s-a ivit în 1951–1952, când Chibás a înnebunit şi s-a împuşcat, lăsând liber rolul „idealistului", iar Batista, într-o încercare de a pune capăt gangsterismului, a abolit partidele şi a devenit dictator. Acest „puci al libertăţii" era popular în rândurile muncitorilor şi probabil că ar fi reinstaurat în cele din urmă guvernarea constituţională, aşa cum o mai făcuse. Castro nu i-a lăsat timp. Se pare că a salutat lovitura ca pe o ocazie de a se pune pe o luptă serioasă: *La hora es de lucha,* după cum a spus în prima sa declaraţie politică. A pornit spre Sierra cu alţi 150 de pistolari. Campania lui de gherilă nu a fost niciodată foarte serioasă, deşi terorismul urban a costat multe vieţi. Economia cubaneză a continuat să înflorească până în 1957. În esenţă, bătălia pentru Cuba a fost o campanie de relaţii publice, dusă în New York şi Washington. Principalul avocat al

lui Castro era Herbert Matthews de la *New York Times,* care îl prezenta ca pe T.E. Lawrence al Caraibelor.[1995] Aşa cum presa lui Hearst ajutase la realizarea revoluţiei cubaneze din 1898, tot astfel *Times* l-a sprijinit pe Castro. Acest lucru a schimbat cu 180 de grade atitudinea Departamentului de Stat. William Wieland, care conducea biroul pentru Caraibe, adoptase până acum opinia: „Ştiu că Batista este considerat de mulţi un nemernic [...] dar interesele Americii primează [...] măcar e nemernicul nostru."[1996] Acum Wieland era de altă părere. Lui Earl Smith, numit ambasador la Havana în 1957, i s-a spus: „Eşti numit în Cuba ca să prezidezi căderea lui Batista. S-a hotărât că Batista trebuie să plece." Wieland l-a trimis sa fie pus în temă de Matthews, care i-a spus: „Ar fi în interesul Cubei şi al lumii [...] ca Batista să fie înlăturat." Roy Rubottom, adjunct al secretarului de Stat, era şi el pro-Castro, după cum era şi CIA în Havana.[1997]

Odată ajuns în Cuba însă, Smith şi-a dat seama că victoria lui Castro ar fi un dezastru pentru America şi a căutat s-o împiedice. El a insistat să zboare la Washington, pe cheltuiala lui (Rubottom a refuzat să i-o autorizeze cu fonduri ale statului), ca să ţină o conferinţă de presă de avertizare, la care a spus că „guvernul SUA" nu va putea niciodată „să facă afaceri cu Fidel Castro" pentru că acesta „nu-şi va onora obligaţiile internaţionale".[1998] Începând de atunci Departamentul de Stat a acţionat pe la spatele lui. Tiparul de dezordine, duplicitate şi scopuri contradictorii amintea de tot ce fusese mai rău în diplomaţia lui Roosevelt şi de încercările unor oficiali din Departamentul de Stat de a-l submina pe şahul Iranului în 1979. La 13 martie 1958 Smith l-a întâlnit pe Batista în biroul său plin de busturi ale lui Lincoln şi s-a ajuns la acordul să se ţină alegeri libere, iar Batista să se retragă la 24 februarie 1959. În ziua următoare, fără ştirea lui Smith, Washingtonul a luat hotărârea de a suspenda toate vânzările oficiale de arme către Cuba. O încărcătură de puşti Garrand a fost oprită în portul New York. Cum susţinătorii americani ai lui Castro continuau să cotizeze pentru arme destinate lui, de la începutul lui 1958 America înarma acum una dintre tabere: rebelii. Embargoul american pe armament a fost punctul de cotitură în drumul lui Castro spre putere. Înainte de asta, nu avusese niciodată mai mult de trei sute de mii de oameni. După, cubanezii au conchis că americanii îşi

schimbaseră politica şi în consecinţă şi-au schimbat şi ei orientarea. Sprijinul acordat lui Castro a crescut vertiginos; economia a căzut. Chiar şi aşa, Castro nu a avut niciodată mai mult de 3 000 de adepţi. „Bătăliile" sale erau exerciţii de relaţii publice. În aşa-numita „Bătălie de la Santa Clara" a pierdut şase oameni, şi numai patruzeci în înfrângerea ofensivei lui Batista din vara lui 1958, cea mai mare angajare în „război". Pierderile totale ale lui Batista au fost de numai 300 de oameni. Adevăraţii luptători erau elementele anti-Batista din oraşe, din care au fost ucişi între 1 500 şi 2 000. „Războiul de gherilă" era în mare măsură propagandă.[1999] Aşa cum a recunoscut Che Guevara, după ce s-a încheiat: „Prezenţa unui ziarist străin, de preferinţă american, era mai importantă pentru noi decât o victorie militară."[2000] În afară de schimbarea de atitudine a Americii, moralul regimului Batista a fost distrus şi de bandele urbane, care erau non-Castro. În ultimul moment, în noiembrie 1958, guvernul american a încercat să organizeze succesiunea unui guvern noncastro, ca de obicei fără să-i spună ambasadorului.[2001] Dar era prea târziu. Batista a plecat în ianuarie 1959 şi Cuba era la dispoziţia lui Castro.

Este neclar în ce moment a devenit Castro leninist. Studiase, în mod evident, cu atenţie metodele folosite atât de Lenin cât şi de Hitler pentru a deveni stăpâni absoluţi. Când a preluat puterea, în ianuarie 1959, a făcut în aşa fel încât să fie numit comandant suprem şi, folosind ca pretext necesitatea de a împiedica reapariţia gangsterismului, şi-a asigurat un monopol al forţei. Toate forţele de poliţie au fost puse sub comanda sa, nu a Ministerului de Interne, iar posturile-cheie din poliţie şi din armată au fost ocupate rapid de colegii săi de gherilă. Momentul critic a fost când a determinat forţele rivale anti-Batista, în special democraticul *Directorio Revolucionario,* să depună armele.[2002] Din acel moment putea face orice dorea; şi a făcut. Preşedintele provizoriu, judecătorul Manuel Urrutia, a fost determinat să accepte cererea lui Castro de a amâna alegerile cu optsprezece luni, cu o guvernare prin decrete în răstimp. Aceasta era tehnica lui Lenin. Unul dintre primele decrete a abolit toate partidele politice, ziarul lui Castro, *Revolutión,* explicând: „Oamenii merituoşi care aparţin unor anumite partide politice au deja posturi în guvernul provizoriu. Ceilalţi [...] ar face mai bine să tacă" (7 ianuarie 1959). Acesta era tuşeul lui Hitler. La fel şi decretul din 7

februarie, descris drept „legea fundamentală a republicii", învestind Cabinetul cu puteri legislative – echivalentul Legii de Împuternicire a lui Hitler. Imediat după aceea, Castro a preluat conducerea ca prim-ministru, interzicând accesul preşedintelui la şedinţele de cabinet.[2003] Astfel, în numai câteva săptămâni de la preluarea puterii, liberalii şi democraţii fuseseră efectiv excluşi de la conducere. Cabinetul era Politbiuro; şi, în cadrul lui, datorită relaţiilor şi acoliţilor săi, Castro era dictator, exact ca Batista. Dar Batista avea harul salvator de a fi la fel de interesat de bani ca şi de putere. Castro nu voia decât puterea.

Castro începuse deja procese marţiale de epurare pentru a-şi omorî inamicii. Primul act de tiranie fără echivoc a avut loc la 3 martie 1959, după ce patruzeci şi patru de aviatori ai lui Batista, acuzaţi de „crime de război", au fost achitaţi într-un tribunal din Santiago din lipsă de dovezi. Castro a anunţat imediat la televizor că procesul era o greşeală. Urma să aibă loc încă unul. Preşedintele curţii a fost găsit mort. A fost numit în locul lui unul din oamenii lui Castro. Acuzaţii au fost rejudecaţi şi condamnaţi la douăzeci până la treizeci de ani de închisoare. Castro a anunţat: „Justiţia revoluţionară nu se bazează pe precepte legale ci pe convingeri morale." Era sfârşitul domniei legii în Cuba.[2004] Întrebat de Gráu când aveau să se ţină alegeri, Castro a răspuns că atunci când se va fi terminat reforma agrară, când toţi copiii vor merge la şcoală gratis şi vor şti să scrie şi să citească, când toată lumea va avea acces gratuit la doctori şi medicamente. Pe scurt, niciodată. A scăpat de Urrutia cu prilejul legii Reformei Agrare din vara lui 1959. Preşedintele a fugit la ambasada venezueleană şi apoi în străinătate.

Orientarea spre Rusia sovietică a început în acelaşi timp. De fapt, Cuba a avut şi are o economie dependentă. Dacă America era inacceptabilă ca patron, o altă mare putere trebuia să îndeplinească acest rol. Iar America era inacceptabilă, în sensul că Fidel Castro, ca şi alţi dictatori din Lumea a Treia, avea nevoie de un duşman. După plecarea lui Batista, acesta trebuia să fie America. Şi cu America duşman, avea nevoie de un aliat; acesta trebuia să fie Rusia sovietică. Cu Rusia ca aliat şi, de la mijlocul lui 1959, casier, ideologia lui Castro trebuia să fie marxismul, care se potrivea foarte bine cu varianta lui stângist-fascistă de autocraţie internă. Castro nu a fost niciodată un conducător marxist-leninist ortodox prin

aceea că guverna nu numai prin comisie secretă ci şi prin oratorie publică, în tradiţia lui Mussolini, Hitler şi Perón. În a doua jumătate a lui 1959 însă, el şi-a semnat pactul cu diavolul primind arme şi consilieri sovietici, precum şi sprijin KGB pentru a-şi organiza serviciile de securitate. Era prins. De acum înainte, era suficient ca un cubanez să aibă opinii anticomuniste ca să fie arestat. În acelaşi timp, a început primul val de ucideri ale opozanţilor lui Castro, cu moartea misterioasă a comandantului suprem al armatei, Camilo Cienfuegos. Procesele de epurare ale foştilor asociaţi ai lui Castro, care nu voiau să accepte sistemul său totalitar, au început în decembrie 1959. Până la sfârşitul anului Cuba devenise o dictatură comunistă.[2005]

Faptul că o insulă aflată la numai şaizeci de kilometri de America s-a transformat brusc dintr-un aliat dependent într-un satelit sovietic a fost o schimbare însemnată în echilibrul mondial de forţe, mai ales că însuşi Castro, într-un manifest de patru mii de cuvinte publicat în 1957, avea să ducă o politică externă activă împotriva „altor dictatori caraibieni"[2006], în formularea sa – America ar fi avut tot dreptul să inverseze evoluţia lucrurilor prin orice mijloace, inclusiv forţa. Poate cea mai bună analogie era cu Finlanda neutră, a cărei politică externă de apărare, din cauza apropierii de Rusia, era condusă sub rezerva unui veto sovietic. Dar la sfârşitul lui 1959 Dulles murise iar Eisenhower era un preşedinte neputincios, care nu candida pentru a fi reales. Nu s-a făcut nimic concret, deşi s-au discutat mai multe planuri. Când Kennedy a preluat puterea, la începutul lui 1961, a găsit o propunere, susţinută de CIA şi de şeful Marelui Stat Major, ca 12 000 de exilaţi cubanezi înarmaţi, cunoscuţi sub numele de Trupele de Eliberare Cubaneze, să debarce în Golful Porcilor şi să declanşeze o revoltă populară împotriva lui Castro. Este greu de crezut că şiretul şi experimentatul Eisenhower ar fi aprobat în cele din urmă acest plan. Avea toate dezavantajele implicării morale şi politice a Americii (primii doi oameni care debarcau erau agenţi CIA[2007]) şi niciunul dintre avantajele reale ale participării maritime şi aeriene a SUA. Din naivitate şi slăbiciune, Kennedy a permis punerea lui în practică la 17 aprilie. S-a dovedit un fiasco. Invazia ar fi trebuit fie să aibă un sprijin american total, fie să nu se producă. Aşa intuia Kennedy. După cum i-a spus fratelui său Robert, „prefera să fie numit agresor decât

prost”[2008]. Dar în cele din urmă i-a lipsit hotărârea: prin greşelile de calcul politic şi militar, Golful Porcilor a stârnit ecouri inconfortabile ale aventurii ratate a lui Eden în Suez.[2009] Pentru Cuba a fost un dezastru, căci i-a oferit lui Castro ocazia de a duce o campanie de teroare împotriva opoziţiei. Majoritatea celor aflaţi deja în închisoare au fost împuşcaţi. Probabil 100 000 au fost arestaţi. Între ei s-au aflat adevăraţii luptători în ilegalitate, aproape toţi cei 2 500 de agenţi CIA şi 20 000 de simpatizanţi ai contrarevoluţionarilor.[2010] La 1 mai Castro a anunţat că acum Cuba era un stat socialist. Nu vor mai avea loc alegeri, era o alegere în fiecare zi în Cuba, spunea el, din moment ce regimul revoluţionar exprima voinţa poporului.[2011]

Opinia publică americană a fost scandalizată de eşecul din Golful Porcilor şi ar fi sprijinit intervenţia directă. Un politician important, Chester Bowles, considera că o decizie a lui Kenenedy „de a trimite trupe sau de a arunca bombe sau orice altceva de felul ăsta [...] ar fi avut votul a cel puţin 90% din populaţie”. Richard Nixon, consultat, i-a spus preşedintelui: „Eu aş găsi o acoperire legală potrivită şi aş acţiona.”[2012] Dar Administraţia a şovăit. Secretarul pentru Apărare, Robert McNamara, a recunoscut: „Eram isterici în privinţa lui Castro în perioada operaţiunii din Golful Porcilor şi după aceea.”[2013] În diferite momente, au existat planuri de a se folosi gangsteri pentru a ataca oficiali cubanezi, de a răspândi zvonul că Fidel Castro era Antihristul şi cea de-a Doua Venire era iminentă, cu un submarin care să arunce obuze, de a ataca pe lucrătorii de pe plantaţiile de trestie de zahăr cu chimicale neletale, de a folosi săruri de taliu care să facă să-i cadă barba lui Castro, de a-i unge trabucurile cu substanţe halucinogene sau de a i le impregna cu bacili botulinici mortali, de a-i da amantei sale, Marie Lorenz, capsule cu otravă, de a angaja gangsteri cubanezo-americani ca să-l asasineze, de a-i da un costum de scafandru impregnat cu bacilul tuberculozei şi cu o ciupercă de piele şi de a amplasa un obuz special, cu un dispozitiv exploziv, în zona în care făcea scufundări. Richard Helms, pe care Kennedy îl numise şef al CIA, mărturisea mai târziu:

> Politica vremii era să scăpăm de Castro, şi dacă a-l omorî era unul din lucrurile care puteau fi făcute [...] ni se părea că acţionăm conform

directivelor. Nimeni nu vrea să stânjenească un preşedinte [...] discutând despre asasinarea unor conducători străini în prezenţa lui.[2014]

Niciunul dintre aceste planuri îndrăzneţe nu a dus la nimic. În cele din urmă, Hruşciov a fost cel care i-a furnizat lui Kennedy o nouă ocazie de a rezolva problema cubaneză. Hruşciov avea şi el un „conflict al rachetelor" real sau imaginar. Amplasând rachete cu rază medie de acţiune în Cuba avea să modifice drastic ecuaţia nucleară strategică în favoarea Rusiei, fără a cheltui practic nimic în plus. Odată instalate şi apărate cum se cuvine, ele nu puteau fi atacate fără a declanşa un război nuclear, asigurând astfel inviolabilitatea regimului lui Castro – lui Hruşciov îi era teamă, se pare, să nu piardă Cuba în favoarea Americii şi să fie învinuit de colegii săi.[2015] Conform relatării lui Castro, făcută în faţa a doi ziarişti francezi, „ideea iniţială a fost a ruşilor şi numai a lor. [...] Nu a fost în scopul de a ne asigura propria apărare, ci în primul rând pentru a consolida socialismul pe plan internaţional". Castro a spus că a acceptat până la urmă pentru că era „imposibil să nu împărtăşim riscurile pe care Uniunea Sovietică şi le asuma spre a ne salva. Era în ultimă instanţă o chestiune de onoare"[2016].

De fapt, onoarea nu avea nimic de a face cu toate astea. Pentru Rusia costurile menţinerii economiei cubaneze şi ale finanţării planului ambiţios al lui Castro creşteau rapid, iar Castro nu avea de ales decât să-şi pună în schimb la dispoziţie insula ca bază pentru amplasarea rachetelor. El s-a gândit, de asemenea, că regimul său, nu şi poporul cubanez, avea să fie mai în siguranţă cu rachetele acolo decât fără ele. Planul era la fel de nebunesc ca şi aventura din Golful Porcilor şi infinit mai periculos. Castro pretindea că Hruşciov s-a lăudat că mişcarea sa era ceva ce Stalin n-ar fi îndrăznit niciodată. Colegul său, Anastas Mikoian, a spus la o informare secretă a diplomaţilor sovietici din Washington că era menită se realizeze o „deplasare clară în relaţia de forţe dintre lumea socialistă şi cea capitalistă"[2017]. Ceea ce făcea şi mai necugetată această întreprindere era că Hruşciov îl minţise în mod deliberat pe Kennedy. El recunoştea că Rusia îl înarma pe Castro dar dădea asigurări secrete că nu vor fi instalate decât rachete antiaeriene cu rază scurtă de acţiune. În

niciun caz nu aveau să fie trimise rachete strategice cu rază lungă. De fapt, a trimis patruzeci şi două de rachete cu rază medie, de 1 770 de kilometri, şi douăzeci şi patru de rachete cu rază de 3 540 de kilometri (cele din urmă n-au ajuns niciodată), împreună cu douăzeci şi patru de grupuri de rachete antiaeriene şi 22000 de soldaţi şi tehnicieni sovietici.

Nu a existat niciodată vreo posibilitate de a ascunde această activitate, şi adevărata ei natură, de avioanele americane de observaţie. Amplasamentele au fost fotografiate dintr-o navă aeriană U-2 la 15 octombrie. Era clar că până în decembrie aveau să fie desfăşurate cel puţin cincizeci de rachete strategice, prevăzute cu arme nucleare şi puternic protejate, la numai câţiva kilometri de teritoriul american. Din 16 octombrie Administraţia a început să discute ce era de făcut. Era împărţită în „Ulii" şi „Porumbei", după cum erau numiţi acum. Ulii, conduşi de Dean Acheson, care a fost implicat în dezbaterea secretă, susţineau, după cum spunea el, „distrugerea decisivă a bazelor de rachete printr-un atac aerian", fără nicio avertizare. Porumbeii, conduşi de Robert Kennedy şi Robert McNamara, deplângeau ideea unui „Pearl Harbor inversat", care în mod sigur avea să ucidă mai multe mii de ruşi, precum şi civili cubanezi – şefii de Stat Major calculau că ar fi fost necesare 800 de raiduri. Moscova, susţinea McNamara, se va simţi obligată să aibă „o replică foarte puternică. În acest caz, Statele Unite ar pierde controlul situaţiei, care ar putea evolua într-un război general." Ei cereau în schimb o blocadă sau (ca să folosim termenul mai perfid pe care îl aplicase Roosevelt în privinţa Japoniei) o „carantină" care ar oferi Rusiei o şansă de a se retrage de pe marginea prăpastiei fără a-şi şifona prea mult imaginea.[2018]

Preşedintele Kennedy oscila. A ordonat continuarea pregătirilor pentru o lovitură aeriană, dar în cele din urmă a optat pentru carantină şi a anunţat-o public la 22 octombrie, stabilind termenul pentru două zile mai târziu. A fost fixat un termen pentru că la 23 octombrie patru din şase rachete cu rază medie de acţiune erau operative şi era esenţial ca ruşii să fie împiedicaţi să lucreze sub acoperirea unor întârzieri diplomatice. La 24 octombrie, vase sovietice de marfa transportând rachete s-au apropiat de linia de carantină şi s-au oprit. Mai rămânea însă să fie scoase rachetele existente. Aşa că în ziua următoare preşedintele

Kennedy i-a telegrafiat lui Hruşciov cerând „o revenire la situaţia anterioară" (adică retragerea rachetelor). Hruşciov a trimis două răspunsuri. Primul, la 26 octombrie, indica acceptarea în schimbul unei promisiuni americane de a nu invada Cuba. Al doilea, în ziua următoare, mai cerea o concesie din partea SUA: scoaterea propriilor rachete Jupiter cu rază medie de acţiune din Turcia. Kennedy a ignorat cea de-a doua scrisoare şi a acceptat înţelegerea de neinvazie propusă în prima. Pe baza acestui fapt Hruşciov a fost de acord să-şi scoată rachetele, la 28 octombrie.[2019]

Felul în care a gestionat preşedintele Kennedy criza rachetelor a fost foarte lăudat la vremea aceea şi încă nişte ani după. Hruşciov a fost învinovăţit de propriii săi colegi. Când Prezidiumul sovietic l-a demis, în octombrie 1964, a făcut referire la „planurile sale nechibzuite, deciziile pripite şi acţiunile bazate pe un optimism exagerat"[2020]. Nu exista nicio îndoială că lumea se apropia de un război nuclear pe scară largă. La 22 octombrie toate echipajele americane de artilerie grea au fost puse în „alertă maximă". Vreo opt sute de avioane B47, cinci sute cincizeci de B52 şi şaptezeci de B58 erau pregătite şi înarmate pentru decolare imediată din poziţiile de dispersare. Deasupra Atlanticului se aflau nouăzeci de avioane B52 care transportau bombe de mai multe megatone. Au fost activate focoasele a o sută de rachete Atlas, cincizeci Titan şi douăsprezece Minuteman, precum şi încărcăturile explozibile de pe transportoare, submarine şi din bazele americane din străinătate. Toate comandamentele se aflau în starea Defcon-2, cea mai amplă stare de alertă după războiul însuşi.[2021] Robert Kennedy vorbea de „60 de milioane de americani ucişi şi tot atâţia sau mai mulţi ruşi". Hruşciov însuşi pretindea că în disputele cu proprii militari avertiza asupra „morţii a 500 de milioane de fiinţe omeneşti"[2022]. Şi-a asumat un risc uriaş, dar s-a retras de pe marginea prăpastiei când a fost prins în propria-i cacealma. Castro, care nu fusese consultat în privinţa retragerii, a fost furios când a aflat vestea. După spusele lui Che Guevara, aflat la faţa locului, a înjurat, a izbit în pereţi şi a spart o oglindă.[2023] După mai bine de un deceniu însă, el i-a spus lui George McGovern: „Aş fi adoptat o linie mai dură decât Hruşciov. Am fost furios când a acceptat compromisul. Dar Hruşciov era mai bătrân şi mai înţelept. Îmi dau seama, privind în urmă, că a încheiat

cu Kennedy acordul care trebuia. Dacă ar fi prevalat poziţia mea, ar fi putut avea loc un război cumplit."[2024]

De fapt, atât Castro cât şi Rusia au ieşit foarte bine în urma politicii pe muchie de cuţit a lui Hruşciov. Înainte ca Rusia să înceapă să înarmeze Cuba pe scară mare în septembrie 1962, Castro era o ţintă uşoară pentru intervenţia americană. Niciun preşedinte american nu s-a aflat sub vreo restricţie contractuală în gestionarea pericolului. Gândită cum trebuie, instalarea de rachete strategice de către Hruşciov era echivalentă cu un act de agresiune major. Când Kennedy i-a demascat cacealmaua, a luat Rusia prin surprindere. După cum corect a sesizat de Gaulle, Rusia nu avea de fapt altă soluţie decât să se retragă complet. Hruşciov însuşi a recunoscut acest lucru: „Cuba se găsea la 11 000 de kilometri de Uniunea Sovietică. Comunicaţiile noastre aeriene şi maritime erau atât de precare încât un atac împotriva Statelor Unite era de neconceput."[2025] Criza rachetelor a avut loc într-o vreme în care ecuaţia nucleară strategică era încă net în favoarea Americii şi pe o scenă unde America se bucura de un avantaj covârşitor în ce privea forţa convenţională. Kennedy s-a aflat astfel într-o poziţie în care putea cere revenirea la *statu quo ante.* Ar fi putut merge şi mai departe: ar fi putut insista asupra unei pedepse – asupra acceptării de către sovietici a unei Cube neutre, dezarmate: analogia finlandeză. După cum pe bună dreptate remarca Dean Acheson: „Câtă vreme îl aveam pe Hruşciov în menghină, ar fi trebuit s-o mai strângem un pic în fiecare zi."[2026]

În schimb Kennedy, deşi a repurtat o victorie de relaţii publice, a recompensat actul de agresiune sovietic cu două concesii substanţiale. Cea minoră a fost retragerea rachetelor Jupiter, chipurile pentru că erau depăşite.[2027] Mult mai important însă a fost consimţământul lui Kennedy la continuarea unui regim comunist în Cuba, în alianţă militară deschisă cu Rusia sovietică.[2028] În chestiunea practică a Cubei şi securităţii caraibiene, Kennedy a pierdut în criza rachetelor. A fost o înfrângere americană: cea mai cruntă pe care o suferise până atunci în războiul rece.

Astfel într-o zonă care, după orice definiţie, era vitală pentru interesele Americii, Castro a supravieţuit ca să devină, pentru un sfert de secol, cel mai perseverent şi de succes duşman al ei: pentru a exporta revoluţia în America de Sud în anii '60 şi, cu mult mai mult succes, în America

Centrală în anii ’70 şi la începutul anilor ’80; pentru a denigra sistematic „imperialismul” american la întrunirile Lumii a Treia, pozând în putere „nealiniată”; şi, în anii ’70, pentru a trimite nu mai puţin de trei forţe expediţionare în Africa să pună în aplicare politica sovietică. Cu o îndrăzneală remarcabilă, Castro a pozat în apărător al celor oprimaţi chiar în Statele Unite şi a fost răsplătit cu adulaţia unui segment al opiniei publice americane progresiste. Pentru Saul Landau, Castro era „cufundat în democraţie”, pentru Leo Huberman şi Paul Sweezy era „un umanist pasionat”, iar alţi vizitatori vorbeau despre „cunoştinţele lui enciclopedice”. Îi făcea să se gândească la „legătura dintre socialism şi creştinism”. Era „dulce la vorbă, timid, sensibil şi, în acelaşi timp, viguros, chipeş, nonconformist, nedogmatic, deschis, uman, superb de accesibil şi cald”. Norman Mailer îl considera „primul şi cel mai mare erou care apăruse în lume de la al doilea război mondial încoace”. Când Castro se ridică în picioare, scria Abbie Hoffman, „el este ca un penis puternic ce se trezeşte la viaţă, iar când ajunge înalt şi drept mulţimea se transformă imediat”[2029]. Multe dintre fanteziile liberale occidentale ţesute odinioară în junii lui Stalin au fost transferate asupra lui Castro. Căderea în dizgraţie a lui Mao, în cele din urmă, l-a lăsat pe Castro ultimul personaj carismatic al lumii totalitariste.

Cubanezii de rând, dimpotrivă, şi-au exprimat părerea cu picioarele şi cu bărcile cu motor: numai în anii ’60 peste un milion au fugit de Castro. În 1980, când într-un singur an s-au adăugat la total 150 000 de refugiaţi politici, aproximativ o cincime din populaţie trăia în exil, majoritatea în SUA. În 1981 s-a calculat că, de când a luat Castro puterea, Cuba avusese o rată de creştere anuală *per capita* de minus 1,2%; că de unde era una dintre cele mai bogate ţări latino-americane, devenise una dintre cele mai sărace, cu un venit naţional de numai 810 dolari pe cap de locuitor, mult mai rău decât Jamaica, Republica Dominicană, Columbia şi Mexic; şi în sfârşit că, având o forţă militară de 200 000 de oameni (un sfert în străinătate, în serviciu activ), era cea mai mare putere militară din America Latină, cu excepţia Braziliei – de fapt, *per capita,* avea probabil mai mulţi oameni sub arme decât orice ţară din lume.[2030] Aceasta a fost opera lui Castro; şi moştenirea lui Kennedy.

Felul în care a tratat preşedintele Kennedy problema Cubei a sugerat o

înţelegere imperfectă a intereselor vitale ale Americii şi o incapacitate de a distinge între imagine şi realitate. Aceste slăbiciuni, care erau caracteristice pentru abordarea de către Kennedy a politicii ca sistem de relaţii cu publicul, au ieşit la iveală şi în alte domenii, mai ales în programul spaţial şi în Vietnam. Cu ajutorul oamenilor de ştiinţă germani capturaţi, Rusia sovietică acordase cea mai mare prioritate (după programul de arme nucleare) rachetelor grele, cu rază lungă de acţiune. Răsplata a început să vină la sfârşitul anilor '50. La 4 octombrie 1957 americanii au fost uluiţi când Rusia l-a plasat pe orbită pe Sputnik 1, un satelit de 83,5 kg. În luna următoare a fost lansat unul mult mai mare cântărind 508 kg, în care se afla o căţea, Laika. Primul satelit american, Explorer 1, a fost lansat pe orbită abia la 31 ianuarie 1958, şi cântărea numai 13,5 kg. Se ştie că un general american a spus: „N-am capturat generalii care trebuia." De fapt, şi America construia rachete mari, inclusiv enorma rachetă militară Saturn, creată de Werner von Braun în Hunstville, Alabama. La fel de important a fost şi progresul american în miniaturizare, ceea ce explică disponibilitatea mai mare a Americii de a accepta încărcături comerciale ieftine.[2031] Nu era decât o chestiune de scopuri, priorităţi şi finanţe. Eisenhower, obsedat cum era, pe bună dreptate, de puterea economiei SUA, nu voia să investească în industria spaţială mai mult decât o cereau nevoile pragmatice ale programului de apărare. El se opunea deschis aventurilor spaţiale luxoase întreprinse în vederea „prestigiului", cuvânt pe care îl detesta. Nici nu a băgat în seamă panica postsputnik.

Cu Kennedy în fruntea ţării, priorităţile s-au schimbat total. Vicepreşedintele lui, Lyndon Johnson, care a fost pus să se ocupe de programele spaţiale, era un texan cheltuitor, cu multe relaţii în lumea afacerilor aerospaţiale. El l-a ales pe James Webb, un economist angajat în operaţii de bursă dornic de publicitate, ca director al Administraţiei Aeronautice şi Spaţiale Naţionale (NASA). Pe 12 aprilie 1961, la nici trei luni după ce Kennedy preluase puterea, Rusia l-a lansat pe orbită pe primul om, Iuri Gagarin, întrecându-i pe americani cu aproape patru săptămâni. Avem o mărturie vie a unei şedinţe frenetice pe care Kennedy a ţinut-o două zile mai târziu la Casa Albă, spumegând:

Există vreun loc unde putem să-i prindem? Ce putem face? Putem să înconjurăm Luna înaintea lor? Putem pune un om pe Lună, înaintea lor?... Putem să-i întrecem?... Dacă mi-ar putea spune cineva cum să recuperăm! Hai să găsim pe cineva, pe oricine. N-are decât să fie şi portarul ăla de-acolo, dacă se pricepe.[2032]

Trei zile mai târziu a venit dezastrul din Golful Porcilor, iar la 19 aprilie un Kennedy încruntat îl convoca pe Johnson pentru o şedinţă de patruzeci de minute, urmată de o directivă agitată (20 aprilie 1961), prin care îi ordona să afle: „Avem vreo şansă de a-i întrece pe sovietici plasând un laborator în spaţiu, făcând o călătorie în jurul Lunii, trimiţând o rachetă să aterizeze pe Lună sau să facă drumul până la Lună şi înapoi cu un om în ea? Există vreun program spaţial care să promită rezultate spectaculoase şi cu care putem câştiga?"[2033] Vocabularul era caracteristic: „să întrecem", „rezultate spectaculoase", „să câştigăm".

Într-un anumit sens, Kennedy era mai degrabă sportiv profesionist, propagandist şi traficant politic decât om de stat. În mai el a angajat public America în programul Apollo, cu obiectivul de a face să aterizeze pe Lună o navă spaţială cu oameni la bord „înainte de sfârşitul acestui deceniu". Era un proiect tipic pentru iluziile anilor '60, cu dispreţul lor faţă de finanţe şi cu presupunerea că resursele erau nelimitate. Programul a fost pornit în 1963, iar în următorii zece ani America a cheltuit până la 5 miliarde de dolari pe an pentru programe spaţiale. Bineînţeles, obiectivul a fost atins. La 20 iulie 1969 Neil Armstrong şi Edwin Aldrin au aterizat pe Lună cu Apollo 11. Până în 1972, când s-a încheiat programul, au mai avut loc încă patru aterizări pe Lună. America şi Rusia lansaseră peste 1 200 de sateliţi şi sonde spaţiale, costând în total în jur de 100 de miliarde de dolari. În condiţiile mai austere de la mijlocul anilor '70, efortul spaţial a trecut de la propagandă la pragmatism, laboratoare şi navete spaţiale. În 1981 NASA a creat prima navă spaţială autentică, naveta spaţială, iar ruşii au pus la punct o navetă de 91 de metri capabilă să ridice o greutate de 100 de tone pe o orbită terestră joasă. Era călătoriilor spaţiale considerate un showbiz se încheiase.

În timp ce preşedintele Kennedy lansa America în cursa selenară

pentru a-i reafirma prestigiul şi supremaţia în tehnologie, el căuta şi o zonă în care politica sa externă să aibă deopotrivă un succes răsunător, mai ales după umilirea din Golful Porcilor. Un membru în Consiliul Naţional de Securitate l-a avertizat: „Este foarte important ca guvernul să repurteze o mare victorie anticomunistă [...] aici [Vietnam] sorţii sunt încă în favoarea noastră." La 1 mai 1961, două săptămâni după Golful Porcilor, Departamentul pentru Apărare a făcut un raport în care arăta cum putea fi „salvat" Vietnamul; unsprezece zile mai târziu, Kennedy a aprobat planul în Memorandumul 52 al CNS, care autoriza diferite acţiuni pentru a atinge un obiectiv clar formulat, „împiedicarea dominaţiei comuniste în Vietnamul de Sud". În luna următoare, după întâlnirea la nivel înalt cu Hruşciov, Kennedy i-a spus unui ziarist: „Acum întâmpinăm dificultăţi în a ne face puterea credibilă şi Vietnamul pare exact locul potrivit pentru asta."[2034]

Cu toate acestea, vina aruncată asupra lui Kennedy pentru că a implicat America în Vietnam este doar în parte meritată. El a moştenit o criză. Imediat după ceremonia de învestire, i-a fost înmânat un raport scris de Edward Landsdale (agentul CIA înfăţişat de Graham Greene în romanul său din 1956, *The Quiet American)* care avertiza că situaţia din Saigon se deteriora cu repeziciune. El a comentat: „Ăsta e cel mai mare rău dintre toate, nu-i aşa?"[2035] Războiul din Indochina, care a început curând după încetarea ocupaţiei japoneze şi a continuat şi în anii '80, a fost înconjurat de mai multe legende decât orice alt eveniment postbelic. A fost destul de complicat ca să deconcerteze orice om de stat occidental, aşa cum i-a deconcertat în cele din urmă şi pe chinezi. Fiecare preşedinte american şi-a adus obolul de greşeli. Roosevelt, care nu ştia nimic despre asta, a oferit ţara Chinei. Imediat după moartea sa, anticolonialiştii fervenţi de la Biroul său de Servicii Strategice (OSS – precursorul CIA) s-au străduit să instaureze un regim naţionalist de stânga. La trei săptămâni după capitularea japonezilor, liderul comunist Ho Şi Min, sponsorizat de OSS, a organizat un puci, cunoscut sub denumirea de „Revoluţia din August", care l-a înlăturat pe împăratul Vietnamului, silindu-l să abdice. Omul care l-a încoronat de fapt pe Ho ca nou conducător a fost un agent OSS, Archimedes Patti.[2036]

Este important să înţelegem că America nu a avut niciodată ambiţii

teritoriale în Indochina, nici ca bază, nici în vreun alt fel. Dar politica ei a fost în general amestecată şi invariabil nehotărâtă.

În prima etapă a fost orientată cu totul asupra Europei. Când a preluat puterea, Truman a fost avertizat că problema Indochina era secundară faţă de necesitatea absolută de a sprijini Franţa ca putere stabilizatoare în Europa şi de a o ajuta „atât moral, cât şi fizic să-şi recapete forţa şi influenţa”[2037]. Pentru a se simţi din nou sigură, Franţa avea nevoie să-şi recupereze imperiul indochinez (sau cel puţin aşa se susţinea); iar în decembrie 1946 francezii l-au gonit pe Ho în junglă şi l-au adus înapoi din Hong Kong pe împăratul Bao Dai. Americanii au consimţit, fără tragere de inimă, la crearea de către francezi a trei state-marionetă, Laos, Cambodgia şi Vietnam, şi le-a recunoscut ca state independente în cadrul Uniunii Franceze la 7 februarie 1950. În acelaşi timp Rusia şi China au recunoscut regimul lui Ho. Acesta a fost momentul în care lupta a devenit internaţională. Rusia şi China au adus arme. În mai, America a făcut acelaşi lucru, şi odată cu izbucnirea războiului din Coreea în luna următoare, programul de sprijin american s-a accelerat intens. În 1951 ajutorul economic era în valoare de 21,8 milioane de dolari iar cel militar de 425,7 milioane. În anul următor ajutorul militar crescuse la peste jumătate de miliard de dolari: 40% din costurile Franţei. Dean Acheson a fost avertizat de către oficiali din Departamentul de Stat că America „lua în Indochina o poziţie” în care „responsabilităţile noastre tind mai degrabă să le înlocuiască decât să le completeze pe cele ale francezilor”. El a hotărât însă că „odată ce am pus mâna pe plug, n-o să mai privim în urmă”. Susţinea că situaţia din Europa era prea periculoasă pentru ca America să se gândească să-i părăsească pe francezi în est.[2038] Până în 1953–1954 America ajunsese să plătească 80% din efortul de război francez.

Apoi, la 8 mai 1954, fortăreaţa franceză de la Dien Bien Phu a capitulat. Înfrângerea a fost făcută posibilă de dimensiunea neaşteptată a ajutorului în armament dat acum de Rusia şi China trupelor lui Ho Şi Min. Francezii au solicitat participarea directă a forţelor aeriene americane, iar când aceasta le-a fost refuzată au format un nou guvern, condus de Pierre Mendes-France, care să negocieze retragerea francezilor şi un aranjament politic. Acordul de încetare a focului, semnat la Geneva în iulie, prevedea

o împărţire a ţării de-a lungul paralelei 17, comuniştii păstrând nordul, iar Occidentul restul, unirea urmând să se facă prin alegeri după doi ani sub supravegherea unei Comisii Internaţionale de Control.

Acesta a fost momentul în care obişnuitul bun-simţ al lui Eisenhower l-a trădat: de fapt, se poate susţine că el a fost mai vinovat de dezastrul care a avut loc până la urmă în Vietnam decât orice alt american. Ar fi trebuit să semneze acordurile şi să-l oblige pe premierul Sudului, Ngo Dinh Diem, să li se conformeze. Este posibil ca Ho să fi câştigat alegerile libere şi să fi devenit conducătorul unei ţări comuniste unite. Ar fi fost acesta un dezastru pentru America? Nici măcar Acheson, în faimosul său discurs despre „perimetru" din ianuarie 1950, nu considerase că existenţa unui guvern necomunist în Indochina ar fi fost esenţială pentru securitatea Americii.[2039] George Kennan susţinea într-un memoriu datat 21 august 1950 că era „preferabil să se permită curentelor politice turbulente din acea ţară să ajungă singure la un nivel comun [...] chiar şi cu preţul probabil al unei înţelegeri între Vietnam şi Vietminh şi al extinderii autorităţii Vietminhului asupra întregii ţări"[2040]. El a spus că nu putea „concepe o tragedie mai mare pentru America decât să fie implicată serios". „Nu va fi o implicare", a repetat el. Dacă America intervenea, acest lucru avea să se petreacă numai în acord cu principalii ei aliaţi şi cu aprobarea constituţională explicită a Congresului. El a discutat mult cu şefii statelor majore şi a obţinut de la ei asigurarea (mai 1954) că „Indochina este lipsită de obiective militare decisive şi alocarea de forţe armate americane mai mult decât simbolice în zona aceea ar fi o deviere gravă a capacităţilor limitate ale SUA"[2041].

Dar Eisenhower era nehotărât. El a popularizat teoria că, dacă Vietnamul era „pierdut", întreaga Indochină cădea în mâinile comuniştilor; şi că dacă Indochina era înghiţită, aveau să urmeze şi alte ţări din Asia de Sud-Est. El vorbea despre „un dop într-o sticlă", o „reacţie în lanţ" şi „principiul dominoului"[2042]. Nu numai că a refuzat să semneze el însuşi Acordurile de la Geneva, dar a aprobat refuzul lui Diem de a se supune testului alegerilor libere. Aceasta era o abatere fundamentală de la politica globală americană în războiul rece, care se bazase întotdeauna pe ideea că conflictul dintre Est şi Vest trebuie rezolvat nu prin forţa armelor ci prin testul unor alegeri corecte. Lui

Diem i s-a permis să se abată de la acest principiu de bază, ba chiar a fost răsplătit cu ajutor economic şi militar american, pentru prima dată direct şi nu printr-un intermediar francez. Astfel, Eisenhower a fost cel care a comis păcatul originar al Americii în Vietnam. În lipsa alegerilor unitare, în 1957 a apărut Vietcongul şi a început un nou război în sud. Eisenhower a împins America în acel război, afirmând în ultima sa declaraţie importantă pe această temă (4 aprilie 1959): „Pierderea Vietnamului de Sud ar pune în mişcare un proces de măcinare care ar putea, pe măsură ce înaintează, să aibă consecinţe grave pentru noi şi pentru libertate."[2043]

Când a ajuns Kennedy la Casa Albă, Vietnamul era deja unul dintre angajamentele cele mai mari şi mai costisitoare ale Americii în lume. E greu de înţeles de ce el nu a făcut nicio încercare să revină la Acordurile de la Geneva şi să ţină alegeri libere unitare. La Paris, la 31 mai 1961, de Gaulle l-a conjurat să renunţe la implicare: „Vă prezic că vă veţi scufunda încetul cu încetul într-o mlaştină politică fără fund."[2044] Cu toate acestea, în noiembrie al aceluiaşi an Kennedy a autorizat trimiterea în Vietnam a primilor 7 000 de soldaţi americani, pentru „securitatea bazei". Generalul Maxwell Taylor, care a recomandat această măsură, l-a prevenit că, dacă lucrurile se deteriorau, „va fi greu să rezistăm presiunii de a trimite întăriri" şi că „nu există limite pentru posibila noastră implicare"[2045]. Kennedy împărtăşea şi el această nelinişte. El i-a spus colegului său Arthur Schlesinger: „Soldaţii vor intra în marş, fanfara va cânta; mulţimile vor aclama; şi în patru zile toată lumea va fi uitat. Apoi ni se va spune să mai trimitem trupe. E ca atunci când bei. Efectul trece, şi trebuie să mai bei un pahar."[2046] A fost o predicţie corectă. Instinctul lui Kennedy era fie să stea deoparte, fie să tranşeze lucrurile printr-un atac american direct asupra Hanoiului. O invazie americană în Nord, care ar fi fost un succes în această etapă, ar fi avut cel puţin meritul de a da ceasul înapoi până în 1954, la Acordurile de la Geneva. Nu putea exista nicio obiecţie morală fundamentală faţă de această opţiune, din moment ce până în 1961, Nordul invadase efectiv Sudul. Trebuie să avem întotdeauna în vedere, când analizăm lunga tragedie a Indochinei, că hotărârea lui Ho, a colegilor şi succesorilor lui de a domina întreaga ţară, inclusiv Laos şi Cambodgia, a fost, din 1945 încolo, principala forţă dinamică a luptei şi

cauza ultimă a întregului măcel. Greşelile Americii n-au fost decât un factor care a contribuit la asta. Ele au fost însă grave. Nedorind să lase ţara în voia sorţii sau să ducă războiul pe uscat în Nord, Kennedy a acceptat un compromis fără speranţă, în care ajutorul militar, în cantităţi tot mai mari dar niciodată hotărâtoare, era acordat unui guvern-client pe care nu-l putea controla. Diem era de departe cel mai capabil dintre conducătorii Vietnamului şi avea marele merit de a fi fost civil. Lyndon Johnson, pe atunci vicepreşedinte, l-a numit cu o oarecare exagerare „Churchill al Asiei de Sud-Est" şi i-a spus unui jurnalist: „Fir-ar al naibii, e singurul băiat de-al nostru acolo."[2047] Kennedy însă, exasperat de faptul că nu reuşise să facă din Vietnam un succes răsunător, a dat vina pe agent în loc să dea vina pe politică. În toamna lui 1963 el a autorizat în secret sprijinul american pentru o lovitură de stat împotriva lui Diem. Ea a avut loc conform planului la 1 noiembrie, Diem fiind asasinat şi CIA furnizând 42 000 de dolari în mite pentru soldaţi, care au instituit o juntă militară. Acesta a fost al doilea mare păcat al Americii: „cea mai mare greşeală pe care am făcut-o vreodată", după cum a spus Lyndon Johnson.[2048] Trei săptămâni mai târziu Kennedy însuşi a fost asasinat şi Johnson a devenit preşedinte.

Johnson nu era mai hotărât decât Kennedy, a cărui politică de compromis a continuat-o într-o manieră şovăitoare până în august 1964, când Vietnamul de Nord a atacat distrugătoarele americane din Golful Tonkin. Nu există nicio dovadă, cum s-a presupus mai târziu, că incidentul a fost aranjat, pentru a implica mai mult America în război.[2049] De fapt, Johnson a avut foarte multe reţineri în a spori această implicare: el intra într-o campanie prezidenţială cu o platformă pacifistă împotriva republicanului Barry Goldwater, care voia să folosească arme nucleare, dacă era necesar, pentru a câştiga războiul. Dar Congresul, cu o majoritate covârşitoare (din cei 535 de membri ai ambelor Camere, numai senatorii Wayne Morse şi Ernest Gruening au votat împotrivă), a votat ceea ce a devenit cunoscut mai târziu sub numele de „Hotărârea asupra golfului Tonkin", autorizându-l pe preşedinte să ia măsuri dure pentru a proteja forţele armate ale SUA. Senatorul William Fulbright, pe atunci un susţinător al războiului, care a făcut ca moţiunea să fie votată de Senat, spunea că aceasta îi dădea efectiv dreptul lui Johnson să facă război fără a

mai cere altă autorizare. Johnson nu s-a folosit de ea aproape şase luni. Apoi, după ce a repurtat o victorie electorală zdrobitoare cu o platformă politică de neagresiune, s-a comportat precum Wilson şi Roosevelt înaintea lui, începând să facă exact contrariul, în februarie 1965, după pierderi uriaşe suferite de SUA într-un atac al Vietcongului asupra unei garnizoane, el a ordonat bombardarea Nordului.[2050]

Aceasta a fost a treia greşeală americană gravă. După ce s-a implicat, America ar fi trebuit să urmeze logica poziţiei ei şi să reacţioneze la agresiune ocupând Nordul. Bombardarea era un slab compromis, absolut caracteristic pentru nehotărârea care a urmărit politica americană pe tot parcursul tragediei. Odată ce avioanele din Danang au început să bombardeze Nordul, trebuia asigurată securitatea bazei: astfel că la 8 martie au fost debarcaţi la Da Nang 3 500 de puşcaşi marini. În aprilie numărul soldaţilor a crescut la 82 000. În iunie a venit o solicitare pentru alte patruzeci şi patru de batalioane. La 28 iulie Johnson anunţa: „Am ordonat astăzi să fie trimisă în Vietnam Divizia Aeriană şi alte trupe care ne vor spori aproape imediat forţa de luptă [...] la circa 125 000 de oameni. Noi trupe vor fi necesare mai târziu şi ele vor fi trimise la cerere."[2051] Nu a existat nicio încercare din partea militarilor de a-i înşela pe politicieni (cum bănuise Kennedy). Marele Stat Major raporta, la 14 iulie: „Pare să nu existe niciun motiv să nu putem câştiga dacă aceasta este voinţa noastră – şi *dacă această voinţă se manifestă în operaţii tactice şi strategice".* Sublinierea exista în original.[2052] Când Johnson l-a întrebat pe generalul Wheeler de la Marele Stat Major: „Bus, de ce crezi că e nevoie pentru a câştiga războiul?" răspunsul a fost că de 700 000 – 1 000 000 de oameni şi şapte ani.[2053] Johnson a intrat în război perfect conştient. Se amăgea singur ca să-şi facă curaj: „După Alamo", a spus el, „nimeni n-a crezut că Sam Houston va termina atât de repede."[2054]

Dar Johnson nu era Sam Houston. Până şi în privinţa bombardării a fost nehotărât. Comandamentul Aviaţiei l-a anunţat că putea promite rezultate dacă ofensiva era grea, rapidă, repetată la nesfârşit şi fără reţineri. Aceasta fusese toată lecţia celui de-al doilea război mondial. Comandamentul nu promitea nimic dacă ofensiva era încetinită şi reţinută.[2055] Johnson însă tocmai aşa a făcut. De la început şi până la sfârşit, bombardarea a fost limitată de restricţii care au fost în întregime

politice. În fiecare marţi Johnson dădea un prânz la care stabilea ţintele şi calibrul bombelor: o repetare a Edenului şi Suezului. Johnson nu era omul necruţător pe care-i plăcea să-l întruchipeze: era paralizat de reţineri morale. După cum a observat cu pertinenţă biograful său, Doris Keams, pentru el „bombardarea limitată însemna seducţie, nu viol, iar seducţia era controlabilă, chiar reversibilă"[2056]. Astfel, bombardamentele s-au intensificat doar într-un ritm foarte lent şi Vietminhul a avut timp să construiască adăposturi şi să se adapteze. Când Rusia sovietică a adus proiectile defensive, bombardierelor americane nu li s-a permis să atace câtă vreme bazele s-au aflat în construcţie. Au fost, în plus, şaisprezece „pauze de bombardare", din care niciuna nu a stârnit nici cea mai mică reacţie, şi şaptezeci şi două de „iniţiative de pace" americane, la care toată lumea a rămas surdă.[2057] Spre deosebire de americani, conducătorii nord-vietnamezi nu au şovăit nici măcar o singură dată în hotărârea lor de a-şi atinge scopul politic – dominarea totală a întregii ţări – cu orice preţ. Ei nu par să fi fost influenţaţi câtuşi de puţin de pierderile suferite sau provocate de supuşii lor. Era astfel o ironie amară în acuzaţiile de genocid proferate la adresa americanilor. O cercetare a materialelor secrete din arhivele Pentagonului a revelat că toate acuzaţiile formulate împotriva forţelor armate americane la „Tribunalul Internaţional pentru Crime de Război" de la Stockholm erau nefondate. Evacuarea civililor din zonele de război pentru a crea terenuri de „foc liber" nu numai că a salvat vieţi, dar era de fapt impusă de Convenţia de la Geneva din 1949. Numărul mare de lupte în zone civile era rezultatul direct al tacticilor Vietcongului de a transforma satele în bastioane fortificate, ele însele o violare a Acordului de la Geneva. Restricţiile impuse bombardamentelor americane pentru a proteja viaţa şi proprietăţile civililor le-au făcut atât de ineficiente. Procentul de civili ucişi, aproximativ 45% din numărul total de morţi în război, era cel mediu pentru războaiele secolului XX. De fapt, populaţia a crescut constant în timpul războiului, nu în ultimul rând datorită programelor medicale americane. În Sud, nivelul de trai a crescut destul de repede.[2058]

Experienţa secolului XX arată însă că restricţiile autoimpuse de către o putere civilizată sunt mai mult decât inutile. Ele sunt interpretate de prieteni şi duşmani deopotrivă ca o dovadă nu de umanitarism, ci de

vinovăţie şi lipsă de convingere a dreptăţii proprii. În ciuda lor, de fapt din cauza lor, Johnson a pierdut lupta propagandistică nu numai în Occident ca întreg, ci mai ales în SUA, unde conta cel mai mult. Iniţial războiul din Vietnam a avut sprijinul tuturor forţelor moderat liberale. „SUA are un interes major în apărarea Vietnamului", scria *Washington Post* la 7 aprilie 1961. „Prestigiul american este foarte mult implicat în efortul de a împiedica poporul vietnamez să fie absorbit de comunism". *The New York Times* recunoştea, la 12 martie 1963, că „preţul [salvării Vietnamului] este mare, dar preţul căderii Asiei de Sud-Est sub dominaţia Rusiei şi Chinei comuniste ar fi şi mai mare". La 21 mai 1964 *The Times* afirma: „Dacă demonstrăm că vom face orice efort militar şi politic pe care-l cere [împiedicarea unei victorii a comunismului], mai devreme sau mai târziu şi comuniştii vor accepta realitatea." *The Post* insista, la 1 iunie 1964, ca America să continue să arate în Vietnam că „persistenţa în agresiune este inutilă şi eventual fatală". *The Times* l-a părăsit însă pe Johnson la începutul lui 1966, iar *The Post* în vara lui 1967.[2059] Cam în aceeaşi perioadă reţelele de televiziune au devenit neutre, apoi tot mai ostile.

Lucrul de care ajunsese să se teamă Administraţia nu era atât cenzura editorială cât prezentarea tendenţioasă a ştirilor. Mijloacele de informare americane au devenit puternic părtinitoare în unele cazuri. De cele mai multe ori erau induse în eroare, cu iscusinţă şi în mod deliberat; sau se induceau singure în eroare. O fotografie larg mediatizată a unui „prizonier" care era aruncat dintr-un elicopter american era de fapt trucată. Relatările despre „cuşti de tigru" americane în insula Con Son erau inexacte şi exagerate spre a stârni senzaţie. O altă fotografie mult folosită a unei fetiţe arse cu napalm crea impresia, care era de fapt complet neadevărată, că mai multe mii de copii fuseseră incineraţi de americani.[2060]

Şi mai gravă era ideea transmisă tot mai mult de mass-media că victoria Vietcongului era inevitabilă. Aceasta a ajuns într-un punct decisiv în perceperea „Ofensivei Tet" a Vietcongului din 30 ianuarie 1968. A fost prima ofensivă deschisă importantă pe care au încercat-o comuniştii. Era menită să realizeze un succes tactic total şi să declanşeze o revoltă în masă. De fapt, a eşuat în ambele sensuri. Pentru prima dată

Vietcongul a suferit pierderi grele în lupta convenţională, iar armata lui a ieşit mult slăbită militar în urma acestei întreprinderi.[2061] Dar mass-media, în special televiziunea, au prezentat-o ca pe o victorie decisivă a Vietcongului, un Dien Bien Phu american. Un studiu elaborat al acoperirii acestui subiect în presă, publicat în 1977, a arătat exact cum s-a produs această răsturnare a adevărului, care nu a fost în întregime deliberată.[2062] Imaginea, şi nu realitatea Tet a fost probabil decisivă, în special printre liberalii influenţi de pe Coasta de Est. În general, opinia publică americană sprijinea puternic războiul, care a fost tot timpul mai popular decât războiul din Coreea. Conform sondajelor, singura categorie ostilă era cea care era descrisă drept „subgrupul evreiesc"[2063]. Rata popularităţii lui Johnson creştea ori de câte ori se amplifica presiunea: a făcut un salt de 14 procente când a început bombardamentele.[2064] Pe tot parcursul luptelor, mult mai mulţi americani l-au criticat pe Johnson pentru că făcea prea puţin decât pentru că făcea prea mult. Ideea că opinia publică se distanţase mult de război, şi mai ales axioma că tinerii i se opuneau, a fost o invenţie. De fapt, procentul celor care erau în favoarea retragerii nu a depăşit niciodată 20% până după alegerile din noiembrie 1968, când decizia retragerii fusese luată deja. Sprijinul intensificării războiului a fost întotdeauna mai mare în rândurile celor sub treizeci şi cinci de ani decât în rândurile celor mai în vârstă; bărbaţii tineri albi constituiau grupul cel mai consecvent în sprijinirea războiului.[2065]

Nu poporul american a fost acela care şi-a pierdut curajul pentru tipul de sacrificii pe care le ceruse Kennedy în discursul său de învestire. Ci conducerea americană. În ultimele luni ale anului 1967, şi mai ales după Tet, guvernul american s-a descurajat. Secretarul pentru Apărare, Clark Clifford, s-a întors împotriva războiului; la fel şi bătrânul Dean Acheson. Radicaliştii din Senat au început să se opună trimiterii de noi trupe.[2066] În cele din urmă Johnson însuşi, care desfăşura o campanie fără mari nădejdi pentru a fi reales, şi-a pierdut curajul la 12 mai 1968, când voturile sale au scăzut la întâlnirea electorală pentru propunerea candidatului din New Hampshire. El a renunţat la campania electorală şi a anunţat că-şi va petrece restul mandatului făcând pace. Nu a fost sfârşitul războiului. A fost însă sfârşitul dorinţei şi eforturilor Americii de

a-l câştiga. Problema clasei conducătoare americane era că ea credea tot ce citea în ziare, şi a văzut în New Hampshire o victorie în favoarea păcii. De fapt, printre cei care votaseră împotriva lui Johnson numărul Uliilor îl depăşea pe cel al Porumbeilor cu trei la doi.[2067] Johnson a pierdut alegerile pentru candidatură, şi cu ele şi războiul, pentru că nu a fost destul de dur.

A existat însă încă un factor, şi mai sinistru, care l-a descurajat complet pe preşedinte, al cărui slogan era *„All the way with L.B.J."* În martie 1968, când comandantul militar din Vietnam a mai cerut 206 000 de oameni, Secretarul Finanţelor, Henry Fowler, a protestat. Satisfacerea acestei cereri, a avertizat el, ar însemna nu numai reducerea altor programe de apărare ci şi a unor programe interne importante; şi chiar şi aşa, dolarul ar avea de suferit.[2068] Aceasta mişcare amintea de intervenţia ca un duş rece a lui Macmillan în dezbaterile Cabinetului în timpul crizei din Suez a Marii Britanii. A fost un punct de cotitură în istoria americană: prima dată când Marea Republică, cea mai bogată naţiune de pe pământ, ajungea la limita resurselor ei financiare.

Pentru Johnson personal, a fost în mod special o lovitură amară. Mai mult chiar şi decât Kennedy, poate mai mult decât oricine, el se scăldase în iluziile anilor '60. Nimeni nu crezuse cu mai multă pasiune în forţa Occidentului şi mai ales în capacitatea nelimitată a economiei americane. El nu a fost doar ultimul, a fost şi cel mai mare dintre marii cheltuitori. El se referea la programul său intern de cheltuieli cu cuvintele „frumoasa femeie". I-a spus biografului său: „Eram hotărât să fiu un lider de război *şi* un lider de pace. Le voiam pe amândouă, credeam în amândouă şi credeam că America avea resursele pentru a le alimenta pe amândouă."[2069] Sub Truman şi Eisenhower, apărarea deţinea rubrica cea mai mare la cheltuieli federale. Cheltuielile pentru locuinţe, educaţie, asistenţă socială şi alte „resurse umane" (cum erau denumite) constituiau aproximativ un sfert din buget şi sub 5% din PNB. S-au făcut unele încercări de a se echilibra bugetul, cu excepţia unui an de mare recesiune. Până la retragerea lui Eisenhower, finanţele publice americane fuseseră conduse în linii mari după criterii convenţionale.

Marea schimbare de principiu s-a făcut sub conducerea lui Kennedy. În toamna lui 1962 Administraţia s-a angajat într-o întreprindere nouă şi

radicală, aceea de a crea deficite bugetare chiar şi atunci când nu exista nicio criză economică, bugetul fiind deja în deficit şi economia mergând în sus. Creându-şi astfel o libertate de acţiune financiară, Kennedy a introdus un nou concept al „marii guvernări": „eliminatorul de probleme". Fiecare zonă a mizeriei umane putea fi catalogată drept „problemă"; atunci, guvernul federal putea fi înarmat pentru a o „elimina". „Problema sărăciei" devenise un subiect la modă la începutul anilor '60 graţie best-sellerului lui Michael Harrington, *The Other America (Cealaltă Americă* – 1962), pe care Kennedy îl găsea şocant şi stimulator. În 1963 el şi-a prezentat „programul pentru sărăcie", alături de un munte de alte legi care cereau cheltuieli mari. Lui Kennedy i-a fost greu să reeduce Congresul în spiritul noilor sale idei expansioniste, iar muntele de legi a crescut. Dar rezistenţa începuse să cedeze chiar înainte de asasinarea lui Kennedy[2070]; iar Lyndon Johnson a putut folosi reacţia afectivă la asasinat, plus propriile-i priceperi excepţionale de manager al Congresului, pentru a institui cel mai mare şi mai costisitor program legislativ din istoria Americii.

În primul său discurs despre Starea Naţiunii, la 8 ianuarie 1964, Johnson anunţa: „Această Administraţie, astăzi, aici şi acum, declară război necondiţionat sărăciei" Când şi-a semnat primul decret antisărăcie, Legea Şanselor Egale, la 20 august 1964, el s-a lăudat: „Astăzi, pentru prima dată în istoria speciei umane, o mare naţiune poate şi vrea să se angajeze în eradicarea sărăciei în rândurile sale."[2071] În vara aceea, pregătindu-se pentru campania electorală, el a dat formă „frumoasei femei": „Marea Societate". America, spunea el, trebuia să capete „înţelepciunea de a-şi folosi resursele pentru a îmbogăţi şi ridica viaţa naţională", pentru a se îndrepta nu numai către „societatea bogată şi societatea puternică ci şi mai sus, spre Marea Societate", care se baza pe „abundenţă şi libertate pentru toţi", unde „fiecare copil" va „învăţa să-şi îmbogăţească mintea şi să-şi dezvolte talentele" şi toată lumea va putea să-şi satisfacă „dorinţa de frumos şi setea de comuniune".[2072] Marea Societate s-a presupus a fi confirmată la alegerile din noiembrie 1964, pe care Johnson le-a câştigat detaşat în faţa unui opozant extrem de slab. Decretele au început să curgă: Legea Învăţământului primar şi secundar, Legea Asistenţei Sanitare, Legea Chiriilor, diferite legi privind sărăcia.

Johnson a numit perioada 20–27 iulie 1965 „cea mai productivă şi mai istorică săptămână legislativă din acest secol în Washington". „Se spune că Jack Kennedy avea stil", pufnea el, „dar eu sunt cel care a făcut să fie votate aceste legi". Un jurnalist liberal, Tom Wicker, exulta în *New York Times.* „Zilele astea ies legile din Congres aşa cum ies automobilele superlustruite şi îmbunătăţite de pe banda de asamblare la Detroit." Prima şedinţă a celui de-al 89-lea Congres a fost cea mai productivă în legislaţie fundamentală din zilele de început ale lui Woodrow Wilson. Johnson a avut o rată de succes de 68%, cea mai mare din istorie, pentru propunerile sale, din care 207 au devenit legi, „cărămizile pentru construirea unei Americi mai bune", cum le-a numit el.[2073] A făcut o analogie conştientă cu războiul din Vietnam, de asemenea – după cum credea el – un exerciţiu de idealism, prin folosirea ostentativă a metaforei militare. A creat zece „trupe de misiune" împotriva sărăciei. A spus birocraţilor: „O să vă transform din generali de birou în comandanţi de linia întâi." Existau un Corp de armată al Tineretului pentru „Cartiere", un Corp de Plasament pentru „eşuaţi", Avans pentru copiii preşcolari, Legături cu exteriorul pentru studenţi şi nenumărate alte scheme. Costurile creşteau: 30 de miliarde de dolari pe an în primul program antisărăcie; apoi alte 30 de miliarde care s-au adăugat spre sfârşitul mandatului.[2074] Aceste sume au intrat curând în structura cheltuielilor federale şi s-au dovedit imposibil de redus. De fapt, au fost mărite. Datorită eforturilor lui Johnson, în 1971, pentru prima dată, guvernul a cheltuit mai mult pentru asistenţa socială decât pentru apărare. Între 1949 şi 1979, costurile apărării au crescut de zece ori (de la 11,5 miliarde la 114, 5 miliarde de dolari) dar au rămas în mare 4–5% din PNB. Cheltuielile pentru asistenţă socială au crescut însă de douăzeci şi cinci de ori, de la 10,6 miliarde la 259 miliarde de dolari, procentul din buget a crescut cu peste jumătate, iar procentul din PNB pe care îl absorbeau s-a triplat la aproape 12%.[2075]

Această schimbare importantă în scopul fundamental şi costurile guvernului american central a început să impună tensiuni tot mai mari chiar dinainte ca Johnson să nu mai fie preşedinte. Până în acest moment, partea din PNB a guvernului crescuse de la 28,7%, cât fusese în vremea lui Eisenhower, la 33,4%. Controlul Departamentului de Finanţe s-a

dezintegrat. Sub Eisenhower, foarte eficientul Birou al Bugetului (cum a fost numit până în 1970) opera aşa cum îl concepuse Harding: ca o agenţie obiectivă, cam ca un tribunal, care supraveghea toate cheltuielile. Sub Kennedy, în mod caracteristic, Biroul a fost politizat, iar sub Johnson a devenit activist: directorul Bugetului trebuie să împărtăşească politica marilor cheltuieli.[2076] Mai mult, deşi Congresul vota programele, el era mult mai puţin dispus să furnizeze taxele prin care acestea să fie finanţate. Johnson s-a certat amarnic cu şeful financiar al Camerei Reprezentanţilor, Wilbur Mills, şi cu liderul republican Gerald Ford. Neputând să obţină taxele, el a tipărit bani. Teama lui de inflaţie şi incapacitatea de a o controla au fost un factor ascuns al deciziei sale de a părăsi viaţa publică în 1968. „I-am spus [lui Mills] că, indiferent dacă el îşi dădea sau nu seama de asta, economia ţării era pe cale s-o ia la vale."[2077]

Până în momentul acela o parte dintre iluziile lui Johnson însuşi despre virtuţile cheltuielilor extinse fuseseră subminate. Nu-i mai era clar că rezultatele justificau impactul dăunător asupra economiei. Cel mai important, şi cu siguranţă cel mai durabil rezultat a fost neintenţionat: procentul de bugetari s-a dublat şi până în 1976 unul din şase oameni (peste 13 milioane) se aflau direct pe statele de plată ale Washingtonului. Dar beneficiarii acestei schimbări au fost în proporţie covârşitoare cei din clasa de mijloc. Johnson afirma că, în perioada în care s-a aflat el la putere, din cei 35 de milioane „captivi în sărăcie" în 1964, el „ridicase" 12,4 milioane sau aproape 36%.[2078] Dar aceasta era numai una dintre interpretările statistice. Pe măsură ce nivelul de trai creştea, definiţia sărăciei se schimba, iar săracii „se simţeau" tot atât de săraci ca şi înainte, deşi veniturile lor reale crescuseră. Pericolul tipului de stat al bunăstării pe care îl crea Johnson era că îi scotea pe oameni permanent din economia productivă şi îi făcea dependenţi de stat. Sărăcia creştea când se dezmembrau familii, fie prin mutarea separat de părinţi fie prin divorţ, cu împărţirea în consecinţă a venitului.[2079] Adeseori legislaţia promova aceste procese. A reieşit că poate cea mai importantă cauză a sărăciei în SUA era instabilitatea căsătoriilor între negri. Daniel P. Moynihan, secretarul adjunct al Muncii în administraţia Johnson, susţinea în *Raportul Moynihan* (martie 1965) că jumătate din populaţia neagră suferea de o

„patologie socială” a cărei sursă era familia neagră, unde soţii îşi părăseau soţiile şi copiii într-un număr îngrijorător de mare. Obiectivul politicii ar trebui să fie „crearea unei structuri familiale stabile”[2080]. Dar războiul cu sărăcia nu a făcut acest lucru. A făcut contrariul, căci adesea structura asistenţei sociale făcea rentabilă despărţirea unei familii sărace. În momentul în care Johnson se pregătea să se retragă, Moynihan a susţinut că întregul program antisărăcie era greşit conceput şi prost direcţionat.[2081]

Şi mai tragică şi dureroasă a fost pierderea iluziilor cu privire la educaţie şi învăţământ. Acesta a fost, de fapt, mirajul central al deceniului iluziei. Conform unei vechi credinţe liberale, popularizate de Macaulay, numai învăţământul universal putea face democraţia tolerabilă. Talentatul fabricant de clişee progresive care a fost H.G. Wells definise istoria modernă ca pe „o întrecere între învăţământ şi catastrofă”. Această convingere a supravieţuit tristului fapt că poporul care îl luase în serios pe Hitler şi dusese îngrozitorul război al acestuia cu un zel intens era de departe cel mai bine educat de pe pământ. În anii ’50 mitul că educaţia era leacul miraculos pentru societate a ieşit în evidenţă mai puternic decât oricând. Nimeni nu credea în el cu mai multă devoţiune decât Johnson. Ca preşedinte, el spunea: „Răspunsul la toate problemele noastre naţionale vine într-un singur cuvânt. Acest cuvânt este educaţie.”[2082]

Johnson reflecta opinia generală a vremii lui. La sfârşitul anilor ’50, C.P. Snow susţinuse că exista o legătură cauzală directă între suma de bani investită în învăţământul superior şi produsul naţional brut al unei ţări.[2083] E.F. Denison a arătat că, în cele trei decenii dintre 1930 şi 1960, jumătate din dezvoltarea Americii putea fi explicată prin extinderea învăţământului, în special a universităţilor. În acelaşi an, 1962, Fritz Machlup calcula că „industria cunoştinţelor” explica 29% din produsul naţional brut al Americii şi creştea de două ori mai rapid decât economia ca întreg.[2084] În Prelegerile Godkin din 1963 de la Harvard, preşedintele de la Berkeley, Clark Kerr, cel mai important om de stat universitar al Americii, susţinea că învăţământul era acum „sectorul principal” în creşterea economiei. „Ceea ce au făcut căile ferate pentru a doua jumătate a secolului trecut şi automobilul pentru prima jumătate a acestui secol”,

spunea el, „se poate face pentru a doua jumătate a acestui secol prin industria cunoştinţelor: să servească drept focar al dezvoltării naţionale."[2085]

Pe acest fundal, anii '60 au devenit deceniul cel mai exploziv din întreaga istorie a expansiunii învăţământului. În America procesul începuse cu „decretul" (legea guvernamentală) din 1944 care aloca fonduri publice educaţiei universitare a veteranilor întorşi din război şi continuase cu decretul din 1952, în urma războiului din Coreea. Legea Învăţământului pentru Apărare Naţională din 1958 a dublat bugetul federal pentru educaţie şi, pentru prima dată, a făcut din guvernul central stimulentul financiar al educaţiei. Numărul profesorilor plătiţi de stat a crescut de la 1 milion în 1950 la 2,3 milioane în 1970, iar cheltuielile pe persoană au crescut cu peste 100%. Dezvoltarea învăţământului superior a fost cea mai marcată pentru că se susţinea acum că ar trebui să fie universal accesibil. „Întrebarea importantă", afirma un raport oficial, „nu trebuie să fie «cine merită să fie admis?», ci «pe cine poate societatea să excludă, conştientă de propriul său interes?»", căci nimănui nu i se poate refuza „cu dreptate" o educaţie universitară decât dacă „deficienţele sale sunt atât de grave" încât nici „cea mai flexibilă şi dedicată instituţie" nu-l poate ajuta.[2086] Fenomenul era internaţional în Occident. În Marea Britanie Raportul Robbins din 1963 a dus la dublarea locurilor în universităţi într-un singur deceniu, cu un corp studenţesc de 2 milioane până în 1981. Planuri de expansiune similare au fost adoptate în Franţa, Canada, Australia, Germania de Vest şi în alte părţi. Experienţa americană a fost cea mai spectaculoasă datorită statisticilor implicate. Între 1960 şi 1975, numărul colegiilor şi universităţilor americane a crescut de la 2 040 la 3 055. În „anii de aur" ai expansiunii, cele noi se deschideau într-un ritm de unul pe săptămână. Numărul studenţilor a crescut de la 3,6 milioane în 1960 la 9,4 milioane în 1975, cea mai mare creştere (4 milioane) având loc în sectorul de stat. Incluzând şi studenţii nelicenţiaţi, el a depăşit pragul de 11 milioane în 1975, cu un cost anual de 45 de miliarde de dolari.[2087]

Era de aşteptat ca această vastă investiţie în resurse umane nu numai să stimuleze dezvoltarea şi mai mare, ci şi să atingă scopuri morale şi sociale sporind *l'embourgeoisement* al clasei muncitoare. Avea să facă din

„democraţia clasei de mijloc [...] cu toate libertăţile ei", după cum a spus Clark Kerr, „valul viitorului", asigurând astfel mulţumirea generală şi stabilitatea politică şi în special consolidând sistemul capitalist luminat care a făcut totul posibil. De fapt, s-a întâmplat pe dos. La nivel preuniversitar, în timp ce cheltuielile s-au dublat, apoi s-au triplat, performanţa educaţională a scăzut. Se aşteptase un oarecare declin până când sistemul avea să absoarbă marile grupuri minoritare, dar nu de asemenea uriaşe dimensiuni. Cel mai bun indice, rezultatele Testului de Aptitudini Şcolare, a arătat în anii 1963–1977 un declin de patruzeci şi nouă de puncte în aptitudinile verbale şi unul de treizeci şi două de puncte în aptitudinile matematice (pe o scară de 800).[2088] La mijlocul anilor '70 o mulţime de rapoarte pesimiste sugerau că o educaţie mai extinsă şi mai scumpă nu rezolva niciun fel de probleme sociale.[2089] Rata criminalităţii în rândurile copiilor cuprinşi în sistemul de învăţământ a crescut inexorabil. În a doua jumătate a anilor '70, opinia publică s-a întors împotriva procesului de învăţământ, oraşele şi satele reducându-şi numărul de profesori. Sfârşitul creşterii rapide a natalităţii, care a avut loc în perioada postbelică, a fost doar unul dintre factori. Principalul motiv a fost pierderea încrederii în avantajele economice ale unei educaţii superioare. În anii 1970–1978, aproximativ 2 800 de şcoli şi colegii din sectorul public au fost închise, prima dată când s-a întâmplat aşa ceva în întreaga istorie a Americii. Se aştepta ca la mijlocul anilor '80 înscrierile în învăţământul de stat să scadă cu 4 milioane.[2090] În 1978, muncitorii americani aveau în medie 12 ½ ani de şcoală, şi 17% din ei aveau o diplomă de colegiu. Dar absolvenţilor (mai ales femeilor) le era din ce în ce mai greu să obţină un post calificat sau de conducere. Raportul dintre durata educaţiei şi salariu a scăzut drastic. S-a descoperit că egalizarea şanselor de educaţie nu a promovat o mai mare egalitate între adulţi.[2091] Astfel că atracţia universităţii a scăzut. Procentul de tineri bărbaţi care începeau colegiul, care a crescut rapid la 44% în anii '60, a scăzut la 34% până în 1974. O scădere a avut loc şi în cazul femeilor.

În plus, educaţia nu a promovat nici stabilitatea. Dimpotrivă. Întâmplător, acest lucru fusese prevăzut de Joseph Schumpeter, care se născuse în acelaşi an cu Keynes şi care avea unele şanse de a rivaliza cu acesta la titlul de cel mai mare economist al epocii moderne. Opinia lui

Schumpeter, exprimată pentru prima dată într-un articol pe care l-a scris în 1920 şi l-a dezvoltat în cartea *Capitalism, Socialism and Democracy* (1942), era: capitalismul avea tendinţa de a-şi promova autodistrugerea în mai multe moduri. Printre acestea se număra propensiunea de a crea, şi apoi de a-i da mână liberă în virtutea devotamentului ei faţă de libertate, o clasă tot mai mare de intelectuali, care în mod inevitabil jucau un rol distructiv din punct de vedere social.[2092] Acest lucru a fost trecut cu vederea în planurile de extindere universitară din anii '50 şi '60, deşi fusese deja confirmat, într-o oarecare măsură, în anii '30. În orice caz, în epoca lui Lyndon Johnson s-a dovedit în mod cert că Schumpeter avusese dreptate. Primele semne de interes radical al studenţilor faţă de chestiuni politice şi sociale s-au arătat în 1958. În primăvara lui 1960 au apărut primele proteste *sit-in,* demonstraţii în San Francisco împotriva Comitetului pentru Activităţi Neamericane al Camerei Reprezentanţilor şi „vegheri" pe Coasta de Vest împotriva executării celebrului criminal Caryl Chessman. Proteste împotriva corpurilor de instrucţie militară din universităţi, declaraţiilor de loialitate, discriminărilor operate de fraternităţi şi altor chestiuni legate de disciplina universitară – sau pur şi simplu de drepturile civile – s-au extins transformându-se în campanii politice directe.

La început, activismul studenţilor a fost salutat, ca un semn de „maturitate" şi „conştienţă". Primul semn de violenţă pe scară largă s-a ivit în „vara libertăţii" din 1964, chiar la universitatea lui Clark Kerr, Berkeley. Ceea ce se presupunea a fi „sectorul dominant" în creşterea PNB a devenit un sector dominant în ceva cu totul diferit: „revolta studenţească". În decembrie guvernatorul Californiei chemase trupele de menţinere a ordinii şi Berkeley devenise principalul campus „politic" din lume.[2093] Programul marii Societăţi al lui Johnson nu a făcut decât să toarne gaz peste foc. În anul următor 25 000 de studenţi au invadat Washingtonul ca să protesteze împotriva războiului din Vietnam. În 1966–1967, din ce în ce mai multe campusuri au fost „radicalizate". „Revoltele de campus" au devenit o parte integrantă a culturii colegiului, pe măsură ce rectorii universităţilor făceau compromisuri, capitulau ori se retrăgeau. La 23 aprilie 1968 a avut loc o rebeliune devastatoare la Columbia, una dintre cele mai importante universităţi din America.

Profesorul Archibald Cox de la Facultatea de Drept de la Harvard a fost chemat să facă o dare de seamă, pe care el a formulat-o cu optimismul infatuat al epocii: „Generaţia actuală de tineri din universităţile noastre este cea mai bine informată, cea mai inteligentă şi cea mai idealistă pe care a cunoscut-o vreodată această ţară." După cum comenta amar Lionel Trilling, Cox „preamărea drept ştiinţă şi inteligenţă" ceea ce nu era de fapt „decât o grămadă de atitudini publice «avansate»". Cox, insista el, îşi deducea valorile nu din cunoştinţe şi experienţă, ci de la cei tineri: „certificarea" lor era de ajuns pentru a le dovedi solide.[2094]

Fie că studenţii erau sau nu cei mai inteligenţi din istorie, cu siguranţă erau cei mai distructivi. Automulţumirea gen Cox nu a supravieţuit verii lui 1968, mai ales după cruntele rebeliuni studenţeşti de la Paris din mai, care au început un nou şi mult mai sălbatic ciclu al violenţelor studenţeşti în întreaga lume, dar mai ales în America. Asociaţia Naţională a Studenţilor pretindea că au avut loc 221 de demonstraţii importante în universităţi din America în 1968.[2095] Studenţii radicalişti au fost aceia care au condus campania lui Eugene McCarthy, care l-a scos pe Johnson din cursa prezidenţială la New Hampshire. Dar puterea studenţilor a fost în esenţă negativă. La Convenţia Democratică de la Chicago din august 1968 studenţii au dus o bătălie decisivă cu 11 900 de poliţişti ai primarului Daley, 7 500 din Garda naţională a statului Illinois şi 1 000 de agenţi FBI şi ai Serviciilor Secrete. Ei au câştigat întrecerea în mass-media, reuşind să eticheteze încercările lui Daley de restabilire a ordinii drept „rebeliune poliţienească", dar nu i-au putut obţine nominalizarea lui McCarthy şi nici nu l-au putut împiedica pe omul pe care îl urau cel mai mult, Richard Nixon, să devină preşedinte. Când în 1972 au reuşit în sfârşit să obţină nominalizarea democrată pentru candidatul preferat de ei, George McGovern, singurul rezultat a fost că i-au asigurat lui Nixon o victorie zdrobitoare.

Ceea ce au făcut, mai presus de toate, violenţele studenţilor a fost să prejudicieze învăţământul superior american şi să-i demoralizeze profesorii. Reflectând asupra lor în 1971, profesorul Louis Kampf a spus în discursul său prezidenţial la Asociaţia pentru Limbi Moderne că din 1968, „cei tineri intră în această profesie cu spaimă, cei bătrâni abia aşteaptă să se pensioneze, iar cei de vârstă mijlocie tânjesc după ani

sabatici”[2096]. Marele savant german Fritz Stern, observând „limbajul excremental” al activiştilor studenţi, vedea în el singura noutate: restul reproducea modelul comportamentului extremist al studenţilor care au determinat Germania să-l aducă pe Hitler la putere.[2097]

Promovarea violenţelor studenţeşti prin bine-intenţionata expansiune a învăţământului superior a fost un exemplu excelent de „lege a efectului neintenţionat”. Încercările mai multor preşedinţi succesivi de a obţine dreptate pentru negrii americani au fost un altul. Şi aici, bunele intenţii au produs moarte şi distrugere. Problema era văzută ca având trei aspecte. În primul rând, trebuia să se pună capăt segregaţiei, în special în ce privea educaţia, în al doilea rând, să se permită negrilor să-şi exercite dreptul la vot. În al treilea rând, să se aducă veniturile negrilor la acelaşi nivel cu ale albilor. Se credea că dacă erau rezolvate primele două, cel de-al treilea avea să se rezolve în cele din urmă singur. În 1954 Curtea Supremă hotărâse că învăţământul de stat trebuia să fie integrat. Problema era să faci ca legea să fie aplicată în practică. În 1957, când guvernatorul Orval Faubus al Arkansasului a sfidat Curtea Supremă, Eisenhower a trimis trupe la Little Rock pentru a-l supune. Din nou, în 1962, Kennedy a folosit trupe pentru a i se permite unui student negru, James Meredith, să meargă la Universitatea din Mississippi, până atunci frecventată în exclusivitate de albi.

Politica lui Kennedy era să lucreze prin acţiune guvernamentală: adică să folosească puterea federală pentru a face ca legea existentă să fie respectată. Dificultatea acestei proceduri era că trecea dintr-o confruntare publică în alta şi între timp se crea o uriaşă şi din ce în ce mai puternic militantistă mişcare pentru drepturile omului, din care liberalii albi erau treptat eliminaţi. Negrii vedeau răspunsul în acţiunea fizică şi, la fel ca în cazul agitaţiei create de Gandhi în India, protestele tindeau să degenereze în violenţă. Adevărata soluţie era să se permită urgent negrilor să voteze, pentru că de îndată ce politicienii ar fi avut nevoie de voturile lor, ar fi urmat concesii, chiar şi în Sud. Eisenhower trecuse prin Congres două legi slabe privind drepturile omului, în 1952 şi în 1960. Kennedy a propus în cele din urmă una mult mai puternică, dar aceasta a fost blocată în Congres. Johnson a avut mult mai mult succes. El a făcut să fie votată o monumentală Lege a Drepturilor Civile în 1964, şi imediat după victoria

sa electorală din noiembrie a început să lucreze la o lege care a devenit Legea decisivă a Dreptului la Vot din 1965. În statul Mississippi, care avea un procentaj mai mare de negri (36%) decât oricare altul, numai 6% erau înscrişi pe listele de vot, din cauza testelor complicate şi a altor bariere. Noua Lege prevedea ca dreptul la vot să fie acordat de examinatori federali, iar la treizeci de zile de la intrarea ei în vigoare, numărul negrilor din Mississippi înregistraţi pe liste a crescut cu 120%. La sfârşitul lui 1970, procentul votanţilor negri înregistraţi din acest stat era comparabil cu cel al albilor (71% faţă de 82%), iar în 1971 cincizeci de negri au fost aleşi în funcţii publice.[2098] Până la începutul anilor '70, voturile negrilor ajunseseră un factor semnificativ în multe state ale vechiului Sud, aducând astfel o transformare treptată a politicii sudiste.[2099]

Dar dreptul la vot nu putea egaliza veniturile negrilor şi ale albilor. Nici sumele uriaşe şi în continuă creştere de bani federali pe care Johnson le vărsa în „problema" neagră. Cu cât se progresa mai mult, cu cât deveneau disponibili mai mulţi bani lichizi, cu atât mai tare creştea furia negrilor. În anii '50 şi la începutul anilor '60, puterea federală fusese folosită pentru a-i proteja pe negri de violenţa albilor. În cursul seriei de lupte de afirmare duse în timpul guvernării lui Kennedy, iniţiativa violenţelor au preluat-o negrii. Punctul de cotitură a fost noaptea de 10 mai 1962, în Birmingham, Alabama. A avui loc o revoltă a negrilor, în care poliţia a fost forţată să bată în retragere, iar magazinele albilor au fost demolate: „Să ardă tot oraşul ăsta blestemat", striga un lider al mulţimii, „asta o să-i înveţe minte pe nemernicii de albi!" Erau un strigăt nou şi o atitudine nouă în politica rasială americană, şi aceasta nu se putea restrânge numai la Sud.[2100]

Spre consternarea lui Johnson, proporţiile şi intensitatea violenţelor negrilor, mai ales în oraşele mari nesudiste, au avansat treptat, odată cu eforturile sale susţinute şi eficiente de a asigura drepturile negrilor. Primele revolte negre cu adevărat mari şi urâte au izbucnit în Harlem şi Brooklyn pe 18 iulie 1964, la numai două săptămâni după ce fusese votată revoluţionara Lege a Drepturilor Civile. Violenţele s-au extins în Rochester, statul New York, în Jersey City, în Patterson şi Elizabeth, New Jersey, în Dixmoor, Chicago, şi în Philadelphia. În august 1965 revoltele

Watts din Los Angeles au durat şase zile, au implicat 15 000 de jandarmi, au ucis treizeci şi patru de oameni, au rănit 856 şi au distrus proprietăţi în valoare de 200 de milioane de dolari. Începând de atunci, revoltele în masă ale negrilor din oraşele din centrul Americii au devenit o trăsătură recurentă a anilor '60, într-un contrast oribil şi uneori într-o armonie deliberată cu violenţele studenţeşti din campusuri. Revoltele din Detroit din 24–28 iulie 1967 au fost printre cele mai grave din istoria americană, omorând patruzeci şi trei de oameni şi obligându-l pe preşedintele Johnson, consternat, să trimită Corpul 18 Airborne de trupe paramilitare, al cărui comandant spunea că a intrat într-un oraş „saturat de frică".[2101] În 1968, când războiul din Vietnam se apropia de cumplitu-i apogeu, studenţii se răsculau în peste 200 de campusuri şi negrii incendiau unele dintre oraşele cele mai mari, Johnson părea un eşec. Hotărârea sa de a nu candida pentru un nou mandat a fost o recunoaştere a înfrângerii. A fost prima mare victimă a iluziilor anilor '60. Dar nu şi ultima. Problemele Americii abia începeau.

De asemenea, Johnson nu a fost doar victima iluziilor pierdute. El a fost, în adevăratul sens al cuvântului, şi o victimă a mass-media, în special a liberalilor de pe Coasta de Est, care controlau cele mai influente ziare şi cele mai mari trei reţele de televiziune. Cele două elemente erau legate, căci una dintre cele mai profunde iluzii ale deceniului şase era că multe forme ale autorităţii tradiţionale puteau fi dizolvate: autoritatea Americii în lume şi a preşedintelui în America. Lyndon Johnson, ca un preşedinte puternic şi în multe sensuri eficient, reprezenta principiul autorităţii. Acesta a fost, pentru mulţi, un motiv suficient pentru a-i submina puterea. Un altul a fost că nu împărtăşea ideile liberalilor de pe Coasta de Est, aşa cum o făcuseră Roosevelt şi Kennedy. El ezitase să candideze la preşedinţie chiar şi în 1964 din acest motiv: „Nu credeam [...] că naţiunea se va uni definitiv sub conducerea unui sudist. Un motiv [...] era că presa metropolitană nu avea să permită asta niciodată."[2102] Prezicerea s-a dovedit corectă, deşi s-a îndeplinit cu întârziere. În august 1967, corespondentul la Washington al ziarului *Saint Louis Post-Dipatch,* James Deakin, relata că „relaţia dintre preşedinte şi presa din Washington se întemeia pe o neîncredere cronică"[2103]. Reprezentarea greşită în mass-media a Ofensivei Tet a fost prima vinovată pentru

retragerea lui Johnson. Dar şi mai important a fost faptul că ea a prezentat mereu orice acţiune puternică şi decisivă a Casei Albe ca răuvoitoare într-un anumit sens.

Era o atitudine complet nouă. Opoziţia faţă de o preşedinţie puternică venise până atunci, aşa cum era firesc, din partea legislativului, în special a Senatului. După cum arătase Roosevelt, „singurul mod de a face ceva în guvernul american era să treci peste capul Senatului"[2104]. Opozantul său republican, Wendell Wilkie, vorbise despre faptul că îşi consacrase viaţa „salvării Americii de Senat"[2105].

Sub Roosevelt şi Truman presa şi constituţionaliştii academici sprijiniseră puternic conducerea prezidenţială fermă, în special în politica externă, punând-o în opoziţie cu obscurantismul Congresului.[2106] În timpul anchetelor lui McCarthy, Eisenhower fusese aspru criticat de presă pentru că nu apărase drepturile executivului împotriva interogatoriilor Congresului. *The New Republic* comenta (1953): „Actuala gravitaţie a puterii în mâinile Congresului pe socoteala executivului este un fenomen atât de încărcat de dispreţ încât ar fi incredibil dacă faptele nu ar fi atât de evidente."[2107] Când Eisenhower a invocat „privilegiul executivului" de a refuza Comisiei pentru Activităţi Neamericane orice informaţie despre acţiunile guvernului, a fost aplaudat călduros de către presa liberală. Comisia, spunea *New York Times,* nu avea niciun drept „să cunoască detalii despre ceea ce se întâmpla în aceste consilii interne ale Administraţiei". Eisenhower, scria *Washington Post,* avea „perfectă dreptate" să protejeze „natura confidenţială a discuţiilor din guvern".[2108] Până la mijlocul anilor '60, presa a continuat să sprijine conducerea prezidenţială hotărâtă în ce privea drepturile civile, chestiunile sociale şi economice şi, mai ales, politica externă, confirmând spusele lui Kennedy (1960): „Numai preşedintele trebuie să ia hotărârile importante asupra politicii noastre externe."[2109]

Schimbarea a venit după decizia privind Golful Porcilor. Când Johnson i-a lăsat locul lui Richard Nixon la Casa Albă, în 1969, presa de pe Coasta de Est, împreună cu multe alte elemente vociferante ale ţării, intraseră într-o opoziţie permanentă. După cum spunea un comentator, „Oamenii şi mişcarea care au distrus autoritatea lui Lyndon Johnson în 1968 sunt porniţi să-l distrugă pe Richard Nixon în 1969 [...] distrugerea

unui preşedinte este, ca majoritatea acţiunilor, mai uşor de realizat a doua oară"[2110]. Nixon era în mod special vulnerabil. Era un californian pe care presa estică îl ura încă de la sfârşitul anilor '40. El considera că mass-media contribuise la privarea lui de funcţia prezidenţială în 1960 şi că făcuse un efort concertat să-i distrugă cariera politică pentru totdeauna în 1963; le întorcea antipatia cu dobândă. „Ţineţi minte", spunea el personalului său, „presa este inamicul. Când e vorba de ştiri, nimeni din presă nu ne e prieten. Toţi ne sunt duşmani."[2111] În 1968 Nixon a câştigat în ciuda presei, dar la limită. A obţinut 43,4% din voturi, faţă de cele 42,7% ale lui Hubert Humphrey. Era cel mai mic procent din votul popular al oricărui preşedinte din 1912 încoace, şi cum participarea la vot a fost scăzută (61%), asta înseamnă că numai 27% din numărul total al alegătorilor a fost în favoarea lui. Nu a câştigat nici măcar un singur oraş mare.[2112] O parte a presei era înclinată să-i conteste legitimitatea ca preşedinte şi să încerce să anuleze verdictul prin mijloace neconstituţionale.

În ciuda acestor handicapuri, Nixon a avut un succes considerabil în limpezirea moştenirii anarhice a anilor Kennedy-Johnson, şi mai ales în abilitatea cu care a pus capăt războiului din Vietnam. El a proclamat aceleaşi obiective ca şi predecesorii săi: „Noi vrem ca poporul vietnamez să aibă şansa de a-şi hotărî propriul viitor politic fără intervenţii din afară."[2113] Câtă vreme el a păstrat controlul complet al politicii americane, acest scop a fost menţinut, dar cu costuri mult mai mici. În patru ani el a redus trupele americane din Vietnam de la 550 000 de oameni la 24 000. Cheltuielile au scăzut de la 25 de miliarde de dolari pe an, în timpul lui Johnson, la mai puţin de 3 miliarde.[2114] Acest lucru l-a făcut posibil o folosire mai inteligentă şi mai flexibilă a forţelor armate americane, în Cambodgia în 1970, în Laos în 1971, în bombardarea Vietnamului de Nord în 1972, care i-a lăsat pe hotărâţii oameni de la Hanoi perplecşi şi temători în privinţa intenţiilor Americii. În acelaşi timp Nixon a urmărit activ negocieri de pace cu nord-vietnamezii. Şi mai important, el a făcut ceva ce nici Kennedy, nici Johnson nu îndrăzniseră: a exploatat disputa sino-sovietică şi a ajuns la o înţelegere cu China.

Ceea ce l-a determinat pe Nixon să încline în favoarea Chinei a fost orientarea sa californiană; el vedea în Pacific arena mondială a viitorului.

Şi-a început noua politică chineză la 31 ianuarie 1969, la numai unsprezece zile după ce se instalase la Casa Albă. Această politică a fost întruchipată în Memorandumul de Studiu al Securităţii Naţionale 14 (4 februarie 1969) şi reconfirmată într-o discuţie pe care Nixon a avut-o cu André Malraux, care i-a spus că era o „tragedie" ca „cel mai bogat şi mai productiv popor din lume" să se afle în conflict cu „cel mai sărac şi mai numeros popor din lume".[2115] Din cauza temerilor chinezilor, demersurile pentru un *rapprochement* cu China au fost purtate în particular, iar Nixon a făcut tot ce a putut ca să obţină de la liderii Congresului pe care i-a consultat promisiunea că vor păstra secretul. El a spus personalului său: „O pătrime din populaţia lumii trăieşte în China comunistă. Astăzi ea nu este o putere semnificativă, dar peste douăzeci şi cinci de ani ar putea avea un rol decisiv. Faptul că SUA nu face tot ce poate acum, când poate, ar duce la o situaţie extrem de periculoasă. Am putea avea o *détente* totală cu Uniunea Sovietică, dar asta n-ar însemna nimic dacă chinezii rămân în afara comunităţii internaţionale."[2116]

Noua politică faţă de China şi schimbarea în strategia militară a SUA au făcut posibilă pacea cu Hanoi. La 27 ianuarie 1973, la Paris, secretarul de stat al lui Nixon, William Rogers, şi Nguyen Duy Trinh din partea Vietnamului de Nord au semnat un „Acord de încetare a Războiului şi de Reinstaurare a Păcii în Vietnam". Meritul acestei înţelegeri, care a făcut posibilă retragerea Americii din Vietnam, a fost că îi rezerva lui Nixon dreptul de a păstra transportoare în apele indochineze şi de a folosi avioanele staţionate în Taiwan şi Thailanda dacă acordurile erau încălcate de către Hanoi.[2117] Câtă vreme Nixon s-a aflat la putere, sancţiunea a fost una reală. Date fiind situaţia pe care o moştenise şi greşelile predecesorilor săi, Nixon înfăptuise un remarcabil act de eliberare.

Dar Americii, şi în chip şi mai tragic popoarelor Indochinei, le-au fost refuzate roadele acestui succes pentru că, în 1973, Nixon şi ţara întreagă erau deja înghiţiţi de vârtejul de isterie cunoscut sub numele de „Watergate". America pare predispusă în mod special la aceste spasme ale emoţiei politice ipocrite în care se pierde orice simţ al perspectivei şi al interesului naţional. Izbucnirea de xenofobie din 1918–1920 a fost opera democraţilor de dreapta. Spaima anticomunistă de la sfârşitul

anilor ’40 şi începutul anilor ’50 a fost în mare măsură dirijată de republicanii conservatori. Vânătoarea de vrăjitoare Watergate, dimpotrivă, a fost condusă de liberalii din mass-media, în ochii lor adevăratul păcat al lui Nixon era popularitatea. Deşi a câştigat la limită în 1968, el îi atrăgea, ca preşedinte, peste capul liderilor de opinie şi al unui Congres Democrat, pe americanii de rând, modeşti, tăcuţi, familişti, cu frica lui Dumnezeu, patrioţi, harnici şi antiliberali. La 3 noiembrie 1969 el a ţinut un discurs ce s-a bucurat de un succes imens, prin care cerea sprijin în politica sa externă celor pe care îi numea „voi, marea, tăcuta majoritate a concetăţenilor mei americani”. Acest lucru a pus capăt, pentru moment, campaniei presei de „frângere a lui Nixon”.[2118] În campania din 1972, Nixon a fost încântat când democraţii l-au nominalizat pe ultraliberalul George McGovern. „Iată o situaţie”, a spus el staff-ului său, „în care presa estică a găsit în sfârşit un candidat care îi împărtăşeşte opiniile aproape în întregime.” „Adevărata înclinaţie ideologică a ziarelor *New York Times, Washington Post, Time, Newsweek* şi a celor trei reţele de televiziune” era „de partea amnistiei, a marijuanei, a avorturilor, a confiscării averilor (dacă nu erau ale lor), a creşterilor masive ale asistenţei sociale, a dezarmării unilaterale, a reducerii capacităţii noastre de apărare şi a capitulării în Vietnam”. În sfârşit, conchidea el, „ţara va afla dacă ceea ce a susţinut mass-media în toţi aceşti ultimi cinci ani reprezintă gândirea majorităţii”[2119]. Fie din acest motiv, fie din altele, Nixon a câştigat detaşat, cu 521 de voturi la 17 în colegiul electoral şi cu 60,7% din votul popular, atingând aproape recordul lui Johnson din 1964.[2120]

În presă mulţi nu au fost doar umiliţi de triumful lui Nixon, ci de-a dreptul înfricoşaţi. După cum arăta un editor influent: „Trebuie procedat radical. Trebuie să ne asigurăm că nimeni nu va mai face vreodată aşa ceva.”[2121] Ţelul era să se folosească publicitatea pentru a anula verdictul electoral din 1972, care se considera că este, într-un anume sens metafizic, nelegitim – cam cum consideraseră germanii conservatori că Weimarul era nelegitim. Casa Albă a lui Nixon a venit în întâmpinarea acestei dorinţe prin folosirea de mijloace extralegale pentru a-l proteja pe preşedinte şi politicile acestuia. Tradiţia mişmaşurilor prezidenţiale începuse cu Franklin Roosevelt. El îşi crease propria „unitate de

informaţii", care răspundea numai în faţa lui, cu un personal de unsprezece oameni şi finanţat cu banii pentru „situaţii speciale de urgenţă" ai Departamentului de Stat.[2122] El a folosit FBI-ul lui Hoover şi Departamentul de Justiţie pentru a-şi hărţui inamicii, în special presa, şi a le asculta telefoanele – una dintre victime fiind liderul minerilor, John L. Lewis.[2123] A făcut eforturi disperate pentru a „veni de hac" ziarului *Chicago Tribune,* pe care îl ura, şi a-l aduce în faţa justiţiei. A folosit chiar serviciile de informaţii pentru a pune microfoane în camera de hotel a soţiei sale.[2124] Deşi Truman şi Eisenhower se ţinuseră la distanţă de activităţile clandestine ale staff-ului lor şi ale CIA, ei fuseseră conştienţi de ele, considerând că, în afacerile privind Rusia sovietică şi alte regimuri totalitare ale terorii, erau inevitabile. Kennedy şi fratele său Robert au participat cu siguranţă la acest joc, iar cel mai mare regret al lui Kennedy era că nu-l făcuse pe Robert şeful CIA, ca să poată fi controlată îndeaproape de familie. La Departamentul Justiţiei, Robert Kennedy a pus în 1962 agenţi FBI să întreprindă raiduri în casele directorilor de la US Steel, care sfidaseră politica fratelui său.[2125] În campania lor pentru drepturi civile, fraţii Kennedy au exploatat sistemul federal de contracte şi au folosit ordonanţe ale guvernului pentru finanţarea (şi nu legislaţia) construcţiei de locuinţe, ca să obţină ce voiau.[2126] Ei au complotat împotriva posturilor de radio şi televiziune de aripă dreaptă.[2127] Sub guvernarea lui Kennedy şi Johnson, ascultarea telefoanelor a crescut considerabil.[2128] La fel şi amplasarea de microfoane: numeroasele întâlniri amoroase ale liderului luptei pentru drepturi civile, Martin Luther King, au fost înregistrate şi apoi trimise editorilor de ziare.[2129] Johnson a folosit dosare secrete ale guvernului, ale fiscului şi ale altor organisme guvernamentale pentru a se proteja împotriva expunerii în scandalul Bobby Baker din 1963, potenţial cel mai mare de la *Teapot Dome* încoace.

Până la preşedinţia lui Nixon presa a fost extrem de selectivă în publicarea oricărui delict prezidenţial. Jurnaliştii l-au protejat pe Roosevelt, nedezvăluindu-i aventurile amoroase.[2130] La fel au făcut cu Kennedy, ascunzând faptul că, în timp ce era preşedinte, ţinea un apartament în Washington pentru amantele lui, dintre care pe una o împărţea cu un gangster.[2131] În lupta lui Johnson de a se ţine la distanţă de scandalul Bobby Baker, *Washington Post* l-a ajutat chiar să-l discrediteze

pe principalul său acuzator, senatorul John Williams.[2132] Johnson, ca vicepreşedinte, a acceptat mite, aşa cum a făcut şi vicepreşedintele lui Nixon, Spiro Agnew: Agnew a fost demascat şi condamnat; Johnson a avansat la Casa Albă.[2133]

Nixon nu s-a bucurat de o astfel de îngăduinţă din partea presei. Dimpotrivă. Se pare însă că a şi mers, în anumite privinţe, mai departe decât oricare dintre predecesorii lui. Era în parte o chestiune de dimensiuni: Casa Albă devenea incontrolabilă. Lincoln era nevoit să plătească o secretară din propriul său buzunar. Hoover a trebuit să lupte din greu ca să obţină trei. Roosevelt şi-anumit primele şase „asistente administrative" în 1939. Kennedy a avut douăzeci şi trei. Totalul personalului de la Casa Albă crescuse la 1 664 în ultimul an al lui Kennedy. Sub Johnson era de patruzeci de ori cât al lui Hoover. În timpul lui Nixon a crescut la 5 395 în 1971, costurile sărind de la 31 milioane de dolari la 71 de milioane.[2134] O mare parte din această extindere a fost opera lui Henry Kissinger, asistent pentru securitate şi mai târziu secretar de Stat al lui Nixon, care a controlat negocierile din Vietnam. Kissinger a fost cel care a extins în mod fundamental operaţiunile de ascultare a telefoanelor, teoretic pentru a ajuta demersurile de pace.[2135] Vietnamul, unde miza erau pacea mondială şi vieţile multor americani, era pretinsa, şi pentru Nixon reala, justificare pentru numeroase activităţi controversate. El considera păstrarea secretului esenţială pentru succes. În 1971 un număr uriaş de acte guvernamentale („Documentele Pentagonului") au fost furate şi date ziarului *New York Times,* care le-a publicat. În Marea Britanie şi în majoritatea celorlalte democraţii occidentale, cei implicaţi ar fi fost trimişi la închisoare conform legilor secretului guvernamental. Acest lucru nu era posibil în SUA, unde presa se bucură de privilegii constituţionale conform Primului Amendament. Pentru Nixon, după cum a spus unul dintre colegii săi, această publicare a fost „o provocare de către presa de elită, nealeasă, la adresa supremaţiei puterii guvernului ales în mod democratic. Era în joc o chestiune morală"[2136]. O „Unitate Specială de Anchetă" a guvernului a fost autorizată să folosească mijloace ilegale (inclusiv o pătrundere prin efracţie) pentru a-l prinde pe informator. Această unitate „de sondare" a devenit prototipul altor trupe de misiune, dintre care una a pătruns prin

efracţie în sediul Partidului Democrat, în clădirea Watergate, la sfârşitul lui mai 1972 şi din nou pe 17 iunie. Cu a doua ocazie, despre care este posibil ca democraţii să fi ştiut dinainte, „sondorii" au fost arestaţi.[2137]

Spionajul, chiar furtul, politic nu fusese niciodată până atunci luat în serios în America. Johnson pusese microfoane la Goldwater în 1964. Reţeaua de televiziune NBC pusese microfoane în sediul Partidului Democrat în 1968. Atât *Washington Post* cât şi *New York Times* au publicat materiale furate, de o natură extrem de valoroasă (memoriile lui Haldeman şi ale lui Kissinger), în această perioadă. Dar *Washington Post,* într-o serie de articole care a început la 10 octombrie 1972, a hotărât să facă din pătrunderea la Watergate o chestiune morală majoră, exemplul lui fiind urmat de restul presei de pe Coasta de Est. Acest lucru în sine ar fi putut să nu fie grav. Nu a reuşit să împiedice victoria detaşată în alegeri a lui Nixon. Dar a captat atenţia unui judecător federal însetat de publicitate, John Sirica, cunoscut sub porecla de „Maximum John" pentru severitatea sentinţelor sale – ceea ce, în orice alte împrejurări, nu s-ar fi bucurat de aprobarea presei liberale. Când cei care pătrunseseră prin efracţie au ajuns în faţa lui, le-a dat sentinţe provizorii de închisoare pe viaţă pentru a-i obliga să furnizeze dovezi împotriva membrilor Administraţiei. Faptul că l-a condamnat pe singurul om care a refuzat să se conformeze, Gordon Liddy, la douăzeci de ani de închisoare, plus o amendă de 40 000 de dolari pentru simplul delict de a fi pătruns prin efracţie, fără ca ceva să fi fost furat sau să se fi opus rezistenţă poliţiei, arăta că vorbea serios.[2138] Acest act de terorism judiciar, care ar fi fost imposibil în orice altă ţară aflată sub domnia legii, avea să fie, din păcate, tipic pentru vânătoarea de vrăjitoare juridică prin care membrii Administraţiei Nixon au fost hăituiţi, acuzaţi (în unele cazuri declarându-se vinovaţi pentru a se salva de ruina financiară a unei apărări costisitoare) şi condamnaţi.[2139] Dar a avut efectul dorit şi a „detonat" scandalul Watergate, adică a permis mecanismului de anchetă al Congresului, unde bineînţeles democraţii deţineau majoritatea, să întreprindă un atac frontal asupra „preşedinţiei imperialiste". În acest proces, noţiunea de privilegiu al executivului, apărat cu atâta înflăcărare de presa liberală, a fost distrusă. De fapt, în dorinţa copleşitoare de a-l distruge pe Nixon, orice consideraţii de securitate naţională au fost

înlăturate.

Jocurile le-au fost facilitate vânătorilor de vrăjitoare de mărturia unui membru al staff-ului de la Casa Albă care a recunoscut, vineri, 13 iulie 1973, că toate convorbirile de lucru ale lui Nixon erau ascultate automat. Iarăşi, nu era nimic nou în asta. Roosevelt punea stenografi într-o cabină construită special sub biroul său să tragă cu urechea la vizitatori. În 1982 a ieşit la iveală faptul că în 1940 folosise şi el înregistrări secrete, cu ajutorul Corporaţiei de Radio a Americii, care deţinea una dintre marile reţele. În acelaşi timp s-a descoperit că şi Truman făcuse înregistrări, că Eisenhower folosise o combinaţie de benzi de magnetofon şi de dictafon, că Kennedy îşi înregistrase în secret vizitatorii (şi soţia) în ultimele şaisprezece luni ale preşedinţiei sale şi că Johnson era pasionat de această activitate.[2140] De fapt, una dintre primele acţiuni ale lui Nixon, în februarie 1969, a fost să distrugă sistemul de înregistrări al lui Johnson: îl considera greşit. Apoi, în februarie 1971, îngrijorat că istoricii liberali ai viitorului ar putea prezenta fals politica lui în privinţa Vietnamului, a ordonat să fie instalat un nou sistem. Şeful Marelui său Stat Major, Bob Haldeman, a ales unul care era nediscriminator şi activat vocal, „cel mai mare deserviciu pe care un aghiotant prezidenţial l-a făcut vreodată şefului său”[2141]. Transcrierile acestor benzi, pe care tribunalele şi membrii comisiei de anchetă a Congresului au insistat ca preşedintele să le predea – sub privirile ironice, probabil, ale fantomei senatorului Joe McCarthy – au fost folosite pentru a se încerca punerea sub acuzare a preşedintelui. Dacă Nixon a fost într-adevăr vinovat de tentativa de a interveni în cursul justiţiei, cum s-a spus, şi dacă o astfel de tentativă, în cazul în care a fost făcută, era acoperită de o interpretare legitimă a noţiunii de *raison d'etat* nu s-a stabilit niciodată. Nixon nu şi-a prezentat niciodată propria versiune asupra afacerii, şi ca să nu rişte convulsiile naţionale prelungite ale procedurii de *impeachment,* care ar fi putut dura ani întregi, a demisionat, în august 1974. Astfel, verdictul electoral din 1972 a fost răsturnat de ceea ce ar putea fi descris drept un puci al massmedia. „Preşedinţia imperialistă” a fost înlocuită de „presa imperialistă”.[2142]

Căderea lui Nixon a fost percepută ca o ocazie pentru o schimbare radicală în echilibrul de forţe, din nou în favoarea legislativului. Unele mişcări în această direcţie erau probabil necesare de mult. În caz că se

ajungea prea departe în direcţia opusă. În 1973 Rezoluţia Puterilor Militare, care a trecut în ciuda vetoului lui Nixon, a impus îngrădiri fără precedent ale puterii preşedintelui de a angaja trupe americane în străinătate, obligându-l ca în orice caz să ceară avizul Congresului într-un interval de şaizeci de zile. Noi limitări ale politicii externe prezidenţiale au fost impuse de Amendamentele Jackson-Vanik şi Stevenson din 1973–1974. În iulie-august 1974 Congresul a paralizat gestionarea de către preşedinte a crizei din Cipru; în toamnă a impus restricţii folosirii CIA. În 1975 a subminat efectiv politica preşedintelui în Angola. Mai târziu în acelaşi an a votat Legea Controlului Exportului de Armament, anulând dreptul preşedintelui de a hotărî furnizarea de arme. A folosit controlul financiar pentru a limita sever sistemul de „acorduri prezidenţiale" cu puterile străine, din care fuseseră încheiate din 1946 până în 1974 peste 6 300 (faţă de numai 411 tratate, care necesitau aprobarea Congresului). Şi-a reînnoit restricţiile agresive asupra puterii prezidenţiale punând nu mai puţin de şaptesprezece comitete senatoriale şi şaisprezece ale Camerei Reprezentanţilor să supervizeze aspecte ale politicii externe şi extinzându-şi corpul de experţi la peste 3 000 de oameni (personalul Comitetului pentru Relaţii Internaţionale al Camerei Reprezentanţilor s-a triplat în perioada 1971–1977), pentru a monitoriza activităţile de la Casa Albă.[2143] S-a calculat că la sfârşitul anilor '70 existau nu mai puţin de şaptezeci de amendamente restrictive privind politica externă a preşedintelui. S-a susţinut chiar că un studiu al Legii Puterilor Militare ar revela faptul că preşedintele nu mai era comandant suprem al Armatei şi că decizia de a păstra sau nu trupe americane în străinătate ar fi trebuit să fie lăsată în seama Curţii Supreme.[2144]

Impactul imediat, şi în termeni de vieţi omeneşti cel mai grav, al isteriei Watergate a fost distrugerea instituţiilor libere în întreaga Indochină. Politica de retragere a lui Nixon avea sens numai dacă nord-vietnamezii erau lăsaţi în nesiguranţă în privinţa disponibilităţii Americii de a furniza un sprijin puternic aliaţilor ei din Sud. Legea Puterilor Militare, interzicerea de către Congres a implicării militare americane şi restrângerea în continuare a ajutorului de orice fel dat Sudului, rezultate directe ale degringoladei Watergate, au pus capăt necesarei ambiguităţi cu privire la politica americană. Nixon şi succesorul său, Gerald Ford, au

fost neputincioşi în a-i împiedica pe nord-vietnamezi să încalce acordurile şi să ia totul. Unii experţi francezi susţinuseră tot timpul că adevărata cauză a luptei indochineze, şi întreaga ei dinamică, a fost expansionismul agresiv al nord-vietnamezilor şi dorinţa lor veche de secole, căreia organizarea şi cruzimea comuniste îi furnizau mijloacele de îndeplinire, de a domina toate popoarele din Indochina. Această teză era acum confirmată de evenimente. Cum ajutorul american a fost întrerupt, în 1973 echilibrul militar a înclinat decisiv în favoarea Nordului. Până la sfârşitul anului Nordul ajunsese să aibă un avantaj de doi la unu şi a lansat o invazie generală. În ianuarie 1975 întregul Vietnam central a trebuit să fie evacuat, şi un milion de refugiaţi au fugit spre Saigon. Într-un ultim apel disperat la Congres, preşedintele Ford a pledat: „Refuzul american de a furniza un ajutor adecvat aliaţilor care luptă pentru viaţa lor ne-ar putea afecta serios credibilitatea ca aliat pretutindeni în lume."[2145] Dar Congresul nu a făcut nimic. La conferinţa sa de presă din 26 mai Ford a făcut un nou apel, avertizând asupra unei „schimbări importante în politicile externe ale multor ţări şi a unei ameninţări fundamentale [...] la adresa securităţii Statelor Unite"[2146]. Congresul a rămas impasibil. Cu nici patru săptămâni mai târziu, la 21 aprilie, guvernul vietnamez a abdicat. Elicoptere ale puşcaşilor marini i-au ridicat pe oficialii americani şi pe câţiva prieteni vietnamezi de pe acoperişul ambasadei SUA din Saigon. Nouă zile mai târziu, tancurile comuniste au intrat în oraş. A fost cea mai gravă şi mai umilitoare înfrângere din istoria americană. Pentru popoarele din zonă a fost o catastrofă.

Elitele comuniste care au acaparat puterea cu forţa în întreaga Indochină în aprilie 1975 au pornit imediat programe de inginerie socială la scară naţională care aminteau de colectivizarea stalinistă a ţăranilor, deşi sub unele aspecte au fost şi mai inumane. Cele mai multe documente le avem despre „ruralizarea" întreprinsă în Cambodgia de către khmerii roşii comunişti, care au intrat în capitala Phnom Penh la mijlocul lui aprilie, ambasada americană fiind evacuată pe 12. Atrocităţile au început pe 17 aprilie. Ele au fost făcute în general de către ţărani soldaţi analfabeţi, dar fuseseră plănuite cu doi ani în urmă de către un grup de ideologi din clasa de mijloc care îşi spuneau *Angka Loeu* („Organizaţia

Supremă"). Detalii despre planul lor au fost obţinute de un expert al Departamentului de Stat, Kenneth Quinn, care l-a făcut public într-un raport datat 20 februarie 1974.[2147] Acest plan era o încercare de a introduce, dintr-o singură lovitură cutremurătoare, schimbările sociale realizate în decurs de douăzeci şi cinci de ani în China lui Mao. Avea să fie o „revoluţie socială totală". Tot ce ţinea de trecut era „un blestem şi trebuia distrus". Era necesară „reconstrucţia psihologică a fiecărui membru al societăţii în parte". Se impunea „smulgerea, prin teroare şi alte miljloace, a bazelor, structurilor şi forţelor tradiţionale care au format şi călăuzit viaţa individului" şi apoi „reconstruirea lui în conformitate cu doctrinele partidului prin substituirea cu o serie de valori noi".[2148] *Angka Loeu* era constituită din vreo douăzeci de intelectuali politici de profesie, în special profesori şi birocraţi. Dintre cei opt lideri, toţi în jur de patruzeci de ani (între care şi o femeie), cinci erau profesori, unul profesor universitar, unul economist, unul birocrat. Toţi studiaseră în Franţa în anii '50, unde absorbiseră doctrinele „violenţei necesare" propovăduite de stânga radicală. Erau copiii lui Sartre. Este remarcabil că, în timp ce acest grup de ideologi predica virtuţile vieţii rurale, niciunul nu practicase vreodată o muncă manuală şi nici nu avea vreo experienţă în producerea de bunuri. Ca şi Lenin, erau intelectuali puri. Întruchipau marea forţă distructivă a secolului XX: fanaticul religios reîncarnat ca politician de profesie. Ceea ce făceau ei ilustra lipsa totală de suflet a ideilor, într-o altă epocă sau într-un alt loc, planurile acestor pedanţi sălbatici ar fi rămas în imaginaţia lor înfierbântată. În Cambodgia în 1975 a fost posibilă punerea lor în practică.

La 17 aprilie trăiau în Phnom Penh peste trei milioane de oameni. Ei au fost literalmente împinşi în satele din jur. Violenţele au început la 7 dimineaţa, cu atacuri asupra magazinelor chinezeşti; apoi cu jafuri generalizate. Primele omoruri au avut loc la 8:45 dimineaţa. Cincisprezece minute mai târziu, soldaţii au început să golească Spitalul Militar, gonind doctorii, asistenţii, bolnavii şi muribunzii în stradă. O oră mai târziu deschideau focul asupra oricui de pe stradă, ca să creeze o panică menită să-i facă pe oameni să părăsească oraşul. La prânz a fost golit spitalul Preah Ket Melea: sute de bărbaţi, femei şi copii, sub ameninţarea armelor, se târau afară în temperatura de peste 38 de grade

a prânzului. Din cei 20 000 de oameni răniţi în oraş, toţi erau în junglă la căderea nopţii. Un bărbat îşi căra în spinare fiul, căruia tocmai i se amputaseră ambele picioare; alţii împingeau paturile celor grav bolnavi, ţinând în mâini sticlele cu plasmă şi seruri. Au fost golite toate spitalele din oraş. Toate ziarele şi documentele din oraş au fost distruse. Toate cărţile au fost aruncate în râul Mekong sau arse pe mal. Banii de hârtie aflaţi în Banque Khmer de Commerce au fost incineraţi. Maşinile, motocicletele şi bicicletele au fost confiscate. S-a tras cu rachete şi bazuci în orice casă în care se detecta vreo mişcare. Au avut loc multe execuţii sumare. Celorlalţi li s-a spus: „plecaţi imediat sau vă împuşcăm pe toţi". Până seara sursele de apă erau întrerupte. Ceea ce dădea acestui episod nota sa accentuată de oroare kafkiană era absenţa vreunei autorităţi vizibile. Ţăranii soldaţi pur şi simplu ucideau şi terorizau, supunându-se ordinelor, invocând comandamentul *Angka Loeu.* Nu se explica nimic. Intelectualii care planificaseră totul nu au apărut niciodată.[2149]

La 23 aprilie soldaţii au început să golească celelalte oraşe, cu populaţia cuprinsă între 15 000 şi 20000 de oameni. Au avut loc multe atrocităţi. În Siem Riep peste o sută de pacienţi din spitalul Monte Peth au fost asasinaţi în paturile lor cu bâte şi cuţite; alţi patruzeci au fost ucişi în Spitalul Militar. După modelul lui Stalin în Polonia, au fost masacraţi ofiţeri: la Mongkol Borei, de exemplu, un grup de o sută de ofiţeri a fost condus într-un câmp minat special pentru acest scop. La pagoda Svay de lângă Sisophon, optzeci şi opt de piloţi au fost omorâţi în bătaie cu bâtele. Alte grupuri asasinate în masă au fost cerşetorii, prostituatele, cei grav răniţi sau bolnavi incurabili găsiţi în spitale, funcţionarii de stat, profesorii şi studenţii. Ca şi în marele masacru din Indonezia, familiile celor „vinovaţi" au fost asasinate pentru a împiedica „răzbunările": femei-soldaţi din rândurilc khmerilor roşii duceau femeile şi copiii la gropile morţii. Dar s-au făcut puţine încercări de a se ascunde omorurile: cadavrele erau lăsate să se descompună sau pluteau cu zecile pe râuri.[2150]

Până în iunie 3 500 000 de oameni din oraşe şi 500 000 din satele „rele" fuseseră alungaţi la ţară şi puşi să construiască sate noi, adesea cu mâinile goale. Celor care rămâneau în urmă li se spunea că vor fi „striviţi de roata istoriei", o imagine izbitoare a leninismului în practică. Relaţiile sexuale au fost interzise; adulterul ori preacurvia erau pedepsite cu moartea,

sentinţa fiind executată fără milă. Cuplurilor căsătorite le era interzis să poarte conversaţii prelungite: acest lucru era considerat „ceartă" şi pedepsit cu moartea la a doua abatere. Pe măsură ce foametea şi epidemiile se extindeau, cei bătrâni şi bolnavi, precum şi cei foarte mici (în special orfanii) erau abandonaţi. Execuţiile se făceau în public, rudele fiind silite să privească cum fratele, mama sau copilul le erau sugrumaţi ori decapitaţi, înjunghiaţi, omorâţi cu bâtele sau cu topoarele. Uneori erau executate familii întregi la un loc. Foşti înalţi funcţionari erau adesea torturaţi până la moarte sau mutilaţi înainte de execuţie. La De Nauty, colonelului Saray Savath i s-au tăiat nasul şi urechile şi apoi a fost răstignit de un copac, murind în a treia zi. În acelaşi loc, un profesor pe nume Tan Samay, care nu s-a supus ordinelor de a nu-i învăţa pe copii nimic altceva decât cum se ară pământul, a fost spânzurat, propriii săi elevi, în vârstă de opt-zece ani, fiind obligaţi să execute sentinţa şi să strige „Profesor prost!" în timp ce o făceau.[2151] Această cumplită listă de cruzimi este nesfârşită.

În aprilie 1976, liderul *Angka Loeu,* Khieu Samphan, a devenit şef al statului, fiind succedat de un alt intelectual fanatic din clasa de mijloc, Pol Pot. Ca şef de stat, Khieu a participat la o conferinţă a aşa-numitelor naţiuni nealiniate, la Colombo, în august 1976, şi într-un interviu confuz dat unei reviste italiene a recunoscut, se pare, că de când preluaseră puterea khmerii roşii, muriseră un milion de „criminali de război", cum i-a numit el. La vremea aceea crimele pe scară largă continuau. Conform unei serii de calcule, bazate pe interviuri cu peste 300 de martori şi pe munca cercetătorului francez François Ponchaud, care a intervievat mult mai mulţi, aproximativ 100 000 de cambodgieni au fost executaţi, 20 000 au murit încercând să fugă, 400 000 au murit în exodul forţat din oraşe, alţi 430 000 au murit în lagăre şi „sate" înainte de sfârşitul lui 1975, iar încă 250 000 în 1976. Astfel, între aprilie 1975 şi începutul lui 1977, ideologii marxist-leninişti au pus capăt vieţii a 1 200000 de oameni, o cincime din populaţie.[2152]

Deşi atrocităţile din Cambodgia au atras cel mai mult atenţia în Occident, o inginerie socială de un tip asemănător a avut loc şi în Laos şi în Vietnamul de Sud. În Laos clasa de mijloc fusese distrusă ori gonită în Thailanda până la sfârşitul lui 1975, când a fost proclamată o Republică

Populară Democrată, în realitate o acoperire pentru colonizarea de către nord-vietnainezi. Minorităţile au fost distruse sau expulzate, iar în nord a avut loc în anii 1977–1978 o înlocuire masivă de populaţie cu ţărani nord-vietnamezi. În iulie 1976, Vietnamul de Sud a fost „unit" cu cel de Nord sub controlul Nordului. Ca şi în Cambodgia, un număr mare dar necunoscut de orăşeni a fost mutat cu forţa la ţară. Secretarul-general al Partidului Comunist Vietnamez, Le Duan, a anunţat că nivelul de trai va scădea. „Oamenii din Sud", a spus el, „atinseseră un nivel de trai prea înalt pentru economia ţării." O astfel de „societate de consum" era „tocmai opusul unei vieţi cu adevărat fericite şi civilizate". Aşa că asta era. Ziarul partidului scria despre „supunerea întregii noastre ţări la voinţa clasei avansate care reprezintă societatea". În ianuarie 1977 existau deja 20 000 de deţinuţi politici, pe lângă miile de execuţii. În decembrie 1978 elita Vietnamului de Nord a rupt-o în sfârşit cu regimul Pol Pot din Cambodgia, a invadat ţara şi a ocupat Phnom Penh la 7 ianuarie 1979. Întreaga Indochină era acum practic „unită" sub o dictatură militară nord-vietnameză, cu 200 000 de soldaţi vietnamezi în Kampuchia (cum era numită acum Cambodgia) şi 20 000 în Laos. În 1980, Vietnamul avea o armată de mult peste un milion de oameni, a doua ca mărime, *per capita,* după Cuba, din lume.[2153] A fost un apogeu înfricoşător al „luptei de eliberare", care acum intra într-o nouă etapă, cu mişcări de gherilă, subvenţionate de China, care luau poziţie împotriva Hanoiului, şi cu Rusia sovietică aprovizionându-i pe nord-vietnamezi cu elicoptere pline de arme pentru a-şi menţine supremaţia. Dar secolul XX a abundat în astfel de ironii.

Aceste evenimente au fost privite cu apatie în America, de fapt în tot Occidentul. Ele nu erau decât un aspect marginal al procesului de deziluzionare atât de caracteristic deceniului '70, care se concentra tot mai mult pe evoluţia lipsită de vlagă a economiei mondiale. Războiul din Vietnam şi amarele lui urmări, Marea Societate şi prăbuşirea acesteia, preşedinţia imperialistă şi demolarea ei: acestea au constituit, împreună, o încercare de sinucidere a puterilor occidentale. Ele au fost factori importanţi în încheierea marii expansiuni economice postbelice şi în revenirea societăţii internaţionale la teama şi dezorientarea anilor '30. La fel de important, ele au subminat capacitatea conducerii americane de a

reacţiona la noua instabilitate.

19
Colectiviştii ani şaptezeci

Dezordinea economică precedă dezordinea militară a războiului. Fără îndoială, colapsul economic de la începutul anilor ’30 a făcut posibil al doilea război mondial. După aceea, oamenii de stat occidentali au căutat cu bună credinţă îndrumare pentru a împiedica repetarea acestui tipar. Rezultatul a fost epoca Keynes. Acesta definise esenţa filosofiei sale în celebra scrisoare către *New York Times* din 1933: „Pun un accent covârşitor pe creşterea puterii naţionale de cumpărare rezultată din cheltuielile guvernamentale, care sunt finanţate prin împrumuturi.”[2154] În timpul anilor ’50 şi ’60 acest accent keynesian a devenit principiul călăuzitor al politicii economice în toate economiile occidentale importante. Mai mult, keynesianismul a fost adoptat la nivel internaţional. În iulie 1944, la Breton Woods în New Hampshire, el şi înaltul funcţionar de la Departamentul de Finanţe american Harry Dexter White au creat Banca Mondială şi Fondul Monetar Internaţional. Arogantul curtean englez l-a găsit pe White intolerabil de nepoliticos: nu avea „nici cea mai mică noţiune” de „comportament civilizat”. White îl numea pe Keynes „Alteţa Voastră Regală”. Dar în practică aceşti doi oameni, care amândoi aveau secrete vinovate, au lucrat bine împreună. Keynes susţinea că locul dinainte de 1914 al Londrei de conducător al sistemului monetar internaţional rămăsese vacant, din cauza slăbiciunii britanice, între cele două războaie: de aici dezastrul. Noul sistem avea să umple golul. El extindea „principiile sistemului bancar local la zona internaţională [...] când un individ vrea să-şi lase resursele inactive, aceste resurse nu sunt, aşadar, retrase din circulaţie, ci sunt făcute disponibile pentru un alt individ care e pregătit să le folosească – şi acest lucru devine posibil fără ca primul să-şi piardă lichidităţile”[2155].

Noul sistem a luat fiinţă în mai 1946. A funcţionat foarte bine, pentru că economia SUA a înflorit, iar politicienii americani erau pregătiţi să

conducă lumea după principiile lui Keynes. În întreaga lume era o cerere de dolari insaţiabilă, iar Washingtonul era pregătit să-i furnizeze fie prin Planul Marshall, fie prin alte programe de ajutor extern, fie prin împrumuturi ieftine. Rezultatul a fost cea mai rapidă şi mai lungă expansiune economică din istoria lumii. Comerţul internaţional, care scăzuse de fapt cu 3% la începutul anilor '30, a crescut în decursul sfertului de secol 1948–1971 cu remarcabila rată anuală de 7,27%.[2156] Niciodată până atunci nu se mai trăise o experienţă similară. Chiar şi în scurta frenezie din 1926–1929, rata fusese de numai 6,74%. Expansiunea industrială era la fel de exotică. În cei două sute şi ceva de ani pentru care dispunem de cifre sigure, 1705–1971, producţia industrială a lumii a crescut de 1730 de ori. Mult peste jumătate din această creştere s-a produs în sfertul de secol de după 1948. Creşterea producţiei industriale în întreaga lume era în medie de 5,6%, susţinută an de an.[2157]

Cadrul de stabilitate care a făcut posibilă această fenomenală îmbunătăţire materială a condiţiei umane a fost dat de administrarea generoasă a dolarului ca valută internaţională. Siguranţa dolarului depindea însă de forţa economiei americane. Iar în anii '60 mai mulţi preşedinţi americani la rând au supus economia la tensiuni din ce în ce mai mari. Mai mult, economia Americii era în esenţă o economie a oamenilor de afaceri. Succesul ei se baza în mare măsură pe existenţa unui climat favorabil, în care oamenii de afaceri să se simtă respectaţi şi în siguranţă. Acest climat existase în anii '20. Dispăruse în anii '30. Reapăruse în timpul războiului, când a fost nevoie de oamenii de afaceri pentru a-l distruge pe Hitler, şi fusese menţinut până la sfârşitul administraţiei Eisenhower. În anii '60 s-a produs o mare schimbare. Climatul naţional a devenit ostil pentru afaceri. Primul semn rău a fost revenirea la aplicarea severă a legislaţiei antitrust. Departamentul Justiţiei a atacat frontal industria electrică. La începutul lui 1961, înalţi funcţionari de la General Electric şi Westinghouse, precum şi companiile însele, au fost acuzaţi de calculaţie. Numai stabilirea sentinţei a durat două zile. Şapte oameni de afaceri importanţi au fost închişi; totalul amenzilor s-a ridicat la aproape 2 milioane de dolari.[2158]

Acesta a fost doar începutul. Fraţii Kennedy fuseseră crescuţi de tatăl lor speculant în ura faţă de oamenii de afaceri.[2159] Rezultatul a fost atacul

din 1962 asupra industriei oţelului, condus de procurorul general, Robert Kennedy, care învăţase tehnicile hărţuirii şi ale manipulării juridice pe când făcea parte din personalul lui Joe McCarthy. *The Christian Science Monitor* întreba: „După această demonstraţie de forţă brută [...] cât de liberă va fi economia americană?" *The Wall Street Journal* se plângea că guvernul impunea restricţii industriei oţelului „prin presiunea fricii – prin forţa brută, prin ameninţări, prin agenţi ai securităţii statului"[2160]. Rezultatul a fost prima mare cădere postbelică a bursei new-yorkeze. Ea şi-a revenit, dar acţiunile din anumite industrii nu au mai reuşit niciodată să ţină pasul cu inflaţia. În 1966, când inflaţia a depăşit pentru prima dată pragul de 3% şi când ratele dobânzilor au ajuns la nivelul până atunci înspăimântător de 5½%, scânteia Marelui Progres al Pieţei s-a stins. În 1968, anul culminant al necazurilor lui Lyndon Johnson, creşterea acţiunilor a încetat complet, indicele industrial Dow-Jones scăzând sub pragul magic de 1 000. Doisprezece ani mai târziu, ajustat la inflaţie, scăzuse la aproximativ 300.[2161] Numai în deceniul '70 valoarea stocurilor obişnuite ia Bursa din New York a scăzut cu vreo 42 de procente.[2162] Cumulativ, pierderea încrederii în acţiuni – adică în economia privată americană – a fost la fel de mare ca în cazul colapsului din vremea lui Hoover, deşi s-a întins pe o perioadă mult mai lungă.

Lâncezirea Bursei a fost doar începutul necazurilor comunităţii de afaceri americane. În 1961 Rachel Carson a publicat *The Sea around Us (Marea din jurul nostru)* iar în anul următor *The Silent Spring (Izvorul tăcut),* în care atrăgea atenţia asupra poluării alarmante a resurselor naturale şi a distrugerii vieţii organice cauzate de procesul de expansiune a economiilor moderne, în special aruncarea chimicalelor toxice şi folosirea insecticidelor pentru a creşte producţia agricolă. În 1965 Ralph Nader a publicat *Unsafe at any Speed (Nesigur la orice viteză),* prezentând produsul caracteristic al industriei americane de automobile, însăşi inima economiei industriale, ca pe o capcană mortală. Aceste cărţi au fost corective necesare pentru efectele secundare dăunătoare ale creşterii economice rapide. Dar au inaugurat o epocă în care protecţia mediului şi a consumatorului a devenit o cruciadă cvasireligioasă, dusă cu un zel fanatic din ce în ce mai mare. A atras în mod curios sutele de mii de absolvenţi care se revărsau acum din campusuri ca rezultat al

expansiunii învăţământului superior, dornici să găsească o modalitate de a exprima radicalismul pe care îl absorbiseră acolo. Nimic nu a fost mai calculat pentru a produce un climat ostil economiei private decât creşterea lobby-ului pentru sănătate şi siguranţă. A devenit o trăsătură distinctivă a vieţii americane de la mijlocul anilor '60 încoace şi s-a reflectat curând într-o uriaşă legislaţie. Cu extraordinara lui capacitate de a trece legi prin Congres, Lyndon Johnson a pornit acest proces: în 1964 Legea Folosirii Multiple şi Legea Pământului şi a Apelor; în 1965 Legea Poluării Apelor şi Legea Aerului Curat; în 1966 Legea Purificării Apelor. Când Johnson s-a poticnit, a preluat iniţiativa „Congresul de Conservare" din 1968, păstrând-o până în anii '70, când o serie de legi gigantice au impus economiei private americane ceea ce s-a numit „Ecotopia": Legea Protecţiei Mediului, Legea Controlului Substanţelor Toxice, Legea Protecţiei şi Siguranţei Muncii, Amendamentele la Legea Aerului Curat şi o serie întreagă de legi referitoare la alimente şi droguri. S-a calculat că în 1976 respectarea acestor legi costa comunitatea oamenilor de afaceri 63 de miliarde de dolari pe an, şi alte 3 miliarde pe contribuabili pentru a susţine agenţiile guvernamentale care controlau aceste legi. Până în 1979 costul total a ajuns la peste 100 de miliarde de dolari.[2163]

La fel de grav a fost efectul asupra productivităţii. Un exemplu a fost industria cărbunelui, unde producţia era în 1969 de 19,9 tone zilnic per muncitor. În 1976, când s-au simţit toate efectele Legii Protecţiei şi Siguranţei Muncii în Industria Cărbunelui din 1969 (în unele privinţe o reglementare cât se poate de dezirabilă), producţia scăzuse la 13,6 tone, o cădere cu 32 de procente.[2164] În 1975, per totalul industriei americane, productivitatea era cu 1,4% mai scăzută decât normal, ca rezultat al respectării reglementărilor guvernamentale privind poluarea şi siguranţa locului de muncă.[2165] La sfârşitul anilor '60 şi pe parcursul anilor '70, aşadar, reglementările guvernamentale excesive aplicau economiei americane acelaşi tip de fricţiune distructivă ca şi privilegiile legale ale sindicatelor în Marea Britanie. Ca rezultat, în deceniul 1967–1977, productivitatea a crescut în industria manufacturieră americană cu numai 27%, cam la fel ca în Marea Britanie (cifra corespunzătoare pentru Germania era de 70%, pentru Franţa 72%, iar pentru Japonia 107%). De fapt, începând de la mijlocul anilor '70, productivitatea americană s-a

aflat în declin. Cea mai detaliată analiză a stagnării şi declinului dinamismului economic american a sugerat că motivele au fost în principal politice: neputinţa de a controla rezervele de bani, împovărarea excesivă cu taxe şi mai ales intervenţionismul şi reglementările guvernului.[2166]

Climatul ostil oamenilor de afaceri nu a fost însă numai creaţia politicii. El a fost şi opera tribunalelor, care au intrat în anii '60 într-o perioadă de expansiune agresivă – parte din deplasarea către o societate litigioasă – condusă de către Curtea Supremă. Preşedintele Curţii Supreme Waite formulase principiul corect în 1877: „Pentru a se proteja de abuzurile organelor legislative, oamenii trebuie să recurgă la vot, nu la tribunale." Dar în anii '50 şi la începutul anilor '60 America liberală apelase la tribunale pentru a remedia refuzul Congresului de a vota o legislaţie eficientă a drepturilor civile. Tribunalele au reacţionat şi, căpătând gustul puterii, s-au bucurat de el multă vreme după ce bătălia esenţială pentru drepturi civile fusese câştigată. Ele au erodat nu numai sfera legitimă a Congresului, ci şi pe aceea a preşedinţiei, nu doar în domeniul drepturilor, ci şi în acela al conducerii economiei. Astfel, începutul anilor '70 a asistat nu numai la naşterea „presei imperialiste", ci şi a „justiţiei imperialiste".

Ostilitatea tribunalelor era îndreptată în special împotriva oamenilor de afaceri, mai ales atunci când sistemul juridic, printr-o extensie a conceptului de drepturi civile, a adoptat principiul „acţiunii afirmative" (adică discriminarea în favoarea „grupurilor subprivilegiate") şi a început procesul impunerii de „cote rasiale". Acesta a fost doar unul dintre aspectele „drepturilor": drepturile femeilor, homosexualilor, handicapaţilor şi ale altor entităţi colective erau interpretate de către tribunale ca aplicabile împotriva unor instituţii puternice, cum ar fi afacerile sau guvernul. De fapt, Curtea Supremă a reinterpretat Constituţia pentru a susţine preferinţele politice sau legislative particulare ale sistemului juridic, care era liberal. De aici principiile constitutionale, şi practica juridică derivată din ele, schimbate cu o viteză înfricoşătoare.[2167] O parte din ce în ce mai însemnată a resurselor economiei private şi a timpului executivului a fost consacrată rezolvării de litigii: în anii '70, America avea de patru ori mai mulţi avocaţi *per*

capita decât Germania de Vest şi de douăzeci de ori mai mulţi decât Japonia.[2168]

Tribunalele au încercat, de asemenea, să împiedice guvernul, la nivel local, statal sau federal, să reducă dimensiunile şi costurile sectorului public. Când Nixon nu a aprobat niciun fel de fonduri pentru Biroul pentru Oportunităţi Economice în 1974, ceea ce însemna închiderea celor nouă sute de agenţii de Acţiune Comunitară ale acestuia (o extravaganţă birocratică fără nicio valoare practică), un judecător federal a declarat acţiunea ilegală.[2169] Tribunalele au hotărât, de asemenea, că o autoritate guvernamentală care nu reuşeşte să asigure servicii sociale sau de asistenţă fără a încălca drepturile civile ale cetăţenilor era pasibilă de daune; că o autoritate care reducea personalul din închisori ca măsură economică încălca drepturile civile ale deţinuţilor; că refuzarea fondurilor într-un anumit domeniu al drepturilor civile (de exemplu dreptul la avort) de către Congres era neconstituţională; şi că toate departamentele guvernului şi toate companiile private care primeau fonduri sau contracte guvernamentale trebuiau să aibă angajaţi din fiecare rasă în anumite proporţii.[2170] Efectul cumulat al acestor decizii şi al multor altora similare a fost că a îngreunat extrem de mult scăderea cheltuielilor guvernului şi crearea unui mediu propice pentru reînvierea încrederii şi eficienţei comunităţii de afaceri.

Anul de vârf pentru economia postbelică a Americii, faţă de restul lumii, a fost 1968, când producţia industrială americană a fost de peste o treime (34%) din cea mondială. A fost şi punctul culminant al supremaţiei globale a Americii, anul agoniei lui Lyndon Johnson, momentul în care povara cheltuielilor interne şi externe a devenit prea mare pentru a mai fi suportată. Începând de atunci totul a fost decadenţă. Iar odată cu relativul declin economic al Americii a venit şi o scădere progresivă a forţei dolarului ca monedă pentru rezerve. Inevitabil, aceasta a subminat acordurile de la Bretton Woods. De la sfârşitul anilor ’60, Washingtonul a încetat să controleze sistemul monetar internaţional. Într-o oarecare măsură el a încetat să-şi controleze şi propria valută, din moment ce cantitatea de dolari repatriaţi – ceea ce de Gaulle stigmatiza ca „exportarea de către America a propriei inflaţii” – atingea acum proporţii catastrofale. Epoca dolarului se încheiase. Se iveau zorii epocii

eurodolarului.

Încă din 1949 chinezii comunişti, temându-se că America ar putea bloca orice dolari câştigaţi de ei, au decis să-şi ţină dolarii în afara SUA, într-o bancă sovietică din Paris. Adresa de telegraf a acesteia era „Eurobank" – de aici termenul eurodolar. America a intrat pentru prima dată în deficit în 1958, şi începând de atunci fluxul dolarilor înspre Europa a crescut constant. Un om de finanţe britanic, Sir George Bolton, de la Banca Londrei şi a Americii de Nord, a sesizat acum ideea că aici, pentru întâia dată, se dezvolta o monedă în afara supravegherii naţionale, o monedă expatriată ce putea furniza colosale sume de credit. El a făcut din Londra centrul noului sistem al eurodolarului.[2171] Numai în anul 1959 piaţa eurodolarului s-a triplat; ea s-a dublat din nou în 1960. Încercările lui Kennedy de a o distruge prin sisteme de control nu au făcut decât să-i sporească atracţia. Măsurile similare ale guvernelor europene au fost la fel de contraproductive. A fost un bun exemplu al modului în care piaţa sfidează puritanismul represiv al guvernelor şi agenţiilor internaţionale. După cum spunea Walter Wriston, de la New York's Citibank, piaţa monedei europene „s-a născut din sisteme de control". Era, de fapt, un fel de sistem financiar internaţional de piaţă neagră. Eliberat de intervenţia guvernului, se putea folosi la maximum de noile tehnici de comunicaţii electronice care au devenit disponibile în anii '60 şi '70. Ca să-l citim din nou pe Wriston: „Omenirea are acum o piaţă financiară şi informaţională internaţională complet integrată, capabilă să mute bani şi idei în orice loc de pe planeta asta în numai câteva minute."[2172]

Dar, bineînţeles, piaţa eurodolarului, produs al inflaţiei americane, era ea însăşi puternic inflaţionară. Ea reproducea unele dintre trăsăturile cele mai rele ale pieţei monetare new-yorkeze a anilor '20, în special în împrumuturile ei internaţionale. A sporit natura volatilă a banilor, a acumulat credit în straturi multiple de împrumuturi, creând astfel „dolari" care nu existau.[2173] Au fost inventate euroobligaţiunile şi eurocreditele. Toate băncile importante din lume au intrat în această piaţă şi au format sindicate care să se ocupe de împrumuturile acordate guvernelor pe o scară nemaiimaginată niciodată până atunci. Primul împrumut în eurodolari acordat de aceste sindicate a fost cel pentru

şahul Iranului, în 1969. Acesta era de 80 de milioane de dolari. Mai târziu în cursul aceluiaşi an Italia a obţinut un împrumut de 200 de milioane de dolari. Curând, două sute de bănci au aderat la sindicate, iar dimensiunea şi numărul împrumuturilor, precum şi viteza cu care ele erau primite au crescut în mod spectaculos. Împrumuturile de miliarde de dolari au devenit ceva obişnuit. Băncile comerciale au înlocuit guvernele occidentale bogate şi ajutorul de dezvoltare ca principală sursă de finanţare pentru Lumea a Treia. În 1967, băncile comerciale justificau numai 12% din datoria publică externă mondială. La sfârşitul lui 1975 ele depăşiseră cu repeziciune pragul de 50%.[2174]

Cum băncile au preluat sistemul monetar internaţional, rolul de supraveghetor al Washingtonului a încetat. În 1971 administraţia Nixon a pierdut sau a abandonat controlul asupra evenimentelor.[2175] Doi ani mai târziu, în martie 1973, Nixon a întrerupt legătura dintre aur şi dolar, şi începând de atunci majoritatea valutelor importante s-au extins, fie individual, fie în grup. Extinderea a revelat slăbiciunea dolarului, care în februarie-martie 1973 a pierdut 40% din valoarea sa faţă de marcă. De asemenea, au crescut viteza şi isteria mişcărilor monetare care, datorită mecanismelor electronice, au traversat graniţele în proporţii masive (la sfârşitul anilor ’70, numai tranzacţiile monetare din New York erau în medie de 23 de miliarde de dolari pe zi)[2176]. Pe scurt, până în toamna lui 1973, sprijinul financiar al economiei mondiale se destrăma. Tot ce mai trebuia pentru a produce dezastrul era un şoc brusc. Ceea ce s-a întâmplat nu a fost nicidecum un simplu şoc: a fost un cutremur.

Nu a fost un accident faptul că acest cutremur şi-a avut epicentrul în Orientul Mijlociu. Marele boom postbelic fusese propulsat de către energia ieftină. Între 1951 şi 1972, preţul combustibilului a scăzut constant în comparaţie cu preţul bunurilor fabricate. A căzut drastic în 1953–1959, în termeni relativi, iar în anii 1963–1969 a căzut de-a binelea, în termeni absoluţi.[2177] Această prăbuşire a preţurilor a fost făcută posibilă de creşterea rapidă a exporturilor de petrol ieftin din Orientul Mijlociu. Este semnificativ faptul că cele trei sectoare principale ale boom-ului economic occidental, industria de maşini, industria chimică şi cea electrică, erau toate mari consumatoare de energie, de fapt de petrol.[2178] Presupunând că energia ar rămâne ieftină, toate ţările

industriale ar fi lipsite de perspectivă. Politica americană în privinţa energiei a fost însă cu precădere nefericită, căci intervenţia guvernului menţinea preţurile interne mult sub media internaţională. Dintr-un exportator mondial de energie, America a devenit un importator net – 7% din total până în 1960 – consumul ei de energie crescând rapid în fiecare an (5% anual în a doua jumătate a anilor '60). Importurile ei de produse petroliere erau în mod special îngrijorătoare: în 1960 ea importa 10%, în 1968 – 28%; în 1973 – 36%.[2179] Propria producţie de petrol a Americii a atins un vârf în 1970, iar apoi a intrat în declin.

Conducătorii statelor deţinătoare de petrol din Orientul Mijlociu au observat această dependenţă crescândă a Occidentului şi a Japoniei de exporturile lor de petrol şi neputinţa de a crea surse suplimentare sau alternative de energie. Unii dintre ei, şi mai ales şahul Iranului, au fost impresionaţi de afirmaţiile ecologiştilor că ţările industriale avansate, în special America, ar fi folosit prea repede resursele naturale pentru că erau prea ieftine. În 1972–1973 existau deja semne că materiile prime şi alte mărfuri, cum ar fi produsele de fermă, se scumpeau, şi petrolul a început să le urmeze. Şahul a încercat să-i convingă pe ceilalţi conducători că ţările exportatoare de petrol din Orientul Mijlociu ar fi mai avantajate dacă ar extinde producţia mai încet şi ar creşte preţurile: astfel, petrolul din teritoriile lor căpăta o valoare mai mare. Dar ca să-i urmeze sfatul ei aveau nevoie nu numai de raţiune, ci şi de un sentiment: ura faţă de Israel şi faţă de aliatul Israelului, America.

Strict vorbind, nicio putere nu deţinuse supremaţia în Orientul Mijlociu de la eşecul Suezului din 1956–1957. Dar deşi Marea Britanie era mult mai discretă, ea a fost destul de activă şi surprinzător de eficientă în zonă în următorii câţiva ani. Intervenţiile militare britanice în Iordania în 1958, în Oman în 1959, în Kuweit în 1961 au reuşit să menţină o oarecare stabilitate în zonă. Ceea ce a contat cu adevărat a fost retragerea militară britanică treptată din Aden şi din Golf la sfârşitul anilor '60.[2180] După aceea zonei i-a lipsit un poliţist internaţional. Forţele ONU ale lui Dagmar Hammarskjöld au fost, de fapt, nişte forţe care au contribuit la instabilitate, căci conform doctrinei suveranităţii propagate de ONU, preşedintele Nasser putea cere retragerea lor îndată ce se simţea destul de puternic ca să cotropească Israelul. Asta a şi făcut, la 16 mai 1967.

ONU s-a conformat trei zile mai târziu şi în aceeaşi seară Radio Cairo anunţa: „Asta e şansa noastră, arabi, să dăm Israelului o lovitură mortală.” Nasser, 27 mai: „Obiectivul nostru fundamental va fi distrugerea Israelului.” Preşedintele Aref al Irakului, 31 mai: „Obiectivul nostru este să clar: să ştergem Israelul de pe hartă.” Ahmed Shukairy, preşedintele Organizaţiei pentru Eliberarea Palestinei, 1 iunie: „Evreii din Palestina vor trebui să plece. Locuitorii evrei ai Palestinei care supravieţuiesc pot rămâne, dar impresia mea este că nu va supravieţui niciunul.”

Având în vedere retragerea ONU, aceste ameninţări şi concentrarea la graniţele sale a unor armate de trei ori mai numeroase decât ale lui, înarmate din greu cu armament sovietic modern, Israelul a lansat un război de avertisment la 4 iunie, începând cu lovituri împotriva forţelor aeriene egiptene. A durat şase zile şi a fost un succes total. Forţele egiptene, iordaniene şi siriene au fost puse pe fugă, iar în cazul Egiptului, umilite. Sinaiul şi ţărmul de Vest au fost ocupate. Înălţimile Golan siriene, care făceau posibilă bombardarea aşezărilor israeliene din Galileea Superioară, au fost atacate. Mai presus de orice, Vechiul Ierusalim, inclusiv Zidul Plângerii şi Locurile Sfinte, marele premiu pe care Israelul îl scăpase în 1948, era acum adus în noul stat. Astfel, războiul a corectat o dureroasă anomalie. În istoria sa de 4000 de ani, Ierusalimul fusese asediat, ocupat, distrus şi reconstruit în mod repetat, sub canaaeni, iebusieni evrei, babilonieni, asirieni, perşi, romani, bizantini, arabi, cruciaţi, mameluci, otomani şi britanici. Dar nu fusese niciodată divizat, în afară de perioada 1948–1967. Reunificarea oraşului sub israelieni a făcut posibilă o administrare comună a Locurilor Sfinte de către musulmani, evrei şi creştini, în cadrul unui capital naţional.[2181]

În alte privinţe victoria Israelului nu a adus câştiguri permanente. Nasser a supravieţuit, datorită unor abile manipulări de mase.[2182] Forţele sale au fost reînarmate de către Rusia Sovietică, fiind de două ori mai viguroase decât în 1967. Orientarea propagandei lui a devenit din ce în ce mai antiamericană, rezumată în lozinca sa repetată la nesfârşit, „Israelul este America şi America este Israelul”. Una dintre afirmaţiile lui Nasser era că a lovi în America însemna să răneşti Israelul şi că dependenţa crescândă a Americii de petrolul din Orientul Mijlociu era unul dintre

mijloacele prin care se putea realiza acest lucru. Dar Egiptul nu era o putere petrolieră. Nasser a murit de infarct ia 28 septembrie 1970 – un propagandist de geniu, un eşec total ca lider militar şi politic. Nu era nimeni care să-l înlocuiască în calitate de luceafăr al speranţelor arabe, oricât de iluzorii ar fi fost ele. Dar rolul distructiv al lui Nasser ca propovăduitor şi practicant al violenţei a fost luat curând de colonelul Mohammer Geddafi al Libiei. Cu un an înainte, el şi alţi tineri ofiţeri răsturnaseră monarhia prooccidentală a ţării cam în acelaşi mod în care Nasser îl debarcase pe Farouk. În multe privinţe Geddafi îl luase ca model pe Nasser şi repeta cuvânt cu cuvânt retorica panarabă şi antiisraeliană a acestuia. Libia era unul dintre cele mai mici state arabe, cu numai 2 milioane de locuitori. Dar era de departe cea mai mare producătoare de petrol de la est de Suez, iar importanţa aşezării sale geografice s-a accentuat după războiul din 1967, când canalul a fost închis şi furnizarea de petrol către Occident întreruptă. Din primele zile ale dictaturii sale, Geddafi a insistat asupra importanţei petrolului ca armă cu care să lovească în „imperialismul occidental" pentru că sprijinea Israelul.

Geddafi s-a dovedit extrem de abil în tratarea cu companiile petroliere şi cu ţările consumatoare, arătând că şi unele şi altele puteau fi divizate cu succes şi şantajate separat. Când a preluat puterea petrolul libian era practic cel mai ieftin din lume. Într-o serie de negocieri, în 1970, 1971 şi din nou în 1973, el a obţinut cele mai mari creşteri de preţ pentru petrol acordate vreodată unei puteri arabe, cu ajustări suplimentare pentru a ţine pasul cu scăderea dolarului. Importanţa acestui succes a fost că el a fost imitat curând de către Organizaţia Ţărilor Exportatoare de Petrol dominată de arabi. OPEC se formase ca un organism defensiv pentru a proteja preţul petrolului atunci când scădea. Până atunci nu se angajase în nicio acţiune colectivă cu excepţia stabilirii unei formule de plată în 1965. În 1971, după mişcarea lui Geddafi, statele din OPEC ale Golfului au negociat pentru prima dată împreună, ca grup, împotriva companiilor petroliere.[2183] La 14 februarie 1971, la Teheran, ele au asigurat o creştere de preţ de 40 de cenţi pe baril. Acesta a fost începutul revoluţiei în preţul energiei. Noua înţelegere avea să ţină cinci ani, „o promisiune solemnă", după cum a numit-o Henry Kissinger, „care deţinea probabil recordul

mondial pentru forţa şi viteza cu care a fost încălcată”[2184].

Probabilitatea ca arma petrolului să fie folosită acum cu mai multă iscusinţă a crescut mult în iulie 1972, când succesorul lui Nasser, generalul Anwar Sadat, a renunţat la alianţa sovietică, şi-a expulzat consilierii şi tehnicienii sovietici şi a aliniat Egiptul la Arabia Saudită şi celelalte state deţinătoare de petrol din Golf. Sadat nu era numai omul cuvintelor, ca Nasser. El nu aparţinea spiritual generaţiei Bandung. El era un tip realist. Îşi dădea seama că antagonismul Egipt-Israel era opus tradiţiei istorice a Egiptului şi era în detrimentul intereselor lui actuale, în special economice. Voia să-i pună capăt. Dar ca să aibă puterea de a face pace, avea nevoie mai întâi de prestigiul unei victorii militare. Sâmbătă, 6 octombrie 1973, în timpul festivalului de Yom Kippur sau ziua împăcării, cea mai sfântă zi din calendarul evreiesc, el a lansat un atac coordonat egipteano-sirian asupra Israelului. Succesul iniţial a fost considerabil. Frontul israelian „Bar-Lev” din Sinai a fost străpuns. O mare parte din forţele aeriene israeliene a fost distrusă cu proiectile antiaeriene sovietice. Golda Meir, primul-ministru israelian, a făcut un apel destul de panicat la Washington. Arme americane de ultimă generaţie în valoare de aproximativ 2,2 miliarde de dolari au fost trimise cu avioanele în Israel. De la 8 octombrie israelienii au început să contraatace. Înainte de a se semna un armistiţiu, la 24 octombrie, Israelul îşi recăpătase teritoriul pierdut, înaintase până în raza Damascului, stabilise un cap de pod în partea de Vest a Canalului de Suez şi încercuise o mare parte din armata egipteană.[2185] Egiptul făcuse dovada unei neaşteptate capacităţi militare, şi pentru Sadat asta era de ajuns; Israelul arătase că putea supravieţui unui iniţial dezastru.

Războiul a scos în evidenţă dependenţa militară a Israelului de voinţa americană. De asemenea, a atras atenţia asupra măsurii în care vâlva făcută de presă şi de majoritatea democratică a Congresului pe tema afacerii Watergate dăunase rolului Americii de lider al Occidentului. Când Israelul a contraatacat cu succes, Sadat a cerut sprijin sovietic, iar Brejnev i-a adresat un mesaj lui Nixon la 24 octombrie prevenindu-l că ar putea trimite trupe sovietice pentru a lupta împotriva israelienilor fără altă avertizare. Deşi Nixon ordonase mai devreme sprijin logistic total pentru israelieni şi acum aprobase alertarea forţelor SUA din întreaga

lume, prima de asemenea dimensiuni de la criza cubaneză a rachetelor din 1962, era aşa de prins în încurcătura Watergate încât s-a simţit obligat să-i transfere controlul asupra crizei lui Kissinger, acum secretar de Stat. Kissinger, nu preşedintele, a fost acela care a prezidat şedinţa de la Casa Albă pentru a răspunde mesajului lui Brejnev; şi el a dat ordinele pentru alertarea trupelor. La acuzaţia unora dintre vânătorii de vrăjitoare din afacerea Watergate că această criză fusese înscenată pentru a distrage atenţia de la dificultăţile lui Nixon, Kissinger a replicat dispreţuitor (la conferinţa de presă din 25 octombrie):

> Noi încercăm să conducem politica externă a Statelor Unite ţinând cont de ceea ce datorăm nu numai electoratului, ci şi generaţiilor viitoare. Iar faptul că se poate măcar sugera că Statele Unite şi-ar alerta forţele din motive interne este un simptom a ceea ce se întâmplă cu ţara noastră.[2186]

Preşedintele american fiind paralizat de inamicii săi interni, nu mai era nimeni care să conducă Occidentul în numele consumatorilor de petrol ai lumii atunci când statele arabe din OPEC au replicat la supravieţuirea Israelului folosind arma petrolului cu atâta violenţă. La 16 octombrie ei deja politizaseră exporturile de petrol, întrerupseseră producţia de petrol şi (împreuna cu producătorii nonarabi) ridicaseră preţul cu 70%. La 23 decembrie au crescut din nou preţul, de data asta cu 128%. Ca rezultat, preţurile petrolului brut au crescut de patru ori în mai puţin de un an. Această decizie, cum spunea Kissinger, „a fost unul dintre evenimentele cruciale din istoria acestui secol”[2187]. A transformat o creştere generală dar treptată a preţurilor într-o revoluţie a preţurilor care nu se mai produsese niciodată până atunci într-un interval atât de scurt. Cele mai lovite au fost ţările foarte sărace, din care majoritatea erau greu împovărate de datorii şi îşi importau întreaga energie, în ţări în care venitul pe cap de locuitor era în jurul pragului de 100 de dolari pe an sau sub acesta, în care trăiau un miliard de oameni şi ale căror venituri se aflaseră în uşoară creştere (cu aproximativ 2% pe an) în deceniul ’60, evoluţia se inversase deja înainte ca revoluţia preţurilor petrolului să le lovească. Pentru ele a fost o catastrofă.[2188] Ele s-au trezit într-o situaţie şi

mai proastă la sfârşitul anilor ’70 decât fuseseră în pragul acestui deceniu, prima astfel de inversare din epoca modernă. La niveluri aşa de scăzute, o diminuare atât de directă a veniturilor însemna subnutriţie şi epidemiile asociate acesteia. Numărul de africani şi asiatici care au murit ca o consecinţă a politicii arabe în deceniul de după 1973 trebuie calculat în zeci de milioane.

Lumea ca întreg a experimentat un declin al bunăstării, căci pierderile datorate scăderii productivităţii valorau de două ori mai mult decât fondurile suplimentare transferate ţărilor producătoare de petrol. Pentru ţările industrializate, rezultatul a fost o formă de maladie economică pe care keynesianismul n-o prevăzuse: stagflaţia. De la o rată de creştere de 5,2% cu creşteri medii de preţuri de 4,1%, lumea a ajuns în 1974–1975 la o creştere nulă sau negativă, cu creşteri medii de preţuri de 10–12% pe an. Era o inflaţie mare, iar în multe ţări s-a accelerat, devenind hiperinflaţie. Revoluţia preţurilor, având în centru saltul petrolului, a marcat anii 1972–1976. A fost de departe cel mai distructiv eveniment economic din 1945 încoace. A acţionat ca o frână puternică asupra sectoarelor importante bazate pe energie cărora li se datora expansiunea prelungită a economiilor vest-europene, americană şi japoneză, producând declinuri abrupte ale producţiei şi creşteri ale şomajului la o scară nemaiîntâlnită din anii ’30.[2189] La începutul anilor ’80, numai în America şi în Europa de Vest numărul şomerilor era de 25 de milioane.

Dezastrul ar fi putut fi şi mai grav dacă n-ar fi fost mobilitatea sistemului bancar. În noiembrie 1973, imediat după criza din Orientul Mijlociu, o bancă secundară londoneză, The London and County, era pe punctul de a se prăbuşi. Banca Angliei a aruncat rapid un „colac de salvare”, determinând băncile importante să acorde un sprijin de 3 miliarde de dolari pentru alte douăzeci şi şase de bănci secundare. Un moment prost a fost în iunie următor, când s-a prăbuşit banca germană Herstatt, datorând sume uriaşe băncilor britanice şi americane, şi amintind neliniştitor de căderea Credit Anstalt din 1931. Dar din nou sistemul de sprijin a funcţionat. La sfârşitul lui 1974, Controlul Valutar din Washington ţinea sub observaţie specială vreo 150 de bănci americane, inclusiv două dintre cele mai mari, despre care se ştia că se află într-o situaţie tensionată. În Londra proprietatea s-a năruit, trăgând

după ea câteva companii strălucite. Indicele ziarului *Financial Times,* 543 în martie 1972, a scăzut la 146 la începutul lui 1975, acţiunile valorând mai puţin, în termeni reali, decât în 1940, în plin război. În America, finanţele new-yorkeze, de multă vreme suspecte, s-au prăbuşit în cele din urmă când băncile au refuzat noi împrumuturi. Cel mai bogat oraş din lume a apelat la Casa Albă, dar Gerald Ford a refuzat să intervină, eveniment marcat într-un celebru titlu din *New York Daily News'.* „Ford către oraş: Duceţi-vă naibii".[2190] La vremea aceea însă partea cea mai rea a crizei financiare trecuse, iar băncile şi instituţiile cu adevărat importante rămăseseră în picioare.

De fapt, băncile comerciale, a căror frenezie în jurul eurodolarului contribuise la instabilitate, foloseau acum metode similare pentru a face o oarecare ordine în acest haos. Problema era următoarea. Revoluţia preţului petrolului a făcut ca ţările din OPEC să ia 80 de miliarde de dolari în plus pe an din economia mondială. Asta însemna 10% din toate exporturile lumii. Numai Arabia Saudită şi Kuweitul, cu populaţii minuscule, primeau 37 de miliarde de dolari în plus pe an, suficient ca în douăzeci şi cinci de ani să poată cumpăra toate companiile importante de la toate bursele din lume. Plana o spaimă reală că arabii aveau să folosească „arma banilor" aşa cum folosiseră arma petrolului, în orice caz era esenţial să se readucă rapid banii lichizi în economia productivă a lumii. Washingtonul, încă paralizat de Watergate, nu putea asigura conducerea. Din fericire, sistemul extraguvernamental al eurodolarului, utilizat pentru a răspunde la nevoile directe ale pieţei fără ajutor sau obstacole birocratice, aştepta să fie folosit. Eurodolarii au fost redenumiţi petrodolari. Un termen nou, „reciclare", a ajuns la ordinea zilei. Petrodolarii au fost rapid adunaţi în împrumuturi uriaşe pentru ţările industrializate avansate lovite din greu şi pentru şi mai zdruncinatele ţări în curs de dezvoltare precum Indonezia, Zair, Brazilia, Turcia şi chiar noii concurenţi ai producătorilor de petrol arabi, cum era Mexicul.

Arabii nu doreau nicidecum să ajute Lumea a Treia altfel decât prin împrumuturi guvernamentale în anumite condiţii. Dar odată ce şi-au pus banii în sistemul bancar mondial, n-au mai putut să-i controleze. Şi nu aveau unde să-i pună altundeva. Ca şi Cresus, au fost păcăliţi. Nu le plăcea ce se întâmpla. Dar neavând încă un sistem bancar propriu, din

motive coranice, nu le rămânea nimic de făcut. După cum spunea un martor din Congres: „Tot ce au ei este un bilet de ordin într-un cont bancar care poate fi îngheţat oricând în Statele Unite sau în Germania sau oriunde s-ar afla."[2191] Dacă o ţară are mai mulţi bani decât poate cheltui, ea trebuie să-i folosească împreună cu alţii, fie că vrea fie că nu. America a făcut acest lucru de bunăvoie, în anii de după 1945, sub forma Planului Marshall, a Punctului Patru şi în restrângerea militară a expansiunii sovietice. Arabii nu aveau un asemenea altruism, dar nu puteau împiedica băncile să împrumute din banii lor. Walter Wriston de la Citibank a descris limpede situaţia:

> Dacă Exxon plăteşte Arabici Saudite 50 de milioane de dolari, tot ce se întâmplă este că noi trecem banii în debitul lui Exxon şi creditǎm Arabia Saudită. Balanţa de plăţi la Citibank rămâne aceeaşi. Iar dacă ei spun că nu le plac băncile americane şi îşi pun banii la Credit Suisse, noi nu vom face decât să debităm Arabia Saudită şi să creditǎm Credit Suisse: balanţa noastră de plăţi rămâne aceeaşi. Aşa că atunci când oamenii se zbuciumă aşteptând să se prăbuşească cerul, banii nu au cum să părăsească sistemul. Este un circuit închis.[2192]

Ar fi fost, bineînţeles, cu totul altceva dacă arabii ar fi avut o reţea bancară sofisticată, după cum tardiv şi-au dat seama. Până când au ajuns ei să-şi construiască propriile bănci internaţionale, la începutul anilor '80, ţările industrializate găsiseră surse alternative de energie, inclusiv petrol nearab, rezervele de petrol ale lumii erau în surplus, iar problema petrodolarilor era improbabil să reapară, oricum nu într-o formă atât de intensă. Momentul culminant al puterii arabe trecuse. Acest moment sosise în anii 1974–1977, când arabii deţineau jumătate din lichidităţile lumii. Datorită sistemului băncilor comerciale, piaţa neagră financiară a lumii, banii au dispărut în puţul fără fund al nevoilor ţărilor în curs de dezvoltare. În 1977, ele datorau băncilor comerciale 75 de miliarde de dolari, mai mult de jumătate din ei băncilor americane. Aproape toţi erau bani arabi. În termeni globali, acesta era mai puţin eficient decât modelul de dinainte de 1973, care sprijinise dezvoltarea susţinută a Occidentului industrializat. Indonezia a împrumutat peste 6 miliarde de dolari, din

care cea mai mare parte au fost irosiţi, apoi a devenit insolvabilă. Un înalt funcţionar şi-a transferat 80 de milioane de dolari în contul său personal.[2193] Zairul, care până în 1979 împrumutase 3 miliarde, a fost un caz la fel de grav de prostie şi corupţie.[2194] Ţările care au făcut cele mai mari împrumuturi, Brazilia şi Mexic, au folosit în general în mod productiv ceea ce au primit. Şi o mare parte din bani s-a întors de unde proveniseră, în economiile industriale. Dar suma uriaşă a datoriilor a dus la teama recurentă de o criză bancară mondială. De aceea, anii '70 au fost o perioadă de nelinişte crescândă pentru Occident. A durat ceva până când s-au făcut simţite efectele liniştitoare ale reciclării. Între timp recesiunea a avut atât un impact politic, cât şi unul economic. După cum am observat, Marea Criză a anilor '30 a demoralizat democraţiile, determinând lipsa voinţei de a face faţă agresiunii ori a energiei pentru a crea o securitate colectivă împotriva creşterii puterii nelegitime şi a practicării violenţei. De data asta, din fericire, existau deja NATO şi alte pacte regionale. Ele au continuat să funcţioneze după un tipar. Dar nu exista o conducere în stare să furnizeze răspunsuri la noile ameninţări sau la variaţiuni ale celor vechi. Relativul declin al puterii şi voinţei americane a fost în mare măsură accelerat de revoluţia preţurilor şi de recesiune. La sfârşitul anilor '70 dolarul şi-a pierdut jumătate din valoare. „Secolul american" părea să fi luat sfârşit la numai douăzeci şi cinci de ani după ce a început. După ce îşi fusese practic autosuficientă, America devenise dependentă de întreaga lume. Îşi importa jumătate din petrol din Canada, Venezuela, Mexic, Nigeria şi Indonezia, precum şi din statele arabe, şi cea mai mare parte a cromului, bauxitei, manganului, nichelului, cositorului şi zincului, din întreaga emisferă vestică şi din Malaezia, Zambia, Australia, Zair şi Africa de Sud.[2195] În timp ce dependenţa de căile maritime crescuse, capacitatea de a le ţine deschise se diminuase. Secretarul Apărării, Donald Rumsfeld, nota în raportul său asupra bugetului pe 1977 că „flota [SUA] actuală poate controla drumurile maritime spre Europa din Atlanticul de Nord", dar numai în urma unor „pierderi serioase" în favoarea flotei comerciale. „Capacitatea de a opera în estul Mediteranei era, în cel mai bun caz, nesigură." Flota din Pacific ar putea „ţine deschise căile maritime spre Hawaii şi Alaska", dar „ar avea dificultăţi în protejarea liniilor noastre de comunicare în

Pacificul de Vest". Într-un război global, avertiza el, Americii i-ar fi greu să protejeze aliaţi precum Japonia ori Israelul sau să susţină NATO.[2196] Era o schimbare radicală faţă de anii '50 sau chiar faţă de începutul anilor '60. Iar pălirea puterii fizice era subminată şi de prăbuşirea autorităţii conducerii. Anii '70 au fost perioada critică a preşedinţiei americane. După primăvara lui 1973, preşedinţia lui Nixon a fost făcută total ineficientă de vânătoarea de vrăjitoare care a urmat afacerii Watergate. Succesorul său, Gerald Ford, a rămas în funcţie numai doi ani, fără să aibă mandatul alegătorilor. L-a petrecut pe primul încercând cu disperare să scoată Administraţia din încâlceala Watergate, iar pe al doilea străduindu-se să creeze o coaliţie pentru a reuşi să fie ales. În spatele aparenţei de calm de la Casa Albă a lui Ford, aveau loc lupte neconcludente pentru putere între subordonaţii rivali, lui Ford lipsindu-i autoritatea şi intransigenţa necesare spre a le pune capăt. După cum spunea un coleg de-al său, „Dragul de Gerry era prea al naibii de bun pentru binele lui"[2197]. În rarele ocazii în care erau emise, opiniile lui Ford se dovedeau pertinente. Dar îi lipsea *gravitas.* În public, el avea o nefericită tendinţă de a intra în dispute.[2198]

Succesorul său a fost mult mai rău. În ciuda Watergate-ului şi a tuturor defectelor sale, Ford era cât pe ce să fie ales în 1976 şi cu siguranţă ar fi fost dacă i s-ar fi permis să candideze cu acelaşi vicepreşedinte, Nelson Rockefeller. La vremea aceea, ca rezultat al hărţuirilor din presă, preşedinţia ajunsese să fie privită ca o funcţie aproape imposibilă. Concurenţa era slabă, iar Democraţii l-au nominalizat pe un candidat din Georgia lipsit de strălucire, Jimmy Carter, care a fost promovat de un iscusit director de publicitate din Atlanta, Gerald Rafshoon.[2199] El a câştigat preşedinţia la un scor strâns, împotriva celui mai slab candidat din istorie, şi a devenit un preşedinte şi mai slab. Carter a continuat politica Nixon-Kissinger a destinderii în relaţiile cu Uniunea Sovietică multă vreme după ce evenimentele îşi pierduseră şi bruma de validitate pe care o avuseseră cândva şi până şi autorii lui îşi pierduseră încrederea în ea.[2200] La mijlocul anilor '70, primul acord de Limitare Strategică a Armamentului (cunoscut ca SALT 1), semnat în mai 1972, a avut un impact neprevăzut asupra politicii de apărare americane. A creat un lobby pentru controlul armelor în cadrul birocraţiei de la Washington, în

special în Departamentul de Stat, care şi-a asigurat dreptul de a examina noile programe de armament în etapele de cercetare şi dezvoltare şi a căutat să le împiedice dacă aveau anumite probleme de control care încălcau acordurile SALT 1.[2201] Politica lui Carter a promovat această situaţie incomodă.

Şi mai dăunătoare a fost prost gândita politică a „drepturilor omului" dusă de Carter, bazată pe un acord semnat la Helsinki, ai cărui semnatari se angajau să încerce să pună capăt violărilor drepturilor omului în întreaga lume. Ideea era ca Rusia sovietică să fie obligată să-şi liberalizeze politica internă. Efectul a fost cu totul altul. În spatele Cortinei de Fier, Acordurile de la Helsinki au fost ignorate şi grupurile de voluntari puse să monitorizeze respectarea lor au fost arestate. În Occident, America s-a trezit militând împotriva unora dintre cei mai vechi aliaţi ai ei. Din nou, s-a format în interiorul Administraţiei un lobby pentru drepturile omului, care a inclus un întreg birou al Departamentului de Stat, ce a funcţionat activ împotriva intereselor americane. În septembrie 1977 Brazilia a reacţionat la criticile Departamentului de Stat anulându-şi toate cele patru acorduri militare cu SUA pe care le mai avea, două dintre ele datând din 1942. Argentina a fost îndepărtată într-un fel similar. Departamentul de Stat a jucat un rol important în răsturnarea regimului Somoza în Nicaragua. Un secretar adjunct, Viron Vaky, a anunţat în numele guvernului SUA: „Nu se mai poate ajunge la o negociere, o mediere sau un compromis cu un guvern Somoza. Soluţia nu poate fi alta decât o ruptură totală cu trecutul."[2202] „Ruptura totală" a luat, în 1979, forma înlocuirii lui Somoza – un aliat fidel, deşi detestat, al Occidentului – cu un regim marxist a cărui atitudine faţă de drepturile omului era la fel de dispreţuitoare şi care a început imediat o campanie împotriva aliaţilor americani din Guatemala, din El Salvador şi din alte ţări din America Centrală. Din nou, în 1978, Biroul pentru Drepturile Omului al Departamentului de Stat a subminat activ regimul şahului din Iran, jucând un rol important în distrugerea acestuia în 1979 şi înlocuirea lui cu un regim terorist marcat antioccidental.[2203] Politica americană privind drepturile omului, oricât de valoroasă ar fi fost în teorie, în practică era naivă.

Politica din vremea lui Carter era însă într-atât de confuză încât îi

lipseau orice alte trăsături esenţiale în afară de tendinţa de a aduce prejudicii prietenilor şi aliaţilor. Luptele interne din timpul guvernului Ford n-au fost nimic pe lângă războiul dus sub Administraţia Carter de secretarul său de stat, Cyrus Vance, consilierul său pe probleme de securitate, Zbigniew Brzezinski, şi asistentul său georgian, Hamilton Jordan, în mare parte în public – ca să nu mai vorbim de activităţile liber-profesioniste ale beţivului frate al lui Carter, Billy, care era plătit să facă lobby pentru guvernul libian antiamerican. Singurul lucru asupra căruia oamenii lui Carter păreau să fie de acord era incapacitatea Americii de a controla evenimentele. Cyrus Vance era de părere că „ar fi inutil să te opui implicării sovietice sau cubaneze în Africa". „Adevărul este", adăuga el, „că nu mai putem opri schimbarea, aşa cum Knut nu putea opri apele." Brzezinski insista că „lumea se schimbă sub influenţa unor forţe pe care niciun guvern nu le poate controla". Carter însuşi spunea că puterea Americii de a influenţa evenimentele era „foarte limitată". Simţindu-se neputincioasă, Administraţia se refugia într-o metaforă nebuloasă, lucru pentru care Brzezinski avea talent. Vietnamul fusese „Waterloo-ul elitei WASP": America nu trebuia să mai rişte niciodată o astfel de intervenţie. „Există mai multe axe de conflict în lume", nota el: „cu cât ele se intersectează mai mult, cu atât devin mai periculoase. Asia de Vest era „arcul crizei". Dar: „nu de acrobaţie este nevoie, ci de arhitectură."[2204] Cu toate acestea, nu a apărut nicio arhitectură de politică externă. Când guvernul terorist iranian a luat ostatic personalul ambasadei americane, la acrobaţie s-a recurs până la urmă, totul sfârşindu-se într-un morman carbonizat de elicoptere americane arse în deşert în mai 1980, poate cel mai nefericit moment din soarta Americii în acest secol.

Declinul Americii în anii '70 a părut încă şi mai precipitat în contrast cu aparenta soliditate şi încredere în sine a regimului sovietic. În 1971 Rusia sovietică a depăşit America în ce priveşte numărul de rachete nucleare maritime sau terestre. În acelaşi an Gromîko se lăuda că, în întreaga lume, „nicio problemă cât de cât însemnată [...] nu se putea decide fără Uniunea Sovietică sau în opoziţie cu ea".[2205] El însuşi era un simbol atât al stabilităţii interne, cât şi al consecvenţei externe a politicii sovietice, căci fusese ministru adjunct de Externe încă din 1946 şi, din

1957, ministru de Externe, funcţie pe care avea s-o îndeplinească până aproape de mijlocul anilor ’80.

Nu că istoria internă a Rusiei poststaliniste ar fi fost lipsită de evenimente. Beria, ultimul şef al poliţiei secrete a lui Stalin, nu a supravieţuit prea mult stăpânului său: ştia prea multe despre toţi cei din conducere. Colegii lui au redactat un act de acuzare a cărui citire, după spusele fiicei lui Stalin, Svetlana, a durat trei ore, şi din care jumătate era dedicată mascaradelor lui sexuale – rezumate de poetul Evtuşenko în memoriile sale: „Am văzut faţa de vultur a lui Beria, pe jumătate ascunsă de un fular, lipită de geamul limuzinei lui, pe când trecea încet pe lângă trotuar căutând o femeie pentru noaptea aceea.”[2206] Beria a fost arestat la 26 iunie 1953 şi, oficial, împuşcat în decembrie, după proces. Dar Hruşciov, secretarul partidului, i-a spus unui comunist italian în 1956 că de fapt a fost asasinat în momentul arestării: pe când încerca să scoată pistolul, a fost ţinut de Malenkov, Mikoian, mareşalul Konev şi mareşalul Moşkalenko şi strangulat (o altă versiune a lui Hruşciov spunea că a fost împuşcat).[2207] În 1955 Hruşciov l-a înlăturat pe Malenkov ca lider al oligarhiei poststaliniste. Doi ani mai târziu şi-a confirmat puterea scoţând din funcţii „Grupul Antipartid” al vechilor stalinişti precum Molotov şi Kaganovici, care făcuseră front comun cu Malenkov şi cu succesorul şi premierul acestuia, Bulganin. După spusele lui Hruşciov însuşi, ei aveau o majoritate împotriva lui în Prezidiu, dar cu ajutorul mareşalului Jukov el i-a adus cu avionul la Moscova pe aliaţii săi din Comitetul Central şi a făcut ca decizia să fie inversată. Patru luni mai târziu s-a întors împotriva lui Jukov, pe care l-a acuzat că nutreşte „aspiraţii bonapartiste” şi că „violează normele leniniste”. În sfârşit, în 1958, l-a demis pe Bulganin şi i-a preluat funcţia. După aceea a deţinut puterea supremă vreme de şase ani.

Nu a avut loc însă nicio „destalinizare”. Termenul nu a fost folosit niciodată în interiorul Rusiei sovietice. Singurul lucru pe care îl implicau schimbările poststaliniste şi „Discursul secret” al lui Hruşciov la al XX-lea Congres al Partidului din 1956 era sfârşitul terorismului în masă împotriva membrilor de partid, adică a celor din cadrul sistemului de conducere.[2208] Structura totalitară a statului leninist, acordând partidului – respectiv unei elite restrânse care îl controla – un monopol absolut al

puterii, rămânea neştirbită, susţinută ca şi înainte de poliţia secretă şi de armată, ea însăşi controlată de o structură internă de ofiţeri ai partidului. Plinta autocratică rezista; şi în orice moment un om neînduplecat putea edifica pe ea o suprastructură de teroare în masă. Hruşciov se comporta în multe privinţe ca un autocrat, şi trebuia să fie înlăturat ca atare. Colegii săi îi detestau aventurismul. Au ajuns să vadă în el o influenţă deranjantă. A încercat să introducă mai multă democraţie în interiorul partidului, o noţiune neleninistă. Conceptul lui de „stat al întregului popor", implicând sfârşitul unui monopol al puterii partidului, era profund antileninist. În unele privinţe Hruşciov, spre deosebire de Lenin, era marxist: adică el credea că comunismul era realizabil. La cel de-al XXII-lea Congres al Partidului din 1961 el şi-a expus ca program depăşirea nivelului de trai american în anii '60, începutul comunismului (locuinţe fără chirie, transport public gratuit etc.) în anii '70 şi încheierea sa în anii '80. Ar putea fi descris ca încă un optimist care s-a prăbuşit sub greutatea iluziilor anilor '60. Criticii săi din Prezidiu considerau că astfel de promisiuni, care nu era de conceput că ar putea fi îndeplinite, nu aveau să producă decât dezamăgire şi furie, precum aventura sa cu rachetele cubaneze din 1962 şi planul „terenurilor virgine" din 1954, acela de a cultiva 100 de milioane de acri de pământ nedesţelenit din Asia Centrală sovietică şi din Siberia, care în iunie 1960 a produs cele mai mari furtuni de praf din istorie. Pe când se afla în vacanţă în Crimeea în octombrie 1964, Prezidiul a votat scoaterea sa din funcţie şi decizia lui a fost confirmată de Comitetul Central a doua zi. Complotul a fost urzit de către principalul teoretician ultraleninist al partidului, Mihail Suslov, şi pus în practică de şeful KGB, Aleksandr Şelepin, care l-a aşteptat la aeroport pe Hruşciov când acesta a fost adus la Moscova sub pază grea de către poliţie.[2209] Scopul şi maniera loviturii au confirmat legătura organică dintre „normele leniniste" şi conceptul de poliţie secretă.

Suslov, care a preferat să rămână în culise, l-a ajutat pe noul prim-secretar, Leonid Brejnev, în ascensiunea sa spre puterea supremă. Brejnev a fost numit secretar general în 1966, şef al statului şi preşedinte al Prezidiului în 1977 şi preşedinte al Consiliului Apărării, precum şi mareşal al Uniunii Sovietice, în 1976; a primit Premiul Lenin pentru Pace (1972) şi Literatură (1979). Această strălucitoare concentrare de funcţii şi

onoruri era răsplata acordată de colegii mai vârstnici ai lui Brejnev din conducerea de partid pentru că dăduse direcţiei afacerilor sovietice o nouă stabilitate, seriozitate şi previzibilitate, bazate pe o hotărâre absolută de a concentra puterea în mâinile elitei comuniste.[2210] Brejnev rezuma această filosofie a guvernării în sintagma codificată „încredere în cadre" – respectiv consolidarea şi perpetuarea unei clase conducătoare privilegiate, o împărţire a ţării în conducători şi conduşi. Era absolut clar unde se trăgea linia de demarcaţie, şi nici nu se punea problema de a se ceda măcar o fărâmă de putere unei entităţi care depăşea graniţele conducerii de partid. Poziţiile puterii, odată ocupate, nu puteau fi abandonate niciodată, iar principiul se aplica atât în exterior cât şi în interior. După cum el însuşi i-a spus comunistului ceh liberal Dubcek în 1968, „nu-mi vorbi mie despre «socialism». Ce avem, aia păstrăm"[2211].

Rusia lui Brejnev era mai degrabă o societate împlinită decât una care avea aşteptări. Ea oferea mai mult din acelaşi lucru, şi nu o schimbare calitativă. El a recunoscut la al XXVI-lea Congres al Partidului din februarie 1981 că obiectivele din 1961 erau depăşite: nu avea să se mai vorbească de scopuri specific „comuniste". A restaurat prioritatea stalinistă a armamentului, care a rămas sectorul cel mai favorizat şi de departe cel mai înfloritor al economiei; în anii '60 şi '70 cheltuielile militare au crescut în termeni reali cu aproximativ 3% pe an, asta însemnând că, între căderea lui Hruşciov şi mijlocul anilor '70, Rusia a cheltuit pe armament, raportat la resurse, cam de două ori mai mult decât America.[2212] Economia sovietică în ansamblu a crescut mult mai încet. După unele calcule, în 1978 PNB era de 1 253,6 miliarde de dolari, faţă de 2 107,6 miliarde în SUA, ceea ce însemna un venit *per capita* de 4 800 de dolari pentru Rusia, şi 9 650 de dolari pentru America.[2213] Problema cu aceste cifre este că venitul pe cap de locuitor nu înseamnă mare lucru într-o societate dominată în mod covârşitor de sectorul de stat; şi oricum ele se bazeaza pe statistici realizate de guvernul sovietic, care nu permit niciun fel de control independent. După cum a remarcat Hruşciov cu privire la înalţii funcţionari care conduceau Biroul Sovietic de Statistică, „ei sunt în stare să facă din rahat gloanţe"[2214]. În anii '60 şi '70 Brejnev a pus la dispoziţia consumatorilor obişnuiţi cantităţi considerabile de bunuri de calitatea a doua. O estimare arăta că, la sfârşitul anilor '70,

nivelul de trai al muncitorului sovietic era aproximativ acela al muncitorului american la începutul anilor ’20.[2215] Această comparaţie impune însă trei precizări importante. În Rusia sovietică locuinţele urbane nu ţineau pasul cu deplasarea către oraşe, care adăposteau numai 19% din populaţie în 1926 şi aproximativ 60% cincizeci de ani mai târziu. Ca rezultat, ruşii aveau cel mai scăzut nivel de trai dintre toate ţările industrializate, cu un spaţiu de locuit pe cap de locuitor de numai vreo 72 de metri pătraţi (1 200 în America). În al doilea rând, numai un rus din patruzeci şi şase avea maşină (deşi accidentele de circulaţie mortale erau mai multe decât în America). În al treilea rând, situaţia alimentelor s-a deteriorat sub Brejnev, în special la sfârşitul anilor ’70 şi începutul anilor ’80.[2216]

Cu toate acestea Rusia era destul de prosperă pentru scopurile lui Brejnev. El nu voia o „revoluţie a speranţelor în creştere”. Regimul nu avea alt scop decât acela de a se perpetua. După cum spunea Aleksandr Herzen despre regimul ţarist: „Deţine puterea cu scopul de a deţine puterea.” Dar comparaţia este nedreaptă faţă de ţari, care erau adesea motivaţi de o dorinţă autentică de a ridica nivelul poporului. Aflat în exil în America, Aleksandr Soljeniţîn a repudiat în mod repetat şi vehement ideea că regimul sovietic ar fi fost în vreun sens o continuare a autocraţiei ţariste.[2217] Din punct de vedere politic şi moral regimul sovietic era o societate totalitară de un tip cu totul diferit: mai mult o conspiraţie ce se autoperpetua decât o formă legitimă de guvernământ. Deşi gangsterismul în stil Chicago al lui Stalin fusese înlocuit cu mafia în tonuri sobre a lui Brejnev şi a asociaţilor săi, în esenţă caracterul criminal s-a păstrat. Regimul se baza nu pe lege, ci pe forţă. În termeni economici a fost, poate, cel mai bine definit de cel ce semna cu pseudonimul Fiodor Zniakov, în „Memorandumul” său de *samizdat,* care a circulat în mai 1966, drept „capitalism de supermonopol”, cu toate proprietăţile importante concentrate într-un singur centru.[2218] Problema politică a lui Brejnev era să aibă grijă ca profiturile acestui supermonopol să fie împărţite între membrii clasei conducătoare. Am putea distinge aici trei straturi. Din cei 260 de milioane de ruşi, în 1976 aproximativ 15 milioane erau membri de partid. Ei nu constituiau clasa conducătoare în sine, ci potenţiali membri ai acesteia. Dacă dădeau dovadă de zel şi obedienţă, o

parte din ei promovau în rândurile clasei conducătoare. Ceilalţi erau eliminaţi într-un ritm de aproximativ 300 000 pe an prin refuzul autorităţilor de a le reînnoi carnetele de partid. Adevărata clasă conducătoare consta din 500 000 de activişti de partid şi înalţi funcţionari guvernamentali (plus familiile acestora). Ei erau recompensaţi cu putere administrativă, ceea ce era făcut posibil de dimensiunile uriaşe ale mecanismului de stat şi de existenţa unui vast imperiu sovietic cu funcţii răsunătoare în întreaga lume – „oi să fie, că păşune-i destulă", după cum spunea Sir Robert Walpole – şi cu privilegii economice bazate pe accesul la un sistem de distribuţie închis, care cuprindea magazine de alimente şi de alte bunuri de consum, locuinţe, călătorii în străinătate, asigurări de sănătate, staţiuni de odihnă şi învăţământ superior. Orânduirea sovietică a devenit astfel o adevărată clasă conducătoare, în tradiţionalul sens feudal (şi marxist), căci se distingea de restul societăţii nu numai printr-o relativă bunăstare, ci şi prin drepturi legale şi administrative superioare, clar determinate. Sub Lenin şi Stalin, şi încă şi mai mult sub Brejnev, societatea sovietică a devenit complet stratificată. În colonia de cercetare ştiinţifică de la Novosibirsk din anii '70, de exemplu, locuinţele erau alocate după cum urmează. Un membru plin al Academiei avea o vilă; un membru corespondent jumătate de vilă; un cercetător principal o garsonieră cu înălţimea de trei metri; un cercetător secundar o garsonieră cu înălţimea de doi metri şi jumătate şi doar cu o baie comună.[2219] Adevărata împărţire însă era între cei jumătate de milion de la conducere şi restul populaţiei: ei erau elita reală, „ei" ca opus lui „noi", marea masă a ruşilor. Din această clasă conducătoare, 426 de oameni exercitau cu adevărat puterea politică în calitate de membri ai Comitetului Central. Vreo 200 aveau funcţii ministeriale. Ceea ce cereau ei de la Brejnev, şi el le-a dat, erau privilegii extinse, siguranţa vieţii şi a proprietăţii şi siguranţa slujbei. În 1976, de exemplu, au fost realeşi 83,4% din membrii CC, un procent tipic. La sfârşitul anilor '70, majoritatea celor 200 de oameni de la vârf erau trecuţi de şaizeci şi cinci de ani, mulţi chiar de şaptezeci. Din cauza izolării de restul societăţii, accesului special la învăţământ superior de cea mai bună calitate şi tendinţei de a încheia căsătorii în interiorul ei, noua clasă conducătoare devenea deja ereditară, propria familie a lui Brejnev fiind un exemplu în acest sens.

Sub Stalin, ca şi în Germania lui Hitler, opoziţia era conspirativă sau inexistentă. În mod normal un regim totalitar nu devine vulnerabil intern decât atunci când încearcă să se liberalizeze. Au existat câteva tentative în acest sens în vremea lui Hruşciov. O parte din structura Gulagului a fost desfiinţată, deşi esenţa ei a rămas. La 25 decembrie 1958 au fost enunţate noi „Principii Fundamentale de Drept Penal şi Procedură Penală", acordând drepturi teoretice acuzaţilor şi provocând prima dezbatere juridică purtată vreodată în presa sovietică. Această reformă de sus în jos n-avea cum să nu producă însă instabilitate, şi prin urmare o inversare, din moment ce Rusia sovietică nu era o societate aflată sub domnia legii. Marxismul nu produsese niciodată o filosofie a dreptului. Singurul filosof sovietic autentic al dreptului, Evgheni Paşukanis, susţinea că în societatea socialistă Legea trebuia înlocuită de Plan.[2220] Acest lucru era logic, căci ideea de proces juridic independent era incompatibilă cu aceea a unui proces istoric inevitabil interpretat de o elită conducătoare marxistă. Cazul lui Paşukanis însuşi a demonstrat-o: legea a fost înlocuită de plan – al lui Stalin – iar el a fost asasinat în anii '30. Legea din 1958 nu putea fi aplicată în practică pentru că ar fi marcat începuturile unui statut independent al tribunalelor, permiţându-le astfel să erodeze monopolul puterii de care se bucura partidul. Nici chiar sub Hruşciov niciun tribunal sovietic nu a revenit vreodată asupra vreunui verdict de vinovăţie într-un caz politic – păstrând astfel un record nedepăşit de supunere totală faţă de partidul conducător din primul an de guvernare al lui Lenin şi până în prezent.[2221]

Mai importantă a fost relaxarea cenzurii de către Hruşciov. Prezidiul a refuzat cererea lui de a schimba sistemul, aşa că el a autorizat unele publicaţii pe propria-i răspundere.[2222] Materiale heterodoxe au apărut în presă şi în formă de carte. În 1962 Aleksandr Soljeniţîn a putut publica *O zi din viaţa lui Ivan Denisovici,* poate cea mai influentă carte care a circulat liber în Rusia de la Revoluţie încoace. Dar în acelaşi an au avut loc proteste de masă la Novocerkassk împotriva creşterii preţurilor la alimente. La 2 iunie trupele au tras în mulţime, omorând mulţi oameni. Răzmeriţele au fost şi sunt o trăsătură recurentă a societăţii sovietice, ţinând, ca şi în epoca feudală, locul grevelor şi al politicii, pentru a atrage atenţia asupra nemulţumirilor. Revolta din iunie a avut dimensiuni

neobişnuit de mari şi este posibil să fi jucat un rol în căderea lui Hruşciov doi ani mai târziu. Chiar şi înainte de a dispărea însă, el a refuzat să permită publicarea altor cărţi despre lagăre. După spusele lui Roy Medvedev, cea mai valoroasă sursă pe care o avem, mişcările de protest datau din 1965, anul de după căderea lui Hruşciov, iar în 1966–1967, când publicaţiile subterane de tip *samizdat* erau la apogeu, a avut loc o mişcare ce se apropia de un protest în masă.[2223] Represiunea a început în aceeaşi perioadă, cu procesul a doi disidenţi importanţi, Siniavski şi Daniil, în februarie 1966. Acest lucru a pus capăt oricărei pretenţii de reformă judiciară sau liberalizare în general. La scurtă vreme după aceea doi ofiţeri superiori din poliţia secretă au fost numiţi judecători la Curtea Supremă Sovietică. Cea mai cruntă etapă a represiunii a fost 1968–1970, începând cu „procesul celor patru" (Galanskov, Ginzburg, Dobrovolski şi Laşkova) în ianuarie 1968. Acesta, unul dintre cele mai bine documentate dintre procesele sovietice, a fost o farsă politică hotărâtă dinainte, care a arătat că sistemul sovietic a rămas, în esenţă, o tiranie totalitaristă, care nu era în stare să facă o autoreformă mai mult decât să facă din cerc pătrat.[2224]

După 1970, s-a produs o oarecare relaxare a noii terori. Aceia din Occident care, ca parte din politica de destindere, cereau acceptarea solicitării sovietice pentru o Conferinţă privind „Securitatea şi Cooperarea Europeană" la Helsinki (iulie 1973—iulie 1975), susţineau că liderii sovietici puteau fi constrânşi să respecte drepturile omului ca parte din acord. Aceasta a devenit politica oficială a administraţiilor Ford şi Carter. Potrivit Principiului Şapte al Acordurilor de la Helsinki guvernul sovietic se angaja să „respecte drepturile şi libertăţile fundamentale ale omului". Dar nu a fost decât un nou tratat care urma să fie încălcat. De fapt, procesul Helsinki a dus direct la o reluare a represiunii larg răspândite, nu numai în Rusia sovietică, ci pretutindeni în spatele Cortinei de Fier. Căci el i-a încurajat pe disidenţi să iasă la lumină. Ei au format grupuri de monitorizare „pentru a promova respectarea Acordurilor de la Helsinki" la Moscova, în Ucraina, Gruzia, Armenia şi Lituania. Mişcări similare au izbucnit în Cehoslovacia, Germania de Est, Polonia şi în alţi sateliţi. Informaţiile privind violarea Acordurilor erau transmise jurnaliştilor occidentali.

A urmat un val de persecuţii violente, începând din 1975 şi atingând un punct culminant în anii de după 1977. Principalele victime au fost conducătorii grupurilor de monitorizare. În unele cazuri KGB a practicat o nouă politică, aceea de a acorda disidenţilor vize de ieşire şi a-i expulza din propria lor ţară. Mulţi alţii au primit însă condamnări la ani lungi de închisoare şi muncă silnică. Astfel, Acordurile de la Helsinki au crescut în mod radical volumul şi ferocitatea violării drepturilor omului în Rusia sovietică. Farsa a culminat cu întâlnirea ulterioară de la Belgrad, 1977–1978, când delegaţia sovietică a venit cu o documentaţie elaborată despre persecuţiile asupra catolicilor din Ulster şi a negrilor din America, dar a refuzat categoric să discute practicile sovietice. Imediat după terminarea întâlnirii, doi membri ai grupului de monitorizare ucrainean au primit, fiecare, câte şapte ani de muncă grea, fondatorul grupului Moscova, deja ţinut în arest de cincisprezece luni fără a fi fost judecat, a fost condamnat la şapte ani într-un lagăr „sever”, iar cel mai cunoscut dintre disidenţii sovietici, Andrei Saharov, a fost acuzat de „huliganism”, apoi condamnat la arest la domiciliu şi deportare.[2225] Procesele celor din grupul de monitorizare gruzin au evocat ecouri sinistre ale perioadei staliniste, cu acuzaţii fabricate de spionaj în favoarea agenţiilor occidentale şi sugerarea torturii şi a mărturisirilor obţinute prin forţă.[2226]

Într-o anumită privinţă politica sovietică faţă de elementele de opoziţie a fost consecventă, din prima etapă a guvernării leniniste şi până la începutul anilor ’80: disidenţa a fost întotdeauna tratată ca o boală psihică, iar disidenţii erau întotdeauna pasibili de a fi supuşi la „tratament” în spitale psihiatrice sovietice speciale. Primul caz cunoscut a fost în 1919, când Lenin a făcut ca Maria Spiridonova, unul dintre liderii Partidului Socialist-Revoluţionar, să fie condamnată de Tribunalul Revoluţionar din Moscova la internarea într-un sanatoriu.[2227] Folosirea sistematică, pe scară largă, a pedepsei psihiatrice a început la sfârşitul anilor ’30, când NKVD a construit un stabiliment penal în localul unui spital de boli mentale obişnuit din Kazan. La sfârşitul anilor ’40, Institutul Serbski, principalul centru sovietic de predare şi cercetare a psihiatriei penale, avea un departament special de activitate „politică”.[2228] La începutul anilor ’50, cel puţin trei stabilimente „tratau” cazuri de deţinuţi politici, căci ştim de un om, Ilia Iarkov, care a suferit în toate trei.

Pedeapsa psihiatrică se dădea mai ales acuzaţilor aflaţi sub incidenţa atotcuprinzătorului Articol 58 al Codului Penal, care se referea la „actele antisovietice": printre colegii de spital ai lui Iarkov se aflau creştini, troţkişti care supravieţuiseră, opozanţi ai lui Lîsenko, scriitori, pictori şi muzicieni nonconformişti, letoni, polonezi şi alţi naţionalişti.[2229] Departe de a fi abandonat, sistemul s-a extins mult sub Hruşciov, care era nespus de dornic să convingă lumea că Rusia sovietică nu-şi mai închidea opozanţii politici, ci numai pe cei dezechilibraţi, şi era citat de *Pravda* (1959) că ar fi spus: „Un delict este o deviere de la standardele de comportament general recunoscute, adeseori cauzat de tulburări psihice. La cei care ar putea chema la opoziţie faţă de comunism [...] în mod clar starea mentală a acestor oameni nu este normală."[2230]

Occidentul a auzit pentru prima dată de psihiatria penală sovietică în 1965, odată cu publicarea *Gardianului 7* a lui Valeri Tarsis, şi după aceea s-au făcut eforturi în cadrul breslei psihiatrilor de a se obţine documentaţie despre cazuri specifice şi de a se ridica această chestiune la şedinţele Asociaţiei Mondiale de Psihiatrie.[2231] Aceste eforturi au fost împiedicate în parte de dorinţa unor psihiatri (mai ales americani) de a păstra cu orice preţ participarea Cortinei de Fier în organismul respectiv, în parte de abilitatea cu care conducerea sovietică şi-a acoperit urmele şi, în 1973, a organizat o vizită potiomkiană la Institutul Serbski.[2232] Cu toate acestea, în perioada 1965–1975 au fost obţinute detalii despre 210 cazuri total dovedite.[2233] În afară de prima închisoare de pedeapsă psihiatrică din Kazan, în anii '60 şi '70 au mai fost deschise alte treisprezece Spitale de Psihiatrie Speciale. Nici unui occidental, fie el psihiatru sau nu, nu i s-a permis să viziteze vreun SPS. Dar s-a stabilit că ele se aflau sub controlul Ministerului de Interne (MVD), şi nu al Ministerului Sănătăţii, că erau conduse de ofiţeri şi administrate ca nişte închisori. Relatări ale foştilor prizonieri arată că SPS semănau extrem de bine cu clinicile-închisori conduse de medici SS în cadrul programului rasial al lui Himmler, atât prin cruzimile practicate, cât şi prin tipul de medici care lucrau în ele. Tortura cea mai obişnuită, metoda „înfăşurării" în cearşaf ud, pare să fi fost inventată de dr Elizaveta Lavriţkaia, una dintre creaturile cele mai dure descrise de Iarkov.[2234] La audierile din Senatul SUA din 1972 au fost furnizate detalii despre torturi, bătăi şi folosirea

punitivă a drogurilor.[2235] Cei mai mari vinovaţi au fost consideraţi profesorul Andrei Snejnevski, directorul Institutului de Psihiatrie al Academiei de Ştiinţe Medicale, care a condus campania pentru diagnosticarea disidenţei ca o formă de schizofrenie; profesorul Ruben Nadjarov, adjunctul său; dr Gheorghi Morozov, şeful Institutului Serbski; şi profesorul Daniil Lunts, considerat de către disidenţi cel mai rău dintre practicanţii psihoterorii. Ca şi în cazul SS, unii doctori aveau grade militare: Lunts era identificat fie drept colonel KGB, fie drept general-maior în MVD. Acestor oameni li se permitea să călătorească în străinătate pentru a reprezenta psihiatria sovietică, ei aveau salarii de trei ori mai mari decât alţi psihiatri şi se bucurau de accesul la luxurile şi privilegiile eşaloanelor superioare ale clasei conducătoare sovietice.[2236] Pedeapsa psihiatrică s-a extins foarte mult sub Brejnev, deşi în urma campaniei de demascare din Occident ea s-a restrâns în mare măsură la muncitorul-protestatar umil care era improbabil să atragă atenţia în exterior. Pentru cei cunoscuţi, existau multe grade de oprimare din ce în ce mai severe, niciunul dintre ele nu necesita nici măcar un proces. Comentând exilul lui Saharov la Gorki, Medvedev nota: „De la Gorki Saharov putea fi trimis în Irkutsk, în Siberia, la Tomsk sau la Cita. Din ce în ce mai rău. [...] Important este ca victima să aibă întotdeauna ceva de pierdut, prin urmare ceva de care să se teamă."[2237] La sfârşitul lui martie 1977, Brejnev a arătat brutal de clar că o întoarcere la liberalizare era exclusă:

> În ţara noastră nu este interzis „să gândeşti altfel" decât majoritatea. [...] Cu totul altceva este dacă o mână de indivizi care s-au manifestat activ împotriva sistemului sovietic o pornesc pe calea acţiunilor antisovietice, încalcă legi şi, negăsind sprijin în propria lor ţară, caută sprijin în străinătate, la centrele imperialiste subversive. [...] Poporul nostru cere ca astfel de activişti să fie trataţi ca opozanţi ai socialismului, ca persoane ce acţionează împotriva propriei lor patrii, complici, dacă nu chiar agenţi, ai imperialismului. Am luat şi vom continua să luăm împotriva lor măsurile prevăzute de legea noastră.[2238]

Identificarea criticii politice cu trădarea, ba chiar cu acţiuni concrete de

vânzare de patrie, era bineînţeles baza terorii leninist-staliniste. Brejnev a afirmat limpede că ea putea fi reluată în orice moment. În noua versiune a Constituţiei, ratificată de Sovietul Suprem la 7 octombrie 1977, s-au introdus prevederi în acest sens. Articolul 7 afirma monopolul total al puterii politice şi al activităţii statale a Partidului Comunist. Articolul 62 spunea: „Cetăţenii URSS sunt obligaţi să apere interesele statelor sovietice şi să le sporească puterea şi prestigiul." Primul contrazicea Articolul 2, care spunea că întreaga putere aparţinea poporului. Cel de-al doilea contrazicea Articolul 49, care dădea cetăţeanului dreptul de a critica organismele statale. Articolele 6 şi 62 reprezentau astfel esenţa totalitară a Constituţiei, conferind clasei conducătoare întreaga autoritate de care avea nevoie pentru a-i supune pe opozanţii interni la orice grad de teroare era necesar. Disidenţa a continuat şi în timpul represiunii brejneviste. În 1977–1980, de exemplu, douăzeci şi patru de publicaţii *samizdat* au apărut cu regularitate. Numărul de lucrări *samizdat* individuale care circulau a depăşit pragul de 100 000 în 1980.[2239] Dar orice fel de activitate politică organizată ori răspândirea largă a unor opinii neortodoxe au devenit imposibile. Pe scurt, în decursul anilor '70, în timp ce autoritatea legitimă a guvernului american era erodată fără nicio grijă, puterea autocrată a guvernului sovietic era consolidată sistematic. Procesul a ajuns la o concluzie logică după moartea lui Brejnev în 1982, când Iuri Andropov, care fusese şeful KGB cincisprezece ani, timp în care instituţionalizase pedepsirea psihiatrică a disidenţilor, a devenit conducătorul statului sovietic.

Operând de pe o bază de stabilitate politică, puterea globală sovietică s-a extins constant în anii '70. Semnul cel mai izbitor şi mai vizibil al acestei expansiuni a fost dezvoltarea spectaculoasă a marinei sovietice. Sub multe aspecte ea era comparabilă cu programul naval german din anii '90 ai secolului al XIX-lea şi din 1900: nu era justificată de vreo necesitate de a proteja liniile tradiţionale de aprovizionare şi comunicaţii, ci avea scopul de a schimba echilibrul existent al puterii maritime.[2240] La fel ca marina britanică în secolul al XIX-lea, forţa maritimă şi aeriană americană era marele factor stabilizator în lumea postbelică. În 1945 America avea 5 718 vase în serviciu activ, din care 98 de transportoare de avioane, 23 de vase de război, 72 de crucişătoare şi peste 700 de

distrugătoare şi escorte. Chiar şi în iunie 1968, SUA avea 976 de vase active.[2241] În anii '70 însă, flota americană s-a micşorat rapid, ajungând la 13 transportoare şi escortele lor. Între timp marina sovietică s-a extins. La sfârşitul lui 1951 amiralul Camey, comandantul forţelor NATO din Europa de Sud, încă mai putea să dizolve forţele navale sovietice din Mediterana: „El a spus că era posibil să mai fie câteva submarine sovietice «rătăcite» prin Mediterana şi că ar fi posibil ca ei să mai trimită şi altele ca pregătire de război. Dar nu puteau să le menţină multă vreme."[2242] Marea schimbare a venit după 1962, când criza rachetelor din Cuba a convins conducerea sovietică de faptul că, dacă voia să extindă comunismul în afara teritoriului eurasiatic, trebuia să construiască o puternică marină de suprafaţă. Noua strategie a fost opera amiralului Gorşkov, ale cărui scrieri au constituit un corp doctrinar comparabil cu al amiralului Mahan, şi a cărui pledoarie pentru o uriaşă flotă de submarine plus o forţă de suprafaţă globală a devenit o politică hotărâtă la începutul anilor '60.[2243] În perioada de paisprezece ani care a urmat crizei rachetelor, Rusia sovietică a construit în total 1 323 de vase de toate tipurile (faţă de cele 302 americane), între care 120 de vase de luptă la suprafaţă, 883 de amfibii şi 53 auxiliare. În aceeaşi perioadă (1976), Gorşkov adunase o flotă de 188 de submarine nucleare, 46 dintre ele transportând rachete strategice.[2244] La sfârşitul anilor '70 au apărut primele transportoare sovietice autentice. Impactul noii marine sovietice asupra geopoliticii a devenit incontestabil în războiul arabo-israelian din 1967, când a fost instituită o prezenţă navală sovietică permanentă în estul Mediteranei. În 1973, în timpul războiului de Yom Kippur, poziţia flotei americane pe acest teatru al operaţiunilor era descrisă ca „extrem de inconfortabilă" pentru prima dată de la distrugerea forţei maritime japoneze.[2245] În acest moment marina sovietică, deja predominantă în nord-estul Atlanticului şi în nord-vestul Pacificului, era pregătită să pătrundă în Atlanticul de sud şi în Oceanul Indian.

Puterea maritimă a fost unul dintre elementele debarcării sovietice în Africa neagră ce a constituit o trăsătură importantă a celei de-a doua jumătăţi a anilor '70. Un altul a fost folosirea Cubei ca mercenar-satelit. În anii '60 Rusia sovietică a cumpărat relativ ieftin supunerea cubaneză: sub o jumătate de miliard de dolari pe an. Primea în schimb sprijin verbal:

Castro a apărat vehement invazia ruşilor în Cehoslovacia din 1968. La începutul anilor ’70 economia cubaneză se degrada cu rapiditate, iar în 1972 s-a produs o agonizantă reconsiderare a relaţiilor ruso-cubaneze. Datoria Cubei faţă de Rusia se ridica acum la aproape 4 miliarde şi Brejnev nu vedea nici o altă soluţie decât aceea de a amâna toate dobânzile şi plăţile majore pentru 1986 şi de a garanta între timp pentru Cuba.[2246] Pentru Rusia costurile au crescut mai întâi la 8 milioane de dolari, apoi la 10 milioane şi (până la începutul anilor ’80) la 12 milioane pe zi: aproape 4,5 miliarde pe an. Brejnev a primit însă în schimb un instrument valoros pentru pătrunderea în Africa subsahariană. Rusia sovietică fusese, desigur, activă în Africa arabă încă de la afacerea cu Nasser din 1955. Dar misiunile sovietice economice şi militare se făcuseră adeseori nepopulare; şi, fiind albi, sovieticii au fost cu uşurinţă acuzaţi de „imperialism”. După cum spunea unul dintre premierii arabi, Maghoub al Sudanului, statele arabe primeau de la Rusia sovietică „utilaje depăşite” în schimbul materiilor prime, „o formă de troc”; iar blocul sovietic „adesea revindea materiile prime obţinute de la noi Occidentului capitalist” sub preţul pieţei, cu „efecte dezastruoase asupra producţiei de materii prime a ţărilor noastre”[2247]. Unul dintre numeroasele avantaje ale folosirii surogatelor cubaneze a fost că, printr-un paradox inexplicabil, Cuba era membră a „blocului nealiniat”, deşi, de fapt, dintre toate statele protejate de Uniunea Sovietică ea îşi manifesta cel mai zgomotos fidelitatea. Nefiind albi (în multe cazuri erau negri), soldaţii cubanezi nu erau uşor de prezentat drept imperialişti. Castro deja îşi făcuse datoria apărând Rusia sovietică de acuzaţia de imperialism la Conferinţa din Alger a statelor nealiniate din 1973. Unde erau, a întrebat el, „corporaţiile monopoliste” ale Rusiei? Unde era „participarea ei la companiile multinaţionale”? „Ce fabrici, ce mine, ce terenuri petroliere posedă ea în lumea subdezvoltată? Ce muncitor este exploatat în vreo ţară din Asia, Africa sau America Latină de capitalişti sovietici?”[2248] Acum i se cerea să meargă mai departe şi să furnizeze forţe invazioniste neimperialiste. În decembrie 1975, sub escortă navală sovietică, au debarcat în Angola primele forţe cubaneze. În 1976 ele au intrat în Abisinia, aflată acum în lagărul sovietic, şi în Africa Centrală şi de Est. Încă din 1963, vechea colonie a Congoului francez s-a proclamat Republica Populară Congo,

primul stat marxist-leninist din Africa. Nu s-a comportat întotdeauna ca atare. Categoriile politice europene nu se traduceau întotdeauna în realităţi africane.[2249] Dar la sfârşitul anilor ’70 existau zece astfel de state africane, care furnizau Rusiei sovietice, în grade diferite, sprijin diplomatic şi propagandistic, avantaje economice şi baze militare. Iar în 1979, în Nicaragua, Cuba a achiziţionat primul satelit propriu, în America Centrală.

Extinderea războiului rece, în anii ’70, în aproape toate zonele globului a dat acestui deceniu aerul de insecuritate cronică atât de caracteristic anilor ’30 – acelaşi sindrom al şomajului, decăderii economice, înarmării şi agresiunii. Politica sovietică nu a fost nicidecum singurul factor. America a avut şi ea partea ei de vină în alunecarea spre violenţă. Ca să contrabalanseze scăderea achiziţiilor de armament în urma încheierii războiului din Vietnam, industria americană a iniţiat vânzări internaţionale de armament la o scară fără precedent. În 1970 America vindea în străinătate arme în valoare de 952 de milioane de dolari. Până în 1977–1978 cifra sărise la peste 10 miliarde. Dar se mai aflau şi alţii în cursă. În anii ’60 şi ’70, vânzările de armament franceze au crescut de peste treizeci de ori. Exporturile sovietice de arme au crescut mai repede chiar decât ale Americii. În 1979–1981 America a încetat să mai fie principalul exportator de armament, ajungând pe locul al treilea după Uniunea Sovietică şi Franţa (Marea Britanie ocupând un modest loc patru). La începutul anilor ’80, vânzările internaţionale de armament erau în jurul valorii anuale de 70 de miliarde de dolari, aproape toate fiind negociate la nivel statal. O singură fabrică sovietică de tancuri acoperea 20 de kilometri pătraţi şi exporta în treizeci de ţări, majoritatea sărace. Vechea întreprindere liberă Neguţătorii Morţii părea inocentă în comparaţie cu statele moderne care se întreceau să vândă distrugerea cu megatonele.

Este adevărat că niciuna dintre marile puteri nu vindea arme nucleare. Dar ele nu au reuşit să împiedice proliferarea acestora. În anii ’50, oameni de ştiinţă bine intenţionaţi au răspândit ideea că plutoniul pentru reactoarele „de pace” era în general nepotrivit pentru bombe. Pornind de la această premisă eronată. America a lansat „operaţiunea transparenţa” în decembrie 1953 cu programul „Atomi pentru Pace”. A dat publicităţii

peste 11 000 de documente secrete, inclusiv detalii despre metoda Purex de producere a plutoniului pur vital pentru exploziile mari.[2250] Unele dintre amănuntele programelor de asistenţă au fost redactate neglijent, astfel încât atunci când se producea o încălcare clară – de exemplu când India a detonat o bombă în 1974 – oficialii americani au putut pretinde că ea nu avusese loc. Tratatul de Neproliferare negociat de America, Rusia şi Marea Britanie în iulie 1968, ratificat curând de alte patruzeci de puteri, nu a avut prea mare importanţă din moment ce până şi ţări care îl semnaseră puteau, sub acoperirea lui, să se apropie foarte mult de o capacitate nucleară şi s-o atingă rapid după cele trei luni de preaviz prevăzute de Articolul Unsprezece.

De fapt puterile nucleare nu s-au înmulţit atât de repede cum au prezis pesimiştii. În 1960 se calcula că douăsprezece noi ţări aveau să se înarmeze nuclear până în 1966.[2251] Dar alianţele de sub umbrela nucleară, cum erau NATO, SEATO şi CENTO, aveau tendinţa să descurajeze aventurile independente ale statelor. Proliferarea s-a produs ca rezultat al unei „parităţi" antagonice. Bomba Chinei din 1964 a fost o consecinţă a certei ei cu Rusia; bomba din 1974 a Indiei a fost rezultatul direct al celei chineze; presupusa bombă din Pakistan a decurs din cea indiană. Atât Israelul cât şi Africa de Sud au devenit puteri nucleare secrete în anii '70, în mare măsură pentru că nu erau membre ale unor pacte militare solide care să includă acoperirea nucleară. Bomba Israelului a provocat un program de armament nuclear irakian, neutralizat în 1981, când aviaţia israeliană a distrus reactorul „paşnic" construit de francezi al Irakului.

Exista, de asemenea, o tendinţă a ţărilor avansate de a se lăsa antrenate în programe de înarmare nucleară. Asta s-a întâmplat în Franţa în timpul celei de-a Patra Republici, cu mult înainte ca de Gaulle sa ia decizia de a construi bombe. După cum spunea un înalt funcţionar, „fabricarea unei bombe atomice [...] a intrat în viaţa noastră publică ca un fel de produs secundar al unui efort de pace oficial"[2252]. Aceasta era calea pe care era cel mai probabil s-o urmeze în fabricarea bombei şi Germania de Vest şi Japonia, până atunci încurajate să rămână nenucleare de garanţiile americane. La sfârşitul anilor'70, Japonia crease o mare şi inovatoare industrie spaţială şi nu numai că se afla în poziţia de a produce foarte rapid focoase nucleare, dar putea crea şi un sistem de livrare avansat

după modelul Tridentului american. Dar a deveni o putere nucleară de primă mărime implica, la vremea aceea, a-ţi asigura protecţie, a dezvolta capacităţi de contradetectare şi de repetare a loviturii, toate acestea fiind foarte costisitoare.[2253] În afară de cazul în care America se retrăgea în izolare, era puţin probabil ca Germania şi Japonia să reuşească acest lucru. Pericolul consta, mai degrabă, în dezvoltarea la întâmplare a unor capacităţi nucleare marginale de către ţări arabe instabile sau de către state care, dintr-un motiv ori altul, se simţeau nesigure şi insuficient protejate de alianţe, cum erau Brazilia, Argentina, Coreea de Sud, Taiwan şi Indonezia. La începutul anilor '80, douăzeci şi două de puteri (în afară de Israel şi Africa de Sud) se aflau într-o situaţie care le permitea să creeze arme nucleare cu costuri relativ scăzute şi într-un interval de unu până la patru ani.[2254]

În practică însă, lumea era mai puţin îngrijorată în anii '70 de posibilitatea unui război nuclear decât de realitatea crescândă a altor forme de violenţă. În acest deceniu au avut loc peste treizeci de războaie convenţionale, majoritatea în Africa. Mai puţin costisitoare în vieţi omeneşti, dar din punct de vedere politic şi psihologic mult mai neliniştitoare pentru lume, a fost creşterea terorismului internaţional. Multe iţe ale istoriei se împleteau în acest fenomen. Exista tradiţia musulmană a terorismului politico-religios, care pornea de la secta persano-sunnită a Asasinilor din Evul Mediu. A renăscut în luptele dintre arabi şi israelieni în Palestina interbelică, ajungând la forma sa ultimă în Organizaţia pentru Eliberarea Palestinei, care în anii '60 şi '70 era cea mai mare, cea mai bogată, cea mai bine înarmată şi cea mai activă dintre toate grupările teroriste, cu tabere de instrucţie proprii, de care au profitat şi multe alte mişcări teroriste, fără legătură cu ea.

În al doilea rând, era tradiţia rusească, transformată de Lenin (care repudia terorismul individual catalogându-l drept „stângism infantil") în terorism de stat, atât pentru uz intern, cât şi pentru export. În toată această perioadă Rusia a păstrat un program de instruire teroristă, dirijat de Academia Militară de la Simferopol, în Crimeea, pe care „gherilele" sau „sabotorii" străini îl absolveau pentru a se duce să lupte în Orientul Mijlociu, America Latină şi Africa. Majoritatea experţilor şi instructorilor OEP au beneficiat de acest curs.[2255]

În al treilea rând era tradiţia europeană, mai ales germană, a intelectualizării violenţei ca necesitate morală. Prima fază modernă de mari proporţii a terorismului politic a avut loc, după cum am văzut, în Germania, în 1919–1922, când asasini de dreapta au ucis 354 de oameni. Incapacitatea societăţii de a-i trage la răspundere a pregătit calea statului hitlerist al terorii. Acesta a adoptat multe forme, între care răpirea, practicată de Surorile Brune din SS, care cutreierau lagărele în căutare de copii blonzi cu ochii albaştri în vârstă de sub şase ani. Tradiţia teroristă germană şi-a găsit expresia filosofică în Existenţialism, popularizat în perioada postbelică de Sartre, care a rămas fascinat de violenţă toată viaţa şi al cărui discipol, Franz Fanon, a publicat în 1961 cel mai influent dintre toate manualele de terorism, *Les damnés de la terre.*

În al patrulea rând, era tradiţia nepolitică a pirateriei mediteranene, care îşi avea originile în mileniul al doilea înainte de Cristos. Pompeius pusese capăt pirateriei în secolul I i.Cr., iar revenirea în forţă a piraţilor la mijlocul secolului al III-lea d.Cr. a fost un semn sumbru al puterii în declin a Romei. În secolul al XVIII-lea marina britanică a eliminat pirateria de pe oceane, dar ameninţarea berberă a rămas până în 1830, când francezii au ocupat Algerul. În următorii 130 de ani, epoca colonialismului, pirateria pe scară largă şi răpirile au încetat practic să existe. Au revenit rapid când valul imperialist a început să se retragă, în special în centrele sale tradiţionale, Alger şi Tripoli, odată cu sfârşitul războiului algerian şi lovitura de stat a lui Geddafi din 1969. Dar acum avea o culoare politică diferită, liderii algerieni în anii ’60 şi Geddafi în anii ’70 furnizându-le bani, arme, terenuri de instrucţie, refugiu şi coordonare. Aceste patru elemente, care s-au împletit în anii ’70, făceau ca problema terorismului să fie extrem de complexă şi greu de definit. Nu putea fi văzut ca o simplă conspiraţie sovietică menită să destabilizeze statele legitime. De fapt, statul democratic cel mai serios afectat de terorism în anii ’70, Italia, a fost mai degrabă victima violenţei comerciale, în special a răpirilor care au înghiţit 100 de milioane de dolari în anii 1975–1980, decât a terorii politice pure.[2256]

Cu toate acestea nu exista nicio îndoială că mişcările teroriste individuale, cum erau banda Baader-Meinhof din Germania de Vest, IRA în Ulster, Brigăzile Roşii în Italia, separatiştii basci în Spania, OEP şi

probabil zeci de alte grupări teroriste arabe, latino-americane şi africane negre, beneficiau de o reţea internaţională radicală, ale cărei spirite conducătoare, precum asasinul venezuelean cunoscut drept „Carlos", erau în exclusivitate comunişti.[2257] Două incidente, selectate dintre zeci, ilustrează caracterul internaţional şi marxist al mişcării. Masacrarea a douăzeci şi şase de pelerini, majoritatea portoricani, pe aeroportul israelian Lod, în 1972, a fost opera unor marxişti japonezi, antrenaţi de OEP în Liban şi dotaţi cu arme japoneze care le erau livrate la Roma de Carlos însuşi. De asemenea, ucigaşii basci care au omorât un amiral spaniol în 1974 fuseseră antrenaţi în Cuba şi în Yemenul de Sud de către est-germani, palestinieni şi cubanezi, şi au folosit explozivi achiziţionaţi de la gangsteri IRA care i-au întâlnit pentru prima dată pe basci în Alger, sub auspiciile KGB.[2258]

Este semnificativ faptul că, în anii '70, pe măsură ce puterea americanilor scădea iar a sovieticilor creştea, numărul incidentelor de terorism internaţional (explozii, bombe, asasinate, luări de ostatici, răpiri etc.) a sporit constant, de la 279 în 1971 până la 1709 în 1980. Numărul asasinatelor, în care KGB-ul şi antecesorii săi au fost întotdeauna specialişti, a crescut în mod spectaculos, de la 17 în 1971 la 1169 în 1980.[2259] Societăţile totalitariste, unde omniprezentei poliţii secrete i se permitea să aresteze şi să închidă oameni fără a-i judeca, să tortureze şi să practice ea însăşi crima judiciară, nu prea aveau a se teme de terorism. Societăţile liberal-democratice în schimb aveau, şi încă foarte mult. Lecţia anilor '70 a fost că terorismul a ajutat în mod activ, sistematic şi necesar extinderea statului totalitar; că el a făcut distincţia între statele aflate sub domnia legii şi cele totalitare în favoarea celor din urmă; că a exploatat aparatul libertăţii în societăţile liberale punându-l astfel în pericol; şi că a subminat voinţa unei societăţi civilizate de a se apăra.[2260] Într-un sens mult mai profund, terorismul politic al anilor '70 a fost un produs al relativismului moral. În particular, cruzimile inimaginabile pe care le-a practicat au devenit posibile numai prin obiceiul marxist de a gândi în termeni de clase şi nu de indivizi. Tinerii ideologi radicali care îşi ţineau victimele, de regulă diplomaţi sau oameni de afaceri aleşi numai după ocupaţie, înlănţuite în carcere subterane înguste din beton, legate la ochi, cu urechile astupate cu ceară, vreme de săptămâni sau luni întregi, apoi

se debarasau de ele fără milă ori ezitare, nu vedeau în cei pe care îi asasinau sau torturau nişte fiinţe omeneşti, ci nişte piese de mobilier politic. În acest proces ei se dezumanizau, ca şi cei pe care îi distrugeau, şi deveneau suflete rătăcite, precum creaturile dezabuzate pe care le-a descris Dostoievski în marele său roman antiterorist *Demonii.*

Ca ameninţare la adresa stabilităţii tuturor societăţilor aflate sub domnia legii, terorismul internaţional ar fi trebuit să fie preocuparea principală a Naţiunilor Unite. În anii '70 însă ONU era un organism corupt şi demoralizat, iar intervenţiile sale nechibzuite mai degrabă au promovat violenţa decât au împiedicat-o. Greşeala fatală a lui Truman de a permite ca puterea să alunece dinspre executiv spre Adunarea Generală în 1950, agravată de greşeala lui Eisenhower din 1956, când i-a permis lui Hammarskjöld să hăituiască Marea Britanie şi Franţa ca agresori, dădea acum roade bogate şi amare. ONU a fost fondată de cincizeci şi unu de state, marea lor majoritate democraţii. În 1975 erau 144 de state membre, având în plan 165, toate în afară de 25 fiind totalitare sau monopartide, în general de stânga. Statele sovietic, arabe-musulmane şi africane la un loc constituiau o majoritate activă. Nu putea fi vorba, aşadar, despre a întreprinde ceva împotriva terorismului. Din contră. După cum am observat deja, Idi Amin, el însuşi terorist, precum şi patron şi beneficiar al terorismului, a fost ovaţionat în picioare în 1975 când a pledat pentru genocid. Yasser Arafat, şeful OEP, cea mai mare organizaţie teroristă a lumii, a primit chiar un loc în Adunarea generală. Secretariatul ONU încetase de mult să aplice principiile Cartei. Secretarul general funcţiona ca un simplu oficiu poştal. Membrii comunişti ai Secretariatului locuiau în zone împrejmuite şi îşi predau cecurile cu salariile lor în valută ofiţerilor financiari ai ambasadelor respective. Cel mai important dintre ei, Arkadi Şevcenko, avea un „însoţitor" KGB personal.[2261]

În general vorbind, pe parcursul anilor '70 majoritatea din ONU s-a concentrat asupra a trei chestiuni: să organizeze distrugerea Africii de Sud şi a Israelului şi să condamne „imperialismul" ca personificat de America. În 1974, acreditaţii Africii de Sud, unul dintre membrii fondatori, au fost respinşi, un fel de substitut pentru expulzare. La şedinţa ONU a statelor nealiniate ţinută la Havana, capitală a unui satelit sovietic, în martie 1975, s-a schiţat un plan de excludere a Israelului, dar a

fost abandonat când SUA a ameninţat să părăsească Adunarea şi să-şi întrerupă contribuţia financiară. În schimb, A Treia Comisie ONU a votat o rezoluţie antisemită, condamnând Israelul ca „rasist", cu 70 de voturi pentru, 29 împotrivă şi 27 de abţineri. Rezoluţia a fost concepută de Cuba, Libia şi Somalia, pe atunci toate sateliţi sovietici. După cum a arătat delegatul american Leonard Garment, rezoluţia era „rău-prevestitoare", pentru că folosea „rasismul" nu ca pe un cuvânt „pentru o foarte reală şi concretă serie de nedreptăţi, ci doar ca pe un epitet care poate fi aruncat oricui se întâmplă să fie adversarul cuiva". Ea a transformat „o idee cu un înţeles viu şi odios" în „nimic mai mult decât un instrument ideologic".[2262] Unele dintre discursurile în favoarea moţiunii erau în mod deschis antisemite şi ar fi stârnit ropote de aplauze la Nürnberg. Dintre cele şaptezeci de state care au votat pentru ea, numai opt aveau pretenţii cât se poate de vagi să fie considerate democraţii şi peste două treimi practicau diverse forme de rasism oficial. În Moscova, Andrei Saharov, care nu fusese încă arestat, observa că rezoluţia „nu poate decât să contribuie la tendinţele antisemite din multe ţări, conferindu-le aparenţa unei legitimităţi internaţionale". Şi mai gravă era teama că votul ar fi putut fi folosit mai târziu ca justificare, în morală şi în dreptul internaţional, pentru o încercare a statelor arabe de a extermina poporul israelian, care întemeiase statul tocmai ca un refugiu faţă de rasism şi crima rasială. Ambasadorul american la ONU a anunţat supărat, când Adunarea a ratificat votul cu 67 la 55: „Statele Unite declară în faţa Adunării Generale a Naţiunilor Unite şi în faţa lumii că nu recunoaşte, nu va respecta şi nu va aproba niciodată acest act infam."[2263] Este adevărat că votul era numai pe hârtie. Adevăratul pericol al ONU era că majoritatea pe hârtie tindea să se transforme în politică reală: corupta aritmetică a Adunării, unde în anii '70 voturile puteau fi cumpărate cu arme sau chiar mituindu-i personal pe delegaţi, tindea în mod imperceptibil să devină o regulă a societăţii internaţionale.

Acest lucru a fost valabil mai ales pentru atacurile la adresa Americii, acum din ce în ce mai izolată şi, pe măsură ce criza anilor '70 s-a adâncit, acuzată ca sursă a tuturor relelor din lume. O consecinţă izbitoare a aritmeticii ONU a fost faptul că statele arabe deţinătoare de petrol, ale căror creşteri de preţuri au adăugat veniturilor lor 70 de miliarde de

dolari pe an în 1974–1975, totul în detrimentul statelor industriale şi al ţărilor subdezvoltate, nu au fost nici măcar o dată criticate în vreo rezoluţie a Adunării generale sau a vreunei comisii ONU. Nici nu s-a făcut vreo încercare de către majoritatea din ONU de a le determina să retumeze aceste profituri excesive sub forma ajutorului mandatar. Furia artificială a ONU s-a concentrat numai asupra Americii, una dintre principalele victime, şi prin extensie asupra întregului Occident. Urmărirea genezei acestui atac ne ajută să înţelegem mai bine lucrurile. Teza marxistă originală era: capitalismul avea să se prăbuşească. Aceasta nu se întâmplase. Prima completare (adusă de Hruşciov) a fost că „blocul socialist" avea să întreacă Occidentul ca nivel de trai. Nici asta nu se întâmplase. A doua completare, folosită de la începutul anilor '70, care a fost propovăduită Lumii a Treia şi a devenit teoria convenţională a ONU, a fost că nivelul de trai ridicat din Occident, departe de a fi consecinţa unui sistem economic mai eficient, era rezultatul imoral al sărăcirii deliberate şi sistematice a restului lumii. Astfel, în 1974 ONU a adoptat o „Cartă a drepturilor şi îndatoririlor economice ale statelor" care condamna manevrele economiilor occidentale. Conferinţa ONU *Mondială a Populaţiei* din 1974 a fost un atac prelungit asupra egoismului SUA. Conferinţa ONU *Mondială a Alimentaţiei* a denunţat America şi alte state, singurele care produceau de fapt surplus de alimente. Ministrul indian al Alimentaţiei considera că este „evident" că acestea erau „responsabile pentru situaţia actuală" a naţiunilor sărace şi aveau „datoria" să le ajute. Un astfel de ajutor nu însemna „milă" ci „compensaţie datorată pentru ceea ce li se făcuse în trecut de către naţiunile dezvoltate". În februarie următor ţările „nealiniate" au pedepsit „încăpăţânarea puterilor imperialiste de a menţine structurile exploatării colonialiste şi neocolonialiste care hrăneşte societăţile lor risipitoare şi superflue, în timp ce ţin o mare parte a omenirii în foame şi sărăcie".

Atacul era nerezonabil mai ales pentru că numai în ultimii paisprezece ani (1960–1973), ajutorul oficial pentru dezvoltare acordat de către ţările avansate celor mai sărace direct sau prin agenţii s-a ridicat la 91,8 miliarde de dolari, cel mai mare transfer voluntar de resurse din istorie.[2264] Dacă banii au fost folosiţi eficient sau nu – era, bineînţeles, o altă chestiune. O mare parte din ei nu au servit decât la menţinerea unor

regimuri ineficiente şi tiranice care practicau diferite forme de „socialism”, precum cel al lui Julius Nyerere în Tanzania, şi astfel la perpetuarea stării înapoiate. Afirmaţia că Vestul era oarecum de acuzat pentru sărăcia mondială era ea însăşi o invenţie occidentală. Ca şi decolonizarea, era produsul culpei, acel prim solvent al ordinii şi justiţiei. Ea reflecta aceeaşi tendinţă de a cataloga moral oamenii nu ca indivizi, ci ca membri ai unor clase, ceea ce a constituit eroarea fundamentală a marxismului. Structura naţională era analoagă structurii de clasă. Am remarcat deja efectul conceptului de „Lumea a Treia” asupra generaţiei Bandung. Ca multe alte idei inteligente dar înşelătoare, el a venit din Franţa. În 1952 demograful Alfred Sauvy scrisese un faimos articol, „Trei lumi, o planetă”, în care cita celebrele observaţii ale lui Sieyes din 1789: „Ce este a Treia Stare? Totul. Ce a fost ea până acum în ordinea politică? Nimic. Ce cere ea? Să devină ceva.” Războiul rece, susţinea el, era în esenţă o luptă între lumea capitalistă şi lumea comunistă pentru Lumea a Treia. Această „Lume a Treia”, ignorată, exploatată, dispreţuită, ca şi a Treia Stare, vrea şi ea să devină ceva.[2265] Treptat, termenul de „Lumea a Treia” a devenit unul dintre marile refrene ale perioadei postbelice.[2266] Nu a fost niciodată definit, pentru simplul motiv că, în clipa în care cineva încerca acest lucru, conceptul se dovedea a fi lipsit de sens şi se dizolva. Dar influenţa sa a fost imensă. El satisfăcea nevoia omului de distincţii morale simple. Existau naţiuni „bune” (cele sărace) şi naţiuni „rele” (cele bogate). Naţiunile erau bogate tocmai pentru că erau rele, şi sărace pentru că erau inocente. Aceasta a devenit forţa motrice a Adunării Generale a ONU. A dus la crearea Conferinţei ONU pentru Comerţ şi Dezvoltare (UNCTAD) în 1962, care a popularizat eroarea. A inspirat raportul Pearson din 1969, generat de culpă, care analiza întregul program de asistenţă din 1950–1967 şi dădea vina pe cei care furnizaseră banii pentru eşecurile lui.

Cu timpul, termenul „Lumea a treia” a început să pară un pic cam uzat. Fabrica de curente intelectuale de la Paris a furnizat imediat unul nou: „Nord-Sud”. El a fost consacrat în 1974, când preşedintele francez, Giscard d’Estaing, a convocat o conferinţă a „ţărilor importatoare de petrol, exportatoare de petrol şi a celor în curs de dezvoltare nepetroliere”. Ideea era să asocieze culpa „Nordului” şi inocenţa

„Sudului". Acest lucru a implicat multă violenţă atât în ce privea simpla geografie, cât şi faptele economice. Aşa-numitul „Sud" era reprezentat de Algeria, Argentina, Brazilia, Camerun, Egipt, India, Indonezia, Irak, Iran, Jamaica, Mexic, Nigeria, Pakistan, Peru, Arabia Saudită, Venezuela, Iugoslavia, Zair şi Zambia. „Nordul" era reprezentat de Canada, ţările din CEE, Japonia, Spania, Australia, Suedia, Elveţia şi SUA. Unsprezece dintre statele „sudice" erau de fapt la nord de ecuator, iar unul din ele, Arabia Saudită, avea cel mai mare venit pe cap de locuitor din lume. Australia, singurul continent în întregime la sud de ecuator, trebuia să fie clasificată drept „nordică", probabil pentru că era populată în exclusivitate de albi şi era capitalistă. Blocul sovietic era omis complet, deşi se alia în întregime în Nord. Pe scurt, conceptul nu avea niciun sens, în afară de acela că servea scopurilor abuzului politic. Dar pe acestea le-a servit foarte bine. A dus la o adunare elaborată la Paris, în mai-iunie 1977.[2267] Cu timpul a inspirat un document cunoscut ca Raportul Brandt (1980), care, ca şi Raportul Pearson, acuza Occidentul, numit acum „Nord", şi propunea un sistem internaţional de taxe, conform căruia Nordul trebuia să subvenţioneze Sudul, pe modelul statelor cu securitate socială.[2268]

În mod inevitabil, America era prezentată ca personajul negativ principal în melodrama Nord-Sud. Era, de asemenea, ţinta unui alt termen folosit pentru abuzurile anilor '70: „companie multinaţională". Şi acesta venea tot din Franţa. În 1967 publicistul francez Jean-Jacques Servan-Schreiber a scos o carte senzaţională, *Le Défi Americain,* în care atrăgea atenţia asupra expansiunii firmelor americane în străinătate. Până în anii '80, prezicea el, a „treia putere industrială din lume" nu va mai fi Europa ci „investiţiile americane în Europa". „Companiile multinaţionale" erau „provocarea aruncată de americani" lumii. Ideea a fost preluată cu entuziasm de către intelectualii europeni de stânga şi tradusă în termeni de „Lumea a Treia", concernele multinaţionale călcând în picioare suveranitatea statelor, fiind considerate capul de lance al „imperialismului american". La Adunarea Generală a ONU din aprilie-mai 1974, companiile multinaţionale au fost expuse defăimării globale, aproape la acelaşi nivel cu Africa de Sud şi Israelul. Ca majoritatea modelor intelectuale, acest termen era prost conceput şi deja depăşit.

Concerne multinaţionale nu erau decât companiile care operau în mai multe ţări. Ele datau de pe la 1900, când Gillette, Kodak şi alte firme se stabiliseră în Europa, şi printre ele se aflau bănci, companii petroliere şi altele ale căror afaceri erau esenţialmente internaţionale. Erau de departe mijloacele cele mai rentabile de export de capital, tehnologie şi calificare de la ţările bogate la cele sărace. La fel de important, în perioada postbelică ele au învăţat mult mai repede decât guvernele cum să se integreze în peisajul local şi să se adapteze la inconvenientele naţionale. Studii ale concernelor multinaţionale din Chile şi Peru, de exemplu, au arătat că influenţa lor politică, până în 1939 considerabilă, se afla de mult într-un declin rapid la vremea când termenul a devenit la modă.[2269] În America, puterea companiilor internaţionale era mai mult decât echilibrată de lobby-urile etnice şi ale sindicatelor. „Explozia multinaţională" era de fapt un fenomen al anilor '50 şi începutului anilor '60, şi se apropia de apogeu când scria Servan-Schreiber. În 1959 America avea 111 sau 71% din firmele cele mai mari ale lumii. Până în 1976, numărul lor scăzuse la 68 iar procentul la 44. Anul de vârf al companiilor multinaţionale americane a fost 1968, după cum a fost şi apogeul supremaţiei americane în întregul ei, când s-au deschis sau achiziţionat 540 de filiale americane în străinătate. În 1974–1975 însă, cele mai mari 187 companii americane multinaţionale creau numai 200 de filiale pe an.[2270] Este adevărat că, în deceniul 1967–1977, investiţiile americane în Europa au crescut de la 16 miliarde de dolari la 55 de miliarde.[2271] Dar viziunea apocaliptică a lui Servan-Schreiber părea absurdă la mijlocul anilor '70, când firmele vest-germane şi japoneze se extindeau în străinătate mult mai rapid decât concurenţii lor americani. În 1970 cele mai mari zece bănci erau toate americane. În 1980 numai două mai erau, restul fiind franceze (patru), germane (două), japoneze şi britanice (câte una fiecare). Japonezii ocupau şase locuri din primele douăzeci şi încă unul era deţinut de Brazilia.[2272] Toate dovezile arată că în timpul anilor '70 puterea economică devenea mult mai amplu împărţită. Cu toate acestea sperietoarea cu societăţile multinaţionale a fost extrem de dăunătoare pentru America, tocmai în momentul în care influenţa ei relativă se afla în scădere rapidă. Departe de a deţine o putere excesivă, companiile americane erau supuse unei discriminări din ce în ce mai

mari. „Pot să vă spun", se plângea un înalt funcţionar de la Chase Manhattan, „că noi, ca bancă americană în Mexic, suntem trataţi ca nişte gunoaie de către autorităţile mexicane."[2273] Aceasta în ciuda faptului că Mexicul, împreună cu Brazilia, datora dobânzi în valoare de 69 de miliarde de dolari, cea mai mare parte băncii Chase Manhattan.[2274] Ostilitatea artificial creată faţă de companiile multinaţionale americane a pătruns chiar şi în America, unde s-a făcut o încercare de a se promulga Legea Comerţului Exterior şi a Investiţiilor (1971), care prevedea controlul asupra exportului de capital şi tehnologie americane şi impozite mai mari pe profiturile companiilor multinaţionale. Lupta care a urmat a fost extrem de dăunătoare intereselor economice americane.[2275]

Atacurile asupra Americii în anii '70 au fost atât de veninoase şi în cea mai mare parte atât de iraţionale încât merită să fie descrise drept o vânătoare de vrăjitoare internaţională. S-ar putea spune că cea mai ubicuă formă de rasism în acest deceniu a fost antiamericanismul. Zicala „să ştii totul înseamnă să ierţi totul" nu funcţionează în afacerile internaţionale. Unul dintre motivele pentru care America a fost atât de mult atacată era că se ştiau atât de multe despre ea, în special datorită presei şi intelectualilor americani, care produseseră un torent nesfârşit de materiale autocritice.[2276] Un motiv mult mai important a fost însă că SUA ca mare putere, şi încă şi mai mult americanismul ca noţiune întruchipau principiul individualismului ca opus colectivismului, voinţa liberă ca opusă determinismului. Spiritul sfârşitului anilor '60, şi mai ales al începutului şi mijlocului anilor '70, a fost puternic colectivist şi determinist.

Aceasta s-a datorat în mare parte tendinţelor intelectuale de la Paris, pe care proaspăt descoperitul dinamism economic al Franţei le-a ajutat să fie propulsate cu forţă pe scena mondială. În anii '40 şi '50, Sartre măcar crezuse în voinţa liberă. Era de fapt esenţa filosofiei sale, care o făcea fundamental incompatibilă cu marxismul, oricât s-ar fi asociat el marxiştilor la nivel pur politic. Sartre a trăit până în 1980, dar el era deja o antichitate intelectuală în momentul revoltelor studenţeşti din 1968. Mandarinii care i-au luat locul au fost toţi, în grade diferite, influenţaţi de determinismul marxist, care neagă orice importanţă a individului, a voinţei libere sau a conştiinţei morale în modelarea lumii. Spre deosebire

de marxiştii ortodocşi, ei nu vedeau în forţele economice, operând prin clase, singurul factor dinamic al istoriei omenirii. Fiecare avansa explicaţii alternative sau complementare. Dar toţi acceptau punctul de pornire al lui Marx, acela că evenimentele nu erau determinate de voinţa umană, cum se presupusese în mod tradiţional, ci de structurile ascunse ale societăţii. După cum spunea Marx, *„modelul final* al relativelor economice aşa cum este văzut la suprafaţă [...] este foarte diferit, de fapt este chiar opus faţă de *modelul lor esenţial intern dar ascuns* şi de *concepţia care îi corespunde"*[2277]. Omul era prizonierul structurilor: omul secolului XX – al structurilor burgheze. În *Antropologia structurală,* citită de publicul larg şi tradusă pentru prima dată în 1963, Claude Levi-Strauss insista că, deşi structurile sociale nu erau vizibile cu ochiul liber sau chiar detectabile prin observaţii empirice, ele erau prezente, aşa cum structurile moleculare existau deşi nu puteau fi descoperite decât cu microscopul electronic. Aceste structuri determinau modul de gândire, aşa încât ceea ce păreau a fi acte de voinţă umană nu era decât concordanţă cu structura. Pentru Levi-Strauss, ca şi pentru Marx, istoria nu era o succesiune de evenimente, ci un tipar detectabil, care acţiona după nişte legi ce puteau fi descoperite. O variaţiune a acestui argument a fost furnizată de istoricii francezi de la Şcoala *Annales,* în special de Fernand Braudel, a cărui lucrare *Mediterana şi lumea mediteraneană în epoca lui Filip al II-lea* (1949) s-a dovedit a fi de departe cea mai influentă lucrare istorică publicată după al doilea război mondial. Ei considerau că naraţiunea era superficială şi indivizii lipsiţi de importanţă şi predicau o doctrină a determinismului geografic şi economic în istorie, al cărei curs pe termen lung era hotărât în întregime de astfel de structuri. În psihologie, Jacques Lacan l-a reinterpretat pe Freud (până atunci larg ignorat în Franţa) pentru a crea un nou determinism al comportamentului uman, bazat pe semne, semnale, coduri şi convenţii care, analizate, lăsau prea puţin loc pentru alegerea umană. În literatură Roland Barthes a susţinut că un romancier nu crea atât printr-un act de voinţă imaginară, cât ca o reacţie la structurile sociale din care îşi deriva impulsurile, exprimate în simbolurile pe care le folosea, care puteau fi codificate de către noua ştiinţă a semiologiei. În lingvistică, cercetătorul american Noam Chomsky considera caracteristicile fizice ale limbii şi

vorbirii, superficiale, determinate de aşa-numitele structuri de adâncime ale regulilor lingvistice.

Ceea ce aveau în comun toţi structuralişţii era premisa marxistă că atributele şi activităţile umane sunt guvernate de legi într-un mod analog celui în care legile ştiinţifice guvernează natura neînsufleţită. Prin urmare, funcţia ştiinţelor sociale era să descopere aceste legi, şi apoi societatea trebuia să acţioneze conform descoperirilor lor. Apariţia acestei noi forme de utopism, cu puternica sa sugestie de inginerie socială obligatorie în final, a coincis exact cu expansiunea rapidă a învăţământului superior, în special a disciplinelor care studiau ştiinţele sociale, la sfârşitul anilor '50 şi pe tot parcursul anilor '60. Între mijlocul anilor '50 şi sfârşitul anilor '60, creşterea medie anuală a cheltuielilor pentru învăţământul superior era de 10% în Marea Britanie, peste 11% în America, Spania şi Japonia, 13,3% în Franţa, peste 15% în Italia, Belgia, Olanda şi Danemarca şi peste 16% în Canada şi în Germania de Vest. Înscrierile în universităţi au crescut în această perioadă cu o medie anuală de peste 12%.[2278] Printr-un accident istoric, care nu avea nimic de-a face cu structurile, fie ele de adâncime sau nu, structuralişţii au avut astfel o influenţă oarecum disproporţionată faţă de plauzibilitatea intrinsecă a teoriilor lor, şi impactul lor asupra societăţii a atins punctul culminant în anii '70, când s-au revărsat din universităţi milioane de noi absolvenţi.

Zilele de glorie ale structuralismului au coincis cu demoralizarea Americii şi cu expansiunea constantă a puterii şi influenţei sovietice. Aceasta a consolidat ambele tendinţe, căci structuralismul, ca şi marxismul din care deriva, era antiempiric, negând lumea reală în favoarea lumii teoretice, nesocotind faptele în favoarea „explicaţiilor". Pe comunişti îi înfuriase întotdeauna tendinţa pe care o aveau faptele de a sta în drumul tezelor marxiste. Am putea spune că întreaga dictatură a lui Stalin fusese o campanie împotriva faptelor sau mai degrabă o încercare supraomenească de a transforma faptele stângace ale omenirii în noi „structuri de adâncime", îngropate la doi metri sub pământ. Pentru structuralişti, faptele erau prin definiţie de suprafaţă, şi prin urmare înşelătoare. A încerca să le rânduieşti sub forma unui argument nu era, evident, altceva decât o apărare neruşinată a *statu-quo*-ului.[2279]

Structuralismul se potrivea foarte bine în lumea potiomkiană a Naţiunilor Unite, unde faptele erau neimportante, unde Nordul era Sud şi viceversa, unde bogăţia crea sărăcie, unde sionismul era rasism şi păcatul era monopolul Omului Alb. Compania multinaţională, acea sinistră infrastructură a injustiţiei internaţionale, era un concept eminamente structuralist. Structuralismul, ca şi marxismul, era o formă de gnosticism, adică un sistem secret de cunoaştere, revelat elitei. Amândouă s-au extins rapid în anii '60 şi, împreună, au predominat pe plan intelectual în anii '70. Realitatea nu poate fi însă alungată prea multă vreme din istorie. Faptele ştiu să-şi facă simţită prezenţa. Tiparul anilor '70, atât de consternant pentru cele câteva societăţi democratice rămase sub domnia legii, începea să se destrame înainte de sfârşitul deceniului.

20
Recâştigarea libertăţii

Începând cu tragedia iniţială a primului război mondial, 1914–1918, secolul XX le păruse multora o succesiune întâmplătoare de dezastre morale şi fizice. Acestea au avut loc în ciuda creşterii rapide a bunăstării, mai ales în ţările avansate, şi a înaintării constante a descoperirilor ştiinţifice. Încă din 1945 H.G. Wells, cândva profetul progresului uman tot mai accelerat, renunţase deznădăjduit, publicându-şi sumbrul testament, *Mind at the End of Its Tether (Mintea la capătul puterilor).*[2280] După aceea deteriorarea pare să fi continuat, anii '70 fiind un deceniu de o extremă nelinişte şi deziluzie, când îngrijorarea privind mediul şi epuizarea resurselor naturale s-au adăugat extinderii războiului rece în întreaga lume şi ravagiilor colectivismului în Europa de Est, în cea mai mare parte a Africii şi în zone întinse din Asia şi America Latină. Peste tot, democraţia şi domnia legii care îi conferea sens păreau a se afla în defensivă, până şi în ţările cele mai reprezentative. În 1979 preşedintele Carter s-a referit public la „criza care loveşte în chiar inima, sufletul şi spiritul voinţei noastre naţionale. [...] Erodarea încrederii noastre în viitor ameninţă să distrugă textura socială şi politică a Americii"[2281].

Cu toate acestea, anii '80 au adus în viaţa omenirii un puternic vânt de schimbare care, acumulând forţă pe parcursul întregului deceniu şi până în anii '90, a măturat totul în cale şi a lăsat peisajul global atât de schimbat încât nu mai era de recunoscut. Anii '80 au constituit unul dintre punctele de cotitură ale istoriei moderne. Spiritul democraţiei şi-a recăpătat încrederea şi s-a extins. Domnia legii s-a reinstaurat în zone largi ale lumii iar jaful internaţional a fost oprit şi pedepsit. Organizaţia Naţiunilor Unite, mai ales Consiliul ei de Securitate, a început să funcţioneze pentru prima dată aşa cum au intenţionat fondatorii săi. Economiile capitaliste au înflorit puternic şi, aproape peste tot, a avut loc o recunoaştere crescândă a faptului că sistemul de piaţă nu era numai cel

mai sigur, ci şi unicul mod de a creşte bunăstarea şi de a ridica nivelul de trai. Colectivismul ca un crez intelectual s-a prăbuşit şi procesul de abandonare a sa şi-a croit drum chiar şi în fortăreţele lui cele mai puternice. Imperiul lui Stalin, ultimul dintre conglomeratele coloniale, s-a dezintegrat. Însuşi sistemul sovietic a fost supus unei tensiuni crescânde, iar problemele tot mai numeroase ale Rusiei au subminat atât statutul ei de supraputere, cât şi voinţa conducătorilor ei de a continua războiul rece. La începutul anilor '90 viziunea de coşmar a conflictului termonuclear a pălit şi lumea a părut mai sigură, mai stabilă şi, mai ales, mai plină de speranţă. Cum s-a produs această spectaculoasă contrarevoluţie?

A fost în mod esenţial opera unor lideri populari de excepţie, care au oglindit gândurile, dorinţele şi credinţele oamenilor obişnuiţi. Cu siguranţă nu a fost opera inteligheţiei, a filosofilor, economiştilor şi teoreticienilor politici ori a scolasticilor în general. Universităţile nu au avut aproape nimic de-a face cu ea, aşa cum nu au jucat practic niciun rol în prima Revoluţie Industrială de la sfârşitul secolului al XVIII-lea.[2282] De fapt, în timp ce marxismul era abandonat progresiv de către guvernele care îl propagaseră cândva cu atâta ardoare, el continua să fie susţinut şi predat numai în acea vatră a cauzelor pierdute, campusul universitar.

Este important să intrăm puţin în amănuntele eşecului conducerii intelectuale în secolul XX, sau mai bine zis ale aparentei sale incapacităţi de a oferi o îndrumare clară şi fermă unei omeniri perplexe, pentru că acest eşec ori incapacitate se află la rădăcina tragediilor epocii. În cele şapte decenii care au urmat celui de-al doilea război mondial, cunoaşterea însăşi s-a dezvoltat mai rapid ca oricând. Cu toate acestea un om educat al anilor '90 era mai puţin echipat cu certitudini decât un locuitor al Egiptului antic din 2500 i.Cr. Egipteanul din Vechiul Regat avea măcar o cosmologie clară. În 1915 Einstein a subminat universul newtonian, iar cosmologia cu care l-a înlocuit era pur speculativă, căci Teoria Generalizată a Relativităţii era o explicaţie clasică şi nu putea fi folosită pentru a descrie un lucru singular precum condiţiile din momentul creaţiei. Modelul matematic al Big-Bangului, în care materia se expanda de la zero acum aproximativ 6 000–10 000 de milioane de ani, tot ce este esenţial petrecându-se în primele douăzeci de minute, nu era mai

demonstrabil decât ipoteza iudeo-creştină descrisă simplist pentru prima dată în Capitolul unu al Cărţii Facerii, cu care semăna izbitor de mult. În următoarele trei sferturi de secol, cunoştinţele empirice despre univers s-au acumulat cu o viteză impresionantă, mai ales în anii '70 şi '80, când datele provenite de la sondele spaţiale au început să ajungă pe pământ în cantităţi uriaşe. Măsurarea radiaţiei de fond în domeniul microundelor care umple universul a indicat cvasicertitudinea Big-Bangului.[2283] Dar un cosmolog remarca laconic: „Universul nostru este doar unul dintre miile care apar din când în când."[2284] O imagine clară a evenimentelor primordiale era la fel de imposibilă ca oricând.

De fapt, istoricul lumii moderne este uneori tentat să ajungă la concluzia deprimantă că progresul distruge certitudinea. În secolele al XVIII-lea şi al XIX-lea elitele occidentale erau sigure că oamenii şi progresul sunt guvernaţi de raţiune. O primă descoperire a epocii moderne este că raţiunea joacă un rol mic în viaţa noastră. Nici măcar oamenii de ştiinţă nu mai sunt impresionaţi de ea. După cum observa cu regret Max Planck: „Un nou adevăr ştiinţific nu este prezentat de obicei într-un fel convingător pentru opozanţii săi. Mai degrabă, după moartea acestora, noua generaţie este familiarizată de la bun început cu acest adevăr."[2285] La trei ani după ce Teoria Generalizată a Relativităţii a lui Einstein a fost verificată de Eddington, punând capăt credinţei în timpul şi spaţiul fixe, Ludwig Wittgenstein, una dintre figurile-cheie ale perioadei noastre, îşi publica *Tractatus logico-philosophicus* care, de-a lungul deceniilor, a tins tot mai mult să distrugă încrederea în filosofie ca îndrumător al raţiunii umane. Timp de o jumătate de secol influenţa lui Wittgenstein asupra filosofiei academice a fost uriaşă. La începutul anilor '90 s-au ivit îndoieli asupra sănătăţii sale mentale: era geniu sau doar nebun?[2286] Între timp însă se făcuse mult rău. Un logician pozitivist marcant precum Sir A.J. Ayer, care la vremea morţii sale, în 1989, era considerat de mulţi cel mai important filosof din lume, observa cu oarecare mulţumire de sine că filosofia demonstra că omul era mai degrabă ignorant decât bine informat: „[Ea] tinde să arate că de fapt nu avem cum să ştim o mulţime de lucruri pe care credem că le ştim." Cunoaşterea populară empirică, denumită în general „bun simţ", fusese desfiinţată cu dispreţ de Bertrand Russell ca fiind „metafizica

sălbaticilor”[2287]. Dar dacă filosofii academici credeau că lumea era populată de proşti, cei mai mulţi dintre ei nu făceau nicio încercare de a-i lumina pe aceşti proşti asupra marilor probleme ale epocii, şi chiar Russell, care a scris despre aceste chestiuni, făcea o distincţie absolută între jurnalismul său popular şi opera lui „serioasă”.[2288] Natura negativă şi distructivă a filosofiei secolului XX, obsesia ei pentru neajunsurile şi eşecurile limbajului, mai ales eşecul în a se adresa uriaşelor probleme cu care se confrunta omenirea, erau o sursă de ruşine pentru puţinii care încercau să se măsoare cu ele, în special Karl Popper: „Nu pot spune că sunt mândru de a fi numit filozof', scria el.[2289]

Mai mult, incertitudinea crescândă înconjura până şi singurul instrument în care filosofii scolastici considerau că puteau avea încredere: logica. Cu două secole în urmă, Kant afirmase în *Logica* sa (1800): „Nu există decât puţine ştiinţe care pot ajunge la o stare permanentă, ce nu mai permite modificare. Între acestea se află Logica. [...] Nu cerem descoperiri noi de la Logică, pentru că ea conţine doar forma gândirii.” În 1939, un filosof britanic încă mai afirma: „Or fi dictatorii puternici astăzi, dar ei nu pot modifica legile logicii, nici măcar Dumnezeu nu poate face asta.”[2290] Treisprezece ani mai târziu filosoful american Willard Quine accepta calm că definiţia logicii trecea printr-o schimbare fundamentală.: „Ce diferenţă este în principiu între o astfel de schimbare şi aceea prin care Kepler i-a succedat lui Ptolemeu, sau Einstein lui Newton, sau Darwin lui Aristotel?”[2291] În deceniile care au urmat, au apărut multe sisteme opuse logicii clasice: logica multivalentă a lui Bochvar, noile sisteme ale lui Birkhoff şi Destouches-Fevrier şi Reichenbach, logica minimală, logica deontică, *logica timpului verbal (?).* A devenit posibil să se vorbească despre demonstrarea sau infirmarea empirică a logicii.[2292] Care ar trebui să fie, se întreba îngrijorat un logician, consecinţele „adoptării unui sistem nestandard” pentru teoria adevărului?[2293] Un altul, studiind sistemele logicii modale, observa: „Capeţi un sentiment de disconfort pe măsură ce discerni şi studiezi mai mult sistemele ce aparţin acestei familii care este literalmente o familie, şi are puterea de a reproduce şi de a multiplica, de a prolifera nelimitat noi sisteme [de logică].”[2294]

Într-o lume în care până şi legile logicii se schimbau şi se dezintegrau,

nu este surprinzător că epoca modernă nu s-a dezvoltat într-un fel pe care generaţia anilor '20 l-ar fi considerat „logic". În istorie importante nu sunt numai evenimentele care au loc, ci şi evenimentele care se încăpăţânează să nu aibă loc. Evenimentul extraordinar al epocii moderne a fost faptul că nu a dispărut credinţa religioasă. Pentru multe milioane de oameni, în special în ţările avansate, religia a încetat parţial sau total să mai joace vreun rol în viaţa lor, iar modurile în care a fost umplut locul rămas gol, de către fascism, nazism sau comunism, de către tentative de utopism umanist, de către eugenie sau politici de sănătate, de către ideologii ale eliberării sexuale, politici rasiale sau ecologice, constituie o bună parte din substanţa istoriei secolului XX. Pentru mult mai multe milioane însă – pentru majoritatea covârşitoare a speciei umane, de fapt –, religia a continuat să fie o dimensiune uriaşă în viaţa lor. Nietzsche, care prezisese cu atâta acurateţe transmutarea credinţei în fanatism politic şi voinţă totalitaristă de putere, nu a reuşit să înţeleagă că spiritul religios putea, în mod destul de logic, să coexiste cu secularizarea, şi astfel să-l resusciteze pe Dumnezeul său muribund. Ceea ce a părut învechit, chiar rizibil, în anii '90 nu a fost credinţa religioasă, ci predicţia fermă a dispariţiei acesteia făcută cândva de Feuerbach şi Marx, Durkheim şi Frazer, Lenin, Wells, Shaw, Gide, Sartre şi mulţi alţii. La sfârşitul perioadei studiate de noi, până şi termenul de „secularizare" era controversat. „Întregul concept pare un instrument al ideologiilor contrareligioase", scria supărat un profesor de sociologie, „care identifică elementul «real» din religie în scopuri polemice, şi apoi îl leagă arbitrar de noţiunea de proces unitar şi ireversibil. [...] Ar trebui şters din vocabularul sociologic."[2295] Mişcarea secularizantă, adică ateismul militantist, pare să-şi fi atins apogeul în Occident în anii '80 ai secolului al XIX-lea, exact în acelaşi moment ca şi marele său rival, nonconformismul protestant, aşa încât Lenin a fost mai degrabă un supravieţuitor decât un precursor, iar programul său de secularizare a fost aplicat cu forţa, nu introdus prin argumente.[2296] În anii '90, Muzeele Anti-Dumnezeu şi Catedrele de Ateism Ştiinţific pe care le crease nu mai erau altceva decât simple curiozităţi istorice ori fuseseră desfiinţate şi condamnate. Cândva influentele alternative la religie, cum era Pozitivismul, dispăruseră aproape fără urmă, confirmând observaţia lui John Henry Newman:

„Adevărata religie creşte încet şi, odată plantată, este greu de dislocat; contrapartea ei intelectuală însă nu are o rădăcină în sine; ea apare brusc, şi tot brusc se veşteje şte."[2297] Poate cea mai spectaculoasă mărturie a acestui adevăr avea să fie găsită în Rusia, unde prăbuşirea credinţei în ideologia comunistă pe care o implantase Lenin a revelat, în climatul crescând de libertate din 1989–1991, că atât creştinismul ortodox cât şi cel catolic supravieţuiseră atacurilor regimului şi că erau puternice şi se extindeau.[2298] În întreaga lume, deşi confuzia spirituală, clasificată net drept „agnosticism", era larg răspândită, existau probabil mai puţini atei autentici în 1990 decât în 1890.

Totuşi, religia organizată era plină de paradoxuri. Multe dintre acestea au fost personificate de Karol Wojtyla, care la 16 octombrie 1978 a devenit al 263-lea pontif roman, sub numele de Ioan Paul al II-lea. A fost primul papă neitalian ales din 1522 încoace, cel mai tânăr din 1846, primul din Estul slav. Wojtyla fusese cardinal-arhiepiscop de Cracovia. Alegerea era acum foarte oportună, pentru că Polonia devenise inima catolicismului. Mai întâi Hitler, apoi Stalin şi succesorii săi făcuseră tot ce le stătuse în puteri ca să distrugă Biserica poloneză. Hitler îi închisese şcolile, universităţile şi seminariile şi îi ucisese o treime din cler. Când Armata Roşie a impus Guvernul de la Lublin, în 1945, a fost sigură că Biserica avea să dispară pe parcursul unei generaţii. Cu toate acestea Polonia antebelică, în care Biserica se bucura de un statut special, s-a dovedit un mediu mai puţin favorabil pentru catolicism decât Republica Populară postbelică, în care acesta a fost activ persecutat. Noile graniţe au transformat Polonia într-unul dintre cele mai omogene state de pe pământ: peste 95% din populaţie era constituită acum din etnici polonezi, practic toţi botezaţi catolic. Catolicismul a devenit nucleul rezistenţei împotriva regimului comunist străin. În anii '60, numărul preoţilor catolici ajunsese cel de dinainte de război, 18 000. Numărul total al preoţilor, călugărilor şi călugăriţelor, 22 000 în 1939, crescuse la 36 500. Existau cu 50% mai multe aşezăminte monahale, stareţii şi mânăstiri decât înainte de război. Aproximativ 92–95% din copii primeau Sfânta Comuniune după ce erau instruiţi în 18 000 de centre catehetice. Peste 90% din polonezi erau înmormântaţi după ritualul catolic. Deplasarea ţăranilor către oraşe a reevanghelizat populaţia urbană. Până la trei

sferturi din locuitorii oraşelor erau căsătoriţi religios. Participarea la slujba de duminică era de peste 50% chiar şi în oraşele mari. Aceste cifre nu puteau fi egalate nicăieri în lume.[2299] Mai mult, catolicismul era forţa motrice din spatele noului sindicat independent polonez, numit Solidaritatea, care a început să funcţioneze în şantierul naval din Gdansk în iunie 1980, a fost recunoscut fără tragere de inimă de regim două luni mai târziu şi, în frunte cu liderul său care era un catolic fervent, Lech Wafesa, a subminat treptat regimul de-a lungul deceniului. Statutul său ilegal, care a durat opt ani, începând din 1981, a încetat în aprilie 1989, când autoritatea comunistă a început să se surpe. Patru luni mai târziu, la 24 august, Polonia a devenit prima ţară din blocul sovietic care a numit un guvern necomunist, avându-l ca prim-ministru pe colegul lui Walesa, Tadeusz Mazowiecki, editor al unui ziar catolic. Distrugerea comunismului a fost desăvârşită în 1990–1991, când Wafesa însuşi a devenit preşedinte, şi toate restricţiile religioase care mai rămăseseră au fost îndepărtate. Această schimbare de regim în mare măsură paşnică a arătat cât de puternică poate fi alianţa dintre nevoia umană de libertate personală şi forţa credinţei religioase.

Noul papă personifica vigoarea paradoxală a acestui clocotitor spirit religios polonez ţâşnind din cadrul unui stat ateist. El însuşi era un paradox: intelectual, poet, dramaturg, filosof de profesie pregătit în tradiţia fenomenologiei ce se străduia să creştineze existenţialismul; şi totuşi un devotat pasionat al culturii catolicismului populist: altare, miracole, pelerinaje, sfinţi, crucifixul şi Sfânta Fecioară. Fusese unul dintre cei mai activi membri ai celui de Al Doilea Conciliu al Vaticanului, însărcinat în 1962 de către papa Ioan al XXIII-lea să înfăptuiască ceea ce el numea *aggiornamento* (actualizare) al bisericii, şi care vreme de patru ani a modernizat fiecare aspect al activităţilor sale, introducând o liturghie nouă, în limba maternă, şi forme de democraţie consultativă. Conciliul a reflectat optimismul şi iluziile anilor ’60. Această stare nu a supravieţuit anului 1968, un an de apogeu atât pentru catolicism, cât şi pentru societatea laică, în care noul papă, Paul al VI-lea, a refuzat să ridice interdicţia Bisericii asupra contracepţiei artificiale, condamnând-o încă o dată în enciclica sa *Humanae Vitae.* Pentru o mare parte a Bisericii, ca şi pentru lumea din afara ei, anii ’70 au fost o perioadă de deziluzii, de

aşteptări neîmplinite, de declin al autorităţii, de amare scindări interne şi de credinţă diminuată, în care mii de preoţi au renunţat la vocaţia lor. Iezuiţii, cel mai mare şi mai influent ordin bisericesc, au fost un exemplu în acest sens. Când Conciliul şi-a deschis lucrările, erau 36 000, de două ori mai mulţi decât în anii '20. Această expansiune s-a inversat în a doua jumătate a anilor '60, iar în anii '70 iezuiţii scăzuseră cu o treime; numărul studenţilor şi novicilor a scăzut de la 16 000 la doar 3 000.[2300]

Papa Ioan Paul al II-lea, reflectând noul spirit al realismului, conservatorismului şi revenirea la autoritate care au caracterizat tranziţia de la anii '70 la anii '80, a restaurat catolicismul tradiţional. Aşa cum era căilor ferate din secolul al XIX-lea, care ducea pelerinii la Roma, Lourdes şi în alte centre de devoţiune, revigorase catolicismul sub conducere papală, tot astfel Ioan Paul folosea acum avionul cu reacţie şi elicopterul pentru a face din călătoriile pe glob un obicei al pontificatului său, şi se deplasa într-un vehicul special construit, cu partea de sus din sticlă, numit papamobil, pentru a se arăta cât mai multor oameni. Pe tot parcursul anilor '80 şi, în ciuda vârstei sale, chiar şi în anii '90, el a vizitat practic toate colţurile lumii, adesea de mai multe ori, şi a atras unele dintre cele mai mari mulţimi din istorie. La sfârşitul lui 1990 peste 200 de milioane de oameni asistaseră la slujbele sale. În mai 1981 a supravieţuit unui atentat şi şi-a reluat turneele în străinătate îndată ce şi-a revenit. În Africa şi America Latină, congregaţii de cel puţin un milion de oameni se adunau la slujbele sale în aer liber. În Irlanda jumătate din întreaga populaţie a venit să-l asculte. În Polonia, la Czestochowa, un important altar al Fecioarei, s-a adunat o congregaţie de 3,5 milioane, cifră-record pe plan mondial.[2301]

Aceste adunări au arătat atât până unde ajungea creştinismul, precum şi cât de mult se schimba demografic. Când Ioan Paul al II-lea a devenit papă, în 1978, erau 739 126 000 de romano-catolici – aproximativ 18% din populaţia totală de 4 094 110 000 a lumii. Acest organism era o importantă forţă educaţională şi culturală, conducând 79 207 şcoli primare şi peste 28 000 secundare şi asigurând aproape un milion de locuri în universităţi. La începutul anilor '60, catolicii din centrele europene tradiţionale (plus America de Nord) încă mai constituiau 51,5% din total. Până la ascensiunea lui Ioan Paul al II-lea însă, catolicismul

devenise în principal o religie a Lumii a Treia. Din cele cincisprezece ţări cu o populaţie catolică de peste 10 milioane de locuitori, opt făceau parte din Lumea a Treia, ordinea fiind: Brazilia (cu peste 100 de milioane de catolici şi de departe cel mai mare contingent de episcopi, 330, în Biserică), Mexic, Italia, Argentina, Columbia, Peru, Venezuela, Franţa, Spania, Polonia, Germania de Vest, Cehoslovacia, Statele Unite, Zair şi Filipine.[2302] În 1990 peste 60% din catolici locuiau în ţări în curs de dezvoltare, în special în America Latină şi în Africa, şi se calcula că, până la sfârşitul anilor '90, cifra avea să crească la 70%. Catolicismul nu numai că înceta să fie predominant european: el devenea urban, ba chiar megapolitan. Până în anul 2000 o mare parte din catolici urmează să trăiască în oraşe imense de peste 5 milioane de locuitori, mulţi în cele mai mari două oraşe, Mexico, cu o populaţie de 31 de milioane, şi São Paulo cu 26 de milioane.[2303] Deşi numărul cel mai mare de catolici era în America Latină, ca rezultat al ratei mari a natalităţii care sporise populaţia de mai bine de două ori din 1945, catolicismul creştea de fapt mai rapid prin convertiri în Africa neagră. Un studiu de la mijlocul anilor '70 a arătat că acesta îşi dublase numărul misionarilor din 1950 şi, se răspândise mai mult în expansiunea generală a creştinismului în Africa, de la aproximativ 25 de milioane în 1950 la vreo 100 de milioane în 1975.[2304] La începutul anilor '90 se credea că numărul catolicilor din Africa de Sud, Centrală şi de Est era de aproximativ 125 de milioane.

Cu toate acestea, în ţările avansate, nici măcar catolicismul – în ciuda tuturor eforturilor papei Ioan Paul al II-lea – nu a fost imun la eroziune. În Statele Unite, cifrele sugerează că participarea la slujbele de duminică în biserici şi capele, *per capita,* a atins punctul culminant în anii '50 (faţă de sfârşitul anilor '80 ai secolului al XIX-lea în Europa). Prezenţa catolicilor, faţă de majoritatea celorlalte Biserici creştine importante, a continuat să crească până la mijlocul anilor '70, când a intrat în linie dreaptă; la sfârşitul anilor '80 se vedeau semnele unui declin general, grăbit de dezacordurile grave din sânul Bisericii în America de Nord în privinţa contracepţiei, anularea căsătoriilor (care a devenit mult mai greu de obţinut sub Ioan Paul al II-lea), atitudinea faţă de homosexuali, rolul femeilor în cler şi alte chestiuni controversate, în toate papa adoptând poziţii conservatoare. Situaţii similare s-au raportat în Franţa, Italia şi

Spania, deşi nu în Polonia şi Germania. În Marea Britanie, unde prezenţa creştinilor în general la slujbele de duminică a scăzut sub pragul de 10% în anii ’80, un studiu oficial, Recensământul Bisericii Engleze, publicat în martie 1991, conchidea că în deceniul 1981–1990, bisericile englezeşti pierduseră în total 500 000 de participant la slujba de duminică. În afară de baptişti, prezenţa la toate bisericile importante scăzuse. Biserica Anglicană, a treia grupare ca mărime, îşi pierduse 9% din credincioşi; dar Biserica Romano-Catolică, încă cea mai mare, pierduse un alarmant procent de 14%. Principalii câştigători fuseseră sectele carismatice şi fundamentaliste aflate la graniţa nonconformismului.[2305]

Lumea a asistat de fapt, la sfârşitul anilor ’70, pe tot parcursul anilor ’80 şi în anii ’90, la o retragere în masă din Bisericile şi organismele religioase recunoscute care căutaseră să-i raţionalizeze credinţele şi să se împace cu societăţi care în general erau nereligioase; şi, simultan, la creşterea fundamentalismului, care ocolea raţionalismul, punea accentul pe importanţa covârşitoare a credinţei şi respingea ideea de compromis cu instituţiile bazate pe necredinţă. Simbolul proeminent al „raţionalizării” religiei a fost Consiliul Mondial al Bisericilor, care pe tot parcursul anilor ’80 scosese în evidenţă ecumenismul, credinţele minimaliste şi nevoia de a se ajunge la un acord cu marxismul şi cu alte crezuri antireligioase. A pierdut sprijin în acest deceniu, şi a ajuns aproape de a se discredita total în februarie 1991 în timpul întrunirii sale de la Canberra. Unii delegaţi au fost şocaţi să găsească în foaier un stand ce pleda pentru primirea mai multor femei în cler, care „expunea desene pornografice, inclusiv un cuplu care săvârşea un act nefiresc”; un bine cunoscut lider religios care participa la întrunire „i-a cerut unei delegate să facă sex cu el” şi apoi „a lovit-o în cap până s-a supus cererii lui”[2306]. O altă formă de raţionalizare a creştinismului a fost aşa-numita „teologie a eliberării”, derivată din Germania, care încerca să transforme activismul catolic într-o forţă politică radicală, care să opereze din „comunităţi de bază” organizate după principiul comunist al celulei, şi chiar propovăduind violenţa pentru răsturnarea guvernelor opresive de dreapta. În anii ’70 şi ’80 ea a atras mult atenţia în mass-media şi se spune că ar fi înflorit în Brazilia şi în America Centrală. În satelitul comunist al lui Castro, Nicaragua, patru preoţi catolici profesând această formă

radicalizată de creştinism aveau funcţii ministeriale în 1979, iar doi ani mai târziu refuzau să se supună ordinelor primite de la episcopi de a se întoarce la îndatoririle lor pastorale. O parte din clerul latino-american, care până atunci susţinuse autoritatea oficială, devenise puternic antinomică în anii 1965–1980.[2307] Totuşi această politizare a catolicismului, deşi constituia o sursă de fascinaţie pentru mass-media, se restrângea la o mică parte din elite. Majoritatea preoţilor şi episcopilor au rămas puternic tradiţionalişti; laicii cu atât mai mult. Când teologia eliberării a fost supusă la orice fel de test popular, ea nu a reuşit să aibă cine ştie ce impact. Guvernul nicaraguan sandinist, condus de marxistul Daniel Ortega şi având în componenţa sa susţinători ai teologiei eliberării care îl sprijineau şi colaborau cu el, a fost înfrânt în mod decisiv prima dată când a fost expus la alegeri libere în 1990.

De fapt, cele două fenomene religioase importante din America Latină ale anilor '70 şi încă şi mai mult ale anilor '80, ambele atrăgând un larg sprijin popular aproape peste tot, au fost fundamentaliste. Primul a fost protestantismul evanghelic, căruia până atunci îi fusese interzis să facă prozelitism în America Latină ca rezultat al unor concordate între state şi Biserica catolică sau al unor legi care acordau catolicismului un statut privilegiat. Ridicarea acestor interdicţii a dus la un efort misionar pe scară largă al unor grupări protestante, în principal conduse şi finanţate din Statele Unite unde evanghelismul, folosind din plin televiziunea, radioul şi cablul, a făcut progrese uriaşe în anii '60, '70 şi '80, constituind ceea ce era cunoscut popular drept „Majoritatea Morală". Eforturile sale în America Latină, în special în Mexic, America Centrală, Columbia, Brazilia şi Venezuela, s-au bucurat de un succes remarcabil, iar la sfârşitul anilor '80 acţiona o nouă generaţie de evanghelişti latino-americani instruiţi. Reacţia catolică a constituit-o creşterea, care pare să fi fost oarecum spontană la origine, a unei forme de ritual religios ce nu diferea în esenţă de evanghelismul protestant şi cunoscută sub numele de *religiosidad popular,* antipolitică, antiintelectuală, spontană, pioasă, fervent şi exercitând o puternică atracţie în rândurile celor săraci. Dar în timp ce fundamentalismul protestant punea accentul pe Biblie, fundamentalismul catolic era caracterizat de cultul sfinţilor (adesea locali, neoficiali), moaştelor şi altarelor.

Ioan Paul al II-lea a dat mişcării pecetea aprobării sale în ianuarie 1979, când a insistat să viziteze altarul Fecioarei din Guadalupe şi a pus poporul mexican sub protecţia acelei Madone în stil indian. Dar bineînţeles că aceste culte populare erau adesea heterodoxe, amestecuri de păgânism şi creştinism, născute în sate şi apoi aduse de ţăranii migratori în oraşele mari spre a se proteja de alienarea urbană. Aceste forme sincretice de creştinism au avut întotdeauna tendinţa să apară în perioadele de creştere rapidă a populaţiei, de amestec rasial şi cultural, de mişcare şi schimbare. Ele au fost marcate mai ales în Brazilia, unde numeroasa populaţie neagră ai cărei strămoşi fuseseră sclavi, reţinuseră forme de credinţă şi adulaţie cu rădăcini în Africa.[2308] Au constituit o caracteristică şi mai importantă chiar în Africa, un vârtej de expansiune, renaştere, secte ciudate, gnosticism, evanghelism, sionism creştin, ortodoxism fervent şi zel fanatic, cam cum fusese creştinismul primitiv în Asia Mică şi în Balcani în secolul al III-lea d.Cr.[2309] În timp ce teologii de la Universităţile din Tübingen şi Utrecht scădeau numărul total al creştinilor, bizare personaje carismatice din cartierele sărace din Mexic şi São Paulo, din Recife şi Rio, din Cape Town, Johannesburg, Lagos şi Nairobi îl sporeau. Primul grup vorbea în numele a mii de oameni; al doilea în numele a zeci de milioane.

Spiritul fundamentalist al Islamului, care a căpătat forţă în al treilea sfert al secolului XX, a devenit în anii '80 un fenomen puternic, popular şi, pentru mulţi, înfricoşător. El a afectat toate marile religii, adesea ca reacţie la izbucnirile fundamentaliste în cadrul adversarelor lor tradiţionale. Astfel, reînvierea extremismului islamic, care a început în anii '50 şi până la începutul anilor '90 se extinsese în cea mai mare parte a lumii musulmane, a provocat reacţii violente. În India, de exemplu, către sfârşitul anilor '80 partidul hinduist Janata Dai, a fost împins de presiunile islamice la forme de extremism religios, iar la începutul lui 1991 violenţa era larg răspândită în nordul Indiei, unde hinduiştii luptau pentru a reclama altarele zeilor lor peste care fuseseră construite moschei. Fundamentalismul islamic a ajutat de asemenea învierea ultraortodoxismului iudaic, pornit în New York de rabinul Meir Kahane, apoi transferat în Israel pentru a promova atât expansiunea frontierelor „istorice" ale împărăţiei lui David, cât şi transformarea Israelului într-o

teocraţie iudaică. Aceasta a condus la bătălii juridice şi lupte de stradă cu autorităţile israeliene, şi la violenţe şi mai grave între coloniştii fundamentalişti iudei şi arabii de pe ţărmul de Vest (Cisiordania).[2310]

Militantismul islamic a fost cea mai importantă dintre noile forţe fundamentaliste datorită numărului mare de oameni implicaţi şi uriaşei răspândiri geografice, mergând într-o curbă ascendentă din vestul Africii, prin sudul Mediteranei, Balcani, Asia Mică şi Orientul Mijlociu, traversând interiorul Asiei de Sud-Vest, subcontinentul indian şi ajungând până în Malaezia şi Filipine. Impactul său politic, militar şi chiar cultural s-a simţit în trei continente. El avansa în Africa neagră, adesea ajutat cu bani, arme şi chiar forţe arabe. În anii '60 elita nordică conducătoare din Sudan a căutat să impună islamismul în Sudul creştin. În anii '70 şi '80 Geddafi a încercat să convertească întregul Ciad prin foc şi spadă, sau mai degrabă prin napalm şi elicopter, după cum Amin a încercat să islamizeze Uganda prin asasinat în masă. Islamul s-a bucurat însă de o creştere naturală, precum şi de un nou dinamism alimentat de propria sa renaştere internă. Unul dintre motive a fost creşterea încrederii în sine musulmane, de-a dreptul stridentă, ca rezultat al noii bunăstări datorate petrolului. Infiltrându-se în masele largi, ea a făcut de asemenea posibilă o expansiune fără precedent a pelerinilor care veneau cu avioanele la Mecca, să sărute *Kaaba* şi se întorceau plini de zel pentru Islam, care este o credinţă mult mai politică şi mai lumească decât creştinismul. Primii beneficiari ai noului fanatism islamic nu au fost musulmanii sunniţi ortodocşi, care constituiau majoritatea, în special printre arabi, şi reprezentau orânduirea drept-cugetătoare, conservatoare, statică a Islamului, care includea principalele două familii conducătoare, Hashemiţii şi Saudiţii. Efectul renaşterii a fost să reanime spectaculoasa bifurcaţie a Islamului din secolele al VII-lea şi al VIII-lea, când şi-a făcut apariţia nonconformismul islamic, în forma şiiţilor şi a mai multor secte heterodoxe zămislite de aceştia, precum druzii, ismailii şi alaviţii. Islamul şiit, cu credinţa sa mesianică în „Imamul ascuns" şi milenarismul care urma, cultul său pentru martiri şi suferinţă, puritanismul său şi nu în ultimul rând dependenţa sa de violenţă („Asasinii" erau ismailiţi şiiţi), fusese întotdeauna o sursă de dezordini în lumea musulmană, mai ales în Siria, Liban şi Irak, unde adepţii săi sunt numeroşi, şi în Iran, unde

formează majoritatea. Aceştia pretindeau că sunniţii i-au tratat mereu, ori de câte ori a fost posibil, ca pe nişte cetăţeni inferiori. Renaşterea Islamului i-a determinat să ceară atât un nou statut pentru ei, cât şi producerea unei noi afirmări a Islamului faţă de lumea necredincioasă. Ei au creat un cordon de criză care se intersecta cu tiparele familiare ale războiului rece.

Prima consecinţă a fost distrugerea Libanului, o ţară mică dar foarte civilizată, singura democraţie arabă, a cărei supravieţuire a devenit posibilă numai printr-o serie de acorduri de onoare în rândurile elitelor principalelor grupări religioase: maroniţii (creştini orientali în comuniune cu Roma), creştini ortodocşi, sunniţi şi musulmani şiiţi şi druzi. Astfel de acorduri au devenit funcţionale numai prin decrete autoimpuse în toate religiile şi sectele de a renega fanatismul. Disputa arabo-israeliană a făcut această restricţie din ce în ce mai dificilă. În 1949 Libanul fusese obligat să adăpostească 300 000 de refugiaţi palestinieni, 100 000 dintre ei în cincisprezece tabere importante, din care cinci se aflau în jurul capitalei, Beirut, şi controlau toate căile de acces spre şi dinspre aceasta. Fiecare nouă criză arabo-israeliană dădea lovituri puternice fragilei unităţi a Libanului. În 1958, după invazia din Suez, a apărut primul semn de posibil război civil, ceea ce a dus la o intervenţie americană la cererea maroniţilor dominanţi. Războiul din 1967 a dublat numărul refugiaţilor în Iordania, iar când regele Hussein i-a gonit cu forţa din regatul său pe militanţii palestinieni, în 1970–1971, ei s-au mutat în Liban, sfidând autorităţile legitime şi formând enclave militante conduse de terorişti din OEP. În 1975, după Războiul de Yom Kippur, preşedintele Sadat al Egiptului, cu încurajarea Statelor Unite, a făcut pasul istoric de a deschide negocieri de pace cu Israelul. „Procesul Camp David", numit după reşedinţa prezidenţială montană unde preşedintele Carter i-a adus pentru prima dată faţă în faţă pe Sadat şi pe prim-ministrul Israelului, Begin, s-a încheiat cu un tratat de pace extrem de avantajos pentru ambele părţi: singura potenţială ameninţare fatală a Israelului a fost îndepărtată, iar Egiptul eliberat de povara unei vendete care nu avea nimic de a face cu el şi care îi distrugea toate aspiraţiile economice. Tratatul de Pace Israeliano-Egiptean a fost unul dintre puţinele acte creative ale unui deceniu mohorât şi a făcut pacea între Israel şi toţi

vecinii săi nu numai posibilă dar, pe termen lung, inevitabilă.

Cuvântul „inevitabilă" se justifică pentru că în timp ce, până în anii '80, încrederea arabilor în căderea în cele din urmă a Israelului (de fapt în exterminarea sionismului, adeseori afirmată ca un obiectiv al politicii arabe în transmisiunile arabe de radio şi televiziune) fusese zdruncinată de tendinţele demografice atât din Israel cât şi din „teritoriile ocupate", iar în Orientul Mijlociu ca întreg, la sfârşitul anilor '80 tendinţa s-a inversat. La 3 ianuarie 1985 s-a descoperit că un zbor secret, făcut cu acordul Sudanului, permisese ca 25 000 de *falaşi,* evrei negri dintr-un trib care trăise secole întregi în Etiopia, să fie aduşi în Israel pe post de colonişti (alţi 10 000 au fost aduşi în Israel în 1991). Acesta a fost numai un preludiu al unei imigraţii în masă de evrei ruşi, cărora li s-a permis să părăsească Uniunea Sovietică în urma schimbărilor politice de acolo, şi al căror număr a ajuns la 100 000 în 1989, a crescut la peste 200 000 în 1990 şi a continuat să se accelereze. Autorităţile israeliene presupuseseră întotdeauna că în Rusia nu trăiau mai mult de 1,5 milioane de evrei. La sfârşitul lui 1990 era clar că totalul era mult mai mare, putându-se ridica la 4 milioane, aproape toţi aceştia dorindu-şi să plece. Printr-o decizie a guvernului sovietic astfel de emigranţi erau obligaţi să se ducă direct în Israel. Această imigraţie în masă în Israel, reală şi potenţială, a avut efectul de a modifica total perspectiva demografică şi de a întări probabilitatea că şi alte state, mai ales Siria, vor vrea să urmeze exemplul Egiptului şi să facă pace.

Între timp însă Tratatul de Pace Israeliano-Egiptean, semnat în sfârşit la 26 martie 1979, a dus direct la războiul civil din Liban, început de OEP şi extins de intervenţia Siriei, a cărei sectă conducătoare Awali voia să-i răpească Egiptului conducerea lumii arabe. Echilibrul precar al puterii obşteşti din Liban a fost astfel distrus. El fusese menţinut până atunci de atitudinea conciliantă a înaltului Consiliu Musulman local, care reprezenta toate sectele musulmane, inclusiv druzii, şi era dominat de o orânduire sunnită de modă veche. Aceasta a fost înlăturată când şiiţii, conduşi de un fundamentalist persan de origine libaneză numit imamul Moussa Sadr, au cerut înfiinţarea unui înalt Consiliu Musulman Şiit separat. Şiiţii au format o alianţă distructivă cu stânga laică a OEP. Toate sectele, creştine şi musulmane, şi-au creat armate proprii. În luptele care

au urmat şi care s-au desfăşurat cu furie în 1975–1976, 1982, 1988–1990 şi sporadic în intervalele dintre aceste date, atât Israelul cât şi Siria au fost silite să intervină, bandele de cartier au înflorit ca gherile respectabile şi lideri politici, au fost omorâţi 40 000 de oameni, Beirutul ca centru comercial a fost distrus, Libanul a încetat să existe ca ţară independentă, vechea comunitate creştină şi-a pierdut supremaţia, deşi s-a menţinut în aşezările ei principale, şi s-a stins o rază de raţiune în lumea arabă.[2311] În 1982 Israelul s-a simţit obligat să organizeze o invazie la întreaga capacitate. Aceasta a dus la expulzarea şi dispersarea OEP, mai întâi spre Tunisia, apoi şi spre Irak. Dar Israelul s-a trezit curând acuzat pentru masacrarea unor refugiaţi palestinieni de către miliţieni creştini în lagărele Sabra şi Chatila din Beirutul de Vest, şi încă din primăvara lui 1983 el a început să-şi retragă forţele, păstrând numai o zonă de securitate în sudul ţării. Treptat, forţele siriene au umplut golul de putere din Liban, deşi nu le-a fost mai uşor decât israelienilor să asigure o prezenţă sigură acolo. La începutul anilor '90, Libanul, cândva cel mai bogat şi mai civilizat stat arab, era fragmentat şi aproape desfiinţat, fără niciun centru al unităţii, deşi violenţele erau acum mai degrabă sporadice decât continue.

Fundamentalistii islamici, în special dar nu exclusiv şiiţi, au dat lovituri repetate forţelor de stabilitate din Orientul Mijlociu. Ei au încercat din toate puterile să răstoarne regimul din Egipt şi au reuşit în cele din urmă să-l asasineze pe Sadat în 1981. În 1979 ei au ocupat cu forţa Mecca, într-o încercare de a distruge familia regală saudită, şi au fost scoşi din labirintul ei de tuneluri subterane abia după o săptămână de lupte aprige. Un alt eveniment înspăimântător a avut loc la 30 iulie 1987, când 155 000 de pelerini şiiţi iranieni s-au răsculat, au încercat să ocupe Mecca şi au fost măcelăriţi cu miile de către poliţia saudită. Dar succesul lor cel mai răsunător a fost în 1978–1979, când l-au răsturnat pe şahul Iranului de pe tronul său în formă de păun. Acest eveniment cataclismic, în mare măsură greşit înţeles, aruncă o lumină edificatoare asupra forţelor care acţionează în epoca modernă. Regimul trebuie să fi fost extrem de puternic. Fusese înarmat până în dinţi de către americani şi britanici, ca singura „forţă stabilizatoare" din Golf după retragerea militară a occidentalilor. Monarhia, foarte veche şi respectată ca instituţie,

era singura forţă unificatoare dintr-o ţară ce era în esenţă o colecţie de minorităţi rasiale, religioase, culturale, lingvistice şi geografice, care în cele mai multe cazuri se urau între ele şi dintre care multe căutau protecţia Tronului. Prin contrast, fundamentaliştii şiiţi din Qum şi Meshed reprezentau numai o parte dintre musulmani, iar liderul lor, ayatollahul Khomeini, era pe cât de detestat, pe atât de iubit şi de temut. Şahul nu a fost înlăturat pentru că era prooccidental, ori capitalist, ori corupt, ori crud – majoritatea conducătorilor din Orientul Mijlociu erau cruzi şi după standardele lor el era un liberal – şi nicidecum pentru că era rege. Adevărul este că s-a distrus singur cedând ispitei fatale a epocii moderne: seducţia ingineriei sociale. A căzut pentru că a încercat să fie un Stalin persan.

Avea asta în sânge. Tatăl lui fusese un ofiţer persan cazac care luase puterea în 1925 şi urmase modelul lui Atatürk, marele laicizator; mai târziu a ajuns să admire şi să invidieze necruţarea cu care Stalin a colectivizat ţăranii. El spunea posomorit: „I-am făcut pe iranieni să realizeze că în fiecare dimineaţă când se trezesc trebuie să meargă la muncă şi să muncească din greu toată ziua."[2312] A aruncat personal pe fereastră un ministru leneş. Fiul lui a ajuns pe tron când era încă un copil, în 1944, a domnit de la vârsta de douăzeci şi unu de ani, dar şi-a căpătat viziunile grandioase abia în anii '60, odată cu creşterea rapidă a veniturilor aduse de petrol. A început prin a dărui terenurile regale ţăranilor, apoi s-a răzgândit şi a hotărât, ca şi Stalin, să modernizeze ţara pe parcursul vieţii sale. Nici aici nu exista mai multă voinţă populară pentru asta decât în Rusia sovietică: era o revoluţie de sus în jos, ceea ce şahul numea „Revoluţia Albă". Planurile lui s-au transformat din simple programe de investiţii în inginerie socială megalomană într-o serie de salturi. Planificarea a fost introdusă pentru prima dată la sfârşitul anilor '40: primul Plan pe Şapte Ani implica o investiţie modestă de 58 de milioane în principal în agricultură, materii prime, şosele şi ciment. Cel de-al doilea Plan pe Şapte Ani, 1955–1962, a sărit la un miliard de dolari, pentru şosele, căi ferate şi baraje energetice şi de irigaţii. Un al treilea, un Plan pe Cinci Ani de data asta, a cheltuit 2,7 miliarde, în 1963–1968, pe conducte, industrie siderurgică şi petrochimică şi, trecând la domeniul social, a început să mâne oamenii de colo-colo pentru prima dată. Al

patrulea Plan, 1968–1972, a cheltuit 10 miliarde de dolari pentru şosele, porturi, aeroporturi, baraje, gaze naturale, apă, locuinţe, metalurgie grea şi afaceri agricole. Etapa stalinistă a început cu al cincilea Plan, 1973–1978, care a pornit propunându-şi cheltuieli de 36 de miliarde, ce au sărit curând la 70 de miliarde, când preţurile petrolului s-au mărit de patru ori.[2313] Pentru anul financiar 1978–1979, ultimul an al şahului, cam 17,2 miliarde s-au dus numai pe dezvoltare, de trei sute de ori costul întregului prim Plan, plus alte 5,8 miliarde pe sănătate, învăţământ şi asigurări sociale, precum şi 10 miliarde pentru cheltuieli militare.[2314]

Planificatorii, pregătiţi în străinătate şi cunoscuţi sub denumirea de *massachuseti* (după faimosul Institut de Tehnologie, MIT), aveau aroganţa *apparatciki-lor* de partid şi o credinţă stalinistă în planificarea centralizată, virtuţile creşterii şi ale dimensiunilor mari. Mai presus de orice, ei tânjeau după schimbare. Era un infern al expansiunii extractive: aur, sare, var, fosfor, gips, marmură, alabastru, pietre preţioase, cărbune, zinc, crom, fier, şi a şasea mare industrie de cupru din lume, nou construită în Iran, cu 25 000 de mineri care locuiau în barăci de cărămidă. Au fost pornite patru reactoare nucleare, ca să nu mai vorbim de erupţia de fabrici de automobile, motoare diesel, ascensoare, biciclete, apometre, azbest, nisip de turnătorie, glucoză, aluminiu, confecţii, tractoare, utilaje de maşini şi armament. Şahul se lăuda că Revoluţia sa Albă combina „principiile capitalismului [...] cu socialismul, ba chiar cu comunismul. În 3 000 de ani, nu s-au mai petrecut niciodată atâtea schimbări. Întreaga structură este [răsturnată] cu capul în jos."[2315] Încercând să cheltuiască prea mult prea repede, el a ajuns la inflaţie. Ca să pună frână inflaţiei, a organizat bande studenţeşti care să-i aresteze pe comercianţii „profitori" şi pe micii întreprinzători. Acest lucru nu a făcut decât să dea tineretului gustul violenţei, având ca rezultat distrugerea bazarului regal.

Poate că aceasta nu ar fi avut importanţă, căci până atunci şahii putuseră întotdeauna să invoce zonele rurale conservatoare pentru a îmblânzi radicalismul urban. Dar greşeala cea mai gravă a şahului a fost să-şi înstrăineze satele, ai căror fii ţărani formau armata lui. După ce a dat terenurile regale şi moşiile confiscate de la cler ţăranilor, el şi-a dat seama, după cum era de prevăzut, că producţia a scăzut. În 1975, după ce transformase astfel Iranul dintr-o ţară exportatoare într-o ţară

importatoare de alimente, el şi-a schimbat politica şi s-a angajat în colectivizare. Modelul a fost proiectul de irigare Dez din 1972–1975 din nordul Kuzehstanului, care luase înapoi 100 000 de hectare de terenuri agricole, date ţăranilor cu numai cinci ani înainte, şi trecuse totul şi pe toată lumea la ceea ce s-a numit „management agricol consolidat". Astfel, fermierii au fost transformaţi într-un proletariat rural, câştigând un dolar pe zi şi locuind în case de zgură cu două camere, construite spate în spate, în noi „oraşe model" numite *shahrak*-uri.[2316] Legea din iunie 1975 a extins de fapt acest model la întreaga ţară, obligându-i pe ţăranii independenţi să intre în mai multe sute de „unităţi agroeconomice" sau mari „corporaţii de ferme", ori în 2 800 de cooperative. Este adevărat că ţăranii, deşi îşi predau gospodăriile, primeau acţiuni în noile companii. Dar în esenţă procesul nu se deosebea prea mult de colectivizarea forţată.[2317] Planul a implicat cumularea a 67 000 de sate mici în 30 000 de comune mai mari, fiecare destul de mare ca să justifice clinici, şcoli, canalizare şi şosele. Familiile mari au fost destrămate. Convoaie ameninţătoare de buldozere şi escavatoare, adesea de dimensiuni uriaşe, dădeau năvală, fără vreo avertizare sau explicaţie, peste comunităţi rurale vechi de două mii de ani şi le smulgea literalmente din rădăcini. Nume de mici cătunuri, ba chiar de livezi, au fost schimbate. Planificatorii din agricultură şi „militarii juridici", cum erau numiţi, se comportau cu toată aroganţa activiştilor de partid folosiţi de Stalin pentru a-şi aplica programul, deşi nu s-a opus nicio rezistenţă şi practic nu au avut loc brutalităţi.[2318] Programul ca întreg a fost un atac deliberat împotriva diversităţii tribale, a patriarhilor locali, coeziunii familiale, accentelor şi dialectelor provinciale, portului regional, obiceiurilor şi grupurilor de interese, de fapt împotriva a tot ce oferea centre de influenţă alternative la statul centralizat atotputernic. Era fundamental pentru Revoluţia Albă ca proprietatea liberă de pământuri şi bunuri să aparţină coroanei, adică statului. Astfel şahul, în ciuda liberalismului său şi a pozei publice de stâlp al Occidentului, urma o politică de totalitarism radical. El afirma: „Asta arată că dacă credeţi că revoluţia se poate face numai prin vărsare de sânge, vă înşelaţi."[2319] Dar cel care se înşela era şahul. Bătrânii au fost împinşi în *shahrak-uri,* dar fiii lor adulţi s-au dus la oraş şi au format ceata ayatollahului; iar fraţii lor din armată au ezitat să-i

împuşte când a sosit timpul. Şi şahul a ezitat. Colectivizarea este imposibilă fără teroare; iar el nu avea destul nerv pentru asta. Când s-a ajuns în momentul critic, la sfârşitul lui 1978, el s-a simţit trădat de aliatul său, preşedintele Carter.[2320] Dar s-a trădat şi el însuşi. Până la urmă, îi lipsea voinţa de putere.

Atât şahul, cât şi preşedintele i-au trădat pe iranieni. Ei au dat o naţiune, care includea multe minorităţi fără apărare, unei preoţimi care nu avea nicio tradiţie sau pregătire pentru exercitarea puterii politice.[2321] Rezultatul a fost o teroare barbară exercitată de un grup mic de despoţi fundamentalişti, acţionând în numele unei „Republici Islamice" proclamate în februarie 1979. În primii doi ani de existenţă ei au executat peste 8 000 de oameni, condamnaţi în tribunale islamice pentru că erau „duşmani ai lui Allah".[2322] Teroarea lui Khomeini s-a îndreptat mai întâi împotriva fostului regim, măcelărind 23 de generali, 400 de alţi ofiţeri din armată şi poliţie şi 800 de înalţi funcţionari civili; apoi a susţinătorilor ayatollahilor rivali, dintre care 700 au fost executaţi; apoi împotriva foştilor aliaţi laici liberali (500) şi a stângii (100). De la bun început a organizat executarea sau asasinarea liderilor minorităţilor etnice şi religioase, omorând peste 1 000 de kurzi, 200 de turkmeni şi mulţi evrei, creştini, shaiki, sabeeni şi membri ai sectelor şiite disidente, precum şi sunniţi ortodocşi.[2323] Persecuţiile îndreptate împotriva bahailor au fost cele mai feroce.[2324] Bisericile şi sinagogele au fost devastate, cimitirele profanate, altarele vandalizate sau demolate. Şirul celor asasinaţi judiciar începea cu poetul kurd Allameh Vahidi, în vârstă de 102 ani, şi mergea până la o fetiţă de nouă ani, condamnată pentru „atac asupra gărzilor revoluţionare".

Hărţuirea minorităţii sunnite (în rândurile căreia se aflau mulţi irakieni) de către Khomeini şi măsurile echivalente luate în Irak împotriva şiiţilor persani au reînviat disputele de la graniţa dintre Iran şi Irak, care le otrăveau relaţiile încă de la crearea Irakului de către Marea Britanie în 1920–1922. În septembrie 1980, relatări conform cărora majoritatea ofiţerilor superiori iranieni fuseseră asasinaţi sau fugiseră, iar forţele armate ale Iranului, în special cândva excepţionala sa forţă aeriană, erau în dezordine l-au tentat pe dictatorul baathist al Irakului, Saddam Hussein, să lanseze o invazie la întreaga capacitate a Iranului,

începând cu atacuri aeriene asupra celei mai mari rafinării de petrol din lume, cea de la Abadan. El spera să controleze Shatt Al'Arab, principala ieşire la mare a Tigrului şi Eufratului, şi, dacă era posibil, terenurile petrolifere ale Iranului. De fapt, războiul, în loc să fie un triumf rapid al Irakului, a durat opt ani şi a costat (de ambele părţi) peste un milion de vieţi omeneşti. Saddam s-a ales cu foarte puţin: câţiva kilometri de teritoriu lipsit de importanţă, la care a renunţat repede în 1990 când a avut probleme cu Occidentul. În timpul războiului propriu-zis însă, Occidentul, deşi neutru, înclina să ajute Irakul. Era perfect conştient de cruzimea şi gangsterismul regimului lui Saddam. Dar era şi mai ostil faţă de Iranul lui Khomeini, care invadase ambasada americană şi îi luase ostateci pe membrii personalului (eliberându-i doar în schimbul unei răscumpărări), şi de asemenea finanţa şi înarma diverse grupări teroriste antioccidentale.

Astfel, vasele de război occidentale au patrulat în Golf, anihilând minele iraniene din căile maritime folosite de tancurile care exportau petrolul arab, fără să facă nimic pentru a împiedica atacurile aeriene irakiene asupra tancurilor petrolifere iraniene. De fapt, când, la 27 mai 1987, avioanele irakiene au tras din greşeală cu rachete Exocet asupra fregatei americane *Stark,* omorând treizeci şi şapte dintre membrii echipajului, protestul Washingtonului a fost înăbuşit; iar disponibiltatea americanilor de a ataca ţintele iraniene considerate ostile a fost dovedită la 3 iulie 1988, când vasul de război *Vincennes* care aparţinea Marinei SUA a doborât din greşeală un avion de pasageri civil iranian, omorând 290 de oameni, crezând că era un avion militar. Cea mai gravă însă a fost liniştea cu care Occidentul, deşi refuza arme Iranului, le vindea lui Saddam, care primea provizii uriaşe, în special de tancuri moderne, artilerie, transportoare şi avioane blindate, şi de la Uniunea Sovietică.

Războiul iraniano-irakian s-a încheiat în mod neconcludent la 8 august 1988. Dar Saddam, departe de a se dezarma, şi-a sporit chiar forţele armate, care în 1990 erau a patra armată ca mărime din lume. Cu acordul occidentalilor, el fusese subvenţionat militar în timpul războiului de către statele petroliere din Golf dominate de sunniţi, în plus faţă de veniturile imense provenite din petrol ale Irakului (la sfârşitul anilor '80 era al doilea producător de petrol din Orientul Mijlociu, după Arabia Saudită);

practic toate aceste sume uriaşe, crescând pe parcursul anilor ’80 până la aproape 100 de miliarde de dolari, au continuat să creeze o maşină de război. Israelienii nu împărtăşeau indiferenţa Occidentului faţă de puterea militară crescândă a Irakului, mai ales când agenţii lor de informaţii au descoperit că un reactor nuclear de construcţie franceză de lângă Bagdad era folosit ca să producă material pentru bombe nucleare. La 7 iunie 1981 aviaţia israeliană a distrus reactorul. Dar Saddam a continuat să cutreiere lumea după arme de distrugere în masă şi mijloacele de a le produce; la sfârşitul anilor ’80 el achiziţionase atât armament chimic, cât şi biologic, ba chiar, în 1989, a ucis peste 5 000 de kurzi, presupuşi a fi rebeli, aruncând bombe chimice asupra satelor lor.

Saddam era bine cunoscut guvernelor occidentale ca un personaj de o excepţională perversiune morală, provenind dintr-un clan de briganzi de profesie.[2325] El achiziţionase primul lui pistol la vârsta de zece ani (şi comisese prima lui crimă, se afirma, doi ani mai târziu). Ca şef al poliţiei secrete din 1968 şi ca preşedinte din 1979, cariera lui fusese punctată atât de măcelărirea colegilor şi rivalilor săi, adesea cu propriile-i mâini, cât şi de atrocităţi la cea mai mare scară posibilă, nu în ultimul rând spânzurări publice în masă ale evreilor. Un tratat publicat de el îi confirma ambiţia de a lărgi graniţele Irakului pe modelul vechiului Imperiu Babilonian. Cu toate acestea, deşi ajutorul militar american şi britanic a încetat treptat în anii ’80, Franţa a continuat să-i furnizeze arme moderne, Germania de Vest îi asigura expertiză de înaltă tehnologie militară (parţial ilegal), iar ruşii nu numai că-i vărsau arme, dar menţineau o mie de experţi militari în Irak pentru a-i învăţa pe soldaţii lui Saddam să le folosească, precum şi să-i instruiască în tactică şi strategie.

Politica sovietică, din ce în ce mai confuză pe măsură ce anii ’80 înaintau, era dictată de ipoteza că regimurile baathiste erau aliaţii săi cei mai de nădejde în Orientul Mijlociu; aşa că înarma Siria baathistă, precum şi Irakul baathist, deşi cele două erau inamici ireconciliabili. Occidentul considera că trebuia să se bazeze, dacă era să se bazeze pe cineva, pe Irak, căci Iranul era identificat cu terorismul internaţional, şi în special cu răpirile de cetăţeni occidentali de către miliţiile şiite în Beirut. Este adevărat că în anii ’80 terorismul a luat forme foarte variate. O grupare teroristă indiană a fost probabil responsabilă de distrugerea unui

Boeing Air India deasupra Atlanticului, când toţi cei aflaţi la bord au murit; iar teroriştii sikşi au asasinat-o pe dna Indira Gandhi, primul-ministru indian, la 31 octombrie 1984. Se crede că un terorist Tamil este responsabil pentru asasinarea lui Rajiv Gandhi în mai 1991. În prima jumătate a anilor '80 KGB-ul rus încă mai antrena terorişti din diferite ţări în taberele speciale din Crimeea şi din alte părţi, şi însuşi guvernul sovietic s-a făcut vinovat de un act terorist comis la 1 septembrie 1983 când, deliberat şi fără nicio avertizare, a doborât un avion civil de pasageri, un Boeing 747 aparţinând Liniilor Aeriene Coreene (de Sud), care se rătăcise, deviindu-şi cursul în cadrul teritoriului sovietic.

Unele acte criminale au rămas nişte mistere: poliţia suedeză a fost incapabilă să descopere cine l-a ucis pe primul-ministru al ţării, Olaf Palme, la 28 februarie 1986, singurul suspect pe care l-au avut fiind achitat. Pe de altă parte, nu exista nicio îndoială că Armata Republicană Irlandeză a fost responsabilă pentru o încercare de a asasina întregul Cabinet britanic la 12 octombrie 1984 într-un hotel din Brighton în timpul conferinţei anuale a Partidului Conservator şi pentru încă un atentat asupra Cabinetului în ianuarie 1991, când au fost detonate fără succes bombe artizanale cu mortar în Downing Street 10. IRA îşi obţinea explozibilii Semtex din Cehoslovacia, care îi producea; când Vaclav Havel a devenit preşedinte al Cehiei în 1990 el a raportat că registrele Semtex arătau că IRA fusese aprovizionată de regimul comunist cu destul explozibil ca să-i ajungă o sută de ani. Dar IRA primea mari cantităţi de arme (unele interceptate şi identificate) din Libia lui Geddafi, de la alte state din Orientul Mijlociu şi de la OEP. Grupările sprijinite de Iran au fost responsabile pentru poate cel mai reuşit act terorist dintre toate, două atacuri sinucigaşe cu bombă coordonate în Beirut, la 23 octombrie 1983, care au ucis 241 de puşcaşi marini americani şi 58 de soldaţi din trupele paramilitare franceze, care pazeau ambasadele. Grupări din Orientul Mijlociu, finanţate de Iran, Libia sau poate de amândouă au aruncat de asemenea în aer o discotecă din Berlinul de Vest patronată de soldaţi americani, la 5 aprilie 1986, şi un Pan Am 747 deasupra oraşului scoţian Lockerbie la 21 decembrie 1988, omorându-i pe cei 258 de pasageri plus echipajul şi încă unsprezece oameni de la sol, o crimă pentru care guvernul american şi cel britanic au acuzat doi agenţi

de informaţii libieni.

Toate aceste nelegiuiri, precum şi multe altele mai puţin spectaculoase, fără excepţie, au eşuat în atingerea obiectivelor lor politice. În anii '80 şi mai ales în anii '90, Occidentul a fost mai puţin înclinat decât în anii '70 să aibă de-a face cu grupări teroriste; de fapt, poliţia internaţională a devenit extrem de bine coordonată şi a fost din ce în ce mai uşor să se asigure extrădarea teroriştilor căutaţi. Efectul terorismului internaţional şi mai ales al celui sprijinit de anumite state a constat, mai degrabă, în a deforma judecata Occidentului în relaţiile cu anumite state din Orientul Mijlociu. În mod special, obsesia Americii cu privire la Iranul ostil, care la rândul său se referea la Statele Unite ca la „Marea Satană", a făcut-o pe cea dintâi să subestimeze ameninţarea crescândă a Irakului. Rareori în diplomaţie a fost mai potrivită vechea zicală „Duşmanul duşmanului meu este prietenul meu."

Astfel, Iranul s-a văzut izolat. De regulă, un lider naţionalist nealb care ameninţa Washingtonul ca inamic principal se putea aştepta la o reacţie de simpatie din partea intelighenţiei occidentale. Dar Khomeini avea un talent unic de a-şi îndepărta potenţialii aliaţi. În 1988 scriitorul anglo-indian Salman Rushdie, care avea o oarecare faimă literară de când câştigase premiul Booker pentru romanul său *Midnight Children* în 1981, a publicat o nouă operă de ficţiune, *Versetele satanice.* Titlul se referea la anumite versete eliminate din Coran de către profetul Mahomed deoarece credea că erau inspirate de Satana. Mulţi au considerat cartea obscură; cu toate acestea, ea s-a aflat pe lista de bestselleruri din Londra, vânzându-se 40 000 de exemplare cartonate în trei luni. Dar i-a înfuriat pe musulmanii britanici, care au declarat-o blasfemiatoare. La 14 ianuarie 1989, musulmanii din Bradford au ars în public exemplare ale cărţii. I s-a atras apoi atenţia asupra ei însuşi ayatollahului, iar la 14 februarie el a anunţat public: „Îi informez pe mândrii musulmani din lumea întreagă că autorul cărţii *Versetele satanice,* care este împotriva Islamului, a profetului şi a Coranului, precum şi toţi cei implicaţi în publicarea acesteia şi care au fost conştienţi de conţinutul ei sunt condamnaţi la moarte."[2326] Musulmanilor li se poruncea să ducă la bun sfârşit această decizie religioasă *(fatwah).*

Au existat unele controverse între autorităţile religioase musulmane

pentru a stabili dacă lucrarea era într-adevăr blasfemiatoare şi dacă ayatollahul era autorizat să rostească o condamnare la moarte (ea a fost confirmată de succesorii săi când în cele din urmă el a murit, în vârstă de optzeci şi şase de ani, la 4 iunie 1989). Dar nimeni nu voia să rişte nimic. Romanul fusese interzis de mult în Pakistan, India şi Arabia Saudită. Acum, a fost scos din vitrinele celui mai mare lanţ britanic de difuzare a cărţii, W.H. Smith, editorii germani, francezi şi italieni au renunţat la planurile de a publica traduceri, Penguin Books a amânat, apoi a renunţat la planurile de a publica o ediţie broşată, iar Rushdie însuşi a anulat un turneu promotional în America şi s-a ascuns. Publicitatea internaţională a vândut cartea în cantităţi prodigioase, făcând din Rushdie un multimilionar, deşi în acelaşi timp şi un prizonier voluntar, probabil pentru tot restul vieţii. Inteligenţia literară şi artistică de ambele părţi ale Atlanticului – „oamenii minunaţi" din New York şi „clasele sporovăitoare" din Londra – şi-au dat mâna pentru a-i denunţa pe ayatollah, pe succesorii acestuia şi regimul lor. Stânga în general a devenit aproape tot atât de ostilă faţă de Iran ca şi Casa Albă, o intersectare ciudată. Totuşi unii parlamentari britanici laburişti, în rândurile cărora se aflau largi minorităţi pakistaneze, au părut curios de reticenţi în a apăra libertatea de publicare; iar intelectualii şi-au pierdut mult din entuziasmul pentru cauza lui Rushdie când, brusc, în decembrie 1990, acesta, în ceea ce ar fi putut fi o convertire autentică dar multora li s-a părut doar o încercare disperată (şi nereuşită, după cum s-a văzut) de a duce la abolirea *fatwah*-ului, şi-a anunţat reconvertirea la islamism şi şi-a cerut scuze pentru orice ofensă adusă – pas pe care mai târziu l-a retras.

Regimul lui Khomeini a putut, aşadar, inspira frică, dar nu şi-a putut face prieteni nicăieri. Singurul merit al izolării sale a fost că a pus capăt ingineriei sociale a şahului. Confiscarea posesiunilor sale străine, războiul de opt ani cu Irakul, încetarea efectivă pentru o vreme a producţiei de petrol şi fuga celor din clasa de mijloc în străinătate sau în ascunzişuri au adus sectorul modern al economiei iraniene într-un punct mort, din care abia începea să-şi revină cu greu în prima jumătate a anilor '90. Au urmat consecinţele inevitabile: şomajul, căderea asistenţei sanitare şi a altor servicii de bază, epidemii pe scară largă, subnutriţie şi chiar foamete. Îngrozitoarele experienţe ale Iranului au ilustrat o dată în plus legea

efectului neintenţionat. Drumul statal spre Utopie al şahului nu a dus decât spre Golgota.

Reînvierea islamică, prăbuşirea şahului şi teroarea fundamentalistă au contribuit direct la începerea războiului civil din Afganistan în decembrie 1979. Iată încă un exemplu de inginerie socială care a dus la barbarism, deşi în acest caz, cum s-a mai întâmplat de atâtea ori, impulsul utopic a venit din tabăra comunistă. Episodul a fost important datorită impactului colosal pe care l-a avut în final asupra întregului imperiu sovietic. Britanicii luptaseră în trei războaie afgane (1838–1842,1878–1880 şi 1919), toate bine intenţionate într-un anumit sens; niciunul nu a servit la instituirea stabilităţii în această ţară nesupusă ori la „rezolvarea problemei" afgane. Nedescurajată de această experienţă, Uniunea Sovietică, dintr-un amestec de teamă, lăcomie şi bune intenţii, s-a aruncat în labirintul afgan şi s-a pierdut în el. Până în 1979, guvernul sovietic îşi făcuse planuri pe termen lung. L-a sprijinit pe nemarxistul prinţ Mohammed Daud când a instaurat o monarhie constituţională în 1953; şi din nou douăzeci de ani mai târziu, când acesta l-a înlăturat pe rege şi s-a autoproclamat preşedinte. În anii '50 a dat ceva bani; în anii '60 a construit şosele pornind din nord (care aveau să fie folosite în cele din urmă de trupele sale); în anii '70 s-a concentrat pe construirea unui partid marxist unit. Acest ultim obiectiv a fost atins, a crezut el. În 1977, când a adus laolaltă în Partidul Popular Democrat trei facţiuni revoluţionare conduse de Babrak Karmal, Mur Muhammad Taraki şi Hafizullah Amin, în 1978 se considera că sosise timpul să fie demarată ingineria socială, iar în aprilie un puci susţinut de sovietici l-a înlăturat pe Daud.[2327]

Experienţa secolului XX arată însă cu vârf şi îndesat că utopismul nu este niciodată departe de gangsterism. Conducătorii sovietici au putut porni revoluţia în Afganistan; n-au putut s-o şi controleze. Trio-ul aflat acum la putere nu era diferit de ideologii saturnieni care au lansat teroarea în Cambodgia.

Amin, cel mai puternic dintre ei, era un profesor de matematică ce trecuse cu entuziasm de la abstracţiile cifrelor la vărsarea de sânge cantitativă. Primul lui act a fost să ordone împuşcarea a treizeci de membri ai familiei lui Daud în faţa propriilor săi ochi; au urmat membri ai guvernului; apoi însuşi Daud.[2328] După datele de la Amnesty

International, 12 000 de prizonieri au fost închişi fără proces; mulţi au fost torturaţi. Aplicarea „planului" marxist-leninist, ca în Cambodgia, implica distrugerea de sate întregi. Conform unui raport bazat pe relatările martorilor oculari:

> În timp ce soldaţii au început să dărâme şi să ardă casele, treisprezece copii au fost înconjuraţi şi aşezaţi în rând în faţa părinţilor lor. Unii dintre soldaţi au scos apoi ochii copiilor cu vergele de oţel. Copiii mutilaţi au fost apoi sugrumaţi încet până au murit. După aceea a venit rândul părinţilor [...] Câmpurile din jur au fost rase cu buldozerele, toţi copacii şi arbuştii smulşi şi întreaga aşezare redusă la un crater de cenuşă.[2329]

Deşi Karmal l-a acuzat mai târziu pe Amin că era un „călău însetat de sânge" şi că făcuse „lichidări colective", dovezile arată că şi el a fost la fel de vinovat de astfel de atrocităţi până în martie 1979, când Amin s-a proclamat dictator unic şi l-a expediat pe Karmal la Praga ca „ambasador". El a intensificat teroarea, în special pentru că noul regim al lui Khomeini acorda acum ajutor insurgenţilor musulmani din Afganistan. De fapt, se pare că el a nutrit ideea de a elimina complet Islamul. Violenţele au crescut în 1979. Ambasadorul american, un expert în insurgenţă, a fost asasinat, probabil de ruşi. La 12 august, treizeci de consilieri ruşi au fost jupuiţi de vii lângă altarul musulman de la Kandahar. Generalul Alexei Epişev, cel mai important funcţionar de partid din Armata Roşie, care gestionase aspectul politic al invaziei din Cehoslovacia, s-a dus la Kabul, iar la întoarcerea sa i s-a ordonat lui Taraki, considerat cel mai „vrednic de încredere" dintre cei trei, să-l înlăture pe Amin. Dar în cursul unei discuţii aprinse la ambasada sovietică, Taraki a fost împuşcat iar Moscova obligată să-i trimită lui Amin o telegramă (17 septembrie 1979), felicitându-l pentru că supravieţuise unui „complot contrarevoluţionar". În săptămâna următoare, la cererea lui Amin, au intrat în ţară trei batalioane sovietice şi, la 17 decembrie, trupe paramilitare. Fără ştirea lui Amin acestea îl aveau în bagaje pe Karmal, iar în ziua de Crăciun Rusia sovietică a pornit o invazie în toată regula, folosind două din cele şapte divizii aeropurtate

ale sale. Acestea erau a 4-a şi a 105-a, formate numai din „velicoruşi" (adică europeni albi). Corpul principal, alcătuit din 80 000 de forţe expediţionare, a venit pe noile şosele, construite tocmai în acest scop. Amin a fost asasinat două zile mai târziu, împreună cu soţia, cei şapte copii, un nepot şi douăzeci-treizeci de membri ai personalului său.[2330] Generalul sovietic care se ocupase de puci, Viktor Papertin, s-a sinucis. Karmal a instaurat un nou guvern, dar anul nou a dovedit că el nu era nimic mai mult decât o marionetă sovietică aflată în faţa unei revolte generale.[2331]

Armata sovietică iniţială de 80 000 de oameni a crescut treptat la 120 000 şi uneori a fost mult mai mare. Războiul a durat un deceniu, şi în niciun moment ruşii şi aliaţii lor nu au reuşit să controleze mai mult decât principalele oraşe şi drumurile strategice. La vremea aceea, şi de atunci mereu, aventura sovietică în Afganistan a fost comparată cu implicarea americană în Vietnam, un calcul greşit care s-a transformat într-un dezastru şi a zdruncinat siguranţa de sine naţională. Analogia nu ar trebui însă dusă prea departe. În primul rând, generalii sovietici au dus războiul cu o cruzime pe care americanii rareori au arătat-o în vreo parte a Indochinei. Ei au folosit tancuri, tunuri, bombe, napalm, armament chimic şi distrugerea sistematică a ceea ce numeau „sate de bandiţi". Războiul a făcut un rău cumplit Afganistanului şi a creat revoluţii sociale şi chiar politice în ţările din jur. Sute de mii de afgani au fost măcelăriţi (o estimare stabileşte cifra morţilor la un milion). În timpul luptelor Armata Roşie a pierdut 16 000 de oameni şi a avut 300 000 de răniţi. Un mare număr de afgani a părăsit ţara. S-a calculat că, dintr-o populaţie estimată de ONU în 1985 la 18 136 000, în momentul încetării luptelor, după un deceniu de sălbăticie, vreo 6 milioane, aproape o treime, erau refugiaţi, mai ales în Pakistan, dar şi în Iran. Este deprimant faptul că, în anii '70 şi '80, politicile urmate de Rusia şi sateliţii săi cubanez, etiopian şi indochinez au adăugat în jur de 12–15 milioane la numărul total de persoane dezrădăcinate ale lumii: demn de comparat cu oribilele realizări statistice ale lui Stalin sau Hitler.

După cum conducătorii sovietici au descoperit treptat, în plus, întreaga operaţiune militară pe care au lansat-o a fost inutilă. *Mujaheddinii,* cum erau numiţi rebelii naţionalişti, nu puteau fi înfrânţi de

tot, sau măcar ţinuţi în frâu, de forţe neafgane. De fapt, omul pe care sovieticii l-au instalat până la urmă ca preşedinte-dictator în 1987, dr Najibullah, s-a descurcat mai bine fără, decât cu ajutorul direct al sovieticilor. Pentru economia sovietică, deja tensionată şi aflată în declin, costurile războiului erau de nesuportat şi cu siguranţă au jucat un rol important în determinarea schimbărilor fundamentale în gândirea Moscovei care au avut loc de la mijlocul anilor '80. La 8 februarie 1988, noul conducător sovietic, Mihail Gorbaciov, a anunţat o lume iniţial neîncrezătoare că trupele sovietice aveau să se retragă complet din Afganistan. Retragerea propriu-zisă a început la 15 mai şi s-a încheiat la 15 februarie 1989.

Unul dintre motivele pentru care liderii sovietici au fost în cele din urmă atât de nerăbdători să iasă din Afganistan a fost teama lor că războiul de gherilă s-ar putea extinde în zonele musulmane din Asia sovietică aflate în apropiere. Teoria sovietică despre stat nu avea vreun un răspuns mai clar la problema fundamentalismului islamic decât avusese marxismul. Bolşevicii băduseră prea puţină importanţă Islamului în ansamblu. „Ţesătura putredă a Islamului", credea Troţki, „se va dezintegra la prima adiere." Islamul era acela care trebuia să se teamă de schimbare, din partea „Femeii Orientale, care va fi marele centru al viitoarelor revoluţii"[2332]. Stalin, şi mai ales Hruşciov şi Brejnev au căutat să conducă Islamul aşa cum conduceau Biserica Ortodoxă, prin clerici flexibili devotaţi statului. La Conferinţa Musulmană de la Taşkent din 1970, muftiul Ahmed Habibullak Bozgoviev i-a ridicat în slăvi pe liderii sovietici care, deşi necredincioşi, şi-au modelat politicile sociale conform „legilor care au fost dictate de Dumnezeu şi comunicate de Profetul Său". Un alt delegat spunea: „Admirăm geniul Profetului care a propovăduit principiile sociale ale socialismului."[2333] În anii '70 şi '80, înmulţirea pelerinajelor, a culturilor dedicate şeicilor (sfinţilor), vii sau morţi, sofismul şi mişcările de mase au demonstrat reînvierea musulmană pe teritoriul sovietic, liderii musulmani încercând, uneori cu disperare, să facă în aşa fel încât practica musulmană, inclusiv rugăciunea publică, Ramadanul şi alte sărbători să se adapteze regulilor sovietice, să „legitimeze Islamul" în termenii societăţii comuniste. Ei au căutat să-i încurajeze pe musulmani, în special pe tineri, să intre în organizaţiile

sociale sovietice „ca musulmani”.[2334] Dar şi clericii musulmani aflaţi în slujba şahului făcuseră exact acelaşi lucru.

Reînvierea islamică făcea parte dintr-o problemă mai extinsă a imperiului sovietic, marea anomalie nerezolvată a sfârşitului de secolul XX. În prefaţa la ediţia din 1921 a lucrării sale *Imperialismul,* Lenin a recunoscut că aceasta era scrisă „cu un ochi la cenzura ţaristă”, care a permis publicarea ei în primăvara lui 1916 cu condiţia ca, deşi ataca toate celelalte imperii, să lase imperialismul ţarist în pace. De aceea, spunea Lenin, „am fost silit să iau drept exemplu... Japonia! Cititorul atent va înlocui Japonia cu Rusia.”[2335] Teoria leninistă despre imperialism nu conţinea, aşadar, niciun atac împotriva variantei sale ruseşti, fapt pe care el şi mai ales succesorii săi l-au găsit extrem de convenabil când au ajuns la putere şi au hotărât să păstreze cât de multe puteau dintre posesiunile ţariste. Imperialismul panrus a continuat, prin urmare, cu provinciile şi teritoriile ţariste transformate în sateliţi interni botezaţi „republici socialiste”. În anii ’50 Hruşciov a introdus un proces cosmetic de „decolonizare” emiţând decrete (29 august 1957, 22 iunie 1959) care extindeau puterile cabinetelor republicilor federative, precum şi independenţa juridică şi administrativă. Unii dintre colegii săi însă nu au agreat nici măcar aceste măsuri timide, şi după căderea lui ele au fost anulate. Constituţia din 1977 menţinea un sistem oficial federal în Articolul 70, ba chiar şi iluzoriul „drept la secesiune”, în Articolul 72. Dar în toate celelalte privinţe era un document monolitic ce stabilea ca ţel centralizarea, unitatea şi apariţia „poporului sovietic” ca nouă entitate istorică, cuprinzând şi în cele din urmă înlocuind cele cincizeci şi trei de comunităţi naţionale principale din URSS.[2336]

De aceea, în aspectele sale esenţiale, politica imperialistă sovietică semăna cu a Franţei: o uniune în care „coloniile” aveau să-şi însuşească treptat avantajele culturale şi economice ale egalităţii cu velicoruşii în schimbul abandonării aspiraţiilor lor naţionale. Această politică se baza, ca şi a Franţei, pe alegeri aranjate şi pe *Diktat* administrativ. Ba chiar într-o măsură mult mai mare, pentru că politica imperialistă era aplicată de partidul care deţinea monopolul puterii politice, al exprimării scrise şi vorbite, ceea ce imperialiştii francezi nu avuseseră şi nici măcar nu căutaseră să aibă vreodată. Conform Constituţiei din 1977 principalele

instrumente ale integrării erau forţele armate şi partidul, cu slavii (în principal velicoruşi) constituind 95% din totalul ofiţerilor şi din Sovietul Suprem. Slavii dominau toate organismele de stat importante şi, prin partid, controlau alegerea cadrelor politice, administrative şi tehnice la toate nivelurile în republicile neruse.[2337] În anii '80 limba încă mai era folosită ca solvent al coeziunii naţionale, numărul de şcoli cu predare în rusă crescând rapid şi cunoaşterea limbii ruse fiind esenţială pentru avansarea socială. Chiar şi atunci când exista un sistem naţional de învăţământ complet, rusa era obligatorie de la început şi până la sfârşit.[2338] Acolo unde sistemele naţionale de învăţământ erau incomplete, la un anumit moment trecerea la limba rusă devenea obligatorie. Ca rezultat, între grupurile etnice ale căror limbi erau în declin din anii '50 se numărau popoarele baltice, moldovenii, cei 1,8 milioane de germani şi evreii. Până şi în Ucraina existau acuzaţii că rusa lua locul ucrainenei în învăţământul superior. Predarea în limbile naţionale ca procent din total se afla în declin în întreaga Rusie sovietică.[2339]

După cum am văzut însă, imperialismul asimilaţionist francez a eşuat, nu în ultimul rând din motive demografice. Una dintre lecţiile secolului XX este că ratele mari ale natalităţii la popoarele supuse este un duşman de moarte al colonialismului. Până la venirea bolşevismului, Rusia avea una dintre cele mai dinamice populaţii din lume. „Deficitul demografic" total cauzat de primul război mondial, de războiul civil şi de foametea lui Lenin, de foametea şi Marile Epurări ale lui Stalin, precum şi de al doilea război mondial s-a ridicat la 60 de milioane pe întreaga perioadă, în parte recuperat de cele 20 de milioane de oameni câştigaţi prin achiziţionarea statelor baltice, a Basarabiei, Kareliei, Poloniei sovietice, Bucovinei şi a altor teritorii.[2340] A existat un oarecare dinamism demografic în 1945–1958, iar în perioada 1959–1970 rata anuală a creşterii a fost de 1,34%, mare după standardele europene, deşi în scădere. În anii '70 se pare că ea era în medie de sub 1%. Demografii sovietici se aşteptau ca recensământul din 1970 să reveleze o cifră de peste 250 de milioane, cu o perspectivă de 350 de milioane până la sfârşitul secolului. De fapt, totalul din 1970 a fost cu 10 milioane mai mic, iar cifra din 1979 a fost de numai 262 436 000, ceea ce însemna o populaţie ce nu avea să depăşească cu mult 300 de milioane în anul 2000. Ceea ce a revelat pentru prima dată

recensământul din 1970 a fost o rată a natalităţii dual: scăzută în Rusia slavă şi baltică, crescută în estul URSS, în Asia Centrală şi în Caucaz. Numai în anii '60 populaţia musulmană a sărit de la 24 la 35 de milioane, adăugind încă 14 milioane în anii '70 şi ajungând la un total de aproximativ 50 de milioane până la începutul anilor '80. În acest moment era deja clar că la trecerea în secolul următor Asia Centrală şi Caucazul aveau să contribuie cu vreo 100 de milioane, adică o treime din total.[2341] Încă din 1979, cei 137 de milioane de velicoruşi, o populaţie cu o medie de vârstă din ce în ce mai înaintată în comparaţie cu neslavii, se simţeau în defensivă din punct de vedere demografic, rata lor de creştere fiind mult sub 1%, faţă de 2,5 până la 3,5% la musulmanii sovietici. Era semnificativ, de asemenea, că în rândurile musulmanilor numărul celor care cunoşteau limba rusă era în scădere.[2342]

Rusia sovietică nu era singura ţară îngrijorată de tendinţele demografice. În 1900 populaţia totală a lumii fusese de 1 262 de milioane; în 1930 ea depăşise pragul de 2 miliarde; în 1950 era de 2 515 milioane, în 1960 depăşise pragul de 3 miliarde, iar până în 1975 şi pe cel de 4 miliarde. În 1987 era de peste 5 miliarde şi creştea cu o rată de 80 de milioane pe an sau 150 pe minut. Un calcul estima că în anul 2000 populaţia lumii avea să fie de 6 130 de milioane, o creştere de cinci ori în decurs de un secol.[2343] Cum aveau să fie hrănite aceste miliarde în plus? Societăţile moderne în curs de dezvoltare trec printr-un ciclu numit „tranziţie demografică". În prima etapă, medicina ştiinţifică şi sănătatea publică reduc mortalitatea infantilă şi bolile infecţioase, scăzând astfel rata mortalităţii, în timp ce rata natalităţii rămâne la vechea rată de înlocuire. Astfel, populaţia creşte rapid. În a doua etapă, creşterea nivelului de trai duce la scăderea ratei natalităţii. Ritmul creşterii populaţiei încetineşte şi în cele din urmă ajunge în echilibru. Între prima şi a doua etapă însă, populaţia creşte alarmant şi aceasta poate produce violente consecinţe politice. În Europa „tranziţia" a început cu Revoluţia Industrială, 1760–1870, şi s-a încheiat practic în anii '70, moment în care rata natalităţii scăzuse sub pragul critic de 20‰ chiar şi în Rusia (1964), Iugoslavia (1967) şi Portugalia şi Spania (1969). Tranziţia demografică europeană cuprinde şi ne ajută să explicăm întregul ciclu al colonizării şi decolonizării. Japonia a urmat acelaşi tipar ceva mai târziu decât Europa.

În această ţară în anii ’20 rata natalităţii era încă de 34‰, iar rata mortalităţii scădea precipitat, de la 30‰ la începutul deceniului, la 18‰ la sfârşit. De aici disperarea crescândă a Japoniei. Dar chiar în perioada interbelică începea cea de-a doua etapă, căci la sfârşitul anilor ’30 rata natalităţii a căzut pentru prima dată sub pragul de 30‰. În ciuda unei inversări imediat după război (un fenomen universal), ea a continuat apoi să scadă, ajungând sub 20‰ în a doua jumătate a anilor ’50.[2344] Problema demografică a Japoniei, cândva atât de ameninţătoare, s-a „rezolvat” astfel până în anii ’60.

Concluziile care trebuie trase din teoria tranziţiei demografice sunt două, în primul rând, nu era nevoie să se între în panică nici măcar atunci când prima etapă şi-a produs efectele maxime în Asia, America Latină şi Africa. Dar în al doilea rând, era mare nevoie să se încerce îmbunătăţirea ritmurilor de creştere industrială în ţările în curs de dezvoltare pentru a se ajunge cât mai repede posibil la a doua etapă. Programele şi tehnicile de control al naşterilor erau utile, dar nu decisive, din moment ce folosirea contracepţiei era mai degrabă un simptom decât o cauză a scăderii ratei natalităţii, care era consecinţa creşterii economice. Importantă era creşterea nivelului de trai: acesta constituia adevăratul răspuns pentru cei care se opuneau politicilor de creştere cu argumente ambientale.

Este adevărat că un PNB în creştere nu diminuează neapărat imediat rata natalităţii sau, dacă o face, nu într-un ritm uniform. În anii ’70 existau însă semne încurajatoare că China intra în a doua etapă a tranziţiei, deşi ratele mortalităţii mai aveau încă mult de scăzut până să se stabilizeze. În 1979, Biroul de Recensământ al SUA estima populaţia Chinei la 1010 milioane şi calcula că ea suferise o scădere drastică a ritmului de creştere; acest lucru explica în mare măsură scăderea ritmului de creştere a populaţiei întregii lumi, care a scăzut de la o medie de 2,1% pe an la sfârşitul anilor ’60 şi 1,9% la începutul anilor ’70 la 1,7% la sfârşitul anilor ’70. La începutul anilor ’80 ritmul anual de creştere în întreaga Asie era sub 1,9%, nu mult mai mare decât media mondială. Ritmul de creştere latino-american încetinise la 2,4%. Singura zonă unde ritmul de creştere sporise de fapt, de la 2,5% la 2,9% (cifre din 1979), era Africa, ceea ce se potrivea întocmai cu aşteptările demografilor.[2345] Poate

cea mai importantă ştire din anii ’80 a fost că populaţia Chinei părea practic să se fi stabilizat. Un recensământ naţional din iulie 1982 a revelat o populaţie totală de 1 008 175 288; iar o estimare a ONU raporta, trei ani mai târziu, 1059 521 000, deşi, la sfârşitul anilor ’80, s-a publicat şi o cifră de 1072 200 000. Ştirile din India erau ceva mai îngrijorătoare: recensământul din 1981 raporta o populaţie de 685 184 692; o estimare ONU din 1985 arăta o creştere la aproximativ 750 900 000, deşi o altă estimare stabilea totalul la nu mult peste 748 de milioane. Şi aceste cifre indicau o descreştere, deşi într-un ritm mai lent decât în China.[2346] Pe tot parcursul anilor ’80 şi în anii ’90, zonele cu cea mai mare creştere de populaţie au rămas America Centrală şi mai ales Africa, deşi în cea mai mare parte a celei din urmă era tot mai dificilă obţinerea unor cifre exacte. Calculele făcute la începutul anilor ’60 indicau că punctul în care nivelul de trai crescut începea să afecteze rata natalităţii era acela în care veniturile pe cap de locuitor depăşeau bariera de 400 de dolari (la valoarea din 1964). La începutul anilor ’90, şi ţinând cont de inflaţia care a ridicat cifra la circa 2 000 de dolari, puţine state central-americane şi practic niciun stat african negru nu au depăşit această barieră. Experienţa anilor ’70 şi ’80 părea, în general, să confirme teoria creşterii şi descreşterii populaţiei. Pe scurt, „explozia demografică” nu era nicidecum o explozie, ci o curbă legată de dezvoltarea economică: putea fi ţinută în frâu prin politici de creştere bine gândite.

Cum puteau fi promovate astfel de politici? Problema nu era de ordin tehnic. Agricultura ştiinţifică era practicată pe o scară prodigioasă în ţările avansate în anii de după 1945; cunoştinţele şi răspândirea lor s-au extins constant. Sistemele agricole capitaliste de piaţă ale Statelor Unite, Canadei, Australiei, Argentinei şi Europei de Vest produceau surplusuri uriaşe şi în continuă creştere în anii ’70 şi încă şi mai mult în anii ’80. Aceste zone singure puteau hrăni întreaga lume, dacă era necesar, şi încă obţinând şi un profit. Problema era mai degrabă politică, în special adoptarea sistemelor agricole colectiviste, cu lipsa lor de stimulare financiară a fermierilor, imensa ineficienţă şi nu în ultimul rând neglijarea factorilor pieţei şi lipsa unui sistem de distribuţie eficient. Lenin, ca şi Marx, fusese o victimă a „erorii fizice”: credinţa că numai aceia care produc bunurile sau cultivă hrana sunt muncitori „cinstiţi”;

toţi intermediarii sunt paraziţi. Lenin îi denunţase ca „cerşetori", „hoţi", Jefuitori", „bandiţi economici" şi aşa mai departe. Astfel de atitudini au persistat în sistemul sovietic şi au fost exportate în Europa de Est şi peste tot în Asia, Africa şi America Latină unde era implementat sistemul colectivist de tip sovietic.

Rezultatul a fost de regulă catastrofal. În India, deşi influenţa sovietică a fost puternică, s-au făcut eforturi serioase să li se ofere ţăranilor-fermieri stimuli pentru a se moderniza şi le-au fost puse la dispoziţie atât fonduri, cât şi instruire tehnică pe scară largă. În consecinţă, în anii '80 India se putea hrăni singură, ba putea chiar să producă un surplus general, deşi modest, pentru export. În China investiţiile şi promovarea unor practici de piaţă, combinate cu refuzul de a adopta dispreţul lui Lenin faţă de intermediar – chinezii au un talent special pentru dezvoltarea de sisteme de distribuţie, atât acasă, cât şi ca expatriaţi –, au permis şi Chinei să se hrănească singură în anii '80. În majoritatea celorlalte zone colectiviste însă, priveliştea era dezolantă.

Un exemplu evident a fost însăşi Rusia sovietică. Până în 1914, modernizarea agricolă şi crearea de mari şi relativ eficiente ferme ţărăneşti (şi cooperative voluntare) făceau din Rusia unul dintre cei mai mari exportatori de produse agricole din lume, ea trimiţând peste hotare până la 40% din producţie. Sub Lenin a devenit un importator net de hrană, iar cu trecerea anilor deficitul s-a lărgit. Politica de colectivizare a lui Stalin a dus la asasinarea sau moartea prin înfometare a majorităţii ţăranilor productivi ai Rusiei. Ea a înscris semnul lui Cain pe fruntea regimului, care s-a adâncit de-a lungul deceniilor. Recolta din 1963 a fost primul dintre marile dezastre agricole sovietice de după război. Hruşciov se plângea că ar fi fost chiar mai rău dacă n-ar fi existat grâul său de pe terenurile nedesţelenite. Dar politica sa, ca şi a lui Stalin, a fost confuză şi supusă la inversări bruşte. Mult-lăudatul său plan privind terenurile nedesţelenite a fost un eşec total şi deci abandonat în tăcere. El a oscilat între ferme de stat şi colective, între centralizare şi descentralizare. După ce s-a retras, el se plângea amarnic de penuriile de alimente. Până şi într-un spital din Moscova rezervat oficialilor de partid, se lamenta el, mâncarea era dezgustătoare. Iar Moscova era, ca întotdeauna, expoziţia de hrană a Rusiei sovietice. În provincie era mult mai rău. Întâlnea

oameni din zone cu tradiţie în producerea de hrană care „îmi spun răspicat şi cu amărăciune cum ouăle şi carnea sunt pur şi simplu inaccesibile, şi cum erau nevoiţi să piardă câteva zile ca să se ducă cu trenul la Moscova", pentru privilegiul de a sta la coadă la magazinele alimentare. De ce, se întreba Hruşciov, să fie ouăle şi carnea de negăsit „după cincizeci de ani de putere sovietică"? „Aştept cu nerăbdare ziua", scria el, „când o cămilă va putea străbate drumul de la Moscova la Vladivostok fără să fie mâncată pe drum de ţărani flămânzi."[2347] Dar, cât a deţinut puterea, nu a îndrăznit niciodată să sugereze să se redea pământul sectorului privat. Brejnev şi succesorii săi imediaţi au dezvoltat politici mai stabile – această perioadă a fost mai târziu etichetată oficial drept „anii de stagnare" – şi au menţinut agricultura în întregime colectivizată. Astfel, problema hranei s-a agravat încet, dar constant. Deşi Uniunea Sovietică avea de două ori mai mult pământ de cultivat decât orice altă ţară, cuprinzând şi o parte din cel mai bun sol din lume, în Ucraina, iar densitatea populaţiei era relativ redusă, nevoile ei de import, uneori 15 milioane de tone de cereale pe an, alteori 30 de milioane, tindeau să crească. În anii '70 şi '80, carnea şi ouăle au devenit de negăsit în magazinele neprivilegiate, chiar şi în Moscova.

La sfârşitul anilor '80, politica agricolă a regimului s-a schimbat marginal; s-au permis dezvoltarea în limite stricte a unui sector privat şi vânzarea produselor provenite de aici la preţuri de piaţă (adică mari). Singurul rezultat a fost dezvăluirea ineficienţei şi confuziei statului şi ale sectorului colectivizat. Încercările din 1988–1991 de a introduce contabilitatea şi vânzările „realiste", păstrând însă toate principiile de bază ale colectivismului, nu au făcut decât să înrăutăţească lucrurile, mai ales că sistemul de distribuţie a rămas primitiv, corupt şi grotesc de ineficient. S-a calculat că 40% din alimentele produse nu ajungeau niciodată la consumatori; ele putrezeau în depozite şi pe liniile secundare ale căilor ferate sau erau mâncate de şobolani. În iarna lui 1990–1991 foametea reprezenta o ameninţare serioasă în unele părţi ale Rusiei, şi mândrul regim sovietic era nevoit să cerşească ajutoare alimentare occidentale. S-a reintrodus raţionalizarea hranei, urmată în martie 1991 de creşteri uriaşe ale preţurilor determinate de stat la alimente. Era tipic pentru realităţile sovietice că, în timpul referendumului ţinut la 16 martie

1991 spre a determina dacă URSS trebuia să rămână unitară, regimul, pentru a încuraja o participare ridicată, a vândut carne şi legume din rezervele sale secrete la secţiile de votare; dar şi acestea se epuizau până la prânz.[2348] La baza dificultăţilor sovietice se afla o teorie întemeiată pe folosirea necinstită a datelor statistice, agravată prin pura ignoranţă. Se pare că niciun marxist nu a avut vreodată opinii rezonabile despre agricultură, probabil pentru că nici pe Marx, nici pe Lenin nu îi interesase cu adevărat. Marxismul este o religie esenţialmente urbană.

Sovieticii nu au fost singuri în lipsa lor de prevedere doctrinară. Polonia, un mare exportator de hrană în anii '30, a devenit şi ea unul dintre importatorii importanţi, în ciuda ţărănimii ei necolectivizate, pentru că regimul a insistat asupra unui sistem de distribuţie socializat; situaţia ei a început să se îmbunătăţească încet în anii 1989–1991, odată cu înlocuirea comunismului cu un guvern liber ales. România, un alt uriaş exportator în anii '30, a menţinut o parte din exporturi, cu scopul de a câştiga valută pentru cumplitul regim al lui Nicolae Ceauşescu, numai prin înfometarea propriului popor. Ungaria, începând din 1985, când a început să adopte sistemul de piaţă, şi-a crescut încet productivitatea, aşa încât în 1991 era din nou un exportator net. A urmat Bulgaria, cu întârziere, iar Iugoslavia era şi ea un importator net de alimente în anii '80. De aceea, grupul COMECON (CAER) în ansamblu, cândva o zonă cu surplusuri imense, a devenit o povară pentru întreaga lume, şi a fost adesea susţinut prin vânzarea la preţ redus a munţilor de alimente din Comunitatea Europeană, ele însele consecinţa reprobabilă a unui sistem de subvenţii prost conceput. Astfel, un sistem agricol nesatisfăcător a servit la a-l face suportabil – la limită – pe un altul, care era o catastrofă absolută.

Influenţa marxisto-colectivistă asupra agriculturii a avut rezultate dezastruoase în practic toate ţările din Lumea a Treia care au intrat sub vraja ei. Irakul şi Siria, ambele sub dictaturi militare radicale şi îmbrăţişând mirajul utopic al Marii Guvernări şi al conducerii centralizate ca soluţie la toate problemele, au transformat surplusurile în deficit. Un alt exemplu a fost Iranul. Indonezia, sub socialismul tip Sukarno, a încetat să exporte orez, iar succesorii acestuia nu s-au descurcat mai bine decât sporadic. Burma socialistă a devenit şi ea un

importator net de orez. Unele dintre cazurile cele mai grave au fost în Africa postcolonială, ai cărei lideri s-au angajat plini de elan în experimente agricole socialiste, mai ales în Ghana, care s-a transformat rapid din cel mai bogat teritoriu negru african într-unul dintre cele mai sărace, şi în Tanzania, care de asemenea a devenit un importator net de alimente, în ciuda faptului că primea mai multe ajutoare străine *per capita* decât orice altă ţară din lume. Dificultăţile Africii în ce priveşte producţia de alimente, esenţialmente politice la origine, au fost sporite de problemele la graniţe şi în special de războaiele civile, provocate de regimurile opresive care persecutau minorităţile din motive tribale, rasiale sau religioase şi creau astfel revolte. Acest lucru a dus la foamete extinsă, în anii '80, în Mozambic şi Ciad, ca să dăm numai două exemple. Pe parcursul anilor '80 şi chiar şi în anii '90, foametea cea mai chinuitoare şi mai larg răspândită a apărut în Sudan şi Etiopia, în parte ca rezultat al lipsei de ploaie, dar cauzată mai ales de războiul civil dintre Sudanul de Nord şi Sudanul de Sud, de tulburări naţionaliste endemice în Etiopia provocate de guvernul ei marxist, care a dislocat mase uriaşe de ţărani din zonele lor tradiţionale de păşuni şi terenuri cultivabile şi le-a bombardat satele, precum şi de războaiele duse de regim împotriva vecinilor, Eritrea şi Somalia.

La sfârşitul anilor '80, până şi cele câteva state negre africane în care, în anii '70, independenţa păruse să fie benefică, precum Coasta de Fildeş, Kenya şi Malawi, treceau prin dificultăţi economice şi tulburări sociale crescânde. Situaţia Liberiei, cel mai vechi dintre statele negre (a fost fondat în 1822), era vrednică de milă: în 1990 ea era sfâşiată între trei armate particulare criminale, conduse de candidaţi la preşedinţie rivali, conflict agravat de o aşa-zisă „forţă de menţinere a păcii" trimisă de statele vecine care au participat la jaful general, în timp ce cei neînarmaţi mureau de foame. De fapt, multe dintre statele africane mai sărace ieşiseră practic din economia internaţională până în anii '90. Se întrezăreau însă unele semne ale unui proces de autoeducate în rândurile elitelor conducătoare. Mozambicul, de exemplu, a început să renunţe la economia lui colectivistă în 1988 şi să se întoarcă la un sistem de piaţă, invitând înapoi firmele occidentale pe care le expulzase cândva. În acelaşi an Africa de Sud a ajuns la un acord de încetare a focului cu Angola, care

şi ea îşi desfiinţa structura colectivistă; şi acest lucru, la rândul său, a făcut posibilă independenţa şi alegerile libere în fostul teritoriu mandatar al Africii de Vest (Namibia), care de asemenea a ales o cale neradicală.

Schimbarea cea mai importantă a avut loc însă chiar în Africa de Sud, care de la începutul anilor '90 s-a distanţat în mod decisiv de sistemul ei caracteristic de socialism etnic, apartheidul. Evenimentele din Africa de Sud au avut o semnificaţie specială, nu numai datorită interesului uriaş pe care lumea l-a arătat faţă de problemele ei rasiale, ci şi pentru că, în multe privinţe, Africa de Sud era un microcosmos al problemelor globale cu care se confrunta omenirea la începutul anilor '90. Nu mai există nici o altă ţară în lume ale cărei caracteristici, şi dificultăţile pe care le creează, să fie mai apropiate de ale lumii în ansamblul ei. Această idee merită să fie dezvoltată puţin. La începutul anilor '90, lumea era compusă dintr-o minoritate albă, cu rate de creştere a natalităţii scăzute, şi dintr-o majoritate nealbă, cu rate de creştere a natalităţii (în ansamblu) ridicate. La fel era şi Africa de Sud: în 1989–1990 trăiau acolo aproximativ 5 milioane de albi şi 30 de milioane de nealbi, raportul fiind de acelaşi ordin de mărime ca ai întregii lumi. Cifrele Africii de Sud, în termeni de creştere anuală a populaţiei, variind de la 0,77% pentru albi, la 1,64% pentru asiatici şi 1,89% pentru rasele amestecate şi 2,39% pentru negri (cifre din 1988), erau similare cu cele pentru întreaga lume.[2349] Tot ca întreaga lume, Africa de Sud, cu unsprezece limbi principale, nu avea nicio limbă care să fie vorbită sau scrisă de o majoritate a locuitorilor ei. Ca în întrega lume, era o combinaţie între o economie a Lumii Întâi şi a Lumii a Treia. Puterea, inclusiv puterea militară, era împărţită între albi şi nealbi în acelaşi fel ca în lume în ansamblul ei. Raporturile între veniturile albilor şi cele ale nealbilor erau de asemenea comparabile cu ale lumii ca întreg. Urbanizarea rapidă, care a crescut procentul de populaţie, de toate rasele, care locuia în oraşe de la 25% în 1900 la peste 60% în 1989, a urmat şi ea tiparul mondial şi a condus la consecinţe similare: dezvoltarea de mahalale megapolitane uriaşe şi rate înfiorătoare ale criminalităţii urbane. De asemenea, ca peste o sută de alte state din întreaga lume, Africa de Sud încercase să rezolve problemele rezultate mărindu-şi sectorul de stat şi adoptând o atitudine de tip „economie de comandă", nereuşind astfel decât să le agraveze.

Lipsa de vlagă a economiei cândva viguroase a Africii de Sud ca rezultat al Marii Guvernări de tip apartheid a fost, de fapt, motivul pentru care F. W. De Klerk, care a devenit lider al Partidului Naţionalist Sud-African aflat la guvernare la 2 februarie 1989 şi preşedinte al ţării la 6 septembrie în acelaşi an, a introdus schimbări fundamentale în sistemul social, economic şi politic. El a început un dialog cu naţionaliştii negri la 8 iulie 1989, când l-a vizitat pe liderul neoficial al Congresului Naţional African, Nelson Mandela, la închisoare, unde acesta era ţinut de douăzeci şi şase de ani, după ce fusese condamnat pentru sabotaj. Au urmat, în 1989–1991, eliberarea lui Mandela şi a multor alţi deţinuţi „politici", ridicarea stării de urgenţă, scoaterea de sub interdicţie a CNA şi alte măsuri similare.

Unul dintre rezultate a fost însă creşterea violenţelor între negrii (în special xhosa) care sprijineau CNA şi negrii (în special zuluşi) care făceau parte din mişcarea Inkatha. De Klerk acţiona şi el pe frontul social. Unele aspecte ale structurii juridice a apartheidului, cum ar fi interzicerea relaţiilor sexuale între rase, fuseseră abolite în anii '80; altele deveniseră inoperante sub presiunea mişcărilor populare şi a schimbărilor economice. În februarie 1991 de Klerk a anunţat schimbări juridice fundamentale care puneau capăt restricţiilor privind mişcarea nonalbilor, rezidenţa şi proprietatea asupra caselor şi a pământului – nucleul economic al apartheidului – lăsând doar sistemul electoral ca ultimă relicvă operantă a discriminării rasiale. În speranţa negocierii unei forme de participare multirasială la guvernare căreia îi lipsea un sistem clar ce asigura drepturi egale la vot pentru toţi cetăţenii, în martie 1992 de Klerk a organizat, şi a câştigat cu o majoritate covârşitoare, un referendum prin care numeroasele sancţiuni, cele discriminatorii, fuseseră ridicate. Şi în acest caz, dilema se repeta şi la nivel mondial. Un guvern internaţional ales prin sufragiu universal avea să-i pună pe albi într-o majoritate permanentă redusă, diminuată tot mai mult de tendinţele demografice; aceasta era perspectiva pe care sufragiul universal o deschidea şi pentru albii sud-africani.[2350]

Unul dintre motivele pentru care, în anii '80, ţările din Lumea a Treia care încercaseră fără succes să introducă economii colectiviste au început să treacă la reforme şi la economii de piaţă a fost succesul manifest şi

crescând al statelor întreprinzătoare din Asia de Est. Aceste state, dintre care cele mai importante erau Japonia, Hong Kong (colonie a Coroanei britanice), Singapore (fostă colonie a Coroanei britanice, care se autoguverna din 1959 şi era independentă din 1965), Taiwan şi Coreea de Sud, începuseră toate perioada postbelică cu rate ale natalităţii crescute şi cu venituri pe cap de locuitor scăzute (100 de dolari pe an sau mai puţin în toate cazurile cu excepţia Japoniei). Toate au respins soluţia colectivistă, în industrie şi agricultură. Toate au adoptat sistemul de piaţă. Fiecare dintre ele ilustra modul în care creşterea venitului pe cap de locuitor tindea să ducă la scăderea ratei natalităţii, stimulând crearea de noi bogăţii. În 1960, Hong Kong, Singapore, Taiwan şi Coreea de Sud aveau rate ale natalităţii care variau de la 36‰ (Hong Kong) la 42,9‰ Coreea de Sud). În toate patru teritoriile, nivelul de trai a crescut mai repede în anii '60 decât oriunde altundeva în lume. În 1971, rata natalităţii în Hong Kong era sub pragul de 20‰, în Singapore era aproape atât, iar în Taiwan şi Coreea de Sud era sub pragul de 30‰.[2351] Aceste tendinţe s-au accelerat în anii '80. La sfârşitul anilor '80, se credea că venitul pe cap de locuitor în Hong Kong, în ciuda unui influx uriaş de imigranţi fără o leţcaie din China, nu era mult sub 10 000 de dolari, în Singapore (1987) era de 7 464 dolari, în Taiwan (1987) 5 075 dolari, iar în Coreea de Sud (1988) 3 450 dolari. Pe scurt, aceste ţări începeau rapid să mai fie state ale Lumii a Treia şi începeau să facă parte din Lumea Întâi. De fapt, pe parcursul anilor '70 şi '80, dezvoltarea statului întreprinzător din Pacific a fost poate cel mai încurajant aspect material al societăţii omeneşti.

Procesul a început în Japonia la sfârşitul anilor '40. Ca în Germania de Vest în 1948–1949 şi în Franţa în 1958, baza acestui proces era o constituţie excelentă. După cum am văzut, constituţia antebelică a Japoniei era teatrul unui măcel şi întregul sistem de legi era primitiv şi instabil. Ocupaţia, în timpul căreia America a avut puterea exclusivă, întruchipată de fapt într-un autocrat, generalul MacArthur, s-a dovedit a fi o adevărată binecuvântare. El a ştiut să joace un rol de despot luminat, şi să impună Japoniei o revoluţie de sus în jos, ca Restauraţia Meiji din anii '60 ai secolului al XIX-lea, care a lansat Japonia ca naţiune modernă. Constituţia din 1947, redactată în cartierul general al lui MacArthur, nu

era un compromis între partide, reprezentând cel mai mic numitor comun al acordului, ci un concept omogen, cuprinzând aspectele optime ale constituţiilor britanică şi americană şi (ca şi a lui de Gaulle) trasând cu abilitate o mediană între executiv şi legislativ şi între puterea centralizată şi cea descentralizată.[2352] Alături de alte legi ale Ocupaţiei care au creat sindicate libere, o presă liberă şi un control descentralizat asupra poliţiei (forţele armate ca atare au fost abolite), constituţia, şi „era americană" pe care o reprezenta aceasta, a reuşit să distrugă puterea hipnotică pe care statul o exercitase până atunci asupra poporului japonez. Ocupaţia americană din Japonia a fost poate cea mai mare realizare constructivă a politicii externe americane în întreaga perioadă postbelică, şi ea a fost întreprinsă practic fără niciun ajutor.[2353] Şi, aşa cum Marea Britanie furnizase Germaniei modelul mişcării sindicale, a creat un concurent puternic.

Ceea ce au făcut în mod esenţial reformele constituţionale a fost să-i convingă pe japonezi că statul exista pentru cetăţenii săi, şi nu invers. A pus bazele unui nou şi sănătos individualism încurajând apariţia familiei şi a numeroaselor instituţii japoneze care întruchipează metafora familiei ca un centru alternativ de loialitate faţă de stat. Ca în Germania şi Italia după război, familia, atât în forma ei biologică, cât şi în formele extinse, furniza antidotul natural pentru infecţia totalitaristă. La aceasta s-a adăugat o foarte eficientă reformă a pământului, care oferea liberă folosinţă la 4,7 milioane de fermieri şi ridica procentul de pământ cultivat de proprietar la peste 90%. Reformele în conducerea locală au completat procesul de creare a unor comunităţi puternice, democratice, de proprietari, ca în Europa de Vest creştin-democrată.[2354] Independenţa sistemului juridic şi o Curte Supremă de tip american au întărit dreptul la proprietate individuală şi la libertăţi civile, în defavoarea statului şi a colectivei.[2355] Pe aceste baze a fost ridicată o structură parlamentară extrem de stabilă, condusă de o alianţă liberal-conservatoare (numită în cele din urmă Partidul Liberal Democrat), ale cărui facţiuni interne, create după modelul unor familii extinse, asigurau flexibilitatea şi schimbarea, dar a căror unitate externă dădea economiei ţării un cadru coerent pentru libera iniţiativă. Liberal-democraţii au asigurat astfel aceeaşi coeziune ca şi creştin-democraţii în Germania şi Italia şi

independenţii gaullişti în Franţa celei de-a Cincea Republici. Paralelismul merge chiar mai departe. Epurările postbelice ale lui MacArthur au făcut posibilă apariţia unui geniu politic mai în vârstă care, asemeni lui Adenauer, de Gasperi şi de Gaulle, se aflase în opoziţie în regimul antebelic. Yoshida Shigeru era un fost diplomat şi deci făcea parte din eşalonul cel mai apropiat de tradiţiile britanice de democraţie şi de domnie a legii. Avea şaizeci şi şapte de ani când a devenit prim-ministru în 1946 şi a păstrat această funcţie cu o tenacitate admirabilă vreme de aproape nouă ani, după cum a spus un observator, „ca un *bonsai* [prun] veteran, de oarecare vechime, pe ale cărui ramuri noduroase înfloresc flori albe an după an”[2356]. El a purtat noul sistem de la adolescenţă la maturitate, iar când s-a retras, în 1954, tiparul stabilităţii era asigurat nu numai pentru anii ’50, ci pentru următorul sfert de secol sau chiar mai mult.

În consecinţă, Japonia şi-a încheiat reconstrucţia postbelică până în 1953, la numai patru ani după Germania, şi apoi a intrat într-o perioadă de creştere de douăzeci de ani, cu o medie de 9,7% anual. Era aproape de două ori ritmul oricărei alte ţări industrializate din perioada postbelică. Singura comparaţie adevărată se poate face cu creşterea spectaculoasă a economiei americane în cei patruzeci de ani până în 1929.[2357] „Miracolul” se baza pe automobil, cu o uluitoare rată de creştere a producţiei de automobile (29% anual) în intensa perioadă 1966–1972, numărul proprietarilor de maşini japoneze crescând cu o treime în fiecare an.[2358] Între sfârşitul anilor ’50 şi sfârşitul anilor ’70, producţia japoneză de automobile a crescut de o sută de ori, ajungând la peste 10 milioane în 1979, aproximativ cât cea americană, pe care a depăşit-o în mod decisiv în prima parte a lui 1980. Cam jumătate din această producţie era exportată. De la maşini, japonezii s-au extins la practic întreaga paletă a bunurilor de consum. În 1979 ei au devenit cel mai important producător de ceasuri din lume, cu 60 de milioane (Elveţia – 50 de milioane). Au întrecut America, aflată pe primul loc în producţia de radiouri în anii ’60 şi de televizoare în anii ’70, în acelaşi deceniu în care au întrecut Gemania, aflată pe primul loc în producţia de aparate de fotografiat. În anii ’70, producţia industrială *per capita* a Japoniei era egală cu a Americii şi în anumite privinţe importante ea a devenit principala putere industrială a

lumii. În 1978 avea un surplus comercial industrial de 76 de miliarde de dolari (faţă de Statele Unite, care aveau un deficit comercial industrial de 5 miliarde). La sfârşitul deceniului, ea avea o capacitate oţelieră la fel de mare ca Americii şi aproape la fel de mare ca a întregii CEE. În anii '80, în multe domenii, Japonia a depăşit producătorii americani şi pe cei europeni şi în ce priveşte calitatea, în special în domenii de înaltă tehnologie cum ar fi avioanele cu reacţie, utilajele, roboţii, semiconductorii, calculatoarele şi copiatoarele, computerele şi telecomunicaţiile, sistemele energetice avansate, inclusiv puterea nucleară, şi rachetele. În 1980 investiţiile ei ajunseseră de două ori mai mari decât ale Americii *per capita,* şi uneori pe parcursul anilor '80 chiar le-a depăşit în termeni absoluţi.[2359]

Ritmul de creştere economică al Japoniei a încetinit puţin în anii '80, dar a continuat să progreseze spectaculos în sectorul financiar. A supravieţuit crahului bursier din octombrie 1987 cu o siguranţă remarcabilă şi în numai un an împinsese Statele Unite pe locul al doilea în lume ca ţară bancară. Pe tot parcursul deceniului a menţinut cel mai mare surplus comercial. A pătruns mult în economia Statelor Unite, preluând cantităţi uriaşe de obligaţiuni americane şi permiţând astfel Americii să aibă un deficit comercial în întreaga perioadă, şi investind în afaceri americane sau preluându-le complet şi permiţând astfel SUA să aibă un deficit mare şi continuu în comerţul vizibil. Ea a investit foarte mult şi în teritorii precum Australia, sursa multora dintre materiile prime pe care le folosea, într-o asemenea măsură încât această fostă colonie politică britanică se afla în pericol să devină o colonie economică japoneză. A investit din greu şi în Marea Britanie, ca un mijloc de a aluneca sub barierele tarifelor vamale ale Comunităţii Europene. Această eludare a luat mai multe forme. La 12 noiembrie 1981, de exemplu, unul dintre cei mai importanţi producători japonezi de automobile, Honda, a semnat un contract de asociere pentru anii '90 cu British Leyland, ultima dintre principalele firme de maşini britanice, în vederea producerii în masă de piese componente în ambele ţări. La 8 septembrie 1986, ca să mai dăm un exemplu, un alt fabricant japonez, Nissan, a deschis o nouă fabrică de automobile în valoare de 430 de milioane de lire sterline, lângă Sunderland, în nordul Angliei, cu o capacitate de producţie de 100 000 pe

an. La începutul anilor ’90, japonezii aveau nu numai de departe cel mai mare portofoliu de investiţii din lume, ci unul care, ca dimensiuni şi influenţă, putea fi comparat cu cel al Marii Britanii până în 1914. Succesul Japoniei, şi incapacitatea producătorilor occidentali de a pătrunde adânc pe piaţa japoneză, au stârnit acuzaţii de practici comerciale necinstite, în special în Congresul Statelor Unite şi din partea Comunităţii Europene. În unele cazuri Japonia accepta contingente la exporturile de produse manufacturiere, şi şi-a arătat neliniştea în această privinţă în martie 1991 când, printr-o ordonanţă autorestrictivă, a interzis contractanţilor japonezi să-şi ofere serviciile în reconstrucţia Kuweitului, unde Statele Unite şi Marea Britanie, care avuseseră partea leului în eliberarea ţării, se aşteptau să aibă partea leului şi în economia de reconstrucţie după război. În această etapă, Japonia întrecuse cu uşurinţă Uniunea Sovietică, devenind cea mai mare economie a lumii, şi continua să investească serios în înalta tehnologie, utilaje noi şi, nu în ultimul rând, în educaţie şi instruire. La sfârşitul anilor ’80, 93% din copiii japonezi urmau ciclul secundar până la vârsta de optsprezece ani, şi mult peste o treime îşi continuau studiile până la vârsta de douăzeci şi unu sau douăzeci şi doi de ani, într-una dintre cele peste 1000 de instituţii de învăţământ superior ale Japoniei, în marea lor majoritate particulare.

Nu era nimic miraculos în acest miracol. Era un caz simplu de economie în spiritul lui Adam Smith, cu o tentă vagă de keynesianism. Un procent însemnat de capital fix, foarte puţin din el în investiţii nonproductive. Taxe moderate. Cheltuieli militare şi guvernamentale scăzute. O rată foarte mare de economii personale, canalizate în mod eficient spre industrie prin sistemul bancar. Importare abilă de tehnologie străină sub licenţă. Un ritm foarte rapid de înlocuire a fabricilor existente, facilitat de o îngrădire remarcabilă a salariilor, producţia înaintând mult mai repede decât salariile. Forţa de muncă era din belşug, datorită restrângerii sectorului agricol, şi extrem de bine pregătită şi pricepută pentru că Japonia (şi în general statele asiatice cu economie de piaţă) coordonau învăţământul în expansiune deja menţionat în funcţie de nevoile industriale şi nu de ideologiile produse de ştiinţele sociale. De fapt, statele est-asiatice cu economii de piaţă au fost singurele care au avut un câştig economic de pe urma revoluţiei în învăţământul superior

din anii ’60, care în Europa şi America de Nord s-a dovedit a fi aşa un handicap. Este adevărat că Japonia a beneficiat substanţial de efectele războaielor din Coreea şi Vietnam. Dar toţi ceilalţi factori au fost propria ei creaţie. Guvernul japonez a asigurat o oarecare protecţie externă şi un sprijin al exporturilor. Principala sa contribuţie însă a fost crearea unui cadru de competiţie internă intensă, după modelul lui Adam Smith, şi un climat propice dezvoltării afacerilor.[2360]

Ceea ce a fost caracteristic exclusiv Japoniei, şi poate cea mai creativă contribuţie a ei la lumea modernă, a fost felul în care economia a folosit principiul antropomorfismului şi noul accent anticolectiv pe familie, deja menţionat, pentru a umaniza procesul industrial şi a reduce astfel impactul distructiv al luptei de clasă. Sindicatele nu erau nicidecum inactive în Japonia: în 1949 existau, de fapt, 34 000.[2361] Nu erau nici ineficiente. Negocierile şi îmbunătăţirile în productivitate, presiunea venind mai degrabă de la colegi decât din partea conducerii, au făcut ca în anii ’70 şi ’80 salariile japoneze să crească în termeni reali într-un ritm mult mai rapid decât ale oricărei alte ţări industriale importante, cu cel mai înalt nivel de siguranţă a slujbei şi cel mai scăzut şomaj, o medie de 2,6% la sfârşitul anilor ’80. Tot atât de important, până în anii ’70 Japonia realizase o împărţire mai egală a veniturilor decât orice altă economie industrială şi, poate doar cu excepţia economiilor scandinave, ajunsese mai departe decât orice altă economie de piaţă în eradicarea sărăciei absolute.[2362] Majoritatea firmelor japoneze însă au suplinit eforturile sindicatelor învăluind angajatul într-o atmosferă familială ce includea locuinţă, asigurarea unei mese pe zi, asistenţă medicală, îndrumare etică, sport şi vacanţe. Antropomorfismul s-a extins la produs şi chiar la clienţi. La Kubota Iron and Machinery Works, de exemplu, muncitorii erau învăţaţi să vadă în utilajele lor mame şi taţi care dau naştere unor fii şi fiice – produsele finite ale companiei – care erau apoi „căsătoriţi” cu clienţii, folosind agenţii de vânzări ca peţitori. Dealerii Kubota asigurau apoi „îngrijire postnatală”, spre satisfacţia „miresei” şi a „mirelui”, în principalul produs al companiei, un plug mecanic, caroseria maşinii era tratată precum corpul, iar motorul precum inima. Vizitatorii fabricii erau „rude”, „prieteni de familie”. Muncitorii conduceau „comitete de autoperfecţionare” extrem de critice pentru a promova productivitatea şi

vânzările, compuneau şi caligrafiau pancarte mobilizatoare şi primeau grămezi de cifre referitoare la producţie şi investiţii asupra cărora să mediteze. Ei contribuiau cu poezii entuziaste la revista întreprinderii.[2363] Tipul de propagandă de producţie colectivizată care a eşuat atât de spectaculos în Rusia Sovietică, şi chiar în China, unde a fost aplicată cu mult mai multă iscusinţă, a funcţionat în contextul nontotalitar al Japoniei, unde i s-a dat o dimensiune umană, un impuls voluntar şi o imagistică familială şi, nu în ultimul rând, unde s-a văzut că producea câştiguri personale imediate şi substanţiale.

Expansiunea uriaşă şi susţinută a economiei japoneze a fost decisivă în crearea unei pieţe dinamice pentru întreaga zonă a Pacificului. Ea a funcţionat atât ca stimul direct, cât şi ca model. Exemplul cel mai izbitor a fost Coreea de Sud. O echipă a Băncii Mondiale raporta în 1977: „Ritmul mare susţinut al expansiunii veniturilor vreme de cincisprezece ani a transformat Coreea dintr-una din cele mai sărace ţări în curs de dezvoltare, depinzând substanţial de agricultură şi cu o slabă balanţă de plăţi, într-o ţară semiindustrializată cu venit mediu, cu o poziţie din ce în ce mai puternică în ce priveşte plăţile externe."[2364] Progresul Taiwanului a urmat acelaşi curs. În 1949, când regimul GMD acum total discreditat a preluat puterea, economia era în mod substanţial preindustrială. Transformarea, ca şi a Japoniei, a început cu o reformă agrară extrem de reuşită, urmată de o creştere rapidă a veniturilor fermierilor, creând o piaţă locală pentru noi fabrici. Peste 90% din terenul agricol a trecut în mâinile fermierilor care îl lucrau. Au fost votate şi puse în aplicare legi antigrevă. Au fost create zone de procesare scutite de taxe vamale. Uneori, în anii '70 şi '80 exporturile au crescut la 90% din PIB, cel mai mare procent din lume, iar ritmurile de creştere au atins în unele momente pragul de 12%. Astfel, pe fundaţia unei agriculturi puternice, s-a creat o complexă economie industrială, axată pe construcţii navale, produse textile şi petrochimice şi echipament electronic.[2365] Progresul Hong Kongului a fost, în unele privinţe, şi mai impresionant, căci a trebuit să absoarbă aproximativ 5 milioane de refugiaţi din China, un număr de vreo cinci ori mai mare decât al palestinienilor pe care întreaga lume arabă nu reuşise să-i reamplaseze. Şi aici, ca şi în Japonia şi Taiwan, stabilitatea guvernării (asigurate de guvernatorul colonial, asistat de un

consiliu legislativ local) şi coerenţa politicii economice vreme de peste patruzeci de ani au creat mediul ideal pentru afaceri, deşi în cazul Hong Kongului, la începutul anilor '90, viitorul era umbrit de apropiata unire cu Republica Comunistă Chineză, stabilită pentru 1997.

Singapore, după o oarecare instabilitate în deceniul de după 19445, a aflat în sfârşit un cadru guvernamental solid în 1959, sub conducerea Partidului Acţiunii Populare al lui Lee Kuan Yew, care a început ca o mişcare socialistă dar a devenit curând un instrument pasionat şi eficient al pieţei. Potrivit spuselor lui Lee, după două decenii de construire cu succes a prosperităţii, „problema era cum să-ţi câştigi existenţa... o chestiune de viaţă şi de moarte pentru două milioane de oameni... Cum avea să se realizeze acest lucru, prin socialism sau prin libera iniţiativă, era o chestiune secundară. Răspunsul s-a dovedit a fi libera iniţiativă, temperată de filosofia socialistă a şanselor egale la educaţie, slujbe, asistenţă medicală şi locuinţe."[2366] În anii '80, Lee era acuzat în mod frecvent în presa occidentală că făcea abuz de autoritarism, că exercita presiuni asupra tribunalelor şi a ziarelor locale, şi că intimida (slaba) opoziţie. Pe de altă parte, în timpul guvernării sale de peste treizeci de ani (s-a retras parţial în 1991), el putea fi considerat cel mai de succes dintre toţi oamenii de stat postbelici, ca beneficii materiale aduse poporului şi ţării sale.

Singapore era remarcabil pentru că nu avea niciun fel de resurse materiale, exceptând poziţia sa geografică. Japonia, Coreea şi Taiwanul (nu şi Hong Kongul) aveau ceva teren agricol destul de bun; în afară de asta, niciunul dintre aceste state întreprinzătoare nu şi-a început ascensiunea cu vreun alt avantaj fizic în afară de o forţă de muncă potenţial puternică. Conform unei relatări: „Succesul se datoreşte aproape în exclusivitate unor politici bune şi capacităţilor poporului, şi aproape deloc unor circumstanţe favorabile sau unui început bun."[2367] Felul în care aceste robuste economii de piaţă au înflorit începând din anii '60 le-a încurajat vecinii din Pacific să treacă la piaţa liberă atât în agricultură cât şi în comerţ. Dezvoltarea Thailandei s-a accelerat rapid după ce a căpătat un guvern stabil favorabil pieţei libere în 1958 şi a realizat o „decolare" economică în anii '60 având la un moment dat ritmuri de creştere de 9% anual. A fost una dintre puţinele ţări din

Lumea a Treia care au reuşit să-şi menţină poziţia de exportator agricol sporindu-şi productivitatea cu 15% pe an şi extinzându-şi suprafaţa arabilă.[2368] În anii '80 venitul ei pe cap de locuitor crescuse la 810 dolari (1986), de peste patru ori mai mare decât al cândva mai bogatei, dar acum de multă vreme socialistei sale vecine Burma, cu 200 de dolari (1986). Pe parcursul anilor '70 şi '80 şi Malaysia s-a descurcat bine, în parte datorită unor frumoase resurse naturale, dar mai ales stabilităţii politice şi realismului economic, ajungând la nivelul veniturilor medii, cu 1 850 de dolari pe cap de locuitor (1986). Indonezia, una dintre naţiunile cele mai bogate în resurse naturale din lume, a început să-şi revină după un început dezastruos sub regimul Sukarno, şi chiar Filipinele, răscolite de confruntările dintre musulmani şi catolici, de jafurile insurgenţei şi monstruosului regim Marcos atunci şi după aceea, au făcut un oarecare progres, ajungând la un venit pe cap de locuitor de 614 dolari în 1986.

Astfel, în sfertul de secol 1965–1990, Pacificul, sfidând tirania imenselor sale distanţe, a devenit principala zonă de dezvoltare comercială a lumii, datorită economiei de piaţă. Foste colonii din Pacific precum Fidji şi Noua Caledonie au sărit în marja de venituri de peste 1 000 de dolari pe cap de locuitor. Mica insulă Nauru, bogată în fosfaţi, nu numai că era cea mai mică republică din lume, cu o populaţie de aproximativ 8 000 de oameni, dar a devenit „ar cu ar şi trup cu trup" una dintre naţiunile cele mai bogate din lume, cu venituri medii de 9 091 dolari (1985).[2369] A avut loc o renaştere a spiritului pieţei libere şi pe coasta de est a Pacificului. Cazul cel mai interesant a fost Chile. La mijlocul anilor '60, creştin-democratul Chile, sub preşedintele Eduardo Frei, era privit de Statele Unite ca cea mai mare speranţă, alături de Venezuela lui Romulo Betancourt, pentru Alianţa pentru Progres a lui Kennedy. Dar Chile avea o inflaţie cronică: aproximativ 20% pe an la sfârşitul anilor '50, 26,6% în 1968, 32,5% în 1970. Practic singura cauză erau cheltuielile exagerate ale guvernului şi tipărirea de bancnote. În alegerile din 1970, socialistul reformist Salvador Allende, aflat la a patra sa încercare, a câştigat în sfârşit preşedinţia datorită unei scindări în votul antisocialist, care tot a câştigat 62 de procente faţă de cele 36,25 ale lui Allende. Noul preşedinte primise cadou un mandat, şi, pe principiul lui Thomas Jefferson că marile inovaţii nu ar trebui să se sprijine pe

majorităţi la limită, el ar fi trebuit să se concentreze asupra unei bune gospodăriri.

Allende era însă un om slab, cu adepţi divizaţi, în parte revoluţionari, care i-au scăpat curând de sub control. În timp ce el s-a angajat într-un program de naţionalizare în masă, care a izolat Chile de comunitatea comercială a lumii, militanţii stângii reprezentate de el nu erau pregătiţi să accepte niciuna dintre îngrădirile constituţionalismului. Ei au lansat „Puterea Poporului", constând din Consilii Ţărăneşti care au confiscat fermele la ţară şi Adunări Muncitoreşti care au ocupat fabricile.[2370] Strategia era leninistă – „Sarcina momentului", spunea Partidul Socialist, „este să distrugem parlamentul" – dar adevărata asemănare era cu Spania din 1936, unde divizarea stângii şi alunecarea spre violenţă au dus la război civil. Allende a fost prins într-o menghină formată pe de o parte din revoluţionarii săi şi pe de alta de o clasă de mijloc din ce în ce mai nemulţumită, armata, care iniţial se abţinuse să intervină, devenind treptat politizată prin prăbuşirea ordinii.

La vremea când Allende a preluat puterea, în ianuarie 1971, inflaţia scăzuse de fapt la aproximativ 23%. În câteva luni era hiperinflaţie. În 1972 ea era de 163%. În vara lui 1973 a ajuns la 190%, de departe cea mai mare din lume.[2371] Asta înainte ca preţurile la petrol să crească de patru ori: inflaţia a fost numai şi numai opera lui Allende. În noiembrie 1971 Chile a declarat un moratoriu unilateral asupra datoriilor sale externe (adică faliment). Băncile au tăiat orice credit; capitalul a părăsit ţara; cu fermele în haos, producând mai puţin, exporturile au dispărut, importurile au crescut, apoi au dispărut şi ele când s-au terminat banii. Magazinele s-au golit. Clasa de mijloc a început să intre în grevă. Muncitorii văzându-şi salariile reale reduse, au intrat şi ei în grevă. Structura oficială a preţurilor a devenit iraţională şi apoi nerelevantă, pe măsură ce s-a înstăpânit piaţa neagră. Stângiştii au început să strecoare arme în ţară în iulie 1971 şi a pornit violenţe politice serioase în mai anul următor. Ei aveau de fapt mai multe arme (30 000) decât armata, care număra doar 26 000 de oameni plus 25 000 de poliţişti înarmaţi.[2372] Allende a oscilat între a ordona poliţiei să lupte cu extrema stângă şi a acuza armata că ar complota o lovitură de stat. Dar el a încurajat, de asemenea, un plan de înarmare a unor gherile de stânga, iar la 4

septembrie 1973 a permis o demonstraţie a 750 000 de oameni cu prilejul aniversării alegerilor. O săptămână mai târziu, generalul Augusto Pinochet, numit chiar de el, a condus o lovitură de stat concertată a tuturor celor trei forţe armate. Chile avusese până atunci un renume extraordinar de bun, după standardele latino-americane, pentru constituţionalism şi stabilitate. Lovitura de stat nu s-a realizat nicidecum fără vărsare de sânge. Allende a fost ucis sau s-a sinucis, iar cifra oficială a morţilor la morga din Santiago era de 2 796.[2373] Cea mai mare rezistenţă a venit din partea refugiaţilor politici nonchilieni, dintre care la vremea aceea se aflau în Santiago 13 000. Incapacitatea muncitorilor care ocupau fabricile, sau a ţăranilor care confiscau fermele, sau chiar a „bandelor de revoluţionari" de a lupta serios sugerează că extrema stângă nu stârnea cine ştie ce entuziasm.

Opoziţia faţă de Pinochet, deşi zgomotoasă, venea în principal din străinătate, cel puţin la începutul guvernării sale. Ea a fost iscusit orchestrată de la Moscova, cu toate că Rusia sovietică refuzase cu hotărâre să-l salveze pe Allende cu credite: îi era mult mai de folos mort decât viu.[2374] Deşi criticile externe s-au concentrat asupra aspectului represiv al regimului militar al lui Pinochet, cea mai importantă a fost decizia de a inversa evoluţia sectorului public, pe care Allende nu făcuse decât s-o accelereze, şi de a deschide economia pentru forţele pieţei, după modelul celorlalte economii din Pacific. Era remarcabil că practic toate statele întreprinzătoare din Pacific, cu excepţia Japoniei, fuseseră acuzate într-un moment sau altul că ar fi avut regimuri represive. Dar măsură în care statul era reprezentativ şi ales constituia numai unul dintre aspecte; la fel de important era cât anume din viaţa naţională controla. De aceea, trăind într-un stat minimalist, de *laissez faire,* dr Samuel Johnson a putut declara cu convingere: „N-aş da nici jumătate de guinee ca să trăiesc sub o formă de guvernământ în loc de alta. Nu are nicio importanţă în fericirea unui individ."[2375] Economia de piaţă presupunea prin definiţie retragerea statului dintr-o serie uriaşă de procese decizionale, care rămâneau în seama individului. Libertatea economică şi politică erau inseparabile. Libertatea pieţei ducea în mod inevitabil la erodarea îngrădirilor politice: aceasta era lecţia Thailandei, Taiwanului şi a Coreei de Sud.

Lecţia s-a aplicat şi în Chile. Dezastrul din 1973 a produs o cădere politică şi economică totală. Reconstruirea economiei trebuia să înceapă pe un fundal de recesiune mondială. Meritul regimului a fost că a ştiut să inverseze cursul inflaţiei conduse de guvern care persista de mai multe decenii şi devenise o parte a structurii economiei chiliene.[2376] Acest lucru a fost dureros şi nepopular şi a condus iniţial la scăderea PIB şi la o rată mare a şomajului. Dar a permis ca economia să fie repusă pe linia de plutire pe baza unor principii de piaţă, cu ajutorul împrumuturilor de la FMI. În ultima jumătate a anilor '70, când inflaţia se afla în sfârşit sub control, creşterea a fost reluată, iar la începutul lui 1980 Banca Mondială putea raporta: „În circumstanţe extrem de nefavorabile, autorităţile chiliene au reuşit un reviriment economic fără precedent în istoria chiliană".[2377] Progresul economic explica de ce, la 11 septembrie 1980, un referendum a arătat că 69,14% dintre chilienii cu drept de vot erau în favoarea extinderii cu opt ani a mandatului lui Pinochet. Pe măsură ce s-a înaintat în anii '80 însă, libertatea economică a dus la pretenţii tot mai mari de libertate politică. Pinochet nu era dispus s-o acorde. În iunie 1983, au avut loc revolte împotriva regimului în întreaga ţară; două luni mai târziu guvernul a recunoscut că în timpul demonstraţiilor fuseseră ucişi şaptesprezece oameni. Victimele poliţiei politice a lui Pinochet, Dina, au fost mult mai numeroase. Un raport oficial, cerut după reinstaurarea democraţiei, calcula că în timpul celor şaisprezece ani de guvernare a lui Pinochet, 1973–1989, fuseseră ucişi de către Dina sau de către oameni care lucrau pentru ea 1 068 de oameni; alţi 957 „dispăruseră"[2378] dar teama de Dina nu i-a împiedicat pe chilieni să urmeze logica unei economii libere şi să facă presiuni pentru revenirea la drepturi de vot depline. Pinochet a acceptat să organizeze un nou referendum asupra preşedinţiei sale, iar la 14 decembrie 1989 candidatul opoziţiei, Patricio Aylwin, a câştigat alegerile prezidenţiale cu 52,4% din voturi, punând capăt dictaturii, deşi Pinochet a rămas comandantul armatei. Aylwin nu numai că a comandat un raport privind excesele regimului, dar a înfiinţat, în martie 1991, şi o fundaţie permanentă care să cerceteze soarta victimelor acestuia caz cu caz. A avut însă grijă să continue, în ansamblu, bine-încercatele politici economice ale acestui regim.

Succesul economiilor bazate pe libera iniţiativă din Pacific a ajutat, fără îndoială, la recâştigarea încrederii în sistemul de piaţă atât în America de Nord, cât şi în Europa. Anii '70, după cum am văzut, au fost un deceniu descurajant pentru capitalism. Era la modă în rândurile intelighenţiei, între care şi mulţi economişti, să se vorbească despre „creştere zero", despre „capitalism târziu", ba chiar despre „postcapitalism", ca şi cum sistemul care crease, pentru prima dată în istorie, ceea ce până şi opozanţii săi numeau Societatea Bunăstării era acum muribund. Forma de guvernământ cea mai larg aprobată în Occident era aşa-numita „societate mixtă", în care sectorul de stat absorbea între 40% şi 60% din PIB, administrând servicii de asistenţă socială pe o scară din ce în ce mai mare şi rezervând rolul de creare efectivă de bunăstare sectorului privat care opera în aproximativ jumătate din economie. Slăbiciunea acestei formule euro-americane s-a reflectat însă în ratele de creştere scăzute, fenomenul cunoscut drept „stagflaţie" care a marcat majoritatea economiilor respective în decursul deceniului, şi în semnele de larg răspândită nemulţumire populară manifestată într-un număr crescând de greve. Spre sfârşitul deceniului, pe măsură ce bunurile japoneze (şi sud-coreene şi taiwaneze) de înaltă calitate şi preţ scăzut au început să pătrundă tot mai mult pe pieţele occidentale, a apărut o nevoie din ce în ce mai mare de schimbări care să aducă o eficienţă de tip japonez.

Anul de răscruce a fost 1979, iar câmpul de luptă a fost Marea Britanie. După o serie de greve fără precedent, în special în sectorul public, numit de mass-media „iarna vrajbei noastre", în mai 1979 Margaret Thatcher, prima femeie care a ajuns liderul unui partid politic britanic (în 1975), a devenit prima femeie prim-ministru a Marii Britanii, obţinând pentru Conservatori o victorie electorală de 43 de locuri. Doamna Thatcher, poreclită curând de regimul Brejnev „Doamna de Fier" (un titlu pe care ea îl savura), se declara a fi un politician „al convingerii", ca opus unuia al consensului. Implicit, a repudiat mult din politica postbelică a Conservatorilor, în special acordul lor tacit cu Partidul Laburist ca domenii întregi ale vieţii publice britanice, inclusiv asistenţa socială şi sectorul naţionalizat, să rămână sacrosancte. Prima ei sarcină a fost să îngrădească puterea legală a sindicatelor, care, după cum am văzut, fusese în continuă creştere începând din 1945. O încercare anterioară de

reformă a guvernului conservator din 1971, cuprinzătoarea şi extrem de complexa Lege a Relaţiilor Industriale, se dovedise inoperantă şi fusese abolită prompt de către Cabinetul laburist care venise la putere în 1974. Guvernul doamnei Thatcher, însuşindu-şi lecţia, a abordat problema pas cu pas, emiţând în total cinci legi separate, pe durata a trei parlamente, care au pus capăt progresiv unei serii întregi de privilegii legale speciale ale sindicatelor, au scos în afara legii multe greve şi forme de pichetare şi au supus sindicatele care încălcau legea la severe penalizări financiare. Doamna Thatcher a arătat, de asemenea, clar că poliţia va avea tot sprijinul guvernului ei în acţiunile privind pichetările „de masă", „volante" şi „secundare", care în anii '70 făcuseră practic imposibil ca angajatorii să reziste cererilor făcute prin greve şi aduseseră astfel daune serioase atât sectorului privat, cât şi celui public.

Noua politică a fost curând pusă la încercare. Sindicatele distruseseră efectiv guvernele Harold Wilson din 1968–1970, Edward Heath din 1974 şi James Callaghan din 1979. Sindicatul Naţional al Minerilor, urmând tactica agresivă creată de Arthur Scargill, liderul minerilor din Yorkshire, care a devenit preşedintele SNM în 1981, jucase un rol important în aceste victorii, ce ameninţau să înlocuiască democraţia parlamentară cu sindicalismul ca forţă conducătoare a Marii Britanii, cel puţin în sens negativ. Industria carboniferă britanică devenise proprietate de stat în 1946, tocmai pentru a face ordine în mine. Dar SNM tratase întotdeauna Consiliul Naţional al Cărbunelui ca şi cum ar fi fost tot atât de acaparator şi antisocial ca şi cel mai rău dintre proprietarii privaţi de mine, apărând astfel obiectivul central al naţionalizării. La 6 martie 1984, Consiliul Naţional al Cărbunelui, care deja pierdea peste 100 de milioane de lire sterline pe an, a anunţat închiderea a douăzeci de mine neeconomice. Scargill eşuase de două ori în a convoca o grevă generală a minerilor, ceea ce conform regulilor SNM necesita o majoritate de 55% din voturile tuturor şefilor sindicatelor miniere din ţară. Cu această ocazie, Scargill s-a abătut de la procedurile prevăzute în regulament. După cum a spus vicepreşedintele său, Mick Megahey: „Nu vom fi împiedicaţi să facem grevă. Va hotărî fiecare zonă, pe rând, şi se va obţine un efect al dominoului."[2379] De aceea decizia de a face grevă nu a fost luată de membrii de sindicat, ci de către delegaţii militanţi; iar după ce greva a

început, la 10 martie, o conferinţă specială a delegaţilor din 20 aprilie a respins cererile de vot naţional cu 69 la 54. Faptul că greva a fost convocata nedemocratic şi neconstituţional a fost un argument puternic în favoarea guvernului atunci când i s-a opus. Harold Macmillan remarcase de mai multe ori: „Există trei instituţii în Marea Britanie atât de puternice încât niciun guvern nu le poate stăpâni: Brigada Gărzilor, Biserica Romano-Catolică şi Sindicatul Naţional al Minerilor." Margaret Thatcher a fost încurajată în sfidarea acestui dicton de atitudinea minerilor din Nottinghamshire, care nu au agreat tacticile lui Scargill, au votat patru la unu împotriva unei greve, şi-au ţinut minele deschise, în ciuda multor intimidări, şi în cele din urmă au format un sindicat separat, divizând astfel în mod iremediabil SNM; la 7 august 1985 ei au câştigat la Curtea Supremă o acţiune care, patru luni mai târziu, a permis noului Sindicat al Minerilor Democraţi să capete un statut legal ca sindicat.

Greva lui Scargill din 1984–1985 merită să fie analizată ceva mai amănunţit pentru că a fost, de fapt, o încercare de a distruge un guvern democratic ales, iar eşecul ei a fost un eveniment epocal în istoria industrială britanică. A fost înfrântă prin efectul combinat al aplicării noilor reforme ce guvernau activităţile sindicale şi coordonarea eficientă între diferitele forţe de poliţie locale din Marea Britanie. Până la mijlocul lui aprilie 1984 oamenii lui Scargill închiseseră 131 din cele 174 de mine şi plănuiau să „picheteze până la epuizare" restul, folosind metodele de intimidare cu care avuseseră atâta succes în anii '60. De data asta însă, poliţia era pregătită să îi oprească, având sprijinul legii. La 22 octombrie poliţia a câştigat o hotărâre a Curţii Supreme conform căreia avea dreptul să oprească autobuzele care îi transportau pe minerii militanţi în zonele sensibile cu scopul de a tulbura liniştea. Prin controlul drumurilor şi prin aglomerarea de forţe la minele care funcţionau, poliţia a reuşit să faciliteze minerilor care doreau să lucreze să facă acest lucru, deşi unii dintre ei erau victimizaţi acasă. Astfel, principalul obiectiv al lui Scargill de a închide toate puţurile a eşuat. Greva a fost extrem de costisitoare: a adăugat 2 750 de milioane de lire la cheltuielile guvernului, 1 850 de milioane la pierderile SNM, a costat industria oţelieră britanică 300 de milioane, căile ferate 250 de milioane şi industria de furnizare a electricităţii 2 200 milioane.[2380] De asemenea, a fost extrem de violentă şi

s-a soldat cu cinci morţi; la 16 mai 1985 doi mineri din South Wales au fost găsiţi vinovaţi de uciderea unui şofer de taxi ce transporta minerii care nu făceau grevă la lucru, deşi la apel condamnarea a fost redusă la ucidere din culpă. Între martie şi sfârşitul lui noiembrie 1984, de exemplu, 7 100 de mineri grevişti au fost acuzaţi de diferite delicte, şi 3 483 de cazuri au fost în cele din urmă judecate, obţinându-se 2 740 de condamnări; numai cheltuielile poliţiei s-au ridicat la 300 de milioane de lire.

Dar cum guvernul era hotărât să nu cedeze, inutilitatea grevei a devenit din ce în ce mai evidentă. Ignorând lecţiile anilor '20, Scargill alesese un anotimp nepotrivit: primăvara. Consiliul Naţional al Cărbunelui şi consumatorii săi prevăzuseră de mult criza şi adunaseră stocuri uriaşe. Ca rezultat, nu a fost nevoie de întreruperi ale curentului electric în iarna lui 1984–1985, iar la 8 ianuarie 1985 cea mai mare cerere de energie electrică înregistrată vreodată în Marea Britanie a fost satisfăcută fără nicio dificultate. Fondurile de grevă ale lui Scargill au fost sporite de subvenţii uriaşe provenite de la guvernul libian al lui Geddafi, fapt negat de SNM la momentul acela, dar demonstrat ulterior, fără umbră de îndoială, de către *Daily Mirror* în 1990. În ciuda acestui fapt, minerii au început să se retragă, iar la sfârşitul lui februarie 1985, peste jumătate din cei 170 000 de angajaţi înregistraţi în actele Consiliului Naţional al Cărbunelui se întorseseră la lucru. La 5 martie o conferinţă naţională a delegaţilor minerilor a consimţit la ceea ce a fost, de fapt, o capitulare necondiţionată. Amenzile stabilite de tribunale costaseră deja SNM 1,4 milioane de lire, iar fondurile i-au fost sechestrate. Aproximativ 700 de grevişti au fost concediaţi pentru „comportament industrial necorespunzător", şi 30 000 au fost disponibilizaţi, cu 10 000 mai mulţi decât cifra planificată înainte de grevă. De fapt, odată cu crearea facţiunii Uniunii Minerilor Democraţi, însuşi SNM, cândva cel mai mare sindicat din Europa, a scăzut curând la numai 80 000 de membri şi, de unde fusese unul dintre cele mai bogate din Marea Britanie, a devenit unul dintre cele mai sărace.

A fost poate cea mai nereuşită grevă majoră din istoria britanică, deşi printr-una din axiomele fundamentale ale sindicalismului britanic – siguranţa funcţiei pentru înalţii funcţionari – Scargill a rămas la

conducere.

Chiar dacă ecourile disputei au persistat. În 1990 el a fost acuzat că folosise fonduri libiene pentru a facilita cumpărarea unei case noi, luxoase după standardele minerilor, şi s-a spus: „Scargill a început cu un sindicat mare şi o casă mică şi a sfârşit cu o casă mare şi un sindicat mic." Doamna Thatcher vedea pe bună dreptate în înfrângerea SNM cea mai importantă răsturnare din sindicalismul militant de la Greva Generală din 1926, bucurându-se (6 aprilie 1985) că „terminase" cu ceea ce ea considera „inamicul dinăuntru". Două zile mai târziu ea adăuga: „În ciuda crudelor intimidări, minerii au insistat asupra dreptului lor de a continua să muncească şi şi-au dat seama că au un angajator şi un guvern pregătiţi să-i apere. Sper şi cred că lecţia va folosi şi altora."[2381]

Şi n-a fost. Poate cel mai puternic apărat grup de muncitori din industria britanică erau tipografii, constând în principal din Asociaţia Grafică Naţională (zeţarii) şi Societatea Grafică şi a Sindicatelor Aliate '82, sau SOGAT '82, cuprinzând alţi manufacturieri din această industrie. În zona Londrei mai ales ei operau un sistem de breaslă închis (sau sindical) rigid, întărit de condiţii de aderare foarte severe şi finanţat cu unele dintre cele mai ridicate salarii din ţară. Surplusul de forţă de muncă şi practicile restrictive, cunoscute în breaslă drept „vechile obiceiuri spaniole", erau extrem de costisitoare, chiar şi după standardele industriei britanice. Mai mult, pe parcursul anilor '70 şi în anii '80, momentele de încetare a lucrului, presupunând neapariţia ziarelor naţionale, au fost tot mai frecvente, şi mai exista şi tendinţa şi mai deranjantă a zeţarilor de a cenzura ediţiile, ştirile sau comentariile cu care nu erau de acord. În 1983, din 1 iunie până în 8 august a fost închis printr-o grevă *Financial Times,* iar între 25 şi 27 noiembrie toate ziarele naţionale (două dintre ele nu au apărut până în 30 noiembrie).

În luna următoare însă, sindicatele tipografice au suferit prima lor mare înfrângere sub noua legislaţie privind sindicatele, când AGN a primit (la 9 decembrie 1983) amenda uriaşă de 525 000 de lire pentru sfidare a legii, fiindcă refuzase să se supună unui ordin judecătoresc (plus 150 000 pentru sfidări anterioare). Ei încercaseră să oprească apariţia unui nou cotidian, *Today,* fondat de etnicul asiatic Eddy Shah, care funcţiona în afara convenţiilor tradiţionale ale industriei. *Today* a continuat astfel să

apară şi acest fapt nu a trecut neobservat de Rupert Murdoch, cel mai mare şi mai întreprinzător dintre proprietarii britanici de ziare, editor al ziarelor *The Times, The Sunday Times, News of the World* şi *The Sun,* cu un tiraj total de aproximativ 11 milioane de exemplare. După ce construise în secret (1984–1986) o tipografie de înaltă tehnologie în Wapping, în estul Londrei, care întruchipa toate descoperirile de ultimă oră în culegerea şi paginarea electronică, el a reacţionat la o grevă a AGN şi a SOGAT în zona tradiţională a Fleet Street, unde se tipăreau ziarele sale, concediind întregul personal la 24 ianuarie 1986 şi transferându-şi ziarele în Wapping. Acolo, el aranjase deja cu Sindicatul liber al Electricienilor, Electroniştilor, Lucrătorilor din Telecomunicaţii şi Instalatorilor ca membrii acestuia să opereze noile utilaje. Din nou, sindicatele au încercat să folosească forţa, şi Wapping a fost în repetate rânduri scena unor lupte decisive. Dar Murdoch construise fabrica prevăzând un asediu şi nu degeaba aceasta a devenit cunoscută sub denumirea de Fortăreaţa Wapping. Din nou, o combinaţie de ordine judecătoreşti, pe baza noii legislaţii, şi o eficientă acţiune poliţienească a asigurat înfrângerea forţei. Victoria din Wapping şi ulteriorul colaps al puterii sindicatelor tipografice au pus capăt cenzurii neoficiale a presei în Marea Britanie, au revigorat o industrie suferindă, au făcut ziarele naţionale din nou profitabile şi au permis astfel crearea cu succes a unora noi, precum *The Independent* (1986). Dar, împreună cu înfrângerea grevei minerilor, ea a pus capăt eficient şi ameninţării pe care o constituiau sindicatele la adresa sistemului constituţional şi politic britanic. A fost preludiul unei noi epoci de pace în industria britanică, astfel încât în anii 1987–1990 numărul zilelor lucrătoare pierdute prin greve a atins nivelul său cel mai scăzut în peste jumătate de secol, iar „maladia engleză" părea să fi fost vindecată.

Declinul practicilor restrictive ale sindicatelor şi al surplusului de personal în multe sectoare a produs în Marea Britanie o creştere a productivităţii care, timp de mai mulţi ani din acest deceniu, a fost cea mai ridicată din Europa; iar în cea mai mare parte a anilor '80 economia britanică s-a dezvoltat rapid: la mijlocul lui 1988, de exemplu, încă mai creştea într-un ritm de 4%, după şapte ani de expansiune continuă, un record unic în perioada postbelică.[2382] Dar ceea ce îi izbea în mod special

pe străini în legătură cu performanţa guvernului Thatcher era succesul său în reducerea sectorului de stat, prin procesul cunoscut sub numele de „privatizare". Acesta avea două aspecte. Primul a fost transferarea industriilor naţionalizate, precum Cable& Wireless, British Steel, British Airways, British Telecommunications, British Gas, precum şi a industriei de furnizare şi distribuţie a apei şi electricităţii, în proprietate şi administrare private. Multe dintre aceste organisme naţionalizate aveau pierderi mari şi constituiau o povară grea pentru contribuabili. Privatizarea a transformat rapid producătorii de pierderi în companii profitabile. British Steel, de exemplu, avusese cele mai mari pierderi din istoria corporaţiilor, de aproximativ 500 de milioane de lire, cu un an înainte de a fi privatizată; la sfârşitul anilor '80 avea cele mai mari rate ale productivităţii din industria europeană a oţelului şi era cea mai profitabilă companie oţelieră din lume. Revirimentul de la British Airways nu a fost cu nimic mai puţin spectaculos. Cel de-al doilea aspect a fost modul în care a fost condusă privatizarea, ţinând companiile „pe o linie de plutire" în Bursă în aşa fel încât micii întreprinzători să fie încurajaţi să investească în ele. Cotaţia companiei British Telecom, de exemplu, a fost cea mai mare ofertă publică de acţiuni din istorie. Efectul net a fost că, pe parcursul anilor '80, numărul acţionarilor individuali din Marea Britanie a crescut de la 2,5 milioane la aproape 10 milioane, conferind o oarecare substanţă noţiunii de „capitalism democratic", devenind din ce în ce mai uzitată pe măsură ce se înainta în anii '80. Reducerea rapidă a pierderilor în sectorul public, plus sumele încasate din aceste vânzări, au permis guvernului nu numai să reducă impozitarea directă, rata standard scăzând de la 37,5% la 25%, iar ratele maxime de la 94% şi 87% la 40%, ci şi să producă mari surplusuri la buget şi să plătească peste o cincime din întreaga datorie naţională. Privatizarea a fost una din marile poveşti despre succes a anilor '80 şi şi-a găsit mulţi imitatori peste hotare, în special în Europa, dar şi în America Latină, Australasia, Africa şi Asia. Până şi Japonia, de la care Occidentul învăţase atât de mult, a urmat exemplul Marii Britanii şi şi-a privatizat reţeaua feroviară la 1 aprilie 1987.

Prin aceste mijloace, Margaret Thatcher a devenit unul dintre politicienii cu cel mai consecvent succes ai epocii sale. La 19 iunie 1983,

datorită ei Partidul Conservator a fost reales cu o uriaşă majoritate totală de 144 de locuri faţă de toate celelalte partide la un loc, şi a repetat acest succes zdrobitor la 12 iunie 1987, când Conservatorii au câştigat cu 375 la 229 în faţa opoziţiei laburiste. Niciun prim-ministru britanic nu câştigase vreodată trei alegeri generale la rând de la Marea Lege a Reformei din 1832. Când doamna Thatcher a fost în cele din urmă obligată să se retragă din funcţie de către propriul partid, la 20 noiembrie 1990, ea fusese şeful guvernului pentru o perioadă continuă (de unsprezece ani şi jumătate) mai lungă decât a oricăruia dintre predecesorii ei de la contele de Liverpool încoace (prim-ministru între 1812 şi 1827). Ultimul an de guvernare al doamnei Thatcher a concis însă cu sfârşitul unui ciclu comercial, iar în 1991–1992 Marea Britanie se afla într-o adâncă recesiune. Mai mult, este de remarcat că ea a stârnit atât multă ostilitate cât şi sprijin entuziast, şi că în cele trei alegeri pe care le-a câştigat, partidul ei nu a obţinut niciodată măcar 50% din voturile exprimate. În multe privinţe, ea i-a semănat lui de Gaulle: ca şi el, se pricepea să spună nu şi să-şi menţină poziţia; ca şi el, ea a readus încrederea în sine şi mândria poporului ei; a guvernat cu mare autoritate pe exact aceeaşi durată; şi, la fel ca de Gaulle, a căzut încercând o reformă fundamentală a guvernării locale, în cazul ei căutând să înlocuiască modul depăşit şi inechitabil în care era finanţată aceasta.

Doamna Thatcher şi „thatcherismul" au avut în anii '80 o influenţă globală mult dincolo de noua modă a privatizării şi a reducerii sectorului de stat. Anii '80 au fost un deceniu radical conservator, şi chiar şi în statele în care au fost alese guverne socialiste sau laburiste, îndepărtarea de marxism, colectivism şi toate „ism-ele" tradiţionale ale stângii a fost pronunţată. Procesul a fost remarcabil în special în Franţa. Alegerea socialistului François Mitterrand ca preşedinte în 1981, după douăzeci şi trei de ani de gaullism şi succesori ai acestuia, a adus o scurtă perioadă de egalitarism socialist şi de politici opuse economiei private, care a condus într-o succesiune rapidă la trei devalorizări ale francului; după aceea, Partidul Socialist Francez s-a deplasat net spre dreapta şi spre politici de piaţă liberă; iar la sfârşitul anilor '80 alternările la putere ale prim-miniştrilor socialişti şi conservatori nu au părut să aducă diferenţe mari în politica economică, în apărare sau în afacerile externe. Social-

Democraţii germani renunţaseră la marxism, sau la orice se apropia de acesta, cu o generaţie în urmă. În Portugalia, dr Mário Soares, ales prim-ministru pentru prima dată în 1976 şi preşedinte în 1987, sub noua şi liberala constituţie din 1982, a îndreptat treptat în anii '80 socialismul portughez spre tabăra pieţei libere. O mişcare similară a avut loc în Spania, unde Partidul Socialist, sub conducerea moderatului Felipe González, departe de a-şi exploata victoria zdrobitoare din 1982, a reintrodus cultura întreprinderii private care transformase economia spaniolă în anii 1950–1975. În Australia Partidul Laburist al lui Bob Hawke, care a revenit la putere în martie 1983 şi mai târziu a fost reales de trei ori, s-a deplasat consecvent spre dreapta; de fapt, în martie 1991 Hawke însuşi a făcut o declaraţie răsunătoare, avertizând ţara că nu-şi mai putea permite să impună îngrădiri obositoare economiei private din motive socialiste, ecologice sau de orice altă natură. În Noua Zeelandă, liderul laburist David Lange, care a devenit prim-ministru în 1984, şi-a condus partidul şi guvernul în aceeaşi direcţie, deşi în mod evident nu destul de repede pentru unii dintre colegii săi, care de fapt l-au obligat să demisioneze în august 1989, ca rezultat al unui puci complotat de partidele de dreapta. În Marea Britanie, după cea de-a treia înfrângere electorală din 1987 a Partidului Laburist, liderul acestuia, Neil Kinnock, a început durerosul proces de renunţare la politicile laburiste tradiţionale şi, până în 1990–1991 făcuse din Partidul Laburist, cel puţin teoretic, unul eligibil.

În partidele laburiste sau socialiste democratice din întreaga lume a început să se poarte termenul de „piaţă socială", implicând acceptarea forţelor pieţei supuse anumitor îngrădiri esenţiale pentru a-i proteja pe cei săraci sau neprivilegiaţi. Dar sintagma era folosită şi de dreapta. „Îmi place expresia asta", declara Norman Lamont în martie 1991, imediat după ce predase primul său buget în calitate de ministru de Finanţe în guvernul pe care John Major îl formase pentru a-l înlocui pe al lui Margaret Thatcher.[2383] Un alt clişeu politic care a intrat în modă la începutul anilor '90, reflectând acceptarea principiilor pieţei de către stânga, a fost „statul permisiv" ca opus „Guvernului Mare": Statul exista nu atât pentru a face el însuşi, se susţinea, cât pentru a facilita oamenilor să facă singuri ce era de făcut. Conservatorii erau la fel de mulţumiţi să

folosească această formulare pentru rolul guvernului. Într-o anumită măsură, aşadar, în anii '80 şi la începutul anilor '90 a existat o convergenţă de opinii în democraţiile lumii, dar era o convergenţă în termenii dreptei. De fapt, „efectul clichetului", o sintagmă creată de ideologul conservator britanic Sir Keith (mai târziu Lord) Joseph în anii '70, prin care politicile iniţiate de guvernele de stânga erau confirmate de succesorii lor de dreapta, înlocuind astfel oscilarea pendulului printr-un clichet colectivist, era acum răsturnat: radicalii dreptei erau cei care împingeau permanent societăţile în direcţia liberalismului economic.

Acelaşi proces se desfăşura şi pe continentul nord-american, deşi aici el era afectat şi de factori geografici. Mexicul, ca şi Chile, era afectat de noua cultură a liberei iniţiative din Pacific deşi, ca şi Chile, suferise de pe urma unui experiment pe scară largă de colectivism condus de stat. Economia a crescut foarte repede în 1940–1970, iar în anii '70 preşedintele Luis Echeverria a încercat să facă din Mexic liderul Lumii a Treia ca un Stat model al Marii Guvernări. El a sporit sectorul economiei de stat cu 50% şi numărul corporaţiilor proprietate de stat de la 86 la 740. Rezultatul previzibil a fost hiperinflaţia şi o criză a balanţei de plăţi. José Lopez Portillo a venit la putere în 1976 şi a îndreptat Mexicul din nou spre economia de piaţă.[2384] El a spus FMI că se temea de „sud-americanizarea" vieţii mexicane: lovituri de stat şi dictaturi de stânga sau de dreapta.[2385] A fost ajutat de importantele descoperiri de petrol din 1977, care sugerau că Mexicul putea fi în cele din urmă un producător de acelaşi calibru ca şi Kuweitul sau chiar Arabia Saudită. Pe de altă parte, structura Mexicului, în esenţă un stat monopartid condus de o elită prin Partidul Revoluţionar Instituţional (PRI), îngreuna reducerea angajaţilor (şi patronajului) statului.[2386] La începutul anilor '80, datoriile externe ale Mexicului le întreceau până şi pe ale Braziliei. În vara lui 1982 el nu şi-a putut plăti dobânzile şi a naţionalizat băncile. Dar economia şi-a reluat direcţia liberală în anii 1985–1990, făcând posibil un acord comercial istoric cu Statele Unite.

De fapt, economia mexicană intra în economia Pacificului de Nord-Est formată din vestul Statelor Unite, vestul Canadei şi Alaska. Aproximativ 70% din exporturile mexicane mergeau în America în anii '70 şi '80; 60% din importuri erau din America. Existau probabil vreo 10 milioane de

emigrant mexicani ilegali în SUA; una din şapte familii în California şi una din trei în New Mexico erau hispanice. Este adevărat că economia mexicană era şi una caribiană. La fel şi cea a Americii, în special de când hispanizarea economiei Floridei, care a crescut rapid în sfertul de secol 1965–1990, a îndreptat-o într-o direcţie latino-americană. Din anii '70 însă, atât economia americană cât şi cea mexicană au simţit tendinţa Pacificului, o tendinţă tot mai accentuată spre piaţa liberă. Deplasarea centrului de greutate al Americii, atât demografic cât şi economic, dinspre nord-est spre sud-vest a fost una dintre schimbările cele mai importante ale epocii moderne. În anii '40, geograful E.L. Ullman a localizat „nucleul" economiei SUA în Nord-Est. Deşi reprezenta numai 8% din zona totală de uscat, acolo se afla 43% din populaţie şi 68% din fabrici.[2387] Această configuraţie a rămas stabilă în cea mai mare parte a anilor '50. Geograful H.S. Perloff, scriind în 1960, vedea în ceea ce el numea „centura manufacturieră" „inima însăşi a economiei naţionale".[2388] Dar chiar în timp ce scria el, configuraţia era în schimbare. În 1940–1960 Nordul continua să câştige populaţie (2 milioane), dar aceasta era sporită mai ales de negrii cu venituri mici şi fără vreo calificare veniţi din Sud. Deja începea să piardă net albi; pierderea a devenit curând absolută. Schimbarea a venit în anii '60 şi s-a accentuat în anii '70. În 1970–1977, Nord-Estul a pierdut 2,4 milioane de oameni prin migraţii; Sud-Vestul a câştigat 3,4 milioane, cei mai mulţi albi calificaţi în diferite meserii. Cum deplasarea se făcea în esenţă dinspre Cercul Polar spre Ecuator, ea a fost sprijinită de creşterea preţurilor la energie, după cum a arătat recensământul din 1980. Variaţiile regionale în ce privea veniturile, cândva net în favoarea vechiului „nucleu", s-au egalizat, apoi au trecut în favoarea Sud-Vestului. Investiţiile au urmat populaţia. Procentul de angajaţi deţinut de „zona-nucleu" a scăzut de la 66% în 1950 la 50% în 1977. Cel al Sud-Vestului a crescut de la 20% la 30%.[2389] Deplasarea demografică a adus cu sine schimbări în puterea şi filosofia politice. La alegerea lui Kennedy în 1960, Nordul a avut 286 de voturi ale colegiilor electorale faţă de cele 245 ale Sudului. În 1980 Sudul conducea cu patru, iar previziunile Biroului de Recensământ arătau că la alegerile din 1984 Sudul avea să conducă cu douăzeci şi şase.[2390] Această schimbare a marcat sfârşitul vechii coaliţii intervenţioniste a lui Roosevelt, dominantă

vreme de două generaţii, şi apariţia unei coaliţii sud-vestice favorabile pieţei libere.

Victoria zdrobitoare a lui Richard Nixon din noiembrie 1972 a fost o prefigurare a consecinţelor politice ale acestei deplasări, dar ea a fost umbrită de Watergate şi ceea ce a urmat. La 4 noiembrie 1980 însă, tendinţa a devenit evidentă când Ronald Reagan, apreciat guvernator de California în două mandate – şi făcând parte din unul dintre grupurile de interese cele mai importante din California, industria filmului – l-a învins zdrobitor pe Jimmy Carter, primul preşedinte ales care a fost înfrânt vreodată de la Herbert Hoover, în 1932. Reagan a câştigat cu un vot popular uriaş, obţinând 43,9 milioane de voturi, faţă de cele 35,4 milioane ale lui Carter. La 6 noiembrie 1984 el şi-a reiterat succesul cu o diferenţă şi mai mare, obţinând 59% din voturile populare, cu majorităţi în fiecare bloc important de alegători cu excepţia negrilor, a evreilor şi a sindicaliştilor. L-a înfrânt pe opozantul său democrat, Walter Mondale, în toate statele cu excepţia unuia singur. Nu a fost nicio coincidenţă în faptul că anii '80, când California, deja cel mai bogat, a devenit cel mai populat stat din SUA, cu cele mai multe voturi electorale, au fost în multe privinţe deceniul californian.

Dar dominaţia lui Reagan în anii '80 nu a fost nicidecum datorată în principal schimbărilor demografice. Mai bine decât orice alt politician în afară de Margaret Thatcher însăşi, el a sesizat spiritul epocii. A fost, fără îndoială, inspirat de victoria şi exemplul ei – ea a fost pentru el un fel de Ioan Botezătorul, sau, altfel spus, el a fost discipolul ei cel mai capabil – şi vreme de opt ani, cu o singură excepţie, ei au format o societate bilaterală de admiraţie reciproca. Dar majoritatea ideilor sale simple şi populare îi intraseră în cap cu mult înainte. „Până în 1960", scria el, „mi-am dat seama că adevăratul inamic nu erau marile afaceri, ci marea guvernare."[2391] Douăzeci de ani mai târziu, el era un om al cărui timp sosise. În mod destul de ciudat, el nu a reuşit să reducă substanţial dimensiunea economiei de stat. În această privinţă a fost victima unei dihotomii crescânde în politica americană: o tendinţă de a alege preşedinţi republicani şi congrese democrate. Partidul său a controlat Senatul o vreme, dar niciodată Camera Reprezentanţilor. Acolo, de fapt, puterea democraţilor s-a consolidat în anii '80. Pe măsură ce costurile

alegerilor au crescut, şansele de a înlocui un congressman au scăzut, până ce, spre sfârşitul deceniului, fluctuaţia a fost de sub 10%; iar locurile în Congres au depins într-o măsură tot mai mare de satisfacerea grupurilor de interese prin cheltuieli federale. Prin urmare, a fost peste puterile lui Reagan, sau chiar ale succesorului său republican George Bush, să reducă cheltuielile federale interne. Ceea ce putea şi a făcut Reagan a fost să reducă impozitele. Rezultatul a fost creşterea constantă a deficitului bugetar. În primii şase ani după ce au intrat în vigoare reducerile iniţiale de impozite, la sfârşitul lui 1981, stimularea economiei rezultată de aici a crescut de fapt veniturile provenite din impozite cu 375 miliarde de dolari. În aceeaşi perioadă însă, Congresul a crescut cheltuielile interne cu 450 de miliarde.[2392] Deficitul bugetar a fost însoţit de un dezechilibru comercial crescând care, în cei patru ani ai celui de-al doilea mandat al lui Reagan, au ajuns la suma cumulativă de 541 243 milioane de dolari. Deficitul bugetar a început să scadă în 1988, dar a rămas mare şi în anul acela datoria guvernamentală totală a depăşit pragul de 2 000 de miliarde de dolari.[2393] Vânzarea de obligaţiuni de stat şi a unor firme private pentru a finanţa aceste două deficituri însemna că acţionarii şi investitorii străini, cu Japonia în frunte, dar urmată la mică distanţă de Marea Britanie în domeniul investiţiilor, îşi asigurau un control important asupra economiei americane, sau cel puţin asta era temerea multor americani.

Pe de altă parte, politicile lui Reagan, sau *„reaganomics”,* cum au fost numite de prieteni şi duşmani deopotrivă, au produs un dinamism pe care America nu-l mai cunoscuse de pe vremea lui Eisenhower. În şase ani, 1982–1987, PIB (ajustat pentru inflaţie) a crescut cu 27%, industria cu 33%, veniturile medii cu 12% (faţă de un declin de 10,5% în anii ’70).[2394] S-au creat aproximativ 20 de milioane de noi locuri de muncă. În plus, Reagan a reuşit să popularizaze ideea că America era din nou o naţiune dinamică şi plină de succes, după îndoielile anilor ’70. Şi-a câştigat, din partea unei prese iniţial ostile, titlul de „Marele Comunicant”, conferit fără mare tragere de inimă. Rezultatul a fost că Statele Unite, ca naţiune, au început să-şi recâştige încrederea în sine, pierdută în timpul încercării de sinucidere din anii ’70. O cercetare realizată de înalta Comisie pentru Strategie pe Termen Lung, numită de Reagan, raporta în ianuarie 1988 că

între 1990 şi 2010 economia Statelor Unite avea să crească de la 4,6 bilioane de dolari la aproape 8 bilioane, iar mai târziu avea să fie aproape de două ori mai mare decât cea mai mare economie din lume după ea.[2395] Între timp însă, la începutul anilor '90 America se afla într-o pronunţată recesiune.

Cu toate acestea, respectul de sine regăsit în anii '80 a reuşit în bună măsură să pună capăt masochismului provocat de Vietnam şi i-a permis lui Reagan, care nu avea niciun fel de inhibiţii în privinţa legitimităţii folosirii uriaşei puteri a Americii, să acţioneze pe scena lumii cu un aplomb din ce în ce mai mare. Nu era un om impulsiv, şi nicidecum belicos, dar credea cu tărie în valorile absolute ale comportamentului, distingând clar între bine şi rău în afacerile internaţionale. Când considera că trebuie să acţioneze, acţiona; nu fără o atentă deliberare, dar fără vreun sentiment de culpabilitate sau *arrières-pensées.* Dar şi aici doamna Thatcher i-a servit drept mentor. Vineri, 2 aprilie 1982, fără vreo avertizare sau declaraţie de război, o importantă flotă de amfibii a invadat şi ocupat Insulele Falkland, colonia Coroanei britanice. (A ocupat şi sudul Georgiei, spre est.) Aceste insule, cunoscute argentinienilor sub numele de Malvine, se aflau în dispută de două secole (dr Johnson publicase o broşură pe această temă, respingând pretenţiile britanice de posesiune). Toţi locuitorii erau însă de provenienţă britanică, descinzând din coloniştii care au sosit în anii '20 ai secolului al XIX-lea, şi erau deci nativi prin dreptul a şase generaţii de proprietari. Comandantul juntei militare argentiniene din vremea aceea, generalul Leopoldo Galtieri, făcea parte (din întâmplare) el însuşi din a doua generaţie de imigranţi din Europa, trăsătură pe care o avea în comun, în mod interesant, cu Ian Smith, conducătorul albilor rhodesieni, şi cu Fidel Castro, dictatorul cubanez. Pretenţia argentinienilor că erau angajaţi într-un act de eliberare anticolonială nu a fost prea convingătoare, iar Consiliul de Securitate al Naţiunilor Unite a votat cu 10 la 1 în favoarea unei retrageri imediate a Argentinei (Rezoluţia 502). Britanicii însă au fost prinşi complet nepregătiţi, fără forţe armate importante în zonă. Ministrul de Externe, Lordul Carrington, a considerat corect să demisioneze pentru a ispăşi neputinţa departamentului său de a prevedea agresiunea. Margaret Thatcher, urmată de cabinetul ei, a hotărât să recupereze insulele, prin

diplomaţie dacă era posibil, prin forţă dacă era necesar.

Primele nave de război britanice au pornit spre sudul Atlanticului la două zile după invazie. O săptămână mai târziu, Marea Britanie a declarat o zonă de excludere de 200 de mile în jurul insulelor, o variantă a „carantinei" pe care o impusese preşedintele Kennedy asupra zonei Cubei în timpul crizei rachetelor din 1962. Trimiterea unei forţe expediţionare la 12 000 de kilometri distanţă, cu escortă navală dar fără sprijin aerian complet (cele două transportoare britanice erau echipate doar cu avioane cu reacţie subsonice Harrier, în timp ce avioanele supersonice ale Argentinei puteau opera de pe aerporturilc sale continentale, precum şi de pe aeroportul Port Stanley din Falkland) a fost o decizie riscantă. Ea a stârnit admiraţia, printre alţii, a lui Ronald Reagan însuşi, care pe parcursul întregii operaţii nu numai că a acordat guvernului britanic sprijin diplomatic deplin la Naţiunile Unite şi oriunde altundeva, dar a asigurat în secret şi asistenţa serviciilor sale de informaţii. Îndrăzneaţă operaţiune a reuşit. La 25 aprilie Georgia de Sud a fost recuperată. Exact o săptămână mai târziu, crucişătorul greu argentinian *Belgrano* a fost scufundat de submarinul britanic *Conqueror,* înregistrându-se pierderea a 385 de vieţi omeneşti; după aceea, marina argentiniană s-a retras în port şi nu a mai participat la conflict. Forţele aeriene argentiniene au luptat ceva mai bine, folosind rachete pentru a scufunda în total patru nave de război şi transportoare britanice, deşi pierderile de vieţi omeneşti au fost mici. Altfel, operaţiunile amfibiilor au decurs conform planului. La 21 mai armata britanică a stabilit un cap de pod la San Carlos; o săptămână mai târziu trupele paramilitare au ocupat Port Darwin şi Goose Green, iar la 14 iunie întreaga garnizoană argentiniană a capitulat. În luptele pe uscat s-au pierdut aproximativ 255 de vieţi omeneşti de partea britanicilor şi 652 de partea argentinienilor. La trei zile după aceea, Galtieri a fost înlăturat. De fapt, victoria britanică a dus direct la încheierea guvernării militare şi la reinstaurarea democraţiei în Argentina. La 10 decembrie 1983, Raul Alfonsin a fost ales primul preşedinte civil şi democrat al Argentinei pe o perioadă de opt ani, şi a început imediat o anchetă cu privire la miile de disidenţi care „dispăruseră" în timpul guvernării juntei, iar Galtieri şi mulţi dintre colegii săi au fost condamnaţi la ani lungi de închisoare.

Efectul asupra lui Reagan a fost de asemenea remarcabil. Acţiunea din Falkland a servit la revigorarea simţului occidental al corectitudinii comportamentului internaţional şi a amintit Americii de responsabilităţile ei ca democraţie conducătoare şi apărător al domniei legii. Primele consecinţe geopolitice au apărut la sfârşitul lui 1983. La 19 octombrie Maurice Bishop, premierul micii insule vest-indiene Grenada, care era membră a Commonwealth-ului britanic, a fost asasinat în timpul unui puci organizat de stânga, ajutat şi probabil planificat de cubanezi. Două zile mai târziu, conducătorii vecinilor Grenadei, Jamaica, Barbados, St Vincent, St Lucia, Dominica şi Antigua, au semnalat mari aglomerări de forţe militare cubaneze pe insulă şi, temându-se pentru siguranţa propriilor guverne democratice, au solicitat în secret intervenţia militară americană. Reagan, care se afla în weekend în Georgia, unde juca golf, a fost trezit sâmbătă la patru dimineaţa cu această veste. Informat de Consiliul Şefilor de Stat Major că putea fi organizată în patruzeci şi opt de ore o „operaţiune de salvare", răspunsul său a fost „daţi-i drumul". Cum exista teama de întăriri cubaneze, iar în Grenada se aflau opt sute de studenţi la medicină americani, toţi potenţiali ostatici, a fost impusă cea mai mare discreţie.[2396] Acest lucru a avut o consecinţă nedorită; doamna Thatcher nu a fost informată cu privire la ceea ce intenţiona Reagan, şi cum Grenada era o ţară din Commonwealth, ea (şi regina) s-au simţit ofensate, şi ea şi-a exprimat public poziţia, ceea ce a fost o greşeală nefericită.[2397] Acesta a fost singurul dezacord serios pe care ea şi Reagan l-au avut în opt ani, iar ea a recunoscut mai târziu în particular că greşise. Altfel, operaţiunea a fost bine primită şi şi-a atins toate obiectivele. Trupele americane au debarcat la 25 octombrie, au reinstaurat autoritatea constituţională şi au început să se retragă imediat, la 2 noiembrie.

Aceasta nu a fost singura acţiune de forţă pe care a întreprins-o administraţia Reagan ca poliţist mondial neoficial şi în apărarea intereselor legitime ale Americii. La 8 iulie 1985 Reagan etichetase cinci ţări, Iranul, Coreea de Nord, Cuba, Nicaragua şi Libia, drept „membre ale unei confederaţii de state teroriste" care „săvârşesc acte de război clare" împotriva Statelor Unite. Ele erau „state în afara legii conduse de cea mai bizară adunătură de neaveniţi, smintiţi şi criminali murdari de la apariţia celui de-al Treilea Reich". Această declaraţie, făcută la Asociaţia

Baroului American, era caracteristică pentru stilul robust al preşedintelui şi foarte savurată de americanii de rând; ea făcea parte din populismul său. Personal, îl considera pe colonelul Geddafi al Libiei cel mai periculos din „adunătură", pe temeiul că „el nu este numai barbar, este şi alunecos"[2398]. După cum am observat deja, la 5 aprilie 1986 o bombă a explodat într-o discotecă din Berlin frecventată de soldaţi americani, ucigând unul dintre ei, precum şi o turcoaică, şi rănind alţi două sute de oameni. Interceptările americane au stabilit fără umbră de îndoială că Libia nu fusese străină de acest dezastru, iar la 13 aprilie Reagan a autorizat bombardiere americane F-111 să întreprindă un atac asupra cartierelor generale şi garnizoanelor militare ale lui Geddafi din Tripoli. Acesta a avut loc în noaptea de 13–14 aprilie. Margaret Thatcher a acordat aviaţiei americane permisiunea să opereze de la bazele ei din Marea Britanie, dar Franţa şi Italia i-au refuzat permisiunea de a survola în spaţiul lor aerian, facând necesar un ocol de 1 500 de kilometri peste Atlantic şi Mediterana. Atacul şi-a atins obiectivul principal: după aceea, Geddafi a avut un rol mult mai puţin proeminent şi activ în sprijinirea terorismului internaţional.

Această disponibilitate crescândă a Statelor Unite de a-şi afirma drepturile legitime şi a-şi folosi puterea a continuat şi sub succesorul lui Reagan, George Bush. La 21 decembrie 1989, Casa Albă, exasperată atât de tratamentul la care generalul Manuel Noriega, dictatorul din Panama, îi supunea pe opozanţii săi democraţi, cât şi de participarea lui la un circuit al narcoticelor care introducea droguri în valoare de miliarde de dolari în Statele Unite (Noriega se confrunta cu acuzaţii penale extrem de serioase în Florida), a autorizat o intervenţie militară americană. Pretextul imediat a fost asasinarea unui soldat american din zona americană a canalului. Se estimează că au murit în luptă aproximativ două sute de civili, nouăsprezece soldaţi americani şi cincizeci şi nouă de membri ai forţelor armate panameze. Dar Noriega a fost răsturnat rapid, s-a refugiat la nunţiatura din Vatican, s-a predat şi a fost dus să fie judecat în Florida. În Panama, ca şi în Grenada, democraţia a fost reinstaurată şi forţele americane s-au retras rapid. Aceste acţiuni poliţieneşti au fost foarte criticate de unii membri ai intelighenţiei occidentale, dar se pare că au fost populare în rândurile publicului larg, şi au slujit la descurajarea

comportamentului agresiv şi antisocial al unora dintre dictatorii din Lumea a Treia, din păcate nu al tuturora. Ele au pregătit, de asemenea, conducerea americană şi opinia publică pentru a înfrunta o ameninţare mult mai serioasă, după cum vom vedea, la adresa ordinii mondiale.

La începutul anilor '80 însă, preşedintele Reagan era mai preocupat să recupereze o parte din terenul pierdut, atât în sens fizic, cât şi psihologic, în favoarea Uniunii Sovietice, a sateliţilor şi surogatelor ei în colectivişti ani '70. Când a devenit preşedinte, Reagan a aflat că Uniunea Sovietică cheltuia anual pe armament cu 50% mai mult decât Statele Unite, şi câştiga teren atât în domeniul convenţional, cât şi în cel nuclear. Extrem de neliniştitoare era desfăşurarea de rachete cu focoase multiple SS-20 cu rază medie de acţiune în Europa de Est. La 17 iunie 1980 Margaret Thatcher negociase cu preşedintele Carter un acord în urma căruia, pentru a contracara rachetele SS-20, au fost desfăşurate în Marea Britanie rachete American Cruise. Pe baza acestei prime mişcări, Reagan şi doamna Thatcher i-au putut convinge pe alţi membri NATO să furnizeze locaţii pentru reţeaua Cruise. În Europa extrema stângă a organizat demonstraţii coordonate împotriva desfăşurării: la 22 octombrie 1983 s-a pretins (de către organizatori) că în Londra avusese loc un marş la care participaseră vreo 250 000 de oameni; s-a format un „lanţ uman" care traversa Parisul; în Germania, stânga a declarat că protestaseră un milion de oameni; la Greenham Common, în Anglia, unde se afla una dintre bazele pentru rachetele Cruise, a fost înfiinţată o Tabără de Pace a Femeilor. Aceste proteste au fost însă ineficiente, şi nu există dovezi că s-ar fi bucurat undeva de sprijinul clasei muncitoare. Femeile din Greenham, mai ales, au devenit curând nepopulare printre localnici.

Desfăşurarea de rachete Cruise a atras atenţia conducerii de la Moscova că epoca indeciziei în politica de la Casa Albă se încheiase.[2399] În acelaşi timp, încă din primele zile ale preşedinţiei sale, Reagan a lansat un program de reînarmare în afara graniţelor. În cuvintele sale, „am cerut [Consiliului Şefilor de Stat Major] să-mi spună de ce arme noi aveau nevoie pentru a câştiga superioritate militară faţă de inamicii noştri potenţiali". Dacă era să se aleagă între securitatea naţională şi deficit, „va trebui să fiu de partea apărării naţionale".[2400] Cheltuielile suplimentare pentru apărare au ajuns curând la aproximativ 140 de miliarde de dolari

pe an. Ele au inclus extinderea şi instruirea unor forţe de desfăşurare rapidă, scoaterea de la naftalină a navelor de luptă din al doilea război mondial şi echiparea lor cu rachete Cruise şi dezvoltarea bombardierului antiradar Stealth, precum şi a unei serii de rachete cu laser de înaltă tehnologie, inclusiv arme antibalistice, cunoscute sub denumirea colectivă de „programul Star Wars". Planificarea strategică şi instruirea tactică a tuturor forţelor armate americane a fost regândită în sensul folosirii, atât în scopuri nucleare cât şi convenţionale, a acestor sisteme avansate de armament, schimbare ce avea să se dovedească de o importanţă capitală în 1991.[2401]

Cu toate acestea, principalul impact al programului de reînarmare a fost, aşa cum se şi intenţionase, politic, în două sensuri. Reagan era dornic, în primul rând, să arate popoarelor din Europa de Vest (şi chiar populaţiilor-satelit din spatele Cortinei de Fier, care începeau să privească din ce în ce mai mult spre Occident) că angajarea Americii faţă de securitatea colectivă era tot atât de puternică pe cât fusese oricând. Aceasta a provocat o reacţie pozitivă din partea celor mai multe guverne europene.[2402] La fel de important însă a fost impactul calculat asupra politicii sovietice. După cum Reagan a descoperit repede din rapoartele serviciilor de informaţii, la începutul anilor '80 Rusia intra într-o dezordine economică tot mai mare. Războiul din Afganistan era nepopular şi costisitor; şi furnizând rebelilor arme antiaeriene şi antitanc mici, ultramobile, America a putut spori costurile financiare şi umane ale războiului pentru Rusia, cu cheltuieli minime pentru ea însăşi. Gerontocraţia rusă, falanga vechilor lideri de partid şi generali care controlaseră ţara de pe vremea lui Hruşciov, avea şi ea serioase probleme de conducere. Până la începutul anilor '80, aşa-numita Doctrină Brejnev constituia baza politicii externe şi de apărare sovietice; aceasta stipula că odată creat un „Stat Socialist", precum Cuba sau Vietnam, orice ameninţare la adresa guvernului acestuia avea să fie considerată o ameninţare la adresa intereselor vitale ale Uniunii Sovietice. Este discutabil dacă doctrina ar fi fost aplicată în toate cazurile; dar nu a fost pusă la încercare niciodată, şi principiul însuşi pare să fi murit odată cu bătrânul, la 10 noiembrie 1982. El a fost succedat două zile mai târziu în funcţia de secretar general al partidului, iar la 16 iunie 1983 în aceea de

preşedinte, de către Iuri Andropov, care fusese şeful KGB vreme de cincisprezece ani. La 8 martie 1983, Reagan a profitat de ocazie ca să avertizeze noua conducere sovietică cu privire la opinia sa despre sistemul ei de expansiune, şi la ceea ce intenţiona să facă pentru a se opune unor noi violări de teritorii. În Orlando, Florida, el şi-a ţinut discursul cunoscut mai târziu sub numele de discursul despre „imperiul malefic". După cum spunea el, şi-a rostit acest discurs, „şi altele asemănătoare, cu premeditare" (şi contrar sfaturilor strașnicei sale soţii, Nancy) pentru că „voiam să amintesc sovieticilor că ştiam ce pun la cale"[2403]. Atitudinea mult mai rigidă a Casei Albe, care mai avea şi sprijinul total al guvernului Margaret Thatcher din Londra, a avut repercusiuni în Moscova, unde conducerea sovietică era marcată de o nesiguranţă crescândă. La şapte luni după ce a devenit preşedinte, Andropov a murit (9 februarie 1984), iar succesorul său, Konstantin Cemenko, instalat în grabă ca secretar general şi preşedinte (13 februarie, 11 aprilie), a condus doar ceva mai mult de un an, murind şi el la 10 martie 1985. Elita sovietică a făcut atunci pasul hotărâtor de a sări o generaţie şi a-l alege pe Mihail Gorbaciov, în vârstă de 52 de ani, un *apparatcik* de partid, născut în Caucaz, dar de origine ucraineană (pe linie maternă), care avansase sub oblăduirea lui Andropov.[2404]

Gorbaciov a început să-şi consolideze poziţia facând câteva mii de schimbări de personal la toate nivelurile conducerii sovietice, atât centrale cât şi regionale; dar se pare că nu a exercitat niciodată acea autoritate incontestabilă pe care până şi Brejnev o considerase ca de la sine înţeleasă. În anii 1987–1991 ordinele sale clare au fost din ce în ce mai mult ignorate sau executate imperfect, şi au avut loc acţiuni fără autorizaţia sa, ba chiar fără ştiinţa sa. După standardele partidului comunist sovietic, el era un liberal; dar respingea până şi ideea unui sistem pluripartid în Rusia, ca fiind un „nonsens total". Mergea mult prin ţară, ţinând discursuri pline de poveţe: tema lui era „trebuie să schimbăm totul", dar adăuga: „eu sunt comunist". Se pare că a crezut că comunismul se putea reforma dinăuntru, fără a-şi abandona doctrinele de bază, în special principiile leniniste după care trebuiau organizate statul şi economia. Dar, după cum am văzut, sistemul lui Lenin şi nu suprastructura stalinistă era rădăcina problemelor Rusiei. Din nou, la 7

noiembrie 1989, Gorbaciov a spus telespectatorilor sovietici: „Trebuie să înaintăm din ce în ce mai repede", fără a arăta clar către ce anume înainta ţara. Spunea că el crede în introducerea sistemului de piaţă, arătând astfel că adoptase, ori cel puţin era conştient de spiritul anilor '80. Practic însă, acest lucru însemna o mică extindere a terenului deschis pentru cultivare individuală, şi o mai mare responsabilitate pentru întreprinderile industriale. Dar prima mişcare, prin care 5% din pământul cultivat (de către micii proprietari) a ajuns curând să producă 50% din alimentele disponibile în pieţe, nu a făcut decât să atragă atenţia asupra neputinţei fermelor şi gospodăriilor colective de stat, care au rămas intacte; iar cea de-a doua, prin reducerea subvenţiilor de la centru pentru industrie, a dus la o scădere accelerată a producţiei. Astfel, în a doua jumătate a anilor '80, şi încă şi mai mult la începutul anilor '90, bunurile disponibile în magazinele sovietice s-au diminuat drastic, şi o parte din ce în ce mai mare din întreaga economie opera prin schimburi în natură, nu numai individuale ci şi între fabrici şi pe piaţa neagră. Gorbaciov a introdus politica de *glasnost,* sau de „deschidere", prin care presa şi, într-o oarecare măsură radioteleviziunea de stat puteau să critice guvernul şi să-l tragă la răspundere. El a restrâns activităţile KGB.[2405] Au fost deschise unele arhive. Istoricii sovietici cu gândire independentă au devenit mai îndrăzneţi. Gropile comune, datând din vremea lui Stalin, au fost deschise şi făcute publice, iar numărul victimelor lui Stalin era constant revizuit în sens crescător. Buharin şi alţi nouă oameni asasinaţi judiciar în 1938 au fost reabilitaţi. Erau trimişi mai puţini oameni la închisoare sau în spitale psihiatrice pentru delicte politice.

Următorul rezultat a fost îndepărtarea, într-o oarecare măsură, a climatului de frică în care Uniunea Sovietică trăise vreme de şaptezeci de ani. Acest lucru însă a relaxat disciplina, întemeiată pe frică, singurul lucru care ţinuse de fapt în funcţiune sistemul comunist sovietic. Absenteismul a crescut. Grevele au devenit ceva obişnuit. A avut loc o uriaşă creştere a infracţionalităţii, a distilării ilicite de vodcă şi prin urmare a alcoolismului. La început Gorbaciov a impus o formă limitată de prohibiţie; apoi, confruntat cu colapsul veniturilor statului din taxele pe vodcă, a abandonat-o. A avut loc o serie de catastrofe demoralizatoare, atât naturale cât şi provocate de eşecuri şi neglijenţe ale oamenilor. La 26

aprilie 1986, unul dintre reactorii nucleari de la Cemobâl, în apropiere de Kiev, în Ucraina, a explodat, constituind cea mai cumplită calamitate din istoria energiei nucleare, cu pierderi de vieţi omeneşti, precipitaţii radioactive şi efecte pe termen lung pe o suprafaţă imensă. Patru luni mai târziu, la 31 august, vaporul de pasageri *Amiral Nahimov* s-a scufundat în Marea Neagră, murind 400 de oameni. După patru săptămâni, la 6 octombrie, un submarin nuclear sovietic, cu şaisprezece focoase multiple, a dispărut fără urmă în mijlocul Atlanticului. În decembrie 1988, un cutremur în regiunea armeană a Transcaucaziei sovietice a ucis peste 20 000 de oameni şi a devastat o regiune întreagă; serviciile de salvare au funcţionat prost. La 4 iunie 1989, o explozie de gaze dintr-o conductă siberiană fisurată, care ar fi trebuit să fie înregistrată de sistemul de monitorizare, a aruncat în aer două trenuri de pasageri, omorând peste 800 de oameni, între care mulţi copii aflaţi în vacanţă.

Aceste incidente şi multe altele erau dovezile unui sistem care dădea semne de colaps general şi pe care programul de reformă economică al lui Gorbaciov, pe care acesta îl numea *perestroika* sau „restructurare", l-a agravat în unele privinţe. CIA şi alte agenţii raportau Casei Albe, cu o convingere crescândă, probe ale eşecului economic şi tehnologic din Uniunea Sovietică încă de la începutul anilor '80. Acesta afecta toate aspectele vieţii, inclusiv sănătatea publică. Până şi în domeniul energiei, cândva o sursă importantă a forţei sovietice datorită abundenţei resurselor sale naturale – URSS a rămas cel mai mare exportator de petrol din lume chiar şi la începutul anilor '90 – dificultăţile creşteau, din cauza extragerii ineficiente şi a altor nereguli tehnice.[2406] Într-o oarecare măsură, complexul militar-industrial sovietic a fost izolat de cele mai mari probleme economice ale Rusiei, beneficiind de prioritate absolută în acordarea de materiale şi forţă de lucru calificată. Dar o parte din obiectivul programului de reînarmare al lui Reagan era ca, prin creşterea ritmului dezvoltării înaltei tehnologii în cursa înarmărilor, să exercite presiuni asupra economiei sovietice în general, şi să oblige conducerea să-şi pună întrebări dificile. Era pregătită să egaleze efortul militar de înaltă tehnologie al SUA cu preţul economiei civile, tocmai în perioada în care sovieticilor li se promiteau schimbări şi îmbunătăţiri? Putea, de fapt, să egaleze efortul SUA, chiar dacă ar fi vrut? Răspunsul la ambele

întrebări era negativ. Se ivea astfel o a treia întrebare: era conducerea sovietică pregătită să răspundă înarmării crescânde a americanilor acceptând să vină la masa negocierilor şi să se angajeze în negocieri de dezarmare realiste?

La această întrebare răspunsul era afirmativ. La 19 noiembrie 1985 Reagan şi Gorbaciov s-au întâlnit la Geneva pentru prima dintr-o serie de întâlniri la nivel înalt. Reagan a propus reduceri de armament monitorizate, folosind zicala rusească *„doverei, no poverei"* („crede, dar verifică") şi l-a avertizat pe Gorbaciov că alternativa era continuarea cursei înarmărilor, „şi trebuie să vă spun că dacă e să fie o cursă a înarmărilor, e o cursă a înarmărilor pe care nu aveţi cum s-o câştigaţi"[2407].

Istoricii vor discuta ani în şir dacă strategia Reagan-Thatcher de reînarmare şi desfăşurare a armamentului avansat în Europa, oferind, în acelaşi timp, URSS-ului o cale de ieşire prin dezarmarea verificată, a reuşit să aducă o schimbare fundamentală în politica sovietică externă şi de apărare, care a pus capăt Războiului Rece.[2408] Momentul ales pare să sugereze că această strategie a ajutat la împingerea lui Gorbaciov într-o direcţie în care era deja înclinat să se îndrepte, şi mai ales la câştigarea colegilor care aveau îndoieli. În 1986–1987 mai existau încă serioase îndoieli în privinţa sincerităţii lui Gorbaciov şi a autenticităţii schimbărilor pe care le introducea. După cum spunea Henry Kissinger, „Testul va fi Afganistanul"[2409]. Gorbaciov îi spusese lui Reagan la Geneva că prima dată a auzit de invazia sovietică la radio, sugerând că el nu avea nicio responsabilitate pentru asta, „şi nici cine ştie ce entuziasm", a adăugat Reagan.[2410] De aceea anunţul retragerii, şi înfăptuirii acesteia la timp, a fost ca o asigurare binevenită pentru liderii occidentali şi de atunci încolo aceştia – în special Reagan, succesorul său, Bush, şi doamna Thatcher – l-au privit pe Gorbaciov ca pe omul care şi-l doreau la cârma URSS. Acest lucru avea o oarecare importanţă pentru el, fiindcă din 1987 popularitatea sa în ţară, cândva considerabilă, începuse să scadă constant. Ceea ce liderii occidentali nu ştiau însă este că la Moscova se luase o decizie mult mai importantă decât retragerea din Afganistan: aceea de a nu se folosi Armata Roşie (ca în 1953, 1956 şi 1968) pentru sprijinirea regimurilor comuniste în destrămare din Europa de Est.

Odată luată această hotărâre, evenimentele s-au succedat cu

repeziciune, deşi procesul care a distrus imperiul de sateliţi al lui Stalin nu este în întregime clar. Majoritatea regimurilor est-europene alunecau în acelaşi tip de criză economică ce cuprinsese Rusia în anii '80, şi din acelaşi motiv: eşecul cumulat al sistemului colectivist şi aşa-numita „economie comandată". Ceea ce a declanşat această criză a fost, după toate probabilităţile, o disfuncţie în însăşi lumea capitalistă. Anii de creştere economică din Vest, care se distingeau prin „thatcherism" şi „reaganomie", precum şi prin dezvoltarea rapidă a centrelor financiare internaţionale, au dus la creşteri fatale de stocuri şi la inevitabila degringoladă. Ea a început la 19 octombrie 1987, când indicele Dow Jones din New York a scăzut cu 508 unităţi, sau 23%, într-o singură zi. Nu a fost, cum s-au temut unii, o repetare a „Joii Negre" din 1929, ci prologul sfârşitului unei lungi perioade de expansiune economică, şi a ajuns, cum era de aşteptat, să provoace o recesiune în 1990–1991. La vremea aceea a fost o avertizare pentru multe bănci că liniile lor de credit erau supraextinse. Băncile care împrumutau din greu guvernelor est-europene şi agenţiilor lor erau deja preocupate de valoarea creditelor, şi după octombrie 1987 nu au mai fost disponibili bani gheaţă la est de linia Oder-Neisse; de fapt, s-au intensificat presiunile pentru plata datoriilor şi dobânzilor. Acest lucru a determinat, la rândul lui, măsuri interne luate de guvernele est-europene care au redus mărfurile din magazine şi le-au crescut preţurile. Nemulţumirea publică a crescut, mai ales că s-a răspândit senzaţia că „imperiul malefic" – sintagmă foarte gustată de supuşii săi – îşi pierdea voinţa de a guverna prin forţă.

Astfel, în anul 1989, pe care stânga din întreaga lume îl preconizase ca pe o serbare a bicentenarului Revoluţiei franceze – începutul politicii radicale moderne, cum se susţinea –, s-a transformat în cu totul altceva: un An al Revoluţiilor, ce-i drept, dar al revoluţiilor împotriva ordinii stabilite a marxism-leninismului. Nu toate au reuşit. În martie 1989 revoltele din Tibet împotriva ocupaţiei chineze şi a politicii sale au fost reprimate cu sălbăticie. În luna următoare studenţii chinezi din Beijing au folosit ocazia morţii şi funeraliilor (22 aprilie) liderului comunist Hu Yaobang, care se bucurase de popularitate dar fusese îndepărtat de adepţii liniei conservatoare în 1987, pentru a pune la cale o mare demonstraţie. Până la 27 aprilie aceasta se transformase într-o ocupaţie

de către studenţi a imensei pieţe Tienanmen din centrul Beijingului. Alte demonstraţii de masă au avut loc în diferite oraşe chinezeşti, inclusiv în Shanghai. La 15 mai, demonstranţii studenţi, spre ruşinea şi furia conducerii chineze, au întrerupt o vizită a lui Gorbaciov la Beijing, menită să fie prima întâlnire la nivel înalt sino-sovietică după treizeci de ani. La 30 mai, a fost ridicată în piaţă o replică de 9 metri din fibre de sticlă a statuii Libertăţii. Probabil că asta a înfuriat autorităţile, care purtaseră discuţii fără niciun rezultat cu liderii studenţilor despre „reformare", determinându-le să ia măsuri. Trupe masive ale Armatei Roşii chineze, alcătuite în măsură covârşitoare din soldaţi-ţărani din regiuni periferice, pentru care orăşenii erau duşmani fireşti iar studenţii – „paraziţi", au fost concentrate în jurul Beijingului. În noapte de 4 iunie, regimul a atacat, folosind din plin tancuri şi infanterie, eliberând piaţa Tienanmen şi ucigând în această acţiune 2 600 de oameni şi rănind peste 10 000. În ciuda zvonurilor despre diferendele din sânul conducerii şi liderilor militari, mişcările au fost reprimate brutal peste tot şi au fost aruncaţi în închisoare mii de oameni.

În Europa însă, era altă poveste. Calea a fost deschisă de Ungaria, care înainte fusese un pionier al introducerii factorilor pieţei în „economia ei comandată" în destrămare. Conducătorul ei extrem de detestat, János Kádar, fusese înlăturat în mai 1988 din funcţia de secretar general de partid; acum, la 8 mai, era demis din funcţia de preşedinte al partidului, şi la timpul potrivit Partidul Comunist Ungar şi-a votat dizolvarea (10 octombrie 1989), fiind înlocuit de un sistem pluripartid. Şi mai importantă însă a fost hotărârea Ungariei de a sparge chiar Cortina de Fier, acest lucru având un efect în lanţ asupra altor sateliţi. La 2 mai Ungaria a început să-şi deschidă graniţa cu Austria, lăsând liber traficul Est-Vest. Şi mai spectaculoasă a fost hotărârea Cehoslovaciei de a-şi deschide graniţa cu Germania de Est la 10 septembrie.

Forţa tot mai mare a fervorii revoluţionare antimarxiste a făcut ca acest lucru să aibă o semnificaţie esenţială. Partidul Comunist Polonez suferise o înfrângere zdrobitoare la alegerile din 5 iunie, a doua zi după masacrul din Piaţa Tienanmen, iar la 12 septembrie s-a instalat la Varşovia primul guvern necomunist. Oamenii din Germania de Est, care fuseseră reprimaţi cu atâta brutalitate de tancurile sovietice în 1953, nu erau

dispuşi să-i vadă pe vecinii lor slavi şi unguri eliberându-se, în timp ce ei rămâneau înlănţuiţi sub cumplit de nepopularul regim al lui Erich Honecker. Odată deschisă graniţa cehă, mulţi au trecut-o, îndreptându-se spre Germania de Vest. Cortina de Fier avea astfel o gaură uriaşă, iar efectul a fost destabilizarea guvernului est-german, multă vreme considerat unul dintre cele mai staliniste şi mai sigure. În timp ce unii est-germani fugeau, alţii au început să demonstreze. În aceeaşi zi în care PC Ungar s-a dizolvat, au început marşuri în masă în întreaga Germanie de Est, dar mai ales în Berlin şi Leipzig. Gorbaciov, făcând o vizită pregătită de mult (la 7 octombrie) a fost rugat de un Honecker neliniştit să trimită trupe şi tancuri. A refuzat. I-a spus bătrânului stalinist că trebuie fie să întreprindă reforme, rapid, fie să se retragă cât mai putea. Public, Gorbaciov a spus că toate regimurile est-europene se aflau în pericol dacă nu răspundeau la ceea ce el numea „impulsul" vremurilor. Abandonat astfel de aliatul său, Honecker a demisionat la 18 octombrie, după ce colegii săi au refuzat să permită soldaţilor să deschidă focul asupra demonstranţilor. Succesorul său a fost „o umbră trecătoare şi stânjenită" (ca să folosim vorbele lui Disraeli), pe nume Egon Krentz, care a rezistat exact şapte săptămâni. La 4 noiembrie un milion de oameni au manifestat în Berlinul de Est. Cinci zile mai târziu, la o conferinţă de presă istorică ţinută de şeful organizaţiei de partid din Berlinul de Est, Gunter Schabowski, s-a anunţat că poliţia de frontieră nu va mai încerca să-i împiedice pe est-germani să iasă din ţară. Un reporter de la *Daily Telegraph* a pus întrebarea-cheie: „Şi ce se întâmplă cu Zidul Berlinului?" şi i s-a răspuns că nu mai reprezenta o barieră.[2411]

În noaptea aceea Zidul Berlinului, mărturie oribilă şi dispreţuită a opresiunii comuniste, unde atâtea sute de democraţi germani muriseră încercând să fugă, a fost scena unei sălbatice orgii a bucuriei şi distrugerii, tinerii germani demolându-l cu târnăcoapele. Televiziunea a purtat aceste imagini istorice în întreaga lume şi în alte capitale est-europene şi, ca să folosim, în mod ironic, o expresie a lui Marx, „masele înflăcărate au început să strige *ça ira, ça ira!*"[2412] În Cehoslovacia, un alt satelit cu un guvern stalinist dur, demonstraţiile au început opt zile mai târziu, la 17 noiembrie, iar în ziua următoare în Bulgaria. Acolo, căderea guvernului stalinist al lui Todor Jivkov a fost urmată, la 16 decembrie, de

renunţarea Partidului Comunist Bulgar la monopolul său asupra puterii politice, deschizând calea unui sistem pluripartid. Între timp, la 24 noiembrie, după demonstraţiile aproape continue din Praga, întreaga conducere comunistă a demisionat şi s-a format un guvern necomunist având-l în frunte pe scriitorul Vaclav Havel, mai târziu ales preşedinte. În majoritatea cazurilor, aceste schimbări uriaşe s-au făcut fără multă violenţă sau chiar paşnic. Nu s-a aplicat, din fericire, nicio lege a linşajului, deşi natura şi numărul crimelor comise de liderii comunişti înlăturaţi, care acum erau dezvăluite, erau cumplite. În Germania de Est, de exemplu, poliţia secretă fusese implicată nu numai în terorismul internaţional, ci şi într-o contrabandă pe scară largă în vest, producând profituri în valută forte care intrau în băncile elveţiene în conturile liderilor de partid. Honecker şi-a salvat pielea intrând într-un spital al armatei dintr-o zonă militară controlată de forţele sovietice, de unde a fost trimis în secret la Moscova la începutul lui 1991. Mulţi alţi conducători din ţările-satelit, precum Jivkov, au fost arestaţi şi în unele cazuri judecaţi.

Singura excepţie de la tiparul revoluţionar nonviolent a fost România. Dictatura de 24 de ani a şefului de partid de acolo, Nicolae Ceauşescu, la fel ca şi aceea a predecesorului său, Gheorghe Gheorghiu-Dej, a fost extrem de brutală şi coruptă, până şi după standardele celor mai multe dintre regimurile marxiste, puterea sa fiind asigurată de o organizaţie de poliţie secretă numită Securitate. Membrii acesteia erau recrutaţi în special din orfelinatele de stat. Ceauşescu, visând un popor de 100 de milioane de români, refuza să permită vânzarea de contraceptive, interzicea avorturile şi îi penaliza pe cei necăsătoriţi şi fără copii. În consecinţă, existau foarte mulţi copii nelegitimi sau nedoriţi. Orfanii de sex bărbătesc apţi erau luaţi în batalioane de cadeţi de la începutul adolescenţei şi erau îndoctrinaţi, sub supravegherea lui Ceauşescu, să-i considere pe conducătorii ţării ca pe nişte părinţi şi să-i slujească cu o loialitate fanatică. Ca membri adulţi ai Securităţii, li se acordau privilegii speciale, fiind, de fapt, printre puţinii români care aveau destulă mâncare. Securitatea era organizată în unele privinţe la fel ca SS-ul lui Hitler, cu tancuri şi avioane proprii, şi construise o reţea complexă de tuneluri şi buncăre subterane în Bucureşti. Protejat de această forţă

impresionantă, Ceauşescu s-a angajat în experienţe de inginerie socială pe scară largă, asemănătoare celor practicate de şahul Iranului, care au implicat distrugerea treptată a peste 8 000 de sate tradiţionale şi minarea locuitorilor acestora în mari „oraşe" agricole.

În mod destul de curios, Ceauşescu nu era nepopular în Occident; de fapt, era lăudat pentru că nu se pliase politicii externe şi de apărare sovietice şi pentru că îşi achita datoriile şi plătea până la ultimul bănuţ bunurile aduse din Vest – politică ce a fost posibilă prin privarea marii mase a poporului de orice în afară de necesităţile primare, păstrând restul pentru export.[2413] Dar sprijinul occidental s-a evaporat când au devenit cunoscute natura şi dimensiunile distrugerilor rurale, începând din 1988. Mai mult, această politică a adus regimul în conflict direct cu însemnata minoritate maghiară, şi problemele au început cu adevărat când nemulţumirile s-au transformat într-o revoltă activă în Timişoara. Securitatea a ripostat cu duritate şi s-a spus mai târziu că se descoperise acolo o groapă comună în care erau îngropate 4 630 de cadavre ale victimelor ei.[2414]

Ceauşescu se credea protejat de valul de revoluţii care îi răsturnase pe colegii săi în alte părţi. La ultima sa conferinţă de partid, de la începutul lui decembrie, a fost ovaţionat în picioare de nu mai puţin de 67 de ori în timpul discursului său de cinci ore, şi s-a simţit destul de în siguranţă ca să plece în vizita în Iran pe care o avea planificată. Dar vestea că revoltele se extindeau, ajungând şi în capitală, i-a grăbit întoarcerea. La 21 decembrie s-a adresat mulţimii din faţa palatului său prezidenţial. De regulă, discursurile lui Ceauşescu erau ascultate de cetăţenii Bucureştiului în linişte, cu ovaţii şi aplauze înregistrate emise prin difuzoare – totul făcând parte din suprarealismul politic care caracteriza acest regim îngrozitor. De astă dată însă, mulţimea a strigat şi a proferat insulte, iar Ceauşescu, însoţit de furibunda lui soţie, Elena, la fel de detestată, s-a retras în palat: o scenă vibrantă, înregistrată pe video. A doua zi a fost nevoit să fugă din palat într-un elicopter. Ce s-a întâmplat după aceea este un mister. Cu siguranţă planurile sale de a se ascunde într-o redută a Securităţii au dat greş, şi asta poate pentru că a fost abandonat de tovarăşii apropiaţi, care vedeau în nepopularitatea lui personală o ameninţare la adresa propriilor vieţi: cel care i-a succedat, Ion

Iliescu, era unul dintre aceştia. În cele din urmă, Conducătorul, cum se autointitula, a fost prins, împreună cu Elena; amândoi au fost judecaţi de un tribunal militar în ziua de Crăciun, acuzaţi de „crime împotriva poporului", genocid şi asasinarea a 60 000 de bărbaţi, femei şi copii, condamnaţi şi executaţi imediat prin împuşcare. Şi aceste evenimente au fost înregistrate pe video. Căderea soţilor Ceauşescu fusese făcută posibilă de o deplasare a supunerii armatei şi a conducătorilor ei politici, cu toate că şi unii şi ceilalţi jucaseră un rol în omorurile autorizate de Ceauşescu de dinainte. Securitatea însă a rămas fidelă stăpânului ei, chiar şi după ce acesta a murit, şi luptele au continuat vreme de două săptămâni în tuneluri şi buncăre, până când armata a recâştigat treptat controlul. S-au raportat pierderi uriaşe, dar, la o examinare mai atentă, ele s-au dovedit a fi de cel mult 1 000 de victime.[2415] Ascultători din întreaga lume au fost emoţionaţi să audă, sunând, de Crăciun, clopotele bisericilor din Bucureşti, pentru prima dată după patruzeci şi cinci de ani, sărbătorind moartea „Antihristului", cum era numit.

Ce a urmat însă a fost mai puţin satisfăcător pentru democraţie. Schimbarea din România, ca şi cea din Bulgaria, s-au dovedit a fi mai mult de persoane decât de regim; în ambele ţări vechea nomenclatură comunistă şi-a păstrat puterea politică şi militară, şi-a schimbat titulatura şi numele partidelor, a recâştigat controlul asupra posturilor de radio şi televiziune şi a ziarelor, şi a înscenat „alegeri", în cursul lui 1990, care au menţinut-o la putere. În ambele ţări treaba a rămas neterminată. Acelaşi lucru se poate spune şi despre Albania, cel mai stalinist dintre regimurile est-europene, unde tulburările au început cu adevărat la începutul lui 1991, şi despre Iugoslavia, unde nepopularitatea regimului comunist federal a fost complicată de scindări regionale. După cum am observat deja, tensiunile interrasiale mocninde din această uniune a slavilor de sud fuseseră deplânse de arhitectul ei, profesorul Seton-Watson, încă din anii '20. Moartea mareşalului Tito în 1984 a înlăturat singura figură care impunea respect, sau măcar frică, iar la sfârşitul anilor '80 şi începutul anilor '90 ţara a alunecat încet în faliment şi haos. Inima comunismului iugoslav rămânea Serbia, care controla 70% din armata federală. Dar în 1990 atât Slovenia cât şi Croaţia, cele două state mai avansate, au votat pentru guverne de stat noncomuniste, iar în vara lui 1991 terenul era

pregătit fie pentru război civil fie pentru o dezmembrare a statului.

În Germania de Est, Polonia, Cehoslovacia şi Ungaria însă schimbările au fost fundamentale şi permanente, iar la mijlocul lui 1991 democraţia părea să fie instaurată ferm în toate patru. De fapt, una dintre ele, Germania de Est, încetase să existe, căci ultimele rămăşiţe ale ocupaţiei Aliate din Berlin fuseseră dizolvate şi, cu consimţământul Rusiei, Statelor Unite, Franţei şi Marii Britanii, germanii hotărâseră să se unească. Au avut loc alegeri de land în octombrie 1990 şi alegeri federale în decembrie, confirmându-l pe liderul creştin-democrat Helmut Kohl ca prim cancelar al unei Republici Federale unite a întregii Germanii. Fuziunea nu s-a petrecut fără probleme economice grave, căci fusese însoţită, total contrar sfaturilor preşedintelui Bundesbank vest-germane, Karl Otto Pohl, de un aranjament financiar care stabilea paritatea mărcilor vest şi est-germane. Cum industria est-germană era grotesc de ineficientă şi subcapitalizată în comparaţie cu a Germaniei de Vest, rezultatul previzibil a fost colapsul multor firme est-germane, creşterea şomajului la 25% din populaţie şi noi demonstraţii în masă, mai ales în Leipzig – de data asta împotriva acţiunilor sistemului capitalist.[2416] Pe de altă parte, Germania de Est, acum parte din Republica Federală, era şi parte a Comunităţii Europene, şi puţini se îndoiau de faptul că, pe termen mediu, foştii est-germani puteau fi absorbiţi în sistemul comunitar şi deveni la fel de înstăriţi ca şi ceilalţi.

Dar dacă prusacii şi saxonii puteau face parte din CE, pentru că aveau dreptul, cum putea fi refuzată intrarea altor popoare europene istorice: polonezii, ungurii, cehii şi slovacii, ba chiar slovenii şi croaţii, dacă se puteau desprinde de Belgradul sârb? Aceasta era problema cu care se confrunta Comunitatea la începutul anilor ’90. Nimeni nu se mai îndoia acum că aceste popoare est-europene aleseseră să repudieze comunismul şi să instituie piaţa liberă, că membrii înstăriţi ai CE aveau marea responsabilitate de a ajuta la finanţarea unui transfer care în mod inevitabil avea să fie unul costisitor. Infrastructurile, sistemele de transport, industriile şi condiţiile de educaţie ale acestor state erau toate inadecvate şi într-o stare jalnică şi, cu cât erau analizate mai în amănunt, cu atât creştea mai mult nota de plată pentru a le face competitive cu Europa de Vest. Costurile aveau să ajungă la sute, poate mii de milioane

de dolari, şi aveau să se întindă cu siguranţă pe mai mulţi ani. Mai erau şi datorii. Multe bănci occidentale hotărâseră deja să considere irecuperabile datoriile est-europene şi, ca măsură concretă, în martie 1991, guvernul Statelor Unite a anulat toate datoriile Poloniei. Dar ce avea să se întâmple cu finanţările ulterioare, necesare urgent?

Întrebarea era legată de întreaga strategie pe termen lung a Comunităţii. Ca zonă de comerţ liber se descurcase extrem de bine, iar până la sfârşitul anilor '80 toţi membrii adoptaseră legislaţia necesară încheierii procesului de desfiinţare a taxelor vamale în cursul anului 1992, creând ceea ce s-a numit „piaţă unică" (cu prevederi de tranziţie speciale pentru unele ţări). Dar rămâneau deschise două probleme, ambele serioase. Prima se referea la barierele externe. Avea să rămână CE un grup deschis, cu taxe vamale scăzute, încurajând procesul iniţiat la sfârşitul anilor '40 de Acordul General asupra Taxelor Vamale şi Comerţului, al cărui scop ultim era o piaţă unică mondială? Sau avea să fie, mai degrabă, un grup închis, despărţit printr-un zid de taxe ridicate de lumea din afară? Această întrebare se lega, la rândul ei, de viitorul subvenţiilor pentru agricultură, ce făceau parte din Politica Agricolă Comună, la care până la sfârşitul anilor '80 s-a renunţat treptat. Principalii exportatori agricoli ai lumii, în special Statele Unite, Canada şi Australia, acuzau CE de protecţionism excesiv şi de o comportare menită să distrugă întreaga structură GATT. O conferinţă din 1990, convocată pentru a rezolva disputa, nu numai că a eşuat dar s-a sfârşit în acrimonie.

A doua întrebare se referea la felul în care avea să se dezvolte Comunitatea Europeană însăşi. Acum că fusese creată piaţa unică, unii membri, în special francezii, conduşi de preşedintele socialist al Comisiei Europene, Jacques Delors, voiau să treacă rapid la uniunea financiară, economică şi politică, presupunând în primul rând o monedă comună şi o Bancă Centrală a Comunităţii. Britanicii, mai ales cât timp Margaret Thatcher s-a mai aflat la conducerea ţării, susţineau că o monedă comună fie avea să înlocuiască monedele naţionale, fie avea să se dovedească un eşec, şi că nu se studiase îndeajuns modul în care avea să funcţioneze sau pe baza căror prerogative avea să acţioneze Banca Centrală. Dacă moneda le înlocuia pe cele naţionale, şi Banca Centrală o administra, atunci parlamentele naţionale aveau să sacrifice o parte imensă din

suveranitatea lor, şi avea să urmeze în mod necesar uniunea politică, indiferent dacă opinia publică era sau nu pregătită pentru asta. În cazul Marii Britanii nu era, şi existau bănuieli serioase că acelaşi lucru era valabil şi pentru Franţa şi Germania, orice ar fi spus conducătorii lor în public. Nu toţi politicienii britanici erau de acord cu doamna Thatcher, şi atitudinea ei ostilă faţă de o şi mai mare unitate europeană a fost unul dintre motivele pentru care a fost înlăturată în noiembrie 1990. Pe de altă parte, entuziasmul Germaniei pentru o monedă comună, puternic în 1989–1990, a pălit considerabil după ce experienţa contopirii mărcii estice şi a celei vestice a arătat cât de dificil era să aduci mai multe monede la un nivel comun satisfăcător; în 1991 Pohl s-a apropiat de poziţia britanică, înainte de a demisiona. Exista, de asemenea, şi o şcoală de gândire care susţinea că, în loc să se concentreze asupra unui progres pe verticală – adică unirea economiilor şi sistemelor politice ale membrilor existenţi şi adâncirea Comunităţii – aceasta trebuia mai degrabă să se extindă pe orizontală, şi să-şi consacre toate energiile integrării proaspăt eliberatelor state ale Europei de Est. În 1991–1992 CE a adoptat ambele abordări: Tratatul de la Maastricht din decembrie 1991 a adâncit intercomuniunea celor Doisprezece. Dar zona de comerţ liber a fost lărgită pentru a include statele din EFTA, şi au fost lansate în principiu invitaţii de aderare unor ţări din Europa de Est. Această orientare crescândă spre o entitate paneuropeană era ameninţată însă de sporirea spectaculoasă a numărului refugiaţilor ce fugeau de economiile prăbuşite şi traumele sociale ale fostelor state comuniste, care a dus, la rândul său, la dezvoltarea rapidă a partidelor extremiste, care se opuneau imigraţiei, în majoritatea ţărilor din CE.

Rămânea însă problema nerezolvată a Rusiei. Făcea ea parte din Europa şi era, prin urmare, un viitor membru-candidat al CE sau nu? Gorbaciov a arătat în repetate rânduri că Rusia era europeană. De Gaulle însuşi vorbise despre „o Europă de la Atlantic la Urali". El remarcase, de asemenea, la începutul anilor '60, înainte ca Marea Britanie să devină membru, că Uniunea Europeană nu era atât un concept economic ori politic, cât unul cultural. El făcuse referiri la „Europa lui Dante, a lui Goethe şi a lui Chateaubriand". După intrarea Marii Britanii, s-a adăugat, pe bună dreptate, „şi a lui Shakespeare". Dar dacă Europa era o federaţie

culturală, nu numai că era incorect să excluzi ţările care-i dăduseră pe Liszt, Chopin, Dvořák şi Kafka, dar era de asemenea inacceptabil să negi – pe termen lung – patria lui Tolstoi şi Turgheniev, a lui Cehov, Ceaikovski şi Stravinski. Era cu siguranţă o problemă pe care Comunitatea va trebui s-o rezolve, dacă nu în anii '90, atunci în primele decenii ale secolului XXI.

Între timp însă, problemele interne ale Rusiei creşteau. Uniunea Republicilor Socialiste Sovietice era un edificiu pe hârtie, în care întreaga putere reală era exercitată de velicoruşii de la Moscova. Pe scurt, era, după cum spusese Reagan, un imperiu, deşi la sfârşitul anilor '80 a devenit ceva mai puţin malefic. Pe măsură ce devenea mai puţin malefic însă, şi supuşii săi se temeau mai puţin de stăpânii lor, constituţia URSS tindea să devină mai puţin un pretext şi mai mult o realitate. Deşi eşecul lui Gorbaciov în implementarea economiei de piaţă a ridicat probleme economice tot mai serioase, declinul factorului frică a produs probleme regionale din ce în ce mai mari. Cele două categorii erau, desigur, legate; cu cât centrul reuşea mai puţin să umple magazinele, cu atât mai multe regiuni voiau să se ocupe singure de propriile afaceri. Cele mai uşor de gospodărit erau republicile central-asiatice, conduse de fapt de către KGB. Dar din 1989 toate trei republicile baltice, Estonia, Letonia şi Lituania, au început să militeze nu doar pentru o mai mare autonomie, ci de-a dreptul pentru independenţă, de care se bucuraseră din 1918 până în 1940, când i-au căzut victime lui Stalin sub incidenţa pactului sovieto-nazist din 1939 şi a protocoalelor sale secrete. În martie 1991, toate trei au organizat referendumuri în care cererea indepedenţei a fost susţinută de o majoritate covârşitoare, chiar şi în rândurile populaţiei minoritare de limbă rusă. Gruzia a cerut şi ea independenţa, iar în Ucraina, cea mai mare şi mai bogată dintre republici dacă excludem Rusia însăşi, a avut loc o deplasare similară către autonomie, dacă nu chiar spre independenţă totală. La sud de Caucaz, armenii creştini şi azerii musulmani s-au luptat între ei, fiind necesară desfăşurarea de numeroase trupe sovietice pentru a-i despărţi pe combatanţi.

Problemele regionale ale lui Gorbaciov au fost sporite de comportamentul Rusiei înseşi (ca opusă URSS-ului, „centrul"), cu cei 150 de milioane de locuitori, teritoriile sale vaste incluzând aproape toată

Siberia, şi resursele ei naturale. O nemulţumire constant exprimată a tuturor sateliţilor URSS şi a tuturor republicilor sale era aceea că erau victime ale exploatării ruseşti; şi ruşii credeau cu convingere că erau mulşi atât de către sateliţi cât şi de către republici: „noi, bieţii ruşi, plătim pentru toate", spuneau ei. Adevărul era, bineînţeles, că ruşii, republicile şi sateliţii deopotrivă fuseseră victimele unui sistem incorigibil ineficient. Dacă exista un exploatator, acesta era nomenclatura, casta privilegiată a înalţilor funcţionari de partid şi a ofiţerilor superiori din armată, care exista peste tot. Poate cea mai gravă greşeală a lui Gorbaciov a fost că nu a abolit casta şi privilegiile ei de la bun început: atunci toţi cei aflaţi în poziţii importante, confruntaţi cu realităţile penuriei, ar fi acceptat inevitabilitatea abolirii leninismului însuşi. El le-a lăsat însă privilegiile intacte, şi în URSS au rămas două popoare: clasa conducătoare şi *hoi polloi,* ca într-o societate din Antichitate. Familia Gorbaciov – s-a bucurat de aceste privilegii la fel de mult ca şi ceilalţi; la New York, în timpul întâlnirii la vârf Reagan-Gorbaciov din Washington, în decembrie 1987, Raisa Gorbaciova s-a dus la cumpărături cu un card American Express, ilegal în Rusia şi a cărui posesie se pedepsea cu ani lungi de închisoare. Ea era însă deasupra legii: era soţie de nomenclaturist.

Nu este surprinzător aşadar că, pe măsură ce popularitatea lui Gorbaciov scădea, omul care l-a înlocuit în afecţiunea ruşilor de rând a fost Boris Elţîn, un înalt funcţionar care renunţase de bună voie, pentru el şi familia sa, la privilegiile funcţiei deţinute în partid. Fost lider al organizaţiei de partid din Moscova, el fusese demis de Gorbaciov în 1987 pentru că se plânsese public că reformele nu mergeau destul de repede sau destul de departe. El a candidat apoi în primele alegeri cinstite pentru Congresul Deputaţilor Poporului, ţinute la 28 martie 1989 şi în Moscova, cu cele 7 milioane de locuitori ai săi, el a obţinut 90% din voturi. Ulterior, şi în ciuda multor manevre ostile ale lui Gorbaciov şi ale acoliţilor săi, Elţîn a fost ales preşedinte (adică şef al statului) al Republicii Ruse, cea mai mare ţară din componenţa URSS.

Scena era astfel pregătită pentru o criză constituţională care, ca în Iugoslavia, conţinea germenii unui puci sau chiar ai unui război civil. Elţîn avea şi el criticii lui, ca şi Gorbaciov. Dar Elţîn era popular, ceea ce Gorbaciov nu era (decât în străinătate). Mai mult, Elţîn fusese ales de

popor, în timp ce Gorbaciov era preşedintele URSS numai datorită unor aranjamente de partid. Elţîn reprezenta regionalismul, Gorbaciov „centrul”. Când Gorbaciov a organizat un referendum naţional în martie 1991, întrebându-i pe cetăţenii sovietici dacă doreau să continue să facă parte din URSS, unele republici, între care toate statele baltice, au refuzat să participe; altele, între care Rusia şi Ucraina, au pus întrebări suplimentare, neformulate de „centru”. Rusia lui Elţîn a fost întrebată: vreţi ca preşedinţii republicilor să fie aleşi prin sufragiu universal? Atât Gorbaciov, cât şi Elţîn au obţinut răspunsurile pe care le doreau, sau cel puţin aşa au spus. Astfel că s-a rezolvat foarte puţin prin acest exerciţiu democratic, aşa cum a fost el. În iunie 1991 însă, Elţîn şi-a consolidat poziţia devenind primul preşedinte rus ales în mod direct, cu o majoritate de aproape 60% din voturi.

Între timp, păreau să se desfăşoare în mod inexorabil două procese aparent în afara controlului lui Gorbaciov, precum şi al lui Elţîn. Primul era revenirea comuniştilor conservatori, în special în armată, în KGB şi în birocraţie, care în 1990–1991 au început să-şi recâştige o parte din încrederea pierdută şi au tras „centrul” mai mult în direcţia lor. Ei au ignorat ordinele care nu le plăceau şi au întreprins acţiuni pe care Kremlinul, sau cel puţin Gorbaciov, a pretins că nu le sancţionase, cum ar fi ocuparea unor posturi de radio şi televiziune, a clădirilor unor ziare şi a altor embleme ale regionalismului din republicile baltice, într-unul din cazuri cu pierderi însemnate de vieţi omeneşti. În toamna lui 1990, liberalul ministru de Externe al lui Gorbaciov, Eduard Şevamadze, şi-a dat demisia în semn de protest faţă de comportamentul „acestor forţe oculte”, cum le numea el. În primăvara lui 1991 Rusia Sovietică suferea de absenţa unor linii de autoritate clare. În multe ţări, acest lucru ar fi constituit calea spre o lovitură militară. Cu toate acestea, nu a folosit la nimic că Rusia nu avea o tradiţie în acapararea puterii de către generali; singura încercare de acest fel, cu ocazia mişcării decembriste din 1825, sfârşise într-un fiasco total. În plus, armata din ţară, supradimensionată de soldaţii care-şi părăsiseră cartierele generale confortabile din Europa de Est şi se întorseseră fără tragere de inimă la garnizoanele aglomerate şi la magazinele goale, era demoralizată.

Pe acest fundal Gorbaciov a negociat un nou tratat unional cu Elţîn şi

cu alţi conducători de republici în vara lui 1991. Patru dintre republici. Lituania, Letonia, Estonia şi Gruzia, au refuzat să ia parte la negocieri, pretinzând independenţa totală. Altele, precum Rusia lui Elţîn, şi-au exprimat rezerve cu privire la text, ceea ce ducea la o deviere considerabilă a autorităţii de la centru, dar menţinea existenţa URSS. Totuşi, Gorbaciov, care îşi luase o scurtă vacanţă la vila sa din Crimeea, avea de gând să se întoarcă la Moscova să semneze oficial tratatul joi, 20 august. Pentru conservatori, tratatul era punctul sensibil. Ei vedeau în acesta preludiul dezintegrării URSS şi au hotărât să-i oprească naşterea cu orice preţ. În weekendul din 17–18 august, trupe KGB au înconjurat vila lui Gorbaciov, i-au întrerupt comunicaţiile şi l-au arestat la domiciliu împreună cu familia sa. Luni, 19 august, puciul a fost anunţat public de către radioul şi televiziunea de stat şi la o conferinţă de presă în Moscova. Ştirea pentru public era că Gorbaciov era bolnav şi nu-şi putea îndeplini obligaţiile, care îi reveneau acum vicepreşedintelui său. Se crease un comitet format din opt oameni care să salveze ţara din multiplele crize cu care se confrunta şi să restabilească ordinea.

Conspiratorii erau un amestec de oameni care dispuneau de putere reală, precum ministrul Apărării, şeful KGB şi ministrul de Interne, şi alţii care nu erau mult mai mult decât simpli figuranţi, deşi aveau posturi importante în mecanismul de stat şi în structura lui sindicală. Practic toţi fuseseră numiţi de însuşi Gorbaciov, şi unii erau vechi şi de încredere colegi de ai săi. Mişcarea lor a fost sprijinită de mass-media de stat, unde cenzura a fost reinstaurată rapid, şi de către mulţi membri marcanţi ai Partidului Comunist. A fost anunţată cu o uşurare evidentă de către radioul şi televiziunea din Beijing şi salutată cu entuziasm de paria internaţionali precum Saddam Hussein în Irak, colonelul Geddafi în Libia şi Fidel Castro în Cuba. Restul lumii a reacţionat printr-o tăcere şocată sau, ca în cazul Statelor Unite şi al Marii Britanii, cu ostilitate deschisă şi cu predicţii că noul regim nu avea viitor pe termen lung.

Cei care îşi aminteau eşecul decembrist însă erau de părere că avea să se destrame mult mai repede, şi s-a dovedit că aveau dreptate. După cum a demonstrat conferinţa lor de presă, încă de la început, Comitetul celor Opt nu stabilise o bază ideologică pentru ceea ce făcea. Remarcabilă era absenţa oricărui element de teorie marxist-leninistă din autojustificarea

sa. Prăbuşirea credinţei în comunism se răspândise în mod evident până şi printre acei conservatori care încă se mai agăţau cu disperare de structura sa statală şi de viaţa privilegiată pe care aceasta o asigura elitei de partid. Explicaţia acaparării puterii de către ei era simplul fapt că ei controlau forţele armate şi poliţia. Dar chiar aşa era? Îndoielile au apărut curând. Puciul părea să nu aibă conducători. Nu mai era un Lenin care să furnizeze voinţa; niciun Troţki care să întreprindă acţiuni militare decisive. Membrii comitetului nu erau de acord în privinţa scopurilor şi metodelor lor – la fel ca decembriştii – şi curând au început să se certe între ei. S-au făcut toate greşelile tactice şi strategice cu putinţă. Deşi Gorbaciov era ţinut închis împotriva voinţei lui, i s-a cruţat viaţa, i s-a permis să-şi păstreze gărzile de corp, şi el auzea la radio anunţurile BBC World Service relevând reacţia ostilă a lumii faţă de conspiraţia lor: acest lucru i-a întărit, fără îndoială, hotărârea de a nu trata cu Comitetul. Şi mai important, ei nu şi-au dat seama care era inamicul lor cel mai mare – Elţîn. La cinci ore după ce a auzit anunţul cu privire la puci, Elţîn a reuşit să-şi facă drum până la fortăreaţa sa, Parlamentul rus, sau „Casa Albă", din Piaţa Manejului, care nici măcar nu fusese izolat de către poliţie sau armată. Elţîn nu şi-a putut comunica poziţia poporului rus prin radio sau TV, dar legăturile sale telefonice rămăseseră intacte. El a putut astfel să vorbească cu preşedintele Bush şi cu John Major şi să primească sprijinul şi încurajarea lor. În plus, el a putut transmite această ştire, precum şi propria-i chemare la opoziţie, în multe oraşe din Rusia prin intermediul faxului, ale cărui linii de asemenea nu fuseseră întrerupte. Pe străzile Moscovei se aflau tancuri şi transportoare blindate, dar fără ordine precise. Unele şi-au făcut drum spre Casa Albă şi echipajele lor au anunţat că treceau de partea parlamentarilor ruşi. În seara zilei de luni, Elţîn a ieşit din Casa Albă, s-a urcat pe o turelă şi a declarat în faţa mulţimii că puciştii aveau să fie arestaţi şi judecaţi.

Punctul culminant a fost în seara zilei de marţi, 20 august, când după o zi de indecizie, un grup de vehicule blindate a deschis focul asupra insurgenţilor civili pe şoseaua de centură a Moscovei, şi au fost ucişi trei tineri, în acel moment, comandanţii militari din regiunea Moscovei au refuzat să mai dea ordine să se tragă, şi în unele cazuri tancurile au început să se întoarcă la garnizoanele lor. În Leningrad, unde democraţii

aveau controlul deplin, unităţilor de armată li s-a ordonat să nu intre în oraş, şi ele s-au supus. Comandamentul forţelor aeriene refuzase deja să îndeplinească orice ordin al Comitetului, iar unităţile navale au refuzat să acţioneze împotriva republicilor baltice, unde numai trupele Ministerului de Interne, sau Beretele Negre, erau pregătite să se supună instrucţiunilor primite de la Comitet. Între marţi, miezul nopţii, şi prânzul zilei următoare, puciul s-a poticnit, apoi s-a prăbuşit în certuri şi dezonoare. Ministrul de Interne s-a sinucis. Doi dintre conspiratori au fugit în Crimeea, într-o încercare disperată de a se justifica faţă de Gorbaciov. Dar când cursul evenimentelor s-a inversat, ei s-au trezit prizonieri. În Moscova, Elţîn a preluat comanda guvernului, şi curând toate tancurile au dispărut de pe străzi. Joi, Gorbaciov se afla în drum spre Kremlin, în deplină libertate, iar cei şapte membri ai Comitetului care rămăseseră în viaţă erau arestaţi. Marx remarcase tendinţa istoriei de a se repeta, prima dată ca tragedie, a doua oară ca farsă. Printr-o supremă ironie a sorţii, ascensiunea şi căderea îngrozitorului stat totalitar care i-a întruchipat învăţăturile a ilustrat această maximă. Puciul lui Lenin din octombrie 1917, care l-a înfiinţat, a fost o tragedie, pentru Rusia şi pentru lumea întregă; puciul din august 1991, care i-a adus prăbuşirea, a fost o farsă.

Până vineri, 23 august, a devenit clar că eşecul conspiraţiei adusese răzbunarea pe care era menită s-o împiedice: distrugerea statului comunist şi a structurii sale imperialiste, Uniunea Republicilor Socialiste Sovietice. Gorbaciov s-a întors la Moscova intenţionând să-şi reia programul de reformă treptată, şi i-a înlocuit pe funcţionarii arestaţi cu alţi stâlpi ai partidului, în majoritatea cazurilor cu adjuncţii lor. A fost nevoit curând să realizeze că, în absenţa lui, avusese loc o deplasare decisivă a puterii, de la centru spre republici şi de la el spre Elţîn. Cele trei zile cruciale inversaseră de fapt revoluţia leninistă care avusese loc cu şaptezeci şi patru de ani în urmă. Schimbarea a fost marcată de gesturi simbolice, amintind scene din 1989 din foştii sateliţi: în mod special, distrugerea uriaşei statui a lui Feliks Dzeijinski, fondatorul poliţiei secrete a lui Lenin, care se afla în faţa Lubiankăi, cartierul general al KGB din Moscova. Ca răspuns la cererea mulţimii, care ameninţa s-o dărâme cu mâinile goale, ea a fost ridicată cu macaralele Departamentului Lucrărilor Publice din Moscova şi aruncată peste drum de Parcul Gorki, unde i s-au

alăturat reprezentări uriaşe ale lui Iakov Sverdlov, Mihail Kalinin şi busturi ale lui Stalin care supravieţuiseră, nu se ştie cum, acceselor anterioare de iconoclasm. Statuile lui Lenin au fost scoase în multe dintre republici, s-a hotărât să se închidă mausoleul său din Piaţa Roşie şi să i se înmormânteze trupul îmbălsămat lângă rămăşiţele pământeşti ale mamei sale, iar Leningradul să revină la numele său istoric, Sankt-Petersburg, în urma unui referendum.

Scena cea mai importantă a avut loc însă în Parlamentul rus, în după-amiaza zilei de vineri, 23 august. Gorbaciov fusese invitat acolo de Elţîn pentru a comenta conspiraţia, iar evenimentul era televizat în direct, nu numai pentru telespectatorii ruşi, ci şi pentru întreaga lume. Cu toate acestea lui Gorbaciov nu i s-a permis să conducă şedinţa cum a dorit el. În timpul discursului său, Elţîn, care şedea lângă el ca preşedinte al Rusiei, i-a înmânat un document care dovedea că întreg Cabinetul său, miniştrii pe care el însuşi îi alesese, sprijinise puciul. Gorbaciov (protestând): „Dar eu n-am citit încă asta." Elţîn (împungându-l cu degetul): „Atunci citiţi-o acum, cu voce tare." Gorbaciov, prins pe picior greşit, s-a supus, şi niciun episod, întipărit în memoria celor care priveau, nu a rezumat mai elocvent transferul de autoritate de la un lider la altul. Elţîn şi-a valorificat avantajul la scurtă vreme după aceea, când, spre consternarea evidentă a lui Gorbaciov, a anunţat că semna un decret care suspenda Partidul Comunist pe întreg teritoriul Republicii Ruse şi ordona confiscarea tuturor proprietăţilor acestuia, sigilarea tuturor documentelor şi examinarea lor de către autorităţi. A pus apoi stiloul pe acest act, în aclamaţiile Parlamentului rus.

În următoarele două săptămâni, implicaţiile acestei scene spectaculoase au fost fructificate în amănunt. Suspendarea Partidului Comunist a fost extinsă la întreg teritoriul URSS. Peste cinci mii dintre clădirile sale, aflate în general în zonele cele mai bune ale oraşelor, au fost ocupate de public, conturile sale bancare şi proprietăţile străine au fost sechestrate, iar dosarele sigilate. S-au luat, de asemenea, şi dosarele KGB, s-au redus drastic personalul şi atribuţiile acestuia şi a fost numit un nou şef care să-i liberalizeze metodele. Toate instituţiile importante din vechea URSS, precum Ministerul Apărării, KGB, Ministerul de Interne şi Ministerul de Externe şi-au pierdut consiliile de conducere, instrumentele

prin care se exercita în primul rând controlul de partid. Gorbaciov a fost obligat să numească o altă garnitură de oameni, toţi liberali de data aceasta, în principalele funcţii în stat. Dar, în septembrie, şi-a dat seama că îi era tot mai greu să-i convingă pe oamenii influenţi să-l urmeze, pe măsură ce puterea centrală pălea vizibil, iar propria lui autoritate se diminua de la o zi la alta.

Baza puterii lui Gorbaciov fusese însuşi Partidul Comunist, acum de fapt dizolvat, şi Parlamentul URSS. În prima săptămână a lui septembrie acesta din urmă s-a întrunit la Kremlin – încă dominat de conservatori. Dar, fără preşedintele Camerei Deputaţilor, aflat acum în arest, şi cu mulţi dintre lideri arestaţi şi ei sau ascunzându-se, el a aprobat umil măsurile prin care se anula puterea Partidului Comunist şi a supra-statului pe care îl controla. Estoniei, Letoniei şi Lituaniei li s-a acordat independenţa fără alte discuţii, iar libertatea lor a fost subliniată prin retragerea, într-o oarecare dezordine, a forţelor speciale ale Ministerului de Externe care mai rămăseseră acolo. Danemarca a fost primul stat occidental care a recunoscut, sau mai degrabă a reafirmat, suveranitatea celor trei republici (ocuparea lor, în urma Pactului Sovieto-Nazist, nu fusese niciodată considerată validă), urmată curând de celelalte puteri din CE şi de Statele Unite. Una câte una, toate părţile componente ale Uniunii Sovietice, în frunte cu Ucraina, cea mai mare şi mai importantă după Rusia, şi-au declarat independenţa *de facto,* ca bază pentru negocierea unor noi legături pragmatice între ele. La începutul lui septembrie, Gorbaciov şi liderii republicii au propus, iar Parlamentul URSS a aprobat, o decizie de a transforma fosta URSS într-o confederaţie de state independente. A început un proces prin care urma să se stabilească modul în care avea să fie realizat comerţul între aceste state, cine avea să controleze apărarea (inclusiv deţinerea, amplasarea şi detonarea de arme nucleare) şi politica externă şi cine avea să gestioneze moneda comună, dacă era să existe una. Astfel, porţile vechiului imperiu ţarist, aşa cum fusese el remodelat de Stalin, ale entităţii sumbre care pe bună dreptate a fost numită „închisoarea popoarelor" erau în sfârşit larg deschise şi prizonierii săi lăsaţi să meargă fiecare pe calea lui sau să caute să coopereze între ei după cum aveau să considere că le era mai util.

Aceste schimbări uriaşe, ce încheiau trei sferturi de secol de

totalitarism comunist sovietic şi retrasau nu numai harta ideologică a Europei de Est, ci şi harta ei politică, au avut loc pe fundalul unui declin din ce în ce mai rapid al economiei sovietice în ansamblul ei. Am remarcat mai devreme penuriile de hrană. De fapt, sectorul industrial mergea şi mai prost decât agricultura, care măcar mai producea încă alimente, chiar dacă statul nu putea să le distribuie. La 9 martie 1992, cineva din Moscova a lăsat să răsufle un raport secret de la Gosplan, agenţia centrală de planificare a URSS, în care se făcea o estimare pentru 1991–1992.[2417] Acesta prezicea că, pe parcursul acestui an, producţia agricolă avea să scadă cu 5%, producţia industrială cu un procent alarmant de 15%, iar PIB ca întreg cu 11,5%. El prevedea un „colaps iminent" al investiţiilor de capital şi conchidea că ţara se confrunta cu „un dezastru economic". Aceste cifre au trebuit să fie revizuite în sens negativ pe parcursul verii, când dezordinea politică s-a extins, controlul central a slăbit iar republicile au început să se desprindă; iar până la începutul toamnei devenise limpede că recolta avea să fie mult mai mică decât în 1990, necesitând importuri mai mari de alimente plătibile în valută forte, pe care nici URSS ca întreg, nici republicile constitutive nu o aveau. Gorbaciov făcuse presiuni asupra liderilor occidentali pentru dreptul de a participa la summitul G-7 al puterilor industriale avansate, care s-a ţinut la Londra, în iulie 1991. Participarea i-a fost refuzată, dar i s-a permis să vorbească şefilor de stat şi de guvern prezenţi acolo despre nevoia tot mai mare de ajutor a Uniunii Sovietice. După retragerea sa, Boris Elţîn, care ca preşedinte al Rusiei era acum cel mai important lider din fosta Uniune Sovietică, a participat la o parte a summitului G-7 din 1992. A fost o etapă importantă în reabilitarea Rusiei ca mare putere „normală".

Până la eşecul puciului din august 1991 şi căderea Partidului Comunist, Occidentul ezitase să acorde ajutor material cândva puternicului său adversar. Existau, pe bună dreptate, temeri în Washington şi Londra cu privire la starea de spirit a forţelor armate sovietice sau a comandanţilor acestora; şi dovezi că unele dintre acordurile de dezarmare semnate de Reagan şi Bush cu Gorbaciov erau încălcate de către sovietici. Mai era şi un dicton diplomatic din secolul al XIX-lea, probabil creat de Talleyrand, care suna astfel: „Rusia nu este

niciodată atât de puternică pe cât pare; rusul nu este niciodată atât de slab pe cât pare." Dar era clar că, la sfârşitul anilor '80 şi începutul anilor '90, unele aspecte ale relaţiilor dintre marile puteri se schimbaseră pentru totdeauna. În urma unei întâlniri la vârf care a avut loc la bordul unui vas lângă Malta, la 3 decembrie 1989, preşedintele Parlamentului rus, Ghenadi Gherasimov, a fost încurajat să spună: „Războiul rece a luat sfârşit astăzi la ora 12.45." Acest lucru a rămas adevărat. În anii '90 Statele Unite, Rusia şi celelalte mari puteri au putut să discute în termenii tradiţionali, realişti ai politicii externe a marilor puteri, fără stridenţe ideologice. Nu era formula unei Utopii, dar era un anumit progres. Tratatul de la Varşovia a fost desfiinţat, ba chiar s-a vorbit despre extinderea NATO într-o agenţie de securitate mondială, care să-şi împartă o parte din responsabilităţi cu republicile sovietice. Ideea unui schimb termonuclear între cele două supraputeri a devenit practic imposibilă. De fapt, din toamna lui 1991, nu mai era plauzibilă considerarea Rusiei Sovietice drept o adevărată supraputere; Statele Unite erau, practic, singura.[2418]

Sfârşitul Războiului Rece a făcut mai mult decât să diminueze drastic ameninţarea nucleară. El a făcut, de asemenea, posibil pentru prima dată pentru Consiliul de Securitate al ONU să funcţioneze aşa cum intenţionaseră creatorii săi, ca un instrument care putea să împiedice rapid şi eficient agresiunea. Ocazia s-a ivit la 2 august 1990 când, fără nicio avertizare, forţele irakiene au invadat şi au ocupat Kuweitul în decursul unei singure zile. După cum am observat deja, Irakul îşi construise o armată uriaşă, cu un oarecare ajutor din partea Statelor Unite şi a Marii Britanii, dar mai ales din partea Rusiei Sovietice, Chinei, Franţei şi (în domeniile de înaltă tehnologie) a Germaniei de Vest. Atacul a avut totuşi un prolog. Irakul nu avea numai o dispută de graniţă cu Kuweitul, care viza şi o parte din unul dintre terenurile lui petrolifere, ci emitea şi o teorie mai vastă, potrivit căreia întreaga ţară era, conform diviziunilor administrative ale Imperiului Otoman, o „provincie pierdută" a Irakului. Nu exista nicio bază istorică pentru asta, căci Kuweitul fusese recunoscut internaţional ca entitate separată cu mult înainte ca Irakul să fi fost înfiinţat de către Marea Britanie prin mandatul Ligii Naţiunilor în 1920–1922. El făcea parte însă din viziunea lui Saddam

Hussein despre o Mare Babilonie reînviată; pentru asta îşi construise o armată atât de mare. O altă nemulţumire în ce privea Kuweitul era că îi împrumutase sume uriaşe, pentru a-şi finanţa războiul de opt ani cu Iranul, iar acum îi cerea retumarea capitalului, sau măcar a unor dobânzi. De asemenea, Saddam a acuzat toate statele din Golf (la 17 iulie 1990) că ar fi „conspirat cu Statele Unite" pentru a reduce preţul petrolului brut şi că „înjunghiaseră în spate Irakul cu un pumnal politic". Cinci zile mai târziu el a început să-şi deplaseze trupele şi blindatele spre graniţă. La 27 iulie, sub presiunea Irakului, Organizaţia Ţărilor Exportatoare de Petrol (OPEC) a crescut de fapt aşa-numitul preţ-ţintă al petrolului la 21 de dolari barilul. În aceeaşi zi însă, Senatul SUA a pus capăt creditelor agricole pentru Irak şi a interzis orice noi transferuri de tehnică militară. La 31 iulie aproximativ 100 000 de soldaţi irakieni se aflau la graniţa cu Kuweitul, iar discuţiile dintre plenipotenţiarii irakieni şi kuweitieni, care aveau loc în aceeaşi zi la Jiddah, s-au întrerupt după două ore. Atunci s-a spus că ambasadorul american la Bagdad, care discuta cu Saddam Hussein, nu îl avertizase că o ocupare a Kuweitului ar fi considerată de Washington o ameninţare la adresa intereselor vitale ale Americii; dar acest fapt a fost negat în raportul prezentat în faţa Comisiei de Afaceri Externe a Senatului în martie 1991.[2419] Un lucru e clar însă: a fost un eşec al serviciilor de informaţii americane (şi britanice), şi invazia a fost de fapt o surpriză şi un şoc.

Cu toate acestea, printr-un noroc, acest act de agresiune a coincis cu o întrunire internaţională în Aspen, Colorado, la care a participat, printre alţii, Margaret Thatcher. Ea a putut astfel să se întâlnească imediat cu preşedintele Bush. Împreună, ei au hotărât o abordare comună anglo-americană care a rămas neschimbată în lungile luni de diplomaţie şi pregătiri militare care au urmat şi în timpul ostilităţilor propriu-zise. De fapt, niciodată de la al doilea război mondial nu mai funcţionase atât de reuşit „relaţia specială" dintre puterile anglo-saxone (cum le numea caustic de Gaulle).

Principala prioritate a Aliaţilor era să-l împiedice pe Saddam să invadeze Arabia Saudită, şi să avanseze spre sud, absorbind toate statele bogate în petrol din Golf. Cu asemenea resurse, se credea, Irakul ar fi putut, în câţiva ani, să achiziţioneze nu numai armament nuclear, ci şi

mijloacele de a-l folosi pe distanţe imense, ameninţând astfel Europa (şi poate chiar Statele Unite), precum şi Israelul şi alte ţări din Orientul Mijlociu. În acest moment încrederea în sine insuflată puterilor occidentale civilizate de evenimentele din anii '80, inclusiv reuşita campaniei din insulele Falkland, eliberarea Grenadei, raidul libian şi intervenţia din Panama, a folosit foarte mult. George Bush şi Margaret Thatcher au hotărât de la început nu numai să protejeze Arabia Saudită prin forţă, ci şi să elibereze Kuweitul, cu orice preţ. În plus, ei au căzut de acord să acţioneze în fiecare etapă cu sprijinul total al Consiliului de Securitate al ONU şi, în urma rezoluţiilor acestuia, să construiască cea mai extinsă forţă internaţională posibilă, incluzând şi state arabe.

Implicarea ONU, care ar fi fost imposibilă câtă vreme continua Războiul Rece, a fost cea mai bună dovadă că el de fapt se sfârşise. Rusia sovietică s-a alăturat şi ea efortului diplomatic anglo-saxon, mai cu tragere de inimă în particular decât în public. Era, desigur, influenţată de interese personale. Pe de o parte, investiţia sa militară în Irak era enormă (incluzând peste 1000 de specialişti şi consilieri), şi ea voia să evite un conflict armat dacă era posibil; de aceea a insistat tot timpul că era de dorit o soluţie nonviolentă. Pe de altă parte, nevoia ei de ajutor economic şi financiar american devenea cu fiecare zi mai presantă şi acest lucru înclina Moscova să se alăture americanilor în ultimă instanţă şi să rezolve problema din Golf cât mai curând posibil.

De aceea, nu fără unele controverse şi dificultăţi, Consiliul de Securitate s-a conformat strategiei de ansamblu anglo-americane. La 2 august Rezoluţia 660 a Consiliului de Securitate a condamnat invazia şi a cerut retragerea necondiţionată a forţelor irakiene. Sintagma a fost reafirmată printr-o declaraţie a lui Bush: Statele Unite, a insistat el, cereau „retragerea imediată, completă şi necondiţionată din Kuweit a tuturor forţelor irakiene". La 6 august, Rezoluţia 661 a CS a impus un embargo comercial asupra Irakului. La 9 august, RES 662 a declarat că anexarea Kuweitului de către Irak, anunţată la Bagdad, era ilegală, nulă şi neavenită. La 18 august, RES 664 a revocat ordinul Irakului de a se închide misiunile diplomatice din Kuweit şi a cerut ca toţi cetăţenii străini să aibă dreptul să plece. La 25 august, Consiliul de Securitate a făcut un pas important, autorizând folosirea forţei pentru aplicarea sancţiunilor.

În sfârşit, la 29 noiembrie, RES a autorizat „toate mijloacele necesare” pentru a scoate trupele irakiene din Kuweit dacă nu plecau într-un termen fixat pentru 15 ianuarie 1991, la miezul nopţii. Textul rezoluţiei 678 permitea, de asemenea, să se ia măsuri pentru asigurarea păcii şi stabilităţii în zonă. Toate aceste reuzoluţii, dintre care ultima era de departe cea mai importantă, au fost votate cu acordul celor cinci membri permanenţi ai Consiliului de Securitate (doi membri marxişti nepermanenţi, Cuba şi Yemen, au votat împotriva anumitor rezoluţii, dar nu aveau drept de veto). Rezoluţiile au fost negociate în prealabil cu Rusia, şi la 19 noiembrie George Bush şi Gorbaciov chiar au avut o întâlnire privată la Paris pentru a discuta în detaliu întreaga strategie. Rusia nu a contribuit cu trupe în Golf, dar a consimţit la folosirea forţei armate şi a sprijinit activ procesul de autorizare de către ONU; de asemenea, ea a furnizat în particular diferite tipuri de informaţii militare despre capacitatea, amplasarea şi structurile de comandă ale armamentului irakian pe care Rusia însăşi i le asigurase lui Saddam. Operaţiunea a fost astfel primul rezultat pozitiv al noii relaţii între fostele puteri inamice în Războiul Rece.[2420]

Războiul din Golf a reuşit să demonstreze cât de eficient putea fi Consiliul de Securitate opunându-se unui agresor şi forţându-l să se retragă, cu condiţia – şi era o condiţie vitală – ca Statele Unite, ca supraputere democratică, şi principalii ei aliaţi, precum Marea Britanie, să fie dispuse să-şi cedeze responsabilităţile Cartei ONU. Criza a fost şi prima care s-a desfăşurat în întregime în faţa camerelor de televiziune, multe reţele, cum ar fi Cable News Network cu sediul central în America, şi Sky, cu sediul în Marea Britanie, relatând despre evenimente 24 de ore din 24. Opinia publică a jucat aşadar un rol important tot timpul, iar guvernul american, în lumina amarei experienţe a Vietnamului, a trebuit să aibă grijă să-şi alieze opinia publică în tot ce se întreprindea. De fapt, sondajele au arătat că alegătorii americani se exprimau tot mai mult în favoarea sprijinirii totale a alungării cu forţa a agresorului irakian, şi deşi Bush a căpătat permisiunea Senatului de a folosi forţa cu o majoritate minimă, acţiunile sale au fost mai târziu aprobate cu o majoritate covârşitoare atât de ambele Camere ale Congresului, cât şi de sondaje, uneori în procent de 90%. Opinia publică britanică a sprijinit mereu

hotărârea lui Thatcher (aprobată întru totul de către succesorul ei, John Major) cu mari majorităţi (75–80%). „Relaţia specială" a reuşit astfel să asigure nucleul unei enorme forţe expediţionare care a fost adunată în Golf între august 1991 şi ianuarie 1991 cu aprobarea electoratelor american şi britanic. Şi opinia publică franceză era în favoarea unei intervenţii în forţă; guvernul francez era mai puţin entuziast, şi de fapt preşedintele Mitterrand a încercat aproape până în ultimul moment să joace de unul singur un joc de negocieri cu dictatorul irakian, deşi fără nicio finalizare, iar în cele din urmă francezii au avut o contribuţie majoră atât la sporirea trupelor aliate cât şi la succesul acestora. În alte ţări occidentale opinia publică era variată, deşi cele mai multe au contribuit într-un fel sau altul. Germania de Vest şi Japonia au pretins că erau împiedicate să trimită trupe de restricţii constituţionale, dar au furnizat fonduri pentru a finanţa efortul de război al aliaţilor. Printr-o abilă diplomaţie, puterile anglo-saxone au asigurat şi o masivă participare arabă, nu numai a Arabiei Saudite, a Kuweitului şi a altor state din Golf, ci şi a Egiptului şi a Siriei. Eforturile lui Saddam Hussein de a trece peste guvernele arabe ostile şi a ridica popoarele lor în apărarea sa n-au prea avut succes. Nici semnarea grăbită a unui acord de pace final cu Iranul, la 15 august, prin care ceda toate neînsemnatele câştiguri teritoriale pe care le obţinuse în opt ani de lupte, nu i-a adus vreun sprijin din această direcţie. De aceea, coaliţia formată din douăzeci şi opt de state care au participat până la urmă la combaterea agresiunii irakiene a reprezentat o fracţiune însemnată a comunităţii internaţionale, şi acesta a fost de asemenea un precedent important şi o consolidare sensibilă a autorităţii ONU.[2421]

Întregul exerciţiu militaro-diplomatic ar fi putut însă sfârşi în îndoială şi acrimonie dacă operaţia în sine, codificată sub denumirea Furtună în Deşert, s-ar fi dovedit o afacere lungă şi costisitoare. Sprijinul popular, în special în Statele Unite, s-ar fi putut eroda, iar partea arabă a coaliţiei s-ar fi putut răzgândi dacă Saddam ar fi reuşit să înregistreze vreun succes major. În schimb, el a încercat să submineze sprijinul guvernelor arabe pentru coaliţia condusă de SUA lansând numeroase atacuri cu rachete asupra oraşelor israeliene şi înregistrând câteva victime printre civili. El spera să provoace o reacţie militară israeliană, şi să poată astfel înfăţişa

guvernele egiptean, saudit şi sirian ca aliaţi *de facto* ai Israelului. Israelul s-a abţinut însă, cu înţelepciune, ajutat de echiparea promptă cu rachete americane antiproiectil Patriot, care s-au dovedit remarcabil de eficiente; astfel încât tactica irakiană a eşuat. Operaţiunea Furtună în Deşert a fost planificată cu multă grijă şi executată cu un succes răsunător. Comandantul-şef, generalul Norman Schwarzkopf, s-a dovedit nu numai un remarcabil conducător militar întruna dintre cele mai complexe campanii internaţionale din istorie, implicând forţe maritime, terestre şi aeriene, ci s-a arătat şi extrem de conştient de dimensiunea mediatică şi publică a operaţiunii. De fapt, el s-a dovedit a fi un actor talentat în faţa camerelor de luat vederi în cadrul dărilor lui de seamă regulate. Relatarea sa despre strategia Aliaţilor, după încheierea campaniei, a devenit imediat un film de televiziune clasic: era ca şi cum l-ai fi văzut pe ducele de Wellington descriind bătălia de la Waterloo a doua zi după ce avusese loc.

Atacul aerian al Aliaţilor a început aproape imediat după împlinirea termenului de 15 ianuarie şi a continuat fără milă până la 28 februarie, data stabilită pentru ofensiva terestră, şi chiar după aceea. Scopul era să se folosească arme de precizie, inclusiv ultimele cuceriri ale tehnicii militare (bombardierul Stealth, rachete Cruise, aşa-numitele bombe şi sisteme de ghidare cu laser „inteligente" şi echipamente de bombardament nocturn cu infraroşii) pentru a ochi exact ţintele militare identificate, a evita zonele civile şi a reduce pierderile nonmilitare. Scopul a reuşit în mare măsură; numărul victimelor civile a fost minim şi acest lucru i-a ajutat pe Aliaţi să câştige atât războiul mediatic din propriile ţări, cât şi pe cel propriu-zis. Ţintele au fost stabilite în mod sistematic, de la sistemele de comandă şi control, locaţii radar şi de proiectile, aeroporturi şi baze de armament chimic, biologic şi nuclear, până la toate sistemele de comunicaţii. De aici s-au extins la ochirea şi bombardarea forţelor terestre irakiene desfăşurate în Kuweit şi în sudul Irakului. Forţele aeriene irakiene au fost fie distruse, fie scoase din luptă încă de la început, iar acest lucru a ajutat în mare măsură ofensiva aeriană a aliaţilor, care în cele din urmă a constat din aproape 140 000 de raiduri.

Obiectivul era câştigarea războiului, pe cât posibil, prin folosirea forţei aeriene, reducând astfel la minimum pierderile de vieţi omeneşti la sol în

tabăra Aliaţilor. Strategia s-a dovedit până la urmă mai reuşită chiar decât îndrăzneră să spere Schwarzkopf şi consilierii săi, al căror şef era comandantul forţelor britanice din Orientul Mijlociu, generalul sir Peter de la Billiere. Ofensiva terestră, lansată la 24 februarie, a implicat un elaborat plan de inducere în eroare, care a funcţionat. Rezistenţa irakiană, datorită ofensivei aeriene susţinute, a fost mai slabă decât se aştepta, şi până la 28 februarie patruzeci din cele patruzeci şi două de divizii irakiene din zona de război fuseseră distruse sau făcute inoperante. Cifrele preliminare indicau că irakienii pierduseră 50 000 de oameni şi 175 dintre ei erau dispăruţi sau prizonieri. Pierderile Aliaţilor erau de 166 de morţi, 207 răniţi şi 106 dispăruţi sau prizonieri.[2422] Dornic să nu depăşească termenii mandatului ONU şi deloc dispus să meargă la Bagdad şi să fie târât în politica internă a Irakului, la 28 februarie Bush a ordonat o încetare temporară a focului, cu condiţia ca Irakul să accepte toate condiţiile Aliaţilor, ceea ce Saddam a fost de acord să facă trei zile mai târziu. El însuşi a fost implicat curând într-o luptă pentru păstrarea puterii împotriva numeroşilor săi duşmani interni, şi trupele aliate au fost obligate să intre în Irakul de nord pentru a-i proteja pe kurzi de răzbunarea sa. Astfel, o agresiune neprovocată a fost împiedicată prin conducerea fermă din ţările civilizate, în cadrul strict al Naţiunilor Unite şi în deplină concordanţă cu legile internaţionale. Acest lucru era de bun augur pentru viitorul securităţii colective, nu numai în anii ’90, ci şi în secolul XXI, şi sugera că cel puţin unele dintre lecţiile secolului XX erau în sfârşit învăţate.

Preţul a fost însă mare în unele privinţe; infrastructura Irakului fusese alterată sau distrusă, iar Saddam însuşi prădase şi distrusese o bună parte din aceea a Kuweitului. Nota de plată s-a ridicat la mai multe sute de miliarde de dolari, deşi, printr-una din ironiile lumii moderne, sarcina de a reconstrui cele două ţări avea să acţioneze ca un stimulent pentru economiile occidentale şi să le ajute să depăşească recesiunea. Saddam însă, în furia şi frustrarea lui, comisese două crime cumplite, nu numai împotriva Kuweitului, ci împotriva întregii umanităţi. El deversase în Golf milioane de tone de petrol brut, care au plutit încet spre sud şi au poluat o mare parte din mare şi din ţărm; şi dăduse foc la vreo cinci sute de puţuri de petrol din vastele terenuri kuweitiene. La sfârşitul lui martie

1991, s-a calculat că stingerea lor avea să dureze cel puţin doi ani, deşi în cele din urmă resursele tehnologiei moderne au permis ca acest lucru să se facă mult mai repede.

Aceste acte barbare au întărit temerile că omenirea, în dorinţa ei de a atinge un nivel de trai mai înalt exploatând resursele naturale ale pământului, altera în mod ireparabil planeta. Temerile ecologice ale anilor ’80 şi ale începutului anilor ’90 erau în unele privinţe similare cu panicile anilor ’70, când lumea era prevenită că îşi epuiza principalele materii prime; respectiv amândouă erau marcate de emoţionalism pozând în ştiinţă, de exagerări grosolane şi de folosirea neglijentă (ba chiar necinstită) a statisticilor. Cu toate acestea, unele dintre mult mediatizatele îngrijorări erau justificate. Exista, de exemplu, o îngrijorare justificată în privinţa distrugerii rapide a pădurilor tropicale, în special în Brazilia, în scopuri comerciale. Zona pădurilor tropicale era calculată la aproximativ 1,6 miliarde de hectare înainte ca oamenii să înceapă să defrişeze serios, în secolul al XIX-lea. În 1987 ea se redusese la 1,1 miliarde, şi se pierdeau anual 80 000 de kilometri pătraţi, o suprafaţă de mărimea Austriei. Rezultatele au fost erodarea solului, inundaţii, secetă şi efecte apreciabile asupra atmosferei. O altă chestiune, preferată de ecologişti dar care probabil pe majoritatea oamenilor îi preocupa mai puţin, era pierderea unor specii de insecte din cauza defrişărilor. În anii ’80 în pădurile tropicale trăiau aproximativ 30 de milioane de specii de insecte; ele erau distruse într-un ritm de şase pe oră, şi se estima că până la sfârşitul secolului între 10% şi 30% din speciile pământului aveau să dispară.[2423]

Despădurirea tropicală era legată de o problemă care, spre sfârşitul anilor ’80, a fost considerată din ce în ce mai mult tot atât de gravă, nu numai de către grupurile de presiune ale ecologiştilor, ci şi de către oamenii de ştiinţă şi guverne: „efectul de seră”. Se considera că stratul de ozon al pământului, care protejează de radiaţiile ultraviolete dăunătoare ale soarelui, era slăbit progresiv de o serie de factori, în special de arderea cărbunilor, care producea dioxid de carbon ce acţiona ca sticla unei sere, captând căldura solară; şi de folosirea tot mai frecventă de clorofluorocarburi, utilizate de exemplu ca forţă motrică în aerosoli şi în refrigerare şi aer condiţionat. Suedia adoptase o lege care interzicea

sprayurile cu aerosoli încă din ianuarie 1978; dar Suedia adoptase multe legi care interziceau activităţi umane presupuse dăunătoare. Prima avertizare serioasă şi documentată în legătură cu stratul de ozon a fost formulată în martie 1984 de către o echipă de la Universitatea din East Anglia. S-a calculat că „efectul de seră" producea veri mai calde, ierni mai blânde, dar şi furtuni mai violente, inundaţii şi secetă. Britanicii mai ales au început să creadă că era un oarecare adevăr în asta în anii '80, care au produs unele dintre verile cele mai călduroase înregistrate vreodată şi, la 16 octombrie 1987, cel mai violent uragan de la începutul secolului al XVIII-lea încoace, care a distrus milioane de copaci, inclusiv multe specimene valoroase din Kew Gardens. În luna precedentă, şaptezeci de ţări, întrunite la Montreal, căzuseră de acord (la 16 septembrie) asupra unui program de măsuri pentru a opri emisiile de clorofluorocarburi la nivelurile existente şi să le reducă cu 50% până în 1999. În 1992 un „Summit al Pământului" şi mai extins, desfăşurat la Rio, a arătat că lumea se trezea încet, dându-şi seama că avea reponsabilităţi nu numai în ce priveşte exploaterea planetei, ci şi în ce priveşte prezervarea ei.[2424]

Cu toate acestea, dacă folosirea industrială a tehnologiei, precum utilajele imense care culcau la pământ pădurile braziliene, putea dăuna pământului, progresele tehnice, inclusiv sistemele de monitorizare sofisticate, puteau ajuta la prezervarea lui, arătându-ne exact ce se întâmpla şi unde greşeam, în orice caz, nu putea fi stăvilit mersul ştiinţei şi al aplicaţiilor ei, care a avut un ritm din ce în ce mai accelerat de-a lungul secolului XX, atât ajutându-l pe om în barbarismul său, cât şi reducând cele mai rele consecinţe ale acestuia. Câştigarea Războiului din Golf cu armament de înaltă tehnologie, reducând astfel la minimum pierderile (cel puţin de partea aliaţilor), a fost atât un exemplu, cât şi o prefigurare a viitorului. În termeni pur fizici, ştiinţele exacte şi-au îndeplinit toate promisiunile în secolul XX. Epoca modernă, în etapele ei timpurii, a fost dominată de fizică, în special fizica nucleară şi astrofizică. Fizicianul l-a purtat pe om până la ghizdul fântânii, dar apoi l-a oprit şi i-a cerut să privească în adânc. Poate că, după aparenta inevitabilitate a celor două războaie mondiale, crearea de arme nucleare era un dar prevenitor, care ne-a salvat de o a treia confruntare între marile puteri şi a adus cu sine ceea ce devenise, până la începutul anilor '90, cea mai

lungă perioadă de pace generală înregistrată vreodată. Sfârşitul Războiului Rece şi reconcilierea parţială a celor două puteri termonucleare au sugerat de asemenea că ele vor fi pregătite să ia împreună măsuri pentru a împiedica răspândirea unor astfel de arme în state destul de iraţionale ca să le folosească, în acest sens se pare că fizica a servit unui important scop politic în a doua jumătate a secolului.

Fizica părea să fi ajuns însă la capătul supremaţiei sale în anii '60. În orice caz, ea nu putea spune oamenilor ceea ce ei voiau tot mai mult să ştie: ce nu era în regulă cu omenirea. De ce promisiunea secolului al XIX-lea fusese nesocotită? De ce cea mai mare parte a secolului al XX-lea s-a transformat într-o epocă a ororii sau, cum spuneau unii, a maleficului? Ştiinţele sociale, care reclamau aceste întrebări ca fiind fieful lor, nu puteau furniza răspunsul. Şi nu era deloc surprinzător: ele însele constituiau o parte, şi încă o parte foarte importantă a problemei. Economia, sociologia, psihologia şi alte ştiinţe inexacte – ba chiar deloc ştiinţe în lumina experienţei moderne – construiseră forţa implacabilă a ingineriei sociale, care zdrobise atâtea vieţi şi atâta bogăţie. Tragedia era că ştiinţele sociale au început să cadă în dizgraţie abia în anii '70, după ce beneficiaseră de marele avânt al învăţământului superior. Efectul erorii ştiinţelor sociale avea să se simtă aşadar până la trecerea în secolul următor.

De fapt, la începutul anilor '90, specialiştii în ştiinţe sociale de la universităţile occidentale, printre care şi unii cu reputaţie foarte mare, deşi în scădere, încă mai încercau să practice ingineria socială. La Oxford, şi într-o măsură ceva mai mică şi la Cambridge, de exemplu, unele colegii duceau o politică de discriminare în procedurile de admitere, împotriva candidaţilor de înaltă performanţă proveniţi din şcolile particulare, în favoarea unor candidaţi mai slab pregătiţi proveniţi din şcolile de stat.[2425] Obiectivul era acela pur social şi nonacademic al corectării presupuselor „dezechilibre sociale şi financiare" ale populaţiei generale. Singura consecinţă a fost însă scăderea standardelor. Dar standardele însele au început să fie atacate. Un profesor de la Universitatea Pennsylvania, care se opunea ideii unei ierarhii a valorilor în literatură şi arte, şi care a scris că a face deosebire între opera Virginiei Woolf şi a lui Pearl Buck era „cam acelaşi lucru cu a alege între un cheeseburger şi o pizza", declara

public că el era „un om a cărui carieră era dedicată zilei în care aceste standarde vor dispărea". Faptul că el a fost ales în 1992 preşedintele Asociaţiei de Limbi Moderne a Americii a demonstrat puterea deconstrucţioniştilor, cum erau ei numiţi, în lumea universitară.[2426] Dar dacă, după cum susţineau deconstrucţioniştii, sistemele „ierarhice" de judecată, care favorizau studiul pieselor lui Shakespeare în detrimentul, să spunem, al benzilor desenate, erau o sursă a răului social, ce rost mai aveau universităţile, al căror scop tradiţional era căutarea excelenţei?

Unele universităţi susţineau acum că funcţia campusului era să îndrepte abuzurile sociale. La Harvard, Yale, Stanford şi în alte locuri, ingineria socială opera în diferite feluri. Deşi era dificil să exmatriculezi studenţi pentru organizarea de manifestaţii violente în numele unor cauze aprobate, sau chiar pentru lipsa oricărei activităţi universitare, era relativ mai uşor să-i dai afară pe loc pentru ofense aduse împotriva codului de cenzură liberală prin folosirea unor cuvinte condamnate de grupuri de presiune organizate. La Smith, cândva unul dintre cele mai bune colegii de fete din lume, între activităţile interzise nu se aflau numai rasismul, discriminarea sexuală, sau de vârstă ori condamnarea preferinţelor sexuale, precum şi alte rele antisociale îngust definite, ci şi *„lookism*-ul", despre care se spunea că „oprima" oamenii urâţi „presupunând un standard al frumuseţii şi atractivităţii". Un profesor asociat de la Facultatea de Drept de la Harvard, cândva cea mai bună şcoală de drept din lume, a comis păcatul cu deosebire odios al discriminării sexuale citând celebrul vers al lui Byron „Şi şoptind că nu voi consimţi niciodată – am consimţit". În 1991 s-a aflat că la Stanford se lucra la un „cod al vorbirii", în care cuvinte precum „fete" şi „doamne" erau interzise ca fiind discriminatorii; în loc de „fată" trebuia folosit termenul de „pre-femeie", deşi au existat unele dispute între grupurile de presiune feministe asupra modului în care trebuia scris cuvântul.[2427] În mod semnificativ, aşa cum în statele marxiste ingineria socială a mers mână în mână cu corupţia financiară cea mai flagrantă, aceeaşi conjuncţie a apărut în universităţile americane „progresiste". La începutul lui 1991, Comisia de Comerţ a Camerei Reprezentanţilor, sub preşedinţia lui John Dingell, a început o investigaţie viguroasă asupra modului în care se foloseau fondurile de 9,2 miliarde de dolari acordate anual universităţilor

americane de către guvernul federal sub forma unor contracte de cercetare. Ea a descoperit că la Stanford, care în ultimii zece ani primise 1,8 miliarde, aproximativ 200 de milioane se scurseseră pe cheltuieli nejustificabile, menite în principal să ofere personalului universitar, de la rectorul universităţii în jos, un nivel de trai mai ridicat.[2428] Astfel de scandaluri au contribuit la procesul care, în prima jumătate a anilor '90, începuse să submineze poziţia universităţilor în general şi ştiinţele sociale în particular în ochii publicului larg.

Dar dacă fizica pare să fi intrat, prin comparaţie cu triumfurile ei din prima jumătate a secolului, într-o perioadă de relativ repaus, şi dacă ştiinţele sociale erau discreditate, din anii '50 a început o nouă eră a biologiei. Până atunci, ştiinţele exacte ne putuseră spune mult prea puţin despre viaţă, ca opusă materiei. Până în anii '50, felul în care opera lumea nonorganică era în general cunoscut; ceea ce a început să se contureze în următorii treizeci de ani a fost cunoaşterea legilor vieţii. Aceste sisteme de legi s-au dovedit a fi unitare şi holistice. Aşa cum reformularea de către Einstein a legilor fizicii s-a aplicat atât în ordonarea uriaşelor conglomerate stelare cât şi în structurile minuscule ale particulelor subatomice, tot astfel regulile biologice care erau descoperite s-au aplicat la întregul spectru al materiei vii, de la cea mai mică la cea mai mare.

La mijlocul secolului al XIX-lea, teoria evoluţionistă a lui Charles Darwin a furnizat pentru prima dată un principiu ştiinţific de ordonare care să explice de ce plantele şi animalele dezvoltă caracteristicile pe care le prezintă. Nu era un sistem deductiv, permiţând prezicerea dezvoltărilor ulterioare sau chiar reconstruirea trecutului: în acest sens se deosebea de legile lui Newton sau de modificările aduse acestora de Einstein. Darwin însuşi insistase întotdeauna asupra limitelor descoperirilor sale. El îi descuraja pe cei care căutau să construiască proiecţii ambiţioase pe baza lor. De aceea el nu a conferit nicio autoritate teoriilor „darwiniştilor sociali", care au sfârşit în holocaustul lui Hitler, şi de aceea a anihilat şi încercările lui Marx de a confisca darwinismul pentru propriile-i teorii ale determinismului social, care au dus în cele din urmă la crimele în masă ale lui Stalin, Mao Tzedun şi Pol Pot. În a doua jumătate a secolului XX însă, au apărut în sfârşit semnele unei teorii unificate care ieşea din laboratoare şi atingea ambele capete ale

spectrului.

La capătul microcosmic, biologia moleculară, neurofiziologia, endocrinologia şi alte noi discipline au început să explice procese precum mecanismul moştenirii şi programării genetice. Cea mai importantă dintre descoperirile la nivel micro a fost făcută la Universitatea Cambridge în 1953, când James Watson şi Francis Crick au reuşit să descifreze configuraţia dublu spiralată a moleculei acidului dezoxiribonucleic (ADN).[2429] Ei au descoperit că moleculele de ADN, care determină structura şi funcţionarea tuturor animalelor sau plantelor vii, aveau o formă dublu elicoidală, ca o scară în spirală, construita din zaharuri şi fosfaţi şi constituită în trepte care conţin diferiţi acizi.

Structura, ca un computer viu, magnific de complex, formează codul special care îi spune celulei ce proteină să producă, inima operaţiei creatoare.[2430] Şi mai uimitoare a fost viteza cu care acestei descoperiri i s-au dat o multitudine de aplicaţii practice. Distanţa dintre baza teoretică a fizicii nucleare şi energia nucleară concretă a fost de jumătate de secol. În noua biologie distanţa a fost mai mică de douăzeci de ani. În 1972 oamenii de ştiinţă din California au descoperit „enzimele de restricţie", care au permis ADN-ului să fie divizat în moduri foarte precise şi apoi recombinat într-un anumit scop. ADN-ul recombinat era pus înapoi în celula ori bacteria sa şi, operând conform principiilor biologice normale, se diviza şi se multiplica pentru a forma un nou material proteinic. Microorganismul creat de om era apoi hrănit cu elemente nutritive şi fermentat prin procedurile pe care industria farmaceutică le folosea de jumătate de secol în producerea de antibiotice.[2431]

Odată ce ADN-ul fusese explorat, chimia comercială modernă, cu resursele ei extraordinare, nu a întâmpinat nicio dificultate în a crea o gamă de produse pentru folosinţă imediată. Procesul de producţie şi marketing în masă a început în iunie 1980, când Curtea Supremă a SUA, într-o hotărâre istorică, a acordat protecţia legii patentului organismelor create de om. Temerile de până atunci că se vor dezvolta în secret „viruşi Frankenstein" şi apoi vor „evada" din laboratoare s-au evaporat rapid. În America, unde erau concentrate procesele de combinare a genelor, structura regulamentară restrictivă a cercetărilor legate de ADN a fost înlocuită, în septembrie 1981, de un cod voluntar.[2432] La sfârşitul anilor '70

existau abia câteva zeci de laboratoare şi firme specializate în recombinare. La începutul anilor '90 existau deja mai multe mii. Cu aplicaţiile sale imediate în fabricarea de alimente vegetale şi animale, de energie şi, mai ales, de produse farmaceutice sau destinate cercetării medicale, noua biologie industrială promitea să fie unul dintre domeniile cele mai dinamice în ultimii ani ai secolului.

Viteza cu care a fost dezvoltată şi aplicată la probleme practice descoperirea ADN-ului a ridicat întrebări cu privire la capătul macroscopic al spectrului biologic: procesul de explicare a evoluţiei comportamentului social în termenii creşterii şi structurii de vârstă a unor întregi populaţii de animale, inclusiv oamenii, şi în termenii constituţiei lor genetice. Având în vedere natura unitară a legilor biologice, dacă la un capăt al spectrului putea apărea o revoluţie ştiinţifică, nu era de aşteptat (sau de temut) una şi la celălalt capăt? În acest domeniu ştiinţele sociale eşuaseră în modul cel mai lamentabil, nu în ultimul rând pentru că fuseseră penetrate de superstiţii marxiste. Imperialismul universitar al unor specialişti în ştiinţe sociale a împiedicat o mare parte din munca serioasă întreprinsă pe liniile sugerate de descoperirile lui Darwin: că mintea şi atitudinile mentale evoluau ca şi corpurile şi că comportamentul putea fi studiat ca şi alte proprietăţi organice, prin genealogii comparative şi analiză evoluţionară. Astfel de abordări au fost, în mod oarecum iraţional, discreditate de bizara eugenie rasistă în care credeau şi pe care o practicau fasciştii interbelici (şi, în anii '20, şi comuniştii).

În anii '30 însă, cercetătorul Warder Alee din Chicago a publicat *Animal Aggregations* (1931) şi *The Social Life of Animals* (1938), în care dădea exemple edificatoare ale efectului evoluţiei asupra comportamentului social. Adevărata revoluţie a venit aproximativ în acelaşi timp cu descoperirea Watson Crick, când ecologistul britanic V.C. Wynne-Edwards a publicat *Animal Dispersion în Relation to Social Behaviour* (1962). El a arătat că practic toate comportamentele sociale, precum ierarhiile sau ordinea în grupuri, asigurarea teritoriului, formarea stolurilor de păsări sau a turmelor de animale şi dansurile, erau mijloace de reglare a numărului de membri şi de împiedicare a speciilor să depăşească rezervele de hrane disponibile. Membrii subordonaţi din

punct de vedere social erau împiedicaţi să se înmulţească; fiecare animal încerca să-şi crească propria repreoducere; reuşea cel mai apt. În 1964, un alt genetician britanic, W.D. Hamilton, a arătat în *The Genetic Evolution of Social Behaviour* cât de important este devotamentul faţă de propriile gene în ordonarea comportamentului social: „protecţia" parentală era prilej de îngrijorare pentru ceilalţi în proporţia în care împărtăşeau genele părinţilor. Lipsa de egoism sau altruismul existente în selecţia naturală nu era aşadar de origine morală, şi nici nu implica o conştiinţă sau o motivaţie personală; existau găini, ba chiar şi viruşi altruişti. Teoria genetică a înrudirii afirma că manifestarea comportamentului altruist creştea direct proporţional cu numărul de gene împărtăşit prin strămoşii comuni. Avea un element de cost-beneficiu, fiind mai probabil să se manifeste când costul era mic pentru donator, iar beneficiul era mare pentru receptor. Teoria înrudirii a fost perfecţionată de biologul Robert Trivers de la Harvard, care a dezvoltat noţiunile de „altruism reciproc" (o formă superioară de interes personal) şi „investiţie parentală", care sporea şansele de supravieţuire ale urmaşilor cu preţul capacităţii părinţilor de a investi în urmaşi. Femelele investeau mai mult decât masculii, căci ovulele „costă" mai mult decât sperma. Alegerea femelei era în mare măsură responsabilă pentru evoluţia sistemelor de împerechere, fiind axată pe maximizarea adaptării la evoluţie. Pe măsură ce s-a dezvoltat această nouă metodologie, a devenit posibil să se arate că tiparele sociale din aproape orice specie îşi aveau originile în selecţia naturală evoluţionară.

În 1975 cercetătorul Edward Wilson de la Harvard a rezumat două decenii de cercetări de specialitate în cartea sa *Sociobiology: the New Synthesis.*[2433] Domeniul său erau insectele, dar el s-a bazat pe o gamă largă de studii empirice amănunţite pentru a-şi demonstra punctul de vedere că sosise timpul pentru o teorie generală analoagă legilor lui Newton sau ale lui Einstein. Această carte, şi alte studii, au atras atenţia asupra procesului biologic al autoperfecţionării care are loc tot timpul şi constituie un element vital al progresului uman. Ele au sugerat că procesul trebuie studiat prin ştiinţa empirică, nu prin metafizică, şi prin metodologia categorizată în mod atât de strălucit de Karl Popper, în care teoria devine îngustă, specifică şi falsificabilă de către datele empirice, ca

opusă explicaţiilor generalizante, netestabile şi automodificante oferite de Marx, Freud, Levi-Strauss, Lacan, Barthes şi alţi profeţi.

Ceea ce devenise limpede, în ultimul deceniu al secolului, era că Alexander Pope avusese dreptate când sugerase că „studiul cel mai bun al omenirii este omul”[2434]. Căci omul, ca fiinţă socială, avea în mod clar nevoie de îmbunătăţiri radicale. El era, într-adevăr, capabil să producă „miracole” ştiinţifice şi tehnice pe o scară din ce în ce mai mare. Capacitatea de a crea noi substanţe a accelerat şi mai mult revoluţia în electronică şi în comunicaţii care începuse în anii ’70 şi devenea tot mai rapidă în anii ’80 şi ’90. Cum numărul circuitelor care puteau fi imprimate pe o suprafaţă dată creştea, calculatoarele şi computerele îşi sporeau capacitatea şi deveneau mai ieftine. Primul calculator de buzunar adevărat, la care omenirea lucra încă de pe vremea lui Pascal, la mijlocul secolului al XVII-lea, a fost produs de Clive Sinclair în 1972 şi costa 100 de lire sterline; în 1982 un model mult mai puternic costa 7 lire. Apariţia cipului de silicon a dus direct la crearea microprocesoarelor. În timp ce până atunci controalele electronice complexe trebuiseră să fie construite special pentru fiecare activitate, microprocesorul era un dispozitiv multifuncţional, care putea fi produs în cantităţi mari la un preţ mic. Apariţia sa a fost urmată, în decembrie 1986, de superconductorii la temperaturi înalte, materiale care îşi pierd complet rezistenţa faţă de curenţii electrici la temperaturi foarte joase. Acestea şi alte noi materiale şi procese nu numai că au lărgit frontierele înaltei tehnologii, facând astfel posibil tipul de sonde spaţiale pe distanţe lungi comune în anii ’80 şi la începutul anilor ’90, chirurgia modernă cu laser şi tehnica militară devastatoare folosită în Războiul din Golf, dar a introdus dispozitive produse în masă, cu costuri mici, care au afectat viaţa şi munca a sute de milioane de oameni obişnuiţi. Mecanismele video şi microdiscurile au transformat divertismentul popular. Telefoanele mobile şi telefoanele de maşină au dat muncii o dimensiune nouă şi adesea deloc atrăgătoare. Cablurile telefonice convenţionale au fost înlocuite cu cele cu fibre optice, ale căror semnale codificau ca impulsuri luminoase, au făcut posibilă purtarea a milioane de conversaţii telefonice şi funcţionarea a zeci de canale TV simultan, pe un singur circuit. În timp ce capacitatea computerelor specializate au facilitat guvernelor şi

economiştilor să întreprindă calcule prodigioase în fracţiuni de secundă, word-procesoarele au transformat munca de birou în toate ţările avansate şi au fost folosite de categorii tot mai largi de oameni, până şi de umilii istorici ai lumii. Aparate uneori de o complexitate uluitoare au intrat acum şi chiar au început să domine viaţa maselor.

Cu toate acestea, la începutul anilor '90, mureau de foame la fel de mulţi oameni ca oricând. Mai mult, multe inovaţii menite să sporească fericirea umană au sfârşit prin a o diminua. În Occident, răspândirea contracepţiei, într-o varietate de forme, şi disponibilitatea crescândă pentru avort la cerere a adus averi firmelor farmaceutice şi clinicilor, dar, într-o societate hedonistă şi nechibzuită, nu a diminuat apreciabil numărul copiilor nedoriţi. Un fenomen izbitor şi negativ al anilor '70 şi încă şi mai mult al anilor '80 a fost înmulţirea „familiilor cu un singur părinte", cum erau numite eufemistic, în majoritatea cazurilor mame, de obicei dependente de ajutoare sociale, care îşi creşteau singure copiii. Aceşti copii defavorizaţi erau produsul promiscuităţii şi al divorţului de comun acord. Numărul copiilor nelegitimi, în societăţi care se pretindeau avansate, a crescut într-un ritm uluitor în anii '80. În 1992 mai mult de un sfert din copiii care se năşteau vii în Marea Britanie erau nelegitimi; în anumite zone din Washington DC, capitala celei mai bogate ţări din lume, procentul era de 90%. Nu avea niciun rost să încerci să pretinzi că familiile cu un singur părinte şi ilegitimitatea erau altceva decât rele sociale grave, distrugătoare pentru indivizii implicaţi şi dăunătoare societăţii, ducând, cum în mod inevitabil au făcut în unele cazuri, la sărăcie cumplită şi la infracţionalitate. Ratele criminalităţii au crescut peste tot, alimentate de abuzul crescând de alcool şi droguri. Era probabil ca extinderea dependenţei de droguri ilegale să fie stimulată atât de bogăţie cât şi de sărăcie. La sfârşitul anilor '80 se calcula că folosirea ilegală a drogurilor în Statele Unite aducea traficanţilor peste 110 miliarde de dolari anual. La 6 septembrie 1989, preşedintele Bush a anunţat planuri de reducere la jumătate a abuzului de droguri în Statele Unite până în anul 2000 şi alocarea a 7,86 miliarde de dolari din fondurile federale pentru acest efort. Puţini şi-au exprimat încrederea în acest proiect.

O altă rană autoprovocată în ţările avansate a fost răspândirea SIDA

(sindrom imunodeficitar dobândit). Originile acestei boli fatale şi aparent incurabile, care distruge sistemul de autoapărare împotriva infecţiilor al organismului, a rămas obscură chiar şi în anii '90, în ciuda cercetărilor asidue. Se pare că s-a răspândit cel mai repede în Africa neagră, unde heterosexualii acţionau ca transmiţători. În Occident însă, ea i-a atacat în primul rând pe homosexuali şi (într-o măsură ceva mai mică) pe cei care foloseau droguri. Ea era produsul abuzului de droguri şi, mai ales, al promiscuităţii homosexuale care, adesea în forme extreme, urmase legalizării homosexualităţii în anii '60 şi '70. S-a arătat că unii homosexuali bărbaţi aveau cel puţin 300 de parteneri sexuali într-un singur an, şi pe acest fundal boala s-a extins cu repeziciune. Primele relatări despre gravitatea ei au apărut la 31 decembrie 1981, când s-a vorbit de 152 de cazuri, în special în San Francisco, Los Angeles şi New York; unul era un dependent de drog intravenos; ceilalţi erau homosexuali bărbaţi. La 13 octombrie 1985 Organizaţia Mondială a Sănătăţii a declarat că boala atinsese proporţii epidemice. În februarie 1989 s-a anunţat public că celor ale căror rezultate la testul SIDA ieşeau pozitive li se refuzau asigurările pe viaţa; alţii îşi pierdeau slujbele. Medicamente precum azidothymidina (AZT) erau folosite pentru a întârzia (nu vindeca) evoluţia bolii, dar adesea cu efecte secundare cumplite. La 9 februarie 1989 s-a anunţat că în San Francisco se crease un nou anticorp, numit CD4; acesta promitea să întârzie consecinţele fatale ale SIDA, uneori cu ani întregi, şi cu efecte secundare minime. Dar nu a apărut la orizont nicio posibilitate de vindecare, în ciuda unor cheltuieli şi eforturi imense. Incertitudinile în privinţa bolii au dus la crâncene dispute politice. Guvernele erau în mod special dornice să împiedice răspândirea ei în întreaga comunitate şi cheltuiau multe milioane de dolari pe campanii publicitare menite să reducă promiscuitatea heterosexuală şi să încurajeze folosirea prezervativelor. Din nou a beneficiat industria farmaceutică, dar dacă cheltuielile guvernamentale au avut sau nu vreun efect nu a ştiut nimeni. La începutul anilor '90 se credea în general că probabilitatea unei epidemii printre heterosexuali, cândva prezisă cu convingere de lobby-ul homosexual, era neglijabilă.

Campaniile guvernamentale extrem de costisitoare şi probabil ineficiente împotriva abuzului de droguri şi a SIDA a arătat statul

modern într-o postură tipică pentru secolul XX – încercând să facă în mod colectiv ceea ce o persoană raţională şi educată moral făcea individual. Deziluzia socialismului şi a altor forme de colectivism, care a devenit spiritul dominant al anilor '80, era numai unul dintre aspectele unei pierderi mult mai mari a încrederii în stat ca agenţie a bunăvoinţei. Statul a fost, până în anii '80, marele câştigător al secolului XX; şi principalul eşec. Înainte de 1914 se întâmpla rar ca sectorul public să cuprindă mai mult de 10% din economie; la sfârşitul anilor '70, şi chiar mai târziu, statul ocupa până la 45% sau mai mult din PIB în ţările liberale, ca să nu mai vorbim de cele totalitare. Dar în timp ce, la vremea Tratatului de la Versailles din 1919, majoritatea oamenilor inteligenţi credeau că un stat extins putea spori fericirea umană, în anii '90 această opinie nu mai era împărtăşită decât de un grup mic, în continuă scădere, de fanatici, majoritatea teoreticieni. Experimentul fusese încercat în nenumărate feluri; şi eşuase în aproape toate. Statul se dovedise un cheltuitor insaţiabil, un risipitor fără pereche. De asemenea se dovedise cel mai mare ucigaş al tuturor timpurilor. În anii '90 acţiunile statului fuseseră responsabile pentru moartea violentă sau nenaturală a aproximativ 125 de milioane de oameni pe parcursul secolului, probabil mai mulţi decât reuşise să distrugă în întreaga istorie umană până în 1900. Inumana sa reavoinţă a ţinut pasul cât se poate de bine cu dimensiunea sa crescândă şi mijloacele în expansiune.

Căderea în dizgraţie a statului, în prima parte a anilor '90, începuse, de asemenea, să-i discrediteze agenţii, politicienii activişti, a căror fenomenală creştere ca număr şi autoritate a fost unul dintre cele mai importante şi mai dăunătoare fenomene ale epocii moderne. Jean Jacques Rousseau a fost cel dintâi care a anunţat că fiinţele omeneşti puteau fi schimbate în bine prin procese politice, şi că agentul schimbării, creatorul a ceea ce el numea „omul nou", avea să fie statul şi binefăcătorii autodesemnaţi care îl controlau în folosul tuturor. În secolul XX teoria sa a fost în sfârşit pusă la încercare, la o scară colosală, şi a fost testată până la distrugere. După cum am observat, în anul 1900 politica deja înlocuia religia ca principală formă de fanatism. Pentru arhetipurile noii clase, precum Lenin, Hitler şi Mao Tzedun, politica – prin care ei înţelegeau ingineria societăţii în scopuri măreţe – era singura formă legitimă de

activitate morală, singurul mijloc sigur de a perfecţiona omenirea. Această concepţie, care într-o epocă anterioară ar fi părut fantastică, ba chiar nebunească, a devenit într-o oarecare măsură o credinţă generală: diluată în Occident, într-o formă virulentă în ţările comuniste şi în mare parte din Lumea a Treia. La capătul democratic al spectrului, fanaticul politic oferea New Deal-uri, Mari Societăţi şi state ale bunăstării; la capătul totalitarist, revoluţii culturale; întotdeauna şi peste tot, Planuri. Aceşti fanatici au mărşăluit prin decenii şi emisfere: şarlatani, carismatici, exaltaţi, sfinţi laici, criminali în masă, toţi uniţi de credinţa că politica era leacul nenorocirilor umane: Sun Yat-sen şi Atatürk, Stalin şi Mussolini, Hruşciov, Ho Şi Min, Pol Pot, Castro, Nehru, U Nu şi Sukarno, Perón şi Allende, Nkrumah şi Nyerere, Nasser, şahul Pahlevi, Geddafi şi Saddam Hussein, Honecker şi Ceauşescu. În anii '90 această nouă clasă conducătoare îşi pierduse încrederea şi pierdea rapid teren, şi puterea, în multe părţi ale lumii. Cei mai mulţi dintre ei, fie că mai trăiau, fie că nu, erau detestaţi în propriile ţări, statuile lor groteşti erau topite sau desfigurate, precum capul sarcastic al lui Selley Ozymandias. Era posibilă predicţia că „era politicii", ca şi „era religiei" înaintea sa, se apropia acum de sfârşit? Cu siguranţă, în ultimul deceniu al secolului, unele lecţii fuseseră învăţate fără echivoc. Dar nu era încă limpede dacă relele fundamentale care făcuseră posibile tragediile şi eşecurile sale catastrofale – ascensiunea relativismului moral, declinul responsabilităţii personale, repudierea valorilor iudeo-creştine şi nu în ultimul rând convingerea arogantă că oamenii puteau rezolva toate misterele universului doar cu propriul intelect, fără niciun ajutor – erau pe cale să fie eradicate sau nu. De asta vor depinde şansele secolului XXI de a deveni, prin contrast, o eră a speranţei pentru omenire.

---

[1] A. Einstein, în *Annalen der Physik,* 17, Leipzig 1905, pp. 891 şi urm.

[2] Banesh Hoffman, *Einstein,* Londra, ed. L975, p. 78; John White, *The Birth and Rebirth of Pictorial Space,* Londra, ed. 1967, pp. 236–273.

[3] Hoffman, *op. cit.,* pp. 81–82.

[4] A. Vibert Douglas, *The Life of Arthur Stanley Eddington,* Londra, 1956, pp. 39–40.

[5] *Daily Telegraph,* 15 iunie 1980; D. W. Sciama, *The Physical Foundations of General Relativity,* New York, 1969.

[6] Karl Popper, *Conjectures and Refutation,* Londra, 1963, pp. 34 şi urm.; şi Popper, *Unended Quest: an Intellectual Autobiography,* Londra, ed. 1976, p. 38.

[7] A.N. Whitehead, *Science and the Modern World,* Londra, 1925.

[8] A. Einstein, *Out of My Later Years,* Londra, 1950, p. 41.

[9] *The Born-Einstein Letters 1916–1955,* Londra, 1971.

[10] *Ibid,* p. 149.

[11] Ernest Jones, *The Life and Work of Sigmund Freud,* ed. Lionel Trilling şi Steven Marcus, New York, 1961, pp. 493 şi urm.

[12] *Ibid.,* p. 493.

[13] B.A. Farrell, *The Standing of Psychoanalysis,* Oxford, 1981; Anthony Clare, *The Funes Literary Supplement,* 26 iunie 1981, p. 735.

[14] P.B. Medawar, *The Hope of Progress,* Londra, 1972.

[15] Jones, *op. cit.,* p. 493.

[16] Scrisoarea din 18 decembrie 1912. William Meguire (ed.), *The Freud-Jung Letters,* traducere, Londra, 1971, pp. 534–535.

[17] Vezi eseul lui Freud, 'Psychoanalysis Exploring the Hidden Recesses of the Mind', în studiul Enciclopediei Britanice, *These Eventful Years: the Twentieth Century in the Making,* 2 vol., New York, 1924, vol. II, pp. 511 şi urm.

[18] Sigmund Freud, *The Future of an Illusion,* Londra, 1927, p. 28.

[19] Citat de Richard Buckle, *Diaghilev,* New York, 1979, p. 87.

[20] Walter Laqueur, *Weimar: a Cultural Hystory,* 1918–1933, Londra, 1974.

[21] Nu există dovezi că aceştia s-au întâlnit. Întâlnirea lor stă la baza piesei *Travestiţii* de Tom Stoppard, 1977.

[22] George Painter, *Marcel Proust, 2* vol., New York, 1978, vol. II, pp. 293 şi urm.

[23] Theodore Zeldin, *France 1848–1945,* 2 vol., Oxford, 1977, vol. II *Intellect, Taste, Anxiety,* pp. 370 şi urm.

[24] Citat în Lionel Trilling, *The Last Decade: Essays and Reviews 1965 1977,* New York, 1979, p. 28.

[25] Painter. *Op. cit.,* vol. II, p. 339.

[26] Camille Vettard, 'Proust et Einstein', *Nouvelle Revue Franchise,* august 1922.

[27] Trilling, *op. cit.,* pp. 28–29.

[28] Karl Marx, *A Contribution to the Critique of Political Economy,* p. 20.

[29] Sigmund Freud, *Beyond the Pleasure Principle,* 1920, pp. 70–81.

[30] Citat în Fritz Stern, *The Failure of Illiberalism,* Londra, 1972, 'Bethmann Hollweg and the War', pp. 77–118.

[31] Frederick R. Karl, *Joseph Conrad: the Three Lives,* New York, 1979, pp. 737–738.

[32] J.B. Bury, *The Idea of Progress,* Londra, 1920, p. 352; vezi J.F. Clarke, *The Pattern of Expectation,* 1744–2001, Londra, 1979.

[33] Citat de Martin Gilbert în R.S. Churchill şi Martin Gilbert, *Winston S. Churchill,* 5 vol. Până în prezent. Londra, 1966–, vol. IV, pp. 913–914.

[34] Randolph Bourne, *Untimely Papers,* New York, 1919, p. 140.

[35] Foster Rhea Dulles, *The United States Since 1865,* Ann Arbor, 1959, p. 263.

[36] Cifră dată de Karl Deutsch, 'The Crisis of the State', *Government and Opposition,* London School of Economics, vara 1981.

[37] W.W. Rostow, *The World Economy: History and Prospect,* Universitatea din Texas, 1978, p. 59.

[38] Margaret Miller, *The Economic Development of Russia 1905–1914,* Londra, 1926, p. 299.

[39] Olga Crisp, *Studies in the Russian Economy Before 1914,* Londra, 1976.

[40] G. Garvy, 'Banking under the Tsars and the Soviets', *Journal of Economic History,* vol. XXXII, 1972, pp. 869–893.

[41] Stephen White, *Political Culture and Soviet Politics,* Londra, 1979, p. 50.

[42] Stern, *op. cit.,* p. 91.

[43] E.H. Carr, *The Bolshevik Revolution, 1917–1923,* 2 vol., Londra, 1952, vol. II, p. 81.

[44] *Riezler's Diary,* 4 august 1917; Stem, *op. cit.,* p. 118.

[45] Hajo Holborn, *A History of Modern Germany 1840–1945,* Londra, 1969, pp. 466, 454.

[46] Arthur M. Schlesinger, *The Crisis of the Old Order 1919–1933,* Boston, 1957, pp. 20 şi urm.

[47] Dulles, *op. cit.,* pp. 260–261.

[48] John Dewey, 'The Social Possibilities of War', *Characters and Events,* 2 vol., New York, 1929, vol. II, pp. 552–557.

[49] Dulles, *op. cit.,* p. 262.

[50] Vezi Henry Kissinger, *A World Restored: Castlereagh, Metternich and the Restoration of Peace,* Londra, 1957.

[51] Harold Nicolson, *Peacemaking 1919,* Londra, ed.1945, p. 25.

[52] Citat de Robert Wohl, *The Generation of 1914,* Londra, 1980, p. 44.

[53] *Ibid.,* pp. 25 şi urm.

[54] Profesor Carl Pribkam şi Profesor Karl Brockhausen, 'Austria' în *These Eventful Years.*

[55] Carr, *op. cit.,* vol. I, p. 254.

[56] F. Lorimer, *The Population of the Soviet Union,* Geneva, 1946, prezintă lista completă, Tabelul 23, pp. 55–61.

[57] Nicolson, *op. cit.,* pp. 200–201.

[58] *Papers Respecting Negotiations for an Anglo-French Pact,* Cmnd 2169, Londra, 1924, pp. 5–8.

[59] Pentru tratatele secrete vezi Nicolson, *op. cit.,* pp. 108 şi urm.; Howard Elcock, *Portrait of a Decision: the Council of Four and the Treaty of Versailles,* Londra, 1972, cap. I.

[60] P.S. Wandycz, *France and Her Eastern Allies,* Minneapolis, 1962, pp. 11–14.

[61] H. şi C. Seton-Watson, *The Making of a New Europe: R.W. Seton-Watson and the Last Years of Austria-Hungary,* Londra, 1981.

[62] Peter A. Poole, *America în World Politics: Foreign Policy and Policymakers since 1898,* New York, 1975, p. 39.

[63] *Ibid.,* p. 46.

[64] L.E. Gelfand, *The Inquiry: American Preparations for Peace,* 1917–1919, Yale, 1963.

[65] Nicolson, *op. cit.,* pp. 21–22.

[66] Nicolson, *op. cit.,* pp. 31–33.

[67] Holborn, *op. cit.,* p. 502.

[68] Pentru negocierile armistiţiului vezi Harold Temperley, *A History of the Peace Conference of Paris,* 4 vol., Londra, 1920–1924, vol. I, pp. 448 şi urm.

[69] Pentru 'Commentary' vezi C. Seymour ed., *The Intimate Papers of Colonel House,* 4 vol., Londra, 1928, vol. IV, pp. 159 şi urm.

[70] Keith Middlemas, editor, *Thomas Jones: Whitehall Diary,* I *1916–1925,* Oxford, 1969, p. 70.

[71] Nicolson, *op. cit.,* pp. 83–84.

[72] Pentru acest episod vezi relatarea lui Lansing, *The Peace Negotiations: a Personal Narrative,* Boston, 1921.

[73] Nicolson, *op. cit.,* pp. 79–82.

[74] Elcock, *op. cit.,* p. 241.

[75] Elcock, *op. cit.,* p. 242.

[76] Nicolson, *op. cit.,* p. 270.

[77] Elcock, *op. cit.,* pp. 270–289.

[78] *Foreign Relations of the United States: Paris Peace Conference 1919,* 13 vol., Washington DC, 1942–1947, vol XI, p. 600.

[79] François Kersaudy, *Churchill and de Gaulle,* Londra, 1981.

[80] Elcock, *op. cit.,* pp. 320–321.

[81] André Tardieu, *The Truth About the Treaty,* Londra, 1921, p. 287.

[82] Elcock, *op. cit.,* p. 310.

[83] *Paris Peace Conference,* vol. XI, pp. 547–549.

[84] Lansing, *op. cit.,* p. 3.

[85] *Paris Peace Conference,* vol. XI, pp. 570–574.

[86] Walter Lippmann, scrisoare către R.B. Fosdick, 15 august 1919, în *Letters on the League of Nations,* Princeton, 1966.

[87] Howard Elcock, 'J.M. Keynes at the Paris Peace Conference' în Milo Keynes ed., *Essays on John Maynard Keynes,* Cambridge, 1975, pp. 162 şi urm.

[88] *Collected Writings of J.M. Keynes,* XVI *Activities 1914–1919,* Londra, 1971, pp. 313–334.

[89] *Ibid.,* 375, lucrarea este la pp. 338–383.

[90] *Ibid.,* pp. 418–419.

[91] H. Roy Harrod, *Life of John Maynard Keynes,* Londra, 1951, p. 246.

[92] Proiecte în Lloyd George Papers, Beaverbrook Library, F/7/2/27 şi F/3/34, citate în Elcock, 'Keynes at the Paris Peace Conference'.

[93] Vezi de exemplu Arthur Walworth, *America s Moment 1918: American Diplomacy at the End of World War One,* New York, 1977.

[94] Keynes, *Collected Writings,* XVI, p. 438.

[95] Harrod, *op. cit.,* p. 250.

[96] Elcock, *Keynes,* 174; Harrod, *op. cit.,* p. 253.

[97] Paul Levy, 'The Bloomsbury Group' în Milo Keynes, *op. cit.,* p. 68.

[98] Citate din *Ibid.,* pp. 67, 69.

[99] Pentru Cecil vezi Kenneth Rose, *The Later Cecils,* Londra, 1975, pp. 127–184.

[100] Proces-verbal Hankey, 1916, Foreign Policy Committee 27/626/FP, 36,2; Nota diplomatică Crowe, 12 octombrie 1916: Proces-verbal al Amiralităţii, 23 decembrie 1918 CAB 27/626/, FP, 36, 2. Citat în Corelli Barnett, *The Collapse of British Power,* Londra, 1972, p. 245.

[101] G. Clemenceau, *Grandeur and Misery of a Victory,* Londra, 1930; A. Tardieu, *op. cit.*

[102] Henry Cabot Lodge, *The Senate and the League of Nations,* New York, 1925.

[103] R.S. Baker şi W.E. Dodds, ed., *The Public Papers of Woodrow Wilson,* 6 vol., New York, 1925–1927, vol. VI, p. 215.

[104] Pentru detalii privind ultimele optsprezece luni de serviciu ale lui Wilson, vezi Gene Smith: *When the Cheering Stopped: the last Years of Woodrow Wilson,* New York, 1964.

[105] *Ibid.,* p. 153.

[106] *Ibid.,* pp. 107, 111–113, 126–128.

[107] Dulles, *op. cit.,* p. 273.

[108] G. Smith, *op. cit.,* 149; Robert Murray, *The Harding Era: Warren G. Harding and his Administration,* University of Minnesota, 1969, p. 91.

[109] Pentru importanţa Articolului 19 vezi Nicolson, *op. cit.,* pp. 73–75.

[110] Vezi Table of Wholesale Prices; *US Federal Reserve Bulletin* (1924).

[111] Vezi R.L. Schuettinger şi E.F. Butler, *Forty Centuries of Wage and Price Controls,* Washington DC, 1979.

[112] *These Eventful Years,* vol. I; acesta prezintă tabelul complet al datoriilor internaţionale, p. 410.

[113] A.J.P. Taylor, *English History 1914–45,* Londra, ed.1970, pp. 74, 169.

[114] Vezi eseul lui Dulles, 'Reparations' în *These Eventful Years,* vol. I.

[115] Karl Popper, *Conjectures and Refutations,* Londra, ed. 1972, pp. 367–369.

[116] Stem, *op. cit.,* p. 119.

[117] Martin Kaplan şi Robert Webster, 'The Epidemiology of Influenza', *Scientific American,* decembrie 1977.

[118] Lee Williams, *Anatomy of Four Race Riots 1919–1921,* University of Mississippi, 1972.

[119] S.W. Horrall, 'The Royal NW Mounted Police and Labour Unrest în Western Canada 1919', *Canadian Historical Review,* iunie 1980.

[120] Jones, *Whitehall Diary,* vol. I, pp. 132–136.

[121] Pentru acest paragraf şi cele ce urmează, vezi Roy Mellor, *Eastern Europe: a Geography of the COMECON Countries,* Londra, 1975, pp. 65 şi urm.

[122] Citat de Norman Stone, *The Times Literary Supplement,* 2 octombrie 1981, p. 1131.

[123] Mellor, *op. cit.,* p. 73.

[124] H. şi S. Seton-Watson, editori, *R.W. Seton-Watson and the Yugoslavs: Correspondence 1906–1941,* 2 vol., Londra, 1979, vol. II, p. 97.

[125] Mellor, *op. cit.,* pp. 75–77.

[126] 4 ianuarie 1918, Stephen Roskill, *Hankey: Man of Secrets,* 3 vol., Londra, 1970–1974, vol. 1, p. 479.

[127] *Statistics of the Military Effort of the British Empire during the Great War,* Londra, 1922, p. 756.

[128] Vezi S.F. Waley, *Edwin Montagu,* Londra, 1964.

[129] Barnett, *op. cit.,* pp. 144 şi urm.

[130] Nicholas Mansergh, *The Commonwealth Experience,* Londra, 1969, p. 256.

[131] *Report on Indian Constitutional Reforms,* Cmnd 9109, 1918, 3; citat în Barnett, *op. cit.,* p. 147.

[132] *Ibid.,* p. 120; citat în Barnett, p. 148.

[133] Vezi 'History and Imagination', cuvântarea de rămas-bun a lui Hugh Trevor-Roper, Universitatea din Oxford, 20 mai 1980, publicată în Hugh Lloyd-Jones *et al.,* editori, *History and Imagination,* Londra, 1981.

[134] S.W. Roskill, *Naval Policy Between the Wars, 2* vol., Londra, 1968, vol. I, p. 70.

[135] John Gallagher, 'Nationalism and the Crisis of Empire 1919–22', în *Power, Profit and Politics: Essays on Imperialism, Nationalism and Change in Twentieth-Century India,* Cambridge, 1981.

[136] C.E. Caliwell, *FM Sir Henry Wilson,* 2 vol., Londra, 1927, vol. II, pp. 240–241.

[137] Jones, *Whitehall Diary,* vol. I, p. 101.

[138] Philip Woodruff, *The Men Who Ruled India,* 2 vol., Londra, 1954, vol. I, p. 370.

[139] *Guardian,* Londra, 21 septembrie 1981.

[140] Percival Griffiths, *To Guard My People: the History of the Indian Police,* Londra, 1971, pp. 243 şi urm.; Introducerea lui Dyer la *Dictionary of National Biography,* Alfred Draper, *Amritsar: the Massacre that Ended the Raj,* Londra, 1981, şi prezentarea sa în *Booknews,* septembrie 1981, realizată de Sir John Smyth, comandantul forţelor de securitate în Punjab în aprilie 1919.

[141] Gilbert, *op. cit.,* vol. IV, cap. 23, pp. 401–411.

[142] Jawaherlal Nehru, *Autobiography,* ediţia indiană, 1962, pp. 43–44; Nehru, *India and the World,* Londra, 1936, p.147.

[143] Woodruff, *op. cit.,* vol. II, p. 243.

[144] Griffith, *op. cit.,* pp. 247 şi urm.

[145] Citat de J.P. Stem, *Nietzsche,* Londra, 1978, p. 93. Pasajul este din partea a cincea a *The Joyous Science,* tradusă sub titlul *The Gay Science,* New York, 1974.

[146] Pentru o analiză a *Revolutionierungspolitik,* vezi G. Katkof, *The February Revolution,* Londra, 1967.

[147] În ceea ce priveşte întoarcerea lui Lenin în Rusia există relatări diferite ale martorilor oculari. Vezi Edmund Wilson, *To the Finland Station,* Londra, ed. 1966, pp. 468 şi urm.

[148] Carr, *op. cit.,* vol. I, p. 77 şi nota de subsol 2, p. 78; Wilson, *op. cit.,* pp. 477–478.

[149] David Shub, *Lenin: A Biography,* Londra, 1966, pp. 13–16.

[150] David Shub, *Lenin: A Biography,* Londra, 1966, p. 39.

[151] J.M. Bochenski, 'Marxism-Leninism and Religion' în B.R. Bociurkiw *et al.,* editori, *Religion and Atheism in the USSR and Eastern Europe,* Londra, 1975.

[152] V.I. Lenin, 'Socialism and Religion', *Collected Works,* vol. XII, p. 142; toate textele relevante se găsesc în *V.I. Lenin ob ateisme i ţerkvi,* (VI. Lenin despre ateism şi biserică), Moscova, 1969.

[153] Krupskaya, *Memories of Lenin,* traducere, Londra, 1930, p. 35.

[154] Maxim Gorky, *Days with Lenin,* traducere. Londra, 1932, p. 52.

[155] Lenin, *Collected Works,* vol. IV, pp. 390–391.

[156] G.V. Plekhanov, *Collected Works,* vol. XIII, pp. 7, 90–91.

[157] *Iskra,* Nr. 70, 25 iulie 1904.

[158] Isaac Deutscher, *The Prophet Armed: Trotsky 1879–1921,* Londra, 1954, pp. 91–96.

[159] Shub, *op. cit.,* p. 137.

[160] Shub, *op. cit.,* pp. 153–154.

[161] Shub, *op. cit.,* p. 180.

[162] Shub, *op. cit.,* p. 88.

[163] Lenin, 'Materialism and Empiro-Criticism', *Collected Works,* vol. XIV, p. 326.

[164] Nikolai Valentinov, *My Talks with Lenin,* New York, 1948, p. 325.

[165] Lenin, *Collected Works,* vol. XX, p. 192, vol. XXVI, p. 71.

[166] Trotsky, *O Lenine,* Moscova, 1924, p. 148.

[167] Jean Variot, *Propos de Georges Sorel,* Paris, 1935, p. 55.

[168] F. Engels, *The Class War în Germany,* p. 135.

[169] Lenin, *Collected Works,* vol. V, pp. 370 şi urm.

[170] Lenin, *Collected Works,* vol. IV, pp. 447, 466–469.

[171] Vera Zasulich în *Iskra,* 25 iulie 1904.

[172] Rosa Luxemburg, *Neue Zeit,* vol. XXII, Viena, 1903–1904.

[173] Rosa Luxemburg, *The Russian Revolution and Leninism and Marxism,* traducere, Ann Arbor, 1961, pp. 82–95.

[174] A. James Gregor, *Italian Fascism and Development Dictatorship,* Princeton, 1979. Articolul lui Olivetti a fost publicat în *Pagine libere,* 1 iulie 1909.

[175] Benito Mussolini, *Opera Omnia,* 36 vol., Florenţa, 1951–1963, vol. II, pp. 32, 126.

[176] *Ibid.,* vol. I, pp. 82, 193, 185–189.

[177] *Ibid.,* vol. V, p. 69.

[178] Ernst Nolte, *Three Faces of Fascism,* traducere, Londra, 1965, p. 155; vezi şi eseul lui Nolte 'Marx und Nietzsche im Sozialismus des jungen Mussolini', *Historische Zeitschrift,* vol. CXCI, p. 2.

[179] Nolte, *Three Faces of Fascism,* p. 154.

[180] Mussolini, *Opera Omnia,* vol. V, p. 346.

[181] A. James Gregor, *Young Mussolini and the Intellectual Origins of Fascism,* Berkeley, 1979; Denis Mack Smith, *Mussolini,* Londra, 1982, pp. 10–12, 17, 23.

[182] Lenin, *Collected Works,* vol. XVIII, pp. 44–46.

[183] *Ibid.,* vol. XIX, p. 357.

[184] Stalin, *Collected Works,* vol. VI, pp. 333–334.

[185] 'April Theses' au fost publicate în *Pravda,* 7 aprilie 1917.

[186] Carr, *op. cit.,* vol. I, pp. 40–41.

[187] *Ibid,* p. 82.

[188] John L.H. Keep, *The Russian Revolution: a Study in Mass-Mobilization,* Londra, 1976, p. 9.

[189] D.J. Male, *Russian Peasant Organization before Collectivization,* Cambridge, 1971; T. Shanin, *The Awkward Class: Political Sociology of the Peasantry on a Developing Society: Russia 1910–1925,* Oxford, 1972: Moshe Lewin, *Russian Peasants and Soviet Power,* traducere, Londra, 1968.

[190] Keep, *op. cit.,* pp. 172–185.

[191] *Ibid.,* pp. 207 şi urm., 216.

[192] M. Ferro, *La Revolution,* Paris, 1967, pp. 174, 183.

[193] Carr, *op. cit.,* vol. I, p. 80.

[194] *Ibid.,* pp. 83–86.

[195] *Ibid.,* p. 89.

[196] L-am întrebat pe Kerenski într-un interviu la BBC de ce nu l-a împuşcat pe Lenin. El a răspuns: 'Nu l-am considerat important.'

[197] Lenin, *Collected Works,* vol. XXI, pp. 142–148.

[198] Carr, *op. cit.,* vol. I, pp. 94–99.

[199] Stalin, *Collected Works,* vol. VI, p. 347.

[200] John Reed, *Ten Days that Shook the World,* ed. Penguin, 1966, pp. 38–40, 61, 117.

[201] Decretul se găseşte în Mervyn Matthews, editor, *Soviet Government: A Selection of Official Documents on Internal Policies,* Londra, 1974.

[202] Boris Pasternak, *Doctor Zhivago,* Londra, 1961, p. 194.

[203] Citat în Victor Worozynski, *The Life of Mayakovsky,* Londra, 1972, p. 194.

[204] Nicholas Suhkanov, *The Russian Revolution,* Oxford, 1955, p. 518.

[205] G. Vellay, editor, *Discours et Rapports de Robespierre,* Paris, 1908, p. 332.

[206] *Karl Marx-Friedrich Engels: Historisch-Kritische Gesamtausgabe,* 1. Teil, vol. VII, p. 423; vezi Carr, *op. cit.,* vol. I, p. 155.

[207] *Bericht über den Gründungsparteitag der Kommunistischen Partei Deutschlands (Spartakusbund),* Berlin, 1919, p. 52.

[208] Cifră citată de A. Soljeniţîn, 30 iunie 1975, *Alexander Solzhenitsyn Speaks to the West,* Londra, 1978.

[209] Carr, *op. cit.,* vol. I, p. 153, nota de subsol 2.

[210] Lenin, *Collected Works,* vol. IV, p. 108.

[211] V. Adoratsky, *Vospominania o Lenine,* 1939, pp. 66–67; V. Bonci-Bruevici, *Na Boievîh postah Fevralskoi i Oktiabrskoi Revoliutii,* 1930, p. 195; ambele citate în Carr, *op. cit.,* vol. I, pp. 156–157, nota de subsol 4.

[212] Trotsky, *Collected Works,* vol. II, p. 202.

[213] Vezi Lenin, *Collected Works,* vol. XXII, p. 78.

[214] Carr, *op. cit.,* vol. I, p. 158, nota de subsol 3; *The History of the Civil War in the USSR,* vol. II, traducere, Londra, 1947, pp. 599–601; J. Bunyan şi H.H. Fisher, *The Bolshevik Revolution 1917–1918,* Stanford, 1934, pp. 297–298.

[215] Carr, *op. cit.,* vol. I, p. 157.

[216] George Leggett, *The Cheka: Lenin's Political Police,* Oxford, 1981. (ed. Rom.: *Ceka: poliţia politică a lui Lenin,* Humanitas, Bucureşti, 2000.)

[217] Soljeniţîn, *op. cit.*

[218] Carr, *op. cit.,* vol. I, pp. 158–159.

[219] *Ibid.,* p. 159.

[220] Leggett, *op. cit.*

[221] Lenin, *Collected Works,* vol. XXII, pp. 166–167, 243, 449, 493.

[222] *Pravda,* 23 februarie 1918; Bunyan şi Fisher, *op. cit.,* p. 576.

[223] Citat în Leggett, *op. cit.*

[224] Citat în Leggett, *op. cit.*

[225] Douglas Brown, *Doomsday 1917: the Destruction of Russia s Ruling Class,* Londra 1975, pp. 173–174.

[226] A. Soljeniţîn, *The Gulag Archipelago,* Londra, 1974, 3 vol., vol. I, p. 28.

[227] Citat în Harrison Salisbury, *Black Night, White Snow: Russia's Revolutions, 1905–1917,* Londra, 1978, p. 565.

[228] Lenin, *Collected Works,* vol. XXII, pp. 109–110.

[229] Lenin, *Collected Works,* vol. XXII, pp. 131–134.

[230] *Izvestya,* 22 decembrie 1917.

[231] Carr, *op. cit.,* p. 490.

[232] *Ibid.,* p. 119 nota de subsol 2, p. 120.

[233] Holborn, *op. cit.,* p. 490.

[234] Gilbert, *op. cit.,* vol. IV, p. 220.

[235] J.M. Thompson, *Russia, Bolshevism and the Versailles Peace,* Princeton, 1966.

[236] Gilbert, *op. cit.,* vol. IV, p. 225.

[237] *Ibid.,* pp. 227, 278, 235, 275, 362–364.

[238] *Ibid.,* pp. 257–259.

[239] *Ibid.,* pp. 244, 228, 305–306, 261.

[240] *Ibid.,* p. 342, nota de subsol 2.

[241] *Ibid.,* p. 316.

[242] De exemplu, telegrama generalului Sir H.C. Holman către Churchill din 8 ianuarie 1920, în Gilbert, *op. cit.,* vol. IV, pp. 366–367.

[243] Carr, *op. cit.,* vol. I, pp. 263 şi urm., 291–305, şi nota B 410 şi urm.

[244] Stalin, *Collected Works,* vol. IV, pp. 31–32.

[245] Leon Trotsky, *Stalin,* New York, 1946, p. 279.

[246] Can, *op. cit.,* vol. I, p. 364.

[247] *Ibid.,* pp. 380–409.

[248] *Ibid.,* p. 141.

[249] *Ibid.,* p. 143.

[250] Bertrand Russell, *The Practice and Theory of Bolshevism,* Londra, 1920, p. 26.

[251] În ceea ce priveşte Kronstadt vezi Leonard Schapiro, *The Origin of the Communist Autocracy,* Londra, ed. a 2-a, 1977, pp. 301–314.

[252] Lenin, *Collected Works,* vol. XXVI, p. 352.

[253] *Ibid.,* vol. XXVI, p. 208.

[254] Carr, *op. cit.,* pp. 221–222.

[255] *Ibid.,* pp. 205–208.

[256] S. Liberman, *Building Lenin's Russia,* Chicago, 1945, p. 13.

[257] Lydia Bach, *Le Droit et les Institutions de la Russie Sovietique,* Paris, 1923, p. 48.

[258] Vezi George L. Yaney, *The Systematization of Russian Government... 1711–1905,* Urbana, Illinois, 1973.

[259] T.H. Rigby, *Lenin's Government: Sovnarkom, 1917–1922,* Cambridge, 1979, pp. 230–235.

[260] Schapiro, *op. cit.,* p. 343.

[261] Carr, *op. cit.,* vol. I, p. 190 nota de subsol 3.

[262] Lenin, *Collected Works,* vol. XXVI, p. 227.

[263] Citat în Schapiro, *op. cit.,* p. 320.

[264] Rigby, *op. cit.,* pp. 236–237.

[265] Schapiro, *op. cit.,* p. 322; Carr, *op. cit.,* vol. I, pp. 204–205.

[266] Carr, *op. cit.,* vol. I, p 213.

[267] Lenin, *The State and the Revolution,* 1917.

[268] Lenin, *Collected Works,* vol. XXVII, pp. 239–240.

[269] *Ibid.*, vol. XXVII, p. 296.

[270] Rigby, *op. cit.,* pp. 191–192.

[271] Ronald Hingley, *Joseph Stalin: Man and Legend,* Londra, 1974, p. 141.

[272] Schapiro, *op. cit.,* p. 320.

[273] Hingley, *op. cit.,* pp. 144–145.

[274] Lincoln Steffens, *Autobiography,* New York, 1931, pp. 791–792; William Bullitt, *The Bullitt Mission to Russia,* New York, 1919.

[275] Carr, *op. cit.,* vol. II, p. 24.

[276] Keep, *op. cit.,* p. 261.

[277] A. Moriset, *Chez Lènine et Trotsky à Moscou,* Paris, 1922, pp. 240–242.

[278] K. Marx, *Capital,* II, cap. XVI; *Communist Manifesto; Critique of the Gotha Programme.*

[279] Lenin, *Collected Works,* vol. XXII, p. 378.

[280] *Ibid.,* vol. XXII, pp. 516–517. Ulterior Lenin a renunţat la această referire la Petru cel Mare; a fost singura dată când s-a comparat public cu ţarii.

[281] Carr, *op. cit.,* vol. II, p. 68.

[282] Lenin, *Collected Works,* vol. XXII, p. 493.

[283] Carr, *op. cit.,* vol. II, pp. 102–108.

[284] Lenin, *Collected Works,* vol. XX, p. 417.

[285] Can, *op. cit.,* vol. II, pp. 109–110.

[286] *Ibid.,* p. 202 nota de subsol 2.

[287] *Ibid.,* pp. 209–210.

[288] Hotărârile legale sunt: *Sobranie Uzakonenii,* 1919, Nr. 12 articolul 124; Nr. 20 articolul 235; Nr. 12 articolul 130 etc.

[289] Carr, *op. cit.,* vol. II, pp. 212–213; *Izvestia,* 2 aprilie 1920; *Sobranie Uzakonenii,* 1920, Nr. 35 articolul 169.

[290] Carr, *op. cit.,* vol. II, pp. 215–216.

[291] *Sobranie Uzakonenii,* 1918, articolul 11(e).

[292] Lenin, *Collected Works,* vol. XXII, pp. 356–357.

[293] *Ibid.,* vol. XXVI, p. 204.

[294] Pentru NEP vezi Carr, *op. cit.,* vol. II, pp. 273–282.

[295] Lenin, *Collected Works,* vol. XXVII, p. 35.

[296] Lenin, *Collected Works,* vol. XXV, pp. 389, 491; *Pravda,* 22 februarie 1921.

[297] Holborn, *op. cit.,* pp. 512–513, 526–532; Sebastian Haffner, *Failure of a Revolution: Germany 1918–1919,* Londra, 1973.

[298] Pentru Gömbös, vezi Carlile A. MacCartney, *October 15: A History of Modern Hungary 1929–1945,* 2 vol., Edinburgh, 1956.

[299] David O. Roberts, *The Syndicalist Tradition and Italian Fascism,* Manchester, 1979.

[300] Mussolini, *Opera Omnia,* vol. XIII, p. 170.

[301] Nolte, *op. cit.,* p. 10.

[302] Mussolini, *Opera Omnia,* vol. III, p. 206; vol. V, p. 67.

[303] Luigi Barzini, *From Caesar to the Mafia: Sketches of Italian Life,* Londra, 1971, p. 139.

[304] Cifră indicată în Giordano Bruno Guerri, *Galeazzo Ciano: una vita 1903–1944,* Milano, 1980.

[305] G. D'Annunzio, 'Il Trionfo della Norte', *Prose di Romani,* Milano, 1954, vol. I, p. 958.

[306] Mussolini, *Opera Omnia,* vol. VI, p. 82; vol. VI, p. 248.

[307] *Ibid.,* vol. XIV, p. 60.

[308] Vezi Walter L. Adamson, *Hegemony and Revolution: Antonio Gramsci's Political and Cultural Theory,* Universitatea California, 1980.

[309] Citat în Angelo Tasca, *Nascita e avvento del fascismo,* Florenţa, 1950, p. 78.

[310] Pentru violenţa socialistă, vezi Giorgio Alberto Chiurco, *Storia della rivoluzione fascista,* 5 vol., Florenţa, 1929–, vol. II, pp. 78, 168.

[311] Mussolini, *Opera Omnia,* vol. XV, p. 267.

[312] Giorgio Rochat, *Italo Balbo: aviatore e ministro dell'aeronautica,* 1926–1933, Bolonia, 1979.

[313] Mussolini, *Opera Omnia,* vol. XVI, p. 31, vol. XI, p. 344, vol. XVI, pp. 44, 276, 288, 241.

[314] Tasca, *op. cit.,* p. 276; Nolte, *op. cit.,* pp. 210–211.

[315] Mussolini, *Opera Omnia,* vol. XVIII, p. 581.

[316] Incidentul este descris în Ivone Kirkpatrick, *Mussolini: Study of a Demagogue,* Londra, 1964, p. 144.

[317] Mussolini, *Opera Omnia,* vol. XIX, p. 196.

[318] Gaetano Salvemini, *La Terreur Fasciste,* Paris, 1930.

[319] Mussolini, *Opera Omnia,* vol. XX, p. 379.

[320] *Ibid.,* vol. XXII, p. 109.

[321] *Ibid.,* vol. XXIX, p. 2.

[322] Citat în Roberts, *op. cit.,* p. 301.

[323] A 13-a Sesiune Plenară a Comitetului Executiv al Internaţionalei Comuniste, decembrie 1933; citată în Nolte, *op. cit.*

[324] Arthur Koestler, 'Whereof one cannot speak', *Kaleidoscope,* Londra, 1981, pp. 323 şi urm.

[325] Pentru problemele legate de malarie, vezi Norman Douglas, *Old Calabria,* Londra, 1915, cap. 34.

[326] Sergio Romano, *Giuseppe Volpi: Industria e finanza tra Giliotti e Mussolini,* Milano, 1979.

[327] Adolf Hitler, *Mein Kampf,* pp. 202–204; Joachim Fest, *Hitler,* traducere, Londra, 1977, p. 117.

[328] Holborn, *op. cit.,* p. 487.

[329] *Ibid.,* p. 561.

[330] *Ibid.,* p. 602.

[331] În traducere: F. Fischer, *Germany's Aims in the First World War,* Londra, 1967.

[332] Pentru controversa lui Fischer, vezi Fritz Stem, *The Failure of Illiberalism,* Londra, 1972; *International Affairs,* 1968.

[333] J. Tampke, 'Bismarck's Social Legislation: a Genuine Breakthrough?' în W.J. Mommsen, editor, *The Emergence of the Welfare State în Britain and Germany, 1850–1950,* Londra, 1981, pp. 71 şi urm.

[334] Fritz Fischer, *The War of Illusions: German Policies from 1911 to 1914,* traducere, Londra, 1975.

[335] Jurnalul lui Riezler, 18 aprilie 1915. Citat în Stern, *op. cit.*

[336] *Ibid.,* 4 octombrie 1915.

[337] *Ibid.,* 1 octombrie 1918.

[338] Holborn, *op. cit.,* pp. 562–563.

[339] Stern, *op. cit.,* p. 118.

[340] Gerhard Ritter, *Staatskunst und Kriegshandwerk,* ed. a II-a, München, 1965, 2 vol., vol. II, p. 129.

[341] Holborn, *op. cit.,* p. 514.

[342] *Ibid.,* pp. 519–521.

[343] George L. Mosse, *The Crisis of German Ideology,* Londra, 1966; Fritz Stem, *The Politics of Cultural Despair,* Berkeley, 1961.

[344] Laqueur, *op. cit.,* pp. 27–30.

[345] Martin Esslin, *Brecht: the Man and his Work,* Londra, 1959; John Willet, *The Theatre of Bertolt Brecht,* Londra, 1959.

[346] H.F. Garten, *Modern German Drama,* Londra, 1958.

[347] Laqueur, *op. cit.,* p. 36.

[348] Frederick V. Grunfeld, *Prophets Without Honour: a Background to Freud, Kafka, Einstein and their World,* New York, 1979.

[349] Laqueur, *op. cit.,* p. 155.

[350] Roger Manveil şi Heinrich Fraenkel, *The German Cinema,* Londra, 1971; Lotte Eisner, *The Haunted Screen,* Londra, 1969.

[351] Walter Gropius, *The New Architecture and Politics în Germany, 1918–1945,* New York, 1970.

[352] Arts Council, *Neue Sachlichkeit and German Realism of the Twenties,* Londra, 1979.

[353] Kurt Tucholsky, *Deutschland, Deutschland über alles,* Berlin, 1931. Vezi Harold Poor, *Kurt Tucholsky and the Ordeal of Germany 1914–1935,* New York, 1969.

[354] Citat în Laqueur, *op. cit.,* p. 81.

[355] Vezi Ruth Fischer, *Stalin and German Communism,* Londra, 1948.

[356] Vezi Fritz Stem, *Gold and Iron,* Londra, 1977.

[357] Grunfeld, *op. cit.,* pp. 26–27; Laqueur, *op. cit.,* p. 73.

[358] F. Nietzsche, *Zur Genealogie der Moral,* 1887.

[359] *Die Tat,* aprilie 1925.

[360] Gerhard Loose, 'The Peasant în Wilhelm Heinrich Riehl's Sociological and Novelistic Writings', *Germanic Review,* XV, 1940.

[361] Mosse, *op. cit.,* p. 23.

[362] *Ibid.,* pp. 171 şi urm., 112, 82.

[363] Laqueur, *op. cit.,* p. 87.

[364] Pentru Lagarde şi Lengebehn, vezi Fritz Stem, *The Politics of Cultural Despair.*

[365] Mosse, *op. cit.,* pp. 96–97.

[366] *Ibid, p.* 143.

[367] Citat în Laqueur, *op. cit.,* p. 75.

[368] *Ibid,* p. 76.

[369] Fest, *op. cit.,* p. 138.

[370] H.-P. Ullmann, 'German Industry and Bismarck's Social Security System', în Mommsen, *op. cit.,* pp. 133 şi urm.

[371] Max Weber, 'Politics as Vocation', publicată ca *Gesammelte Politische Schriften,* München, 1921.

[372] K. Hornung, *Der Jungdeutsche Orden,* Düsseldorf, 1958.

[373] Georg Franz-Willing, *Die Hitlerbewegung,* 2 vol., Hamburg, 1926, vol. I, p. 82.

[374] Holborn, *op. cit.,* p. 585.

[375] *Ibid,* p. 586.

[376] Cifre din E.J. Gumpel, *Vier Jahre politischer Mord,* Berlin, 1922; citat în Grunfeld, *op. cit.,* p. 211, nota de subsol.

[377] Fritz K. Ringer, *The Decline of the German Mandarins: the German Academic Community, 1890–1933,* Harvard, 1969, p. 446; Laqueur, *op. cit.,* p. 189.

[378] Holborn, *op. cit.,* p. 658.

[379] Joseph Bendersky, 'The Expendable *Kronjurist:* Carl Schmitt and National Socialism 1933–6', *Journal of Contemporary History,* 14, 1979, pp. 309–328.

[380] Pentru Van den Bruck vezi Fritz Stem, *The Politics of Cultural Despair.*

[381] Michael Steinberg, *Sabres and Brownshirts: the German Students' Path to National Socialism 1918–1935,* Chicago, 1977, p. 7.

[382] Laqueur, *op. cit.,* p. 186.

[383] Istvan Meszaros, *Marx's Theory of Alienation,* Londra, 1970, pp. 29–30.

[384] Robert S. Wistrich, *Revolutionary Jews from Marx to Trotsky,* Londra, 1976.

[385] Citat în Robert S. Wistrich, 'Marxism and Jewish Nationalism: the Theoretical Roots of Contradiction', în *The Left Against Zion,* Londra, 1981, p. 3.

[386] Laqueur, *op. cit.,* p. 103. Portretul lui Hitler ca un cavaler, executat de Hubert Lanzinger, este reprodus sub nr. 31 în Joseph Wulf, *Die Bildenden Künste im Dritten Reich,* Gütersloh, 1963.

[387] Fest, *op. cit.,* p. 76.

[388] *Ibid.,* p. 32.

[389] August Kubizek, *Young Hitler: the Story of Our Friendship,* traducere, Londra, 1954, pp. 140 şi urm.

[390] Wilfried Daim, *Der Mann, der Hitler, die Ideengab,* München, 1958.

[391] Hans Jürgen Syberberg, 'Hitler, Artiste d'État et l'Avant-Garde Méphistophélique du XX-ème siècle', în *Les Réalismes 1919–1939,* Paris, 1980, pp. 378–403.

[392] Adolf Hitler, *Monologe im Führerhauptquartier 1941–1944,* Hamburg, 1980, pp. 54, 90, 331.

[393] Hitler, *Mein Kampf,* pp. 474 şi urm.

[394] Fest, *op. cit.,* p. 482.

[395] William Carr, *Hitler: a Study in Personality and Politics,* Londra, 1978, pp. 2–3.

[396] Fest, *op. cit.,* p. 489.

[397] H.P. Knickerbocker, *The German Crisis,* New York, 1932, p. 227.

[398] Wiegand von Miltenberg, *Adolf Hitler Wilhelm III,* Berlin, 1931, vol. II.

[399] Max H. Kele, *The Nazis and the Workers,* Chapel Hill, 1972, argumentează că Hitler era urmat de o clasă muncitoare puternică; J. Noakes, *The Nazi Party în Lower Saxony 1921–1933,* Oxford, 1971, şi R. Heberle, *From Democracy to Nazism,* Baton Rouge, 1970 susţin contrariul.

[400] W. Carr, *op. cit.,* p. 6.

[401] Holborn, *op. cit.,* pp. 596–598.

[402] Fest, *op. cit.,* pp. 271–288.

[403] Ernst Hanstaengl, *Zwischen weissem und braunem Haus,* München, 1970, p. 114.

[404] Werner Maser, *Hitler's Mein Kampf: an Analysis,* Londra, 1970; vezi şi cartea sa *Hitler: Legend, Myth and Reality,* New York, 1973.

[405] Hitler, *Mein Kampf,* p. 654.

[406] 'Letter' a lui Lawrence a fost publicată pentru prima dată în *New Statesman,* 13 octombrie 1924; republicată în *Phoenix,* Londra, 1936, pp. 107–110.

[407] Hans Frank, *Im Angesicht des Galgens,* ed. a II-a, Neuhaus, 1955, p. 47.

[408] Otto Dietrich, *Zwölf Jahre mit Hitler,* München, 1955, p. 180.

[409] Pierre Moquel, *Poincaré,* Paris, 1961.

[410] Harold Nicolson, *Curzon: the Last Phase 1919–1925,* Londra, 1934, pp. 273–274.

[411] Charles Petrie, *Life of Sir Austen Chamberlain,* 2 vol., Londra, 1939, vol. II, p. 263.

[412] Lord Murray of Elibank, *Reflections on Some Aspects of British Foreign Policy Between the World Wars,* Edinburgh, 1946, p. 10.

[413] Vezi D'Abernon, *An Ambassador of Peace,* 3 vol., Londra, 1929–1930, vol. I, p. 14.

[414] Bernett, *op cit.,* p. 323; Lord Vansittart, *The Mist Procession,* Londra, 1958, p. 341.

[415] L.B. Namier, *Facing East,* Londra, 1947, p. 84.

[416] Zeldin, *op. cit.,* vol. II, pp. 949–950.

[417] J.M. Read, *Atrocity Propaganda 1914–19,* Yale, 1941; Alfred Sauvy, *Histoire Economique de la France entre les deux guerres,* 4 vol., Paris, 1967–1975.

[418] Andre Bisson, *L'Inflation française 1914–1952,* Paris, 1953.

[419] Zeldin, *op. cit.,* pp. 961, 971.

[420] *Ibid.,* pp. 78–81.

[421] *Ibid.,* pp. 623–625, 637–642.

[422] Sauvy, *op. cit.*

[423] Richard Kuisel, *Ernest Mercier, French Technocrat,* Universitatea California, 1967; J.N. Jeanneney, *François de Wendel en République: l'Argent et le pouvoir 1914–1940.* Paris, 1976.

[424] Zeldin, *op. cit.,* pp. 324–329.

[425] François Chatelet, *La Philosophie des professeurs,* Paris, 1970.

[426] G. Pascal, *Alain éducateur,* Paris, 1969; B. De Huszar, editor, *The Intellectuals,* Glencoe, Illinois, 1960.

[427] Zeldin, *op. cit.,* 1932.

[428] Jean Pélossier, *Grandeur et servitudes de l'enseignement libre,* Paris, 1951.

[429] Joseph de Maistre, *Les Soirées de Saint-Petersbourg,* 1819, vol. 3, cap. 2; *Les Soirées,* 2ème entretien. Citat în Nolte, *op. cit.,* pp. 34–35.

[430] Vezi Erich Maria Remarque, *Arc de triomphe,* New York, 1946.

[431] Zeldin, *op. cit.,* pp. 15–16.

[432] Jacques Barzun, *Race: a Study în Modern Superstition,* Londra, 1938, pp. 227–241.

[433] Acestea sunt susţinute de Maurras în lucrarea sa postumă, *Le Bienhereux Pie X, sauveur de la France,* Paris, 1953, pp. 52, 71.

[434] Eugen Weber, *Action Française,* Universitatea Stanford, 1962, p. 189.

[435] Anatole France, *L'Orme du Mail,* Paris n.d., p. 219, citat în Nolte, *op. cit.,* p. 267.

[436] Citate din *Le nouveau Kiel et Tanger; Enquête sur la monarchie; le Mauvais traité.*

[437] Jacques Bainville, *Journal,* 2 vol., Paris, 1948, vol. II, pp. 172, 174.

[438] Nolte, *op. cit.,* p. 79.

[439] Jacques Middelmass şi John Barnes, *Baldwin: a Biography,* Londra, 1969, p. 356.

[440] Barnett, *op. cit.,* p. 332.

[441] Întâlnirea Comitetului de Apărare Imperială din 13 decembrie 1928; Barnett, *op. cit.,* p. 324.

[442] 'A Forecast of the World's Affairs', *These Eventful Years,* New York, 1924, vol. II, p. 14.

[443] Christopher Andrew şi A.S. Kanya-Forstner, *France Overseas: the Great War and the Climax of French Imperial Expansion,* Londra, 1981, pp. 208–209, 226–227.

[444] J.L. Miller, 'The Syrian Revolt of 1925', *International Journal of Middle East Studies,* vol. VIII, 1977.

[445] Andrew şi Forstner, *op. cit.,* pp. 248, 238.

[446] Citat în W.P. Kirkman, *Unscrambling and Empire: a Critique of British Colonial Policy 1955–1966,* Londra, 1966, p. 197.

[447] Corvoada, munca forţată *(n.t.).*

[448] A.P. Thornton, *Imperialism in the Twentieth Century,* Londra, 1978, p. 136.

[449] Andrew şi Forstner, *op. cit.,* p. 245.

[450] Robin Bidwell, *Morocco under Colonial Rule: French Administration of Tribal Areas 1912–1956,* Londra, 1973; Alan Scham, *Lyautey in Morocco: Protectorate Administration* 1912–1925, Universitatea din California, 1970.

[451] J.L. Hymans, *Léopold Sedar Senghor: an Intellectual Biography,* Edinburgh, 1971.

[452] Andrew şi Forstner, *op. cit.,* pp. 244–245.

[453] Citat în H. Grimal, *Decolonization,* Londra, 1978.

[454] A. Savvant, *Grandeur et Servitudes Coloniales,* Paris, 1931, p. 19.

[455] Alistair Horne, *A Savage War of Peace: Algeria 1954–1962,* Londra, 1977, p. 37.

[456] Ronald Robinson şi John Gallagher, 'The Imperialism of Free Trade', *Economic History Review,* seria a 2-a, 6, 1953, pp. 1–15.

[457] Donald Winch, *Classical Political Economy and Colonies,* Harvard, 1965.

[458] Citat în Raymond Betts, *The False Dawn: European Imperialism in the Nineteenth Century,* Minneapolis, 1976.

[459] J.S. Mill, *Principles of Political Economy,* Londra, 1848.

[460] Bernard Porter, *Critics of Empire: British Radical Attitudes to Colonialism în Africa, 1895–1914,* Londra, 1968, pp. 168–179.

[461] J.A. Hobson, *Imperialism,* Londra, ed. 1954, p. 94.

[462] Richard Koebner, 'The Concept of Economic Imperialism', *Economic History Review,* 2, 1949, pp. 1–29.

[463] J. Schumpeter, *Imperialism and Social Classes,* New York, 1951; citat în Fieldhouse, *Colonialism 1870–1945: An Introduction,* Londra, 1981, p. 20.

[464] A.S. Kanya-Forstner, *The Conquest of the Western Sudan,* Cambridge, 1968.

[465] Citat în Andrew şi Forstner, *op. cit.,* p. 11.

[466] *Ibid.,* p. 13.

[467] Fieldhouse, *op. cit.*

[468] D.K. Fieldhouse, *Unilever Overseas,* Londra, 1978, cap. 9.

[469] H.S. Ferns, *Britain and Argentina in the Nineteenth Century,* Oxford, 1960.

[470] David S. Landes, 'Some Thoughts on the Nature of Economic Imperialism', *Journal of Economic History,* 21, 1961, pp. 496–512.

[471] A.F. Cairncross, *Home and Foreign Investment 1870–1913,* Cambridge, 1953, p. 88; S.G. Chesckland, 'The Mind of the City 1870–1914', *Oxford Economic Papers,* Oxford, 1957.

[472] Lord Lugard, *The Dual Mandate,* Londra, ed. 1926, p. 509.

[473] C. Segre, *Fourth Shore: The Italian Colonization of Libya,* Chicago, 1974.

[474] Fieldhouse, *Colonialism,* 93–95. Pentru India vezi D.H. Buchanan, *The Development of Capitalist Enterprise în India, 1900–1939,* Londra, ed. 1966; A.K. Bagehi, *Private Investment în India 1900–1939,* Cambridge, 1972.

[475] I. Little *et al., Industry and Trade în Some Developing Countries,* Londra, 1970.

[476] Pentru această dezbatere vezi C. Furtado, *Development and Underdevelopment,* Universitatea California, 1964; Andre G. Frank, *Development Accumulation and Underdevelopment,* Londra, 1978; H. Myint, *Economic Theory and the Underdeveloped Countries,* Oxford, 1971.

[477] J.J. Poquin, *Les Relations économiques extérieures des pays d'Afrique noire de l'Union française 1925–1955,* Paris, 1957, pp. 102–104; tipărit sub formă de tabel în Fieldhouse, *Colonialism,* p. 87.

[478] V. Purcell, *The Chinese în South-East Asia,* Londra, ed. 1962; H. Tinker, *A New System of Slavery,* Londra, 1974.

[479] J.S. Furnivall, *Netherlands India: a Study of Plural Economy,* New York, 1944, cap. 5.

[480] Lord Hailey, *An African Survey,* Oxford, ed.1975, pp. 1362–1375.

[481] E.J. Berg în *Quarterly Journal of Economics,* 75, 1961.

[482] Betts, *op. cit.,* p. 193, nota de subsol 7.

[483] B.R.Tomlinson, *The Political Economy of the Raj,* 1914–1947, Londra, 1979.

[484] Malcolm Muggeridge, *Chronicles of Wasted Time,* Londra, 1972, vol. I, p. 101.

[485] Evelyn Waugh, *Remote People,* Londra, 1931.

[486] L.S. Amery, *My Political Life,* vol. II, *1914–1929,* Londra, 1953, p. 336.

[487] H. Montgomery Hyde, *Lord Reading,* Londra, 1967, pp. 317–327.

[488] Jones, *Whitehall Diary,* vol. I, p. 274.

[489] George Orwell, 'Shooting an Elephant', *New Writing,* 2, 1936.

[490] Pentru o cercetare a pierderilor britanice vezi John Terraine, *The Smoke and the Fire: Myths and Anti-Myths of War 1861–1945,* Londra, 1980, pp. 35–47.

[491] Paul Fussell, *The Great War and Modern Memory,* Oxford, 1975.

[492] Vezi Brian Gardener, editor, *Up the Line to Death: War Poets 1914–1918,* Londra, ed. 1976.

[493] H.J. Massingham, *The English Countryman,* Londra, 1942, p. 101.

[494] C.F.G. Masterman, *England After the War,* Londra, 1923, pp. 31–32.

[495] H. Williamson, *The Story of a Norfolk Farm,* Londra, 1941, pp. 76–77.

[496] J.M. Keynes, *General Theory of Employment, Interest and Money,* Londra, ed.1954, pp. 333, 348–349.

[497] Evelyn Waugh, *Brideshead Revisited,* Londra, 1945, vol. 2, cap. 3.

[498] Rostow, *World Economy,* tabelul III–42, p. 220.

[499] Alan Wilkinson, *The Church of England and the First World War,* Londra, 1979.

[500] Sidney Dark, ed., *Conrad Noël: an Autobiography,* Londra, 1945, pp. 110–120.

[501] F.A. Iremonger, *William Temple,* Oxford, 1948, pp. 332–335.

[502] *Ibid.,* p. 340.

[503] *Ibid.,* pp. 438–439.

[504] Citat în Barnett, *op. cit.,* p. 241.

[505] Peter Allen, *The Cambridge Apostles: the Early Years,* Cambridge, 1978, p. 135.

[506] Michael Holroyd, *Lytton Strachey,* Londra, Penguin, ed. 1971, pp. 37–38, 57 şi urm.

[507] G.E. Moore, *Principia Ethica,* Cambridge, 1903, 'The Ideal'.

[508] Strachey către Keynes, 8 aprilie 1906, citat în Holroyd, *op. cit.,* pp. 211–212.

[509] Din E.M. Forster, 'What I Believe', 1939, tipărit în *Two Cheers for Democracy,* Londra, 1951.

[510] Leon Edel, *Bloomsbury: a House of Lions,* Londra, 1979.

[511] P. Allen, *op. cit.,* p. 71.

[512] Jo Vallacott, *Bertrand Russell and the Pacifists in the First World War,* Brighton, 1980.

[513] Holroyd, *op. cit.,* p. 629.

[514] Scrisoare către C.R. Fletcher, citată în Charles Carrington, *Rudyard Kipling,* Londra, ed. 1970, p. 553.

[515] Holroyd, *op. cit.,* p. 200.

[516] Noel Annan, 'Georgian Squares and Charmed Circles', *The Dimes Literary Supplement,* 23 noiembrie 1979, pp. 19–20.

[517] E.M. Forster, *Goldsworthy Lowes Dickinson,* Londra, 1934.

[518] Frank Swinnerton, *The Georgian Literary Scene,* Londra, 1935, p. 291.

[519] Holroyd, *op. cit.,* pp. 738, 571.

[520] Kingsley Martin, *Father Figures,* Londra, 1966, p. 120.

[521] *Ibid.,* p. 121.

[522] Holroyd, *op. cit.,* p. 200.

[523] Citat în Paul Levy, *G.E. Moore and the Cambridge Apostles,* Londra, 1979, p. 176.

[524] Alan Wood, *Bertrand Russell: the Passionate Sceptic,* Londra, 1957, pp. 87–88.

[525] Holroyd, *op. cit.,* pp. 164–165.

[526] John Pearson, *Façades: Edith, Osbert and Sacheverell Sitwell,* Londra, 1978, pp. 124, 126.

[527] Citat în Ronald Clark, *The Life of Bertrand Russell,* Londra, 1975, p. 380.

[528] Citat în Ronald Clark, *The Life of Bertrand Russell,* Londra, 1975, p. 395.

[529] Lionel Trilling, *E.M. Forster: a Study,* Londra, 1944, p. 27.

[530] Clark, *op. cit.,* pp. 386–387.

[531] Barnett, *op. cit.,* p. 174.

[532] John Darwin, 'Imperialism în Decline? Tendencies în British Imperial Policy between the Wars', *Cambridge Historical Journal,* vol. XXIII, 1980, pp. 657–679.

[533] Barnett, *op. cit.,* p. 252.

[534] R.W. Curry, *Woodrow Wilson and Far Eastern Policy 1913–1921,* New York, 1957.

[535] H.C. Allen, *The Anglo-American Relationship since 1783,* Londra, 1959.

[536] Microfilm, AR/195/76 Arhivele Operaţionale ale Marinei SUA, Secţia Istorie, Arsenalul Marinei, Washington DC.

[537] Barnett, *op. cit.,* pp. 252–265.

[538] Vincent Massey, *What's Past is Prologue,* Londra, 1963, p. 242.

[539] H.C. Allen, *op. cit.,* p. 737.

[540] Gilbert, *Churchill,* vol. V, pp. 69–70.

[541] Barnett, *op. cit.,* pp. 217–218.

[542] Gilbert, *Churchill,* V, volum anexă, Partea I, pp. 303–307.

[543] L. Mosley, *Hirohito: Emperor of Japan,* Londra, 1966, pp. 2, 21, 23 nota de subsol.

[544] David K. James, *The Rise and Fall of the Japanese Empire,* Londra, 1951, p. 175.

[545] Vezi Kurt Singer, *Mirror, Swird and Jewel: a Study of Japanese Characteristics,* Londra, 1973, pp. 98–100.

[546] Fosco Maraini, *Japan: Patterns of Continuity,* Palo Alto, 1971, p. 191.

[547] Chie Nakane, *Japanese Society,* Londra, 1970, p. 149.

[548] George Macklin Wilson, 'Time and History în Japan', în Număr Special, 'Across Cultures: Meiji Japan and the Western World', *American Historical Review,* iunie 1980, pp. 557–572.

[549] Singer, *op. cit.,* p. 147; Tetsuro Watsuji, *A Climate: a Philosophical Study,* Tokyo, 1961.

[550] W.G. Beasley, *The Modern History of Japan,* Londra, ed. 1963, pp. 212–217.

[551] Robert E.Ward şi Dankwart A. Rustow, editori, *Political Modernization în Japan and Turkey,* Princeton, 1964.

[552] Singer, *op. cit.,* pp. 57–58, 71 şi urm.

[553] I. Nitobe, *Bushido,* Londra, 1907; vezi şi Sir George Sansom, *Japan: a Short Cultural History,* New York, 1943, p. 495.

[554] B. Hall Chamberlain, *Things Japanese,* Londra, 1927, p. 564.

[555] În William Stead, editor, Japan *by the Japanese,* Londra, 1904, pp. 266, 279.

[556] Ito Hirobumi, 'Some Reminiscences' în E. Okuma, editor, *Fifty Years of New Japan, 2* vol., Londra, 1910, vol. I, p. 127.

[557] Chie Nakane, *Kinship and Economic Organization in Rural Japan,* Londra, 1967; şi *Japanese Society,* Londra, 1970.

[558] Ozaki Yukoi, *The Voice of Japanese Democracy,* Yokohama, 1918, pp. 90 şi urm.

[559] Beasley, *op. cit.,* pp. 226–227.

[560] A.M. Young, *Japan under Taisho Tennō,* Londra, 1928, p. 280.

[561] Beasley, *op. cit.,* pp. 237–239.

[562] James, *op. cit.,* p. 162.

[563] Hugh Byas, *Government by Assassination,* Londra, 1943, pp. 173–192.

[564] *Ibid., pp.* 173–192.

[565] Citat în Harold S. Quigley şi John E. Turner, *The New Japan: Government and Politics,* Minneapolis, 1956, p. 35.

[566] James, *op. cit.,* Appendix VIII, p. 376.

[567] *Ibid., pp.* 163–164.

[568] Richard Storry, *The Double Patriots,* Londra, 1957, p. 52.

[569] A.M. Young, *Imperial Japan 1926–1928,* Londra, 1938, pp. 179–180.

[570] Byas, *op. cit.,* pp. 17–31, 41–42.

[571] Pentru exemple vezi Young, *Japan under Taisho Tennō.*

[572] Joyce Lebra, *Japan's Greater East-Asia Co-Prosperity Sphere în World War Two,* Londra, 1975.

[573] M.D. Kennedy, *The Estrangement of Great Britain and Japan 1917–1935,* Manchester, 1969.

[574] James, *op. cit.,* p. 16; Beasley, *op. cit.,* p. 218.

[575] Citat în W.T. de Bary, editor, *Sources of the Japanese Tradition,* New York, 1958, pp. 796–797.

[576] James, *op. cit.,* p. 166.

[577] *Ibid.,* p. 134.

[578] *Ibid.,* p. 138.

[579] Singer, *op. cit.,* pp. 39–40.

[580] Charles Drage, *Two-Gun Cohen,* Londra, 1954, p. 131.

[581] Stuart Schram, *Mao Tse-tung,* Londra, 1966, pp. 25, 36.

[582] Joseph Levenson, *Confucian China and its Modern Fate,* Londra, 1958.

[583] Drage, *op. cit.,* pp. 130–131.

[584] Hallett Abend, *Tortured China,* Londra, 1931, pp. 14–15.

[585] Schram, *op. cit.,* p. 74.

[586] Drage, *op. cit.,* pp. 154–155.

[587] Schram, *op. cit.,* p. 79.

[588] *Ibid,* p. 83 nota de subsol.

[589] *Ibid,* p. 93.

[590] Abend, *op. cit.,* p. 39.

[591] Conrad Brandt, *Stalin's Failure în China 1924–1927,* Harvard, 1958, p. 178.

[592] Drage, *op. cit.,* pp. 167 şi urm.; John Tolland, *The Rising Sun: the Decline and Fall of the Japanese Empire, 1936–1945,* Londra, p. 38, nota de subsol.

[593] Abend, *op. cit.,* pp. 49–50, 61, 251.

[594] Hsiao Hsu-tung, *Mao Tse-tung and I were Beggars,* Syracuse, 1959.

[595] Benjamin Schwartz, *In Search of Wealth and Power: Yen Fu and the West,* Harvard, 1964.

[596] Chow Tse-tung, *The May Fourth Movement: Intellectual Revolution în Modern China,* Harvard, 1960.

[597] *Far Easter Review,* decembrie 1923.

[598] Amintiri ale profesorului Pai Yu, citate în Schram, *op. cit.,* p. 73.

[599] Sun Yat-sen, conferinţă din 3 februarie 1924, citată de John Gittings, *The World and China 1922–1975,* Londra, 1974, p. 43; Stalin, *Collected Works,* vol. IX, p. 225.

[600] Gittings, *op. cit.,* pp. 39–40.

[601] Vezi poemul lui Mao 'Snow', scris în februarie 1936; Schram, *op. cit.,* pp. 107–108.

[602] Stuart Schram, *The Political Thought of Mao Tse-tung,* Londra, 1964, pp. 94–95.

[603] Chalmers A. Johnson, *Peasant Nationalism and Communist Power: the Emergence of Revolutionary China 1937–1945,* Stanford, 1962.

[604] Schram, *Mao Tse-tung,* p. 127.

[605] *Ibid., p.* 153.

[606] Abend, *op. cit.,* pp. 147–148.

[607] *Ibid.,* pp. 80, 67.

[608] *Ibid.,* pp. 75, 82.

[609] James, *op. cit.,* p. 139.

[610] John Tolland, *op. cit.,* p. 7 nota de subsol.

[611] Citat în Dulles, *op. cit.,* p. 281.

[612] Cifra 106 (care conţine multe subgrupuri) apare în Stephen Themstrom şi Ann Orlov, *Harvard Encylopaedia of Ethnic Groups,* New York, 1980.

[613] Madison Grant, *The Passing of the Great Race,* New York, 1916, pp. 3–36.

[614] 'The Klan's Fight for Americans', *North American Review,* martie 1926.

[615] William C. Widenor, *Henry Cabot Lodge and the Search for an American Foreign Policy,* Universitatea California, 1980; Robert Murray, *The Harding Era,* Universitatea Minnesota, 1969, p. 64.

[616] John Morton Blum, *The Progressive Presidents: Roosevelt, Wilson, Roosevelt, Johnson,* New York, 1980, p. 97.

[617] Dulles, *op. cit.,* p. 295.

[618] A. Mitchell Palmer, 'The Case Against the Reds', *Forum,* februarie 1920.

[619] Citat în Arthur Ekirch, *Ideologies and Utopias and the Impact of the New Deal on American Thought,* Chicago, 1969, pp. 13–14.

[620] *Baltimore Evening Sun,* 27 septembrie 1920.

[621] Horace Kellen, *Culture and Democracy in the United States,* New York, 1924.

[622] V.W. Brooks, 'Towards a National Culture' and 'The Culture of Industrialism', *Seven Arts,* aprilie 1917.

[623] V.W. Brooks, 'Trans-National America', *Atlantic Monthly,* 1916.

[624] Van Wyck Brooks, *An Autobiography,* New York, 1965, pp. 253–256.

[625] James Hoopes, *Pan Wyck Brooks în Search of American Culture,* Amherst, 1977, p. 130.

[626] William Jannings Bryan şi Mary Baird Bryan, *Memoirs,* Philadelphia, 1925, p. 448.

[627] *Ibid.,* pp. 479–484.

[628] *New Republic,* 10 mai 1922.

[629] Robert Sklar, editor. *The Plastic Age 1917–1930.* New York, 1970, p. 14.

[630] Albert E. Sawyer, 'The Enforcement of National Prohibition', *Annals,* septembrie 1932.

[631] Alan Block, *East Side, West Side: Organized Crime în New York 1930–1950,* Cardiff, 1980.

[632] *The Illinois Crime Survey,* Chicago, 1929, pp. 909–919.

[633] Lloyd Wendt şi Herman Cogan, *Big Bill of Chicago,* Indianapolis, 1953, pp. 271 şi urm.

[634] Charles Fecher, *Mencken: a Study of his Thought,* New York, 1978, p. 159.

[635] *Sidney Bulletin,* 20 iulie 1922; pentru neaplicare, vezi Charles Merz, *The Dry Decade,* New York, 1931, pp. 88, 107, 123–124, 144, 154.

[636] T.K. Derry, *A History of Modern Norway 1814–1972,* Oxford, 1973, pp. 301–304.

[637] *The Prohibition Amendment: Hearings before the Committee of the Judiciary, 75th Congress, Second Session,* Washington DC, 1930, Partea I, pp. 12–31.

[638] Mark H. Haller, 'The Changing Structure of American Gambling in the Twentieth Century', *Journal of Social Issues,* XXXV, 1979, pp. 87–114.

[639] De exemplu, Annelise Graebner Anderson, *The Business of Organized Crime: a Cosa Nostra Family,* Stanford, 1979.

[640] Citat în Seymour Martin Lipset, 'Marx, Engels and America's Political Parties', *Wilson Review,* iarna 1979.

[641] David Shannon, *The Socialist Party of America: a History,* New York, 1955.

[642] Theodore Draper, *The Roots of American Communism,* New York, 1957.

[643] John Hicks, *The Republican Ascendancy 1921–1933,* New York, 1960.

[644] Robert Murray, *The Harding Era,* Universitatea din Minnesota, 1969, p. 67.

[645] Dulles, *op. cit.,* p. 302.

[646] Murray, *op. cit.,* p. 70.

[647] *Ibid.,* p. 420.

[648] Andrew Turnbull, editor, *Letters of F. Scott Fitzgerald,* New York, 1963, p. 326.

[649] Murray, *op. cit.,* p. 112.

[650] Citat în Murray N. Rothbard, *America's Great Depression,* Los Angeles, 1972, p. 167.

[651] Murray, *op. cit.,* pp. 178–179.

[652] *New York Times,* 14 octombrie 1922; vezi Fritz Marx, 'The Bureau of the Budget: its Evolution and Present Role', *American Political Science Review,* august 1945.

[653] Murray, *op. cit.,* pp. 168–169.

[654] *Ibid.,* pp. 117–119.

[655] *Ibid.,* p. 198.

[656] *Investigation of Veterans Bureau: Hearings before Select Committee, US Senate,* Washington DC, 1923.

[657] Burl Noggle, 'The Origins of the Teapot Dome Investigation', *Mississippi Valley Historical Review,* septembrie, 1957; M.R. Werner şi John Starr, *Teapot Dome,* New York, 1959, pp. 194–277; Murray, *op. cit.,* p. 473.

[658] Murray, *op. cit.,* pp. 486–487.

[659] Alice Roosevelt Longworth, *Crowded Hours,* New York, 1933, pp. 324 325.

[660] Arthur M. Schlesinger, 'Our Presidents: a Rating by Seventy-five Historians', *New York Times Magazine,* 29 iulie 1962; pentru o analiză completă a istoriografiei lui Harding, vezi Murray, *op. cit.,* pp. 487–528.

[661] William Allen White, *A Puritan în Babylon,* New York, 1938, p. 247.

[662] Donald McCoy, *Calvin Coolidge: the Quiet President,* New York, 1967, pp. 33, 158 şi urm., pp. 139–141.

[663] Ishbel Ross, *Grace Coolidge and her Era,* New York, 1962, p. 65.

[664] Mark de Wolf Howe, editor, *The Holmes-Laski Letters 1916–1935,* 2 vol., Harvard, 1953, vol. I, p. 673.

[665] Citat în Sklar, *op. cit.,* pp. 256–263.

[666] McCoy, *op. cit.,* pp. 256–263.

[667] Gamaliel Bradford, *The Quick and the Dead,* Boston, 1931, p. 241.

[668] McCoy, *op. cit.,* pp. 99, 58, 208 şi urm., 255.

[669] Calvin Coolidge, *Autobiography,* New York, 1929.

[670] Howard Quint şi Robert Ferrell, editori. *The Talkative President: Off-the-Record Press Conferences o f Calvin Coolidge,* Amhurst, 1964, prefaţa.

[671] McCoy, *op. cit.,* pp. 384, 395.

[672] *Ibid.,* pp. 53–55.

[673] Calvin Coolidge, 'Government and Business' în *Foundations of the Republic: Speeches and Addresses,* New York, 1926, pp. 317–332.

[674] F. Scott Fitzgerald, *The Crack-up,* editată de Edmund Wilson, New York, 1945.

[675] Scrisoare către Maxwell Geismar, 10 iunie 1942, în Elena Wilson, editor, *Edmund Wilson: Letters on Literature and Politics 1912–1972,* New York, 1977, p. 385.

[676] James Truslow Adams, *The Epic of America,* Boston, 1931, p. 400.

[677] Michael Rostovtzeff, *A Social and Economic History of the Roman Empire,* Yale, 1926, p. 487.

[678] Stuart Chase, *Prosperity: Fact or Myth?,* New York, 1930.

[679] George Soule, *Prosperity Decade from War to Depression 1917–1929,* New York, 1947.

[680] Citat în Sklar, *op. cit.*

[681] Rostow, *World Economy,* 209 şi tabelul III–38; Harold Underwood Faulkner, *American Economic History,* New York, ed. a 7-a, 1954, p. 622.

[682] Faulkner, *op. cit.,* p. 624.

[683] *Ibid.,* pp. 607–608.

[684] Sinclair Lewis, 'Main Street's Been Paved!' *Nation,* 10 septembrie 1924.

[685] Herbert Blumer, *Movies and Conduct,* New York, 1933, pp. 243–247, 220–223.

[686] Sophia Breckenridge, 'The Activities of Women Outside the Home' în *Recent Social Trends in the US,* New York, 1930, pp. 709–750.

[687] Samuel Schmalhausen şi V.F. Calverton, editori, *Woman's Coming of Age: a Symposium,* New York, 1931, pp. 536–549.

[688] R.S. şi H.R. Lynd, *Middletown: a Study în Modern American Culture,* New York, 1929, pp. 251–263.

[689] Lewis L. Lorwin, *The American Federation of Labour: History, Policies and Prospects,* New York, 1933, p. 279.

[690] R.W. Dunn, *The Americanization of Labour,* New York, 1927, pp. 153, 193–194.

[691] Kenneth M. Goode şi Harford Powel, *What About Advertising?* New York, 1927.

[692] Warren Suzman, editor, *Culture and Commitment 1929–1945,* New York, 1973.

[693] Vezi Leon Edel, *The Life of Henry James,* Londra, ed. 1977, vol. I, cap. 84: 'A Storm in the Provinces'.

[694] Nathaniel Hawthorne, Prefaţă la *A Marble Faun,* Boston, 1860.

[695] Lionel Trilling, 'Manners, Morals and the Novel', tipărit în *The Liberal Imagination,* 1950.

[696] De exemplu, 'Best Sort of Mother', scris pentru piesa de varietăţi *Rosy Rapture* a lui J.M. Barrie; vezi Gerald Boardman, *Jerome Kern: his Life and Music,* Oxford, 1980.

[697] Vezi Introducerea lui Edward Jablonski la *Lady, Be Good!* în Smithsonian Archival Reproduction Series, Colecţia Smithsonian R008, Washington DC, 1977.

[698] Citat în McCoy, *op. cit.,* p. 392.

[699] Charles şi Mary Beard, *The Rise of American Civilization,* 2 vol., New York, 1927, vol. II, p. 800.

[700] Walter Lippmann, *Men of Destiny,* New York, 1927, pp. 23 şi urm.

[701] Lincoln Steffens, *Individualism Old and New,* New York, 1930, pp. 35 şi urm.

[702] Norman Mursell, *Come Dawn, Come Dusk,* Londra, 1981.

[703] Gilbert, *op. cit.,* V, Volumul anexă, partea 2, pp. 86–87.

[704] J.K. Galbraith, *The Great Crash 1929,* Boston, ed. a 3-a, 1972, p. 83.

[705] *Ibid.,* pp. 104–116.

[706] William Williams, 'The Legend of Isolationism in the 1920s', *Science and Society,* iarna 1954.

[707] William Williams, *The Tragedy of American Diplomacy,* New York, 1962; Carl Parrini, *The Heir to Empire: US Economic Diplomacy 1916–1923, Pittsburgh,* 1969.

[708] Vezi scrisoarea lui Jude Wanninski în *Wall Street Journal,* 16 iunie 1980.

[709] Rothbard, *op. cit.,* p. 86.

[710] Banca Rezervelor Federale, *Annual Report 1923,* Washington DC, 1924, p. 10.

[711] Seymour E. Harriss, *Twenty Years of Federal Reserve Policy,* Harvard, 1933, p. 91.

[712] Rothbard, pp*. cit.,* pp. 128–130.

[713] Harris Gaylord Warren, *Herbert Hoover and the Great Depression,* Oxford, 1959, p. 27.

[714] *Congressional Investigation of Stock Exchange Practises: Hearings 1933,* pp. 209 şi urm.; *Report 1934,* pp. 220–221. Galbraith, *op. cit.,* pp. 186–187.

[715] Rothbard, *op. cit.,* pp. 158 şi urm.

[716] Pentru Strong, vezi Lester V. Chandler, *Benjamin Strong, Central Banker,* Washington DC, 1958.

[717] Rothbard, *op. cit.,* p. 133.

[718] Melchior Palyi, 'The Meaning of the Gold Standard', *Journal of Business,* iulie 1941.

[719] Rothbard, *op. cit.,* p. 139.

[720] Citat în Lionel Robbins, *The Great Depression,* New York, 1934, p. 53. Lord Robbins a repudiat această carte în *Autobiography of an Economist,* Londra, 1971, pp. 154–155, scrisă chiar înainte ca marea recesiune din anii '70 să ruineze keynesianismul.

[721] Citat în Chandler, *op. cit.,* pp. 379–380.

[722] Rostow, *World Economy,* tabelul II–7, p. 68.

[723] Rothbard, *op. cit.,* 157–158: R.G. Hawtrey, *The Art of Central Banking,* Londra, 1932, p. 300.

[724] Galbraith, *op. cit.,* p. 180.

[725] Dulles, *op. cit.,* p. 290.

[726] Schmalhausen şi Calverton, *op. cit.,* pp. 536–549.

[727] Selma Goldsmith *el al.,* 'Size Distribution of Income Since the Mid-Thirties', *Review of Economics and Statistics,* februarie, 1954; Galbraith, *op. cit.,* p. 181.

[728] Walter Bagehot, *Lombard Street,* Londra, ed.1922, p. 151.

[729] Pentru părerile 'experţilor', vezi Edward Angly, *Oh Yeah?* New York, 1931.

[730] Galbraith, *op. cit.,* pp. 57 şi urm.

[731] *Securities and Exchange Commission in the Matter of Richard Whitney, Edwind D. Morgan etc.,* Washington DC, 1938.

[732] Bagehot, *op. cit.,* p. 150.

[733] Galbraith, *op. cit.,* p. 140.

[734] *Ibid.,* p. 147.

[735] Principalele lucrări sunt: E.K. Lindley, *The Roosevelt Revolution. First Phase,* New York, 1933; Raymond Moley, *After Seven Years,* New York, 1939; Dixon Wecter, *The Age of the Great Depression,* New York, 1948; Richard Hofstadter, *The American Political Tradition,* New York, 1948; Robert Sherwood, *Roosevelt and Hopkins,* New York, 1950; Rexford Tugwell, *The Democratic Roosevelt,* New York, 1957; şi, nu cele mai puţin importante, multe lucrări ale lui J.K. Galbraith şi Arthur M. Schlesinger, în special cartea acestuia *The Crisis of the Old Order 1919–1933,* Boston, 1957.

[736] Vezi John P. Diggins, *The Bard of Savagery: Thorstein Veblen and Modern Social Theory,* Londra, 1979.

[737] Pentru prima parte a vieţii lui Hoover, vezi David Burner, *Herbert Hoover: a Public Life,* New York, 1979.

[738] Citat în William Manchester, *The Glory and the Dream, a Narrative History of America 1932–1972,* New York, 1974, p. 24.

[739] Murray Rothbard, 'Food Diplomacy' în Lawrence Gelfand, editor, *Herbert Hoover: the Great War and its Aftermath,* 1914–1923, Universitatea Iowa, 1980.

[740] J.M. Keynes, *Economic Consequences of the Peace,* Londra, 1919, p. 257, nota de subsol.

[741] Scrisoarea era către Hugh Gibson, iar Hoover a păstrat-o în fişierele sale; acum în Documentele Hoover.

[742] Herbert Hoover, *Memoirs,* 3 vol., Stanford, 1951–1952, vol. II, pp. 42–44.

[743] *Ibid.,* vol. II, pp. 41–42.

[744] Martin Fasault şi George Mazuzan, editori, *The Hoover Presidency: a Reappraisal,* New York, 1974, p. 8; Murray Benedict, *Farm Policies of the United States,* New York, 1953.

[745] Murray, *The Harding Era,* p. 195.

[746] Ellis Hawley, 'Herbert Hoover and American Corporatism 1929–33' în Fasault şi Mazuzan, *op. cit.*

[747] Eugene Lyons, *Herbert Hoover, a Biography,* New York, 1964, p. 294.

[748] Joan Hoff Wilson, *American Business and Foreign Policy 1920–1933,* Lexington, 1971, p. 220; Donald R. McCoy 'To the White House' în Fasault şi Mazuzan, *op. cit.,* p. 55; pentru antisemitismul lui Wilson, David Cronon, editor, *The Cabinet Diaries of Josephus Daniels 1913 1921,* Lincoln, Nebraska, 1963, pp. 131, 267, 497; pentru antisemitismul lui F.D. Roosevelt, Walter Trohan, *Political Animals,* New York, 1975, p. 99.

[749] Citat în Galbraith, *op. cit.,* p. 143.

[750] Hoover către J.C. Penney, citat de Donald McCoy în Fasault şi Mazuzan, *op. cit.,* pp. 52–53.

[751] Hoover către generalul Peyton Marsh de la War Food Administration; citat în Arthur Schlesinger, *The Crisis of the Old Order,* p. 80.

[752] Rothbard, *The Great Depression,* p. 187.

[753] Hoover, *op. cit.,* vol. II, p. 108.

[754] *Ibid.,* vol. III, p. 295.

[755] *American Federation,* ianuarie, martie 1930.

[756] Harrod, *op. cit.,* pp. 437–448.

[757] Galbraith, *op. cit.,* p. 142.

[758] Rothbard, *op. cit.,* pp. 233–234.

[759] Hoover, cuvântarea de acceptare la Convenţia Republicană, 11 august 1932; cuvântare la Des Moines, 4 octombrie 1932.

[760] Rothbard, *op. cit.,* p. 268.

[761] *Ibid.,* p. 291.

[762] Rostow, *World Economy,* tabelul III–42, p. 220.

[763] *Fortune,* septembrie 1932.

[764] Manchester, *op. cit.,* pp. 40–41.

[765] C.J. Enzler, *Some Social Aspects of the Depression,* Washington DC, 1939, cap. 5.

[766] Ekrich, *op. cit.,* pp. 28–29.

[767] Don Congdon, editor, *The Thirties: a Time to Remember,* New York, 1962, p. 24.

[768] James Thurber, *Fortune,* ianuarie 1932; Rothbard, *op. cit.,* p. 290.

[769] Thomas Wolfe, *You Can't Go Home Again,* New York, 1934, p. 414.

[770] Edmund Wilson, 'The Literary Consequences of the Crash', *The Shores of Light,* New York, 1952, p. 498.

[771] *Harpers,* decembrie, 1931.

[772] Charles Abba, *Business Week,* 24 iunie 1931.

[773] Fausold şi Mazuzan, *op. cit.,* p. 10.

[774] Citat de Albert Romasco, 'The End of the Old Order or the Beginning of the New', în Fausold şi Mazuzan, *op. cit.,* p. 80.

[775] *Ibid.,* pp. 91, 92.

[776] H.G. Wells, *An Experiment în Autobiography,* Londra, 1934.

[777] Roger Daniels, *The Bonus March: an Episode in the Great Depression,* Westport, 1971, în special cap. 10, 'The Bonus March as Myth'.

[778] Theodore Joslin, *Hoover Off the Record,* New York, 1934; Donald J. Lision, *The President and Protest: Hoover, Conspiracy and the Bonus Riot,* Universitatea Missouri, 1974, pp. 254 şi urm.

[779] James MacGregor Burns, *Roosevelt: the Lion and the Fox,* New York, 1956, p. 20.

[780] Citat în Ekrich, *op. cit.*

[781] Ekrich, *op. cit.,* pp. 87–90.

[782] Scrisoare către Christian Gaus, 24 aprilie 1934, în Elena Wilson, editor, *op. cit.,* p. 245.

[783] Hoover, cuvântare la Madison Square Garden, 31 octombrie, 1932.

[784] Roosevelt, cuvântare de acceptare la Convenţia Partidului Democrat.

[785] Frank Freidel, 'The Interregnum Struggle Between Hoover and Roosevelt' în Fausold şi Mazuzan, *op. cit.,* p. 137.

[786] *Ibid.,* pp. 137–138. Între documentele lui Hoover există unul intitulat 'My Personal Relations with Mr Roosevelt'.

[787] Burns, *op. cit.,* p. 162.

[788] Trohan, *op. cit.,* pp. 83–84.

[789] Pentru elaborarea acestei cuvântări, vezi Samuel I. Rosenman, *Working with Roosevelt,* New York, 1952, pp. 81–99. Ideea a provenit de la Thoreau.

[790] Moley, *op. cit.,* p. 151.

[791] Burns, *op. cit.,* pp. 148–149.

[792] Conferinţe de presă din 24 martie, 19 şi 26 aprilie 1933.

[793] Burns, *op. cit.,* pp. 167, 172; Elliot Roosevelt, editor, *FDR: His Personal Letters,* 4 vol., martie 1933; Trohan, *op. cit.,* p. 64.

[794] J.M. Keynes în *New York Times,* 31 decembrie 1933.

[795] Joan Robinson, 'What Has Become of the Keynesian Revolution?' in Milo Keynes, editor, *op. cit.,* p. 135; Raymond Moley, *The First New Deal,* New York, 1966, p. 4.

[796] Faulkner, *op. cit.,* pp. 658–662.

[797] Arthur M. Schlesinger, *The Coming of the New Deal,* Boston, 1958, p. 123; Manchester, *op. cit.,* p. 89.

[798] Leverett S. Lyon *et al., The National Recovery Administration,* Washington DC, 1935.

[799] Citat în Eric Goldman, *Rendez-vous with Destiny,* New York, 1952.

[800] Broadus Mitchel *et al., Depression Decade,* New York, 1947.

[801] Walter Lippmann, 'The Permanent New Deal', *Yale Review,* 24, 1935, pp. 649–667.

[802] De exemplu, William Myers şi Walter Newton, *The Hoover Administration: a Documented Narrative,* New York, 1936.

[803] Francis Sill Wickware în *Fortune,* ianuarie 1940; *Economic Indicators: Historical and Descriptive Supplement, Joint Committee on the Economic Report,* Washington DC, 1953; Galbraith, *op. cit.,* 173; Rostow, *World Economy*, Table 111–42.

[804] Keynes în *New Republic,* 29 iulie 1940.

[805] Trohan, *op. cit.,* pp. 59 şi urm., 67–68, 115.

[806] Joseph P. Lash, *Eleanor and Franklyn,* New York, 1971, pp. 220 şi urm.; Doris Feber, *The Life of Lorena Hickok, ER's Friend,* New York, 1980, în diferite părţi ale cărţii; Richard W. Steele, 'Franklin D. Roosevelt and his Foreign Policy Critics', *Political Science Quarterly,* primăvara 1979.

[807] 'The Hullabaloo over the Brains Trust', *Literary Review,* CXV, 1933.

[808] Bernard Sternsher, *Rexford Tugwell and the New Deal,* Rutgers, 1964, pp. 114–115; Otis Graham, 'Historians and the New Deals', *Social Studies,* aprilie 1963.

[809] Manchester, *op. cit.,* p. 84.

[810] Lippmann, *Saturday Review of Literature,* 11 decembrie 1926.

[811] Fecher, *op. cit.*

[812] George Wolfskill şi John Hudson, *All But the People: Franklyn D. Roosevelt and his Critics,* New York, 1969, pp. 5–16.

[813] Elizabeth Nowell, editor, *The Letters of Thomas Wolfe,* New York, 1956, pp. 551 şi urm.

[814] Citat în Ekrich, *op. cit.,* pp. 27–28.

[815] Stuart Chase, *The New Deal,* New York, 1932, p. 252.

[816] Frank Warren, *Liberals and Communism,* Bloomington, I960, cap. 4.

[817] Dmitri Shostakovitch, *Memoirs.*

[818] Boris I. Nicolaevsky, *Power and the Soviet Elite: 'The Letter of an Old Bolshevik' and Other Essays,* New York, 1965, pp. 3–65.

[819] Citat în K.E.Voroshilov, *Stalin i voorujionnîe silî SSSR,* Moscova, 1951, p. 19.

[820] Albert Seaton, *Stalin as Warlord,* Londra, 1976, pp. 29 şi urm.

[821] Stephen F. Cohen, *Bukharin and the Bolshevik Revolution,* Londra, 1974.

[822] E.H. Carr, *From Napoleon to Stalin and Other Essays,* Londra, 1980, p. 156.

[823] Cele trei volume cu viaţa lui Troţki de Isaac Deutscher sunt: *The Prophet Armed,* Oxford, 1954, *The Prophet Unarmed,* 1959, *The Prophet Outcast,* 1963, dar cartea sa *Stalin: a Political Biography* conţine prezentarea cea mai cunoscută a dihotomiei Stalin-Troţki. Pentru o expunere a acestei lucrări, vezi Leopold Labedz, 'Isaac Deutscher's „Stalin": an Umpublished Critique', *Encounter,* ianuarie 1979, pp. 65–82.

[824] W.H. Chamberlain, *The Russian Revolution 1917–1921,* 2 vol., New York, 1935, vol. II, p. 119.

[825] Hingley, *op. cit.,* pp. 162–163; Paul Avrich, *Kronstadt 1921,* Princeton, 1970, pp. 176–178, 211.

[826] Leon Troţki, *Their Morals and Ours,* New York, 1942, p. 35.

[827] Kolakowski, *op. cit.,* vol. III, pp. 186, 199.

[828] Leonard Schapiro, *The Communist Party of the Soviet Union,* ed. a 2-a, Londra 1970, p. 353.

[829] Boris Bajanov, *Avec Staline dans le Kremlin,* Paris, 1930, pp. 74–77, 91, 145, 156 şi urm.

[830] Troţki, *My Life,* Londra, 1930, p. 433, a pretins că a fost informat greşit în mod deliberat în privinţa orei funeraliilor.

[831] Ian Grey, *Stalin: Man of History,* Londra, 1979, pp. 199–200.

[832] Stalin, *Collected Works,* vol. VI, p. 328.

[833] Împrejurările morţii lui Frunze sunt descrise în romanul lui Boris Pilniak, *Tale of the Unextinguished Moon;* şi în cartea lui Troţki, *Stalin: an Appraisal of the Man and his Influence,* 2 vol., traducere, Londra, 1969, vol. II, pp. 250–251.

[834] Hingley, *op. cit.,* p. 168.

[835] Citat în Deutscher, *Stalin,* p. 311.

[836] E.H. Carr şi R.W. Davies, *Foundations of a Planned Economy,* Londra, ed. 1974, pp. 184–185.

[837] Carr, *Foundations,* vol. II, pp. 65–66; Hingley, *op. cit.,* p. 191; Deutscher, *Stalin,* p. 314; B. Souvarine, *Stalin,* Londra, fără dată, p. 485. (Vezi şi ed. rom., B. Souvarine, *Stalin,* Humanitas, Bucureşti, 1999.)

[838] Stalin, *Collected Works,* vol. X, p. 191.

[839] Eugene Lyons, *Assignment în Utopia,* Londra, 1937, pp. 117, 123, 127.

[840] Abdurakhman Avtorkhanov, *Stalin and the Soviet Communist Party,* Londra, 1959, pp. 28–29.

[841] Hingley, *op. cit.,* p. 197.

[842] Lyons, *op. cit.,* p. 372.

[843] Stalin, *Collected Works,* vol. XII, p. 14.

[844] Cohen, *op. cit.,* p. 372.

[845] Hingley, *op. cit.,* p. 201; Souvarine, *op. cit.,* p. 577.

[846] Hingley, *op. cit.,* p. 200.

[847] Schapiro, *Communist Party,* p. 368.

[848] Kolakowski, *op. cit.,* vol. III, pp. 25 şi urm.

[849] Stalin, *Collected Works,* vol. VIII, p. 152; Carr, *Foundations,* vol. 1, pp. 120–121.

[850] Pentru cifre vezi Carr, *Foundations,* vol. I, pp. 120–121.

[851] M. Fainsod, *Smolensk under Soviet Rule,* Londra, 1958, p. 46; Stalin, *Collected Works,* vol. XI, pp. 44–45, 48.

[852] Tatiana Chernavin, *Escape from the Soviets,* traducere, Londra, 1933, p. 37.

[853] Robert C. Williams, 'The Quiet Trade; Russian Art and American Money', *Wilson Quarterly,* iarna 1979.

[854] Stalin, *Collected Works,* vol. XI, p. 90.

[855] Carr, *Foundations,* vol. I, p. 201.

[856] M. Hindus, *Red Bread,* Londra, 1931, p. 335; Carr, *op. cit.,* p. 223.

[857] T.H. Rigby, editor, *The Stalin Dictatorship: Khrushchev's 'Secret Session' Speech and Other Documents,* Sydney, 1968.

[858] Carr, *Foundations,* vol. I, p. 283.

[859] Deutscher, *Stalin,* p. 320; Stalin, *Collected Works,* vol. XII, p. 170.

[860] Deutscher, *Stalin,* p. 325 nota de subsol 1.

[861] Lewin, *op. cit.,* p. 514.

[862] Kolakowski, *op. cit.,* vol. III, p. 38.

[863] Winston Churchill, *The Second World War,* 12 vol., Londra, 1964, vol. VIII, p. 78.

[864] S. Swianiewiez, *Forced Labour and Economic Development: an Inquiry into the Experience of Soviet Industrialization,* Londra, 1965, p. 123; Lewin, *op. cit.,* p. 508.

[865] Kolakowski, *op. cit.,* vol. III, p. 39.

[866] Robert Conquest, *The Great Terror: Stalin's Purge of the Thirties,* Londra, 1969, p. 22 (trad. rom. *Marea teroare. O reevaluare,* Humanitas, 1998).

[867] Deutscher, *Stalin,* p. 325; Roy Medvedev, *Let History Judge: the Origins and Consequences of Stalinism,* traducere, New York, 1971, pp. 90–91; cifre din *Istoria SSSR,* 1964, No. 5, p. 6.

[868] Vezi articolul-rezumat, 'Revising Stalin's Legacy', *Wall Street Journal,* 23 iulie 1980; M. Maksudov, 'Pertes subies par la population de l'URSS 1918–1958', *Cahier du monde russe et soviétique,* martie 1977.

[869] Kolakowski, *op. cit.,* vol. III, p. 43.

[870] Cohen, *op. cit.,* p. 364.

[871] Alexander Orlov, *The Secret History of Stalin's Crimes,* Londra, 1954, pp. 317–318; Alexander Barmine, *One Who Survived,* New York, 1945, pp. 256, 264; Svetlana Alliluyeva, *Twenty Letters to a Friend,* traducere, Londra, 1967, p. 351.

[872] Svetlana Alliluyeva, *Only One Year,* New York, 1969, p. 143.

[873] Wolfgang Leonhard, *Kreml ohne Stalin,* Köln, 1959, p. 95; Nicolaevsky, *op. cit.,* pp. 93–94.

[874] Stalin, *Collected Works,* vol. XIII, pp. 161–215.

[875] Borys Lewytzkyj, *Die rote Inquisition: die Geschichte der sowjetischen Sicherheitsdienste,* Frankfurt, 1967, p. 76.

[876] Hingley, *op. cit.,* p. 214.

[877] Albert Speer, *The Slave State,* Londra, 1981, p. 303.

[878] Muggeridge, *op. cit.,* vol. I, pp. 234–235.

[879] Victor Serge, *Memoirs of a Revolutionary,* traducere, New York, 1963, p. 250.

[880] Paul Hollander, *Political Pilgrims: Travels of Western Intellectuals to the Soviet Union, China and Cuba 1928–1978,* Oxford, 1981, cap. 4.

[881] Amabel Williams-Ellis, *The White Sea Canal,* Londra, 1935, introducere; Sidney şi Beatrice Webb, *Soviet Communism: a New Civilization?* Londra, 1935, Harold Laski, *Law and Justice în Soviet Russia,* Londra, 1935; Anna Louise Strong, *This Soviet World,* New York, 1936; G.B. Shaw, *The Rationalization of Russia,* Londra, 1931; Prezentarea lui Soljeniţîn a Canalului în *The Gulag Archipelago,* New York, 1975, vol. II, pp. 80–102 *(Arhipelagul Gulag,* Univers, Bucureşti, 1998).

[882] Julian Huxley, *A Scientist Among the Soviets,* Londra, 1932, p. 67; Lyons, *op. cit.,* p. 430; Shaw, *op. cit.,* p. 28.

[883] Hesketh Pearson, *GBS: a Full-Length Portrait,* New York, 1942, pp. 329–331.

[884] Wells, *Autobiography,* pp. 799–807; pentru alte referinţe, vezi Hollander, *op. cit.,* pp. 167–173.

[885] Williams, *op. cit.*

[886] Muggeridge, *op. cit.,* p. 254.

[887] Edward N. Peterson, *The Limits of Hitler's Power,* Princeton, 1969, p. 154.

[888] Mosse, *op. cit.,* pp. 294 şi urm.

[889] Bendersky, *op. cit.*

[890] Mosse, *op. cit.,* p. 280.

[891] Holborn, *op. cit.,* p. 658.

[892] Fritz Stern, 'Adenauer în Weimar: the Man and the System' în *The Failure of Illiberalism,* pp. 178–187; Paul Weymar, *Konrad Adenauer,* München, 1955, pp. 129–143; citatul este din scrisoarea lui Adenauer către M. Tirard, preşedintele Comitetului Aliat al Rinului, în 1923, în Documentele Stresemann; vezi Henry Turner, *Stresemann and the Politics of the Weimar Republic,* Princeton, 1963.

[893] De exemplu, raportul său secret către cabinet, 31 martie 1931, citat în Barnett, *op. cit.,* p. 340.

[894] Michael Balfour, *West Germany,* Londra, 1968, pp. 85–86.

[895] Rostow, *World Economy,* tabelul 111–42; Holborn, *op. cit.,* pp. 639–640.

[896] Holborn, *op. cit.,* p. 732.

[897] Laqueur, *op. cit.,* p. 257.

[898] Holborn, *op. cit.,* p. 687.

[899] Karl Dietrich Bracher, *The German Dictatorship: the Origins, Structure and Effects of National Socialism,* traducere, Londra, 1970, p. 6.

[900] Christoper Isherwood, *The Berlin Stories,* New York, ed.1945, p. 86.

[901] Fest, *op. cit.,* p. 517.

[902] Francis Carsten, *Reichswehr und Politik 1918–1933,* Köln, 1964, p. 377.

[903] Fest, *op. cit.,* p. 545.

[904] *Ibid.,* p. 507.

[905] *Ibid.,* p. 546.

[906] Thomas Mann, *Betrachtungen eines Umpolitischen,* Berlin, 1918.

[907] Citat în E.K. Bramstedt, *Dictatorship and Political Police,* Oxford, 1945, p. 98.

[908] Vezi Arnold Brecht, *Prelude to Silence: the End of the German Republic,* New York, 1944.

[909] Citat de Fest, *op. cit.,* p. 618.

[910] Roger Man veil şi Heinrich Fraenkel, *Goering,* New York, 1962, p. 296.

[911] Manvell şi Fraenkel, *Heinrich Himmler,* Londra, 1965, pp. 10–15, 31–32.

[912] *Ibid.,* p. 34.

[913] *Neueste Nachrichten,* München, 21 martie 1933.

[914] Citat în Manvell şi Fraenkel, *Himmler,* pp. 35–36.

[915] *Ibid.,* p. 41.

[916] *Ibid.,* pp. 38–39.

[917] Grunfeld, *op. cit.,* pp. 126–129.

[918] Peterson, *op. cit.,* p. 14; Hans Buchheim, *SS und Polizei im NS Staat,* Duisberg, 1964.

[919] Hans Frank, *Im Angesicht des Galgens,* München, 1953.

[920] *Hitler's Secret Conversations,* New York, 1953, p. 420.

[921] Peterson, *op. cit.,* pp. 70–71.

[922] *Hitler's Secret Conversations,* p. 306; Peterson, *op. cit.,* p. 72.

[923] Peterson, *op. cit.,* pp. 133–142.

[924] Frank, *op. cit.*, p. 167; Lutz Graf Schwerin von Krosigk, *Es geschah in Deutschland,* Tubingen, 1951.

[925] Paul Seabury, *The Wilhelmstrasse: a Study of German Diplomacy under the Nazi Regime,* Berkeley, 1954.

[926] Herbert Jacob, *German Administration Since Bismarck,* New Haven, 1963, p. 113; Peterson, *op. cit.,* p. 37.

[927] Helmut Heiber, *Adolf Hitler,* Berlin, 1960, pp. 92 şi urm.; Alan Bullock, *Hitler: a Study în Tyranny,* Londra, 1964, p. 386; Joseph Nyomarkay, *Charisma and Factionalism in the Nazi Party,* Minneapolis, 1967.

[928] Fest, *op. cit.,* p. 807.

[929] Otto Dietrich, *Zwölf Jahre mit Hitler,* München, 1955, p. 153.

[930] Thomas Hobbes, *Leviathan,* Partea 1, cap. XI.

[931] Peterson, *op. cit.,* pp. 75–76.

[932] David Schoenbaum, *Hitler's Social Revolution,* New York, 1966, pp. 159–186, 200–201, 285.

[933] Heirich Uhlig, *Die Warenhäuser im Dritten Reich,* Köln, 1956.

[934] Friedrich Facius, *Wirtschaft und Staat (Schriften des Bundesarchivs),* Koblenz, 1959, p. 147.

[935] Raul Hilberg, *The Destruction of the European Jews,* Chicago, 1961, p. 98.

[936] Aceasta este opinia lui E.K. Bramsted, *Goebbels and National Socialist Propaganda,* Lansing, 1965; Helmut Heiber, *Josef Goebbels,* Berlin, 1962, susţine că Goebbels nu era antisemit.

[937] Bullock, *op. cit.,* p. 121.

[938] Arthur Schweitzer, *Big Business in the Third Reich,* Londra, 1964, p. 643, nota 25.

[939] Hermann Rauschning, *Hitler's Revolution of Destruction,* Londra, 1939.

[940] Citat în Holborn, *op. cit.,* p. 753.

[941] Joseph Borking, *The Crime and Punishment of I.G. Farben,* Londra, 1979, pp. 56–60.

[942] Pentru capacitatea lui Todt, vezi Alan Milward, *The German Economy at War,* Londra, 1965.

[943] Speer, *op. cit.,* pp. 4 şi urm.

[944] David Schoenbaum, *Die braune Revolution,* Köln, 1968, p. 150.

[945] Fest, *op. cit.,* p. 559.

[946] David Carlton, *Anthony Eden,* Londra, 1981, p. 46.

[947] Hans Gisevius, *Adolf Hitler,* München, 1963, p. 173.

[948] Holborn, *op. cit.,* pp. 745–747; Manvell şi Fraenkel, *Himmler,* pp. 2–46.

[949] Fest, *op. cit.,* p. 705.

[950] Nicholaevsky, *op. cit.,* pp. 28–30.

[951] Pentru influenţa eliminării lui Röhm asupra lui Stalin, vezi George Kennan, *Russia and the West Under Lenin and Stalin,* New York, 1960, p. 285.

[952] Conquest, *op. cit.,* p. 44.

[953] Medvedev, *op. cit.,* pp. 157 şi urm.; Hingley, *op. cit.,* pp. 236 şi urm.; Conquest, *op. cit.,* pp. 47 şi urm.

[954] Orlov, *op. cit.,* pp. 17–18, 129.

[955] Orlov, *op. cit.,* p. 350.

[956] Rigby, *The Stalin Dictatorship,* pp. 39–40.

[957] W.G. Krivitsky, *I Was Stalins Agent,* Londra, 1940, p. 166.

[958] *Ibid.,* p. 228.

[959] Paul Blackstock, *The Secret Road to World War Two: Soviet versus Western Intelligence 1921–1939,* Chicago, 1969; Hingley, *op. cit.,* pp. 292 şi urm.

[960] John Erickson, *The Soviet High Command, a Military and Political History, 1918–1941,* Londra, 1962, p. 374; Conquest, *op. cit.,* p. 224; Hingley, *op. cit.,* pp. 258–259.

[961] Schapiro, *Communist Party,* p. 440.

[962] Medvedev, *op. cit.,* pp. 294–296.

[963] *Ibid.,* pp. 219–223.

[964] Fitzroy Maclean, *Eastern Approaches,* Londra, ed.1966, pp. 119–120.

[965] Pentru detalii privind utilizarea torturii, vezi Medvedev, *op. cit.,* pp. 259–270, 286.

[966] Simon Wolin şi Robert M. Slusser, *The Soviet Secret Police,* New York, 1957, p. 194; Antoni Ekart, *Vanished Without Trace,* Londra, 1954, p. 244.

[967] Medvedev, *op. cit.,* p. 239; Conquest, *op. cit.,* pp. 525–535; vezi şi calculele lui Iosif Dyadkin, *Wall Street Journal,* 23 iulie 1980, care sunt asemănătoare.

[968] Laqueur, *op. cit.,* pp. 266–267.

[969] Pentru intelectualii de dreapta, vezi Richard Griffiths, *Fellow-Travellers of the Right: British Enthusiasts for Nazi Germany 1933–1938,* Londra, 1980, şi Alastair Hamilton, *The Appeal of Fascism: a Study of Intellectuals and Fascism 1919–1945,* Londra, 1971; vezi şi Malcolm Muggeridge, *The Thirties,* Londra, 1940, pp. 281–282.

[970] Pentru antisemitismul lui Stalin, vezi Medvedev, *op. cit.,* pp. 493 şi urm.; acesta prezintă, la p. 524, o listă de cărţi interzise de Stalin; pentru Gorky, vezi Hingley, *op. cit.,* pp. 241–242.

[971] *The Letters of Lincoln Steffens,* ed. E. Winter şi G. Hicks, 2 vol., New York, 1938, vol. II, p. 1001.

[972] Shaw, *The Rationalization of Russia,* Bloomington, Ind., ed. 1964, p. 112.

[973] Citat de Jean Lacourure, *Andre Malraux,* New York, 1975, p. 230.

[974] Citat de Sidney Hook în *Encounter,* martie 1978.

[975] Cohen, *op. cit.,* p. 376.

[976] Muggeridge, *Chronicles of Wasted Time,* pp. 254–255.

[977] Walter Duranty, *The Kremlin and the People,* New York, 1941, p. 65.

[978] Citat în Hollander, *op. cit.,* p. 164.

[979] Trilling, în *The Last Decade,* 'Art, Will and Necessity'.

[980] Trilling, 'A Novel of the Thirties'.

[981] Manchester, *op. cit.,* p. 7.

[982] James Margach, *The Abuse of Power,* Londra, 1978.

[983] Barnett, *op. cit.,* p. 291; Mary Agnes Hamilton, *Arthur Henderson,* Londra, 1938.

[984] Beasley, *op. cit.,* p. 245.

[985] *Documents on British Foreign Policy,* 2, vol. IX, No. 43; vezi Ian Nish, *Japanese Foreign Policy, 1869–1942,* Londra, 1977, pp. 260 şi urm.

[986] Barnett, *op. cit.,* p. 300.

[987] Middlemann şi Barnes, *op. cit.,* p. 729.

[988] James Neidpath, *The Singapore Naval Base and the Defence of Britain's Eastern Empire 1919–1941,* Oxford, 1981.

[989] James, *op. cit.,* p. 167.

[990] Harold S. Quigley şi John E. Turner, *The New Japan: Government and Politics,* Minneapolis, 1956, pp. 38–39.

[991] Citat de Hugh Byas, *op. cit.,* pp. 265–266.

[992] Citat de Hugh Byas, *op. cit.,* p. 97.

[993] Mosley, *op. cit.,* pp. 154–155.

[994] Tolland, *op. cit.,* p. 13.

[995] Byas, *op. cit.,* pp. 119 şi urm.; Tolland, *op. cit.,* pp. 13–33; Beasley, *op. cit.,* p. 250; James, *op. cit.,* pp. 170 şi urm.

[996] Tolland, *op. cit.,* p. 21.

[997] Tolland, *op. cit.,* p. 33, nota de subsol; pentru Sorge, vezi William Deakin şi G.R. Stony, *The Case of Richard Sorge,* Londra, 1964.

[998] Anthony Garavente, 'The Long March', *China Quarterly,* p. 22, 1965, pp. 84–124.

[999] Edgar Snow, *Red Star over China,* Londra, 1938; Chen Chang-Feng, *On the Long March with Chairman Mao,* Beijing, 1959; *The Long March: Eyewitness Accounts,* Beijing, 1963.

[1000] Edgar Snow, *Random Notes on Red China,* Harvard, 1957, pp. 1–11; J.M. Betram, *Crisis în China: the Only Story of the Sian Mutiny,* Londra, 1937.

[1001] Agnes Smedley, *Battle Hymn of China,* Londra, 1944, pp. 96–143.

[1002] Tolland, *op. cit.,* pp. 44–47, vezi şi James B. Crowley în *Journal of Asian Studies,* mai 1963, şi C.P. Fitzgerald, *The Birth of Communist China,* Baltimore, 1964.

[1003] Nish, *op. cit.,* p. 232; Katsu Young, 'The Nomohan Incident: Imperial Japan and the Soviet Union', *Monumenta Nipponica,* 22, 1967, pp. 82–102.

[1004] Tolland, *op. cit.,* p. 44, nota de subsol.

[1005] *Ibid,* p. 47.

[1006] Mosley, *op. cit.,* pp. 177–181; Tolland, *op. cit.,* p. 50.

[1007] Citat de Nish, *op. cit.,* p. 260.

[1008] Hugh Byas în *New York Times,* 31 iulie 1938.

[1009] Hans Frank. *Im Angesicht des Galgens,* München, 1953, p. 92; Joseph Goebbels, *Der Faschismus und seine praktischen Ergebnisse,* 1935.

[1010] Nolte, *op. cit.,* p. 230.

[1011] Mussolini, *Opera Omnia,* vol. XXVI, p. 233.

[1012] Barnett, *op. cit.,* pp. 344–348.

[1013] *Ibid.,* pp. 379–380; Carlton, *op. cit.,* p. 68.

[1014] Carlton, *op. cit.,* pp. 84–86.

[1015] Barnett, *op. cit.,* p. 381.

[1016] *Ciano's Diplomatic Papers,* Londra, 1948, p. 56.

[1017] Pentru rasismul fascist italian, vezi Antonio Spinosa, 'Le persecuzioni razzali în Italia', *Il Ponte,* vol. VIII, 1952, pp. 964–978, 1078–1096, 1604–1622, vol. IX, 1953, pp. 950 şi urm.

[1018] Salvador de Madariaga, *Spain: a Modern History,* Londra, 1961, p. 455.

[1019] Citat în Paul Preston, *The Coming of the Spanish Civil War,* Londra, 1978, p. 15.

[1020] Largo Caballero, *Mis Recuerdos,* Mexico City, 1954, p. 37.

[1021] Mariano Perez Galan, *La Ensenanza en la II Republica española,* Madrid, 1975, pp. 332–333.

[1022] Vezi articolele lui Luis Araquistain, *El Sol,* Madrid, 18, 21, 24 iulie 1931.

[1023] Preston, *op. cit.,* p. 107.

[1024] Stanley Payne, *The Spanish Revolution,* New York, 1970, p. 108.

[1025] Martor ocular 1933, citat Ramón Sender, *Viaje a la aldea del crimen,* Madrid, 1934, pp. 33–42.

[1026] J. Arrarás Irribaren, editor, *Historia de la Cruzada Española,* 8 vol., Madrid, 1940–1044, vol. II, p. 263; J.A. Ansaldo, *Para Qui? De Alfonso XIII a Joan III,* Buenos Aires, 1951, p. 51.

[1027] George Dimitrov, *The Working Classes Against Fascism,* Londra, 1935, p. 47.

[1028] Hugh Thomas, *The Spanish Civil War,* Londra, ed. 1961, p. 95; George Hills, *Franco: the Man and his Nation,* Londra, 1967, p. 210.

[1029] J.W.D. Trythall, *Franco: a Biography,* Londra, 1970, p. 80.

[1030] R.A.H. Robinson. *The Origins of Franco's Spain,* Newton Abbot, 1970, p. 12.

[1031] Thomas, *op. cit.,* p. 5.

[1032] Preston, *op. cit*, pp. 162–163, 172.

[1033] Trythall, *op. cit*. p. 81; Preston, *op. cit.,* p. 176.

[1034] Burnett Bolloten, *The Grand Camouflage,* Londra, ed. a 2-a, 1968, pp. 115–116; Joan-Simeon Vidarte, *Todos fuimos culpables,* Mexico, 1973, pp. 56–57.

[1035] Robinson, *op. cit.,* pp. 259–260; Preston, *op. cit.,* p. 185.

[1036] Vidarte, *op. cit.,* pp. 100, 115–127; Idalecio Prieto, *Convulciones de España,* 3 vol., Mexico, 1967–1969, vol. III, pp. 143–144.

[1037] Constancia de la Mora, *In Place of Splendour,* Londra, 1940, pp. 214–215; Claud Bowers, *My Mission to Spain,* Londra, 1954, pp. 200–208; Henry Buckley, *Life and Death of the Spanish Republic,* Londra, 1940, p. 129; Stanley Payne, *Falange: a History of Spanish Fascism,* Stanford, 1961, pp. 98–105; Ian Gibson, *La Represion nacionalista de Granada en 1936,* Paris, 1971, pp. 40–43.

[1038] Thomas, *op. cit.,* p. 5; cifrele lui Robles au fost în general corecte.

[1039] Vidarte, *op. cit.,* pp. 213–217.

[1040] J. Gutiérez-Ravé, *Gil Robles: caudillo frustrado.* Madrid, 1967, pp. 198–199.

[1041] Thomas, *op. cit.,* pp. 52–54.

[1042] *Ibid.,* p. 269, nota de subsol 1.

[1043] Antonio Mentero, *La Persecucion religiosa en España 1936–1939,* Madrid, 1961, p. 762.

[1044] Thomas, *op. cit.,* pp. 270–272.

[1045] Arthur Koestler, *The Invisible Writing,* Londra, 1954, p. 347; Ignacio Escobar, *Asi empezo,* Madrid, 1974.

[1046] Thomas, *op. cit.,* p. 270, nota de subsol 2.

[1047] Juan de Iturralde, *El Catolicismo y la cruzada de Franco,* 2 vol., Bayonne, 1955, vol. II, pp. 88–89.

[1048] Ignacio de Azpiazu, *Siete meses y siete dias en la España de Franco,* Caracas, 1964, p. 115.

[1049] Georges Bernanos, *Les Grands Cimetières sous la lune,* Paris, 1938, pp. 72–73; Koestler, *Invisible Writing,* pp. 333–335.

[1050] Thomas, *op. cit.,* p. 265, citează autorităţile în notele de subsol; Ian Gibson, *The Death of Lorca,* Londra, 1973, pp. 167–169.

[1051] Trathall, *op. cit.,* p. 94.

[1052] S.G. Payne, *Politics and the Military în Modern Spain,* Stanford, 1967, pp. 371–372.

[1053] Thomas, *op. cit.,* ed.1977, prezintă detalii ale intervenţiei străine în Anexa 7, pp. 974–085; vezi şi Jesus Salas, *Intervencion extrajeras en la guerra de España,* Madrid, 1974.

[1054] D.C. Watt, 'Soviet Aid to the Republic', *Slavonie and East European Review,* iunie 1960; Thomas, *op. cit.,* pp. 981–982.

[1055] Thomas, *op. cit.,* p. 982, nota de subsol 2; Neal Wood, *Communism and British Intellectuals,* Londra, 1959, p. 56.

[1056] Citat de Trythall, *op. cit.,* p. 65; Luis de Galinsoga, *Centinela del Occidente: Semblanza biográfica de Francisco Franco,* Barcelona, 1956, pp. 134–139.

[1057] Rudolf Timmermans, *General Franco,* Olten, 1937, p. 135; Francisco Franco, *Diario de una Bandera,* Madrid, 1922, p. 46, 179; Trythall, *op. cit.,* p. 58.

[1058] Alekandro Vicuna, *Franco,* Santiago de Chile, 1956, pp. 222–223; Ignacio Gonzalez, *La Guerra nacional Española ante la moral y el derecho,* Salamanca, 1937; Jay Allen, *Chicago Tribune,* 29 iulie 1936; *Cruzada Española,* vol. II, p. 84.

[1059] Thomas, *op. cit.,* Anexa 5, p. 971.

[1060] *Ibid.,* pp. 974–977; Salas, *op. cit.,* p. 510.

[1061] Carlos Baker, *Ernest Hemingway,* Penguin, 1972, p. 472.

[1062] Thomas, *op. cit.,* p. 533.

[1063] Jesús Hernández Tomás, *La Grande Trahison,* Paris, 1953, p. 66; Thomas, *op. cit.,* pp. 650–651.

[1064] Thomas, *op. cit., p.* 664, nota de subsol 1; Manuel Azana, *Obras Completas,* 4 vol., Mexico City, 1966–1968, vol. IV, p. 867; Caballero, *op. cit.,* p. 204; Incalecio Prieto, *Convulciones de España,* 3 vol., Mexico City, 1967–1969, vol. III, p. 220.

[1065] George Orwell, *Homage to Catalonia,* Londra, 1938, pp. 169 şi urm.; Thomas, *op. cit.,* pp. 65 şi urm.

[1066] Hernández, *op. cit.,* pp. 124–126.

[1067] Thomas, *op. cit.,* pp. 705–706; Bernard Crick, *George Orwell: a Life,* Londra, 1980, pp. 224–226.

[1068] Înainte de asta Kriviţki a reuşit să-şi publice cartea, *I Was Stalin's Agent,* Londra, 1940; Hingley, *op. cit.,* pp. 268 şi urm.

[1069] Thomas, *op. cit.,* pp. 702–703 şi nota de subsol.

[1070] Orlov, *op. cit.*

[1071] Thomas, *op. cit.,* pp. 624–627, Anexa 8, pp. 986–991; Vincente Talon, *Arde Guernica,* Madrid, 1970; Herbert Southworth, *La destruction de Guernica,* Paris, 1975; Adolf Galland, *The First and the Last,* Londra, 1957.

[1072] Allen Guttmann, *The Wound in the Heart: America and the Spanish Civil War,* New York, 1962.

[1073] Koestler, *Invisible Writing.*

[1074] *New England Weekly,* 29 iulie, 2 septembrie 1937; pentru acest episod celebru, vezi Kingley Martin, *Editor, 1931–1945,* Londra, 1968, p. 218; George Orwell, *Collected Essays,* etc., 4 vol., Penguin, 1970, vol. I, pp. 333 şi urm.; Crick, *op. cit.,* pp. 227 şi urm.

[1075] Sean Day-Lewis, C. *Day-Lewis: an English Literary Life,* Londra, 1980, pp. 94, 102.

[1076] Cyril Connolly, 'Some Memories' în Stephen Spender, editor, *W.H. Auden: a Tribute,* Londra, 1975, p. 70.

[1077] Hugh Thomas, 'The Lyrical Illusion of Spain 1936', în Mestine de Courcel, editor, *Malraux: Life and Work,* Londra, 1976, pp. 42–43.

[1078] Carlos Baker, *op. cit.,* p. 465.

[1079] Martin, *op. cit.,* pp. 219–220.

[1080] Stephen Spender, *World within World,* Londra, 1951, pp. 242–243.

[1081] *Ibid.,* p. 223.

[1082] Orwell, 'Notes on the Spanish Militias', *Collected Essays,* vol. I, pp. 350–364.

[1083] José Diaz de Villegas, *La Guerra de liberacion,* Barcelona, 1957, p. 384.

[1084] Thomas, *op. cit.,* pp. 926–927.

[1085] Texul legii în *Boletin Oficial del Estado,* 13 februarie 1939; Trythall, *op. cit.,* p. 141.

[1086] Ciano's Diplomatic Papers, pp. 293–294.

[1087] Citat de Max Gallo, *Spain under Franco: a History,* traducere, Londra, 1973, p. 88. Cifra de 193 000 este dată de Charles Foltz, *The Masquerade în Spain,* Boston, 1948, p. 97; vezi Thomas, *op. cit.,* pp. 924–925.

[1088] Trythall, *op. cit.,* pp. 142 şi urm.

[1089] H.A. Jacobsen, *Der Zweite Weltkrieg: Grundzüge der Politik undstrategie în Dokumienten,* Frankfurt, 1965, pp. 180–181; citat în Andreas Hillgruber, *Germany and the Two World Wars,* traducere, Harvard, 1981, pp. 56–57.

[1090] Note luate de General Locotenent Liebmann, citate în Hillgruber, *op. cit.,* p. 57.

[1091] Rudolph Binion, *Hitler among the Germans,* New York, 1976, pp. 61–63, 78–82.

[1092] *Hitler's Zweites Buch: Ein Dokument aus dem Jahre 1928,* Stuttgart, 1961; tradusă sub titlul *Hitler's Secret Book,* New York, 1962.

[1093] Citat în Fest, *op. cit.,* p. 793.

[1094] *Hitler's Zweites Buch,* p. 130.

[1095] Hillgruber, *op. cit.,* p. 50.

[1096] Fest, *op. cit.,* pp. 796–797.

[1097] Herbert Agar, 'Culture v. Colonialism în America', *Southern Review,* 1, iulie 1935, pp. 1–19.

[1098] George Kennan, *Memoirs,* 1925–1950, Boston, 1967, p. 53.

[1099] C.A. MacDonald, *The United States, Britain and Appeasement 1936–1939,* Londra, 1981.

[1100] Kennan, *Memoirs 1925–1950,* p. 84.

[1101] *Ibid.,* 86; Daniel Yergin, *Shattered Peace: the Origins of the Cold War and the National Security State,* Boston, 1977, pp. 34–35.

[1102] Fest., *op. cit.,* p. 869.

[1103] Gilbert, *Churchill,* vol. V, pp. 459–462.

[1104] Citat în Montgomery Hyde, *Carson,* Londra, 1953, p. 387.

[1105] Roland Hunt şi John Harrison, *The District Officer în India 1930–1947,* Londra, 1980.

[1106] B.R. Tomlinson, 'Foreign Private Investment în India 1920–1950', *Modern Asian Studies,* XII, p. 4, 1978.

[1107] Gilbert, *op. cit.,* pp. 399 şi urm., 480–481.

[1108] Andrew Boyle, *The Climate of Treason,* Londra, 1979, cu corecţii în revista lui Noel Annan, *The Times Literary Supplement,* 7 decembrie 1979, pp. 83–84.

[1109] Stuart Mcintyre, *A Proletarian Science: Marxism în Britain 1917–1933,* Cambridge, 1980.

[1110] Middlemas şi Barnes, *op. cit.,* p. 745.

[1111] Citat în John Gross, *The Rise and Fall of the Man of Letters,* Londra, 1969, p. 283.

[1112] Gisela Lebzelter, *Political Anti-Semitism în England 1918–1939,* New York, 1978.

[1113] J.R.M. Butler, *Lord Lothian,* Londra, 1960, p. 206.

[1114] Viscount Templewood, *Nine Troubled Years,* Londra, 1954, p. 133.

[1115] *Daily Telegraph,* 28 ianuarie 1935.

[1116] Martin Gilbert, *The Roots of Appeasement,* Londra, 1966, pp. 354–355; Barnett, *op. cit.,* pp. 389 şi urm.

[1117] Nicolson, *Diaries,* 23 martie 1936.

[1118] Gilbert, *Churchill,* vol. V, p. 456.

[1119] V.K. Krishna Menon, editor, *Young Oxford and War,* Londra, 1934.

[1120] Barnett, *op. cit.,* pp. 423–424.

[1121] Christopher Thome, 'Viscount Cecil, the Government and the Far Eastern Crisis of 1931', *Cambridge Historical Journal,* XIV, 1971, pp. 805–826.

[1122] Vezi Donald S. Bim, *The League of Nations Union 1918–1945,* Oxford, 1981.

[1123] Scrisoare către *Manchester Guardian,* 26 februarie 1932.

[1124] Michael Pugh, 'Pacifism and Politics în Britain 1931–1935', *Cambridge Historical Journal,* XXIII, 1980, pp. 641–656.

[1125] Pentru o explicaţie (nu o justificare) a concesiei, vezi Paul Haggie, *Britania at Bav,* Oxford, 1981.

[1126] Anthony Eden, cuvântare, 30 ianuarie 1941.

[1127] Paul Schmidt, *Hitler's Interpreter,* traducere, Londra, 1951. P. 320.

[1128] Barnett, *op. cit.,* pp. 409–410.

[1129] Conferinţa este descrisă în Frederich Hossbach, *Zwischen Wehrmacht und Hitler 1934–1938,* Hanovra, 1949; Fest, *op. cit.,* p. 800.

[1130] Fest, *op. cit.,* pp. 809–810.

[1131] Vezi Stefan Zweig, *The World of Yesterday,* New York, 1943.

[1132] Jones, *Life and Work of Freud,* pp. 636 şi urm.

[1133] Barnett, *op. cit.,* pp. 474–475.

[1134] Robert J. O'Neill, *The German Army and the Nazi Party 1933–1939,* Londra, 1966, pp. 152–159.

[1135] Peter Hoffman, *Widerstand, Staatsstreich, Attentat: Der Kampf der Opposition gegen Hitler,* München, 1969, p. 83; Fest, *op. cit.,* pp. 829 şi urm. şi 1174–1175 notele 20–23 pentru surse.

[1136] O'Neill, *op. cit.,* pp. 163–165.

[1137] Fest, *op. cit.,* pp. 832–833.

[1138] 'Letter to Runciman', 15 septembrie 1938; *Opera Omnia,* XIX, p. 143.

[1139] Holborn, *op. cit.,* pp. 780 şi urm.

[1140] Gilbert, *Churchill,* vol. V, pp. 999 şi urm.

[1141] Andre Beauffre, *1940: the Fall of France,* traducere, Londra, 1967, p. 84; Barnett, *op. cit.,* pp. 526–527.

[1142] Holborn, *op. cit.,* p. 777.

[1143] William Shirer, *The Rise and Fall of the Third Reich,* Londra, 1960, p. 399.

[1144] Fest, *op. cit.,* p. 892; Kennan, *Memoirs 1925–1950,* p. 108.

[1145] Vezi Franklin Reid Gannon, *The British Press and Germany 1936 1939,* Oxford, 1971; Martin, *Editor,* pp. 254–257.

[1146] Barnett, *op. cit.,* p. 560.

[1147] *The Times,* articolul de fond, 1 aprilie 1939; Gilbert, *Churchill,* vol. V, pp. 1052–1053.

[1148] Hillgruber, *op. cit.,* pp. 61–62.

[1149] Hillgruber, *op. cit.,* p. 66.

[1150] Barnett, *op. cit.,* p. 569.

[1151] Fest, *op. cit.,* p. 917; Hillgruber, *op. cit.,* p. 63.

[1152] Fest, *op. cit.,* p. 869.

[1153] Hubertus Lupke, 'Japans Russlandpolitik von 1939 bis 1941', *Schriften des Instituts für Asienkunde in Hamburg,* X, Frankfurt, 1962, pp. 7–24.

[1154] Fest, *op. cit.,* pp. 884–885; pentru surse vezi pp. 1177–1178, nota 27.

[1155] Hans Günther Seraphim, editor, *Das politische Tagebuch Alfred Rosenbergs,* Göttingen, 1956, p. 82; Gustav Hilder şi Alfred G. Meyer, *The Incompatible Allies: a Memoir-History of the German-Soviet Relationship 1918–1941,* New York, 1953, p. 315.

[1156] Fest, *op. cit.,* pp. 879–880.

[1157] Albert Tarulis, *Soviet Policy towards the Baltic States 1919–1940,* Notre Dame, 1959, pp. 154–155.

[1158] Michael Freund, *Weltgeschichte der Gegenwart în Dokumenten,* Freiburg, 1954–1956, vol. III, pp. 166 şi urm.

[1159] F. La Ruche, *La Neutralité de la Suède,* Paris, 1953.

[1160] Henri Michel, *The Second World War,* traducere, Londra, 1975, pentru detalii.

[1161] A. Rossi, *Deux Ans d 'alliance germano-soviétique,* Paris, 1949, pp. 88–90; *Hitler's Table-Talk,* traducere. Londra, 1953, p. 8.

[1162] Carl Burckhardt, *Meine Danziger Mission 1937–1979,* München, 1960, p. 348; citat în Hillgruber, *op. cit.,* p. 69.

[1163] Fest, *op. cit.,* p. 908; surse, p. 1179, nota 7.

[1164] Fest, *op. cit.,* pp. 906, 921–922.

[1165] J.-B. Duraselle, *La Décadence 1932–1939,* Paris, 1979.

[1166] Dominique Leca, *La Rupture de 1940,* Paris, 1979.

[1167] François Bedaride, editor, *La Stratégie secrète de la Drôle de Guerre,* Paris, 1979; vezi şi *Français et Britanniques dans la Drôle de Guerre: Actes du Colloque Franco-Britannique de décembre 1975,* Paris, 1978.

[1168] Fest, *op. cit.,* pp. 940, 1181 nota 10; Helmut Heiber, editor, *Hitler's Lagebesprechungen,* Stuttgart, 1962, p. 30.

[1169] Marc Bloch, *Strange Defeat,* traducere, Oxford, 1949, pp. 36–37.

[1170] Vezi dr Pierre Rentchnick în *Médecine et Hygiène,* Geneva, septembrie 1981.

[1171] Bloch, *op. cit.,* p. 28.

[1172] Henri Michel, *Le Procès de Riom,* Paris, 1979.

[1173] Richard Griffith, *Marshal Pétain,* Londra, 1970; Judith Hughes, *To the Maginot Line: the Politics of French Military Preparation in the 1920s,* Harvard, 1971.

[1174] Citat în Raymond Touroux, *Pétain et la France,* Paris, 1980.

[1175] Citat în Robert Aron, *The Vichy Regime 1940–1944,* traducere, Londra, 1958, p. 122.

[1176] Alan Milward, *The New Order and the French Economy,* Oxford, 1970, pp. 272–288.

[1177] Trythall, *op. cit.,* pp. 161–163; *Documenti Diplomatici Italiani,* seria a 9-a, Roma, 1954, vol. IV, No. 260.

[1178] Schmidt, *op. cit.,* pp. 191–194; *Ciano's Diplomatic Papers,* p. 412.

[1179] Franz Halder, *Kriegstagebuch: Tägliche Aufzeichnungen des Chefs des Generalstabes des Heeres 1939–1942,* Stuttgart, 1962, vol. I, p. 308.

[1180] Karl Klee, *Das Unternehmen 'Seelöwe',* Göttingen, 1958, pp. 189–190.

[1181] Halder, *op. cit.,* vol. I, p. 375.

[1182] Citat în Hillgruber, *op. cit.,* p. 354.

[1183] Daniel Benjamin şi Levis Kochin, 'Voluntary Unemployment în Interwar Britain', *The Banker,* februarie 1979.

[1184] A.J. Younger, *Britain s Economic Growth 1920–1966,* Londra, 1967, p. 112.

[1185] R.S. Sayres în *Economic Journal,* iunie 1950.

[1186] Younger, *op. cit.,* pp. 107 şi urm.; H.W. Richardson, *Economic Recovery in Britain 1932–1939,* Londra, 1967.

[1187] Barnett, *op. cit.,* pp. 482–483.

[1188] Vezi M.M. Postan, D. Hay şi J.D. Scott, *The Design and Development of Weapons,* Londra, 1964.

[1189] Pentru popularitatea lui Churchil în vara lui 1940, vezi Brian Gardner, *Churchill in his Time: a Study in a Reputation 1939–1945,* Londra, 1968, pp. 65–96.

[1190] Carlton, *op. cit.,* p. 163.

[1191] Robert Rhodes James, editor, *Chips: the Diaries of Sir Henry Channon,* Penguin, 1967, 19 iulie 1940, p. 320.

[1192] *Aide-mémoire* al lui Cecil este tipărit în Hugh Codlipp, *Publish and Be Damned,* Londra, 1953, p. 144.

[1193] Winston Churchill, *The Second World War: Their Finest Hour,* Londra, 1949, p. 567.

[1194] Vezi, de exemplu, Taylor, *op. cit.,* pp. 629 şi urm. şi nota C 648–9.

[1195] Citat în Gardner, *op. cit.,* p. 69.

[1196] H. Duncan Hall, *North American Supply,* Londra, 1955, pp. 247 şi urm.

[1197] Taylor, *op. cit.,* pp. 623–624, 647.

[1198] Erickson, *op. cit.,* p. 587.

[1199] G. Jivkov, *The Memoirs of Marshal Zhukov,* traducere, Londra, 1971, p. 268; Kennan, *Memoirs 1925–1950,* p. 324; Rigby, *Stalin,* p. 57; Stalin, *Collected Works,* vol. XV, p. 3; Ivan Maiski în *Novy Mir,* Moscova, 1964, pp. 12, 162–163.

[1200] Seaton, *op. cit.,* p. 95; Hingley, *op. cit.,* p. 309; Rigby, *op. cit.,* p. 55.

[1201] J.K. Zawodny, *Death in the Forest: the Story of Katyn Forest Massacre,* Londra, 1971, p. 127; Hilder şi Meyer, *op. cit.,* p. 330; Hingley, *op. cit.,* pp. 301 şi urm.

[1202] Margarete Buber-Neuman, *Als Gefangene bei Stalin und Hitler: eine Welt im Dünkel,* Stuttgart, 1958, p. 179.

[1203] Conquest, *op. cit.,* p. 449.

[1204] Seaton, *op. cit.,* p. 91.

[1205] *Akten zur deutschen auswärtigen Politik,* 1918–1945, Bonn, 1966-, Seria D, XI, No. 329, p. 472.

[1206] Fest, *op. cit.,* pp. 957–958; Bullock, *op. cit.,* p. 639.

[1207] Fest, *op. cit.,* pp. 952–955; *Le Testament politique de Hitler,* pp. 93 şi urm.

[1208] Halder, *op. cit.,* vol. II, p. 6.

[1209] Fest, *op. cit.,* p. 1104.

[1210] Heinz Hohne, *Canaris,* traducere, Londra, 1980.

[1211] Hillgruber, *op. cit.,* pp. 80–81; Fest, *op. cit.,* p. 955.

[1212] Pentru 'Mareks Plan' vezi Alfred Philippi, *Das Pripjetproblem: Eine Studie über die Operative Bedeutung des Pripjets-Gebietes für den Feldzug des Jahres 1941,* Frankfurt, 1956, pp. 69 şi urm.

[1213] Fest, *op. cit.,* pp. 962, 1091.

[1214] Matthew Cooper, *The German Air Force 1933–1945: an Anatomy of Failure,* Londra, 1981.

[1215] Postan, *op. cit.*

[1216] Erickson, *op. cit.,* p. 584.

[1217] Alexander Werth, *Russia at War 1941–1945,* Londra, 1964, p. 401; Seaton, *op. cit.,* p. 271.

[1218] Hillgruber, *op. cit.,* p. 90.

[1219] Fest, *op. cit.,* p. 972.

[1220] Fest, *op. cit.,* p. 978.

[1221] Fest, *op. cit.,* p. 996.

[1222] Fest, *op. cit.,* p. 962.

[1223] Halder, *op. cit.,* vol. II, pp. 335–338.

[1224] Hans-Adolf Jacobsen, 'The Kommissarbefehl and Mass Executions of Soviet Russian Prisoners of War', în Hans Buchheim *et.al., Anatomy of the SS State,* traducere, New York, 1968.

[1225] Hillgruber, *op. cit.,* pp. 86–87.

[1226] *Hitler's Table-Talk,* p. 426; Fest, *op. cit.,* pp. 1017, 1021 şi urm.

[1227] Adolf Hitler, *Monologe im Führerhauptquartier 1941–1944,* Hamburg, 1980, pp. 54, 90, 331.

[1228] Fest, *op. cit.,* p. 1025.

[1229] Nuremberg Document NOKW 1692; tipărit împreună cu alte documente relevante în Jacobsen, *op. cit.*; Fest, *op. cit.,* pp. 968–969.

[1230] Boris Pasternak, *Doctor Zhivago,* traducere, Londra, 1958, p. 453.

[1231] Seaton, *op. cit.,* p. 91.

[1232] J. Stalin, *War Speeches and Orders of the Day,* Londra, 1945, p. 26.

[1233] Deutscher, *Stalin,* pp. 468–469.

[1234] Gustav Herling, *A World Apart,* Londra, 1951, p. 59.

[1235] Conquest, *op. cit.,* p. 486–490.

[1236] Albert Seaton, *The Russo-German War 1941–1945,* Londra, 1971, p. 90.

[1237] Hungley, *op. cit.,* p. 318.

[1238] Robert Conquest, *The Nation-Killers: the Soviet Deportation of Nationalities,* Londra, 1970, pp. 65, 102; Hingley, *op. cit.,* p. 348.

[1239] Deaton, *Stalin as Warlord,* pp. 131–133.

[1240] Deaton, *Stalin as Warlord,* p. 126.

[1241] Deaton, *Stalin as Warlord,* pp. 265–266.

[1242] Kennan, *Memoirs 1925–1950,* pp. 133–134.

[1243] R.J.M. Butler, *Grand Strategy,* Londra, 1957, vol. II, pp. 543–544.

[1244] Carlton, *op. cit.,* pp. 184–185. *Jurnalele* necenzurate ale lui Harvey sunt la Londra, British Library, Add. MS 56398.

[1245] A.J.R Taylor, *Beaverbrook,* Londra, 1972, p. 487.

[1246] Churchill, *War Memoirs,* vol. X, p. 210.

[1247] Vezi F.H. Hinsley *et al., British Intelligence in the Second World War,* Londra, 1981, vol. II.

[1248] Haggie, *op. cit.;* Neidpath, *op. cit.*

[1249] Nish, *op. cit.,* p. 232.

[1250] Nish, *op. cit.,* p. 242.

[1251] Nish, *op. cit.,* p. 246; B. Martin, *Deutschland und Japan im 2. Weltkrieg,* Göttingen, 1969, cap. I.

[1252] Kennan, *Memoirs 1925–1950,* p. 135.

[1253] Tolland, *op. cit.,* p. 244.

[1254] Tolland, *op. cit.,* p. 95.

[1255] Nobutaka Ike, *Japans's Decision for War: Records of the 1941 Policy Conferences,* Stanford, 1967, pp. 133 şi urm.; Mosley, *op. cit.,* p. 215.

[1256] Mosley, *op. cit.,* p. 207 şi nota de subsol.

[1257] Tolland, *op. cit.,* pp. 94, 148; Mosley, *op. cit.,* p. 200 nota de subsol.

[1258] Barbara Teters, 'Matsuoka Yusuke: the Diplomacy of Bluff and Gesture' în R.B. Burns şi E.M. Bennett, editori, *Diplomats în Crisis: United States, Chinese, Japanese Relations* 1919-1941, Oxford, 1974.

[1259] Tolland, *op. cit.,* p. 75, nota de subsol, 77.

[1260] Robert Craigie, *Behind the Japanese Mask,* Londra, 1945.

[1261] Nish, *op. cit.,* p. 235.

[1262] Tolland, *op. cit.,* p. 179 şi nota de sobsol.

[1263] R.J.C. Butow, *Tojo and the Coming War,* Princeton, 1961, p. 172.

[1264] Ike, *op. cit.,* p. 151, nota de subsol 36.

[1265] Mosley, *op. cit.,* pp. 216–220.

[1266] Tolland, *op. cit.,* p. 112.

[1267] Ike, *op. cit.,* p. 188.

[1268] Tolland, *op. cit.,* p. 133.

[1269] Tolland, *op. cit.,* pp. 47, 68, nota de subsol.

[1270] Tolland, *op. cit.,* p. 82.

[1271] Ike, *op. cit.,* p. 201.

[1272] Ike, *op. cit.,* pp. 189–192.

[1273] Mosley, *op. cit.,* p. 205, nota de subsol.

[1274] Tolland, *op. cit.,* p. 150, nota de subsol.

[1275] Tolland, *op. cit.,* pp. 225, 235 şi urm.

[1276] Ike, *op. cit.,* p. 233.

[1277] Tolland, *op. cit.,* pp. 273–275.

[1278] Martin, *Deutschland und Japan,* cap. 1.

[1279] Vezi Masateke Okumiya, *Midway: the Battle that Doomed Japan,* Annapolis, 1955.

[1280] Tolland, *op. cit.,* p. 339.

[1281] Hans-Adolf Jacobsen, *1939–1945: Der Zweite Weltkrieg în Chronik und Dokumenten,* Darmstadt, 1961, p. 290.

[1282] Hillgruber, *op. cit.,* p. 96.

[1283] George Bruce, *Second Front Now: the Road to D-Day,* Londra, 1979; pentru Leslie Howard, Ian Colvin, *Flight 777,* Londra, 1957.

[1284] Tolland, *op. cit.,* pp. 75–76 şi nota de subsol.

[1285] Tolland, *op. cit.,* pp. 441–444; Burke Davis, *Get Yamamoto,* New York, 1969.

[1286] Barbara Tuchman, *The Zimmerman Telegram,* New York, 1958.

[1287] David Kahn, 'Codebreaking în World Wars I and II: the Major Successes and Failures, their Causes and their Effects', *Cambridge Historical Journal,* septembrie 1980.

[1288] Richard Woytak, *On the Border of War and Peace: Polish Intelligence and Diplomacy in 1939 and the Origins of the Ultra Secret,* Boulder, 1979.

[1289] A fost dezvăluită pentru prima dată de F.W. Winterbotham, *The Ultra Secret,* Londra, 1974, scrisă din memorie.

[1290] Ralph Bennett, 'Ultra and Some Command Decisions', *Journal of Contemporary History,* 16, 1981, pp. 131–151.

[1291] Vice-Admiral B.B. Schofield, 'The Defeat of the U-boats During World War Two', *Ibid.,* pp. 119–129; P. Beesley, *Very Special Intelligence,* Londra, 1977, pp. 152–185; vezi şi Jürgen Rohwer şi Eberhard Jackel, editori, *Die Funkaufklärung und ihre Rolle im 2 Weltkrieg,* 1979, raport privind conferinţa internaţională ţinută în perioada 15–18 noiembrie 1978 asupra motivelor înfrângerii submarinelor.

[1292] John Masterman, *The Double-Cross System in the War of 1939–1945,* Yale, 1972.

[1293] Edward Van Der Rhoer, *Deadly Magic: a Personal Account of Communications Intelligence în World War Two in the Pacific,* New York, 1978; W. J. Holmes, *Doubleedged Secrets: US Naval Intelligence Operations in the Pacific during World War* Two, Annapolis, 1979.

[1294] Harold Deutsch, 'The Historical Impact of Revealing the Ultra Secret', US Army War College: *Parameters,* vol. VII, p. 3, 1978.

[1295] Tolland, *op. cit.,* pp. 444–446.

[1296] Milward, *German Economy at War.*

[1297] Andreas Hillgruber, *Hitler's Strategie: Politik und Kriegführung 1940 bis 1941,* Frankfurt, 1965, p. 38, nota de subsol; Fest, *op. cit.,* pp. 1179–1180, nota 11.

[1298] Citat în Seaton, *Stalin as Warlord,* p. 263.

[1299] Fest, *op. cit.,* p. 980.

[1300] Fest, *op. cit.,* p. 974.

[1301] Tolland, *op. cit.,* p. 327.

[1302] Susman, editor, *op. cit.*

[1303] Charles Murphy, 'The Earth Movers Organize for War', *Fortune,* august-octombrie 1943.

[1304] Gilbert Burck, 'GE Does IT', *Fortune,* martie 1942.

[1305] Tolland, *op. cit.,* p. 426.

[1306] Ike, *op. cit.,* vol. XXVI; Bruce, *op. cit.,* pentru episodul Churchill.

[1307] Vezi Geoffrey Best, *Humanity în Warfare,* Londra, 1981; şi articolul lui Hans Blix în *British Yearbook of International Law,* Londra. 1978.

[1308] Charles Webster şi Noble Frankland, *The Strategic Air Offensive Against Germany,* 4 vol., Londra. 1961, vol. I, p. 323.

[1309] *Ibid.,* vol. III, p. 287; Taylor, *English History 1914–1945,* p. 693.

[1310] Taylor, *English History 1914–1945,* p. 692, nota de subsol 4.

[1311] David Irving, *The Destruction of Dresden,* Londra, 1963, pp. 44–45; Martin Moddlebrook, *The Battle of Hamburg,* Londra, 1980.

[1312] Irving, *op. cit.,* pp. 51–52, 99–100.

[1313] *Ibid., pp.* 154–158, 175, 142–143.

[1314] Hugo Young, Brian Silcock şi Peter Dunn, *Journey to Tranquillity: the History of Man s Assault on the Moon,* Londra. 1969, pp. 29–32.

[1315] David Irving, *The Mare's Nest,* Londra, 1964, pp. 299, 306–314.

[1316] Nils Bohr şi J.A. Wheeler, *Physics Review,* p. 56, 1939, p. 426.

[1317] Margaret Gowing, *Britain and Atomic Energy,* 1939–1945, Londra, 1964, p. 54.

[1318] Vezi Freeman Dyson, *Disturbing the Universe,* New York, 1979.

[1319] Gowing, *op. cit,* pp. 45–51.

[1320] Gowing, *op. cit,* pp. 76–78.

[1321] Richard Hewlett şi Oscar Anderson, *The New World 1939–1946,* Washington DC, 1972.

[1322] Stephane Groueff, *Manhattan Project,* Boston, 1967, p. 62; Leslie Groves, *Now It Can Be Told: the Story of Manhattan Project,* New York, 1962, p. 107.

[1323] Peter Pringle şi James Spigelman, *The Nuclear Barons,* Londra, 1982, pp. 26 şi urm.

[1324] David Holloway, 'Entering the Nuclear Arms Race: the Soviet Decision to Build the Atomic Bomb 1939–45', *Working Paper N.9,* Woodrow Wilson Center, Washington DC, 1979.

[1325] Strobe Talbot, editor, *Khrushehev Remembers: the Last Testament,* Londra, 1974, p. 60.

[1326] Deborah Shapley, 'Nuclear Weapons History: Japan's Wartime Bomb-Projects Revealed', *Science,* 13 ianuarie 1978.

[1327] Rauschning, *op. cit.*

[1328] Nolte, *op. cit.,* p. 234.

[1329] Mussolini, *Opera Omnia,* vol. XXXI, p. 223.

[1330] Mussolini, *Opera Omnia,* vol. XXXII, pp. 1–5, 190.

[1331] Fest, *op. cit.,* p. 1031.

[1332] Michael Balfour, 'The Origins of the Formula „Unconditional Surrender" în World War Two', *Armed Forces and Society,* Universitatea Chicago, iarna 1979.

[1333] Hans Speidel, *Invasion 1944,* Tübingen, 1961, p. 155.

[1334] Citat în Schmidt, *op. cit.*

[1335] *Hitler's Table-Talk,* pp. 657, 661, 666, 684; Fest, *op. cit.,* pp. 1057, 1063.

[1336] Fest, *op. cit.,* pp. 1057–1059.

[1337] Vezi Hugh Trevor-Roper, 'Thomas Carlyle's Historical Philosophy', *The Times Literary Supplement,* 26 iunie 1981, pp. 731–734.

[1338] Citat în Hugh Trevor-Roper, *The Last Days of Hitler,* Londra, 1947, p. 51.

[1339] Albert Zollar, *Hitler Privat,* Düsseldorf, 1949, p. 150.

[1340] Fest, *op. cit.*, pp. 1069 şi urm., 1077, 1104–1112.

[1341] A. Mitscherlich şi F. Mielke, *The Death Doctors,* Londra, 1962, pp. 236 şi urm.; Manveil şi Fraenkel, *Himmler,* pp. 87 şi urm.; Holborn, *op. cit.,* p. 811.

[1342] Manveil şi Fraenkel, *Himmler,* p. 117.

[1343] Fest, *op. cit.,* p. 1011.

[1344] Manvell şi Fraenkel, *Himmler,* pp. 118–119.

[1345] *Ibid., pp.* 120–122.

[1346] Borkin, *op. cit.,* pp. 122–123.

[1347] Pentru o selecţie vezi Raul Hilberg, editor, *Documents of Destruction: Germany and Jewry 1933–1945,* New York, 1971, şi lucrarea sa *Destruction of the European Jews,* New York, 1961.

[1348] Martin Gilbert, *Final Journey: the Fate of the Jews in Nazi Europe,* Londra, 1979, pp. 69–70.

[1349] Citat din Gerald Reitlinger, *The Final Solution,* Londra, 1953.

[1350] Gilbert, *Final Journey,* pp. 77–78.

[1351] Speer, *op. cit.,* pp. 302–304.

[1352] Speer, *op. cit.,* p. 368, nota 23.

[1353] Vezi Benjamin B. Ferencz, *Less than Slaves: Jewish Forced Labor and the Quest for Compensation,* Harvard, 1981.

[1354] *Trial of the Major War Criminals before the International Military Tribunal,* editor L.D. Egbert, 42 vol., Nürnberg, 1947–1949, vol. I, p. 245.

[1355] Borkin, *op. cit.,* pp. 111–127.

[1356] Gilbert, *Final Journey,* p. 78.

[1357] Manvell şi Fraenkel, *Himmler,* p. 91.

[1358] Manvell şi Fraenkel, *Himmler,* pp. 104–111. Vezi şi Mitscherlich şi Mielke, *op. cit.*

[1359] Menvell şi Fraenkel, *Himmler,* Anexa B, pp. 252–253.

[1360] Menvell şi Fraenkel, *Himmler,* Anexa B, pp. 136–137, 196–197.

[1361] Gilbert, *Final Journey,* 70; Luba Krugman Gurdus, *The Death Train,* New York, 1979.

[1362] Pentru discutarea acestui aspect, vezi Rainer C. Baum, *The Holocaust and the German Elite: Genocide and National Suicide în Germany 1871–1945,* Londra, 1982.

[1363] Gerald Reitlinger, *The SS: Alibi of a Nation, 1922–1945,* Londra, 1956, p. 377.

[1364] Maurice Raisfus, *Les juifs dans la Collaboration: L'UGIF 1941–1944,* Paris, 1981.

[1365] Michael R. Mamis şi Robert O. Paxton, *Vichy France and the Jews,* New York, 1981.

[1366] Martin Gilbert, *Auschwitz and the Allies,* Londra, 1981, pp. 267–270.

[1367] Citat în Martin Gilbert, *Auschwitz and the Allies,* Londra, 1981, pp. 267–270.

[1368] John Wheeler-Bennett şi Anthony Nicholls, *The Semblance of Peace: the Political Settlement after the Second World War,* New York, 1972, pp. 146–148, 166; Alexander Werth, *Russia at War 1941–1945,* New York, 1965, pp. 267–268.

[1369] Aaron Goldman, 'Germans and Nazis: the Controversy over „Vansittartism" în Britain during the Second World War', *Journal of Contemporary History,* 14, 1979, pp. 155–191.

[1370] Manvell şi Fraenkel, *Himmler,* pp. 157, 169–170, 266, nota de subsol 20.

[1371] Borkin, *op. cit.,* pp. 135–156.

[1372] Cifre din Ferencz, *Less than Slaves.*

[1373] Tolland, *op. cit.,* p. 499, nota de subsol.

[1374] James, *op. cit.,* p. 322.

[1375] Tolland, *op. cit.,* pp. 477–478.

[1376] James, *op. cit.,* pp. 246–247, 321, 396.

[1377] James, *op. cit.,* p. 299; Tolland, *op. cit.,* p. 468.

[1378] Tolland, *op. cit.,* pp. 469–471.

[1379] James, *op. cit.,* pp. 246–247.

[1380] James, *op. cit.,* p. 293.

[1381] Lansing Lamont, *Day of Trinity,* New York, 1965, p. 235.

[1382] Pentru hotărârea privind bomba, vezi Martin Sherwin, *A World Destroyed: the Atomic Bomb and the Grand Alliance,* New York, 1975, cap. 8.

[1383] Tolland, *op. cit.,* p. 756.

[1384] Calculul profesorului Shogo Nagaoka, primul custode al Monumentului Păcii din Hiroshima, Tolland, *op. cit.,* p. 790, nota de subsol.

[1385] James, *op. cit.,* p. 328; Shapley, *op. cit.*

[1386] Tolland, *op. cit.,* p. 813, nota de subsol.

[1387] Text din R.J. Butow, *Japan's Decision to Surrender,* Stanford, 1954, p. 248.

[1388] Beaseley, *op. cit.,* pp. 277–278.

[1389] Vezi Tribunalul Militar Internaţional pentru Orientul îndepărtat, *Proceedings,* 3 mai 1946 până la 16 aprilie 1946, *Judgement,* noiembrie 1948, Tokyo.

[1390] James, *op. cit.,* pp. 259–260.

[1391] Philip R. Piccigallo, *The Japanese on Trial: Allied War Crimes Operations in the East 1945-1951*, Austin, 1979, p. 27.

[1392] *Ibid.,* p. 23, pentru opinii contrare.

[1393] Citat în Mosley, *op. cit.*

[1394] Samuel Eliot Morrison, *History of the US Naval Operations în World War Two:* vol. VII *Aleutians, Gilberts and Marshalls,* Washington DC, 1951.

[1395] Tolland, *op. cit.,* p. 677, nota de subsol.

[1396] Sherwin, *op. cit.,* p. 302.

[1397] Poole, *op. cit.,* p. 130.

[1398] James, *op. cit.,* pp. 335–340.

[1399] Nicholas Bethell, *The Last Secret: Forcible Repatriation to Russia 1944–1947,* Londra, 1974, p. 5.

[1400] Nicholas Bethell, *The Last Secret: Forcible Repatriation to Russia 1944–1947,* Londra, 1974, pp. 8–13; Carlton, *op. cit.,* pp. 239–242.

[1401] Nicholas Bethell, *The Last Secret: Forcible Repatriation to Russia 1944–1947,* Londra, 1974, pp. 8–13; Carlton, *op. cit.,* pp. 239–242; Bethell, *op. cit.,* pp. 57–60.

[1402] Joseph Hecomovic, *Tito's Death-Marches and Extermination Camps,* New York, 1962, p. 23.

[1403] Bethell, *op. cit.,* pp. 82, 191, 131–133, 142–143.

[1404] Rhodes James, editor, *op. cit.,* p. 505.

[1405] Citat în Charles Bohlen, *Witness to History 1929–1969,* New York, 1973, pp. 26–29.

[1406] Robert Sherwood, *Roosevelt and Hopkins,* 2 vol., New York, 1959, vol. I, pp. 387, 423; Adam B. Ularn, *Stalin: the Man and his Era,* New York, 1973, pp. 539–542, 560–561.

[1407] Yergin, *op. cit.,* p. 544.

[1408] Winston Churchill, *Wartime Correspondence,* Londra, 1960, p. 196.

[1409] Conferinţa de la Cairo 1943. Citată în Terry Anderson, *The United States, Great Britain and the Cold War 1944–1947,* Colombia, 1981, p. 4.

[1410] Citat în Robert Garson, 'The Atlantic Alliance, East Europe and the Origin of the Cold War' în H.C. Allen şi Rogert Thompson, editori, *Contrast and Connection,* Athens, Ohio, 1976, pp. 298–299.

[1411] Lord Moran, *Churchill: the Struggle for Survival, 1940–1944,* Londra, 1968, p. 154.

[1412] John Wheeler-Bennett şi Anthony Nicholls, *The Semblance of Peace: the Political Settlement after the Second World War,* New York, 1972, p. 290.

[1413] Anderson, *op. cit.,* p. 15.

[1414] John R. Deane, *The Strange Alliance: the Story of American Efforts at Wartime Co-operation with Russia,* Londra, 1947, p. 298.

[1415] Lisle A. Rose, *Dubious Victory: the United States and the End of World War Two,* Kent, Ohio, 1973, vol. I, pp. 6–7.

[1416] Nota Foreign Office, 21 martie 1944, 'Essentials of an American Policy'.

[1417] Nota se găseşte în Documentele Inverchapel în PRO; vezi Carlton, *op. cit.,* p. 244; Churchill, *Second World War,* vol. VI, pp. 196–197.

[1418] Jurnalul lui Sir Pierson Dixon, 4 decembrie 1944, citat în Carlton, *op. cit.,* pp. 248–249; Churchill, *Second World War,* vol. VI, p. 252.

[1419] Citat în Carlton, *op. cit.,* p. 248.

[1420] Averell Harriman şi Elie Abel, *Special Envoy to Churchill and Stalin 1941–1946,* New York, 1975, p. 390.

[1421] Churchill, *Second World War,* vol. VI, p. 337.

[1422] William D. Leahy, *I Was There,* New York, 1950, pp. 315–316.

[1423] Anderson, *op. cit.,* p. 47.

[1424] Anderson, *op. cit.,* p. 50.

[1425] Vicontele Montgomery, *Memoirs,* New York, 1958, pp. 296–297.

[1426] Harry S. Truman, *Memoirs,* 2 vol., New York, 1955–1956, vol. I, pp. 81–82.

[1427] Omar Bradley, *A Soldier's Story,* New York, 1951, pp. 535–536; Forrest Pogue, *George C. Marshall: Organizer of Victory,* New York, 1973, pp. 573–574.

[1428] Thomas Campbell şi George Herring, *The Diaries of Edward R. Stettinius Jr, 1943–1946,* New York, 1975, pp. 177–178.

[1429] Anderson, *op. cit.,* p. 69.

[1430] Moran, *op. cit.,* p. 305.

[1431] Victor Rothwell, *Britain and the Cold War 1941–1947,* Londra, 1982.

[1432] *Forrestal Diaries,* New York, 1951, pp. 38 40, 57.

[1433] Z. Stypulkowski, *Invitation to Moscow,* Londra, 1951.

[1434] Anderson, *op. cit.,* pp. 75–76.

[1435] Patricia Dawson Ward, *The Threat of Peace: James F. Byrnes and the Council of Foreign Ministers 1945–6,* Kent, Ohio, 1979.

[1436] Yergin, *op. cit.,* pp. 160–161; George Curry, 'James F. Byrnes' în Robert H. Ferrell şi Samuel Flagg Bemiss, editori, *The American Secretaries of State and their Diplomacy,* New York, 1965.

[1437] Kennan, *Memoirs 1925–1950,* p. 294.

[1438] Textul cuvântării în Robert Thodes James, *Churchill Complete Speeches,* Londra, 1974, vol. VII, pp. 7283–7296; Jerome K. Ward, 'Winston Churchill and the Iron Curtain Speech', *The History Teacher,* ianuarie 1968.

[1439] Leahy Diaries, 24 ianuarie, 7 februarie 1946.

[1440] John Morton Blun, *The Price of vison: the Diary of Henry A. Wallace, Boston,* 1973, pp. 589–601; Yergin, *op. cit.,* pp. 253–254.

[1441] Dean Acheson, *Present at the Creation,* New York, 1969, p. 219; Yergin, *op. cit.,* pp. 281–282.

[1442] Acheson, *op. cit.,* p. 234.

[1443] Vezi 'Overseas Deficit', datat 2 mai 1947, Documentele Dalron; Harry Bayard Price, *The Marshall Plan and its Meaning,* Cornell, 1955.

[1444] Yergin. *Op. cit.,* pp. 348–350.

[1445] Jean Edward Smith, editor, *The Papers of General Lucius D. Clay: Germany, 1945–1949,* Bloomington, 1974, pp. 734–737.

[1446] Yergin, *op. cit.,* p. 380.

[1447] Talbot, editor, *op. cit.,* p. 205.

[1448] David Alan Rosenberg, 'American Atomic Strategy and the Hydrogen Bomb Decision', *Journal of American History,* iunie 1979; David Lilienthal, *Atomic Energy: a New Start,* New York, 1980.

[1449] W. Phillips Davison, *The Berlin Blockade,* Princeton, 1958.

[1450] Kennan, *Memoirs 1925–1950,* pp. 354 şi urm.

[1451] Warner Schilling *et al., Strategy, Politics and Defence Budgets,* Colombia, 1962, pp. 298–330.

[1452] Richard Hewlett şi Francis Duncan, *Atomic Shield 1947–1952,* Pennsylvania, 1969, pp. 362–369.

[1453] Anderson, *op. cit.,* p. 184.

[1454] Churchill, *Second World War, VI: Triumph and Tragedy,* Londra, 1954, p. 701.

[1455] Samuel I. Rosenman, editor, *Public Papers and Addresses of Franklin D. Roosevelt: Victory and the Threshold of Peace 1944–1945,* New York, 1950, p. 562.

[1456] Schram, *op. cit.,* pp. 220 şi urm.; Tang Tsou, *America s Failure în China 1941–1950,* Chicago, 1963, pp. 176 şi urm.

[1457] Schram, *op. cit.,* pp. 228–229; Tang Tsou, *op. cit.,* pp. 100–124.

[1458] Milovan Djilas, *Conversations with Stalin,* Londra, 1962, p. 182; Vladimir Dedijer, *Tito Speaks,* Londra, 1953, p. 331.

[1459] Schram, *op. cit.,* pp. 232–233.

[1460] Wolfram Eberhard, *History of China,* ed. a 4-a, Londra, 1977, p. 344.

[1461] Derk Bodde, *Peking Diary: a Year of Revolution,* traducere, Londra, 1951, p. 32.

[1462] Citat în Noel Barber, *The Fall of Shanghai: the Communist Takeover în 1949,* Londra, 1979, p. 42.

[1463] Bodde, *op. cit.,* p. 47.

[1464] Barber, *op. cit.,* pp. 49–50.

[1465] Barber, *op. cit.,* p. 51.

[1466] Tans Tsou, *op. cit.,* pp. 482–484, 497–498; Schram, *op. cit.,* p. 245.

[1467] Mao Tse-Tung, *Selected Works,* vol. IV, pp. 201–202, ordinul din 13 februarie 1948.

[1468] Kennan, *Memoirs 1925–1950,* p. 376.

[1469] Samuel Wells, 'The Lessons of the Korean War', în Francis Heller, editor, *The Korean War: a 25-Year Perspective,* Kansas, 1977.

[1470] Duncan Wilson, *Tito's Yugoslavia,* Cambridge, 1979, p. 20, nota de subsol.

[1471] Djilas, *op. cit.,* pp. 129, 141.

[1472] Hingley, *op. cit.,* p. 385; D. Wilson, *op. cit.,* p. 55.

[1473] D. Wilson, *op. cit.,* p. 61.

[1474] D. Wilson, *op. cit.,* p. 67.

[1475] Robert Conquest, *The Soviet Police System,* Londra, 1968, p. 41.

[1476] Hingley, *op. cit.,* p. 388.

[1477] S. Wells, *op. cit.*

[1478] Kennan, *Memoirs 1925–1950,* p. 490.

[1479] *New York Times,* 3 august 1980; S. Wells, *op. cit.*

[1480] Talbot, editor, *op. cit.,* p. 269; *China Quarterly,* aprilie-iunie 1964.

[1481] Yergin, *op. cit.,* p. 407; S. Wells, *op. cit.*

[1482] Robert C. Tucher, 'Swollen State, Spent Society: Stalin's Legacy to Brezhnev's Russia', *Foreign Affairs,* 60, iarna 1981–1982, pp. 414–415.

[1483] Kolakowsky, *op. cit.,* vol. III, pp. 123–135; Hingley, *op. cit.,* pp. 380–382.

[1484] Zhores A. Medvedev, *The Rise and Fall of T.D. Lysenko,* traducere, New York, 1969, pp. 116–117.

[1485] Robert Payne, *The Rise and Fall of Stalin,* Londra, 1968, p. 664.

[1486] *Pravda,* 17 februarie 1950, citat în Hingley, *op. cit.,* p. 508.

[1487] Rigby, *Stalin,* 71; Marc Slonim, *Soviet Russian Literature,* New York, 1964, p. 289.

[1488] Svetlana Alliluyeva, *Twenty Letters,* pp. 171, 193, 197, 206; Talbot, editor, *op. cit.,* p. 263.

[1489] Robert Conquest, *Power and Policy in the USSR,* Londra, 1961, p. 100.

[1490] Grey, *op. cit.,* pp. 453–454.

[1491] Kennan, *Memoirs 1950–1963,* pp. 154–156.

[1492] Hingley, *op. cit.,* p. 404.

[1493] Rigby, *Stalin,* p. 81.

[1494] Conquest, *Power and Policy,* pp. 165–166; Rigby, *Stalin,* pp. 66–67; Hingley, *op. cit.,* p. 414.

[1495] Svetlana Alliluyeva, *After One Year,* p. 365; Hingley, *op. cit.,* pp. 393–395, 416.

[1496] K.P.S. Menon, *The Flying Troika: Extracts from a Diary,* Londra, 1963, pp. 27–29.

[1497] Svetlana Alliluyeva, *Twenty Letters,* pp. 13–18.

[1498] Hingley, *op. cit.,* pp. 424, 427.

[1499] Sidney Olson, 'The Boom', *Fortune,* iunie 1946.

[1500] Kennan, *Memoirs 1950–1963,* pp. 191–192.

[1501] Alan Harper, *The Politics of Loyalty,* New York, 1969.

[1502] Roy Cohn, *McCarthy,* New York, 1968, pp. 56 şi urm.

[1503] Richard Rovere, *Senator Joe McCarthy,* Londra, 1960, p. 51.

[1504] Citat în Arthur Schlesinger, *Robert Kennedy and his Times,* Boston, 1978.

[1505] Edwin R. Bayley, *Joe McCarthy and the Press,* Universitatea Wisconsin, 1981, pp. 66–87, 214–222.

[1506] Kennan, *Memoirs 1950–1963,* p. 220.

[1507] Barton J. Bernstein, 'New Light on the Korean War', *International History Review,* 3, 1981, pp. 256–277.

[1508] Robert Griffith, *The Politics of Fear: Joseph McCarthy and the Senate,* Lexington, 1970; Richard M. Fried, *Men Against McCarthy,* New York, 1976.

[1509] Fred I. Greenstein, 'Eisenhover as an Activist President: a Look at New Evidence', *Political Science Quarterly,* iarna 1979–1980; Robert Wright, 'Ike and Joe: Eisenhower's White House and the Demise of Joe McCarthy', teză nepublicată, Princeton, 1979.

[1510] Trohan, *op. cit.,* p. 292.

[1511] Emmet John Hughes, *Ordeal of Power: a Political Memoir of the Eisenhower Years,* New York, 1963, pp. 329–330.

[1512] Richard Nixon, *Six Crises,* New York, 1962, p. 161.

[1513] Greenstein, *op. cit.;* vezi şi Douglas Kinnaird, *President Eisenhower and Strategic Management,* Lexington, 1977.

[1514] Sherman Adams, *First Hand Report,* New York, 1961, p. 73.

[1515] Trohan, *op. cit.,* p. 111.

[1516] Robert H. Ferrell, *The Eisenhower Diaries,* New York, 1981, pp. 230–232.

[1517] Kennan, *Memoirs 1950–1963,* p. 196.

[1518] Verno A. Walters, *Silent Missions,* New York, 1978, p. 226.

[1519] Vezi Robert A. Divine, *Eisenhower and the Cold War,* Oxford, 1981.

[1520] *Public Papers of Dwight D. Eisenhower 1954,* Washington, 1960, pp. 253, 206.

[1521] Vezi Richard H. Immerman, 'The US and Guatemala 1954', teză de doctorat nepublicată, Colegiul din Boston, 1978, citată în Greenstein, *op. cit.* Richard Cotton, *Nationalism în Iran.* Pittsburgh, 1964.

[1522] Joseph B. Smith, *Portrait of a Cold Warrior,* New York, 1976, pp. 229–240; Schlesinger, *Robert Kennedy,* pp. 455, 457.

[1523] C.L. Sulzburger, *A Long Row of Candles,* New York, 1969, pp. 767–769.

[1524] Kennan, *Memoirs 1950–1963,* p. 183.

[1525] Sherman Adams, *op. cit.,* cap. 17, pp. 360 şi urm.

[1526] Vezi Joan Robinson, 'What has become of the Keynesian Revolution?', în Milo Keynes, editor, *op. cit.,* p. 140.

[1527] Arthur Larsen, *Eisenhower: the President that Nobody Knew,* New York, 1968, p. 34.

[1528] E.L. Woodward, *British Foreign Policy in the Second World War,* Londra, 1970, vol. I, XLIV.

[1529] 16 iunie 1943; citat în David Dilks, editor, *Retreat from Power,* Londra, 1981, vol. II, *After 1939.*

[1530] William Roger Louis, *Imperialism at Bay: the United States and the Decolonization of the British Empire 1941–1945,* Oxford, 1978.

[1531] Introducere în jurnalul amiralului Leahy, 9 februarie 1945, citată în Anderson, *op. cit.*

[1532] W.K. Kancock şi Margaret Gowing, *The British War Economy,* Londra, 1949, pp. 546–549.

[1533] Dalton Diary, 10 septembrie 1946.

[1534] *Harold Nicolson: Diaries and Letters 1945–1962,* Londra, 1968, p. 115–116.

[1535] A. Goldberg, 'The Military Origins of the British Nuclear Deterrent', *International Affairs,* XL, 1964.

[1536] Edward Spiers, 'The British Nuclear Deterrent: Problems, Possibilities', în Dilks, *op. cit.,* vol. II, pp. 183–184.

[1537] M.H. Gowing, *Independence and Deterrence, Britain and Atomic Energy 1945–52,* 2 vol., Londra, 1974, vol. I, p. 131.

[1538] M.H. Gowing, *Independence and Deterrence, Britain and Atomic Energy 1945–52,* 2 vol., Londra, 1974, vol. I, pp. 182–183.

[1539] M.H. Gowing, *Independence and Deterrence, Britain and Atomic Energy 1945–52,* 2 vol., Londra, 1974, vol. I, p. 406.

[1540] Dilks, *op. cit.,* vol. II, p. 161.

[1541] Pentru statisticile de la sfârşitul războiului vezi James, *op. cit.*

[1542] Pentru statisticile de la sfârşitul războiului vezi James, *op. cit.* pp. 251–253.

[1543] Robert Rhodes James, *Memoirs of a Conservative: J.C.C. Davidon's Letters and Papers 1910–1937,* Londra, 1969, p. 390.

[1544] John Wheeler-Bennett, *King George VI: his Life and Times,* Londra, 1958, p. 703.

[1545] Ved Mehta, *Mahatma Gandhi and his Apostles,* New York, 1976.

[1546] Ved Mehta, *Mahatma Gandhi and his Apostles,* New York, 1976, pp. 13–16.

[1547] Ved Mehta, *Mahatma Gandhi and his Apostles,* New York, 1976, p. 44.

[1548] Ved Mehta, *Mahatma Gandhi and his Apostles,* New York, 1976, p. 56.

[1549] Orwell, *Collected Essays,* etc., vol. IV, p. 529.

[1550] Citat în Sarvepalli Gopal, *Jawaharlal Nehru: a Biography,* Londra, 1965, vol. I, pp. 38–39.

[1551] Citat în Sarvepalli Gopal, *Jawaharlal Nehru: a Biography,* Londra, 1965, vol. I, pp. 79, 98, 236; Leonard Woolf, *Downhill All the Way,* Londra, 1967, p. 230.

[1552] Cuvântarea lui Nehru la Ootacamund, *1 iunie 1948;* Gopal, *op. cit.,* vol. II, p. 308.

[1553] Richard Highes, *Foreign Devil,* Londra, 1972, pp. 289–292.

[1554] Richard Hough, *Mountbatten,* Londra. 1980, p. 216.

[1555] R. Jeffrey, 'The Punjab Boundary Force and the Problem of Order, August 1947', *Modern Asian Studies,* 1974, pp. 491–520.

[1556] M. Masson, *Edwina Mountbatten,* Londra, 1958, pp. 206–207.

[1557] Gopal, *op. cit.,* vol. II, p. 13.

[1558] Penderal Mood, *Divide and Quit,* Londra, 1961, prezintă cifra de 200000; G.D. Khosla, *Stern Reckoning,* Delhi, fără dată, 4–500 000; Ian Stephens, *Pakistan,* Londra, 1963, 500 000; M. Edwardes, *Last Years of British India,* Londra, 1963, 600 000.

[1559] Gopal, *op. cit.,* vol. II, pp. 21, 42.

[1560] Scrisoare de la Nehru către Krishna Menon, 24 august 1949.

[1561] Walter Lippmann în *Herald Tribune,* 10 ianuarie 1949; Acheson, *op. cit.,* p. 336; *Christian Science Monitor,* 26 octombrie 1949; *Manchester Guardian,* 26 mai 1954; W. Johnson, editor. *The Papers of Adlai E. Stevenson,* Boston, 1973, vol. III, p. 1818.

[1562] Nehru, scrisoare datată 9 iunie 1951.

[1563] Gopal, *op. cit.,* p. 311.

[1564] Scrisoare de la Nehru către Rajagopalachari, 3 iulie 1950; telegramă către preşedintele Nasser, 31 octombrie 1956; telegramă către J.F. Dulles, aceeaşi dată.

[1565] Citat în Gopal, *op. cit.,* vol. II, p. 246.

[1566] S. Dutt, *With Nehru at the Foreign Office,* Calcutta, 1977, p. 177.

[1567] Scrisoare de la Nehru către Ernest Bevin, 20 noiembrie 1950.

[1568] Gopal, *op. cit.,* vol. II, pp. 194–195, 227.

[1569] J.K. Galbraith. *A Life în Our Times,* Londra, 1981, cap. 27, pp. 420 şi urm.

[1570] Keith Irvine, *The Rise of the Coloured Races,* Londra, 1972, pp. 540 şi urm.; G.McT. Kahin, *The Asian-African Conference,* Bandung, Ithaca, 1956.

[1571] J.D. Legge, *Sukarno: A Political Biography,* Londra, 1972, pp. 264–265.

[1572] Richard Wright, *The Colour Curtain,* Londra, 1965, p. 15.

[1573] Harry J. Benda, 'Christian Snouck Hurgronje and the Foundation of Dutch Islamic Policy în Indonesia', *Journal of Modern History,* XXX, 1958, pp. 338–347.

[1574] E.H. Kossman, *The Low Countries, 1780–1940,* Oxford, 1978, pp. 672 şi urm.

[1575] Vezi cartea lui Sukarno, *The Birth of Pantja Sila,* Djakarta, 1950.

[1576] D.S. Lev, *The Transition to Guided Democracy: Indonesia Politics 1957–1959,* Ithaca, 1966.

[1577] Pentru sloganuri, vezi Legge, *op. cit.,* pp. 288–290, 324, 332–333, 359 şi alte diferite părţi.

[1578] Talbot, editor, *op. cit.,* p. 322.

[1579] Legge, *op. cit.,* p. 387; John Hughes, *The End of Sukarno,* Londra, 1968, p. 44.

[1580] J.R. Bass, 'The PKI and the Attempted *coup', Journal of SE Asian Studies,* martie 1970; pentru bibliografia critică a *loviturii* vezi Legge, *op. cit.,* p. 390, nota de subsol 45.

[1581] Hughes, *op. cit.,* cap. 16.

[1582] Howard M. Sachar, *Britain Leaves the Middle East,* Londra, 1974, p. 391.

[1583] *Petroleum Times,* iunie 1948; *Oil Weekly,* 6 martie 1944.

[1584] *Forrestal Diaries,* pp. 356–357.

[1585] Sachar, *op. cit.,* p. 395.

[1586] Churchill, *Second World War,* vol. IV, p. 952.

[1587] Sachar, *op. cit.,* p. 442.

[1588] Chaim Weizmann. *Trial and Error,* Philadelphia, 1949, vol. II, p. 437.

[1589] Yehudah Bauer, *From Diplomacy to Resistance: a History of Jewish Palestine 1939–1945,* Philadelphia, 1970, p. 230.

[1590] Sachar, *op. cit.,* p. 447.

[1591] *New York Post,* 21 mai 1946.

[1592] Nicholas Bethell, *The Palestine Triangle: the Struggle between the British, the Jews and the Arabs, 1935–1948,* Londra, 1979, pp. 254–255.

[1593] Bethel, *The Palestine Triangle,* pp. 261 şi urm., pe baza înregistărilor eliberate în 1978.

[1594] *Jerusalem Post,* 1 august 1947.

[1595] Bethel, *The Palestine Triangle,* pp. 243–244.

[1596] Jon şi David Kimehe, *Both Sides of the Hill: Britain and the Palestine War,* Londra, 1960, pp. 21–22.

[1597] Bauer, *op. cit.,* p. 230.

[1598] *The Jewish Case for the Anglo-American Committee of Inquiry on Palestine,* Ierusalim, 1947, pp. 6–7, 74–75.

[1599] Joseph Schechtman, *The US and the Jewish State Movement,* New York, 1966, p. 110.

[1600] Citat în Alfred Steinberg, *The Man from Missouri: the Life and Times of Harry S. Truman,* New York, 1952, p. 301.

[1601] Truman, *Memoirs,* vol. II, p. 135.

[1602] *Petroleum Times,* iunie 1948.

[1603] *Forrestal Diaries,* pp. 324, 344, 348.

[1604] Howard Sachar, 'The Arab-Israeli Issue in the Light of the Cold War', *Sino-Soviet Institute Studies,* Washington DC, 1966, p. 2.

[1605] Sachar, *Europe Leaves the Middle East,* pp. 546–547.

[1606] Sachar, *Europe Leaves the Middle East,* pp. 518 şi urm.

[1607] Kimehe, *op. cit.,* p. 60.

[1608] Netanel Lorch, *The Edge of the Sword: Israel's War of Independence 1947–1948,* New York, 1961, p. 90.

[1609] David Horowitz, *State in the Making,* New York, 1953, pp. 232–235.

[1610] Rony E. Gabbay, *A Political Study of the Arab-Jewish Conflict,* Geneva, 1959, pp. 92–93.

[1611] Sachar, *Europe Leaves the Middle East,* pp. 550–551; Walid Khalidi, 'Why Did the Palestinians Leave?', *Middle East Forum,* iulie 1955; Erkine B. Childers, 'The Other Exodus', *Spectator,* 12 mai 1961. Instrucţiunile Ligii Arabe au fost publicate în *Al-Kayat,* Liban, 30 aprilie, 5–7 mai 1948.

[1612] Transcrierea Biroului Colonial, CO 733 477, citată în Bethell, *The Palestine Triangle,* p. 355.

[1613] Walter Pinner, *How Many Arab Refugees?,* New York, 1959, pp. 3–4.

[1614] Sacher, *op. cit.,* p. 191; pentru distribuţia exodului evreilor, vezi Martin Gilbert, *The Arab-Israeli Conflict: its History în Maps,* Londra, 1974, p. 50.

[1615] Jon Kimehe, *Seven Fallen Pillars,* Londra, 1954, p. 46.

[1616] Francis Williams, *A Prime Minister Remembers,* Londra, 1961, pp. 175–176.

[1617] Bethell, *The Palestine Triangle,* p. 358.

[1618] Sachar, *Europe Leaves the Middle East,* p. 51.

[1619] Pentru un portret incisiv al unui conducător musulman vezi Mohammed Ahmed Mahgoub, *Democracy on Trial: Reflections on Arab and African Politics,* Londra, 1974.

[1620] Constantine Zurayak, *The Meaning of the Disaster,* Beirut, 1956, p. 2.

[1621] Pentru proiectul barajului vezi P.K. O'Brien. *The Revolution în Egypt's Economic System,* Londra, 1966 şi Tom Little, *High Dam at Aswan,* Londra, 1965.

[1622] Carlton, *op. cit.,* p. 416.

[1623] Carlton, *op. cit.,* p. 389.

[1624] André Beaufre, *The Suez Expedition 1956,* traducere, Londra, 1969, pp. 28–34; Hugh Stockwell, 'Suez: Success or Disaster?', *Listener,* 4 noiembrie 1976.

[1625] Vezi relatarea lui Eden în *Memoirs: Full Circle,* Londra, 1960; Selwyn Lloyd, *Suez 1956: a Personal Account,* Londra, 1978.

[1626] Moshe Dayan, *Story of My Life,* Londra, 1976, p. 181.

[1627] Dwight D. Eisenhower, *The White House Years: Waging Peace 1956–1961,* New York, 1965. Pp. 666–667.

[1628] Carlton, *op. cit.,* pp. 451–453.

[1629] Brian Urquhart, *Hammarskjöld,* Londra, 1973, p. 26.

[1630] Brian Urquhart, *Hammarskjöld,* Londra, 1973, pp. 170, 174, 185–189.

[1631] Horne, *op. cit.,* Londra, 1977, p. 60.

[1632] Vezi Robert Aron *et al., Les Origines de la guerre d'Algérie,* Paris, 1962.

[1633] Albert-Paul Lentin, *L'Algérie des colonels,* Paris, 1958.

[1634] Horne, *op. cit.,* p. 72.

[1635] Horne, *op. cit.,* pp. 91–92, 101; Pierre Leulliette, *St Michael and the Dragon,* traducere, Londra, 1964.

[1636] Horne, *op. cit.,* pp. 132–135.

[1637] C. Marighela, *For the Liberation of Brazil,* Penguin, 1971.

[1638] Horne, *op. cit.,* pp. 98–99.

[1639] Germaine Tillion, *L'Algérie en 1957,* Paris, 1957; Vincent Monteil, *Soldat de fortune,* Paris, 1966.

[1640] Jacques Soustelle, *Aimèe et Souffrante Algérie,* Paris, 1956.

[1641] Horne, *op. cit.,* pp. 117–118.

[1642] Albert Camus. *Chroniques Algériennes 1939–1958,* Paris, 1958.

[1643] Horne, *op. cit.,* p. 187.

[1644] Jacques Massu, *La Prate Bataille d'Alger,* Paris, 1971.

[1645] Henri Alleg, *La Question,* Paris, 1958.

[1646] Horne, *op. cit.,* p. 201.

[1647] Pentru exemple, vezi J.-R. Tournoux, *Secret d'Etat,* Paris, 1960; J.-J. Servan-Schreiber, *Lieutenant en Algérie,* Paris, 1957.

[1648] Charles de Gaulle, *Memoirs of Hope,* traducere, Londra, 1970–1971, vol. I, p. 12.

[1649] Charles de Gaulle, *Memoirs of Hope,* traducere, Londra, 1970–1971, vol. I, p. 15.

[1650] Simone de Beauvoir, *La Force des choses,* Paris, 1963.

[1651] Horne, *op. cit.,* p. 291.

[1652] De Gaulle, *op. cit.,* p. 47.

[1653] Horne, *op. cit.,* pp. 376–378.

[1654] *Ibid., pp.* 515–516.

[1655] *Ibid,* p. 495.

[1656] *Ibid.,* p. 506.

[1657] Mouloud Feraoun, *Journal 1955–1962,* Paris, 1962.

[1658] Horne, *op. cit.,* p. 524.

[1659] *Ibid., pp.* 540–543.

[1660] *Ibid,* pp. 537–538.

[1661] De Gaulle, *op. cit.,* vol. I, p. 126.

[1662] Ben Bella, interviu la Radio Monte Carlo, *Daily Telegraph,* 19 martie 1982.

[1663] Mark Amory, editor, *Letters of Evelyn Waugh,* Londra, 1980, p. 517.

[1664] James, *op. cit.,* p. 193.

[1665] Citat în Dorothy Pickles, *French Politics: the First Years of the Fourth Republic,* Londra, 1953, p. 151.

[1666] Stewart Easton, *The Twilight of European Colonialism,* Londra, 1961.

[1667] *Le Monde,* 21 iunie 1951.

[1668] De Gaulle, *op. cit.,* vol. I, p. 66.

[1669] *Ibid.,* p. 68.

[1670] Citat în Easton, *op. cit.*

[1671] Michael Blundell, *So Rough a Wind,* Londra, 1964.

[1672] *Weekend Telegraph,* 12 martie 1965.

[1673] Miles Hudson, *Triumph or Tragedy: Rhodesia to Zimbawe,* Londra, 1981, pp. 38–39.

[1674] Jean Labrique, *Congo Politique,* Leopoldville, 1957, pp. 199–219.

[1675] Comnd 9109, 1918, 3, citat în Barnett, *op. cit.,* p. 147.

[1676] Kirkman, *op. cit.,* pp. 15 şi urm.

[1677] Pentru elaborarea acestei teorii, vezi P. A. Baran, *The Political Economy of Growth,* New York, 1957; C. Leys, *Underdevelopment în Kenya: the Political Economy of Neo-Colonialism 1964–71,* Londra, 1975.

[1678] Citat în Mahgoub, *op. cit.,* pp. 250 şi urm.

[1679] Tawia Adamafio, *A Portrait of the Osagyefo, Dr Kwame Nkrumah,* Accra, 1960. P. 95.

[1680] Mahgoub, *op. cit.,* p. 284.

[1681] Joh Rogge, 'The Balkanization of Nigeria's Federal System', *Journal of Geography,* aprilie-mai 1977.

[1682] J.L. Lacroix, *Industrialisation au Congo,* Paris, 1966, pp. 21 şi urm.

[1683] Easton, *op. cit.,* p. 445; vezi şi R. Anstey, *King Leopold's Legacy: the Congo Under Belgian Rule 1908–1960,* Oxford, 1966.

[1684] Vezi G. Heinz şi H. Donnay, *Lumumba: the Last Fifty Days,* New York, 1969.

[1685] Urquhart, *op. cit.,* pp. 392–393, 397.

[1686] Paul-Henri Spaak, *Combats Inachevés,* Paris, 1969, pp. 244–245.

[1687] Urquhart, *op. cit.,* p. 385.

[1688] *Ibid.,* p. 507.

[1689] Urquhart, *op. cit.,* p. 587; Conor Cruise O'Brien, *To Katanga and Back,* Londra, 1962, p. 286.

[1690] *Sunday Times,* 11 octombrie 1964.

[1691] Ali Mazrui, 'Moise Tschombe and the Arabs, 1960–8' în *Violence and Thought: Essays on Social Tension în Africa,* Londra, 1969.

[1692] *Wall Street Journal,* 25–26 iunie 1980; Patrick Marnham, *Fantastic Invasion,* Londra, 1980, p. 203, nota 10.

[1693] K.W. Grundy, *Conflicting Images of the Military în Africa,* Nairobi, 1968.

[1694] Samuel Decalo, *Coups and Army Rule în Africa,* Yale, 1976, pp. 5–6 şi tabelele 1.1 şi 1.2.

[1695] Opinie prezentată în Shiva Naipaul, *North of South: an African Journey,* Londra, 1978.

[1696] *African Standard,* Nairobi, 12 aprilie 1965; citat în Mazrui *op. cit.,* pp. 210–211.

[1697] Marvin Harris, *Portugal's African Wards',* New York. 1958; James Duffy. *Portuguese Africa,* Harvard, 1959.

[1698] Marcello Caetano, *Colonizing Traditions: Principles and Methods of the Portuguese,* Lisabona, 1951.

[1699] Easton, *op. cit.,* p. 506.

[1700] T.R.H. Davenport, *South Africa: a Modern History,* Londra, 1977, p. 346.

[1701] W.K. Hancock, *Smuts,* Londra, 1968, vol. II.

[1702] Pentru aceste secte vezi Bengt G.M. Sundkler, *Bantu Prophets în South Africa,* ed. a 2-a, Oxford, 1961 şi *Zulu Zion and some Swazi Zionists,* Oxford, 1976.

[1703] Davenport, *op. cit.,* pp. 176 şi urm.

[1704] *Ibid.,* p. 207; pentru Legea Indigenilor vezi M. Ballinger, *From Union to Apartheid,* Londra, 1969.

[1705] P. Patchai, *The International Aspects of the South African Indian Question 1860–1971,* Londra, 1971.

[1706] N.M. Stultz, *Afrikaaner Politics în South Africa 1934–48,* Londra, 1974.

[1707] G.D. Scholtz, *Dr H.F. Verwoerd,* Londra, 1974.

[1708] Ambrose Reeves, *Shooting at Sharpeville,* Londra, 1961.

[1709] Davenport, *op. cit.,* pp. 270–271.

[1710] *Ibid.,* pp. 296–297, cu diagrama creşterii populaţiei.

[1711] *Ibid.,* pp. 304–305.

[1712] *Ibid.,* p. 376 pentru harta minereurilor.

[1713] *Wall Street Journal,* 10 iulie 1980.

[1714] *Ibid.,* 4 august 1980.

[1715] Naipaul, *op. cit.,* p. 231.

[1716] Richard West, *The White Tribes Revisited,* Londra, 1978, pp. 16 şi urm.

[1717] Naipaul, *op. cit.,* pp. 232–233.

[1718] Citat în Marnham, *op. cit.,* p. 196.

[1719] West, *op. cit.,* p. 147.

[1720] Marnham, *op. cit.,* p. 112.

[1721] *Ibid.,* pp. 125 şi urm.

[1722] *Inside East Africa,* august-septembrie 1960.

[1723] *Sunday News,* Dar es Salaam, 26 ianuarie 1964.

[1724] 'One Party Government', *Transition,* decembrie 1961.

[1725] *Report on the Presidential Commission on the Establishment of a Democratic One Party State,* Dar es Salaam, 1965, p. 2.

[1726] Lionel Cliffe, editor, *One-Party Democracy în Tanzania,* Nairobi, 1967.

[1727] Mazrui, *op. cit.,* pp. 255 şi urm.

[1728] *The Arusha Declaration and Tanu's Policy on Socialism and Self-Reliance,* Dar es Salaam, 1967; Marzui, *op. cit.,* p. 48.

[1729] Naipaul, *op. cit.,* pp. 144 şi urm.

[1730] Citat *ibid.,* pp. 200–201.

[1731] *Daily Nation,* Nairobi, 6 februarie 1968.

[1732] Ali Marzui, 'Mini-skirts and Political Puritanism', *Africa Report,* octombrie, 1968.

[1733] *Reporter,* Nairobi, 23 februarie 1968.

[1734] Naipaul, *op. cit.,* pp. 237–238.

[1735] *The Times,* 7 octombrie 1965.

[1736] Marnham, *op. cit.,* p. 199.

[1737] West, *op. cit.,* p. 146.

[1738] *Annual Register,* Londra, 1980.

[1739] Pierre Kalck, *Central African Republic: a Failure of Decolonization,* New York, 1971.

[1740] Winston Churchill, *My African Journey,* Londra, 1908.

[1741] George Ivan Smith, *Ghosts of Kampala,* Londra, 1980, p. 34.

[1742] *Ibid.,* pp. 51 şi urm.

[1743] West, *op. cit.,* pp. 24–25.

[1744] Citat Smith, *op. cit.,* p. 96.

[1745] *Ibid.,* p. 101, pentru textul memorandumului.

[1746] Henry Kyemba, *State of Blood,* Londra, 1977.

[1747] Smith, *op. cit.,* pp. 111–112.

[1748] *Ibid.,* pp. 124–131.

[1749] *Ibid.,* pp. 166–167.

[1750] Daniel Patrick Moynihan, *A Dangerous Place,* Londra, 1978, pp. 154–155.

[1751] Citat Smith, *op. cit.,* p. 181.

[1752] J.J. Jordensen, *Uganda: a Modern History,* Londra, 1981; Wadada Nabundere, *Imperialism and Revolution în Uganda,* Tanzania, 1981.

[1753] Victoria Brittain, 'After Amin', *London Review of Books,* 17 septembrie 1981.

[1754] De exemplu, *Daily Telegraph,* 5 septembrie 1981.

[1755] Mazrui, *Violence and Thought,* pp. 37–39.

[1756] Colin Legum *el. Al., Africa in the 1980s,* New York, 1979.

[1757] West, *op. cit.,* pp. 6–7.

[1758] Pentru cifre detaliate vezi *New York Times,* 11 mai 1980.

[1759] Marnham, *op. cit.,* pp. 165, 205.

[1760] *Ibid.,* p. 168.

[1761] David Lomax, 'The Civil War în Chad', *Listener,* 4 februarie 1982.

[1762] Genganne Chapin şi Robert Wasserstrom, 'Agricultural Production and Malarial Resurgence în Central America and India', *Nature,* 17 septembrie 1981.

[1763] *New York Times,* 11 mai 1980.

[1764] Marnham, *op. cit.,* p. 240.

[1765] Compilat *din Annual Register,* Londra, 1980, 1981 şi *New York Times.*

[1766] Jack Chen, *Inside the Cultural Revolution,* Londra, 1976, pp. 219–220.

[1767] Hollander, *op. cit.,* capitolul 7, 'The Pilgrimage to China', pp. 278 şi urm.

[1768] *Ibid.,* pp. 326–330.

[1769] Talbot, ed., *op. cit.,* p. 249.

[1770] John Gittings, *The World and China,* 1922–1975, Londra, 1974, p. 236.

[1771] Bill Brugger, *China: Liberation and Transformation* 1942–1962, New Jersey, 1981, p. 212.

[1772] Ross Terrill, *Mao: a Biography,* New York, 1980, p. 383.

[1773] Citat în Han Suyin, *Wind in the Tower: Mao Tse-Tung and the Chinese Revolution 1949–1975,* Londra, 1976, p. 291.

[1774] Talbot, ed., *op. cit.,* p. 249.

[1775] Schram, *op. cit.,* pp. 253–254.

[1776] *Ibid.,* p. 295.

[1777] *Ibid.,* p. 291.

[1778] Talbot, ed., *op. cit.,* p. 255.

[1779] Terrill, *op. cit.,* p. 53.

[1780] Roger Garside, *Coming Alive: China After Mao,* Londra, 1981, p. 45.

[1781] *Ibid.,* pp. 46–47.

[1782] Robert Jay Lifton, *Revolutionary Immortality,* Londra, 1969, pp. 72–73.

[1783] Garside, *op. cit.,* p. 50.

[1784] Brugger, *op. cit.,* pp. 44–55.

[1785] Schram, *op. cit.,* p. 267, notă de subsol; vezi Jacques Guillermaz, *La Chine Populaire,* ed. a 3-a, Paris, 1964.

[1786] Robert Jay Lifton, *Thought Reform and the Psychology of Totalism: a Study of Brainwashing în China,* New York, 1961, cap. 19.

[1787] Schram, *op. cit.,* p. 271, notă de subsol.

[1788] *Ibid.,* p. 277.

[1789] Talbot, ed., *op. cit.,* p. 272.

[1790] Jerome A. Cohen, 'The Criminal Process in the People's Republic of China: an Introduction', *Harvard Law Review,* ianuarie 1966.

[1791] Editorials, *Peking Review,* 6, 13, 20 septembrie 1963.

[1792] Citat Schram, *op. cit.,* p. 253.

[1793] Brugger, *op. cit.,* pp. 174 şi urm.

[1794] Talbot, ed., *op. cit.,* pp. 272–278.

[1795] Brugger, *op. cit.,* p. 212.

[1796] K. Walker, *Planning în Chinese Agriculture: Socialization and the Private Sector 1956–62,* Londra, 1965, pp. 444–445.

[1797] Bill Brugger, *China: Radicalism and Revisionism 1962–1972,* New Jersey, 1981, p. 36.

[1798] *Ibid.,* p. 47.

[1799] Roxane Witke, *Comrade Chiang Ching,* Londra, 1977, p. 162.

[1800] Roxane Witke, *Comrade Chiang Ching,* Londra, 1977, p.. 154; Chiang Ching a avut încredere în Witke.

[1801] Colin Mackerras, *The Chinese Theatre in Modern Times,* Amherst, Mass., 1975.

[1802] Witke, *op. cit.,* p. 383.

[1803] Witke, *op. cit.,* pp. 158–159.

[1804] Witke, *op. cit.,* pp. 309–310.

[1805] Witke, *op. cit.,* pp. 312–314.

[1806] Terrill, *op. cit.,* p. 305, notă de subsol.

[1807] *Ibid.,* pp. 304–309.

[1808] Witke, *op. cit.,* p. 318.

[1809] Pentru originile pe termen lung ale Revoluţiei Culturale, vezi Roderick MacFarquahar, *The Origins of the Cultural Revolution, 1, Contradictions Among the People 1956–7,* Londra, 1974.

[1810] *China Quarterly,* p. 45.

[1811] Terrill, *Mao,* p. 315.

[1812] Witke, *op. cit.,* pp. 320, 356 şi urm.

[1813] Naranarayan Das, *China's Hundred Weeds: a Study of the Anti-Rightist Campaign in China 1957–1958,* Calcutta, 1979; Garside, *op. cit.,* p. 69.

[1814] Chen, *op. cit.,* p. 388.

[1815] *Ibid.,* p. 226.

[1816] *Ibid.,* p. 211.

[1817] Garside, *op. cit.,* pp. 70, 91; Witke, *op. cit.,* p. 379; Terrill, *op. cit.,* p. 315; Chen, *op. cit.,* pp. 226 şi urm.

[1818] Chen, *op. cit.,* pp. 221, 224.

[1819] Anita Chan, *et al.,* 'Students and Class Warfare: the Social Roots of the Red Guard Conflict in Guangzhou (Canton)' *China Quarterly,* 83, septembrie 1980.

[1820] Chen, *op. cit*., pp. 228–231.

[1821] Vezi Simon Leys în *The Times Literary Supplement,* 6 martie 1981, pp. 259–260.

[1822] Witke, *op. cit.,* pp. 324–325.

[1823] Witke, *op. cit.,* p. 328.

[1824] William Hinton, *Hundred Days War: the Cultural Revolution at Tsingua University,* New York, 1972, pp. 101 104.

[1825] Terrill, *op. cit.,* p. 319.

[1826] Witke, *op. cit.,* pp. 388–390.

[1827] *Ibid.,* p. 435.

[1828] *Ibid.,* pp. 391–392, 402.

[1829] Parris Chang, 'Shanghai and Chinese Politics before and after the Cultural Revolution', în Christopher Howe, editor, *Shanghai,* Cambridge, 1981.

[1830] Philip Bridgham, 'Mao's Cultural Revolution în 1967', în Richard Baum şi Louis Bennett, editori, *China în Ferment,* Yale, 1971, pp. 134–135; Thomas Robinson, 'Chou En-lai and the Cultural Revolution în China', în Baum şi Bennett, editori, *The Cultural Revolution în China,* Berkeley, 1971, pp. 239–250.

[1831] Witke, *op. cit.,* p. 349; Edward Rice, *Mao's Way,* Berkeley, 1972, pp. 376, 378.

[1832] *Far Eastern Economic Review,* 2 octombrie 1969; Terrill, *op. cit.,* pp. 321–328.

[1833] Terrill, *op. cit.,* pp. 328–330.

[1834] Chen, *op. cit.,* pp. 344 şi urm.; Terrill, *op. cit.,* pp. 345 şi urm.

[1835] Terrill, *op. cit.,* p. 369; Witke, *op. cit.,* p. 365.

[1836] Terrill, *op. cit.,* pp. 387–390; Witke, *op. cit.,* pp. 475–476.

[1837] Terrill, *op. cit.,* p. 402, notă de subsol.

[1838] *Ibid.,* pp. 381, 420.

[1839] Citat în Ross Terrill, *The Future of China After Mao,* Londra, 1978, p. 121.

[1840] *Ibid.,* pp. 115–117.

[1841] Witke, *op. cit.,* pp. 472 şi urm.; Terrill, *China After Mao,* pp. 121–123.

[1842] *Daily Telegraph,* 9 ianuarie 1981, citind revista *Zheng Ming.*

[1843] Garside, *op. cit.,* pp. 67 şi urm.

[1844] *Ibid.,* pp. 73 şi urm.

[1845] Leys, *op. cit.*

[1846] Michael Oksenberg, 'China Policy for the 1980s', *Foreign Affairs,* 59, iarna 1980–1981, pp. 304–322.

[1847] *Guardian,* 5 februarie 1982.

[1848] M.D. Morris *et al.,* editori, *Indian Economy in the Nineteenth Century,* Delhi, 1969; W.J. Macpherson, 'Economic Development în India under the British Crown 1858–1947', în A.J. Youngson, editor, *Economic Development in the Long Run,* Londra, 1972, pp. 126–191; Peter Robb, 'British Rule and Indian „Improvement"', *Economic History Review,* XXXIV, 1981, pp. 507–523.

[1849] J. Nehru, *The Discovery of India,* Londra, 1946.

[1850] Dom Moraes, *Mrs Gandhi,* Londra, 1980, p. 127.

[1851] Dom Moraes, *The Tempest Within,* Delhi, 1971.

[1852] Moraes, *Mrs Gandhi,* p. 224.

[1853] Shahid Javed Burki, *Pakistan under Bhutto 1971–1977,* Londra, 1979.

[1854] Moraes, *Mrs Gandhi,* p. 250.

[1855] Victoria Schofield, *Bhutto: Trial and Execution,* Londra, 1980.

[1856] Moraes, *Mrs Gandhi,* p. 319.

[1857] Declaraţie parlamentară făcută de Ministrul de Stat pentru Afaceri Interne, 15 martie 1981.

[1858] *The Times,* 3 februarie 1981.

[1859] *Daily Telegraph,* 2 februarie 1981.

[1860] Vezi, de exemplu, James Freeman, *Untouchable: an Indian Life History,* Londra, 1980.

[1861] *New York Times,* 20 iulie 1980.

[1862] R. Kipling, *From Sea to Sea,* Londra, 1899.

[1863] Vezi Mehta, *Portait of India,* Londra, 1970, Partea a VII-a, p. 362.

[1864] Vezi, de exemplu, *Daily Telegraph,* 8 februarie 1982.

[1865] Jacques Dumaine, *Quai d'Orsay 1945–1951,* traducere, Londra, 1958, p. 13.

[1866] Simone de Beauvoir, *Force of Circumstance,* traducere, Londra, 1965, pp. 38 şi urm.

[1867] David Pryce-Jones, *Paris in the Third Reich: A History of the German Occupation 1940–1944,* Londra, 1981.

[1868] Bernard-Henri Lévy, *L'Idéologie française,* Paris, 1981.

[1869] Citat în Herbert R. Lottman, *Camus,* Londra, ed. 1981, p. 705.

[1870] *Ibid,* p. 322.

[1871] Guillaume Hanoteau, *L'Age d'or de St-Germain-des-Prés,* Paris, 1965; Herbert Lottman, 'Splendours and Miseries of the Literary Café', *Saturday Review,* 13 martie 1963, şi *New York Times Book Review,* 4 iunie 1967.

[1872] Popper, *Conjectures and Refutations,* p. 363.

[1873] Terence Prittie, *Konrad Adenauer 1876–1967,* Londra, 1972, pp. 35–36.

[1874] Maria Romana Catti, *De Gasperi uomo solo,* Milano, 1964, pp. 81–82.

[1875] Elisa Carrillo, *Alcide de Gasperi: the Long Apprenticeship,* Notre Dame, 1965, p. 9.

[1876] *Ibid.,* p. 23.

[1877] Catti, *op. cit.,* pp. 104–111; Carrillo, *op. cit.,* pp. 83–84.

[1878] Prittie, *op. cit.,* pp. 224, 312.

[1879] *Ibid.,* p. 97.

[1880] *Ibid.,* pp. 106–110.

[1881] Lewis J. Edinger, *Kurt Schumacher,* Stanford, 1965, pp. 135–136.

[1882] Arnold J. Heidenheimer, *Adenauer and the CDU,* Haga, 1960.

[1883] Pentru cuvântare vezi Leo Schwering, *Frühgeschichte der Christlich-Demokratischen Union,* Recklinghausen, 1963, pp. 190–193.

[1884] Citat în Prittie, *op. cit.,* p. 171.

[1885] Frank Pakenham, *Born to Believe,* Londra, 1953, pp. 198–199.

[1886] *Die Welt,* 30 noiembrie 1946.

[1887] Konrad Adenauer, *Memoirs,* 4 vol., traducere, Londra, 1966, vol. I, pp. 180–182.

[1888] Aidan Crawley, *The Rise of West Germany 1945–1972,* Londra, 1973, cap. 12.

[1889] Walter Henkels, *Gar nicht so Pingelig,* Düsseldorf, 1965, p. 161.

[1890] Hans-Joachim Netzer, editor, *Adenauer und die Folgen,* München, 1965, p. 159.

[1891] Prittie, *op. cit.,* p. 173, nota de subsol 7.

[1892] Henkels, *op. cit.*

[1893] Prittie, *op. cit.,* p. 236.

[1894] Adenauer, *Memoirs,* vol. II, pp. 509 şi urm.

[1895] Rudolf Augstein, *Konrad Adenauer,* traducere, Londra, 1964, p. 94.

[1896] Emisiune radio, 2 iulie 1954; Prittie, *op. cit.,* p. 173.

[1897] Citat în J. Galtier-Boissière, *Mon Journal pendant l'occupation,* Paris, 1945.

[1898] Phillippe Bauchard, *Les Technocrates et le pouvoir,* Paris, 1966; Zeldin, *op. cit.,* pp. 1068–1069.

[1899] G. Wright, *Rural Revolution in France,* Stanford, 1964, cap. 5.

[1900] Zeldin, *op. cit.,* p. 687.

[1901] W.D. Halls, *The Youth of Vichy France,* Oxford, 1981; Zeldin, *op. cit.,* p. 1141.

[1902] Robert Aron, *Histoire de l'Épuration,* 3 vol., Paris, 1967; Peter Novick, *The Resistance* v. *Vichy,* New York, 1968.

[1903] Herbert Lüthy, *The State of France,* traducere, Londra, 1955, p. 107.

[1904] André Rossi, *Physiologie du parti communiste français,* Paris, 1948, pp. 83,431–432.

[1905] Annie Kriegel, *The French Communists: Profile of a People,* Chicago, 1972.

[1906] Vezi Herbet Lüthy, 'Why Five Million Frenchmen Vote Communist', *Socialist Commentary,* decembrie 1951, p. 289.

[1907] Citat Lüthy, *State of France,* p. 117.

[1908] Philip Williams, *Politics în Post-War France,* Londra, ed. 1954, pp. 17–19.

[1909] Lüthy, *State of France,* p. 123.

[1910] Zeldin, *op. cit.,* pp. 1045 şi urm.

[1911] Jean Monnet, *Memoirs,* traducere, Londra, 1978.

[1912] *Bulletin mensuel de statistique,* Paris, octombrie 1952, p. 44.

[1913] Lüthy, *State of France,* p. 432.

[1914] Joseph Hours în *Année politique et économique,* primăvara 1953.

[1915] Citat Lüthy, *op. cit.,* p. 385.

[1916] Jean-Raymond Tournoux, *Pétain and de Gaulle,* traducere, Londra, 1966, p. 7.

[1917] Zeldin, *op. cit.,* p. 1121.

[1918] Gaston Palewski, 'A Surprising Friendship: Malraux and de Gaulle', în Martine de Curcel, editor, *Malraux: Life and Work,* Londra, 1976, p. 70.

[1919] *Ibid.,* p. 69.

[1920] *Goethe's Faust,* Penguin Classics, partea I, p. 71.

[1921] De Gaulle, cuvântare, 17 aprilie 1948.

[1922] De Gaulle, cuvântări din 13 aprilie 1963; 22 noiembrie 1944; 1 martie 1941; 25 noiembrie 1943; vezi Philip Cerny, *The Politics of Grandeur: Ideological Aspects of de Gaulle's Foreign Policy,* Cambridge, 1980.

[1923] De Gaulle, *op. cit.,* p. 235.

[1924] *Ibid,* p. 18.

[1925] Citat în Jacques Fauvet, *La Quatrième République,* Paris, 1959, p. 64, notă.

[1926] David Schoenbrun, *Three Lives of Charles de Gaulle,* Londra, 1965, pp. 94–95.

[1927] J.R. Frears, *Political Parties and Elections in the French Fifth Republic,* Londra, 1977, pp. 18 şi urm.

[1928] De Gaulle, *op. cit.,* pp. 144–146.

[1929] John Ardagh, *The New France: a Society în Transition 1945–1977,* Londra, ed. a 3-a, 1977, pp. 31–32.

[1930] Zeldin, *op. cit.,* pp. 625, 635–636.

[1931] *Ibid.,* pp. 300–330.

[1932] Citat în Lüthy, *State of France,* p. 382.

[1933] Albert Sorel, *Europe and the French Revolution,* traducere, Londra, 1968, vol. I, pp. 277 şi urm.

[1934] De Gaulle, *op. cit.,* pp. 173–174.

[1935] Adenauer, *op. cit.,* vol. III, 434.

[1936] Text în Uwe Kitzinger, *The European Common Market and Community,* Londra, 1967, pp. 33–37.

[1937] Citat în Anthony Sampson, *Macmillan,* Londra, 1967, p. 146.

[1938] Prittie, *op. cit.,* pp. 268–269.

[1939] Adenauer, *op. cit.,* vol. III, p. 434.

[1940] Prittie, *op. cit.,* p. 268.

[1941] Transcriere a conferinţei de presă în Harold Wilson, *The Labour Government 1964–1970,* Londra, 1971, pp. 392–394.

[1942] Pentru veto-urile lui de Gaulle, vezi Uwe Kitzinger, *Diplomacy and Persuasion: how Britain Joined the Common Market,* Londra, 1973, pp. 17–18.

[1943] Rostow, *World Economy,* pp. 234–235 şi tabelul III–47.

[1944] Kitzinger, *Diplomacy and Persuasion,* tabel p. 29.

[1945] Citat în B. Simpson, *Labour: the Unions and the Party,* Londra, 1973, p. 39.

[1946] A. Flanders, *Trade Unions,* Londra, 1968; John Burton, *The Trojan Horse: Union Power in British Politics,* Leesburg, 1979, pp. 48, 50.

[1947] Sydney şi Beatrice Webb, *The History of Trade Unionism,* Londra, 1920; *Dicey's Law and Public Opinion in England,* Londra, ed. 1963.

[1948] *BBC* v. *Hearn and Others,* 1977; vezi J.H. Bescoby şi C.G. Hanson, 'Continuity and Change în Recent Labour Law', *National Westminster Bank Quarterly Review,* februarie 1976; *Trade Union Immunities,* Londra, HMSO, 1981, pp. 34–101.

[1949] F.W. Paish, 'Inflation, Personal Incomes and Taxation', *Lloyds Bank Review,* aprilie 1975.

[1950] Geoffrey Fry, *The Growth of Government,* Londra, 1979, pp. 2–3; A.T. Peacock şi J. Wiseman, *The Growth of Public Expenditure in the UK,* Londra, ed. a 2-a, 1967; M. Abramovitz şi V.F. Eliasberg, *The Growth of Public Employment în Great Britain,* Londra, 1957.

[1951] J.M. Buchanan, John Burton şi R.E. Wagner, *The Consequences of Mr. Keynes,* Londra, Institutul de Afaceri Economice, 1978, p. 67 şi tabelul II, p. 34.

[1952] Rostow, *World Economy,* tabelul III–42, p. 220; *League of Nations Statistical Yearbook 1933–4,* Geneva, 1934, tabelul 10.

[1953] Derry, *Norway,* p. 325; P.M.Hayes, *Quisling,* Newton Abbot, 1971.

[1954] T.K. Derry, *A History of Scandinavia,* Londra, 1979, pp. 322–324; Rostow, *World Economy,* p. 220.

[1955] E.D. Simon, *The Smaller Democracies,* Londra, 1939; Marquis Childs, *Sweden: the Middle Way,* New York, 1936.

[1956] Derry, *Scandinavia,* pp. 336–337.

[1957] Christopher Hughes, *Switzerland,* Londra, 1975, pp. 167–172.

[1958] Urs Altermatt, 'Conservatorism în Switzerland: a Study în Anti-Modernism', *Journal of Contemporary History,* p. 14, 1979, pp. 581–610.

[1959] *Wall Street Journal,* 23 iunie 1980.

[1960] Kenneth Maxwell, 'Portugal under Pressure', *New York Review of Books,* 29 mai 1975, pp. 20–30.

[1961] Tom Gallagher, 'Controlled Repression în Salazar's Portugal', *Journal of Contemporary History,* p. 14, 1979, pp. 385–402; pentru PIDE vezi 'Para a Historia de Fascismo Portugues: a Pide', *Portugal Informacao,* iunie-iulie 1977.

[1962] Neil Bruce, *Portugal: the Last Empire,* Newton Abbot, 1975, p. 108.

[1963] Franco, cuvântare la Muzeul Armatei din Madrid, 9 martie 1946, citat în Trythall, *op. cit.*

[1964] *Ibid.,* p. 206.

[1965] *Estudios sociológicos sobre la situación social de España 1975,* Madrid, 1976.

[1966] Raymond Carr şi Juan Pablo Fusi, *Spain: Dictatorship to Democracy,* Londra, 1979, pp. 195 şi urm.

[1967] Stanley Meisler, 'Spain's New Democracy', *Foreign Affairs,* octombrie 1977.

[1968] Carr şi Fusi, *op. cit.,* p. 246.

[1969] Richard Clogg, *A Short History of Modern Greece,* Cambridge, 1979, pp. 164–165.

[1970] William Meneil, *Metamorphosis of Greece since World War II,* Chicago, 1978.

[1971] *New York Times,* 6 iulie 1980.

[1972] Edgar M. Bottome, *The Missile Gap,* Rutherford, N.J., 1971.

[1973] Schlesinger, *Robert Kennedy,* 220 nota de subsol; William Safire, *Before the Fall: an Inside View of the pre-Watergate White House,* New York, 1975, pp. 152–153.

[1974] Pierre Salinger, *With Kennedy,* New York, 1966, p. 51.

[1975] Citat de William F. Buckley Jr, 'Human Rights and Foreign Policy', *Foreign Affairs,* primăvara 1980.

[1976] J.F. Kennedy, *Public Papers etc.,* 3 vol., Washington DC, 1963–1964, vol. I, pp. 1 şi urm.

[1977] R.J. Walton, *Cold War and Counter-Revolution: the Foreign Policy of John F. Kennedy,* New York, 1972.

[1978] Poole, *op. cit.,* p. 28.

[1979] Rostow, *World Economy,* pp. 222 şi urm.; Carlos Diáz Alejandro, *Essays on the Economic History of Argentine Republic,* Yale, 1970.

[1980] H.S. Ferns, *Argentina,* Londra, 1969, pp. 184 şi urm.

[1981] Claudio Veliz, editor, *The Politics of Conformity in Latin America,* Oxford, 1967, Anexa, 'Successful Military Coups 1920–1966', p. 278.

[1982] Ferns, *Argentina,* p. 173.

[1983] Walter Little, 'The Popular Origins of Peronism', în David Rock, editor, *Argentina in the Twentieth Century,* Londra, 1975.

[1984] Ferns, *Argentina,* p. 190.

[1985] David Rock, 'The Survival and Restoration of Peronism', în *Argentina in the Twentieth Century'.*

[1986] Martin Shermin şi Peter Winn, 'The US and Cuba', *Wilson Review,* iarna 1979.

[1987] Earl Smith, mărturie în Congres, Comitetul Judiciar al Senatului, 30 august 1960.

[1988] Hugh Thomas, *Cuba, or the Pursuit of Freedom,* Londra, 1971, p. 639.

[1989] Blas Roca, *En Defensa del Pueblo,* 1945, pp. 41–43; citat în Thomas, *Cuba,* p. 736.

[1990] E. Suarez Rivas, *Un Pueblo Crucificado,* Miami, 1964, p. 18; citat în Thomas, *Cuba.*

[1991] *America Libre,* Bogota, 22 mai 1961; Thomas, *Cuba,* p. 811.

[1992] Thomas, *Cuba,* pp. 814–816.

[1993] Citat *ibid.,* p. 819.

[1994] Pentru Castro, vezi Luis Conte Aguero, *Fidel Castro, Psiquiatriay Politica,* Mexico City, ed. 1968, care este critică; şi Herbert Matthews, *Castro: a Political Biography,* Londra, 1969, care este mai favorabilă.

[1995] Thomas, *Cuba,* p. 946.

[1996] Citat *ibid.* p. 977.

[1997] Pentru politica SUA faţă de Batista şi Castro, vezi Earl Smith, *The Fourth Floor,* New York, 1962 şi *Communist Threat to the USA through the Caribbean: Hearings of the Internal Security Sub-Committee,* US Senate, Washington DC, 1959–1962.

[1998] Smith, *Fourth Floor,* p. 60.

[1999] Thomas, *Cuba,* pp. 1038–1044.

[2000] E. Guevara, *Ouevres Révolutionares 1959–1967,* Paris, 1968, p. 25.

[2001] Smith, *Fourth Floor,* p. 170.

[2002] Thomas. *Cuba,* pp. 1071 şi urm.

[2003] *Ibid.,* p. 1197.

[2004] *Ibid.,* pp. 1202–1203.

[2005] *Ibid.,* pp. 1233–1257.

[2006] *Ibid.,* pp. 969–970.

[2007] Schlesinger, *Robert Kennedy,* p. 452.

[2008] *Ibid.,* p. 445.

[2009] Pentru felul în care a tratat J.F. Kennedy Golful Porcilor, vezi Haynes Johnson, *The Bay of Pigs,* New York, 1974 şi Arthur Schlesinger, *A Thousand Days,* Boston, 1965, cap. 10–11.

[2010] Thomas, *Cuba,* 1365.

[2011] *Ibid.,* p. 1371.

[2012] Schlesinger, *Robert Kennedy,* 472; *Readers Digest,* noiembrie 1964.

[2013] *Alleged Assassination Plots Involving Foreign Leaders,* Washington DC, 1975, p. 14.

[2014] *Ibid.,* rapoarte intermediare şi finale; Schlesinger, *Robert Kennedy,* cap. 21.

[2015] H.S. Dinerstein, *The Making of a Missile Crisis,* Baltimore, 1976, p. 156; vezi şi Talbot, editor, *op. cit.*

[2016] Jean Daniel în *L'Express,* 14 decembrie 1963 şi *New Republic,* 21 decembrie 1963; Claude Julien, *Le Monde,* 22 martie 1963.

[2017] Schlesinger, *Robert Kennedy,* pp. 504–505.

[2018] Schlesinger, *Robert Kennedy,* pp. 507–511.

[2019] Pentru o prezentare din interior a crizei rachetelor, vezi Robert Kennedy, *Thirteen Days: a Memoir of the Cuban Missile Crisis,* New York, ed. 1971.

[2020] Citat în Michel Tatu, *Power in the Kremlin: from Khrushehev to Kosygin,* New York, 1969, pp. 422.

[2021] *Newsweek,* 28 octombrie 1963.

[2022] Edwin Guthman, *We Band of Brothers,* New York, 1971, p. 26; *Saturday Review,* 15 octombrie 1977.

[2023] Thomas, *Cuba,* p. 1414.

[2024] Citat Schlesinger, *Robert Kennedy,* p. 531.

[2025] Talbot, editor, *op. cit.,* p. 511.

[2026] Citat Schlesinger, *Robert Kennedy,* pp. 530–531.

[2027] *Ibid.,* p. 523 şi nota de subsol.

[2028] Thomas, *Cuba,* p. 1418.

[2029] Citat în Hollander, *op. cit.,* cap. 6; 'Revolutionary Cuba and the Discovery of the New World', în special pp. 234 şi urm.

[2030] Hugh Thomas în *The Times Literary Supplement,* 10 aprilie 1981, p. 403.

[2031] Vezi Werner von Braun şi F.I. Ordway, *History of Rocketry and Space-Travel,* New York, ed. revizuită 1969.

[2032] Citat de Hugh Sidey, care a fost prezent, în cartea sa *John E Kennedy: Portrait of a President,* Londra, 1964.

[2033] H. Young *et al., Journey to Tranquillity: the History of Man s Assault on the Moon,* Londra, 1969, pp. 109–110.

[2034] Citat în Leslie H. Gelb şi Richard K. Betts, *The Irony of Vietnam: the System Worked,* Washington DC, 1979, pp. 70–71.

[2035] W.W. Rostow, *The Diffusion of Power: an Essay in Recent History,* New York, 1972, p. 265.

[2036] Vezi Archimedes L.A. Patti, *Why Viet Nam? Prelude to America's Albatros,* Universitatea California, 1981; dar vezi Dennis Duncanson, *The Times Literary Supplement,* 21 august 1981, p. 965.

[2037] Truman, *op. cit.,* vol. I, pp. 14–15.

[2038] Acheson, *op. cit.,* pp. 675–676.

[2039] Acheson, cuvântare la Clubul Naţional al Presei, *Department of State Bulletin,* 23 ianuarie 1950, pp. 115 şi urm.

[2040] Kennan, *Memoirs 1950–1963,* p. 59.

[2041] D. Eisenhower, *Public Papers,* 1954, pp. 253, 306; Gelb şi Betts, *op. cit.,* p. 60.

[2042] Eisenhower, conferinţă de presă, 7, 26 aprilie 1954; Gelb şi Betts, *op. cit.,* p. 59.

[2043] Eisenhower, *Public Papers,* 1959, p. 71.

[2044] De Gaulle, *op. cit.,* p. 256.

[2045] J.F. Kennedy, *Public Papers,* vol. II, p. 90.

[2046] Schlesinger, *A Thousand Days,* p. 547.

[2047] David Halberstam, *The Best and the Brightest,* New York, 1972, p. 135.

[2048] Citat în Henry Graff, *The Tuesday Cabinet: Deliberation and Decision în Peace and War under Lyndon B. Johnson,* New York, 1970, p. 53.

[2049] Gelb şi Betts, *op. cit.,* p. 104, nota de subsol 31; dar vezi şi Joseph C. Goulden, *Truth is the First Casualty: the Gulf and Tonkin Affair,* New York, 1969, p. 160.

[2050] Gelb şi Betts, *op. cit.,* pp. 117–118.

[2051] Gelb şi Betts, *op. cit.,* pp. 120–123.

[2052] Lyndon Johnson, *Public Papers,* vol. IV, p. 291.

[2053] Citat în Halberstam, *op. cit.,* p. 596.

[2054] Graff, *op. cit.,* p. 81.

[2055] Gelb şi Betts, *op. cit.,* pp. 135 şi urm.

[2056] Doris Kearns, *Lyndon Johnson and the American Dream,* New York, 1976, p. 264.

[2057] Gelb şi Betts, *op. cit.,* pp. 139–143.

[2058] Guenther Lewy, 'Vietnam: New Light on the Question of American Guilt', *Commentary,* februarie 1978.

[2059] Gelb şi Betts, *op. cit.,* pp. 214–215.

[2060] Lewy, *op. cit.*

[2061] Gelb şi Betts, *op. cit.,* p. 171.

[2062] Peter Bracstrup, *Big Story: How the American Press and TV Reported and Interpreted the Crisis of Tet 1968 în Vietnam and Washington,* 2 vol., Boulder, 1977.

[2063] John Mueller, *War, Presidents and Public Opinion,* New York, 1973.

[2064] Gelb şi Betts, *op. cit.,* p. 130.

[2065] William Lunch şi Peter Sperlich, 'American Public Opinion and the War în Vietnam', *Western Political Quartery,* Utah, martie 1979.

[2066] Don Oberdorfer, *Tet!,* New York, 1971, pp. 289–290.

[2067] Sidney Verba *et al., Vietnam and the Silent Majority,* New York, 1970; Stephen Hess, 'Foreign Policy and Presidential Campaigns', *Foreign Policy,* toamna 1971.

[2068] Herbert Y. Shandler, *The Unmaking of a President: Lyndon Johnson and Vietnam,* Princeton, 1977, pp. 226–299.

[2069] Kearns, *op. cit.,* pp. 286, 282–283.

[2070] Schlesinger, *Robert Kennedy,* p. 1002.

[2071] Lyndon Baines Johnson, *The Vantage Point: Perspectives of the Presidency 1963–1969,* New York, 1971, p. 81.

[2072] Johnson, cuvântare la Universitatea Michigan, mai 1964, citată în Lawrence J. Winner, *Cold War America: from Hiroshima to Watergate,* New York, 1974, pp. 239–240.

[2073] Johnson, *Vantage Point,* pp. 322–324; *New York Times,* 10 august 1965; Wittner, *op. cit.,* pp. 247–248.

[2074] Johnson, *Vantage Point,* pp. 330, 172–173.

[2075] *Office of Management and Budget: Federal Government Finances,* Washington DC, 1979; pentru un calcul uşor diferit vezi Rostow, *World Economy,* p. 272, tabelul III-65.

[2076] Larry Berman, *The Office of Management and Budget and the Presidency 1921–1979,* Princeton, 1979.

[2077] Johnson, *Vantage Point,* pp. 435, 442 şi urm., 450–451.

[2078] Johnson, *Vantage Point,* p. 87

[2079] Stanley Lebergott, *Wealth and Want,* Princeton, 1975, pp. 11–12.

[2080] Daniel P. Moynihan, *The Negro Family,* New York, 1965.

[2081] Daniel P. Moynihan, *Maximum Feasible Misunderstanding,* New York, 1968.

[2082] Citat de Diane Divoky, 'A Loss of Nerve', *Wilson Review,* toamna 1979.

[2083] C.P. Snow, *The Two Cultures and the Scientific Revolution,* Cambridge, 1959.

[2084] Edward F. Denison, *Sources of Economic Growth,* New York, 1962; Fritz Machlup, *The Production and Distribution of Knowledge in the United States,* Princeton, 1962.

[2085] Clark Kerr, *The Uses of the University,* New York, 1966.

[2086] Citat de Lewis B. Mayhew, *Higher Education in the Revolutionary Decades,* Berkeley, 1967, pp. 101 şi urm.

[2087] Charles E. Finn, *Scholars, Dollars and Bureaucrats,* Washington DC, 1978, p. 22.

[2088] *On Further Examination: Report of the Advisory Panel on the Scholastic Aptitude Test Score Decline,* Comisia de examinare pentru intrare la colegiu, New York, 1977.

[2089] De exemplu, *National Institute of Education Compensatory Education Study,* New York, 1978.

[2090] Divoky, *op. cit.*

[2091] Christopher Jenks, *Who Gets Ahead? The Determinants of Economic Success în America,* New York, 1979.

[2092] Vezi Arnold Heertje, editor, *Schumpeter's Vision: Capitalism, Socialism and Democracy after Forty Years,* Eastbourne, 1981.

[2093] Wittner, *op. cit.,* pp. 246–247.

[2094] Trilling, *Last Decade,* p. 174.

[2095] Wittner, *op. cit.,* p. 292.

[2096] Citat de Trilling, *Last Decade,* p. 111.

[2097] Fritz Stern, 'Reflections on the International Student Movement', *The American Scholar,* 40, iarna 1970–1971, pp. 123–137.

[2098] Paul Joubert şi Ben Crouch, 'Mississippi Blacks and the Voting Rights Act of 1965', *Journal of Negro Education,* primăvara 1977.

[2099] Jack Bass şi Walter de Vries, *The Transformation of Southern Politics,* New York, 1976.

[2100] Citat Schlesinger, *Robert Kennedy,* p. 330; vezi D.W. Matthews şi J.R. Prothero, *Negroes and the New Southern Politics,* New York, 1966, pp. 240 şi urm.

[2101] *Report of the National Advisory Commission on Civil Disorders,* Washington DC, 1968, p. 56.

[2102] Johnson, *Vantage Point,* p. 95.

[2103] Citat în Wittner, *op. cit.,* p. 283.

[2104] Bohlen, *op. cit.,* p. 210.

[2105] Citat în Arthur Schlesinger, *The Imperial Presidency,* Boston, 1973, p. 123.

[2106] Thomas Cronic, 'The Textbook Presidency and Political Science', *Congressional Record,* 5 octombrie 1970.

[2107] Wilfred Binkley, *New Republic,* 18 mai 1953.

[2108] *New York Times,* 18 mai 1954; *Washington Post,* 20 mai 1954.

[2109] Schlesinger, *Imperial Presidency,* p. 169.

[2110] David Broder citat în Safire, *op. cit.,* p. 171.

[2111] David Broder citat în Safire, *op. cit.,* pp. 70, 75.

[2112] Wittner, *op. cit.,* pp. 300–301.

[2113] Richard Nixon, *Public Papers,* 1969, Washington DC, 1971, p. 371.

[2114] Gelb şi Betts, *op. cit.,* p. 350.

[2115] Safire, *op. cit.,* p. 369.

[2116] *Ibid.,* pp. 375–379.

[2117] Testul Acordului în *State Department Bulletin,* 12 februarie 1973; Gelb şi Betts, *op. cit.,* p. 350.

[2118] Safire, *op. cit.,* pp. 117–118.

[2119] Safire, *op. cit.,* p. 360.

[2120] Wittner, *op. cit.,* pp. 370–371.

[2121] Citat în Safire, *op. cit.,* p. 264.

[2122] Richard W. Steele, 'Franklin D. Roosevelt and his Foreign Policy Critics', *Political Science Quarterly,* primăvara 1979, p. 22, nota de subsol 27.

[2123] *Ibid.,* p. 18; Saul Alindky, *John L. Lewis,* New York, 1970, p. 238; Safire, *op. cit.,* p. 166.

[2124] Trohan, *op. cit.,* p. 179; *Daily Telegraph,* 4 martie 1982.

[2125] Schlesinger, *Robert Kennedy,* pp. 403 şi urm.; Roger Blough, *The Washington Embrace of Business,* New York, 1975.

[2126] Schlesinger, *Robert Kennedy,* pp. 311–312.

[2127] Fred Friendly, *The Good Guys, the Bad Guys and the First Amendment,* New York, 1976, cap. 3.

[2128] Safire, *op. cit.,* p. 166.

[2129] Schlesinger, *Robert Kennedy,* pp. 362 şi urm.; Comitetul Ales al Senatului pentru Activităţi ale Serviciilor Secrete de Informaţii, *Final Report,* Washington, 1976, vol. II, p. 154, vol. III, pp. 158–160.

[2130] Trohan, *op. cit.,* pp. 136–137.

[2131] *Ibid.,* p. 326; Judith Exner, *My Story,* New York, 1977.

[2132] Alfred Stenberg, *Sam Johnson's Boy,* New York, 1968, p. 671.

[2133] Pentru delictele lui Johnson, vezi Robert A. Caro, *The Years of Lyndon Johnson,* New York, 1982 şi cartea care urmează să apară.

[2134] Charles Roberts, *LBJ's Inner Circle,* New York, 1965, p. 34; Schlesinger, *Imperial Presidency,* p. 221; vezi 'The Development of the White House Staff', *Congressional Record,* 20 iunie 1972.

[2135] Safire, *op. cit.,* pp. 166 şi urm.

[2136] Safire, *op. cit.,* p. 357.

[2137] Fred Thompson, *At That Point în Time,* New York, 1980.

[2138] *Will: the Autobiography of G. Gordon Liddy,* Londra, 1981, p. 300.

[2139] Vezi, de exemplu, Maurice Stans, *The Terrors of Justice: the Untold Side of Watergate,* New York, 1979, şi James Nuechterlein, 'Watergate: towards a Revisionist View', *Commentary,* august 1979. Sirica a făcut propria prezentare: John J. Sirica, *To Set the Record Straight,* New York, 1979.

[2140] *Daily Telegraph,* 15 ianuarie şi 5–6 februarie 1982.

[2141] Anthony Lukas. *Nightmare: the Underside of the Nixon Years,* New York, 1976, pp. 275 şi urm.; Safire, *op. cit.,* p. 292.

[2142] Tom Bethell şi Charles Peters, 'The Imperial Press', *Washington Monthly,* noiembrie 1976.

[2143] Lee H. Hamilton şi Michael H. Van Dusen, 'Making the Separation of Powers Work', *Foreign Affairs,* toamna 1978.

[2144] Conferinţă privind Conducerea la Universitatea Georgetown, Williamsburg, Virginia, prezentată în *Wall Street Journal,* 15 mai 1980.

[2145] Gerald Ford, *Public Papers 1975,* Washington DC, 1977, p. 119.

[2146] *State Department Bulletin,* 14 aprilie 1975.

[2147] *Political Change în Wartime: the Khmer Krahom Revolution în Southern Cambodia 1970–4,* lucrare prezentată la Convenţia Asociaţiei Americane pentru Ştiinţe Politice, San Francisco, 4 septembrie 1975.

[2148] *Political Change în Wartime: the Khmer Krahom Revolution în Southern Cambodia 1970–4,* lucrare prezentată la Convenţia Asociaţiei Americane pentru Ştiinţe Politice, San Francisco, 4 septembrie 1975.

[2149] Dovezi strânse de la peste 300 de refugiaţi în lagărele din Tailanda, Malaezia, Franţa şi SUA, octombrie 1975 – octombrie 1976, tipărite în John Barron şi Anthony Paul, *Peace with Horror,* Londra, 1977, pp. 10–31.

[2150] *Ibid.,* pp. 66–85; *New York Times,* 9 mai 1974; 31 octombrie 1977, 13 mai 1978; *Washington Post,* 21 iulie 1977, 2, 3, 4 mai şi 1 iunie 1978.

[2151] Barron şi Paul, *op. cit.,* pp. 136–149.

[2152] *Ibid.,* pp. 202 şi urm.

[2153] *Annual Register* 1981, Londra 1982.

[2154] *New York Times,* 31 decembrie 1933.

[2155] Scrisoare către Montagu Norman, *Collected Writings of J.M. Keynes,* vol. XXV, pp. 98–99.

[2156] Rostow, *World Economy,* 68 tabelul II—7.

[2157] *Ibid.,* p. 49.

[2158] Richard Austin Smith, 'The Incredible Electrical Conspiracy', *Fortune,* aprilie-mai 1961.

[2159] Schlesinger, *Robert Kennedy,* p. 405.

[2160] *Christian Science Monitor,* 16 aprilie 1962; *Wall Street Journal,* 19 aprilie 1962.

[2161] Robert Sobell, *The Last Bull Market: Wall Street in the 1960s,* New York, 1980.

[2162] James Lorie, 'The Second Great Crash', *Wall Street Journal,* 2 iunie 1980.

[2163] Robert Defina, *Public and Private Expenditures for Federal Regulation of Business,* Universitatea Washington, St Louis, 1977; Murray L. Weidenbaum, *Government Power and Business Performance,* Stanford, 1980.

[2164] Weidenbaum, *op. cit.*

[2165] Edward F. Denison în *Survey of Current Business,* Departamentul de Comerţ al SUA, Washington DC, ianuarie 1978.

[2166] Denison, *Survey of Current Business,* august 1979, Partea a II-a; şi lucrarea sa *Accounting for Slower Economic Growth: the United States in the 1970s,* Washington DC 1980.

[2167] R.A. Maidment, 'The US Supreme Court and Affirmative Action; the Cases of Bakka, Weber and Fullilove', *Journal of American Studies,* decembrie 1981.

[2168] Laurence H. Silberman, 'Will Lawyers Strangle Democratic Capitalism?', *Regulation,* Washington DC, martie/aprilie 1978.

[2169] John Osborne, *White House Watch: the Ford Years,* Washington DC. 1977, p. 68.

[2170] *Washington Star,* 16 aprilie 1980; *Washington Post,* 18 aprilie 1980; *Wall Street Journal,* 24 aprilie 1980; Carl Cohen, 'Justice Debased: the Weber Decision', *Commentary,* septembrie 1979.

[2171] Richard Fry, editor, *A Bankers World,* Londra, 1970, p. 7.

[2172] Cuvântare, Conferinţa Monetară Internaţională, Londra, 11 iunie 1979; citată în Anthony Sampson, *The Money Lenders: Bankers în a Dangerous World,* Londra, 1981, cap.7, pp. 106 şi urm., descrie originea sistemului euro-dolar.

[2173] Geoffrey Bell, *The Euro-dollar Market and the International Financial System*, New York, 1973.

[2174] Irving Friedman, *The Emerging Role of Private Banks in the Developing World*, New York, 1977.

[2175] Charles Coombs, *The Arena of International Finance,* New York, 1976, p. 219.

[2176] Geoffrey Bell, 'Developments in the International Monetary System Since Floating', *Schroders International,* noiembrie 1980.

[2177] Rostow, *World Economy,* pp. 248–249.

[2178] *Ibid.,* pp. 260–261 şi tabelul III–59.

[2179] *Ibid.,* pp. 254–255.

[2180] J.B. Kelly, *Arabia, the Gulf and the West*, Londra, 1980.

[2181] Teddy Kollek, 'Jerusalem', *Foreign Affairs,* iulie 1977.

[2182] P.J. Vatikiotis, *Nasser and His Generation,* Londra, 1978.

[2183] Ruth First, *Libya: the Elusive Revolution,* Harmondsworth, 1974, pp. 201–204.

[2184] Henry Kissinger, *Years of Upheaval,* Londra, 1982.

[2185] Martin Gilbert, *The Arab-Israel Conflict,* Londra, 1974, p. 97.

[2186] Citat în Poole, *op. cit.,* p. 247; Scott Sagan, 'The Yom Kippur Alert', *Foreign Policy,* toamna 1979.

[2187] Kissinger, op. cit.

[2188] Rostow, *World Economy,* p. 295.

[2189] *Ibid.,* pp. 290–295.

[2190] Charles R. Morris, *The Cost of Good Intentions: New York City and the Liberal Experiment*, New York, 1980, p. 234.

[2191] *House Banking Committee: International Banking Operations, Hearings,* Washington DC, 1977, p. 719.

[2192] Citat în Sampson, *The Money Lenders,* pp. 126–127.

[2193] Seth Lipsky, *The Billion Dollar Bubble,* Hong Kong, 1978.

[2194] *Wall Street Journal,* 25–26 iunie 1980.

[2195] Bruce Palmer, editor, *Grand Strategy for the 1980s,* Washington DC, 1979, p. 5.

[2196] *Annual Defence Department Report, Financial Year 1977,* Washington DC, 1977, secţiunea V.

[2197] Osborne, *op. cit.,* p. XXXIII.

[2198] *Ibid.,* p. 32.

[2199] Paula Smith, 'The Man Who Sold Jimmy Carter', *Dun's Review,* New York, august 1976.

[2200] Robert W.Tucker, 'America în Decline; the Foreign Policy of „Maturity" ', *Foreign Affairs,* 58, toamna 1979, pp. 450–484.

[2201] Lucrări de Judith Reppy şi Robert Lyle Butterworth la Simpozionul privind Politica şi Elaborarea Politicii Securităţii Americane, *Policy Studies Journal,* toamna 1979.

[2202] Citat de Jeane Kirkpatrick, 'Dictatorships and Double Standards: a Critique of US Policy', *Commentary,* noiembrie 1979.

[2203] Michael A. Ledeen şi William H. Lewis, 'Carter and the Fall of Shah: the Inside Story', *Washington Quarterly,* vara 1980, pp. 15 şi urm.

[2204] Citat în Thomas L. Hughes 'Carter and the Management of Contradictions', *Foreign Policy,* 31, vara 1978, pp. 34–55; Simon Serfaty, 'Brzezinsky: Play it Again, Zbig', *Foreign Policy,* 32, toamna 1978, pp. 3–21; Elizabeth Drew, 'Brzezinski', *New Yorker,* 1 mai 1978; şi Kirkpatrick, *op. cit.*

[2205] Vezi Robert Legvoid, 'The Nature of Soviet Power', *Foreign Affairs,* 56, toamna 1977, pp. 49–71.

[2206] Citat în Ronald Hingley, *The Russian Secret Police,* Londra, 1970, p. 222.

[2207] Robert Payne, *The Rise and Fall of Stalin,* Londra, 1968, pp. 718–719.

[2208] Kolakowski, *op. cit.,* vol. III, 'Destalinization'.

[2209] Pentru *coup,* vezi Michel Tatu, *Power in the Kremlin,* traducere, Londra, 1969; Hingley, *Russian Secret Police,* pp. 43–45.

[2210] Hélène Carrère d'Encausse, *Le Pouvoir Confisqué: Gouvernants et Gouvernés en URSS,* Paris, 1981.

[2211] Citat în Robert C.Tucker, 'Swollen State, Spent Society: Stalin's Legacy to Brezhnev's Russia', *Foreign Affairs,* 60, iarna 1981–1982, pp. 414–425.

[2212] Vezi CIA, *A Dollar Comparison of Soviet and US Defence Activities 1967–1977,* Washington DC, ianuarie 1978; Les Aspin, 'Putting Soviet Power în Perspective', *AEI Defense Review,* Washington DC; iunie 1978.

[2213] National Foreign Assessment Center, *Handbook of Economic Statistics 1979,* Washington DC.

[2214] Talbot, editor, *op. cit.,* p. 131.

[2215] Arcadius Kahan şi Blair Rible, editori, *Industrial Labour in the USSR,* Washington DC, 1979.

[2216] Vezi Comitetul Economic Comun, Congresul SUA, *Soviet Economy in a Time of Change,* Washington DC, 1979.

[2217] Vezi Solzhenitsyn 'Misconceptions about Russia are a Threat to America', *Foreign Affairs,* 58, primăvara 1980, pp. 797–834.

[2218] *Arkhiv samizdata,* Document nr. 374, citat în Tucker, *op. cit.*

[2219] Mark Popovsky, *Manipulated Science: the Crisis of Science and Scientists in the Soviet Union Today,* traducere, New York, 1979, p. 179.

[2220] Vezi Evgeny Pashukanis, *Selected Writings on Marxism and Law,* traducere, Londra, 1980; Eugene Kamenka, 'Demythologizing the Law', *The Times Literary Supplement,* 1 mai 1981, pp. 475–476.

[2221] Tufton Beamish şi Guy Hadley, *The Kremlin Dilemma: the Struggle for Human Rights in Eastern Europe,* Londra, 1979, p. 24.

[2222] Roy Medvedev, *On Soviet Dissent: Interviews with Piero Ostellino,* traducere, Londra, 1980, p. 61.

[2223] *Ibid.,* pp. 53–54.

[2224] Bavel Livtinov, editor, *The Trial of the Four,* Londra, 1972.

[2225] Beamish şi Hadley, *op. cit.,* pp. 216 şi urm.

[2226] *Ibid.,* pp. 221 şi urm.

[2227] I.Z. Steinberg, *Spiridonova: Revolutionary Terrorist,* Londra, 1935, pp. 241–242; de fapt, ea a fost ţinută în arestul Kremlinului până la evadarea sa în aprilie 1919.

[2228] Sidney Bloch şi Peter Reddaway, *Russia's Political Hospitals: the Abuse of Psychiatry in the Soviet Union,* Londra, 1977, pp. 51–53.

[2229] Autobiografia *samizdat* a lui Yarkov a fost trecută prin contrabandă în Vest în 1970.

[2230] *Pravda,* 24 mai 1959.

[2231] Vezi dovezile celor patruzeci şi patru de psihiatri britanici în C. Mee, editor, *The Internment of Soviet Dissenters în Mental Hospitals,* Londra, 1971.

[2232] Bloch şi Reddaway, *op. cit.,* pp. 311 şi urm.; vezi şi I.F. Stone, *New York. Review of Books,* 10 februarie 1972, pp. 7–14.

[2233] Toate sunt rezumate în Bloch şi Reddaway, *op. cit.,* Anexa I, 347–398.

[2234] *Ibid., p.* 57.

[2235] *Abuse of Pshychiatry for Political Repression in the Soviet Union,* Comitetul Judiciar al Senatului SUA, Washington DC, 1972.

[2236] Bloch şi Reddaway, *op. cit.,* pp. 220–230.

[2237] Medvedev, *On Soviet Dissent,* pp. 142–143.

[2238] *Reprints from the Soviet Press,* 30 aprilie 1977, pp. 22–23.

[2239] *Index on Censorship,* Londra, nr. 4, 1980; Vladimir Bukovsky, 'Critical Masses: the Soviet Union's Dissident Many', *American Spectator,* august 1980; vezi şi Joshua Rubenstein, *Soviet Dissidents: their Struggle for Human Rights,* Boston, 1981.

[2240] Alva M. Bowen, 'The Anglo-German and Soviet-American Naval Rivalries; Some Comparisons', în Paul Murphy, editor, *Naval Power and Soviet Policv,* New York, 1976.

[2241] James L. George, editor, *Problems of Sea-Power as we Approach the 21st Century,* Washington DC, 1978, p. 18.

[2242] Sulzberger, *op. cit.,* p. 698.

[2243] Articolele lui Gorshkov sunt publicate în traducere de Institutul Naval al SUA, Annapolis, sub titlul *Red Star Rising at Sea* şi *Sea-Power and the State.*

[2244] George, *op. cit.,* p. 17.

[2245] Amiral Elmo Zumwalt, *On Watch,* New York, 1976, pp. 444–445.

[2246] Richard Fagen, 'Cuba and the Soviet Union', *Wilson Review,* iarna 1979.

[2247] Mahgoub, *op. cit.,* p. 277.

[2248] Citat în Fagen, *op. cit.*

[2249] Jonathan Kwitny, '„Communist" Congo, „Capitalist" Zaire', *Wall Street Journal,* 2 iulie 1980.

[2250] Albert Wohlstetter, editor, *Swords from Ploughshares: the Military Potential of Civilian Nuclear Energy,* Chicago, 1979, vol. XIII.

[2251] *Ibid., p.* 17.

[2252] Lawrence Scheinman, *Atomic Policy în France under the Fourth Republic,* Princeton, 1965, pp. 94–95.

[2253] Pentru Japonia, vezi Wohlstetter, *op. cit.,* cap. 5, pp. 111–125; Geoffrey Kemp, *Nuclear Forces for Medium Powers,* Londra, 1974.

[2254] Wohlstetter, *op. cit.,* pp. 44–45.

[2255] Vezi Claire Sterling, *The Terror Network,* New York, 1981.

[2256] Caroline Moorhead, *Fortune's Hostages: Kidnapping in the World Today,* Londra, 1980.

[2257] Christopher Dobson şi Ronald Payne, *The Carlos Complex: a Pattern of Violence,* Londra, 1977, pp. 30–44.

[2258] Pentru aceste două cazuri vezi Sterling, *op. cit.*

[2259] 'The Most Sinister Growth Industry', *The Times,* 27 octombrie 1981.

[2260] Această argumentare este elaborată în Paul Johnson, 'The Seven Deadly Sins of Terrorism', Conferinţa de la Ierusalim privind Terorismul Internaţional, publicată de Institutul Jonathan, Ierusalim, 1979.

[2261] Moynihan, *A Dangerous Place,* p. 86.

[2262] Citat *ibid., pp.* 157–158.

[2263] *Ibid.,* p. 197.

[2264] Rostow, *World Economy,* tabelul 11–71, p. 285.

[2265] Alfred Sauvy, *L'Observateur,* 14 august 1952.

[2266] Carl E. Pietsch, 'The Three Worlds, or the Division of Social Scientific Labour, 1950–75', *Studies in Society and History,* octombrie 1981.

[2267] Jahangir Amuzegar, 'A Requiem for the North-South Conference', *Foreign Affairs,* 56, octombrie 1977, pp. 136–159.

[2268] *North-South: a Programme for Survival,* Massachusetts Institute of Technology, martie 1980.

[2269] Theodore Moran, *Multinational Corporations and the Politics of Dependence: Copper în Chile,* Princeton, 1974; Charles Goodsell, *American Corporations and Peruvian Politics,* Harvard, 1974.

[2270] Lawrence Franco, 'Multinationals: the End of US Dominance', *Harvard Business Review,* nov. – dec. 1978.

[2271] 'Finis for the American Challenge?', *Economist,* 10 septembrie 1977.

[2272] *The Banker,* Londra, iunie 1980; Sampson, *The Moneylenders,* pp. 200–202.

[2273] *Euromoney,* iulie 1980; citat de Sampson în *The Moneylenders,* p. 257.

[2274] Estimările Băncii Mondiale, decembrie 1981.

[2275] Richard Baricuck, 'The Washington Struggle over Multinationals', *Business and Society Review,* vara 1976.

[2276] Paul Hollander, 'Reflections on Anti-Americanism în Our Time', *Worldview,* iunie 1978.

[2277] Marx, *A Contribution to the Critique of Political Economy,* citat în Maurice Gordelier, 'Structuralism and Marxism', în Tom Bottomore, editor, *Modern Interpretations of Marx,* Oxford, 1981.

[2278] Rostow, *World Economy,* tabelul III-68, p. 279.

[2279] Ernest Gellner, 'What is Structuralism?', *The Times Literary Supplement,* 31 iulie 1981, pp. 881–883.

[2280] Publicat în Londra, 1945, în New York, 1946; vezi şi *Sunday Express,* 21, 28 octombrie, 4 noiembrie 1945; David E. Smith, *H.G. Wells: Desperately Mortal,* Yale, 1986, pp. 476 şi urm.

[2281] Preşedintele Jimmy Carter, Cuvântare către naţiune, 16 iulie 1979.

[2282] O excepţie a fost Adam Smith, care a fost profesor de filosofie morală la Universitatea Glasgow, 1752–64, deşi părăsise viaţa academică atunci când a scris *The Wealth of Nations,* publicată în 1776.

[2283] John Gribbin, *Our Changing Universe: the New Astronomy,* Londra, 1976.

[2284] Dr Edward Tryon în *Nature,* pp. 246 (1973), 393.

[2285] *Wissenschaftliche Selbstbiographie,* Leipzig, 1948, citate de Thomas Kuhn în A.C. Crombie, editor, *Scientific Change,* Londra, 1963, p. 348.

[2286] Vezi Dr John Smythies în *Nature,* martie 1991; Robert Matthews în *Sunday Telegraph,* 17 martie 1991; şi corespondenţa în *Independent,* 21 şi 23 martie 1991.

[2287] Citatele din Aycr şi Russell sunt în Bryan Magee, *Modern British Philosophers,* Londra. 1971.

[2288] Vezi eseul meu asupra lui Russell în *Intellectuals,* Londra, 1988, pp. 197–224.

[2289] Karl Popper. *Unended Quest: an Intellectual Autobiography,* Londra, 1976.

[2290] A.C. Ewing, 'The Linguistic Theory of a Priori Propositions', *Proceedings of the Aristotelian Society,* XI, 1939–1940, p. 217.

[2291] W.V.O. Quine, *From a Logical Point of View,* New York, 1953.

[2292] H. Putnam, 'Is Logic Empirical?', în R.S. Cohen, editor, *Boston Studies in the Philosophy of Science,* vol. V, 1969.

[2293] Susan Haack, *Deviant Logic: Some Philosophical Issues,* Londra, 1974, vol. XI.

[2294] J. Jay Zeman, *Modal Logic: the Lewis-Modal Systems,* Oxford, 1973.

[2295] David Martin, *The Religious and the Secular,* Londra, 1969.

[2296] Edward Royle, *Victorian Infidels,* Manchester, 1974.

[2297] John Henry Newman, *The Idea of a University,* Londra, 1953.

[2298] Michael Bourdeaux, *Gorbachev, Glasnost and the Gospel,* Londra, 1990, pp. 87–108.

[2299] Vincent C. Chrypinski, 'Polish Catholicism and Social Change', în Bociurkiw *et al.,* editori, *op. cit.,* pp. 241–259; Peter Raina, *Political Opposition în Poland 1954–77,* Londra, 1978, pp. 406 şi urm.

[2300] J.C.H. Aveling, *The Jesuits,* Londra, 1981, pp. 355–365.

[2301] *Annuario Ufficiale,* Vatican, 1978.

[2302] Peter Nichols, *The Pope's Divisions; The Roman Catholic Church Today,* Londra, 1981, pp. 22–38.

[2303] *Ibid.,* pp. 35 şi urm.

[2304] Edward Fashole-Like *et al., Christianity in Independent Africa,* Londra, 1979.

[2305] Pentru o prezentare cuprinzătoare a raportului vezi *Daily Telegraph,* marţi, 12 martie 1991.

[2306] Vezi rapoartele în presa din săptămâna 24 februarie-2 martie 1991 şi Christopher Booker în *Sunday Telegraph,* 24 februarie 1991.

[2307] Pentru cele două puncte de vedere asupra acestui proces vezi Ivan Vallier, *Catholicism, Social Control and Modernization in Latin America,* Santa Cruz, 1970, şi Edward Norman, *Christianity in the Southern Hemisphere,* Oxford, 1981.

[2308] Roger Bastide, *The African Religions of Brazil,* Baltimore, 1978; J.H. Rodriguez, *Brazil and Africa,* Berkeley, 1965.

[2309] Bengt G.M. Sundkler, *Zulu Zion and Some Swasi Zionists,* Oxford, 1976.

[2310] Pentru o discuţie a luptei dintre secularismul şi fundamentalismul ortodox din Israel, vezi Emile Marmorstein, *Heaven at Bay: the Jewish Kulturkampf in the Holy Land,* Oxford, 1969; vezi şi Paul Johnson, *A History of the Jews,* Londra, 1987, pp. 546–556.

[2311] Pentru o relatare a situaţiei, vezi John Bulloch, *Death of a Country: Civil War în Lebanon,* Londra, 1977.

[2312] William Forbis, *Fall of the Peacock Throne,* New York, 1980, p. 45.

[2313] Kayhan Research Associates, *Irans Fifth Plan,* Teheran, 1974; Jahangir Amuzegar, *Iran: an Economic Profile,* Washington DC, 1977.

[2314] Forbis, *op. cit.,* pp. 237 şi urm.

[2315] *Ibid.,* pp. 73–74.

[2316] Grace Goodel, 'How the Shah De-Stabilized Himself', *Policy Review,* Washington DC, primăvara 1981.

[2317] Forbis, *op. cit.,* pp. 259–261.

[2318] Goodell, *op. cit.*

[2319] Forbis, *op. cit.,* p. 74.

[2320] Michael A. Ledeen şi William H. Lewis, 'Carter and the Fall of the Shah', *Washington Quarterly,* vara 1980.

[2321] Shahrough Akhavi, *Religion and Politics în Contemporary Iran: Clergy-State Relations in the Pahlavi Period,* New York, 1980.

[2322] Cifre prezentate de fosta Asociaţie a Baroului din Iran într-o scrisoare către Secretarul General al Naţiunilor Unite, august 1981.

[2323] Vezi raportul lui Amir Taheri, *Sunday Times,* 23 august 1981.

[2324] *Sunday Times,* 6 septembrie 1981.

[2325] Pentru informaţii privind familia şi copilăria lui Saddam Hussein, vezi John Bulloch, 'The Violent Boy from Al-Ouja', în *Independent on Sunday,* 6 ianuarie 1991.

[2326] *The Times* şi *Daily Telegraph,* 15 februarie 1989.

[2327] Pentru diferite versiuni al implicării sovietice, vezi M.E. Yapp în *The Times Literary Supplement,* 3 iulie 1981, p. 753, şi 25 septembrie 1981, p. 1101, şi Anthony Arnold, *The Soviet Invasion of Afghanistan in Perspective,* Stanford, 1981, pp. 68–71.

[2328] John Griffiths, *Afghanistan: Key to a Continent,* Londra, 1981.

[2329] *The Times,* 21 ianuarie 1980.

[2330] *Daily Telegraph,* 21 februarie 1980.

[2331] Nancy Peabody Newell, *The Struggle for Afghanistan,* Cornell, 1981.

[2332] Citat în Cecil Kaye, *Communism în India,* editată de Subodh Roy, Calcutta, 1971, p. 272.

[2333] Hélène Carrère d'Encausse, *Decline of an Empire: the Soviet Socialist Republics în Revolt,* traducere, New York, 1979, p. 239.

[2334] *Ibid.,* pp. 237, 240.

[2335] Lenin, *Imperialism,* prefaţa la ediţia 1921.

[2336] Carrère d'Encausse, *op. cit.,* pp. 122–123, şi 42–43 pentru harta naţionalităţilor.

[2337] *Ibid.,* p. 155.

[2338] Acest lucru a fost adevărat îndeosebi în anii 1960 şi 1970; vezi Brian Silver; 'The Status of National Minority Languages on Soviet Education: an Assessment of Recent Changes', *Soviet Studies,* nr. L, 1974.

[2339] Y. Bilinsky, 'Politics, Purge and Dissent in the Ukraine', în L. Kamenetsky, editor, *Nationalism and Human Rights: Process of Modernization in the USSR,* Colorado, 1977; P. Botychnyi, editor. *The Ukraine in the Seventies,* Oakville, Ontario, 1975, 246; Carrère d'Encausse, *op. cit.,* pp. 170–171, 180, tabelul 37.

[2340] Msksudov, *op. cit.;* Carrère d'Encausse, *op. cit.,* pp. 50–51.

[2341] Carrère d'Encausse, *op. cit.,* pp. 67 şi urm.

[2342] *Ibid.,* pp. 173–174.

[2343] Aceasta a fost opinia lui John D. Durand, 'The Modern Expansion of World Population', *Proceedings of the American Philosophical Society,* vol. III, iunie 1967, pp. 136–159; dar se ştie că proiecţiile demografice sunt supuse erorilor.

[2344] Rostow, *World Economy,* tabelul 1–13, p. 25.

[2345] *UN Demographic Yearbook 1971; Washington Post* şi *Wall Street Journal,* 10 iulie 1980.

[2346] Vezi *Whitaker's Almanac* din 1988, 1989, 1990; *Chronicle of the Year 1989,* Londra, 1990.

[2347] Talbot, editor, *op. cit.,* pp. 120 şi urm., 139–143.

[2348] *Daily Telegraph, The Times,* 17, 18 martie 1991.

[2349] Vezi 'Demographic Trends', *South Africa 1989–90, Official Yearbook,* Pretoria, Cape Town, 1990, pp. 79–90.

[2350] Pentru o discuţie asupra acestui aspect şi a altor aspecte ale dificultăţilor Africii de Sud şi a semnificaţiei lor globale, vezi Martin Schneider, editor, *South Africa: the Watershed Years,* Cape Town, 1991, în special pp. 29 şi urm., 42 şi urm., 60 şi urm., 70 şi urm., 136 şi urm.

[2351] Roslow, *World Economy,* tabelul I 15, p. 30.

[2352] Textul constituţiei în H. Borton, *Japan s Modern Century,* New York, 1955, pp. 490–507.

[2353] Pentru o tratare generală a ocupaţiei, vezi Kazuo Kawai, *Japan's American Interlude,* Chicago, 1960.

[2354] R.P. Dore, *Land Reform în Japan,* Oxford, 1959; Kurt Steiner, *Local Government în Japan,* Stanford, 1965.

[2355] John M. Maki, *Court and Constitution în Japan,* Seattle, 1964.

[2356] Richard Storry, *The Times Literary Supplement,* 5 septembrie 1980, p. 970; vezi J.W. Dower, *Empire and Aftermath: Yoshida Shigeru and the Japanese Experience, 1878–1954,* Harvard, 1980.

[2357] Andra Boltho, *Japan: an Economic Survey,* Oxford, 1975, nota de subsol 8; S. Kuznets, *Economic Growth of Nations,* Harvard, 1971, pp. 30–31, 38–40.

[2358] Rostow, *World Economy,* p. 275.

[2359] Ezra F. Vogel, 'The Challenge from Japan', Conferinţă asupra Competitivităţii SUA, Harvard, 25 aprilie 1980.

[2360] J.A.A. Stockwin, *Japan: Divided Politics in a Growth Economy,* Londra, 1975, pp. 1–3.

[2361] Beasley, *op. cit.,* p. 286.

[2362] Boltho, *op. cit.,* pp. 167–168.

[2363] James Kirkup, *Heaven, Hell and Hara-Kiri,* Londra, 1974, pp. 248–252.

[2364] Citat de Frank Gibney, 'The Ripple Effect în Korea', *Foreign Affairs,* octombrie 1977.

[2365] Vezi numărul special al *Wilson Review,* toamna 1979, pentru progresul spectaculos al Taiwanului în anii '60 şi '70.

[2366] Citat de Sampson, *The Moneylenders,* pp. 183–184.

[2367] I.M.D. Little, 'The Experience and Causes of Rapid Labour-Intensive Development în Korea, Taiwan, Hong Kong and Singapore, and Possibilities of Emulation', *ILO Working Paper,* Bangkok, 1979.

[2368] Rostow, *World Economy,* pp. 548–551.

[2369] Vezi David Nevin, *The American Touch în Micronesia,* New York, 1977; *Chronicle of the Year 1989,* Londra, 1990, p. 117.

[2370] Stefan de Vylder, *Allendes Chile: the Political Economy of the Rise and Fall of the Unidad Popular,* Cambridge, Mass., 1976; Brian Loveman, *Struggle in the Countryside: Politics and Rural Labour în Chile, 1919–1973,* Indiana, 1976.

[2371] Ian Roxborough *et al., Chile: the State and Revolution,* Londra, 1977, pp. 146–147. Allende mi-a spus încă din 1960 că nu are nicio şansă să învingă în alegeri cu excepţia unei divizări a dreptei şi că rezultatul ar fi fost o inflaţie puternică şi o revoltă a clasei de mijloc.

[2372] *Ibid.,* p. 226.

[2373] *Newsweek,* 8 octombrie 1973.

[2374] Joseph L. Nogee şi John W. Sloan, 'Allende's Chile and the Soviet Union', *Journal of International Studies and World Affairs,* august 1979.

[2375] James Boswell, *Life of Johnson,* II, Londra, 1934, p. 170.

[2376] W. Baer şi I. Kerstenetsky, editori, *Inflation and Growth în Latin America,* Homewood, Illinois, 1964.

[2377] Citat în Sampson, *The Moneylenders,* p. 303.

[2378] *Daily Telegraph,* 6 martie 1991.

[2379] *Annual Review 1984,* Londra, 1985, p. 8.

[2380] *Annual Review 1985,* Londra, 1986, pp. 8–9.

[2381] Declaraţie, Camera Comunelor, 9 aprilie 1985.

[2382] Hugo Young, *The Iron Lady: a Biography of Margaret Thatcher,* Londra, 1989, pp. 532–533.

[2383] Norman Lamont, membru al parlamentului, în *Today Programme,* Radio BBC 4, 20 martie 1991.

[2384] *Wilson Quarterly,* număr special despre Mexic, vara 1979; Michael Meyer şi William Sherman, *The Course of Mexican History,* Oxford, 1979.

[2385] Richard R. Fagen, 'The Realities of Mexico-American Relations', *Foreign Affairs,* iulie 1977.

[2386] Richard R. Fagen, *Labyrinths of Power: Political Recruitment în 20th Century Mexico,* Princeton, 1979.

[2387] E.L. Ullman, 'Regional Development and the Geography of Concentration', *Papers and Proceedings of the Regional Science Association,* 4, 1958, pp. 197–198.

[2388] H.S. Perloff *et al., Regions, Resources and Economic Growth,* Universitatea Nebraska, 1960, p. 50.

[2389] Robert Estall, 'The Changing Balance of the Northern and Southern Regions of the United States', *Journal of American Studies,* Cambridge, decembrie 1980.

[2390] Ben J. Wattenburg, 'A New Country: America 1984', *Public Opinion,* Washington DC, oct. – nov.1979.

[2391] Ronald Reagan, *An American Life: an Autobiography,* New York, 1990, p. 135.

[2392] *Ibid.,* pp. 335–336.

[2393] *The Statesmans Yearbook 1990–1,* pp. 1399 şi urm., 1413.

[2394] *An American Life,* pp. 334–335.

[2395] *Discriminate Deterrence: Report of the Commission on Integrated Long-Term Strategy,* Washington DC, 1988, pp. 5–7.

[2396] *An American Life,* pp. 449–451.

[2397] Vezi articolul meu din *Observer,* 30 octombrie 1983.

[2398] *An American Life,* pp. 517–518.

[2399] Pentru evenimentele care au condus la desfăşurarea rachetelor S-20 şi Cruise, vezi Jonathan Haslam, *The Soviet Union and the Politics of Nuclear Weapons în Europe, 1969–1977,* Cornell UP, 1990.

[2400] *An American Life,* pp. 234–235.

[2401] Pentru o discuţie generală privind programul de reînarmare al SUA, aşa cum a evoluat acesta în anii '80, vezi prezentarea Secretarului Apărării din administraţia Reagan, Casper Weinberger, *Fighting For Peace,* New York, 1990.

[2402] Vezi Paul Johnson, 'Europe and the Reagan Years', şi Robert W. Tucker, 'Reagan's Foreign Policy', în 'America and the World, 1988–9', număr special al *Foreign Affairs,* 68, 1989.

[2403] *An American Life,* pp. 568–570, care prezintă pasajele-cheie din discursul lui Orlando.

[2404] Nu s-a publicat nicio biografie a conducătorului sovietic, iar obţinerea unor detalii din viaţa lui Gorbaciov s-a dovedit dificilă; unele au fost publicate în suplimentul în culori *Sunday Correspondent,* 25 februarie 1990.

[2405] Pentru detalii privind schimbările din Rusia din anii '80, vezi Geoffrey Hosking, *The Awakening of the Soviet Union,* Harvard, 1990, care arată că unele schimbări au început înainte de Gorbaciov.

[2406] Pentru o prezentare globală a acestui subiect, vezi Thane Gustafson, *Crisis and Plenty: the Politics of Soviet Energy under Brezhnev and Gorbachev,* Princeton, 1989.

[2407] Prezentarea detaliată a lui Reagan asupra întâlnirii de la Geneva se găseşte în *An American Life,* pp. 633–641.

[2408] Pentru opinii contrare vezi 'The American 1980s: Disaster or Triumph: a Symposium', număr special al *Commentary,* septembrie 1990; vezi şi Larry Berman, editor, *Looking Back on the Reagan Presidency,* Baltimore, 1990, şi W.G. Hyland, *The Cold War is Over,* New York, 1990.

[2409] Către autor; aceasta a fost tot opinia Margaretei Thatcher.

[2410] *An American Life,* p. 639.

[2411] Reporterul de la *The Telegraph,* a fost fiul cel mare al autorului, Daniel Johnson.

[2412] Din *Marx-Engels Werke,* Berlinul de Est, 1956–1968, vol. III, pp. 569–571.

[2413] Pentru regimul lui Ceauşescu, vezi Edward Behr, *Kiss the Hand You Cannot Bite,* Londra, 1991 (trad, rom.: *Sărută mâna pe care n-o poţi muşca,* Humanitas, 1999); John Sweeney, *The Life and Evil Times of Nicolae Ceaucescu,* Londra, 1991.

[2414] Această cifră, ca majoritatea altora legate de recentele evenimente din România, nu este sigură; Sweeney, *op. cit.,* crede că nu au fost împuşcaţi mai mult de cincizeci.

[2415] *Ibid.*

[2416] Vezi, de exemplu, 'The End of the Honeymoon', *Daily Telegraph,* 25 martie 1991.

[2417] Raportat la BBC în *Money Programme,* 10 martie 1991.

[2418] Vezi M.E. Porter, *The Competitive Advantage of Nations,* New York, 1990.

[2419] Pentru evenimentele care au condus la război, vezi John Bulloch şi Harvey Morris, *Saddam's War: the Origins of the Kuwait Conflict and the International Response,* Londra, 1991.

[2420] Pentru detalii şi date privind evenimentele care au condus la invazia Irakului şi răspunsul Aliaţilor, vezi următoarele suplimente speciale ale ziarelor: *London Times,* 16 ianuarie 1991; *Daily Mail,* 1 martie 1991; *Daily Telegraph,* 2 martie 1991; *Sunday Telegraph,* 3 martie 1991.

[2421] Principalele componentele terestre ale forţei Aliate au fost: Statele Unite 320 000; Marea Britanie 25 000; Arabia Saudită 40 000; Siria 12 000; Franţa 10 000; Egipt 35 000.

[2422] Cifrele variază şi trebuie să fie considerate estimări până la publicarea oficială a evenimentelor istorice din război; am luat acestea din suplimentul la *Daily Telegraph* din 2 martie 1991.

[2423] Pentru acestea şi pentru alte cifre, vezi *Chronicle of the Twentieth Century,* pp. 1294–1295.

[2424] Pentru diferite exemple, vezi David Israelson, *Silent Earth: the Politics of Survival,* Ontario, 1990, în special pp. 227–250.

[2425] Sarah Johnson în *Sunday Telegraph,* 4 februarie 1991.

[2426] Conor Cruise O'Brien, 'Devaluing the University', London *Times,* 5 martie 1991; David Lehman, *Signs of the Times: Deconstruction and the Fall of Paul de Man,* New York, 1991.

[2427] Vezi Dinesh D'Sousa, *Illiberal Education: The Politics of Race and Sex on Campus,* New York, 1991.

[2428] Martin Fletcher în *Times,* 16 martie 1991.

[2429] James Watson, *The Double Helix: Being a Personal Account of the Discovery of the Structure of DNA,* New York, 1977.

[2430] Franklin Portugal şi Jack Cohen, *A Century of DNA: a History of the Discovery of the Structure and Function of the Genetic Substance,* Massachusetts Institute of Technology, 1977.

[2431] Nicholas Wade, *The Ultimate Experiment: Man-Made Evolution,* New York, 1977.

[2432] *Nature,* 17 septembrie 1981, p. 176.

[2433] Citate din Edward Wilson, *Sociobiology,* Harvard, 1975 şi *On Human Nature,* Harvard, 1979.

[2434] Alexander Pope, *An Essay on Man,* Londra 1733–1734, Ep., I, rândul 2.